

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

Published by

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New series Nos. 847, 849, 850, 852, and 861.

THE AITAREYA BRÁHMAṆA

OF THE RG-VEDA,

WITH THE

Commentary of Sáyana Áchárya.

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SAMAS'RAMI

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal; Editor,
Author, Commentator, Annotator, Compiler, Translator,
& Publisher of different Vedic Works &c. &c.*

VOL. I.

Calcutta:

Printed by M. N. Sarkár, SATYA PRESS.

1895.

TO THE
LIBRARY

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

(चतुर्थेऽध्याये)

भगवत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्ययुतम् ।

UNIV. OF
CALIFORNIA

वङ्गदेशीयास्वायितिकसमितेरनुमत्त्या व्ययेन च,

सामश्रमिन्नीसत्त्वत्रतश्मन्ना

ययामति संशोध्य सगृहीत च सम्पादितम् ।

॥ प्रथमभागः ॥

(प्रथमद्वितीयपञ्चिकात्मकः)

कलिकाता-राजन्वत्याम्,

१८५२-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यत्नतो मुद्रितम् ॥

TO .MILL
AIRBORNE

CARPENTIER

॥ सम्पादकोक्तिः ॥

—०—०—

अथैतदेतरेयं नाम बह्वचब्राह्मणं दक्षिणात्येषु महाराष्ट्रियादि-
ब्राह्मणानां मध्ययनाध्यापनाविष्ण्वेदात् यदि च नाद्यापि लुप्त-
कल्पतां गतम्, तथापि 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः'—इत्येवमादिश्रुत्यादेः
पाठमात्रविधिपर्यवसायित्वमिति मन्थमानानां तेषां प्रायोविलुप्ता-
र्याध्ययनप्रवृत्तेः एतदर्याधिगमाय कृतस्यानतिप्राचीनस्यापि माध-
वीयवेदार्थप्रकाशनामभाष्यस्य दुरापत्वं नितरां सम्प्रज्ञम् । तदस्य
तत्सहितस्यैवास्त्र प्रकटनाय यतमानोऽत्रत्यास्त्रायितिकसमितेरनु-
मति मवाप्य सम्पादने प्रवृत्तः ।

ब्राह्मणश्रुतमन्वादीनां भाष्योद्भूतश्रुत्यादीनां च सङ्केताक्षरैः
स्थानानि निर्देष्टुं, तत्रत्ययाज्ञिकपदानि च याज्ञिकग्रन्थादिभिरेव
परिचययितुं, टीप्यन्यादिभिर्भाषाक्षराणां दुर्बोधत्वं मपनोदयि-
तुञ्चास्तीह मे प्रयासः । सञ्ज्ञातेऽस्य सम्पादने समालोचनं विशेष-
सूचीसङ्कलनं च करिष्यामि यथाज्ञान मिलेवमपोक्षा विद्यते ।

एतस्य पाठशुद्धिं पाठभेदांश्चापादयितुं मनुष्यं विवरिष्यमाणानि
द्वादश पुस्तकानि सङ्गृह्य कार्यं मारम्भम् ; अद्याप्यधिकपुस्तक-
सङ्ग्रहाय यत्नो मे न विलयं गतः ।

तदिदं सम्पादनं मौन्यरूपया सम्पूर्णता माप्य बह्वचानां मनु-
चानानां, विविधविद्यालोचनपरायणानां तदनुवर्तिनां च सर्वेषां
समादरणीयता चेदुपागमिष्यत्, फलितं मभविष्यन्मे मनोरथ-
द्रुमेति शम् ॥

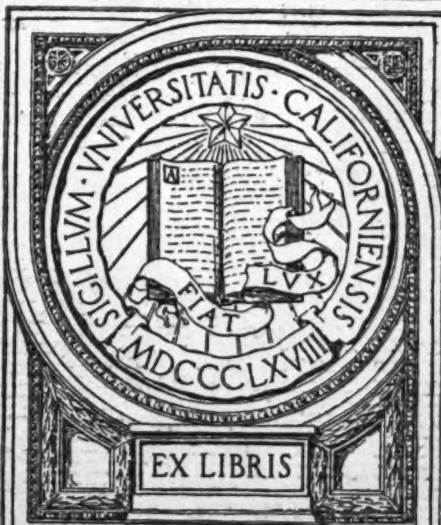
कलिकाता ।
संवत् १८९२ ।

}

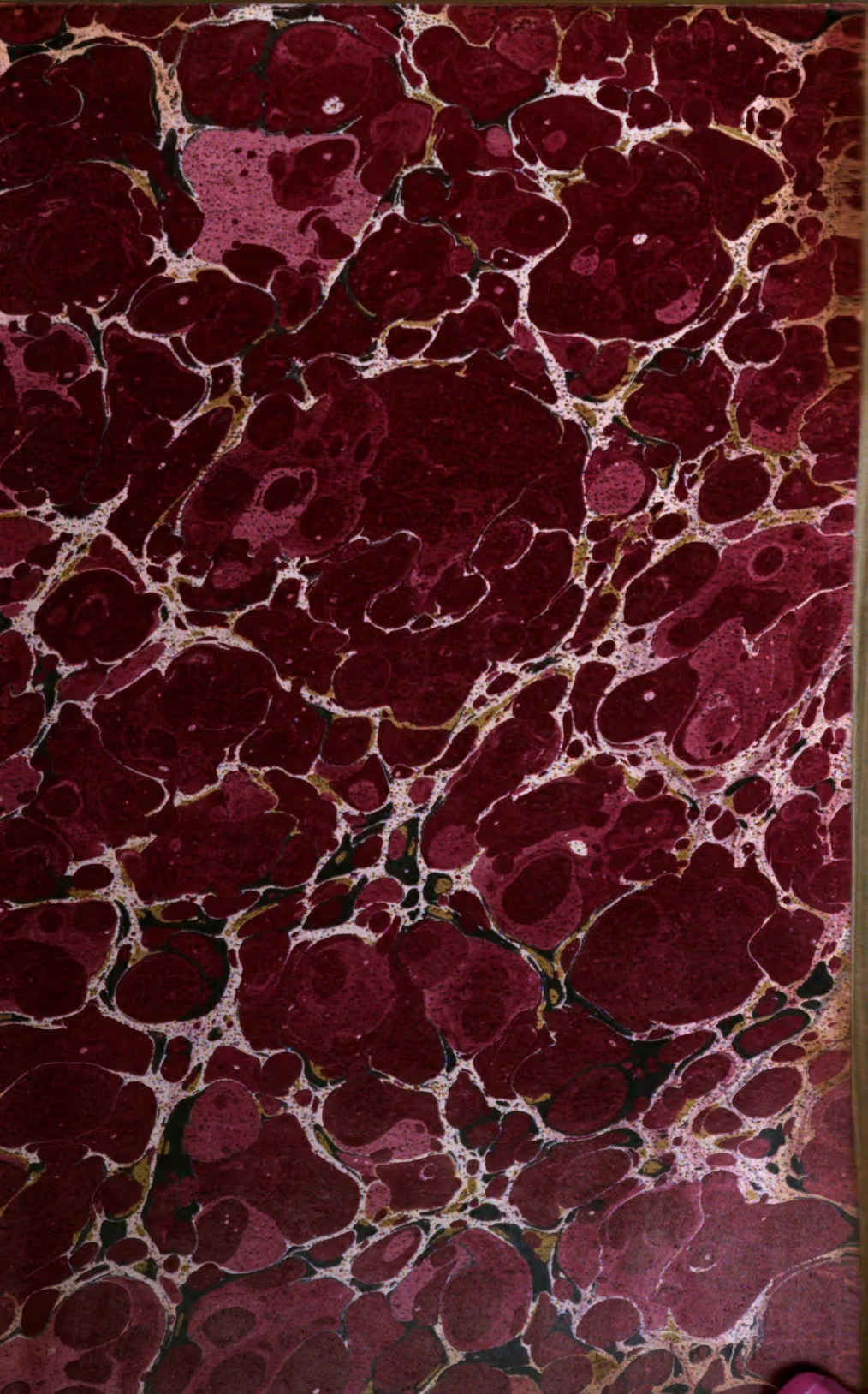
सामन्त्रमित्रीसत्यव्रतशर्मा ।
(सम्पादकः)

818744

GIFT OF
HORACE W. CARPENTIER

730
B582
Y.13411

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS OF
CALCUTTA

Published by

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New series Nos. 847, 849, 850, 852, and 861.

THE AITAREYA BRÁHMAṆA

OF THE RG-VEDA,

WITH THE

Commentary of Sáyana Áchárya.

EDITED BY

PANĐIT SATYAVRATA SA'MAS'RAMI',

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal; Editor,
Author, Commentator, Annotator, Compiler, Translator,
& Publisher of different Vedic Works &c. &c.*

VOL. I.

Calcutta:

Printed by M. N. Sarkár, SATYA PRESS.

1895.

TO THE
AMERICAN

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

(सम्बेदस्य)

भगवत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्ययुतम् ।

वङ्गदेशोयास्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामश्रमिन्नीसत्त्वव्रतशर्माणा

ययामति संशोध्य सण्टीक्य च सम्पादितम् ।

॥ प्रथमभागः ॥

(प्रथमवितीयपञ्चिकात्मकः)

कलिकाता-राजन्वत्याम्,

१८५२-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यत्नतो मुद्रितम् ॥

TO THE
LIBRARY

CARPENTIER

॥ सम्पादकोक्तिः ॥

—०—

अथैतदेतरयं नाम बह्वचब्राह्मणं दक्षिणात्येषु महाराष्ट्रियादि-
ब्राह्मणानां मध्यमाध्यापनाविच्छेदात् यदि च नाद्यापि तुल्य-
कल्पतां गतम्, तथापि 'स्वाध्यायोऽध्वेतथ्यः'—इत्येवमादिश्रुत्यादेः
पाठमात्रविधिपर्यवसायित्वमिति मन्व्यमानानां तेषां प्रायोविलुप्ता-
र्थाध्ययनप्रवृत्तेः एतदर्थोधिगमाय कृतस्नानतिप्राचीनस्यापि माध-
वीयवेदार्थप्रकाशनामभाषस्य दुरापत्वं नितरां सम्भवम् । तदस्य
तत्सहितस्त्वैवास्व प्रकटनाय यतमानोऽत्र स्वाध्यायितिकसमिरेतनु-
मति मवाप्य सम्पादने प्रवृत्तः ।

ब्राह्मणचतुस्रमन्त्रादीनां भाष्योद्धृतश्रुत्यादीनां च सङ्केताक्षरेः
स्नानानि निर्देष्टुं, तत्रत्ययाज्ञिकपदानि च याज्ञिकग्रन्थादिभिरेव
परिचाययितुं, टीप्यन्तादिभिर्भाषाक्षराणां दुर्बोधत्वं मपनोदयि-
तुञ्चास्तौह मे प्रयासः । सञ्ज्ञातेऽस्य सम्पादने समालोचनं विशेष-
सूचीसङ्कलनं च करिष्यामि यथाज्ञानं मिलेवमपोषा विद्यते ।

एतस्य पाठशुद्धिं पाठभेदांश्चापादयितुं मनुष्यं विवरिष्यमाणानि
द्वादश पुस्तकानि सङ्गृह्य कार्यं मारम्भम् ; अद्याप्यधिकपुस्तक-
सङ्ग्रहाय यत्नो मे न विलयं गतः ।

तदिदं सम्पादनं मौशस्तपया सम्पूर्णता माप्य बह्वचानां मनु-
चानानां, विविधविद्यालोचनपरायचानां तदनुवर्तिनां च सर्वेषां
समादरणीयता चेदुपागमिष्यत्, फलितं मभविष्यन्ते मनोरथ-
द्रुमेति श्रम् ॥

कलिकाता ।
संवत् १८५२ ।

}

सामन्त्रमित्रीसत्यव्रतशर्मा ।
(सम्पादकः)

818744

॥ अथ द्वादशादर्शपुस्तकविवरणम् ॥

- क ... ऐतरेयब्राह्मणम्—सम्पादकपुस्तकालयीयम् ;
स्त्री० १८६३ डा० हीग्-सम्पादितम्, सम्पूर्णम्, शुद्धम् ।
- ख ... ऐतरेयब्राह्मणम्—गवर्णमेष्टपुस्तकालयीयम्; १७८६-
संवत्तिष्ठितम्, षष्ठतीयपञ्चमपश्चिकम्, विशुद्धम् ।
- ग ... ऐतरेयब्राह्मणम्—गवर्णमेष्टपुस्तकालयीयं द्विती-
यम् ; १६६० शकलिखितम्, सम्पूर्णम्, विशुद्धम् ।
- घ ... ऐतरेयब्राह्मणम्—वेनारस्कलेजपुस्तकालयीयम् ;
१८३६-संवत्तिष्ठित मसप्तमपश्चिकम्, प्रायःशुद्धम् ।
- ङ ... ऐतरेयब्राह्मणम्—काशीवासिपण्डितश्रीविन्ध्येश्वरी-
प्रसादस्य ; १८६३-संवत्तिष्ठितम् सम्पूर्णम्, शुद्धम् ।
- च ... ऐतरेयब्राह्मणम्—आस्यायितिकसोसाइटीपुस्तकाल-
यीयम् ; षष्ठसप्तमपश्चिकाद्वयमात्रम्प्राचीनं विशुद्धम् ।
- छ वा टी० क ऐतरेयभाष्यम्—आदिब्राह्मसमाजपुस्तकालयीयम् ;
१८०५-संवत्तिष्ठितमध्यमद्वितीयपश्चिकामात्रं शुद्धम् ।
- ज वा टी० ख सभाष्यैतरेयकम्—वेनारस्कलेजपुस्तकालयीयम् ;
अनतिप्राचीनम्, षष्ठतीयपश्चिकम्, प्रायःशुद्धम् ।
- झ वा टी० ग सभाष्यैतरेयकम्—गवर्णमेष्टपुस्तकालयीयम् ; १८-
३२-संवत्तिष्ठितम्, ५-७-८-पश्चिकाहीन मन्यशुद्धम् ।
- ञ वा टी० घ सभाष्यैतरेयकम्—कलिकातासंस्कृतकलेजस्य; १६६८-
संवत्तिष्ठितम्, द्वितीयपश्चिकातः पूर्णं मतिशुद्धम् ।
- ट वा टी० ङ सभाष्यैतरेयकम्—कलिकातासंस्कृतकलेजस्य; १८३६-
संवत्तिष्ठितम्, चतुर्थपञ्चमपश्चिकाद्वयम्, शुद्धम् ।
- ठ वा टी० च सभाष्यैतरेयकम्—आस्यायितिकसोसाइटीतोलभ्यं;
त्रयोदशाध्यायीयपञ्चमखण्डतः पूर्णम्, अनतिशुद्धम् ।

॥ सङ्केताक्षरमूची ॥

अ० ... अध्यायः ।	कपि०सू० ... कपिलसूत्रम् ।
अथ०सं० ... अथर्वसंहिता ।	का० १ ... प्रथमं काण्डम् ।
अदा० ... अदादिगणनीयः ।	का०छ०अ० ... कात्यायनीय-
अधि० ... अधिकरणम् ।	छन्दोऽनुक्रमणी ।
अधि०मा० ... अधिकरणमाला ।	कात्या० ... कात्यायनीयम् ।
अनु० ... अनुवाकः ।	को० ... कोषः ।
अने० ... अनेकार्थसङ्ग्रहः ।	ख० ... खण्डः ।
अम० ... अमरः ।	गा० ना० ... गार्ग्यनारायणीया ।
अर्थ० ... अर्थसङ्ग्रहः ।	गृ० ... गृह्यसूत्रम् ।
अव्य० ... अव्ययकाण्डम् ।	गो० ... गोभिलीयम् ।
आ० वा आर० ... आरक्षकम् ।	गी० ... गीतमीयम् ।
आ०त० ... आङ्गिकतत्त्वम् ।	छ० आ० ... छन्दोभाषिकः ।
आप०य०प०सू० ... आपस्त-	छा० ... छान्दोग्यम् ।
स्वीययज्ञपरिभाषासूत्रम् ।	जै० ... जैमिनीयम् ।
आश्व० ... आश्वलायनीयम् ।	टी० ... टीका ।
उ० ... इहेव उपरिष्ठात् ।	त०सं० ... तर्कसङ्ग्रहः ।
उ० आ० ... उत्तरार्थिकः ।	ता०ब्रा० ... ताण्ड्यब्राह्मणम् ।
उणा० ... उणादिः ।	तै०आ० ... तैत्तिरीयारण्यकम् ।
उप० ... उपनिषत् ।	तै०ब्रा० ... तैत्तिरीयब्राह्मणम् ।
ऋ० सं० ... ऋग्वेदसंहिता ।	त० सं० ... तैत्तिरीयसंहिता ।
ए.सो. ... एसियाइटिक्सोसाइटी ।	द्र० ... द्रष्टव्यम् ।
ऐ० आ० ... ऐतरेयारण्यकम् ।	धा०पा० ... धातुपाठः ।
ऐ० ब्रा० ... ऐतरेयब्राह्मणम् ।	ना०शि० ... नारदीया शिखा ।

नि० वा निरु० ... निरुक्तम् ।	म० सं० ... मनुसंहिता ।
नि०चा० ... निरुक्तालोचनम् ।	महाभा०... महाभारतम् ।
निघ० ... निघण्टुः ।	मी० ... मीमांसा ।
निवि० ... निविदध्यायः ।	मी०प० ... मीमांसापरिभाषा ।
पं० ... इतः परस्तात् ।	मु० ... मुद्रितम् ।
पं० ... पङ्क्तिः ।	मिदि० ... मिदिनीकारस्य ।
पा० ... पाणिनीयम् ।	यान्न०सं०... यान्नवल्क्यसंहिता ।
पा०१ ... प्रथमः पादः ।	या० दे० ... याज्ञिकदेवः
पा० महाभा०... पातञ्जलं महा-	(का०श्री०सू०टीकाकारः)
भाष्यम् ।	रघु० ... रघुवंश-काव्यम् ।
पा० शि० पाणिनीया शिष्या ।	रामा०... वाल्मीकिरामायणम् ।
पि० ... पिङ्गलसूत्रम् ।	साध्या० ... साध्यायनीयम् ।
पु० ... इतः पुरस्तात् ।	लौ० ... लौगाक्षिभास्करः ।
पृ० ... पृष्ठा ।	वा० ... कात्यायनवार्त्तिकम् ।
प्र० ... प्रपाठकः ।	वा०सं० ... वाजसनेयसंहिता ।
प्राति० ... प्रातिशाख्यम् ।	विश्व० ... विश्वकोषः ।
हृद० ... हृददारण्यकम् ।	ह० ... हत्तिः ।
ब्रा० ... ब्राह्मणम् ।	वेदा०सा०... वेदान्तसारः ।
भा० ... भाष्यम् ।	वै० ... वैदिकीप्रकरणम् ।
भा०१ ... प्रथमो भागः ।	शत०ब्रा० ... शतपथब्राह्मणम् ।
भाग०पु०... भागवतपुराणम् ।	शबरः... शबरस्वामी (मीमांसा-
भू० ... भूमिका ।	सूत्राणां भाष्यकारः) ।
भू०प० ... भूवादि-परस्मैपदौ ।	शुश्रु० ... शुश्रुतः ।
आ० ... आदिगण्यः ।	श्री० ... श्रीतसूत्रम् ।

श्री० ... श्लोकः ।	साङ्ग्या० ... साङ्ग्यायनीयम् ।
पङ्० ब्रा० पङ्क्तिशतान्नचम् ।	सि० कौ० ... सिद्धान्तकौमुदी ।
सं० ... संहिता ।	सू० ... सूत्रम् ।
शा० ... सायणीयम् ।	हे० ... हेमचन्द्रस्य ।

॥ अथ परिच्छेदसूची ॥

॥ अथ प्रथमपञ्चिका ॥

(१) अथ प्रथमाध्यायः (अग्निष्टोमारम्भः) ...	१२
तत्र प्रथमः खण्डः (दीर्घादीयेष्टिविधिः) ...	११
अथ द्वितीयः खण्डः (दीर्घादीयेष्टिसुतिः) ...	२८
अथ तृतीयः खण्डः (तत्र संस्कृतिः) ...	३३
अथ चतुर्थः खण्डः (तद्याग्यानुवाक्ये) ...	४१
अथ पञ्चमः खण्डः (तदीयसंयान्याः) ...	४७
अथ षष्ठः खण्डः (तत्र सत्यकथनादिः) ...	५३
(२) अथ द्वितीयाध्यायः (तदेवेष्टिप्रकरणम्) ...	६१
तत्र प्रथमः खण्डः (प्रायणीयेष्टिविधिः) ...	११
अथ द्वितीयः खण्डः (तदङ्गकर्माणि) ...	६७
अथ तृतीयः खण्डः (तद्देवतादिकम्) ...	७४
अथ चतुर्थः खण्डः (उदयनीयेष्टिविधिः) ...	७८
अथ पञ्चमः खण्डः (तद्विशेषविधयः) ...	८३

- (३) अथ तृतीयाध्यायः (तदेवेष्टिप्रकरणम्) ८२
 तत्र प्रथमः खण्डः (सोमक्रयदिगुपदेशादि)
 अथ द्वितीयः खण्डः (सोमप्रवहस्थः ऋचः) ... ८५
 अथ तृतीयः खण्डः (सोमोपावहरणम्) ... १०७
 अथ चतुर्थः खण्डः (आतिथ्येष्टिविधिः) ... ११२
 अथ पञ्चमः खण्डः (अग्निमन्त्रनीया ऋचः) १२६
 अथ षष्ठः खण्डः (आतिथ्यायां विशेषविधयः) १३१
 (४) अथ चतुर्थाध्यायः (प्रवर्ग्यप्रकरणम्) १४०
 तत्र प्रथमः खण्डः (अभिष्टवोपक्रमः)
 अथ द्वितीयः खण्डः (अभिष्टवनीया ऋचः) ... १४३
 अथ तृतीयः खण्डः (अभिष्टवनीया ऋचः) ... १४७
 अथ चतुर्थः खण्डः (अभिष्टवनीयसूक्तानि) ... १४८
 अथ पञ्चमः खण्डः (तत्रैवोत्तरपटलम्) ... १५८
 अथ षष्ठः खण्डः (उपसदिष्टिविधिः) ... १६८
 अथ सप्तमः खण्डः (तानूनमविधानम्) ... १७६
 अथ अष्टमः खण्डः (धर्मसम्भारा व्रतोपायनञ्च) १८०
 अथ नवमः खण्डः (आप्यायननिष्कवे) ... १८८
 (५) अथ पञ्चमाध्यायः (सोमप्रकरणम्) १८५
 तत्र प्रथमः खण्डः (राजक्रयब्राह्मणम्)
 अथ द्वितीयः खण्डः (अग्निप्रणयनीया ऋचः) १८८
 अथ तृतीयः खण्डः (हविर्दानप्रवर्त्तनीया ऋचः) २१२
 अथ चतुर्थः खण्डः (अग्नीषोमप्रणयनीया ऋचः) २२१
 ॥ अथ द्वितीयपश्चिका ॥
 (६) अथ प्रथमाध्यायः (यूपप्रकरणम्) २३३

तत्र प्रथमः खण्डः (यूपविधिः)	... २३३
अथ द्वितीयः खण्डः (यूपोपज्ञनम्)	... २४०
अथ तृतीयः खण्डः (यूपप्रहरणविचारः)	... २५१
अथ चतुर्थः खण्डः (आग्नीषां विधानम्)	... २६०
अथ पञ्चमः खण्डः (पर्यग्निकरणाः उपप्रेषण)	२६७
अथ षष्ठः खण्डः (अग्निगुप्रेषविधिव्याख्याने)	... २७१
अथ सप्तमः खण्डः (अग्निगुप्रेषव्याख्याशेषः)	... २८५
अथ अष्टमः खण्डः (पशुपुरोडाशविधिः)	... २८५
अथ नवमः खण्डः (वपादियान्यामन्त्राः)	... ३००
अथ दशमः खण्डः (मनोतासूक्तविधिः, अङ्ग-	

यागस्य याग्याविधिः, वनस्पतियागविधिः,

स्त्रिष्टक्यागविधिः, इडोपह्वानच) ... ३०५

(७) अथ द्वितीयाध्यायः (पशुप्रेषप्रातरनुवाकौ) ... ३११

तत्र प्रथमः खण्डः (पर्यग्निकरणादिविधयः) ... ,

अथ द्वितीयः खण्डः (स्तोकानुवचनीयाः) ... ३१८

अथ तृतीयः खण्डः (स्वाहाकृतिविचारः) ... ३२५

अथ चतुर्थः खण्डः (वपाधानविधिः) ... ३३०

अथ पञ्चमः खण्डः (प्रातरनुवाकविधिः) ... ३३६

अथ षष्ठः खण्डः (प्रातरनुवाकौया ऋचः) ... ३४२

अथ सप्तमः खण्डः (काम्याः प्रातरनुवाकौयाः) ३४७

अथ अष्टमः खण्डः (प्रातरनुवाकानुवचनप्रकारः) ३५४

(८) अथ तृतीयाध्यायः (अङ्गप्रकरणारम्भः) ... ३६३

तत्र प्रथमः खण्डः (अपोनप्लौयानुवचनम्) ,

अथ द्वितीयः खण्डः (तद्दिशेषविधयश्च) ... ३६७

- अथ तृतीयः खण्डः (संपादनार्थमग्रही) ... २७८
- अथ चतुर्थः खण्डः (बहिष्कृत्यवमानार्थं प्रसर्पणम्) ३८१
- अथ पञ्चमः खण्डः (सवनीयपुरोडाशविधिः) ३८७
- अथ षष्ठः खण्डः (तद्विशेषोपदेशाः) ... ३८२
- (८) अथ चतुर्थाध्यायः (द्विदेवत्वग्रहा ऋतुग्रहाश्च) ... ३८८
- अथ प्रथमः खण्डः (द्विदेवत्वग्रहविधिः) ... ,,
- अथ द्वितीयः खण्डः (द्विदेवत्वग्रहप्रशंसा) ... ४०३
- अथ तृतीयः खण्डः (तत्रैव विशेषविधयः) ... ४०८
- अथ चतुर्थः खण्डः (,,) ... ४१३
- अथ पञ्चमः खण्डः (ऋतुयाजविधिः) ... ४१७
- अथ षष्ठः खण्डः (इन्द्रोपह्वानग्रहशेषभक्षयोः) ४२०
- अथ सप्तमः खण्डः (तूष्णींशंसविधिः) ... ४२३
- अथ अष्टमः खण्डः (तूष्णींशंसप्रशंसा) ... ४३०
- (१०) अथ पञ्चमाध्यायः (निविदादिप्रकरणम्) ... ४३४
- तत्र प्रथमः खण्डः (प्राहावनिविद्वृत्तानां विधिः) ,,
- अथ द्वितीयः खण्डः (निवित्पदानां व्याख्या) ४३८
- अथ तृतीयः खण्डः (तदनन्तरभाविसूक्तप्रशंसा) ४४३
- अथ चतुर्थः खण्डः (आन्वयशस्त्र मैन्द्राज्यशस्त्रश्च) ४४५
- अथ पञ्चमः खण्डः (आन्वयशस्त्रकालः) ... ४५०
- अथ षष्ठः खण्डः (होतृजपमन्त्रव्याख्या) ... ४५७
- अथ सप्तमः खण्डः (तूष्णींशंसविधानम्) ... ४६३
- अथ अष्टमः खण्डः (आन्वयशस्त्रसूक्तव्याख्या) ४६८

॥ अथ यान्त्रिकशब्दसूची ॥

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अक्षरपङ्क्तिः	१८४	अनुवचद्वारः	१६२, ४१८
अग्निप्रचयनीयाः	२०२	अनुव्याहारः	४२८
अग्निमन्त्रनीयाः	११८	अनर्वागधरः	१०८
अग्निविह्वलम्	४४०	अपरदीची	४०
अग्निटीलः	८	अपानः	७२
अग्नीषोमप्रचयनम्	२३१	अपूपः	१८६
अग्नीषोमप्रचयनीयाः	२२१	अपोनदीयाः	१६४
अग्नीषोमीयः	१८६, २००, ३८५	अर्धोयामः	८
अन्नकर्माणि	१०४	अप्रतिष्ठितः	१८
अन्नावदानम्	१०६	अभिमन्त्रनम्	१८१
अक्षिरसामयनम्	८	अभिष्टवाः	१५०
अन्धावाकः	१०८	अच्यताहुतिः	१११
अन्धावाकीयशस्त्रम्	४४८	अवदानम्	११८
अतिथिः	१११	अटाकपाखः	१८, ३८०
अतिराधः	८	असीमपाः (दिवाः)	३५८
अव्यग्निटीलः	८	आगूःकरचम्	४१५
अद्विष्टः	६१	आग्नावैचवः	१४, ३८०
अग्निगुः	२०१	आग्नीध्रः	१०८, ४४०
अध्वरकल्पः	२०	आग्नेयः	२८०
अध्वर्युः	१०८	आज्यम्	३५
अनुवचद्वारम्	२५१	आज्यशस्त्रम्	४४८
अनुवच्यः	१८५	आज्यवीचाणि	१८५, ४४८
अनुमन्त्रनम्	३८१, ३८३	आज्यनम्	३६
अनुयाजदेवाः	१६०	आतिथीष्टिः	११३, १३६, १८६
अनुयाजाः	६८, ८५, ११५	आदित्यानामयनम्	८

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
आध्वर्यवम्	१०	उपवादः	४२८
आतीर्यामः	८	उपसद	१६८, १७५, १८८, १८६
आप्रियः	२६१, २६६	उपाकरचम्	३४१
आयुतम्	३५	उपाय	१८८, ४५८
आयुटीमः	८	उपाययङ्	४०८
आरक्षकम्	८	उपायसवनः	३८९
आरादुपकारकाणि	२८८	कतिः	३१
आर्भवपवमानलोषाणि	३८५	कर्त्तुकाः	२०८
आश्रीः	१०३	कवध्यगीहम्	३१६
आश्विनयङ्	४०२	कङ्	८, ३१
आश्वीनः	३५१	कङ्गावानम्	३६७
आहावः	४२८, ४३५, ४५८	कृतम्	५६
आहतिः	३०	कृत्यङ्	४१८
इकाप्राशनम्	४२२	कृत्याङ्	४१८
इकोपप्राशनम्	३०५, ३०८, ४२२	एकघनाः	३७०, ३७४
इतिहासः	६	एकादशकपालः	१६, ३८०
इष्टिः	३०	ऐतदियकम्	७
उक्ष्यः	८	ऐन्द्रवायवग्रहः	४८२
उत्पूतम्	३८१	ऐन्द्राग्रशस्त्रम्	४४८, ४४७
उदयनीया	६३	औद्गात्रम्	१०
उदहरणः	३७०	औपवसथ्यः	१८६, ३३८
उदृक्	१८१, ४२८	करम्	५८३, ३८६
उत्ताता	१७८	कर्त्तार्हः	२२०
उदगीथम्	१०	कल्पः	७
उन्नेता	१७८	किंशाकृषि	३०१
उपग्रहः	२७०	खरः	१४५
उपयमनी	१६६	शवासयनम्	८
उपयाजदेवाः	३८०	गाथा	७
उपवसथः	३३८, ३८५	गायत्रम्	३८०

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
शुचकर्मणि	२९८	दौचितविमितः	३०
मीडीमः	८	दादशकपालः	३९०
यावस्तु	१०८	दादश्राष्टः	८
चर्मः	१६६	दिदिन्याः	४०९
सुतचक्रः	१९	धानाः	३९३, ३९६
सुतपदी	२०६	धाय्या	२३
सुतम्	३५	विचयाणि	१००
चतुरवती	३३३	नरात्रंसपङ्क्तिः	३९५
चमसितम्	५६	नवकपालः	११३
चमसभचक्रम्	४२२	नाकः	१२०
चमसाध्यः	३०२	नारात्रंसः	०
कदिः	२१६	निगदाः	२०८, ३०४
आगतम्	३९०	निर्वापः	१५, ३८९
व्योतिष्टीमः	८	निविदः	४३५, ४६५
तपः	३४	निष्वासः	८०
तानूनपत्रम्	१०८, १८०, १९३	निष्पक्रम	३५
तीर्थम्	३८३	निष्ठवः	१९१
तुषाः	२०१	नेष्टा	१०८
तूष्णींशः	४२५, ४६०	पञ्चावती	३३३
—(विपदः)	४२०	पञ्चावदानानि	३३३
—(षट्पदः)	४२१	पञ्चीसंयाजाः	८६
द्वयः	९९	प्रयस्या	३८०, ३९३, ३९५
द्वतीयसवनम्	३९०, ३९५	परिधानीया	२१०
नयस्त्रिंशद्विताः	३५९, ४५६	परिवापः	३९३, ३९५
विकपालः	१९, ११६	परिसङ्गा	१३८, १९३
नैष्टुभम्	३९०	पर्यधिकरणम्	२६८
दर्भपिञ्जलम्	३६	पथपुरीकात्रः	२९०, ३१०
दीचचीया	१५, ५९	पितृवचिः	९६
दीषा	१५, २४	पिट्टम्	३०२

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
पुराचम	७	गार्हस्थ्यः	३८०
पुरोक्ताग्रः १४, २८५, ३८८		गङ्गात्मन्	१०
पुरोलुवाक्का ४४, ४७, ४७३		गङ्गावन्तुः	१२८
पुरोवक्	४६५	गङ्गा	१७८
पूर्वदीची	३८	गङ्गाचम	६
पृष्ठक्षीवाचि	३८५	गङ्गाचाच्छी	१७८
पीता	१७८	गङ्गा	३५
पीर्षमासम्	२१	गङ्गाभिषवः	३८२
पीचः	२८०	गङ्गावीरः	१६६
प्रकृतिः	९	गङ्गादिनपवमानक्षीवाचि	३८५
प्रकृतिगामी	२८	गङ्गादिनं सवनम्	३८०, २८५
प्रतिप्रस्थाता	१७८	निषविन्देष्टिः	२७
प्रतिष्ठता	१७८	मिथी	२२०
प्रधानकर्षाचि २८८, ३७४		मिथपतिः	२७४
प्रयाजदेवाः	३६०	मिथः	२८१
प्रयाजाः ६८, ८५, १२५, २६१		मिथावचचः	१७८
प्रवर्ग्यः	१६६, १६८, १८०	मिथावचचयङः	४०२
प्रवृत्तनम्	१६६	मज्जनम्	४५३
प्रसर्पचम् (बहिष्पवमानार्थम्)	३८२	यानः	१५
प्रसरः १८४, २५७		याज्या ४५, ४७, ४७३	
प्रक्षीता	१७८	ययः	२३५
प्राचः	७२	यूपाञ्जनीयाः	२४२
प्रातरनुवाकाः	३१८	यूपेकादग्निनी	२८०
प्रातरुसवनम् ३८०, ३८५		रराटी	२२८
प्रायश्चीया ६१, ६२, ८८, १२७		राक्षीघ्नम्	१२१
प्रेवः	४१५	राजक्रयः	२३५
फलीकरचम् २८७, ३०१		लघ्ना	४५
बहिष्पवमानम् ३८२, ३८५, ४५३		वगस्यतियानः	३०८
बहुयाजी	१२८	वपाकाश्चम्	३३३

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
वषट्कारः	... ४१५	सन्निपत्योपकारकाणि	... २८८
वसतीवर्षः	... ३००-३०४	सप्तदशर्त्विजः	... १०८
वाग्विसर्गः	... २०५, ३८०	समिष्टयजुषि	... ८६
वाजपेयः	... ८	सम्भाराः	... २०८
वाचसः	... २८१	सवनपङ्क्तिः	... ३८५
विकल्पः	... १३८	सवनानि (पञ्च)	... ३८५
विचक्षन्	... ५६	सवनीयपुरोडाशाः	... ३८८, ३८३
विराट्	... ५३	सवनीयाः	... ३००, ३८६
वेदः	... १, २	सादनम्	... ३०८
वेनः	... १४८	सामिधेनी	... २३, २६, २१०
वैशुषाः (वीमाः)	... ३८२	सारस्वती	... २८०
वैश्वः	... २८	सत्या	... ८८
व्यतिषङ्गः	... ८८	सुत्रपञ्चमः	... १०८
व्याहृतयः	... ४३१	सुमत्यहर्द्वे	... ३८४, ४२८, ४६०
ग्रंसनम्	... ४५३	सोमक्रयणी	... १८०, १८८
ग्रमिता	... २०२	सोमपाः (देवाः)	... ३५८
ग्रन्थाणि	... १३, ४५३	सोमपीथः	... ४२२
ग्रन्थिः	... ४४८	सोमप्रवक्ष्यः	... १०६
ग्रिचा	... १०६	सोमोपावहरणम्	... १०८
घञ्चः	... ४६५	सौमिकं काण्डम्	... १०
घोडशी	... ८	सौम्यः	... २८०
संयज्या	... ४८	सवनम्	... ४५३
संवत्सरसञ्चाधि	... ८	सोकाः	... ३२०
संसवः	... ३८	सोकागुवचनीयाः	... ३२०
संख्या	... ८	सोक्षाः	... ३३५
सञ्ज्ञपनम्	... २८१, ३१६	सोचम	... ४५३
सत्यम्	... ५६	स्माः	... २३०
सदस्यः	... १०८	सोवाघारः	... १८३
सदीमच्छपम्	... १००	स्वधा	... ३८१

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
लसः ...	२५४, २५९	हविष्यङ्क्तिः ...	३८२
स्निहक्यागः ...	३०८	हवीषि ...	३८९, ३९१
हविर्दानप्रवर्त्तनम् ...	२१४	हीता ...	३२, १०८
हविर्दानप्रवर्त्तनीयाः ...	२१४	हीटजपः ...	४२८, ४५९
हविर्दानम् ...	१०१, २१४, २२०, २२४	हीवम् ...	१०

॥ अथिहालोच्यस्थानसूची ॥

पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०
१२	६	३४	३	४८	१	५३	१२	५४	२
५४	८	६०	१८	६०	२०	६१	२	६१	३
६१	४	६१	६	८४	१४	८२	७	८२	८
८६	६	८६	१३	११२	११	११०	१३	११०	२०
११८	२०	११८	२	१४०	१०	१५१	६	१५८	१५
१८०	१३	१८१	७	१८१	८	१८१	१०	१८५	७
२००	१६	२१२	५	२१३	८	२२२	१३	२४२	१
२५१	११	२५१	१०	२५२	२	२५२	४	२६८	१
२७१	१८	२७२	१३	२८५	१८	२८४	१८	२८५	३
३००	११	३०१	२	३०१	५	३११	१६	३१२	७
३२०	१६	३२०	१४	३३१	७	३३१	१०	३३५	१०
३४०	८	३४०	१२	३४०	१६	३४८	१	३४८	८
३५५	७	३५५	११	३६३	५	३८२	२	३८८	८
४००	१	४०८	८	४१४	८	४१७	१३	४२४	१८
४३०	८	४३८	१६	४४३	१८	४४६	१६	४५०	१
४५१	१०	४५३	१७	४५७	२१	४६३	१०	४६३	१२
४६३	१०	४६८	५	४६८	१५	४६८	१८	४६८	४

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

(तत्र)

॥ सायणभाष्यभूमिका ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानां सुपक्रमे ।

ये नत्वा कृतकल्पाः स्सुस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निश्चितं * वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्—

निर्भमे ; त मङ्गं वन्दे विद्यातीर्थमहेम्बरम् ॥ २ ॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्वुक्कमहीपतिः ।

आदिशन्माधवाचार्यं † वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसङ्गहात् ।

कपालुर्माधवाचार्यो ‡ वेदार्थं वक्तुं सुद्यतः ॥ ४ ॥

ननु कोऽयं वेदो नाम ? के वा तस्य विषयप्रयोजनसम्बन्धाधि-
कारिणः ? कथं वा तस्य प्रामाण्यम् ? न खल्वेतस्मिन् सर्वस्मिन्
असति वेदो व्याख्यानयोग्यो भवति । अत्रोच्यते—

इदमप्रात्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकं सुपायं यो ग्रन्थो वेदयति

* निश्चिता क । निश्चितं न । † आदिशसायबाचार्यं ग ।

‡ 'कपालुः सायबाचार्यो'—इति मुद्रितेषु ऐतरेयारण्यक-तैत्तिरीयारण्यक-साम-
वेदीय-रुद्र-भारण्यक-उपरात्र-भाष्येषु तावदाद्यष्टब्राह्मणभाष्येषु च पाठः ।

स वेदः । अलौकिकपदेन प्रत्यक्षानुमाने व्यावर्त्यते । अनुभूय-
मानस्य सूक्ष्मचन्दनवनितादेरिष्टप्राप्तिहेतुत्वमौषधादेरनिष्टपरि-
हारहेतुत्वं च प्रत्यक्षतः सिद्धम्, स्नेनानुभवविषयमात्रस्य पुरुषान्तर-
गतस्य च तथात्वं मनुमानगम्यम् । एवं तर्हि भाविजन्मगत मप्यनु-
मानगम्यमिति चेत्, न ; तद्विशेषस्यानभिगमात् * । न खलु
ज्योतिष्टोमादिरिष्टप्राप्तिहेतुः,—कलस्त्रभक्षणवर्जनादिरनिष्टपरि-
हारहेतुरित्यसु मर्थं वेदव्यतिरेकेणानुमानसद्वस्त्रेणापि तार्किक-
शिरोमणिरप्यवगन्तुं शक्नोति ; तस्माद् अलौकिकोपायबोधको
वेद इति लक्षणस्य नातिव्याप्तिः । अतएवोक्तम्—

“प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तुपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥”—इति ।

स एवोपायो वेदस्य विषयः । तद्वोध एव प्रयोजनम् । तद्वोधार्थी
चाधिकारी । तेन सहोपकार्योपकारकभावः सम्बन्धः ।

नन्वेवं सति स्त्रीशूद्रसहिताः सर्वेऽपि वेदाधिकारिणः स्युः ।
इष्टं मे स्यादनिष्टं मा भूदित्यादिषु सार्वजनीनत्वात् ? मैवम् ;
स्त्रीशूद्रयोः सत्यप्युपायबोधार्थित्वे हेत्वन्तरेण वेदाधिकारस्य प्रति-
बद्धत्वात् ; उपनीतस्यैवाध्ययनाधिकारं ब्रुवच्छास्त्रमनुपनीतयोः
स्त्रीशूद्रयोर्वेदाध्ययनमनिष्टप्राप्तिहेतुरिति बोधयति । कथं तर्हि
तयोस्तदुपायावगमः ? पुराणादिभिरिति ब्रूमः ।

अतएवोक्तम् (भाग० पु० १.४.२५.)—

“स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनाम्नयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमास्थानं मुनिना कृपया कृतम् ॥”—इति ।

तस्मादुपनीतैरेव त्रैवर्णिकैर्वेदस्य सम्बन्धः । तत्रामाश्रयं तु बोध-

* तद्विशेषस्यानभिगमात् ख ।

अस्मान् स्वत एव सिद्धम् । प्रीत्येववाक्स्व' तु बोधकं मपि सगु
भान्तिमूलत्वसम्भावनाया तत्परिहाराय मूलप्रमाणं मपेक्ष्यैव
ग्रन्थाग्रम् । न तु वेदो मूलप्रमाणं मपेक्षते ; तस्य नित्यत्वेन
कर्तृदोषशङ्काया अनुदयात् । एतदेव जैमिनिना सूत्रितम्—
“तत्प्रमाणं वादरायणस्यानपेक्षत्वात्”-इति (१.१.५.) ।

ननु वेदोऽपि कालिदासादिवाक्यवत्प्रीत्येव एव, ब्रह्मकार्यत्व-
व्यवधात् (ऋ० सं० १०.८०.८.)—

“ — — — ऋचः सामानि जग्निरे ।

इत्यासि जग्निरे तस्माच्चक्षुस्तस्मादजायत”-इति हि श्रुतिः ।
अतएव भगवान् वादरायणः (१.१.३.) “शास्त्रयोनित्वात्”-इति-
सूत्रेण ब्रह्मणो वेदकारकत्वं भवोचत् । मैवम् ; श्रुतिस्मृतिभ्यां
नित्यत्वत्वगमात् । “वाचा विरूपनित्यया”-इति (ऋ० सं० ८.
०५.६.) श्रुतिः, “अनादिनिधना नित्या वागुत्पृष्टा स्वयञ्चुवा”-
इति स्मृतिः * । वादरायणोऽपि देवताधिकारस्य सूत्रयामास—
“अतएव च नित्यत्वम्”-इति (१.३.२८.) । तर्हि परस्पर-
विरोध इति चेत्, न ; नित्यत्वस्य व्यावहारिकत्वात् । सृष्टेरर्थं
संहारात् पूर्वं व्यवहारकालः ; तस्मिन्नुत्पत्तिविनाशादर्शनात् ।
कालाकाशादयो यथा नित्याः एवं वेदोऽपि व्यवहारे कालिदास-
वाक्यवत् पुरुषविरचितत्वाभावान्नित्यः । आदिसृष्टौ तु काला-
काशादिवहेदोत्पत्तिरास्मायते । अतो विषयभेदाच्च परस्परविरोधः ।
ब्रह्मणो निर्दोषत्वेन वेदस्य कर्तृदोषासम्भवात् स्वतः सिद्धं
ग्रामाख्यं तदवस्थम् । तस्मात्तत्क्षणप्रमाणसङ्गात्वाद् विषयप्रयोजन-

* ‘आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रकथयः’-इति चेत् ऋकसांपरायैः ब्रह्मपूर्वस्य
आह्वरभाष्यादौ उच्यते (१. ३. २८ सू० भा०) ।

तस्मिन् वज्रायासंसाध्य मनुष्ठानं व्यर्थं मिति चेत्, न ; तरुणीयाया
ब्रह्महत्याया मानसकायिकत्वादिभेदेन तारतम्योपपत्तेः । मनसा
सहस्रिता, वाचाऽभ्यनुष्ठाता, परहस्येन कारिता, स्वयङ्कृता, पुनः-
कृता चेत्त्वेवं तारतम्येनावस्थिता ब्रह्महत्या अनेकविधा । अत-
स्तत्तरणं मप्यनेकविधं यथा स्वर्गो बहुविधस्तद्वत् । ‘अग्निहोत्रं
शुश्रूयात् स्वर्गकामः’, ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत’,
‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’-इत्याद्युच्चावचकर्माणां मेकविध-
फलासम्भवात् स्वर्गो बहुविधोऽभ्युपगन्तव्यः । तथा ब्रह्महत्यादि-
पापनिवृत्तेरपि बहुविधत्वाद् वेदनेनापि काचित् ब्रह्महत्या
निवर्तत इति योऽन्यतानुसारेण कल्पताम् । किञ्च तत्तद्विधि-
समीपे “य एव वेद”-इति वचनानि वेदनफलं भवते । ताव्यर्थ-
वाद इति चेत्, असु नाम सहामह एवैत मपराधम्, तेषां वच-
नानां विधेयार्थप्रशंसापरत्वात् । तर्हि ‘यत्परो शब्दः स शब्दार्थः’-
इति न्यायेन स्वार्थे प्रामाण्यं नास्तीति चेत्, महातात्पर्यस्य
विधेयविषयत्वेऽप्यवान्तरतात्पर्यस्य स्वार्थविषयत्वानिवारणात् ।
‘प्रावाचः श्रवन्ते’-इत्याद्यर्थवादस्यापि स्वार्थे प्रामाण्यं प्रसज्येतेति
चेत्, न ; प्रमाचान्तरवाधितत्वात् । “द्विः संवत्सरस्य सप्तं
पञ्चते (तै० सं० ५. १. ७. ३.)”-इत्याद्यर्थवादस्य तु बाधाभावे-
ऽप्यनुवादत्वात् न स्वार्थे प्रामाण्यम् ; वेदनफलवचनानि तु नाशु-
वादकानि नापि बाध्यानि ; तस्मादर्थवादत्वेऽप्यस्वेषां स्वार्थे
प्रामाण्यम् । अन्यथा मन्त्रार्थवादादिभ्यो देवादीनां विग्रहादिमत्त्वं
न सिध्येत् । अतएवोक्तम्—“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽव-
धारिते । भूतार्थवादस्तद्वानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥”-इति * ।

* जीमांसार्थसङ्ग्रेहे चोद्धृतं मिदं वचनं व्याख्यातं च सीदाहरणम् ।

किं बहुना विद्यत एवावश्यं वेदनमात्रादपूर्वम् । अतो वेद-
नाय वेदो व्याख्यायते ॥

तस्य च वेदस्य भागद्वयं कल्पसूत्रकारैश्चदाहृतम्—“मन्त्र-
ब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्”—इति (आप० य० प० सू० ३४.) । तत्र
मन्त्रविषया विचाराः * संहिताव्याख्याने द्रष्टव्याः ; ब्राह्मण-
लक्षणं तु द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे (जै० सू० ३३. अधि० ८.)
विचारितम् —

“नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽयथा ?

नास्तीयन्तो वेदभागा इति क्लृप्तेरभावतः ।

मन्त्रश्च ब्राह्मणं चेति द्वौ भागौ तेन मन्त्रतः

अन्यद् ब्राह्मण मित्येतद्भवेद् ब्राह्मणलक्षणम् ॥”—इति ।

चातुर्मास्येष्विदं मान्नायते—‘एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि’-
—इति (तै० ब्रा० १.६.४.३ ; ७.१.१.) । तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं
नास्ति, कुतः ? वेदभागानां मित्यन्तावधारणेन ब्राह्मणभागेष्वन्य-
भागेषु च वाच्यलक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योः शोधयितुं मन्त्रत्वत्वा-
दिति चेत्, न ; भागद्वयाङ्गीकारेण मन्त्रव्यतिरिक्तो भागो ब्राह्मण-
मिति लक्षणस्य निर्दोषत्वात् । ननु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मन्त्रब्राह्मण-
व्यतिरिक्ता इतिहासादयो भागा आन्नायन्ते,—“यद् ब्राह्मणानौ-
तिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा नारायंसीः (तै० आ० २.
६.)”—इति ? मैवम् ; विप्रपरित्राजकव्यायेन ब्राह्मणव्यवाम्तर-
भेदानां भवेतिहासादीनां पृथगभिधानात् । “देवासुराः संवत्सा
आसन् (तै० सं० १.५.१.१.)”—इत्यादय इतिहासाः । “इदं वा
अग्ने नैव किञ्चनासीन्न द्यौरासीत् (तै० सं० २.२.६.१.)”—इत्या-

* मन्त्रविचाराः क ।

दिकं जगतः प्रागनवस्थानं सुपन्नस्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं
पुराणम् । कल्पसु चावचक्षेत्तु कथं यनप्रकरणे समाज्जायते—
“इति मन्त्राः कस्योऽत ऊर्ध्वं यदि वलिं हरिन् (तै० आ० १.
२६.१.)”—इति । अग्निचयने—“यमगाद्याभिः परिगायति (तै०
ब० ५.१.८.२.)”—इति विहिता मन्त्रविशेषा गाढाः । मनुष्य-
वृत्तान्तप्रतिपादिका ऋचो नारायणः * । तस्मात् मन्त्रब्राह्मण-
व्यतिरिक्तवेदभागाभावात्तन्मन्त्रव्यतिरिक्तं ब्राह्मणं मित्येतत्तु च
सुस्थितम् ॥

तस्य लक्षणस्य ‘अग्निर्वै देवानां भवमः (ऐ० ब्रा० १.१.१.)’—
इत्यादिपद्ये विद्यमानत्वादित्दं ब्राह्मणम् । तथेष्टरागुपहा-
दितरायाः पुत्रे च सत्यत्वादितरेयकं मित्युच्यते । महर्षीणां तत्तद्-
वेदभान्नसमः स्मर्यते,—

‘कुमारो तर्हि तान्वेदान् वेतिहासात् महर्षयः ।

सेभिरे तपसा पूर्वम् मनुजानां स्वयंभुवः’—इति ॥

प्रकृतस्य तु ब्राह्मणस्य ऐतरेयकत्वे सम्प्रदायविद एता मास्वा-
धिका माचक्षते ।—“कस्य चित् खलु महर्षेर्बह्व्य पन्नो विद्यन्ते
अ । तासां मध्ये कस्याश्चिदितरेति नामधेयम् । तस्या इत-
रायाः पुत्री महिदासाख्यः कुमारः । एतच्चारख्यकाण्डे समा-
ज्जायते—‘एतद् अ वै तद्विद्वान्महिदास ऐतरेयः’—इति (ऐ० २.
आ० १.८.२.) । तदीयस्य तु पितुर्भार्यान्तरपुत्रेष्वेव स्नेहातिशयः,
न तु महिदासे । ततः कस्याश्चिद्वत्प्रसभायां स महिदास मव-
प्रायान्थान् पुत्रान् स्वीकृत् स्थापयामास । तदानीं खिन्नवदनं
महिदासं भवगल्येतराख्या तस्मात्ता स्वकीयकुलदेवतां भूमिं मनु-

* ऐ० आ० २.८.२. भाष्ये तुदाहृतम्—“हीता यच्चरान्नसम् (वा० सं० २१.११.)”—इति ।

संस्कार । सा च भूमिदेवता दिव्यमूर्तिधरा सती यज्ञसभायां समागत्य महिदासाय दिव्यं सिंहासनं दत्त्वा तत्रैनं सुपवेश्य सर्वेष्वपि कुमारेषु पाण्डित्याधिक्यं भवगमयैतद्ब्राह्मणप्रतिभा-सनरूपं वरं ददौ । तदनुग्रहात् तस्य महिदासस्य मनसा 'अग्निर्वै देवानां भवमः (ऐ० ब्रा० १.१.१.)'-इत्यादिकं 'स्रृष्टते (ऐ० ब्रा० ८.५.५.)'-इत्यन्तं चत्वारिंशदध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादु-रभूत् । तत ऊर्ध्वम् 'अथ महाव्रतम् (ऐ० १ ब्रा० १.१.१.)'-इत्या-दिकम् 'आचार्याः (ऐ० ३ ब्रा० २.६.८.)'-इत्यन्तं मारुत्यकव्रतरूपं च ब्राह्मणं माविरभूत्'-इति * ।

तस्यैतरेयस्य प्रादुर्भूते चत्वारिंशदध्यायोपेते ब्राह्मणे चतुःसंख्यो ज्योतिष्टोमः प्रथमं विधीयते † (१—१७ ऋ० ५ ख०) ; ततो गवा-मयनम् (१७ ऋ० ६ ख०—१८ ऋ० ३ ख०) ; तत आदित्यानामयनम् (१८ ऋ० ३—८ ख०) ; ततोऽङ्गिरसामयनम् ‡ (१८ ऋ० ३—८ ख०) ; ततो द्वादशाहः (१८—२४ ऋ०) ; ततोऽन्यत्सर्वं § (२५—४० ऋ०) प्रासङ्गिक मिति द्रष्टव्यम् । गोष्टोमायुष्टोमादिषु सोमयागेषु ज्योतिष्टोमस्य । प्राथम्यं युक्तम् ¶—“एष वाचं प्रथमो यज्ञो

* अग्नी विच मेतत् ? महानाचाराख्यमन्त्रात्मकस्य चतुर्धाराख्यकलापैतरेयत्वेन कथं न बह्वचं कृतमिति । तद्वाचशेषे वृक्तं निदम्—‘तदिदं नवसङ्क्रान्ता स्रष्टां पुरीषपदानाञ्च प्रति-पादकं यन्मन्त्रात् यद्यपि कर्मकाण्ये पठितुं युक्तं तथाप्यरख्ये एवाध्येतव्यं नित्यभिन्नेषु चतु-र्धाराख्यकलेनात्र पठितम्’-इति (ए. सी. सु. ३८४ पृ०) ।

† तत्रापि प्रथमाध्याये दीचबीयेष्टिः, द्वितीये प्रायश्चीयेष्टिः उदयेनेष्टिः, तृतीये चादि-ष्वेष्ट्यादयः, चतुर्थेऽभिष्ट्यादयः, पञ्चमे सोमक्रयाया इत्येव सुतरात्र बोध्यम् ।

‡ गवामयनं आदित्यानामयनं अङ्गिरसामयनं चैते संवत्सरसप्तविंशेष्टाः ।

§ अग्निहोत्रादिकम्, पञ्चङ्गविभागादिकम्, राजयज्ञं सोमशस्त्रयोर्विशेषादिकञ्चेति यावत् ।

¶ “अथ यदेनं सूत्रं सन्तं ज्योतिर्भूतं मनुवंशत्वात् ज्योतिः-सोमं सन्तं ज्योतिष्टोमं निताग्रचक्षते”-इति ऐ० ब्रा० १. ४. ५ । ज्योतिष्टोमशब्देन सोमयागोऽभिधीयते ।

¶ “ज्योतिष्टोमं प्रथमं सुपयस्वच्छिन्नेन तेन लोके प्रतिष्ठितं गोष्टोमं द्वितीयं सुपयस्वन्त-

यज्ञानां वज्योतिष्टोमः'-इति श्रुतेः * । तस्य ज्योतिष्टोमस्य सप्त-
संख्योपेतस्य † अग्निष्टोमः, उक्थः, षोडशी, अतिरात्रयेत्येताश्च-
तस्रः संख्याः अत्रानुक्रमेण वक्ष्यन्ते ‡ । तस्मिन्प्रति चतुष्टये अग्निष्टोमः
प्रकृतिः § ; छम्बुस्थानुष्ठेयस्य तस्मिन्अग्निष्टोमे प्रत्यक्षमुत्पत्तौपदिष्ट-
त्वात् । 'प्रकर्षेण क्रियते साकल्येनानुष्ठेयं सुपदिश्यते यस्यां सा
प्रकृतिः'-इति हि तच्छब्दव्युत्पत्तिः । उक्थादयस्तु विकृतयः ;
विशेषस्त्वैव तत्र प्रत्यक्षोपदेशेन सम्पादितत्वात् । अवशिष्टं तु
सर्वं मनुष्ठेयं 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्या'-इति न्यायेनैव सम्पा-
द्यते । अतएवोपजीव्यत्वादग्निष्टोम एवादौ वक्तव्यः ॥

रिच एव तेन प्रतिष्ठितव्यायुष्टीमं द्वतीयं सुपयन्त्यसुभिन्ने व तेन खीके प्रतिष्ठितम्"-इति तै०
सं० ७. ४. ११. १ । अत्रातिष्टोमपञ्चतिस्तु का० श्री० सू० ७-११ चध्वेषु द्रष्टव्या ।

* 'एव चाव प्रथमो यज्ञानां च एतेनानिष्टाचानिष्टा वञ्जितं गर्तपथं मेव तन्वीयते च
प्र वा मीयते'-इति ता० ब्रा० १६. १ । 'एव प्रथमः सोमः । षडुचरे'-इति का० श्री०
१०. ८. २५. २७ ।

† 'अग्निष्टोमी ऽप्यग्निष्टोम उक्थः षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्रो ऽतोर्व्याम इति संख्याः'-
इति आच० श्री० ६. ११. १ । 'सर्वे सोमयागाः संख्या सप्तविधा एवेत्यर्थः'-इति च तत्र तट्टी-
कोपसंहारः । तदेवं सोमसम्पाद्य एक एव ज्योतिष्टोमः अग्निष्टोमाप्याह्वयः सप्तविधः । तद्यथा
—अग्निष्टोमसत्त्वा यज्ञायज्ञीयास्त्रेण यज्ञसमाप्तिर्यत्र सोऽयं अग्निष्टोमः ; तत्रैवाग्निष्टोमे
राजन्वस्य षोडशिनं न्यक्षीयादिति आभिमारुतादूर्ध्वं षोडशियङ्गस्य सुतशस्त्रे यदा भवतस्तदा
सोऽत्राग्निष्टोम इत्युच्यते । एव मुक्थादयश्च ।

‡ 'तत्राग्निष्टोमः प्रथमाध्यायादि पञ्चदशाध्यायीवचतुर्थसंख्येयानां यावदुक्तः, पञ्चदशा-
ध्यायीयानसंख्येयोरुक्थः, षोडशाध्यायीयादित्तुःसंख्येयु षोडशी, ततः पञ्चमषष्ठसंख्येयौः
सप्तदशाध्यायीयासंख्येयपञ्चके अतिरात्र इति विवेकः । "एतदा अग्निष्टोमं प्रथमं सुपयन्त्य-
धीक्यं मघ षोडशिनं मघातिरात्रं मनुपूषं"-इति तै० सं० ७. ४. १०. १ ।

§ "अग्निष्टोम एकाह्वानां प्रकृतिः"-इति च आप० य० प० सू० १४१ ।

॥ "न प्रकृतावूही विद्यते । विकृतौ वयार्थं मूढः"-इति आप० य० प० सू० १३३, १३४ ।

यद्यपि तस्याग्निष्टोमस्य प्रक्रमेऽवश्यं ऋत्विग्वरणं वक्तव्यम् ;
 'सोमेन यज्यमाणो ब्राह्मणानार्षेयानृत्विजो वृणीत, - इत्यापस्तम्बे-
 नाभिधानात् (श्री० १०. १. १.), तथापि ऋग्वेदस्य होतृवक्तव्य-
 प्रतिपादकत्वात् *, — ऋत्विग्वरणस्य तु हीत्रत्वाभावात्तदुपेक्षेहेष्टि-
 रादौ विधीयते † ॥

ऋग्वेदस्य हीत्रत्वं समाख्याबलात् तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे
 विचारितम् (जै० सू० १३. अधि० ६.) —

“वेदत्रयोक्तधर्माणा ऋत्विग्भिः सङ्गतस्त्रिभिः,

अनियत्या नियत्या वाऽनियतिर्वाऽनिरूपणात् ?

हीत्रत्वादि समाख्यानं नियतेर्गमकं स्वतः ।

निर्वाधं चान्यवत्तच्च तेनात्र विनियोजकम् ॥”-इति ।

याज्यापुरोमुवाक्कादयो धर्मा ऋग्वेदे प्रोक्ताः, दोहननिर्वा-
 पादयो यजुर्वेदे, आग्न्यस्तोत्रपृष्ठस्तोत्रादयः सामवेदे, तत्रास्यैवैते
 धर्मा इति नियामकस्य दुर्निरूपत्वाद् येन केनाप्यृत्विजा यः
 कोऽपि धर्म इच्छया सङ्गच्छत इति चेत्, मैवम् ; हीत्र माध्वर्यव
 मौक्तात्र मिति समाख्यानेन नियतिर्बोध्यते ; न च समाख्यानस्य
 बाधकं किञ्चित्पश्यामः । तस्मादबोधकत्वबाधितत्वयोरप्रामाण्य-

अतिदेशीहवाधामुच्यरूपः प्रकृतिविकृतिविचारस्तु जैमिनिदर्शने सप्तमाष्टमनवमदशमा-
 ध्यायेषु विशेषतः कृती द्रष्टव्यः ।

* तथाहि—“ऋग्वेदेनैव हीत्रं सकुर्वत यजुर्वेदेनाध्वर्यवं सामवेदेनोत्तरीयम्”-इति
 श्रुतं ब्रा० ११.५. ८. ४ । “तदादुर्मंहावदाः यदृचैव हीत्रं क्रियते यजुषाध्वर्यवं साधीर्हीत्रं
 स्यारब्धा त्रयी विद्या भवति । अथ केन ब्रह्मत्वं क्रियत इति ? त्रया विद्ययेति ब्रूयात्”—
 इति चेष्टीपरिष्ठात् ५. ५. ८ । एव मापस्तम्बीऽप्याह “ऋग्वेदेन हीता करोति, सामवेदेनो-
 ताता, यजुर्वेदेनाध्वर्युः, सर्वैर्ब्रह्मा, वचनाद् विप्रतिषेधाभावात् कुर्यात्”-इति १८—२३ ।

† इष्टिः—दीक्षणीयेष्टिः । दीक्षणीयार्थेस्त्वने (१५०) द्रष्टव्यः ।

कारणयोरभावाच्छ्रुतिलिङ्गादिपञ्चकव्यमाश्रितः समास्थानेन धर्मा
व्यवस्थाप्यते ॥

नन्विष्टेरप्यध्यर्थकर्तृकत्वाद्यजुर्वेदे कर्तव्यता ; न त्वत्रेति चेत्,
सत्यम् ! तथापीष्टिगतयोर्याज्यानुवाक्ययोर्होत्रत्वेनात्र वक्तव्यत्वा-
दिष्टेरनुक्तौ याज्यानुवाक्ये कुत्रत्ये इति विशेषसम्बन्धस्य ज्ञातुं मश-
क्यत्वात् तदवबोधाय प्रथमं मिष्टिर्विधातव्या ॥

* तथाच जैमिनिदर्शनसूत्रम् — “श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समास्थानां समवाये
पारदौर्बल्यं सर्वविप्रकर्षात्” — इति ३, १, १४ ।

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

(तत्र)

प्रथमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायस्य

प्रथमः खण्डः ।

॥ ॐ ॥ अग्निर्वै देवाना मवमो विष्णुः परम-
स्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवता आग्नावैष्णवं पुरो-
ळाशं निर्वपन्ति दीक्षणीय मेकादशकपालं सर्वाभ्य
एवैनं तद्देवतास्योऽनन्तरायं निर्वपन्त्यग्निर्वै सर्वा
देवता विष्णुः सर्वा देवता एते वै यज्ञस्यान्त्ये
तन्वो यदग्निश्च विष्णुश्च तद्यदाग्नावैष्णवं पुरोळाशं
निर्वपन्त्यन्तत एव तद्देवानृध्रुवन्ति तदाहुर्यदेकादश-
कपालः पुरोळाशो द्वावग्नाविष्णू कैनयोस्तत्र कृप्तिः
का विभक्तिरित्यष्टाकपाल आग्नेयोऽष्टाक्षरा वै
गायत्री गायत्र मग्नेश्छन्दस्त्रिकपालो वैष्णवस्त्रिर्हीदं
विष्णुर्त्यक्रमत सैनयोस्तत्र कृप्तिः सा विभक्तिर्घृते
चक्षुं निर्वपेत् योऽप्रतिष्ठितो मन्येतास्यां वाव स न
प्रतितिष्ठति यो न प्रतितिष्ठति तद्यद्वृतं तत् स्त्रियै
पयो ये तण्डुलास्ते पुंसस्तन्मिथुनं मिथुनेनैवैनं तत्
प्रजया पशुभिः प्रजनयति प्रजात्यै प्रजायते प्रजया

पशुभिर्य एवं वेदार्भ्यश्चो वा एष आरभ्यदेवतो यो
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजत आमावास्येन वा हविषेष्टा
पौर्णमासेन वा तस्मिन्नेव हविषि तस्मिन् बर्हिषि
दीक्षेतैषो एका दीक्षा सप्तदश सामिधेनी रनुब्रूयात्
सप्तदशो वै प्रजापतिर्द्वादश मासाः पञ्चर्तवो हेमन्त-
शिशिरयोः समासेन तावान्त्वं वत्सरः संवत्सरः प्रजा-
पतिः प्रजापत्यायतनाभिरेवाभी राप्नोति य एवं
वेद ॥ १ ॥

अतस्ता मिष्टिं विधातुं तद्देवतारूप मग्निं विष्णुश्चादौ प्रशं-
सति— “अग्निर्वै देवाना मवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण सर्वा
अग्न्या देवताः”—इति । योज्यम् ‘अग्निः’ अस्ति, सोऽयं देवता-
मध्ये अवमः’ प्रथमो द्रष्टव्यः । यस्तु ‘विष्णुः’, सोऽयं ‘परमः’
उत्तमः । ‘वै’-शब्द उक्तार्थे मन्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थः । “अग्निर्मुखं
प्रथमो देवतानां सङ्गताना मुत्तमो विष्णुरासीत्”—इति हि मन्त्र
आन्नायते * । यद्वा ‘वै’-शब्द उपपत्तिप्रसिद्ध्यर्थः । उपपत्ति-
सैवं योजनीया,— यद्यपि देवशब्दः साधारणत्वात् सर्वदेवतावाची,
तथाप्यत्र प्रकरणबलादग्निष्टोमाङ्गेषु शस्त्रेषु प्रतीयमानाः प्रधान-
देवता विवक्ष्यन्ते । शस्त्राणि च द्वादश † । तेष्वान्यशस्त्रं प्रथमम्;

* इयं नीवर्क आमावैष्यस्य हविषो याज्या इति वक्ष्यति (४ ख०) ।

† तत्र आन्यशस्त्रं २, ५, ५—८, प्रउगशस्त्रं २, १, १—४, मन्त्रत्वतीयं शस्त्रं
२, २, ४—१०, निष्केवस्थं शस्त्रं ११—१२, आग्निमावतं शस्त्रं २, २, ८—१४ । एव
मष्ठावाकशस्त्रादीन्यपि ।

तस्मिंश्च 'भूरन्निर्ग्योतिः'-इत्यभिराज्जातः * । आग्निमाकृतं शस्त्रं
मन्तिमम् ; तस्मिन् 'विष्णोर्नु कम्'-इति विष्णुराज्जातः † । एव
मन्निष्टोमसंस्थायां शस्त्रपाठापेक्षं मन्त्रेः प्राथम्यम्, विष्णोरुत्तमत्वं
च । यद्वा, सर्वासु संस्थासूक्तन्यायेनाग्रेः प्राथम्यं विष्णोरुत्तमत्वं ;
अन्तिमसंस्थाया मातोऽर्यामास्थायां त्रयस्त्रिंशत्स्तोत्रशस्त्रोपेताया
मन्तिमं स्तोत्रं शस्त्रं च वैष्णवं मिति तदपेक्षया द्रष्टव्यम् । यद्वा,
प्रथमायां दीक्षणीयेष्टावन्निरिग्यते ; अन्तिमाया मुदवसानीयेष्टौ ‡
वैष्णवी पूर्णाहुतिर्वाजसनेयिभिराज्जाता । सर्वथापि स्तोत-
व्यान् यष्टव्यांश्च देवानपेक्षान्तेः प्राथम्यं विष्णोरुत्तमत्वं च युक्तम् ।
'तदन्तरेण' तयोः प्रथमोत्तमयोरन्नाविष्णोर्मध्ये तत्तच्छस्त्रप्रति-
पाद्याः 'अन्याः' इन्द्रवायुादयः 'सर्वाः' प्रधानदेवताः वर्तन्ते ।
तस्मात् सर्वदेवताना मुभयतो § रक्षकवदवस्थितावग्नाविष्णू
प्रशस्तावित्यर्थः ॥

सौमिकेषु यष्टव्यासु स्तोतव्यासु च सर्वासु देवतास्त्रग्नाविष्णू
प्रशस्य तद्देवताका मिष्टिं विधत्ते—“आग्रावैष्णवं पुरोडाशं निर्व-
पन्ति दीक्षणीय मेकादशकपालम्”—इति । अन्निश्च विष्णुशान्ता-
विष्णू तावुभौ परस्परव्यासक्तौ यस्य पुरोडाशस्यैका देवता सोऽयं
माग्रावैष्णवः । । यथोक्तदेवतां प्रति हविष्टेन प्रदेयद्रव्यरूपः पक्कः

* 'आग्नेयं होताव्यं शंसति'-इत्यादि ९, ५, ५ ।

† 'विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवीचम्' (ऋ० सं १०, १५४, १)-इति वैष्णवीं शंसति'
-इति १, १, १४ । 'आग्निमाकृते शस्त्रं वैश्वानरीयेच सूक्तेन प्रतिपद्यते'-इति नि० ७, ६, ४ ।

‡ 'मुदवसानीयेष्टः स्थाने' ख, ग ।

§ " 'सर्वाः' प्रधानदेवताना मुभयतो"—इत्येवं क, ख ।

॥ 'सास्य देवता'-इति पा० ४, २, २४ ।

पिष्टपिण्डः पुरोडाश इत्युच्यते * । उकारस्याच ऊकारः, एत-
च्छाखाध्ययनसम्प्रदायेन प्रापितः † । शकटावस्थापितब्रीहिसङ्गा-
न्विकृष्य सृष्टिचतुष्टयपरिमितानां ब्रीह्यीणां शूर्पे प्रक्षेपो निर्वापः ।
तत्पूर्वको यागोऽत्र निर्वापेणोपलक्ष्यते ; आम्नावैष्णवं पुरो-
डाशमितिसामानाधिकरण्येनावगतस्य द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य याग
मन्तरेणानुपपन्नत्वात् ;— सति तु यागे सम्बन्ध उपपद्यते ;
'उद्दिश्य देवतां द्रव्यत्वागो यागोऽभिधीयते'-इति यागलक्षणस्य
पूर्वाचार्यैरुक्तत्वात् । 'निर्वपन्तीत्ययं शब्दो न वर्तमानार्थः किन्तु
विध्यर्थः । स च लकारो 'लिङ्घ्ये' लेङिति (पा० ३. ४. ७.)
सूत्रेण विध्यर्थो द्रष्टव्यः । एवञ्च सति शाखान्तरेण संवादो भवति ।
तथाच तैत्तिरीया विस्मष्ट' विधि मामनन्ति—“आम्नावैष्णव
मेकादशकपालं निर्व्वपति दीक्षिष्यमाणः (सं० ५. ५. १. ४.)”—इति ।
तत्रैकप्रयोगापेक्ष मेकवचनम् ; अत्र तु बहुप्रयोगगतं सचगतं वा
यजमानबहुत्व मपेक्ष निर्व्वपन्तीति बहुवचनम् । यद्वा, छान्दसो
वचनव्यत्ययः ‡ । सोमयागे प्रवृत्तस्य यजमानस्य संस्कारो दीक्ष-
णम् ; तस्य च संस्कारस्य हेतुः कर्मविशेषो 'दीक्षणीया'-शब्द-
वाच्यः । तस्य च कर्मविशेषस्य वाचकेन शब्देन तत्कर्मसाधन

* पुरोडाशपाकादिप्रकारस्तु आपस्तम्बीयश्रौतसूत्रे (१. २२-२५.) आद्यप्रब्रीह-
समपाटनपटलघीः कात्यायनीयश्रौतसूत्रे २. ४. ५ च द्रष्टव्यः । “अतुङ्ग मनुपाकतिं
कूर्मस्यैव प्रतिकृति मन्त्रसफमाच' करोति, यावन्तं वा मन्यते (आप० श्रौ० १. २५. ४, ५.)”
—इति सूत्राणां पुरोडाशस्वरूपसाधिम्यम् । 'पुरोडाशमेव कूर्मं भूत्वा सर्पन्तम्'-इति च
अत० ब्रा० १. ६. २. १ । तैत्तिरीयब्राह्मणाय पुरोडाशिके काण्डे (१. २. ४-८.) च ।

† तथाहि—“द्वयीशास्य स्वरयोर्मध्यमेत्युच्यते स उकारो ऊकारः”—इति ऋक्माति० ।

‡ व्यत्ययो बहुलम्—इति पा० ३. १. ८५ ।

सुपलक्ष्यते । ततो दीप्यणीयास्त्वर्गसाधनं पुरोडाश मिति
सामानाधिकरण्यं सुपपन्नम् । एकादशसु कपालेषु संस्कृतः
पुरोडाशः एकादशकपालः * तेषु हि पुरोडाशः श्रूयते † ॥

अत्र प्रथमोक्तमयोरन्नाविष्णोः पुरोडाशदेवतात्वे फलितं दर्श-
यति—“सर्वाभ्य एवैनं तद्देवताभ्योऽनन्तरायं निर्व्वपन्ति”—इति ।
‘तत्’ तेनान्नावैष्णवत्वेन तयोरन्नाविष्णोर्मध्यवर्त्तिनीनां सौमि-
कीनां सर्वासां देवतानां सुपलक्षितत्वात् ‘अनन्तरायं’ निरवशेषं
काचिदपि देवता अविशिष्टा यथा न भवति तथैनं पुरोडाशं यज-
मानाः ‘निर्व्वपन्ति’ एव । अनेन निर्वापेण सर्वा देवतास्तृप्यन्ती-
त्यर्थः । यथा वैयाकरणाः प्रत्याहारेत्याद्यन्तयोर्वर्णयोर्यद्द्वयेन
मध्यपातिनां सर्वेषां वर्णानां ग्रहणं भिच्छन्ति ‡ । व्यायस्तदीय
एवं व्यवह्रियते—‘तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते’—इति § । यथा
वा लोके भुञ्जानानां मेकपङ्क्तानुपविष्टानां माद्यन्तयोः ब्राह्म-
णयोः परितोषेण मध्यवर्त्तिनः सर्वे परितुष्टा इति निश्चितम्,
तथेदं गृह्यम् ॥

* ‘संस्कृतं भवाः’—इति पा० ४. २. १६ ।

† एकादशकपालस्यापनप्रकारणं वम्— पूर्वं मध्यमं सुपदधाति, ततः पुरस्तात् तृती-
यम्, मध्यमाद् दक्षिणं चतुर्थम्, चतुर्थात् पूर्वं मेकस्य कपालस्यान्तरालं परिशिष्य पञ्चमम्,
चतुर्थपञ्चमयोरन्तरालं षष्ठम्, चतुर्थस्य पश्चात् सप्तमम्, तस्य पश्चादष्टमम्, सर्वेभ्य उत्तरतो
नवमदशमैकादशानि प्राक्संस्थानि । किञ्च पुरोडाशस्य कूर्माकारीत्या वृत्ताकारत्वप्रतिष्ठः
थावत्कपालं प्रथमविधेयं तदर्थं कपालचित्तेरपि अर्थाद् वृत्ताकारत्वम् । कपालानि तु चर्षणा-
द्युपायेन तथा करणीयानि यथा च कपालचित्तिदेवं वृत्तं सम्पूर्येत ।

‡ तथाचैतत् पाणिनीयं सूत्रम्—“आदिरन्तैः सहैता”—इति १. १. ७१ ।

§ “येन विधिसदन्तस्य”—इति पाणिनीयसूत्रस्य (१. १. ७२.) पतञ्जलिकृते महाभाष्ये
पठितेषां परिभाषा, परिभाषेन्दु-शेखरे च व्याख्याता (८६) ।

नन्वन्नाविष्णोरेव निर्वापे सम्बन्धः श्रूयते, न तु मध्यवर्तिदेव-
तानाम्, तत्कथं तासां द्वाप्तिरित्याशङ्क्य तस्मिन्मार्गे तयोरेव
सर्वदेवतान्तर्भावं दर्शयति—“अग्निर्यै सर्वा देवता विष्णुः सर्वा
देवताः”—इति । अग्नेः सर्वदेवतारूपत्वे श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थो
वै-शब्दः । तच्चात्र तैत्तिरीयाः पीरोडाशिके काण्डे * समा-
मनन्ति—“ते देवा अग्नी तनूः सम्बद्धत तस्मादाहुरग्निः सर्वा
देवता इति”—इति (तै० ब्रा० ३. २. ८. १०.) । सौमिकेऽपि
काण्डे † श्रूयते—“देवासुराः संव्यक्ता आसन् ते देवा विभ्यतो-
ऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहुरग्निः सर्वा देवता इति”—इति (तै०
सं० ६. २. २.) । ‘विष्णु व्याप्ती (जु० १३)’—इत्यस्मादातो-
रुत्पत्तौ विष्णुशब्दः ‡ । व्याप्तिश्च सर्वजगदुपादानकारवत्त्वेन
सर्वात्मकत्वादुपपद्यते । अतएव स्मरन्ति—“भूतानि विष्णुर्भुव-
नानि विष्णुरिति ।

सर्वदेवतात्मकत्वेनामाविष्णू प्रशस्य प्रकारान्तरेण पुनः प्रशं-
सति—“एते वै यज्ञस्यान्त्ये तन्वी यदग्निश्च विष्णुश्च तद्यदाम्ना-
वैष्णवं पुरोक्ताश्विनिर्यपन्त्यन्तत एव तद्देवान्भुवन्ति”—इति । अग्निश्च

* संहितायाः प्रथमकाण्डेयः प्रथमप्रपाठकः समस्त एवेष्टिकांश्च उच्यते, तत्रैवान्तामः
पीरोडाशिक इत्यपि । ब्राह्मणस्य छतीयकाण्डेयौ द्वितीयप्रपाठकश्च तस्यैव श्रेष्ठः ।

† संहितायाः प्रथमकाण्डेयं द्वितीयादि प्रपाठकत्रयं सौमिकं काण्डम् ; षष्ठकाण्डं च
तस्माच्चकम् । तच्चाष्टवाम्नाखण्डानि नव । तदुक्तं मनुस्मृत्याम्—“अध्वरपद्यति ग्रीष्मि
तपिषिवाजपेयिकी । सवाः सक्रियकाण्डं च नवेन्दोरिति धारवा”—इति । तच्चात्र अध्वर-
काण्डम्, यज्ञकाण्डम्, दक्षिणाकाण्डम्, तपयविधिकाण्डम्, वाजपेयमन्त्रकाण्डम्, वाज-
पेयविधिकाण्डम्, सवकाण्डम्, सक्रियमन्त्रकाण्डम्, सक्रियविधिकाण्डं चेति नवकांडात्मकं
सौमिकं काण्डम् ।

~†~ निघ० १. १७. १२ ; ४. २. ३८. । निघ० ५. २. ३ ; १२. २. ७. ८ ।

विष्णुचेत्यनयोर्देवतयोर्यत् शरीरद्वयं मस्ति, 'एते' समी 'तन्वी' 'यज्ञस्त्रान्धे' सोमयागस्त्रादावन्ते च वर्त्तमाने । आद्या चान्ध्या चेति विवक्षाया मेकशेषेष्टान्धे इति भवति ; यथा माता च पिता चेत्तत्र पितरावित्थेकशेषः, तद्वत् । आद्यन्तवर्त्तित्वं चान्मिर्वै देवानां मयम इत्यत्रैवोपपादितम् (१३ पृ०) । 'तत्' तथा सत्या-
द्यन्तवर्त्तित्वे सति तादृशदेवताकां 'पुरोडाशं निर्वपन्ति'-इति 'यद्' अस्ति, 'तत्' यथोक्तनिर्वापिण 'अन्ततः' यागस्त्रादावन्ते च 'देवान्' सर्वान् 'ऋध्रुवन्धेव' परिचरन्धेव । त मेतं सार्थवादं दौक्षणीयेष्टि-
विधिं तैत्तिरीया अपि विस्मष्ट मामनन्ति—“आन्नावैष्णव मेका-
दशकपालं निर्वपति दौक्षिण्यमाप्नोऽग्निः सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञो
देवताश्चैव यज्ञश्चारभते ऽग्निरवमो देवतानां विष्णुः परमो यदाम्ना-
वैष्णव मेकादशकपालं निर्वपति देवता एवोभयतः परिगृह्य यज-
मानो ऽवरन्धे”-इति (सं० ५. ५. १.) ।

इदानीं यथोक्तविधौ ब्रह्मवादिचोद्य मुक्तावयति—“तदा-
हुयदेकादशकपालः पुरोडाशो द्वावन्नाविष्णू कैनयोस्तत्र क्लृप्तिः का
विभक्तिरिति”-इति । 'तत्' तत्र कपालसङ्ख्यायां ब्रह्मवादिनः
'आहुः' चोदयन्ति । एकादशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः
एक मेव द्रव्यम्, तस्य भोक्तारौ 'ह्यौ' देवौ । अग्नयोः इयोः सम-
प्रधानत्वेन विषमांशस्त्रायुक्तत्वात् 'तत्र' द्रव्ये 'का क्लृप्तिः' विभाग-
कल्पनानिमित्तं किं स्यात् ? 'का विभक्तिः' निमित्तविशेषा-
भावे नैमित्तिको विभागविशेषः कथं घटेत ? 'इति'-शब्द-
चोद्यसमाख्यः ॥

ब्रह्मवादिष्वेव मध्ये अभिज्ञानां चोद्यपरिहार मुक्तावयति—
“अष्टाकपाल आग्नेयो ऽष्टाक्षरा वै गायत्री गायत्र मन्त्रेऽष्ट-

स्त्रिकपालो वैश्वविर्हीदं विष्णुर्विष्णुमत सेनयोस्तत्र कृतिः
 सा विभक्तिः”-इति । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशभागोऽन्ते
 सम्बन्धी । स च सम्बन्धः छन्दोद्वारा द्रष्टव्यः । गायत्र्याख्यं
 छन्दोऽन्ते सम्बन्धि ; तयोरभिगायत्रीयोः प्रजापतिमुखजन्मत्व-
 साम्यात् । एतच्च मुखजन्मत्वं तैत्तिरीयाः सममकाण्डे (सं० १. १.
 ४.) पठन्ति—“प्रजापतिरकामयत प्रजावेयेति स मुखतस्त्रिष्ठतं
 निरभिमीत त मन्दिदेवताम्बुजत गायत्रीच्छन्दः”-इति । तस्माच्च
 गायत्र्याः पादाक्षरेष्वष्टत्वं संस्था दृश्यते । सोऽयं यथोक्तपुरोडाश-
 भागस्यान्ते सम्बन्धः । त्रिषु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशभागो
 विष्णोः सम्बन्धी । ‘हि’ यस्मात् कारणाद्विष्णुरिदं सर्वं जगत्
 ‘विष्णुर्विष्णुमत’ निरावृत्तेन स्वकीयपादविशेषेण व्याप्तवान् । तथा
 च मन्त्र आच्यते—“इदं विष्णुर्विष्णुक्रमे चेधा निदधे पदम्”-
 इति (ऋ० सं० १. २२. १७.), “चीचि पदा विचक्रमे विष्णु-
 र्गीपा अदाभ्यः”-इति (१८) च । ‘सा’ यथोक्ता अष्टसंस्था
 त्रिसंस्था च ‘एनयोः’ देवयोः ‘तत्र’ पुरोडाशे ‘कृतिः’ विभाग-
 कल्पनाहेतुः । तदनुसारं ‘विभक्तिः’ तादृशो विभागो भव-
 गन्तव्यः ॥

इत्वं सार्यवादेन विधिवाक्येन दीक्षणीयेष्टिं विधाय तस्मा
 निवेष्टी प्रतिष्ठाकामस्य पुरोडाश मपोच इत्यान्तरं विधत्ते—“घृते
 चक्षुं निर्वपेत् यो ऽप्रतिष्ठितो मन्येत”-इति । पुत्रादि-प्रजया
 मवादि-पशुभिश्च रहितत्वं मप्रतिष्ठितत्वं तादृशोऽहं मिति मन्य-
 मानः यजमानः प्रतिष्ठार्थं घृतेन तण्डुलैश्चरं निष्पादयेत् ।

अप्रतिष्ठितस्यात्यन्तिकं दोषत्वं दर्शयति—“अस्यां वाव स
 न प्रतिष्ठति यो न प्रतिष्ठति”-इति । ‘यः’ यजमानः प्रजा-

पशुरूपया प्रतिष्ठया वर्जितः, 'सः' 'अस्यां वाव' जम्भाया मय्येतस्यां
भूमौ 'न प्रतितिष्ठति' ज्ञाघ्यो न भवति । तस्मादप्रतिष्ठा परि-
हर्तव्येत्यर्थः ।

वृत्तचरणा तत्परिहारं दर्शयति—“तद्यद्वृत्तं तत् स्त्रियै पयो
ये तण्डुलास्तो पुंसस्तन्मिथुनं मिथुनेनैवैनं तत्प्रजया पशुभिः प्रज-
नयति प्रजात्यै”—इति । 'तत्' तत्र वृत्तपक्षे चरौ 'यद्' 'वृत्तम्'
अस्ति, 'तत्' 'स्त्रियै * पयः' स्त्रियाः शोणितम् । द्रवत्वसाम्येन
पयः-शब्दः शोणितं सुपलक्षयति । विलीनस्य वृत्तस्य ईषद्रक्तत्व-
साम्येन योषिद्वीजं सुपचर्यते । चरौ 'ये तण्डुलाः' सन्ति, 'ते'
'पुंसः' रेतः इति शेषः । श्वेतत्वं त्वञ्च साम्यम् । 'तद्' वृत्त-
तण्डुलोभयात्मकं चरुं द्रव्यं मिथुनसदृशम् । 'तत्' तस्मात् कारणात्
मिथुनरूपेणैव चरुद्रव्येणैव 'एनं' यजमानं पुत्रादि-प्रजया
गवादि-पशुभिः च 'प्रजनयति' प्रवर्धयति । तस्मादिदं चरु-
द्रव्यं 'प्रजात्यै' प्रजननाय प्रतिष्ठारूपाय सम्पद्यत इत्यर्थः † ।

अतोः प्रतिष्ठाहेतुत्ववेदनं प्रशंसति—“प्रजायते प्रजया पशु-
भिर्य एवं वेद”—इति । तावेतौ पुरोडाशचरुपक्षावापस्तम्बेन
दर्शितौ—“दौक्षणीयायास्तन्मन्त्रं प्रक्रमयत्यान्नावैष्णवं मेकादश-
कपालं निर्वपत्यान्नावैष्णवं वा वृते चरुं पुरोडाशो ब्रह्मवर्चस-
कामस्य घृते चरुः प्रजाकामस्य पशुकामस्य वादित्यं घृते
चरुं द्वितीयं प्रजाकाम-पशुकामस्यैके समामनन्ति”—इति
(ऋ० १०. ४. १—४.) ॥

* “वछार्धे चतुर्थीति वाच्यम्”—इति पा० २. १. ६२. वा० १. ।

† प्रतिष्ठत्यादिपाठो नास्ति ख-गवीः ।

उक्ताया दौक्षणीयेष्टेः कालं विधत्ते—“आरब्धयज्ञो वा एष
आरब्धदेवतो यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजत आमावास्मेन वा हवि-
वेष्टा पौर्णमासेन वा तस्मिन्नेव हविषि तस्मिन् बर्हिषि दौक्षेतैषो
एका दौष्ठा”—इति । ‘यः’ पुमान् ‘दर्शपूर्णमासाभ्यां यजते’ तेन
सर्वोऽपि यज्ञः प्रारब्धः ; सर्वस्य तदपेक्षत्वात् । सोमयागस्य दर्श-
पूर्णमासविक्रतित्वाभावेऽप्यङ्गादीनां दौक्षणीया-प्रायणीयादीनाम्
इष्टीनां तद्विक्रतत्वात् अस्ति तदपेक्षा । अग्निहोत्रस्य तदङ्गानां
च तस्मिन्नेव त्वेऽप्याहवनीयाद्यग्निसापेक्षत्वादङ्गीनां च पवमाने-
ष्टिसाध्यत्वादिष्टीनां दर्शपूर्णमासविक्रतित्वादस्ति परम्परया तद-
पेक्षा । अतस्तदनुष्ठानेन सर्वस्यापि यज्ञस्य प्रारब्धः सिध्यति ।
यद्यपि यज्ञारम्भेणैव तदीयदेवतानां पूजयितुं प्रारब्धः सिद्ध एव,
तथापि प्राधान्यव्यापनार्थं प्रारब्धदेवत इति पुनर्देवताभिधानम् ।
यस्माद् दर्शपूर्णमासयाजिना सर्वोऽपि यज्ञः प्रारब्धप्रायः, अतएव
देवतानां पूजा प्रारब्धप्राया । तस्मादप्रारब्धस्य सोमयागस्यानुष्ठेय-
त्वाद् दर्शपूर्णमासानुष्ठानादूर्ध्वं ‘दौक्षेत’ दौक्षणीयेष्टिं कुर्यात् ।
अमावास्याकाले कर्तव्यं हविरामावास्वम्*, तद्वत् पौर्णमासश्च ।
हविः-शब्दोऽत्र यज्ञं सुपलक्षयति । वा-शब्दौ समुच्चयार्थौ । अमा-
वास्यादिसम्बन्धिना पौर्णमासीसम्बन्धिना च यज्ञेनेष्टा दौक्षेत ।
उक्तार्थ एव तस्मिन्नित्यादिना प्रपञ्चयते । हविः-शब्दवत् बर्हिः-
शब्दोऽपि यज्ञोपलक्षकः । तस्मिन्नामावास्यास्ये हविषि यज्ञे,
तस्मिन् पौर्णमासास्ये बर्हिषि यज्ञे, अनुष्ठिते सति पश्चादेव
दौक्षेत । तदाह आम्बलायनः—‘दर्शपूर्णमासाभ्या मिष्टेष्टिपशु-
चातुर्मास्यैरथ सोमेन’—इति (४. १. १) ; यजतेति शेषः । इष्टि-

*. ‘हविर्वेद्याद्युत्तमचवेभ्योऽष्टि’ इति पा०. ४. २. १६ ।

रात्रयवेष्टिः * । पशुर्निरुदपशुबन्धः † । आपस्तम्बोऽप्याह—
 “अथ दर्शपूर्वमासावारभते ताभ्यां संवत्सर मिह्ना सोमेन पशुना
 वा यजते”—इति (श्री० ५. २३. २.) ‡ । एतच्छब्दादुत्तर
 उकारोऽपिशब्दपर्यायः ; एषाप्येका दीक्षा । एव मुक्ते सत्यन्यापि
 काचिद्दीक्षास्तीति सूचितं भवति । अतएव आश्वलायन इष्टि-
 पूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं चेतुराभौ पञ्चावुदाजहार—“अर्ध्वं दर्शपूर्व-
 मासाभ्यां यथोपपत्त्येके प्रागपि सोमेनैके”—इति (४. १. २.) ।
 उपपत्तिः द्रव्यादिसम्पत्तिस्ता मनतिक्रम्येति यथोपपत्तिः । दर्श-
 पूर्वमासाभ्यामूर्ध्वं द्रव्यादिसम्पत्तौ सत्यां सोमेन यजतेति केषां
 चिन्नतम् ; ताभ्यां प्रागपि सम्पत्तौ सोमयाग इत्यपरेषां मतम् ।
 तैत्तिरीयावेष्टिपूर्वत्वं मभिप्रेत्य वसन्तादिकालविशेषेष्वध्वान
 भान्नाय पुनः सोमपूर्वत्वं मभिप्रेत्य कालनियम मन्तरेष्वध्वान
 मामनन्ति—“अथो खलु यदेवैनं यज्ञ उपनमेत् अथादधीत
 सैवास्यर्ध्वः”—इति (ब्रा० १. १. २. ८.) । आपस्तम्बोऽपौद मेव
 सोमाधान मभिप्रेत्य वसन्तादिकालविशेषप्रतीक्षां वारयति—‘नर्तुं
 सूर्वे च नक्षत्रम्’—इति (श्री० ५. ३. २१.) § । तस्मात् पञ्चद्वयम् ॥

* “आश्रयश्च मेन्द्राय मयपाकस्य त्रीङीषां यवानां च” कात्या० श्री० ४. ६. १ ।
 “आश्रयणं त्रीङिष्णामाकयवानाम्” आश्व० श्री० २. ८. १ । “य आङ्गिताधिराश्रयणेना-
 निह नवाग्रं प्रात्रीयात् तस्य का प्रायश्चित्तिः” ऐ० ब्रा० ७. २. ८ । “आश्रयवेष्ट्या यजते”—
 इति च ब्रत० ब्रा० २. ४. २. १ ।

† कात्या० श्री० षष्ठाध्यायी द्रष्टव्यः । तै० ब्रा० २. २. २. ३ ; २. ६. ३ ।

‡ कात्यायनोऽप्याह—“दर्शपूर्वमासाभ्या मिह्नाऽन्येन यजतेति श्रुतेः”—इति ७. १. १ ।

§ “अथ नक्षत्राणि ; कृत्तिकासु ब्राह्मण आदधीत ०—० वसन्ती ब्राह्मणस्य ०—०
 सोमेन यज्ञमाप्ती नर्तुं सूर्वे च नक्षत्रम्”—इति तत्र पाठः । ‘न सूर्वे त्=नाद्रियेत’—इति
 तटीका रौद्रप्रती । “सोमेन यज्ञमाप्ती नर्तुं सूर्वे च नक्षत्रम्”—इति आश्व० श्री० २. १. १५ ।

चोदकप्राप्तां पञ्चदशसंख्या * मपवदितुं संख्यान्तरं विधत्ते—
 “सप्तदश सामिधेनौरनुब्रूयात्”—इति । ‘प्र वो वाजा अभिव्यवः’—
 इत्याद्या (तै० ब्रा० ३. ५. २. १—१२.) एकादशसंख्याकाः †
 ऋचो वज्रिसमिध्नहेतुत्वात्सामिधेन्य इत्युच्यन्ते ‡ । तासु “त्रिः
 प्रथमा मन्वाह त्रिरुत्तमाम् (ते० सं० २. ५. ७. १.)”—इतिवच-
 नात् ताः पञ्चदश सम्पद्यन्ते । प्रकृतावेव विहितसु पञ्च-
 दशसु चोदकप्राप्तासु ये समिध्यमान-ससिद्धवन्तौ द्वे ऋचौ §,
 तयोर्मध्ये धाव्याभिधेये ऋचौ प्रचेतव्ये । । तथाच आन्ध्रलायनः—
 ‘दोक्षचीयाया धाव्ये विराजी (४. २. १.)’—इति । तत्र ‘पृथु-
 पाजा अभर्त्यः (सं० ३. २७. ५.)’—इत्येका, ‘तं सवाधो यतस्तुचः
 (सं० ३. २७. ६.)’—इति द्वितीया । एतच्च प्रयोगसङ्गहकारेणो-

* तथाहि प्रकृतौ ‘पञ्चदश सामिधेनौरन्वाह’—इति तै० सं० २. ५. ८. १. ।

† यद्यपि सूखे बादश पठितासु धाव्यनयोः पुरुषभेदेन विकल्पितत्वात् एकादशैव ।

‡ पा० ४. ३. १२०. वा० ६ । ‘समिधे सामिधेनौभिर्ज्ञेता तच्चात्सामिधेनौ नाम’—
 इति शत० ब्रा० १. २. ५. १ । तासां सत्यसिद्धेव साक्षात्तै—“ऋधेर्धेर्वा एता निर्मिता
 ब्रह्माभिधेयः”—इति तै० सं० १. ५. ७. ५ । ‘भिर्धेभ्य ऋधेभ्यः प्रवर्णिताद्याः सामिधेयः’—
 इति च तत्र भाष्ये सायणः ।

§ समिध्यमाना ऋक् (तै० ब्रा० ३. ५. २.) नवमसामिधेनौ—ऋ० सं० ३. २७. ४ ;
 समिध्वतौ ऋक् तु (तै० ब्रा० १. २. ५. २.) दशमसामिधेनौ—ऋ० सं० ५. २८. ५ । तथा
 आन्ध्रलायनः ‘अथ सामिधेयः’—इत्युपक्रम्याह—‘समिध्यमानो अथरे समिधौ अत्रि चाहुतेति
 द्वे’—इति त्री० सू० १. २. ७ ।

॥ सामिधेयः ऋक् एकादशैव । तासु प्रथमस्या अग्निमायाश्च विभिः पाठेन पञ्चदशसङ्ख्या
 पूरणीया भवति । सप्तदशसङ्ख्यायाः पूरणीयत्वं तु पृथुपाजिन्वाद्यपरमं इत्यस्य तासु प्रचेयोऽपि
 विधीयते । एव मेकविंशतिले सप्तादनीये ऋचा मप्यृचां प्रचेपणीयता विहिता । ताः प्रचेप-
 णीयर्च एव धाव्या उच्यन्ते (ऐ० ब्रा० ३. २. ७.) । तत्र धाव्यवीर्यायानां वा प्रचेपस्य
 समिध्यमान-समिध्ववन्तीर्मध्ये एव भवति । ते च ऋचौ सामिधेनौषु दशमिकादम्नौ ।

दाहृतम्—‘अथ दीक्षणीयायां धार्यं भवतः शोचिष्कोशस्तमीमही
पृथुपाजास्त’ सबाधः—इति । “अन्वये समिधमानायानुब्रूहि
(शत० ब्रा० १. ३. ५. २.)”—इत्येव मध्यर्च्युषा प्रेषितो होता *
सामिधेनीः सप्तदश अनुब्रूयात् ।

ता मेतां संस्थां प्रशंसति—“सप्तदशो वै प्रजापतिर्द्वादश
मासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन तावान्त्संवत्सरः
संवत्सरः प्रजापतिः”—इति । सप्तदश चावयवा यस्य प्रजापतेः
सोऽयं सप्तदशः । तस्मिन्नर्थे वैशब्दोक्तप्रसिद्धिर्द्वादशेत्यादिना
स्मृत्यक्रियते । चैत्राद्या मासा द्वादश प्रसिद्धाः । यद्यपि ‘षड्वा
ऋतवः’—इति (३. १. ६.) श्रुत्यन्तराक्षोक्तप्रसिद्धेश्च वसन्ताद्याः
षट्संस्थाकाः, तथापि शीतत्वसाम्येन हेमन्तशिशिरावेकीकृत्य
पञ्चसंस्थोच्यते । द्वादशभिर्मासैस्तन्मेलनात्मकपञ्चभिः ऋतुभिश्च
यावान् कालो भवति, तावान् कालः संवत्सर इत्युच्यते । स च
संवत्सरः, तत्तदृत्तचितवर्षादिनिष्पादनेन प्रजानां पालकत्वात्
प्रजापतिः । तदीयत्वेन सप्तदशसंस्था प्रशस्त्यर्थः ।

सप्तदशसंस्थावेदनं प्रशंसति—“प्रजापत्यायतनाभिरेवाभौ
राप्नोति य एवं वेद”—इति । संवत्सरात्मकः प्रजापतिः आयतन
मान्नयो यासां सामिधेनीनां प्रजापत्यायतनाः; तदीयसङ्ग्रोपेतत्वात्
तदायतनत्वम् । तादृशीभिः सामिधेनीभिः वेदिता ‘राप्नोति’
सम्बो भवति; सति वेदने तदनुष्ठानप्रवृत्तेः फलप्राप्तिरुपपद्यते ॥

* “अथये समिधमानायानुब्रूहीति संम्रेषति”—इति आप० त्रि० २. १२. १ । ‘हीतेति
शेषः’—इति, ‘ब्रूहीगुणकारः शानपितव्यः’—इति च तट्टीका । ‘ब्रूहिमेव दीक्षणीयकान्वाधानो
मादिः’—इति च पा० ८. २. ८१ ।

अथ सोमांसोदाक्रियते । पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थपादे इयं
चिन्तितम् (जै० सू० ५—८. अथि० १.) —

“दर्शादौष्टा सोमयागः क्रमोऽयं नियतो न वा ।

उत्तेरादौ न सोमस्वाधानानन्तरतान्नुतेः ॥

‘दर्शपूर्णमासाविद्धा सोमेन यजेत’—इति (तै० सं० २. ५. ६.)

ज्जा-प्रत्ययेनावगम्यमानः क्रमो नियतः ? इति चेन्नैवम् ; ‘सोमेन
यज्यमांसोऽग्नीनादधीत’—इत्याधानानन्तरताया अपि श्रवणात् * ।

तस्मादिष्टिसोमयोः पौर्वापर्यं न नियतम् ॥”—इति ।

“विप्रस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वाधिमः ।

उत्कर्षतो मैव मन्वीषोमीयस्यैव तच्छ्रुतेः ॥

इष्टिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं च विकल्पितम्—इति यदुक्तम्,
तच्च ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्वं नियतम् । कुतः ? उत्कर्षश्रवणात् ।
‘आग्नेयो वै ब्राह्मणो देवतया सोमेनेद्वाऽऽग्नीषोमीयो भवति,
यदेवादः पौर्णमासं हविस्तर्हन्नुनिर्वपेत्तर्हि स उभयदेवतो
भवति’—इति (तै० सं० ५. ५. १.) । अस्याय मर्थः । प्रजा-
पतेर्मुखादग्निर्ब्राह्मणस्तु यमावुत्पत्नी (तै० सं० ७. १. २. ४.), ततो
ब्राह्मणस्याग्निरेक एव देवतेत्याग्नेय एव ब्राह्मणो न तु षोम्यः ;
सोमस्य तद्देवतात्वाभावात् । यदा स ब्राह्मणः सोमेन यजेत,—
तदा सोमोऽप्यस्य देवतेत्याग्नीषोमीयो भवति ;—तस्याग्नीषोमी-
यस्य ब्राह्मणस्यानुरूपं पौर्णमासं मन्वीषोमीयपुरोडाशरूपं हविः
सोमादूर्ध्वं मनुनिर्वपेत्, तदा स ब्राह्मणो देवताद्वयसम्बन्धी भव-
तीति । यद्यप्यत्र कर्मान्तरं किञ्चिद् विधीयत इति कश्चिद्

* ‘यः सोमेन यज्यमांसोऽग्नीनादधीत, नर्तुं स प्रतीचेन नचयत्’—इति तत्पूर्वपाठः ।

मन्यते, तथापि पौर्णमासं हविरिति विस्मष्टप्रत्यभिज्ञानाच्च
कर्मान्तरं किं तु दर्शपूर्णमासयोः सोमादूर्ध्वं मुत्कार्षः । तस्माद्
विप्रस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतमिति प्राप्ते ब्रूमः ;— नात्र
दर्शशब्दः पूर्णमासशब्दो वा कश्चिद्यागवाची श्रूयते, पौर्णमास
मित्येतत् तद्धितान्तं हविर्विशेषणत्वेनोपन्यस्यते *, तच्च हवि-
रग्नौषोमीयपुरोडाशरूपमिति देवताद्वयेन संस्तवादवगम्यते ।
तस्मादेकस्यैव हविष उल्कार्षः ; न तु कृत्स्नयोर्दर्शपूर्णमासयोः ।
तथा सति ब्राह्मणस्यैकस्मिन्नेवाग्नौषोमीयपुरोडाशसोमपूर्वत्व-
नियमः । इतरत्र क्षत्रियवैश्वयोरिवास्त्रापौष्टिपूर्वत्वसोमपूर्वत्वे
विकल्पेते ॥”—इति च ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठे पादे चिन्तितम् (जै० सू० ८, अधि० २.)—

“सामिधेनीः सप्तदश प्रकृतौ विज्जतावुत ।

पूर्ववत् प्रकृतौ पाञ्चदश्येनैतद्विकल्पते ॥

विज्जतौ साप्तदश्यं स्यात् प्रकृतौ प्रक्रियाबलात् ।

पाञ्चदस्याविरुद्धत्वादाकाङ्क्षया निवृत्तता ॥

अनारभ्य† श्रूयते—‘सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात् (१३ पृ०
४ पं०)—इति । ‘प्र वो वाजाः’—इत्याद्या अग्निसमिन्धनार्था ऋचः
सामिधेन्यः (तै० ब्रा० ३. ५. २. १—१२) । तासां साप्तदश्यं
पूर्वाशयेन प्रकृतिगतम् । यदि प्रकृतौ ‘पाञ्चदश सामिधेनी-
रन्वाह’—इति (तै० स० २. ५. ८. २.) विधिः स्यात्, तर्हि

* ‘सन्धिवेलाद्युत्तुनचनेभ्योऽच्’—इति पा० ४. ३. १६ । पौर्णमासं हविरिदं मेषां मयि-
इति च ऋटम् तै० ब्रा० ३. ७. ४. ४. ।

† अनारभ्यः ख, न ।

पाञ्चदश्यसाप्तदश्य विकल्पोयाता मिति प्राप्तं ब्रूमः ;—विकृतावेव साप्तदश्यं निविशते ; प्रकृती पाञ्चदश्यावरुणायां सामिधेनीनां सङ्ग्राकाङ्क्षाया अभावात् । न च पाञ्चदश्यसाप्तदश्ययोः समान-बलत्वादवरोधाभाव इति शङ्कनीयम् ; पाञ्चदश्ये प्रकरणानु-ग्रहस्याधिकत्वात् । तस्मात् मित्रविन्दाध्वरकल्यादिविकृती साप्त-दश्यं भवतिष्ठते * । न चात्र पूर्वन्यायोऽस्ति ; साप्तदश्यस्य चोदकप्राप्त्यभावेन पुनर्विधाने दोषाभावात् ॥”—इति ।

तत्रैवान्यविध मपि (जै० सू० १०. अधि० ३.)—

“साप्तदश्यं तु वैश्यस्य विकृती प्रकृतावुत ।

पूर्ववच्च न सङ्कोचो नित्यनैमित्तिकोक्तिः ॥

गोदोहनेन प्रणयेत्कामीत्यन्यदुदाहरन् ।

भाष्यकारस्तदप्यसु न्यायस्यात्र समत्वतः ॥

‘साप्तदशानुब्रूयाद् वैश्यस्य (तै० स० २. ५. १. २.)’—इति स्थितं वैश्यनिमित्तिकं साप्तदश्यं पूर्वन्यायेन विकृतिगत मिति चेत् मैवम् ; नैमित्तिकेनानेन वचनेन प्रकृतिगतस्य नित्यस्य पाञ्चदश्यस्य वैश्यव्यतिरिक्तविषयतया सङ्कोचनीयत्वात् । नित्यं सामान्यरूप-तया सावकाशत्वेन दुर्बलम् ; नैमित्तिकं तु विशेषरूपत्वनिरवकाश-त्वाभ्यां प्रबलम् ; तस्माद् वैश्यनिमित्तिकं साप्तदश्यं प्रकृतावव-तिष्ठते ॥

अत्र भाष्यकारे † ऽन्यदुदाजहार—‘चमसेनापः प्रणयेद्गोदोः

* मित्रविन्देष्टिः वागसनेयंके श्रूयते । श्रुत० ब्रा० ११. ४. १. २० । सांख्य० ग्री० १. ७. १ । कात्या० ग्री० ५. १२. १ । अध्वरकल्पस्तु इविग्रंशविशेषः । सोऽपि वागसने-यके एव । श्रुत० ब्रा० १. १. ४. ७ ; ६. ६. १. ४ ।

† नीमासाभाष्यकारः श्वरसानी । १ च० ६ पा० १० सू० ।

इनेन पशुकामस्य'—इति । तच्च प्रकृतेचमसेनावरुहत्वाद्गोदोहनं
विकृताविति पूर्वपक्षः । कामनानिमित्तकेन गोदोहनेन नित्यस्य
चमसस्य निष्कामविषयतया सङ्कोचनीयत्वात् प्रकृतावेव गोदोहनं
मिति शास्त्रान्तः ॥”—इति ।

दशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम् (जै० सू० १७—१८. अधि ८.)

“सामिधेनीसप्तदश्यं वैश्वधादावपूर्वगीः ।

संहतिर्वीपकारस्य कृतायस्वाज्यभागवत् ॥

सामिधेनीचोदकासाः सप्तदश्यन्तु वैश्वधे ।

पुनर्वाक्येन संहार्य्य मनारभ्योक्तिचोदितम् ॥

अनारभ्य किञ्चिदाज्यायते—‘सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्
(१३ पृ० ४ पं०)’—इति । तथा वैश्वधे * , अध्वरकल्पायां, पशौ,
चातुर्मास्येषु, मिश्रविन्दायाम्, आपयषष्ट्यादौ च पुनः सप्तदश्यं
विहितम् । यद्यप्यनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वं न्याय्यम्,
तथापि श्रुतेन पाश्चादश्येनावरुहत्वाद् विकृतिष्वेव निविशते । तथा
सति वैश्वधादिषु विकृतिष्वनारभ्यवादप्राप्ताः सप्तदश सामिधेन्यः
प्राकारणिकेन विधिना पुनर्विधीयमाना गृहमेधौयाज्यभागवत्
कृतोपकारत्वेनेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षां पूरयन्त्यचोदकं लोपयन्त्यो
वैश्वधादेरपूर्वकर्मतां गमयन्ति ; सप्तदश्यन्वनारभ्यवादप्राप्तं मनू-
यत इति प्राप्ते ब्रूमः;— वैश्वधादिषु सामिधेन्य आपज्यभागवत् न
विधीयन्ते, किन्तु चोदकप्राप्ता अनूय सप्तदश्यं विधीयते ; तच्च
सप्तदश्यं वैश्वधादिप्रकरणेष्वज्यान्नातैर्बिधिभिः कास्तुचिदेव विकृतिषु
प्राप्तम्, अनारभ्यवादेन तु सर्वासु विकृतिषु ; तन्नानारभ्यवादे

* वैश्वधेष्टिः तै० सं० २, ५, २, ४ । अत० ब्रा० ८, ५, २, ५ ।

विलम्बते । प्रथमं विधेयस्य साप्तदशस्य सामिधेनीसम्बन्धोऽव-
बोधः, तत्सम्बन्धानुपपत्त्या ऋतुप्रवेशं परिकल्प्य प्रज्ञतौ
पाञ्चदशपरान्तत्वेन विज्ञतिषु सर्वासु निवेशः क्रियत इति
विलम्बः । प्राकरञ्चिकैर्विधिभिः सामिधेनीसम्बन्ध एव बोधनीयः ।
विज्ञतौ तद्विशेषे च प्रवेशो न कल्पनीयः ; प्रत्यक्षप्रकरणे पाठेनैव
तद्विशेषः । तत्र साप्तदशस्य वैश्वधादिविज्ञतिविशेषसम्बन्धे सहसा
प्रतिपत्तेरिति तद्विरोधात्, सर्वप्रज्ञतिसम्बन्धो न कल्पयितुं
शक्यः । अनारभ्यवादस्तु चोदकप्राप्तस्य पाञ्चदशस्य बाधकः ।
सर्वथापि चतुर्धाकरञ्चवदुपसंहारो न त्वान्यभागवदपूर्वं कर्म ॥
—इति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः खण्डः ।

यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् तमिष्टिभिः प्रैष मैच्छन्
यदिष्टिभिः प्रैष मैच्छंस्तदिष्टीना मिष्टित्वं त मन्व-
विन्दन्ननुवित्तयज्ञो राप्नोति य एवं वेदाहूतयो वै
नामैता यदाहुतय एताभिर्वै देवान् यजमानो ह्वयति
तदाहुतीना माहूतित्वं मूतयः खलु वै ता नाम याभि-
र्देवा यजमानस्य हव मायन्ति ये वै पश्यान्तो या स्तुत-
यस्ता वा जतयस्त उ एवैतत् स्वर्गयाणां यजमानस्य
भवन्ति तदाहुर्यदन्यो जुहोत्यथ योऽनु चाह यजति च

कश्चात्तं होतेत्याचक्षत इति यथाव स तत्र यथा-
भाजनं देवता अमु मावहामु मावहेत्यावाहयति
तदेव होतुर्होतृत्वं होता भवति होतृत्वेन मा चक्षते
य एवं वेद ॥ २ ॥

दौक्षणीयेष्टिं निरूप्य तत्प्रशंसार्थं मिष्टिशब्दनिर्वचनं दर्श-
यति—“यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् त मिष्टिभिः प्रैष मैच्छन्
यदिष्टिभिः प्रैष मैच्छंस्तदिष्टीना मिष्टित्वं त मन्वविन्दन्”—इति ।
ज्योतिष्टोमाभिमानो यज्ञपुरुषः, केनापि निमित्तेनापरतो
‘देवेभ्यः’ अपक्रान्तवान् । ‘तं’ यज्ञं दौक्षणीया-प्रायणीयादिभिः
‘इष्टिभिः’ ‘प्रैषम्’ अन्वेष्टुम् ‘ऐच्छन्’ इच्छन्ति । यज्ञमाभि-
रिच्छन्तीतीष्टिशब्दस्य व्युत्पत्तिः । यजतिधातोरिष्टिशब्दः सर्वत्र
प्रसिद्धः * ; अत्र त्विच्छतिधातोरिति विशेषः † । अन्विथ्य ‘तं’
यज्ञं मनुक्रमेण लब्धवन्तः ।

तस्माभवेदनं प्रशंसति—“अनुवित्तयज्ञो राप्नोति य एवं
वेद”—इति । वेदिता तदनुष्ठानेन लब्धयज्ञः फलेन समृद्धो
भवति ॥

पुनरपि दौक्षणीयादौष्टिप्रशंसार्थं तास्त्रिष्टिषु विद्यमानानां
माहुतीनां वाचकं शब्दं निर्वक्ति—“आहुतयो वै नामेता यदा-
हुतय एताभिर्वै देवान् यजमानो ह्वयति तदाहुतीनामाहुतित्वम्”
—इति । आहुतय इतुरकारेण ऋत्वेन, आहुतय इत्येवं दौर्घेण
युक्तं द्रष्टव्यम् । ह्वयत्याभिरिति तद्व्युत्पत्तिः । जुहोतिधातो-

* “शुयजीषिसुभ्यः करवे”—इति पा० १, १, ८४, वा० १ । अम० १, ४, ४१ ।

† ‘मन्त्रे हविषपचमनविदभूवौरा उदात्तः’—इति पा० १, १, ८६ ।

इत्यत्रः शब्दः पूर्वं प्रसिद्धः * ; अयं तु द्वयतिधातोस्त्यत्र इति विशेषः † ॥

इष्टीराहुतीष मिलित्वा प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“जतयः खलु वे ता नाम याभिर्देवा यजमानस्य हव मायन्ति ये वै पन्थानो या स्नुतयस्ता वा जतयस्त उ एवैतत् स्वर्गयाणा यजमानस्य भवन्ति”—इति । हूयन्ते देवा अस्मिन्निति हवो ऽव सोमयागः । ‘याभिः’ इष्टिभिस्तत्रत्याभिराहुतिभिश्च निमित्तभूताभिः ‘देवाः’ ‘यजमानस्य’ यज्ञ मार्गच्छन्ति, ‘ताः’ इष्टय आहुतयश्च ‘जतयः’—इत्येतत् ‘नाम’ प्रतिपद्यन्ते । ‘खलु’-शब्दो ‘वै’-शब्दश्च प्रसिद्धार्थः । अवन्ति रक्षन्तीत्यवतेर्धातोर्कृतिशब्दः प्रसिद्धः ; ‘मायन्ति’ आगच्छन्ति याभिरित्याहुर्पूर्वस्वायतिधातोर्वा वर्षविकारेणोति-शब्दः । यद्वा, तस्मादेव धातोः स्वर्गप्रापकत्वाभिप्रायेणोति-शब्दो व्युत्पाद्यते ‡ । ‘ये’ केचित् ‘पन्थानः’ इष्टिरूपाः स्वर्गस्य प्रौढमार्गाः सन्ति, ‘याः’ च ‘स्नुतयः’ तन्मार्गावयवरूपा आहुतयः सन्ति, तद्विविधाः ‘जतयः’ इत्युच्यन्ते । ‘त उ एव एतत्’ त एवैते द्विविधा अपि मार्गाः ‘यजमानस्य’ ‘स्वर्गयाणाः’ स्वर्गप्रापकाः ‘भवन्ति’ ॥

पुनरप्येष्टिप्रशंसार्थं तदङ्गभूतयोर्याज्यानुवाक्ययोर्वक्तारि प्रयुज्यमानं होतृशब्दं निर्वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्न मवतारयति—

“तदाहुय्यदन्वो जुहोत्यथ योऽनु चाह यजति च कस्मात् तं होतेत्याचक्षत इति”—इति । ‘तत्’ तास्विष्टिषु किञ्चिच्चोद्यम्

* दन्विषाडलिङ् चानुपसर्गस्येति वक्तव्यम्—इति पा० ३, २, १३५, वा० १ । उषा० २, २४ । ‘जुहोतिष्वीध्वनामः’—इति निरु० ७, ४, २ ।

† “जातव्यः”—इति, “होतारं जातारम्”—इति च निरु० ४, ४५ ; ७, ४, २ ।

‡ ‘जतिः’ निघ० ४, २, १५ ; ‘जतिरवनात्’—इति च निरु० ५, १, २ ।

‘आहुः’;— ‘यद्’ यस्मात् कारणात् होतुः ‘अथ’ अध्वर्युः ‘जुहोति’, तस्मात् तत्कारणात् तद्वातुनिष्पन्नो होतृशब्दस्तस्माद्वर्योः युक्तः ; याज्ञिकास्तु त मध्वर्युं होतेति नाचक्षते ; ‘अथ’ ‘यः’ पुमान् ‘अमु चाह’ पुरोऽनुवाक्यां चानुब्रूते, ‘यजति च’ याज्याश्च पठति, ‘तं’ पुमांसम् ‘अनुवक्ता’-इति ‘यष्टा’-इति चानभिधाय ‘कस्मात्’ कारणात् ‘होता-इत्याचक्षते’? ‘इति’-शब्दः प्रश्नसंसात्यर्थः ॥

अभिज्ञाना मभिप्रेतं प्रश्नस्वीकर्तुं दर्शयति—“यद्वाव स तत्र यथाभाजनं देवता अमु मावहामु मावहेत्यावाहयति तदेव होतृ-होतृत्वं होता भवति”—इति । ‘यद्वाव’ यस्मादेव कारणाद्याज्यानु-वाक्ययोर्वक्ता ‘सः’ पुमान् ‘तच्च’ यागे ‘यथाभाजनं’ यथास्मान्नं सर्वाः ‘देवताः’ ‘आवाहयति’,—‘अमुम्’ अग्निम् ‘आवह’, ‘अमुं’ सोमम् ‘आवह’ ‘इति’ * ; ‘तदेव’ तस्मादेव कारणाद्याग्निकप्रसिद्धस्य होतृस्त्वाम् सम्पन्नम् । अथ यस्तस्य वहधातोऽह्वाद्स्या प्रक्रियया निष्पत्तिः ; न तु जुहोतिधातोः । तस्माद्दोमकर्तृत्वाभावेऽप्या-वाहयितृत्वसङ्गात् ‘होतृत्वम्’ उपपन्नम् ;—‘इति’ अयं याज्यानु-वाक्ययोर्वक्तापि ‘होता’ भवत्येव ।

होतृत्ववेदनं प्रशंसति—“होतेत्येन माचक्षते य एवं वेद”-इति । याज्ञिकाः ‘एवं’ वेदितारं होतारं मुखो ‘होता’-इति कथयन्ति ; होत्रे कर्मणि कुशलो भवतीत्यर्थः † ॥ २ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

* “अग्निं मय आवह । सोमं मावह । अग्निं मावह”—इत्यादयः वै० ब्रा० ३, ५, १, २ ।

† ‘तस्य धर्मम् । अथ महिषादिभ्यः’-इति पा० ४, ४, ४०, ४८ ।

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

पुनर्वा एत मृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्त्य-
 झिरभिषिञ्चन्ति' रेतो वा आपः सरेतस मेवैनं तत्
 कृत्वा दीक्षयन्ति' नवनीतेनाभ्यञ्चन्त्याज्यं वै देवानां
 सुरभि घृतं मनुष्याणां मायुतं पितॄणां नवनीतं
 गर्भाणां' तद्यन्नवनीतेनाभ्यञ्चन्ति' स्नेनैवैनं तन्नाग-
 धेयेन समर्धयन्त्याञ्चन्त्येनं' तेजो वा एतदत्योर्यदाञ्चनं
 सतेजस मेवैनं तत् कृत्वा दीक्षयन्त्येकविंशत्या दर्भ-
 पिञ्चूलैः पावयन्ति शुद्ध मेवैनं तत्पूतं दीक्षयन्ति
 दीक्षितविमितं प्रपादयन्ति योनिर्वा एषा दीक्षितस्य
 यद्दीक्षितविमितं' योनि मेवैनं तत् स्त्रां प्रपादयन्ति
 तस्माद् ध्रुवादोनेरास्ते च चरति च तस्माद् ध्रुवा-
 द्दोनेर्गर्भा धीयन्ते च प्र च जायन्ते तस्माद्दीक्षितं नान्यत्र
 दीक्षितविमितादादित्यो ऽभ्युदियाद्वाभ्यस्तमियाद्वापि
 वाभ्याश्चावयेयुर्वाससा प्रोर्णुवन्त्युल्बं वा एतद्दीक्षितस्य
 यद्वास उल्बेनैवैनं तत्प्रोर्णुवन्ति कृष्णाजिन मुत्तरं
 भवत्युत्तरं वा उल्बाप्सरायु जरायुश्चैवैनं तत् प्रोर्णु-
 वन्ति मुष्टी कुरुते मुष्टी वै कृत्वा गर्भोऽन्तः श्रैतं मुष्टी
 कृत्वा कुमारो जायते' तद्यन् मुष्टी कुरुते' यन्नश्चैव
 तत्सर्वाश्च देवता मुष्ट्योः कुरुते' तदाहुर्न पूर्वदीक्षिणः

संसवोऽस्ति परिगृहीतो वा एतस्य यज्ञः परिगृहीता
देवता नैतस्यार्तिरस्य परदीक्षिण एव यथा तथेत्यु-
न्मुच्य कृष्णाजिन मवभृथ मय्यवैति तच्छान्मुक्ता गर्भा
जरायोर्जायन्ते सद्यैव वाससाभ्यवैति तच्छात्सहैवोल्बेन
कुमारो जायते ॥ ३ ॥

इत्थ मिथ्याहुत्यूतिहोदशब्दानां निर्वचनेन दीक्षणीयेष्टिं
प्रशंस्य तयेष्ट्या दीक्षितस्य संस्कारविशेषान्विधातुं प्रक्षीति—
“पुनर्वा एत ऋत्विजो गर्भं कुर्वन्ति यं दीक्षयन्ति”—इति । ‘यं’
यजमानं दीक्षणीयेष्ट्या दीक्षितं कुर्वन्ति, तं यजमानं पुरा माता-
पितरौ कक्षित्कालं गर्भं कृतवन्तौ, पुनरप्येन मिदानीम् ‘ऋत्विजः’
यज्ञकाले ‘गर्भं कुर्वन्ति’ गर्भवदसौ संस्कारैः पालनीय इत्यर्थः ॥

एवं * संस्कारं विधत्ते—“अङ्गिरभिषिञ्चन्ति”—इति । अशु
अपयन्तीत्यर्थः । एतदेवाभिप्रेत्य तैत्तिरीया यजमानस्य वपना-
दूर्ध्वं स्नान मामनन्ति—“अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तोऽपु दीक्षा-
तपसौ प्रावेशयन्तसु स्नाति साक्षादेव दीक्षातपसौ † अवबुधे”—
इति (तै० स० ६. १. १. २.) । यजमानस्य स्नानकर्तृत्वेऽपि
ऋत्विजां अपयितृत्व मभिप्रेत्याभिषिञ्चन्तीत्युक्तम् ।

उक्ताना मर्षा प्रशंसा माह—“रितो वा आपः सरितस भवेनं
तत् क्षत्वा दीक्षयन्ति”—इति । कार्यकारणयोरभेदादप्यां रित-
स्त्वम् ; वैराजदेहगताद्रेतस आप उत्पन्नाः । तथाचारण्यके सृष्टि-

* एवं क ।

† ‘सृष्ट्यादिस्नानो दीक्षा, आहारादिनियमस्तपः; अशु स्नानेन तदुभय मय्यवधानेनैव
प्राप्नोति’—इति च च तद्वाच्यं साधनीयम् ।

प्रकारेण समाधायते—‘शिश्राद्धेतो रेतस चापः (१. ४. १. ६.)’—
इति । यद्वा, मनुष्यादिशरीरगतं रेतोमूत्रादिकं मपां कार्यम् ।
तच्च गर्भोपनिषद्यान्नातम्—‘अस्मिन् पञ्चात्मके शरीरे यत्कठिणं
सा वृद्धिवी, यद्गुणं तदापः’—इति । ‘तत्’ तेनाभिषेचनेन ‘एनं’
यजमानं ‘सरेतसं’ पुनोत्पादनसमर्थं ‘कृत्वा’ संस्तुर्वन्ति ॥

संस्कारान्तरं विधत्ते—“नवनीतेनाभ्यञ्चन्ति”—इति । सर्व-
स्निह्यपि शरीरेऽनुलेपयन्तीत्यर्थः ॥

नवनीतस्य गर्भस्थानीययजमानयोग्यतां दर्शयति—“आज्यं
वै देवानां सुरभि हृतं मनुष्याणां मायुतं पितृणां नवनीतं गर्भाणां
तस्य नवनीतेनाभ्यञ्चन्ति स्वेनैवेनं तद्भागधेयेन समर्चयन्ति”—इति ।
आज्यहृतयोर्भेदः पूर्वाचार्यैर्बदाहृतः—‘सर्पिर्विस्तीर्णं आज्यं स्नाद-
यनीभूतं हृतं विदुः’—इति । ईषद्विस्तीर्णं मायुतं सुरभि योग्यं
प्रियमित्त्वर्थः । हृतायुतनवनीतेष्वप्येतद्वद् मनुवर्त्तते । ननु तैत्ति-
रीया हृतस्य देवप्रियत्वं मामनन्ति—‘हृतं देवानां मसु पितृणां
निष्पन्नं मनुष्याणाम् (स० ६. १. १. ४.)’—इति * । ईषद्वि-
स्तीर्णं मसु ; निःशेषेण विस्तीर्णं निष्पन्नम् । नायं दोषः ; उभयत्र
नवनीतप्रभंसारूपार्थवादत्वेन हृताज्ययोः व्यत्ययेन पाठेऽपि विरो-
धाभावात् । तथा सति नवनीतस्य गर्भयोग्यत्वे सति यदि नव-
नीतेनाभ्यङ्गं कुर्युः, तदानीं भिनं यजमानं स्त्रोचितेनैव भागेन
समृद्धं कुर्वन्ति ॥

नेत्रयोरञ्चनेन संस्कारं विधत्ते—“आस्नन्त्येनम्”—इति ।

* “नवनीतस्य पाकजव्यासिद्धीऽवस्थाः ;— पक्कम्, ईषपक्कम्, निःशेषपक्कं च । इत्या-
नन्तरप्रत्येपिच सुरभि निःशेषपक्कम् । अतएव बह्वृचाः पठन्ति—‘आज्यं वै देवानाम्’—इति
(ऐ० ब्रा० १. १. १.)”—इति तत्रैव सा० भा० ।

अश्वोर्दृष्टिप्रसादहेतुत्वेनाश्वनं प्रशंसति—“तेजो वा एत-
दश्वोर्यदाश्वनं सतेजस मेवैनं तत् कृत्वा दीक्षयन्ति”—इति । आश्व-
नस्याश्वितेजस्यं लोके सिद्धम् । तत्प्रकारविशेषः शास्त्रान्तरे “दक्षिणं
पूर्वं माङ्गले”—इत्यादिना विहितः (तै० सं० ६.१.१.५, ६.) * ॥

संस्कारान्तरं विधत्ते—“एकविंशत्या दर्भपिञ्जलैः पावयन्ति”—
इति । दर्भपिञ्जल-शब्देन कुशसङ्घा उच्यन्ते । तैरेकविंशति-
सङ्घाकैः यजमानं मार्जयित्वा शुद्धं कुर्युः ।

यद्यप्यसावभिषेकेष्वेव शुद्धः, तथापि अतिशयेन शुद्धिरित्येव
मभिप्रायं दर्शयति—“शुद्धं मेवैनं तत् पूतं दीक्षयन्ति”—इति ।
पूर्वं मपि शुद्धं मेव सन्तं मेतं यजमानं पुनरपि तप्तेन कुशसङ्घ-
मार्जनेन पूतं कृत्वा संस्कुर्वन्ति । यद्यपि शास्त्रान्तरे †—‘हाम्नां
पावयति, त्रिभिः पावयति’—इत्यादिना सङ्घान्तरविषया बहवः
पक्षा उपन्यस्ताः, तथाप्येते सर्वे एकविंशतावन्तर्भावादनुवादरूपाः
प्रशंसार्थाः । अतएव तत्रान्तिमे पर्याये एकविंशत्या पावयतीत्युप-
संहारः कृतः ‡ ॥

उक्तैः संस्कारैः संस्कृतस्य दीक्षितस्य प्राचीनवंशाख्यशाला-

* तद्यथा—‘दक्षिणं पूर्व माङ्गले ; सव्यं हि पूर्वं मनुष्या आङ्गते, व निषावते ; नीव हि
मनुष्या धावन्ते । पञ्चकृत्व आङ्गते, ०—०, अपरिमितं हि मनुष्या आङ्गते । सतृलया
आङ्गते, अपतृलया हि मनुष्या आङ्गते ०—०’—इति । ‘मनुष्येषु योषित्सु अङ्गने वामभाग
पूर्वत्वं प्रसिद्धम् । अङ्गनोपेताङ्गुलीः अङ्गणि सङ्घसा पुनः पुनः पर्यावर्तनं निषावनं । तच्च
मनुष्याः कुर्वन्ति । + + + । अयसङ्गिता शरीरौका सतृला । मनुष्याणां
निषीकामियम एव नास्ति कृतः सतृलनियमः’—इत्यादि तत्र । सा० भा० अतपथब्राह्मणेऽपि-
“अद्याद्यग्रावन्ति”—इत्यादि १. १. १. ८—१६ ।

+ तै० सं० ६. १. १. ७, ८ । तस्मात्ता अपि तत्रैव पुरस्तात् १. २. १ ।

‡ हाम्नाम्, त्रिभिः, पञ्चभिः, षड्भिः, सप्तभिः, नवभिः, एकविंशत्या ।

प्रवेशं विधत्ते—“दीक्षितविमितं प्रपादयन्ति”—इति । दीक्षितस्य प्रवेशार्थं विशेषेण निर्मितः प्राचीनवंशो दीक्षितविमितः ; तं प्रवेशयेयुः ।

पूर्वञ्च दीक्षितस्य गर्भत्वाभिधानादीक्षित्वेन प्राचीनवंशं योनि-
त्वेन प्रशंसति—“योनिर्वा एषा दीक्षितस्य यद्दीक्षितविमितं
योनि मेवैनं तत् स्वात्मपादयन्ति”—इति । प्राचीनवंशस्य योनि-
त्वीपचारात् ‘तत्’ तेन प्राचीनवंशप्रवेशेन स्वकीययोनिप्रवेशः सम्पा-
द्यते । सोऽयं प्रवेशः शास्त्रान्तरे विद्यते मास्त्रायते—‘बहिः
पावयित्वान्तः प्रपादयति मनुष्यलोक एवैनं पावयित्वा पूतं देव-
लोकं प्रणयति”—इति (तै० सं० ६. १. २. १.) । आपस्तम्बो-
ऽप्याह—‘आ वो देवास ईमह इति पूर्वया द्वारा प्राम्बंशं प्रविशन्’
—इति (श्री० १०. ८. १.) ॥

तस्य दीक्षितस्य कश्चिन्नियमं विधत्ते—“तस्माद् भ्रुवाद् योनि-
रास्ते च चरति च”—इति । अत्र तिस्रः पञ्चम्यः समस्यर्थे
दृष्टव्याः । अस्मिन् दीक्षितार्थं निर्मिते देवयजनाख्ये स्थिरस्थाने
स दीक्षितः उपवेशनं सञ्चरणं च कुर्यात् ।

विहितं मर्थं प्रशंसति—“तस्माद् भ्रुवाद्योनेर्गर्भा धीयन्ते च
प्र च जायन्ते”—इति । यस्माद् गर्भस्थानीयस्य दीक्षितस्य स्थिरे
देवयजनस्थाने योनिरूपे उपवेशनं सञ्चरणं च ; तस्माज्जोकेऽपि
स्थिरे योनिमध्ये नवसङ्क्राकान् मासान् ‘गर्भा धीयन्ते’* । तस्मादेव
स्थिरात् योनिमध्यात् उत्पद्यन्ते ॥

तस्य दीक्षितस्य देवयजनाद् बहिर्निर्गमनं निषेधति—“तस्माद्

* ‘गर्भाः’ धार्यन्ते क ।

दौक्षितं नान्यत्र दौक्षितविमितादादित्योऽभ्युदियाद्वाभ्यस्तमिया-
द्वापि वाभ्यान्नावयेयुः”-इति । यस्माद् दौक्षितस्त्रोपवेशनसञ्चर-
योर्देवयजन मेव स्थानम्, तस्मात् कारणात् ‘दौक्षितविमिताद्’
देवयजनदेशाद् ‘अन्यत्र’ वहिर्देशे ‘दौक्षितम्’ ‘अभि’ लक्ष्य
‘आदित्यो नोदियाद्वास्तमियात्’ च । किञ्च ऋत्विजो वहिर-
वस्थितं दौक्षितं मभिलक्ष्य आन्नावणादिकं न कुर्युः । यद्यपि ध्रुवा-
द्योनेरास्ते चरति विधानादेवाय मर्यः सिद्धः, तथापि मलमूत्र-
विसर्गाद्यावश्यककार्यार्थं कदाचिद्वह्निर्निर्गमनं मभ्युपगम्य तत्र
विशेषाभिधानं मेतत् । कालान्तरे कथञ्चिद्भ्रमनेऽप्युदयास्तमया-
न्ववणादिकालेषु सर्वथा न निर्गच्छेदित्यर्थः । तदेतद् दृष्टान्त-
पुरःसरं शास्त्रान्तरे प्रपञ्चितम्—‘गर्भो वा एष यद्दौक्षितो योनि-
र्दौक्षितविमितं यद्दौक्षितविमितं मभ्येत्य वसेद्यथा योनिर्गमः
स्वेदति तादृगीव तत्र प्रवस्तव्यं मात्मनो गोपीयायेति * ॥

संस्कारान्तरं विधत्ते—“वाससा प्रोर्णुवन्ति उत्सवं वा एतद्दौ-
क्षितस्य यद्वास उत्सवेनैवैनं तत्प्रोर्णुवन्ति”-इति । उत्सवशब्देन गर्भ-
स्याभ्यन्तरं चर्मवेष्टनं मुच्यते । अयं मर्यः शास्त्रान्तरे स्पष्टीकृतः—
‘गर्भो वा एष यद्दौक्षित उत्सवं वासः प्रोर्णुते तस्माद्गर्भः प्रावृता
जायन्ते’-इति (तै० सं० ६. १. ३. २.) । वाससो वहिर्वेष्टना-
न्तरं विधत्ते—“कृष्णाजिनं मुत्तरं भवति”-इति । वहिर्वेष्ट-
नत्वसाम्येन कृष्णाजिनस्य जरायुरूपत्वं दर्शयति—‘उत्तरं वा
उत्सवाज्जरायु जरायुषेवैनं तत्प्रोर्णुवन्ति’-इति ॥

संस्कारान्तरं विधत्ते—“मुष्टी कुरुते”-इति । यजमानो हस्त-

* अत० ब्रा० १, २, १ द्रष्टव्यम् ।

योर्मुष्टिं कुर्यात् । तत्प्रकारं आपस्तम्बेन स्पष्टं मभिहितः—
‘अथाहुर्लौक्यश्चति । स्वाहा यज्ञं मनवेति हे स्वाहा दिव इति
हे स्वाहा पृथिव्या इति हे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति हे स्वाहा
यज्ञं वातादारभ इति मुष्टी करोति’-इति (श्री० १०.११.३,४.) ।

गर्भसाम्येन यज्ञस्य सर्वदेवतानां च धारणेन प्रशंसति—“मुष्टी
वै छत्वा गर्भोऽन्तः श्येते मुष्टी छत्वा कुमारो जायते तद्यन्मुष्टी
कुर्वते यज्ञं चैव तत्सर्वाश्च देवता मुष्ट्योः कुर्वते”-इति । गर्भस्य
मुष्टिद्वये शास्त्रप्रसिद्ध्यर्थं ‘वै’-शब्दः । जायमानस्य मुष्टिद्वयं लोके
प्रसिद्धम् । मुष्टिमध्ये यज्ञधारणं शास्त्रान्तरेऽप्यास्मात्—‘मुष्टी
करोति वाचं यच्छति यज्ञस्य हृत्वे’-इति (तै० सं० ६.१.४.३.) ।

प्रकारान्तरेण मुष्टिद्वयं प्रशंसति—“तदाहुर्न पूर्वदौक्षिणः
संसवोऽस्ति परिमृहीतो वा एतस्य यज्ञः परिमृहीता देवता
नैतस्मार्तिरस्त्वपरदौक्षिण एव यथा तथेति”-इति । तत्र मुष्ट्योः
करणि ब्रह्मवादिनः किञ्चिद्बुद्धम् ‘आहुः’ । इयोर्बहुनां वा यज-
मानानां सम्भूय सोमाभिषवः ‘संसवः’, स च महान् दोषः ;
तस्मिन्नेव देशे तस्मिन्नेव काले मन्मथस्यैर्यजमानैः प्रवर्तितत्वात् ।
नद्या वा पर्वतेन वा व्यवधानरहितयोः समीपवर्तिनोः परस्पर-
मन्मथनिश्वसणयोस्त्वयोर्देशयोः स्पर्शमानाभ्यां यजमानाभ्यां प्रव-
र्तितौ यौ सोमयागौ, तयोरयं संसवास्त्वो दोषः । तथाच सूत्र-
कार आह—“संसवोऽनन्तर्हितेषु नद्या वा पर्वतेन वा”-इति
(आ० श्री० ६. ६. ११.) । सोऽयं दोषः ‘पूर्वदौक्षिणो नास्ति’ ।
एकस्मिन्नेव दिवसे इयोर्यजमानयोर्मध्ये यः पूर्वं दौक्षिणीयेष्टिं
करोति, स पूर्वदौक्षी । ‘एतस्य’ मुष्ट्योर्मध्ये ‘यज्ञः’ परिमृहीतः,
सर्वाश्च ‘देवताः’ परिमृहीताः ; तदानीं मितरसम्बन्धिनो यज्ञस्या-

प्रवृत्तत्वेन 'तच्च गच्छामः'—इत्येवं यज्ञस्य देवतानां वाऽऽलोचना-
भावात् । पश्चाद्दीक्षणीयेष्टिं कुर्वाणस्यापरदीक्षितस्य यज्ञो देव-
ताश्च सुलभा न भवन्ति ; पूर्व मन्थेन यजमानेनावरुद्धत्वात् ।
तस्मात् 'अपरदीक्षिणः' 'आर्त्तिः' यो विनाशो 'यथा' अस्ति,
'तथा' पूर्वदीक्षिण आर्त्तिर्नैवास्ति । "संवेत्राय त्वोपवेशाय त्वा"—
इत्यादिमन्थेन येयं संसवप्रायश्चित्ताहुतिः *, सेय मपरदीक्षिणैव
कर्तव्या ; न पूर्वदीक्षिणेत्यर्थः । 'इति'-शब्दो ब्रह्मवादिवचन-
समाप्त्यर्थः ॥

यदेतत् कृष्णाजिनवेष्टनं विहितम्, तस्यावभृथगमनात् प्रागे-
वोम्नोचनं विधत्ते—“उम्मुच्य कृष्णाजिन मवभृथ मभ्यवैति
तस्मान् मुक्ता गर्भा जरायोर्जायन्ते”—इति । योनिस्थानीयाद्देव-
यजनदेशाग्निरुत्थावभृथगमनं गर्भरूपस्य दीक्षितस्य जन्मस्थानीयम् ।
जन्म च लोके जरायुरूपवेष्टने क्लिप्ते सति पश्चादुत्पद्यते, तस्मा-
दत्रापि जरायुस्थानीयं कृष्णाजिन मुम्मुच्य जन्मस्थानीय मवभृथ-
देशगमनं कुर्यात् ॥

कृष्णाजिनवद्वाससोऽपि प्रसक्त मुम्नोचनं वारयति—“सहैव
वाससाभ्यवैवि तस्मात् सहैवोल्बेन कुमारो जायते”—इति । उल्बा-
स्यस्याभ्यन्तरवेष्टनस्य जन्मकालेऽप्यनिवृत्तिदर्शनात् उल्बस्थानीय-
वस्त्रस्यावभृथगमनकालेऽप्यनिवृत्तिर्द्रष्टव्या ॥

अथ मीमांसा । पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० २८—३१;
अधि० ११.) चिन्तितम्—

“इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किं वेष्टैरवोक्तितोऽग्निमः ।

युक्तः संस्कार इष्टैरव दण्डादिर्व्यञ्जकत्वतः ॥

* तच्च संवेत्राय त्वेत्यादयः पञ्च मन्त्राः तै० सं० १. १०. १ ।

ज्योतिष्टोमि न्यूयते—“आत्मावैश्वव मेकादशकपांलं निर्वपति
 दीक्षिष्यमाणः”—इति (तै० सं० ५.६.१.४.) । अन्यदपि युक्तम्—
 “दृष्टेन दीक्षयति”, “छायाजिनेन दीक्षयति”—इति (तै० सं०
 ६. १. ३. २.) । अवेष्टिवद् दृष्टादीना मपि साधनत्वविधानात्
 सर्वैरियं दीक्षेति चेत्, मैवम् ; दृष्टेः क्रियारूपत्वात् संस्कारहेतुत्वं
 हि युक्तम् ; दृष्टादयस्तु द्रव्यरूपा न पुरुषं संस्कर्तुं प्रभवन्ति ।
 न चैवं दृष्टादेर्वैयर्थ्यम् ; दीक्षितोऽयं मित्त्वभिष्यन्निरूपस्व दृष्ट-
 प्रयोजनस्य सहावात् । तस्मादिष्टैव दीक्षा सिध्यति”—इति ॥ ३॥

इति श्रीमन्महायज्ञाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थः खण्डः ।

त्व मग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव
 ब्रह्माज्यभागयोः पुरोनुवाक्ये अनुब्रूयादः पूर्वं मनी-
 जानः * स्यात् तस्यै त्वया यज्ञं वितन्वत इति यज्ञ
 मेवास्या एतद्वितनोत्वग्निः प्रत्वेन मग्मना सोम
 गीर्भिष्ट्वा वय मिति यः पूर्वं मीजानः † स्यात् तस्यै
 प्रब्र मिति पूर्वं कर्माभिवदति तत्तन्नादृत्व मग्निर्ह-
 वाणि जङ्घनत् त्वं सोमासि सत्यतिरिति वार्धमाधिव

* , † उभयपैव निर्विसर्गानपाठः कान्येवजददृष्टेः मूलपुस्तकेषु ।

किं तर्ह्यादरणीय मित्यागच्छाह—“अग्निर्वृक्षाणि जह्ननत्, त्वं सोमासि सत्यतिरिति वार्षज्ञावेव कुर्याद्”—इति । वृक्षं शत्रुं हन्तीति वृक्षहा ; वृक्षघ्नः सम्बन्धिनौ मन्त्री ‘वार्षज्ञौ’ ; वृक्षाणि जह्ननदिति तस्मिन्नासम्बन्धित्वम् । ‘अग्निर्वृक्षाणि’—इति (सं० ६. १६. ३४.) प्रथमस्याख्यभागस्य पुरोनुवाक्या, ‘त्वं सोमासि’—इति (सं० १. ८१. ५.) द्वितीयस्य * ।

एतयोर्मन्त्रयोरानुकूल्यं दर्शयति—“वृक्षं वा एष हन्ति यं यज्ञ उपनमति तस्माद्दार्घ्यावेव कर्तव्यौ”—इति । ‘यं’ यज्ञसामं ‘यज्ञे उपनमति’ सोमयागे प्रेरयति, ‘एषः’ यजमानो ‘वृक्ष’ पाप-रूपं शत्रुं ‘हन्ति’ एव ; ‘तस्मात्’ कारणात् वृक्षहत्यासम्बन्धिनौ ‘एव’ मन्त्री ‘कर्तव्यौ’ । यथा प्रथममन्त्रे ‘वृक्षाणि जह्ननत्’—इति लिङ्गं मस्ति †, तथा द्वितीयेऽपि ‘त्वं राजीत वृक्षहा’—इति लिङ्गं विद्यते ‡ । तस्मादुभयोरपि तत्सम्बन्धित्वं पूर्वोक्तयोरुपपन्नयोः वितम्बते । अत्र मित्यागुक्तलिङ्गं प्रथमयोरेव मन्त्रयोर्दृश्यते, न तूत्तरयोः तस्मात् तन्नादरणीय मिति दूषयित्वा उभयलिङ्गसङ्गावादयं पक्षः स्वीकृतः ॥

आख्यभागरूपेऽङ्गकर्मणि पुरोनुवाक्या-युग्मं विधाय प्रधान-कर्मणि हविषि याज्यानुवाक्ये विधत्ते—“अग्निर्मुखं प्रथमो देव-ताना मग्निश्च विष्णो तप उत्तमं मह इत्यान्नावैष्णवस्य हविषो याज्यानुवाक्ये भवतः”—इति । प्रथमनिर्दिष्टत्वादग्निर्मुखं मित्वेषा

* आच० श्रौ० १. ५. २८ । तै० ब्रा० ३. ५. ६. १, २ ; सं० २. ६. २ ।

† तद्यथा—“अग्निर्वृक्षाणि जह्ननत् द्रविचक्षुर्विपन्मया । समिधः यज्ञं चाहुतः ॥”—इति ।

‡ तथाच तत्पाठः—“त्वं सोमासि सत्यत्स्वं राजीत वृक्षहा । त्वं भद्री असि क्रतुः”—इति ।

(तै० सं० २.४.३.३. *) पुरोऽनुवाक्या ; पञ्चानिर्दिष्टत्वादभिधेति
(तै० सं० २.४. ३.४. †) याज्या ‡ । यद्यप्यर्थागुसारेण अनु-
वाक्यायाज्ये भवत इति विधातव्यम्, तथापि ‘अन्त्यापतर मिति
व्याकरणसूत्रानुसारेण (पा० २. २. ३४.) याज्या-शब्दस्य पूर्व-
निपातो द्रष्टव्यः § ॥

तयोः ऋचोः कर्मानुकूल्यं दर्शयति—“आम्नावैष्णवी रूप-
समृद्धे एतद् यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्मा क्रियमाणं मृग-
भिवदति”—इति । अग्निस्य विष्णुस्य ययोः ऋचोः प्रतिपाद्ये देवते
भवतः, ते उभे ऋचौ आम्नावैष्णवी । । ते च कर्मानुकूल्येन
रूपेण समृद्धे । न च रूपसमृद्धं वैयर्थ्यं शङ्कनीयम् ;—कर्माणो
यदङ्गं रूपसमृद्धं भवति, ‘एतत्’ एव ‘यज्ञस्य’ अङ्गेषु ‘समृद्धं’
सम्पूर्णम्, न तु तस्मिन् किञ्चिदपि वैकल्यं मस्ति । केयं रूप-
समृद्धिरिति चेत्, पञ्चमानेयम् ‘ऋक्’ अनुष्ठेयमानं ‘कर्माभि-
वदति’ साकल्येन ब्रवीतीति यदस्ति, एवैव रूपसमृद्धिः ॥

*, † ऋचावेतेऽव्यञ्ज्याख्ये नम्रते ; आन्त्यापतेन हि प्रपठ्य विहिते (त्रौ० ४. २. ३),
तैत्तिरीयपाठसु किञ्चिद्विन्न एवेति ।

‡ ‘सर्वेणा मग्नेऽग्नेऽनुवाक्यास्ततो याज्याः’—इति आत्र० त्रौ० १. ७. १ ।

§ “याज्यानुवाक्ययोर्लक्ष्यं दर्शयति—‘पुरस्ताद्व्या पुरोऽनुवाक्या भवति ; जातानेव
आटव्यान् प्रमुदत । उपरिष्टाद्व्या याज्या ; जगित्प्राणानेव प्रति मुदते”—इति (तै० सं०
२. ६. २. ३.) । मन्त्रप्रतिपाद्याया देवताया नामधेयं लक्ष्यं । तथास्या ऋचि पूर्वाङ्गे विद्यते
सा पुरोऽनुवाक्या ; तन्नाम यस्या सुतराद् विद्यते सा याज्या । तथाचा—अग्निर्मूर्धा इति
पूर्वाङ्गेऽग्निशब्दः, जिह्वा मग्ने चक्रे इत्युतराङ्गेऽग्निशब्दः”—इति सा० भा० । ‘अनुवाक्या—
तिष्ठन्नवाह ; आसीनी याज्या यजति’—इति च बत० ब्रा० १. ४. २. १८, १८ ।

॥ ‘विष्णुताद्विष्णोऽङ्ग’, ‘देवताद्वे च’, ‘इद् ऋचौ’, ‘विष्णौ न’—इति पा० ५. २. ६१ ;
७. १. ११ ; ६. २. २८ ; वा० १ ।

मन्त्रप्रतिपाद्यदेवताप्रशंसाद्वारेण पुनरपि मन्त्री प्रशंसति—
 “अग्निश्च ह वै विष्णुश्च देवानां दीक्षापालौ तौ दीक्षाया ईशाते
 तद्यदाग्नावैष्णवं हविर्भवति यौ दीक्षाया ईशाते तौ प्रीतौ
 दीक्षां प्रयच्छतां यौ दीक्षयितारौ तौ दीक्षयेता मिति”-
 इति । योऽय मग्निः सर्वेषां देवानां प्रथमः, यश्च विष्णुः सर्वेषां
 सुत्तमः ; तावुभौ देवानां मध्ये दीक्षास्थस्य च व्रतस्य पालयि-
 तारौ । ‘तौ’ उभौ ‘दीक्षायाः’ ‘ईशाते’ स्वामिनी भवतः । तस्मात्
 तयोर्दीक्षापालकत्वं युक्तम् । तथा सति यद् अग्नाविष्णुदेवताकं
 ‘हविः’ दीक्षणीयेष्टौ ‘भवति’, तदानीं ‘यौ दीक्षायाः’ स्वामिनी
 देवौ, ‘तौ प्रीतौ’ यजमानाय ‘दीक्षां प्रयच्छताम्’ । उक्तस्यैव
 व्याख्यानं ‘यौ दीक्षयितारौ’- इत्यादिकम् । ‘इति’-शब्दोऽभि-
 प्रायपरामर्शार्थः * ; अनेनाभिप्रायेणाग्नावैष्णवं हविः क्रियते ।
 तस्माच्चमन्त्रप्रतिपाद्यावग्नाविष्णू प्रशस्तावित्यर्थः ॥

अनेनाभिप्रायेच मन्त्रगतं छन्दः प्रशंसति—“त्रिष्टुभौ भवतः
 सेन्द्रियत्वाय”-इति । त्रिष्टुप्छन्दस इन्द्रियसाधनत्वं श्रुत्यन्तरे श्रुतम्
 —“इन्द्रियं वै त्रिष्टुप् + -इति” (तै० ब्रा० १. ७. ८. २.) ।
 अतो मन्त्रगतं छन्दो यजमानस्य सेन्द्रियत्वाय भवति ॥

अथ मीमांसा । द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे (जै० सू० २, ३,
 अधि० २.) चिन्तितम्—

* ‘इति करवीऽयंनिर्देशार्थः’-इत्यादि पाठ० भा० १ अ. १ पा. ६ आङ्गिके द्रष्टव्यम् ।
 छ० प्राति० १. १८ । अम० की० ३. ४. १२. ७ । इ० अने० की० ७. २१, २२ । सिदि०
 अव्य० २२, २३ ।

+ तच्च तु त्रिष्टुगिति पाठः । ‘गायत्री पुरीऽनुवाक्ता भवति, त्रिष्टुग् याजरा’-इति
 (तै० सं० २. ६. २. ५.) च तद्विधायकं वचनम् ।

“पुरोऽनुवाक्या याज्या विकल्प्या वा समुच्चिता ।

परैवाद्या समाख्यानाहचनाच्च समुच्चयः ॥

देवताप्रकाशनकार्यस्यैकत्वाद् युग्मयोर्यथाविकल्पः, तथैवैक-
युग्मगतयोरिति चेत्, मैवम् ; पुरोऽनुवाक्येति समाख्याया उत्तर-
कास्त्रोक्तयाज्या मन्तरेणानुपपत्तेः । किञ्च ‘पुरोऽनुवाक्या मनूष्य
याज्वया जुहोति’-इति प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणहविः-प्रका-
शनकार्यमिदोक्तिपुरःसरं साहित्यं विधीयते * । तस्मात् समु-
च्चयः”-इति ॥ ४ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमाध्याये चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

गायत्रीं स्विष्टकृतः संयाज्ये कुर्वीत तेजस्कामो
ब्रह्मवर्चसकामस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसङ्गायत्रीं तेजस्वी
ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं विद्वान् गायत्रीं कुरुत
उष्णिहावायुष्कामः कुर्वीतायुर्वा उष्णिक् सर्व मायु-
रेति य एवं विद्वानुष्णिहौ कुरुतेऽनुष्टुभौ स्वर्गकामः

* पुरोऽनुवाक्या देवताश्रयार्था भवति, याज्या तु हविःप्रदानार्था । तथाहीयं अतपथ-
मुतिः—‘भवति वाऽप्यनुवाक्या ; प्रयच्छति याज्याया’-इति १. ७. २. १७ । अतएवाश्रय-
वनेन च सूचितम्—‘सर्वे वा मयेऽपिऽनुवाक्याश्रयो याज्याः’-इति १. ७. १ ।

कुर्वीत' द्वयोर्वा अनुष्टुभोऽष्टुःषष्टि रक्षराणि' त्रय
 इम उर्ध्वा' एकविंश लोका' एकविंशत्यैकविंश-
 त्वैवेमांलोकान् रोहति' स्वर्ग एव लोके चतुःषष्टि-
 तमेन' प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति' य एवं विद्वाननुष्टुभौ
 कुरुते' बृहत्थौ श्रीकामो यशस्कामः कुर्वीत' श्रीर्वै
 यशश्छन्दसां बृहती' श्रिय मेव यश आत्मन् धत्ते' य
 एवं विद्वान् बृहत्थौ कुरुते' पङ्क्तौ यज्ञकामः कुर्वीत'
 पाङ्क्तो वै यज्ञ' उपैनं यज्ञो नमति' य एवं विद्वान्
 पङ्क्तौ कुरुते' त्रिष्टुभौ वीर्यकामः कुर्वीत' तौजो वा
 इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुभोजस्त्रीन्द्रियवान् वीर्यवान् भवति'
 य एवं विद्वान् त्रिष्टुभौ कुरुते' जगत्थौ पशुकामः
 कुर्वीत' जागता वै पशवः पशुमान् भवति' य एवं
 विद्वान् जगत्थौ कुरुते' विराजावन्नायकामः कुर्वी-
 तान्नं वै विराट् तस्माद्यस्यैवेह भूयिष्ठ मन्नं भवति'
 स एव भूयिष्ठं लोके विराजति' तद्विराजो विराट्त्वं'
 वि खेषु राजति' श्वेष्टः स्वानां भवति य एवं वेद' ॥५॥

प्रधानस्य हविषो याग्यानुवाक्ये विधाय खिष्टकद्रूपस्य
 यागस्य फलविशेषाय छन्दोविशेषयुक्ते याग्यानुवाक्ये विधातुकामः
 प्रथमं ह ऋची विधत्ते—“गायत्री खिष्टकतः संयाग्ये कुर्वीत
 तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामः”—इति । ‘स हव्यवाङ्मर्त्यः’—इत्येका
 (सं० ३. ११. २.) गायत्री, ‘अग्निर्हीता पुरोहितः’—इत्यपरा

गायत्री (सं० ३. ११. १.) ; ते उभे स्विष्टकृत्वागस्य * संयाज्ये
कुर्यात् । कौटुशोऽधिकारी ? तेजः शरीरकान्तिः, ब्रह्मवर्चसं
श्रुताध्ययनसम्पत्तिः, तदुभयकामोऽन्नाधिकारी । संयाज्यशब्दार्थं
माश्वलायन आह— ‘स हव्यवाळमर्त्योऽग्निर्हीता पुरोहित इति
स्विष्टकृतः संयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रतीयात्’-इति (श्री०
२. १. २१.) । स्विष्टकृतसम्बन्धिनी याज्यानुवाक्ये इत्यर्थः ॥

गायत्र्या उक्तफलसाधनत्वं सुपपादयति—“तेजो वै ब्रह्मवर्च-
सङ्गायत्री”-इति । ‘तत्त्ववितुर्वरेण्यम्’-इत्यस्या मृचि (सं० ३. ६२.
१०.) यद्गायत्रीच्छन्दस्तस्य तेजोब्रह्मवर्चससाधनत्वेन तद्रूपत्वं लोके
प्रसिद्धम् । स्नानधीतवस्त्रदर्भतिलकधारणपुरःसरं गायत्रीं जपमानस्य
ब्राह्मणस्य देहे काचिदाकारशोभा दृश्यते, तदिदं तेजः । स च
जपिता वेद मधीते तदर्थं च शृणोति, तदिदं ब्रह्मवर्चसम् । वेदन-
पुरःसरं मनुष्ठातुः फलं दर्शयति—“तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति
य एवं विद्वान् गायत्रीं कुरुते”-इति । यद्यपि विधिवाक्येऽनु-
ष्ठानमात्रात् फलं मुक्तम्, तथापि वेदनपूर्वकानुष्ठाने तस्मिन्नेव
फले कश्चिदतिशयो द्रष्टव्यः ॥

फलान्तराय छन्दोऽन्तरं विधत्ते—“उष्णिहावायुष्कामः कुर्वीत”
इति । [‘अग्ने वाजस्य गोमतः’-इत्येका (सं० १. ७६. ४.)
उष्णिक्, ‘स इधानो वसुष्कविः’-इत्यपरा (सं० १. ७६. ५.) ;
ते उभे शतसंवत्सरायुष्कामः कुर्वीत । १] गायत्र्या अप्यन्तर-

* “स्विष्टकृत्वागागुमन्त्रणम् ते० सं० १. ६. २. ४ । तद्ब्राह्मणम्, तन्निर्वचनसूचकी मन्त्रश्च
यत्रैव भाष्ये । स्विष्टकृत्वागविधिस्तु ते० सं० २. ६. ६. ५ । तद्विचारास्तु मी० जै० सू० १.
४, ४२—४५ ; पुनः ४६, ४७ ; ततः ४. १. २८—३२ ।

† अत्रापरं चैवं वन्यनीचिज्ञानः कृती गन्धः खगयीनं दृश्यते, परं प्रयोजनीयः ।

चतुष्टयेनोष्णिकृन्दसोऽधिकत्वाद् * आयुर्वृद्धिहेतुत्वं युक्तं मित्य-
भिप्रेत्योष्णिगायुषोरभेद माह—“आयुर्वा उष्णिग्”—इति । पूर्व-
वद्भेदनं प्रशंसति—“सर्वं मायुरेति य एवं विद्वानुष्णिहौ कुरुते”—
इति ॥

फलान्तराय कृन्दोऽन्तरं विधत्ते—“अनुष्टुभौ स्वर्गकामः
कुर्वीत”—इति । [‘त्व मने वसन्’—इति हे (सं० १. ४५. १, २.)
अनुष्टुभौ ।] अनुष्टुभोः स्वर्गहेतुत्वं सुपपादयति—“द्वयोर्वा अनु-
ष्टुभोश्चतुःषष्टिरक्षराणि त्रय इमं ऊर्ध्वा एकविंश लोका एक-
विंशल्यैकविंशल्यैवेमांलोकान् रोहति स्वर्ग एव लोके चतुःषष्टि-
तमेन प्रतितिष्ठति”—इति । श्रुत्यन्तरे (तै० सं० २. ५. १०.
३.) “द्वाविंशदक्षरानुष्टुप्”—इत्यभिधानात् द्वयोरनुष्टुभोर्मित्वा
चतुःषष्टिसङ्ख्याकान्यक्षराणि सम्पद्यन्ते † । ‘इमे’ पृथिव्यन्त-
रिक्षस्वर्गरूपाः, एकैकस्मादूर्ध्वत्वेन वर्तमानाः, प्रत्येकं मेकविंशल्य-
वयवसमूहरूपाः ‘लोकाः’ त्रयो विद्यन्ते । तेष्वेकैकं लोकं मेकै-
काक्षरगतयैकविंशतिसङ्ख्याया यजमानः ‘आरोहति’, अन्तिमेन
‘चतुःषष्टितमेन’ अक्षरेण तृतीये ‘स्वर्गे एव लोके’ यजमानः
‘प्रतितिष्ठति’ स्थिरोऽवतिष्ठते । वेदनं प्रशंसति—“प्रतितिष्ठति
य एवं विद्वाननुष्टुभौ कुरुते”—इति ॥

फलान्तराय कृन्दोऽन्तरं विधत्ते—“बृहत्पत्नी श्रीकामो यश-
स्कामः कुर्वीत”—इति । श्रीर्धनधान्यादिसम्पत्तिः; यशः सत्कुल-

* तथाचिदं पिङ्गलसूत्रम्—‘चतुरक्षतुरः प्राजापत्यायाः’—इति ३. ११ ।

† “अनुष्टुबनुष्टोभनाद् । ‘गायत्री मेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादवानुष्टोभति’—इति
ब्राह्मणम्”—इति निब० ७. १. ७ । ‘द्वाविंशदक्षरानुष्टुप् चलारोऽष्टाक्षराः समाः’—इति च
अक्षरमाति० १६. ९७ ।

दानादिजन्या कीर्त्तिः । ‘एना वो अग्निम्’-इति हे (सं० ७. १६. १, २.), [‘उदस्य शोचिरस्यात्’-इति (सं० ७. १६. ३.),] हृहत्वी त्रीयशसोः कारणत्वेन । हृहत्वास्तदुभयरूपत्वं दर्शयति —“त्रीर्वै यशश्छन्दसां हृहती”-इति । गायत्रगादीनां छन्दसां मध्ये येषां हृहती, सैव त्रीरूपा यशोरूपा च ; सर्वेषां छन्दसां पशुसम्पादनमाकर्ष्ये सति हृहती विजय माप्ता ; पशुरूपत्वाच्छ्री-रूपत्वम् । तथाच तैत्तिरीया आमनन्ति—“छन्दांसि पशुष्वजि-मयुस्तान् हृहत्युदजयत्तस्माद्वाहताः पशव उच्यन्ते”-इति (सं० ५. ३. २. ३, ४.) । इतरच्छन्दोभिराश्रितत्वादपि त्रीरूपत्वं त एवामनन्ति—“यानि छन्दांस्यत्वरिच्यन्त, यानि च नोदभवन्, तानि निर्वीर्याणि हीनान्यमन्यन्त, साग्नवीद् हृहती, मा मेव भूत्वा, मा सुपसंश्रयतेति”-इति (तै० ब्रा० १. ५. १२. ३.) । मध्यं ह्येषा मङ्गाना माका, मध्यं छन्दसां हृहतीति मध्यत्वेन प्रशंसनाद्यशोरूपत्व मपि द्रष्टव्यम् । वेदनं प्रशंसति—“त्रिय मेव यश आत्मन् धत्ते य एवं विद्वान् हृहत्वी कुरुते”-इति । ‘एव’-कारः त्रीयशसोः समुच्चयार्थः ॥

अहीनसत्त्वादुत्तरयज्ञप्राप्तिकामस्य छन्दोऽन्तरं विधत्ते—“पङ्क्ती यज्ञकामः कुर्वीत”-इति । ‘अग्निं तं मन्ये’-इति हे (सं० ५. ६. १, २.) पङ्क्ती । यज्ञस्य पङ्क्तिसम्बन्धित्वं दर्शयति—“पाङ्क्ती वै यज्ञः”-इति । [‘वे’-शब्दो वक्ष्यमाणबहुविध-पाङ्क्तत्वप्रसिद्धिप्रदर्शनार्थः । वेदनं प्रशंसति—“उपैनं यज्ञो नमति य एवं विद्वान् पङ्क्ती कुरुते”-इति] ॥

वीर्यप्राप्त्यर्थं छन्दोऽन्तरं विधत्ते—“त्रिष्टुभौ वीर्यकामः कुर्वीत”-इति । ‘हे विरूपे चरतः’-इति हे (सं० १. ८५. १, २.)

वाव दीक्षा सत्यं दीक्षा तस्माद्दीक्षितेन सत्य मेव
 वदितव्यं मथो खल्व्वाहुः कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं
 वदितुं सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्या
 इति विचक्षणवतीं वाचं वदेच्चक्षुर्वै विचक्षणं वि-
 क्षेपेन पश्यतीत्येतद् वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षु-
 स्सस्मादाचक्षाण माहुरद्रागिति स यद्यदर्शं मित्या-
 हायास्य श्रद्दधाति यद्यु वै स्वयं पश्यति न बहूनाञ्च-
 नान्येषां श्रद्दधाति तस्माद्विचक्षणवती मेव वाचं
 वदेत्सत्योत्तरा हैवास्य वागुदिता भवति भवति ॥६॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे प्रथमपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥

काम्ये संयाज्ये नानाविधे विधाय नित्ये संयाज्ये विधातुं
 विराट् छन्दः प्रशंसति—“अथो पञ्चवीर्यं वा एतच्छन्दो यद्विराट्”
 —इति । ‘अथो’ काम्यसंयाज्याकथनानन्तरं नित्ये संयाज्ये कथ्येते
 इति शेषः । विराडाख्यं यच्छन्दोऽस्ति, ‘एतच्छन्दः’ पञ्चविधवीर्यो-
 पेतत्वेन प्रसिद्धम् । तदेव विस्मयति—“यस्मिपदा तेनोष्णिहा
 गायत्री यदस्या एकादशाक्षराणि पदानि तेन त्रिष्टुब् यस्मय-
 स्त्रिंशदक्षरा तेनानुष्टुब् न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति
 न द्वाभ्यां यद्विराट् तत्पञ्चमम्”—इति । यस्मात्कारणादियं विराट्
 प्रादत्रयोपेता ‘तेन’ कारणेनोष्णिग्रूपा गायत्रीरूपा च भवति ;
 तयोरपि प्रादत्रयोपेतत्वेन समत्वात् । अतस्तयोः उभयोर्वीर्यं

विराज्यस्ति । यस्मात्कारणाद् ‘अस्याः’ विराजः पादा एकादशा-
चरोपेताः, ‘तेन’ कारणेनेयं ‘त्रिष्टुप्’ रूपा भवति ; तदीयं वीर्यं
प्राप्नोति । यस्मात्कारणादियं ‘त्रयस्त्रिंशदक्षरा’ विराडिति श्रूयते,
—तत्र, ‘प्रेक्षो अम्ने’—इत्यस्या सृचि (सं० ७. १. ३.) एकोन-
त्रिंशदक्षराणि, ‘इमो अम्ने’—इत्यस्या सृचि (सं० ७. १. १८.)
द्वात्रिंशदक्षराणि ; अतस्तयोः न विराट्त्व मिति चेत्, मैवम् ;
‘न वा एकेनाक्षरेण’—इति वाक्येनैव परिहृतत्वात् * । यस्मात्
‘विराट्’, तस्मादेतदीयं ‘पञ्चमं’ वीर्यं मस्ति ।

एवंविधविराट्वेदनं प्रशंसति—“सर्वेषां छन्दसां वीर्यं मव-
रुन्धे, सर्वेषां छन्दसां वीर्यं मश्रुते, सर्वेषां छन्दसां सायुज्यं सरू-
पतां सलोकता मश्रुते, ऽन्नादोऽन्नपतिर्भवत्यश्रुते, प्रजयान्नाद्यं य
एवं विद्वान् विराजौ कुरुते”—इति । गायत्र्युष्णिक्त्रिष्टुबगुष्टुब्-
विराड् रूपाणां ‘सर्वेषां छन्दसां’ यत्कामर्थ्यं मस्ति, तदयं वेदिता
‘अवरुन्धे’ अभिमुखीकरोति ; कृत्वा च ‘अश्रुते’ प्राप्नोति । तथा
सर्वच्छन्दोभिमानिदेवानां ‘सायुज्यं’ सहभावं, ‘सरूपतां’ समान-
रूपत्वं, ‘सलोकताम्’ एकस्थाननिवासञ्च प्राप्नोति । ‘अन्नादः’
अन्नभक्षणसमर्थो नीरोगः, ‘अन्नपतिः’ बह्वन्नस्वामी ‘भवति’ । न
केवलं स्वयं मेव ; किं तु स्वकीयया पुत्रादिप्रजया सह ‘अन्नाद्यम्
अश्रुते’ ॥

इत्यं छन्दः प्रशंस्येदानीं विधत्ते—“तस्माद्विराजावेव कर्त्तव्ये”

* वक्तुः त्रिंशदक्षरेव विराट् सर्ववेदप्रसिद्धा ; तथा ज्ञात्वातं तैत्तिरीयैः स्फुटम्—
‘त्रिंशदक्षरा विराट्’—इति (सं० १. ५. १०. ३.) । ‘विराजो दिशः’—इति (४. ५.) च
वैदिकछन्दःसूत्रं तदनुगतम् । इह लाघाया एकाक्षरनूतनत्वेन छन्दःशास्त्रमते निवृद्धिदिति
विशेषशान्तिं विराट्त्व मपरायास्तु खराद्विशेषशान्तिं मित्याभिप्रायः (पि० ६. १८, १०.) ।

—इति । यस्माद्विराजो ह्युक्तमहिमास्ति तस्मादित्यर्थः । तयोः प्रतीकद्वयं दर्शयति—‘प्रेक्षो अग्ने’, ‘इमो अग्ने’—इत्येते इति ॥

दीक्षणीयेष्टौ स्विष्टकृतः संयाम्ये विधाय दीक्षितस्य सत्य-
वदनं विधत्ते—“ऋतं वाव दीक्षा सत्यं दीक्षा तस्माद्दीक्षितेन
सत्यं मेव वदितव्यम्”—इति । मनसा यथावसुचिन्तनं मृतशब्दा-
भिधेयम् ; वाचा यथावसुकथनं सत्यशब्दाभिधेयम् । तदुभया-
त्मिका दीक्षा ; तद्वैकल्ये विनश्यति । यस्मादेव ‘तस्माद्दीक्षितेन सत्यं
मेव वदितव्यम्’ न तु किञ्चिदप्यनृतं वदेत् । तदशक्याभिधानं
मित्यनुजिष्टक्षया प्रकारान्तरं विधातुं प्रस्तौति—“अथो खल्वाहुः
कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुं सत्यसंहिता वै देवा अनृत-
संहिता मनुष्या इति”—इति । प्रकारान्तरारम्भायोऽयम् ‘अथो’-
शब्दः । ब्रह्मवादिन एवम् ‘आहुः’—‘खलु मनुष्यः कः’ नाम
‘सर्वं’ वाक्यं ‘सत्यं वदितुं मर्हति ?’ न कश्चिदपि तथा कर्तुं
शक्नोति ; ‘देवाः’ एव ‘सत्यसंहिताः’ सत्ये तात्पर्ययुक्ताः । ‘इति’-
शब्दो ब्रह्मवादिवचनसमाप्त्यर्थः ॥

इदानीं सत्यवदनफलसिद्ध्यर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते—“विच-
क्षणवतीं वाचं वदेद्”—इति । विचक्षणेत्यक्षरचतुष्टयात्मकोऽयं
मन्त्रः ; तदुक्तं वाक्यं प्रयुञ्जीत—देवदत्तं विचक्षण ! गा मानय,
यज्ञदत्तं विचक्षण ! गां वधानेत्येवं तत्प्रयोगः । तदाहापस्तम्बः
—‘चनसितं विचक्षणं मिति नामधेयान्तेषु निदधातिः ; चन-
सितेति ब्राह्मणं विचक्षणेति राजन्यवैश्यौ’—इति (१०.१२.७, ८) * ।

* “चनसितं विचक्षणं मिति च प्रतिपदिकनिर्देशः, न विभक्तिर्विवक्षिता । एतद्विश्र-
यति ‘चनसितेति ब्राह्मणम्—’आमन्त्रयेतेति शेषः । आमन्त्रयेतेत्येव भारद्वाजः । ‘तद्यथा
देवदत्तं चनसितं ! मित्रपालं विचक्षणं !’—इति तटीका । ‘विचक्षणं-चनसितवतीं वाचम्’-
इति च कात्या० श्रौ० ७. ५. ७ ।

विचक्षणेतिमन्त्रस्य सत्यवदनपूर्तिहेतुत्वं प्रतिपादयति—
“चक्षुर्वै विचक्षणं वि ज्ञेनेन पश्यतीति”—इति । चक्षुरिन्द्रिय
मेव विचक्षणशब्दवाच्यम्, तदेव स्पष्टीक्रियते—“चक्षिङ् दर्शने
(अदा० ७.)”—इत्यस्मादातोः शब्दो निष्पन्नः ; तथा सति
विशेषेण वस्तुतत्त्व मनेनाचष्टे ‘पश्यतीति विचक्षणं’ नेत्रम् । तस्मा-
च्चक्षुर्विचक्षण मिति पर्यायी । उक्तनिर्वचनप्रदर्शनार्थः ‘इति’-
शब्दः ।

अस्त्वेवं तयोः पर्यायत्वम्, कथं मेतावता सत्यसम्पूर्तिसिद्धि-
रित्याशङ्क्याह—“एतच्च वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यच्चक्षुः”—इति ।
प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणानां * मध्ये प्रत्यक्षप्रमितिसाधनं ‘यच्चक्षुः’
इन्द्रियं मस्ति, ‘एतद्’ एव ‘मनुष्येषु’ सर्वेषु सत्यं ‘निहितं’ यथा-
वस्तुज्ञानसाधनत्वेनाभिमतम्; तस्माच्चक्षुःपर्यायविचक्षणशब्दप्रयोगेण
सत्यसम्पूर्तिर्भवति । अन्ययव्यतिरेकाभ्यां चक्षुषां यथावस्तुदर्शन-
साधनत्वं साधयति—“तस्मादाचक्षाण मादुरद्रागिति स यद्यदर्श
मित्याहायास्य अहधति यदुगवै स्वयं पश्यति न बह्वनाञ्चनान्येषां
अहधाति”—इति । यस्माच्चक्षुस्तत्त्वदर्शनहेतुत्वं मनुष्याणां मभिप्रेतं
‘तस्मात्’ लोके सभाया मागत्य काञ्चिद्दार्ताम् ‘आचक्षाणं’ पुरुषं
प्रति सभ्या एवम् ‘आहुः’—‘अद्रागिति’ ; किं त्व मेव मद्राचीः ?
इत्यर्थः । ‘सः’ च पुरुषो ‘यदि’ अह मेव मद्राक्ष मिति ब्रूयात्, तदा
‘अस्य’ वचनं सत्य मिति सभ्याः सर्वे ‘अहधति’ विश्वासं कुर्वन्ति ।
तदिदं मेकं मुदाहरणम् । ‘यदि-उ-वै’—इत्ययं निपातसमूहः उदा-

* ‘स्वधतिः प्रत्यक्ष मतिश्च मनुमानचतुष्टयम्’—इति तै० आ० १. २. १ । ‘तदेतत्
स्वध्यादिचतुष्टयमवयववित्कारचभूतं (धर्मस्य) प्रमाचम्’—इति तन्नाथम् सा० । ‘प्रत्यक्षानु-
मानोपमानशब्दाः प्रमाचानि’—इति जौ० सू० १. १. १ ।

हरणान्तरप्रदर्शनार्थः । अथवा कश्चित् पुमान् 'स्वयम्' एव चक्षुषा स्तब्धमूलादुपेतं स्थाणुं 'पश्यति' ; अन्ये बहवः पुरुषाः दूरवर्त्तिनो * पश्यन्तः पुरुषोऽयं मित्याचक्षते । 'चन'-शब्दोऽपि-शब्दार्थः ; 'बहूनाम्' अपि 'अन्येषां' वचनं मयं पुरुषो 'न अहधाति' किन्तु स्वकीयं चाक्षुषदर्शनं मेव अहधाति । वाजसनेयिनोऽप्यामनन्ति—“ह्यैविवदमानावेयाता मह मदर्शं मह मश्रीष मिति ; य एव ब्रूयादह मदर्शं मिति, तस्मा एव अहध्याम”—इति (शत० ब्रा० १. ३. १. २७.) † । तैत्तिरीयाद्यामनन्ति—“अनृतं वै वाचा वदति अनृतं मनसा ध्यायति, चक्षुर्वै सत्यं मद्रागित्वाहाह मदर्शं मिति तत्सत्यम्”—इति ‡ ॥

तथाविधचक्षुःपर्यायस्य विचक्षणशब्दस्य सत्यसम्पूर्तिहेतुत्वं सुपपाद्य पूर्वोक्तं विधिं सुपसंहरति—“तस्माद्विचक्षणवती मेव वाचं वदेत्सत्योत्तरा ह्यैवास्य वागुदिता भवति भवति”—इति । 'अस्य' विचक्षणशब्दोपेतवचनवादिनो § या 'वाग्' अस्ति, सा

* 'बहवः पुरीवर्त्तिनो' ख, ग ।

† 'चक्षुषा वै सथाट् पश्यन्त माङ्गुराचौरिति स आहाराच्च मिति तत् सत्यं भवति'—इति च पुनस्तत्रैवोपरिष्ठात् १४. ६. १०. ८ = उ० उप० ४. १. ४ ।

‡ 'नानृतं वदेत्'—इति (तै० सं० २. ५. ५. ६.) विधौ विचारितं च मीमांसायाम् जै० सू० ३. ४. १२, १३ । तदधिकारणं चीडृतं स-म्याख्यानं तत्रैव तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये सायणेन 'अनृतं न वदेदेषः पुंश्चर्मां बालुवाद्गीः'—इत्यादि (जै० अधि० भा० ३. ४. ४.) ।

§ अस्मान्मते तु 'विचक्षणवती मेव वाचं वदेत्'—इत्यास्य वचनस्य हि दृष्टविषयमात्र-कथन-विधानेऽदृष्टविषयकथननिषेधे च तात्पर्यम् ; विचक्षणेतिसन्नपुक्तमित्याकथनैऽपि न दीय इति नाभिप्रेतो ब्राह्मणकृत इति । चनसितविचक्षणात्वितानामधेयषडशस्य विधानमु-क्तः पृथक् (आप० श्रौ० १०. १३. ७, ८ ; कात्या० श्रौ० ७. ५. ७ ; लाट्या० श्रौ० ३. १. १४.) दीक्षितधर्मान्तर मिति दिक् ।

‘सत्त्वोत्तरा’ स्वरूपेणादृतापि विचक्षतेति मन्त्रसामर्थ्येन सत्त्वभूयिष्ठा
एव भवति ; अनृतदोषो न स्पृशतीत्यर्थः ॥ ‘भवति’-शब्दस्या-
भ्यासोऽध्यायसमाख्यर्थः * ॥ ६ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
येतरेयब्राह्मणस्य प्रथमाध्याये षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्हं निवारयन् ।
पुमर्थोऽसतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्प्रान्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवन्नायकाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
येतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

* दीक्षणीयेष्टिरेव सर्वेष्टिमूलम् । वक्ष्यति हि ‘दीक्षणीयेष्टिसायते ता निवान् याः
कावेष्टयन्ताः सर्वा अपिष्टीम मपियन्ति’-इति (१. ४. २.) । सैषा प्रथमेष्टिः शतपथ-
ब्राह्मणस्य ष्ठीये काण्डे प्रथमाध्यायतो द्वितीयाध्यायीय-तृतीयब्राह्मणान् यावच्छ्रूयते, तैत्ति-
रीये साहितिकब्राह्मणे च ६ का० १ प्र० १-४ अनु० । एवम् आश्व० श्रौ० ४. २. १-१७ ।
तथा ‘दीक्षणीयायास्तन्’ प्रक्रमति-इत्यादि आप० श्रौ० १०. ४-२० । कात्या० श्रौ०
सप्तमाध्यायस्य त्रयमकण्डिकायाः पञ्चमकण्डिकाया द्वादशसूचं यावत् । अपि तत्तान्त्रिक-
कायाः सप्तमसूचस्य षष्ठी याज्ञिकदेवेन दीक्षितधर्माश्च कतिचित् सकृन्म प्रदर्शिताः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

—o—

॥ ॐ ॥ स्वर्गं वा एतेन लोकं मुपप्रयन्ति यत्प्रा-
यणीयस्तत्प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम् प्राणो वै प्राय-
णीय उदान उदयनीयः समानो होता भवति
समानौ हि प्राणोदानौ प्राणानां ऋग्यै प्राणानां
प्रतिप्रज्ञात्यै यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत् ते देवा
न किञ्चनाशक्नुवन् कर्तुं न प्राजानंस्तेऽब्रुवन्नदिति
त्वयेमं यज्ञं प्रजानामेति सा तथेत्यब्रवीत्प्रा वै वो
वरं वृणा इति वृणीष्वेति सैत मेव वरं मवृणीत
मत्प्रायणा यज्ञाः सन्तु मदुदयना इति तथेति
तस्मादादित्यश्चरुः प्रायणीयो भवत्यादित्य उदयनीयो
वरवृतो ह्यस्या अथो एतं वरं मवृणीत मयैव
प्राचीं दिशं प्रजानाथाग्निना दक्षिणां सोमेन
प्रतीचीं सवित्रोदीची मिति पथ्यां यजति यत्पथ्यां
यजति तस्मादसौ पुर उदेति पश्चास्त मेति पथ्यां
ह्येषोऽनुसञ्चरत्यग्निं यजति यदग्निं यजति तस्मा-
दक्षिणतोऽग्नौ ओषधयः पच्यमाना आयन्त्याग्नेय्यो

ह्योषधयः सोमं यजति यत्सोमं यजति तस्मात्
 प्रतीच्योऽप्यापो बह्मः स्यन्दन्ते सौम्या ह्यापः सवि-
 तारं यजति यत्सवितारं यजति तस्मादुत्तरतः
 पञ्चादयं भूयिष्ठं पवमानः पवते सविद्वप्रसूतो ह्योष
 एतत्पवत उत्तमा मदिति यजति यदुत्तमा मदिति
 यजति तस्मादसाविमां वृष्ट्याभ्युनत्तभिजिघ्रति
 पञ्च देवता यजति पाङ्क्तो यज्ञः सर्वा दिशः
 कल्पन्ते कल्पते यज्ञोऽपि तस्यै जनतायै कल्पते
 यच्चैवं विद्वान् होता भवति ॥ १ ॥

प्रथमे दीक्षणीयेष्टिस्तत्सुतिस्तत्र संस्कृतिः ।

यान्यानुवाक्ये संयाज्याः सत्योक्तिश्चेति वर्णिताः ॥

अथ प्रायणीयादिकं * विधातुं द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ।

तत्रादौ प्रायणीयशब्दार्थं वदति—“स्वर्गं वा एतेन लोकं सुप-
 प्रयन्ति यत्प्रायणीयस्तत्प्रायणीयस्य प्रायणीयत्वम्”—इति । प्राय-
 णीयाख्यो यः कर्मविशेषोऽस्ति, ‘एतेन’ यजमानाः ‘स्वर्गं लोकं’
 सामीप्येन प्राप्नुवन्ति । तस्मात्प्रयन्थनेनेतिव्युत्पत्त्या तत्प्रायणीयनाम
 सम्पन्नम् ॥

* ‘दीक्षान्ते प्रायणीयम्’ का० श्री० ७. ५. १२ । ‘दीक्षान्ते राजक्रयः । तदहः
 प्रायणीयेष्टिः’ आश्व० श्री० ४. २. १८ ; ३. १ । ‘दीक्षाहःसु परिसमाप्तेषु अनन्तरं यदहः,
 तस्मिन्नहनि राजक्रयः कर्त्तव्यः ; सोमः क्रेतव्य इत्यर्थः । यस्मिन्नहनि सोमः केषाते, तदहः
 प्रायणीया नामेष्टिः कार्या’—इति तट्टीका गा० गा० ।

अथ विधास्यमानौ प्रायणीयोदयनीयास्थौ कर्मविशेषौ स्तः, तौ सह प्रशंसति—“प्राणो वै प्रायणीय उदान उदयनीयः समानो होता भवति ; समानौ हि प्राणोदानौ प्राणानां कृत्यै प्राणानां प्रति-प्रज्ञात्वं”—इति । प्राणवायोः प्रायणीयकर्मणश्च प्र-शब्दसाम्याद-भेदः ; उदानवायोरुदयनीयकर्मणश्चोच्छब्दसाम्यादभेदः । किञ्च प्रायणीयोदयनीययोः कर्मणोर्याज्यानुवाक्यादिप्रयोगार्थं मेक एव होता भवति ; प्राणोदानवायू चैकदेहवर्त्तित्वादेकेन होत्रा अनु-ष्ठेयाभ्यां कर्मभ्यां समानौ ; अतो वायुविशेषयोश्चाभेदः । तच्च कर्मद्वयानुष्ठानं प्राणवायूनां कृत्यै स्वस्वश्चापारसामर्थ्याय भवति ; तथा प्राणवायूनां प्रत्येकम्, अयं प्राणो अयं मुदान इत्यादिविशे-षस्य प्रज्ञानाय भवति । तस्मात्कर्मद्वयं प्रशस्तं मित्यर्थः * ॥

अथ देवताविशेषविधानायास्थायिका मुपक्रमते—“यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्ते देवा न किञ्चनाशक्नुवन् कर्तुं न प्राजानंस्ते ऽब्रुवन्नदिति त्वयेमं यज्ञं प्रजानामेति सा तथेत्यब्रवीत्सा वै वो वरं वृणा इति ; वृणीष्वेति सैत मेव वरं मवृणीत मत्प्रायणा यज्ञाः सन्तु मदुदयना इति, तथेति ; तस्मादादित्यश्चरः प्रायणीयो भव-त्यादित्य उदयनीयो वरवृत्तो ह्यस्यै”—इति । योऽयं ‘यज्ञः’ सोम-यागाभिमानौ पुरुषः, सोऽयं केनापि निमित्तेनापरक्तः सन् देव-सकाशादुपक्रम्य गतवान् । यज्ञपुरुषे गते सति ‘ते देवाः’ किं मपि यज्ञाङ्गं ‘कर्तुं’ शक्तिरहितास्तदभिज्ञानरहिताश्चाभवन् । ततः ते सर्वे समागत्य ‘अदितिं’ प्रार्थितवन्तः । हे अदिते ! त्वत्प्रसादेन वयम् ‘इमं यज्ञं’ कर्तुं ज्ञातुं च शक्ताः भूयास्मेति । ततोऽदितिरङ्गीकृत्य

* ‘हे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये (यज्ञस्य)’—इति निरु० १३.१.७ । ‘अिरो वै यज्ञस्यातिथ्यन्, बाहू प्रायणीयोदयनीयो’ शत० ब्रा० ३. २. ३. २० । आतिथेऽष्टिं दत्तौशेऽध्याये वक्ष्यति ।

प्रापयितुं मुक्ता चरुपिण्य 'एतं वरं मष्टणीत',—ये सोमयागास्ते सर्वे 'मन्त्रायणाः' मद्दुपक्रमाः; 'मद्दुदयनाः' मदवसानाश्च 'सन्ध्विति' । तस्य वरस्य देवैरङ्गीकृतत्वात् प्रायणीयः प्रारम्भकालीनेष्टिगतचरु-
रदितिदेवताकः कर्तव्यः ; उदयनीयः समाप्तकालीनोऽपि चरु-
रदितिदेवताकः कर्तव्यः * । यस्मादस्या अदितेस्तादृशश्चरुर्वरेण प्रार्थितः, तस्मात्तथानुष्ठानं युक्तम् † । तस्मिन् मन्त्रे तैत्तिरीयाश्चाम-
नन्ति—“देवा वै देवयजनं मध्यवसायं दिशो न प्राजानन्
तेऽन्वोऽन्यं सुपाधावन् त्वया प्रजानाम त्वयेति तेऽदित्वाः॥ सम-
न्वियन्त त्वया प्रजानामिति साग्रवीह्वरं वृषे मन्त्रायणा एव वो यज्ञा
मद्दुदयना आसन्निति तस्मादादित्यः प्रायणीयो यज्ञाना मादित्य
उदयनीयः”—इति (सं० ६. १. ५. १.) ।

अदितेर्वरान्तरं दर्शयति—“अथो एतं वरं मष्टणीत, मयैव
प्राचीं दिग्ं प्रजानाथाम्निना दक्षिणां सोमेन प्रतीचीं सविचो-
दीचीमिति”—इति । 'अथो' अपिचेत्यर्थः । मयेत्यादिना वरः प्रप-
ञ्च्यते । हे देवः ! यूयं मिदं देवयजनं समीचीनं मित्येवं बहुधा
विचारयन्तः तदर्थं बहुषु देशेषु पर्यटन्तो दिग्भ्रमं प्राप्य प्राच्यादि

* तदेवं प्रायणीयेत्या सोमयागं आरभ्यते, उदयनीयेत्या च स समाप्यते इति व्यक्तम् ।

† अदितिदेवता 'अदितिरदीना देवमाता'—इत्यादिना, 'अदितिर्दाचारिणिः'—इत्यादिना
(४. ४. २ ; ११. १. २.) च निरुक्ते व्याख्याता । 'अभिरप्यदितिचरुते'—इति च (११.
२. २.) तत्रैव । इतो ज्ञायते अस्ति काचिदख्यनीया ज्योतिःसरूपा ऐश्वरी शक्तिः ; सेवास्य
जगती जगनिः, सेवादितिः, सेव वेदान्तिनां माया, साह्यगृहानां प्रकृतिश्चेति । अतः सर्वं
एवेति भावा आदित्या एव, तत्र मुख्यः सूर्य इति तन्नादित्याशब्दो योगरूढः । कश्चपश्चेन्नरः ;
'कश्चपः पञ्चको भवति ; यत्सर्वं परिपञ्चयतीति सूत्रात्'—इति हि तै० आर० १, ८. २१।
अतएव च कश्चपप्रजापतेः पत्नी अदितिः, तयोः कृतिश्चैवा छटिरिति पौराणिकाः
स्त्रीयुद्धविजयभूषणपदिश्रुति । ऋ० सं० १, ८२, १० ; १०, ७९, ८, ८ ; तै० सं० ६, ५, ६, ८० ।

दिशं न ज्ञातवन्तः, अतो भवतां दिग्विशेषज्ञापनाय अह मन्त्रिः
सोमः सविता चेत्येते चत्वारः चतुर्षु देशेषु अवस्थिताः । तथा सति
यत्राह मन्त्रि सा प्राची दिगित्येवं 'मयैव प्राचीं दिशं' बुध्यध्वम् ।
एव मन्त्रादिभिः दक्षिणादयस्त्रिस्तो दिशो बोद्धव्याः । इत्येष
द्वितीयो वरः । एते देवा अनेन चक्षणा तत्र तत्र यष्टुं योग्या
इति तात्पर्यार्थः * ॥

तत्र प्रथमं यागं विधत्ते—“पथ्यां यजति”—इति । पथ्येति
देवताया नामधेयम् † । यद्यपि शास्त्रान्तरे “पथ्यां स्वस्तिं यजति
प्राची मेव तथा दिशं प्रजानाति”—इति (तै० सं० ६. १. ५. २.)
पथ्यास्वस्तिरित्येतं नामधेयं मान्नातम्, तथापि भीमशब्दवन्नामैक-
देशेनात्र व्यवहारः । ननु पूर्वत्र “मयैव प्राचीं दिशं प्रजानाथ”—
इत्यदितेर्वाक्यं मान्नातम्, इह तु पथ्यां यजतीत्युक्तौ पूर्वापर-
विरोधः ? इति चेत्, नायं दोषः ; अदितिदेवताया एव पथ्यास्थं
मूर्तग्रन्तर मिति वक्तुं शक्यत्वात् ॥

उक्तं विधिं मनूय प्रशंसति—“यत्पथ्यां यजति तस्मादसौ पुर
उदेति पश्चास्त ‡ मेति पथ्यां ह्येषोऽनुसञ्चरति”—इति । ‘यद्’ यस्मात्
कारणात् पूर्वस्थां दिश्यवस्थितां ‘पथ्यां’ देवतां ‘यजति’, तस्मात्
कारणाद् ‘असौ’ आदित्यः ‘पुरः’ ‘पूर्वस्थां दिशि ‘उदेति’,

* अस्याः श्रुतेर्दिगुपदेशे एव वा स्यात् तात्पर्यम् ।

† ‘पथ्या स्वस्तिः—पथ्या अन्तरिक्षम्, तन्निवासात्’—इति, तन्निगम-गत-‘देवगोपा’-
इत्येतत्पदस्य व्याख्यानाय च पुनः ‘देवौ गोपश्च, देवान् गोपायत्विति, देवा एना गोपाय-
न्त्विति वा’—इति च निब० ११. ४. ११, १२ । ‘देवाः—माध्यमिका दुःस्थाना वा रश्मयः’—
इति च तटीका । तदित्य मनरिचस्थिता कस्याश्चसता एव ‘पथ्या स्वस्ति’—इति गम्यते ।

‡ ‘पथ्य पथा च ऋद्धि’—इति पा० ५. १. ३३ ।

‘पश्चात्’ * पश्चिमायां दिशि ‘अस्त मेति’; ‘हि’ यस्मात् कारणाद्
‘एषः’ आदित्यः पश्चात्स्यां देवताम् ‘अनु’ इत्य ‘सञ्चरति’, तस्मात्
पूर्वापरयोद्भूदयास्तमयावुपपन्नौ । न च पूर्वदिशः पथरासम्बन्धे-
ऽपि पश्चिमदिशः स नास्तीति वाच्यम् ; उदयनीयायां पश्चिम-
दिशि पश्चाया यस्त्वमात्रत्वात् । इयोर्दिग्गोस्तत्त्वान्धे सति
आदित्यस्य तदनुसञ्चारो युक्तः ॥

दक्षिणदिग्भर्तिनोऽमेर्यामं विधत्ते—“अग्निं यजति”—इति ।
तं विधि मनूय प्रशंसति—“यदग्निं यजति तस्माद्दक्षिणतो ऽयं
शोषधयः पच्यमाना आयन्त्वामेधो शोषधयः”—इति । यस्मा-
दत्र देवानां दिग्बिषयप्रापनाय दक्षिणदिग्भवस्थितम् ‘अग्निं
यजति’, ‘तस्मात्’ कारणाद् विन्ध्यपर्वतस्य दक्षिणभागे व्रीह्याव्योष-
धयः ‘अये पच्यमानाः’ ‘आयन्ति’ तत्तत्स्वामिगृहेष्वागच्छन्ति ।
विन्ध्यस्त्रोत्तरभागे यवगोधूमचन्दादिभान्यप्राचुर्यम्, तानि च
धान्यानि माघप्राक्गुणयोः पच्यन्त इति पञ्चमादीनि ; दक्षिण-
दिग्भागे तु यवादिप्राचुर्याभावात् प्राचुर्यानि च व्रीह्यादीनीति
कार्तिकमार्गशीर्षयोः पच्यमानत्वादये पाक्नोऽभिहितः । ‘हि’
वस्मात् कारणाद् ‘शोषधयः’ आनेयः’ आस्यां पाकस्याग्न्यधीन-
त्वात् । यद्यौदनरूपेण बाह्यपाकोऽग्न्यधीनः, एवं वीजरूपेण तस्य-
पाकोऽपि तदन्तर्बर्त्यग्न्यधीन इति द्रष्टव्यम् । तस्मादग्निसम्ब-
न्धिन्यां दक्षिणस्यां दिशि अये पाक्नो युक्तः ॥

पश्चिमदिग्भवस्थितस्य सोमस्य यागं विधत्ते—“सोमं यजति”
—इति । तं विधि मनूय प्रशंसति—“यक्षोमं यजति, तस्मात्

* अथदृष्टेऽपि सर्वेष्वेव मूलप्रसङ्गे ‘पश्चास्तमेति’—इत्येकविध एव पाठः ; ततोऽपि
पञ्चमितीकचङ्च नीव न्यायम् ।

प्रतीचोऽप्यापो बह्वः स्यन्दन्ते ; सौम्या आपः”—इति । यस्माद्
‘आपः’ सोमसम्बन्धिन्यः, सोमस्यावृतकिरणत्वात्, तस्मात् ‘बह्वः
आपः’ ‘प्रतीचोऽपि’ प्रत्यसुखोऽपि सत्यः ‘स्यन्दन्ते’; पश्चिमसमुद्र-
समीपे प्रवहन्तीनां नदीनां पश्चिमाभिमुखत्वदर्शनात् । सोमस्यात्र
पश्चिमदिश्ववस्थितेन तदीयानां मपां तन्मुखत्वं युक्तम् ॥

उत्तरदिश्ववस्थितस्य सवितुर्यागं विधत्ते—“सवितारं यजति”
—इति । तं विधिं मनूय प्रशंसति—“यस्मावितारं यजति,
तस्मादुत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं पवमानः पवते ; सविष्टप्रसूतो
ह्येष एतत्पवते”—इति । सविता प्रेरको देवः । सोऽत्र यस्मादुत्त-
रस्यां दिश्ववतिष्ठते, ‘तस्मात्’ तेन सवित्रा प्रेरितो वायुरुत्तरपश्चि-
मयोरन्तरालवर्तिन्यां, वायव्यां दिशि ‘भूयिष्ठं पवते’ अत्यधिकं
सञ्चरति ॥

ऊर्ध्वदिश्वर्तिन्या अदितेर्यागं विधत्ते—“उत्तमा मदिति
यजति”—इति । ‘उत्तमा’ ऊर्ध्वावस्थिता मित्यर्थः । अतएव तैत्ति-
रीया आमनन्ति—“पथ्याः स्वस्ति मयजन् प्राची मेव तथा
दिशम् प्राजानन्नग्निना दक्षिणां सोमेन प्रतीचीः सविचोदीचि
मदित्योर्ध्वाम्”—इति (सं० ६. १. ५. २.) । उक्तं विधिं मनूय
प्रशंसति—“यदुत्तमा मदिति यजति तस्मादसाविमां वृष्ट्याभ्यु-
नत्यभिजिघ्रति”—इति । यस्मादूर्ध्वदिश्वर्तिनी अदितिः, ‘तस्माद्’
ऊर्ध्वदिश्वर्तिनी यीः ‘इमाम्’ अधोवर्तिनीं स्वकीयया ‘वृष्ट्याऽभ्यु-
नत्ति’ सर्वतः क्षेदयति ; पुनरपि चर्मकाले ‘अभिजिघ्रति’ भूमि-
गतं रसमाभिमुख्येनादत्ते ॥

अत्र पथादीनां ‘चतसृणां’ देवतानां मान्येन यागः ; अदितेस्तु
चरुणेति द्रष्टव्यम् । तदाह्वापस्तम्बः—‘चतुर आण्यभागान् प्रति-

दिशं यजति, पथ्यां स्वस्तिं पुरस्तादग्निं दक्षिणतः सोमं पश्चाद्वि-
तारमुत्तरतो मध्ये ऽदितिं हविषा'-इति (१०. २१. ११.) ॥

यथोक्तदेवतागतां सङ्ख्यां प्रशंसति—“पञ्च देवता यजति,
पाङ्क्तो यज्ञः, सर्वा दिशः कल्पन्ते ; कल्पते यज्ञो ऽपि”—इति ।
पथ्याद्यदित्यन्ताः ‘पञ्च देवताः’, यज्ञस्य पञ्चसङ्ख्यायोगात् पाङ्-
क्तत्वं बहुधा वक्ष्यते ; अतो यज्ञे देवताविषया पञ्चसङ्ख्या युक्ता ।
‘दिशः’ अपि प्राच्याद्या ऊर्ध्वान्ताः पञ्चसङ्ख्याकाः । अतो देवतागत-
पञ्चसङ्ख्या एताः ‘सर्वा दिशः’ ‘कल्पन्ते’ समर्था भवन्ति, पूर्वं
मविज्ञाताः सत्यो ज्ञाता भवन्तीत्यर्थः । ‘यज्ञोऽपि’ अनया ‘कल्पवे’
स्वप्रयोजनसमर्थो भवति ॥

वेदनं प्रशंसति—“तस्मै जनतायै कल्पवे यन्मैवं विद्वान् होता
भवति”—इति । ‘यत्र’ यस्यां ‘जनतायां’ याज्ञिकजनसमूहे ‘होता’
प्रायश्चीयदेवतानां वेदिता ‘भवति’, तस्यां जनताया मयं होता
स्वप्रयोजनसमर्थो भवति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ (७) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

यस्तेजो ब्रह्मवर्चसं मिच्छेत्प्राजाहुतिभिः प्राङ्
स इयात् तेजो वै ब्रह्मवर्चसं प्राची दिक् तेजस्वी

ब्रह्मवर्चसी भवति' य एवं विद्वान् प्राङ्ङेति' योऽन्नाद्य-
 मिच्छेत्' प्रयाजाहुतिभिर्दक्षिणा स इयादन्नादो-
 वा एषोऽन्नपतिर्यदग्निरन्नादोऽन्नपतिर्भवत्यश्रुते प्रज-
 यान्नाद्य' य एवं विद्वान् दक्षिणैति' यः पशूनिच्छेत्
 प्रयाजाहुतिभिः प्रत्यङ् स इयात् पशवो वा एते
 यदापः पशुमान् भवति' य एवं विद्वान् प्रत्यङ्ङेति' यः
 सोमपीथमिच्छेत्' प्रयाजाहुतिभिरुदङ् स इयादुत्तरा-
 इ वै सोमो राजा प्र सोमपीथमाप्नोति' य एवं
 विद्वानुदङ्ङेति' स्वर्ग्यैवोर्ध्वा दिक् सर्वासु दिक्षु राध्नोति'
 सम्यञ्चो वा इमे लोकाः सम्यञ्चोऽस्मा इमे लोकाः
 श्रियै दौद्यति' य एवं वेद पथ्यां यजति' यत्पथ्यां
 यजति' वाचमेव तद्यज्ञमुखे सम्भरति' प्राणापाना-
 वग्नीषोमौ' प्रसवाय सविता प्रतिष्ठित्या अदितिः
 पथ्यामेव यजति' यत्पथ्यामेव यजति' वाचैव तद्यज्ञं
 पन्था मपि नयति' चक्षुषी एवाग्नीषोमौ' प्रस-
 वाय सविता प्रतिष्ठित्या अदितिश्चक्षुषा वै देवा
 यज्ञं प्राजानंश्चक्षुषा वा एतत् प्रज्ञायते यदप्रज्ञेयं
 तस्मादपि मुग्धश्चरित्वा यदैवानुष्टा चक्षुषा प्रजा-
 नात्यथ प्रजानाति' यद्वैतद्देवा यज्ञं प्राजानन्नस्यां
 वाव तत्प्राजानन्नस्यां समभरन्नस्यै वै यज्ञं स्तायते'

ऽस्यै क्रियते' ऽस्यै सम्भियत' इयं ह्यदितिस्तदुत्तमा
मदिति' यजति' यदुत्तमा मदिति' यजति' यज्ञस्य
प्रज्ञात्थै' स्वर्गस्य लोकस्यानुस्य्यात्थै' ॥ २ (८) ॥

प्रायणीयेष्टि' विधाय तत्र प्रयाजानां काम्यप्रकारविशेषं
विधत्ते—“यस्तेजो ब्रह्मवर्चस मिच्छेत्, प्रयाजाहुतिभिः प्राङ्
स इयात् ; तेजो वै ब्रह्मवर्चसं प्राची दिक्”—इति । ‘समिधो
यजति’, ‘तनूनपातं यजति’—इत्यादिना विहिताः पञ्च प्रयाजाहु-
तयः * । तासां प्रकृतावगुष्ठानप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः—“पञ्च

* ‘समिधो यजति वसन्त मेवर्षाणा मवदन्त्ये, तनूनपातं यजति शीघ्र मेवावदन्त्ये,
इडी यजति वर्षा एवावदन्त्ये, बर्हिर्यजति शरद मेवावदन्त्ये, साक्षाकारं यजति हेमन्त मेवा-
वदन्त्ये’—इति तै० सं० २. ६. १. १ । तन्मन्त्राः तै० ब्रा० १. ५. ५. द्रष्टव्याः । तेषु च ‘विभक्तिं
करोति’—इति विभक्तिविधानं भवति (तै० सं० १. ५. २.) । तत्र विभक्तयः सूत्रे दर्शिताः
—‘अप्राग्रे ऽप्रावधे ऽधिनाग्रे ऽधिमघ इति चतुर्विंशतिः प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तौर्ददाति’—इति
(आप० श्री० ५. २८. ६.) । तदुक्तं पातञ्जले महाभाष्ये पञ्चमोक्तिके—‘विभक्तिं तुर्विंशति ।
याग्निकाः पठन्ति—प्रयाजाः सविभक्तिकाः कर्तव्या इति । न चान्तरेषु व्याकरणे प्रयाजाः
सविभक्तिकाः शक्याः कर्तुम् । तस्मादध्ययं व्याकरणम्’—इति । तथाच ‘समिधो अप्राग्रे
आव्यस्य वियन्तु । तनूनपादप्रावधु आव्यस्य वेतु’—इत्येवं मन्त्रपाठाः सम्पद्यन्ते । अत-
एव न्यूयते अतपयन्नाह्वये ‘व्यन्तु वेलित्वेव प्रयाजानां रूपम्’—इति २. २. १. २७ । तै०
ब्रा० अतुशासनाद् ‘व्यन्तु’ इति ‘वियन्तु’ भवति । ‘प्रयाजान् प्रधानस्य प्रगुष्ठे यष्टव्यानि-
तन्नामकान् हविर्माशान्’—इति सा० भा० (अ० सं० ८. १. ११. २.) । ‘आव्येन प्रयाजा
इव्यन्ते’—इति च तै० सं० ६. १. ११. ७ । याज्ञेन हि ‘किं देवताः प्रयाजानुयाजाः ?’
—इत्युपक्रम्य बहुविचारानन्तरम् ‘आप्रेया इति तु स्थितिः’—इति निर्णीतम् (निरु० ८. २. ६. ७)
अथ च लोमांसासूत्राणि बहुनि (२. २. २ ; ८. २. ५८, ६० ; १०. १. १४, १५ ; २. २,
११ ; २. १. २८, २० ; ४. १. २२—२८ ; ४०. ४१ ; ५. ९. १६.) । तान्यवलम्ब्य अधि-
करणानि चाष्टौ रचितानि माधवाचार्येण जैमिनीयव्यायमाहाया मिति ।

प्रयाजान् प्राचो यजति । प्रतिदिशं वा ; समिधः पुरस्तात्, तनुन-
पातं दक्षिणतः, इङ्गः पश्चाद्, बर्हिर्वत्तरतः, स्वाहाकारं मध्ये”—
इति (२. १७. १, २.) । स प्रकारोऽत्र चोदकप्राप्तस्तु मपोय
शरीरकान्तिं श्रुताध्ययनसम्पत्तिं च कामयमानस्य प्रकारान्तरं
विधीयते । ‘यः’ पुमान् ‘तेजो ब्रह्मवर्चस मिच्छेत्’, ‘सः’ पुमान्
‘प्रयाजाहुतिभिः’ ‘प्राड्यात्’ प्रागपवर्गास्ता आचरेदित्यर्थः ।
आदित्योदयेन प्राच्यास्तेजस्वम्, तदाभिमुखेन गायत्रीजपानु-
ष्ठानात् ब्रह्मवर्चसत्वम् । वेदनं प्रशंसति—“तेजस्वी ब्रह्मवर्चसौ,
भवति य एवं विद्वान् प्राड्येति”—इति ॥

अन्नाद्यकामस्य दक्षिणापवर्गत्वं विधत्ते—“यो ऽन्नाद्य मिच्छेत्,
प्रयाजाहुतिभिर्दक्षिणा स इयादन्नादो वा एषो ऽन्नपतिर्यदग्निः”—
इति । दक्षिणस्यां दिश्ववस्थितो ‘यः’ अग्निः, ‘सोऽग्निः’
‘अन्नादः’ भक्षितस्यान्नस्योदरान्निना जीर्यमाणत्वात् । सस्येष्वव-
स्थाय व्रीह्यादिपाकहेतुत्वात्, स्यात्वादित्यवस्थायौदनपाकहेतुत्वा-
दन्नपतित्वम् । अतोऽन्नाद्यकामस्य दक्षिणापवर्गत्वं युक्तम् । वेदनं
प्रशंसति—“अन्नादोऽन्नपतिर्भवत्यश्रुते प्रजयान्नाद्यं य एवं विद्वान्
दक्षिणैति”—इति ॥

पशुकामस्य प्रत्यपवर्गत्वं विधत्ते—“यः पशूनिच्छेत्, प्रयाजा-
हुतिभिः प्रत्यङ् स इयात् ; पशवो वा एते यदापः”—इति ।
प्रत्यग्दिश्ववस्थितस्य सोमस्य सम्बन्धिन्य आपः इति पूर्वं युक्तम् ।
तासां चापां पानहारेण, दृणोत्पादनहारेण वा पशुपकारित्वात्
पशुत्वम् । अतः पशुकामस्य तथाविधं प्रत्यपवर्गत्वं युक्तम् ।
वेदनं प्रशंसति—“पशुमान् भवति य एवं विद्वान् प्रत्यङ्येति”—
इति ॥

अहीनादुत्तरक्रतुषु सोमपानं कामयमानस्सोत्तरापवर्गत्वं विधत्ते
—“यः सोमपीय मिच्छेत्, प्रजायादुतिभिर्बद्धः स इयादुत्तरा च
वै सोमो राजा”—इति । ‘यः’ सोमवह्नौरूपः, राजमानत्वेन
‘राजा’; तस्सोत्तरस्त्वां दिशि प्रभूतत्वात्तद्रूपत्वम् । अतः सोम-
पानद्वारा अस्सोत्तरापवर्गत्वं युक्तम् । वेदनं प्रशंसति—“प्र सोम-
पीय माप्नोति, य एवं विद्वानुदडेति”—इति ॥

स्वर्गकामस्याहवनीये प्रयाजहोमविधि मर्चवादेनोक्तयति—
“स्वर्ग्यैवोर्ध्वा दिक्, सर्वासु दिक्षु राप्नोति”—इति । येयं ‘जह्वां दिक्’
स्वर्गाय हितैव; तस्मात् स्वर्गकामः उर्ध्वां दिशं भावयन्, आहव-
नीय-मध्ये प्रयाजान् यजेतेत्यर्थः । यथा स्वर्गं प्राप्नोति, तथा सर्वासु
दिक्षु ससम्पृष्टश्च भवति । अतः सम्पृष्टिकामो मध्ये यजेतेत्यव-
गन्तव्यम् । वेदनं प्रशंसति—“सम्यक्षो वा इमे लोकाः, सम्यक्षो
ऽस्मा इमे लोकाः, श्रियै दौष्यति, य एवं वेद”—इति । ‘इमे’
भूरादयस्त्रयो ‘लोकाः’, ते ‘सम्यक्षः’ स्वस्वोचितभोगप्रदाः ; अतो
‘यः’ ‘एवम्’ आहवनीयमध्ये होमं ‘वेद’, ‘अस्मै’ यजमानाय भूरा-
दयः ‘इमे लोकाः’, ‘सम्यक्षः’ स्वस्वोचितभोगप्रदाः सन्तः ‘श्रियै’
धनधन्यादि-सम्पदे ‘दौष्यति’ प्रकाशते ॥

इत्थं काम्यान् प्रयाजहोमप्रकारान् विधाय पूर्वोक्त-प्रायश्चीय-
देवताः क्रमेण स्तोतुं प्रथमदेवतां प्रशंसति—“पथ्यां यजति; यत्पथ्यां
यजति, वाच मेव तयन्नमुखे सन्नरति”—इति । पथ्याभिधां देवतां
यजतीति पूर्वोक्तविधिरत्र स्मारितः ; प्रयाजविधिभिर्व्यवहितत्वात्
स्तोतव्यस्य स्मारणं मपेक्षितम्; स्मारितस्य स्तोतावन्वेतुं पुनरनु-
वादः । पथ्यायागेन ‘यन्नमुखे’ सोमयागप्रारम्भे ‘वाच मेव’ मन्त्र-
रूपां ‘सन्नरति’ सम्पादयति । यतो यन्नानुष्ठानरूपाय मार्गाय

हिता पथ्या मन्त्ररूपा वाक् तादृशी ; अतः पथ्यायाग एव वाक्-
सम्पादनम् ॥

अग्न्यादिकाश्चतस्रो देवताः प्रशंसति—“प्राचापानावग्नी-
षोमी, प्रसवाय सविता, प्रतिष्ठित्वा अदितिः”—इति । सुख-
नासिकाभ्यो वह्निः सञ्चरन्मुष्णारूपो वायुः प्राणः । स ह्यग्नौ शरीरे
जनयति । ततोऽग्नेः प्राणरूपत्वं प्रतिनिकृत्य सुखनासिकाभ्या
मन्तः सञ्चरन्वायुरपानः । स च शरीरे गैत्र्यं जनयतीति निःश्वासस्य
सोमरूपत्वम् । ‘सविता’ देवः ‘प्रसवाय’ यज्ञकर्म्मणि प्रेरणायोप-
युज्यते । ‘अदितिः’ भूमिः ‘प्रतिष्ठित्वै’ स्थिरावस्थानायोपयुज्यते ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रथमां देवतां स्तौति—“पथ्या मेव
यजति; यत्पथ्या मेव यजति, वाचैव तद्यज्ञं पथ्या मपि नयति”—
इति । अत्रैवकारः पूर्वोक्तस्तुतिविशेषः । तस्माद्यर्थः,—देव-
तान्तरं परित्यज्य प्रथमतः ‘पथ्या मेव यजति’, ईदृशं यजनं
‘यद्’ अस्ति, ‘तत्’ तेन यजनेन मन्त्ररूपया ‘वाचैव’ क्रियमाणं
‘यज्ञ’ वैकल्पपरिहारेण समीचीनं अनुष्ठानमार्गं प्रापयति ; देव-
तान्तरस्य प्रथमयागे तु नैतत्सम्भवतीति ।

द्वितीयाद्यां देवतां प्रशंसति—“चक्षुषी एवाग्नीषोमी प्रसवाय
सविता, प्रतिष्ठित्वा अदितिः”—इति । अग्नीषोमयोस्तेजस्वित्वाद-
दिग्विशेषज्ञानहेतुत्वाच्चक्षुरिन्द्रियरूपत्वम् । चतुर्थपञ्चमदेवतयोस्तु
पूर्वोक्तस्तुतिरेव समीचीनत्वभिप्रेत्य न पुनस्तत्पाठः । अग्नीषोमयो-
श्चक्षुःस्वरूपत्वे कोऽतिशयः ? इत्याशङ्क्याह—“चक्षुषा वै देवा यज्ञं
माजानंश्चक्षुषा वा एतत् प्रज्ञायते यदप्रज्ञेयं तस्मादपि सुगन्ध-
रित्वा यदैवानुष्ठया चक्षुषा प्रजानात्वथ प्रजानाति”—इति ।
‘देवाः’ पुरा यज्ञपुरुषे उत्क्रान्ते सत्त्वन्विष्य ‘चक्षुषा’ एव प्रज्ञातः

वन्तः; खीकेऽपि 'यद्' वस्तु सहसा प्रज्ञातुं शक्यम्, तदेव 'चक्षुषा' एव प्रज्ञायते । 'तस्मात्'-इत्यादिना तदेवोदाह्रियते । यस्माद् दुर्ज्ञेयं अपि चक्षुषा ज्ञातुं शक्यम्, तस्मादेव कारणात् खीके 'सुग्नः' दिग्भोहं प्राप्तः पुरुषो वनेषु बहुधा 'चरित्वा' 'यदैव' यस्मिन्नेव काले 'अनुष्ठाय' * केनापि प्रयत्नविशेषेण पर्वतारोहणादिरूपेण सूर्योदयादिरूपं दिग्विशेषलिङ्गं 'चक्षुषा प्रजानाति', 'अथ' तदानीं मेव ग्रामादिमार्गं 'प्रजानाति' । तस्माच्चक्षुःस्वरूपाभ्यां मन्त्रीषोमाभ्यां दिग्विशेषज्ञानं युक्तम् ।

अथादितेः प्रतिष्ठाहेतुत्वं प्रपञ्चयति—“यद्दे तद्देवा यज्ञं प्राजानन्त्यां वाव तत्प्राजानन्त्यां समभरन्त्यस्यै वै यज्ञस्तायते ऽस्यै क्रियते ऽस्यै सम्भियत इयं ह्यदितिस्तदुत्तमा मदितिं यजति, यदुत्तमा मदितिं यजति, यज्ञस्य यज्ञात्वे स्वर्गस्य लोकस्यानु-स्थायै”—इति । पूर्वच (७२ पृ०) “चक्षुषा वै देवा यज्ञं प्राजा-नन्”—इति यदुक्तम्, 'तत्' प्रज्ञानं 'यद्दे' यस्मिन्नेव काले सम्पन्नम्, 'तत्' तस्मिन् काले 'अस्यां वाव प्राजानन्' भूमावेव यज्ञपुरुषं प्रज्ञातवन्तः । ततोऽस्यां भूमौ 'समभरन्' यज्ञसाध-नानि सम्पादितवन्तः । 'अस्यै वै' अस्यां मेव भूमौ 'यज्ञः' 'तायते' विस्तीर्यते । न केवलं यज्ञस्यैव भूमिराधारः, किन्तु लौकिकं ज्ञप्थादिकं मस्यां 'क्रियते', तस्माधनं मप्यस्यां सम्पाद्यते । न च भूमेः प्राग्वह्ये सति अदितेः किं मायात मिति वाच्यम्; 'हि'

* अतपव्याख्यायाम् 'अनुष्ठाय'—अनुष्ठानम्—इत्याह हरिसामी (१. ४. २. १०; ५. १. ६.) ; सायणेन तूक्तं तत्रापि 'अनुष्ठाय'—अनुष्ठानम्—इति (२. १. २. १२.) । वस्तुतो वेदेषु अनुष्ठौ-अनुष्ठ-अनुष्ठान-शब्दाः समानार्था इतिव गम्यते । तत्रानुष्ठौशब्दस्य व्युत्पत्तिश्च नैव रूपं अनुष्ठेति, अनुष्ठ-शब्दस्यानुष्ठेति (ऋ० सं० ४. ४. १४.) च ।

यस्माद् 'इयम्' भूमिः 'अदितिः', 'तत्' तस्मात् 'अदितिम्'
 'उत्तमां' चरमदेवतां 'यजति' । तार्दृशं यजनं यदस्ति, तत्,
 क्रियमाणस्य 'यज्ञस्य' अदितिद्वारा देवेषु प्रज्ञानाय सम्पद्यते ।
 तच्च देवप्रज्ञानं यजमानस्य स्वर्गलोकावगमाय भवति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ (८) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुःस्ताः कल्पमाना
 अनु मनुष्यविशः कल्पन्त इति सर्वा विशः कल्पन्ते
 कल्पते यज्ञोऽपि तस्यै जनतायै कल्पते यच्चैवं विद्वान्
 होता भवति स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वस्त्रित्यन्वाह
 स्वस्थसु वृजने स्वर्वति स्वस्ति नः पुत्रकृत्त्रेषु योनिषु
 स्वस्ति राये मरुतो दधातनेति मरुतो वै देवानां
 विशस्ता एवैतद्यज्ञमुखे ऽचीकृपत् सर्वैश्छन्दोभिर्यजे-
 दित्याहुः सर्वैर्वै छन्दोभिरिष्ट्वा देवाः स्वर्गं लोकं
 मजयंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वैश्छन्दोभिरिष्ट्वा स्वर्गं लोकं
 जयति स्वस्ति नः पथ्यासु धन्वसु स्वस्तिरिद्धि प्रपथे

खेहेति । पथायाः स्वस्तेस्त्रिष्टुभावनं नय सुपथा राये
 अश्वानादेवाना मपि पन्था मगन्तेत्यग्नेस्त्रिष्टुभौ । त्वं
 सोम प्रचिकितो मनीषा । या ते धामानि दिवि
 या पृथिव्या मिति । सोमस्य त्रिष्टुभावा विश्वदेव
 सत्पति । य इमा विश्वा जातानीति । सवितुर्गायत्री
 सुव्रामाणं पृथिवीं द्या मनेहसं । मही मूषु मातरं
 सुव्रताना मित्यदितेर्जगत्यावेतानि वाव सर्वाणि
 छन्दांसि । गायत्रं वैष्टुभं । जागत मन्वन्यान्येतानि
 हि । यज्ञे प्रतमा मिव क्रियन्ते । एतैर्ह वा अस्य
 छन्दोभिर्यजतः । सर्वेऽछन्दोभिरिष्टं भवति य एव
 वेद ॥ ३ (८) ॥

प्रायणीयेष्टौ काम्यान् प्रयाजप्रकारान्विधाय देवतासु प्रशंस्य
 तासां देवतानां सम्बन्धिन्यौ याज्यानुवाक्ये क्रमेणाभिसन्धातुं
 प्रसीति—“देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुस्ताः कल्पमाना अनु
 मनुष्यविशः कल्पन्ते इति सर्वा विशः कल्पन्ते, कल्पते यज्ञोऽपि”—
 इति । विश इत्ययं शब्दः प्रजामात्रवाची, वैश्यजातिविशेष-
 वाची वा ; सन्ति हि देवेष्वपि जातिविशेषाः । अग्निर्वृहस्पतिश्च
 देवेषु ब्राह्मणौ ; “अग्ने महाऽ असि ब्राह्मण भारत (तै० ब्रा०
 ३.५.३. *)”, “ब्रह्म वै देवानां वृहस्पतिः”—इति (तै० सं० २.

* एतन्नामस्य साहित्यिके ब्राह्मणे, वाजसनेयिब्राह्मणे च व्याख्यानं द्रष्टव्यम् (तै०
 सं० २.५.८. १, तथा शत० ब्रा० १.४.२. २) ।

२. ८. १.)”-इति श्रुतेः * । अत्रियादिजातयस्तु सृष्टिप्रकारेण वाजसनेयिभिः सृष्टं भवान्नाताः—“तच्छ्रेयो रूपं मत्सृजत अन्नं यान्येतानि देवत्रा अन्नाणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो सृत्युरीशान इति ०—० स विश मसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश्च आस्थायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति ०—० स शीर्द्रं वर्णं मसृजत पूषणम्”-इति (शत० ब्रा० १४. ४. २. २३—२५. १) । एवम् “आदित्यो वै दैव अन्नम्”-इत्यादिकं सुदाहार्यम् † । एवं सति देवेषु विशो वैश्वजातिरूपाः प्रजा मरुदादयो याः सन्ति, ता अस्मिन् यागे ‘कल्पयितव्याः’ सम्पादयितव्याः, ‘इति’ एवम् ब्रह्मवादिनः ‘आहुः’ । ‘कल्पमानाः’ सम्पन्नाः ‘ता देवविशः’ ‘अनु’सृत्य ‘मनुष्यविशः’ अपि तदनुब्रह्मात्ममद्यन्ते ‘इति’ एवं दैव्यो मानुषश्च ‘सर्वा विशः’ यजमानस्य सम्पद्यन्ते । तासु सम्पन्नासु द्रव्यलाभात् ‘यज्ञोऽपि’

* “ब्रह्म हि ब्राह्मणः” शत० ब्रा० ५. १. १. ११ ; १२. १. ५. २ ।

† तदाथनपाठस्त्वैवम्—“ब्रह्म वा इदं मय आसीत् एकं सैव तदेकं, सन्नं ब्रह्मवत् तच्छ्रेयोरूपं—० रीशान इति तस्मात् अन्नात् परं नास्ति । तस्माद् ब्राह्मणः अत्रिय मधस्तादुपास्ते राजसूये अन्न एव तद्यज्ञो दद्याति । सैवा अन्नस्य योनिर्यद् ब्रह्म । तस्माद् यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्त उपनिश्रयति स्वां योनिम् । य उ एनं, हिनस्ति स्वां, च योनिं सृच्छति । स पापीयान् भवति । यथा अयासं, हिंसित्वा । स नैव ब्रह्मवत् । स विशः—० मरुत इति । स नैव ब्रह्मवत् । स शीर्द्रं—० पूषणम् । इयं वै पूषा । इयं, ह्रीदं, सर्वं पुच्छति यदिदं किञ्च । स नैव ब्रह्मवत् । तच्छ्रेयोरूपं मत्सृजत धर्मम् । तदेतत् अन्नस्य अन्नं यदर्थः । तस्मादन्नात् परं नास्ति । अथो अन्नस्योयान् बलीवा, स माशं सते धर्मेण । यथा राशः । एवं यो वै स धर्मः सत्यं वै तत् । तस्मात् सत्यं वदन् माशुर्धर्मं वदतीति, धर्मं वा वदन्, सत्यं वदतीति । एतज्ज्ञेयैतदुभयं भवति । तदेतद् ब्रह्म अन्नं विद् युद्मः”-इति शत० ब्रा० १४. ४. २. २३—२० = ४० उप० १. ४. ११—१५ ।

‡ उपरिष्ठादिहैव ७, ४, २ ।

‘कल्पते’ स्वप्रयोजनसमर्थो भवति । एतद्वेदनं प्रशंसति—“तस्मै जनतायै कल्पते यन्मैव विद्वान् होता भवति”—इति । पूर्ववद् (६७ पृ०) व्याख्येयम् ॥

प्रथमं देवतायाः पुरोऽनुवाक्यां विधत्ते—“स्वस्ति नः पयसा धन्वस्त्वित्यन्वाह”-इति । स एष प्रथमः पादः कृत्स्नाया ऋचः प्रतीकप्रह्वार्यः * । अस्या ऋचि देवविशां वाचकं मरुच्छन्दं दर्शयितुं मवशिष्टं पादत्रयं पठति—“स्वस्वप्सु वृजने स्वर्वति, स्वस्ति नः पुत्रकृत्रेषु योनिषु, स्वस्ति राये मरुतो दधातनेति”-इति । ‘इति’ शब्दो मन्त्रसमाख्यार्थः । मन्त्रस्थाय मर्थः—हे ‘मरुतः’ ! ‘नः’ अस्माकं ‘धन्वसु पयसा’ मरुदेशरूपेषु मार्गेषु ‘स्वस्ति दधातन’ जलप्रदानेन चेमं कुरुत । किञ्च सतीष्वपि ‘अप्सु’ ‘वृजने’ वर्जिते जनशून्ये ‘स्वर्वति’ स्वर्गयुक्ते मार्गे ‘स्वस्ति’ दधातन । तथा ‘पुत्रकृत्रेषु’ पुत्रीत्यन्तिकारणेषु ‘योनिषु’ कलत्रेषु ‘नः’ अस्माकं ‘स्वस्ति’ दधातन । तथा ‘राये’ वनाय ‘स्वस्ति’ अस्तु (सं० १०.६३. १५.) । अस्या ऋचि मरुच्छन्दः, कथं मेतावतैव विशां कल्पनं मित्याह—“मरुतो वै देवानां विशस्ता एवेतद्यज्ञसुखे ऽचीकृपत् सर्वेऽह्न्दोभिर्यजेदित्याहुः ; सर्वेऽह्न्दोभिरिद्धा देवाः स्वर्गं लोकं मजयंस्तथैवेतद्यजमानः”—इति । ‘एतत्’ एतेन मरुच्छन्दोपेत-मन्त्रपाठेन ‘यज्ञसुखे’ यज्ञप्रारम्भरूपे कर्मणि ‘ता देवानां विशः’ ‘अचीकृपत्’ कल्पितवान् भवति । अह्न्दोवाहुस्तु भभिधाय प्रशंसति—“(सर्वेऽह्न्दोभिरिद्धा स्वर्गं लोकं जयति)”-इति । अष्टोऽर्थः † ॥

* तथाच सूत्रम्—‘ऋचं पादप्रह्वार्ये’-इति आत्र० त्री० १. १. १७ ।

† धन्वनीविज्ञानार्गती ग्रन्थः क-ग-पुसकयोगादि ।

मन्त्रविशेषान्, तत्र छन्दांसि च, पञ्चानां देवानां क्रमेणोदा-
हरति—“स्वस्ति नः पथासु धन्वसु, स्वस्तिरिद्धि प्रपथे ऋष्टेति
पथायाः स्वस्तेस्त्रिष्टुभावग्ने नय सुपथा राये अस्माना-
देवाना मपि पन्था मगन्तेत्यग्नेस्त्रिष्टुभौ; त्वं सोम प्रचिकितो
मनीषा, या ते धामानि दिवि या पृथिव्या मिति सोमस्व
त्रिष्टुभावा विश्वदेवं सत्पतिं, य इमा विश्वा जातानीति सवि-
तुर्गायत्री; सुत्रामाणं पृथिवीं या मनेहसं, महौ भू पु मातरं
सुव्रताना मित्यदितेर्जगत्वी”-इति । ‘स्वस्ति नः’-इत्यनुवाक्या
(सं० १०. ६३. १५.); ‘स्वस्तिरिद्धि’-इति याज्या (सं० १०.
६३. १६.) । ‘अग्ने नय’-इत्यनुवाक्या (सं० १. १४८. १.); ‘आ
देवानाम्’-इति याज्या (सं० १०. २. ३.) ‘त्वं सोम’-इत्यनुवाक्या
(सं० १. ८१. १.); ‘या ते धामानि’-इति याज्या (सं० १. ८१.
४.) । ‘आ विश्वदेवम्’-इत्यनुवाक्या (सं० ५. ८२. ७.); ‘य
इमा’-इति याज्या (सं० ५. ८२. ८.) । ‘सुत्रामाणम्’-इत्य-
नुवाक्या (सं० १०. ६३. १०.); ‘महौ भू पु’-इति याज्या
(वा० सं० २१. ५.) * । नन्वत्र त्रींश्वेव छन्दांस्युक्तानि, न तु
सर्वाणीत्याशङ्क्याह—“एतानि वाव सर्वाणि छन्दांसि गायत्रं
त्रैष्टुभं जागत मन्वन्थान्येतानि हि यज्ञे प्रतमा मिव क्रियन्ते”-
इति । मुख्यानि ‘सर्वाणि छन्दांसि’ त्रींश्वेव, इतराणि तु
मुख्यान्यनुसृत्य वर्तन्ते । मुख्यत्व मेव ‘एतानि ह’ इत्यादिना
अष्टौक्रियते । ‘हि’ यस्मात्कारणात् ‘एतानि’ त्रीणि ‘यज्ञे’
‘प्रतमाम् इव क्रियन्ते’ अत्यन्तप्राचुर्येणैव प्रयुज्यन्ते ; ततो मुख्य-

त्वम् । एतद्देदनं प्रशंसति—“एतैर्ह वा अस्य छन्दोभिर्यजतः सर्वे-
छन्दोभिरिष्टं भवति य एवं वेद”—इति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ ३ (८) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

ता वा एताः प्रवत्यो नेष्टमत्यः पथिमत्यः
स्वस्तिमत्यः एतस्य इविषो याज्यानुवाक्या एताभिर्वा
ब्रह्मा देवाः स्वर्गं लोकं मजयन्त्यैवैतद्यजमान एता-
भिरिष्ट्वा स्वर्गं लोकं जयति तासु पदं मस्ति स्वस्ति
राये मरुतो दधातनेति मरुतो ह वै देवविशो-
ऽन्तरिक्षभाजनास्तेभ्यो ह योनिवेद्यः स्वर्गं लोकं
मेतीश्वरा हैनं नि वा रोहोर्वि वा मथितोः स
यदाह स्वस्ति राये मरुतो दधातनेति तं मरुद्गो
देवविद्भ्यो यजमानं निवेदयति न ह वा एनं
मरुतो देवविशः स्वर्गं लोकं यन्तं निरुन्धते न
विमथन्तं स्वस्ति हैनं मत्स्यजन्ति स्वर्गं लोकं मभि

य एवं वेद' विराजावेतस्य हविषः' स्विष्टकृतः संयाज्ये
 स्यातां' ये त्रयस्त्रिंशदक्षरे' सेदग्निरग्नीं* रत्यस्त्वन्यान्-
 सेदग्निर्यो वनुष्यतो निपातीत्येते' विराड्भ्यां वा इष्ट्वा
 देवाः स्वर्गं लोकं मजयंस्तथैवैतद्व्यजमानो' विराड्भ्या
 मिष्ट्वा स्वर्गं लोकं जयति' ते त्रयस्त्रिंशदक्षरे भवतस्व-
 यस्त्रिंशद्वै देवा' अष्टौ वसव' एकादश रुद्रा' द्वादशा-
 दित्याः' प्रजापतिश्च वषट्कारश्च' तत्पथमे यज्ञमुखे
 देवता' अक्षरभाजः करोत्यक्षरेणाक्षरेणैव तद्देवतां
 प्रीणाति' देवपात्रेणैव तद्देवतास्तर्पयति ॥ ४ (१०) ॥

पञ्चानां देवानां क्रमेण याज्यानुवाक्ये उदाहृते; अथ संयाज्ये
 वक्तव्ये । तत्रादौ तावदुदाहृता याज्यानुवाक्याः प्रशंसति—
 “ता वा एताः प्रवत्यो नेदमत्यः पथिमत्यः स्वस्तिमत्य एतस्य
 हविषो याज्यानुवाक्या, एताभिर्वा इष्ट्वा देवाः स्वर्गं लोकं मजयं-
 स्तथैवैतद्व्यजमान एताभिरिष्ट्वा स्वर्गं लोकं जयति”—इति । ‘स्वस्ति-
 नः पथगानु धन्वसु’-इत्याद्याः, ‘महौ मू षु मातरम्’-इत्याद्याः,
 दशर्चो याः पूर्वं सुदाहृताः (७८ पृ०), ‘ताः’ एव ‘एताः’ प्रशब्द-
 नेदशब्द-पथिशब्द-स्वस्तिशब्दवत्यः । तत्र । ‘प्र’शब्दः—‘स्वस्ति-
 रिद्धिं प्रपथे’, ‘तं सोमं प्रचिकितो’-इत्यत्र श्रूयते । ‘नेद’शब्दः—
 ‘अग्ने नय’-इत्यत्र श्रूयते ; नयति धातोः कर्तुंस्तत्रावगमात् ।

* ‘रणी’ क, ऊ ; ‘रणी’ घ । वसुत संहितायां ‘दीर्घादटि (पा० ८, १, २.)’-
 अथि नस इत्वे ‘आतीऽटि निबन् (पा० ८, १, १.)’-इतीकारः सागुनाधिक इति ।

‘पधि’शब्दः—‘अमे नय सुपथा’, ‘आ देवाना मपि पन्वान्’-इत्यत्र श्रूयते । ‘स्वस्ति’शब्दः—‘स्वस्ति नः पन्थासु’, ‘स्वस्तिरिद्धि’-इत्यत्र श्रूयते । तथा सति छत्रिन्यायेन सर्वा अप्येता ऋचः प्रादिभिः शब्दैर्युक्ता इति वक्तुं शक्याः । एवं सत्युक्तार्थद्योतकैः एतैः शब्दैर्युक्ताः, एता ऋचः प्रायणीयेष्टिगतस्य ‘हविषो याज्यानुवाक्याः’ प्रशस्ता भवन्ति । ‘एताभिरिष्टा’-इत्यादेरर्थो विस्पष्टः ॥

प्रथमायां ऋचि चतुर्थे पाद मादाय तत्रत्यस्य मरुद्भ्यश्च अन्यव्यतिरेकाभ्यां तात्पर्यं दर्शयति—“तासु पद मस्ति, स्वस्ति राये मरुतो दधातनेति मरुतो ह वै देवविशोऽन्तरिक्षभाजना-स्तेभ्यो ह योनिवेद्यः स्वर्गं लोकं मेतीश्वरा हेनं नि वा रोहोर्वि वा मयितोः; स यदाह स्वस्ति राये मरुतो दधातनेति तं मरुद्भ्यो देवविद्भ्यो यजमानं निवेदयति; न ह वा एनं मरुतो देवविशः स्वर्गं लोकं यन्तं निरुन्धते न विमथते”—इति । ‘तासु’ पूर्वोक्तासु ऋक्षु ‘पदं’ पादः, तस्मिन् पादे प्रोक्ताः ‘मरुतः’ देवानां वैश्याः, अन्तरिक्षे निवसन्ति †, ‘एनं’ यजमानम् ‘नि वा रोहोः’ ‡ स्वर्गगमनं निरोधुं वा, ‘वि वा मयितोः’ § विशेषेण मयितुं मालोडयितुं विनाशयितुं वा, ते ‘मरुतः’ ईश्वराः §, समर्थाः । सोऽयं व्यतिरेकः; बाधस्वाप्नोपन्यस्तत्वात् । ‘सः यदाह’-इत्यादि-रन्वयः, उक्तबाधसमाधानस्य; तत्प्रोपन्यासात् । यदि हिता ‘स्वस्ति राये’-इत्यादि पादं पठेत्, तदानीं ‘मरुद्भ्यो यजमानं निवेदयति’ । ततो ‘मरुतः स्वर्गं लोकं गच्छन्तं यजमानं न’ एव

* ‘अथातो मध्यस्थाना देवगणाः । तेषां मरुतः प्रथमागामिनी भवन्ति’-इत्यादि निब० ११. २. १, २ । ते च रुद्रपुत्राः ऋ० सं० १. ८. १; ४. २, २१. १. सा० भा० ।

†, ‡, § ‘ईश्वरे तीसुन्-कसुनौ’ पा० २. ४. १२ ।

‘निरुन्धते’, नापि ‘विमयूते’ विनाशयन्ति । वेदनं प्रशंसति—
 “स्वस्ति ह्येन मत्सर्जन्ति स्वर्गं लोकं मभि य एवं वेद”—इति ।
 ‘स्वर्गम्’ ‘अभि’लक्ष्य जिगमिषुम् ‘एनं’ वेदितारं ‘स्वस्ति’ क्षेमो
 यथा भवति तथा मरुतो अतिशयेन प्रापयन्ति ॥

इत्य मुक्ताः प्रधानहविषो याज्यानुवाक्याः प्रशस्य संयाज्ये
 विधत्ते—“विराजावेतस्य हविषः स्विष्टकृतः संयाज्ये स्वातां ये
 त्रयस्त्रिंशदक्षरे”—इति । विराट्छन्दस्त्वाणां बहूनां विद्यमान-
 त्वात् त्रयस्त्रिंशदक्षरशब्देन ते ऋचौ विशेष्येते । तयोर्ऋचोः
 प्रथमपादावुदाहरति— “सेदग्निरग्नीष्टरत्नस्वयन्वात्, सेदग्निर्यो
 वनुष्यतो निपातीत्येते”—इति * । विराजौ प्रशंसति—“विराड्भ्यां
 वा इद्वा देवाः स्वर्गं लोकं मजयंस्तथैवैतद्यजमानो विराड्भ्या
 मिद्वा स्वर्गं लोकं जयति”—इति । ‘तथैवैतत्’-इति दार्ष्टान्तिक-
 प्रतिज्ञा ; ‘यजमानः’-इत्यादिकं तद्विवरणम् । ऋचोः अवस्थिता
 मक्षरसङ्ख्यां प्रशंसति—“ते त्रयस्त्रिंशदक्षरे भवतस्त्रयस्त्रिंशद् वै
 देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्-
 कारश्च ; तत्प्रथमे यज्ञमुखे देवता अक्षरभाजः करोत्यक्षरेणाक्षरेष्वैव
 तद् देवतां प्रीणाति देवपानेष्वैव तद् देवतास्तर्पयति”—इति ।
 वषट्कारो देवताविशेषः । ‘तत्’ तथा सति, देवतानां मक्षराणां
 च सङ्ख्यासाम्ये सति, यज्ञमुखं यज्ञोपक्रमः ; स च सुत्यादिनां
 प्रातरनुवाकादिना भविष्यति, तदपेक्षया प्रायश्चीयेष्टिः प्रथमं
 यज्ञमुखम् ; तस्मिन् ‘यज्ञमुखे’ वस्त्रादिकाः सर्वाः ‘देवताः’ सङ्ख्या-
 साम्याद् ‘अक्षरभाजः करोति’ । ‘तत्’ तेन देवतानां मक्षर-

* ऋ० सं० ७. १. १४, १५ । आत्रा० ग्री० ४. ३, २ ।

प्रायश्चेनैकैका देवता भेकैकेनाक्षरेण तोषयति । देवानां पात्रं
फल भेकैक मक्षरम् ; तेनैव पात्रेण 'तत्' तदानीं 'देवताः' 'तर्प-
यति' प्रीणातीत्यस्यैव विवरण मेतत् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१०) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

प्रयाजवदननुयाजं कर्तव्यम्प्रायणीय मित्याहुर्हीन
मिव वा एतदीदृशं मिव यत्प्रायणीयस्यानुयाजा इति
तत्तन्नादृत्यम् प्रयाजवदेवानुयाजवत्कर्तव्यम् प्राणा व
प्रयाजाः प्रजानुयाजा यत्प्रयाजानन्तरियात्प्राणांस्त-
द्यजमानस्यान्तरियाद्य दनुयाजानन्तरियात्प्रजान्तद्य-
जमानस्यान्तरियात् तस्मात्प्रयाजवदेवानुयाजवत्क-
र्तव्यम्पत्नीर्न संयाजयेत् संस्थितयजुर्न जुहुयात्तावतैव
यज्ञो ऽसंस्थितः प्रायणीयस्य निष्कासं निदध्यात्त मुद-
यनीयेनाभिनिर्वपेद्यज्ञस्य सन्तत्यै यज्ञस्याव्यवच्छे-
दायाथो खलु यस्या मेव स्थाल्यां प्रायणीयं निर्व-

पेक्ष॑स्या मुद॑यनीयं निर्व॑पेक्षावतै॒व यज्ञः॑ सन्ततो॑
 ऽव्यवच्छिन्नो भव॑त्यमुष्मिन्वा एतेन॑ लोके राध्रुवन्ति॑
 नास्मिन्नित्याहु॑र्यत्प्रायणीयमिति॑ प्रायणीयमिति निर्व॑-
 पन्ति॑ प्रायणीयमिति चरन्ति॑ प्रयन्त्येवास्माह्लोका-
 द्यजमाना इत्य॑विद्ययै॒व तदाहु॑र्यतिषजेद्याज्यानु-
 वाक्या॑ याः प्रायणीयस्य॑ पुरोनुवाक्यास्ता उदय-
 नीयस्य॑ याज्याः कुर्या॑द्या उदयनीयस्य॑ पुरोनु-
 वाक्यास्ताः प्रायणीयस्य॑ याज्याः कुर्यात् तद् व्यतिष-
 जत्युभयोर्लोकयोक्त॑ध्या उभयोर्लोकयोः प्रतिष्ठित्या॑
 उभयोर्लोकयोक्त॑धोत्युभयोर्लोकयोः प्रतितिष्ठति॑ प्र-
 तितिष्ठति॑ य एवं वेदादित्यश्चरुः॑ प्रायणीयो भव॑-
 त्यादित्य उदयनीयो॑ यज्ञस्य धृत्यै॑ यज्ञस्य बर्ष-
 नध्ये॑ यज्ञस्याप्रस्रंसाय॑ तद्यथै॒वाद इति॑ ह आह
 तेज॒न्या उभयतोऽन्तयो॑रप्रस्रंसाय॑ बर्षो न ह्यत्ये॒व मेवै-
 तद्यज्ञ॒स्योभयतोऽन्तयो॑रप्रस्रंसाय॑ बर्षो न ह्यति॑ यदा-
 दित्यश्चरुः॑ प्रायणीयो भव॑तप्रादित्य उदयनीयः॑
 पथ्ययै॒वेतः स्व॑स्था * प्रयन्ति॑ पथ्यां स्व॑स्ति मभ्युद॑न्ति
 स्व॑स्थे॒वेतः प्रयन्ति॑ स्व॑स्त्युद॑न्ति स्व॑स्त्युद॑न्ति ॥ ५ (११) ॥
 इत्यै॒तरेयब्राह्म॑णे प्रथ॑मपञ्चिकायां द्वि॒तीयोऽध्यायः॑ ॥ २ ॥

* 'पथ्ययैवेत स्वस्था'—इति निर्विसर्गपाठः ख-ग-पुस्तकयोः ।

संयान्धे विधाय प्रयाजानुयाजविषये किञ्चिद् विशेषविधानं पूर्वपक्षत्वेन शास्त्रान्तरीयमतं सुपन्थस्वते—“प्रयाजवदननुयाजं कर्त्तव्यम् प्रायणीयं मित्वाहुर्हीनं मिव वा एतदौङ्कितं मिव यस्या-
यणीयस्यानुयाजा इति”—इति । प्रायणीयेष्टेर्दर्शपूर्णमासविक्रान्ति-
स्वाच्चोदकेन प्रयाजा अनुयाजाश्च प्राप्ताः । “समिधो अन्नं आण्यस्व”
—इत्याद्या मन्त्रसाध्याः पञ्च प्रयाजाः (तै० ब्रा० ३.५.५.१—५.) ।
“देवं वर्हिः”—इत्याद्या मन्त्रसाध्यास्त्रयोऽनुयाजाः (तै० ब्रा० ३.५.
६.१—३.) । प्रायणीयास्थं कर्म प्रयाजोपेतं अनुयाजवर्जितं *
कर्त्तव्यं मिति शास्त्रान्तरीया आहुः† । तद्वैषा युक्तिः‡ । ‘प्राय-
णीयस्यानुयाजाः’—इति यदस्ति, तत् ‘एतत्’ ‘हीनं मिव वै’; तस्यैव
व्याख्यानम् ‘औङ्कितं मिव’—इति, विलम्बितं मित्यर्थः । अनुया-
जेष्विष्यमानेषु कर्मणि विलम्बो भवेत्; तस्मात् न यष्टव्या अनु-
याजाः । ‘इति’-शब्दः पूर्वपक्षसमाख्यार्थः । यथा प्रायणीये कर्मणि
अनुयाजा वर्ज्यन्ते, तथैवोदयनीये कर्मणि प्रयाजा वर्जनीया
इति पूर्वपक्षाभिप्रायः । तं मेतं तैत्तिरीया विस्मष्टं मामनन्ति—
“प्रयाजवदननुयाजं प्रायणीयं कार्यं अनुयाजवदप्रयाजं मुदय-
नीयम्”—इति (तै० सं० ६. १. ५. ३.) । स्वीकृतं पूर्वपक्षं निरा-
चष्टे—“तत्तन्नाट्यम्”—इति । (तस्मिन् प्रायणीये कर्मणि

* अनुयाजं मिति दीर्घमध्यपाठस्तैत्तिरीयाणाम्, बहुधा तु अनुयाजं मिति ऋक्समध्य
एव ; वक्ष्यति चैतदनुपपन्नं स्वयं भाष्यकारोऽपि (८६ पृ०) । परं महष्टेषु सर्वेष्वेवैतरीयभाष्येषु
दीर्घमध्यः, तदमं लिपिकरप्रमादप्रवाह एव हेतुर्भवति ।

† तथाहि— ब्रत० बा० “तदिहान्” भवति, नाशुयाजान् यजन्ति”—इत्यादि “तथा-
दिहान्” भवति, नाशुयाजान् यजन्ति”—इत्यन्तम् (३. ४. १. २६.) । तथा कात्या० ‘उत्तरं’
वा प्रकृत्यनुयाजानुयाजप्रतिषेधाभ्याम् (७. ५. २४.)—इति ।

‡ ‘उक्तिः’ ख, ग ।

‘तत्’ कर्म, अनुयाजवर्जनरूपम् ‘न’ आदरणीयम् । *) वर्जने बाध उपन्यस्यति—“प्रयाजवदेवानुयाजवत्कर्त्तव्यम् ; प्राणा वै प्रयाजाः प्रजानुयाजा यत्प्रयाजानन्तरियात्प्राणास्तद्यजमानस्यान्तरियाद्यदनुयाजानन्तरियात्प्रजान्तद्यजमानस्यान्तरियात्”—इति । प्रथमशब्दसामान्यात्प्रथमभावित्वाद्वा ‘प्रयाजाः’ यजमानस्य प्राण-रूपाः ; पश्चाद्भावित्वाद् ‘अनुयाजाः’ पुत्रादिरूपाः ; यदा प्रयाजा वर्ज्यन्ते, तदा यजमानसम्बन्धिनां प्राणानां मन्तरायो विच्छेदः स्यात् ; अनुयाजवर्जने पुत्रादिविच्छेदः । अयं मेव पूर्वपक्षबाधस्तैत्तिरीयैरान्नातः—“तत्तथा न कार्यं मात्मा वै प्रयाजाः प्रजानूयाजा यत्प्रयाजानन्तरियादात्मानं मन्तरियाद्यदनुयाजानन्तरियात्प्रजा मन्तरियात्”—इति (तै० सं० ६. १. ५. ४.) । यद्यपि प्रायणीये प्रयाजवर्जनं मप्रसक्तम्, तथापि उदयनीये तैत्तिरीयोपन्यस्तं प्रयाजवर्जनं मभिप्रेत्यायं बाधोपन्यासः । इत्थं पूर्वपक्षे बाध उपन्यस्य चोदकैः प्राप्तस्योभयानुष्ठानस्य प्रतिप्रसवरूपं सिद्धान्तं विधत्ते—“तस्मात् प्रयाजवदेवानुयाजवत्कर्त्तव्यम्”—इति । यस्मादन्यतरत्वागे बाधस्तस्मादित्यर्थः । तैत्तिरीया अप्येतदामनन्ति—“प्रयाजवदेवानूयाजवत् प्रायणीयं कार्यम् ; प्रयाजवदनूयाजवदुदयनीयम्”—इति (तै० सं० ६. १. ५. ५.) । अत्र सर्वतैत्तरियपाठेऽनुयाज इति ऋस्व उकारः ; तैत्तिरीयपाठे दीर्घ इति विवेकः ॥

चोदकप्राप्तान् पत्नीसंयाजान् समिष्टयजुश्च निषेधति—“पत्नीर्न संयाजयेत्, संस्थितयजुर्न जुहुयात्”—इति † । ततः किं मित्य-

* बन्धनौचित्यान्नर्गत एष यन्त्रो नास्ति क-प्रसक्तः ।

† पद्मनुष्ठेयाश्चत्वारि यागाः पत्नीसंयाजा उच्यन्ते । ते च दक्षिणचाननगरं वेदा-

पेक्षाया माह—“तावतैव यज्ञो ऽसंख्यतः”—इति । तदानीं यज्ञस्य समाप्तत्वादुत्तरकालीनं सोमक्रयादिकं न प्रवर्त्तते ; एतेषा मननुष्ठानमात्रेण यज्ञोऽसमाप्तो भवति, ततः उत्तरानुष्ठानं निर्वाधं प्रवर्त्तते ॥

किञ्चिद्विशेषं विधत्ते—“प्रायश्चीयस्य निष्कासं निदध्यात् सुदयनीयेनाभिनिर्वपेद्यज्ञस्य सन्तत्यै, यज्ञस्याव्यवच्छेदाय”—इति । भास्करतो लेपरूपो हविःशेषो निष्कासः । प्रायश्चीयकर्त्तृ-सम्बन्धिनं निष्कासं कस्मिंश्चित् पात्रे स्थापयेत् । ततः सुत्वा-

खन्नादिकं कृत्वा शालाशयै भवन्ति (कात्या० १०.८.१०.) । “ते वै पवीः संयाजयिष्यन्ः प्रतिपरायन्ति०—० अथ पवीः संयाजयन्ति०—० तस्मात् पवीः संयाजयन्ति । चतुर्वी देवता यजति०—० अथ सीमं यजति०—० अथ त्वष्टारं यजति०—० अथ देवानां पवीर्यजति०—० अथाग्निं द्रष्टव्यं यजति०—० एव सिवेतत् पवीं स्नाना करोति”—इति ब्रत० ब्रा० १.८.२.१—१५ । तैत्तिरीयकेऽपि—‘सीमं यजति’—इत्यादि ‘आग्निं पवीसंयाजाः’—इत्यत्र द्रष्टव्यम् (तै० सं० २. ६. १०.) । तन्मन्त्रादिविधयस्तु तन्नाम्नश्च १. ५. १२. १३ । मीमांसायास्तृतीयाध्यायीयवृत्तीयपादै चैतन्मूलक अधिकारश्च नैक मारचितम् (जै० सू० ३. ३. २०—२३. अधि० १०.) ।

“अथ समिष्टयजुर्जुहोति०—० वा वा एतेन यज्ञेन देवता ह्वयति, याव्य एष यज्ञस्तायते, सर्वा वै तयाः समिष्टा भवन्ति, यद्यत् तासु सर्वासु समिष्टास्तथैतज्जुहोति, तस्मात् समिष्ट-यजुर्नाम०—० तस्मात् समिष्टयजुर्जुहोति”—इति ब्रत० ब्रा० १. ८. २. २५—२७ । तथा तैत्तिरीयकेऽपि “समिष्टयजूंश्चि जुहोति यज्ञस्य समिध्यै । ययै यज्ञस्य क्रूरं, यद् विलिष्टं, वदत्येति, यस्मात्तेति, वदतिकरोति, यज्ञापि करोति, तदेव तैः प्रीचति”—इति तै० सं० ६. ६. २. १ । एतद्विधानं च तत्पुरस्तादेव श्रुतं द्रष्टव्यम् (२. ६. १०.) । तस्मैवेद मयुक्तं सायबेन—‘देवा मातुविदः’—इत्यर्थं मन्त्रः (वा० सं० ८. २१.) इष्टिसम्पूर्तकारित्वात् समिष्ट-यजुरित्युच्यते । स च मन्त्र आभ्यर्थवकाश्च समावाती व्याख्यातश्च—इति । तत्र आभ्यर्थवे (तै० सं० १. १. ४४.) समिष्टयजुर्होमी निरूपितः । “नव समिष्टयजूंश्चि जुहोति”—इत्यादि ब्रत० ब्रा० ४. ४. ४. १. द्रष्टव्यम् । “समिष्टेण इति (वा० सं० ८. १५.) नव समिष्टयजूंश्चि जुहोति प्रतिमन्त्रम्”—इति च कात्या० श्रौ० १०. ८. ११ ।

दिने * सोमयागस्यावसाने उदयनीयेष्टिगतेन हविषा सह तं 'निष्कासं' 'समभिनिर्वपेत्' । एवं सति प्रायणीयशेषस्यानुवर्त्तनात् सोमयागः सन्ततो भवति; न तु तस्य विच्छेदः प्राप्नोति । तैत्तिरीयाश्चामनन्ति—“प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीय मभिनिर्वपति, सैव सा यज्ञस्य सन्ततिः”—इति (तै० सं० ६. १. ५. ५.) । प्रकारान्तर माह—“अथो खलु यस्या भव स्यात्प्रायणीयं निर्वपेत्तस्या मुदयनीयं निर्वपेत्तावतैव यज्ञः सन्ततो ऽव्यवच्छिन्नो भवति”—इति । नात्र निष्कासोऽपेक्षितः किन्तु स्यात्वेकत्वमात्रेण यज्ञस्य सन्ततत्वाद्वावच्छेदराहित्यं सिध्यति । सान्त्वय-व्यवच्छेद-राहित्ययोऽर्थत एकत्वेऽप्यन्वयव्यतिरेकरूपत्वेन पृथगुपन्यासः ॥

अथ प्रायणीयोदयनीयेष्टोर्यान्वानुवाक्याव्यत्यासं विधातुं प्रस्तौति—“अमुस्मिन्वा एतेन लोके राधुवन्ति नास्मिन्नित्याहुर्द्यत् प्रायणीय मिति ; प्रायणीय मिति निर्वपन्ति, प्रायणीय मिति चरन्ति; प्रयस्येवास्मात्तोकाद्यजमाना इति”—इति । ब्रह्मवादिनः किञ्चिद् † दोषम् ‘आहुः’—‘प्रायणीयम्’ ‘इति’ एवंविधनामोपेतं ‘यत्’ कार्यं मस्ति, ‘एतेन’ कर्मणा, यजमानाः स्वर्गलोके एव समृद्धिं प्राप्नुवन्ति ; ‘नास्मिन्’ लोके । कथं मिति चेत्, ‘प्रायणीयम्’ ‘इति’ एतत् नाम, मनसा कृत्वा ‘निर्वपन्ति’, चरणकालेऽपि तथैव ‘चरन्ति’ । चरण माहुतिप्रक्षेपः । तस्य च नास्मिन् ऽयं मर्थः—अनेन कर्मणा ‘यजमानाः अस्मात्तोकात् प्रयस्येव’ ; न त्वस्मिन्लोके कश्चित्कालं प्रति तिष्ठन्ति । तस्मात् प्रायणीय-

* सुत्राण्यत्र मिहैव चतुर्थाध्यायान्ते वक्ष्यति भाष्यकारः—‘यस्यां क्रियायां सोमः स्रूयते अभिषूयते, सा सुत्या’—इति । तथाच सुत्रादिने इत्यस्य अभिषवक्रियादिवसे इत्यर्थः ।

† ‘कश्चिद्’ अ, ग ।

नाम सम्पन्नमिति । श्रौतः 'इति'-शब्दो ब्रह्मवाद्युद्गावितदीष-
समाख्यार्थः । अथ तद्दीषसमाधानं विधत्ते—“अविद्ययैव तदा-
दुर्व्यतिषजेष्व्याजानुवाक्याः”—इति । अज्ञानेनैव ब्रह्मवादिनः तद्-
चनमाहुः, न त्वत् तदुक्तदीषोऽस्ति । तद्दीषानुदयाय 'स्वस्ति नः
पण्यासु'-इत्यारभ्य 'मही नू षु मातरम्'-इत्यन्तानां (७८ पृ०)
याज्यानुवाक्यानां व्यतिषङ्गं कुर्यात् । तमेव व्यतिषङ्गं विशद-
यति—“याः प्रायश्चीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदयनीयस्य याज्याः
कुर्याद् ; या उदयनीयस्य पुरोनुवाक्यास्ताः प्रायश्चीयस्य याज्याः
कुर्यात् ; तद् व्यतिषजतुभयोर्लोकयोर्ऋध्या उभयोर्लोकयोः प्रति-
ष्ठित्या उभयोर्लोकयोर्ऋध्नोतुभयोर्लोकयोः प्रतितिष्ठति”—इति ।
'तत्' तेन 'याः प्रायश्चीयस्य'-इत्युक्तप्रकारेण व्यतिषङ्गः सम्पद्यते ।
स च लोकद्वये भोग्यवस्तुसमृद्धौ, स्वैर्येणावसानाय भवति ;—तथा-
नुष्ठानेन यजमानो लोकद्वये समृद्धः प्रतिष्ठितश्च भवति । यथोक्त-
दीषसमाधाने तैत्तिरीया आमनन्ति—“याः प्रायश्चीयस्य याज्या-
यन्ता उदयनीयस्य याज्याः कुर्यात्, पराङ्मुं लोकं मारोहेत्
प्रमायुकः स्याद् ; याः प्रायश्चीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उदयनीयस्य
याज्याः करोत्यस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति”—इति (सं० ६.
१. ५. ५.) । व्यतिषङ्गवेदनं प्रशंसति—“प्रतितिष्ठति य एवं
वेद”—इति ॥

योऽयं प्रथमखण्डे (६२ पृ०) प्रायश्चीयोदयनीययोरदितिर्देव-
ताकचरुर्विहितः, तमिमं प्रशंसति—“आदित्यचरुः प्रायश्चीयो
भवत्वादित्य उदयनीयो यज्ञस्य धृत्यै यज्ञस्य वर्सनधौ यज्ञस्याप्रस-
न्नाय”—इति । सोमयागस्मादौ प्रायश्चीयेष्टिः, अग्ने सोदनीयेष्टिः,
तयोर्ऋयोरदितिर्देवताकः 'चरुः'; सोऽयं तस्य 'यज्ञस्य' धारणाय ;

मध्याकारो ग्रन्थिविशेषः तस्य बन्धनम्, तत्सिद्ध्यर्थं सुभयत्रादित्य-
चरुकरणम् ; बन्धनस्थानीयेन चरुणा 'यज्ञस्य' धारणं सिध्यति ।
सति च धारणे यज्ञाङ्गं किञ्चिदपि स्रस्तं लुप्तं न भवति । ततो
'यज्ञस्याप्रस्रंसाय' उभयतश्चरुः । अत्र दृष्टान्त माह—“तद्यथैवाद्
इति ह आह तेजन्या उभयतोऽन्तयोरप्रस्रंसाय बसौ न ह्यत्येव
मेवैतद्यज्ञस्योभयतोऽन्तयोरप्रस्रंसाय बसौ न ह्यति यदादित्यश्चरुः
प्रायणीयो भवत्यादित्य उदनीयः”—इति । 'अद्' वक्ष्यमाणं निद-
र्शनं यथा भवति तथा दार्ष्टान्तिकम्—‘इति’ एवं कश्चिद्ब्रह्मवादी
‘आह स्र’—‘तेजन्या’-इत्यादिना । तावेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकौ
स्पष्टीक्रियेते—‘तेजनिः’ रज्जुः, तस्या उभयोः ‘अन्तयोः’ ‘अप्रस्रं-
साय’ विशेषनिवारणाय लौकिकः पुरुषो ‘बसौ न ह्यति’, मध्या-
कारौ ग्रन्थौ बध्नाति, ‘एव मेव’ चरुद्वयं ‘यद्’ अस्ति, तत् ‘एत-
द्यज्ञस्य’ उपक्रमोपसंहाररूपयोः ‘उभयोरन्तयोः’ अशैथिल्याय
मध्याकारबन्धनस्थानीयं भवति ॥

येयं प्रायणीये पथ्याख्या प्रथमा देवतास्ति, उदयनीये तस्या
उत्तमात्र मर्यवादेनोन्नयति—“पथ्ययैवेतः स्वस्था प्रयन्ति पथ्यां
स्वस्ति मभ्युद्यन्ति, स्वस्थेवेतः प्रयन्ति स्वस्त्युद्यन्ति स्वस्तुप्रयन्ति”
—इति । ‘इतः’-शब्दः षष्ठार्थे वर्तते । आसा माज्यहविष्काणां
देवतानां मध्ये ‘पथ्ययैव स्वस्था’ एतच्छब्दद्वयाभिहितयैव देव-
तया ‘प्रयन्ति’ प्रारभन्ते ; प्रायणीये तां देवतां प्रथमं यजन्ती-
त्यर्थः । ‘पथ्यां स्वस्ति मभि’ शब्दद्वयाभिहितां देवता मभिलक्ष्य
‘उद्यन्ति’ समापयन्ति ; उदयनीये तां देवतां सुत्तमां यजन्ती-
त्यर्थः । स्वस्त्याख्याया देवताया आद्यन्तयोर्यागे सति यजमानाः
‘इतः’ अस्मिन् कर्मणि ‘स्वस्त्येव’ क्षेमे एव यथा भवति तथा

‘प्रयन्ति’ प्रारभन्ते, तथा ‘स्वस्तुप्रयन्ति’ चेनेण समापयन्ति ।
अभ्यासोऽध्यायसमाख्यर्थः ॥

अथ मौमांसा । एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे (जै० सू०
६४—६६. अधि० १५.) चिन्तितम्—

“प्रायणीयस्य निष्कासे यो निर्वापोऽर्थकश्चैव तत् ।

निष्कासप्रतिपत्तिर्वोदयनीयस्य संस्कृतिः ॥

उताद्यः पूर्ववन्मैवं मुख्यस्य प्रकृतत्वतः ।

मध्येऽस्तु नोपयोक्तव्यः संस्कारस्य गुरुत्वतः ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“प्रायणीयस्य निष्कास उदयनीय मभि-
निर्वपति”—इति (तै० सं० ६.१.५.५.) । अत्र पूर्वन्यायेन निष्कास-
द्रव्यक उदयनीय मवसानधर्माक मन्यत् अर्थकमेत्याद्यः पक्षः ।
मुख्यस्यैवोदयनीयस्य प्रकृतत्वान्निष्प्रकरणाज्जातावभ्युदयधर्मातिदे-
शवत् उदयनीयस्य धर्मातिदेशस्याप्यसम्भवाच्चार्थकश्चैवत्वम् । यदि
तर्हि निष्कासप्रतिपत्तिरिति मध्यमः पक्षोऽस्तु, सोऽपीत्यं न
सम्भवति ; उपयुक्तसंस्कारादुपयोक्तव्यमाणसंस्कारस्य गरीयस्वात् ।
तस्मादुदयनीयस्य संस्कारः”—इति ॥ ५ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेय-
ब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये पञ्चमखण्डः ॥ ५ (११) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यहं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्नाज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवन्नायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(तृ)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

— ८० —

॥ ॐ ॥ प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं राजान
मक्रीणं^१स्तस्मात्प्राच्यां दिशि क्रीयते^२ तं त्रयोदशान्मा-
सादक्रीणं^३स्तस्मात् त्रयोदशो मासो नानुविद्यते^४ न वै
सोमविक्रय्यनुविद्यते पापो हि सोमविक्रयी^५ तस्य
क्रीतस्य^६ मनुष्यानभ्युपावर्त्तमानस्य^७ दिशो वीर्याणी-
न्द्रियाणि व्युदसीदंस्तान्येकयर्चा^८ ज्वारुरुत्सन्त^९ तानि
नाशक्रुवंस्तानि द्वाभ्यां तानि तिसृभिस्तानि चत-
सृभिस्तानि पञ्चभिस्तानि षड्भिस्तानि सप्तभिर्नैवा-
वारुन्धत^{१०} तान्यष्टाभिरवारुन्धताष्टाभिराश्रुवत^{११} यद-
ष्टाभिरवारुन्धताष्टाभिराश्रुवत तदष्टाना मष्टत्वं मश्रुते
यद्यत्कामयते य एवं वेद^{१२} तस्मादेतेषु कर्मस्वष्टावष्टा-
वनूच्यन्त^{१३} इन्द्रियाणां वीर्याणां मवरुध्यै ॥ १ (१२) ॥

प्रायणीया तदङ्गं च देवतादिक मीरितम् ।

तथैवोदयनीया च तद्विशेषाश्च वर्णिताः * ॥

* द्वितीयाध्यायार्थसङ्ग्रह श्लोक एषः । तत्र पञ्चसु खण्डेषु क्रमात् (१) प्रायणीषेष्टिः,
(२) प्रयाजादितिरूपं प्रायणीयाङ्गकर्त्तव्यं, (३) प्रायणीयदेवतादिकम्, (४) उदयनीया-
नुष्ठेयविशेषायेति पञ्चार्था उपदिष्टा इत्यर्थः ।

अथ सोमप्रवहणाङ्गमन्त्रादयो वक्तव्याः । तत्रादौ सोमक्रय-
 नस्य दिशं विधत्ते—“प्राच्यां वै दिशि देवाः सोमं राजान
 मक्रीणंस्तस्मात्प्राच्यां दिशि क्रीयते”—इति । प्राचीनवशात् पूर्वस्यां
 ‘दिशि’ देवैः पुरा सोमस्य क्रीतत्वाद्द्विग्विभिरपि तथा सोमः
 क्रीतव्यः इत्यर्थः * । प्रसङ्गात्सोमविक्रयिणः प्रत्यवायं दर्शयति—
 “तं त्रयोदशाभ्यासादक्रीणंस्तस्मात् त्रयोदशो मासो नानुविद्यते ;
 न वै सोमविक्रय्यनुविद्यते ; पापो हि सोमविक्रयी”—इति । पुरा
 संवत्सरस्य त्रयोदश मासाः ; सन्ति नेदानीम् ; देवाः त्रयोदश-
 मासस्याभिमानिनः पुरुषाः ‘तं’ सोमं क्रीतवन्तः । यस्मात्तदभि-
 मानी पुरुषः सोमविक्रयी, तस्मात्तोके तदीयः ‘त्रयोदशो मासो
 नानु विद्यते’ शुभकर्मानुकूलो नास्ति । मेघादिसंक्रान्त्यादिरहि-
 तत्वात्तन्ममास इत्यभिप्रेत्य तस्मिन्मासे शिष्टाः शुभकर्माणि वर्ज-
 यन्ति । अतएवेदानीं मपि ‘सोमविक्रयी’ शिष्टाचारस्यानुकूलो
 ‘न’ एव ‘विद्यते’ । सोमविक्रयिनः पापरूपत्वं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धि-
 द्योतनार्थं ‘हि’-शब्दः । अत एव श्रुत्यन्तरे तद्विषयो मन्त्र
 एवं व्याख्यायते—“अस्मे ज्योतिः सोमविक्रयिणि तम इत्याह ;
 ज्योतिरेव यजमाने दधाति ; तमसा सोमविक्रयिणं मर्ष-
 यति”—इति (तै० सं० ६. १. १०. ४. १) । अत्र ‘तमः’-शब्दः
 पापवाची ॥

* सोमक्रयाख्यादिकादिकं तु पञ्चमे वक्ष्यति; सोमक्रयप्रकारादयस्ताभ्यर्थ्येषु विशेषतः श्रुताः ।

† ‘अस्मे ज्योतिः’-इत्येकः, ‘सोमविक्रयिणि तमः’-इत्यपरः; तैत्तिरीयके श्रूयते (सं०
 १. १. ७.) । तयोरेव व्याख्यानायेदं ब्राह्मणम् । तत्राद्यस्य विनियोग एवं प्रोक्त आपस्तम्बेन
 —‘अस्मे ज्योतिरिति यत्ता मूर्ध्नास्तुका यजमानाय प्रयच्छति’-इत्यादि (१०. २६. ११.),
 तृतीयस्य चैवम्—‘ब्रह्मा मूर्ध्नास्तुका मङ्गिः क्लेदयित्वेदं महं सर्पाणां दन्दभूकानां ग्रीवा उप-

क्रयादूर्ध्वं प्राचीनवंशं प्रति नीयमाने सोमे पठितव्याना
 ष्टचा मष्टसङ्ख्या मादौ प्रशंसति—‘तस्य क्रीतस्य मनुष्यान्भ्यु-
 पावर्त्तमानस्य दिशो वीर्याणीन्द्रियाणि व्युदसीदंस्तान्येकयर्चा
 ऽवारुन्धन्त तानि नाशक्रुवंस्तानि हाभ्यां तानि तिसृभिस्तानि
 चतसृभिस्तानि पञ्चभिस्तानि षड्भिस्तानि सप्तभिर्नैवावारुन्धत,
 तान्यष्टाभिरवारुन्धताष्टाभिराश्रुवत; यदष्टाभिरवारुन्धताष्टाभिरा-
 श्रुवत, तदष्टाना मष्टत्वम्’-इति । क्रीतः सोमो यदा ‘मनुष्यान्’
 यजमानादीन् ‘अभि’ लक्ष्य आगच्छति, तदानीं ‘तस्य’ सोमस्य
 दिगादीनि ‘व्युदसीदन्’ विशेषेणोक्तन्नान्यभवन् । दिक्शब्दे-
 नाधिष्ठानं सुपलक्ष्यते । सोमं नेतुं यदधिष्ठानम्, यच्च वीर्यं
 सोमनिष्ठम् बलप्रदानं सामर्थ्यम्, यच्चेन्द्रियं चक्षुरादिपाटवहेतुत्वम्,
 तत्सर्वं विनष्टम् । तदानीं ते यजमाना ये मनुष्याः, ‘तानि’ दिगा-
 दीनि ‘एकयर्चा’ अवरोहन् स्वाधीनं कर्त्तुम् ऐच्छन्, ततः ‘तानि’
 अवरोहन् ‘नाशक्रुवन्’ । एवं हित्वादिसप्तपर्यन्ततया मन्त्रसङ्ख्याया
 नैवावरोधं कृतवन्तः; अष्टसङ्ख्याया त्ववरोधं कृत्वा तानि दिगादीनि
 प्राप्तवन्तः । तस्मादवरुन्धन्त एभिर्नश्यन्त एभिरिति वा व्युत्पत्त्या
 अष्टशब्दो निष्पन्नः । एतद्देदनं प्रशंसति—“अश्रुते यद्यत्कामयते
 य एवं वेद”-इति । तत्काम्यं मश्रुत इति योज्यम् । इदानीं
 मष्टसङ्ख्यां विधत्ते—“तस्मादेतेषु कर्मस्वष्टावष्टावनूचन्त इन्द्रि-
 याणां वीर्याणां भवदूर्ध्वै”-इति * । इदानीं प्रस्तुतं सोमप्रवहणाख्यं
 यत्कर्म, तच्च करिष्यमाणं कर्मन्तर्गम्, तथाविधेषु प्रत्येकम् ‘अष्टौ

यश्चासीत्तुपपश्य तया सोमविक्रयिष्यं विध्यति सोमविक्रयिष्यं तम इति’-इति (१४.) ।

‘अविलोमभिर्निर्मिता तनुः, कर्षाक्षुका’-इति तै० सा० भा० ।

* तत्र सोमप्रवहणी नामाष्टौ ऋच उत्तराश्विमेव खण्डे विधास्यते ।

अष्टौ' ऋचो होतानुब्रूयात् । तथाष्टसङ्ख्याया इन्द्रियाणि वीर्याणि
चावस्त्वानि भवन्ति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ (१२) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

सोमाय क्रीताय प्रोक्ष्यमाणायानुब्रूहीत्याह्लाध्वर्यु-
र्भद्रादभि श्रेयः प्रेहीत्यन्वाहायं वाव लोको भद्र-
स्तस्मादसावेव लोकः श्रेयान्त्स्वर्गं मेव तं लोकं यज-
मानं गमयति । बृहस्पतिः पुर एता ते अस्त्विति
ब्रह्मा वै बृहस्पतिर्ब्रह्मैवास्मा एतत्पुरोगव । मकर्णं वै
ब्रह्मणवद्रिष्यत्यथेमवस्य वर आ पृथिव्या इति ।
देवयजनं वै वरं पृथिव्यै । देवयजन एवैनं तदवसाय-
यत्यारे शचून् कृणुहि सर्ववीर इति । विषन्त मेवास्मै
तत्पाप्मानं भातव्य मपबाधते ऽधरं पादयति । सोम
यास्ते मयोभुव इति त्वचं सौम्यं गायत्र मन्वाह
सोमे राजनि प्रोक्ष्यमाणे । स्वयैवैनं तद्देवतया स्वेन

छन्दसा समर्धयति॑ सर्वे नन्दन्ति॑ यशसागतैत्यन्वाह॑
 यशो वै सोमो राजा॑ सर्वो ह वा एतेन॑ क्रीय-
 माणेन नन्दति॑ यश्च यज्ञे लप्स्यमानो भवति॑ यश्च
 न सभासाहेन॑ सख्या सखाय इत्येष वै ब्राह्मणानां
 सभासाहः॑ सखा यत् सोमो राजा॑ किल्बिषस्पृ-
 दित्येष उ एव किल्बिषस्पृद् यो वै भवति॑ यः श्रेष्ठता
 मश्नुते॑ स किल्बिषं भवति॑ तस्मादाहुर्मानुवोचो
 मा प्रचारीः॑ किल्बिषन् मा यातयन्निति॑ पितुषणि-
 रित्यन्नं वै पितु दक्षिणा वै पितु ता मेनेन सनोत्यन्न-
 सनि मेवैनं॑ तत् करोत्यरंहितो भवति॑ वाजिनाये-
 तीन्द्रियं वै वीर्यं वाजिन माजरसं हास्यै॑ वाजिनं
 नापच्छिद्यते॑ य एवं वेदागन्देव इत्यन्वाहागतो हि
 स तर्हि भवत्यृतुभिर्वर्धतु॑ क्षय मित्यृतवो वै सोमस्य
 राज्ञो॑ राजभ्रातरो यथा मनुष्यस्य॑ तैरेवैनं॑ तत्सहा-
 गमयति॑ दधातु नः सविता सुप्रजा मिष मित्याशिष
 माशास्ते॑ स नः क्षपाभिरहभिश्च जिन्वत्वित्यहानि वा
 अहानि रात्रयः क्षपा अहोरात्रैरेवास्मा॑ एता माशिष
 माशास्ते॑ प्रजावन्तं रयि मन्त्रे समिन्वत्वित्याशिष
 मेवास्ते॑ या ते धामानि हविषा यजन्तीत्यन्वाह॑ ता
 ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञं॑ गयस्फानः प्रतरणः सुवीर

इति गवां नः स्फावयिता* प्रतारयितैधीतेऽव तदा-
 हावीरहा प्र चरा सोम दुर्यानिति' गृहा वै दुर्या'
 विभ्यति वै सोमाद्राज्ञ आयतो यजमानस्य गृहाः'
 स यदेता मन्वाह' शाख्यैवैनं तच्छमयति' सोऽस्य
 शान्तो न प्रजां न पशून् हिनस्तीमां धियं शिष्य-
 माणस्य देवेति वारुण्या परिदधाति' वरुणदेवत्यो वा
 एष तावद्यावदुपनहो' यावत्परिश्रितानि प्रपद्यते
 स्वयैवैनं तद्देवतया स्वेन च्छन्दसा समर्हयति' शिष्य-
 माणस्य देवेति' शिष्यते वा एष यो यजतं क्रतुं दक्षं
 वरुण संशिशधीति' वीर्यं प्रज्ञानं वरुण संशिशधी-
 त्वेव तदाह' ययाति विश्वा दुरिता तरं सुतर्मास
 मधिनावं रुहेमेति' यज्ञो वै सुतर्मा नौः कृष्णा-
 जिन् वै सुतर्मा नौर्वाग्वै सुतर्मा नौर्वाच मेव तदा-
 रुह्य तया स्वर्गं लोक मभि सन्तरति' ता एता षष्ठा-
 वन्वाह रूपसमृद्धा एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं' यद् रूप-
 समृद्धं यत्कर्म क्रियमाण मृगभिवदति' तासां त्रिः
 प्रयमा मन्वाह' त्रिरुत्तमां ता द्वादश सम्पद्यन्ते'
 द्वादश वै मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः
 प्रजापत्यायतनाभिरेवाभी राप्नोति य एवं वेद' चिः

* 'न स्फावयिता'—इति निर्विसर्गपाठः ख, ग, घ ।

प्रथमां त्रिरुत्तमा मन्वाह यज्ञस्यैव तद् बर्त्सो नक्षति ।
स्येन्न बलायाविसंसाय ॥ २ (१३) ॥

मन्त्रगतां सङ्ख्यां विधाय मन्त्रान् विधातु मादौ प्रेषमन्त्रं
विधत्ते—“सोमाय क्रीताय प्रोक्षमाणायानुब्रूहीत्याहध्वर्युः”—
इति । यः सोमः क्रीतः, सः क्रयदेशात् प्राचीनवंशं प्रति प्रोक्षते,
नीयते ; तदर्धं मनुकूला ऋचो हे होतः ! अनुक्रमेण ब्रूहि । त
मेवं प्रेषमन्त्र मध्वर्युः पठेत् । अथ होतुः प्रथमां ऋचं विधत्ते—
“भद्रादभि श्रेयः प्रेहीत्यन्वाह”—इति । सेय मृक् तैत्तिरीय-
शाखाया मेव मान्नाता * —“भद्रादभि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुर
एता ते अस्तु । अथे मवस्य वर आ पृथिव्या आरे शन्नून् कण्वहि
सर्ववीरः”—इति (सं० १. २. ३. ३.) । तस्याय मर्यः—हे सोम !
‘भद्रात्’ मङ्गलात्, भूलोकरूपात् तस्मात् क्रयदेशात् ‘श्रेयः’ श्रेष्ठम्
स्वर्गलोकस्थानीयं प्राचीनवंशदेशम् ‘अभि’ लक्ष्य ‘प्रेहि’ प्रकर्षेण
आगच्छ । तथागच्छतः ‘ते’ ‘बृहस्पतिः’ ‘पुरः एता’ पुरतो गन्ता
‘अस्तु’ । ‘अथ’ गमनादूर्ध्वम्, ‘पृथिव्याः’ सम्बन्धिनि ‘आ’ सम-
न्तात् ‘वर’ श्रेष्ठे देवयजने ‘ईम् अवस्य’ इदं तवावस्थानयोग्यं
स्नानं निश्चिनु । सर्वेभ्यः ‘वीरः’ शूरस्त्वं ‘शन्नून्’ पापरूपान् यज्ञ-
विद्भेषिणः ‘आरे कण्वहि’ दूरे कुर्व, निराकुर्वित्वर्धः । तस्या ऋचि
प्रथमपादं व्याचष्टे—“अयं वाव लोको भद्रस्तस्मादसावेव लोकः
श्रेयान्स्वर्गं मेव तज्जोक्तं यजमानं गमयति”—इति । ‘तत्’ तेन

* न तु सङ्ख्याहीयेति भावत् । अतएवाचलायनेन प्रपठ्य विहितः, न तु प्रतीक-
नक्षत्रमात्रेणेति द्रष्टव्यम् (भाव० श्री० ४. ४. २.) । एषा त्रैलोक्यकल्पवृक्षायां भावः
स्वर्गमेव ।

प्रथमपादपाठेन * । अष्ट मन्थत् । द्वितीयपाद मन्थ व्याचष्टे—
 “हृदस्यतिः पुर एता ते अस्थितिः ; ब्रह्म वै हृदस्यतिर्ब्रह्म-
 वाक्सा एतत् पुरोगव मकर्ष वै ब्रह्मण्ड्रिषति”—इति । हृदस्यतेः
 ब्रह्मत्वं ब्राह्मणजातिमत्त्वम् “ब्रह्म वै देवानां हृदस्यतिः”—इत्यादि-
 न्युत्पत्त्यन्तरे प्रसिद्धम् (तै० सं० २.२.८.१. १) । ‘एतत्’ एतेन द्वितीय-
 पादपाठेन ‘अस्मै’ यजमानार्थम् ‘ब्रह्म एव’ ब्राह्मण इव ‘पुरो-
 गवम्’ पुरोगन्तारम् ‘अकः’ करोति ; ‘ब्रह्मण्यत्’ ब्राह्मणसहायोपेतं
 कर्त्तुं ‘न वै रिष्यति’ सर्वथा नाशं न प्राप्नोति । तृतीयपाद मन्थ
 व्याचष्टे—“अथे मवस्य वर आ पृथिव्या इति, देवयजनं वै वरं
 पृथिव्यै देवयजन एवैनं तदवसाययति ; आरे शत्रून् जगद्धि सर्व-
 वीर इति ; द्विषन्त मेवास्मै तत्प्राप्नानं भ्रातृव्य मपवाधते ऽधरं
 पादयति”—इति । देवयजनाख्यस्य यागदेशस्य पृथिवीसम्बन्धि-
 श्लेष्ठस्थानत्वात् तच्च ‘एव’ ‘एनं’ सोमं ‘तत्’ तेन तृतीयपादपाठेन
 ‘अस्मै’ यजमानाय द्वेषं कुर्वन्तं पापकृपं शत्रुम् ‘अपवाधते’,
 ‘अधरं पादयति’ निज्जष्टं पदं प्रापयतीत्यर्थः ॥

होचानुवक्तव्या द्वितीयाद्यास्तिस्र ऋचो विधत्ते—“सोम यास्ते
 मयोभुव इति त्वचं सौम्यं गायत्र मन्वाह ; सोमे राजनि प्रोद्ध-
 माणे स्वयैवैनं तद्देवतया स्वेन हृन्दसा समर्धयति”—इति । तिसृष्व
 ऋचां सङ्घातस्तृचः ‡ । स च सोमदेवताको गायत्रीच्छन्दस्तत्र ।
 सोमानयनकाले तं त्वच मनुब्रूयात् § । ‘तत्’ तेनानुवचनेन स्वात्म-

* ‘तङ्गीकं’—इति ख, ग (८५ पृ० १० पं०) ; तस्याठ मवलम्ब्यैतद् भाष्यम् ।

† ब्रह्मण्युपरिष्ठात् ‘ब्रह्म वै हृदस्यतिः’, ‘अत्र’ सोम आसीत्—इति २. ५. ६ ।

‡ ‘अथि त्रैवत्तरपदादिष्वीपच हृन्दसि’—इति पा० ६. १. ३४, वा० ।

§ स च त्वचः ऋ० सं० १.८१.८, १०, ११ । आत्रेयादनीनाम्बच विहितः (४.४.४.) ।

रूपया 'देवतया' स्वकीयच्छन्दसा च 'एनं' सोमं ससृज् करोति ।
अत्र नीयमानद्रव्यविशेषः सोमः ; मन्त्रदेवताप्यसावेव । तस्मात्
स्वात्मरूपत्वम् । गायत्री दुर्लोकात्सोम मानीतवती । तैत्तिरीयाः
कद्रुचेत्यनुवाके समामनन्ति (सं० ६. १. ६. १.) * । तस्मात्
छन्दसः स्वकीयत्वम् ॥

पञ्चमी सृजं विधत्ते—“सर्वे नन्दन्ति यशसागतेनेत्यन्वाह”—
इति । सा च संहिताया मेव मास्माता—“सर्वे नन्दन्ति यशसा-
गतेन सभासाहेन सख्या सखायः । किंस्त्रिषसृत्पितुषण्विषोवा
मरं हितो भवति वाजिनाय”—इति (१०. ७१. १०.) । तस्या
ऋचोऽय मर्थः—‘सर्वे सखायः’ यजमानप्रभृतयः ‘सख्या’ सोम-
रूपेण ‘नन्दन्ति’ तुषन्ति । कीदृशेन सख्या ? ‘यशसा’ यशो-
हेतुना ‘आगतेन’ समीपं प्राप्तेन, ‘सभासाहेन’ विद्वत्सभां विद्या-
प्रसङ्गेन सहते अभिभवति सभासाहः, तादृशेन । स तादृशः
सोमरूपः सखा, ‘एषाम्’ ऋत्विग्यजमानानां ‘किंस्त्रिषसृत्’
किंस्त्रिषात् पापात् सृणोति पालयति किंस्त्रिषसृत् । ‘पितु’-
शब्दोऽन्वाची †, तस्य सनिर्दानं येन सोमेन लभ्यते, सोऽयम्
‘पितुषणिः’ । सोमस्य पापनिवारकत्व मसप्रदानेन । सर्वशास्त्र-
प्रसिद्ध्योत्तनार्थो ‘हि’ शब्दः । तथायं सोमो वाजिनशब्दाभि-
धेयावेन्द्रियाय वीर्याय वा ‘अरं हितः’ अलम् अत्यन्तं हितो भव-
तीति । तस्या ऋचः प्रथमं पादं व्याचष्टे—“यशो वै सोमो राजा ;
सर्वो ह वा एतेन क्रीयमाणेन नन्दति, यश्च यज्ञे लप्स्यमानो
भवति, यश्च न”—इति । यशःकारणात् सोमस्य यशस्त्वम् । ‘यः’

* तथा अतपथेऽपि द्रष्टव्यम्—‘दिवि वै सोम आसीत्’—इत्यादिः १. २. ४ ।

† ‘पितुरिच्छन्ननाम ; पातेर्वा पिबतेर्वा प्यायतेर्वा’—इत्यादि निब० २. १. १ ।

पुमान् ऋत्विग् भूत्वा 'यज्ञे' धनं लप्स्यते, 'यस्य' द्रष्टुं मागतः 'न' तु धनार्थी ; 'सर्वः' अप्यसौ सोमक्रयणं दृष्ट्वा तुष्यति । द्वितीयपादं मनूय व्याचष्टे—“सभासाहेन सखा सखाय इत्येष वै ब्राह्मणानां सभासाहः सखा, यत् सोमो राजा”—इति । योऽयं राजमानः सोमः, सोऽयं ब्राह्मणसभा मतिर्भवति, सर्वे ब्राह्मणाः सोमाधीना भवन्तीत्यर्थः । तृतीयपादे प्रथमं पदं मनूय व्याचष्टे—“किंलिबषस्यदित्येष उ एव किंलिबषस्यद्”—इति । योऽयं सोमोऽस्ति, 'एष उ एव' किंलिबषात् पालयति ; सर्वकामहेतोः सोमयागस्य पापक्षयायानुष्ठातुं शक्यत्वात् । यज्ञानुष्ठाने च प्रवृत्तानां ऋत्विग्यजमानानां कः किंलिबषप्रसङ्गः ? इत्याशङ्क्याह—“यो वै भवति, यः श्रेष्ठता मनुते, स किंलिबषं भवति”—इति । 'यः' पुमान् प्रौढे यज्ञे प्रवृत्तो 'भवति', तथापि 'यः' 'श्रेष्ठतां' प्रयोगपाटवाभिमानम् 'अनुते' प्राप्नोति, 'सः' तादृशः पुरुषः कर्म-समाप्ति-व्यग्रतया पण्डितमन्यत्वेन वाग्वैकल्यं कुर्वन् 'किंलिबषं' भवति' पापं प्राप्नोति । त मेतं पापप्रसङ्गं विस्पष्टयति—“तस्मादाहुर्मा नु वोचो मा प्रचारीः ; किंलिबषन् मा यातयन्ति”—इति । यस्मादृत्विजां किंलिबषं सम्भाव्यते, 'तस्माद्' यजमानाः एवम् 'आहुः'—हे होतः ! त्वम् 'मा नु वोचः' अन्यचित्तः सन् पुरोगवाक्सां मा पठ । हे अध्वर्यो ! 'मा प्रचारीः' व्यग्रतया प्रचार मन्यथानुष्ठानं मा कार्षीः । 'नु' क्षिप्रं कुर्वन्तो भवन्तः 'किंलिबषं' 'मा यातयन्' मा प्राप्नुवन्तः । 'इति'शब्दो यजमानानां सुक्तिसमाप्तिः । इत्थं सम्भावितात् किंलिबषात् सोमः पालयति । तृतीयपादे द्वितीयपदं मनूय व्याचष्टे—“पितुष्विरित्यन्नं वै पितु ; दक्षिणा वै पितु ; ता मेनेन सगोत्वन्नसनि-

मैत्रेयं तत्करोति”-इति । अन्नवाची पितृशब्दो लब्धव्यत्वं
 साम्यात् दक्षिणा मप्युपलक्षयति । ‘तां’ दक्षिणा मैत्रेण सोमिन
 निमित्तभूतेन ‘सोमोति’ ऋत्विग्भ्यो ददाति । ‘तत्’ तेन, पितृशब्द-
 पाठेन ‘एनं’ सोमम् ‘अन्नसनिम्’ अन्नदाननिमित्तभूतम् ‘एव
 करोति’ । चतुर्थं पादं मनूय तच्च वाजिनशब्दं व्याचष्टे—“अरं
 हितो भवति वाजिनायेतीन्द्रियं वै वीर्यं वाजिनम्”-इति । वेदनं
 प्रशंसति—“आजरसं ह्यस्मै वाजिनं नापच्छिद्यते य एवं वेद”
 -इति । जरासमाप्तिपर्यन्तं वेदितुरिन्द्रियवीर्ययोरपच्छेदो न
 भवति ॥

षष्ठी सूचं विधत्ते—“आगन्देव इत्यग्राह”-इति । स च
 मन्त्रः संहिताया मास्मातः—“आगन् देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयं
 दधातु नः सविता सुप्रजा मिषम् । स नः क्षपाभिरहभिश्च
 जिन्वतु प्रजावन्तं रयिं मस्मे समिन्वतु”-इति (४. ५३. ७.) ।
 तस्यायं मर्थः । सोमो ‘देवः’ ‘आगन्’ इह कर्मणि आगच्छतु ।
 आगत्य च ‘ऋतुभिः’ सह ‘क्षयं’ निवासस्थानं ‘वर्धतु’ वृद्धिं प्राप-
 यतु । ‘नः’ अस्माकं ‘सविता’ प्रेरकः स देवः ‘सुप्रजां’ शोभना-
 पत्यम्, ‘इषम्’ अन्नं च ‘दधातु’ सम्पादयतु । ‘सः’ देवः ‘नः’
 अस्मान् ‘क्षपाभिः’ रात्रिभिः, अहोभिः च ‘जिन्वतु’ प्रीणयतु ।
 तथा ‘प्रजावन्तं रयिम्’ प्रजोपेतं धनम् ‘अस्मे समिन्वतु’ अस्माद्यु
 सम्यक् प्रापयत्विति ।

अस्या ऋचः प्रथमपादे पूर्वभागं व्याचष्टे—“आगतो हि स
 तर्हि भवति”-इति । ‘तर्हि’ तस्मिन् क्रयोत्तरकाले ‘सः’ सोमः
 ‘आगतो भवति’-इति प्रसिद्धम् । उत्तरभागं मनूय व्याचष्टे—
 “ऋतुभिर्वर्धतु क्षयं मित्वृतवो वै सोमस्य रात्रो राजभ्रातरो यन्ना

मनुष्यस्य ; तैरेवेनं तद्वहागमयति”—इति । यथा लोके कस्य-
चिन्ननुष्यस्य आतरोऽपि मनुष्यजातीयाः, तथा राजजातीयस्य
सोमस्य आतरोऽपि राजजातीयाः । ‘तत्’ तेन मन्त्रभागपाठेन
‘तैः’ ऋतुभिः आदृभिः ‘सह’ ‘एनं’ सोम मन्त्रिन् कश्चिच्चि
‘आगमयति’ । द्वितीयपाद मनुष्य व्याचष्टे—“दधातु नः सविता
सुप्रजा मिष मित्याशिष माशास्ते”—इति । आशासनौयोपेक्षणीयः
प्रजादिपदार्थ आशीः ; ताम्, अनेन पादपाठेन ‘आशास्ते’ । द्वितीय-
पाद मनुष्य व्याचष्टे—“स नः क्षपाभिरहभिश्च जिन्वत्वित्य-
हानि वा अहानि, रात्रयः क्षपाः, अहोरात्रैरवास्मा एता माशिष
माशास्ते, प्रजावन्तं रयि मन्त्रे समिन्वत्वित्याशिष मेवाशास्ते”
—इति । लोकप्रसिद्धानि ‘अहानि’ एवात्र मन्त्रोक्तानि ‘अहानि’;
अहोभिरिति वक्तव्ये वर्णविकारेणाहभिरित्युक्तत्वात् * । शब्दा-
न्तरभ्रमव्युदसितुं मिदं व्याख्यानम् ;—एव मत्र व्याख्यातव्यः
पदविशेषो नास्ति, किन्तु आशीः-प्रार्थनरूपं तात्पर्यं मेवेत्यभिप्रेत्य
‘एव’कारः प्रयुक्तः ॥

सप्तमी सूचं विधत्ते—“या ते धामानि हविषा यजन्तीत्य-
न्वाह”—इति । सेय मृक् संहिताया मान्नाता—“या ते धामानि
हविषा यजन्ति ता ते विष्ठा परिभूरसु यज्ञम् । गयस्फानः प्रत-
रचः सुवीरो ऽवीरहा प्र चरा सोम दुर्यान्”—इति (१. ६१. १६.) ।
हे सोम ! ‘ते’ तव ‘धामानि’ यान्युत्तरवेद्यादिस्थानानि, यजमानाः
‘हविषा यजन्ति’, ‘ते’ तव, ‘ता विष्ठा’ तानि सर्वाणि स्थानानि
व्याप्येति शेषः । ततो भवान् ‘यज्ञ’ ‘परिभूरसु’ परितः प्राप्तवान्
भवतु । किञ्च त्वं ‘गयस्फानः’ गयानाम् अन्नदीयानां गवां वर्ष-

* ‘आवहव्यस्तरकर्तुं यज्ञाय व्यस्य मिच्छति’—इति पा० १. १. ८५. वा० ।

यिता, 'प्रतरणः' प्रतारयिता सर्वापदुत्तारणहेतुः, 'सुवीरः' शोभन-
पुत्रपौत्रादिप्रदो भवेति शेषः । हे सोम ! 'अवीरहाः' अस्म-
दीयानां वीरपुरुषाणां हनन मकुर्वाणो 'दुर्यान्' अस्मदीयगृहान्
प्रति 'प्र चर' प्रकर्षेणागच्छ ।

अत्र प्रथमपादस्य स्पष्टार्थत्वबुद्ध्या व्याख्यानं सुपेक्ष्य द्वितीय-
पादं मपि स्पष्टार्थाभिप्रायेणैव पठति—“ता ते विष्वा परिभू-
रसु यज्ञम्”—इति । तृतीयपादं मनूय व्याचष्टे—“गयस्मानः
प्रतरणः सुवीर इति ; गवां नः स्थावयिता प्रतारयितैधौत्वेव
तदाह”—इति । 'स्थावयिता' वर्धयिता । चतुर्थपादं मनूय
व्याचष्टे—“अवीरहा प्र चरा सोम दुर्यानिति ; गृहा वै दुर्याः,
बिभ्यति वै सोमाद्रात्र आयतो यजमानस्य गृहाः ; स यदेता
मन्वाह शान्त्यैवैनं तच्छमयति ; सो ऽस्य शान्तो न प्रजां न पशून्
हिनस्ति”—इति । 'आयतः' आगच्छतः 'सोमात् रात्रः' 'यज-
मानस्य' 'गृहाः' गृहवर्त्तिनो वीरपुरुषाः । केनापि परिचर्या-
वैकल्येन राजा कोपं करिष्यतीति मत्त्वा, तस्मात् सर्वे 'बिभ्यति' ।
तदानीं 'सः' होता यदि 'एताम्' अवीरहेतिपदयुक्ता मृचम्
'अन्वाह', 'तत्' तेनानुवचनेन 'शान्त्या' शान्तिहेतुभूतया सुवीर-
पदोक्त्यैवैतं राजानं 'शमयति' शान्तं करोति, 'सः' च राजा
'शान्तः' सन् 'अस्य' यजमानस्य पुत्रादिकाम् 'प्रजां' गवादिपशून्
'न हिनस्ति' ॥

अष्टमो मृचं विधत्त—“इमां धियं शिञ्चमाणस्य देवेति
वारुण्या परिदधाति”—इति । इयं मृक् वरुणदेवताका ; तथा
'परिदधाति' अनुवचनं समापयेदित्यर्थः । सेयं मृक् संहिताया
मेव मान्वाता—“इमां धियं शिञ्चमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुणं स-

शिशाधि । ययाति विष्ठा दुरिता तरेम सुतर्माञ्च मधि नाव
रहेम”—इति (८. ४२. १.) । तस्माय मर्थः—हे ‘वरुण !’ देव !
‘इमं’ ‘क्षियं’ यन्नालुष्ठानविषयां बुद्धिं ‘शिक्षमाणस्व’ अभ्यस्तो यज-
मानस्व ‘क्रतु’ यन्नविषयं वीर्यम्, ‘दक्ष’ कौशलं यन्नविषयप्रधानं ‘सं
शिशाधि’ सम्यगुपदिश । ‘यया’ वायूपया नावा ‘विष्ठा दुरिता’
सर्वाणि पापानि ‘अति तरेम’, तादृशीं ‘सुतर्माञ्च’ सुहु-तरण-
हेतु’ वायूपां ‘नावम्’ ‘अधि रहेम’ आधिक्येनारोहणं कुर्म इति ।

वारुणा समापने कारु माह—“वरुणदेवस्यो वा एष ताव-
द्यावदुपनहो यावत्परित्रितानि प्रपद्यते, स्वयैवेन तद्देवतया स्वेन
छन्दसा समर्पयति”—इति । ‘यावत्’ कालं सोमः ‘उपनहः’
वस्त्रादिना वहः स्यात्, ‘यावत्’ च ‘परित्रितानि’ प्राचीन-
वंशादिस्थानानि ‘प्रतिपद्यते’, तावत् ‘एषः’ सोमो वरुणदेवताकः ;
बन्धनस्य वरुणपाशाधीनत्वात्*, आकरस्यस्यापि वरुणाधीनत्वात्† ।
‘तत्’ तथा सति वारुणा परिदधानो होता ‘स्वयैव’ सोमस्य
न्धियैव ‘देवतया’ ‘स्वेन’ सम्बन्धिना ‘छन्दसा’ तम् ‘एनं’ सोमं
समृद्धं करोति ‡ ।

अस्मा ऋचस्त्रिष्टुप् छन्दः । सा च चिष्टुप्, सोम माहर्तुं
बुद्धौ गत्वा दक्षिणां तपसा हृतवती । तथाच शाखान्तरे श्रूयते
—“सा दक्षिणाभिश्च तपसा चागच्छति”—इति (तै० सं० ६. १.
६. २.) । तस्मादिदं छन्दः सोमस्य स्वकीयम् ।

* ‘उदुत्तमं वरुण पाशम् (ऋ० सं० १. २४. १५.)’—इत्यादि च तच्च सम्बन्धितम् ।

† ‘वरुणो वसीतीति सतः’—इति निब० १०. १. १ ।

‡ “नावधी नै क्रीतः सोम उपनहः”—इत्यादि, वारुणार्चां परिचरति स्वयैवेन देव-
तया परिचरतीत्यनम् प्राञ्जलम् तै० सं० ६. १. ११ ; एतदीयमन्त्रास्तु १. २. ७—८ ।

प्रथमपादे शिक्षमाणस्येति पदं व्याचष्टे— “शिक्षमाणस्य देवेति शिक्षते वा एष यो यजते”—इति । पुनःपुनरभ्यासः शिक्षा । यजनशीलस्य सोऽस्ति । द्वितीयपादं मनूय व्याचष्टे— “क्रतुं दत्तं वरुणं सं शिक्षाधीति, वीर्यं प्रज्ञानं वरुणं सं शिक्षाधीत्येव तदाह”—इति । द्वितीयाहं मनूय व्याचष्टे— “यथाति विज्ञा दुरिता तरेम, सुतर्माणं मधि नावं रुहेमेति ; यज्ञो वै सुतर्मा नीः ; कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नीर्वाग्वै सुतर्मा नीः ; वाचमेव तदारुह्य तथा स्वर्गं लोकं मभि सन्तरति”—इति । यच्च यज्ञस्य वा कृष्णाजिनस्य वा प्रस्तावः, तच्च तत्परत्वेन सुतर्मशब्दो व्याख्येयः ; इह तु मन्त्ररूपा वाक् विवक्षिता । ‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन वाग्वरूपा मेव नावम् ‘आरुह्य’ ‘तथा’ नावा ‘स्वर्गम्’ ‘अभि’लक्ष्य सम्यक् स्वर्गं ‘तरति’ ॥

उक्ताः सर्वा ऋचः प्रशंसति—“ता एता अष्टावग्याह रूप-समृद्धाः”—इति । विवक्षितार्थप्रतिपादकेन रूपेण समृद्धाः * । ता मेव समृद्धिं विप्रदयति—“एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूप-समृद्धम् ; यत्कर्म क्रियमाणं सुगभिवदति”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् (४५ पृ० ११ पं०) । आद्यन्तयोः ऋचोरावृत्तिं विधत्ते— “तासां त्रिः प्रथमा मनुह, चिरुत्तमाम्”—इति । आवृत्तिसङ्घितानां सृष्ट्यां सङ्ख्यां प्रशंसति—“ता द्वादश सम्पद्यन्ते ; द्वादश वै मासाः संवत्सरः ; संवत्सरः प्रजापतिः”—इति । वेदनं प्रशंसति— “प्रजापत्यायतनाभिरेवामौ राप्नोति य एवं वेद”—इति । आवृत्तिः

* एता एवाष्टावचः सीमप्रवहस्य उच्यन्ते । आद्यन्तावनेन तु विक्षिता विधेयतः (४. ४. १, ४, ६.), तथा कालावनेनापि ०. ८. ३२—३४ । तच्च सीमस्योपीत्यानादि-मन्त्रासु तै० सं० १. २. ८ अयु० । तत्राष्टावचं च ६. १. ११ अयु० ।

प्रशंसति—“भिः प्रथमां निरुत्तमा मनुज, यन्नस्यैव तद् बसौ
नञ्जति, स्थेन्ने बलायाविस्त्रंसाय”—इति । ‘तत्’ तेनावर्त्तनेन
‘बसौ’ रज्जाः उभयोरन्तयोः स्थिती मत्स्याकारी ग्रन्थी । तद्-
दत्रापि ‘नञ्जति’ बध्नाति । तच्च बन्धनं ‘स्थेन्ने’ स्थैर्याय भवति ।
तस्यैवानुयव्यतिरेकाभ्यां व्याख्यानं प्राबल्य मविस्त्रंसनं च ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां द्वतीयाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१३) ॥

॥ अथ द्वतीयः खण्डः ॥

अन्यतरोऽनङ्गान् युक्तः स्यादन्यतरो विमुक्तो
ऽथ राजान् मुपावहरेयुर्यदुभयोर्विमुक्तयोरुपावहरेयुः
पितृदेवत्वं राजानं कुर्युर्यद्युक्तयोरयोगक्षेमः प्रजा
विन्देत् ताः प्रजाः परिप्लवेरन् योऽनङ्गान्विमुक्तस्त-
च्छालासदां प्रजानां रूपं यो युक्तस्तच्चक्रियाणां ते ये
युक्तेऽन्ये विमुक्तेऽन्य उपावहरन्त्युभावेव ते क्षेमयोगौ
कल्पयन्ति देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त त
एतस्यां प्राच्यां दिश्यतन्त तांस्ततोऽसुरा अजयंस्ते
दक्षिणस्यां दिश्यतन्त तांस्ततोऽसुरा अजयंस्ते
प्रतीच्यां दिश्यतन्त तांस्ततोऽसुरा अजयंस्त

उदीच्यां दिश्ययतन्त॑ तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्त॑
 उदीच्यां प्राच्यां दिश्ययतन्त॑ ते ततो न पराजयन्त॑
 सैषा दिगपराजिता॑ तस्मादेतस्यां दिशि यतेत वा
 यातयेद्वेश्वरो हानृणा कर्त्तोस्ते देवा अन्नवन्नराजतया
 वै नो जयन्ति॑ राजानं करवामहा इति तथेति॑ ते
 सोमं राजान मकुर्वन्ते सोमेन राज्ञा॑ सर्वा दिशो
 जयन्नेष वै सोमराजा * यो यजते॑ प्राचि तिष्ठ-
 त्यादधति॑ तेन प्राचीं दिशं जयति॑ तं दक्षिणा परि-
 वहन्ति॑ तेन दक्षिणां दिशं जयति॑ तं प्रत्यक्ष मावर्त्त-
 यन्ति॑ तेन प्रतीचीं दिशं जयति॑ त मुदीचस्तिष्ठत
 उपावहरन्ति॑ तेनोदीचीं दिशं जयति॑ सोमेन राज्ञा॑
 सर्वा दिशो जयति य एवं वेद ॥ ३ (१४) ॥

सोमप्रवहणीर्हो विधाय सोमस्य शकटादवरोहणं विधत्ते
 —“अन्यतरोऽनङ्गान् युक्तः स्यादन्यतरो विमुक्तोऽथ राजान मुपाव-
 हरैयुः”—इति । क्रयदेशे सोमं शकटे प्रक्षिप्य प्राचीनवंग्रसमीपे
 समानीय शकटवह्नयोरनङ्गोर्मध्ये कश्चिदनङ्गाहं विमुच्य इतर
 मविमुच्य ‘राजानं’ शकटादधस्तादृत्विजः ‘उपावहरैयुः’ । ‘युक्तः’
 शकटे बद्धः । ‘विमुक्तः’ शकटाद्वियोजितः । उभयोरनङ्गो-
 र्विमोचने दोष मुद्गावयति † —“यदुभयोर्विमुक्तयोरुपावहरैयुः
 पिष्टदेवस्य॑ राजानं कुर्युः”—इति । राज्ञः सोमस्य पिष्टभिः स्वीक-

* ‘सोमी राजा’ क । † ‘मुपन्यसति’ ग, घ ।

त्वादयं सोमो देवयोम्यो न भवेत् । उभयोरनडुहोः शकटयोगी-
पि दोष माह—“यद् युक्तयोरयोगचेमः प्रजा विन्देत्, ताः प्रजाः
रिद्धवेरन्”—इति । अप्राप्तस्य धनादेः सम्पादनं योगः, प्राप्तस्य
एवं चेमः ; योगसहितः चेमो योगचेमः, तदभावः ; ‘प्रजाः’
गुणादिकाः ‘विन्देत्’ लभेत, प्राप्नुयात् । “यो ऽनङ्गान् विमुक्त-
स्तच्छाखासदां प्रजानां रूपं, यो युक्तस्तश्चक्रियाणां, ते वे युक्ते
ऽन्ये विमुक्ते ऽन्य उपावहरन्तुभावेव ते चेमयोगी कल्पयन्ति”—
इति । ‘यः अनङ्गान् विमुक्तः’, ‘तत्’ एतत् ‘शाखासदां’ गृहावस्थि-
तानां ‘प्रजानां’ पुत्रादीनां ‘रूपम्’ ; ‘यः’ अनङ्गान् अधस्ताच्छकटे
‘युक्तः’, ‘तत्’ ‘च’ ‘क्रियाणां’ लौकिकानां वैदिकानां च स्वरूपम् ।
यद्वा, चक्र मस्यास्तीति चक्रि शकटम्, तेन चक्रिणा यातूति,
शकट मारुद्भ्य गच्छन्तः प्रजाः चक्रियाः, तासां रूपम् । एवं सति ‘ते’
यजमानानां मध्ये ‘ये’ केचिद् बुद्धिमन्तो यजमानाः ‘अन्ये युक्ते’
एकस्मिन्ननडुहि शकटवद्भ्य, ‘अन्ये विमुक्ते’ इतरस्मिन्ननडुहि शक-
टादियोजिते सति सोमम् ‘उपावहरन्ति’ । ‘ते’ बुद्धिमन्तः ‘उभावेव’
चेमं योगं च सम्पादयन्ति । त मिम मयं तैत्तिरीयाश्रामनन्ति—
“यदुभौ विमुच्यातिथ्यं गृह्णीयाद्यन्नं विच्छिन्द्याद्यदुभावविमुच्य
यथानागतायातिथ्यं क्रियते तादृगेव तद्विमुक्तोऽन्योऽनङ्गान् भवत्व-
विमुक्तोऽन्योऽद्यातिथ्यं गृह्णाति यन्नस्य सन्तत्यै”—इति (सं० ६.
२. १. १.) । नग्वेकत्र सोमावरोहणकाल उच्यते, इतरत्राति-
थेरष्टिकाल इति न समानविषयत्वम् ? इति चेत्, न ; उभयो-
रेककालीनत्वात् ॥

अथास्यायिकामुखेन सोमोपावहरणस्यैशानीं दिशं विधत्ते—
“देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त ; त एतस्यां प्राच्यां दिग्म-

यतन्त, तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्ते दक्षिणस्यां दिश्ययतन्त, तांस्ततो
 ऽसुरा अजयंस्ते प्रतीच्यां दिश्ययतन्त, तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्त
 उदीच्यां दिश्ययतन्त, तांस्ततो ऽसुरा अजयंस्त उदीच्यां प्राच्यां
 दिश्ययतन्त ; ते ततो न पराजयन्त ; सैषा दिगपराजिता ;
 तस्मादेतस्यां दिशि यतेत वा यातयेद्देश्वरो हानृणा कर्त्ताः”-
 इति । ‘समयतन्त’ सङ्ग्राम मकुर्वन् । प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु
 देवानां पराजय आसीत्, ऐशान्यां दिशि नास्ति पराजयः ;
 तस्मात्तस्यां ‘दिशि’ सोमोपावहरणाय ‘यतेत’ प्रयत्नं कुर्याद् ‘वा’,
 ‘यातयेत्’ प्रयत्नं कारयेद् ‘वा’ । एवमेव वैकथ्यराहित्यं कर्तुं
 प्रभुर्भवति । अथवा सोमस्य राज्ञो विजयित्वेनोत्तरत्र प्रशंसां कर्तुं
 देवासुरा वा इत्यादिना लौकिकस्य राज्ञ ऐशान्यां दिशि स्वकीय-
 श्रुत्वप्रेरणं प्रतिपादितम् ॥

इदानीं सोमस्य जयहेतुत्वं दर्शयति—“ते देवा अभुवन्-
 राजतया वै नो जयन्ति, राजानं करवामहा इति ; तथेति ; ते
 सोमं राजानं मकुर्वंस्ते सोमेन राज्ञा सर्वा दिशो जयन्तेष वै सोम-
 राजा, यो यजते, प्राचि तिष्ठत्यादधति ; तेन प्राचीं दिशं जयति ;
 तं दक्षिणा परिवहन्ति, तेन दक्षिणां दिशं जयति ; तं प्रत्यञ्च
 मावर्तयन्ति, तेन प्रतीचीं दिशं जयति ; त सुदीचस्तिष्ठत उपा-
 वहरन्ति, तेनोदीचीं दिशं जयति ; सोमेन राज्ञा”—इति । ‘ते
 देवाः’ परस्परमेवम् ‘अभुवन्’—अस्माकं राजाभावात् प्राच्यादि-
 दिक्षु पराजय आसीत्, असुराणां जय आसीत् ; ततो ‘राजानं’
 सम्पादयामः ‘इति’ विचार्य ‘सोमम्’ एव ‘राजानं’ कृत्वा प्राच्यादि-
 दिक्षु जयम् प्राप्ताः । एवं सति ‘यः’ यजमानः सोमयागं करोति,
 ‘एषः’ एव । सोमो राजा यस्येति बहुव्रीहिः । अतः सोमाख्यस्वामिनः

प्रसादादयं यजमानः सर्वत्र 'जयति' । तत्कथं मिति चेत्, तदुच्यते—सोमवाहनायै शकटे 'प्राचि तिष्ठति' प्राङ्मुखेऽवस्थिते सत्पु-
 त्रिजस्तस्य सोमम् 'आदधति' प्रक्षिपन्ति, 'तेन' सोमसम्बन्धिशक-
 टस्य प्राङ्मुखत्वेन यजमानः प्राच्यां दिशि जयं प्राप्नोति । शकटस्थितं
 सोमं 'दक्षिणा परिवहन्ति' शकटं दक्षिणाभिमुखत्वेन पर्यावृत्य
 वहन्ति, तेन दक्षिणस्यां दिशि जयः । ततः शकटं प्रत्यङ्मुखम्
 'आवर्त्तयन्ति', 'तेन' प्रचोच्यां दिशि जयः । 'उदीचस्तिष्ठतः'
 उदङ्मुखेनावस्थितात् शकटात् 'तं' सोमम् 'उपावहन्ति', 'तेन'
 उदङ्मुखत्वेन उदिच्यां दिशि जयः । एवं सोमराजप्रसादात्
 यजमानः सर्वा दिशो जयति । अन्वर्थवादेन विधेया उन्नेयाः * ;
 —प्राङ्मुखे शकटे सोम मादध्युः, ततो दक्षिणाभिमुखत्वेन परि-
 वह्येयुः, ततः प्रत्यङ्मुखत्वेनावर्त्तयेयुः, तत उदङ्मुखात् शकटात्
 सोम उपावहरेयुरिति ॥ एतत् सर्वं मभिप्रेत्यापस्तम्बः सञ्ज्ञयाह—
 "प्रच्यवस्य भुवस्यत इति प्राच्यो ऽभिप्रयाय प्रदक्षिणं मावर्तन्ते"—
 इति ०—० "अथेव प्राग्वंशं प्रागीव मुदगीवं वा शकटं मव-
 स्थाप्य"—इति (१०. २८. १—११.) । वेदनं प्रशंसति—"सर्वा
 दिशो जयति य एवं वेद"—इति । अन्वयशब्दादेकश्रुतस्यापि 'सर्वा
 दिशो जयति'—इतिवाक्यस्य हिरादृष्टिः कर्तव्या ॥ ३ ॥

इति त्रीमन्त्रायचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१४) ॥

* विधेयास्तिस्रश्चत्वारः ; त एव प्रदर्शने प्राङ्मुख इत्यादिना ।

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

‘हविरातिथ्यं’ निरुप्यते सोमे राजन्यागते सोमो
 वै राजा यजमानस्य गृहानागच्छति तस्मा एत *
 ‘हविरातिथ्यं’ निरुप्यते तदातिथ्यस्यातिथ्यत्वं नव-
 कपालो भवति नव वै प्राणाः प्राणानां कृत्स्नै
 प्राणानां प्रतिप्रज्ञात्यै वैष्णवो भवति विष्णुर्वै यज्ञः
 स्वयैवैनं तद्देवतया स्वेन छन्दसा समर्हयति सर्वाणि
 वाव छन्दांसि च पृष्ठानि च सोमं राजानं क्रीत
 मन्वायन्ति यावन्तः खलु वै राजान मनुयन्ति तेभ्यः
 सर्वेभ्य आतिथ्यं क्रियते ऽग्निं मन्यन्ति सोमे राज-
 न्यागते तद्यथैवादो मनुष्यराज आगते † ऽन्यस्मिन्
 बार्हत्याचाणं ‡ वा वेहतं वा क्षदन्त एव मेवास्मा
 एतत् क्षदन्ते यदग्निं मन्यन्त्यग्निर्हि देवानां
 पशुः ॥ ४ (१५) ॥

सोमोपावहरणं विधायतिथ्येष्टिरूपं कर्म विधत्ते—“हविरा-
 तिथ्यं निरुप्यते सोमे राजन्यागते”—इति । प्राचीनवंशसमीपे
 ‘सोमे राजनि’ समागते सति, तस्यातिथिरूपत्वात् तदीय माति-
 थ्याख्यकर्मसम्बन्धि हविर्निर्वपेत् । यस्यस्य हविषोऽतिथिर्देवता
 न भवति, विष्णुदेवताया वक्ष्यमाणत्वात्, तथापि सोमस्यातिथि-
 रूपस्य उपचाराय क्रियमाणत्वादातिथ्य मिति कर्मनाम युक्तम् ।

* ‘तस्मादेत’ क । † ‘मनुष्यराजन्यागते’ क । ‡ ‘बार्हत्याचाणं’ क, ख, ग ।

एत निवाभिप्रायं विस्मयति—“सोमो वै राजा यंजमानस्य गृह्णा-
नागच्छति, तथा एतद्विरातिष्व* निरूप्यते; तदातिष्यन्नातिष्य-
त्वम्”—इति । तिथिविशेष मगपेक्ष भोजनार्थं कस्यचिद् गृहं प्रति
अवकाशः समागतः, सोऽतिथिः । सोमोऽपि तथाविधत्वादतिथि-
रित्युच्यते । तद्व्यभिचारात् ‘आतिष्यम्’ इति नामधेयम् * ।

इतिविशेषं विभक्ते—“नवकपाखो भवति, नव वै प्राचाः,
प्राचानां कृतैः, प्राचानां प्रतिप्रज्ञात्वे”—इति । नवसु कपाखेषु
संस्कृतः पुरोडाशो ‘नवकपाखः’ । पुरुषस्य शिरोगतेषु सप्तसु स्त्रिंशेसु
वर्तमानाः सप्त प्राचाः, अधोभानावस्थितयोर्वर्तमानौ द्वौ ; एवं
नवसङ्ख्याकाः प्राचाः । तथा चान्यत्र न्यूयते—“सस्तेमि ग्रीर्षणाः
प्राचा इववाध्वी”—इति । एवं सति कपाखगता नवसङ्ख्या
‘प्राचानां कृतैः’ स्वध्यापारसामर्थ्याय भवति । सामर्थ्ये च
प्राचोऽय मोदय इति सर्वे प्राचाः प्रज्ञाता भवन्ति ॥

द्वयं विधाय देवतां विभक्ते—“वैष्णवी भवति विष्णुर्वै यज्ञः
स्त्र्यैवैनं तद्देवतया स्त्रेण च्छन्दसा समर्चयति”—इति । विष्णुर्देवता
यस्य पुरोडाशस्य सोऽयं वैष्णवः । विष्णोर्वापित्वात् सर्वयज्ञस्यप-
त्वम् । तथा सन्नातिथेरेरपि यज्ञत्वात् ‘विष्णुः’ स्वकीया हेतुता
भवति । तथा ‘देवतयैः’ ससृजं करोति । यद्यप्यत्र मन्त्राविहित-

* “अथ यन्नादातिष्व* नाम । अतिथिर्वा एव एतस्मान्कति यत् सोमः क्रीतकणा
एतद्, यथा रात्रे वा नात्राचय वा महीचं वा मङ्गलं वा पश्येत्, तद्वै मातृष्व* इतिदेवानां
मिव मन्त्रा एतदातिष्व* करोति । तदाहुः । पूर्वोऽतीतः गृह्णीयादिति यत्र वा अहंन मानतं
नापचायन्ति कुप्यति वै स तत्र तथा जापयिती भवति”—इत्यादि मत० भा० १.४.१.२, १ ।
‘क्रीतं सोमं ब्रह्मद्रे संख्याय प्राचीनवर्गं प्रति चान्नीयमानेऽभिसृजे या मिष्टि’ निर्वपति, सैव
नातिष्या—इति मी० अधि० टी० ४.२.१४ ।

त्वात् तच्छब्दो न प्रकृतम्, तथापि यज्ञस्य विहितत्वाद्याज्यानु-
वाक्ययोरवश्यभावेन छन्दोऽर्थसिद्धम् । तेन स्वकीयेन 'छन्दा' यज्ञं
समृद्धं करोति । ते च याज्यानुवाक्ये आश्वलायनेन दर्शिते—
“इदं विष्णुर्विचक्रमे, तदस्य प्रियं मभिपाथो भग्न्याम्”—इति (श्री०
४. ५. ३.) । तयोश्च गायत्री त्रिष्टुप् चेति छन्दोद्वयम् । तेन
छन्दोद्वयेनास्य यज्ञस्य समृद्धिः । अथ शास्त्रान्तरोक्तान् “अग्ने-
रातिथय मसि विष्णवे त्वा”—इत्यादिकांश्च निर्वापमन्त्रान् * इदि
निधाय तत्प्रशंसारूपं मर्थवादं दर्शयति—“सर्वाणि वाव छन्दांसि
च पृष्ठानि च सोमं राजानं क्रौत मन्वायन्ति ; यावन्तः खलु वै
राजानं मनुयन्ति, तेभ्यः सर्वेभ्य आतिथयः क्रियते”—इति । गायत्री-
त्रिष्टुप् त्वयादीनि सर्वछन्दांसि, बृहद्रथन्तरवैरूपादिसामसाध्यानि
पृष्ठस्तोत्राणि, तदुभयाभिमानिनो देवा अनुचराः सन्तो 'राजानम्
अनुयन्ति' यजमानगृहं प्रत्यागच्छन्ति । अतो राज्ञा सहागतेभ्यः
'सर्वेभ्यः' सह 'आतिथयम्' कर्तव्यम् । तथा सन्ति 'अग्नेरातिथय
मसि'—इत्यादिभिः मन्त्रैः (तै० सं० १.२.१०. १—५.) । सर्वेषां
अनुचराणां गायत्र्यादीनां ढसिर्भवतीत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीया
आमनन्ति—“यावन्न्रिवे राजानुचरैरागच्छति, सर्वेभ्यो वै तेभ्य
आतिथयं क्रियते ; छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराण्यग्ने-
रातिथय मसि विष्णवे त्वेत्याह, गायत्रिया एवैतेन करोति ;
सोमस्वातिथय मसि विष्णवे त्वेत्याह, त्रिष्टुभ एवैतेन करोति”—
इत्यादि (तै० सं० ६. २. १. १.) ॥

* अग्नेरातिथय मसीति पञ्च निर्वापमन्त्राः तै० सं० प्रथमे काण्डे (१. २. १०. १—५.)
सुताः ; षष्ठे (६. २. १.) च ते व्याख्याताः ; आपस्तम्बेन विहिताश्च 'अग्नेरातिथय मसी'
त्वैतैः प्रतिमन्त्रम्—इति (१०. ३०. ८.) ।

अवातिथीरष्टिभिर्ध्वेऽग्निमन्त्रेण सापस्यस्य चाह—“अतुर्हीना-
तिथि मासाय सन्धारयजुंषि व्याचष्टे । यजमानं वाचयतीत्येके ।
पशुवर्त्मन्याः सामिधेन्वाव”-इति (श्री० १०.३१.१०—१२.) ।
आश्वलायनोऽप्याह—“अवातिथीरुक्तान्ता । तस्या अग्निमन्त्रेणम्”
-इति (श्री० ४. ५. १, २.) । तदिदं सन्निमन्त्रेणं विधत्ते—
“अग्निं मन्वन्ति सोमै राजन्वासते तथैवाहो मनुष्यराज आगते
ऽन्वस्मिन् बार्हस्पत्यस्य वा वेदतं वा अदन्त एव मेवास्मा एतत्
अह्नो अहर्नि मन्वन्त्वग्निर्हि देवानां पशुः”-इति । सोमे ‘यथैव’
‘अदः’ अतिविश्वत्कारणम्, तथैव सोमस्यापि ‘तत्’ सत्कारणं द्रष्ट-
व्यम् । तावेती इष्टान्तदर्शान्वितौ मनुष्यराज इत्यादिना अष्टौ-
क्रियते* । महति मनुष्यभूपती वा, ‘अन्वस्मिन्’चिद् विद्यावृत्तादि-
सम्पत्तयेन ‘अहति’ पूज्ये महति ब्राह्मणे वा† गुहं प्रत्यागते सति
अतिथिसत्कारार्थं शास्त्रकुशलाः शिष्टाः कश्चित् ‘उच्चाणं’ वृषभं
‘वा’, ‘वेदतं’ गर्भवातिनीं वृक्षां गां ‘वा’, ‘अदन्ते’ हिंसन्ति । अयं
सत्कारः स्मृतिषु प्रसिद्धो युगान्तरधर्मो द्रष्टव्यः ‡ । ‘एव मेव’
अत्रापि ‘अग्निं मन्वन्ति’-इति ‘यद्’ अस्ति, ‘एतद्’ ‘अस्मै’ सोमाया-
तिथिसत्कारार्थं ‘अदन्ते’ ; अन्नेर्देवपशुत्वाद् ;—यथान्ड्रान् हव्यं
वहति, तस्या अग्निरपि हव्यं वहति, तस्मादन्नेः पशुसाम्यम् ॥

* अतपये च युत मेव मेव (११३ इ० ‘*’) ।

† ‘अहर्मा’ भवन्ति । आचार्य अस्मिन् ज्ञातको राजा विवाहः प्रियौऽतिथिरिति-
इति गी० ४० ४. १०. २२, २३ ।

‡ अतः ब्रा० ४. ४. १. २ । गी० ४० ४. १०. १ । ‘महोचं वा महाजं वा अति-
प्रावीपकल्पेव’-इति याज० सं० १. १. २ । “दात्रगोत्रौ सम्प्रदाने”-इति प्रा० १. ४. ७२ ।
‘गोत्रोऽतिथिः’ सि० की० । अथोत्तरचरिते (४) च—‘अतिथिवाग्भागाय वा संस्तरौ महोचं
वा निर्वपन्ति गृहमेधिनः’-इति ।

अथ मीमांसा । सप्तमाध्याये तृतीयपादे (जे० सू० १७. अधि० ६.) चिन्तितम्—

“वैष्णवे त्रिकपाले वैष्णवान्नवकपालतः ।

धर्मातिदेशः स्वाग्नी वा विद्यतेऽग्नौ चोचवत् ॥

श्रुत्या वैष्णवशब्दोऽयं देवताया विधायकः ।

स गौचवन्ति मायित्व धर्मातिदिशत्यतः ॥

आतिथेष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः । तत्र श्रुतौ वैष्णव-
शब्दो राजसूयगते वैष्णवे त्रिकपाले प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रशब्द-
न्नवकपालधर्मानतिदिशतीति पूर्वपक्षः । विष्णुर्देवता यस्येति विग्रहे
विहिततद्विप्रत्ययो * देवता मभिधत्ते, न तु धर्मान् ; तस्मा-
त्तातिदिशति”—इति ॥ ४ ॥

इति श्रीमन्नायचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१५) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युरभि त्वा
देव सवितरिति सावित्री मन्वाह तदाहुर्यदग्नये
मथ्यमानायानु वाचाहाथ कस्मात्सावित्री मन्वाहेति

* 'सास्य देवता'—इति पा० ४. २. ३४. ।

सविता वै प्रसवाना मीशे' सवितृप्रसूता एवैनं तन्म-
 न्यन्ति' तस्मात्सावित्री मन्वाह' मही द्यौः पृथिवी च
 न इति' द्यावापृथिवीया मन्वाह' तदाद्भुत्यदग्नेये
 मथ्यमानायानु वाचाह्य कस्माद् द्यावापृथिवीया
 मन्वाहेति' द्यावापृथिवीभ्यां वा एतं जातं देवाः पर्य-
 गृह्णन्ताभ्या मेवाद्यापि परिगृहीतस्तस्माद् द्यावा-
 पृथिवीया मन्वाह' त्वा मग्ने पुष्करादधीति' तृच
 माग्नेयं गायत्र मन्वाह' म्नी मथ्यमाने' स्वयैवैनं
 तद्देवतया स्वेन च्छन्दसा समर्चयत्यथर्वा निरमन्यतेति
 रूपसमृद्धं मेतच्चै यज्ञस्य समृद्धं' यद् रूपसमृद्धं' यत्कर्म
 क्रियमाणं मृगभिवदति' स यदि न जायेत' यदि चिरं
 जायेत' राक्षोघ्नो गायत्रो ऽनूच्या' अग्ने हंसि न्यषिण
 मित्येता रक्षसा मपहत्यै' रक्षांसि वा एनं तद्भ्यां लभन्ते'
 यर्हि न जायते' यर्हि चिरं जायते' स यद्येकस्या मेवा-
 नूक्तायां जायेत' यदि द्वयोरथोत ब्रुवन्तु जन्तव इति'
 जाताय जातवती मभिरूपा मनुब्रूयाद्यद्यज्ञोऽभिरूपं
 तत्समृद्धं' मा यं हस्ते न खादिन मिति' हस्ताभ्यां
 ज्येनं मन्यन्ति' शिशुं जात मिति' शिशुरिव वा एष
 प्रथमजातो' यदग्निर्न बिभ्रति' विशा मग्निं स्वध्वर
 मिति' यच्चै देवानां नेति तदेषा मोऽमिति' प्र देवं

देववीतये भरता वसुवित्तम मिति प्रक्रियमाणा
 वाभिरूपा यद्यज्ञे ऽभिरूपं तत्समृद्धं मा स्वे योनौ
 निषीदत्वित्येष ह वा अस्य स्त्री योनिर्यदग्निरग्नेरा
 ज्ञातं ज्ञातवेदसीति ज्ञात इतरो ज्ञातवेदा इतरः
 प्रियं प्रिशीतातिथि मित्येष ह वा अस्य प्रियोऽयिति-
 र्यदग्निरग्नेः स्त्रीन आ गृहपति मिति शान्त्या भवेनं
 तदधात्यग्निनाग्निः समिध्यते कविष्टं हपतिर्युवा
 हव्यवाहं जुह्वाह इत्यभिरूपा यद्यज्ञे ऽभिरूपं तत्
 समृद्धं त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेश सन्सतेति
 विप्र इतरो विप्र इतरः सन्नितरः सन्नितरः सखा
 सख्या समिध्यस इत्येष ह वा अस्य स्त्रः सखा यद-
 ग्निरग्नेस्तस्मैर्जयन्त सुक्रतुं पुरो यावान माजिषु
 स्त्रेषु क्षयेषु वाजिन मित्येष ह वा अस्य स्त्रः क्षयो
 यदग्निरग्नेर् यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवा इत्युत्तमया
 परिदधाति यज्ञेन वै तद्देवा यज्ञ मयजन्त यदग्नि-
 नाग्नि मयजन्त ते स्वर्गं लोक मायंस्तानि धर्माणि
 प्रथमान्यासन् ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्न
 पूर्वे साध्याः सन्ति देवा इति ऋन्दांसि वै साध्या
 देवास्तो ऽये ऽग्निनाग्नि मयजन्त ते स्वर्गं लोक माय-
 नादित्याश्चैवेहासन्नहिरसश्च ते ऽये ऽग्निनाग्नि मयजन्त

ते स्वर्गं लोक मायन्त्यैषा स्वर्गाहुतिर्यदग्न्याहुति-
 र्यदि ह वा अग्न्यब्राह्मणोक्तो यदि दुरुक्तोक्तो यजते
 ऽथ हैषाहुतिर्गच्छत्येव देवान् न पाप्मना संसृज्यते
 गच्छत्यस्याहुतिर्देवान् नास्याहुतिः पाप्मना संसृज्यते
 य एवं वेद ता एतास्त्रयोदशाग्न्याह रूपसमृद्धा एतद्दे-
 वस्रस्यसमृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म्म क्रियमाणं मृगभि-
 वदति तासां त्रिः प्रथमा मन्वाह त्रिरुत्तमा ताः सप्त-
 दश सम्पद्यन्ते सप्तदशो वै प्रजापतिर्द्वादशमासाः
 पञ्चतवस्तावान्त्वंवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजा-
 पत्यायतनाभिरेवाभी राध्नोति य एवं वेद त्रिः
 प्रथमां त्रिरुत्तमा मन्वाह यज्ञस्यैव तद् बर्त्सो नष्ट्यति
 स्त्रेस्त्रे बलायाविष्टंसाय ॥ ५ (१६) ॥

अग्निमन्त्रनं विधाय तत्रत्या ऋचो विधातुं प्रैषमन्त्रं विधत्ते
 —“अग्नये मधयमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः”—इति । तत्र प्रथमा
 ऋचं विधत्ते —“अभि त्वा देव सवितरिति सावित्री मन्वाह”—
 इति । सविता देवता गायत्र्या ऋचः, सा सावित्री । अत्र च
 अभि त्वा देव सवितरिति सविता मन्त्रदेवत्वेन श्रूयते, तस्मादिय
 ऋक् (सं० १. २४. १.) सावित्री । अत्र प्रैषानुवचनमन्त्रयो-
 र्वैद्यधिकरणस्वरूपं चोक्तं सुज्ञाययति—“तदाहुर्यदग्नये मधयमाना-
 यानु वाचाहाय कस्मात्सावित्री मन्वाहेति”—इति । ‘तत्’ तत्र ब्रह्म-
 चादिनबोध्यम् ‘आहुः’ । ‘यद्’ यस्मात्कारणादध्वर्युः ‘अग्नये मधय-

मानाय'-इति अग्नये 'अनु'ब्रूतया 'वाचा' प्रथममग्नम् 'आह', 'तत्' तस्मात् कारणात् आग्नेयी होचानुवक्तव्या ; तां परित्यज्य, 'अथ' अनन्तरं 'कस्मात्' कारणाद्वोता 'सावित्रीम्' ऋचम् 'अनु'ब्रूते ? 'इति'-शब्दस्योद्यमसमाख्यार्थः । तस्य चोद्यस्योत्तर माह—“सविता वै प्रसवाना मौशे, सविद्वप्रसूता एवैनं तन्मन्वन्ति ; तस्मात्-सावित्री मन्वाह”-इति । योऽयं 'सविता' देवः, स एव 'प्रसवानां' कर्त्तृस्सनुज्ञातानाम् 'ईशे' स्वामी भवति । तथा सति 'तत्' तेन सन्नपठेन सवित्रानुज्ञाताः 'एव' सन्तः 'एनम्' अग्निं 'मन्वन्ति' ; 'तस्मात्' कारणात् 'सावित्रीम्' ऋचम् 'अनु'ब्रूयात् ॥

द्वितीया ऋचं विधत्ते—“मही द्यौः पृथिवी च न इति द्यावापृथिवीया मन्वाह”-इति (सं० १. २२. १३.) । द्यौ च पृथिवी च देवते यस्या ऋचः, खेयं द्यावापृथिवीया । अत्रापि पूर्ववक्ष्योपरिहारौ दर्शयति—“तदाहुर्द्यदग्नये मय्यमानायानु वाचाहाय कस्माद् द्यावापृथिवीया मन्वाहेति ? द्यावापृथिवीभ्यां वा एतं जातं देवाः पर्यगृह्णंस्ताभ्या मेवाद्यापि परिगृहीतस्तस्माद् द्यावापृथिवीया मन्वाह”-इति । पुरा कदाचिद्देवा उत्पन्न मग्निं द्यावापृथिवीभ्यां परिगृहीतवन्तः, 'अद्यापि ताभ्या मैव परि-गृहीतः' दृश्यते ;—पावकोऽग्निर्भूम्या परिगृहीतः, प्रकाशकः सूर्यरूपोऽग्निर्दिवा परिगृहीतः । 'तस्माद्' अग्निपरिग्रहाय द्यावा-पृथिवीदेवताकाया ऋचोऽनुवचनं युक्तम् ॥

तृतीयाद्यास्त्रिस्त ऋचो विधत्ते—“त्वा ममे पुष्करादधीति (सं० ६. १६. १३—१५.) त्वं मानेयं गायत्र मन्वाहान्नी मय्यमाने स्यैवेनं तद् देवतया स्वेन ष्वन्द्वा समर्चयति”-इति । अस्त्र-त्वं अग्निदेवताकत्वेन वैयधिकारस्य चोद्यानुदयात् स्यैवेत्वा-

दिना प्रशंसैव क्रियते । गायत्रीच्छन्दोऽग्नेः स्वकीयम् ; उभयोः प्रजापतिसुखजन्यत्वात् (१८ पृ०) । प्रथमाया सृचि द्वितीयपाद मनुष्य प्रशंसति—“अथर्वा निरमन्यतेति रूपसमृद्ध मेतद्वै यन्नस्व समृद्धं यद्रूपसमृद्धं ; यत् कर्म क्रियमाणं मृगमिव दति”—इति । अथ-
र्वाख्य ऋषिः निःशेषेण मन्यनं कृतवानित्युच्यते । तदेतद्वचनं मग्निमन्यनस्वानुकूल्येन रूपेण ससृष्टम् ॥

इत्य मुक्तास्वग्निमन्यनाख्यं पञ्चसु, अनुक्तासु षष्ठप्रश्नीना सृचा मनुवचनात् पूर्वं नैमित्तिकाः काश्चिद्वचो विद्यन्ते—“स यदि न जायेत, यदि चिरं जायेत, राक्षोघ्नो गायत्रो ऽनूचाः”—इति । पञ्चानां सृचा मनुवचने सति तस्मिन् काले ‘यदि’ ‘सः’ अग्निः न उत्पद्येत, तत उत्पत्तिलिङ्गं धूमादिरूपं यदि न दृश्येत ; दृश्यमानेऽपि वा लिङ्गे ‘यदि’ सहसा नोत्पद्यते, किन्तु विलम्बेन ; तदानीं सहसा तदुत्पत्त्यर्थं रक्षोहननलिङ्गोपेता गायत्रीच्छन्दस्का ऋचोऽनुब्रूयात् । प्रतीकाग्रहणेन ता ऋचो दर्शयति—“अग्ने हंसि त्वन्निच मित्वेताः”—इति (सं० १०.११८. १—८.) । अग्ने हंसो-
त्पादिके सूक्ते नवर्चो विद्यन्ते ; एता रक्षोहननलिङ्गकाः * । तासां मनुवचने प्रयोजनं माह—“रक्षसा मपहन्ते”—इति । कः प्रसङ्गो रक्षसा मित्वाग्रहणमाह—“रक्षांसि वा एनं तर्ज्जालभन्ते,—
यर्हि न जायते यर्हि चिरं जायते”—इति । यस्मिन् काले मथ्यमानस्य वक्त्रेः सर्वथानुत्पत्तिः, विलम्बो वा भवेत्, तदानींम् ‘एनं’

* तत्पादानुक्रम्यते—“अथ हंस्यरुचय आमहीयव आग्नेयं राक्षोघ्नं गायत्रं तु”—इति । आत्रेयानेनापि सूचितम्—“अजायमाने त्वेतस्मिन्नेवावसन्तिऽपि हंसि त्वन्निच मिति सूक्तं भावयेत्”—इति श्री० २. १६. १, ४ ।

वङ्गि' 'रक्षांसि' एव 'आलभन्ते' संस्पृशन्ति, प्रतिवध्नन्तीत्यर्थः ।
ततो रक्षोहननाय ता ऋचः पठनीयाः ॥

नैमित्तिका ऋचो विधाय प्रकृता मेव पठी सृचं विधत्ते—
“स यद्येकस्या मेवानूक्तायां जायेत, यदि द्वयोरथोत भुवन्तु
जन्तव इति ; जाताय जातवती मभिरूपा मनुब्रूयाद्”—इति ।
रक्षोघ्नीना सृचां मध्ये 'यद्येकस्या मेव' पठितायां 'सः' वङ्गिः
'जायेत', 'यदि' वा 'द्वयोः' पठितयोक्त्यथेत । एवं तृतीयादीना
मुपलक्षणम् । 'अथ' इदानीं मुत्पत्तिश्चये एव 'उत भुवन्तु'—
इत्येताम् (सं० १. ७४. ३.) 'मनुब्रूयात्' । सा च 'जातायभि-
रूपा' जातस्यान्तेरनुकूला । तदेवानुकूल्यं 'जातवतीम्'—इति-
शब्देन स्पष्टीक्रियते । जातं जन्मवाचि पदं तदस्या मस्तीति
जातवती । तस्या ऋचो द्वितीयः पाद एवं पठ्यते, “उदग्नि-
वृषहाजनि”—इति । तस्मिन् अजनीति जन्मवाचकं पद मस्ति ।
अस्या ऋचोऽभिरूपत्वं प्रशंसति—“यद्यन्तेऽभिरूपं तस्मै सृचम्”—
इति ॥

सप्तमी सृचं विधत्ते—“आ यं हस्ते न स्वादिनम्”—इति ।
मनुब्रूयादिति शेषः । सा च संहितायां पठिता—“आ यं हस्ते न
स्वादिनं शिशुं जातं न विभ्रति । विशा मग्निं स्वध्वरम्”—इति ।
(सं० ६. १६. ४०.) । तस्या अयं मर्थः—‘यं’-शब्दः प्रसिद्धवाची,
'न'-शब्द उपमार्थः । 'यं' मन्यनेन प्रसिद्धम् 'अग्निं' 'हस्ते न' हस्ते इव
ऋत्विजः 'आ विभ्रति' समन्ताद्धारयन्ति, तत्तदृत्विजां हस्ताभ्यां
मन्यनं हस्तधारणसदृशं 'शिशुं' जातम् न-इत्यनेन दृष्टान्तोऽभि-
धीयते,—जातं शिशु मिव ; यथा सद्यः समुत्पन्नं शिशुं हस्ताभ्यां
धारयन्ति, तद्वत् । कौटुश मग्निम् ? 'विशां स्वध्वरं' शोभनाध्वरो

यानो यस्मान्ने; सोऽयं 'स्वध्वरः', 'विश्वं' प्रजानाम् ऋत्विग्-यजमान-
 रूपाणां मध्वरनिष्पादकम् । पुनरपि कौटुम्भम् ? 'स्वादिनं' इवि-
 रादीनां भक्षक मिति । अस्मा ऋषि प्रथमपादे इक्ष्वाग्वदेन
 विवक्षितं मयं दर्शयति—“इक्ष्वाभ्यां ज्ञेनं मन्वन्ति”—इति । 'हि'
 ब्रह्माद् 'एनम्' अन्वि 'इक्ष्वाभ्यां मन्वन्ति', तस्माद्वस्ते धारश्च
 सुपपद्यते । द्वितीयपादे पूर्वभागं मनूय तात्पर्यं दर्शयति—
 “शिशुं जात मिति शिशुरिव वा एष प्रथमजातो यदन्विः”—
 इति । योऽग्निर्मन्वनेन प्रथमं मुत्पन्नः, एष शिशुना सदृश इत्ये-
 तन्न भागस्य तात्पर्यम् । द्वितीयपादस्योत्तरभागं तृतीयपादं चानु-
 वदति—“न बिभ्रति विश्वा मन्विं स्वध्वरम्”—इति । अत्र नेति
 पदं व्याचष्टे—“यद्वै देवानां नेति तदेवा मोक्षमिति”—इति ।
 'देवानां' सम्बन्धिनि मन्वे क्वचित् क्वचित् 'न इति' पदं 'यद्'
 एवास्ति, 'तद्' 'एषां' देवप्रतिपादकानां मन्वाणां 'नेति' पदम्;
 'योश्म्'-इत्येतस्मिन्नर्थे वर्तते* । लोके प्रतिषिद्धवाची नेति शब्दः;
 वेदेऽङ्गीकारवाची† ; 'न', 'योम्'-इत्यस्य पदस्यार्थे वर्तते । तथा
 सति लोकवैपरीत्यस्य दृष्टत्वात् उपसार्थोऽपि वक्तुं शक्यते ।
 तदेतदुभयं निरुक्तकारिणोक्तम्—“नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायाम्”
 -इति, “उपरिष्ठादुपाचार उपसार्थीयः”—इति च (निरु० १.२.१.) ।
 अयं च नेतिशब्दः 'शिशुं जातं न'-इतुपमेयादुपरिष्ठात्प्रयुज्यते,
 तस्मादुपसार्थीयः । 'देवानाम्'-इत्यत्र देवप्रतिपादकानां मन्वाणां
 सम्बन्धीति व्याख्यातम् ; यद्वा, दकारवकारयोर्विपर्यासेन वेदानां
 सम्बन्धीति व्याख्येयम् ॥

* 'यद्वै नेत्यादि ऋषि मिति तत्'—इति च ब्रत० ब्रा० १. ४. १. २ ।

† वक्ष्यति च परस्मात्—'ऋषि मिति वै देवं तथेति मातुषम्'—इति ७. २. ६ ।

अष्टमो मृचं विधत्ते—“प्र देवं देववीतये भरता वसुविसम-
मिति प्रक्रियमाणायाभिरूपा”-इति । अनुवक्तव्येति शेषः * ।
आहवनीये प्रक्षिप्यमाणोऽयं मथितोऽग्निः प्रक्रियमाणः । तस्येव
मृगनुरूपा । कथं मिति चेत्, तदुच्यते ;—‘देववीतये’ देवानां
कामायाभिलाषाय ‘वसुविसमम्’ अतिशयेन हविर्लक्ष्यधनाभिर्द्धं
‘देवं’ मथित मग्निम्, हे ऋत्विजः ! ‘प्र भरत’ आहवनीये प्रहरत,
प्रक्षिपत ; तस्मात् प्रक्रियमाणानुरूपत्वम् । अत्र ‘जातायानुब्रूहि’†
-इत्यध्वर्युणा प्रेषितो होता, पूर्वोक्ताम् ‘उत सुवस्तु जन्तवः’-इतेरता
मनुब्रूयात् । तथा ‘प्रक्रियमाणायानुब्रूहि’-इतेरयं प्रेषितः ‘प्र देवम्’-
इत्यादिका मृचं ब्रूयात् । एव सुतरा अपि । तदेतन्मयं तैत्तिरीयाः
सङ्कटञ्चामनन्ति—“अग्नये मथ्यमानायानुब्रूहीत्याह, सावित्री मृच
मन्वाह, सविष्टप्रसूत एवैनं मन्यति ; जातायानुब्रूहि,—प्रक्रिय-
माणायानुब्रूहीत्याह, काण्डे काण्ड एवैनं क्रियमाणे समर्हयति
मायत्रीः सर्वा अन्वाह”-इति (सं० ६. ३. ५. ३.) । प्र देव
मित्यस्या ऋचः प्रक्रियमाणायाभिरूपत्वे यज्ञाङ्गसमृद्धिरूपं प्रयो-
जनं दर्शयति—“यद्यग्रेऽभिरूपं तत् समृद्धम्”-इति । अस्या ऋच
स्तृतीयपाद मनुवदति—“आ स्वे योनौ निषीदत्विति”-इति ।
अयं मथितोऽग्निरागत्य ‘स्वे योनौ’ स्वकीयस्थाने आहवनीयास्थे
नितरा सुपविशत्विति पादस्यार्थः । तस्मिन् पादे योनिपदं
व्याचष्टे—“एष ह वा अस्य स्त्रो योनिर्यदग्निरग्नेः”-इति ।
आहवनीयास्थो यः ‘अग्निः’ अस्ति, ‘एष वा’ ‘अस्य’ मथितस्य
‘अग्नेः’ स्वकीयं स्थानम् ॥

* ‘प्र देवं देववीतय इति (सं० ६. १६. ४१.) ह’-इति आश्व० श्रौ० २. १६. ७ ।

† ‘ब्रूहिमेव्यश्रीषड्वीषडावहाना मादेः’-इति (पा० ८. २. २१.) प्रुतिः ।

नवमी मृचं विधत्ते—“आ जातं जातवेदसीति”-इति ।
 अनुब्रूयादिति शेषः । सा चैवं संहिताया माम्नाता—“आ जातं
 जातवेदसि प्रियं शिश्रीतातिथिम् । स्योन आ गृहपतिम्”-इति
 (सं० ६. १६. ४२.) । अस्याय मर्थः—हे ऋत्विजः ! इदानीं
 ‘जातम्’ एन मन्त्रिम्, पूर्व मेव स्थिते ‘जातवेदसि’ आहवनीयेऽग्नी
 ‘शिश्रीत’ शाययत, स्थापयत । कौटुम्भम् ? ‘प्रियम्’ आहवनीयस्य
 प्रीतिहेतुम्, ‘अतिथिम्’ इदानीं मागतत्वादतिथिरूपम्, ‘स्योने’
 सुखकरे आहवनीये ‘आ गृहपतिम्’ आगत्य गृहस्वामित्वेन
 वर्त्तमानम् । तस्या मृचि प्रथमपादे पदद्वयं व्याचष्टे—“जात
 इतरो जातवेदा इतरः”-इति । ‘इतरः’ इदानीं मधितोऽग्निः,
 सद्यः समुत्पन्नत्वात् ‘जातः’-इत्युच्यते ; ‘इतरः’ पूर्वसिद्धाहवनीयो-
 ऽग्निरिदानीं जात मिम मन्त्रिं वेत्तीति ‘जातवेदाः’-इत्युच्यते ।
 द्वितीयपाद मनूय व्याचष्टे—“प्रियं शिश्रीतातिथि मितेष ह
 वा अस्य प्रियोऽतिथिर्यदग्निरग्नेः”-इति । यः ‘अग्निः’ मयनो-
 त्पन्नः, ‘एषः’ एव ‘अस्य’ पूर्वसिद्धस्याहवनीयस्य ‘अग्नेः’ ‘प्रियः’
 च ‘अतिथिः’ च । तृतीयपाद मनूय व्याचष्टे—“स्योन आ
 गृहपति मिति, शास्त्रा मेवेनं तद्धाति”-इति । ‘स्योने’ सुखरूपे
 पूर्वाग्नी स्थापनं यदस्ति, ‘तत्’ तेन स्थापनेन नूतनं मेव
 मन्त्रिं ‘शास्त्रा मेव’ स्थापयति ; पूर्वाग्नेः सुखनिवासहेतुत्वात्
 शान्तित्वम् ॥

दशमी मृचं विधत्ते—“अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपति-
 र्युवा, हव्यवाङ् जुह्वास्य इत्यभिरूपा ; यद्यज्ञे अभिरूपं तत्समृद्धम्”-
 इति । अनुष्येति शेषः । अस्याय मर्थः—‘अग्निना’ आधार-
 भूतेनाहवनीयेनानुगृहीत इदानीं प्रकृतः ‘अग्निः’ सम्यग् दीप्यते ।

कौटुम्भोऽग्निः ? 'कविः' विद्वान्, आकृताभिन्नः ; अतएव 'गृह-
पतिः' यजमानस्य गृहस्य पालकः, 'युवा' नूतनः, देवेभ्यो हव्यं
बहतीति 'हव्यवाट्', होमसाधनभूतः । जुहुरिवास्त्वं सुखं यस्मासी
'जुह्वास्यः' । सेय मृक् (सं० १. १२. ६.) प्रक्रियमाणान्निशुष-
कीर्त्तनात् तस्यान्तरनुरूपा । तदेतदानुरूप्यं प्रशंसति—'यद्
यन्ने ऽभिरूपं तत् समृद्धम्'-इति ॥

एकादशी मृचं विधत्ते—“त्वं अग्ने अग्निना विप्रो विप्रेक्ष
सम्प्राता”-इति । अनुब्रूयादिति शेषः । हे नूतन ! 'अग्ने !' 'त्वं'
सिद्धेन आहवनीयेन 'अग्निना', 'समिध्यसे'-इति तृतीयपादगतेन*
पदेन योज्यम् । उभयोरभ्योर्विद्यमानत्वात् सम्यगनुष्ठाननिर्वाह-
कत्वाद् वा सच्छब्दवाच्यत्वम् । “अग्ने महाऽअसि ब्राह्मण भारत”
-इति- (तै० ब्रा० १.५.३.)-श्रुतेः ब्राह्मणजात्यभिमानित्वाद् विप्र-
त्वम् । तदेतदुभयं विशदयति—“विप्र इतरो विप्र इतरः, सन्नि-
तरः सन्नितरः”-इति । तृतीयपाद मनूय व्याचष्टे—“सखा
सख्या समिध्यस इत्येव ह वा अस्य स्वः सखा यदग्निरग्नेः”-
इति । यः अग्निः आहवनीयाख्यः 'एषः' एव 'अस्य अग्नेः'
मथितस्य स्वकीयः 'सखा' ॥

द्वादशी सूचं विधत्ते—“तं मर्जयन्त सुक्रतुं पुरोयावान्
माजिषु, स्त्रेषु क्षयेषु वाजिन मिति”-इति (सं० ८. ८४. ८.) ।
अनुब्रूयादिति शेषः । हे ऋत्विजः ! 'तं' नूतन मग्निं 'मर्जयन्त'
शोधयन्त । कौटुम्भम् ? शोभनस्य क्रतोः निर्वाहकम्, 'माजिषु'
सङ्गामेषु 'पुरोयावान्' पुरोगन्तारम्, 'स्त्रेषु क्षयेषु' स्वकीयेषु गृहेषु
आहवनीयादिषु 'वाजिनम्' अश्ववन्तं गच्छन्तं वा ; क्षयशब्देन

* स एष तृतीयपादः—“सखा सख्या समिध्यसे”-इति सं० ८. ४१. १४ ।

अत्र आहवनीयानि रूपं गृहविवक्षां दर्शयति— “एष ह वा अस्य स्वः अयो यदभिरजेः”—इति ॥

अयोदशी मृचं विधत्ते—“यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवा इतुस्त-
मया परिदधाति”—इति । (सं० १. १६४. ५० ; १०. ८०. १६.) ।
‘उत्तमया’ चानया ‘परिदधाति’ अनुवचनं समापयेत् । यदाहाम्भ-
स्त्रायनः—“यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवा इति परिदध्मात् । सर्वलो-
त्तमाम् परिधानीयेति विद्याद्”—इति (श्रौ० २. १६. ७, ८.) ।
उदाहृत मृचः पादं व्याचष्टे—“यज्ञेन वै तद्देवा यज्ञ मयजन्त यद-
भिनानि मयजन्त ते स्वर्गं लोकं मायन्”—इति । ‘अग्निना’ अग्न-
याचेन नूतनेन, पूर्वसिद्ध माहवनीयम् ‘अग्निम्’ ‘अयजन्त’
पूजितवन्तः इति ‘यद्’ अस्ति, तेन कारणेन ‘यज्ञेन वै देवा यज्ञ
मयजन्त’-इत्युच्यते । उभौ यज्ञशब्दौ स्वकारणभूत मग्निद्वयमुप-
लक्षयतः । देवशब्देनेदानीं देवत्वेन वर्तमानाः पूर्वसिद्धा ऋत्विजो
विवक्षिताः ; ‘ते’ च पूर्व मनुष्ठितेन ‘स्वर्गं लोकं’ प्राप्ताः । अवशिष्टं
पादत्रयं पठति—“तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्, ते ह नाकं
महिमानः सचन्त, यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः”—इति । इदानीं
देवत्वेन वर्तमानैः पूर्वसिद्धैः ऋत्विग्-यजमानैः यानि ज्योति-
ष्टोमादीनि कर्मास्त्रनुष्ठिताति, ‘तानि’ सर्वाणि ‘प्रथमानि’
‘धर्माणि’ आदिसृष्टिकाशीनानि शुद्धतिसाधनानि ‘आसन्’ । ‘ते
ह’ ते चानुष्ठातारः ‘महिमानः’ महत्त्वोपेतारः ‘नाकं सचन्त’ कं
सुखम्, अकं दुःखम्, तद्रहितो भोगो नाकः, सम्प्राप्तवन्तः । ‘यत्र’
यस्मिन् लोके ‘पूर्वं’ साध्याः पूर्वसृष्टिगताः यज्ञादिसाधकाः, इदानीं
यज्ञादिभिः साध्यत्वेन वर्तमानाः, ‘देवाः’ ‘सन्ति’ वर्तन्ते ; तं
नाकं सचन्तेति पूर्वचान्वयः । चतुर्थपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—

“छन्दांसि वै साध्या देवास्ते ऽग्ने ऽग्निनाग्निं मयजन्त, ते स्वर्गं लोका मायन्”-इति । ‘छन्दांसि वै’ गायत्र्यादिच्छन्दोऽभिमानिन एव ‘साध्याः’ इदानीं जनैः पूज्याः ‘देवाः’ । ‘ते’ एव पूर्वसृष्टेन ‘अग्निना’ मथितेनाग्निना आहवनीयम् ‘अग्निम्’ अयजन्त, पूजितवन्तः । ‘ते’ च तेन यागेन ‘स्वर्गं’ प्राप्ताः । न केवलं छन्दो-देवा एव चतुर्थपादे विवक्षिताः, किन्तु अन्येऽपीत्याह—‘आदित्याद्यैवेहासन्नङ्गिरसश्च ते ऽग्ने ऽग्निनाग्निं मयजन्त ते स्वर्गं लोका मायन्”-इति । इदानीं मादित्यशब्देनाभिधेया ये देवाः, अङ्गिरः-शब्देनाभिधेया ये च ऋषयः, ते द्विविधा अपि ‘इहैवासन्’ भूमा-बेव पूर्वसृष्टौ मनुष्यरूपेणावस्थिताः । ‘तेऽग्ने’-इत्यादि पूर्ववत् । तदेवं चतुर्थपादतात्पर्यद्वयं मुक्तम् । यद्वा, छन्दांसीत्यादिकं मेव चतुर्थपादतात्पर्यम्, आदित्यादिकं मितरपादतात्पर्यं मिति द्रष्टव्यम् * ॥

येन आहवनीयेऽग्नौ मथिताग्निप्रक्षेपलक्षणा आहुतिः, तां प्रशंसति— “सैषा स्वर्गाहुतिर्यदग्न्याहुतिर्यदि ह वा अप्यब्राह्म-णोक्तो यदि दुरुक्तोक्तो यजते ऽथ हैषाहुतिर्गच्छत्येव देवान्, न पाप्मना संसृज्यते”-इति । अग्निरूपद्रव्याहुतिर्या विद्यते, ‘सैषा’ स्वर्गाय हिता † । ‘यदि ह’ इत्यादिना स्वर्गत्वमेव स्पष्टीक्रियते । ब्राह्मणं विधायकं वाक्यम्, तेन प्रेरितो ब्राह्मणोक्तः,—तद्विपरीतः; यश्चित्तमन्यः स्वबुद्धैव यत् किञ्चिद् योऽनुष्ठति, सोऽयम् ‘अब्राह्म-

* एष मन्त्रः सायणेन संहिताभाष्ये पञ्चधा व्याख्यातः ; यास्मिन् च समन्ते आख्यानमते चेति द्विधा व्याख्यातः (१२. ४. ६, ७.) । आदित्यादीनां मध्यर्था नैवक्तमते विभिन्ना एव (२. ४. १ ; ११. २. ४.) ।

- † स्वर्गा । ‘तत्रै हितम्’-इति (पा० ५. १. ५.) ।

‘शोक्तः’ । ‘पीरुषेयार्थविरुद्ध’ विधिवाक्यं दुरुक्तम्, तेन प्रेरितो दुरुक्तोक्तः । अथवा स्मृतिषु अम्राह्मणत्वेन प्रतिपादितो यो ऽस्ति, सोऽयं मम्राह्मणोक्तः । तद्यथा,—

“अम्राह्मणासु षट् प्रोक्ता इति यातातपोऽब्रवीत् ।

आयसु राजसूत्यः स्वाद् द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥

तृतीयो बहुयाज्यास्यस्तुर्धोऽश्वीतयाजकः ।

पञ्चमो ग्रामयाजो च षष्ठो ब्रह्मबन्धुः स्मृतः ॥”-इति * ।

यद्यपि याजनाध्यापनप्रतिग्रहा ब्राह्मणस्य जीवनहेतुत्वेन विहितत्वाद्† अनिविहाः, तथापि यावता जीवनं निष्पद्यते, तावदेव याजनं शास्त्रेणाङ्गीकृतम् ; यस्य सत्यपि जीवने धनाधिक्यवाग्न्या याजनशोभः, सोऽत्र बहुयाजो विवक्षितः । यः पुमान् श्रौत-कर्म्मस्यधिकृतः, अनादरेण स्वयं श्रौतं नानुतिष्ठति, अग्न्यापि नानुष्ठापयति, किन्तु स्मार्तकर्मपरः सन्ननुतिष्ठत्यनुष्ठापयति च, सोऽयं मश्वीतयाजकः । ग्रामे नगरे च योग्या अयोम्याश्च यावन्तः सन्ति, धनाभिलाषेण तावतां सर्वेषां याजको ग्रामनगरयाजौ । यः पुमान् प्रातः सूर्योदयाग्राक् सन्धां नोपास्ते, सायं चास्तमयाग्राक् नोपास्ते, सोऽयं ब्रह्मबन्धुः । एते षड्ब्राह्मणत्वे स्मृतिषूक्ताः । दुष्टान्यपवादरूपाणि वचनानि दुरुक्तानि, तैरभिग्रस्तो दुरुक्तोक्तः । ‘अम्राह्मणोक्तः’ वा ‘दुरुक्तोक्तः’ वा यद्यपि ‘यजते’, ‘अथ’ अपि

* ‘अम्राह्मणासु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्वसदिना । आयो राजसूतसोषा द्वितीयः क्रयविक्रयी । तृतीयो बहुयाज्यः स्वास्तुर्धो ग्रामयाजकः । पञ्चमस्तु, वृत्तसोषा ग्रामस्य नगरस्य च । अनागतान् यः पूर्वां सादित्वा चैव पश्चिमान् । नोपासीत विजः सन्धां च षष्ठोऽम्राह्मणः स्मृतः’-इति पाठः आ० त० घृतः ।

† ‘यथा तु कर्मणा मल नीचि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने चैव विग्रहाश्च प्रतिग्रहः ॥’-इति म० सं० १०. ७६ ।

‘एषा’ आहवनीये हुता मथिता अग्न्याहुतिः ‘देवान्’ प्राप्नोत्वैव ।
ततो यजमानस्य पापसंसर्गो ‘न’ भवति ॥

वेदनं प्रशंसति—“गच्छत्यस्याहुतिर्देवान् नास्याहुतिः पापना
संसृज्यते य एवं वेद”—इति । उक्तार्थवेदिता यद्यपि यत्किञ्चित्
कार्यं विकलं मनुतिष्ठति, तथापि तत्सर्वं सकलं भवति ॥

न्यूनाधिकसङ्ख्याभ्रमव्युदासाय विहितानां सृचां सङ्ख्यां दर्शयति
—“ता एतास्त्रयोदशान्वाह रूपसमृद्धाः”—इति । राक्षोघ्नीनां नैमि-
त्तिकत्वात् (१२१५० ७पं०) परित्यागेनेतरास्त्रयोदशसङ्ख्याकाः * ।
ताश्च मथ्यमानस्य जायमानस्य प्रक्रियमाणस्याहवनीयेन संसृज्य-
मानस्य च प्रतिपादनेनानुकूलेनैव रूपेण समृद्धाः । ता मेतां
समृद्धिं प्रशंसति—“एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं यत्कार्यं
क्रियमाणं मृगभिवदति”—इति । आद्यन्तयोः ऋचोः आहवसि-
विधिम्, आहवसानां सङ्ख्याप्रशंसाम्, वेदनप्रशंसाम्, आहवसिप्रशंसां
च दर्शयति—“तासां त्रिः प्रथमा मन्वाह, चिरुत्तमा, ताः सप्तदश
सम्पद्यन्ते, सप्तदशो वै प्रजापतिर्द्वादशमासाः पञ्चर्तवस्तावान्ध-
वत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापत्यायतनाभिरेवाभौ राप्नोति य
एवं वेद, त्रिः प्रथमां चिरुत्तमां मन्वाह यज्ञस्यैव तद् बर्षो नृजति
स्थेन्ने बलायाविस्त्रंसाय”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् (१०६ ५०) ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१६) ॥

* एतास्त्रयोदशसंज्ञाः सौमिरौयसंहिताया मनुक्रमेणैवैकवाचाः (१. ५. ११०) । वस्तुतो-
ऽत्र नैमित्तिकसंहिताः साकल्येनेह दारिद्र्यतिः ऋचो विहिताः ।

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

समिधाग्निं दुवस्यताप्यायस्व समेतु त इत्या-
 ञ्यभागयोः पुरोनुवाक्ये भवत आतिथ्यवत्यौ रूप-
 समृद्धे एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं यत्कर्म
 क्रियमाणं मृगभिवदति सैषाम्नेय्यतिथिमती न
 सौम्यातिथिमत्यस्ति यत्सौम्यातिथिमती स्याच्छ्रवत्सा
 स्यादेतत् त्वेवैषातिथिमती यदापीनवती यदा वा
 अतिथिं परिवेविषत्वापीन इव वै स तर्हि भवति
 तयोर्जुषाणेनैव यजतीदं विष्णुर्विचक्रमे तदस्य प्रिय
 मभि पाथी अश्या मिति वैष्णव्यौ त्रिपदा मनूच्य चतु-
 ष्यदया यजति सप्त पदानि भवन्ति शिरो वा एतद्य-
 ज्ञस्य यदातिथ्यं सप्त वै शीर्षन् प्राणाः शीर्षन्नेव
 तत्प्राणान् दधाति होतारं चित्ररथ मध्वरस्य प्र प्राय
 मग्निर्भरतस्य शृण्व इति स्विष्टकृतः संयाज्ये भवत
 आतिथ्यवत्यौ रूपसमृद्धे एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूप-
 समृद्धं यत्कर्म क्रियमाणं मृगभिवदति त्रिष्टुभौ भवतः
 सेन्द्रियत्वायेळान्तम् भवतीळान्तेन वा एतेन देवा
 अराधुवन्त्यदातिथ्यं तस्मादिळान्त मेव कर्त्तव्यम्
 प्रयाजानेवात्र यजन्ति नानुयाजान् प्राणा वै प्रया-
 जानुयाजास्ते य इमे शीर्षन् प्राणास्ते प्रया-

जा येऽवाञ्चस्तेऽनुयाजाः स योऽनानुयाजान्यजेदथे-
मान् प्राणानालुप्य शीर्षन्वित्सेत्तादृक्तदतिरिक्तं तत्
स मु वा इमे प्राणा विद्रे ये चेमे ये चेमे तद्यदेवात्र
प्रयाजान्यजन्ति नानुयाजास्तत्र स काम उपाप्नो
योऽनुयाजेषु योऽनुयाजेषु ॥ ६ (१७) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे प्रथमपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

आतिथेरष्टिमध्ये कर्त्तव्य मग्निमन्वन मुक्ता तदिष्टिशेषं
विधत्ते—“समिधाग्निं दुवस्वताप्यायस्व समेतु त इत्याज्यभागयोः
पुरोनुवाक्ये भवत आतिथ्यवत्यौ रूपसमृद्धे; एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं
यद्रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणं मृगभिवदति”—इति । “समिधा-
ग्निम्”—इति (सं ८. ४४. १.) प्रथमाज्यभागस्य पुरोनुवाक्या ।
“आप्यायस्व समेतु ते”—इति (सं १. ८१. १६.) द्वितीयस्य ।
प्रथममन्त्रस्य द्वितीयपादे ‘दृतैर्बोधयतातिथिम्’-इतिश्रूयमाणत्वात्
‘आतिथ्यवत्यौ’ । तदेतदाक्षिपति—“सौम्यातिथिमती, न
सौम्यातिथिमत्यस्ति, यस्मै सौम्यातिथिमती स्वाच्छ्रद्धा स्यात्”—इति ।
सौम्या तु अतिथिशब्दोपेता नास्ति; आप्यायस्वेत्यस्या मृचि
अतिथिशब्दस्याश्रवणात् । यदि सौम्यातिथिशब्दोपेता ‘स्यात्’,
तदानीं ‘शश्वत्’ अवश्यं ‘सा’ सौम्या पुरोनुवाक्या भवेत्, न
त्वसावतिथिमती; तस्मादातिथ्यवत्याविति द्विवचनं मयुक्तं
मित्यर्थः । आक्षेपं समाधत्ते—“एतत्स्वेवैषातिथिमती यदापी-
नवती”—इति । ‘तु’ शब्दः आक्षेपनिवारणार्थः । आपीनं मभि-
वृद्धिः, तद्वाचकस्य ‘आप्यायस्व’-इतिशब्दस्य विद्यमानत्वादित्यं

सौम्यापीनवती; यदापीनवत्त्व मस्ति, 'एतत् एव' एतेनापीनवत्त्वेन एव 'एषा' सौम्या 'अतिथिमती' सम्यस्यते; आपीनत्वस्यातिथ्युपलक्षकत्वात् * । तदेवोपलक्षकत्वं विग्रहयति— "यदा वा अतिथिं परिवेविषत्वापीन इव वै स तर्हि भवति"—इति । तम् 'अतिथिं' गृह्णामासी 'यदा' एव 'परिवेविषति' परिवेषणेन पात्रे भोज्यप्रक्षेपेण भोजयति, 'तर्हि' तस्मिन् भोजनोत्तरकाक्षे 'सः' अतिथिः 'आपीनः इव' उदरपूर्णा वृद्धिं प्राप्त इव 'भवति' एव; तस्माद्गृहिवाचक आप्यायस्वेतिग्रहोऽतिथिलक्षकः, अतो द्विवचनं पुरोऽनुवाक्यात्वं च युक्तम् ॥

आण्यभागयोर्याण्यां विधत्ते— "तयोर्जुषाद्येनैव यजति"—इति । प्रकृतावाच्याती "जुषाद्योऽग्निराण्यस्य वेतु"—इति, "जुषाद्यः सोम आण्यस्य हविषो वेतु"—इति च । तेनैव † मन्त्रेष्व यजेत । अग्निर्वृत्राक्षीत्यादिके प्रकृतिगते (४४ पृ०) पुरोऽनुवाक्ये चोदकप्राप्ते अपोष्य, यथा समिधाग्निं मित्यादिके विहिते (१३२ पृ०) तद्व्याख्यान्तरप्रसक्तिं वारयितुं विधिः ॥

प्रधानस्य हविषो याण्यानुवाक्ये विधत्ते— "इदं विष्णुर्विचक्रमे, तदस्य प्रिय मभि पाथो अथा मिति वैष्णव्यौ"—इति । याण्यानुवाक्ये कुर्यादिति शेषः ‡ । तयोर्विभागं विधत्ते— "त्रिपदा मनूष्य चतुष्पदया यजति"—इति । "इदं विष्णुः"—इति (सं० १.२२.१७.) त्रिपदा, तां पुरोऽनुवाक्यारूपेणानुब्रूयात्;

* अतएवाह चात्रलायनः—'घाथे, अतिथिमती,— समिधाग्निं दुवस्वताप्यायस्व समितु त इति'—इति श्री० ४. ५. ३ ।

† 'जुषाद्यः'—इतिपदयुक्तमन्त्रद्वयेनेति भावः । ती मन्त्री ते० ब्रा० ३. ५. ६. आचाती ।

‡ आद्य० श्री० ४. ५. १ । ११४ पृ० ४ पं० ।

“तदस्य प्रियम्”—इति (सं० १.१५४.५.) चतुष्पदा, तथा ‘यजेत’ याज्यारूपेण तां पठेत् । ऋग्वेदयगतां पादसङ्ख्यां प्रशंसति—
 “सप्त पदानि भवन्ति ; शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं, सप्त वै शीर्षेण प्राणाः शीर्षेणैव तत्प्राणान् दधाति”—इति । आतिथेयष्टे-
 र्ब्रह्मशिरोरूपत्वाच्छिरसि छिद्रवर्तिनां प्राणानां सप्तत्वादत्र पाद-
 सङ्ख्याया यज्ञस्य शिरसि सप्त प्राणाः स्थापिता भवन्ति ॥

संयाज्ये विधत्ते—“होतारं चित्ररथ मध्वरस्य, प्र प्राक् मग्निर्भरतस्य शृण्व इति स्विष्टकृतः संयाज्ये भवत आतिथ्य-
 वत्यौ रूपसमृद्धे ; एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं, यद्रूपसमृद्धं, यत्कर्म्म क्रिय-
 माणं सृगभिवदति”—इति । “होतारम्”—इति (सं० १०.१.५.)
 पुरोगुवाक्या, “प्र प्रायम्”—इति (सं० ७.८.४.) याज्या । प्रय-
 माया ऋचः चतुर्थपादे ‘त्रिया त्व१ग्नि मतिथिं जनानाम्’—इति-
 श्रूयमाणत्वादातिथ्यवत्त्वम् ; द्वितीयेत्या अपि चतुर्थपादे ‘दुरतानो
 दैव्यो अतिथिः’—इति । मन्त्रद्वयगतं छन्दः प्रशंसति—“त्रिष्टुभौ
 भवतः सेन्द्रियत्वाय”—इति । “इन्द्रियं वै त्रिष्टुप्”—इतिश्रुत्यन्त-
 रात् * त्रिष्टुभ इन्द्रियहेतुत्वम् ॥

अत्र इडाभक्षणदूर्ध्वभावि कर्तव्यं मपि चोदकेन प्राप्तम्, तदे-
 तद् वारयति—“इळान्तं भवतीळान्तेन वा एतेन देवा अराधु-
 वन्त्यदातिथ्यं ; तस्मादिळान्तं मेव कर्त्तव्यम्”—इति । पुरोडाश-
 सम्बन्धि यदेतदिडाभागभक्षणम्, तदन्तं मेवातिथेयष्टिरूपं कर्म्म
 भवेत् ; तावतैव समृद्धिसिद्धेः । द्विविधं मिडाभक्षणम्,—अनु-
 याजयागात् पूर्वं सुत्तरकालीनं च । तयोः पूर्वकालीनं मन्त्रान्तत्वेन
 दर्शयितुं मनुयाजान् निषेधति—“प्रयाजानिवाच यजन्ति, नानु-

* तै० सं० २. ४. ११. २ ; २. २. ८. ३ ; तै० ब्रा० १. ७. ८. १. (४६ प्र०) ।

याजान्”—इति । अनुयाजानां यजने दीर्घं प्रकटयति—“प्राचा वै प्रयाजानुयाजास्ते य इमे शीर्षन् प्राचास्ते प्रयाजा ये ऽवाचस्ते ऽनुयाजाः ; स यो ऽचानुयाजाम्यजेत्येमान् प्राचानालुष्य शीर्षन् धिक्वेत्, तादृक् तत्”—इति । प्र-प्रत्ययसाम्यात् प्रयाजानां प्राचत्वम्, तदनुवर्तिसाम्यादनुयाजानां मपि प्राचत्वम् । तथासति ‘ते य इमे शीर्षन् प्राचाः’ शिरस्त्वस्थिताः श्वासादिकारिणः प्राचाः वे केचित् सन्ति, ‘ते’ प्रयाजरूपाः प्रकटत्वसाम्यात् । उत्तमाङ्गवर्तित्वेन प्राचानां प्रकटत्वम् ; प्रयाजानां च प्रथमानुष्ठानत्वेन प्रकटत्वम् । ‘ये’ तु ‘अवाचः’ नामैरधस्ताद्वर्तमाना अपानवायादयः, ‘ते’ अनुयाजरूपाः ; निष्कटत्वसाम्यात् । अपानवायादीनां मध्याङ्गवर्तित्वेन निष्कटत्वम् ; अनुयाजानां च पश्चाद्गवित्वेन निष्कटत्वम् । एवं सति ‘यः’ पुमान् ‘अत्र’ आतिथेयष्टौ ‘अनुयाजान् यजेद्,’— लोके कश्चित् ‘यथा’ ‘इमान्’ अर्वाग्देशवर्तिनोऽपानवायादीन् ‘आलुष्य’ हित्वा ‘शीर्षन् धिक्वेत्’ शिरसि स्थापयितुं मिच्छेत्, तथैव ‘सः’ पुमान् ‘तत्’ कर्तुं मिच्छेत् । अधोदेशवर्त्तिप्राचस्थानीयानुयाजानां यच्चशिरःस्थानीयातिथयर्कर्मण्यनुष्ठानं मयुक्तम् । तथा पुत्रादिप्रजास्थानीयानां अनुयाजानां शिरःस्थानीयेऽनुष्ठानं मयुक्तं मित्यपि द्रष्टव्यम् * ॥

दीर्घान्तरमाह—“अतिरिक्तं तस्मै सु वा इमे प्राचा विद्रे ये चेमे ये चेमे”—इति । ‘वे चेमे’ शिरसि योष्याः प्राचाः, वेऽप्यमी नौचदेशे स्थिताः प्राचाः, ते सर्वे ‘सु विद्रे’ सम्भूयैकत्र शिरसि

* ‘प्राचा वै प्रयाजा अपाना अनुयाजा इति त्रिरूपम्’—इति नि० ८. २. ७ । ‘प्राचा वै प्रयाजाः अपाना अनुयाजास्तस्मात् प्रयाजाः प्राची इत्यन्ते तस्मिन् प्राचरूपम् प्रयचीऽनुयाजास्तपानरूपम्’—इति ब्रत० ब्रा० ११. २. ७, २७ ।

अतिष्ठेरन् । 'तत्' च 'अतिरिक्त' योग्यस्थानीयादधिकं शिरोरूप
मातिथ्यं कर्म । चक्षुरादीनां मेव प्राणानां योग्यस्थानम् ; न
त्वधोदेशवर्तिनां अपानादीनां तत्रावकाशोऽस्तीत्यर्थः ॥

नन्वनुयाजानां मनुष्ठानाभावे कर्माङ्गसाकल्यलक्षणः फल-
विशेषो न प्राप्येतेत्याशङ्क्याह— "तद्यदेवात्र प्रयाजाभ्यजन्ति
नानुयाजांस्तत्र स काम उपामो यो ऽनुयाजेषु यो ऽनुयाजेषु"-
इति । 'तत्' तस्मिन्मातिथ्यकर्माणि यदि 'प्रयाजान्' एव 'यजन्ति',
'न' तु 'अनुयाजान्', 'अनुयाजेषु' 'यः' 'कामः' फलविशेषः, 'सः'
सर्वोऽपि 'तत्र' कर्माणि प्राप्तो भवति । यथा लोके कश्चिदान्दो-
लिकादिभारं वहत्सु बहुषु मध्ये कस्वचिदशक्ती सत्त्वा भवशिष्टा
एव वहन्ति, तद्वदित्यर्थः । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥

अथ मोमांसा । दशमाध्यायस्य सप्तमपादे (जै० सू० ३८, ३९.
अधि० १२.) चिन्तितम्—

"प्रायणीयातिथ्ययोः किं वित्कल्पे श्रंयिळान्तते ।

अनियतेर्विकल्पः स्यान्निषेधपरिसंख्ययोः ॥

श्रंयिळान्तत्ववाक्याच्च नियतेर्विधिमाचतः ।

नित्यानुवादो 'न' वाक्यं दोषबाहुल्यं मन्यथा ॥

* 'शिरो वे यज्ञस्यातिथ्यम्—० नवकपालः पुरोडाशी भवति—० अग्निं मन्वति—०
अथये मध्यमानायातुवृद्धीति—० अग्निमभिलुङ्गीति—० तद्विळान् भवति—० नानुया-
जान् यजन्ति—इति व्रत० ब्रा० ३. ४. १. १—२६ । 'यदुभौ विभुस्यातिथ्यं वृद्धीवाद—०
शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं नवकपालः पुरोडाशी भवति—० अग्निं मन्वति—०
यथायजुरेवैतत्—इति तै० सं० ६. २. १. २ ; १. २. १० । 'अथातिथ्येळान्ता'—इत्यादि आच०
श्री० ४. ५. १—७ । 'आतिथ्यम्—इत्यादि, 'इळान्ता' भवति प्रीव व्रतप्रदाने वृद्धात्पापतय
इति—इत्यन्तम् कात्या० ८. १. १—१८ । 'अथातिथ्यायास्तन्' प्रक्रमति—इत्युपक्रम
'इळान्ता' सम्निष्ठते धारयति प्रीव माव्य माव्यम्—इति यावत् आप० श्री० १०. ३०, २१ ।

ज्योतिष्टोमं श्रूयते—“ग्रंथुन्ता प्रायश्चीया सन्तिष्ठते; न पत्नीः संयाजयन्ति, इति, (श्रुत० ब्रा० ३.२.३.२३.), “इच्छान्तातिष्या सन्तिष्ठते; नानुयाजान् यजन्ति”—इति च (श्रुत० ब्रा० ३. ४. १. २. ६. ७) । प्रकृती यदा होता “तच्छंयोः”—इति (तै० ब्रा० ३.५. ११.१.) अपति †, तदानीं मध्यर्घ्यः परिधीनस्त्री प्रक्षिपति ‡ । तदाह कल्पसूत्रकारः—“अनूच्यमाने ग्रंथुवाक आहवनीये परिधीन् प्रहरति”—इति (१२.६.७.) । ततो इविःशेषेषु भक्षितेषु पत्नीः संयाजयन्तीति क्रमः । पत्नीसंयाजानां सुपरि फलीकरण-प्रायश्चित्तहोम-कपालोद्दासनैरिष्टिः समाप्यते । एवं स्थिते विद्वत्ति-रूपायाः प्रायश्चीयेष्टेः ग्रंथुवाकान्तत्वम्,—आतिथेयैरिष्टाभक्षणा-न्तत्वं च विकल्पितं स्यात् । कुतः ? निषेधवाक्याभ्यां प्रकारद्वय-प्रतीतेः । तथाहि,—ग्रंथुन्तत्वेऽङ्गान्तत्वविधिनैवोपरितनपत्नीसंया-जानुयाजनिषेधे पुनर्निषेधवचनं परिसंख्यार्हम् । पत्नीसंया-जानुयाजव्यतिरिक्तं नास्ति निषेधपरिसंख्या । तेन प्रकृति-वक्ष्यप्राप्तं कपालोद्दासनान्तत्वं मनयोरिष्टोः प्रतीयते ; विधि-वाक्येन ग्रंथिङ्गान्तत्वम् । तेन त्रोट्यववद्विकल्पः ? इति प्राप्ते ब्रूमः ;—विधिमात्रस्यात्र प्रवृत्तेः ग्रंथुन्तत्वं मिङ्गान्तत्वं च तयोः प्रति नियतम्, पत्नीसंयाजाद्यभावस्तुर्थसिद्धः ; ततो नजपदयुक्तं सुपरितनं प्रतिषेधवाक्यं नित्यानुवादः § ; अन्यथा बहवो दोषाः

* आप० त्रौ० १०. २१. १३, १४ ; ३१. १४, १५ । आन० त्रौ० ४. २. २ ; ५. १ । कात्या० त्रौ० ७. ५. २२—२७ ; ८. १. १८ ।

† ग्रंथुवाकमन्त्रव्याख्या तु तै० सं० २. ६. १०. द्रष्टव्या ।

‡ ‘परिधीन् परिदधाति०—० मन्थर्व इति (वा० सं० २.३.)’—इति कात्या० त्रौ० १.८.१ ।

§ ‘नित्यप्राप्तं ननुवदति । यथा नान्तरिक्षे न दिवि क्षिप्रमेतन्म इति’—इति श्रवरः ।

प्रसज्येरन् । विकल्पे तावदष्टौ दोषाः प्रसिद्धाः * , परिसंख्यायां च त्रयो दोषाः † ; विधिपरिसंख्याभ्यां वाक्यभेदोऽपरो दोषः ‡ । ततः शंयिङ्गान्तत्वं नियतम्—इति ॥

तत्रैवान्वयसिद्धितम् (जै० सू० ४०—४२. अधि० १२.)—

“तत्रैव शंयिङ्गे पूर्वेऽपरे वा स्वेच्छयाथवा ।

परि एवाथवा पूर्वं एवाथो द्विविधः श्रुतेः ॥

निषेधस्यार्थवत्त्वाय परि एवानुवादगीः ।

पूर्वैकवाक्यतायाति पूर्वं एवाविरोधतः ॥

प्रायणीयातिथयोः निर्णीते शंयिङ्गे, पुनः सन्दिग्धेते ;—प्रकृती द्विविधे शंयिङ्गे,—पत्नीसंयाजेभ्यः पुरस्तादुपरिष्ठाच्च ; विहिते चात्र चोदकप्राप्ते । तत्र द्विविधश्रुतेरर्थे चोदकेनातिदिष्टे सति विशेषनियामकाभावादिच्छया स्वीकार्ये ;—इत्येकः पक्षः । यदि प्रायणीया पूर्वशंयुन्ता, आतिथ्या च पूर्वङ्गान्ता स्यात्, तदानीं मन्तव्यविधिनैव ताभ्यां शंयिङ्गाभ्यां मूर्धन्याप्तानां पत्नीसंयाजानां अनुयाजानां च वारितत्वात् निषेधो व्यर्थः स्यात् ; परयोः शंयिङ्गोत्तरान्तत्वे तु ताभ्यां शंयिङ्गाभ्यां पूर्वप्राप्तानां तेषां मनिवारणात्

• * विकल्पस्य द्विविधः । व्यवस्थितः ऐच्छिकश्च । तत्र इच्छाविकल्पेऽष्टौ दोषाः । ‘प्रमा-
ज्जलाप्रमाजत्वपरिवर्तामप्रकल्पना । प्रमुञ्ज्यैवमङ्गानिभ्यां प्रत्येक मष्टदोषता’-इति । ‘श्रीहि-
र्यजेत’, ‘यवैर्यजेत’-इति चैतदुदाहरणम् । कातयायनसूत्रे तद्व्याख्यायां तत्पठतो चेव
विचारः कृतः (श्रौ० १. ४. १३—१८.) । नौमांसायां द्वादशाध्यायीयतृतीयपादे तु विकल्प-
विचारा बहव उपदिष्टाः ; तत्र ‘एकार्याणु विकल्पेरन्, समुचये ह्यारतिः स्नात् प्रधानस्य’-
इति कृतं गुणविकल्पवचनम् (१२. ३. १०.) ।

+ ‘विधिरतन्म ममाप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति
जीयते’-इति, ‘श्रुमार्थस्य परिवर्तनादनुत्तरार्थस्य कल्पनात् । प्राप्तस्य बाध इति एवं परिसङ्ख्या
मिदृशका’-इति च, एतदीदृशद्वारादीनि च नौमांसार्थसङ्गृहे द्रष्टव्याणि ।

‡ ‘य एव हि श्रुतसंग्रहोपपन्नो दोषः, स एवाश्रुतकल्पनायाम्’-इति वाचाच्च शबरः ।

तच्चिवारचाय सार्थको निषेधः । तस्मात्परे एव शंयिङ्गे आह्वे ;—
इति द्वितीयः पद्यः । निषेधोऽयं नित्यानुवाद इत्युक्तम् (१३७ पृ०),
स च पूर्वयोः शंयिङ्गयोरन्तत्वेऽपि एकवाक्यता मापद्यानुवादकत्वे-
नोपदिश्यते ; असञ्ज्ञातविरोधिन्वी हि पूर्वे ; तस्मात् ते एव आह्वे
इति राक्षान्तः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
पठः खण्डः ॥ ६ (१७) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्ह निवारयन्
पुमर्थान्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीवीरबुद्धभूपालसाम्बाज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

— ६०० —

॥ ॐ ॥ यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामन् न वो ऽह
मन्नं भविष्यामीति नेति देवा अभ्रुवन्न मेव नो
भविष्यसीति तं देवा विमेथिरे स हैभ्यो विहृतो न
प्रबभूव ते होचुर्देवा न वै न इत्यं विहृतो ऽन्नमवि-
ष्यति हन्तेमं यज्ञं सम्भरामेति तथेति तं सञ्जभुस्तं
सम्भृत्योचुरश्विनाविमम् भिषज्यत मित्यश्विनौ वै
देवानां भिषजावश्विनावध्वर्यू तस्मादध्वर्यू घर्मं सम्भ-
रतस्तं सम्भृत्याहतुर्ब्रह्मन् प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यामो
होतरभिष्टुहीति ॥ १ (१८) ॥

सोमप्रवाहिका अग्निमन्त्रनीया ऋचस्तथा ।

आतिथ्यास्तद्विशेषाश्च तृतीयाध्याय ईरिताः ॥

अथ प्रवर्ग्यादयो वक्तव्याः । तदर्थं मादावाख्यायिका माह—

“यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामन्न वो ऽह मन्नं भविष्यामीति नेति देवा
अभ्रुवन्न मेव नो भविष्यसीति, तं देवा विमेथिरे, स हैभ्यो
विहृतो न प्रबभूव ते होचुर्देवा न वै न इत्यं विहृतो ऽन्नम् भवि-

यति, इन्तेमं यज्ञं सञ्चरामिति तवेति तं सञ्चभुः”-इति । यज्ञ-
शब्देनात्र प्रवर्ग्यो विवक्षितः । तदभिमानो देवः केनापि निमित्ते-
नापरतोऽन्येभ्यो ‘देवेभ्यः’ उत्क्रान्तवान् । हे देवाः ! युष्माकं महम्
‘अन्नं न भविष्यामि’ इत्येव मुख्यमणकाखे प्रोक्तवान् । ततो ‘देवाः’
तदुत्क्रमणं ‘नेति’ प्रतिषिध्य सर्वथा त्व मस्माकं मन्नं भवेति प्रार्थि-
तवन्तः । प्रवर्ग्याख्ये कर्मणि यज्ञविस्तरेवाना मन्नं, तदभिमानो
च पुरुषो देवैः प्रार्थितं तदन्नत्वं नाङ्गीचकार । ‘तम्’ अनाङ्गी-
कुर्वाणं प्रवर्ग्यं पुरुषं ‘देवाः’ ‘विमेषिरे’ ताङ्गनमन्नं नादिभिर्हिंसि-
तवन्तः । ‘स’ च प्रवर्ग्यो देवैर्विशेषेण वाधितः ‘एभ्यः’ देवेभ्यो ‘न
प्रबभूव’ अभूतो नाभूत्, अन्नत्वेनावस्थातुं न शक्त इत्यर्थः । ततो
‘देवाः’ परस्परं मेवं विचारितवन्तः । एवं ‘विहृतः’ विशेषेण
वाधितः प्रवर्ग्यो ‘नः’ अस्माकं मन्नं नैव भविष्यतीति सम्पूर्णं मन्नं
न भविष्यति । तं मिमं प्रवर्ग्याख्यं यज्ञं ‘सञ्चरामः’ उचितैः
साधनैः सम्यक् पोषयाम इति । सम्पूर्तिहेतुदर्शननिमित्तजन्यहर्ष-
द्योतनार्थो ‘इन्त’-शब्दः । ‘तथेति’ परस्परं मङ्गीकृत्य ‘तं’ प्रवर्ग्यं
‘सञ्चभुः’ साधनसम्पादनेन सम्यक् पोषितवन्तः ॥

अथ इविरादीनां साधनानां सम्पादनं विधत्ते—“तं सञ्चृत्यो-
चुरश्विनाविमं भिषज्यत मित्यश्विनी वै देवानां भिषजावश्वि-
नावध्यू, तस्मादध्यू चर्म्मं सञ्चरतः”-इति । देवाः प्रवर्ग्य-
कर्मोपयुक्तं महावीरादि सञ्चारं ‘सञ्चृत्य’ स्वकीयावश्विनी,
प्रत्येव मूचुः । हे अश्विनी ! ‘इमं’ प्रवर्ग्यपुरुषदेहं अस्माभिः
हिंसितं युवां ‘भिषज्यतम्’ औषधैः एतस्य समाधानं कुरुत मिति ।
‘देवानां’ मध्ये ‘भिषजावेवाश्विनी’, तस्मात् तत्प्रार्थनं युक्तम् । किञ्च
देवानां यज्ञकर्म्यश्चिनी ‘अध्यू’ । अतएवान्यत्र कस्यचिन्नान्नस्य

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(तृच)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

— २० —

॥ ॐ ॥ यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामन् न वो ऽह
मन्नं भविष्यामीति नेति देवा अब्रुवन्नन्न मेव नो
भविष्यसीति तं देवा विमेधिरं स हैभ्यो विद्वतो न
प्रबभूव ते होचुर्देवा न वै न इत्यं विद्वतो ऽन्नमभवि-
ष्यति हन्तेमं यज्ञं सम्भरामेति तथेति तं सञ्जभुस्तं
सम्भृत्योचुरश्विनाविमम् भिषज्यत मित्यश्विनौ वै
देवानां भिषजावश्विनावध्वर्यू तस्मादध्वर्यू घर्मं सम्भ-
रतस्तं सम्भृत्याहतुर्ब्रह्मन् प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यामो
होतरभिष्टुहीति ॥ १ (१८) ॥

सोमप्रवाहिका अग्निमन्त्रनीया ऋचस्तथा ।

आतिथ्यास्तद्विशेषाश्च तृतीयाध्याय ईरिताः ॥

अथ प्रवर्ग्यादयो वक्तव्याः । तदर्थं मादावाख्यायिका माह—

“यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामन्न वो ऽह मन्नं भविष्यामीति नेति देवा
अब्रुवन्नन्न मेव नो भविष्यसीति, तं देवा विमेधिरं, स हैभ्यो
विद्वतो न प्रबभूव ते होचुर्देवा न वै न इत्यं विद्वतो ऽन्नम् भवि-

वति, हन्तेमं यज्ञं सञ्चरामिति तथेति तं सञ्चभुः”-इति । यज्ञ-
 शब्देनात्र प्रवर्ग्यो विवक्षितः । तदभिमानो देवः केनापि निमित्ते-
 नापरतोऽन्येभ्यो ‘देवेभ्यः’ उत्क्रान्तवान् । हे देवाः । युष्माक मङ्गम्
 ‘अन्नं न भविष्यामि’ इत्येव सुल्क्ष्मणकाले प्रोक्तवान् । ततो ‘देवाः’
 तदुत्क्रमणं ‘मेति’ प्रतिषिध्य सर्वथा त्व मस्माक मन्नं भवेति प्रार्थि-
 तवन्तः । प्रवर्ग्याख्ये कर्मणि यज्ञविस्तहेवाना मन्नं, तदभिमानो
 च पुरुषो देवैः प्रार्थितं तदन्नत्वं नाङ्गीचकार । ‘तम्’ अनङ्गी-
 कृत्वाचं प्रवर्ग्यं पुरुषं ‘देवाः’ ‘विनेधिरं’ ताडनमन्त्रनादिभिर्हिंसि-
 तवन्तः । ‘स’ च प्रवर्ग्यो देवैर्विशेषेण वाधितः ‘एभ्यः’ देवेभ्यो ‘न
 प्रवभूव’ प्रभूतो नाभूत्, अन्नत्वेनावस्थातुं न शक्त इत्यर्थः । ततो
 ‘देवाः’ परस्पर मेवं विचारितवन्तः । एवं ‘विद्वतः’ विशेषेण
 वाधितः प्रवर्ग्यो ‘नः’ अस्माक मन्नं नैव भविष्यतीति सम्पूर्णं मन्नं
 न भविष्यति । त मिमं प्रवर्ग्याख्यं यज्ञं ‘सञ्चरामः’ उचितैः
 साधनैः सम्यक् पोषयाम इति । सम्पूर्तिहेतुदर्शननिमित्तजन्यहर्ष-
 द्योतनार्थो ‘हन्त’-शब्दः । ‘तथेति’ परस्पर मङ्गीकृत्य ‘तं’ प्रवर्ग्यं
 ‘सञ्चभुः’ साधनसम्पादनेन सम्यक् पोषितवन्तः ॥

अथ हविरादीनां साधनानां सम्पादनं विधत्ते—“तं सभृत्यो-
 चुरश्विनाविमं भिषज्यत मित्यश्विनी वै देवानां भिषजावश्वि-
 नावध्वर्युं, तस्मादध्वर्युं अन्नं सञ्चरतः”-इति । देवाः प्रवर्ग्य-
 कर्मापयुक्तं महावीरादि सञ्चारं ‘सभृत्य’ स्वकीयावश्विनी,
 प्रत्येव मृत्युः । हे अश्विनी ! ‘इमं’ प्रवर्ग्यपुरुषदेहं अस्माभिः
 हिंसितं युवां ‘भिषज्यतम्’ औषधैः एतस्य समाधानं कुरुत मिति ।
 ‘देवानां’ मध्ये ‘भिषजावेवाश्विनी’, तस्मात् तत्प्राथनं युक्तम् । किञ्च
 देवानां यज्ञकर्माश्चिन्तितो ‘अध्वर्यु’ । अतएवान्यत्र कस्यचिन्नान्यस्य

ब्राह्मणे पेष्यते—“अग्निर्नोर्बाहुभ्यामित्याह, अग्निनीहि देवाना-
मध्वर्यू आस्ताम्”—इति * । अतोऽपि कारणादग्निनोर्यज्ञसमाधान-
कारणं युक्तम् । तस्मात्कारणादध्वर्यू उभाभ्यामग्निभ्यां यज्ञशरीरं
चिकित्सितम् । तस्मादिदानीमध्वर्यू ‘धर्मं’ सम्भरतः प्रवर्ग-
साधनं सम्पादयेताम् । तदेतत्तैत्तिरीयाः “देवा वै सत् मासत”—
इत्यग्निन्ननुवाके (तै० आ० ५. १.) प्रवर्गविषयमुपाख्यानं प्रप-
ञ्चयन्ति । तस्मिन्नाख्याने यज्ञस्य प्रवर्गरूपं शिरो धनुषः कीट्वा
ह्वित्वा मित्युक्ता पश्चादेतदाज्जायते—“तेनापशीर्ष्णा यज्ञेन यज-
मानाः । नाशिषोऽवाहन्वत ; न सुवर्गं लोकमभ्यजयन् । ते देवा
अग्निना बभूवन् । भिषंजी वै स्वः । इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्त
मिति । तावद्भूतां वरं वृणावहे । अह एव नावन्नापि गृह्णता
मिति । ताभ्यामेतमाग्निमगृह्णन् । तावेतद् यज्ञस्य शिरः
प्रत्यधत्ताम् । यत्प्रवर्गः । तेन सशिर्ष्णा यज्ञेन यजमानाः । अवा-
शिषोऽहन्वत । अग्निं सुवर्गं लोकमजयन् । यत्प्रवर्गं प्रवृणक्ति ।
यज्ञस्यैव तच्छिरः प्रतिदधाति”—इति (तै० आ० ५. १. ५—७.) ।

प्रवर्गसाधनानि सम्पादितवतोस्तयोरनुष्ठापनमग्नं प्रैषमग्नं
च विधत्ते—“तं सम्भृत्याह तुर्ब्रह्मन् प्रवर्गेण च प्रचरिष्यामो होत-
रभिष्टुहीति”—इति । ‘तं’ प्रवर्गकर्माण्युक्तं साधनसमूहं ‘सम्भृत्य’
सम्पाद्य चतुर्णां मध्वर्यूणां मध्ये अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता चेत्येतावुभा-
ध्वर्यू ब्रह्माणं होतारं च प्रत्येवं ब्रूयाताम् । हे ब्रह्मन् ! वयमृत्विजः
सर्वे प्रवर्गास्थेन कर्मणा ‘प्रचरिष्यामः’ अनुष्ठास्यामः । सोऽय

* अग्निर्नोर्बाहुभ्यामिति मन्त्रस्तु तैत्तिरीयाख्यायै संहितायां (१. २. १. १.) ; तस्य
ब्राह्मणं नपि तत्रैवायं (२. ६. ४. १.) ; ब्राह्मणयज्ञेऽपि बभूव (२. २. २. १. ; ६. १.) ;
आरण्यकेऽपि च (५. २. ५.) ।

मनुज्जापन मन्त्रः (तै० आ० ४. ४. १.) । हे 'होतः !' त्वम्
'अभिष्टुहि' प्रवर्गस्तुतिरूपाः सर्वा ऋचः पठ । सोऽयं प्रथममन्त्रः
(तै० आ० ४. ४. २) । 'इति'-शब्दो मन्त्रद्वयसमाख्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां चतुर्वाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ (१८) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिति प्रतिपद्यते ब्रह्म
वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनं तद्विषज्यतीयम् पित्रे राष्ट्रे-
त्यय इति वाम्बै राष्ट्री वाच मेवास्मिंस्तद्वधाति महा-
न्मही अस्तभायद्विजात इति ब्राह्मणस्पत्या ब्रह्म वै
बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनं तद् भिषज्यत्यभि त्वं देवं सवि-
तार मोण्योरिति सावित्री प्राणो वै सविता प्राण
मेवास्मिंस्तद्वधाति संसीदस्व महाः असीत्येवैनं
समसादयन्नञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्यज्य-
मानायाभिरूपा यद्यज्ञोऽभिरूपं तत्समृद्धं पतङ्ग मत्त
मसुरस्य मायया श्रो नः सनुत्यो अभिदासदम्ने भवा

नो अग्ने सुमना उपेताविति' द्वे द्वे अभिरूपे' यद्यज्ञो
 ऽभिरूपं तत्समृद्धं' कृणुष्व पाजः प्रसिति' न पृथ्वी
 मिति' पञ्च राक्षोघ्नो रक्षसा मपहत्यै' परित्वा
 गिर्वणो गिरो' ऽधि हयो'रदधा उक्थ्यं वचः' शुक्रं ते
 अन्यद्यजतं ते अन्यदपश्यङ्गोपा मनिपद्यमानमिति'
 चतस्र एकपातिन्यस्ता' एकविंशतिर्भवत्येकविंशो
 ऽयं पुरुषो' दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पादो' आत्मै-
 कविंशस्त मिम मात्मान मेकविंशं संस्क्रुते ॥२(१८)

होतुरभिष्टवार्थास्तृत्तु प्रथमा मृचं विधत्ते—“ब्रह्म जघानं
 प्रथमं पुरस्तादिति' प्रतिपद्यते ; ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मण्यैवैनं
 तद्विषज्यति”—इति । ‘प्रतिपद्यते’ तेन मन्त्रेण होताभिष्टवं प्रार-
 भते इत्यर्थः । अस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मशब्देन देवानां मध्ये ब्राह्मणजाति-
 रूपो बृहस्पतिरुच्यते ; तस्मादनेन मन्त्रे णोपक्रमे सति ‘ब्रह्मण्यैव’
 ब्राह्मणजात्यैव ‘एनं’ प्रवर्गे’ ‘तद्’ ‘विषज्यति’ चिकित्सते ॥

द्वितीया मृचं विधत्ते—“इयं पित्रे राष्ट्रेत्यय इति, वाग्वै
 राष्ट्रो, वाच मेवास्मिंस्तद्वधाति”—इति । अस्मिन्मन्त्रे द्वितीयान्तो
 राष्ट्रीशब्दो वाचं ब्रूते, ‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन ‘अस्मिन्’ प्रवर्गे
 ‘वाच मेव’ सम्पादयति ॥

तृतीया मृचं विधत्ते—“महाम्यहो अस्तभायद्विजात इति
 ब्राह्मणस्यत्या, ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मण्यैवैनं तद्विषज्यति”—इति । अस्य
 मन्त्रस्य चतुर्थपादे बृहस्पतिर्देवतेति श्रूयमाणत्वात्, बृहस्पतेश्च
 ब्राह्मणस्वामित्वादिय मुक् ‘ब्राह्मणस्यत्या’ ॥

चतुर्थी मृचं विधत्ते—“अभि त्वं देवं सवितार मोक्षोरिति
सावित्री ; प्राणो वै सविता प्राण मेवास्मिंस्तदधाति”-इति । सवि-
तारमिति श्रुतत्वादिय मृक् ‘सावित्री’; पठनीयेति शेषः । प्राणस्य
देहेन्द्रियप्रेरकत्वात् सविष्टत्वम् । ‘तत्’ तेन मन्त्रेण ‘अस्मिन्’
प्रवर्गो ‘प्राण मेव’ सम्पादयति ॥

ता एतावतस्तः शाखान्तरगता आश्वलायनेन पठिता द्रष्टव्याः
(चौ० ४. ६. ३. १—४.) ॥

पञ्चमी मृचं विधत्ते—“संसीदस्व महाप् असीतोयवेनं समसा-
दयन्”-इति । अनेन (सं० १. ३६, ८.) मन्त्रेण ‘एनं’ प्रवर्गाख्यं
महावीरं सरयन्दाभिधेये सन्तापनस्थाने ‘समसादयन्’ स्थापयेतु-
रित्वर्थः * ॥

षष्ठी मृचं विधत्ते—“अस्मिन्नि यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्यन्व-
मानायाभिरूपा ; यद्यज्ञे ऽभिरूपं तस्ममृचम्”-इति । अस्मिन्मन्त्रे
(सं० ५. ४३. ७.) अस्मन्तोतिपदस्य श्रुतत्वादाज्येन ‘अन्यज्मानाय’
महावीराख्याय सूयमाचत्वात् येय सक् ‘अभिरूपा’ भवति † ॥

सप्तमी मातृभ्य हादशीपर्यं ताः षडृचो विधत्ते—“पतङ्ग मज्ज
मसुरस्व मायया, यो नः सनुत्यो अभिदासदमे, भवा नो अकेसुमना
रुपेताविति हे हे अभिरूपे यद्यज्ञे ऽभिरूपं तस्ममृचम्”-इति ।
पतङ्ग मिति संहिताया मात्मातयोर्धयोः ‡ प्रतीक्षे (सं० १७.
१७७. १, २.) । यो नः सनुत्य इति त्रयोः § प्रतीक्षे (सं० ६. ५.
४, ५.) । भवा नो अज्ज इति द्वयोः ॥ (सं० ३. १८. १, २.) ॥

* ‘संसीदस्व महाप् असीति संसाधमाने’-इति कस्यः (आश्व० श्री० ४. ६. ३.) ।

† ‘अस्मिन्नि यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्यन्वमाने’-इति कस्यः (४. ६. ३.) ।

‡ †, §, ॥ ‘पतङ्ग—रूपेताविति वृत्ताः’-इति कस्यः (४. ६. २.) ।

एतासां सर्वासां मभिष्टूयमानार्बप्रतिपादकत्वादभिरूपत्वम् । तच्चा-
त्रैतास्तृचु बुद्धिमता योजनीयम् ॥

चयोदशी मारभ्य सप्तदशीपर्यन्ताः पञ्चर्षो विधत्ते—“क्षत्रुष्व
पाजः प्रसितिं न पृथ्वी मिति पञ्च राक्षोघ्नो रक्षसा मपहत्वै”-
इति (सं० ४.४.१—५.) ॥

अष्टादशी मारभ्यैकविंशन्तावतस्त ऋचो विधत्ते—“परि
त्वा गिर्वचो गिरोऽधि द्वयोरदधा उक्थं वचः, युक्तां ते अन्यद्यजतं
ते अन्यद्, अपश्यं गोपा मनिपद्यमान मिति चतस्त एकपातिन्यः”
-इति । एकस्य मन्त्रस्य पातः प्रतीकम्, एकपातः, सोऽयं याचु
ऋचु, ता ‘एकपातिन्यः’ । “परि त्वा गिर्वचः”-इति (सं० १.१०.
१२.) यत् प्रतीकम्, तत् संहितायां क्रमेषाम्नातानां चतसृषां
प्रतीक मित्वागच्छेत् ; ‘चतस्तः’-इति ब्राह्मणैःभिधानात् । एवम्
“अधि द्वयोः” (सं० १.८३. ३.), “युक्तां ते” (सं० ३. ५८. १.),
“अपश्य गोपाम्” (सं० १. १६४. ३१ ; १०. १७७. ३.)-इति
त्रिषु शब्दोदियात्, एतद्ब्राह्मण्यर्थम् ‘एकपातिन्यः’-इत्युच्यते ।
एकैकस्य ऋचः प्रतीकान्येतानि मिलित्वा ‘चतस्तः’ इति तात्प-
र्यार्थः ॥

संस्थान्तरभ्रमव्युदासायोक्तमन्त्रगतां संख्यां प्रशंसति—“ता
एकविंशतिर्भवन्ति”-इति । तां संख्यां प्रशंसति—“एकविंशोऽयं
पुरुषो दश हस्ता अङ्गुलयो दश पादा आत्मैकविंशस्त मिम
मात्मान मेकविंशं संस्क्रुते”-इति । ‘अयं पुरुषः’ मनुष्य-
देहो जीवनोपेतः, एकविंशतिसंस्थाना मवयवानां समूहरूप-
त्वाद् ‘एकविंशः’-इत्युच्यते । ‘दश हस्ताः’-इत्यादिना तदेव
स्पष्टीक्रियते । आत्मशब्देन मध्यदेहो जीवात्मा वा

अभिधीयते । तैर्मन्त्रैः 'आत्मानम्' एव संस्वाप्तमान्वात्
'संस्तुयते' ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवौघे वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ ३ (१८) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

स्रक्ते द्रष्टव्यं धमतः समस्वरन्निति नव पाव-
मान्यो नव वै प्राणाः प्राणानेवास्मिंस्तद्वधात्ययं
वेनस्योदयत्पृश्निगर्भा इत्ययं वै वेनोऽस्माद्वा जर्ध्वा
अन्ये प्राणा वेनस्थवाञ्चो ऽन्ये तस्माद्देनः प्राणो वा
अयं सन्नाभेरिति तस्मान्नाभिस्तन्नाभेर्नाभित्वम् प्राण-
मेवास्मिंस्तद्वधाति पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते तपो-
अपवित्रं विततं दिवस्पदे वियत्पवित्रं धिषणा अत-
न्वतेति पूतवक्तः प्राणास्त इमे ऽवाञ्चो रेतस्यो मूत्राः
पुरीष्य इत्येतानेवास्मिंस्तद्वधाति ॥ ३ (२०) ॥

अथैकसूक्तगताः काश्चिद्वचो विधत्ते—“स्रक्ते द्रष्टव्यं धमतः
समस्वरन्निति नव पावमान्यो नव वै प्राणाः प्राणानेवास्मिंस्तद्व-
धाति” इति । अस्मिन् स्रक्ते द्रष्टव्येति सूक्ते (सं० ८, ७३.)

प्रवमानदेवताका ऋचो नवसंस्थाकाः ; अतः संस्थासाम्यात् तत्पाठेन 'अस्मिन्' प्रवर्ग्याभिमानिनि पुरुषे नवष्टिद्रवर्त्तिनः 'प्राणान्' स्थापयति ॥

अथैका सृचं विधत्ते—“अयं वेनस्योदयत् पृथ्विगर्भा इति”—इति । एतन्मन्त्रगतस्य वेनशब्दस्य नाभिपरत्वं मभिप्रेत्य प्रशंसति—“अयं वै वेनोऽस्माद्वा जह्वा अन्ये प्राणा वेनस्यवाचोऽन्ये ; तस्माद्देनः प्राणो वा अयं सन्नाभेरिति तस्मान्नाभिस्तन्नाभेर्नाभित्वम् प्राणमेवास्मिंस्तद्वधाति”—इति । शरीरमध्येऽवस्थितं नाभिं हस्तेनाभिनीय प्रदर्शयन् ‘अयं वै वेनः’—इत्युच्यते । तस्य नाभेर्वेनत्वं कथम् ? इति चेत्, उच्यते ;—‘अस्मात्’ नाभेः ‘जह्वाः’ ‘अन्ये प्राणाः’ चक्षुरादयः केचित् प्राणविशेषाः ‘वेनन्ति’ चरन्ति, तथा नाभेः ‘अवाचः’ अपानवायादयः केचिद् ‘वेनन्ति’ चरन्ति । ‘तस्माद्’ वेनस्यस्मादवधिभूतानाभेरिति व्युत्पत्त्या वेनशब्दवाच्यो ‘नाभिः’ । नाभिशब्दवाच्यत्वं कथम् ? इति चेत्, तदुच्यते ;—‘अयं’ नाभिः प्राणाधारत्वेन स्वयं प्राणरूपः ‘सन्’ इतरानूर्ध्ववर्त्तिनोऽधोवर्त्तिनश्च प्राणानुद्दिश्य प्रत्येकं ‘नाभेः’ नामैषीरितेयं वदन्निव मर्यादारूपत्वेनावस्थितः । ‘तस्माद्’ अयं देहमध्यवर्ती ‘नाभिः’ भवति । नैव भौतिं कुर्वित्वमभिप्रेत्य मर्यादात्वेनावस्थानमेव ‘नाभिः’ नाभिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्मादयं वेनइति-मन्त्रपाठेन ‘प्राण मेव’ ‘अस्मिन्’ प्रवर्ग्ये स्थापयति ॥

अथैकच समान्नातं सृगद्वयम्, अन्यत्र समान्नाता मेका सृचं विधाय सह प्रशंसति—“पवित्रं ते विततं ब्रह्मण्यस्ते, तपोऽप्यविचं विततं दिवस्यदे, वियत्पविचं धिषया अतन्वतेति पूतवन्तः ; प्राणास्त इमे ऽवाचो रेतस्वो ब्रूयाः पुरीच इतीतानिवास्मिं-

स्तद्व्याप्ति”-इति (सं० ८.८३.१,२.) । अथ “वियत्पवित्तम्”-इत्येषा
शास्त्रान्तरगता सूत्रकारेण पठिता (आश्व० श्री० ४. ६. ३.) ।
विष्यप्येतेषु मन्त्रेषु शुद्धिवाचिनः पवित्रशब्दस्य विद्यमानत्वादेते
‘पूतवन्तः’ यज्ञपुरुषस्य प्राणस्थानीयाः । पूर्वं मुदाहृताः (१४७ पृ०
नव) मन्त्रविशेषा यज्ञपुरुषस्य नामैरुद्भाविप्राणस्थानीयाः ।
पवित्रं ते वितत मित्वाद्यास्त्रयो मन्त्रा ये सन्ति, ‘ते इमे’ नामैः
‘अवाचः’ अधोदेशप्राणस्थानीयाः । तेषु रेतसे हित एकः प्राणः *,
मूत्राय हितो ऽपरः प्राणः । तयोरुभयोर्गोक्षकहारस्त्रैकत्वेऽपि
स्वरूपेभेन्द्रियभेदात् पृथङ् निर्देशः । द्वारान्तरसञ्चारौ पुरीषाश्च
हितस्तृतीयः प्राणः । ‘इति’ उक्तान् ‘एतानेव’ चोन् प्राणान्
मन्त्रत्रयपाठेन ‘अस्मिन्’ प्रवर्गेन स्थापयति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्त्रायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२०) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

गणानां त्वा गणपतिं हवामह इति ब्राह्मणस्य
ब्रह्मा वै बृहस्पतिं ब्रह्मणैवैनं तन्निषज्यति प्रथमं
यस्य सप्रथमं नामेति घर्मतन्वः सतनु मेवैनं तत्

* (रेतसः) ‘तस्मै हितम्’-इति पा० ५. १. ५ ।

स्रूपं करोति रथन्तर माजभारा वसिष्ठः भरद्वाजो
 बृहदाचक्रो अग्नेरिति बृहद्रथन्तरवन्त मेवेनं तत्करो-
 त्यपश्यं त्वा मनसा चेकितान मिति प्रजावान्
 प्राजापत्यः प्रजा मेवास्मिंस्तद्वधाति काराधहोवा-
 श्विना वा मिति नव विच्छन्दसस्तदेतद्यज्ञस्यान्तस्थं
 विष्णुद्र मिव वा अन्तस्थं मन्वीय इव च स्थवीय इव च
 तस्मादेता विच्छन्दसो भवन्त्येताभिर्हाश्विनोः कक्षी-
 वान् प्रियं धामोपागच्छत् स परमं लोक मजय-
 दुपाश्विनोः प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं
 य एवं वेदा भात्यग्निरुषसा मनीक मिति सूक्तं
 पौपिवांस मश्विना घर्म मच्छेत्यभिरूपं यद्यज्ञे ऽभि-
 रूपं तत्समृद्धं तदु चैष्टुभं वीर्यं त्रिष्टुब् वीर्यं मेवा-
 स्मिंस्तद्वधाति यावाणेव तदिदर्थं जरेथे इति सूक्तं
 मक्षी इव कर्णाविव नासेवेत्यङ्गसमाख्या य मेवा-
 स्मिंस्तदिन्द्रियाणि दधाति तदु चैष्टुभं वीर्यं वै त्रिष्टुब्
 वीर्यं मेवास्मिंस्तद्वधातीळे यावापृथिवी पूर्वचित्तय
 इति सूक्तं मग्निं घर्मं सुरुचं यामन्निष्टय इत्यभिरूपं
 यद्यज्ञे ऽभिरूपं तत्समृद्धं तदु जागतं जागता वै पशवः
 पशून्मेवास्मिंस्तद्वधाति याभिरमु मावतं याभिरमु
 मावत मित्येतावतो हाचाश्विनौ कामान् ददृशु-

स्नाग्मेवास्मिंस्तद्वधाति^१ तैरेवैनं तत् समर्हयत्य^२रुच-
दुषसः पृश्निरयिय इति^३ रुचितवती रुच मेवास्मिं-
स्तद्वधाति^४ द्युभिरक्तुभिः परिपात मञ्जानित्युत्तमया
परिदधात्यरिष्टेभिरग्निना सौभगेभिः तन्नो मित्रो
वरुचो मा मङ्गता^५ मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत
द्यौरि^६त्वेतैरेवैनं तत् कामैः समर्हयतीति नु पूर्वं
पटलम् ॥ ४ (२१) ॥

अथ सूक्तविशेषा विधातव्याः ; तत्रैकोनविंशत्युचं सूक्तं
विधत्ते—“गवानां त्वा गवपतिं इवामह इति ब्राह्मणस्यत्सम्,
ब्रह्म वै ब्रह्मसतिर्ब्रह्मचैवेनं तन्निषण्यति”—इति । तस्मिन् सूक्ते
(सं० २. २१.) प्रथमाया ऋचः द्वितीयपादे ‘ज्येष्ठराजं ब्रह्मचां
ब्रह्मचसते’—इतिश्रूयमाणत्वादिदं सूक्तं ब्रह्मण्यसतिदेवताकम्* ।
‘ब्रह्म वै’—इत्यादिकं पूर्ववद् व्याख्येयम् (१४४ पृ० १२ पं०) ॥

द्विचामकं सूक्तान्तरं विधत्ते—“प्रथमं यस्य सप्रथमं नामेति
चर्मतन्त्रः सतनु मेवैनं तत् सरूपं करोति”—इति । अस्मिन् सूक्ते
(सं १०. १८.) पठिताः प्रथमेत्यादयस्त्रिस्त्रि ऋचो (१—३) ‘चर्म-
तन्त्रः’ प्रवर्गस्य शरीरस्थानीयाः । ‘तत्’ मन्त्रपाठेन ‘एनं’ प्रवर्ग्यं
‘सतनु’ शरीरोपेतं ‘करोति’ । सतनु मित्यस्यैव व्याख्यानं ‘सरूपम्’
इति । यद्वा, तस्मिन् शरीरे शोभनरूपसहितं प्रवर्ग्यं करोति ।
अस्मिन् सूक्ते प्रथमद्वितीययोः ऋचोर्ध्वं चतुर्थो पादो, ताव-

* शिव शङ्क—“गवानां त्वा गवपतिं इवामह इति कविं कवीनां सुप्रमत्तवत्समम् । ज्येष्ठ-
राजं ब्रह्मचां ब्रह्मचसत आ नः शस्त्रभूतिभिः सीद सादनम् ॥”—इति ।

नूद्य प्रशंसति—“रथन्तर माजभारा वसिष्ठः, भरद्वाजो बृहदाचक्रे
अमेरिति ; बृहद्रथन्तरवन्त मेवैनं तत्करोति”—इति । सामद्वयो-
चिनोः रथन्तरशब्दबृहच्छब्दयोरत्र श्रूयमाणत्वात्तत्पाठेन प्रवर्ग्य
सामद्वयोपेतं करोति * ॥

वृचात्मकं सूक्तान्तरं विधत्ते—“अपश्यं त्वा मनसा चेकितान
मिति प्रजावान् प्राजापत्यः ; प्रजा मेवास्मिंस्तदधाति”—इति ।
एतत्-सूक्तगतानां तिसृणां सूचां (सं० १०. १८३. १—३)
पृथग्विनियोग माश्वलायन आह—“अपश्यं स्वेत्वेतस्माद्यया
यजमान मीक्षते, द्वितीयया पत्नीं, तृतीययाऽऽत्मानम्”—इति
(आ० ४.६.३.) । अस्य च सूक्तस्य ऋषिः ‘प्रजावान्’-इत्येतन्ना-
मकः । स च प्रजापतेः पुत्रः । तदीयपाठेन ‘प्रजां’ सम्पा-
दयति ॥

सूक्तान्तरे नवसङ्ख्या ऋचो विधत्ते—“काराधद्वोत्राश्विना वा
मिति नव विष्णुसस्तदेतद्यज्ञस्यान्तस्थं विष्णुद्र मिव वा
अन्तस्थं मणीय इव च स्थवीय इव च तस्मादेता विष्णुसो
भवन्ति”—इति । काराधदित्यस्मिन् सूक्ते विद्यमाना ऋचो नव-
सङ्ख्याकाः (सं० १.१२०.) । तासु विविधेन छन्दसा युक्ताः । तच्च
विविधत्वं मनुक्रमणिकाया सुक्तम्—“आद्या गायत्री, द्वितीया
ककुप्, तृतीया-चतुर्थी काविराण्णष्टरूप्यौ, पञ्चमी तनुशिरा १,

* तच्च सामद्वयं सामगाना मारण्यके २. १. २१ ; १. १. २७ । तथोर्वीश्वची तु ब०
आ० ३. १. ५. १, २ । तथोर्विधायकवचनानि च ता० ब्रा० ७. ६. ५ ।

† ‘प्रथमं छन्दस्त्रिपदा गायत्री’-इति (१. ६.), ‘मध्यमयेत् ककुप्’-इति (१. २.),
‘नवकयोश्चोऽन्धो ज्ञानतः काविराट्’-इति (४. ५.), ‘नव वैराजपथीद्वैर्नष्टरूपी’-इति
(४. ६.), ‘एकादशिनोः परः षट्कक्षुशिरा’-इति (३. ३.) च का० ब० च० ।

षष्ठ्यक्षरेदृष्टिगं*, विष्टारवृद्धौ, कृतिः, विराट्†, तिस्रो गायत्रः‡—इति । यद्यप्येतद् द्वादशर्षं सूक्तम्, तथापि नवै-
वर्षोऽप्येक्षिता इति नवेतुसूक्तम् । ‘तदेतत्’ सूक्तम्, प्रवर्ग्याख्यस्य
‘यज्ञस्य’ ‘अन्तस्थम्’ उदरगतावयवस्वरूपम् । लोकेऽपि ‘अन्तस्थं’
शरीरगतमध्वस्थावयवजातं, ‘विष्णुद्र मिव वै’ विविधत्वेन तारत-
म्येन स्वल्प मेव भवति । तथाया,—किञ्चिन्मांसनाद्यादिकम्
‘अन्तीय इव च’ अत्यन्तं सूक्ष्म मेव भवति ; अन्यच्च मांसनाद्या-
दिकं ‘स्ववीय इव च’ अत्यन्तं स्थूल मेव भवति । यस्मादुदरगत
मवयवजात मौद्गशम्, ‘तस्मात्’ तत्स्थानीया ‘एताः’ ऋचो
‘विच्छन्दसो भवन्ति’ । उत्तमलोकप्राप्तिहेतुत्वेन ता ऋचः
प्रशंसति—“एताभिर्होषिणोः कक्षीवान् प्रियं धामोपागच्छत्,
स परमं लोकं मज्जयद्”—इति । ‘कक्षीवान्’ इत्येतन्नामकः कश्चि-
द्विषिः । स च काराधदिति-‘एतेऽप्येताभिः’ ऋग्भिर्जयं कृत्वा
‘अश्विनोः’ यत् ‘प्रियं’ ‘धाम’ स्थानं तस्माप्नोत् । ततस्ताभ्या
मनुगृह्णीतः ततोऽप्युत्तमं लोकं जितवान् । एतद्-वेदनं प्रशं-
सति—“उपाश्विनोः प्रियं धाम गच्छति, जयति परमं लोकं य
एवं वेद”—इति ॥

पञ्चर्षं सूक्तान्तरं विधत्ते—“आ भात्यग्निरुपसा मनीक
मिति सूक्तम्”—इति (सं० ५. ७६. १—५.) । अभिष्टवार्थं पठे-
दिति सर्वत्र द्रष्टव्यम् । प्रथमाया ऋचस्तुर्थपादं पठित्वा

* षष्ठी ऋक् यद्यपि पादसङ्ख्यायोजिक् न भवति, तथाप्यक्षरसङ्ख्यायोजिग्विषयः ।

† ‘अष्टिनीर्मध्ये दशकौ विष्टारवृद्धौ’—इति (५. ५.), ‘जागतावष्टकश्च कृतिः’—इति
(४. ३.), ‘दशकास्त्रयो विराडैकादशका वा’—इति (४. ७.) च का० ६० च० ।

‡ दशम्याद्यातिस्रो गायत्रः ; परं नेह विनियोग्याः ।

तन्मुखेन सूक्तं प्रशंसति—“पौपिवांस मग्निना घर्षं मच्छेत्यभिरूपं, यद्यज्ञे ऽभिरूपं तत्समृद्धम्”—इति । हे अग्निनी ! ‘पौपिवांसम्’ अभिप्रष्टव्यं ‘घर्षंम् अच्छे’ प्रवर्ग्य मभिलक्ष्येतीत्येव मग्निन् प्रादेऽवगम्यते । एतत् सूक्तं प्रवर्ग्यस्याशु रूपम् । सूक्तगतं छन्दः प्रशंसति—“तदु त्रैष्टुभं वीर्यं वै त्रिष्टुब् वीर्यं मेवास्मिंस्तद्दधाति”—इति । ‘तदु’ तच्च सूक्तम् ॥

अष्टमं सूक्तान्तरं विधत्ते—“शावासेव तदितर्यं जरये इति सूक्तं मञ्ची इव कर्णाविव नासेवेत्यङ्गसमाख्याय मेवास्मिंस्तद्विन्द्रियाणि दधाति”—इति (सं० २. १८. १—८.) । तस्य सूक्तस्य पञ्चम्या ऋचि द्वितीयपाद एव मास्मातः—“मञ्ची इव चक्षुषा यात मर्वाक्”—इति । षष्ठ्या ऋचुत्तरार्धे मेव मास्मातम्—“नासेव नस्तन्मो रक्षितारा कर्णाविव सुयुता भूत मञ्चे”—इति । एवं च सति ‘अङ्गसमाख्याय मेव’ अक्षिकर्णनासादिरूपाङ्गज्ञानि पुनः पुनः कथयन्नेव ‘अग्निन्’ घर्षं ‘इन्द्रियाणि’ स्थापयति । सूक्तगतं छन्दः प्रशंसति—“तदु त्रैष्टुभं वीर्यं वै त्रिष्टुब् वीर्यं मेवास्मिंस्तद्दधाति”—इति ॥

पञ्चविंशत्युचं सूक्तान्तरं विधत्ते—“ईळे व्यावापृथिवी पूर्वचित्तय इति सूक्तम्” (सं० १. ११२. १—२५.) इति । प्रथमाया ऋचौ द्वितीयपाद सुदाहृत्य तद्वारा सूक्तं प्रशंसति—“अग्निं घर्षं सुरचं यामचिष्टय इत्यभिरूपं यद्यज्ञे ऽभिरूपं तत्समृद्धम्”—इति । अग्निं मित्वादिके द्वितीयपादे ‘सुरचं घर्षंम्’-इति शोभनदीप्तियुक्तः प्रवर्ग्यः पठितः ; तस्मादिदं सूक्तं मशुरूपम् । तत्सूक्तगतं छन्दः प्रशंसति—“तदु जागतं जागता वै पशवः पशून्मेवास्मिंस्तद्दधाति”—इति । पुरा कदाचित् सोम माहर्त्तुं दुग्धलोके गता

जगती ; त माहर्षु मयक्ता सती पशुन् दीक्षां च आहृतवती ;
तस्मात् 'पशवः' 'जागताः' । एतच्च कद्रुबेत्थगुवाके तेत्तिरीयैः
समाज्जातम्—“सा पशुभिश्च दीक्षया चागच्छत् ; तस्माज्जागती
हृन्दसां पशव्यतमा”—इति (सं० ६. १. ६. २.) । अतस्तदौय-
पाठेन पशुन् सम्पादयति । सूक्तगतास्तुषु सर्वासु विद्यमान
मर्थं सुपजीव्य सूक्तं प्रशंसति—“याभिरसु मावतं याभिरसु मावत
मित्येतावतो हाषाश्विनी कामान् ददृशुस्तुसानेवास्मिंस्तद-
धाति ; तेरेवैनं तत्समर्हयति”—इति । अथ सूक्तस्य प्रथमाया
सृष्टिं द्वितीयार्धमेव माज्जातम्—“याभिर्मरे कारं मंशाय जिन्वय-
स्ताभिरुषु जतिभिरश्विना गतम्”—इति । तस्याय मर्थः—हे
अश्विनी ! युवां 'मंशाय' तन्नाजः पुद्गलस्योपकाराय 'भरे' युवे
'कारं' विजयकृत्वा 'याभिः' 'जतिभिः' पावनैः मंशनामकं तं
पुद्गलं 'जिन्वयः' प्रीक्षयन्, 'ताभिरुषु' तादृशौभिरिवोतिभिः
पावनैः 'जागतम्' इह कर्मणि समागच्छत मिति । द्वितीयस्या
सृष्टिं द्वितीयार्धं मेव माज्जातम्—“याभिर्धियो ऽवयः कर्म-
न्निष्ठये ताभिरुषु जतिभिरश्विना गतम्”—इति । तस्याय
मर्थः—हे अश्विनी ! 'इष्टये' अभीष्टसिद्धयर्थं कर्मस्थगुण्ठीयमाने,
लौकिके वैदिके वा सर्वस्मिन् 'कर्मणि' 'याभिरुतिभिः' 'धियः'
प्राचिनां बुद्धीः 'अवयः' रक्षयः, 'ताभिः' एवोतिभिः आगच्छत
मिति । एवं सर्वास्यप्युक्तं अर्थोऽनुसन्धेयः । त मर्थं सर्वं सामान्य-
वाचिना सर्वनामशब्देन परासृज्य श्रुतिर्याभिरित्येकेन वाक्येन
सङ्गृह्णाति । 'याभिः' 'जतिभिः' 'असुम्' ईदृशम् 'मावतं' युवां
रक्षितवन्ताविति । सर्वेषां मृगर्यानां सङ्गाहिकां वीष्णा मभिप्रेत्य
“याभिरसु मावतम्”—इति द्विः पठ्यते । तास्तुषु यावन्तः कामाः

श्रूयन्ते, तावन्तः कामाः इह कर्षणि 'अश्विनौ' 'ददृशतुः' कटा-
त्रेणानुगृहीतवन्तौ । तत्सूक्तपाठेन तानेव सर्वान् कामान् अश्विन्
प्रवर्गेण यजमाने वा सम्पादति । ते च कामाः समृद्धाः सम्पद्यन्ते ।

अन्यां काश्चिदृचं विधत्ते—“अरुरुचदुषसः पृश्निरभियइति
रुचितवती ; रुच मेवास्मिंस्तद्वधाति”—इति (सं० ८. ८३. ३.) ।
अस्या रुचि अरुरुचदिति श्रुतत्वात् रुचितम्, अभीष्टकान्तिर्वा
अस्या मस्तौत्यसौ 'रुचितवती' ; सा पठनीया । तस्याः पूर्वोक्त-
सूक्ते * स्यान्विशेष आश्वलायनेन दर्शितः—“प्रागुक्तमाया† अरु-
रुचदुषसः पृश्निरभिय इत्यावपेतीत्तरेणाश्विनं पत्नी मीचेत”—इति
(श्री० ४.६.३.) । तस्मिन्पाठेन यजमाने कान्तिं सम्पादयति ।

सूक्तस्यान्तिमयर्चाभिष्टवेन पूर्वभागस्य समापनं विधत्ते—
“दुग्भिरक्तुभिः परि पात मस्मानितुगस्तमया परिदधाति”—इति ।
तस्या ऋचो ऽवशिष्टं पादत्रय मनूय कृत्स्नं मन्त्रतात्पर्यं दर्श-
यति—“अरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः, तन्नो मिन्नो वरुणो मा-
महन्ता मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौरितेयतैरेवैनं तत्कामैः
समर्हयति”—इति । तस्या ऋचोऽयं मर्थः—हे अश्विनौ ! 'दुग्भिः'
दीप्तिभिः, दुग्लोकोचितभोगैर्वा, 'अक्तुभिः' अन्नसाधनद्रव्यैः
आज्यतैलादिभिः, 'अरिष्टेभिः' हिंसापरिहारैः 'सौभगेभिः' सर्व-
भोगसम्पत्तिलक्ष्यैः सौभाग्यैश्च अस्मान् 'पातं' रक्षतम् । 'तत्'
तथासत्यमन्तरं 'नः' अस्मान् मित्रावरुणादितिसमुद्रपृथिवीदुग्-
देवताः सर्वा अपि 'मामहन्ताम्' अतिशयेन पूजयन्त्विति ।

* 'तस्याः' अरुरुचदित्येतस्याः, 'पूर्वोक्तसूक्ते' ईक्षेयावेतिसूक्ते (१५४ पृ०) ।

† 'उक्तमायाः' पञ्चविंशतितमायाः अग्निमायाः 'प्राक्' पूर्वम् ; चतुर्विंशतितमाया ऊर्ध्वं
मिति यावत् । 'दुग्भिरक्तुभिः'—इत्येवैव ऋक् ईक्षेयावेतिसूक्तस्यान्या ।

तन्मन्त्रपाठेन 'एनं' यजमानम् 'एतैरेव कामैः' र्युभिरक्तुभिरित्वादिशब्दोक्तैः फलैः समृद्धं करोति । अभिष्टवस्य * पूर्वभागं सुपसंहरति— “इति तु पूर्वं पटलम्”—इति । ‘ब्रह्मजज्ञानम्’-इत्यारभ्य (१४३ पृ०) ‘पृथिवी उत द्यौः’-इत्यन्तेनोक्तप्रकारेण अभिष्टवस्य पूर्वो भागो वर्णितः † । अत्र भागद्वयकल्पन मेकैकस्मिन् भागे प्रथमोक्तमयोः ऋचोरावृत्त्यर्थम् । अतएवोक्तम्—
“आद्यान्धचित्सिद्धयर्थं पटलद्वितयं कृतम् ।

अन्यथाभिष्टवस्यैक्यात् नित्यं तत्रैव वै भवेत्”—इति ‡ ॥ ४ ॥

इति श्रीमन्नायकार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२१) ॥

* ‘अभिष्टवनं’ नाम चर्चस्य संस्कारोऽभिधानरूपः । एतच्च “चर्चं मभिष्टुहि”—इति सन्मौषादवनतम् । तत्र यत् क्रियान्तरं मौचमावादि तदानुषङ्गिकम्, तदपि वचनात् कर्तव्यं नैव—इति आत्रलायनश्रौतौ नारायणः । एतदभिष्टवनं च अध्वर्युप्रेषितेन ऋष्या ऋगावानं यथा स्नातया कर्तव्यं भवति (आन्ध० श्रौ० ४. ६. १.) । ‘ऋचं ऋचं मनवानं मुक्ता प्रचुत्वावसेत्’—इति च तत्रैव ऋगावानलक्षणेन (४. ६. २.) ।

† आत्रलायनोऽप्याह—‘इति तु पूर्वं पटलम्’—इति ४. ६. १ ।

‡ ऋक्प्रति० ४. ७ ; ६. ४ ।

अथोत्तर मुपङ्कये' सुदुघां धेनु मेतां' हिरण्यवती
 वसुपत्नी वसूना' मभि त्वा देव सवितः' स मी वत्सन्न
 मादृभिः' सं वत्स द्रव मादृभिर्यस्ते स्तनः शशयो
 यो मयोभू' गौरमीमेदनु वत्स' मिषन्तं' नमसेदुप सी-
 दत' सञ्ज्ञानाना उप सीदन्नभिञ्चा दशभिर्विवस्वतो'
 दुहन्ति सप्तैकां' समिद्धो अग्निरश्विना' समिद्धो
 अग्निर्वषणा' रतिर्दिवस्तदु प्रयक्षतम मस्य कर्मा-
 त्मन्वन्नभो दुह्यते घृतं पय' उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते'
 ऽधुक्षत् पिप्युषी मिष' मुप द्रव पयसा गोधुगोष' मा
 सुते सिञ्चत श्रिय' मा नून मश्विनोऽर्च' षिः स मु त्वे
 महतीरप इत्ये' कविंशतिरभिरूपा' यद्यच्चे ऽभिरूपं
 तत्समृद्धं मु दु प्य देवः सविता हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठति
 प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्यनुप्रैति' गन्धर्व इत्या पद मस्य
 रक्षतीति' खर मवेक्षते' नाके सुपर्ण' मुपयत्पतन्त
 मित्युपविशति' तप्तो वां घर्मी नक्षति स्वहोतोभा
 पिबत मश्विनेति' पूर्वाह्णे यजत्यग्ने वीहीत्यनुवषट्-
 करोति' खिष्टकृद्वाजनं' यदुस्त्रिया स्वाहुतं घृतं पयो'
 ऽस्य पिबत मश्विनेत्यपराह्णे यजत्यग्ने वीहीत्यनु-
 वषट्करोति' खिष्टकृद्वाजनं' त्रयाणां इ वै इविषां'

स्विष्टकृतेन समवद्यन्ति सोमस्य घर्मस्य वाजिनस्येति
 स यदनुवषट् करोत्यग्ने रेव स्विष्टकृतो ऽनन्तरित्यै
 विश्वा आशा दक्षिणसादिति ब्रह्मा जपति आहा-
 कृतः शुचिर्देवेषु घर्मः समुद्रादूर्मि मुदियर्त्ति वेनो
 द्रप्सः समुद्र मभि यज्जिगाति सखे सखाय मभ्यावह-
 त्पोर्हं ज षु च जतय जर्हो नः पाङ्गं हसंति च मित्वा
 नमस्विन इत्यभिरूपा यद्यज्ञे ऽभिरूपं तत्समृद्धं
 पावक शोचे तव हि क्षयं परीति भक्ष माकाङ्क्षते
 हुतं हविर्मधु हविरिन्द्रतमे ऽग्नावश्याम ते देव घर्मं
 मधुमतः पितुमतो वाजवतो ऽङ्गिरस्वतो नमस्ते अस्तु
 मा मा हिंसीरिति घर्मस्य भक्षयति श्येनो न योनिं
 सदनं धियाकृत मा यच्छिन्त्यन्न वासवा इति संसाद्य-
 मानायान्वाह हविर्हविष्णो महि सद्य दैव्य मिति
 यदहस्त्यादयिष्यन्तो भवन्ति स्रुयवसाङ्गवती हि
 भूया इत्युत्तमया परिदधाति तदेतद्देवमियुनं यद्
 घर्मः स यो घर्मस्तच्छिन्नं यौ शफौ तौ शफौ योप-
 यमनौ ते * श्रीशिकपाले यत्पयस्तद्रेतस्तदिद मग्नी
 देवयोन्यां प्रजनने रेतः सिच्यते ऽग्निर्वै देवयोनिः
 सो ऽग्नेर्देवयोन्या आहुतिभ्यः सन्नावतृङ्मयो

* 'योपयमनी पीते' च ।

यजुर्मयः^१ साममयो वेदमयो^२ ब्रह्ममयो ऽमृतमयः^३
सम्भूय देवता अयेति य एवं वेद^४ यश्चैवं विद्वानेतेन
यज्ञक्रतुना यजते ॥ ५ (२२) ॥

पटलान्तरं प्रतिजानीते—“अथोत्तरम्”—इति * । पटल मुच्यते
इति शेषः । पटलशब्दः समूहवाची “समूहे पटलं न ना”—
इत्यभिधानकारैरुक्तत्वात् (अम० ३.३.२००.) । उत्तरभागस्थो
मन्त्रसमूहः कथ्यते इत्यर्थः ॥

तत्रैकविंशतिसङ्ख्याका ऋचः तत्तत्प्रतीकग्रहणेन विधत्ते—
“उप द्वये सुदुषां धेनु मेतां ; हिङ्मृग्वती वसुपत्नी वसूनाम् ; अभि
त्वा देव सवितः ; स मी वक्षन् मातृभिः ; सं वक्ष इव मातृभिः ;
यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः ; गौरमीमेदनु वक्षं मिषन्तं ; नम-
सेदुप सीदत ; सञ्जानाना उप सीदन्मभिश्च ; आ दशभिर्विवस्वतो ;
दुहन्ति समैकां ; समिद्धो अग्निरश्विना ; समिद्धो अग्निर्वृषणारति-
र्दिवस् ; तदु प्रयच्छतम मस्य कर्म ; आत्मन्वन् नभो दुहते दृतं
पयः ; उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ; ऽधुक्षत् पिप्युषी मिषम् ; उप द्रव पयसा
गोधुगोषम् ; आ सु ते सिञ्चत श्रियम् ; आ नून मश्विनोऽर्द्धविः ;
स सु त्ये महतीरप इत्येकविंशतिरभिरूपाः ; यद्यज्ञे ऽभिरूपं, तत्स-
मृद्वम्”—इति । विहितास्त्रुक्षु ;—‘उप द्वये’-इति (सं० १.१६४.२६.)
प्रथमा, ‘हिङ्मृग्वती’-इति (सं० १.१६४.२७.) द्वितीया, ‘अभि
त्वा’-इति (सं० १.२४.३.) तृतीया, ‘स मी वक्षन्’-इति (सं०

* आश्वलायनीऽपि च मेवाह ‘अथोत्तरम्’-इति । अत्रापि ऋगावागं प्रयोजनीयम् ;
अपि च ‘अनभिहिङ्मृग्य (४. ७. ३.)’-इत्यधिकम् ।

८.१०४.२.) चतुर्थी, 'सं वज्र इव'-इति (सं० ८.१०५.२.)
 पञ्चमी, 'यस्ये स्वनः'-इति (सं० १.१६४.४८.) षष्ठी, 'गौर-
 मोमेत्'-इति (सं० १.१६४.२८.) सप्तमी, 'नमसेत्'-इति
 (सं० ८.११.६.) अष्टमी, 'सञ्जानानाः'-इति (सं० १.७२.५.)
 नवमी, 'आ दशभिः'-इति (सं० ८.७२.८.) दशमी, 'दुहन्ति
 सप्तैकाम्'-इति (सं० ८.७२.७.) एकादशी ; 'समिधो चम्बिर-
 श्विना'-इति द्वादशी, 'समिधो चम्बिर्वृषा रतिर्दिवः'-इति
 त्रयोदशी, एतदुभयं शास्त्रान्तरगत मासस्त्रयायनेन पठितम्
 (श्री० ४. ७. ४.) ; 'तदु प्रयच्छतमम्'-इति (सं० १. ६२. ६.)
 चतुर्दशी, 'आत्मन्'-इति (सं० ८.७४.४.) पञ्चदशी ; 'उत्तिष्ठ'
 -इति (सं० १. ४०. १.) षोडशी, तस्या विनियोग मास-
 स्त्रायन चाह—“उत्तिष्ठ ब्रह्मचरत इत्येता मुक्तावतिष्ठते”—इति
 (श्री० ४. ७. ४.) ; 'अधुच्छत्'-इति (सं० ८. ७२. १६.) सप्त-
 दशी, तद्विनियोग माह—‘कुम्भाया अधुच्छत्’-इति (श्री० ४.
 ७.४.) ; 'उप इव'-इत्यष्टादशी, तद्विनियोगं चाह—“आश्वि-
 मास उप इव”-इति ; सेयं शास्त्रान्तरगता आसस्त्रयायनेन पठिता
 (श्री० ४.७.४.) ; 'आ सुते'-इति (सं० ८.७२.१३.) एकोनविंशी,
 'आ नूनम्'-इति (सं० ८.८.७.) विंशी ; अनयोर्व्यत्ययेन प्रथीत
 माह—“आसिञ्चमान आ नून मश्चिनोर्ऋषिरिति गव्ये, आ
 सुते सिञ्चत त्रिय मित्याजे”-इति (श्री० ४. ७. ४.) ; 'स सु
 त्वे'-इति (सं० ८. ७. २२.) एकविंशी, तद्विनियोगं चाह—
 'आसिक्तयोः स सु त्वे’-इति (श्री० ४. ७. ४.) । सेयं सृष्टा
 मेकविंशतिः घर्भदुहो घेनोर्दीह्नस्यानुरूपाः ; तासृष्टु दोह्नो-
 चितानां दृश्यमानत्वात् ॥

अथ षष्ठा सृचां प्रतीकानि क्रमेणादाय तद्विनियोगं दर्शयति—“उदु थ देवः सविता हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठति ; प्रैतु ब्रह्मणस्यतिरित्यनुप्रेति ; गन्धर्व इत्या पदमस्य रक्षतीति* खर मवेक्षते ; नाक्वे सुपर्ण सुप यत्पतन्तमितुगपविशति† ; तसो वां घर्मी नक्षति स्वहोतोभा पिबत मस्मिनेति पूर्वाह्ने यजति”—इति । महावीर मादायोत्तिष्ठत्सु अन्येषु ‡ होता ‘उदु थ देवः’-इत्यनेन (सं० ६. ७१.४.) मन्त्रेण ताननूत्तिष्ठेत् ; तेषु गच्छत्सु ‘प्रैतु ब्रह्मणस्यतिः’-इति (सं० १. ४०. ३.) मन्त्रेणानुगच्छेत् । ‘खरः’ प्रवृत्तनस्थानम् । ‘तसो वाम्’-इतिगणा शाखान्तरगतत्वात् सूत्रकारेण पठिता (४. ७. ४.), ‘उभा पिबतम्’-इति स्वशाखागता (सं० १. ४६.१५.) ; ताभ्या सुभाभ्यां ‘पूर्वाह्ने यजति’ तदुभयं याज्यारूपेण पाठेन पठेत् । प्रवर्ग्यस्य कालहये ऽप्यनुष्ठेयत्वात् पूर्वाह्न इति विशेष्यते ।

विनियोगसहितं मन्त्रान्तरं विधत्ते—“अग्ने वीहीत्यनुवषट्करोति स्विष्टकृत्तज्जनम्”—इति । पूर्वोक्तयोर्याज्ययोः पाठान्ते वीषडिति यदुच्चारणं सोऽयं प्रथमो वषट्कारः ; तत जङ्घं मग्ने वीहीतुश्चार्यं वीषडिति यत्पठनं सोऽयं अनुवषट्कारः । एतं मन्त्रं होता पठेत् । हे ‘अग्ने !’ ‘वीहि’ स्वाद, भक्षयेत्यर्थः † । घर्मस्य यजेत्यध्वर्युणा प्रेषितो होता पूर्वोक्तं याज्यादयं सवषट्कारं यदा पठति, तदानीं मध्वर्युरग्निना घर्म्मं पात मिति मन्त्रेण जुहोति । पुनरपि अग्ने वीहीति होत्रा पठिते सत्यध्वर्युः स्वाहेन्द्रावडिति जुहोति । तदेतत्सर्वं मापस्तस्य आह—“आश्राव्यप्रत्याश्राविते सम्भे-

* सं० ६. ८३. ४ ।

† सं० १०. १२३. ६ ।

‡ तथैव सूत्रकारस्य विधानात् (आश्र० त्री० ४. ७. ४.) ।

योमं दर्श-
तु ब्रह्म-
मवेक्षते,
मी नञ्चि-
महावीर
(सं० ६,
वसतिः-
प्रवृत्त-
सूचकारि-
(सं० १,
व्याप्य-
तीति इति
त्वनुवषट्-
पाठान्ते
जङ्गं मने
एतं मन्त्रं
। घर्मस्य
तं यदा
नुहोति।
तवडिति
इति मन्त्रे

अति घर्मस्य यजेति; अग्निना घर्मं पात मिति वषट्कृते जुहोति;
स्वाहेन्द्रावहित्यनुवषट्कृतः”—इति (श्री० १५.१०.११.) । यदे-
तदनुवषट्कारेण यजनम्, तदेतत् ‘स्विष्टकृद्वाजनं’ स्विष्टकृत्-
स्थानीय मित्यर्थः ॥

यथा पूर्वाह्ने याग्यापाठः, तथा अपराह्णकालानुष्ठानेऽपि विधत्ते
—“यदुस्त्रिया स्वाहुतं दृतं पयोऽस्य पिबत मग्निनेत्यपराह्णे
यजत्वग्ने वीहोत्यनुवषट् करोति स्विष्टकृद्वाजनम्”—इति । ‘यदु-
स्त्रिया स्वाहुतम्’-इत्येषा शाखान्तरगतत्वादाश्रयायनेन पठिता
(श्री० ४. ७. ४.) ; ‘अस्य पिबतम्’-इति स्वशाखागता (सं० ८,
५. १४.) । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् (१६२ पृ०) । अत्र मुख्यस्विष्ट-
कृद्द्रवित्वात् तन्नोप माशङ्क्य परिहरति—“जयाणां ह वै हविषां
स्विष्टकृते न समवस्यन्ति; सोमस्य, घर्मस्य, वाजिनस्येति; स यदनु-
वषट् करोत्यग्नेरेव स्विष्टकृतो ऽनन्तरितैः”—इति । सोमो वक्त्रो-
रसः, घर्मः प्रवर्ग्यहविः, वाजिन मामिच्छानुनिष्पादि नौरम्;
एतेषां स्विष्टकृदर्थं भवदानं न कुर्युः । न चैतावता तन्नोपः, ‘सः’
होता ‘अनुवषट् करोति’ इति ‘यद्’ अस्ति, तदेतत् स्विष्टकृत्वा-
कस्य ‘अग्नेः’ ‘अनन्तरितैः’ अन्तरायो लोपः, तन्निरुक्त्यर्थं भवति ॥

अथ ब्रह्मचरः शाखान्तरप्रसिद्धेन मन्त्रेण अपि विधत्ते—“विश्वा
आशा दक्षिणसादिति ब्रह्मा जपति”—इति । इय मृगाश्रया-
यनेन पठिता (४. ७. ४.) ।

प्रासङ्गिकं ब्रह्मजपं विधाय होमादूर्ध्वं होत्रा पठनीया ऋचः
सप्त विधत्ते—“स्वाहाकृतः शुचिर्देवेषु घर्मः ; समुद्रादूर्ध्वं मुदियति
वेनो; द्रुषः समुद्र मभि यज्जिगाति; सखे सखाय मभ्या वहतस्व;
जङ्घं ज षु ण जतय ; जङ्घो नः पाद्भ्यं हसस् ; तं घे मित्या नम-

स्विन इत्यभिरूपा ; यद्यच्चे ऽभिरूपं तत् सन्वृष्टम्”-इति । ‘स्वाहा-
कृतः’-इत्येषा प्रथमा । सा च शाखान्तरगतत्वादायन्त्यायनेन पठिता
(४.७.४.) । ‘समुद्राद्रूर्मिः’-इति (सं० १.१२३.२.) द्वितीया,
‘द्रष्टः समुद्रम्’-इति (सं० १०.१२३.८.) तृतीया, ‘सखे सखायम्’-
इति (सं० ४.१.३.) चतुर्थी, ‘जह्वं ज पु णः’-इति (सं० १.३६.१३.)
पञ्चमी, ‘जह्वी नः पाहि’-इति (सं० १.३६.१४.) षष्ठी, ‘तं वे
मित्या’-इति (सं० ८.६८.१७.) सप्तमी । धर्मप्रकाशकत्वादेताः
‘अभिरूपाः’ ।

होतुरेकयज्ञा प्रवर्गग्रहविःशेषभक्ष्यप्रतीक्षां विधत्ते—“पावक
शोषे तव हि क्षयं परीति भक्ष माकाङ्क्षते”-इति । समन्वयं
भक्षयं विधत्ते—“हुतं हविर्मधु हविरिन्द्रतमे ऽन्नावस्थाम ते देव
धर्म मधुमतः पितुमतो वाजवतोऽङ्गिरस्वतो नसस्ते असु मा मा
हिंसोरिति”-इति । अतिशयेनाय मैश्वर्यवानिन्द्रतमः ; तादृशे-
ऽन्नी प्रवर्ग्यास्त्य ‘हविः’ ‘हुतं’, तच्च ‘मधु’ माधुर्योपेतं, हे ‘धर्म
देव’ प्रवर्गरूपदेव ! ‘ते’ त्वदीयं हविःशेषम् ‘अस्थाम’ भक्षयेम ।
कौटुशस्य ते ? ‘मधुमतः’ माधुर्योपेतस्य, ‘पितुमतः’ अन्नवतः
अन्नसाधनस्य, ‘वाजवतः’ गतिमतः स्वर्गप्राप्तिसाधनस्य, ‘अङ्गिर-
स्वतः’ अङ्गिरोभिर्महर्षिभिः अनुष्ठानकाले भक्षितत्वेन तदुक्तस्य,
इदृशाय ‘ते’ तुभ्यं ‘नमोऽसु’ । ‘मा’ मां भक्षयन्तं ‘मा हिंसोः’ ।
‘इति’ अनेन मन्त्रेण धर्मस्य शेषं भक्षयेत् । अयं मन्त्रोऽन्वेष
मपि भक्षयितृणां साधारणः । अतएव तैत्तिरीयैरप्याज्जातः
(आर० ४.१०.११. *) ॥

* तथैव पञ्चमप्रपाठके एतन्मन्त्रस्य व्याख्यानं मपि सार्यवादम् (८. ४०—४५ ।

अथ होतुर्मन्त्रद्वयं विधत्ते—“श्वेनो न योनिं सदनं धिया
कृतं मा यस्मिन्मसं वासवा इति संसाध्यमानायाम्वाह”-इति ।
श्वेनो न योनिम्-इति (सं० ८.७१.६.) पूर्वा, ‘आ यस्मि-
न्मसं’-इत्यपरा ; सेयं शास्त्रान्तरगतत्वादाश्रयायनेन पठिता (श्री०
४.७.४.) यदा प्रवर्गपाचांश्च संसाध्यन्ते, तदा होता मन्त्रद्वय
मिदं मनुब्रूयात् ।

बहुषु दिनेषु पूर्वाह्णापराह्नयोः प्रवर्ग्याख्यं कर्मागुधीयते,
ततोत्तमदिने अपराह्णकालीने प्रवर्ग्याख्ये काचिद्वच मधिकां
विधत्ते—“हविर्हविषो महि सद्य दैव्य मिति यदहंरुक्मादयि-
ष्यन्तो भवन्ति”-इति । ‘यदहः’ यस्मिन्नहनि ‘उक्मादयिष्यन्तः’
प्रवर्ग्यं सुहासयितुं सुदुःक्ताः ‘भवन्ति’, तस्मिन्नहनि ‘हविर्हविषः’-
इत्येताम् (सं० ८.८३.५.) ऋच मधिकां सुपोत्तमरूपां भावयेत् ॥

अथ कयाचिद्वचा अभिष्टवस्य समाप्तिं विधत्ते—“सूयवसाङ्ग-
वती हि भूया इतुःसमयापरिदध्याति”-इति (सं० १.१६४.४०.) ।
अन्तिमाग्राचीनेषु प्रवर्गेषु पूर्वोक्ता मधिका मप्रक्षिप्यैवानया
परिदध्यात् । अन्तिमे तु तां प्रक्षिप्य पश्चादनया परिदध्यात् ।
तदाहाश्रयायनः—“सूयवसाङ्गवती हि भूया इति परिदध्यात्,
उत्तमे प्रागुत्तमाया हविर्हविषो महि सद्य दैव्य मित्यावपेत्”-
इति (श्री० ४.७.४.५.) ।

अथ पूर्वोक्तस्य प्रवर्गकर्माणां प्रशंसार्थं मिथुनव्यापाराकारेण
रूपकं दर्शयति—“तदेतद्देवमिथुनं यद् घर्भः ; स यो घर्भस्त-
च्छिन्नं, यौ शफौ तौ शफौ, योपयमनौ ते श्रोणिकपाले, यत्पय-
स्तद्रेतस्तदिदं मन्मौ देवयोन्यां प्रजनने रेतः सिध्यते; ऽग्निर्वै देव-
योनिः; सो ऽग्नेर्देवयोन्यां आहुतिभ्यः सम्भवति”-इति । ‘यद् घर्भः’

प्रवर्ग्यास्थं यत्कर्मस्ति, 'तदेतद्देवमिधुनं' देवसम्बन्धि मिधुन-
व्यापारः । तत्काय मिति चेत्, उच्यते—'स यो घर्मः' प्रवर्ग्यास्थ-
हविराश्रयभूतो महावीराख्यो मृन्मयपात्रविशेषो योऽसावस्ति *,
'तच्छिन्नं' प्रजननेन्द्रियरूपम् । तप्तस्य महावीरस्य हस्ताभ्यां गृहीतु
मशक्यत्वात् तद्गृहणसमर्थोदुम्बरकाष्ठनिर्मितौ 'शफौ' शफ-
नामानौ विदेते, 'तौ' प्रजननेन्द्रियस्य पार्श्ववर्त्तिनौ शफाविव
सन्दृष्टेते च; उदुम्बरकाष्ठाभ्यां शफनामकाभ्यां महावीरस्य मध्यम-
भागे धृतत्वात् । तस्याधस्तादाधारार्थं सुदुम्बरकाष्ठनिर्मिता
'उपयमनो'-शब्दवाच्या दर्वी 'या' विद्यते, सेयं शरीरसम्बन्धिनीति
'श्रोणिकपाले' श्रोणिद्वयमध्यगत मस्थिद्वयम् । उपयमन्या एकत्वे-
ऽप्यधस्तात् महावीरस्य कदाचिद्दक्षिणभागे कदाचिद्दामभागे तद्वा-
रणात् कपालद्वयरूपत्वम् । महावीरगते तप्ते आन्ये प्रक्षेप्तव्यं
'यत्पयः', 'तद्रेतः' स्वरूपम् । 'तदिदं' रेतोरूप माण्यमित्रं पयः
'अग्नौ' देवयोनिरूपे 'प्रजनने' उत्पत्तिस्थाने 'रितः सिच्यते' रेतो-
रूपेण प्रक्षिप्यते । अग्नेर्देवयोनित्वप्रसिद्धार्थो 'वै' शब्दः । अग्नेः
कर्माख्यनुष्ठाय देवरूपेण जायमानत्वात् सा प्रसिद्धिर्द्रष्टव्या । सैव

* तप्ते हते पयःप्रक्षेपादिना प्रणीयते 'घर्मः' स्त्रायविशेषः; स एव प्रक्षेपः प्रवृज्जनमुच्यते;
तादृशप्रवृज्जननिवन्धनेवाख्य 'कर्मणः समाख्या प्रवर्ग्य' इति । तत्र च घर्मपाकाय दक्षिणितः
कटाहविशेष एव महावीरः । गोण्या तु उच्यते घर्मः, प्रवर्ग्यः, महावीरः—इति शौखेव
पदानि समानार्थानीति विवेकः । 'यदा दक्षराहविहृतवन्धौकवपादिसम्भारेः सम्भ्रवमाणल-
दशापत्री भवति, तदा प्रजापतिरितेवाख्य नाम ; सर्वात्मना सम्भृतत्वदशापन्नस्य सञ्जाडिति
नाम ; प्रवृज्जनदशापन्नस्य घर्म इति नाम ; उदासनदशापन्नस्य महावीर इति नाम ; एताभि-
र्दशाभिरवस्थावत् यत् स्वरूपम्, तेन रूपेणादित्य इति नाम ; स प्रवर्ग्य एव मीताग्नि नामान्य-
कृत इति तै० आर० सा० भा० ५. ११. १ । तथा इत० ब्रा० १४. १. १. १०. ११ ।
एवादिक् तु सर्वं सुतार्थं बोध्यम् ।

प्रसिद्धिः सोऽम्मेरित्वादिना अष्टीक्रियते । ‘सः’ यजमानो देव-
योनिरूपादम्मेरनुष्ठिताभ्यः ‘आहुतिभ्यः’ देवतारूपः ‘सम्भवति’
उत्पद्यते ।

उक्तार्थवेदनं तद्देदनपूर्वकं मनुष्ठानं च प्रशंसति—“ऋक्षयो
यजुर्मयः साममयो वेदमयो ब्रह्ममयो ऽमृतमयः सम्भूय देवता
अप्येति य एवं वेद ; यश्चैवं विद्वानेतेन यज्ञक्रतुना यजते”—इति ।
वेदशब्देनाथर्ववेदः, सर्ववेदसमष्टियुक्तिर्विच्यते । ब्रह्मशब्देन हिर-
ण्यगर्भः । अमृतशब्देन परमात्मा । ता एकैकदेवताः सर्वाः
‘सम्भूय’ एकौलस्य समष्टिरूपम् ‘अप्येति’ प्राप्नोति । वेदन-
मात्रेण शनैः ; तत्प्राप्तिवेदकपूर्वकानुष्ठानेन तु सहसेति विशेषो
द्रष्टव्यः * ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२३) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त^१ ते वा असुरा
ब्रह्मानेव लोकान् पुरो ऽकुर्वन्त^२ यथौजीयांसो बलीयांस^३
एवं ते वा अयस्मयी^४ मेवेमा मकुर्वन्त^५ रजता मन्तरिचं^६

* ‘अस्यप्रयाससाध्येन वेदनेन’—इत्यादि पूर्वोक्तं (४ प्र०) संस्कृतवेदं सूक्तम् ।

हरिणीं दिवं ते तथेमाँल्लोकान्* पुरो ऽकुर्वन् ते देवा
 अब्रुवन् पुरो वा इमे ऽसुरा इमाँल्लोकानक्रत पुर
 इमाँल्लोकान् प्रति करवामहा इति तथेति ते सद
 एवास्थाः प्रत्यकुर्वताग्नीध्र मन्तरिक्षाद्विधानि दिव-
 स्तथेमाँल्लोकान् पुरः प्रत्यकुर्वन् ते देवा अब्रुवन् पसद
 उपायामोपसदा वै महापुरं जयन्तीति तथेति ते या
 मेव प्रथमा मुपसद मुपायंस्तथैवैनानस्माँल्लोकादनु-
 दन्त यां द्वितीयां तयान्तरिक्षाद्यां तृतीयां तथा
 दिवस्तांस्तथैभ्यो लोकेभ्यो नुदन्त ते वा एभ्यो लोकेभ्यो
 नुत्ता असुरा ऋतूनश्रयन्त ते देवा अब्रुवन् पसद
 एवोपायामेति तथेति त इमास्मिन्नः सतीरुपसदो
 द्विर्द्विरेकैका मुपायंस्ताः षट् समपद्यन्त षड् वा
 ऋतवस्तान् वा ऋतुभ्यो नुदन्त ते वा ऋतुभ्यो नुत्ता
 असुरा मासानश्रयन्त ते देवा अब्रुवन् पसद एवो-
 पायामेति तथेति त इमाः षट् सतीरुपसदो द्विर्द्वि-
 रेकैका मुपायंस्ता द्वादश समपद्यन्त द्वादश वै
 मासास्तान् वै मासेभ्यो नुदन्त ते वै मासेभ्यो नुत्ता

* 'तथेमाँल्लोकान्' ख, टी० ख, 'तथेमाँल्लोकान्' ग, घ, 'तथेमाँल्लोकान्' ङ, 'तथे-
 माँल्लोकान्' टी० क । 'तथेमाँल्लोकान्' टी० ग । एव मिह खखे सर्वत्रैव पदान्तस्य नस्य
 ले सन्धी (पा० ८. ४. ६०) लिपिकरप्रमादजाः पाठाः ।

असुरा' अर्धमासानश्चयन्त' ते देवा अब्रुवन्नुपसद
 एवोपायामेति तथेति' त इमा द्वादश सतीरुपसदो'
 द्विर्द्विरेकैका मुपायंस्तासुविंशतिः समपद्यन्त' चतु-
 विंशतिर्वा अर्धमासान्त्वान्वा अर्धमासेभ्यो ऽनुदन्त' ते
 वा अर्धमासेभ्यो नुत्ता असुरा' अहोरात्रे अश्चयन्त'
 ते देवा अब्रुवन्नुपसदावेवोपायामेति तथेति' ते
 या मेव पूर्वाह्ण उपसद मुपायंस्तयैवैनानङ्गो ऽनुदन्त'
 या मपराह्णे तया रात्रेस्तांस्तथोभाभ्या महो-
 रात्राभ्या मन्तरायंस्तस्मात्सुपूर्वाह्ण एवं पूर्वयोप-
 सदा प्रचरितव्यं स्वपराह्णे ऽपरया तावन्त मेव तद्
 द्विषते लोकं परिशिनष्टि' ॥ ६ (२३) ॥

प्रवर्ग्याख्यं कर्म * परिसमाप्य, उपसदाख्यं कर्म वक्तुं माख्या-
 यिका माह—“देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त; ते वा असुरा
 इमानेव लोकान् पुरो ऽकुर्वन्त, यथौजीयांसो बलीयांस एवं ते वा
 अयस्मयी मेवेमा मकुर्वन्त, रजता मन्तरिक्षं, हरिणीं दिवं ; ते तथे-
 माँल्लोकान् पुरो ऽकुर्वन्त, ते देवा अब्रुवन् पुरो वा इमे ऽसुरा इमाँ-

* तथा चेमानि प्रवर्ग्यकर्माणि ;—शान्तिपाठः, महावीरनिर्घातम्, तत्संस्काराः, प्रेषाः,
 महावीरस्थापनम्, तदभिमन्त्रणम्, अभिमन्त्रितस्य तस्यावेक्षणम्, महावीरस्य तस्मै आन्ये
 पयःप्रक्षेपकृतं प्रठङ्गनम्, तथा प्रचीतस्य चर्मस्याहवनीये यागः, तच्छेपेषापिहीनहीनः, तत्रैव
 दध्यादिद्रव्यपूरचरुप हुषासनम्, विविचनैमित्तिकचर्मप्रवायश्चित्तानि, चर्ममचचम्, मार्जन-
 चेति । ते० आ० ४, ५५० । कात्या० श्रौ० २६ अ० ।

लोकानक्रत, पुर इमोलोकान् प्रतिकरवामहा इति, तथेति ; ते
 सद एवास्याः प्रत्यकुर्वताम्नीध्र मन्तरिक्षाद्विधानि दिवस्सवे-
 मालोकान् पुरः प्रत्यकुर्वत-इति । देवासासुराश्च लोकत्रय-
 विषये 'समयतन्त' परस्परं युद्धं कृतवन्तः । तदानीम् 'असुराः'
 'इमानेव' भूरादीन् चीन् 'लोकान्' 'पुरोऽकुर्वत' प्राकारवेष्टितानि
 नगराणि कृतवन्तः ; 'यथा' लोके महान्तो राजानः, अभ्यधिकेन
 भोजसा शरीरशक्त्या सम्पन्नाः, अभ्यधिकेन सैन्यरूपेण बलेन च
 सम्पन्नाः, प्रौढाणि दुर्गाणि कुर्वन्ति, एव मेते कृतवन्तः । तत्र
 'इमान्' भूमिम् 'अयस्त्रयीं' लोहप्राकारयुक्तान् 'अकुर्वत' ; 'अन्त-
 रिक्षं' लोकं च रजतप्राकारवेष्टितां पुरीं मकुर्वत ; द्रुलोकं
 'हरिणीं' हिरस्मयीं सुवर्णप्राकारवेष्टितां पुरीं मकुर्वत । 'तथा'
 उक्तनगरनिर्माणकृतस्थोपसंहारः । तस्मिन् मयि सर्वं तैत्तिरीया
 सङ्ग्रह्यामनन्ति—“तेषां असुराणां तिस्रः पुर आसन्नयस्त्रयवमाथ
 रजताथ हरिणी”-इति (सं० ६. २. ३, १.) । ततः 'ते देवाः'
 विचारयन्तः परस्परं मिदम् 'अब्रुवन्'—‘असुराः’ इमे भूरादीन्
 'इमान् लोकान्' 'पुरो वै' स्वकीयनगराण्येव कृतवन्तः ; अतो
 वयं मपि 'इमान्' भूरादीन् 'लोकान्' 'पुरः' अस्मदीयनगराणि
 'प्रतिकरवामहे' असुराणां प्रतिकूलानि सम्पादयामः । 'इति'
 एवं विचारं परस्परं मङ्गीकृत्य त्रिषु लोकेष्वसुराः कचिद् देश-
 विशेषे यथा स्वकीयानि नगराणि कृतवन्तः, तथा देवाः 'अस्याः'
 दृष्टिस्थाः सकाशात् 'सद एव' 'प्रत्यकुर्वत' सौमिकवेद्यां प्राचीन-
 वंशात्पूर्वभावि सदोनामकमण्डप मेवासुरप्रतिकूलं मकुर्वत ; अन्त-
 रिक्षलोकादाम्नीध्रनामकं धिष्ण्य मकुर्वत * ; द्युलोकाद्विधान-

* धिष्ण्य इति सिकतीपक्रीडाणां पुरीषस्त्राणां नामवेद्यम् । तत्र 'आप्तीप्रीयं' पूर्वम्,

नामके हे शकटे * अक्षुर्वत । 'ते तथा'-इत्यादिब्रह्माग्नीपसंहारः ।
असुरनिर्भित्तपुरत्रयप्रतिपुलं सद-आम्नीध-इविर्धानरूपत्रयं कृत-
वन्तः । असुरैर्लोकत्रये प्रीडासु तिसृषु दुर्गरूपासु पुरीषु निर्भि-
तासु देवासु स्वरूपार्थं सदःप्रभृतीनि त्रीणि दुर्गाणि कृत्वा
विजयं प्राप्ताः ॥

तं विजयं † दर्शयति—“ते देवा अभ्रुवन्नुपसद उपायामोपसदा
वै महापुरं जयन्तीति तथेति ; ते या मेव प्रथमा उपसद उपायं-
स्त्यैवैनानाम्नाज्ञीकादनुदन्त ; यां द्वितीयां तयान्तरिक्षायां तृतीयां
तथा दिवस्तांस्त्यैभ्यो लोकेभ्यो ऽनुदन्त”-इति । विजयार्थिनः 'ते
देवाः' परस्परमिदम् 'अभ्रुवन्',—उपसदास्थान् होमान् 'उपायाम'
अनुतिष्ठाम । लोकेषु 'उपसदा वै' परकीयदुर्गसमीपावस्थानेन
दुर्गावरोधरूपेणैव महत्या सेनया दुर्गवेष्टनेन, सर्वे राजानो महतीं
दुर्गरूपां पुरं 'जयन्ति' । अतो वय मप्युपसदनहेतुभूतान् होमान्
करवाम । 'इति' विचार्य तिस्र उपसदो कृत्वा लोकत्रयनिर्भिताभ्यो
दुर्गरूपाभ्यः पुरीभ्यः असुरान् निःसारितवन्तः । तत्र “या ते अग्ने
ऽयाग्रया तनूः”—इत्यनेन (वा० सं० ५. ८. १.) मन्त्रेण साध्या
उपसत् प्रथमदिनेऽनुष्ठितत्वात् प्रथमा ; “या ते अग्ने रजःश्रया

* * * ; षट् सदसि ;—प्रत्यङ्मुमुखश्च मपरिचं हीतुः, दक्षिणपूर्वेऽपीदुस्वरौ मेवावदक्षस्य,
हीदक्षिण्यं मुनरेच चतुरः समान्तरान् ब्राह्मणाच्छंसि-भीष्ट-भीष्टावाकानाम् ; चाग्नी-
त्राह दक्षिणं सन्नतिं वेद्यन्ते दक्षिणामुखी मार्गाधीयम्-इति (कात्या० श्रौ० ८. १. १६-१२.) षटो विष्णोर्गणि विहितानि । तत्र निरुद्धे ऽग्निप्रणयनानन्तरं चाग्नीमूय-
विष्णौ एव प्रथम मग्निग्रहणम्, ततो हीदक्षिणादौ (कात्या० श्रौ० ६. १०. १४.) ।

• सीमरूपद्विविधारवि हे शकटे इविर्धाने इत्युच्यते । सदोमरूपाद् दक्षिणस्य
तयोर्मरूपे भवतः ।

† 'विजयप्रकार' न ।

तनूः”-इत्यनेन (वा० सं० ५. ८. २.) मन्त्रेण साध्या द्वितीयदिने ऽनुष्ठितत्वाद् द्वितीया ; “या ते अग्ने हरःशया”-इति (वा० सं० ५. ८. ३) मन्त्रेण साध्या तृतीयदिने ऽनुष्ठेयत्वात् तृतीया * । युद्धेन ताः पुरीर्जेतुं मशक्ता देवाः उपसद्योमैर्जितवन्तः । तथाच शाखान्तरे श्रूयते—“ता देवा जेतुं नाशक्नुवन्, ता उपसदेवा-जिगीषन्”-इति (सं० ६. २. ३. १.) ।

लोकत्रयाग्निःसारिताद्यासुराः यदा वसन्ताद्यृतुदेवान् शरणं प्राप्ताः, तदा तदानीं मेवैकैकस्मिन् दिने द्विर्द्विरनुष्ठेयग्निः षड्भिस्तान् असुरान् वसन्ताद्यृतुदेवताभ्यो निःसारितवन्तः । तमिमं मर्थं दर्शयति—“ते वा एभ्यो लोकेभ्यो नुत्ता असुरा ऋतूनश्रयन्त, ते देवा अश्रुवक्षुपसद एवोपायामेति तथेति, त इमास्त्रिभ्यः सतीरुपसदो द्विर्द्विरैकैका सुपायंस्ताः षट् समपद्यन्त, षड् वा ऋतवस्तान् वा ऋतुभ्यो ऽनुदन्त”-इति । ततो मासान् शरणं प्राप्यावस्थितानां असुराणां षट्दिनेष्वनुष्ठिताभिरावृत्ताभिर्द्वादशोपसद्भिर्निःसरणं कृतम्, तदिदं दर्शयति—“ते वा ऋतुभ्यो नुत्ता असुरा मासान-श्रयन्त, ते देवा अश्रुवक्षुपसद एवोपायामेति तथेति, त इमाः षट् सतीरुपसदो द्विर्द्विरैकैका सुपायंस्ता द्वादश समपद्यन्त, द्वादश वै मासास्तान् वै मासेभ्यो ऽनुदन्त”-इति । मन्त्रत्रयेण दिनत्रये ऽनुष्ठेयास्त्रिभ्यः ; पुनरप्यावृत्त्यान्यस्मिन् दिनत्रये ऽनुष्ठिताः षट् भवन्ति ; एकैकस्मिन् दिने द्विरनुष्ठितत्वात् द्वादश सम्पद्यते ।

* ऐतरेयसंहितायास्त्वेवं पाठः—“या ते अग्ने ऽथाशया रजाशया हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठोऽयं वचो अपावचो त्वं वचो अपावचो० खाहा”-इति १. २. ११, २। “अथ या ते अग्ने ऽथाशया रजाशया हराशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठे तैत्रतादुश्च आवातः ; तन्निश्रया-शयादिपदत्रयेण त्रयो मन्त्रा भवन्ति”-इत्यादि च तत्र सायणः ।

अनेनैव न्यायेन द्वादशसु दिनेष्वनुष्ठिताभिस्तुर्विंशतिभिरुपसङ्गि-
 र्धमासदेवताभ्यो निःसारितवन्त इत्येतद्दर्शयति—“ते वै मासेभ्यो
 नुत्ता असुरा अर्धमासानश्रयन्त, ते देवा अश्रुवक्षुपसद एवोपाया-
 मेति तथेति, त इमा द्वादश सतीरुपसदो द्विर्द्विरैका मुपायंस्ता-
 चतुर्विंशतिः समपद्यन्त, चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासास्ताम्वा अर्धमा-
 सेभ्यो ऽनुदन्त”-इति । ततोऽहोरात्रदेवी शरत्वं गताना मसुराणां
 कालविशेषद्वयानुष्ठानेन निःसारत्वं दर्शयति—“ते वा अर्धमासेभ्यो
 नुत्ता असुरा अहोरात्रे अश्रयन्त, ते देवा अश्रुवक्षुपसदावेवोपाया-
 मेति तथेति, ते या मेव पूर्वाह्ण उपसद मुपायंस्तयैवैनानङ्गो
 ऽनुदन्त, या मपराह्णे तथा रात्रेस्तांस्तथोभाभ्या महोरात्राभ्या
 मन्तरायन्”-इति । ‘मन्तरायन्’ अन्तरितान् कृतवन्तो निःसा-
 रितवन्त इत्यर्थः । एकैकस्मिन्दिने एकैकस्मा उपसदो द्विरनु-
 ठानाय कालद्वयविशेषं विधत्ते—“तस्मात् सुपूर्वाह्ण एव
 पूर्वयोपसदा प्रचरितव्यं स्वपराह्णे ऽपरया तावन्त मेव तद् द्विषते
 लोकां परिश्रिनष्टि”-इति । यस्मात् पूर्वाह्णापराह्णौ कालविशेषा
 वहोरात्राभां शत्रूणां निःसारकहेतू, ‘तस्मात्’ तस्मिन्नेव कालद्वये
 ऽनुष्ठायितव्यम् । एवं सति यावानहोरात्रयोः सन्धिकालः, ‘तावन्त
 मेव’ ‘द्विषते’ द्वेषिते ‘लोकां’ स्थानविशेषं ‘परिश्रिनष्टि’,—तस्मात्
 कालात् निःसारितत्वेन सन्ध्याकाल एव असुराणां परिश्रियते ॥

अथ एकैकस्मिन्दिने द्विर्द्विरनुष्ठेया उपसदो ज्योतिष्टोमे
 ष्विषु दिनेष्वनुष्ठेयाः ; अग्निचयने षट्सु दिनेषु ; अहीन-
 स्तत्रवीर्षादशदिनेषु । तथाच तैत्तिरीयैराज्जातम्—“तिस्र एव
 साङ्गस्योपसदो द्वादशाहीनस्य यज्ञस्य सवीर्यत्वाय”-इति (सं०
 ६, २, ५, १.) । तथा “षडुपसदोऽग्नेश्चित्यस्य भवन्ति”-इति च

श्रुत्यन्तरं द्रष्टव्यम् । आश्वलायनस्येव माह—“एकाङ्गानां तिस्रः,
षट् वा, अष्टौनानां द्वादश, चतुर्विंशतिः संवत्सर इति सप्तषाणाम्”
—इति (४.८.१३—१६.) । गवामयनास्ये संवत्सर इत्यर्थः ॥

अथ मीमांसा । पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० १ ;
अधि० २.) चिन्तितम्—

“आवृत्तिरूपसर्थे वा सङ्ख्यैकैकशोऽथवा ।

चिरध्यायं पठेत्त्वादाविव स्वात्मसुदायगा ॥

प्रथमामध्यमाख्येतिप्रकृतक्रमसिद्ध्ये ।

एकैकस्य द्विरभ्यासे षट् सङ्ख्यापि प्रसिध्यति ॥

अनेख्यने श्रूयते—“षडुपसदः”—इति । तत्र चोदकप्राप्तानां
तिसृणां सुपसदां पूर्वग्यायेनाहस्या षट् सङ्ख्या सम्पादनीया ; सा
चावृत्तिर्दण्डकलितवत् समुदायस्य युक्ता । यथा दण्डेन भूपदेशं
सन्निभानः पुरुषः आमूलान् कृत्स्नं दण्डं पुनः पुनः पातयति ; न
तु दण्डस्य प्रत्यवयवं पृथगावृत्तिं करोति । यथा वा चिवारं बद्धा-
ध्यायं जपतीत्यत्र कृत्स्न एवाध्याय आवर्त्तते ; न त्वध्यायैकदेशः
एकैकोऽनुवाकः पृथगेव जिः पठ्यते । तथा तिसृणां सुपसदां
समुदाय आवर्त्तनीयः ? इति चेत्, मैवम् ; प्राकृतक्रमवाचप्रसङ्गात् ।
प्रकृती हि दीक्षानन्तरभाविदिने होतव्या प्रथमोपसत्, ततः चतुर्थ-
दिने द्वितीया, ततोऽप्यूर्ध्वदिने तृतीया ; ता एताः सङ्गदनुष्ठाय पुन-
रुपरितनदिनेऽनुष्ठेयमानायां प्रथमा त्व सपैति, चतुर्थी त्व मायाति ।
तस्मात् प्राकृतक्रमसिद्ध्ये प्रथमां दिनद्वयेऽभ्यास्य ततो द्वितीयां
द्विरभ्यासेदित्येवं स्वस्थानविवृत्त्या तासां आवृत्तिः कार्या । न

* एव मीमांसायिकापूर्वकं सुपसद्विधानं अतपसेऽपि १. ४. ४. १—२७ । तथा
ऐतरेयिकेऽपि सं० ६. १. १. ४ ।

चाध्यायदृष्टान्तो युक्तः ; अनुवाकसमुदायस्यैवाध्यायत्वादध्याय-
स्यैव चावृत्तिविधानात् । न त्विह समुदायस्योपसत्त्वम् ; तस्मात्
प्रत्येकं सुपसदावर्त्तनीया ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वनीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

पठः खण्डः ॥ ६ (२३) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

जितयो वै नामैता यदुपसदो ऽसपत्ना वा
एताभिर्देवा विजितिं व्यजयन्तासपत्नां विजितिं
विजयते य एवं वेद यां देवा एषु लोकेषु या मृतुषु
यां मासेषु या मर्धमासेषु या महोरात्रयोर्विजितिं
व्यजयन्तां विजितिं विजयते य एवं वेद ते देवा
अविभयुरक्षाकां विप्रेमाण मन्विद मसुरा अभविष्य-
न्तीति ते व्युत्क्रम्यामन्वयन्ताग्निर्वसुभिरुदक्रामदिन्द्रो
रुद्रैर्वरुण आदित्यैर्वृहस्पतिर्विश्वैर्देवैस्तै तया व्युत्क्र-
म्यामन्वयन्त ते ऽब्रुवन् इत्त या एव न इमाः प्रिय-
तमास्तन्वस्ता अस्य वरुणस्य राज्ञो गृहे सन्निदध्वा-

महै' ताभिरेव नः स न सङ्गच्छातै' यो न एतदति-
 क्रामाद्य' आलुलोभविषादिति तथेति' ते वरुणस्य
 राज्ञो गृहे' तनूः सञ्चदधत' ते यद्वरुणस्य राज्ञो गृहे'
 तनूः सञ्चदधत' तत्तानूनममभवत्तत्तानूनमस्य तानू-
 नमृत्त्व' तस्मादाहुर्न सतानूनमिणे' द्रोग्धव्य मिति
 तस्माद्विद मसुरा नान्वाभवन्ति' ॥ ७ (२४) ॥

अथोपसदः प्रशंसति—“जितयो वै नामैता यदुपसदोऽसपत्नां
 वा एताभिर्देवा विजितिं व्यजयन्त”—इति । ‘उपसदः’ याः सन्ति,
 ‘एताः’ ‘जितयो वै नाम’ जयहेतुत्वात् जितय इत्येवं नाम प्रति-
 पद्यते । जयहेतुत्व मेवासपत्ना मित्यादिना स्पष्टीक्रियते । ‘देवाः’
 ‘एताभिः’ उपसद्भिः ‘असपत्नां’ वैरिरहिता मेव ‘विजितिं’ विशिष्टं
 जयं ‘व्यजयन्त’ विशेषेण प्राप्तवन्तः । वेदनं प्रशंसति—“असपत्नां
 विजितिं विजयते य एवं वेद”—इति । सामान्याकारेण वेदनं
 प्रशंस्य पुनः पूर्वोक्तार्थवादानुक्रमेण विशेषाकारेण प्रशंसति—
 “यां देवा एषु लोकेषु, या सृत्तुषु, यां मासेषु, या मर्धमासेषु,
 या महोरात्रयोर्विजितिं व्यजयन्त, तां विजितिं विजयते य एवं
 वेद”—इति ।

अथ तानूनमस्य नाम निर्वक्तुं मास्थायिका माह—“ते
 देवा अविभयुरस्माकं विप्रेमाण मन्विद मसुरा आभविष्यन्तीति ;
 ते व्युत्क्रम्यामन्त्यन्ताग्निर्वसुभिर्दक्रामदिन्द्रो रुद्रैर्वरुण आदित्यै-
 र्वृहस्पतिर्विश्वेदेवैः”—इति । असुरैः सह युद्धार्थं सुद्यताः ‘देवाः’
 स्वसेनाया मध्ये परस्पर भिकौकस्य सेनानीत्वसन्त्यणं ज्येष्ठत्व मभ्युप-

गच्छन्तः परस्परविरोधिनी भूत्वावस्यत्य 'अभिभयुः' मनसि भौतिं प्राप्ताः । केनाभिप्रायेणेति तदुच्यते—'अस्माकं विप्रेमाद्य मनु' परस्परप्रेमराहित्य मनुवीक्ष्य असुरा इदं मन्त्रदीयं राण्यम् 'आभ-विष्यन्ति' स र्वतः प्राप्यन्तीति । ततस्ते देवा व्युत्क्राम्य परस्पर-विभागेन तस्माद्देशादपस्यत्य स्वसम्बन्धिभिर्भग्नभिः सह 'अमन्त्र-यन्त' पर्यालोचनं कृतवन्तः । ततस्तत्र 'अग्निः' देवो 'वसुभिः' अष्ट-भिर्भग्नभिः सहितः पृथक् 'उदक्रामत्' । एवम् 'इन्द्रः' 'रुद्रैः' सह, 'वरुणः' 'आदित्यैः' सह, 'बृहस्पतिः' 'विश्वेदेवैः' सह पृथ-गुदक्रामत् । अत्र चतुर्विधैव विभाग उक्तः ; शास्त्रान्तरे तु पञ्चधा । तथा चान्त्रायते—“देवासुराः संयत्ता आसन्, ते देवा भियो विप्रिया आसन्, तेऽन्योऽन्यस्मै ज्यैष्ठ्यायातिष्ठमानाः पञ्चधा व्यक्रामवग्निर्वसुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यै-र्बृहस्पतिर्विश्वैर्देवैः”—इति (तै० सं० ६. २. २. १.) * ॥

एवं परस्परं विभज्यावस्थितानां देवसमूहानां पर्यालोचनपूर्वकं कृत्यं दर्शयति—“ते तस्मा बुगत्क्राम्यामन्त्रयन्त, ते ऽमुवन् हन्त या एव न इमाः प्रियतमास्तन्वस्ता अस्य वरुणस्य राज्ञो गृहे सन्निदधामहे ; ताभिरेव नः स न सङ्गच्छाते, यो न एतदति-क्रामाद्य आलुलोभविषादिति तथेति, ते वरुणस्य राज्ञो गृहे तनूः सन्नदधत”—इति । स्वकार्यहानिनिमित्तदुःखपरिहारोपाय-दर्शननिमित्तहर्षद्योतनार्थी 'हन्त'-शब्दः । अस्माकं मत्स्यन्तं प्रिया याः पुत्रकलत्रादिरूपाः 'तन्वः' सन्ति, 'ताः' सर्वाः 'अस्य वरुणस्य राज्ञो गृहे सन्निदधामहे' वन्द्यरूपेण स्थापयामः । तथा सति 'नः' अस्माकं मध्ये 'यः' कोऽपि 'एतदतिक्रामात्' उल्लङ्घ-

* अतपथे तु मूले एव सूचितः शास्त्रान्तरसंज्ञादः 'एके आहुः'—इति १. ४. २. १ ।

येत्, उक्तञ्च च 'आलुलोभयिषात्' स्वपुत्रकलत्रादीनेव लोभयितु
मिच्छेत्, गुप्तमनुष्यमुखेनानेतु मिच्छेत्, 'नः' अस्माकं मध्ये 'सः'
तादृशः पुरुषः 'ताभिरेव' 'न सङ्गच्छते' पुत्रकलत्रादिभिः न
सङ्गच्छताम् । इत्येतं समयं सर्वेऽप्यङ्गीकृत्य वरुणगृहे स्वपुत्रादि-
शरीराणि स्थापितवन्तः । परस्परविरोधे सति वयं मेवासुराणां
मिदं लोकत्रयं साधयाम इति विचार्येयं समयं कृतवन्तः । सोऽयं
शास्त्रान्तरे स्पष्टं मान्नायते—“तेऽमन्यन्नासुरेभ्यो वा इदं भ्रातृ-
भ्येभ्यो रथ्यामो यन्मियो विप्रियाः स्त्री या न इमाः प्रियास्तनु-
वस्ताः समवद्यामहे । ताभ्यः सनिर्हृष्टाद्यो नः प्रथमोऽन्धो-
ऽग्यस्त्री हृद्यादिति”—इति (सं० ६. २. २. १.) ॥

इदानीं निर्वचनं दर्शयति—“ते यद्गुरुणस्य राज्ञो गृहे तनूः
सञ्चदधत्, तत्तानूनम् मभवत्तत्तानूनपत्रस्य तानूनपत्रत्वम्”—इति ।
यस्माद्गुरुणगृहे पुत्रादितनूरवस्थाप्य, परस्परसंख्याय श्रपयरूप
माण्यस्पर्शनं कृतवन्त इति शेषः । तस्मादिदं माण्यस्पर्शनाख्यं
तानूनपत्रं कर्म अभवत् * । इदं च कर्मापस्तम्बेन विस्मृतं
मभिहितम्—“आतिथ्याया धीवात् सुचि चमसे वा तानूनपत्रं
समवदति । चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा । आपतये त्वा गृह्णामी-
त्येतैः प्रतिमन्त्रम् । अनाष्टु मसौति यजमानसप्तदशाः ऋत्विज-

* अथ्युप्रभृतिषोडशर्त्विजो यजमानस्य मिथो द्वीदृश्या भवन् एकमतया यज्ञकार्यं
सम्पादयितुं हतस्पर्शनपूर्वकं समन्तं यत् श्रपयकरणं तदेव 'तानूनपत्र' कर्म ; परस्परैर्षा-
देवादिश्रुत्या एव वर्यं यथाविधियागकार्यसम्पादनाय यतिष्वाम इत्याकारः स्वीकार इति ।

+ “अथ्यु” प्रतिप्रस्थातारं नेष्टारं सुष्टेतारं मितुप्रथ्युन् ।

ब्रह्मार्चं ब्राह्मणाच्छंसिन् माधीश्रं पीतारं मिति ब्रह्मणः ।

होतारं मेवावदध मच्छावाकं यावत्सुतं सिति होतारं ।

उक्तातारं प्रसीतारं प्रतिहृत्तारं सुब्रह्मस्य मितुप्रहातारं ।

सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः सामानगन्ति”—इति आप० श्रौ० १०.१.८.१० ।

स्तानूनपञ्चं समवष्टमन्ति । अगु मे दीक्षा मिति यजमानः”-
इति (श्री० ११. १. १—३.) । तनूनां पुत्रादिशरीराणां नपत्रं
नपतन मतिशयितं निमित्तीकृत्य क्रियमाणत्वात् अस्य कर्मणः
तानूनपञ्चं नाम सम्बन्धम् ॥

प्रसङ्गासौक्यवहारे कश्चिदर्थं दर्शयति—“तस्मादाहुर्न
सतानूनपत्रिणे द्रोणव्य मिति”-इति । यस्माद्देवाः परस्परद्वोह-
परिहाराय शपथं कृतवन्तः, ‘तस्माद्’ ब्रह्मवादिन एवम् ‘आहुः’—
‘सतानूनपत्रिणे सह-शपथकारिणे ‘न द्रोणव्यम्’ । ‘इति’ शब्दः
तदुक्तिसमाख्यर्थः । देवसम्बन्धिशपथविशेषवाचिना तानूनपञ्च-
शब्देन शपथमात्रं सुपलक्ष्यते । ऋषिभिः सह क्रियमाणं तानू-
नपञ्चं यस्मास्ति, सोऽयं सतानूनपञ्ची ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृत मनुसरति—“तस्माद्दिद मसुरा
नाम्वाभवन्ति”-इति । ‘तस्माद्’ तस्मादेव कारणाद्देवानां पर-
स्परसंस्थरूपात् ‘असुराः’ ‘इदं’ लोकादयं ‘नाम्वाभवन्ति’ नैव
समन्तात्प्राप्नुवन्ति ॥

यद्यप्येतत्तानूनपञ्चं कर्म उपसङ्गाः पूर्वं मनुष्ठेयम् *, तथाप्यु-
पसंगयुक्तविजयप्रसङ्गेन बुद्धिस्थत्वादत्राभिहितम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थीध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ७ (२४) ॥

* अतएव कात्यायनेन ‘इदं’ भवति-इति (८. १. १८.) आतिथ्यं समाप्य, प्रोच-

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं ग्रीवा उपसदः
 समानबर्हिषी भवतः समानं हि शिरोग्रीवमिधुं
 वा एतां देवाः समस्कुर्वत यदुपसदस्तस्या अग्निर-
 नीकमासीत् सोमः शल्यो विष्णुस्तेजनं वरुणः
 पर्णानि ता माज्यधन्वानो व्यसृजंस्तया पुरो भिन्दन्त
 आयंस्तस्मादेता आज्यहविषो भवन्ति चतुरो ऽग्रे
 स्तनान् व्रतमुपैत्युपसत्सु चतुस्सन्धिर्हीषुरनीकं शल्य-
 स्तेजनं पर्णानि त्रीन् स्तनान् व्रतमुपैत्युपसत्सु
 त्रिषन्धिर्हीषुरनीकं शल्यस्तेजनं द्वौ स्तनौ व्रतमुपै-
 त्युपसत्सु द्विषन्धिर्हीषुः शल्यश्च ह्येव तेजनं चैकं
 स्तनं व्रतमुपैत्युपसत्स्वेका ह्येवेषु रित्याख्यायत
 एकया वीर्यं क्रियते परोवरीयांसो वा इमे लोका
 अर्वागंहीयांसः परस्तादर्वाचीरुपसद उपैत्येषा मेव
 लोकाना मभिजित्या उपसद्याय मीळहुष इमां मे
 अग्ने समिधं मिमा उपसदं वनेरिति तिस्रस्तिस्रः
 सामिधेन्यो रूपसमृद्धा एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूप-

यद्वह्यं च विधाय, यपययद्वह्यं तानूनपूवं ग्रीह्य, निष्ठावादि सुब्रह्मण्याह्वानं च व्यवस्थाय सृजि-
 तम्—‘प्रवर्ग्योपसदावतः’—इति (८. २. १५.) । ‘अतः सुब्रह्मण्याह्वानाद्दृष्टं प्रवर्ग्योपसदौ
 भवतः । पूर्वं प्रवर्ग्यं तत उपसदिति । उपसदिति वक्ष्यमाणाया इष्टेः संज्ञा’—इति च
 तटीका । तथैवापस्तम्बोऽप्याह (१०. २१. १५, १६ ; ११. १. १—१४ ; २. १—१२) ।

समृद्धं यत्कर्म क्रियमाणं मृगभिवदति 'जघ्निवतीर्या-
 ज्यानुवाक्याः कुर्यादग्निर्हवाणि जङ्घनं य उग्र
 इव शर्यद्वा' त्वं सोमासि सत्पतिर्गयस्फानो अमी-
 वहेदं विष्णुर्विचक्रमे' त्रीणि पदा विचक्रम इत्येता
 विपर्यस्ताभिरपराहणे यजति घ्नन्तो वा एताभिर्देवाः
 पुरो भिन्दन्त आयन्यदुपसदः 'सच्छन्दसः कर्त्तव्या न
 विच्छन्दसो' यद्विच्छन्दसः कुर्याद् ग्रीवासु तद् गण्डं
 दध्यादीश्वरो ग्लावो जनितोस्तस्मात् सच्छन्दस एव
 कर्त्तव्या 'न विच्छन्दसस्तदु ह आहोपाविर्जानश्रुतेय'
 उपसदां किल वै तद् ब्राह्मणे' यस्मादप्यग्नीलस्य
 श्रोत्रियस्य मुखं व्येव ज्ञायते तप्तमिव रेभतीवेत्याज्य-
 इविषो ह्युपसदो ग्रीवासु मुखं मध्याहितं तस्माद् आ
 तदाह ॥ ८ (२५) ॥

अथातिथ्यकर्म्मण्यास्तीर्णस्यैव बर्हिष उपसत्स्नुवृत्तिं विधत्ते
 —“शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदातिथ्यं, ग्रीवा उपसदः, समान-
 बर्हिषो भवतः ; समानं हि शिरोग्रीवम्”-इति । आतिथ्य-
 कर्म्मणो यन्नशिरोरूपत्वादुपसदां च ग्रीवारूपत्वात्, तयोरवयवयो-
 र्मध्ये लोके विच्छेदादर्शनादत्राप्यविच्छेदायातिथ्योपसत्कर्म्मणोः
 ‘समानबर्हिषो’ एकैकबर्हिषा युक्ते कर्त्तव्ये । आतिथ्यकर्म्मण्या-
 स्तीर्णं बर्हिर्नाम्नी प्रवृत्तम् ; इडान्तत्वेन तत्र कर्म्मसमापनात् ।

तच्चापस्तम्बे नीतम्—“इडान्ता सन्तिष्ठते ; धारयति ध्रौव मा-
ज्यम्”—इति (१०. ३१. १५, १६.) । शाखान्तरे च बर्हिषो-
रनुवृत्तिरान्त्राता—“यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नीषो-
मीयस्य”—इति ।

अथोपसत्सु द्रव्यदेवताविधानार्थं प्रस्तौति—“इषुं वा एतां
देवाः समस्कुर्वत ; यदुपसदस्तस्या अग्निरनीक मासीत्, सोमः
शश्वो, विष्णुस्तेजनं, वरुणः पर्णानि, ता माज्यधन्वानो व्यसृ-
जंस्तया पुरो भिन्दन्त आयन्”—इति । ‘यदुपसदः’ या उपसद-
देवता अग्न्यादिकाः सन्ति, ‘एताम्’ अग्न्यादिरूपाम् ‘इषुं वै’
वाण मेव ‘देवाः’ ‘समस्कुर्वत’ संस्तुतवन्तः, अग्न्यादीन् वाणा-
वयवरूपेण संयोजितवन्त इत्यर्थः । योऽयम् ‘अग्निः’, सोऽयं तस्या
इषोः ‘अनीक’ सुखम् ‘मासीत्’ ; पत्रयुक्ताङ्गणमूलादूर्ध्ववर्ती भागो
सुखम्, तस्योपरि वर्त्तमानो लोहविशेषः ‘शश्वम्’ ; तस्य लोहस्य
तीक्ष्ण मयं ‘तेजनम्’ ; ‘पर्णानि’ वाणमूले स्थापितानि, पक्षिणां
पत्राणि । शश्वदिरूपेण सोमविष्णुवरुणा योजिताः । वरुणोऽन्न
प्रशंसार्थं मेवोपादीयते, न तु देवतात्वेन ; तदीययोर्वाज्यानुवाक्ययो-
रनभिधास्यमानत्वात् । अतएव शाखान्तरे वरुणं परित्यज्याग्न्या-
दय आन्त्रायन्ते—“त इषुं समस्कुर्वताग्नि मनीकः, सोमः
शश्वं विष्णुं तेजनम्”—इति (तै० सं० ६.२.३.१.) । ‘ताम्’ एता
मिषुं देवाः ‘माज्यधन्वानः’ सन्तो विसृष्टवन्तः, ‘तया’ विसृष्ट्येष्व
तेषां मसुराणां ‘पुरो भिन्दन्तः’ विदारयन्तः ‘आयन्’ आगच्छन् ॥

इदानीं द्रव्यदेवतां विधत्ते—“तस्मादेता माज्यहविषो
भवन्ति”—इति । यस्मादन्नग्रादयो वाणरूपाः, माज्यं च धनुःस्र-
पम्, तस्मादमाज्यहविष्का एता अग्न्यादिदेवता उपसत्सु भवेयुः ॥

उपसदङ्गभूतं व्रतोपायनं विधत्ते—“चतुरो ऽप्ये स्नानान्
 व्रतमुपैत्युपसङ्गं चतुस्सन्धिर्ह्येषुरनीकं शय्यस्तेजनं पर्णानि”—
 इति । ‘उपसत्सु’ अनुष्ठोयमानासु ‘अग्रे’ प्रथमदिने सायङ्काले
 ‘चतुरः स्नानान् व्रतमुपैति’ व्रतशब्देनात्र पयःपानमुच्यते,—गोख-
 तुर्षु स्तनेषु यावत्पयस्तावत् । पूर्वोक्तस्य वाचस्य चतुःसन्धित्वादनी-
 काद्यवयवचतुष्टयोपेतत्वात् स्नानानां चतुःसङ्ख्या युक्ता । अनेनैव
 प्रकारेण द्वितीयोपसद्दिने प्रातःसायङ्कालयोः, तृतीयदिनस्य
 प्रातःकाले चैकैकन्यूनां स्नानसङ्ख्या विधत्ते—“त्रीन् स्नानान् व्रत-
 मुपैत्युपसङ्गं त्रिषन्धिर्ह्येषुरनीकं शय्यस्तेजनं ; द्वौ स्नानौ व्रतमुपै-
 त्युपसङ्गं द्विषन्धिर्ह्येषुः शय्यश्च ह्येव तेजनं ; चैकं स्नानं व्रतमुपै-
 त्युपसत्स्वेका ह्येवपुरित्वाख्यायत एकया वीर्यं क्रियते”—इति ।
 एतासां स्नानसङ्ख्यानामुक्ताः कालविशेषाः आपस्तम्बेनोदाहृताः
 —“चतुरः सायं दुह्युज्जीन् प्रातर्द्वौ सायमेकमुत्तमे”—इति (११.
 ४. १०.) । यद्योक्तं सङ्ख्याविशेषं प्रशंसति—“परोवरीयांसो वा
 इमे लोका अर्वाङ्गहीयांसः परस्तादर्वाचीरुपसद उपैत्येषा मेव
 लोकानामभिजित्वै”—इति । ‘इमे’ पृथिव्यन्तरिक्षदुःसप्तलोकाः*
 ‘परोवरीयांसः’ परस्तादूर्ध्वभागे निवसन्तः अत्यन्तं विस्तृताः,
 ‘अर्वाङ्क्’ अधोभागे ‘अङ्गीयांसः’ अतिशयेनाणुवत्सुचिताः ; सत्त्व-
 लोकादणुः दुःसप्तलोकः, तस्मादप्यणुरन्तरिक्षलोकः, तस्मादप्यणुः
 भूलोकः† । एवं सतुगपसदोऽपि ‘परस्ताद्’ ऊर्ध्वलोकस्थानीयात्
 प्रथमदिनादारभ्य तत्तद्दिनान्तरदिनेषु स्नानसङ्ख्याक्रमेण ‘अर्वा-

* , † पौराणिकमतानेनौ लेखी सायञ्चरा ; वस्तुतस्तय एव लोकाः , दुःसप्तलोकानाम-
 सूर्यमन्त्रलात् पृथिव्या अतिचुद्रले च नुतेत्याप्यर्थे मिति दिक् ।

चौरूपैति अनुतिष्ठतीति यदस्ति, तत् 'एषा मेव लोकानाम्'
अभिजयाय भवति ॥

अथ पूर्वाह्णापराह्णयोर्व्यवस्थिताः सामिधेनौर्विधत्ते—“उप-
सद्याय मौळदुष* इमां मे अग्ने समिध मिमा उपसदं वनेरिति
तिस्रस्तिस्रः सामिधेन्यो रूपसमृद्धा एतद्वै यन्नस्य समृद्धं यद्रूप-
समृद्धं यत्कर्म क्रियमाणं मृगमिवदति”—इति । ‘उपसद्याय’-
इत्याद्या आम्नाताः ‘तिस्रः’ ऋचः (सं० ७.१५.१—३.) पूर्वाह्णे
सामिधेन्यः । ‘इमां मे अग्ने’-इत्यादिका आम्नाताः ‘तिस्रः’ ऋचः
(सं० २. ६. १—३.) अपराह्णे सामिधेन्यः । मन्त्रान्तरशङ्काव्यु-
दासेन ‘वै’-शब्दार्थः क्तरन्तार्थपाठः । “उपसद्याय उपसदं वनेः”—
इति उपशब्दयोगेन रूपसमृद्धिः † ॥

याज्यानुवाक्या विधत्ते—“जघ्निवतीर्याज्यानुवाक्याः कुर्याद्”—
इति । हन्ति-धात्वर्थयुक्ताः ‘जघ्निवतीः’ तथाविधा ऋचः उदा-
हरति—“अग्निर्वृत्राणि जघ्नन्द् ; य उग्र इव शर्यहा ; त्वं सोमासि
सत्पति ; गयस्फानो अमीवहा ; इदं विष्णुर्विचक्रमे ; त्रीणि पदा
विचक्रम इतेताः”—इति । ‘अग्निर्वृत्राणि’-इति (सं० ६.१६.३४.)
पुरोनुवाक्या, ‘य उग्र इव’-इति (सं० ६. १६. ३८.) याज्या ; त्वं
सोमासि’-इति (सं० १.८१.५.) पुरोनुवाक्या, ‘गयस्फानः’-इति
(सं० १.८१.१२.) याज्या ; ‘इदं विष्णुः’-इति (सं० १.१२.१७.)
पुरोनुवाक्या, ‘त्रीणि पदा’-इति (सं० १.१२.१८.) याज्या । ‘एताः’

* ‘ळङ्कारता मिति स एव चास्य ढकारः सन्नूपाया सम्पुयुक्ते’-इति ऋक्-प्राति० ।

† ‘इमां मे अग्ने समिधम्’-इति प्रतीकवानस्यपरीऽपि मन्त्रः (सं० १०. ७०. १.),
परं ‘उपसदं वनेः’-इत्यशस्य उपसदद्रूपसमृद्धिहेतुभूतस्य तत्राश्वनाम्नात् तस्य गृह्य-
प्रसक्तिरिति भावः ।

चाम्बादिदेवानां क्रमेण द्रष्टव्याः । पूर्वाञ्चे पुरोगुवाक्का उक्ताः,
तासां मपराञ्चे याज्यात्वम् ; तथा तत्तत्त्वानां याज्यानां मपराञ्चे
पुरोगुवाक्कात्वं च विधत्ते—“विपर्यस्ताभिरपराञ्चे यजति”—इति ॥

यद्योक्तयाज्यानुवाक्यायुक्ता उपसदः प्रशंसति—“हन्तो वा
एताभिर्देवाः पुरो भिन्दन्त आयन्त्यदुपसदः”—इति । या उक्तमन्त्रो-
पेताः ‘उपसदः’ सन्ति, ‘एताभिर्देवाः’ असुराणां तिस्रः ‘पुरः’
विदारयन्तः असुरांश्च हिंसन्त आगताः । उदाहृतासु याज्यानु-
वाक्यासु सर्वासु यदेकविधं हन्तो दृश्यन्ते, न तु विलक्षणम् ; तद-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां विशदयति—“सच्छन्दसः कर्त्तव्या न विच्छन्दसः”
—इति । समानं हन्तो यासां ताः ‘सच्छन्दसः’ ; विलक्षणं हन्तो
यासां ताः ‘विच्छन्दसः’ । विलक्षणे वाध माह—“यद्विच्छन्दसः
कुर्याद् ग्रीवासु तद् गण्डं दध्यादीश्वरो ग्भावो जनितोः”—इति ।
विलक्षणच्छन्दसा मनुष्ठाने ग्रीवास्थानीयासूपसक्तु गण्डमालास्थ-
रोगस्थानीयं दोषं ‘दध्यात्’ उत्पादयेत् । तथा सति होता यज-
मानस्य ग्धानिविशेषान् ‘जनितोः’ उत्पादयितुम् ‘ईश्वरः’ समर्थो
भवेत् । अ-स्वपक्षे वाध मुक्ता स्वपक्षं सुपसंहरति—“तस्मात्
सच्छन्दसं एव कर्त्तव्याः, न विच्छन्दसः”—इति ।

उपसदा मान्यहविष्कत्वं प्रशंसति—“तद् ह स्माहोपाविर्जान-
श्रुतेय उपसदां किल वै तद् ब्राह्मणे यस्मादप्यज्ञीलस्य श्रुतियस्य
मुखं व्येव ज्ञायते त्वम मिव रेभतीवेत्याज्यहविषो ह्यपसदो ग्रीवासु
मुखं मध्याहितं तस्मात् स्म तदाह”—इति । ‘तद् ह’ तस्मिन्नेवोक्तायै
कश्चिद्भूतान्त उच्यते इति शेषः । ‘उपाविः’ नामकः कश्चिद्वृत्तिः,
स तु ‘जानश्रुतेयः’ जनश्रुतायाः स्त्रियो ऽपत्यं पुमान्, ‘उपसदां
किल वै’ उपसन्नामकानां कर्मणा मेव विधायके ‘ब्राह्मणे’, ‘तद्’

वाक्यम् 'आह स्म' । किं माहेति तदुच्यते,—'यस्मात्' कारणात्
 'अस्तीत्यस्य' अपि कुरूपस्य 'ओत्रियस्य' वेदशास्त्रविदः 'मुखं' 'दत्त
 मिव' दैन्यहीनतया दत्तियुक्तं मेव 'रेभतीव' वेदशास्त्रपाठोपेतत्वा-
 न्नसन्निव 'वि एव प्रायते' विशेषेणावश्यं प्रतीयते । 'इति' एतद्वेषे-
 वचनम् । तस्य वचनस्याभिप्राय उच्यते—ग्रीवास्थानीयाः 'उपसदः'
 आन्यहविष्काः, अतएव शोभनाः ; लोकेऽपि शोभमानास्तु ग्रीवास्तु
 'अध्याहितम्' आश्रितं 'मुखं' ओत्रियसम्बन्धि दत्ताद्युपेतं दृश्यते ;
 'तस्मात्' कारणात्, शोभनग्रीवाहितमुखसाम्यं मान्यहविष्कत्व
 मित्यभिप्रेत्य स ऋषिः तद्वाक्यम् 'आह' ॥

अथ मीमांसा । चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे (जै० सू० २८, ३० ;
 अधि० १४.) चिन्तितम्—

“यदातिथ्याबर्हिरेतदुपसत्स्वतिदेशनम् ।

साधारण्यविधिर्यावस्तदीयस्योपसङ्गतेः ॥

बर्हिःश्रुत्यैकताभानाम्नातिदेशस्य लक्षणा ।

आतिथ्योपसङ्गस्य बर्हिरेतदुपसङ्गतेः ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदग्नी-
 षोमीयस्य च”—इति । क्रौतं सोमं शकटे अवस्थाप्य प्राचीनवंशं प्रत्या-
 नयनेऽभिमुखो या मिष्टिं निर्वपति, सेय मातिथया । ततः अर्धं
 त्रिषु दिनेषु अनुष्ठेयमाना उपसदः । औपवसथेयं दिनेऽनुष्ठेयः
 सोऽग्नीषोमीयः । तच्चातिथ्यष्टौ विहितं यद् बर्हिः, तद्यदि तस्य
 दृष्टेः आच्छिद्योपसङ्गं विधीयेत, तदानीं मातिथ्याविधानं मनर्थकं
 स्यात् ;—यदि तदुपसङ्गं मितरत्र विधीयते, विनियुक्त-विनि-
 योगरूपो विरोधः स्यात् ; तस्मादातिथ्याबर्हिषो ये चर्मा आश्र-
 वास्तत्वादयः, ते धर्मा उपसङ्गोपसङ्गियन्त इत्यतिदेशपरं वाक्यं

मिति प्राप्ते, ब्रूमः ;—बर्हिःशब्दस्य धर्मातिदेशपरत्वे सञ्ज्ञा प्रसज्येत, श्रुत्या तु बर्हिष आतिथ्योपसदन्मीषोमीयेषु एकत्वं प्रतिभाति ; अतः साधारण्यं मत्र विधेयम् । आतिथ्यार्थं यद् बर्हिः-रूपादीयते, तत् न केवलं मातिथ्यार्थं, किन्तूपसदर्थं मन्मीषोमीयार्थं चोपादेयं मिति विधिवाक्यस्यार्थः । तस्मादातिथ्योपसदन्मीषोमीयास्त्रयोऽप्यस्य बर्हिषः प्रयोजकाः—इति ॥

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे (जै०सू० ४२, ४३. अधि० १८.) चिन्तितम्—

“आतिथ्यादिगते बर्हिषु सञ्ज्ञादि पृथङ् न वा ।

आद्यो ऽतन्मन्त्रप्रसङ्गत्वात् प्रसङ्गोऽनिवारणात् ॥

“यदातिथ्यायां बर्हिस्तदुपसदां तदन्मीषोमीयस्य”—इति श्रुतम् । तत्र बर्हिस्त्रयाणां साधारण्यं मिति चतुर्थे निरूपितम् (जै०सू० ४.२. ३०. अधि० १४.) । तस्मिन् साधारण्ये बर्हिषि प्रोक्षणादिसंस्काराः प्रतिकर्षं पृथगनुष्ठेयाः । कुतः ? तन्मन्त्रप्रसङ्गयोरन्वयसम्भवात् । न तावत् तन्मन्त्रं मस्ति, दर्शगतयागत्रयवदेककालीनत्वाभावात् ; नापि प्रसङ्गः, एकस्य तन्त्रमध्येऽन्ययोरपठितत्वादिति प्राप्ते, ब्रूमः ;—बर्हिष एकत्वात् सञ्ज्ञाप्रोक्षणादिभिः संस्कारे पुनः प्रोक्षणाद्यपेक्षा नास्ति । ते च प्रोक्षणादयः प्राथम्यादातिथ्यायां कार्याः, तत उपसदस्त्रन्मीषोमीये च प्रसङ्गसिद्धिर्न वारयितुं शक्यते—इति ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्कायशाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

अष्टमः खण्डः ॥ ८ (२५) ॥

देववर्मं वा एतदात् प्रयाजाश्चानुयाजाश्चाप्रयाज-
मननुयाजं भवतीष्वै संश्लिष्या अप्रतिशराय' सकृद-
तिक्रम्याश्चावयति' यज्ञस्याभिक्रान्त्या' अनपक्रमाय
तदाहुः क्रूरमिव वा एतत् सोमस्य राज्ञोऽन्ते चरन्ति'
यदस्य घृतेनान्ते चरन्ति' घृतेन हि वज्जेणेन्द्रो वृच
महंस्तददंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायता* मिन्द्रायैक-
धनविद' आ तुभ्य मिन्द्रः प्यायता' मा त्व मिन्द्राय
प्यायस्वाप्याययास्मान्सखीन्' सन्या† मेधया स्वस्ति ते
देव सोम सुत्या मुद्वच मशीयेति' राजान माप्याय-
यन्ति यदेवास्य तत् क्रूरमिवान्ते चरन्ति' तदेवास्यै-
तेनाप्याययन्त्यथो एनं वर्धयन्त्येव' द्यावापृथिव्योर्वा एष
गर्भो' यत्सोमो राजा' तद्यदेष्टा राय एष्टा वामानि'
प्रेषे भगाय' ऋत मृतवादिभ्यो नमो दिवे नमः
पृथिव्या इति' प्रस्तरे निज्जवते' द्यावापृथिवीभ्या मेव
तन्नमस्कुर्वन्त्यथो एने वर्धयन्त्येव वर्धयन्त्येव ॥ ६(२६)॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

* 'सोम आप्यायता' क ।

† 'गन्तव्या'-इति तै० सं०, वा सं० पाठः ।

अथोपसङ्गः प्रयाजानुयाजाञ्च निषेधति—“देववर्चं वा एतद्यप्रयाजाञ्चानुयाजाञ्चाप्रयाज मननुयाजं भवतीत्यै संशित्वा अप्रतिशराय”-इति । ये प्रयाजा ये चानुयाजाः सन्ति, तदुभयं देवानां ‘वर्चं वै’ कवचस्थानीयम् । अतएव शास्त्रान्तरे समामनन्ति—“यत्प्रयाजानुयाजा इच्छन्ते, वर्येव तद्यज्ञाय क्रियते, वर्यं यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्यै”-इति (तै० सं० २. ६. १. ५.) । एवं सत्युपसदास्थं कर्म प्रयाजानुयाजरहितं कर्त्तव्यम् ; कवच-स्नानपयुक्तत्वात् । परकीयप्रहाराद्ग्रहार्थं हि कवचं सम्पाद्यते, नात्र प्रहारः सम्भवति ; पूर्वोक्ताया इषोस्तीक्ष्णत्वेन सकृदप्रयोगादेव मारितेषु शत्रुषु प्रहर्तृणा मभावात् । एवं सति यदि कवचं सम्पाद्यते, तदानीं स्वकीयाया इषोरतीक्ष्णत्वं शङ्केत, स्वस्य च शत्रुभिः सम्पादिता प्रतिहिंसा शङ्केत ; तच्चायुक्तम् । तस्मात् ‘इष्वै संशित्यै’ स्वकीयस्य वाचस्य सम्यक् तीक्ष्णत्वार्थम् ‘अप्रति-शराय स्वेषु शत्रुकर्तृकप्रतिहिंसायाः शङ्कापरिहारार्थं च प्रयाजा-नुयाजवर्जनं युक्तम् । तथा चाश्वलायन आह—“स्विष्टकृदादि लुप्यते, प्रयाजा आव्यभागी च”-इति (श्री० ४.८.८.) । स्विष्ट-कृदादिष्वन्तर्भावादनुयाजलोपो युक्त एव ॥

अत्रान्वीषोमविष्णुरूपाणां देवानां बलत्वेनाश्रयवर्त्तमानं मुक्त-रक्षादेशादाहवनीयस्य दक्षिणदेशं प्रत्यसकृदतिक्रमणं प्राप्तम्, तद्वा-रयितुं माह—“सकृदतिक्रम्याश्रययति, यज्ञस्याभिक्रान्त्या अनप-क्रमाय”-इति । वेद्याहवनीययोर्मध्ये सकृदेवातिक्रम्य दक्षिण-दिश्ववस्थितेषु बहुषु यागेषु प्रत्येकं माश्रयणं कुर्यात् । एवं प्रत्युप-सद्यज्ञस्य सर्वत आक्रमणं भवति, स्थैर्यं भवति । अन्यथा पुनः-पुनश्चत्तरस्यां दिशि गमने, लब्धावसरः सन् यज्ञोऽप्यपक्रमेत् ।

तस्मात्सकदेवातिक्रमणं युक्तम् । तदाहापस्तम्बः—“भ्रीवादष्टौ शुक्ता
गृह्णाति, चतुरपथति । घृतवति शब्दे शुद्धपथतावादाय दक्षिणा
सकदतिक्रान्त उपांशुयाजवत्प्रचरति”—इति (श्री० ११.३.८, १०.)॥

अथ समन्त्रकं सोमाप्यायनं विधातुं प्रसीति—“तदाहुः क्रूर
मिव वा एतस्मिन्स्य राज्ञोऽन्ते चरन्ति; यदस्य घृतेतान्ते चरन्ति;
घृतेन हि वज्येणेन्द्रो वृच महन्”—इति । ‘तत्’ तच्च ब्रह्मवादिनः
एवम् ‘आहुः’—‘सोमस्य राज्ञः’ ‘अन्ते’ समीपे ‘घृतेन’ द्रव्येण
तानूनपञ्चसज्जकं कर्म ‘चरन्ति’ अनुतिष्ठन्तीति ‘यद्’ अस्ति,
तत् ‘एतत्’ सोमस्य राज्ञः समीपे ‘क्रूर मिव वै’ उग्र मिव कर्म
‘चरन्ति’; ‘हि’ यस्मात्कारणात् घृतरूपेण ‘वज्येण’ ‘इन्द्रः’ ‘वृच’
हृतवान्, तस्मात् घृतकर्म क्रूरम् । तच्छाखान्तरे विस्मृतं भास्वा-
तम्—“घृतं वै देवा वज्रं कृत्वा सोम मग्नमन्तिक मिव
स्वर्गु वा अस्मैतश्चरन्ति यत्तानूनपत्रेण प्रचरन्ति”—इति (तै०
सं० ६. २. २. ४.) ।

तस्य क्रूरकर्मणः परिहाराय विधत्ते—“तद्यदंशुरंशुष्टे देव
सोमाप्यायता मिन्द्रायैकधनविद् आ तुभ्य मिन्द्रः प्यायता मा
त्व मिन्द्राय प्यायस्वाप्याययास्मान्सखीन् सन्या मेधया स्वस्ति
ते देव सोम सुत्वा मुद्वच मग्नीयेति राजान माप्याययन्ति; यदेवास्य
तत् क्रूर मिवान्ते चरन्ति, तदेवास्यैतेनाप्याययन्त्यथो एनं वई-
यन्त्येव”—इति । ‘यद्’ यस्मात्कारणात् सोमस्य राज्ञः समीपे घृत-
साधनकं तानूनपञ्च कर्म क्रूरम्, ‘तत्’ तस्मात् कारणात्, क्रौर्य-
परिहाराय ‘अंशुरंशुः’—इति मन्त्रेण * सोमं राजान माप्याययेयुः ।

* तैत्तिरीयसंहिताया मधेश मन्त्रः श्रूयते (१.२.११.१.), परं तत्र इमं पाठा इती

जलेन प्रोक्ष्य माप्यायनम् । एवं सति 'यत्' क्रूरं माचरितं,
 'तत्' सर्वम् 'एतेन' प्रोक्ष्येन 'आप्यायन्ति' श्रमयन्ति ; अपिच
 'एनं' सोमं 'वर्धयन्त्येव' । मन्त्रस्थाय मर्थः—हे 'सोम ! देव !'
 इन्द्रार्थे 'ते' त्वदीयः 'चंसुः' त्वदवयवः 'आप्यायताम्' वर्धताम् ।
 कौटुम्बायेन्द्राय ? 'एकधनविदे' सोमरूपं यदेकं धनं तद्वेत्ति
 विन्दते वेति एकधनवित्, तस्मै एकधनविदे, 'तुभ्य' त्वदर्थम्
 'इन्द्रः' वर्धताम्, इन्द्रार्थं च 'त्वं' वर्धस्व । 'सखीन्' पत्न्यान् 'सन्ध्या'
 चेमेच, 'मेधया' यज्ञप्रतिपादकमन्त्रधारणशक्त्या च 'आप्यायय'
 वर्धय । हे 'सोम ! देव !' 'ते' 'स्वस्ति' चेमोऽस्तु । यस्यां
 क्रियायां सोमः 'सूयते' अभिषूयते सा सुखा । 'उत्' उत्तमा
 समाप्तिविषया ऋक् यस्यां सुखायां सेयम् 'उट्क्' । तां 'सुखाम्'
 उट्क्चम् 'अशीय' प्राप्नुयाम् ; विन्न मन्त्रेण समाप्तिपर्यन्तं मनु-
 तिठेय मिति (वा० सं० ५, ७, १,) । औतः 'इति'-शब्दो मन्त्र-
 समाप्त्यर्थः ॥

समन्त्रकं निष्कवं विधत्ते—“द्यावापृथिव्योर्वा एव गर्भो यद्
 सोमो राजा, तद्यदेष्टा राय एष्टा वामानि प्रेषे भगाय ऋत सृत-
 वादिभ्यो नुमो दिवे नमः पृथिव्या इति प्रस्तरे निष्कवते ; द्यावा-
 पृथिवीभ्या मेव तन्नमस्तुर्वन्त्ययो एने वर्धयन्त्येव वर्धयन्त्येव”—इति ।
 यः 'सोमो राजा एवः' 'द्यावापृथिव्योः' एव 'गर्भः' ; 'यद्' यस्मा-
 देवं 'तत्' तस्मात् गर्भरक्षार्थं 'प्रस्तरे' एतन्नामके दर्भसुखी 'निष्क-
 वते' सम्प्रणयन्ति, नमस्तारोपचारं कुर्युरित्यर्थः । तदेतत् द्यावाः
 पृथिवीभ्या मित्वादिना स्पष्टीक्रियते । अपिच 'एने' द्यावापृथिव्यौ

विभिन्नाः—'अर्च्यरुष्टे', 'प्यायय सखीन्', 'सुखा मत्रीय'—इति । “आग्निष मेवेता
 माशास्ते”—इति च तन्नामकम् (वै०सं० १.१.१.) । वाजसनेयिनाञ्च 'सुखा मत्रीय'—इत्येव ।

‘वर्धयन्त्येव’ उसाहयुक्ते कुर्वन्त्येव ॥ निष्कवप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः—“अथ निष्कवते—दक्षिणे वेद्यन्ते प्रस्तरं निधाय दक्षिणान् पाणीनुत्तानान् कृत्वा सव्यान् नीच एष्टा रायः प्रेषे भगायेति”—इति (श्री० ११.१.१२.) । अस्मादभ्युदय मिच्छतीतेष्टा प्रस्तरः सोमो वा । देहीति पद मध्याह्नार्थम् । हे ‘एष्टः !’ ‘इषे’ अन्वार्थं ‘भगाय’ सौभाग्यार्थं च ‘रायः’ धनानि ‘प्र’देहि । यद्वा ‘एष्टा’-इति प्रथमान्तम् ; तदानीं ‘प्र’ददात्वित्वध्याहारः । किञ्च, ‘एष्टा’ ‘वामानि’ अन्धानपि कामान् प्रददातु । ‘ऋतवादिभ्यः’ सत्यवादिभ्यो देवेभ्यः, ऋत्वियजमानेभ्यो वा ‘ऋतं’ सत्यं वदामीति शेषः । तदेव सत्यवचनं स्पष्टं सुच्यते—‘दिवे’ दुर्लोकदेवतायै ‘नमः’ असु, ‘पृथिव्यै’ भूलोकदेवतायै ‘नमः’ अस्त्विति (वा० सं० ५.७.२. *) । श्रूतः ‘इति’-शब्दो मन्त्रसमाख्यर्थः ॥ वर्धयन्त्येवेत्यभ्यासोऽध्यायसमाख्यर्थः ॥

अत्र मीमांसा । दशमाध्यायस्य सप्तमे पादे (जै० सू० ४३.४६. अधि० १४.) चिन्तिम्—

“उपसत्सु निषिद्धेभ्यः शिष्टं सर्वं समाचरेत् ।

यावदुक्तोऽथवायसु चोदकस्याविचारणात् ॥

स्त्रीवाधारे पुनः श्रुत्या शिष्टस्य परिसङ्ख्याया ।

अपूर्वार्थत्वतो वाम्बो ऽनुवादः प्रतिषेधगीः ॥

ज्योतिष्टोमे विहितासूपसत्सु पठ्यते—“अप्रयाजास्ता अननुयाजाः”—इति (कात्या० श्री० ६.१०.२२, २३. १) । तत्र निषिद्धान्

* एष च मन्त्रः श्रूयते तैत्तिरीयसंहिताया अपि (१.२.११.२.), परं न तत्र ‘एष्टा वामानि’-इति ; तथा वाजसनेयिगात्र । “यावापृथिवीभ्या मीव नमस्कृत्वास्मिन् लोके प्रतितिष्ठन्ति”—इति च तत्राब्राह्मणम् (तै० सं० ६. २. २.) ।

† इह लक्षि ‘अप्रयाज अननुयाजम्’-इति (१८८ ५०.) ।

प्रयाजानुयाजान् वर्जयित्वा अवशिष्टं चोदकप्राप्तं मङ्गजातं सर्वं
माचरन्नीयं मिति प्राप्ते, ब्रूमः ;—प्रकृती विहित एव स्त्रीवाधारः
पुनरिह त्रिधीयते, स च चोदकप्राप्तं मन्यत् सर्वं मङ्गजातं परिचष्टे;
अन्यथा पुनर्विधानवैयर्थ्यात् । ननु पुनर्विधानं प्रतिप्रसवार्थम् ;—
अतएव श्रुतिरत्र स्त्रीवाधारं मभावशङ्कानिराकरणपूर्वकं विद-
धाति—“नाम्या माहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्था माहुतिं पुरस्ता-
ज्जुहुयादन्थमुखं कुर्यात् सुवेशाचार माधारयति”—इति * । अयं
मर्थः—स्त्रीवाधारः सर्वत्र यज्ञस्य मुखम्, तथा सति, यदि कश्चि-
न्नन्द उपसप्रयोगादौ स्त्रीवाधारं मङ्गत्वा, तस्य स्थाने काश्चिदन्था
माहुतिं जुहुयात्, तदा मुखव्यवस्थायां प्रत्यवार्थं प्राप्नुयात्; तस्मात्
स्त्रीवाधार आदौ कर्त्तव्य इति ? न एतद् युक्तम्; चोदकप्राप्तस्वा-
धारस्वाकस्मादभावशङ्काया अयुक्तत्वात् । तस्मात्परिसङ्गार्थं एव
पुनर्विधिः । आहुत्यन्तरनिन्दा तु तच्छेषभूतोऽर्थवादः । यदि
परिसङ्गा, सापि त्रिदोषेतुग्रथेत; तर्हि गृहमेधीयवदपूर्व-
कर्त्तव्यम् †,—प्रयाजादिनिषेधो नित्यानुवादः ; सर्वथा यावदुक्तं
मन्त्रानुष्ठेयम्”—इति ‡ ॥ ८ ॥

* ‘सुवेशाचार माधारयति यज्ञस्य प्रयातौ’—इति ते० सं० ६. २. १. १ ।

† जै० मी० ८० १० अ० ७ पा० २४—२२ सू० ; ८ अ० १० ।

‡ उपसद्विष्टेरङ्गभूतानि तानूनपमादीनि कर्त्तव्यानि प्रतपद्यमानास्ते द्वितीयकाण्डस्य
अनुयाज्यायै विहितानि ; तैत्तिरीयके सं० १ का० २ प्र० ११ अनुवाके, ६ का० २ प्र०
२—६ अनुवाकेषु च ; तथा कल्पसूत्रेषु च,—आन्त्रालायनश्रुते ‘संस्थिताया मान्यं तानू-
नपमम्’—इत्यादीनि ‘नमः श्रयित्वा इति’—इत्येकानि (४. ५. २—८.) ; आपस्तम्बश्रुते
‘आतिष्ठाया प्रीवात् क्षुचि चमसे वा तानूनपमं समवधति’—इत्यादि ११ प्र० १ का०
१—१२ सू० ; आन्त्रालायनश्रुते च ‘तानूनपमं सैतत्’—इति—(८. १. २४.)—सूत्रालायन-
सूत्राणि द्रष्टव्यानि । तत्रैव च इती ‘अथ सूक्तार्था उपसदः प्रथीयं च्यते’—इत्यादिवा

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्याये
 नवमः खण्डः ॥ ८ (२६) ॥

वैदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्हं निवारयन् ।
 पुमर्थोऽस्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायाः चतुर्थोऽध्यायः ॥

उपसदिष्टिप्रयोगः समन्ताद् वर्धितः । अथातिष्वेष्टी प्रकृतिवत् कुशमयः प्रसारी भवति ;
 उपसदिष्टी तु आन्त्रवाहः प्रसारः (तै० सं० ६.१.१ ; कात्या० सू० ८.१.१३.) । 'आन्त्र-
 वाहाः काशास्मा दर्भविशेषाः'-इति तथोक्तं सायबेनेति ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(तृण)

॥ प्रथमः खण्डः ॥

— ६०० —

॥ ॐ ॥ सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वामो देवाश्च
ऋषयश्चाभ्यध्यायन् कथं मय मन्त्रान् सोमो राजा
गच्छेदिति सा वागब्रवीत् स्त्रीकामा वै गन्धर्वा मयैव
स्त्रियाभूतया पणध्व मिति नेति देवा अब्रुवन् कथं
वयं त्वदृते स्यामेति साब्रवीत् क्रीणीतैव यर्हि वाव
वो मयार्थो भविता तर्ह्येव वो ऽहं पुनरागन्तामीति
तथेति तथा महानम्या * भूतया सोमं राजान
मक्रीणं स्ता मनुकृति मस्कन्नां वत्सतरी माजन्ति सोम-
कृयणी तथा सोमं राजानं क्रीणन्ति तां पुनर्निष्क्री-
णीयात्पुनर्हि सा तानागच्छत्तस्मादुपांशु वाचा चरि-
तव्यं सोमे राजनि क्रीते गन्धर्वेषु हि तर्हि वाग् भवति
साम्नाविव प्रणीयमाने पुनरागच्छति ॥ १ (२७) ॥

* 'महाभारत' ख, ग।

अभिष्टवोपसत्तानूनम्राप्यायननिष्ठवाः ।

कथिता धर्मसञ्चारा व्रतोपायन मेव च ॥

अथ सोमक्रयाद्या वक्तव्याः; तत्र क्रयं वक्तु मास्थायिका माह
—“सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वसीत्; तं देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन्,
—कथं मय मस्मान्सोमो राजा गच्छेदिति? सा वागब्रवीत्,—
स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः, मयैव स्त्रिया भूतया पणध्व मिति; नेति
देवा अमुवन्,—कथं वयं त्वद्वते स्मामेति? सा ब्रवीत्,—क्रीची-
तैव; यर्हि वाव वो मयार्थो भविता, तर्ह्येव वो ऽहं पुनराग-
न्तास्मोति; तथेति; तथा महानम्या भूतया सोमं राजान
मक्रीचन्”—इति । स्नानभ्राजित्यादिनामधारिणो गन्धर्वाः दुःस्रोके
सोमस्य रक्षकाः । तच्च शास्त्रान्तरे मन्त्रव्याख्यानब्राह्मणे श्रूयते
—“स्नान भ्राजित्याह, एते वा अमुंशिक्षोके सोम मरचन्”—
इति (तै० सं० ६. १. १०. ५.) * । अथवा विश्वावसुप्रभृतयः
सोमस्यापहृत्तारो गन्धर्वाः । तदपि तत्रैव श्रुतम् । “तऽ सोम
माक्रियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्; स तिस्रो रात्रौः
परिमुषितो ऽवसत्”—इति (तै० सं० ६. १. ६. ५.) । तेषु ‘गन्धर्वेषु’
यः ‘सोम आसीत्’, ‘तं’ सोमं मित्रादयो ‘देवाः’ वसिष्ठादयः
‘ऋषयश्च’ केन प्रकारेण सोमोऽस्मान् प्राप्नुयादिति विचारित-
वन्तः । तदानीं गन्धर्वद्वयामिष्ठा, ‘वाग्’ देवौ देवान् ‘अब्रवीत्’
—‘गन्धर्वाः’ सर्वेऽपि स्त्रीलम्पटाः, अहं च स्त्री भूत्वा तिष्ठामि,
अतो ‘मया पणध्व’ सोममूल्यत्वेन तां गन्धर्वाणां मये कुरुतेति ।
ततो ‘देवाः’ अनङ्गीकृत्य ‘त्वद्वते’ त्वां वाचं विना ‘वयं कथं स्नाम’

* ‘स्नान भाज’—इति मन्त्रसु तैत्तिरीयसंहिताया भाषातः (१. १. ७.) ।

मन्त्ररूपवाचाहित्वे सति कर्मणा मप्रवृत्तेः केन प्रकारेण वयं जीवाम ? इति वाचम् ‘अहुवन्’ । ततो वाक् देवान् ‘अन्नवीत्’ सन्देहं मा कुरुत, अवश्यं मया मूष्येन ‘क्रीणीत’, यदैव ‘मया’ युष्माकं प्रयोजनं भविष्यति, तदैवाहं पुनरपि युष्मान् प्राप्स्यामीति । ततो देवा अङ्गीकृत्य ‘तया’ वाचा ‘सोम मक्रीचन्’ । कौटुम्भा ? ‘महानम्ना’ महती चासी नञ्जी च महानम्नी, तया । रूप-सम्पत्तिविवक्षया महत्त्वं सुच्यते, वास्तविवक्षया नम्नत्वम् । ‘भूतया’ तदानीं मेव कुमारीरूपेण निष्पन्नया । तदेतच्छास्त्रान्तरे अष्ट मात्रातम्— “ते देवा अहुवन्, स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः स्त्रिया निष्क्रीचामेति ; ते वाचं स्त्रिय मेकहायनीं कृत्वा तया निर-क्रीचन्”—इति (तै० सं० ६. १. ६. ५.) ॥

इदानीं सोमक्रयं विधत्ते—“ता मनुजति मस्त्राणां वरसतरी माजन्ति सोमक्रयणीं, तया सोमं राजानं क्रीणन्ति”—इति । ‘ता मनुजति’ तां स्त्रीरूपां वाचम्, अनुक्रियमाणां निष्पन्नां तत्-सदृशीमित्यर्थः । ‘मस्त्राणां’ वीर्यस्त्रान्दनरहिताम् अप्राप्तयीवनाम्, ‘वक्रतरीम्’ अतिशयेन बालां, सोमक्रयसाधनभूतां काञ्चिद्वाम् ‘माजन्ति’ सम्पादयेयुरित्यर्थः । ‘तया’ सादृश्या गवा ‘सोमं राजानं’ ‘क्रीणन्ति’ क्रीणीयुः ; तां गां मूष्यरूपेण दत्त्वा सोमं स्त्रीकुर्युः । मूष्यत्वेन सोमविक्रयणे दत्ताया गोः तस्याः पुनर्मूष्या-न्तरदानेन स्त्रीकरणं विधत्ते—“तां पुनर्निष्क्रीणीयात्युनर्हि सा तानागच्छत्”—इति । यस्मादियं वाक् गन्धर्वेभ्यो निष्क्रम्य पुन-स्तान् देवान् प्राप्नोत्, तस्मात् सोमक्रयस्थाः पुनरादानं युक्तम् ॥

वाचो वृत्तान्तः शास्त्रान्तरे अष्ट मात्रातः—“सा रोहिद्रूपं कृत्वा गन्धर्वेभ्यो ऽपक्रम्यातिष्ठत्तद्रोहितो जन्म ; ते देवा अहुवन्नप

युष्मदक्रमीन्नास्मानुपावर्त्तते विज्ञयामहा इति; ब्रह्मगन्धर्वा अवदन्-
गायन् देवाः ; सा देवान् गायत उपावर्त्तत ; तस्मान्नायत्तः स्त्रियः
कामयन्ते”-इति (तै० सं० ६. १. ६. ५, ६.) ॥

मन्त्राणां मन्द्रध्वनिं विधत्ते—“तस्मादुपांशु वाचा चरितव्यं,
सोमे राजनि क्रीते गन्धर्वेषु हि तर्हि वाग्भवति, साम्नावेव प्रचीय-
माने पुनरागच्छति”-इति । सोमक्रयादूर्ध्वकाले मूर्खरूपा ‘वाग्’
देवी ‘गन्धर्वेषु’ तिष्ठति, ‘पुनः’ अपि ‘अग्नौ प्रचीयमाने देवान्
‘आगच्छति’ ; यस्मादेवं ‘तस्मात्’ सोमक्रयादूर्ध्वं अग्निप्रणयनात्
प्राक् ‘वाचा उपांशु चरितव्यम्’ यथा परैर्ध्वनिर्न श्रूयते, तथा
मन्त्रपाठादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

अत्र मीमांसा । द्वादशाध्यायस्य चतुर्थपादे (जै०सू० ४, ५.
अधि० ३.) चिन्तितम्—

“क्रयणेषु विकल्पः स्यात् साहित्यं वाग्निमो यतः ।

कार्येक्य मानतेर्लाभाद्गोक्तेषु समुच्चयः ॥

“अजया क्रीणाति, हिरण्येन क्रीणाति, वाससा क्रीणाति”-
इत्यादीनि बह्विनि सोमक्रयसाधनद्रव्याभ्याम्नातानि (तै० सं० ६. १.
६—१०.) । तेषां कार्येक्याद् विकल्प इति चेत्, मैवम् ;—बहु-
भिर्द्रव्यैः विक्रेतुरानतेः सौलभ्याद्, “दशभिः क्रीणाति”-इति-
सङ्गोक्तेषु * समुच्चयः”-इति ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ (२७) ॥

* तथाहि ‘एकद्रव्यान्वा (सोमक्रयण्या) क्रीणाति’ ‘अजया क्रीणाति’, ‘हिरण्येन

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अमन्ये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युः' प्र देवं
 देव्या धिया भरता जातवेदसं हव्या नो वक्षदानु-
 षगिति गायत्री ब्राह्मणस्यानुब्रूयाद् गायत्री वै ब्राह्मण-
 स्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री तेजसैवैनं तद् ब्रह्मवर्च-
 सेन समर्चयतीमं महे विदध्याय शूष मिति त्रिष्टुभं
 राजन्यस्यानुब्रूयात् चैष्टुभो वै राजन्यं ओजो वा
 इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुभोजसैवैनं तदिन्द्रियेण वीर्येण
 समर्चयति शश्वत्कृत्व ईड्याय प्रजभुरिति स्वाना
 मेवैनं तच्छैष्टं गमयति शृणोतु नो दम्येभिरनीकैः
 शृणोत्वग्निर्द्व्यैरजस्र इत्याजरसं हास्मिन्नजस्रो
 दीदाय य एवं वेदाय मिह प्रथमो धायि धावभि-
 रिति जगती वैश्यस्यानुब्रूयात्प्रागतो वै वैश्यो

क्रीचाति', चेन्वा (सवसया) क्रीचाति', 'स्रपमेच क्रीचाति', 'चनकुहा क्रीचाति', 'मिधु-
 नाभ्यां क्रीचाति', 'वाससा क्रीचाति'-इति च दश सीमकयसाधनानि द्रव्याध्यानातानि
 (तै० सं० ६. १. ६—१०.) । 'मिधुनाभ्या मिति वसतरी वसतरी च' आप० त्री० १०.
 २५. १५ । 'वेनोः सवत्साया विवचितत्वाद् दशद्रव्यसम्पत्तिः'-इति तै० सं० ६. १. १०.
 सा० भा० । दशभिः (क्रीचाति) चतुर्भिः, एकया, तिस्रभिः, चतुर्विंशत्या, त्रिंशता,
 श्रतेन, द्वाभ्याम् (त्रताभ्याम्), सङ्गमेवेति विधानवैविध्यात् (आप० त्री० १०. २६.)
 यद्यपि द्रव्याणां दशाधिकतापि प्रतीयेत, परं न हि कश्चिदपि उक्तेभ्यो दशद्रव्येभ्योऽप्यदक्षि
 किञ्चित् क्रयसाधनम् । तद्यथा सङ्गमेदक्षिणस्य यागस्य त्रिंशता सीमकयं विधाय प्रोक्तम्
 'सप्तविंशतिर्नां हिरण्यं ऋगो वास इति त्रिंशत्'-इति (आप० त्री० १०. २६. ७.) ।
 सर्वत्र चाप्या सीमकयश्चै (आहव्यादिलक्षणा एकहायनी गीः) याजतेति ॥

जागताः पशवः पशुभिरेवैनं तत्समर्द्धयति वनेषु चिचं
 विभुं विशे विश इत्यभिरूपा यद्यज्ञे ऽभिरूपं तत्
 समृद्धं मय मु ष्य प्र देवयुरित्यनुष्टुभि वाचं विसृ-
 जते वाग्वा अनुष्टुब् वाच्येव तद्वाचं विसृजते ऽय मु
 ष्य इति यदाहाय मु स्यागमं या पुरा गन्धर्वेष्ववात्स
 मित्येव तद्वाक् प्रब्रूते ऽय मग्निरुदध्यतीत्ययं वा
 अग्निरुदध्यत्यमृतादिव जन्मन इत्यमृतत्वं मेवाच्छिं-
 स्तद्वधाति सहसश्चित्सहीयान् देवो जीवातवे कृत
 इति देवो ह्येष एतज्जीवातवे कृतो यदग्निरिळा-
 यास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधीत्येतद्वा इळा-
 यास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिर्जातवेदो निधीमहीति
 निधास्यन्तो ह्येनं भवन्त्यग्ने इव्याय वोळ्ङ्गव इति
 इव्यं हि वक्ष्यन् भवत्यग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवै-
 रुर्णावन्तं प्रथमः सौद योनि मिति विश्वैरेवैनं
 तद्देवैः सहासादयति कुलायिनं घृतवन्तं सवित्र
 इति कुलाय मिव ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत् प्रैतुदारवाः
 परिधयो गुग्गुलूर्णास्तुकाः सुगन्धितेजनानीति यज्ञं
 नय यजमानाय साध्विति यज्ञ मेव तद्वज्रधा प्रतिष्ठा-
 पयति सौद होताः स्व उ लोके चिकित्वा नित्यग्निर्वै
 देवानां होता तस्यैष स्वो लोको यदुत्तरवेदीनाभिः

सादया यज्ञं सुकृतस्य योनाविति' यजमानो वै
 यज्ञो' यजमानायैवैता माशिष माशास्ते' देवावीर्देवान्
 इविषा यजास्यन्ने बृहद्यजमाने वयोधा इति' प्राणो
 वै वयः' प्राण मेव तद्यजमाने दधाति' नि होता
 होतृषदने विदान इत्यग्निर्वै देवानां होता' तस्यैत-
 होतृषदनं' यदुत्तरवेदीनाभिस्त्वेषो दीदिवा असदत्
 सुदक्ष इत्यासन्नो हि स तर्हि भवत्यदब्धव्रत-
 प्रमतिर्वसिष्ठ इत्यग्निर्वै देवानां वसिष्ठः' सहस्रम्भरः
 शुचिजिह्वो अग्निरित्येषा इ वा अस्य सहस्रम्भरता'
 यदेन मेकं सन्तं बहुधा विहरन्ति' प्र इ वै साहस्रं
 पोष माप्नोति य एवं वेद' त्वं दूतस्त्व सु नः परस्या
 इत्युत्तमया परिदधाति' त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता'
 अग्ने तोकस्य नस्तने तनूना मप्रयुच्छन् दीद्यद् बोधि
 गोपा इत्यग्निर्वै देवानां गोपा' अग्नि मेव तत्सर्वतो
 गोप्तारं परिदत्त' आत्मने च यजमानाय च' यच्चैवं
 विद्वानेतया परिदधात्यथो संवत्सरीणा मेवैतां
 खस्ति' कुरुते' ता एता अष्टावन्वाह रूपसमृद्धा'
 एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद् रूपसमृद्धं' यत्कर्म क्रियमाण
 मृगभिवदति' तासां त्रिः प्रथमा मन्वाह' त्रिरुत्तमां
 ता द्वादश सम्पद्यन्ते' द्वादश वै मासाः संवत्सरः

संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापत्यायतनाभिरेवाभी राध्नोति
य एवं वेद जिः प्रथमां चिरुत्तमा मन्वाह यज्ञस्यैव तद्
वसौ न द्यति स्येन्ने बलायाविस्त्रंसाय ॥ २ (२८) ॥

सौमन्त्रय मभिधाय अग्निप्रणयनीया ऋचो विधातु मादौ
प्रेषमन्त्रं विधत्ते—“अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्याह्वार्युः”—
इति । प्राचीनवंशगते आहवनीये ऽवस्थितस्थानेः सौमिक्षा
सुत्तरवेद्यां नयनं यदस्ति, तदेतदन्नाग्निप्रणयनम् *, तत् कुर्वन्
‘अध्वर्युः’ ‘अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहि’—इति प्रेषमन्त्रं होतार
मुद्दिश्य पठेत् ॥

तत्र होत्रनुवक्तव्यास्त्रष्टासु ऋचु प्रथमा सृचं विधत्ते—“प्र देवं
देव्या धिया भरता जातवेदसं हव्या नो वक्षदानुषगिति (सं०
१०.१७६.२.) गायत्रीं ब्राह्मणस्यानुब्रूयाद्”—इति । हे ऋत्विजः !
‘जातवेदसं’ देवं ‘देव्या’ तद्रूपप्रकाशिकया तद्भावनायुक्तया ‘धिया’
‘प्रभरत’ प्रकर्षेणोत्तरवेदिं प्रति हरत, नयत । अयं च जातवेदाः
‘आनुषक्’ उत्तरवेद्या मनुषक्तः सन् ‘नः हव्या’ अस्मादीयानि
हवींषि ‘वक्षत्’ देवान् प्रति वक्षतु ‘इति’ ऋगेणा गायत्रीं ऋन्द्स्ता

* ‘उक्तम् (२. १०.) अग्निप्रणयनम्’—इति (१. १. ७.), ‘पञ्चर्चं अग्निप्रणयनम् ;
तस्य च त्रः सुत्यानिमित्तम्’—इति (१२. ४. १२.), ‘सदीहविधां गान्वाप्रीप्रीयाप्रीमोमप्रणयन-
वसतीवरीयह्वानि पञ्चर्चानि भवन्ति, सुत्यार्चान्येके’—इति (१२. ४. १५.), इत्या-
द्यान्त्रलायनीयसूत्राणि पर्यालोच्यानि । ‘अथ प्रवक्ष्यं मुत्तास पद्यन्त्यवदधि’ मन्वयति—
इत्त्यादि आप० श्रौ० ११. ५. ८ ।

† तथाहि कल्पसूत्रम्—‘पयाद् दार्द्र्यपीर्णमासिकाया वैदेरपविश्रं प्रेषितो ऽग्निप्रणय-
नीयाः प्रतिपद्यते’—इति आश्व० श्रौ० २. १०. २ ।

तां 'ब्राह्मण्यस्य' यजमानस्य होता अनुब्रूयात् । तदेतत्प्रशंसति—
 "गायत्री वै ब्राह्मण्यदेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री तेजसैवेन तद् ब्रह्म-
 वर्चसेन समर्हयति"—इति । ब्राह्मण्यस्य प्रजापतिमुखजन्मत्वसाम्येन
 गायत्रीसम्बन्धः (१६ पृ० ५ पं०) । 'तेजो वै'-इत्यादिकं पूर्ववद्
 व्याख्येयम् (४६ पृ०) ॥

अत्रियस्य यजमानस्य यागे ऽन्या ऋचं विधत्ते—“इमं महे
 विदध्याय शूष मिति (सं० ३. ५४. १.) त्रिष्टुभं राजन्यस्यानु-
 ब्रूयात्”—इति । तदेतत् प्रशंसति—“त्रिष्टुभो वै राजन्य भोजो वा
 इन्द्रियं वीर्यं त्रिष्टुभोजसैवेन तदिन्द्रिये च वीर्येण समर्हयति”—
 इति । त्रिष्टुप्-राजन्ययोः प्रजापतिबाहुजन्मत्वेन सम्बन्धः ।
 एतदपि गायत्री-ब्राह्मण्ययोरिव सप्तमकाण्डे तैत्तिरीयैरास्मात्—
 “उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरमिमीत, त मिन्द्रो देवतान्सृज्यत,
 त्रिष्टुप् छन्दो, बृहत्साम, राजन्यो मनुष्याणाम्”—इति (सं० ७. १.
 १. ४.) । 'भोजो वै'-इत्यादिकं पूर्ववद् व्याख्येयम् (५२ पृ०) ।
 तस्या ऋचो द्वितीयपादं पठति—“शश्वत्कृत्व ईक्षाय प्रजभु-
 रिति”—इति । उक्तस्य पादद्वयस्याय मर्थः—‘शूषं’ सुखहेतुम्
 ‘इमम्’ अग्निम् ‘महे विदध्याय’ महते वेदनाय लाभाय, तन्निष्पन्नं
 ‘शश्वत्कृत्वः’ बहुकृत्वः ‘ईक्षाय’ प्रजाभिः सुत्याय राजन्याय याग-
 सिद्धयर्थं ‘प्रजभुः’ प्रकर्षेण हृतवन्तः, उत्तरवेद्यां नीतवन्त इति ।
 त्रीतः ‘इति’-शब्दो द्वितीयपादस्य समाप्त्यर्थः । तत्पादपठनेन
 ज्ञातीनां मध्ये यजमानस्य त्रैष्ट्यं दर्शयति—“स्नाना मेवेनं
 तच्छ्रैष्ट्यं गमयति”—इति । तस्या ऋच उत्तरार्धं पठति—
 “शृषोतु नो दम्येभिरनीकैः शृषोत्वमिर्दिष्यैरजस्र इति”—इति ।
 ‘दम्येभिः’ परकीयसेनां दमयितुं मह्यैः ‘अनीकैः’ स्वकीयैः सैन्यैः

सह अयं प्रणीयमानः 'अग्निः' 'नः' अस्मान् 'शृणोतु' एते यज-
मानाः सम्यगनुतिष्ठन्तीत्येवं स्वकीयदूतमुखादवगच्छतु । यद्वा
दमो गृहं, तद्योग्यैर्दम्यैः, गृहहरणार्थं भवस्यापितैरित्यर्थः ।
किञ्चायं मग्निः 'दिव्यैः' देवलोकयोग्यैर्भोगैः सह 'अजस्रः' निर-
न्तरम् अस्मद्गृहे वर्त्तमानः, अस्मादीयां सुतिं 'शृणोतु'-इति ।
श्रौतः 'इति'-शब्द उत्तरार्धसमाख्यार्थः । उक्तं वेदनं प्रशंसति—
“आजरसं हस्मिन्नजस्रो दीदाय य एवं वेद”-इति । वेदितुर्जरा-
समाप्तिपर्यन्तम् 'अस्मिन्' एतदीये गृहे 'अजस्रः' नैरन्तर्येण वर्त्त-
मानोऽग्निः 'दीदाय' दीप्यते ॥

वैश्यस्य यजमानस्यान्या मृचं विधत्ते—“अयं मिह प्रथमो धायि
धाढभिरिति (सं० ४.७.१.) जगतीं वैश्यस्यानुब्रूयाद्”-इति । तदे-
तत्प्रशंसति—“जागतो वै वैश्यो जागताः पशवः, पशुभिरेवैनं तत्
समर्हयति”-इति । प्रजापतिमध्यदेशजन्यत्वसाम्येन जगतीसम्बन्धः ।
एतदपि शाखान्तरे समान्नातम्—“मध्यतः सप्तदशं निरमिमीत,
तं विश्वेदेवा देवता अन्वसृज्यन्त, जगतीच्छन्दो, वैरूपं साम, वैश्यो
वै मनुष्याणाम्”-इति (तै० सं० ७.१.१.५.) । ‘जागताः’-
इत्यादिकं पूर्ववद् वाख्येयम् (५२ पृ०) । चतुर्थपाद मनुष्य
प्रशंसति—“वनेषु चित्रं विभ्वं विशे विश इत्यभिरूपा; यद्यन्ने
ऽभिरूपं तन्नमृहम्”-इति । अत्र तत्तद्दृश्यवाचिनो वीष्मायुक्तस्य
विद्-शब्दस्य श्रूयमाणत्वात् वैश्यं प्रत्यनुरूपत्वम् ॥

इत्थं जातिभेदेन प्रथमाया ऋचो व्यवस्था मभिधाय जातित्रय-
साधारणभूतां द्वितीया मृचं विधत्ते—“अयं सु अथ प्र देवयुरित्व-
मुष्टुभि (सं० १०.१०६.३) वाचं विस्मजते”-इति । सोम-
क्रयणकाले यद्वाच उपांशुत्वं विहितम् (१८८ पृ०), तस्मास्मिन्

काले विसर्गं विधत्ते—अनुष्टुभौति । ‘अयं सु ष्व’-इत्येतस्या मृचि
उपांशरूपां ‘वाचं’ विसृजेत् । तदेतत्प्रशंसति—“वाग्वा अनुष्टुब्
वाचेयव तद्वाचं विसृजते”—इति । ‘अयं सु ष्व’-इत्यस्या अनुष्टुप्-
च्छन्दस्कत्वात् अनुष्टुभो वाग्नूपत्वस्य सर्वश्रुतिप्रसिद्धत्वादनुष्टुब्-
रूपायां ‘वाचि एव’ उपांशध्वनिरूपं ‘वाचं’ तन्मन्त्रपाठेन ‘विसृजते’* ।
एतन्मन्त्रगतप्रथमपादस्य पूर्वभाग मन्त्रोऽयं व्याचष्टे—“अयं सु ष्व
इति यदाहाय सु स्यागमं या पुरा गन्धर्वेष्ववात्स मिलेव तद्वाक्
प्रब्रूते”—इति । ब्राह्मणगतः ‘अयं’-शब्दोऽत्र स्त्रीलिङ्गत्वेन परिणेतः ;
तच्छब्दपर्यायस्य त्यच्छब्दस्य टावन्तस्याकारान्तः ‘स्यः’-इति रूपं
भवति । एवं सत्ययं सु ष्व इति मन्त्रो ‘यदाह’ तत्र ‘वाक्’ देवतेत्यं
‘ब्रूते’ । कथं मिति तदुच्यते—‘पुरा गन्धर्वेषु’ याऽहं ‘वाक्’ ‘अवात्स’
स्थितास्मि, ‘स्यागमं’ वेद्य मेवागमम्, इदानीं मागतास्मीति ।
अतो वाग्देवताया एव मुख्यमानत्वात् अत्रार्हर्ची वाग्विसर्गेऽभि-
युक्त इत्यर्थः ॥

द्वितीया मृचं विधत्ते—“अयं मग्निरुच्यतीत्ययं वा अग्नि-
रुच्यत्यमृतादिव जन्मन इत्यमृतत्व मेवास्मिंस्तद्वाति”—इति ।
‘अनुब्रूयात्’-इति, अनुक्तस्थलेऽनुवर्त्तते । एतत्प्रदार्थप्रसिद्धं ‘वै’-
शब्देन दर्शयति—अयं मिति (सं० १०.१७६.४.) । ‘अयं’ प्रणीय-
मानः ‘अग्निः’ यजमानम् ‘उच्यति’ कर्मनिष्पादनेन रुच्यतीत्येतत्
प्रसिद्धम् । द्वितीयपाद मन्त्रो तात्पर्यं दर्शयति—अमृतादिति ।
‘अमृतात्’ मरणरहिताद् देवतारूपात् ‘जन्मनः’ यथा रक्षा सम्पद्यते ;

* आश्वलायने तु अग्निप्रणयनीयानां मासां सर्वासां मेव पाठादनन्तरं वाग्विसर्गो
विहितः । तथाहि तत् सूत्रम्—‘० परिधाय, तन्निष्पेवासन उपविश्य, भूर्भुवःस्वरिति वाचं
विसृजते’-इति २, १७, १० ।

न हि मरणराहित्यादधिका रक्षा कचिदस्ति, तद्वदिय मग्निः कर्तुंका रक्षेत्यर्थः । 'तत्' तेन मन्त्रपाठेन 'अमृतत्वं मेव' देवत्वं मेव 'अस्मिन्' यजमाने सम्पादयति । द्वितीयाहं मनुवदति—“सहस्रिष्वहीयान् देवो जीवातवे ज्ञात इति ; देवो ह्येष एतज्जीवातवे ज्ञातो यदग्निः”—इति । 'देवः' अग्निः 'जीवातवे' अस्माकं जीवनीषधाय 'सहस्रिष्वत्' प्रबलादपि पुरुषात् 'सहीयान्' अतिशयेन प्रबलीकृतो निष्पादित इत्युत्तरार्द्धस्यार्थः । त मिमं मयं विस्मष्टयति—देवो ह्येव इति । योऽग्निरस्ति, 'एषः देवः' एतेनोत्तरार्द्धपाठेन जीवनीषधाय सम्पादितो भवति ॥

चतुर्थ्या ऋचः पूर्वार्धं पठति—“इळायास्त्वा पदे वयं नाभा पृथिव्या अधीति”—इति (सं० ३.२८.४.) । 'पृथिव्याः नाभा' भूमिस्थानात् प्रागुत्तरवेद्यां नाभिस्थानीये धिष्णोः । हे अग्ने ! त्वां निधीमहीति वक्ष्यमाणपादेन सम्बन्धः । नाभिरेव विशिष्यते—‘इळायाः पदे’ इति । इळाशब्दो गोवाची ; इळास्यां प्रकृत्य 'गौर्वा' अस्यै शरीरम्—इति श्रुतत्वात् । “इळे ऽनन्ते सरस्वति”—इति वाङ्नामसु श्रुतत्वात्* । तस्याः पदं घृतनिष्पीडनेन ग्रंथस्तम् ; “सा यत्र यत्र न्यक्रामत्, ततो घृतं मपीक्षत”—इति (तै० सं० २.६.७.१. १) श्रुतेः । तत्पदरूपत्वविशेषेणोत्तरवेदिनाभिः

* निघण्टो पृथिवी-वाक्-अन्न-गीनामसु आभात मिडा पदं (१.१.१५ ; ११.३ ; २.७. १३ ; ११.७.) । निबन्धे (८. २. १०.) 'तिष्ठी देव्यः' = भारतीडासरस्वत्यः । 'इळा यूयस्य माता'—इत्यस्य (ऋ० सं० ५.४१.१८.) भाष्ये “ ‘इळा’ भूमिः, ‘यूयस्य’ गोसहस्र 'माता' निर्मात्री । यद्वा 'इळा' गोरूपधरा मनोः पुत्रीत्याहुः । यद्वा 'यूयस्य' मरुत्तस्य निर्मात्री 'इळा' माध्यमिकी वाक्”—इत्याह सायणः । मनोः पुत्रीतैत्तिहासिकविवरणसु वाजसनेयिनस्तैत्तिरीयाश्रमनानि (श्रुत० ब्रा० १. ८. १. ७—११ ; तै० सं० २.६.७.१.) ।

† 'घृतपदीत्याह यदेवास्यै पदां घृतं मपीक्षत, तस्मादेव माह'—इति च तै० सं० २.

प्रशस्वते । यद्वा, सोमक्रयस्त्वा गोः पदपांशुस्त्वां नाभीं प्रक्षिप्यत इति तत्पदरूपत्वम् । नाभेः पदरूपत्वं विशदयति—“एतद्वा इळा-यास्मद् यदुत्तरवेदीनाभिः”—इति । द्वितीयं पादं मनूष्य व्याचष्टे—“जातवेदो निधीमहीति निधास्वन्तो ह्येनं भवन्ति”—इति । ‘एनम्’ अग्निं वेदिनाभीं ‘निधास्वन्तः’ स्थापयितुं सुदुर्गता भवन्ति ऋत्विजः ; तस्मात् ‘निधीमहि’-इति उपपन्नम् । चतुर्थपादं मनूष्य व्याचष्टे—“अग्ने हव्याय वोळहव इति हव्यं हि वक्ष्यन् भवति”—इति । हे ‘अग्ने !’ हविर्वोढुं त्वां निधीमहीति पूर्व-भान्वयः । ‘हव्यं’ ‘वक्ष्यन्’ वोढुं सुदुर्गतो भवन् अग्निः ; तस्माद् ‘वोढव इति’ एतदुचितम् ॥

पञ्चम्या ऋचः पूर्वार्धं पठति—“अग्ने विश्वेभिः स्वनोक देवै-रूर्ध्वान्तं प्रथमः सौदं योनिं मिति (सं० ६.१५.१५.) विश्वैरेवैनं तदेवैः सहासादयति”—इति । ‘स्वनोक’ शोभनसैन्योपेत ! हे ‘अग्ने !’ ‘विश्वेभिः’ सर्वैः ‘देवैः’ सह ‘प्रथमः’ मुख्यः सन् ‘ऊर्ध्वा-वन्तम्’ ऊर्ध्वायुक्तं उत्तरवेदि-नाभिस्थानं ‘सौदं’ प्राप्नुहि । तत्पाठे-नोक्तार्धसिद्धिं दर्शयति—विश्वैरेवैनं तदिति । द्वितीयचतुर्थपादौ क्रमेणानूष्य व्याचष्टे—“कुलायिनं हृतवन्तं सवित्र इति कुलाय मिव ह्येतद्यज्ञं क्रियते, यत्पैतुदारवाः परिधयो गुग्गुलूर्धासुकाः सुगन्धितेजनानीति यज्ञं नय यजमानाय साध्विति यज्ञं मेव तद्वजुधा प्रतिष्ठापयति”—इति । कुलायो नौडुं पश्चादिनिवास-स्थानसदृशं तत्स्थानीयम्, यन्नो हृतवान् तं ‘हृतवन्तं’ यज्ञं ‘सवित्ते’ प्रेरकायानुष्ठाने यजमानाय तदुपकारार्थं ‘साधु नय’ सत्यं निष्ठा-

६.७.४ । ‘यदेवासा हतं पदे समतिष्ठत, तस्मादाह हृतपदीति’-इति श्रुत० ब्रा० १.८.१.२६ ।
‘हवीर्बीळा देवी हृतपदी जुवन्’-इति च ऋ० सं० १०.७०.८ ; अथ० सं० ७.२७.१ ।

दय । यत् कुलायिष्ठं तृतीयपादे ऽभिहितम्, तत् 'कुलाय मिव' इत्यादिना स्पष्टीक्रियते । पितृदारः खदिरवृक्ष इत्येके, देवदारु-
वृक्ष इत्यन्ये; तत्सम्बन्धिनः 'पैतृदारवाः' 'परिधयः' अस्या मुत्तरवेद्यां
स्थाप्यन्ते । गुग्गुलु प्रसिद्धं धूपसाधनम् । जर्णासुकाः अविस्मन्नि-
रोमविशेषाः । सुगन्धितेजनं वृणविशेषः ; यस्य मूलानि चर्म-
काले पानीयमध्ये स्थाप्यन्ते । एते उत्तरवेद्यां स्थापिताः
सम्भाराः * । यथा कुलायः काष्ठवृक्षादिभिर्निष्पाद्यते तद्वच्च
यज्ञे परिधिकाष्ठादिसङ्गावात् कुलायित्वम् । 'यज्ञं नय०—० इति'
चतुर्थपादे यद्यदुक्तम्, तेन यज्ञ मिव 'तत्' 'ऋजुधा' ऋजुप्रकारेण
प्रतिष्ठितं करोति ॥

षष्ठ्या ऋचः प्रथमं पादं पठित्वा व्याचष्टे—“सौद होतः
स्व उ लोके चिकित्वानित्यन्निर्वै देवानां होता तस्यैव स्वो लोको
यदुत्तरवेदीनाभिः”—इति (सं० ३. २६. ८.) । हे 'होतः'
होमनिष्पादकाने ! 'चिकित्वान्' विज्ञानवान् त्वं 'स्व उ लोके'
स्वकीये एव स्थाने, उत्तरवेदिनाभिरूपे 'सौद' उपविश । अग्ने-
र्देवहोतृत्वात् उत्तरवेदिनाभेस्तदीयस्थानत्वाच्च प्रथमपादार्थः
उपपन्नः । द्वितीयं पादं मनूय तत्रत्यस्य यज्ञशब्दस्य यजमान-
परत्वं दर्शयति—“सादया यज्ञं सुकृतस्य योनाविति यजमानो
वै यज्ञो यजमानायैवैता माशिष माशास्ते”—इति । 'यज्ञं' यष्टारं
'सुकृतस्य योनौ' पुण्यकर्मणां स्थाने 'सादय' हे अग्ने ! स्थापय ।
इज्यते इति व्युत्पत्त्या यज्ञशब्दः सर्वत्र यागवाची, इह तु
यजतीति व्युत्पत्त्या यष्टार माचष्टे ; अतस्तदर्थं मेवाशीः प्रार्थिता
भवति । उत्तरार्धं मनूय तत्रत्यस्य वयः-शब्दस्य प्राणवाचित्वं

* इमा एवाग्निसम्भाराश्चैतरेयसंहितायां च साध्याधिकाः समावाताः (६. २. ८.) ।

दर्शयति—“देवावीर्देवान् हविषा यजास्वमे वृहद्यजमाने वयो धा
इति ; प्राचो वै वयः, प्राच मेव तद्यजमाने दधाति”—इति । देवान्
वेति कामयते इति ‘देवावीः’ देवप्रियः । हे ‘अग्ने !’ त्वं देवप्रियत्वात्
‘देवान् हविषा’ ‘यजासि’ पूजयसि । ‘यजमाने’ ‘वयः’ प्राचं ‘वृहत्’
अधिकं यथा भवति तथा ‘धाः’ धेहि स्थापय । अत्र ‘वयः’-शब्देन
प्राच उपलक्ष्यते ; वाय्वादिवयोविशेषहेतोरायुषो निमित्तत्वात् ।
“यावदस्मिन् शरीरे प्राचो वसति, तावदायुः”—इति श्रुतेः * ।
तस्मादुत्तरार्धपाठेन प्राच मेव यजमाने स्थापयतीति ॥

सप्तम्या ऋचः प्रथमपाद मन्त्र व्याचष्टे—“नि होता होत-
षदने विदान इति (सं० २.८.१.) ; अग्निर्वै देवानां होता, तस्यै-
तद्वोदषदने यदुत्तरवेदीनाभिः”—इति । ‘होता’ होमनिष्पादकः
‘अग्निः’ ; तादृशस्य स्वस्य होतुः सदने ग्रोमस्थाने उत्तरवेदि-
नाभिरूपे ‘विदानः’ क्रियमाणं कर्म विचारयन्, असदिति वक्ष्य-
मात्रेणान्वयः । ‘अग्निर्वै’-इत्यादिव्याख्यानं निष्पष्टम् । द्वितीय
पाद मन्त्रासददिति पदं व्याचष्टे—“त्वेषो दीदिवो असदत् सुदद्य
इत्यासन्नो हि स तर्हि भवति”—इति । कीदृशोऽग्निः ? ‘त्वेषः’ स्वयं
दीप्यमानः, ‘दीदिवान्’ अन्येषामपि दीपकः, ‘सुदद्यः’ सुष्ठु, कुशलः ।
तादृशोऽग्निः ‘आसन्नः’ वेदिता भवति । ‘स तर्हि’ तस्मिन् प्रथ-
यनकाले सोऽग्निः, यस्मादुत्तरवेदिनाभेः ‘आसन्नः’, तस्माद् ‘असदत्’-
इत्युचितम् । तृतीयपाद मन्त्र वसिष्ठशब्दार्थं दर्शयति—“अदव्य-
व्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यग्निर्वै देवानां वसिष्ठः”—इति । अदव्ये
हिंसारहिते व्रते कर्मणि प्रकृष्टा मतिर्यस्याग्नेः सोऽयम् ‘अदव्यव्रत-
प्रमतिः’, ‘वसिष्ठः’ अतिशयेन निवासहेतुः । हविर्वहनेन देवानां

* ‘प्राचो हि भूताना मायुः’-इत्यादि तै० आ० ८. १. ।

स्वस्वस्थानि निवासहेतुत्वाद् अग्नेर्वसिष्ठत्वम् । चतुर्थं पादं मनूय व्याचष्टे—“सहस्रभरः शुचिजिह्वो अग्निरित्येषा ह वा अस्य सहस्रभरता, यदेन मेकं सन्तं बहुधा विहरन्ति”—इति । अयम् ‘अग्निः’ बहुषु धिणोगु विहितः सन्, अनेकस्वरूपभरत्वात् ‘सहस्र-भरः’ । मन्त्रपूतहविःस्वीकारेण ‘शुचिजिह्वः’; शुचिः शुद्धा जिह्वा यस्यासौ शुचिजिह्वः । स्वरूपेणैकं मेव सन्तं अग्निं मृत्विजो बहुधा विहरन्तीति यदस्ति, एषैवान्तेः ‘सहस्रभरता’ । वेदनं प्रशंसति—“प्र ह वै साहस्रं पोष माप्नोति य एवं वेद”—इति । अथ सहस्र-सङ्कोपेतं ‘पोषं’ गोसुवर्णादिपुष्टिं वेदिता प्राप्नोति ॥

अष्टमीं मृचं विधत्ते—“त्वं दूतस्व सु नः परस्मा इत्युत्तमया परिदधाति”—इति (सं० २. ८. २.) । त्वं दूत इत्यनयान्तिमया अग्निप्रणयनीया ऋचः समापयेत् * । हे अग्ने ! ‘त्वं दूतः’ असि “अग्निर्देवानां दूत आसीत्”—इति श्रुतेः† । ‘त्वम्’ एव ‘नः’ अस्माकं ‘परस्माः’ अतिशयेन पालयितासि । अवशिष्टं पादत्रयं पठति—“त्वं वस्य आ वृषभं प्रथेता, अग्ने तोकस्य नस्तने तनूना मप्रयुच्छन् दीव्यद् बोधि गोपा इति”—इति । हे ‘वृषभ’ श्रेष्ठान्ते ! ‘त्वम्’ ‘आ’ समन्तात् ‘वस्यः’ निवासहेतुः, ‘प्रथेता’ बहुषु कर्म्मसु प्रेरकः, ‘नः’ अस्माकं ‘तोकस्य’ अपत्यस्य ‘तनूनां’ शरीराणां च ‘तने’ विस्तारे ‘मप्रयुच्छन्’ प्रमादं मकुर्वन् ‘दीव्यत्’ प्रकाशयन् ‘गोपाः’ रक्षकः

* मूले यदस्ति ‘परिदधाति’—इति, एतस्यैव व्याख्यानं समापयेदिति । ‘सर्वशीतनां परिधानीयेति विद्यात्’—इति (आश्व० २. १६. ८.) कल्पशास्त्रात् ।

† तैत्तिरीयब्राह्मणे (१.५.२) ‘प्रवीवाजाः’—इत्याद्या याः सामिधेय्यं ऋचः आवाताः ; तत्र ‘अग्निं’ दूतं षष्ठीमहे (ऋ० सं० १. १२. १.)—इति प्राचक्षते ; तस्या एव व्याख्यानपरं ब्राह्मणं भाषातं तैत्तिरीयसंहितायाम् (२.५.८.५.) ‘अग्निर्देवानां दूत आसीदुग्रना काव्यीः सुसुराभाम्’—इत्यादि ।

सन् 'बोधि' बुध्यस्व, सर्वदा चित्तेऽगुह्यहावेत्यर्थः । उक्तार्थां सृचं प्रशंसति—“अग्निर्वै देवानां गोपा, अग्नि मेव तत् सर्वतो गोसारं परिदत्त ; आत्मनं च यजमानाय च यत्रैव' विद्वानेतया परिदधा-
त्यथो संवत्सरौषा मेवैतां स्वस्तिं कुरुते”-इति । 'यत्र' यस्मिन् कर्मणि 'एवम्' उक्तमन्त्रमहिमानं 'विद्वान्', 'एतया' अन्तिमया समापयति, स होता अग्नेर्देवरक्षकत्व मभिप्रेत्य आत्मार्यं यज-
मानार्थं चाग्नि मेव 'सर्वतो' रक्षकं 'परिदत्ते' स्वीकरोति । किञ्च 'संवत्सरौषा मेव' अस्मिन् संवत्सरे निरन्तर मेव 'एतां' 'स्वस्ति' चेमं कुरुते ।

न्यूनाधिकसङ्ख्याभ्रमं व्युदसितु माह—“ता एता अष्टावग्राह रूपसमृद्धा एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं, यत्कर्म क्रियमाणं समभिवदति”-इति । प्रतीयमानस्याग्नेः प्रकाशकत्वादेतासां रूप-
समृद्धिः * ।

आद्यन्तयोर्ऋचोरावृत्तिं विधत्ते—“तासां त्रिः प्रथमा मन्वाह त्रिरुत्तमां, ता द्वादश सम्पद्यन्ते, द्वादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापत्यायतनाभिरेवाभौ राध्नोति य एवं वेद ; त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमा मन्वाह यज्ञस्यैव तद् वर्सो न द्यति, स्येन्ने बलायाविस्रंसाय”-इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् (१०६ पृ०) ॥२॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२८) ॥

* एतासां मष्टानां सृचं पाठप्रकारादयोऽपि उपदिष्टा आत्रेयायनेन २.१०.१-१० ।

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

हविर्दानाभ्यां प्रोक्ष्यमाणाभ्या मनुब्रूहीत्याहाध्वर्यु-
 र्युजे वां ब्रह्म पूर्यं नमोभिरित्यन्वाह ब्रह्मणा वा एते
 देवा अयुञ्जत यद्द्विविर्दाने ब्रह्मण्यैवैने एतदुङ्क्ते * न
 वै ब्रह्मणवद्रिष्यति प्रेतां यज्ञस्य शम्भुवेति त्वचं द्यावा-
 पृथिवीय मन्वाह तदाहुर्यद्द्विविर्दानाभ्यां प्रोक्ष्यमा-
 णाभ्या मनु वाचाहाथ कस्मात्तृचं द्यावापृथिवीय
 मन्वाहेति द्यावापृथिवी वै देवानां हविर्दाने आस्तां
 ते उ एवाद्यापि हविर्दाने ते हीदमन्तरेण सर्वं हवि-
 र्यदिदं किञ्च तस्मात्तृचं द्यावापृथिवीय मन्वाह
 यमे इव यतमाने यदैत मिति यमे इव ह्येते यत-
 माने प्रबाहुगितः प्र वां भरन्मानुषा देवयन्त इति
 देवयन्तो ह्येने मानुषाः प्रभरन्त्यासीदतं स्व मु लोकं
 विदाने स्वासस्थे भवत मिन्दवे न इति सोमो वै
 रामेन्दुः सोमायैवैने एतद्रात्र आसदे ऽचीकृपदधि
 द्वयोरदधा उक्थ्यं वच इति द्वयोर्ह्येतत्तृतीयं
 हृदिरधि निधीयत उक्थ्यं वच इति यदाह यज्ञियं
 वै कर्मोक्थ्यं वचो यज्ञ मेवैतेन समर्ह्यति यतस्तुचा
 मिथुना या संपर्यत असंयत्तो व्रते ते चेति पुष्य-

* 'एतद् युक्ते'—इति ग-पाठः ; सायणसम्प्रदायोऽपि स्नात् ?

तीति' यदेवादः पूर्वं यत्तवत्पद माह' तदेवैतेन शान्त्या
 शमयति' भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वत इत्याशिष
 माशास्ते' विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविरिति'
 विश्वरूपा मन्वाह' स रराभ्या मीक्षमाणो ऽनुब्रूयाद्'
 विश्व मिव हि रूपं' रराभ्याः शुक्ल मिव च कृष्ण मिव
 च' विश्वं रूप मवरुन्ध' आत्मने च यजमानाय च' यच्चैवं
 विद्वानेतां रराभ्या मीक्षमाणो ऽन्वाह' परि त्वा
 गिर्वचो गिर इत्युत्तमया परिदधाति' स यदैव हवि-
 र्ज्ञाने' सम्परिश्रिते मन्येताय परिदध्यादनग्नन्भावका
 ह' होतुश्च यजमानस्य च भार्या भवन्ति यच्चैवं विद्वाने-
 तथा हविर्ज्ञानयोः सम्परिश्रितयोः परिदधाति'
 यजुषा वा एते सम्परिश्रियेते' यद्दविर्ज्ञाने' यजुषै-
 वैने एतत्परिश्रियन्ति' तौ यदैवाध्वर्युश्च' प्रतिप्रस्थाता
 चोभयतो मेध्यौ निहन्याता' मथ परिदध्यादच हि ते
 सम्परिश्रिते भवतस्ता एता अष्टावन्वाह रूपसमृद्धा'
 एतच्चै यज्ञस्य समृद्धं' यद् रूपसमृद्धं' यत्कर्म क्रियमाण
 मृगभिवदति' तासां त्रिः प्रथमा मन्वाह' त्रिरुत्तमां
 वा द्वादश सम्पद्यन्ते' द्वादश वै मासाः' संवत्सरः
 संवत्सरः' प्रजापतिः प्रजापत्यायतनाभिरेवाभी
 राप्नोति य एवं वेद' त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमा मन्वाह'

यज्ञस्यैव तद् वसौ नक्षति^१ स्थेन्ने बलायाविस्त्रं-
साय^१ ॥ ३ (२६) ॥

अथ हविर्धानप्रवर्त्तनीया ऋचो विधातु मादौ प्रैषं विधत्ते
—“हविर्धानाभ्यां प्रोक्ष्यमाणाभ्या मनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः”—इति ।
हविः सोमरूपं धत्तो धारयत इति हविर्धाने, हे शकटे । तयोः
स्वरूप मापस्तम्बो दर्शयति—“प्रयुक्तपूर्वं शकटे नक्षयुगे प्रतिहत-
शम्ये प्रक्षाल्य तयोः प्रथमप्रथितान् अन्योन् विस्त्रस्य नवान् प्रश्ना-
तान् कृत्वाग्रेण प्राग्वंश मभितः पृष्ठग मव्यवनयन् परिश्रिते
सच्छदिषौ अवस्थापयति”—इति (११. ६. ३.) । तयोर्हवि-
र्धानयोः प्राचीनवंशस्य पुरोभाग सुपक्रम्योत्तरदेशपर्यन्तं नयनं
प्रवर्त्तनम् । तदपि स एवाह—“प्राचीं प्रेत मध्वर मितुगदृष्टकन्तः
प्रवर्त्तयन्ति”—इति (११. ६. ११) । तत्प्रवर्त्तनकाले अध्वर्युः
होतारं प्रति “हविर्धानाभ्याम्”—इत्यादि प्रैषमन्त्रं प्रब्रूयात् ॥

होत्रा वचनीयाना मृचां मध्ये प्रथमा मृचं विधत्ते—
“युजे वां ब्रह्म पूर्यं नमोभिरित्यन्वाह (सं० १०. १३. १) ;
ब्रह्मणा वा एते देवा अयुञ्जत यज्ञविधाने, ब्रह्मणैवैने एतद् युङ्क्ते,
न वै ब्रह्मण्वद्रिष्यति”—इति । हे ‘हविर्धाने !’ ‘वां’ युवां ‘ब्रह्मयुजे’
ब्रह्मणा युनक्तौत्येवं मन्त्रे यदुक्तं मेतत्पाठेन ब्राह्मणमुखेनैव हवि-
र्धाने युक्ते भवतः ; पूर्वं देवैस्तथाकृतत्वात् । ‘एतद्’ उक्तं
‘ब्रह्मण्वत्’ ब्राह्मणोपेतं कर्म नैव विनश्यति ; तस्माद् युक्तो ऽयं
मन्त्रः ॥

द्वितीयाद्यास्तिस्र ऋचो विधत्ते—“प्रेतां यज्ञस्य शश्वेति
(सं० २. ४१. १८—२१.) त्वचं व्यावापृथिवीय मन्वाह”—इति ।

मध्यमाया सृचि 'द्यावा नः पृथिवी इमम्'-इति श्रूयमाणत्वादयं
 द्वचो द्यावापृथिवीयः । अस्य द्वचस्य हविर्धानप्रतिपादकत्वाभावाद-
 वैयधिकरणस्य मित्वाक्षिप्य समाधत्ते— "तदाहुर्यद्विधानाभ्यां
 प्रोक्ष्यमाणान्वा मनु वाचाहाय कस्मात्तृचं द्यावापृथिवीय मन्वा-
 हेति ? द्यावापृथिवी वै देवानां हविर्धाने आस्तां, ते उ एवाद्यापि
 हविर्धाने, ते हीद मन्तरेण सर्वं हविर्यदिदं किञ्च ; तस्मात् द्वचं
 द्यावापृथिवीय मन्वाह"-इति । यद्यप्यत्र हविर्धानयोरनुकूलया
 वाचा प्रैष माह, तथापि द्यावापृथिवीयसृचो न व्यधिकरणः ;
 पुरा द्यावापृथिव्योरेव हविर्धानत्वात् 'अद्यापि' द्यावापृथिव्यावेव
 'हविर्धाने' । तत्कथं मिति चेत्, उच्यते—यस्मात्लोके यत्किञ्चिद-
 विरस्ति, तदिदं सर्वं 'ते मन्तरेण' द्यावापृथिव्योः मध्ये वर्तते ।
 'तस्मात्' द्यावापृथिव्योर्हविर्धानत्वात्, तदीयस्य द्वचस्यानुवचनं
 युक्तम् ॥

पञ्चमी सृचं विधत्ते—“यमे इव यतमाने यदैत मिति (सं०
 १०.१३.२.) ; यमे इव ह्येते यतमने प्रवाहुगितः”—इति । यम-
 शब्द एकस्मा मातुर्दरे सहोत्पन्नस्य शरीरद्वयस्य वाचकम् । 'यमे
 इव' यथा लोके तादृशी हे कान्यके सह वर्तते, तथेमे भ्रुकटे 'यत-
 माने' जगदुपकारार्थं प्रयत्नं कुर्वती ; यस्मात् कारणात् 'ऐतम्'
 आगतवती । 'इति' एतस्य पदस्यार्थः प्रसिद्ध इति 'हि'-शब्दे
 श्रोतयति । युगपदुत्पन्नकान्यकाद्वयवदेव 'एते' 'प्रवाहुक्' परस्पर-
 सादृश्येन सहैव वर्तमाने 'इतः' प्रचरतः ; तदेतल्लोके प्रसिद्धं मेव
 दृश्यते । द्वितीयपाद मनुष्य व्याचष्टे—“प्र वां भरन्मानुषा देययन्त
 इति देवयन्तो ह्येने मानुषाः प्रभरन्ति”—इति । यच्छब्दस्य पूर्वपादे-
 ऽभिहितत्वात् तच्छब्दोऽस्मिन् पादेऽध्याहर्तव्यः । यस्मात् प्राणुरप-

कारार्थं प्रयतमानं स्थिते, तस्मात्कारणात् 'देवयन्तः' यष्ट्यत्वेन देवानिच्छन्तः 'मानुषाः' ऋत्विग्-यजमानाः, हे हविर्धाने ! 'वां' युवां 'प्रभरन्' प्रकर्षेण सम्पादयन्ति । एतत्पदार्थस्य याज्ञिक-प्रसिद्धियोगतनार्थो 'हि'-शब्दः । द्वितीयाहं मनूय व्याचष्टे—
 "आसीदतं स्व सु लोकं विदाने, स्वासस्ये भवत मिन्दवे न इति; सोमो वै राजेन्दुः, सोमायैवैने एतद्रात्र आसदे ऽचौकृपत्"—इति ।
 हे हविर्धाने ! उभे युवां प्रवर्त्तमाने सति 'स्व सु लोकं' स्वकीय-मेव स्थानं 'विदाने' ज्ञातवती 'आसीदतं' तत्र स्थितिं प्राप्तुम् । 'नः' अस्मदीयाय 'इन्दवे' सोमाय 'स्वासस्ये' सु शोभने आसने स्थितिं प्राप्ते 'भवतम्' । अनेन्दुशब्देन 'सोमो राजा' उच्यते । अत एव तत्पाठेन सोमराजार्थम् 'आसदे' आसादनायावस्थानाय 'अचौकृपत्' कल्पितवान् भवति ॥

षष्ठी सृचं विधत्ते—“अधि द्वयोरदधा उक्थं वच इति (सं० १. ८३. ३.); द्वयोर्ह्येतत् तृतीयं छदिरधि निधीयत उक्थं वच इति यदाह यज्ञियं वै कर्मोक्थं वचो यज्ञ मेवैतेन समर्ह-यति”—इति । हविर्धानाख्ययोः शकटयोरुपरि सोमस्वावस्थानाय षट्हाकारेण परितो वेष्टनं मुपर्याच्छादनं यत् क्रियते, तदेतदा-च्छादनं 'छदिः'-शब्दवाच्यम् । तादृशे हे छदिषौ द्वयोर्हविर्धानयो-रवस्थाय, तयोश्छदिषो रूपरि द्वतीयं छदिः हविर्धानयोरुदा-हृतयोरवस्थायते । तदेतत् तैत्तिरीया आमनन्ति—“दृष्टो वा औपरस्तृतीयस्य हविर्धानस्य षष्ट्कारेणाच मच्छिनयत् तृतीयं छदिर्हविर्धानयोरुदाह्रियते तृतीयस्य हविर्धानस्यावर्ध्वे”—इति (सं० ६. २. ८. ४.) । तदेतत् तृतीयच्छदिरवस्थापनं मेत-स्मन्प्रथमपादे प्रस्तूयते—यद् 'द्वयोः' छदिषोः 'अध्यदधाः' उपरि

द्वितीयं हृदिर्निधीयते ; तदिदम् 'उक्थं वचः' उक्थशस्त्रनामकं
यज्ञियं कर्म, तद्योग्यं वचो मन्त्रपाठः । तद्रूपमिदं हृदिरिति
हृदिषः प्रशंसा । अस्मिन् पादे पूर्वभागस्वाद्यौ याज्ञिकप्रसिद्ध
मित्यभिप्रेत्य 'हि'-शब्दयुक्तेन वाक्येन व्याचष्टे—इयोरिति । उत्तर-
भागं व्याचष्टे—उक्थं वच इति । 'उक्थं वचः'-इति यत् पद-
द्वयं मन्त्रो ब्रूते, तेन पदद्वयेन शस्त्रपाठाख्यं यज्ञसम्बन्धि कर्मोच्यते ;
तस्मादेतेन मन्त्रपाठेन यज्ञमेव ससृष्टं करोति । द्वितीयद्वितीय-
पादौ पठति—“यत्तसुचा मिथुना या सपर्यतः, असंयतो ऋते ते
चेति पुष्यतीति ; यदेवादः पूर्वं यत्तवत् + पदमाह तदेवैतेन
शान्त्वा शमयति”—इति । यदा द्वितीयं हृदिर्निधीयते, तदानीं
ये हविर्धाने स्तः, 'ते' उभे, 'यत्तसुचा' नियतसुगन्धुक्ते कृतहोमे
हुतहोमे, 'मिथुना' मिथुनवत् परस्परयुक्ते, 'सपर्यतः' पूजिते
भवतः । अथ मर्थः—इयोरुपरि द्वितीये हृदिषि व्यवस्थापिते
सति, विवाहहोमादूर्ध्वं परस्परसंयुक्तौ मिथुनरूपौ स्त्रीपुरुषौ यथा
पूज्येते, तथा हविर्धाने हविषा पूजिते भवत इति । सम्पूर्वे यति-
घातुः सङ्गामे वर्तते, तेन स्त्रीर्यगुषो लक्ष्यते । संयतः क्रूरः, असं-
यतः शान्तः । अन्नेन्द्रसम्बोधनमध्याहर्तव्यम् । हे इन्द्र !
शान्तोऽध्वर्युः 'ते व्रते' त्वदीये कर्मणि 'चेति' निवसति, 'पुष्यति'
तच्च कर्म पुष्टं करोति । एतस्य द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति—
यदेवाद इति । यत्तवत्पदवाच्यः द्वितीयः पादः । अत्र व्रतपदात्
'पूर्वं' 'यदेवादः' यदिदं 'यत्तवत्पदं' यत्तशब्दोपेतं 'संयत्त'-इति

* , + मङ्गलेषु सर्वेष्वेव हस्तलिखित-मूलपुस्तकेषु टीकापुस्तकेषु च 'असंयतः'—इतिप्रव
पाठः ; परं संज्ञितापुस्तकदर्शनात् भाष्याच्चरार्थागुभवाच्च 'असंयतः'—इतिप्रव पाठो युक्ततरो
ऋष्यते । 'यत्तवत्', 'यत्तवत्'—इति पाठभेदश्च एतदनुगती विचार्य एव ।

पदम्, तेन युद्धवाचिना यत् क्रौर्यं द्योतितम्, तदेव क्रौर्यं 'संयत्तः पुष्पति'-इतिपदद्वयेन प्रतीतया 'शान्त्वा' होता 'शमयति' । चतुर्थपाद मनूय व्याचष्टे—“भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वत इत्या-
शिष माशास्ते”—इति । 'सुन्वते' सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय 'भद्रा' कल्याणरूपा 'शक्तिः' भवतु इति शेषः । अनेन पादेन प्रार्थनीयं प्रार्थयते ॥

सप्तमी सूचं विधत्ते—“विष्ठा रूपाणि प्रति सुञ्चते कवि-
रिति (सं ५. ८१. २.) विष्णुरूपा मन्वाह”—इति । 'कविः' मेधावी, मन्त्रप्रतिपाद्यो देवः 'सविता', 'विष्ठा रूपाणि' शुक्ल-
कृष्णादीनि बहूनि रूपाणि आभरणत्वेन 'प्रतिमुञ्चते' स्वशरीरे स्थापयति । अत्र रूपशब्दस्य विष्णुशब्दस्य च विद्यमानत्वादिय
सृष्टिविष्णुरूपशब्दाभिधेया । तस्या अनुवचने होतुः किञ्चिदिति-
कर्त्तव्यता माह—“स रराट्वा मीचमाणो ऽनुब्रूयाद् ; विष्णु मिव
हि रूपं रराट्वाः शुक्ल मिव च कृष्ण मिव च”—इति । हविर्धान-
मण्डपस्य चिकीर्षितस्य प्राच्यां द्वारि बन्धनीया दर्भमाला 'रराटौ';
द्वितीयाथे सप्तमी; तां दर्भमालां पश्यन् 'अनुब्रूयात्' । अस्या
ऋचो रराट्वनुरूपत्वं दर्शयति—विष्णु मिवेति । दर्भमालाया
अत्यन्तशुष्कास्तृणविशेषाः शुक्ला दृश्यन्ते, अशुष्कास्तु कृष्णाः ।
अतो 'विष्णु मिव' बहुविध मिव दर्भमालायाः स्वरूपम् । तेन
“विष्ठा रूपाणि”—इत्ययं मन्त्रोऽनुब्रूयः । होतुरितहेदनं प्रशंसति—
“विष्णुं रूपं मवरूपं, आत्मने च यजमानाय च यत्रैवं विद्वानेतां
रराट्वा मीचमाणो ऽन्वाह”—इति । विष्णुं रूपं प्रजापत्यादि-
विविधवसुस्वरूपम् ॥

अष्टम्या अनुवचनसमाप्तिं विधत्ते—“परि त्वा गिर्वचो गिर

इत्युक्तमया परिदधाति”—इति (सं० १.१०.१२.) । परिधानस्य कालं विधत्ते—“स यदैव हविर्धाने सम्परिचिते मन्वेताव परि-
 दध्यादनमन्भावुका ह होतुश्च यजमानस्य च भार्या भवन्ति ;
 यत्रैवं विद्वानेतया हविर्धानयोः सम्परिचितयोः परिदधाति”—
 इति । यस्मिन्नेव काले प्रवर्त्तिते ह्ये शकटे ‘सम्परिचिते’ स्वस्थाने
 ऽवस्थाप्य सम्यगाच्छादिते इति ‘सः’ होता ‘मन्वेत’ । ‘तत्’
 तदानीं समापयेत् । होतुरेतद्देदनं प्रशंसति—अनन्ममिति । ‘अन-
 नभावुकाः’ आच्छादनबाहुस्यसम्पत्त्या नमत्वरहिताः । ‘हवि-
 र्धानयोः’ परिश्रयश्चकालं ज्ञात्वा परिदध्यादित्युक्तम् । स कालः
 कथं ज्ञायत इत्याशङ्क्याह—“यजुषा वा एते सम्परिचिते यद्-
 विधाने, यजुषैवेने एतत्परिश्रयन्ति ; तौ यदैवाध्वर्युश्च प्रति-
 प्रस्थाता चोभयतो मेथौ निहन्त्याता मय परिदध्यादश्च हि ते
 सम्परिचिते भवतः”—इति । ‘यद् हविर्धाने’ शकटे विद्येते, ‘एते’
 ‘यजुषा वै’ यजुषैवेत्येव (तै० सं० १. २. १३. ३.) सम्परिचिते
 भवतः । तदैव कथं मिति तदुच्यते—अध्वर्यवः ‘एने’ हविर्धाने
 ‘यजुषैव परिश्रयन्ति’ इत्येतत्सिद्धं मिति शेषः । तदेतदापस्तम्बो
 दर्शयति—“विष्णोः पृष्ठं मसीति (तै० सं० ६.२.८.) तेषु मध्यमं
 छदिरध्वूहति अररन्निविस्सारं नवायामम्”—इति (११. ८. १.) ।
 परिधानस्य कालं विधत्ते—तौ यदैवेति । ‘अध्वर्युः’ दक्षिणस्य
 हविर्धानस्य ‘मेथौ’ ईषाग्रभागावस्थापनकाष्ठं स्थापयति । तदे-
 तच्छास्त्रान्तरे श्रूयते—“दिवो वा विष्णवुत वा पृथिव्या इत्याशी-
 र्पदयर्चा (तै० सं० १. २. १३. २.) दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेथौ
 निहन्ति”—इति (तै० सं० ६.२.८.३.) । उत्तरस्य तु ‘प्रतिप्रस्थाता’
 करोति । तदेतदुभय मापस्तम्बो दर्शयति—“दिवो वा विष्ण-

वित्यध्वर्युर्दक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणं कर्णातर्दं मनु मेयीं *
निहन्ति; तस्या मौषां निनहति”—इति, “एव मुत्तरस्य प्रति-
प्रस्थाता विष्णोर्नु क मित्युत्तरं कर्णातर्दं मनु”—इति च (११. ७.
३, ४.) । प्रतिप्रस्थाता विष्णोर्नु क मित्युक्ता (तै० सं० १. २. १३.
३.) अस्य हविर्धानस्य ‘उत्तरं कर्णातर्दम्’ अपि तस्मिन् मेयी-
निहनकाले परिदध्यादिति । यद्यप्ययं कालः परिश्रयणकालात्
प्राचीनः, तथापि तत्समीपवर्तित्वात् पूर्वविधिना सह नात्यन्तं
विरोध इत्येतद्दर्शयति—अत्र हि ते इति । ‘अत्र’ मेयीनिहनन-
देशे तत्समीपवर्तिनि काले परिश्रयणं क्रियते ॥

ऋक्सङ्गादिकं दर्शयति—“ता एता अष्टावन्वाह रूपसमृद्धा,
एतद् वै यज्ञस्य समृद्धं, यद्रूपसमृद्धं, यत्कर्म क्रियमाणं मृगभिवदति;
तासां त्रिः प्रथमा मन्वाह त्रिरुत्तमां; ता द्वादश सम्पद्यन्ते, द्वादश
वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः, प्रजापत्यायतनाभिरेवाभी
राप्नोति य एवं वेद; त्रिः प्रथमां चिरुत्तमां मनुाह यज्ञस्यैव तद्
वर्त्तते नहति, स्यन्ते बलायाविस्त्रंसाय”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम्
(१०६ पृ०) * ॥ ३ (२) ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२८) ॥

* ‘कर्णातर्दः कौलम् । तदनु तत्समीपे । मेयी मवष्टकानसम्भम्’—इति वृत्तिः ।

+ ‘शिरो वा हविर्धानम्’—इत्यादि अतः ब्रा० १. ५. ३ । तैत्तिरीयकेऽपि तथैव
विहितम् (६. २. ८—११.) । एतदीयमन्वा अपि तथैव श्रुताः (१. २. ११.) । ‘हवि-
क्षाने प्रवर्त्तयन्ति’—इत्यादि आत्र० श्रौ० ४. ८. १—८ । ‘प्रीचा बर्हिः’—इत्यादि आप० श्रौ०
११. ६—८ । ‘अग्निं प्रवीय सदोहविर्धानाग्नीमहीदक्षिणान् यथीक्तम्’—इत्यादि च
कात्या० श्रौ० ६. १०. १४ ।

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

अग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्या मनुब्रूहीत्याहा-
 ध्वर्युः सावीर्हि देव प्रथमाय पितृ इति सावित्री
 मन्वाह तदाहुर्यदग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्या मनु
 वाचाहाय कस्मात्सावित्री मन्वाहेति सविता वै प्रस-
 वाना मीशे सवितृप्रसूता एवैनौ तत्प्रणयन्ति तस्मा-
 त्सावित्री मन्वाह प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्प-
 त्यामन्वाह तदाहुर्यदग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्या
 मनु वाचाहाय कस्माद् ब्राह्मणस्पत्या मन्वाहेति
 ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मैवाभ्या मेतत्पुरोगव मकर्ष वै
 ब्रह्मण्वद्विध्यति प्र देव्येतु सूनृतेति ससूनृत मेव
 तद्यज्ञं करोति तस्माद् ब्राह्मणस्पत्या मन्वाह
 होता देवो अमर्त्य इति त्वच माम्नेयं गायत्र मन्वाह
 सोमे राजनि प्रणीयमाने सोमं वै राजानं प्रणीय-
 मानं मन्तरेणैव सदो हविर्दानान्यसुरा रक्षांस्य-
 जिघांसंस्तं मग्निर्माययात्वनयत् पुरस्तादेति माय-
 येति मायया हि स त मत्वनयत् तस्मादस्याग्निं
 पुरस्ताद्वरन्त्युप त्वाग्ने दिवे दिव उप प्रियं पनिप्रत
 मिति तिस्रश्चैकां चान्वाहेत्पूरो ह वा एतौ संयन्तौ
 यजमानं हिंसितोर्यश्चासौ पूर्वं उद्धृतो भवति य

मु चैन मपरं प्रणयन्ति' तद्यत्तिस्त्र्यैकां चान्वाह'
 सञ्ज्ञानानावेवैनौ तत्सङ्गमयति' प्रतिष्ठाया मेवैनौ
 तत्प्रतिष्ठापयत्यात्मनश्च यजमानस्य चाहिंसाया अग्ने
 जुषस्व प्रति इर्यं तद्वच इत्याहुत्यां हूयमानाया
 मन्वाहाम्नय एव तज्जुष्टि माहुतिं गमयति' सोमो
 जिगाति गातुविदिति' त्वचं सौम्यं' गायत्र मन्वाह'
 सोमे राजनि प्रणीयमाने' स्वयैवेनं तद्देवतया स्वेन-
 ष्चन्दसा समर्हयति' सोमः सधस्य मासददित्या-
 सत्स्यन् हि स तर्हि भवति' तदतिक्रम्यैवानुब्रूया-
 त्पृष्ठत इवाग्नीध्रं कृत्वा त मस्य राजा वरुणस्त
 मश्विनेति' वैष्णवी मन्वाह' क्रतुं सचन्त मारुतस्य
 वेधसः' दाधार दक्ष मुत्तम महर्विदं' व्रजं च विष्णुः
 सखिवाँ अपोर्णुत इति' विष्णुर्वै देवानां द्वारपः'
 स एवास्मा एतद् द्वारं विवृणोत्यन्तश्च प्रागा
 अदितिर्भवासीति' प्रपाद्यमाने ऽन्वाह' श्येनो न
 योनिं सदनं धिया कृत मित्यासन्ने हिरण्यय मासदं
 देव एषतीति' हिरण्यमय मिव इ वा' एष एत-
 देवेभ्यश्छदयति' यत्कृष्णाजिनं' तस्यादेता मन्वाहा-
 स्तभाद् द्या मसुरो विश्ववेदा इति' वारुण्या परि-
 दधाति' वरुणदेवत्यो वा' एष तावद्यावदुपनहो' याव-

त्परिश्रितानि प्रपद्यते' स्वयैवैनं तद्देवतया' स्ने-
 ष्छन्दसा समर्चयति' तं यद्युप वा धावेयुरभयं
 वेच्छेरन्नेवा वन्दस्व वरुणं बृहन्त मित्येतया परि-
 दध्याद्यावङ्गो हाभय मिच्छति' यावङ्गो हाभयं
 ध्यायति' तावद्भ्यो हाभयं भवति' यच्चैवं विद्वानेतया
 परिदधाति' तस्मादेवं विद्वानेतयैव परिदध्यात्
 ता एताः सप्तदशान्वाह रूपसमृद्धा' एतद्वै यज्ञस्य
 समृद्धं' यद् रूपसमृद्धं' यत्कर्म क्रियमाणं मृगभिवदति
 तासां त्रिः प्रथमा मन्वाह' विरुचमां ता एकविंशतिः
 सम्पद्यन्ते' एकविंशो वै प्रजापतिर्द्वादश मासाः
 पञ्चर्तवस्तय इमे लोका' असावादित्य एकविंश' उत्तमा
 प्रतिष्ठा' तद् दैवं क्षत्रं' सा श्रीस्तदाधिपत्यं' तद् ब्रध्नस्य
 विष्टपं' तत्प्रजापतेरायतनं' तत् स्वाराज्यं मृध्नोत्येत
 मेवैताभिरेकविंशत्यैकविंशत्या' ॥ ४ (३०) ॥

॥ इत्येतरेयब्राह्मणे प्रथमपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

अथानीषोमप्रणयनीया ऋचो विधातु मादौ प्रेषमन्त्रं विधत्ते
 —“अनीषोमाभ्यां प्रचीयमानाभ्या मनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः”—इति ।
 योऽयं मन्त्रः प्राचीनवंशाख्यायाः शालाया मुखे द्वारभागे पूर्व-
 सिद्धाहवनीयरूपेणावतिष्ठते, तस्माच्छालामुखीयादग्नेः सकाशात्
 कियानध्वानीध्रे धिष्णवे नेतव्यः । सोमस्य पूर्वशालामुखीयसमीपे

ऽवस्थितः ; तेनाग्निना सहानीतः सन् पुनरपि हविर्धानमण्डपे
नेतव्यः ; तदिदं मग्नीषोमप्रणयनम् ; तदर्थं होतारं प्रत्यध्वर्युः प्रैष-
मन्त्रं ब्रूयात् । तदेतत् सर्वं मापस्तम्ब आह—“शालामुखीये
प्रणयनीय मिध्व मादीप्य सिकताभिरुपयभ्याग्नीषोमाभ्यां प्रणीय-
मानाभ्या मनुब्रूहीति सम्प्रेष्यति”—इति (११.१७.२.), “अग्नि-
प्रथमाः सोमप्रथमा वा प्राक्षो ऽभिप्रव्रजन्त्याग्नीध्रीये ऽग्निं प्रति-
ष्ठाप्य”—इति (३. ४.), स च “सोमो जिगाति गातुविदित्व-
परया द्वारा * हविर्धानं राजानं प्रपादयति”—इति (८.) च ॥

अग्नीषोमप्रणयनीयास्त्वृक्षु प्रथमा मृचं विधत्ते—“सावीर्हि
देव प्रथमाय पितृ इति सावित्री मन्वाहेति”—इति । सेयं शाखा-
न्तरगतत्वात् सूत्रकारेण पठिता † (आश्व०श्रौ० ४.१०.१.) ।
तस्यास्तृतीयपादे ‘अस्मभ्यं सवितः’—इतिश्रुतत्वादियं सावित्री ।
अत्र वैय्यधिकरणस्य माशङ्क्य समाधत्ते—“तदाहुयदग्नीषोमाभ्यां
प्रणीयमानाभ्या मनु वाचाहाय कस्मात्सावित्री मनुहेति ?
सविता वै प्रसवाना मौशे सवितृप्रसूता एवैनौ तत्प्रणयन्ति ;
तस्मात्सावित्री मनुह—इति । पूर्ववद् (१२० पृ०) व्याख्येयम् ॥

द्वितीयां विधत्ते—“प्रेतु ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्या
मनुह—इति (सं० १.४०.३.) । अत्रापि वैय्यधिकरणस्य माशङ्क्य
समाधत्ते—“तदाहुयदग्नीषोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्या मनु वाचा-
हाय कस्माद् ब्राह्मणस्पत्या मनुहेति ? ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मै-
वाभ्या मेतत्पुरोगव मकर्णं वै बृह्मण्वद्रिष्यति”—इति । ‘पुरोगवं’

* ‘उभयतोहार’ हविर्धानं भवति—इति श्रुत० ब्रा० २. ५. १. ७ ।

† तथा—“सावीर्हि देव प्रथमाय पित्रे वप्राणं मरुतै वरिमाणं मरुतै ।

अथास्मभ्यं सवितः सर्वताता दिवे दिव आसुव भूरिपश्वः”—इति ।

ब्राह्मण मेव पुरोगन्तारम् 'अकः' करोति । ब्राह्मणोपेतस्य कर्मणो विनाशाभावात्तद् युक्तम् । द्वितीयपाद सुपजीव्य* ता सृचं प्रशंसति —“प्र देव्येतु स्रुतेति स-स्रुत मेव तद्यज्ञं करोति ; तस्माद् ब्राह्मणस्यत्वा मन्वाह”-इति । 'स्रुता' प्रियवचनरूपा वाग् देवी 'प्रेतु' ब्राह्मणा सह पुरो गच्छतु, 'इति' द्वितीयपादे श्रूयते ; तत्पाठेन 'यज्ञ' 'स-स्रुत मेव' प्रियवचनयुक्त मेव 'करोति' ॥

द्वितीयाद्यास्तिस्र ऋचो विधत्ते—“होता देवो अमर्त्य इति (सं० ३. २७. ७.) तृच मानेयं गायत्र मन्वाह”-इति । जुहो-त्स्विन्नन्नाविति 'होता' अग्निः । अती होतृशब्दश्रवणादिदं मानेयम् । आमेयस्य सोमप्रणयनानुकूल्यं दर्शयति—“सोमे राजनि प्रचीयमाने सोमं वै राजानं प्रचीयमान मन्तरेणैव सदो-हविर्धानान्यसुरा रक्षांस्यजिघांसंस्त मन्निर्माययात्वनयत्”-इति । यदिदं सदोनामकं मण्डपं, शकटद्वयं च, तानि 'अन्तरेण' तेषां मध्ये 'असुराः' च 'रक्षांसि' च नौयमानं 'सोमं' हन्तु मैच्छन् । 'तं' भीतं सोमम् 'अग्निः' स्वकीयया 'मायया' तानसुरान्, तानि रक्षांसि च अतिक्रम्य नौतवान् । तस्मात् सोमप्रणयनेऽप्यामेयस्य जीव्यत्व मस्ति । असुराणां रक्षासां चावान्तरजातिभेदो द्रष्टव्यः । प्रथमाया † ऋचो द्वितीय पाद मन्वूय व्याचष्टे—“पुरस्तादेति माययेति ; मायया हि स त मत्वनयत् ; तस्मादस्वान्निं पुरस्ता-च्चरन्ति”-इति । मायया सहितोऽग्निः पुरस्ताद्गच्छतीति द्वितीय-पादे श्रूयते । यस्मात् 'सः' अग्निः 'मायया' शक्त्या भीतिस्थानम् अतिसह्य 'तं' सोमम् 'अनयत्', 'तस्माद् उ' तस्मादेव कारणात्

* 'मनुजीव्य' ख ।

† यदुक्तं 'द्वितीयाद्यास्तिस्र ऋचः'-इति (७ पं०) तत्र या प्रथमा, तस्मा इति भावः ।

‘अस्य’ सोमस्य ‘पुरस्तात्’ आग्नीध्रपर्यन्तम् ‘अग्निम्’ ऋत्विजो
‘हरन्ति’ ॥

षष्ठी मारभ्य चतस्र ऋचो विधत्ते—“उप त्वाम्ने दिवे दिव,
उपप्रियं पणिप्रत मिति तिस्रश्बैकां चान्वाह”-इति । “उप त्वाम्ने”-
इत्यादिकाः क्रमेणाजातास्तिस्रः (सं० १, १. ७—८.), “उप
प्रियम्”-इत्येका (सं० ८. ६७. २८.) । उक्तस्य ऋचस्य, उक्तायाश्चै-
कस्याः, अनुवचनमुपपादयति—“ईश्वरी ह वा एतौ संयन्तौ यज-
मानं हिंसितोर्यथासौ पूर्वं उद्धृतो भवति, य सु चैन मपरं प्रश्न-
यति ; तद्यत्तिस्रश्बैकां चान्वाह सञ्ज्ञानानावेवैनी तद्धङ्गमयति ;
प्रतिष्ठाया मेवैनी तत्प्रतिष्ठापयत्वात्मनश्च यजमानस्य चाहिंसायै”-
इति । ‘यथासौ’ अग्निः ‘पूर्वं उद्धृतः’ पूर्वभाषी सन्, उत्तर-
वेद्या मानीय स्थापितः, ‘य सु’ य मपि ‘अपरम्’ अग्नि मिदानी
माग्नीध्रिष्य्य प्रति ‘प्रश्नयन्ति’ ; ‘एनौ’ उभावग्नी ‘संयन्तौ’
समेवाहुतिरित्येवं सङ्ग्रामं कुर्वन्तौ ‘यजमानं हिंसितोः ईश्वरी’
‘हिंसितुं समर्थौ’ । तथा सति, यदि ‘तिस्रश्बैकां’ चानुब्रूयात्,
तदानीम् एनौ द्वावप्यग्नी ‘सञ्ज्ञानानौ एव’ परस्परैकमत्यदुक्तावेव
कृत्वा ‘सङ्गमयति’ अन्वोन्मं संयोजयति । तिस्रसृष्टु ‘नमो भरण्य
एमसि’-इति पूर्वोद्धृतस्याग्नेर्नमस्कारः श्रूयते ; एकस्या अग्नि
‘अगन्तु विभ्रतो नमः’-इति प्रचीयमानस्याग्नेर्नमस्कारः श्रुतः ।
तेन तुष्टौ परस्परं द्वेषं परित्यज्यतः । ‘तत्’ तथासत्वेतादुभावज्जी
‘प्रतिष्ठाया मेव’ उत्तरवेद्या मग्नीध्रस्य च सञ्ज्ञोचितस्थाने एव
‘प्रतिष्ठापयति’ ; तच्च होतुः ‘आत्मनश्च’ ‘यजमानस्य च’ हिंसापरि-
हाराय भवति ॥

दशमी ऋचं विधत्ते—“अग्ने क्षुपस्व प्रति इर्यं तद्वच इति

(सं० १. १४४. ७.) आहुत्यां ज्ञयमानाया मन्वाहान्य एव तत्पुष्टि माहुतिं गमयति”-इति । आहुतिसुय शुर्वेदविहिता—
“नयवत्पुचाग्नीध्रे शुहोति*, सुवर्गस्य लोकस्याभिजिस्वै”-इति
(तै०सं० ६. ६. १. १.)”-इति । सा चापस्तम्बेन स्पष्टीकृता—
“आग्नीध्रीयेऽग्निं प्रतिष्ठाप्याग्ने नयेत्सर्वं माण्यशेषस्य जुहोति”-
इति (११. १७. ४.) । तदाहुतिकाले होता ‘अग्ने सुवस्व’-इत्येता
मनुब्रूयात् । ता मेतां प्रशंसति—अग्नय इति । ‘सुवस्व’-इति
मन्त्रे अभिधानाद् ‘आहुतिम्’ अग्नेः प्रियं सम्पादयति ॥

एकादशी मारश्च तिस्र ऋचो विधत्ते—“सोमो जिगति
नातुविदिति (सं० १. ६२. ३—५.) । ऋचं सौम्यं गायन्न मन्वाह,
सोमे राक्षनि प्रणीयमाने स्वयैवेनं तद्देवतया स्नेनच्छन्दसा समर्च-
यति”-इति मन्त्रे सोमदेवताया एव प्रतिपाद्यत्वात् सोमात्मकस्नेयं
ऋक्षीयदेवता ; गावश्चरा सोमस्य दुर्लोकादाहृतत्वात्† छन्दोऽपि
ऋक्षीयम् । अस्य ऋचस्यान्तिमं पादं मादाय व्याचष्टे—“सोमः
सधस्य मासददित्वासत्स्यन् हि स तर्हि भवति”-इति । अयं ‘सोमः’
‘सधस्य’ हविर्धानाभ्यां सहावस्मान्प्रदेशं प्राप्य ‘आसदत्’ आसक्तो-
ऽभूत् । यस्मात् ‘सः’ सोमः ‘तर्हि’ तत्पादपाठकाले ‘आसत्स्यन्
भवति’ हविर्धानदेशस्यासक्ततां करिष्यन्वर्त्तते, तस्मात् सधस्य
मासददिति युक्तम् । अस्य ऋचस्यानुवचनदेशं विधत्ते—“तदति-
क्रम्यैवानुब्रूयात् पृष्ठत इवान्नीध्रं कृत्वा”-इति । पूर्वोक्ताय
माहुत्या मध्यर्चुणा ज्ञयमानायां होता ऋचं सुपक्रम्यानुब्रूवाणो

* ‘अग्ने नय सुपथेति नयवती’-इति तत्र सायणः । सा च ऋक् ऋ० सं० १. ८८. १ ;
तै० सं० १. ४. ४२. १ ; वा० सं० ५. २६ ; ७. ४२ ; ४०. १६ ।

† ‘तृतीयसा विधी द्विषि सीध आसीत्, तं गावश्चराहृतत्’-इति तै० ब्रा० २. २. १. १ ।

गच्छन् 'तत्' आग्नीध्रस्थानम् 'अतिक्रम्यैव' 'आग्नीध्रं पृष्ठतः' इव कृत्वा तं पादम् 'अनुब्रूयात्' । अतिक्रम्येत्यस्यैव पृष्ठतः कृत्वेति व्याख्यानम् ॥

चतुर्दशी मृचं विधत्ते—“त मस्य राजा वरुचस्त मश्विनेति (सं० १. १५६. ४.) वैष्णवी मनाह”-इति । ‘व्रजं’ च विष्णुः—इति चतुर्थपादे श्रुतत्वात् । अवशिष्टं पादत्रयं पठति *—“क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः, दाधार दक्ष सुत्तम महर्विदं, व्रजं च विष्णुः सखिवां अपोर्णुत इति”—इति । अस्या ऋचोऽय मर्थः—‘अस्य’ सोमस्य उपनक्षस्य ‘राजा’ स्वामी ‘वरुचः’, ‘तम्’ ‘क्रतुं’ यागं ‘सचत’—इत्यध्याहारः । ‘अश्विना’ उभावश्विनी देवी, ‘मारुतः’ वायुः, ‘वेधाः’ ब्रह्मा च ‘क्रतुं’ ‘सचन्त’ सम-वयन्ति । “मारुतस्य वेधसः”—इति प्रथमार्थे षष्ठ्यी । ‘विष्णुः’ देवो ‘दक्ष’ देवानां ढमी कुशलम्, अतएव ‘उत्तम महर्विदं’ श्रुत्यादिनाभिन्नं सोमं ‘दाधार’ प्रणयनकाले धृतवान् । तथा ‘विष्णुः’ ‘सखिवान्’ सोमरूपेण सख्या युक्ततया तद्धान्, ‘व्रजं’ सोमस्थानं हविर्धानम् ‘अपोर्णुते’ अपगताच्छादनं करोति । सोमस्य प्रवेशाय द्वारं विवृणोतीत्यर्थः । विष्णुः दाधार ‘अपोर्णुते’ चेति । समुच्चयार्थेऽकारः । उक्तमन्त्रतात्पर्यं विस्मृत्यति—“विष्णुर्वै देवानां द्वारपः ; स एवास्मा एतद् द्वारं विवृणोति”—इति ॥

पञ्चदशी मृचं विधत्ते—“अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासीति (सं० ८. ४८. २.) प्रपाद्यमाने ऽनाह”—इति । सोमि हविर्धानं प्राप्यमाणे सति एता मृच अनुब्रूयात् ॥

* ऋचिषां संज्ञितायां न श्रुतेति समवेवेह पठितम् । एवं सर्वत्र ।

षोडशौ सूचं विधत्ते—“ऋनो न योनिं सदनं धिया कृतं
 मित्वासन्ने”-इति (सं० ८. ७१. १.) । ‘आसन्ने’ हविर्धानं
 प्रति सोमो समीपवर्त्तिनि सति एता सूचं अनुब्रूयात् । ‘न’कार
 उपसर्गः । यथा ‘ऋनः’ पञ्चौ, तत्र तत्र सञ्चारं कृत्वा ‘योनिं’
 स्वस्थानं प्राप्नोति, तथा ‘धिया’ यजमानत्विग्-बुद्ध्या ‘कृतं’ सम्पा-
 दितं हविर्धानं प्रति सोमः ‘एषति’-इति वस्त्रमाणेन सम्बन्धः ।
 द्वितीयं पादं अनुवदति—“हिरण्यं मासदं देव एषतीति”-इति ।
 ‘हिरण्यं’ सुवर्णसदृशं कृष्णाजिनम् ‘आसदम्’ उपवेशनयोग्यम्,
 सोमो ‘देवः’ ‘एषति’ प्राप्नोति । ‘इष गतौ’-इति धातुः* । हिर-
 ण्यशब्दं व्याचष्टे—“हिरण्यं मिव इ वा एष एतद् देवेभ्यश्च-
 दयति यत् कृष्णाजिनम्”-इति । हविर्धानस्य शकटस्योपरि
 सोमस्थापनार्थं कृष्णाजिनं मास्तृणन्ति । तथाच आपस्तम्ब आह
 —“दक्षिणस्य हविर्धानस्य नौङ्गे पूर्ववत् कृष्णाजिनास्तरणं
 रात्र्यासादनम्”-इति (११.१७.१०.) । ‘यदेतत् कृष्णाजिनम्’
 अस्ति, तत् ‘हिरण्यं मिव इ वै’ सुवर्णनिर्भिन्नासनं मिव
 ‘देवेभ्यः’ देवार्थम् ‘एषः’ अर्धयुः ‘छदयति’ आस्तृणाति । तस्मा-
 न्नन्ने हिरण्यं मितुपपन्नम् । एतन्नान्यविधिं सुपसंहरति—
 “तस्मादेता मनुाह”-इति । यस्मादासन्नदेशस्थानुकूलेयं ऋक्,
 तस्मात् ‘एताम्’ ऋचम् अनुब्रूयात् ॥

सप्तदशा समापनं विधत्ते—“अस्तन्नाद् वा मसुरो विश्व-
 वेदा इति (सं० ८.४२.१.) वारुण्या परिदधाति”-इति । चतुर्थ-
 पादे ‘वारुणस्य व्रतानि’-इतिश्रवणादियं वारुणी । तस्याः सोम-
 सम्बन्धं दर्शयति—“वारुणदेवस्यो वा एष तावद्यावदुपगच्छो याव-

* द्विषादिः (२१) । छन्दसि विकरचव्यतप्रयः (पा० १. १. ८५.) ।

त्परिश्रितानि प्रपद्यते ; स्वयैवैनं तद् देवतया स्नेहच्छन्दसा सम-
र्चयति”—इति । पूर्ववद् (१०५ पृ०) व्याख्येयम् ॥

अथात्र नैमित्तिक मृगन्तरं विधत्ते—“तं यद्युप वा धावेयु-
रभयं वेच्छेरन्नेवा वन्दस्व ववर्णं हृहन्त मितेयतया परिदध्याद्”—
इति । ‘तं’ यजमान मितरे बन्धवो जीवनार्थिनो ‘यदि उप वा
धावेयुः’ प्राप्नुयुः ; अथवा वैरिभ्यो भीताः ‘अभयं’ यजमानसमीपे
यदि ‘इच्छेरन्’ तदानीम् “एवा वन्दस्व”—इति (सं० ८.४२.२.)
‘एतया परिदध्याद्’ । होतुरेतद्देदनप्रशंसापूर्वक मितद्विधिं सुप-
संहरति—“यावद्भ्यो ह्यभय मिच्छति, यावद्भ्यो ह्यभयं ध्यायति ;
तावद्भ्यो ह्यभयं भवति, यच्चैवं विद्वानेतया परिदध्याति ; तस्मादेवं
विद्वानेतयैव परिदध्यात्”—इति । ‘यच्च’ यागे यथोक्तार्थं ‘विद्वान्’
होता ‘एतया’ परिदध्यात्, तत्र यजमानो ‘यावद्भ्यः’ बन्धुभ्यो
हृद्रोगपरिहाररूपम् ‘अभय मिच्छति’, अथवा वैरिभीतिपरिहार-
रूपम् ‘अभयं ध्यायति’, ‘तावद्भ्यः’ सर्वेभ्यः, तादृशम् ‘अभयं भवति’ ।
‘तस्माद्’ “एवा वन्दस्व”—इत्यनयैव ‘परिदध्यात्’ ॥

मन्त्रसङ्ख्यादि दर्शयति—“ता एताः सप्तदशाग्राह रूपसमृद्धाः,
एतद्दे यज्ञस्व समृद्धं, यद्रूपसमृद्धं ; यत्कर्त्तव्यं क्रियमाणं मृगभिवदति ;
तासां त्रिः प्रथमा मन्वाह, चिह्नत्तमां, ता एकविंशतिः सम्यच्यन्तः,
एकविंशो वै प्रजापतिर्द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्य इमे लोका
असावादित्य एकविंशः”—इति । उक्तसङ्ख्याप्रशंसार्थं मेकविंशति-
सङ्ख्यापूरणे आदित्ये बहुन् गुणान् दर्शयति—“उत्तमा प्रतिष्ठा,
तद् देवं अन्नं, सा श्री, स्तदाधिपत्यं, तद् ब्रह्मस्व विष्टपं, तत्पञ्चा-
यतेरायतनं तत् स्माराण्यम्”—इति । योय मादित्यः, असौ ‘उत्तमा
प्रतिष्ठा’ ; तत्त्वोक्तानां स्मर्यैवावस्थानात् । ‘तद्’ आदित्यस्वरूप मेव

देवं चत्र” देवसत्त्वन्विनी चत्रजातिः; “आदित्यो वै देवं चत्रम्”
-इत्यन्यत्राभिधानात् (७. ४. २.) । ‘सा औः’ आदित्यप्राप्तिरेव
भोग्यवस्तुसम्पत्तिः । ‘तद्’ आदित्यमण्डलम् ‘आधिपत्य’ स्वामित्व-
प्रापकम्; “आदित्य एषां भूतानां अधिपतिः”-इतिश्रवणात् ।
‘तद्’ मण्डलं ‘ब्रह्मस्य’ आदित्यस्य ‘विष्टपं’ स्थानभूतम् । ‘तत्’ एव
मण्डलं ‘प्रजापतेः’ अपि ‘आयतनं’ स्थानम्; आदित्यमण्डले
प्रजापत्युपासनस्वाभिधानात् । ‘तत्’ एव मण्डलं ‘स्वाराज्यम्’ पार-
तन्त्र्याभावात् ॥

उपसंहरति— “ऋभ्रोतेरत मेवैताभिरैकविंशतैकविंशत्या”-
इति । एकविंशतिसङ्ख्याभिः ‘एताभिः’ ऋग्भिः ‘एतं’ यजमानं
सृष्ट्वं करोति ‘एव’ * ॥ अभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमन्मायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२०) ॥

* ‘अधीषीमी प्रवेष्टात्’-इत्यादीनीह कल्पसूत्राणि (आश्व० ४. १०. १—१२.) । ‘आ-
वाचः’-इत्युपक्रम्य ‘अधीषीमीमांसां प्रवीयमानांश्चानुब्रूहीति सञ्ज्ञेयमिति’-इत्यादीनि
आपस्तम्बसूत्राणि (११. १७. १—१०.) । तैत्तिरीयसंक्षिप्तानु तन्त्रसूत्राणि (१. २. ५ ; ६. २. २.) ।
आत्मावनेन तु ‘अध्वये प्रक्रियमावाद्यानुवाचयति । सीमाय प्रवीयमानांश्च वा’-इति वैकल्पिक
सूत्रम् (८, ७. १, ४.) । ‘प्रियं ब्रूयात्, उभयोर्विकल्पेन श्रवणात् । आख्यानरे त्वधीषीमीमांसां
प्रवीयमानाभ्यां नित्यविविधः प्रियं उक्तोऽपि’-इति च तत्र टीका (या० ६०) । तच्च
श्रवणं अनुभूयते अतएव—‘अथाह्वये प्रक्रियमावाद्यानुब्रूहि, सीमाय प्रवीयमानायेति
वागध्वये प्रक्रियमावाद्यानुब्रूहीति त्वेव ब्रूयात्’-इति (१, २, ६, ८.) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थान्धतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्पायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य प्रथमपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः ॥

अग्निर्वै षट्^(१) । स्वर्गं वै पञ्च^(२) । प्राच्यां वै
षट्^(३) । यज्ञो वै नव^(४) । सोमो वै चत्वारि^(५) ॥१॥

अग्निर्वै, प्रयाजवद्, गणानां त्वा, दश ॥१॥

॥ इति प्रथमपञ्चिका समाप्ता ॥

* 'अग्निर्वै'—इत्यादीनि पञ्चानां मध्यायानां प्रतीकप्रापनपूर्वक-खण्डसङ्ख्याबोधकानि वाक्यानि । तदेतत् खण्डसङ्ग्रहस्य मध्यायेषु खण्डानां निचेपप्रचेपनिबन्धनानुगुणविक्रमवारणाय पूर्वाचार्यैः प्रोक्तं नवीयते चाद्यापि स्थापयवत् । अथैकदेशार्थः खण्डशब्दः पुन्रपुनःकलित इति (अम०को० १.१.१६.) 'प्रथमः खण्डः', 'द्वितीयः खण्डः'—इत्यादिप्रयोगाः, 'चत्वारि' खण्डानि इत्येवमादयः प्रयोगाश्च, निरवयवा एवेति व्यक्तं भव ।

+ एतच्च खण्डदशकसङ्ग्रहार्थं वाक्यम् । 'अग्निर्वै'—इत्यादीनि दशकप्रतीकानि, खण्डानां प्रचेपनिचेपदीयती रचय्या कोषानां सुपरि कोषरूपासीति श्रम् ॥

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथ द्वितीयपञ्चिका ॥

(तत्र)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ यज्ञेन वै देवा ऊर्ध्वः स्वर्गं लोक
मायंस्ते ऽविभयुरिमन्नो दृष्ट्वा मनुष्याश्च ऋषयश्चानु-
प्रज्ञास्यन्तीति तं वै यूपेनैवायोपयंस्तं यदूपेनैवायो-
पयंस्तदूपस्य यूपत्वं त मवाचीनायं निमित्त्योर्ध्वं
उदायंस्ततो वै मनुष्याश्च ऋषयश्च देवानां यज्ञवा-
स्त्वभ्यायन् यज्ञस्य किञ्चिदेषिष्यामः* प्रज्ञात्वा इति
ते वै यूप मेवाविन्दन्नवाचीनायं निमित्तं ते विदुर-
नेन वै देवा यज्ञ मयूयुपन्निति त मुत्खायोर्ध्वं
मिन्वंस्ततो वै ते प्र यज्ञ मजानन् प्र स्वर्गं लोकं
तद्यदूप ऊर्ध्वं निमीयते यज्ञस्य प्रज्ञात्वा स्वर्गस्य
लोकस्यानुख्यात्वा वज्रो वा एष यदूपः सोऽष्टाश्विः

* 'किञ्चिदेषिष्यामः' ऊ, टी० घ ।

कर्त्तव्यो ऽष्टाश्रिवै वज्रस्तं तं प्रहरति द्विषते भाट्ट-
 व्याय वधं यो ऽस्य स्तृत्यस्तन्नै स्तर्तवै वज्रो वै यूपः स
 एष द्विषतो वध उद्यतस्तिष्ठति तस्माद्वायेतर्हि
 यो द्वेष्टि तस्याप्रियं भवत्यमुष्यायं यूपो ऽमुष्यायं
 यूप इति दृष्ट्वा खादिरं यूपं कुर्वीत स्वर्गकामः
 खादिरेणैव वै यूपेन देवाः स्वर्गं लोकं मजयंस्तथैवै-
 तद्यजमानः खादिरेण यूपेन स्वर्गं लोकं जयति बैल्वं
 यूपं कुर्वीतान्नाद्यकामः पुष्टिकामः समां समां वै
 बिल्वो गृभीतस्तदन्नाद्यस्य रूपं मामूलाच्छाखाभिरनु-
 चितस्तत्पुष्टेः पुष्ट्यति प्रजां च पशूंश्च * य एवं विद्वान्
 बैल्वं यूपं कुरुते यदेव बैल्वं † बिल्वं ज्योतिरिति
 वा आचक्षते ज्योतिः खेषु भवति श्रेष्ठः खानां भवति
 य एवं वेद पालाशं यूपं कुर्वीत तेजस्कामो ब्रह्म-
 वर्चसकामस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं वनस्पतीनां पलाश-
 स्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं विद्वान् पालाशं
 यूपं कुरुते यदेव पालाशं ‡ सर्वेषां वा एष वनस्प-
 तीनां योनिर्यत्पलाशस्तस्मात्पलाशस्यैव पलाशेनाच-
 क्षते ऽमुष्य पलाशं ममुष्य पलाशमिति सर्वेषां हास्य
 वनस्पतीनां काम उपाप्नो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

* 'पशूँश्च' क, घ ।

†, ‡ 'बैल्वं', 'पालाशं' क ।

राजक्रयप्राप्त्यर्थं सुक्तमादी, वक्त्रेः प्रथीतिप्रतिपादिकाश्च ।
तथा हविर्धानविवर्त्तनार्था, अग्नेश्च सोमस्य च या ऋचः स्तुः ॥

अथ षष्ठाध्याये ऽन्वीषोमीयपशुर्वक्तव्यः । तत्रादौ यूपं वक्तुं
माख्यायिका माह—“यज्ञेन वै देवा ऊर्द्धाः स्वर्गं लोकं मायंस्ते
ऽविभयुरिमं नो दृष्ट्वा मनुष्याश्च ऋषयश्चानु प्रश्नास्वन्तीति ; तं वै
यूपेनैवायोपयंस्त्वं यद्यूपेनैवायोपयंस्तद्रूपस्य यूपत्वं ; तं मवाचीनाग्रं
निमित्तोर्द्धं उदायंस्ततो वै मनुष्याश्च ऋषयश्च देवानां यज्ञ-
वास्त्वभ्यायन्, यज्ञस्य किञ्चिदेषिष्यामः प्रश्नात्वा इति ; ते वै यूप
मेवाविन्दस्ववाचीनाग्रं निमित्तं ; ते विदुरनेन वै देवा यज्ञं मयू-
युपन्निति ; तं सुत्खायोर्द्धं न्यमिग्वंस्ततो वै ते प्र यज्ञं मजानन्
प्र स्वर्गं लोकम्”—इति । पुरा कदाचिद् ‘देवाः’ ज्योतिष्टोमं
यज्ञं मनुष्याय तत्फलभूतं ‘स्वर्गं’ प्राप्ताः । तत्र चावस्थाय भीतिं
प्राप्ताः । केनाभिप्रायेणेति ? स उच्यते— ये ‘मनुष्याः’ वर्षाश्रम-
धर्मप्रवृत्ताः, ये च ‘ऋषयः’ तपसि प्रवृत्ताः, ते सर्वेऽपि अस्मदीयम्
‘इमं’ यज्ञं ‘दृष्ट्वा’ स्वयं मय्यनुष्ठाय स्वर्गं समागत्यात्मान् ‘प्रश्ना-
स्वन्ति’,—ततोऽस्मत्समा भविष्यन्ति । ततस्ते देवा भीता मनु-
ष्याणां नृषीणां च व्यामोहाय ‘तम्’ एव स्वकीयं यज्ञं यूपस्तम्भेनैव
‘अयोपयन्’ मिश्रितवन्तः ; अन्यथानुष्ठानरूपं भ्रमं सुत्पादितवन्त
इत्यर्थः । यस्मात्कारणाद् ‘यूपेनैव’ ‘तं’ यज्ञम् ‘अयोपयन्’ अन्यथा
कृतवन्तः, तस्माद्योपनसाधनत्वाद्व्यापनामसम्पन्नम् । केन क्रमेण

* अथ पूर्वाध्यायार्थं संयङ्ग उच्यते राजक्रयेति श्लोकेन । तथाच षष्ठमध्याये ये चत्वारः
शब्दाः श्रुताः, तत्र क्रमेण सोमक्रयार्थाप्यायिकाकथनपूर्वकी वाग्विसर्गः, अग्निप्रणयनीया
ऋचः, हविर्धानप्रीक्षमाणीया ऋचः, अग्नीषोमप्रणयनीया ऋचयेति चत्वारोऽर्था विहित-
इति निश्चयम् ।

ध्यामोहितस्त इति ? उच्यते—‘तं यूपं पूर्वम् ऊर्ध्वाग्रं सन्त मिदानोम् ‘अवाचीनाग्रम्’ अधोमुखं’ ‘निमित्तं’ निखाय ऊर्ध्वाभिमुखं उहताः । तदानीं ‘मनुष्या ऋषयश्च’ ‘देवानां’ ‘यज्ञवासु’ यज्ञभूमिमागत्य ‘यज्ञस्य’ सम्बन्धि चिह्नं यत्किञ्चिदवगमिष्यामः, तच्च देवानुष्ठितस्य ‘प्रज्ञात्वे’ सम्पद्यते ;—इत्यभिप्रेत्य यज्ञभूमिं सर्वतः परीक्ष्य यज्ञचिह्नं मिदं मिति ‘यूप मेव’ ‘अविन्दन्’ अलभन्त । कीदृशं यूपम् ? ‘अवाचीनाग्रं’ निमित्तम्’ अधोमुखत्वेन निखातम् । ततः ‘ते’ मनुष्या ऋषयश्चैवं ‘विदुः’ । कथं मिति ? तदुच्यते—‘अनेन’ एवाधोमुखेन यूपेन ‘देवाः’ अस्मद्भूमाय स्वकीयं ‘यज्ञं’ मिश्रितवन्तः ‘इति’ । ततः ‘तम्’ अधोमुखं निखातं यूपम् ‘उरुखाय’ पुनर्ऊर्ध्वाभिमुखं ‘न्यमिन्वन्’ निखातवन्तः । ततो यथाशास्त्रं मवस्थितेन यूपेन ‘ते’ मनुष्या ऋषयश्च देवैरनुष्ठितं ‘यज्ञं’ ‘प्र’ ज्ञाय ‘स्वर्गं’ लोकं प्राजानन् । तं यज्ञं मनुष्याय स्वर्गं गता इत्यर्थः । सोऽयं मर्थः शास्त्रान्तरे सङ्गृहीतः—“यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्; तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति ; ते यूपेन योषयित्वा सुवर्गं लोकं मायन् ; तं सृषयो यूपेनैवानुप्रजानन् ; तद् यूपस्य यूपत्वम्”—इति (तै० सं० ६. ३. ४. ७.) ॥

इदानीं यूपनिखननं विधत्ते—“तद्यद्रूप ऊर्ध्वं निमीयते, यज्ञस्य प्रज्ञात्वे,—स्वर्गस्य लोकस्यानुस्थात्वे”—इति । ‘निमीयते’ निखातव्य इत्यर्थः ॥

तस्य यूपस्य तच्छणेनाष्टाश्रित्वं विधीयते—“वज्रो वा एष यद् यूपः ; सोऽष्टाश्रिः कर्त्तव्यो ऽष्टाश्रिवै वज्रस्तं तं प्रहरति;—द्विषते भ्रातृव्याय वधं यो ऽस्य स्तृत्यस्तस्मै स्तुतवै”—इति । यूपस्य वज्राश्रित्वेन वज्रत्वम् । तच्च शास्त्रान्तरे श्रूयते—“इन्द्रो वृत्राय

वर्षं प्राहरत्; स त्रेधा व्यभवत्,—स्मरस्तृतीयः, रथस्तृतीयः, यूप-
स्तृतीयम्”—इति० (तै० सं० ५.२.६.२.) । लोके वज्रस्त्राष्टकोचत्वात्
तद्रूपस्य यूपस्य षष्टाश्रित्वं कुर्यात् । ‘द्विषते आद्यव्याय वधं’ हेतुं
कुर्वतः शत्रोर्वधहेतुं ‘तं वधं’, ‘तं’ यूपं च, पुनश्च: ‘प्रहरति’ प्रहारार्थं
प्रयुङ्क्ते । अतो वज्रवत्प्रहरणसामर्थ्याद्रूपस्त्राष्टाश्रित्वं युक्तम् ।
‘यः’ शत्रुः ‘अस्य’ यजमानस्य ‘स्तृत्वः’ हिंस्रो भवति, ‘तस्मै स्तर्तवै’
तस्य शत्रोर्हिंसार्थं मिदं षष्टाश्रित्वम् । षष्टाश्रित्वसिद्धये यूपस्य
यद्व्यत्यक्तं युक्तम्, तदेव शत्रोरप्रियहेतुत्वेनोपपादयति—“वज्रो वै
यूपः, स एष द्विषतो वध उच्यतस्तिष्ठति ; तस्माद्वाप्येतर्हि यो द्वेष्टि
तस्याप्रियं भवत्यमुष्यायं यूपो ऽमुष्यायं यूप इति दृष्ट्वा”—इति ।
यो ‘यूपः’ अस्ति, ‘सः’ एव शत्रोः ‘वधे’ निमित्तभूते सति, स्वयम्
‘उच्यतस्तिष्ठति’ उद्योगवानवतिष्ठते ; अतो वज्रत्वम् । यस्मादेवं
पुरासीत्, ‘तस्मात्’ इदानीं मपि ‘यः’ शत्रुर्यजमानं ‘द्वेष्टि’, ‘तस्य’
शत्रोः विरोधियजमानानां यूपस्य दर्शनेन महद् ‘अप्रियं’
भवति,—‘असुखं’ विरोधिनां ‘यूपः’ इति निश्चये सत्यप्रियम् ; न
तु यूपमात्रदर्शनेन ॥

अथ कामनाविशेषेण यूपस्य प्रकृतिभूता वृक्षविशेषा वक्तव्याः ;
तत्रादौ खादिरवृक्षं विधत्ते—“खादिरं यूपं कुर्वीत स्वर्गकामः ;
खादिरेवैव वै यूपेण देवाः स्वर्गं लोकं मजयंस्तथैवैतद्यजमानः
खादिरेण यूपेन स्वर्गं लोकं जयति”—इति । फलद्वयार्थं निश्च-

* वाजसनेयिमिश्रं तद्यतुर्धाकरञ्च माखातम् । तथाहि—“इन्द्रो ह यत्र वनाय वज्रं
प्रजहार । स प्रहृतयतुर्धाभवत् ०—० ततो वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चरन्ति, वाभ्यां
राजन्त्यवन्धवः संव्याधेः—यूपेन च स्फीणं च ब्राह्मणाः, रथेन च शरेण च राजन्त्यवन्धवः”—
इति ब्रत० वा० १. २. ४. २ ।

वृक्षं विधत्ते—“बैल्वं यूपं कुर्वीतान्नायकामः पुष्टिकामः समा
 समां वै बिस्वो गृभीतस्तदन्नायस्य रूपं मामूलाच्छाखाभिरनु-
 चितस्तत् पुष्टेः”—इति । ‘समां समां’ तस्मिंस्तस्मिन् संवत्सरे
 बिस्ववृक्षो ‘गृभीतः’ फलैः गृहीतः ; ‘तत्’ च फलग्रहणं मदन-
 योग्यस्यान्नस्य ‘रूपम्’ बिस्वफलानि भुञ्जानैर्भक्ष्यन्ते । मूलं मारुत्य
 ‘शाखाभिः’ अनुक्रमेणोपचितो बिस्ववृक्षः ; तन्नोपचयनं ‘पुष्टेः’ स्वरू-
 पम्, तस्मात् फलद्वयं युक्तम् । अध्वर्योर्वेदनं प्रशंसति—“पुष्यति
 प्रजां च पशूंश्च य एवं विद्वान् बैल्वं यूपं कुरुते”—इति । लोकप्रसिद्धा
 बिस्वस्य प्रशस्ततां दृढयति—“यदेव बैल्वं३ बिस्वं ज्योतिरिति
 वा आचक्षते”—इति । अत्र किं पदं मध्याह्नत्यं योजनीयम् । हे
 अध्वर्यो ! किमत्र ‘बैल्वं’ यूपं कृतवानसि ? तत्सम्यग्भवता कृतम् ;
 बिस्ववृक्षस्वरूपं हि वृक्षमध्ये ‘अवृक्ष’नामकत्वेन लक्ष्मीस्वरूप-
 त्वात् पूज्यत्वेन ‘ज्योतिः’ भवति । भुतिस्तु प्रशंसाद्योतकध्वन्य-
 भिनयार्था * । ‘यदेव’ यस्मादेव कारणात् ब्रह्मवादिन एवम्
 ‘आचक्षते’, तस्माद् बैल्वो यूपोऽतिप्रशस्त इत्यर्थः । एतद्वेदनं
 प्रशंसति—“ज्योतिः स्त्रेषु भवति, श्रेष्ठः स्वानां भवति य एवं
 वेद”—इति । ‘स्त्रेषु’ आतिषु ‘ज्योतिः’ तेजस्वी ; ‘श्रेष्ठः’ श्रुतवृत्त-
 सम्पन्नः । पुनः फलद्वयाय वृक्षान्तरं विधत्ते—“पालाशं यूपं
 कुर्वीत ; तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं वनस्पतीनां
 पलाशः”—इति । ‘तेजः’ शरीरकान्तिः, ‘ब्रह्मवर्चसं’ श्रुताध्ययन-
 सम्पत्तिः । पुष्पाणां मतिरित्तत्वेन पलाशस्य तेजस्त्वम्, परब्रह्मत्व-
 श्रवणाद् ब्रह्मवर्चसत्वम् । तथाच शाखान्तरे श्रूयते—“देवा
 वै ब्रह्मवदन्त, तत्पुर्णं उपाशृणोत्”—इति (तै० सं० ३.५.७.२.) ।

* ‘अनुदात्तं’ प्रशान्ताभिपूजितयोः—इति पा० ८, २, १०० ।

एवमादि * । अध्वर्योरितहेदं प्रशंसति—“तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं विद्वान् पलाशं यूषं कुरुते”—इति । बिस्वात्पलाशं प्रशंसति—“यदेव पलाशां सर्वेषां वा एष वनस्पतीनां योनिर्यत्पलाशस्तस्मात्पलाशस्यैव पलाशेनाचक्षते,—‘अमुष्य पलाश ममुष्य पलाश मिति’—इति । हे अध्वर्यो ! किं पलाशं यूषं कृतवानसि ? तत् सम्यक् कृत मिति प्रशंसार्था भुतिः । किञ्च पलाशः सर्ववनस्पतीनां कारणभूतः ; तस्माद्योनित्वात्पलाशाख्यस्यैव वृक्षस्य सम्बन्धिना पलाशशब्देन सर्ववृक्षाणां पञ्चम् ‘आचक्षते’ व्यवहरन्ति ;—‘अमुष्य’ न्ययोघस्य ‘पलाशं’ पञ्चम्, ‘अमुष्य’ चूतवृक्षस्य ‘पलाशं’ पञ्चम् । एवं सर्ववृक्षसङ्ग्रहार्था वीक्षा । पलाशशब्दः पुंलिङ्गो वृक्षविशेषवाची, नपुंसकलिङ्गः पञ्चवाची । “पलाशे किंशुकः पर्णः”—“पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमान्”—इत्यभिधानकारैरुक्तत्वात् (अम० २. ४. २८, १४.) । यस्मात् भुतिप्रयोगः, यस्माच्च सर्ववृक्षयोनित्वम्, तस्मात् पलाशयूषः प्रशस्त इत्यर्थः † । वेदनं प्रशंसति—“सर्वेषां हास्य वनस्पतीनां काम उपाप्तो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवौघे वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

* एतज्जिज्ञास्ते लिप्तं मर्षं स्पष्टतरम्—“देवानां ब्रह्मवादं वदतां यत् । उपायधीः सुमवा वै श्रुतोऽसि । ततो मा माविशतु ब्रह्मवर्चसम् । तत् सत्वरूपसदवस्थनीय साक्षात्”—इति तै० ब्रा० १.२.१.६ । एष साम्याधाने पर्णाङ्गरणाय विनियुज्यते । तथाहि—“मायत्रिया क्रियमाचक्ष ‘यने पर्णं नपतत् ०—०’, ‘देवानां ब्रह्मवादं ०—०’—इत्येताभ्यां पर्णम् (आङ्गरि)”—इति आप० ५. २. ४ ।

† ‘यूष्या वृक्षाः पलाशखदिरविल्लरीहीतकाः’—इत्यादि आप० ७.१.१५.१६ ।

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अञ्जमो * यूप मनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरञ्जन्ति त्वा
मध्वरे देवयन्त इत्यन्वाहाध्वरे ह्येनं देवयन्तोऽञ्जन्ति
वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यं
यदृहस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या
उपस्थ इति यदि च तिष्ठासि यदि च शयासै
द्रविण मेवाश्मासु धत्तादित्येव तदाहोऽक्षयस्व वन-
स्पत इत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपा यद्यज्ञे ऽभिरूपं
तत्समृद्धं वर्ष्मन् पृथिव्या अधीत्येतद्वै वर्ष्मन् पृथिव्यै
यत्र यूप मुन्मिन्वन्ति सुमिती मीयमानो वर्चो धा
यज्ञावाहस इत्याशिष माशास्ते समिद्धस्य श्रयमाणः
पुरस्तादिति समिद्धस्य ह्येष एतत्पुरस्ताच्छ्रयते ब्रह्म-
वन्वानो अजरं सुवीर मित्याशिष मेवाशास्त आरे
अस्मदमतिं बाधमान इत्यशनाया वै पाप्मान मति-
स्ता मेव तदारानुदते यज्ञाच्च यजमानाच्चोक्षयस्व
महते सौभगायेत्याशिष मेवाशास्त ऊर्ध्वं ऊ षु ण
ऊतये तिष्ठा देवो न सवितेति यद्वै देवानां नेति
तदेषा मीऽ मिति तिष्ठ देव इव सवितेत्येव तदा-
होर्ध्वं वाजस्य सनितेति वाजसनि मेवैनं तद्धनसां

* 'ऐञ्जमो' क, ग। 'अञ्जमो' ऊ।

सनोति' यदस्त्रिभिर्वाघनिर्बिद्ध्यामह इति' कृन्दांसि
वा अश्वयो वाघतस्त्रैरेतद्देवान्यजमाना विद्ध्यन्ते' मम
यज्ञ मागच्छत मम यज्ञ मिति' यदि ह वा अपि
बहव इव यजन्ते' ऽथ हास्य देवा यज्ञ मैव गच्छन्ति'
यच्चैवं विद्वानेता मन्वाहोर्हो नः पाप्मांसो नि
केतुना' विप्रं समन्विणं दहेति' रक्षांसि वै पाप्मा-
न्विणो' रक्षांसि पाप्मानं दहेत्येव तदाह' कृधी न
जह्वांसुरथाय जीवस इति यदाह' कृधी न जह्वांसुर-
थाय जीवस इत्येव तदाह' यदि ह वा अपि नीत इव
यजमानो भवति' परि हैवैनं तत्संवत्सराय ददाति'
विदा देवेषु नो दुव इत्याशिष मेवाशास्ते' जातो
जायते सुदिनत्वे अज्ञा मिति' जातो ह्येष एत-
त्कायते' समर्थ आ विदथे वर्द्धमान इति' वर्द्धयन्त्ये-
वैनं तत् पुनन्ति धीरा अपसो मनीषेति' पुनन्त्येवैनं
तद् देवया विप्र उदियर्ति वाच मिति' देवैभ्य एवैनं
तन्निवेदयति' युवा सुवासाः परिवीत आगादित्युत्त-
मया परिदधाति' प्राणो वै युवा सुवासाः' सोऽयं
शरीरैः परिवृतः स उ खेयान् भवति जायमान इति'
खेयाञ्छेयान् ह्येष एतद् भवति जायमानस्तं
धीरासः कवय उन्नयन्ति' स्वाध्या मनसा देवयन्त इति'

ये वा अनूचानास्ते कवयस्त एवैनं तदन्नयन्ति ता
 एताः सप्तान्वाह रूपसमृद्धा एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं
 यद् रूपसमृद्धं यत्कर्म क्रियमाणं मृगभिवदति तासां
 त्रिः प्रथमा मन्वाह विरुत्तमां ता एकादश सम्पद्यन्ति
 एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् त्रिष्टुबिन्द्रस्य वज्र इन्द्रा-
 यतनाभिरेवाभी राप्नोति य एवं वेद त्रिः प्रथमां
 विरुत्तमा मन्वाह यज्ञस्यैव तद् बसो न द्यति स्थेन्ने
 बलायावित्संसाय ॥ २ ॥

यूपं विधाय तस्माज्जनादिमन्वान् विधातु मादौ प्रैषं विधत्ते
 —“अञ्जमो यूपं मनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः”—इति । ‘यूपं मञ्जमः’
 यूपस्य घृतेनाञ्जनं कुर्मः । हे होतः ! तदनुरूपा मृचं ब्रूहीति एवम्
 ‘अध्वर्युः’ प्रैषं ब्रूयात् । स च प्रैषो विकल्पेनापस्तम्बेन दर्शितः—
 “यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति सम्प्रेष्यत्यज्यमानायानुब्रूह्यञ्जमो यूपं
 मनुब्रूहीति वा”—इति (श्रौ० ७. १०. १.) । एवमध्वर्युणा प्रेषितो
 होता अञ्जनकाले वक्ष्यमाणा ऋचोऽनुब्रूयात् । अञ्जनं त्वापस्त-
 म्बेन दर्शितम्—“अथैनं मसंस्कृतेनाज्येन यजमानोऽग्रतः शकले-
 नानक्ति ऐन्द्रं मसीति चषालं मज्जा, सुपिप्यलाभ्यस्ववीषधीम्य इति
 प्रतिमुष्य, देवस्वा सविता मध्वानक्ति स्रुवेण सन्ततं मवि-
 ष्छिन्दन्नभिष्ठा मन्त्रि मनक्ति”—इति (७. १०. २, ३.) ॥

एतस्मिन्नञ्जनकालेऽनुवचनीया मृचं विधत्ते—“अञ्जन्ति त्वा
 मध्वरे देवयन्त इत्यन्वाहाध्वरे ह्येनं देवयन्तोऽञ्जन्ति”—इति (सं० ३.
 ८. १.) । हे यूप ! ‘त्वां’ ‘देवयन्तः’ देवान् पूजयितुं मिच्छन्तः,

ऋत्विजः 'भञ्जन्ति' असंस्कृतेन घृतेनाक्तं कुर्वन्ति । एतत्पादार्थस्य
याग्निकप्रसिद्धिं दर्शयति—अधुरे हि एन मिति । द्वितीयपाद
मनूय व्याचष्टे—“वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येतद् दैव्यं
यदाज्यम्”—इति । हे 'वनस्पते' यूप ! मधुरेण देवयोग्येनाज्येन,
त्वा मञ्जन्तीति पूर्वब्रान्वयः । द्वितीयार्धं मनूय व्याचष्टे—
“यदूर्ध्वं स्थिता द्रविणेह धत्ताव्यहा ज्यो मातुरस्या उपस्य इति ;
यदि च तिष्ठसि, यदि च शयासै, द्रविण मेवास्मासु धत्तादितेयव
तदाह”—इति । हे यूप ! त्वं यदूर्ध्वगः सन् 'तिष्ठाः' अवटे स्थितो
ऽभवः । 'यहा' जगन्मातुः 'अस्याः' पृथिव्याः 'उपस्ये' उपरि 'ज्यः'
निवासः ते शयनं' स्यात् । सर्वथापि 'इह' कर्मणि 'द्रविणा'
धनानि अन्नदपेक्षितानि 'धत्तात्' सम्पादयतु । अयं मुत्तरार्ध-
स्वार्थो यदि चेत्यादिना स्पष्टीकृतः ॥

द्वितीया सूचं विधत्ते—“उच्छ्रयस्व वनस्पत इति (सं० ३. ८. ३.)
उच्छ्रीयमाणायाभिरूपा ; यद्यन्ने ऽभिरूपं तत्तदुच्छ्रम्”—इति ।
हे 'वनस्पते' ! त्वम् 'उच्छ्रयस्व' शयनं परित्वज्योत्थितो भव ।
उच्छ्रयस्वेतुरक्तत्वात् 'उच्छ्रीयमाणाय' यूपायैय सूक् 'अभिरूपा' ।
तदेतदुच्छ्रयण मापस्तम्बेन दर्शितम्—“यूपायोच्छ्रीयमाणायानु-
ब्रूहीति सम्प्रत्ययतुच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीति बोद्धव्यं स्तभानान्त-
रिचं पृष्ठेतुच्छ्रयति”—इति (७. १०. ६, ७.) । अस्या ऋचो
द्वितीयपाद मनूय व्याचष्टे—“वर्षन् पृथिव्या अधीत्येतद् वर्षं
पृथिव्यै यत्र यूपं सुस्निवन्ति”—इति । 'पृथिव्याः' सम्बन्धिनि
'वर्षन्' शरीरवग्रधानभूते अस्मिन् देशे 'अधि' उपरि, उच्छ्रयस्वेति
पूर्वब्रान्वयः । ऋत्विजो 'यत्र' वेदि-तत्पूर्वदेशयोरन्तराले 'यूपम्'
'उस्निवन्ति' जह्वं तथा निखनन्ति, सोऽयं देशः 'पृथिव्या वर्षं'-

इति । मन्त्रे द्वितीयं पादं मनूय व्याचष्टे—“सुमिती मीयमानो
वर्चोधा यज्ञवाहस इत्याशिष माशास्ते”-इति । ‘सुमिती’ सुमित्या
शोभनेन प्रक्षेपेण स्थापनेन ‘मीयमानः’ स्थाप्यमानः, ‘यज्ञवाहस’
यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय ‘वर्चोधाः’ वर्चसां दीप्तीनां धाता सम्पा-
दयिता ; तेन यूपो विशिष्यते । ‘वर्चोधाः’-इत्येतदाशीःप्रार्थना ॥

द्वितीया मृचं विधत्ते—“समिद्धस्य अयमाणः पुरस्तादिति”-
इति (सं० ३. ८. २.) । अन्वाहेत्यनुवर्त्तते । अयं यूपः ‘समि-
द्धस्य’ प्रदीप्तस्याहवनीयस्य ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिशि ‘अयमाणः’
आश्रित्य वर्त्तमानः । एतत्प्रदार्थस्य याज्ञिकप्रसिद्धिं दर्शयति—
“समिद्धस्य श्लेष एतत्पुरस्ताच्छ्रूयते”-इति । अर्धं मन्त्रवेदि, अर्धं
वह्निवेदि, यूपं स्थापनात् आहवनीयपूर्वदिगाश्रयणम् । द्वितीय-
मनूय व्याचष्टे—“ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीर मित्याशिष मेवा-
शास्ते”-इति । ‘अजरम्’ अविनाशं, ‘सुवीरं’ कल्याणपुत्रादिसमृद्धि
कारकम्, ‘ब्रह्म’ परिवृढं मिदं कर्म ‘वन्वानः’ सम्भण्यमानो यूपः ।
अजरादिशब्दैः एतस्मिन् पादे प्रार्थनं शंसते । द्वितीयपादं मनूय
व्याचष्टे—“आरे अस्मदमतिं बाधमान इत्यशनाया वै पाप्मा ऽम-
तिस्ता मेव तदारानुदते यज्ञाच्च यजमानाच्च”-इति । ‘अमतिः’
बुद्धिभ्रंशः, ‘ताम्’ ‘अस्मद्’ यजमानत्विग्भ्यः ‘आरे’ दूरे यथा भवति
तथा ‘बाधमानः’ यूपः । एतत्पादगतेनामतिशब्देन क्षुधा वा
पापं बाधधीयते ; तयोः बुद्धिभ्रंशहेतुत्वात् । अस्मदित्यनेन
यज्ञो यजमानश्च विवक्षितः । ताभ्यां दुर्बुद्धिः दूरे निराक्रियते ।
चतुर्थपादं मनूय व्याचष्टे—“उच्छ्रयस्व महते सौभगायेत्याशिष
मेवाशास्ते”-इति । हे वनस्पते ! यजमानस्याधिकसौभाग्य-
सिद्ध्यर्थं मुञ्चितो भव । अस्मिन् पादे आशीर्विस्पष्टा ॥

चतुर्थीं सूचं विधत्ते—“ऊर्ध्वं ऊ बु च ऊतये तिष्ठा देवो न सवितेति”—इति (सं० ४.६.१.) । हे यूप ! ‘नः’ अस्माकम् ‘ऊतये’ रक्षन्नाय ‘ऊर्ध्वः’ ऊर्ध्वाकार एव ‘सुतिष्ठ’ स्थितिं कुरु । तत्र दृष्टान्तः—‘सविता देवो न सूर्यो देव इव’;—स यथाऋद्धञ्चा-योर्ध्वंस्तिष्ठति, तद्वत् त्व मपीत्यर्थः । एतत्पूर्वार्धगतस्य ‘न’-शब्दस्य निषेधार्थत्वं परित्यज्याङ्गीकारवाचित्वासेनात्र उपमार्थो विवक्षित इत्येतद्दर्शयति—“यद्दे देवानां नेति तदेषा मोक्ष मिति; तिष्ठ देव इव सवितेत्येव तदाह”—इति । ‘देवानां’ देवप्रतिपादकमन्त्राणां, वर्चस्वत्वत्वेन वा वेदानां, सम्बन्धि ‘नेति’ ‘यत्’ पद मस्ति, ‘तदेषां’ वेदानां सम्बन्धिनि प्रयोगे ‘ऊँ’-इत्येतत्स्मिन्नर्थे वर्तते । तथा सत्यङ्गीकार्यस्यार्थस्य विवक्षितत्वादत्रोपमार्थे विवक्षिते सति ‘तिष्ठ देव इव’-इत्यादिवाक्यार्थो लभ्यते । तृतीयपाद मन्त्रस्य व्याचष्टे—“ऊर्ध्वो वाजस्य सनितेति ; वाजसनि मेवैनं तद्धनसां सनोति”—इति । अयं यूपः ‘ऊर्ध्वः’ सन् ‘वाजस्य’ अन्नस्य ‘सनिता’ दाता, ‘तत्’ तेन पादपाठेन ‘एनं’ यूपं ‘वाजसनि मेव’ ‘सनोति’ करोतीत्यर्थः । एतस्योपलक्षणत्वात् ‘धनसां’ सुवर्णादि-दातारं च करोति । चतुर्थपाद मन्त्रस्य व्याचष्टे—“यदंजि-भिर्वाघन्निर्विज्ञयामहे इति ; कन्दोसि वा अस्त्रयो वाघतस्मैरे-तद् देवान् यजमाना विज्ञयन्ते, मम यन्न मागच्छत, मम यन्न मिति”—इति । ‘वद्’ यस्मात्कारणात् ‘अंजिभिः’ ऋत्वभिव्यक्ति-कारिभिः वाग्भिः, ‘वाघन्निः’ ऋत्वगुष्ठानभारं वहन्निः ऋत्वभिः सहिता यजमानाः ‘विज्ञयामहे’ विशेषेण देवानां ज्ञयामः । तस्माद् यूप ! त्व मूर्ध्वंस्तिष्ठति योज्यम् । अत्र ‘अंजि’-‘वाघत्’-शब्दाभ्यामलिश्रूप मापन्नाः कन्दोभिमानीनो देवा उच्यन्ते । एतत्पाद-

पाठेन छन्दोभिर्नानामन्त्रैः ऋत्विग्भिः पथ्यमानैस्सैस्त्रैर्यजमान-
देवान् विशेषेणाह्वयन्ति । भो देवाः ! ममैव यज्ञ मागच्छतेति
एकः, एव मन्येऽपि ; सर्वसङ्ग्रहार्थेयं वीष्मा । होतुरेतद्देदनं
प्रशंसति—“यदि ह वा अपि बहव इव यजन्ते ऽयं हास्य
देवा यज्ञं मेव गच्छन्ति, यत्रैवं विद्वानेता मग्वाह”-इति । ‘यद्यपि’
एकस्मिन् काले ‘बहवः’ यजमानाः ‘यजन्ते इव’ यागं कुर्वन्त्येव,
तथापि ‘अस्य एव’ विदुषः अन्नयुक्तस्यैव यजमानस्य यज्ञं प्रति
‘देवाः आगच्छन्ति’ ॥

पञ्चमी सृचं विधत्ते—“ऊर्ध्वानः पाप्मांसो नि केतुना विच्छं
समन्त्रिणं दहेति”-इति (सं० १.३६.१४.) । हे यूष ! त्वम् ऊर्ध्वः
सन् ‘केतुना’ प्रपन्नाया ‘नः’ अस्मान् ‘अंहसः’ पापात् ‘निपाहि’
नितरां पालय । ‘अन्त्रिणं’ भक्षणशीलं राक्षसादि ‘विच्छम्’
अपि ‘सन्दह’ समूहीकृत्य भक्षीकुरु । तस्य पूर्वार्धस्य तात्पर्यं
दर्शयति—“रक्षांसि वै पाप्मात्रिणो रक्षांसि पाप्मानं दहेत्येव
तदाह”-इति । यानि ‘रक्षांसि’ सन्ति, यच्च ‘पाप्मा’ विद्यते,
तत्सर्वम् ‘अन्त्रिण’-शब्देन विवक्षितम् । अत उभयदहनं मन्त्र-
प्रार्थितं भवति । तृतीयपाद मन्द्य व्याचष्टे—“ऊर्ध्वान् न ऊर्ध्व-
श्चरथाय जीवस इति यदाह, ऊर्ध्वान् न ऊर्ध्वश्चरणाय जीवस
इत्येव तदाह”-इति । ‘च’ शब्दः पूर्ववाक्येन समुच्चयार्थः ।
अपिच हे यूष ! ‘रथाय जीवसे’ रथारोहणपूर्वकाय जीवनाय ।
यद्वा ‘चरथाय’-इत्येकमेव पदम् ; चरथं चरणमाचारस्तस्मै ;
जीवनाय च ‘नः’ अस्मान् ‘ऊर्ध्वान्’ उच्छ्रितान् ‘ऊर्ध्वान्’ कुरु । ‘इति’
अनेनपादेन मन्त्रो ‘यदाह’, ‘तत्’ तत्र चरणस्य विवक्षितत्वादस्म-
दुक्तमेवार्थं मन्त्रः ‘आह’ । चरथाग्रेतिशब्दमाश्रित्य तात्पर्यं मन्त्र-

धाय, जीवसे-इतिशब्द माश्रित्य तद्दर्शयति—“यदि इ वा अपि नीत इव यजमानो भवति, परि ह्येवैनं तत्संवत्सराय ददाति”—इति । ‘यद्यपि यजमानः’ ऋतुना ‘नीतः इव भवति’; तथापि ‘तत्’ पादपाठेन ऋतुं ‘परि’ इत्य ‘एनं’ ‘संवत्सराय’ आयुःप्रदाय कालात्मने ‘ददाति’ । चतुर्थपाद मनुष्य व्याचष्टे—“विदा देवेषु नो दुव इत्याशिष मेवाशास्ते”—इति । ‘नः’ अस्मदीयं ‘दुवः’ परिचरणं ‘देवेषु’ ‘विदा’ वेदय, कथयेत्यर्थः । अनेन स्वकर्म्मणां सफलत्वं प्रार्थयते ॥

षष्ठी सूचं विधत्ते—“जातो जायते सुदिनत्वे अङ्गा मिति”—इति (सं० ३.८.५.) । अयं यूपो ‘जातः’ नित्यप्रादुर्भूतोऽपि ‘अङ्गा’ दिवसानां मध्ये ‘सुदिनत्वे’ याणयुक्तस्वाङ्गः सुदिनत्वाय जायते । एत मेवार्थं दर्शयति—“जातो ह्येष एतज्जायते”—इति । ‘एतत्’ एतेन पादपाठेन । द्वितीयपाद मनुष्य व्याचष्टे—“समर्थं आ विदथे वर्धमान इति ; वर्धयन्त्येवैनं तत्”—इति । ‘समर्थे’ मनुष्यैर्वर्जमानादिभिर्युक्ते ‘विदथे’ यज्ञदेशे ‘आ’ समन्ताद् ‘वर्धमानः’ यूप आस्ते । ‘तत्’ पादपाठेन यूपं ‘वर्धयन्त्येव’ । तृतीयपाद मनुष्य व्याचष्टे—“पुनन्ति धीरा अपसो मनीषेति ; पुनन्त्येवैनं तद्”—इति । ‘धीराः’ धीमन्तो यजमानादयः ‘अपसः’ कर्म्मणो निमित्तभूतात् ‘मनीषा’ स्वकीयया मनीषया बुद्ध्या ‘पुनन्ति’ त मिसं यूपं शोधयन्ति । ‘तद्’ तेन तृतीयपादपाठेन । चतुर्थपाद मनुष्य व्याचष्टे—“देवया विप्र उदियत्तिं वाच मिति ; देवेभ्य एवैनं तन्निवेदयति”—इति । ‘विप्रः’ ब्राह्मणः ऋत्विक्सङ्घः ‘देवया’ देवगामिनीं वाचं यूपस्तुतिं ‘उदियत्तिं’ उन्नमयति, उच्चारयतीत्यर्थः । ‘तत्’ तेन चतुर्थपादपाठेन ‘एनं’ यूपं ‘देवेभ्यः’ कथयति ॥

सप्तम्या समापनं विधत्ते—“युवा सुवासाः परिवीत आगा-
दिति (सं० ३. ८. ४.) उत्तमया परिदधाति”—इति । उक्ता-
स्त्वृक्षु येय मन्तिमा, तयानुवचनं समापयेत् । यथा लोके ‘सुवासाः’
शोभनवस्त्रोपेतो ‘युवा’ यौवनयुक्तः पुरुषोऽग्रत आगच्छति, एव
मयं यूपः परितो रश्मनया वेष्टितः ‘आगात्’ इह कर्मस्थायीतः ।
यद्वा, युवशब्देन यूपस्य प्राणरूपत्वं विवक्ष्यते ; ता मेतां विवक्षां
दर्शयति—“प्राणो वै युवा सुवासाः ; सोऽयं शरीरैः परिवृतः”—
इति । कदाचिदपि जरारहितत्वाप्राणस्य युवत्वम् । प्राण-
वेष्टनरूपत्वाच्छरीरावयवानां वस्त्ररूपत्वम् । ईदृशप्राणरूपत्वेन
यूपः प्रशस्यते— द्वितीयपाद मनूय व्याचष्टे—“स उ अयान्
भवति जायमान इति ; अयाञ्छ्रेयान् श्लेष एतद् भवति जाय-
मानः”—इति । ‘स उ’ स एव यूपः जायमानः, कर्मणि निष्पाद्य-
मानः ‘अयान्’ दिने दिने प्रशस्यतरो भवति । प्रथमतश्छेदनेन
प्रशस्तत्वम्, तद्वर्णेन ततः प्रशस्तत्वम्, अंजनेन ततोऽपीत्येवंविध-
विवक्षया ‘अयान्-अयान्’-इति वीप्सा प्रयुक्ता । उत्तरार्धं मनूय
व्याचष्टे—“त धीरासः कवय उन्नयन्ति, स्वाध्यो मनसा देव-
यन्त इति ; ये वा अनूचानास्ते कवयस्त एवैनं तदुन्नयन्ति”—
इति । ‘तं’ ‘यूपं’ धीराः बुद्धिमन्तः ‘कवयः’ अनूचानादयः
‘उन्नयन्ति’ स्तूयमानैर्गुणैरुच्छ्रितं कुर्वन्ति । कौटुशाः कवयः ?
‘स्वाध्यः’ सुष्ठु ‘आ’ समन्तात्, ध्यायतीति स्वाधीः, तस्य बहुवच-
नम्, सुधिय इत्यर्थः । ‘मनसा’ स्वकीयेन ‘देवयन्तः’ देवा-
नामु मिच्छन्तः । उक्त एवार्थो ‘ये वा अनूचानाः’-इत्यादिना
अष्टोक्ततः ॥

अत्र प्रथमम् (२४२८) “अज्जमो यूप मनुब्रूहि”—इति प्रेषितो

यथा 'यजन्ति त्वाम्'-इति प्रथमा मन्वाह, तथा 'यूपायोऽश्वीय-
माणायानुब्रूहि'-इति (आप० ७.१०.६.) प्रेषितः, 'उच्छ्रयस्व'-
इत्याद्याः ऋचः पञ्चानुब्रूयात् ; तथा 'यूपाय परिवीयमाणायानु-
ब्रूहि'-इति (आप० ७.११.४.) प्रेषितः, 'युवा सुवासाः'-इत्येता
मनुब्रूयात् ॥

उक्तमन्त्रसङ्गादिकं दर्शयति—“ता एताः सप्तान्वाह रूप-
समृद्धा, एतद्वै यज्ञस्य समृद्धं यद्रूपसमृद्धं, यत्कर्त्तव्यं क्रियमाणं मृगभि-
वदति, तासां त्रिः प्रथमा मन्वाह त्रिरक्षमां, ता एकादश सम्प-
द्यन्त, एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्, त्रिष्टुबिन्दुस्त्रय वज्र इन्द्रायतनाभि-
रेवामी राध्नोति य एवं वेद, त्रिः प्रथमां त्रिरक्षमा मन्वाह ; यज्ञ-
स्वैव तद् वसो न दधति, स्वेन्ने वलायाविस्त्रंसाय”-इति । त्रिष्टुभ
इन्द्रस्त्रय वज्रत्व मर्षवादान्तरे द्रष्टव्यम् ॥

अथ मौमांसा । द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० १६—
३८. अधि० १६.) चिन्तितम्—

“उद्विवेत्युच्छ्रयस्वेति विकल्पो वा समुच्चयः ।

विकल्पः स्मारकत्वैक्यात् प्रकारान्धत्वनोऽन्तिमः ॥

यूपस्योच्छ्रयवे कारण एष मन्त्रोऽध्वर्युणा पठ्यते *—“उद्विवेत्
स्तभानान्तरिक्षं पृण पृथिवीं सुपरेण दृष्टुह”-इति (तै० सं० १.३.
६.१.); उच्छ्रयमाणायूपाय प्रेषितेन होत्रा अयं मन्त्रः पठ्यते †—
“उच्छ्रयस्व वनस्यते वर्ष्मन् पृथिव्या अधि”-इति (ऋ० सं० ३.

* तथाचाध्वर्युवेदे एवं विहितः—“उद्विवेत्स्तभानान्तरिक्षमृष्येत्याहैषां खीकानां
विष्टुह”-इति तै० सं० ६.३.४. । तथापस्तम्बोऽप्याह (७.१०.७) ।

† तथाचात्र होत्रवेदे विहितः—“उच्छ्रयस्व वनस्यत इत्युच्छ्रयमाणायाभिरूपा”-
इति (२४० पृ०) । तथाचायानीऽप्याह (३.१.८.) ।

८. ३.) । अनयोर्युपोच्छ्रयणस्मारण मेक मेव कार्यम् । तस्माद् विकल्प इति चेत्, मैवम् ;—करणमग्न उच्छ्रयणं करोमीत्येव स्मारयति ; होत्रसु क्रियमाण सुच्छ्रयण मनुवदन् भध्वर्योः यूपोच्छ्रयणं कर्त्तव्य मित्येवंविधां स्मृतिं जनयति । तत्र स्वार्थस्योच्छ्रयणस्यैकत्वेऽपि कर्त्तव्य मित्यस्य करोमीत्यस्य च स्मृतिप्रकारस्यान्यत्वान्न कार्येक्यम् ; तेन समुच्चयः”-इति ॥

तत्रैवान्वञ्चिन्तितम्—

“उच्छ्रयस्व समिद्धस्येत्यादीनां किं विकल्पना ।

समुच्चयो वा कार्येक्यादायोऽनुस्मृतयेऽन्तिमः ॥

‘उच्छ्रयस्व’-इति (सं० ३. ८. ३.) एका, ‘समिद्धस्य अयमाणः’-इति (सं० ३. ८. २.) द्वितीया, ‘जहुँ ज बु णः’-इति (सं० १. ३६. १३.) तृतीया, ‘जहुँ नः पाहि’-इति (सं० १. ३६. १४.) चतुर्थी ; ता एताः क्रियमाण मनुवदन्त्यो होत्रा पठ्यन्ते * । तासां यूपोच्छ्रयणकर्त्तास्मारणस्य कार्यस्यैकत्वात् विकल्प इति चेत्, मैवम् ;—प्रथममन्वेष्टोत्पन्नायाः स्मृतेरुत्तरोत्तर मनुस्मृतेः पृथक्प्रयोजनत्वात् । तस्मात् समुच्चयः”-इति ॥ २ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

* तथात्रैव विहितत्वात् (२४० पृ०) । आत्रेयनायनोऽप्यात्रैव मेव (१. १. ८.) ।

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

तिष्ठेदूपाः३! अनुप्रहरे३दित्याहुस्तिष्ठेत् पशु-
 कामस्य॑ देवेभ्यो वै पशवो॑ ऽन्नाद्यायालम्भाय नाति-
 ष्ठन्त॑ तेऽपक्रम्य प्रतिवावदतो तिष्ठन्नास्मानालम्भाच्चे
 नास्मानिति॑ ततो वै देवा एतं यूपं वज्रमपश्यन्त॑ मेभ्य
 उदश्रयन्त॑ आदिभ्यत उपावर्तन्त॑ त मेवाद्याप्युपावृत्ता-
 स्ततो वै देवेभ्यः पशवो॑ ऽन्नाद्यायालम्भायातिष्ठन्त॑
 तिष्ठन्तेऽस्मै पशवो॑ ऽन्नाद्यायालम्भाय य एवं वेद॑ यस्य
 चैवंविदुषो यूपस्तिष्ठत्यनुप्रहरेत्सुर्गकामस्य॑ त मु ह
 स्मैतं पूर्वे ऽन्वेव प्रहरन्ति॑ यजमानो वै यूपो॑ यजमानः
 प्रस्तरो॑ ऽग्निर्वै देवयोनिः॑ सो ऽग्नेर्देवयोन्या॑ आहु-
 तिभ्यः सम्भूय॑ हिरण्यशरीर ऊर्ध्वः॑ स्वर्गं लोक मेध्य-
 तीत्यथ ये तेभ्यो ऽवर आसन्त॑ एतं स्वरुमपश्यन्॑ यूप-
 शकलं॑ तं तस्मिन् कालेऽनुप्रहरेत्तत्र स काम उपाप्तो
 योऽनुप्रहरणे॑ तत्र स काम उपाप्तो यः स्थाने॑ सर्वाभ्यो
 वा एष देवताभ्य॑ आत्मान मालभते॑ यो दीक्षते ऽग्निः
 सर्वा॑ देवताः॑ सोमः सर्वा॑ देवताः॑ स यदग्नीषोमीयं
 पशु मालभते॑ सर्वाभ्य॑ एव तद्देवताभ्यो॑ यजमान
 आत्मानं॑ निष्क्रीणीते॑ तदाहुर्द्विरूपो ऽग्नीषोमीयः

कर्त्तव्यो द्विदेवत्यो हीति तत्तन्नादृत्यं पीव इव कर्त्तव्यः
 पीवोरूपा वै पशवः कृशित इव खलु वै यजमानो
 भवति तद्यत्पीवा पशुर्भवति यजमान मेव तत् स्वेन
 मेधेन समर्द्धयति तदाहुर्नाग्नीषोमीयस्य पशोरग्नी-
 यात्युरुषस्य वा एषो ऽश्नाति यो ऽग्नीषोमीयस्य
 पशोरश्नाति यजमानो ह्येतेनात्मानं निष्क्रीणीत
 इति तत्तन्नादृत्यं वार्ष्णेन वा एतद्विवर्यदग्नीषोमीयो-
 ऽग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो हव मंहंस्तावेन मब्रूता
 मावाभ्यां वै हव मवधीर्वरं ते वृणावहा इति वृणाथा
 मिति तावेत मेव वर मवृणातां श्वः सुत्यायां पशुं
 स एनयोरेषो ऽच्युतो वरवृतो ह्येनयोस्तस्मात्त-
 स्याशितव्यं चैव लीप्सितव्यं च ॥ ३ ॥

यूपाञ्जनादिसम्बद्धा ऋचो विधाय यूपविषयं किञ्चिद्विचार
 भवतारयति—“तिष्ठेद्यूपाः अनुग्रहरेदित्याहुः”—इति । कर्मणि
 समाप्ते सति पश्चादयं ‘यूपः’ किं स्वस्थाने ‘तिष्ठेत्’, किं वा तं यूपं
 वक्त्रे ‘ग्रहरेत्’ ? ‘इति’ एवं विचारं ब्रह्मवादिनः ‘आहुः’ विचारार्थं
 भुतिद्वयम् * ।

तच्च कामनाविशेषेण स्थितिपक्षं स्वीकरोति—“तिष्ठेत् पशु-
 कामस्य”—इति । तदेतदुपपादयितुं माख्यायिका माह—“देवेभ्यो
 वै पशवो ऽन्नाद्यायालभाय नातिष्ठन्तः; ते ऽपक्रम्य प्रतिवावदतो

* ‘विचार्यमाधानाम्’—इति पा० ८. २. ९७ ।

तिष्ठन्नास्मानालस्रध्वे नास्मानिति ; ततो वै देवा एतं यूपं वक्ष्य
मपश्यंस्त मेभ्य उदययंस्तस्माद्भिभ्यत उपावर्तन्त ; त मेवाद्याप्युपा-
वृत्तास्ततो वै देवेभ्यः पशवो ऽन्नाद्यायालभायातिष्ठन्त”-इति ।
पुरा कदाचित् ‘देवेभ्यः’ देवानाम् ‘अन्नाद्याय’ पयोदध्याद्यन्न-
भक्षणाय ‘आलभाय’ अग्नीषोमीयवायव्यादिपशूनालभ्य कर्मणि च
‘पशवः’ ‘नातिष्ठन्त’ नाङ्गीकृतवन्तः । अनङ्गीकृत्य ‘ते’ पशवो
‘देवेभ्यः अपक्रम्य’ ‘प्रतिवावदतः’ प्रतुष्टरं पुनःपुनर्वदन्तो दूरे
‘अतिष्ठन्’ । किं तदुत्तर मिति, तदुच्यते—हे देवाः ! यूयं कदा-
चिदपि ‘न अस्मान् आलस्रध्वे’ अस्मान् पशूनालभ्य कर्मणि
विशसितुं समर्था न भविष्यथ । पुनरपि ‘नास्मान्’-इति वाक्या-
वृत्तिरादरार्था । सर्वयैवास्मदीयालभ्यो न चटिष्यते * । तद्यत्पुष्टरं
श्रुत्वा देवाः पशुभीतिहेतुम् ‘एतं’ ‘यूपं वक्ष्यरूपम्’ ‘अपश्यन्’ ।
यूपस्यवक्ष्यत्वश्रुतिः पूर्व मेवोदाहृतम् (२३३५०) । ‘तं’ यूपम् ‘एभ्यः’
पश्यथम् ‘उदययन्’ ऊर्ध्वं मवस्थापयन् । तस्मात् उच्छ्रितादूपाद्
‘विभ्रतः’ पशवो देवान् ‘उपावर्तन्त’ । यस्मादेवं पूर्वं वृत्तम्,
तस्मादिदानीं मपि यागेषु त मेव यूपं मुद्दिश्य पशव उपाकृता
दृश्यन्ते । ततो देवानां दध्याद्यन्नाद्याय कर्मस्वालभाय च
पशवोऽङ्गीकृतवन्तः । एतद्देदनं यूपवस्थानं च प्रशंसति—
“तिष्ठन्ते ऽस्मै पशवो ऽन्नाद्यायालभाय य एवं वेद, यस्य चैववि-
दुषो यूपस्तिष्ठति”-इति । ‘यस्य’ यजमानस्वेत्यर्थः ॥

अथ फलविशेषाय प्रहरणपक्षं सुपादत्ते—“अनुप्रहरित् स्वर्ग-
कामस्य”-इति । कर्मसमाप्तिं मनु तं यूपं मग्नीं प्रक्षिपेत् ।
तदेतदुपपादयति—“त सु ह स्मैतं पूर्वं ऽन्वेव प्रहरन्ति”-इति ।

* ‘चटते’ क ।

पूर्वपक्षम् 'आहुः'— यस्मादस्य पशोरन्विष्य सोमश्चेत्येते द्वे देवते, तस्माद् तदनुसारेण यः पशुः 'द्विरूपः' शुक्लकृष्णादिवर्णद्वयोपेतः 'कर्त्तव्यः' इति । तदेतद्ब्रह्मवादिनो मत मनादरणीयम् । किन्तु 'पीव इव' शरीरपुष्ट्या स्थूल एव पशुः 'कर्त्तव्यः'; लोके हि 'पशवः पीवोरूपा वै' मेदवृद्धा वै प्रायेण स्थूलरूपा एव भवन्ति । 'यजमानः' तु पश्वनुष्ठानदिने 'कृशितः इव' उपवसद्दिनेषु स्वल्पक्षीराहारेण तदानीं कृश एव भवति । 'तत्' तथा सति यद्ययं 'पशुः' स्थूलो भवेत्, तेन पशुस्थीत्येन कृशशरीरं 'यजमान मेव' 'स्वेन मेधेन' स्वकीययज्ञसाधनरूपेण समृद्धं करोति ॥

पुनरपि पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां पशुलक्षणस्य हविषः शेषभक्षणमुपपादयितुं पूर्वपक्ष माह—“तदाहुर्नाग्नीषोमीयस्य पशोरश्रीयात्पुरुषस्य वा एषो ऽश्रीति यो ऽग्नीषोमीयस्य पशोरश्रीति, यजमानो ह्येतेनात्मानं निष्क्रीणीत इति”—इति । 'तत्' तत्र पशौ पूर्वपक्षिणः 'आहुः'— 'अग्नीषोमीयस्य पशोः' मांसं 'नाश्रीयात्' ! यस्तद् भक्षयति, असौ 'पुरुषस्य' मांसं मेव भक्षयति । यस्माद् 'यजमानः' 'एतेन' पशुना स्वात्मानं 'निष्क्रीणीते', तस्मात् तत्-स्वरूपोऽयं पशुः । 'इति'-शब्दः पूर्वपक्षसमाप्त्यर्थः । तं निराकृत्य सिद्धान्त माह—“तत्तन्नाट्यं”; वार्त्तन्नं वा एतद्विविर्दग्नीषोमीयो, ऽग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रं महंस्तावेन मब्रूताम्, षावाभ्यां वै वृत्रं मवधीर्वरं ते वृणावद्वा इति । वृणाथा मिति ; तावेत मेव वरं महणातां,—श्वः सुत्यायां पशुं स एनयोरेषो ऽच्युतो वरवृत्तो ह्येनयोस्तस्मात्तस्याशितव्यं चैव लीप्सितव्यं च”—इति । 'तत्' पूर्वपक्षिभिरुक्त मनादरणीयम् । यः 'अग्नीषोमीयः' पशुरस्ति, 'एतद्वार्त्तन्नं' वृत्रहत्यानिमित्तं 'हविः' । कथं मेतदिति, तदुच्यते

—‘अग्नीषोमाभ्यां’ निमित्तभूताभ्याम् ‘इन्द्रो वृत्रं हतवान्’ ।
 अस्वार्थस्य अत्यन्तरप्रसिद्धियोतनार्थो ‘वै-शब्दः’ । सोऽयं मर्यः अत्य-
 न्तरे “त्वष्टा हतपुत्रः”—इत्यनुवाके (तै० सं० २.४.१२.१.) प्रपञ्चितः ।
 वृत्रे हते सतीन्द्रं प्रत्यग्नीषोमावेवम् ‘अम्रूताम्’—हे इन्द्र ! आवाञ्चि-
 मित्तं वृत्रं हतवानसि, अतो वृत्रवधस्य निमित्तभूतौ आवां तव
 सकाशाद् ‘वरं’ प्रार्थयामहे । इतुगन्ता वरं प्रार्थितवन्तौ,—‘शः
 सुत्वायां’ परेदुरः सोमाभिषवे प्रसक्ते सति, पूर्वदिने पशुरूपं वरं
 व्रतवन्तौ । ‘स एषः’ पशुः ‘एनयोः’ अग्नीषोमयोः ‘अचुरतः’ अवश्यं
 कर्त्तव्यः ; वरेण व्रतत्वात् । ‘तस्मात्’ एवं प्रशस्तत्वात् ‘तस्य’
 पशोर्मांसम् ‘अशितव्यं चैव’ सर्वदा भक्षितव्यं भव । न केवलं
 भक्ष्यं, किन्तु ‘लीलितव्यं च’ भक्षणात् पूर्व मादरेण महता लब्धु-
 मेष्टव्यं मपि । तावेतौ पूर्वोत्तरपक्षौ शास्त्रान्तरे सङ्गृहीतौ—
 “तस्मात्तस्य नाशं पुरुषनिष्क्रयश्च इव ह्ययो खत्वाहुरग्नीषो-
 माभ्यां वा इन्द्रो वृत्रं महञ्चिन्ति ; यदग्नीषोमीयं पशुं मांसभते,
 वार्षन्न एवास्व स तस्माद्वाश्यम्”—इति (तै० सं० ६.१.११.६.) ॥

अत्र मीमांसा । प्रथमाध्याये चतुर्धपादे (जै० सू० २३.
 अधि० १२.) चिन्तितम्—

“यजमानः प्रस्तरोऽत्र गुणो वा नाम वा श्रुतिः ?

सामानाधिकरक्ष्येन स्यादेकस्यान्यनामता ॥

गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्यं प्रस्तरवर्त्तिती ।

अंशांशित्वाद्यभावेन पूर्ववद्वात्र संश्रुतिः ॥

सर्वभेदादनामत्वं गुणस्यैवक्रियेत सः ।

यागसाधनताद्वारा प्रधानप्रस्तरश्रुतिः ॥

इदं मान्नायते—“यजमानः प्रस्तरः”—इति (२५१४०१०पं०),

तत्र यजमानस्य प्रस्तरशब्दो नामधेयम् ; यागीनेत्यादाविव सामा-
नाधिकारस्यात् । इत्येकः पक्षः । गुणविधिरित्यपरः । तत्रापि
यजमानकार्ये जपादौ प्रस्तरस्य अचेतनस्य सामर्थ्याभावात्,
प्रस्तरकार्ये सुग्धारणादौ यजमानस्य अशक्तत्वात्, यजमानरूपो
गुणोऽभिधीयते * । एवं सति पञ्चाङ्गुतस्य प्रस्तरशब्दस्य कार्य-
लक्षकत्वेऽपि प्रथमश्रुतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्भविष्यति । न
चात्र पूर्वग्यायेन स्तुतिः सम्भवति ; अष्टाकपालहादशकपालयो-
रिवांशंशित्वाभावात् । 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता जर्जोऽवर्ध्वै (तै०
सं० २. १. १. १.)"-इतिवत् स्तुतिरिति चेत्, न ; प्रस्तरादि-
धर्मवत् कस्यचिदुत्कर्षस्याप्रतीतेः । तस्मान्नामगुणयोरन्यतरस्य
मिति प्राप्ते, ब्रूमः,—गोमहिषयोदिवात्यक्तप्रसिद्धत्वाच्च नाम-
धेयत्वं युक्तम् ; गुणपक्षे, जलो प्रहरणस्य प्रस्तरविषयत्वात्,
यजमाने प्रकृते सति कर्मलोपः स्यात् । तस्मात् प्रस्तरशब्दो यज-
मानशब्देन स्तूयते । स यथा सिंहो देवदत्त इत्यत्र सिंहगुणेन
शौर्यादिनोपेतो देवदत्तः सिंह इत्याख्यायते, तथा यजमानगुणेन
यागसाधनत्वेन युक्तः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । एवं "यज-
मानो यूपो यजमानः प्रस्तरः"—इत्यादिषु (२५१ पृ०) द्रष्टव्यम् ॥

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे (जै० सू० १—७, † अधि० १.)

चिन्तितम्—

“स्वयं कुरुत इत्यत्र स्वयंरूपात् पृथक् क्रियाम् ।

प्रयोजयेन्न वाक्योऽसु विशिष्टस्य विधानतः ॥

* 'विधीयते' ख, ग, घ ।

† तेषाञ्च सूत्राणां चित्वांशं चित्वांशं सुक्तं शवरसामिना । तदाह च तत्परवकारः—
'व्याख्यानात्तरं तु बिल्वरीक्तस्य संक्षेपमाकार्यं कृतं माषकारिण'-इति ।

पायस्य यूपस्य स्वरी तस्य विशेषणे ।

विहिते लाघवं तस्मादनुनिष्यन्न एव सः ॥

अग्नीषोमीये पशौ श्रूयते—“यूपस्य स्वरं करोति”—इति * ।

तत्र यूपो यथा छेदनस्य प्रयोजकः, तथा स्वरः छेदनं प्रयोजयति ।
कृतः ? करोतीत्यनेन विशिष्टविधिप्रतीतेः । करोतिधातोर्भावनम्
मुख्योऽर्थः । तत्र यूपशब्दोपलक्षितः खादिरादिवृक्षः कारणम् ;
छेदनादिरितिकर्तव्यता ; ह्येनेन वृक्षेण स्वररत्पादनीय इति
विशिष्टविधिः । उत्पन्नस्य स्वरोर्विनियोग एव मान्यातः—
“स्वरश्चा पशुं मनन्ति”—इति (तै० सं० ५.५.७.१ †) । तस्मात् स्वरः
छेदनस्य प्रयोजक इति प्राप्ते, श्रूमः ; —यस्यमाणस्य यूपस्य यः
प्रथमः पतितः शकलः, सः स्वररिति स्वरत्वेनाममात्रविधि-
र्लाघवात् स्वरं छेदनस्य प्रयोजकः, किन्तु यूपप्रयुक्ते छेदने
स्वयं अनुनिष्यस्यते”—इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ ३ ॥

* अत० ब्रा० १. ७. १. २४ । कात्या० श्रौ० १. ७. १७ ।

† ‘स्वरं मनन्धांयं स्वधितिना पशुं समनन्ति ह्येतेनात्मी पशुं त्रायेषां मिति शिरसि ।
न, प्रा स्वधितिना स्वरश्चैव’ इति आप० श्रौ० ७. १४. ११, १२ ।

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

आग्नीभिराग्नीणाति' तेजो वै ब्रह्मवर्चस माग्नि-
 स्तेजसैवैनं तद् ब्रह्मवर्चसेन समर्ह्यति' समिधो
 यजति' प्राणा वै समिधः' प्राणा ह्रीदं सर्वं समिन्वते'
 यदिदं किञ्च' प्राणानेव तत् प्रीणाति' प्राणान् यज-
 माने दधाति' तनूनपातं यजति' प्राणो वै तनूनपात्स'
 हि तन्वः पाति' प्राण मेव तत्प्रीणाति' प्राणं यजमाने
 दधाति' नराशंसं यजति' प्रजा वै नरो वाक् शंसः'
 प्रजां चैव तद्वाचं च प्रीणाति' प्रजां च वाचं च
 यजमाने दधातीळो यजत्यन्नं वा इळो' ऽन्न मेव
 तत्प्रीणात्यन्नं यजमाने दधाति' बर्हिर्यजति' पशवो
 वै बर्हिः' पशूनेव तत्प्रीणाति' पशून्यजमाने दधाति'
 दुरो यजति' वृष्टिर्वै दुरो' वृष्टि मेव तत्प्रीणाति'
 वृष्टि मन्नाद्यं यजमाने दधात्युषासानक्ता यजत्य-
 होराचे वा उषासानक्ता' होराचे एव तत्प्रीणात्यहो-
 रात्रयोर्यजमानं दधाति' दैव्या होतारा यजति'
 प्राणापानौ वै दैव्या होतारा' प्राणापानावेव तत्प्री-
 णाति' प्राणापानौ यजमाने दधाति' तिस्रो देवीर्यजति'
 प्राणो वा अपानो व्यानस्तिस्रो देव्यस्ता' एव तत्
 प्रीणाति' ता यजमाने दधाति' त्वष्टारं यजति' वाग्वै

त्वष्टा वाग्धीदं सर्वं ताष्टीव' वाच मेव तत्प्रीणाति'
 वाचं यजमाने दधाति' वनस्पतिं यजति' प्राणो वै
 वनस्पतिः प्राण मेव तत्प्रीणाति' प्राणं यजमाने
 दधाति' स्वाहाकृतोर्यजति' प्रतिष्ठा वै स्वाहाकृतयः
 प्रतिष्ठाया मेव तद्यज्ञ मन्ततः प्रतिष्ठापयति'
 ताभिर्यथऋष्याप्रीणीयाद्यथऋष्याप्रीणाति' यजमान
 मेव तद्वन्मुताया नोत्सृजति' ॥ ४ ॥

अग्नीषोमीयं पशुं विधाय तत्रैकादश प्रयाजान् विधत्ते—
 “आप्रीभिराप्रीणाति”—इति । तेषां प्रयाजादीनां याज्याः
 प्रीतिहेतुत्वादाप्रीशब्दे नोच्यन्ते । एतच्च शास्त्रान्तरे श्रुतम्—
 “आप्रीभिराप्नुवन् तदाप्रीणा माप्रीत्वम्”—इति * । ताभिराप्री-
 सज्जन्काभिः प्रयाजादिभिः ‘आप्रीणाति’ देवताः, सर्वञ्च प्रीणयेत्;
 तप्रीत्यर्थं याज्याः पठेदित्यर्थः । ताः प्रशंसति—“तेजो वै ब्रह्म-
 वर्चस माप्रियस्तेजसैवेन तद् ब्रह्मवर्चसेन समर्हयति”—इति । आण्य-

* अत एवोक्तं यास्केन—“अद्यात आप्रियः । आप्रियः कस्मात् ? आप्रीतेः प्रीणातेषां
 ‘आप्रीभिराप्रीणाति’—इति च ब्राह्मणम्”—इति निरु० पृ. २. १ । इत आरभ्य अध्यायान्
 यावदाप्रीविचाराः । ‘यज्ञो वै प्रजापतिः०—०स एता आप्रीरपश्यन्, ताभिर्वै सुखत
 आत्मान माप्रीचीत ; यदेता आप्रियो भवन्’—इत्यादि तै० सं० ४. ७. ८. १ । ‘अद्याप्री-
 भिरवन्ति ०—०थी दीक्षते, तस्य रिचिचान इव आत्मा भवति ; त मैताभिराप्रीभिराप्याय-
 यन्ति ; तद्यदाप्याययन्ति, तस्मादाप्रियो नाम । तस्मादाप्रीभिरवन्ति । ते वा एत एकादश
 प्रयाजा भवन्’—इत्यादि च श्रुत० ब्रा० १. ८. १ ; पुनरश्वमेधप्रकरणे ‘तम् (पशुम्)
 एताभिराप्रीभिराप्रीणात्’—इत्याद्यपि ११. ८. १. ५. ।

द्रव्यकत्वात्तेजस्त्वम्, शास्त्रीयसंस्कारसाधनत्वात् ब्रह्मवर्चसत्वम् ।
तेन याज्यापाठेन यजमानस्य तदुभयं समृद्धं भवति ॥

प्रथमं प्रयाजं विधत्ते—“समिधो यजति”—इति । समिन्ना-
मकदेवतात्वात् यागोऽपि समिधइति-शब्देनोच्यते । समिन्ना-
मकयागं कुर्यादित्यर्थः यद्वा, ह्यौत्रप्रकरणत्वात् समिहेवताविषयां
याज्यां पठेदित्यर्थः । तत्रकारं बोधायन आह—“यदा जानाति
समिधः प्रेष्यति तं मैत्रावरुणः प्रेषति होता यक्षदग्निं समिधा
सुषमिधा समिध मित्यथ होता यजति समिधो अथ मनुषो
दुरोषे तावैव मेव व्यतिषङ्ग सुत्तरेण मैत्रावरुणः प्रेषति, उत्तरे-
णोत्तरेण होता यजति”—इति । अस्याय मर्थः—“समिधः प्रेष्य”-
इति मन्त्रेणाध्वर्युः मैत्रावरुणं प्रेषति । तदानीं मयं मैत्रावरुणः
प्रेषसूक्तेन “होता यक्षदग्निं समिधा”—इत्यनेन (तै० ब्रा० ३. ६. २.)
प्रथममन्त्रेण होतारं प्रेषति । होताप्याप्रीसूक्ते * “समिधो अथ”-
इत्येतां (सं० १. १८८. १.) प्रथमयाज्यां पठति । एव सुत्तर-
व्राध्वर्युः मैत्रावरुणहोतारौ परस्परसन्निधौ स्वस्वमन्त्रयागं कुर्याता-
मिति तत्र प्रथमा याज्या इति ॥ ॥ अथ समिद्-देवतां प्रशं-
सति—“प्राणा वै समिधः, प्राणा ह्रीदं सर्वं समिन्वते यदिदं
क्विच्च; प्राणानेव तत् प्रीणाति, प्राणान् यजमाने दधाति”—इति ।
‘समिधः’ समिन्वनस्य सम्यक्-प्रकाशहेतवः प्रथमप्रयाजदेवताः ।
प्राणस्वरूपदेवताया एकत्वेऽपि समिध इति बहुवचनं पूजार्थम् ।
जगति ‘यत्किञ्चिदिदं’ शरीरजातं मस्ति, तत् ‘सर्वं’ ‘प्राणाः’
‘समिन्वते’ प्रकाशयन्ति ; अतस्तेषां समिद्रूपत्वम् । ‘तत्’ तेन

* समिधो अथ इति कादशर्थं नवमं (सं० १. २४. २ = १८८.) सूक्तं मागस्त्वम् ।
पञ्चावगण्यानां मिकादशप्रयाजरूपं निव माप्रीसूक्तम् ।

याज्यापाठेन 'प्राधानेव' तोषयति, तत् 'यजमाने' अपि 'प्राधानं' सम्पादयति ॥

अत्र प्रयाजानां क्रमेण,— समिधः, तनूनपात्, नराशंसः, इळः, बर्हिः, दुरः, उषासानक्ता, दैव्याहोतारा, तिस्रोदेव्यः, त्वष्टा, वनस्पतिः, स्नाहाकृतयः,—इत्येता देवताः वसिष्ठशुन-
कात्रिवध्रध्वराजन्यानां नराशंसो द्वितीयः, अन्येषां तनूनपाद् द्वितीयः ॥

तद्देवताविषयां द्वितीयां याज्यां विधत्ते—“तनूनपातं यजति ; प्राणो वै तनूनपात् ; स हि तन्वः पाति, प्राण मेव तप्रीणाति,— प्राणं यजमाने दधाति”—इति । अत्रार्धयुगैवप्रकार मापस्तम्ब आह—“समिधः प्रेषेति प्रथमं सम्प्रेष्यति । प्रेष प्रेषतीतरान्”— इति (त्री० ७. १४. ७) । अतो ऽस्माद् द्वितीयपर्याये प्रेषेति-
मन्त्रेणाध्वर्युर्मैत्रावरुणं प्रेषयति । स च मैत्रावरुणः प्रेषसूक्तगतेन “होता यच्चतनूनपातम्”—इत्यनेन द्वितीयमन्त्रेण होतारं प्रेषयति । स तु होता आप्रीसूक्तगतां “तनूनपात्”—इत्येतां द्वितीयां याज्यां पठेत् । तनू शरीरं न पातयतीति तनूनपात् । शरीरे वसति प्राणे न पतति, किन्तु प्राणः शरीराणि चालयति ; अतस्तनून-
पाद्देवस्य प्राणरूपत्वम् ॥

द्वितीयप्रयाजयाज्यान्तरं विधत्ते—“नराशंसं यजति ; प्रजा वै नरो, वाक् शंसः, प्रजां चैव तद्वाचं च प्रीणाति,— प्रजां च वाचं च यजमाने दधाति”—इति । अर्धयुगप्रेषितो मैत्रावरुणो “होता यच्चनराशंसम्”—इति मन्त्रेण होतारं प्रेषयति । होता “नराशंसस्य”—इति याज्यां पठेत् । नरान् मनुष्यान् शंसति वाचा स्वीतीति नराशंसः । तथा सति प्रजाया नराशंस-

वाच्यत्वाद्वाचश्च शंसनहेतुत्वादुभयप्रीतिः ; यजमानेऽपि तदुभय-
सम्पत्तिः ॥ अनयोऽरुभयोर्मन्त्रयोरधिकारिभेदेन व्यवस्था माप-
स्तम्ब आह—“नराशुसो द्वितीयः प्रयाजो वसिष्ठशुनकानाम् ;
तनूनपादितरेषां गोब्राह्मणम्”—इति ॥

द्वितीयां प्रयाजयाज्यां विधत्ते—“इळो यजत्यन्नं वा इळो
ऽन्नं मेव तप्रीणाति,—अन्नं यजमाने दधाति”—इति । “होता-
यक्षदग्नि मिळ ईळितः”—इति प्रेषितो होता “आ जुह्वानः”—
इत्येतां याज्यां पठेत् । इत्यत इति व्युत्पत्त्याश्च मिट्शब्द-
वाच्यम् ॥

चतुर्थीं विधत्ते—“बर्हिर्यजति ; पशवो वै बर्हिः, पशून्नेव
तप्रीणाति,—पशून्यजमाने दधाति”—इति । “होता यक्षबर्हिः
सुष्टरीम्”—इतिमन्त्रेण प्रेषितो होता “प्राचीनं बर्हिः”—इत्येतां
याज्यां पठेत् । बृंहणस्य पोषणस्य हेतुर्बर्हिः ; पशवश्च क्षीरादि-
दानेन तादृशत्वाद्बर्हिःस्वरूपाः ॥

अथ पञ्चमीं विधत्ते—“दुरो यजति ; वृष्टिर्वै दुरो, वृष्टि मेव
तत् प्रीणाति,—वृष्टि मन्नाद्यं यजमाने दधाति”—इति । “होता
यक्षद् दुर ऋष्या”—इत्यादिना मन्त्रेण प्रेषितो होता “व्यचस्वती-
रुर्विया”—इत्येतां याज्यां पठेत् । ‘दुरः’ द्वारदेवताः ; वृष्टिश्च
जीवनद्वारा ॥

षष्ठीं विधत्ते—“उषासानक्ता यजत्यहोरात्रे वा उषासा-
नक्ताहोरात्रे एव तप्रीणात्यहोरात्रयोर्यजमानं दधाति”—इति ।
“होता यक्षदुषासानक्ता”—इतिमन्त्रेण प्रेषितो होता “आ सुष-
यन्ति”—इत्यादिकां याज्यां पठेत् । उषः-शब्दस्य नक्त-शब्दस्य
चाहोरात्रविषयत्वं लोकप्रसिद्धम् ॥

सप्तमीं विधत्ते—“दैव्या होतारा यजति; प्राचापानी वै दैव्या होतारा, प्राचापानावेव तत्प्रीणाति,—प्राचापानी यजमाने दधाति”—इति । “होता यच्चद् दैव्या होतारा”—इतिमन्त्रेण प्रेषितो होता “दैव्या होतारा प्रथमा”—इति याज्यां पठेत् ॥

अष्टमीं विधत्ते—“तिस्रो देवीर्यजति; प्राचा वा अपानी व्यानस्तिस्रो देव्यस्ता एव तत्प्रीणाति,—ता यजमाने दधाति”—इति । “होता यच्चत् तिस्रः”—इत्यादिमन्त्रेण प्रेषितो होता “आनी यन्नम्”—इति याज्यां पठेत् । इळा-सरस्वती-भारतीति-शब्दैरभिधेया देव्यो यथा तिस्रः, एवं प्राचापानव्याना अपि; सङ्ग्रासाम्यात् तिस्रो देव्यः ॥

नवमीं विधत्ते—“त्वष्टारं यजति; वाग्वै त्वष्टा, वाग्घीदं सर्वं ताष्टीव वाच मेव तत्प्रीणाति,—वाचं यजमाने दधाति”—इति । “होता यच्चत् त्वष्टारम्”—इतिमन्त्रेण प्रेषितो होता “य इमे व्यावापृथिवी”—इति याज्यां पठेत् । “तच्चू त्वच्चू तनूकरणे”—इत्यत्र त्वच्चूत्यादिधातोक्त्यक्तः शब्दस्त्वष्टारं देवता माचष्टे । वाचश्च तच्चश्चेतुत्वात् त्वष्टृत्वम् । तदेव वाग्घीत्यनेन स्पष्टीक्रियते । यस्मात् ‘इदं सर्वं’ जगद् ‘वाग्’ ‘ताष्टीव’ तच्चतीव; यथा तच्चणेन काष्ठं प्रीढं मपि सूक्ष्मं भवति, एवं महान्तोऽपि पर्वतादयोऽप्येनैव शब्देन गृह्यन्ते; तदेतज्जगत्तष्टन मिव भवति ॥

दशमीं विधत्ते—“वनस्पतिं यजति; प्राचो वै वनस्पतिः, प्राच मेव तत्प्रीणाति,—प्राचं यजमाने दधाति”—इति । “होता यच्चन्नस्पतिम्”—इत्यादिमन्त्रेण प्रेषितो होता “उपावसृजत्”—इति याज्यां पठेत् । वनस्पतिजन्यफलानां प्राचस्थितिहेतुत्वाद् वनस्पतेः प्राचत्वम् ॥

एकादशीं विधत्ते—“स्वाहाकृतीर्यजति ; प्रतिष्ठा वै स्वाहा-
कृतयः,—प्रतिष्ठाया मेव तद्यज्ञ मन्ततः प्रतिष्ठापयति”—इति ।
“हीता यच्चदग्निं स्वाहा”—इति मन्त्रेण प्रेषितो हीता “सद्यो
जातः”—इति याज्यां पठेत् । स्वाहाकृतीना माहुतिसमाप्तिहेतु-
त्वात् प्रतिष्ठात्वम् । ‘तत्’ मन्त्रपाठेनैव ‘यज्ञम्’ ‘अन्ततः’ समाप्य
संवक्षरे ‘प्रतिष्ठाया मेव’ वैकल्पराहित्यरूपायां ‘प्रतिष्ठापयति’* ॥
दशतो बहुविधाना माग्रीसूक्ताना मान्नातत्वाद्वैकल्पः स्वादि-
त्याश्रयाधिकारिभेदेन व्यवस्थां विधत्ते—“ताभिर्यथकृत्वाग्रीची-
यायथकृत्वाग्रीणाति†,—यजमान मेव तद्वसुताया नोत्सृजति”—
इति । ‘नोत्सृजति’ न निःसारयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

* तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयकाण्डस्य द्वितीयानुवाके ‘हीता यच्चदग्निम्’—इत्यादयः एका-
दशप्रयाजविषया द्वादश मेषावबन्धमेषमन्त्राः, द्वितीये ‘समिद्धी अद्य मनुषः’—इत्याद्याः
द्वादश हीतुर्वाज्याश्च एतद्ब्राह्मणविधिक्रमत एव युताः । माध्यन्दिन्यां च तथा आग्निवः २१.
१२—२२, प्रयाजमेषमन्त्राश्च २१. २२—४०. द्रष्टव्याः । ‘ताभ्येकादशाग्रीसूक्तानि’—इत्यादि
नैस्तत्त्वम्, दुर्गाचार्यकृतं तद्व्याख्यानं पञ्चाखीयम् (८. १. ७.) ।

† ‘एकादश प्रयाजाः । तेषां प्रेषाः । प्रथमं प्रेषसूक्तं सुक्तं द्वितीये । अर्धयुगप्रेषिती
मेषावबन्धः प्रेषप्रति प्रेषैर्हीतारम् । हीता यजत्वाग्रीभिः प्रेषलिङ्गाभिः । समिद्धी अग्निरिति
यजमानां, जुषस्व नः समिध मिति वसिष्ठानां, समिद्धी अद्येति सर्वेषाम् । यथकृत्वा ।

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

पर्यग्नये क्रियमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युरग्नि-
 र्हीता नो अध्वर इति तृच माग्नेयं गायत्र मन्वाह
 पर्यग्निक्रियमाणे स्वयैवैनं तद्देवतया खेन च्छन्दसा
 समर्हयति वाजी सन् परिणीयत इति वाजिन मिव
 ह्येनं सन्तं परिणयन्ति परि त्रिविष्टाध्वरं यात्यग्नी
 रथीरिवेत्येष हि रथीरिवाध्वरं परियाति परि वाज-
 पतिः कविरित्येष हि वाजानां पतिरत उपमेष्य
 होतर्हव्या देवेभ्य इत्याहाध्वर्युरजैदग्निरसनद्वाज
 मिति मैत्रावरुण उपमैषं प्रतिपद्यते तदाह्वर्यदध्वर्यु-
 र्हीतार मुपमेष्यत्यथ कस्मान्मैत्रावरुण उपमैषं प्रति-
 पद्यत इति मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो वाग्यज्ञस्य

प्राजापत्यं तु जामदग्न्यः सर्वेषाम्—इति आश्व० श्रौ० १. २. १—८ । अत्र यथश्रवणपथे
 भगवता श्रीमन्नैवः श्लोक उक्तः—‘कण्ठाङ्गिरोऽगस्त्यश्नका विश्वामिनीऽपिरेव च । वसिष्ठः
 कश्यपो वाध्रग्वी जमदग्निश्चोत्तमः’—इति । तदेवम्—तत्र दशानां सूक्तानां प्रथमं कस्मानां
 ‘सुसमिहो न आवह’—इति (१. १२.) । द्वितीयं तद्वर्जितानां मङ्गिरसां ‘समिहो अग्र
 आवह’—इति (१. १४२.) । तृतीयं मगस्राणां ‘समिहो अग्र राजसि’ इति (१. १८८.) ।
 चतुर्थं शनकाणां ‘समिहो अपिर्निहितः’—इति (२. २.) । पञ्चमं विश्वामित्राणां ‘समि-
 ह्यमित्सुमगाः’—इति (२. ४.) । षष्ठं मवीणां ‘सुसमिहोय शीचिषे’—इति (५. ५.) । सप्तमं
 वसिष्ठानां ‘जुषस्व नः समिधम्’—इति (७. २.) । अष्टमं कश्यपाणां ‘समिहो विश्व-
 तस्यतिः’—इति (९. ५.) । नवमं वाप्यत्राणाम् ‘इमां मे अग्ने समिधं जुषस्वैक’—इति
 (१०. ७०.) । शनकवाध्रग्वीवर्जितानां श्रगूणां दशमं ‘समिहो अग्र मशुषी दुरीषे’—इति
 (१. ११०.) । यथर्षिपथे विवेकीऽयम् ॥

ऽग्निः गच्छति, सः 'अग्निः' 'अजैत्' जयतु । पशोः पुरस्ता-
दग्नेर्गमनं शाखास्तरे श्रूयते— "अग्निना पुरस्तादेति रक्षसा मप-
हृत्यै"—इति (तै० सं० ६.३.८.२.) । तस्मान्नेर्जयो नाम हविः-
सम्पादनसामर्थ्यम् । सोऽग्निः 'वाजम्' अन्नं हविर्लक्षणम् 'असनत्' ।
अस्य मन्त्रस्यान्तः "उपप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्यः"—इति श्रूयते* यतः,
अतो होतारं प्रति मैत्रावरुणः ; मुख्यस्याध्वर्युप्रेषस्य समीपत्ति-
त्वादय उपप्रेषः ॥

अन्नं ब्रह्मवादिनां चोद्यं वैय्यधिकरणरूपमुक्तावयति—“तदा-
हुर्यदध्वर्युहोतार उपप्रेष्यत्यथ कस्मान् मैत्रावरुण उपप्रेषं प्रति-
पद्यत इति”—इति । अध्वर्युप्रयुक्ते मन्त्रे होतुः सम्बोधितत्वात्
मैत्रावरुणस्य मन्त्रपाठे वैय्यधिकरणम् । तस्य चोद्यस्य परि-
हारं दर्शयति—“मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो, वाग्यज्ञस्य होता ;
मनसा वा इषिता वाग्वदति, यां ह्यन्यमना वाचं वदत्यसुर्या वै
सा वाग्देवजुष्टा; तद्यन् मैत्रावरुण उपप्रेषं प्रतिपद्यते, मनसैव
तद्वाचं मीरयति,—तन्मनसेरितया वाचा देवेभ्यो हव्यं सम्पाद-
यति”—इति । यज्ञपुरुषस्य मैत्रावरुणो मनःस्थानीयः ; होता
तु वाक्स्थानीयः । लोके हि मनसैव प्रेरिता वाक्, शब्दमुच्चा-
रयति ; यदा त्वन्यमनस्कः पुरुषो वाचं ब्रूते, 'सा' वाक् 'असुर्या'
असुराणां प्रिया, 'न तु देवजुष्टा' देवानां न प्रिया । तथा सति
यदि मैत्रावरुणः प्रथम उपप्रेषं ब्रूते, मनसैव वाक् प्रेरिता भवति ;
ततो मनसा प्रेरितया वाचा देवेभ्यो हव्यं सम्पादितं भवति ।

* सोऽयं मन्त्रः—“अजैदग्निः असनद् वाजं नि देवो देवेभ्यो हव्यावाद् प्राप्नोभिर्हिन्वानः
धेनाभिः कल्पमानः यज्ञज्ञायुः प्रतिरन् उपप्रेष्य होताः हव्या देवेभ्यः”—इति तै० ब्रा० ३.६.५.१।

अन्वया तद्विरसुरेभ्यः सम्पादितं स्यात् । तस्मादध्वर्युणा होत-
रित्वेवं सम्बोधितेऽपि मैत्रावरुणोक्तमैवपूर्वकं मेव होतवचनं
युक्तम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

दैव्याः शमितार आरभध्व' मुत मनुष्या इत्याह'
ये चैव देवानां शमितारो' ये च मनुष्याणां' तानेव
तत्संशास्त्युपनयत मेध्या दुर' आशासाना मेध-
पतिभ्यां मेध मिति' पशुर्वै मेधो यजमानो' मेधपति-
र्यजमान मेव' तत् स्वेन मेधेन समर्द्धयत्यथो खत्वाहु-
र्यस्यै वाव कस्यै च देवतायै' पशुरालभ्यते' सैव मेध-
पति रिति' स यद्येकदेवत्यः पशुः स्यान्' मेधपतय
इति ब्रूयाद्' यदि द्विदेवत्यो मेधपतिभ्या मिति' यदि
बहुदेवत्यो मेधपतिभ्य इत्येतदेव स्थितं' प्राप्ता
अग्निं भरतेति' पशुर्वै नीयमानः' स मृत्युं प्रापश्यत्

स देवान्नान्वकामयतैतुं^१ तं देवा अब्रुवन्नेहि स्वर्गं
 वै त्वा लोकं गमयिष्याम इति^२ स तथेत्यब्रवीत्
 तस्य वै मे युष्माकं मेकः पुरस्तादैत्विति तथेति^३
 तस्याग्निः पुरस्तादैत्सो ऽग्नि मनु प्राच्यवत् तस्मादा-
 हुरानेयो वाव सर्वः पशुरग्निं हि सो ऽनु प्राच्य-
 वतेति^४ तस्मादस्याग्निं पुरस्ताद्वरन्ति स्तृणीत बर्हि-
 रित्योषध्यात्मा वै पशुः पशु मेव तत्सर्वात्मानं करो-
 त्यन्वेनं माता मन्यता मनु पितानु भ्राता सगर्भ्यो
 ऽनु सखा सयूय्य इति^५ जनित्रैरेवैनं तत्स मनुमत
 मालभन्त उदीचीनां अस्य * पदो निधत्तात्सूर्यं चक्षु-
 र्गमयताद्वातं प्राण मन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं दिशः
 श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमित्येष्वेवैनं तल्लोकेष्वा† दधा-
 त्येकधास्य त्वच माच्छातात्पुरा नाभ्या अपि शसो वपा
 मुत्सिदतादन्तरेवोष्माणं वारयध्वादिति पशुष्वेव
 तत् प्राणान् दधाति श्येन मस्य वक्षः कृणुतात्
 प्रशसा बाहू शला दोषणी कश्यपेवांसा ऽच्छिद्रे
 श्रोणी कवषोरू स्त्रेकपर्णा ऽष्ठीवन्ता षड्विंशति-
 रस्य वङ्मयस्ता अनुष्ठोच्चावयताद् गात्रं गात्र मस्या-

* 'उदीचीनां अस्य' क, ख, ग, ड, टी० ख, घ ।

† 'तं लोकेष्वा' ख, ग, ड ।

नूनं कृषुतादित्वङ्गान्वेवास्य तद्भावाणि प्रीणात्सू-
वध्यगोहं पार्थिवं खनतादित्याहौषधं वा जवध्य-
मियं वा ओषधीनां प्रतिष्ठा तदेनत् स्वाया मेव
प्रतिष्ठाया मन्ततः प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

मैत्रावरुण्यप्रैषादूर्ध्वं होतुरग्निगुप्रैषो बोधायनेन दर्शितः—

“यदा जानात्युपमेथ्य होताह्वया देवेभ्य इति, तं मैत्रावरुणः
प्रेषात्सृजैदग्निरित्यथ होताग्निगु मन्वाह देव्याः शमितार इति”—
इति । ‘अग्निगुः’ कश्चिदेवः पशुविशसनस्य कर्त्ता ; तं प्रति होता
“देव्याः शमितारः”—इत्यादिकं प्रैषमन्त्रं मनुष्यादिति तस्य सूच-
वाक्यस्यार्थः । तं मिमं सूक्तमन्त्रं * विधत्ते—“देव्याः शमितार
आरभधु सुत मनुष्या इत्याह”—इति (तै० सं० १. ६. ६. १) ।
हे ‘देव्याः’ देवसम्बन्धिनः, ‘शमितारः’ पशुविशसनकारिणः । ‘आर-
भधुम्’ विशसनस्योपक्रमं कुरुत । ‘सुत मनुष्याः’ अपि मनुष्य-
रूपा अपि शमितारः आरभधु मित्यादिकं मग्निगुप्रैषमन्त्रं
होता पठेत् ॥

यथोक्तमन्त्रस्य प्रथमपादं व्याचष्टे—“ये चैव देवानां शमि-
तारो, ये च मनुष्याणां, तानेव तत् संशास्ति”—इति । ‘तत्’ तेन
प्रथमपादभागेन द्विविधजातीयान् प्रशमितुन् प्रेरयति ।

मन्त्रस्य द्वितीयभागं मनुवदति—“उपनयत मेध्या दुर आशा-
साना मेधपतिभ्यां मेध मिति”—इति । प्रारम्भे किं कर्त्तव्यं मिति

* ‘सूक्तोक्तं मयं’ ख, ग, घ ।

† एष आग्निगुप्रैषमन्त्रीऽन्वशाखीय इति कल्पकारिणः प्रपठ्य विहितः (आश० १. १. १) ।

चेत्, तदुच्यते—‘मिध्याः’ मिधार्हाः ‘दुरः’ दारो हविर्भागान्, विश्व-
सनहेतोर्वा, ‘उपनयत’ सन्निधापयत, ‘मिधपतिभ्याम्’ यज्ञस्वामि-
भ्याम्’ पत्नीयजमानार्थं मन्नीषोमदेवतार्थं वा, ‘मिधं’ यज्ञम् ‘आशा-
सानाः’ प्रार्थयमानाः। हे शमितारो यूय सुपनयत । अत्र मिधशब्दं
मिधपतिशब्दं च व्याचष्टे—“पशुर्वै मिधो यजमानो मिधपतिर्यज-
मान मेव तत् स्वेन मिधेन समर्हयति”—इति । मतान्तरानुसारेण
मिधपतिशब्दस्यार्थं दर्शयति—“अथो खल्वाहुयस्यै वाव कस्यै च
देवताये पशुरालभ्यते, सैव मिधपतिरिति”—इति । अस्तु मिधपति-
शब्दो देवतापरः, तावता च को लाभ इत्याशङ्क्याह—“स यद्येक-
देवत्यः पशुः स्वामिधपतये इति ब्रूयाद्, यदि द्विदेवत्यो मिध-
पतिभ्या मिति, यदि बहुदेवत्यो मिधपतिभ्य इति,—एतदेव
स्थितम्”—इति ।

तृतीयभाग मनुवदति—“प्रास्ना अग्निं भरतेति”—इति ।
‘अग्नी’ पश्वर्थं हे शमितारः ! ‘अग्निं’ ‘प्रभरत’ प्रथमं नयत ।

प्रथमतो नयन सुपपादयितु मास्थायिका माह—“पशुर्वै
नीयमानः स सृत्वं प्रापश्यत्, स देवान्मात्स्यकामयतैतुं ; तं देवा
अब्रुवन्नेहि स्वर्गं वै त्वा लोकं गमयिष्याम इति ; स तथेत्यब्रवीत्सस्य
वै मे युष्माकं मेकः पुरस्तादैत्विति ; तथेति ; तस्वाम्निः पुरस्तादैस्त्रो-
ऽग्निं मनुप्राप्यवत”—इति । शामिचदेशं प्रति ‘नीयमानः पशुः’
प्रत्यक्षेण ‘सृत्वं’ दृष्टवान् । ततः ‘सः’ पशुः ‘देवान् अनु’ ‘एतुं न-
अकामयत’ आगन्तुं नैच्छत् । ततो देवाः पशुं प्रतेयव मब्रुवन्—हे
पशो ! त्व मागच्छ । त्वया सह वयं सर्वे स्वर्गं गच्छाम इति ।
पशुश्च तदङ्गीकृत्य देवान् प्रतेयव मब्रवीत्—‘युष्माकं’ मध्ये कश्चिद्
देवो मम ‘पुरस्ताद् एतु’-इति । तद्वचन मङ्गीकृत्य ‘अग्निः’ देवः

‘तस्य’ पशोः ‘पुरस्तात्’ अगच्छत् । ततः ‘सः’ पशुस्तम् ‘अग्निं मनु’ स्वयं मपि तुष्टः सन् प्रकर्षेणागच्छत् । तस्मादग्निं प्रहरत्येतद् युक्तम् । उक्तं मयै लोकप्रसिद्धा इदं प्रति—“तस्मादाहुराग्नेयो वाव सर्वः पशुरग्निं हि सो ऽनुप्राञ्चयतेति”—इति । यस्मादग्निं मनु पशुः प्रागच्छत्, ‘तस्मादाग्नेयः सर्वः’ पशुरित्येवं याज्ञिक-लोकप्रसिद्धिः । अत एव सर्वं पशु मन्वी जुहोति । यस्मादेवं प्रसिद्धिः, तस्मादेव कारणात् पशोः पुरस्तादग्निं नयेयुरित्येत मयै * प्रसङ्गादिधत्ते—“तस्मादस्त्राग्निं पुरस्तादहरन्ति”—इति । ‘तस्मादु’ तस्मादेव ।

चतुर्थभाग मनुष्य व्याचष्टे—“स्तृणीत बर्हिःरित्थोषध्यान्मा वै पशुः, पशु मेव तत्सर्वाङ्मानं करोति”—इति । सञ्ज्ञपनस्थानं नीतस्य पशोरधस्तादुपाकरणसाधनयोर्बर्हिषोः अन्यतरद् बर्हिः हे शमितारः ! उपक्षिपत । पशुभक्षितानां मोषधौनां पञ्चवयवत्वेन परिच्यतत्वात् पशोरोषध्यात्मत्वम् । अतस्तद्भागपाठेन पशुं सर्वो-षध्याङ्मानं करोति ।

पञ्चमभाग मनुष्य व्याचष्टे—“अन्वेनं माता मन्यता मनु पितासु भ्राता सगर्भो ऽनु सखा सयूथ इति जनिचैरेवैनं तस्य मनु-मतं मालभन्ते”—इति । सञ्ज्ञप्यमानम् ‘एनं’ पशुं मातादयो ऽङ्गी-कुर्वताम् । समाने गर्भे भवः ‘सगर्भः’ एकोदरः, भ्रातृविशेषणं नीतम् । समाने यूथे भवः ‘सयूथः’ पशुसमूहाद् व्यावर्तकविशेषणं नीतम् । तद्भागपाठेन ‘एनं’ पशुं ‘जनित्रैः’ तत्पञ्चसम्बन्धिभिः पञ्च-कारैरनुज्ञातं कृत्वा पश्याद् ‘मालभन्ते’ ।

षष्ठं भाग मनुष्य व्याचष्टे—“उदीचीनां अस्य पदो निधत्तात्,

सूर्यं चक्षुर्गमयताद्, वातं प्राण मन्ववस्रजतादन्तरिक्षं मसुं, दिशः
 ओत्तं, पृथिवीं शरीरं मितेऽश्वेनं तन्नोक्तेष्वदधाति”-इति । सञ्ज्ञ-
 प्रमानस्य पशोः ‘पदः’ पादान् ‘उदीचीनान्’ उत्तरदिशतान्
 ‘निधत्तात्’ स्थापयत । चक्षुरिन्द्रियं सूर्यदेवतां प्रापयत । ‘प्राचं’
 वायुदेवतां प्रति ‘मन्ववस्रजतात्’ प्रापयत । ‘मसु’ जीवनम् ‘मन्त-
 रिक्ष’ प्रापयत । ‘ओत्तं’ दिग्देवतां प्रापयत । ‘शरीरं’ ‘पृथिवीं’
 प्रापयत । तद्भागपाठेन ‘एन’ पशुम् ‘एश्वेनं’ यथोक्तदेवतासम्ब-
 धिषु ‘लोकेषु’ स्थापयति ।

सप्तमभाग मनूय व्याचष्टे—“एकधास्य त्वच माच्छतात् पुरा
 नाभ्या अपि शसो वपा सुत्विदतादन्तरेवोभाषं वारयध्वादिति
 पशुश्वेव तन्प्राप्तान् दधाति”-इति । ‘एकधा’ एकविधया विच्छेद-
 राहित्येन ‘अस्य’ ‘त्वचम्’ ‘माच्छतात्’ समन्ताच्छिन्नां कुरुत ।
 ‘नाभ्याः अपि’ ‘शसः’ छेदात् पूर्वं मेव ‘वपाम्’ ‘उत्विदतात्’ उद्घ-
 रत । ‘उभाषम्’ उच्छ्वासम् ‘मन्तरेव’ ‘वारयध्वात्’ निवारयत,
 अपिहितास्यं सञ्ज्ञपयतेत्यर्थः । तद्भागपाठेन ‘पशुश्वेव’ प्राप्तान्
 सम्पादयति ।

अष्टमभाग मनूय व्याचष्टे—“श्वेन मस्य वक्षः कृणुतात्,
 प्रशसा बाहू, शला दोषणी, कश्यपेबांसा, ऽच्छिद्रे ओषी, कक्-
 षोरु स्नेकपर्णा ऽष्टीवन्ता, षड्विंशतिरस्य वद्वयस्ता अशुभोच्चरा-
 वयताद्, गात्रं-गात्रं मस्मानूनं कृणुतादित्यङ्गाभ्येवास्त्र तद्भाषाणि
 शीषाति”-इति । ‘श्वेन’ श्वेनाकृतिकम् ‘अस्य’ पशोः ‘वक्षः’
 कुरुत । ‘बाहू’ ‘प्रशसा’ प्रकृष्टच्छेदनौ कुरुत । ‘दोषणी’
 प्रकोष्ठौ ‘शला कृणुतात्’ शलाकाकारौ कुरुत । उभावपि ‘अंसी’
 कश्यपाकारौ कुरुत । ‘ओषी’ उभे अपि ‘अच्छिद्रे’ भगूने कुरुत ।

‘कवेषोरु’ कवेषाकारावुरु ‘क्लेकपर्णा’ करवीरपत्राकारा ‘अष्टी-
वन्ता’ अविमलौ मूलयुक्तौ कुसुत । ‘अस्य’ पशोः ‘बहुयः’ बहुधाणि
पार्श्वस्थीनि ‘षड्विंशतिः’ भवन्ति । ‘ताः’ सर्वाः ‘अनुष्ठाना’ अनु-
क्रमेण स्वस्थानगतानि ‘उच्चावयतात्’ उच्चरत । ‘गात्रं-गात्रं’ सर्व
मध्यवदानीय मङ्गम् ‘अनूनं’ क्षुण्णतात् ‘अविकलं’ कुसुत । तन्नाग-
पाठेन ‘अस्य’ पशोः ‘अङ्गाभ्येव’ अवयवरूपाश्चैव ‘गात्राणि
प्रीणाति’ । गात्रशब्दः शरीरे तवदवयवे च वर्तते ; अतोऽचा-
वयवविवक्षां शीतयितु मङ्गानीति निर्देशः ।

नवमभाग मनुष्य व्याधये—“अवध्यगोहं पार्श्वं खनता-
दिस्त्राहीषधं वा अवध्य मियं वा ओषधीनां प्रतिष्ठा ; तदेनत्
स्त्राया मेव प्रतिष्ठाया सन्ततः प्रतिष्ठापयति”—इति । ‘अवध्यगोहं’
पुरीषगूहनस्त्रानं ‘पार्श्वं खनतात्’ पृथिवीसम्बद्धं भवत् खनत ।
अवध्यशब्देन ‘ओषधम्’ एवोच्यते ; पुरीषस्य पशुमक्षितीष-
धिविकारत्वाद् । ‘ओषधीनां च’ ‘इयम्’ एव भूमिः ‘प्रतिष्ठा’
आचयः । ‘तत्’ तथा सति ‘एनत्’ अवध्यं स्वकीयाया मेव ‘प्रति-
ष्ठायां’ भूमिरूपायाम् ‘सन्ततः’ पशुविशसनान्ते ‘प्रतिष्ठापयति’ ॥

अथ सौमांसा । नवमाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० ३२—
४०, अधि० १२.) चिन्तितम्—

“अविकारो विकारो वा स्वाग्नेधपतिशब्दयोः ।

विकारे सामिदेवार्थ एकार्थो वान्तिमेऽपि किम् ॥

स्वाम्यर्थो देवतार्थो वा स्वादन्याय्यत्वतोऽग्रिमः ।

अर्थसस्वाहिकारोऽत्र हावर्थो शब्दयोर्द्वयोः ॥

मन्त्रैक्यादर्थ एकोऽत्र स्वाम्यस्मिन् जायया हिता ।

देवार्थाशीर्हव एकोऽधिष्ठाने द्वे द्विधेरणम् ॥

अग्निगुप्त्रैषनिगदस्य * आदाविद माभ्यायते—“दैव्याः शमितार उत मनुष्या चारभध्वम् । उपनयत मेध्या दुरः । आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्”—इति (त्रै० ब्रा० १. ६. ६.) । शाखान्तरे “मेधपतये मेधम्”—इति । अयं मर्थः—‘शमितारः’ पशुघातिनो द्विविधाः, दैव्या मनुष्याश्च ; तानुभयान् सम्बोध्य होता कर्त्तव्यविशेषान् निर्दिशति । प्रारम्भः कर्त्तव्यो मेधो यज्ञः, तद्योगात् दुरःपदार्थान् हिंसाहेतून् इहानयत । किं कुर्वन्तः ? यज्ञपतिभ्यां यज्ञपतये वा यज्ञम् ‘आशासानाः’ इति । तत्रैकवचनान्तस्य द्विवचनान्तस्य च मेधपति-शब्दस्य बहुपशुयुक्तासु विकृतिष्वनूह ऊहो वेति संशयः । ऊहपक्षेऽपि किं मेकवचनान्तस्य यजमानोऽर्थः, द्विवचनान्तस्याग्नीषोमी देवते, इत्येव मर्थभेदः, किं वा शब्दद्वयस्यैक एवार्थ इति संशयः । एकार्थत्वपक्षेऽपि यजमान एवार्थो देवतैव वेति संशयः । तत्राग्नीषोमीये पशौ यजमानोऽग्नीषोमी चेति द्वयो मेधस्य पतयः । तेष्वेकवचनस्य द्विवचनस्य चान्यायनिगदत्वेन प्रकृतावविवक्षितस्य वचनस्य विकृतावनूह इत्याद्यः पक्षः । प्रकृती समवेतार्थे सम्पादयितुं शक्ये सत्यन्यायनिगदत्वाभावाद्द्विकृतावनूहः कर्त्तव्य इति द्वितीयः पक्षः । अस्मिन् द्वितीयपक्षेऽपि प्रकृतावुपन्यस्तप्रकारेणार्थभेदाद्विकृतिषु द्विवहुयजमानयुक्तास्त्वह्वीनादिषु यजमानानुसारिणैकवचनान्त ऊहनीयः ; अनेकपशुयुक्तासु विकृतिषु देवतानुसारेण द्विवचनान्त ऊहनीयः ।

* परसम्बोधनार्था मन्त्रा निगदाः । ते च यजुर्वेदः ; ‘यजुंषि वा तदूपत्वात्’—इत्यादुराक्तेः (जै० सू० १. १. ४०-४५. अधि० ११.) । अथर्वगुप्त्रैषनिगदसन्तानु तैत्तिरीयाः समानमन्त्रि (ब्रा० १. ६. ६. १-४.) । ‘अथ होताग्निगु मन्त्राश्च दैव्याः शमितार इति’—इति च सत्यव्यः ।

सौऽयं शास्त्राविकल्पेन प्रथमः पक्षः ; शास्त्राभेदेन पाठभेदेऽपि सम्प्रभेदाभावादर्थभेदो न युक्तः, किन्त्वेक एवार्थ इति पक्षान्तरम् । तदापि देवतायाः सम्प्रदानत्वेन स्वाभित्वाभावान्मधपति-शब्दयोश्च ता नास्तीति यजमान एव तच्छब्दार्थः । तस्मिंश्च यजमाने स्वत एकत्वम्, जायया सह हित्व मित्वेकवचनद्विवचने उभे अपि समवेतार्थे । ततो यजमानद्वयोपेतायां विजृतावेकवचनान्तो हित्वेनोहनीयो द्विवचनान्तो बहुत्वेनेति पूर्वः पक्षः । मेधस्य यजमानार्थत्वेनैवाशासनीयत्वस्य सिद्धत्वाद्देवतार्थत्वं त्वाशासनीयम् । ततो मेध भाशासना इत्येतद्देवतायां समवेतार्थ-सम्प्रदानस्वाप्युद्देशत्वेन प्राधान्यान्मधपतित्व मविरुद्धम् । देवत्वाकारेणैकत्वादमित्वसोमत्वाकारेण हित्वासैकवचनद्विवचने उपपत्तेः * । तस्माद्देवतासुसारेण विजृताबूह इति राक्षान्तः”—इति ॥

तच्चैवान्यच्चिन्तितम् (जै० सू० ४१. ४२. अधि० १३.)—

“आदित्वेष्वेव वान्येषु † जज्ञो नो वोह्यतेऽन्यवत् ।

गन्धार्थत्वादनुहोऽतो विकल्पः प्रजृताविव ॥

प्रजापशुसम्पत्तिकामस्य बहुदेवत्वः पशुराज्जायते—“यः कामयेत प्रवेथं पशुभिः प्र प्रजया जायेयेति, स एता मविं वशा मादितेभ्यः कामायालभेत”—इति (तै० सं० २. १. २. ३.) । ‘वशा’ बन्ध्याम्, ‘कामाय’ कामुकैभ्यः इत्यर्थः । अत्र चोदक-प्राप्तौ ‘मेधपतये’-इत्येकवचनान्तः शब्द आदितयानां बहुत्वाद्बहुवचनान्तत्वेनोहनीयः । यथा मेधपतिभ्या मिति द्विवचनान्त

* ‘उपपत्ते’-इति ए. सी. सु. तै० ब्रा० भा० २ भा० २८१ पृ० ।

† ‘आदित्वेष्वेकवाचिष’-इति च ए. सी. सु. तै० ब्रा० भा० २ भा० २८१ पृ० ।

जज्ञते †, यथा वा 'प्राक्ष'—इतेरकवचनान्त जज्ञते †, तद्वदिति चेत्, मैवम्; प्रकृतावन्नीषोमयोर्गणैकत्वं मेकवचनान्तो ब्रूते, आदित्यानां अपि गणैकत्वं समान मितग्रनूहः । तस्मादविकृत एकवचनान्त इतरेण सह प्रकृताविवाचापि विकल्प्यते—इति ॥

“तत्रैवान्यच्चिन्तितम् (जै० सू० ४३, अधि० १४.)—।

“कृष्णघोवादिकेऽनूह ऊहो वास्य न पूर्ववत् ।

देवत्वं न गणस्यात ऊहो बह्वभिधिस्या ॥

यूपैकादशिन्याम् ‡ अग्न्यादिदेवताकाः पशव आन्नाताः—
‘ग्रीवान्नेयेन वापयति, मिश्रुणं सारस्वतया करोति, रेतः सौम्येन दधाति, प्रजनयति पौष्णेन’—इत्यादिना (ते० सं० ६.६.५.१.) ।
ने च स्वनामभिरन्यचान्नाताः—‘आग्नेयः कृष्णघोवः सारस्वती मेघी, बभ्रुः सौम्यः, पौष्णः श्यामः’—इत्यादिना (वा० सं० २८.५८.) ।
तन्नास्यैकवचनान्तस्य मेघपतिशब्दस्यादित्येष्टिवानूहः ? इति चेत्, मैवम्; वैयर्थ्यात् । आदित्यगणस्य तत्र देवत्वम्, इह त्वेकैकस्यैव पृथग्देवत्वम्; अतो बह्वन् देवानभिधातुं बहुवचनान्तत्व सूचनीयम्—इति ।

* ‘मिश्रपतिभ्यां’—इति २०१ पृ० १४ पं० ।

† ‘प्राक्ष’—इति च तत्रैव २०१ पृ० १७ पं० ।

‡ अग्निदीप्ति सोमायनसंज्ञाः विकल्पत आग्नेय-सारस्वत-सौम्य-पौष्ण-वाङ्मन्य-वैश्वदेव-ऐन्द्र-भारतेन्द्राग्र-सावित्र-वारुणाः सवनीयाः पशवो भवन्ति । तेषां नैकादशानां नियोजनाय नैका एव यूपः, प्रतिपद्य एकोऽपि यूपी वा भवति । एकादशानां वर्गं एकादशिनी, तस्याम्; अग्निन् पश्वे इति यावत् (कात्या० श्रौ० ८. ८. ६, २६.) । एषा तु यूपैकादशिनी शतपथे (१. ८. ५.) ‘प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृजानः’—इत्याख्यानपूर्विका विहिता; तथा तैत्तिरीयसंहितायाश्च ‘प्रजापतिः प्रजा असृजत’—इत्यादिना (६. ६. ५.) ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् (जै० सू० २७, २८. अधि० १०.)—

“द्विपञ्चोच्चतुरादूहो न वोहः ? पशुभेदतः ।

तेजोमात्रस्य सूर्यादावेकीभावादनुहनम् ॥

अग्नीषोमीयपशावभिगुप्तैषे पशुसम्बन्धिवचनुरादीनां सूर्यादि-
संसर्ग आकायते—“सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । वातं प्राण मन्व-
सृजतात् । दिशः ओन्नम्”—इत्यादि (तै० ब्रा० ३. ६. ६. २.) ।
“मैत्रं खेत मालभेत, वाक्पणं कृष्णम्”—इति (तै० सं० २. १. ८. २.)
विहितयोर्द्वयोः पञ्चोर्मन्त्रगताश्चतुरादिशब्दा द्विवचनात्स्वेनोह-
नीयाः । कुतः ? पशुभेदेन चतुरादीनां भेदात्, इति चेन्नैवम् ।
न स्वल्पचेन्द्रियाधिष्ठानं शरीरगतगोलकं चक्षुःशब्देन विव-
क्षितम् ; तद्विवक्षाया मेकस्मिन्नपि पशौ गोलकभेदादेकवचनान्त-
चक्षुःशब्दस्यानन्वयप्रसङ्गात्, गोलकस्य सूर्यादिप्राप्त्यसम्भवाच्च । यत्तु
रूपदर्शनादिसामर्थ्यलक्षणं तेजोमात्रं तदत्र चक्षुरादिशब्दैः विव-
क्षितम् ; तच्च पञ्चनेकत्वेऽपि ततो निर्गत्य सूर्यादावेकीभूतत्वात्
समुद्रप्रविष्टनदीवन्न भेदेनावतिष्ठते । तस्मादास्यूहः”—इति ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् (जै० सू० २८—३१. अधि० ११.)—

“एकधेत्यविकारः स्यादभ्यासो वा ? सहत्वतः ।

आद्यो मैवं प्राकृतस्य सकृत्त्वस्योचितत्वतः ॥

तस्मिन्नेवाभिगुप्तैषे श्रूयते—“एकधास्य त्वच माच्छतात्”—इति
(तै० ब्रा० ३. ६. ६. २.) । छिन्धीत्यर्थः । तत्र द्वयोः पञ्चोरेकधेत्यस्य
शब्दस्य नास्ति विकारः । कुतः ? तस्य शब्दस्य इह सहत्ववा-
चित्वात् ;—एकधा गाः पाययतीत्यत्र यौगपद्ये प्रयोगदर्शनात् ।
पञ्चनेकत्वेऽपि त्वगुत्पाटनस्यैककालीनत्वं बहुपुरुषकर्तृकत्वं च
घटत इति प्राप्ते, ब्रूमः ;—प्रकृतावेकस्मिन् पशौ यौगपद्यलक्षणो-

ऽर्थो न सम्भवति, ततः सकृत्त्वं तस्य शब्दस्यार्थः । त्वगिय भवय-
वशो बहुकृत्यो न ष्छेतव्या, किन्तु सर्वापि सकृदेकप्रयत्नेनेत्युक्तं
भवति । ततो यत् प्रकृतौ सकृत्त्वं, तदेव विकृतावुचितम् । ततः
प्रतिपशु सकृत्त्वमभिधातुमेकधेत्ययं मन्त्रोऽभ्यसितव्यः”-इति ॥

तत्रैवान्वयश्चित्तम् (जै० सू० ४ पा० २५—२७. अधि० ६.)—

“सादृश्यं सुत साकस्यं श्येनाद्युक्तौ विवक्षितम् ? ।

प्रसिद्धसन्निधेराव्यस्तत्त्वात्स्वादखिलोद्धृतिः ॥

अग्निगुप्तेष्ववचने एतदाज्जायते—“श्येनमस्य वक्षः कृणुतात्”-
इति (तै० ब्रा० ३. ६. ६. २.) । तत्र यथा अग्नीं पिष्टपिष्टाः
सिंहाः क्रियन्तामित्युक्ते प्रसिद्धसिंहसन्निधानात् पिष्टपिष्टेषु सिंह-
सादृश्यं कर्त्तव्यतया प्रतीयते, तथैवास्य पशोर्वक्षः श्येनं कृणुता-
दित्यत्र श्येनसादृश्यं वक्षसि कर्त्तव्यतया प्रतीयते । ततो वक्षः
उद्धृत्य कर्त्तव्यादुपायेन पक्षचरणचक्षुषादिकं सम्पाद्य श्येनसंस्थानं
कर्त्तव्यमिति प्राप्ते, ब्रूमः ;— वक्षसि श्येनसादृश्यं स्मृत एव
पूर्वं मस्ति ; ततो यथा तत्र नश्यति, तथा साकस्येनोद्धरणाय
मिति विवक्षया श्येनशब्दः प्रयुज्यते । तथा सति हविरविकलं
भवति । अंसादिष्वनेनैव न्यायेन साकस्यविवक्षया तत्तद्रूपकोक्ति-
र्द्रष्टव्या * । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते,— “गात्रं-गात्रं मस्यानूनं
कृणुतात्”-इति (तै० ब्रा० ३. ६. ६. ३.)—इति ॥

तत्रैवान्वयश्चित्तम् (जै० सू० २३, २४. अधि० ५.)—

“प्रशसेत्यसिरर्थः स्यात् सुतिर्वा ? ष्छेदनादसिः ।

सुतिः कात्स्नर्गाय बाह्वोः स्यात् स्वधितिष्वेदसाधनम् ॥

* तथाच अंशौ कच्छपी, दीपशो गलाके, कवशो करवीरपर्व इत्यादि (तै० ब्रा० ३. ६. ६.) । अत्रान्ये तु श्येनमित्यादिपदानि वक्षसादीनां परिचयार्थान्वये श्रुतानीति ।

अभिगुप्रेवे वाक्यान्तर माक्यातम्,—“प्रशसा बाहू”—इति
(ते० ब्रा० ३. ६. ६. २.) । तच्च ‘शंसु हिंसायाम् (१. ७२७.)’-इत्यात्माद्
धातोः सोपसर्गादुत्पन्नस्य सकारान्तप्रातिपदिकस्य द्वितीयैकवच-
नान्तस्य प्रशसेति रूपं भवति । तच्चासेर्वाचकम् । तदेतत्
केनचिद्वाङ्मनवाक्येनानूद्यते—“दश प्रयाजानि द्वा शस माहरेति,
असिर्वै शस इत्याचक्षते”—इति (शत० ब्रा० ३. ८. १. ४.) ।
सोऽयं मसिर्वाङ्मोक्षेदेनहेतुः । तस्माद् दृष्टार्थलाभादसिः प्रशसेत्यस्य
पदस्यार्थः ? इति चेत्, मैवम् । ‘शंसु सुती (१. ७२८.)’-इत्य-
स्माद्धातोरेव सुत्यन्तः । प्रशसावित्यस्य द्वितीयादिवचनान्तस्य
शब्दस्य ह्यन्द्से औकारलोपे आकारादेशे च कृते प्रशसेति
भवति * । बाहूः प्रशस्तत्वं नाम कार्त्स्न्यम् । प्रशस्ती बाहू
कृषुतादितुरक्ते निःशेषेणोद्धर्त्तव्यौ बाहू इति गतादृशो दृष्टोऽर्थो
लभ्यते । नात्र छेदनसाधनत्वं मसिः सम्भवति ; स्वधितेस्तत्साधन-
त्वेन विहितत्वात् । तस्मात् सुतिरेवास्य शब्दस्यार्थः । तथा सति
बाहुद्वयौ बहुवचनान्तत्वेन प्रशसेति पदमूहनीयम् †—इति ॥

तत्रैवान्यच्चिन्तितम् (जै० सू० १—१६. अधि० १.)—

“षड्विंशतिर्वक्त्रयोऽस्येत्यनूहः स्यादुतोद्गते ? ।

अहेऽपि वचनान्यस्य मस्येत्यावर्त्ततेऽयथा ॥

षड्विंशतेरुताभ्यासः समस्तोक्तिर्न चेदुत ।

अनूहो करणत्वेन दृष्टलाभात्तदूहनम् ॥

* ‘सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्चेयावायायाजावः’-इति पा० ७. १. ३८ । प्रशसावित्यस्य
द्वितीयादिवचनस्य ह्यन्द्से आत्वे प्रशसेति भवति—इति गवं वक्तव्यम् ।

† बहुषु पशुषु सश्वेषु ‘प्रशसा बाहू’-इति नियद एव ‘प्रशसान् बाहून्’-इति पठि-
तस्य मिति भावः ।

सङ्ख्याताश्च पशोर्युक्तेर्वङ्क्रीणां मुख्यतावशात् ।

अमी पक्षा न युज्यन्ते ता अनुष्ठेतिशेषतः ॥

अग्निगुप्तैवे वाक्ये मिदं मान्नायते—“षड्विंशतिरस्य वङ्कयः । ता अनुष्ठोच्चरावयतात्”—इति (तै० ब्रा० ३. ६. ३.) । अयं मयः—‘वङ्कयः’ वङ्क्रीणां पार्श्वस्थीनि, तानि ‘वङ्कयः’ पशोः षड्विंशतिसङ्ख्याकानि; एकैकस्मिन् पार्श्वे त्रयोदशानां भवस्थितत्वात् । ताश्च वङ्क्रीः ‘अनुष्ठया’ अनुष्ठाय अनुक्रमेण गणयित्वेति यावत्, ‘उच्चरावयतात्’ उद्धरतादिति । सोऽयं मन्त्रो वङ्क्रीणां सुद्धरणे करणतया न विनियुक्तः, किन्तु सञ्ज्ञपनात् प्राक् पशौ नीयमाने होवा प्रयुज्यते । ततोऽसमवेतार्थत्वादनूह इत्याद्यः पक्षः । अकरणत्वेऽपि नादृष्टार्थत्वम् ; वक्ष्यमाणार्थस्य स्मारकत्वेन दृष्टार्थलाभात् । तस्मात् प्रकृतौ समवेताद्येतया विकृतावूहः । तदापि चत्वारः पक्षाः । तत्र,— सङ्ख्या मुख्यत्वेन प्रकाशयते, तेन द्वयोः पक्षोर्द्विगुचितां षड्विंशतिसङ्ख्यां प्रकाशयितुं द्विवचनान्ततया षड्विंशतिशब्द ऊहनीयः । इत्याद्यः पक्षः । पशोश्चोदितत्वेन मुख्यत्वात् तद्वाचकं षड्विंशतिरस्येति पदं पञ्चनुसारेणावर्त्तनीयम् । इति द्वितीयः पक्षः । सुक्तिर्योगः ; षड्विंशतिसङ्ख्यायाश्च पशुना सह सम्बन्धः । तस्य मुख्यत्वात् प्रतिपशुविभक्तां सङ्ख्यां प्रकाशयितुं षड्विंशतिपदस्याभ्यासः । इति तृतीयः पक्षः । अत्र सर्वत्र मुख्यानुसारेण पदान्तरास्सूहनीयानि ; सङ्ख्यायानां वङ्क्रीणां मुख्यत्वात् । तासां मित्यन्ता समस्य वक्तव्या, ततो द्विपञ्चाशदनयोः वङ्कयः, अष्टसप्ततिरेषां वङ्कयः*, इत्येवं यथायोगं सूहनीयम् ।

* ‘षड्विंशतिरस्य वङ्कयः’—इत्येष एव निगदः द्विपशुस्थले ‘द्विपञ्चाशदनयोर्वङ्कयः’—इति पठनीयः । एवं त्रिपशुस्थले ‘अष्टसप्ततिरेषां वङ्कयः’—इति ।

इति चतुर्थः पद्यः । अथ मेव सिद्धान्तः ; वाक्यशेषानुगुण्यात् । 'ता
अनुष्टुप्'-इत्ययं वाक्यशेषः (२७२ पृ०) । स च व्याख्यातः (२७७,
२८४ पृ०)'-इति ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

अस्मा रक्षः संसृजतादित्याह' तुषैर्वै फली-
करणेर्देवा हविर्यज्ञेभ्यो रक्षांसि निरभजन्नस्मा महा-
यज्ञात्स्व यदस्मा रक्षः संसृजतादित्याह रक्षांस्येव
तत् स्वेन भागधेयेन यज्ञान्निरवदयते' तदाहुर्न यज्ञे
रक्षसां कीर्तयेत् कानि रक्षांस्यृतेरक्षा वै यज्ञ इति
तदु वा आहुः कीर्तयेदेव' यो वै भागिनं भागान्नृदते'
चयते वैनं स यदि वैनं न चयते' इथ पुत्र मथ पौत्रं
चयते' त्वेवैन मिति स यदि कीर्तयेदुपांशु कीर्तयेत्तिर
इव वा एतद्वाचो यदुपांशु' तिर इवैतद्यद्रक्षांस्यथ
यदुच्चैः कीर्तयेद्दीश्वरो हास्य वाचो रक्षोभाषो जनि-
तो'र्यो इयं राक्षसीं वाचं वदति' स यां वै दृष्टो वदति'

या मुन्मत्तः सा वै राक्षसी वाङ् नात्मना दृष्यति^१
 नास्य प्रजायां दृष्ट आ जायते य एवं वेद^२ वनिष्ठु मस्य
 मा राविष्टोष्कं मन्यमाना^३ नेदस्तीके तनये रवि-
 तारवच्छमितार इति^४ ये चैव देवानां शमितारो^५ ये
 च मनुष्याणां^६ तेभ्य एवैनं तत्परिददात्यग्निगो
 शमीध्वं सुशमि शमीध्वं^७ शमीध्व मग्निगा^८ ३७ * इति
 त्रिब्रूयादपापेति चाग्निगुर्वै देवानां^९ शमितापापो
 नियभीता^{१०} शमितृभ्यश्चैवैनं तं नियभीतृभ्यश्च सम्प्र-
 यच्छति^{११} शमितारो यदत्र सुकृतं^{१२} कृणवथास्मासु तद्य-
 द्दुष्कृतं^{१३} मन्यत्र तदित्याहाग्निर्वै देवानां होतासीत्स
 एनं वाचा व्यशाहाचा वा एनं^{१४} होता विशास्ति^{१५}
 तद्यद्वर्ग्यत्परः कृन्तन्ति^{१६} यदुल्बणं यद्वियुरं क्रियते^{१७}
 शमितृभ्यश्चैवैनं तन्नियभीतृभ्यश्च समनुदिशति^{१८}
 स्वस्थेव^{१९} होतोन्मुच्यते^{२०} सर्वायुः सर्वायुत्वाय^{२१} सर्वं
 मायुरेति य एवं वेद^{२२} ॥ ७ ॥

यद्यप्यग्निगुप्रेषमन्त्रो न समाप्तः, तथाप्यनन्तरभागे बहुवक्तव्य-
 संग्रवात् खण्डान्तरं कृतम् ॥

दशमं भागं मनूय व्याचष्टे—“अस्मा रक्षः संसृजतादित्याह ;
 —तुषैर्वै फलीकरणैर्देवा हविर्यज्ञेभ्यो रक्षांसि निरभजन्नस्मा महा-

* 'मग्निगाउ' ग ।

† 'स्वस्थेव' क ।

यन्नात् ; स यदस्मा रक्षः संसृजतादित्याह, रक्षांस्येव तत् स्वेन
भागधेयेन यन्नान्निरवदयते”-इति । ‘अस्मा’ असृजा रुधिरिण ‘रक्षः
संसृजतात्’ मांसाभिलाषव्यावृत्त्यर्थं राक्षसान् रक्षेनैव संयोजयत ।
एनं मन्त्रभागं होता ब्रूयात् । किमर्थं मेतदिति, तदुच्यते— पुरा
‘देवाः’ ‘तुषेः’ ब्रौहिगतैः ज्ञेयांशैः, ‘फक्षीकरणैः’ तण्डुलैश्च दर्शपूर्ण-
मासादिहविर्यज्ञेषु समागतानि ‘रक्षांसि’ तोषयित्वा तेभ्यो
यज्ञेभ्यो ‘निरभजन्’ हविर्भागरहिनाम्यकुर्वन् । महायज्ञे ण्योति-
ष्टोमादिके समागतानि रक्षांसि पशुरक्षेन तोषयित्वा, तस्माद्
यन्नाच्च ‘निरभजन्’ निःसारितवन्तः । हविर्यज्ञेभ्यो निःसारणं
ग्राह्यान्तरे दर्शपूर्णमासप्रकरणे मन्त्रव्याख्याने समाज्जातम्—
“रक्षसां भागोऽसीत्याह * तुषेरेव रक्षाण्सि निरवदयते”-इति
(तै० ब्रा० ३. २. ५. ११.) तदेतदापस्तम्बेनोक्तम्— “मध्यमे
पुरोडाशकपाले तुषानोप्य रक्षसां भागोऽसीत्पक्ष्मात् ज्ञाणा-
जिनस्योपवपति”-इति (१. २०. ८.) । महायज्ञाभिःसरणं मन्त्री-
योमौयपशुप्रकरणे तैत्तिरीयैराज्जातम्—“रक्षसां भागोऽसीति स्थवि-
मतो बर्हिर्ग्रापास्वत्यक्षैव रक्षाण्सि निरवदयते”-इति (सं०
६. ३. ८. २.) । ‘स्थविमतः’ स्थैत्ययुक्ते बर्हिर्मूलभागे इत्यर्थः ।
एतदपि सूत्रकारेण स्पष्टीकृतम्—“बर्हिषोऽग्रं सव्येन पाणिना-
ऽऽदत्ते । अथ मध्यं यत आच्छति, तदुभयतो लोहितेनाङ्गुष्ठा रक्षसां
भागोऽसीत्तुत्तरं मपरं मवान्तरदेशं निरस्य”-इति (आप० श्रौ०
७. १८. १३, १४.) । एवं सति यद्यस्मा रक्ष इति भागं पठेत्, तदानीं
रक्षांसि स्वकीयभागेन युक्तानि कृत्वा महायज्ञात् ‘निरवदयते’
निःसारयति ॥

* रक्षसां भागोऽसीति मन्त्रस्य तैत्तिरीयसंहितायां (१. १. ५. २) श्रुतः ।

कोऽयं समर्थ इत्याशङ्क्य तं विशेषाकारेण निर्दिशति—“योऽयं राक्षसीं वाचं वदति सः”—इति । लोके ‘यः’ पुमान् राक्षसां ‘वाचं’ परभर्त्सनरूपाम् उच्चध्वनित्वेन भीतिकरीं ‘वाचं’ ब्रूते, ‘सः’ पुमान् ता मल्युच्चैः कीर्त्तयन् राक्षसां वागुत्पादको भवति ॥

कासी राक्षसी वागित्याशङ्क्याह—“यां वै दृप्तो वदति, या सुम्भसः, सा वै राक्षसी वाग्”—इति । धनविद्यादिना ‘दृप्तः’ दर्पं प्राप्तः परतिरस्कारहेतुं ‘यां’ वाचं ‘वदति’, ‘सुम्भसः’ च बुद्धिरादित्यात् पूर्वापरसम्बन्धरहितां यां वाचं वदति, ‘सा’ इय सुभय-विधापि ‘राक्षसी वाक्’ ॥

एतद्देदनं प्रशंसति—“नाम्नना दृष्यति, नास्य प्रजायां दृप्त आ जायते य एवं वेद”—इति । वेदिता स्वयं मपि दर्पं नाप्नोति । तदा स्त्रीयायां च ‘प्रजायां’ कश्चिदपि ‘दृप्तः’ नोत्पद्यते ॥

एकादशभागं मनूय व्याचष्टे—“वनिष्ठु मस्य मा राविष्टोरूकं मन्थमाना नेहस्तोके तनये रविता रवच्छमितार इति ; ये चैव देवानां शमितारो ये च मनुष्याणां तेभ्य एवैनं तत्परिददाति” इति । हे ‘शमितारः!’ दैव्याः मनुष्याश्च, ‘वनिष्ठु’ वपायाः समीप-वर्तिनं मांसखण्डम् ‘अस्य’ पशोः सम्बन्धिनम् ‘उरूकं’ उलूकाख्य-पक्षिसदृशं ‘मन्थमानाः’, विशेषाकारेण विजानन्तो ‘मा राविष्ट’ मैव लवनं कुरुत ;—उलूकसदृशो वनिष्टुर्यथा वर्त्तते, तथैव उद्धरत,—न तु मध्यतश्चिक्कं कुरुतेत्यर्थः । एवं कुर्वतां ‘वः’ शुष्माकं सम्बन्धिनि ‘तोके’ पुत्रे, ‘तनये’ तदीयापत्ये च ‘रविता’ शब्दयिता ‘नेत्’ नैव ‘रवत्’ भूयात् । यथाशास्त्रच्छेदने क्रियमाणे भवतां गृहे पुत्रपौत्रादिकं निमित्तीकृत्य रोदिता न भविष्यतीत्यर्थः । तन्नागपाठेन ‘देवानां’ मध्ये ‘ये’ ‘शमितारः’ सन्ति,

‘मनुष्याणां च’ मध्ये ‘ये’ सन्ति, ‘तेभ्य एव’ सर्वेभ्यः ‘एन’ वनिष्ठुं ‘परिददाति’ अवैकल्याय समर्पयति ॥

द्वादशभाग मनूय व्याचष्टे—“अभिगो शमीध्वं,—सुशमि शमीध्वं शमीध्व मभिगाश्च इति चिन्त्र्यादपापेति चाभिगुर्वै देवानां शमितापापो निग्रभीता शमित्यथैवैनं तन्निग्रभीतभ्यश्च सम्प्रयच्छति”—इति । हे ‘अभिगो’ एतन्नामक ! देवेषु शमित्यु सुख्यदेवा यूयं सर्वे ‘शमीध्वं’ विश्रसनादिना पशुं संस्क्रुध्वम् । पुनरपि विशेषाकारे-
खीयते—‘सुशमि’ सुहु शमनं शास्त्रीयं विश्रसनं यथा भवति तथा ‘शमीध्वं’ शमयत, सञ्चपयत । अभिगादौ भुतिर्दूरादाज्ञानार्था ; ओकारस्य भुतिवेलायाम् आकार उकारश्चेति वर्षद्वयं सम्प्र-
च्यते * । तथाविधा यूयम्, इतरेः सङ्घ यूयं ‘सुशमीध्वं’ † सर्वथा शमयत ; न तूपचरितं शमनं कुर्वत । क्रूरकर्मेति कृत्वा‡ तदुपेक्ष्य मा भूदिति पुनः पुनर्वचनम् । ‘अभिगो शमीध्वम्’-इत्यादिकं वाक्यत्रयसमुदायं त्रिवार मावर्त्तयेत् ; अपापेत्यपि तत्तत्त्वन्निध्नं त्रिवार मावर्त्तयेत् । तदेतदाश्वलायन आह—“अध्विग्वादि चिरञ्ज्ञा”—इत्यादि (श्री० ३. ३. ४.) । ‘अधिगो’ अपापदेव ! । सोऽय मपापवाचौ शास्त्रान्तरे पठ्यते—“अधिगुवापापखोभौ देवानां शमितारौ”—इति (तै० ब्रा० ३. ६. ६. ४.) । अथ तु तद्वान्तर-
विशेषोऽभिधीयते—‘देवानां’ मध्ये यः ‘शमिता’ जना, सः

* ‘एषोऽमृगश्चादूरादुते पूर्वस्याहंसादुपरस्तेदुतौ’-इति पा० ८. २. १०० ।

† टीकापुस्तकेषु सर्वत्र एव मेव पाठः ; मूलपुस्तकेषु तु सर्वत्र ‘शमीध्वं’-इति पाठः ।

‡ क्रूरकर्षं लेवं विहितम्—‘संश्रपयन्ति प्रत्यक्षिरस मुदीचीनपादम् । अमायुं कृच्छन्तं संश्रपयतेतुगञ्जा पराङ्गवर्त्ततेऽध्वर्युः’-इति आप० श्री० ७. १६. ५. ६. । ‘मायुः ब्रह्म’, त मकुर्वन्त मित्यर्थः-इति च तटीका । तच्छब्दोपाय सुखे धानादीन् प्रवेशयति निग्रभीता । तदुक्तं कात्यायनेन—‘संगृह्य सुखं तमयन्त्यवाश्रमानम्’-इति ६. ५. १८. ।

‘अग्निगुः’; यस्य धानादिना ‘निग्रभीता’ निग्रहस्य कर्त्ता, सोऽयम्
‘अपापः’; तन्नागपाठेनाग्निगुप्रवृत्तिभ्यः ‘शमितृभ्यश्च’, अपापप्रवृ-
त्तिभ्यो ‘निग्रभीतृभ्यश्च’ ‘एनं’ पशुं ‘सं’ जपनाय ‘प्रयच्छति’ ॥

अग्निगुमन्त्रपाठानन्तरं जपं विधत्ते—‘शमितारो यदक्ष
सुजतं’ जणवथास्मासु तद्यदुष्कृतं मन्यन् तदित्याह्वाग्निर्ये देवानां
होतासीत्, स एनं वाचा व्यशाहाचा वा एनं होता विशास्ति ;
तद्यदर्वाग्यत्परः जन्तन्ति, यदुल्लवणं यद्विधुरं क्रियते, शमितृभ्यश्चैवैनं
तन्निग्रभीतृभ्यश्च स मनुदिशति, स्वस्त्येव होतोऽनुच्यते, सर्वायुः,
सर्वायुत्वाय’—इति । हे ‘शमितारः !’ ‘अक्ष’ पशुविशसनकर्त्तृश्चि
‘यत्’ ‘सुजतं’ जतम्, ‘जणवथास्मासु तत्’ ; तत्र ‘यद् दुष्कृतम्’,
‘अन्यच्च तदिति’ जपित्वा दक्षिणावृत्तावर्त्तते इति । एतच्चमन्त्रार्थं
मन्त्रिर्वा इत्यादिनोच्यते । यदा देवा यज्ञं कुर्वन्ति, तदानीं तेषां
मध्ये ‘अग्निः’ एव ‘होता’ अभूत् । ‘सः’ ‘एनं’ पशुं ‘वाचा’ अग्निगु-
प्रवरूपया ‘व्यशात्’ विशसनं जतवान् । अग्निगुप्रैवे चारभध्वं
शमीध्वं मित्यादि प्रेरणवाचकानां पदानां बहूनां विद्यमान-
त्वात् अस्तेऽपि होतृर्वाचिकं विशसनम् । तथा सति पशोर्वाह्वाग्ने
‘यत् जन्तन्ति’ यस्य ‘परः’ परभागे उत्तमाङ्गं जन्तन्ति, तस्मिन्नुभय-
स्मिन्नपि ह्येदेन ‘यदुल्लवणं’ शास्त्रार्थादतिरिक्तं ‘क्रियते’, ‘यत्’ च
‘विधुरं’ न्यूनं क्रियते, ‘तत्’ सर्वं मेतत् पशोः शमितृभ्यो निग्रभी-
तृभ्यश्च ‘स मनुदिशति’ तेन मन्त्रजपेन सम्यक् कथयतीति ‘वाचा
होता’ ‘स्वस्त्येव’ क्षेमेणैव पापात् ‘सुच्यते’ ‘सर्वायुः’ मृत्युरहितश्च
भवति, यजमानस्याप्यमृत्युरराहित्याय । एतद्देदनं प्रशंसति—
“सर्वं मायुरेति य एवं वेद”—इति * ॥

* अग्निगुशब्दनिर्वचनम्, तत्तौषमन्त्रव्याख्यानादिकश्च निरु० १भा० ६०—६५ ।

नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे (जै० सू० २२. अधि० ४.) चिन्तितम्—

“पक्षी वपायवोरुको रलयोरविशेषतः ।

पक्षी वपा सन्निधानाद् भ्रान्तिच्छेदननिषेधतः ॥

अभिगुप्रेषवचनं मिदं भाष्यते—“वनिष्ठुमस्य मा राविष्ट ।
उरुकं मन्यमानाः”-इति (तै० ब्रा० ३. ६. ६. ३.) । वनिष्ठुः
वपासमीपवर्ती कश्चित्पक्ष्विशेषः । तं ‘मा राविष्ट’ तस्य
लवनं मा कुर्वत । व्यत्ययेन लकारस्य रेफः (पा० ३.४.८८.) ।
किं कुर्वन्तः ? ‘उरुकं मन्यमानाः’ वनिष्ठावलूकबुद्धिं कुर्वन्तः
इत्यर्थः । अचोरुकशब्देन काकविरोधी कश्चिदुलूकनामा
पक्षिविशेषोऽभिधीयते * । कुतः ? रलयोरविशेषात् ;—पर्यङ्कः
पर्यङ्कः, रोमाणि लोमानीत्यादिदर्शनात् । उरुकशब्दः सादृश्य-
लङ्कारः । पक्षिसदृशं वनिष्ठुं विवेकेन मन्यमाना मा राविष्टेति
वाक्यार्थः । तस्मादुरुकः पक्षीति प्राप्ते, ब्रूमः ;—उरुकशब्दे-
नात्र वपा लक्ष्यते । कुतः ? वनिष्ठुसन्निधानात् । सति हि सन्नि-
धावुरुकत्वभ्रान्तिर्वनिष्ठौ सम्भवति ; भ्रान्तिप्राप्तञ्च लवनं मत्तं
निषिध्यते । ‘उरुकं मन्यमाना वनिष्ठुं मा राविष्ट’-इत्युक्तत्वात् ।
वपालवनकाले भ्रान्त्या वनिष्ठोर्यलवनं तस्य निषेधे सति दृष्टार्थो
लभ्यते, भ्रान्तिनिवारणस्य दृष्टत्वात् । त्वत्पक्षे तु वनिष्ठोर्लवनं
नैव नास्ति । तच्चायुक्तम् ; हृदयाद्यङ्गवद्वनिष्ठोर्भवितव्यत्वात् ।
“वनिष्ठु मन्नीधे षडवत्त ए सम्पादयति”-इत्याद्यनुष्ठानविधानात्
(आप० श्रौ० ७. २६. ६.) । ततो लवननिषेधस्य असमवेतार्थ-
त्वेनादृष्टार्थो मन्त्रपाठः प्राप्नुयात् । तस्माद्वपावचनं मुरुकशब्दो
यद्यपि वपाया मप्रसिद्धः, तथाप्युक्तं विस्तीर्णं मूको मेदो यच्च,

* वेषक इति च प्रसिद्धः ।

इत्यवयवार्थद्वारा मेदस्त्रिन्धां वपायां युक्त उरुकशब्दः । एवं
सत्यनेकवपासु विकृतिषु एकवचनान्त उरुकशब्द ऊहनीयः”
-इति ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

पुरुषं वै देवाः पशु मालभन्त तस्मादालब्धान्मेध
उदक्रामत्सो ऽश्वं प्राविशत्तस्मादश्वो मेध्यो ऽभवदथैन
मुत्क्रान्तमेध मत्थार्जन्त स किम्पुरुषो ऽभवत्ते ऽश्व
मालभन्त सो ऽश्वादालब्धादुदक्रामत्स गां प्राविशत्
तस्माद् गौर्मेध्यो ऽभवदथैन मुत्क्रान्तमेध मत्थार्जन्त स
गौरमृगो ऽभवत्ते गा मालभन्त स गोरालब्धादुदक्रा-
मत्सो ऽविं प्राविशत्तस्मादविर्मेध्यो ऽभवदथैन मुत्क्रा-
न्तमेध मत्थार्जन्त स गवयो ऽभवत्तेऽवि मालभन्त
सोऽवेरालब्धादुदक्रामत्सोऽजं प्राविशत्तस्मादजो मेध्यो
ऽभवदथैन मुत्क्रान्तमेध मत्थार्जन्त स उष्ट्रो ऽभवत्सोऽजे
ज्योक्तमा मिवारमत तस्मादेष एतेषां पशूनां

प्रयुक्ततमो यदजस्ते ऽज मालभन्त' सो ऽस्मादालब्धा-
 दुदक्रामत्स' इमां प्राविशत्स'स्मादियं मेध्याभवदयैन
 मुत्क्रान्तमेध मत्वारजन्त' स शरभो ऽभवत्स' एत
 उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः पशवस्त'स्मादेतेषां नाश्नीयात्
 तमस्या मन्वगच्छन्त्सो ऽनुगतो ब्रीहिरभवत्स'द्यत्पशौ
 पुरोळाश मनु निर्वपन्ति' समेधेन नः पशुनेष्ट
 मसत्'केवलेन नः पशुनेष्ट मसदिति' समेधेन हास्य
 पशुनेष्टं भवति' केवलेन हास्य पशुनेष्टं भवति य
 एवं वेद' ॥ ८ ॥

अग्निगुप्रेषं समाप्य पुरोडाशं विधातुं बहुभिः पर्यायैरुपेता-
 काचिदाख्यायिकोच्यते । तत्र प्रथमं पर्यायं दर्शयति—‘पुरुषं वै
 देवाः पशु मालभन्त ; तस्मादालब्धाभ्येध उदक्रामत्, सोऽश्नं
 प्राविशत् ; तस्मादश्नो मेधो ऽभवदयैन मुत्क्रान्तमेध मत्वा-
 रजन्त, स किम्पुरुषो ऽभवत्’-इति । पुरा कदाचिद् ‘देवाः’
 स्वकीये यज्ञे ‘पुरुष’ मनुष्यं ‘पशु मालभन्त’ पुरुषं पशुं कृत्वा
 तेन पशुना यष्टुमुदुक्ताः । ‘तस्मादालब्धाद्’ यष्टुमुदुक्तात्
 मनुष्यपशोः ‘मेधः’ यज्ञयोग्यो हविर्भागः ‘उदक्रामत्’ मनुष्यं परि-
 त्यज्यान्वत्नागच्छत् । गत्वा च ‘सः’ भागः ‘अश्नं’ प्राविशत् ।
 यस्मादेवं ‘तस्मादश्नः’ यज्ञयोग्यः ‘अभवत्’ । ‘अथ’ तदानीम्
 ‘उत्क्रान्तमेधं’ परित्यक्तहविर्भागम् ‘एनं’ मनुष्यं देवाः ‘अत्वा-
 रजन्त’ अतिशयेन वर्जितवन्तः ; तस्मिन् पशुत्व मपि न अकुर्वन् ।

देवैः स्वीकृत्य परित्यक्तः 'सः' मनुष्यः 'किम्पुरुषः' किन्नरी वानर-
जातीयः ॥

द्वितीयं पर्यायं दर्शयति—"तेऽश्वा मालभन्त ; सोऽश्वादा-
लब्धादुदक्रामत्, स गां प्राविशत् ; तस्माद् गीर्मेध्योऽभवदथैन
मुत्क्रान्तमेध मत्थार्जन्त, स गौरसृगोऽभवत्"—इति । आलब्धा-
दश्वास्तेषो यज्ञयोग्यभाग उत्क्रम्य गां प्राविशत् ; स गीर्मेध्ययोग्य
आसीत् । तदानीं मयोग्यत्वेन त्यक्तः सोऽश्वो गौरसृगोऽभवत् ;
यस्य गृह्णावपि सोमशौ भवतः ॥

तृतीयं पर्यायं दर्शयति—"ते गा मालभन्त, स गोरालब्धादुद-
क्रामत्सोऽविं प्राविशत् तस्मादविर्मेध्योऽभवदथैन मुत्क्रान्तमेध
मत्थार्जन्त, स गवयोऽभवत्तेऽवि मालभन्त, सोऽवेरालब्धादुदक्रा-
मत्सोऽजं प्राविशत्तस्मादजो मेध्यो भवदथैन मुत्क्रान्तमेध मत्था-
र्जन्त, स उष्ट्रोऽभवत्"—इति । अजादयः प्रसिद्धाः । उष्ट्रो दीर्घ-
शीवः । अजं पुनरपि प्रशंसति—"सोऽजं ज्योत्तमा भिवारमत ;
तस्मादेव एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो यदजः"—इति । 'सः' मेधाख्यो
यज्ञयोग्यभागस्तस्मिन् 'अजे' 'ज्योत्तमा भिव' अतिशयेन चिर-
कालं मेव 'आरमत' क्रीडितवान् । तस्माच्चिरकालं मेव सङ्गावात्
योऽयं मजोऽस्ति, स एषः 'एतेषां' पूर्वोक्तानां 'पशूनां' मध्ये
'प्रयुक्ततमः' शिष्टैरतिशयेन प्रयुक्तः ॥

चतुर्थं पर्यायं दर्शयति—"तेऽज मालभन्त, सोऽजादालब्धा-
दुदक्रामत्, स इमां प्राविशत्तस्मादियं मेध्याभवदथैन मुत्क्रान्त-
मेध मत्थार्जन्त, स शरभोऽभवत्"—इति । 'इमां' पृथिवीम् ।
'शरभः' अष्टभिः पादैरुपेतः सिंहघाती सृगविशेषः । अत्र प्रसङ्गात्
कश्चित् धर्मविशेषं दर्शयति—"त एत उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः

पशवस्तस्मादेतेषां नाश्रूयात्”—इति । मनुष्याश्च गोऽप्यजेभ्यो मेध-
स्योत्क्रममन्त्रमेव निष्पन्नाः, ‘त एते’ किमुदपादयो मेधराहि-
त्वाद् यज्ञयोम्याः पशवो नासन्* । अतः ‘एतेषां’ पशूनां सम्बन्धि
मांसं ‘नाश्रूयात्’ ॥

अत्र पुरोडाशं विधत्ते—“त मस्मा मन्वगच्छन्तोऽनुगतो
ब्रौह्मिभक्तस्यप्यशौ पुरोडाश मनु निर्वपन्ति, स मेधेन नः
पशुनेष्ट मसत्, केवलेन नः पशुनेष्ट मसदिति”—इति । ‘तं’ मेधास्यं
हविर्भागम् ‘अस्मां’ पृथिव्यां प्रविष्टं गृहीतुं देवाः ‘मन्वगच्छन्’,
‘सः’ च मेधो देवैः ‘अनुगतः’ उत्क्रान्तु मगच्छः सन् सहसा
‘ब्रौह्मिभक्त’ । तथा सति यदि ‘पशौ पुरोडाश मनु निर्व-
पन्ति’ पश्चात्तन्नामन्तर मेव निर्वपेयुः, तदानीं ‘नः’ अस्माकं
यज्ञयोम्यहविर्भागयुक्तेन ‘पशुनेष्टम् असत्’ इत्थं भवति । पुरो-
डाशनिर्वापकतृणां कोऽभिप्रायः ?—इति, सोऽभिधीयते—‘नः’
अस्माकं ‘केवलेन’ साधनानन्तरनिरपेक्षेण मेधपूर्वेण ‘पशुनेष्ट
मसत्’—‘इति’ एतदभिप्रायः ॥

वेदनं प्रशंसति—“समेधेन हास्य पशुनेष्टं भवति, केवलेन
हास्य पशुनेष्टं भवति, य एवं वेद”—इति । समेधेनेत्यत्रैव वाक्यस्य

* एतेनानुमीयते आदिकाशे नरमेधस्मासीत् प्राचुर्यम्, ततस्तदनुकल्पोऽवमेधः
प्रचलितः, एवं क्रमेण श्वरभक्तो मेधश्चलितः, ततो जीवहिंसने न्यानि मनुभूय तदनुकल्पतं
पुरोडाशस्य मन्त्रैव ‘पिष्ट-पशुः’ प्रारब्धः ; योऽनुष्ठितः सम्प्रति च प्रायः बहुविधतयाभ्यु-
पगम्य कालात् नसीतीरे पेक्षयावंशवरेणेति । अतपथेऽप्येवम्—‘पुष्टी हि प्रथमः पशूनाम्’
—इत्यादि ६. २. १. १८ । अतपथः पिष्टपशुश्च न० सं० ५. २७ । उक्तं च तथा—‘दधि
मधु इत मापी धाना भवत्येतर्ष’ पशूनां रूपम्—इति तै० सं० २. २. १. ८ । ‘पशवो वै
पुरोडाशः’—इति च ७. १. ८ । इहानुपदं वक्ष्यति च ‘स वा एव पशुदेवावप्यते यत् पुरो-
डाशः’—इति (८ ख०) ।

व्याख्यानं केवलेनेत्यादि । तदेतत् सर्वं श्रुत्यन्तरे सङ्गृहीतम्—
“पशु मालभ्य पुरोडाशं निर्वपति, समिध मेवैन मालभते”—
इति (तै० सं० ६.३.१०.१.) ॥

अत्र मीमांसा । द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे (जै० सू० १—६.
अधि० १.) चिन्तितम्—

“उपकारी संस्कृतिर्वा पुरोडाशः पशूदितः ।

तद्धितोक्त्या द्वयोर्देवभेदादुपकृतिर्मता ॥

सन्देहान्निश्चितेऽङ्गत्वे दृष्टोऽर्थः स्मृतिसंस्कृतिः ।

देवान्तरं चेद्विज्ञात मन्नीषोमनिवर्त्तनम् ॥

अथोतिष्ठोमाङ्गभूताग्नीषोमीये पशौ श्रूयते—“अग्नीषोमीयस्य
वपां प्रचर्याग्नीषोमीय मेकादशकपालं निर्वपति”—इति (तै० सं०
६.३.१०.) । तत्र पशवुक्तः पुरोडाशः, स किं पशोरारादुप-
कारकः, उत पशुदेवतासंस्कारः ? इति सन्देहः* । तत्र “अग्नी-
षोमीयं पशु मालभेत”—इति (तै० सं० ६.१.११.६.) पशुविधौ तद्धि-
तोक्ता अग्नीषोमदेवता यथा गुणत्वेन पशौ विधीयते, तथा पशु-
पुरोडाशेऽपि । तथा सति विधिभेदेन विधेयदेवताभेदात् संस्कारो
न युक्तः ; गुणत्वं च संस्कार्यविरोधीति पूर्वोक्तम् । तस्मात् पशोः

* “क्रियारूपाणि च त्रिविधानि । गुणकर्माणि, प्रधानकर्माणि च । एतान्येव
सन्निपत्तीपकारकाणि, आरादुपकारकाणीति चिन्त्यते । कर्माङ्गद्रव्यादुद्देशेन विधीयमानं
कर्म सन्निपत्तीपकारकम् । यथा अवघातग्रीचणादि । तत्र दृष्टार्थं मदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं
वेति । दृष्टार्थं मवघातादि, अदृष्टार्थं ग्रीचणादि, दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशादि । तद्धि
द्रव्यत्वाग्रांशिनैवादृष्टं, देवतीद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति । द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं
विधीयमानं कर्म त्वारादुपकारम् । यथा प्रयाजादि । आरादुपकारकं च परमापूर्वोप-
पावेवोपयुज्यते ; सन्निपत्तीपकारकं तु द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागस्वरूपेऽप्युपयुज्यते”—
इति लौ० मी० अर्थः ।

आरादुपकारक इति प्राप्ते, ब्रूमः ;— देवताभिर्देवादिनां तावदिदं वक्तव्यम्,— पशुः पुरोडाशश्चेत्युभौ किं स्वतन्त्री यागी, किं वाङ्मा-
ङ्गिरूपौ ? तत्रापि किं मङ्गं किं वाङ्गीति । तत्र पशुधर्मेऽभयतः
संदृष्टस्य पुरोडाशस्य स्वतन्त्राङ्गित्वे तयोः पशुप्रकरणपाठबाध्यत्वा-
दभिमत उपकारकत्वं न सिध्येत् । अङ्गत्वेऽपि दृष्टसम्भवाददृष्ट-
कल्पन मन्याव्यम् ; भवति चात्र दृष्टम्,—पुरोडाशवाक्येन तच्चि-
तान्तपदेन पशुवाक्यगताया देवताया अनुवादे सति तदीयस्मरण-
पूर्वकनिर्वापे पशुदेवतायाः संस्क्रियमाणत्वात् । एवं च सति पशु-
वाक्ये गुणत्वेन प्रतीतस्याः पुरोडाशवाक्ये प्राधान्यावगमात् संस्कार-
यत्वं मविरुद्धम् । तस्मात्पशुदेवतासंस्कारः पुरोडाशः । एवं च
सत्यग्नीषोमीयपशुविक्रतौ वायव्यपशावग्नीषोमदेवतायां निवृ-
त्तायां तदीयपुरोडाशोऽपि सा निवर्त्तत इति बाधः फलित्यति”—
इति ॥

यद्वा, दशमाध्यायस्य प्रथमपादे (जै० सू० १८—३३. अधि० ८.)
चिन्तितम्—

“पश्वर्थानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ।

अस्ति वा विध्यभावे न ह्यस्य कार्यत्वतोऽभवत् ॥

अग्नीषोमीये पशौ यानि चोदकप्राप्तानि प्रयाजादीन्वाङ्मा-
नुष्ठितानि, तैः पशुपुरोडाशे उपकारो नास्ति । कुतः ? तदुपकार-
बोधकस्य विधेरभावात् । चोदकसु दर्शपूर्णमासवत् पशुरनुष्ठेयः
इत्येवंरूपत्वात् पशावेव उपकारं बोधयति । ननु पुरोडाशस्या-
पीष्टिविक्रितित्वात्तत्रापि चोदकोऽस्तीति चेत्, वादम् । अतएव
भिन्नचोदकबलात् पुरोडाशोपकाराय प्रयाजाद्यङ्गानि पृथगनुष्ठे-
यानीति प्राप्ते, ब्रूमः ;— यद्यपि पश्वर्थैः पुरोडाशस्योपकारः,—

इत्येतादृशं शास्त्रं नास्ति, तथाप्ययं सुपकारोऽर्थप्राप्ति न निवार-
यितुं शक्यते । यथा प्रदीपस्य वेदिकार्ये निर्मितस्वार्थसिद्धमार्ग-
प्रकाशकत्वं मनिवार्यम्, तथा पशुतन्त्रमध्येऽनुष्ठेयमानस्य पुरो-
डाशस्य पश्वर्थैरङ्गैरुपकारः केन वार्येत ? । तस्मादन्यार्थैरप्य-
स्युपकारः ॥ ८ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

षष्ठमः खण्डः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

स वा एष पशुरेवालभ्यते यत्पुरोळाशस्तस्य यानि
किंशारूणि तानि रोमाणि ये तुषाः सा त्वग्ये
फलीकरणास्तदस्यत्पिष्टं किक्रसास्तन्मांसं यत्
किञ्चित्कसारं तदस्थि सर्वेषां वा एष पशूनां मेधेन
यजते यः पुरोळाशेन यजते तस्मादाहुः पुरोळाशसचं
लोक्य मिति युवं मेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च
सोम सक्तू अधत्तं युवं सिन्धूरभिश्चक्षोरवद्यादग्नी-
षोमावमुद्धतं गृभीतानिति वपायै यजति सर्वाभिर्वा

एष देवताभिरालम्ब्यो भवति यो दीक्षितो भवति
 तस्मादाहुर्न दीक्षितस्याग्नीयादिति स यदग्नीषो-
 मावमुञ्चतं गृभीतानिति वपायै यजति सर्वाभ्य
 एव तद्देवताभ्यो यजमानं प्रमुञ्चति तस्मादाहु-
 रशितव्यं वपायां हुतायां यजमानो हि स तर्हि
 भवतीत्यान्यं दिवो मातरिष्वा जभारेति पुरोळाशस्य
 यजत्यमयादन्यं परि श्वेनो षट्प्रेरितीत इव च
 श्वेष इत इव च भेधः समाहृतो भवति स्वदस्व
 इत्या स मिषो दिदीहीति पुरोळाशः स्विष्टकृतो
 यजति इविरिवास्मा एतत् स्वदयतीष मूर्जं मात्मन्
 धत्तं इळा मुपह्वयते पशवो वा इळा पशून्नेव तदु-
 पह्वयते पशून्वजमाने दधाति ॥ ८ ॥

विहितं पशुपुरोडाशं प्रशंस्य पञ्चाहपादियान्धाविवक्षुरादौ तं
 प्रशंसति—“स वा एष पशुरेवालभ्यते यत्पुरोडाशः”—इति । पशु-
 श्रौतसाहस्रादयं पुरोडाशोऽनुष्ठितः पञ्चालम्ब एव भवति । तदे-
 तस्मादृशं विप्रदयति—“तस्य यानि किंशारुचि तानि रोमाणि,
 ये तुषाः सा त्वग्, ये फलीकरचास्तदस्वग्, यत्पिष्टं किंशसास्तन्मांसं,
 यत्किञ्चित्कं सारं तदस्त्रि”—इति । ‘तस्य’ ब्रौह्मिवीजस्य सम्बन्धीनि
 ‘यानि किंशारुचि’ बुसपलालादौनि ‘तानि’ पशुरोमस्त्वानीयानि;
 ‘ये तुषाः’ तण्डुलवेष्टनरूपाः प्रथमावघातेन परित्याग्याः, सा तुष-
 समष्टिः, पण्डलक्त्वानीयाः ; ‘ये फलीकरचाः’ तण्डुलश्चेत्यार्थेना-

वधातेन हेया अंशास्तत्सर्वम् 'अष्टक्' पशुरक्तस्थानीयम्, 'यत्पिष्टं' तण्डुलपेषणेन निष्पन्नं पिण्डयोग्यरूपम्, ये च 'किक्लसाः' सूक्ष्माः पिष्टावयवाः, तत्सर्वं पशुमांसस्थानीयम् ; 'यत्किञ्चित्कं सारं' स्वार्थे कप्रत्ययः ; यत्किञ्चिदन्यद् ब्रीहिसम्बन्धिकाठिन्यरूपं सारं 'तदस्थि' तत् पशोरस्थिस्थानीयम् । एवं पशुसाम्यात् पुरोडाशस्य पशुत्वम् ॥

एवं सति यत् फलितं तद्दर्शयति—“सर्वेषां वा एष पशूनां सेधेन यजते, यः पुरोळाशेन यजते”—इति । पुरोडाशयाग एव सर्व-पशुसम्बन्धि-यज्ञयोग्यो हविर्यागः । सर्वपशुसम्बन्धश्च “पुरुषं वै देवाः”—इत्यादिना प्रपञ्चितः (२८४४०) । लौकिकोक्त्या प्राशस्त्यं दृढयति—“तस्मादाहुः पुरोळाशसत् लोक्य मिति”—इति । यस्मात् पुरोळाशयागः सर्वपशुसारभूतः, तस्मात् पुरोडाशानुष्ठानं 'लोक्य' प्रेक्षणीय मिति याज्ञिकाः 'आहुः' । अत एव प्रैषमन्त्रे “पुरो-डाशाः फलद्भुवः”—इत्येव मान्नातम् (शत० ब्रा० ४.२.५.११.) ॥

अथ वपादीनां क्रमेण याज्याविवक्षुरादौ वपायाज्यां विधत्ते—“युव मेतानि दिवि रोचनान्यग्निश्च सोम सकृत् अधत्तम्; युवं सिन्धू-रभिश्चस्तेरवद्यादग्नीषोमावमुच्चतं गृभीतानिति (सं० १.८३.५.) वपायै यजति”—इति । हे 'सोम !' त्वं च 'अग्निश्च' 'युवं' एतावुभौ युवाम् एतानि सर्वेः दृश्यमानानि 'रोचनानि' प्रकाशरूपाणि नक्षत्रादीनि 'दिवि' दुर्लोके 'अधत्तम्' । कीदृशी युवाम् 'सक्रत्' समानकर्माणी । हे अग्नीषोमौ युवा ! स्वकीयत्वेन स्वीकृतान् 'सिन्धून्' समुद्रवशीढान् राजामात्यादीन् पुरुषान्, यजमानादीन्वा 'अभिश्चस्तेः' सङ्ग्रामादिषु ब्राह्मणवधादिरूपादपवादाद् 'अवद्यात्' तन्निमित्तदुर्गिताश्च 'अमुच्चतम्' मुक्तान् अक्षरतम्;—एतत्पञ्चादि-

कश्चातुष्ठानेन जनापवादो दुरितं च नश्यतीत्यर्थः । 'वपायै यजति' इति वपाहोमार्थं गृह्यं याज्यात्वेन पठेदित्यर्थः ॥

पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां मेतां याज्यां प्रशंसति—“सर्वाभिर्वा एव देवताभिराख्यो भवति, यो दौक्षितो भवति, तस्मादाहुर्न दौक्षित-
स्याग्नीयादिति ; स यदग्नीषोमावमुञ्चतं गृभीतानिति वपायै यजति, सर्वाभ्य एव तद्देवताभ्यो यजमानं प्रमुञ्चति ; तस्मादाहु-
रग्नित्वं वपायां हुतायां यजमानो हि स तर्हि भवतीति”-
इति । ‘यः’ पुमान् यज्ञार्थी ‘दौक्षितो भवति’, ‘एषः’ ‘सर्वाभिः’
अपि ‘देवताभिः’ स्वकीयहविर्दानार्थम् ‘आरव्यः’ स्वीकृतो
‘भवति’ । ‘तस्मात्’ एतदीयस्य द्रव्यस्य देवताभिरवबुद्धत्वात्
‘दौक्षितस्य’ गृहे ‘नाग्नीयात्’-‘इति’ पूर्वपक्षिणः ‘आहुः’ । तत्र
होता ‘यदग्नीषोमावमुञ्चतम्’-‘इति’ एतं याज्यायास्तुर्थपादं
पठेत् । तदा तेन पाठेन ‘सर्वाभ्यो देवताभ्यो यजमानं’ होता
मोचयति । ‘तस्मात्’ कारणाद्वपाहोमे निष्पन्ने सति तद्गृहे
भोक्तव्यम् ; ‘तर्हि’ तस्मिन्वपाहोमोत्तरकाले ‘सः’ दौक्षितो ‘यज-
मानो भवति’ । पूर्वं तु दौक्षित एव, न तु यजमानः ; इदानीं
यागस्य निष्पन्नत्वादयं यजमानः । तथा सति देवतावरोधात् *
मुक्तस्य गृहे भोक्तुं शक्य मिति सिद्धान्तिनः ‘आहुः’ ॥

अथ पुरोडाशस्य याज्यां विधत्ते—“अन्यं दिवो मातरिष्वा
जभारिति पुरोळाशस्य यजति”—इति(सं० १.८३.६.) । द्वितीय-
पादं मनूय पादद्वयस्य सहैव तात्पर्यं दर्शयति—“अमथादन्यं
परि खेनो अद्रेरितीत इव च ह्येष इत इव च मेधः समाहृतो
भवति”—इति । ‘मातरिष्वा’ वायुः ‘अन्यम्’ अग्नीषोमयोरन्यतरं

* ‘देवताविरोधात्’ ख, ग ।

सोमाख्यं देवम् 'दिवः' द्युलोकाद् 'आजभार' आहूतवान् ; गायत्रीरूपं कृत्वा वायुः सोमं मानीतवान् । इति प्रथमपाद-
स्वार्थः । 'शेनः' बलवत्पक्षी, तादृशोऽध्वर्युः 'अन्यम्' उभयोर्देवयो-
रन्यतरं मग्निम्, 'अद्रेः' पर्वतजन्यात्काष्ठादरणिश्रुपात् 'पर्य-
मयात्' परितो मयनं कृतवान् । इति द्वितीयपादस्वार्थः । 'एष
मेधः' यज्ञयोग्यः पुरोडाशोऽपि 'इत इव चेत् इव च' अस्मा-
न्नुष्णादस्मादश्वाद् गोः अवेः अजाश्च भूम्याः 'समाहूतः' । एवं
सति इतस्ततः आनयनसाम्यात् पुरोडाशस्येयं मग्नीषोमप्रति-
पादिका याज्या योगेयत्वर्थः ॥

पुरोडाशसम्बन्धिस्त्रिष्टुक्ततो याज्यां विधत्ते—“स्वदस्व इव्या
स मिषो दिदीहीति (सं० ३.५४.२२.) पुरोडाशः स्त्रिष्टुक्ततो
यजति”—इति । हे स्त्रिष्टुक्तदत्ते ! 'इव्या' इवींषि 'स्वदस्व' स्वादूनि
कुरु ; 'इवः' अन्नानि 'सन्दिदीहि' सम्यक् प्रयच्छेति तस्य पाद-
स्वार्थः । ता मेतां याज्यां प्रशंसति—“हविरेवास्मा एतत् स्वद-
यतीष मूर्जं माम्भन् धत्ते”—इति । एतेन याज्यापाठेन 'अस्मै'
कर्मसिद्धयर्थं यजमानार्थं वा हविरेव स्वादूकरोति । यः 'इषम्'
ओदनम् 'जर्जम्' क्षीरादिरसं च 'आम्भन् धत्ते' होता स्वाम्भनि
सम्पादयति ॥

पुरोडाशीयस्त्रिष्टुक्तद्यागादूर्ध्वं पशुपुरोडाशसम्बन्धिं इडो-
पाज्ञानं विधत्ते—“इळा सुपङ्कयते ; पशवो वा इळा, पशून्नेव
तदुपङ्कयते,—पशून्यजमाने दधाति”—इति । “इळोपङ्कता सह
दिवा”—इत्यादिना (आश्व० श्रौ० १. ७. ७.) सूत्रगतेन, “उपङ्कतं
रथन्तरं सह पृथिव्या”—इत्यादिना (तै० ब्रा० ३. ५. ८. १.)
शाखान्तराज्जातेन मन्त्रेण वा इळाख्यां देवता सुपङ्कयते । “गौर्वा

अस्मै शरीरम्”-इति शुक्लान्तरादिष्टदेवतायाः पशुरूपत्वम्* । ‘तत्’
तेनोपाह्वानेन ‘पशून्नेव’ आह्वयति । ‘यजमाने’ च ‘पशून्’ सम्भा-
दयति † ॥ ८ ॥

इति श्रीमन्मयचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपश्चिकायां प्रथमाध्याये
नवमः खण्डः ॥ ८ ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानुब्रूहीत्याहा-
ध्वर्युस्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति सूक्तं मन्वाह तदा-
हुर्यदन्यदेवत्य उत पशुर्भवत्यथ कस्मादाग्नेयौरेव
मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यान्वाहेति तिस्रो वै
देवानां मनोतास्तासु हि तेषां मनांस्योतानि वाग्वै
देवानां मनोता तस्यां हि तेषां मनांस्योतानि गौर्वै
देवानां मनोता तस्यां हि तेषां मनांस्योतान्यग्निर्वै
देवानां मनोता तस्मिन् हि तेषां मनांस्योतान्यग्निः

* अतः ब्रा० १. ८. १. २४ द्रष्टव्यम् ।

† व्याख्यातश्चेतदिवाहानं तेषिरीसंसंहिताभाषि (२. ६. ७.) । अतपयेऽप्येव मिव श्रुत
मिवाह्वानम् ‘उपह्वयते । उपह्वयत्, हव्यमरम्, सङ्घ प्रक्षिप्या’-इत्यादिना (१. ८. १. १८.) ।

सर्वा मनोता' अग्नौ मनोताः सङ्गच्छन्ते' तस्मादान्मे
 यीरेव मनोतायै' हविषो ऽवदीयमानस्यान्वाहन्ती
 षोमा हविषः प्रस्थितस्येति' हविषो यजति' हविष
 इति रूपसमृद्धा' प्रस्थितस्येति रूपसमृद्धा' सर्वाभि
 हास्य समृद्धिभिः' समृद्धं हव्यं देवानप्येति' य एवं
 वेद' वनस्पतिं यजति' प्राणो वै वनस्पतिर्जीवं हास्य
 हव्यं देवानप्येति' यच्चैवं विद्वान् वनस्पतिं यजति'
 खिष्टकृत यजति' प्रतिष्ठा वै खिष्टकृत्' प्रतिष्ठायामेव
 तद्यज्ञ मन्ततः प्रतिष्ठापयतीळा मुपह्वयते' पशवो वा
 इळा' पशून्वेव तदुह्वयते' पशून् यजमाने दधाति--
 दधाति' ॥ १० ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

अथ हृदयाद्यङ्गरूपस्य प्रधानहविषो ऽवदानकाले किञ्चित्
 सूक्तं विधातुं प्रेषमन्त्रं विधत्ते—“मनोतायै हविषो ऽवदीय-
 मानस्यानुब्रूहीत्याहार्युः”—इति । देवानां मनांस्योतानि दृढं प्रवि-
 ष्टानि यस्यां देवतायां सा मनोता । तदर्थं हृदयादेकादशाङ्ग-
 रूपं हविरवदीयते ॥

तस्य हविषोऽनुब्रूला ऋचोऽनुब्रूहीत्यध्युः प्रेषमन्त्रं पठन्
 सूक्तं * विधत्ते—“त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति सूक्तं मन्वाह”—इति ।

* मनोतासूक्तं मिदम् । तदाहाचलायनः—“मनोतायै सम्प्रेषितस्त्वं ऋचं प्रथम इत्य-
 म्वाह”—इत्यादि १. ६. १ । ते० ब्रा० १. ६. १०. एतदेव सूक्तम् ।

त्वं ह्यग्न इत्यादिकं त्रयोदशर्षं सूक्तम् (सं६.१.१—१.३.) । तस्मैचा-
 वरुणो ब्रूयात् * । तदाह बौधायनः—“यदा जानाति मनोतायै
 हविषोऽवदीयमानस्यानुब्रूहीति, तदा मैत्रावरुणो मनोता मन्वाह,
 —त्वं ह्यग्ने प्रथमः”—इति । अत्र वैयधिकरणस्य लक्षणं चोच्य मव-
 तारयति—“तदादुर्यदन्वदेवत्य उत पशुर्भवत्यथ अस्मादान्मेयीरेव
 मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यान्वाहेति”—इति । अत्र हवि-
 रन्वीषोमदेवत्यम्, सूक्तगता ऋचः केवलाग्निदेवताकाः । तत्र ‘यद्’
 यस्मात् कारणात् पशुः ‘अन्वदेवत्यः उत’ देवतास्तरयुक्तः खलु
 भवति, तस्मात् कारणाद्वैयधिकरणं मिदम् । तच्चायुक्तं मिति
 ब्रह्मवादिनस्योक्तम् ‘आहुः’ । तस्य समाधानं दर्शयति—“तिस्रो
 नै देवानां मनोतास्तासु हि तेषां मनांस्योतानि ; वाग् वै देवानां
 मनोता, तस्यां हि तेषां मनांस्योतानि ; गौर्वै देवानां मनोता,
 तस्यां हि तेषां मनांस्योतानि ; अग्निर्वै देवानां मनोता, तस्मिन्
 हि तेषां मनांस्योतान्यग्निः सर्वा मनोता, अग्नी मनोताः सङ्ग-
 ष्यन्ते; तस्मादान्मेयीरेव मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यान्वाह”—
 इति । वामीरग्निरित्येतासु देवतासु देवमनःसमाश्रितत्वात्
 तिस्रोऽपि देवता मनोता इत्युच्यन्ते । ताश्च तिस्रः सर्वा मनोताः,
 अग्निः स्वरूपा एव ; अग्नी तासां सङ्गतत्वात् । सङ्गतिश्च तदीय-
 हविषोऽग्न्याधारकत्वात् । तस्मादग्नेर्मुख्यत्वादग्निदेवताका ऋचो-
 ऽनुब्रूयात् ॥

अथ हृदयायङ्गरूपस्य प्रधानहविषो याज्यां विधत्ते —“अग्नी-

* तैत्तिरीयाच्चावे तु हविर्वनस्पतिसिद्धकृता मैत्रावरुणेन वक्तव्याः पुरोऽनुवाक्याः
 प्रेषाश्च ब्राह्मणोपनिषदादिषुऽनुक्रमेणैव श्रुताः (६. ११. अनु०), यत उत्तरस्मिन् अनुवाके
 याज्या अग्निः ।

योमा हविषः प्रस्थितस्येति (सं० १.८३. ७.) हविषो यजति”-इति । अग्नीषोमेत्यादिकां याज्यां पठेदित्यर्थः । अस्या याज्याया हविरागुक्त्वम् दर्शयति—“हविष इति रूपसमृद्धा, प्रस्थितस्येति रूपसमृद्धा”-इति । इदं हृदयादिकं हविः, प्रस्थितं वेद्या मास-दितम् ; याज्यायां हविषः प्रस्थितस्येति पदद्वयं युतम् । तस्मा-दिय मनुकूला । वेदनं प्रशंसति—“सर्वाभिर्हास्य समृद्धिभिः समृद्धं हव्यं देवानप्येति य एवं वेद”-इति । हविषो यथाशास्त्रं भवदानपाकविशेषः, परस्परं हृदयादीनां मसहोर्णत्वम्,—इत्या-दयो याः समृद्धयो ऽपेक्षिताः, ताभिः सम्पूर्णं भूत्वा तद्विदेवान् प्राप्नोति ॥

अथ वनस्पतियागं विधत्ते—“वनस्पतिं यजति, प्राचो वै वनस्पतिः”-इति । वनस्पतिः वृक्षः । तथाविधशरीरयुक्तां देवतां यजेत् । तत्प्रकारं आपस्तम्बेन दर्शितः—“शुद्धा सुपस्तीर्य सकृत् पृषदाज्यस्योपहृत्य द्विरभिघार्य वनस्पतयेऽनुब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति संप्रैषी वषट्कृते शुहोति”-इति (श्री० ७. २५. १५.) । अथ वनस्पतेः वृक्षशरीरस्य जीवाविष्टत्वात् प्राणरूपत्वम् * । यष्टु-वेदनं प्रशंसति—“जीवं हास्य हव्यं देवानप्येति यत्रैवं विद्वान् वनस्पतिं यजति”-इति । विदुषो यष्टुर्हविरिव प्राचोपेतं चेतनं भूत्वा तद्विदेवान् प्राप्नोति ॥

अथ स्विष्टकृत्यागं विधत्ते—“स्विष्टकृतं यजति, प्रतिष्ठा वै स्विष्टकृत् ; प्रतिष्ठाया निव तद्यज्ञं मन्ततः प्रतिष्ठापयति”-

* भववती निवृत्तकारस्य बाह्यस्याभिमतविद्वद्भिर्भाष्यम् । तेन युक्तम्—‘यज्ञसंवी-माद्राजा सुर्वि जमेव, राजसंवीनाद् युजोपकरणानि । तेषां रथः प्रथमानामी भववि’-इति, ‘आत्मेवैषां रथो भवत्यात्मा च आत्मायुध आत्मेववः’-इत्यादि च (निब० ८. २. १; ९. १. ५.) ।

इति । वैकल्पपरिहारेण स्विष्टकृत्स्वापादनात् स्विष्टकृतः प्रति-
ष्ठात्वम् । तथागानुष्ठानेनेमं 'यज्ञ मन्ततः' समाख्यवसरे प्रतिष्ठायाम्
स्वापयति * ॥

इळोपज्ञानं† विधत्ते—“इळा सुपन्नयते ; पशवो वा इळा,
पशून्नेव तदुपन्नयते,—पशून् यजमाने दधाति-दधाति”—इति ।
पूर्ववद् (३०४ पृ०) व्याख्येयम् ; पुरोडाशेडा पूर्वखण्डेऽभिहिता,
इह तु पश्चिडेति विशेषः । अत्र सर्वत्र यद्यचोदकतः प्राप्तम्, तद्वत्
सर्वस्य विधि मनूय प्रशंसा कृतेति द्रष्टव्यम् ॥ दधातीतिपदा-
भ्यासो ऽध्यायसमाख्यर्थः ॥

अत्र मौमांसा । दशमाध्यायस्य तृतीयपादे (जै० सू० ४२.
अधि० २२.) चिन्तितम्—

“मनोतामन्त्र ऊहोऽस्ति वायव्ये नास्ति वाङ्मसौ ।

आग्नेयेऽवेति वचनं प्रकृतौ सार्थकं यतः ॥

अग्नीषोमावग्निनेव लक्षितौ वचनं विना ।

अनर्थकं तत्र वाक्यं ‡ विकृतावूहवारणम् ॥

“त्वं ऽग्ने प्रथमो मनोता”—इति (सं० ६.१.१.), अयं
मनोतामन्त्रो ऽग्नीषोमीयपशौ पठितः (तै० ब्रा० ३.६.१०.) ;
वायव्यपशवयं चोदकप्राप्तः । तत्र 'त्वं हि वायो प्रथमः'—इत्येव
मूहोऽस्ति । यत्तु वचनम्—‘यद्यप्यन्यदेवत्वः पशुराग्नेयेऽव मनोता
कार्या’—इति, तत्प्रकृतौ पठितम् ; तत्रैव वचनं सार्थकम् ; द्विदेवत्व-
पशवेकवचनमन्त्रस्य प्रकरणपठितस्याप्ययोग्यत्वशङ्कया पुनर्विधा-

* 'स्वापयति' क ।

† 'इळोपाज्ञानं' क, च ।

‡ 'अनर्थकापत्तौ वाक्याद्' ए. सी. सू. तै० ब्रा० भा० १ भा० ४११ पृ० ।

नार्थत्वात् * । मैवम् ; छत्रिषो गच्छन्तीत्यादिवचनगतस्याग्नि-
शब्दस्याग्नीषोमलक्षकत्वेनायोम्यत्वशङ्काया अनुदयात् । अतः प्रज्ञ-
तावनर्थकं तद्वाक्यं विज्ञतावूहनिवारणेन चरितार्थं भवति । तस्मा-
द्ब्रूहो नास्ति”-इति ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

दशमः खण्डः ॥ १० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्हं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो

भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाषे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

* अतएवाहावलायनः—“तत्र प्रेषे कतर एवाग्नीषोमावेव मितैरितरेषिषः । अन्वय-
विदेशतान्मैषाववचयति च । तथा दृष्टत्वात् । प्रज्ञतया गात्रवारिः । उत्पन्नानां स्मृत-
वाचायेऽनर्थमेव निरर्थो विकारः”-इति श्री० १. ६. १-७ सू० ।

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

देवा वै यज्ञं मतन्वत' तांस्तन्वानानसुरा अभ्या-
यन्त्यज्ञवेशस मेषां करिष्याम इति' तानाप्नीते पशौ'
पुर इव पर्यग्नेर्यूपं' प्रति पुरस्तादुषायंस्ते देवाः
प्रतिबुध्याग्निमयीः पुरस्त्रिपुरं पर्यास्यन्त' यज्ञस्य
चात्मनश्च गुप्तै' ता एषा मिमा अग्निमय्यः पुरो'
दीप्यमाना भाजमाना अतिष्ठंस्तां असुरा अनपधृष्यै-
वापाद्रवंस्ते ऽग्निनैव पुरस्तादसुररक्षांस्यपावृता-
ग्निना पश्चात्तथैवैतद्यजमाना' यत्पर्यग्निकुर्वन्त्यग्नि-
मयीरेव तत्पुरस्त्रिपुरं पर्यस्यन्ते' यज्ञस्य चात्मनश्च
गुप्तै' तस्मात्पर्यग्निं कुर्वन्ति' तस्मात्पर्यग्नये ऽन्वाहं
तं वा एतं पशु माप्नीतं सन्तं' पर्यग्निकृतं मुदञ्चं
नयन्ति तस्योल्मुकं पुरस्ताद्वरन्ति' यजमानो वा एष
निदानेन यत्पशुरग्नेन ज्योतिषा' यजमानः पुरो-
ज्योतिः स्वर्गं लोकं मेध्यतीति' तेन ज्योतिषा' यज-

मानः पुरोज्योतिः स्वर्गं लोक मेति तं यत्र निहनि-
 प्यन्तो भवन्ति तदध्वर्युर्बर्हिर्धस्तादुपास्यति यदे-
 वैन मद आप्रीतं सन्तं पर्यग्निहृतं बर्हिर्वेदि नयन्ति
 बर्हिषद् मेवैनं तत्कुर्वन्ति तस्योवध्यगोहं खनन्थौषधं
 वा जवध्य मियं वा औषधीनां प्रतिष्ठा तदेनस्त्रा-
 या मेव प्रतिष्ठाया मन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति तदाह्वर्य-
 देष इदिरेव यत्पशुरथास्य बद्धपैति लोमानि त्वग-
 स्तृक्कुष्ठिकाः शफा विषाणे स्कन्दति पिशितं
 केनास्य तदापूर्यत इति यदैवैतत्पशौ पुरोळाश
 मनु निर्वपन्ति तेनैवास्य तदापूर्यते पशुभ्यो वै
 मेधा उदक्रामंस्तौ ब्रीहिक्षैव यवश्च भूतावजायेतां
 तद्यत्पशौ पुरोळाश्च मनुनिर्वपन्ति समेधेन नः पशु-
 नेष्ट मसत् केवलेन नः पशुनेष्ट मसदिति समेधेन
 हास्य पशुनेष्ट भवति केवलेन हास्य पशुनेष्ट
 भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

यूपोऽस्य यूयाञ्चन माप्रियश्च पर्यग्न्युपग्रीष मयाप्रिगुश्च ।

पशौ पुरोडाशविधिर्मनोतावनस्यतिस्त्रिष्टुक्कदिडासुतिश्च ॥

अथ सप्तमाध्याये पशुग्रीषप्रातरनुवाकौ वक्तव्यौ । तत्र पर्यग्नि-
 करणसुत्यर्था मास्थायिका माह—“देवा वै यज्ञ मतन्वतः तांस्त-
 न्वा नानसुरा अभ्यायन्त्यज्ञवेशस मेषां करिष्याम इति ; तानाप्रीते
 पशौ पुर इव पर्वन्मेरूषं प्रति पुरस्तादुपाबंस्ते देवाः प्रतिबुध्यान्वि-

मयीः पुरस्त्रिपुरं पर्याख्यन्तं, यज्ञश्च चाज्जनञ्च गुह्यं ; ता एषा
मिमा चन्मिमयः पुरो दीप्यमाना भ्राजमाना अतिष्ठन्ता असुरा
अनपधुञ्चेवापाद्भुवोऽग्निर्नैव पुरस्तादसुररक्षांस्वपाहताग्निना
पञ्चात्”—इति । पुरा कदाचिद् ‘देवा यज्ञम्’ ‘अतन्वत’ विद्वा-
रितवन्तः । अथपि पूर्वमीमांसाकर्तृभिर्नवमाश्राये देवानां प्रशरी-
रक्षात्मकाधिकारो नास्तीत्युक्तम् *, तथापि प्रशंसार्थत्वेन स्मार्थ-
तात्पर्यभावाद्† अविरोधः । यद्वा ; उत्तरमीमांसाकर्तृभिः प्ररीर
प्रहीकृत्य विद्याधिकारोपपादनाद् ‡ प्रतीक्षा § प्ररीरराहित्य
सृजिनादिवत् कर्मकाले प्रत्यक्षप्ररीर नास्तीति तदभिप्रायं कर्म-
धिकारनिराकरणञ्च कर्मसाधनञ्च स्वर्गस्य प्राप्तत्वात्तत्प्रयोजना-
भावाभिप्रायम् । जगद्गुह्यज्ञानं तु तेषां प्ररीरानां मस्तोपवाधिकार
इत्यभिप्रेत्य यत्र अतन्वतेत्युक्तञ्च । ‘ताम्’ दिवान् यज्ञविद्वारिणी
ऽभिलक्ष्य ‘असुराः’ आगच्छन् । केनाभिप्रायेणेति, तदुच्यते—‘एषां

* जे० सू० २. १. ५—१०. अवि० ४ ; ४२—४४ सू० अवि० १५ ; ६०. ३२ सू० अवि० १३ ।

† तस्याद्याह प्रवरस्यानी—“असद्गणान्वाख्यानं, सुतायेन प्रशंसाया न्यमाङ्क-
क्यात् । इत्याद्याख्याने वर्तमाने, इयं निश्चयते,—यच्च गणान्वाख्यानं, यच्च कश्चि-
द्विप्ररीचना, हेतो वा । तच्च गणान्वाख्यानं न प्रवर्तकं न निवर्तकं च इति प्रयोजना-
भावात् अनर्थकं मिति अविवक्षितं ; प्ररीचनवा तु प्रवर्तते, हेवात् निवर्तते इति तयो-
र्विज्ञेयं । गणान्वाख्याविधिं विधीयमाने आदिब्रह्मा दीप्ती त्रिदश प्रसूयत !”—इति
(जे० सू० १. २. १०. भा०) ।

‡ वे० सू० १. २. २६—३३. अवि० २ ।

§ ‘प्रतीक्षा’ नक्षत्रानाम् । तथाहि—‘अपि वा कर्मप्रयत्नाद् यथा दीताभ्यर्च्युर्ग्रीष्मा-
तिस्यधिकस्य सतः”—इति निरु० ७. २. १ । तत्रैव तत् उत्तरम्—‘अथाकारचिन्तनं दैवता-
ग्रन्थ—इत्यापस्तम्ब ‘अपुहप्रमिताः स्युः’—इत्यादिना (७. २. २. २.) इत्यादीनां विग्रहाण्ये-
वात्र स्य सिद्धयन्ति मन्त्रेण ।

देवानां 'यज्ञवेशसं' यज्ञविघातं 'करिष्याम इति' तदभिप्रायः । कदा, कुत्र, समागता इति तदुच्यते,— 'पश्चावाप्नोति' प्रवाजै-
स्तर्पिते सति 'पर्यग्नेः पुर इव' पर्यग्निकरणात् पूर्वस्मिन् काले
'यूपं प्रति' 'पुरस्तात्' पूर्वदेशे, 'तान्' देवानसुरा उपागच्छन् ।
'ते देवाः' तदागमनं निश्चित्य 'अग्निमयीः पुरः' अग्निप्राकाराः
'त्रिपुरं' वेष्टनत्रयं यथा भवति तथा 'पर्यास्यन्' पशोः पुरतः
प्रक्षिप्तवन्तः । तच्च प्रक्षेपणं 'यज्ञस्य' देवानां स्वरूपस्य च रक्ष-
णाय भवति । 'एषां' देवानां सम्बन्धिन्यः 'ताः पुरः' पशोः परितो
ज्वलन्त्यो ऽन्धकारं निवर्त्य तं देशं प्रकाशयन्त्यः 'अतिष्ठन्' ।
'ता अग्निमयः पुरः' 'अनपष्टयैव' तिरस्कार मङ्गलैव 'अपाङ्गवन्'
अपगताः । तच्च देवास्तेन च प्राकाररूपेण 'अग्निना' पूर्वस्थां
दिशि असुरान् रक्षांसि च हतवन्तः ;— 'पश्चाद्' अपि 'अग्निना'
एव हतवन्तः ॥

अथ पर्यग्निकरणं विधत्ते— "तथैवैतद्यजमाना यत्पर्यग्नि
कुर्वन्त्यग्निमयीरेव तत्पुरस्त्रिपुरं पर्यस्यन्ते, यज्ञस्य चात्मनश्च गुल्यैः
तस्मात्पर्यग्निं कुर्वन्ति, तस्मात्पर्यग्नये ऽन्वाह"—इति । यथा देवै-
रग्निप्राकाराः कृताः, 'तथैवैतद्यजमानाः' पर्यग्निं 'कुर्वन्ति' । अतो
यद्येतत्कुर्युस्तदानीं मग्निप्राकारवेष्टनं पशोः परितः प्रक्षिपन्ति ।
'यज्ञस्य चात्मनश्च' रक्षणाय भवति । तस्मादवश्यं पर्यग्निकरणं
मपेक्षितम् । तदर्थं मनुवचनं चापेक्षितम् । तच्च पर्यग्निकरणं
मापस्तम्बो विस्मृत्यति— "आहवनीयादुत्सुक मादायाम्नीध्रः परि
वाजपतिः कविरिति त्रिः प्रदक्षिणं पर्यग्निं करोति पशुम्"—इति
(श्री० ७.१५.२.) । अनुवचनं पूर्वं मेवाग्निर्हीता न इत्यादिना
दर्शितम् (२६७ पृ०) । पर्यग्निकरणादूर्ध्वं पशोः ग्रामिन्नदेशं प्रत्या-

नयनं विधत्ते—“तं वा एतं पशु माप्रीतं सन्तं पर्यम्निक्तत सुदक्षं नयन्ति”—इति । प्रयाजैस्तोषितं पर्यम्निकारणेन रक्षितम् पशु सुदक्षमुखं कृत्वा नयेयुः । नूयमानस्य पशोः पुरतो नेतव्यं विधत्ते—“तस्त्रीरुमुकं पुरस्ताद्वरन्ति”—इति । तदेतदुभय माप-
स्तम्बेन स्रष्टीकृतम्—“आहवनीयादुरुमुक मादायान्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते । शमिता पशुं नयति । उरोरन्तरिक्षेत्स्वन्तरा चात्वा-
स्रोत्तरावुदक्षं पशुं नयन्ति”—इति (७.१५.८-१०.) । पशोः पुरतो वज्रिनयनं प्रशंसति—“यजमानो वा एष निदानेन यत्य-
श्वरनेन ज्योतिषा यजमानः पुरोज्योतिः स्वर्गं लोकं मेष्यतीति तेन ज्योतिषा यजमानः पुरोज्योतिः स्वर्गं लोकं मेति”—इति । यः ‘पशुः’ अस्ति, ‘एषः’ ‘निदानेन’ सूक्ष्मदृष्टिभिरुपशेन ‘यजमानः’ एव भवति ; पशुना स्वात्मनो निष्क्रीतत्वात् । पशोर्यजमानत्वं निष्क्रयत्वं च पूर्वं मेव [आश्रनिष्क्रयश्च मेवास्व सन्दृश्यति (?)] श्रुत्वान्नरोदाहरणेन दर्शितम् (२५६, २५७ पृ०) । पशोः पुरतो नूयमानज्योतिषायं यजमानः पुरोवर्त्तिदीपयुक्तो भूत्वा स्वर्गं लोकं प्रयास्यति । यथा राजामात्यादिः पर्यटने राज्ञी पुरो-
वर्त्तिदीपयुक्तो गच्छति, तद्वदित्त्वभिप्रेत्योरुमुकं पुरस्ताद्वरन्ति ;—
तदभिप्रायाप्तुसारेणैव यजमानोऽपि तथा स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । तदेतदम्बेः पुरतो नयनं शास्त्रान्तरेऽप्याज्जातम्—“यर्हि पशु माप्रीत सुदक्षं पशुं नयन्ति, तर्हि तस्य पशुत्रयणं हरि-
तेनैवैनं भागिनं करोति”—इति (तै० सं० ३. १. ३. २.) ।

शामित्रदेशं नीतस्य पशोर्हननस्थले बर्हिःप्रक्षेपं विधत्ते—
“तं यत्र निहनिष्यन्तो भवन्ति, तदध्वर्युर्बर्हिरधस्तादुपास्यति”—
इति । ‘तं’ पशुं यस्मिन् देशे हनिष्याम इत्येवं मन्यन्ते, तस्मिन्

देशे 'अध्वर्युः' भूमौ 'बर्हिः' प्रक्षिपेत् । तदेतत् शास्त्रान्तरे सम-
न्वक्तुमाप्नातम्—“पृथिव्याः सम्पृचः पाहीति बर्हिरपास्यत्य-
स्काद्यायास्तन्मृच्चि तस्यबर्हिषि स्कादत्यथो बर्हिषद मेवेन
करोति”—इति (तै० सं० ६. १. ८. २. *) । तदेतदापस्तम्बेन
स्यष्टोक्तम्—“अभिपर्यग्निज्जते देशे सल्लुक् निदधाति । स
शामिषः । तं दक्षिणेन प्रत्यञ्चं पशुं भवस्थाप्य पृथिव्याः सम्पृचः
पाहीति तस्याधस्ताद् बर्हिरपास्यत्युपाकरयोरन्यतरत् । तस्मिन्
सञ्चपयन्ति † प्रत्यक्षिरस सुदीचीनपादम्”—इति (७.१६.
१-५.) । पशोरधो बर्हिःप्रक्षेपं प्रशंसति—“यदेवेन मद आप्रीतं
सन्तं पर्यग्निज्जतं बर्हिर्वेदि नयन्ति, बर्हिषद मेवेनं तत् कुर्वन्ति”—
इति । प्रयाजैस्त्रोषितं, पर्यग्निकरणेन रक्षितं, पशुं सौमिकवेदेः
बर्हिर्भागे सञ्चपनाय नयन्तीति अदो यदस्ति, तदानीम् 'एनं'
पशुं 'बर्हिषद मेव' दग्धेऽवस्थित मेव 'कुर्वन्ति' । यद्वा ; 'बर्हिषदं'
यग्नेऽवस्थितं वेद्या भवस्थितं 'कुर्वन्ति' । वाङ्मदेशे नयनदोषं पस्ति-
हरतीत्यर्थः ॥

पशोः पुरीषस्थापनार्थं भवटखननं विधत्ते—“तस्योवध्यगोहं
खनन्ति”—इति । जवध्यं पुरीषं, तस्य गोहं गोपनस्थानं, तत्कुर्युः ।
अस्य खननस्य कालः आपस्तम्बेन दर्शितः—“जवध्यगोहं पार्थिवं
खनतादित्यभिन्नायोवध्यगोहं खनति”—इति (श्रौ० ७.१६.१.) ।
होता त्वन्निगुप्रैषमन्त्रे ‡ यदोवध्यगोह मिति वाक्यं पठति, तदा

* पृथिव्याः सम्पृचः पाहीति मन्त्रस्तु तै० सं० १. १. ८. २ ।

† 'अभितार इति शेषः । अचतस्र मारणं सञ्चपनम्'—इति तट्टीका ।

‡ स मन्त्रः तैत्तिरीयब्राह्मणे (१. ६. ६ अनुवाके) आप्नातः, इह वशाध्यायीयवट-
सप्तमखखयोः व्याख्यातव्य (२७१—२८४ पृ०) ।

खनेदित्यर्थः । तदेतद्वृथ्वगोहखननं प्रशंसति—“ओषधं वा ज्वल्य मिधं वा ओषधीनां प्रतिष्ठा, तदेनत् स्वाया मेव प्रतिष्ठाया मन्ततः प्रतिष्ठापयन्ति”—इति । तदेतदर्थवादवाक्यं पूर्वाध्याय-मन्त्रप्रसङ्गे व्याख्यातम् * ॥

अथ पशुपुरोडाशं † प्रशंसितुं प्रश्नं सुत्यापयति—“तदाहृत्यदेव हविरेव यत्पशुरथास्व बह्वपैति,—ओमानि त्वगच्छक् कुठिकाः शफा विषाणे ; स्कन्दति पिशितं ; केनास्व तदापूर्यत इति”—इति । ‘तत्’ तत्र पशौ ओषध्यादिनः ‘आहुः’—‘यद्’ यदा यः ‘पशुः’ अस्ति, ‘एषः’ सर्वोऽपि ‘हविरेव’ ; कस्वस्व पशोऽपान्नतत्वात् । ‘अथ’ तदानीं कस्याप्यवयवस्यापनयो न युक्तः ; इह तु ‘बहु’ अथ यवजातम् ‘अपैति’ ; तद्यथा—‘ओमानि’ रोमाणि, ‘त्वक्’ चर्म, ‘अच्छक्’ रक्तम्, ‘कुठिकाः’ उदरवर्तिनो भक्षितास्तृणादयः, ‘शफाः’ खुराः, ‘विषाणे’ शृङ्गद्वयम् । एतत्सर्वं मपैति ; अग्नौ ओमाभावात् । किञ्च ‘पिशितं’ मांसं यत्किञ्चित् ‘स्कन्दति’ भूमौ पतति, तदप्यपैति । एवं सति ‘केन’ प्रकारेण ‘अस्व’ पशोः सम्बन्धि ‘तत्’ सर्वं मवयवजातं समन्तात् ‘पूर्यते’ ? इति प्रश्नः ।

तस्योत्तरं माह—“यदैवैतत्पशौ पुरोडाशं मनु निर्वपन्ति, तेनैवास्व तदापूर्यते”—इति । पश्चालम्भनम् ‘अनु’सृत्य ‘पुरोडाशं निर्वपन्ति’ इति ‘यत्’ इदं अस्ति, ‘तेनैव’ ‘अस्व’ पशोः सम्बन्धि ‘तत्’ सर्वं मवयवजातं पूरितं भवति ।

तदेतदुपपादयति—“पशुभ्यो वै मेधा उदक्रामंस्ती व्रीहिषैव यवञ्च भूतावजायेतां ; तद्यत्पशौ पुरोडाशं मनु निर्वपन्ति, समेधेन

* २०५ पं० १३ पं० पशुभक्षितानां मित्यादिना ।

† ‘पशुधः पुरोडाशः पशुपुरोडाशः’—इति आप० श्रौ० ०. २१, १. टी० ।

नः पशुनेष्ट मसत्केवलेन नः पशुनेष्ट मसदिति”-इति । मनु-
ष्याश्चादिभ्यः सकाशात् ‘मेधाः’ यज्ञयोग्याः भागाः ‘उदक्रामन्’ ;
तदेतत् पुरुषं वै देवा इत्यस्मिन् खण्डे प्रपञ्चितम् (२८४—
३०० पृ०) । उत्क्रान्तमेधा भूमौ प्रविश्य ‘व्रीहिर्यवश्च’-इति यी
धान्यविशेषौ विद्येते, तावुभौ ‘भूमौ’* तद्रूपतां प्राप्नोति ‘अजायेतां’
भूमेः सकाशादुत्पन्नौ । तद्यत्पशावित्यादिकं तस्मिन्नेव खण्डे
व्याख्यातम् (२८७ पृ० ५ पं०) ।

एतद्देदनं प्रशंसति—“समेधेन हास्य पशुनेष्टं भवति, केवलेन
हास्य पशुनेष्टं भवति, य एवं वेद”-इति । एतदपि तत्रैव
व्याख्यातम् (२८७ पृ० १६ पं०) । पुनरप्यभोक्तिर्यवप्रशंसार्था ;
पूर्वञ्च व्रीहिमात्रं प्रशंसितम्, इह तु व्रीहियवा उभावपि प्रशस्येते
इत्यविशेषः ॥

अथ “यदेष्ट हविरेव यत्पशुः”-इत्युक्तम् (३१७ पृ० ५ पं०),
तत्र कश्चिद्विशेषो मौमांसा-दशमाध्यायस्य सप्तमपादे (जै० सू०
१, २. अधि० १.) चिन्तितः—

“पशुः क्षत्स्वो हविः किं वा प्रत्यङ्गं हविरन्यतः ।

आद्यो वा चोदनाभ्येव भवदानपृथक्कृतः ॥

“अग्नीषोमीयं पशु मालभेत”-इत्यत्र (२५१, २५५ पृ०)
क्षत्स्वस्य पशोरैकहविष्टं युक्तम् । कुतः ? अग्नीषोमदेवतां
प्रति द्रव्यत्वेन पशोर्बोद्धितत्वात् । न हि हृदयाद्यङ्गं साक्षात्
पशुर्भवतीति प्राप्ते, भूमः ;—“हृदयस्याग्रे ऽवद्यति, अथ जिह्वाया
अवद्यति, वक्त्रसोऽवद्यति, दोष्णोरवद्यति, पार्श्वयोरवद्यति”-इत्या-
दिना हृदयाद्यङ्गानां भवदानानां पृथगास्त्रायन्ते (तै० सं० ६.३.

* मष्टेषु सर्वसूत्रपुस्तकेषु ‘भूमी’-इति, सर्वटीकापुस्तकेषु ‘भूमौ’-इत्येव ।

१०.४.) । अवदानं च हविर्हप्रयोजकः संस्कारः ; पुरोडाशं होतु
मवदीयमानत्वदर्शनात् । हविःशब्दसु कर्मव्युत्पत्त्या होमयोग्यं
द्रव्यं ब्रूते । पश्चात्कतिचोदना तु हृदयाद्यङ्गद्वारेण । तस्मात्
प्रत्यङ्गं हविर्भेदः”-इति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ (११) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

तस्य वपा मुत्खिद्यद्वाहरन्ति^१ ता मध्वर्युः^२ सुबेणाभि-
घारयन्नाह^३ स्तोकेभ्यो ऽनुब्रूहीति^४ तद्यात् स्तोकाः *
क्षीतन्ति^५ सर्वदेवत्या वै स्तोका^६ नेन्य इमे ऽनभिप्रीता^७
देवान् गच्छन्ति^८ जुषस्व सप्रथस्तम मित्यन्वाह^९ वचो
देवप्सरस्तमं^{१०} इत्या जुह्वान आसनीत्यग्ने रेवैनांस्तदास्ये
जुहोतीमं^{११} नो यन्न ममृतेषु धेहीति^{१२} सूक्त मन्वाहे-
मा इत्या जातवेदो जुषस्वेति^{१३} इव्यजुष्टि माशास्ते^{१४}
स्तोकाना मग्ने मेदसो घृतस्येति^{१५} मेदसश्च हि घृतस्य

* इह सर्वेष्वेव 'स्तोकाः क्षीतन्ति'-इति सविस्वर्गपाठः क-पुस्तके ।

च भवन्ति होतः प्राशान प्रथमो निषद्येत्यग्निर्वै
 देवानां होताग्ने प्राशान प्रथमो निषद्येत्येव तदाह
 घृतवन्तः पावक ते स्तोकाः श्रोतन्ति मेदस इति
 मेदसश्च ह्येव हि घृतस्य च भवन्ति स्वधर्मं देववीतये
 श्रेष्ठं नो धेहि वार्यं मित्याशिष माशास्ते तुभ्यं स्तोका
 घृतश्रुतो ऽग्ने विप्राय सख्येति घृतश्रुतो हि भव-
 न्त्यृषिः श्रेष्ठः समिध्वसे यज्ञस्य प्राविता भवेति यज्ञ-
 समृद्धि माशास्ते तुभ्यं श्रोतन्त्यध्रिगो शचीव स्तोकासो
 अग्ने मेदसो घृतस्येति मेदसश्च ह्येव हि घृतस्य च
 भवन्ति कविशस्तो बृहता भानुना गा इव्या जुषस्व
 मेधिरेति इव्यजुष्टि मेवांशास्त शीजिष्ठं ते मध्यतो
 मेद उद्धृतं प्र ते वयं ददामहे श्रोतन्ति ते वसो
 स्तोका अधि त्वचि प्रति तान् देवशो विहीत्यभ्ये-
 वैनांस्तद्वष्ट करोति यथा सोमस्याग्ने वीहीति
 तद्यत् स्तोका श्रोतन्ति सर्वदेवत्या वै स्तोकास्तस्या-
 दियं स्लोकशो वृष्टिर्विभक्तोपाचरति ॥ २ (१२) ॥

अथ स्लोकानुवचनीयाः * विधातु मादी प्रेषमन्त्रं विधत्ते—
 “तस्य वपामुत्सिद्याहरन्ति; ता मध्वर्युः सुवेणाभिघारयन्नाह,—

* ‘अधिसंयोगाद् ये मेदसो विन्दवश्चीतन्ति, ते स्लोकाः’—इति चाप० श्री० टी० ७.
 २०. १। ‘विप्राय श्रेष्ठाय धार्यमाणाय वपाया उपरि ‘ता यु ते दधिरे’—इति मन्त्रेण
 आन्वे इति सति तत्सुकाभ्याम् पतन्ती विन्दवः स्लोकाः’—इति च सा० भा० (तै० ब्र० १. १. २.)।

स्तोकेभ्यो ऽनुब्रूहीति”-इति । ‘तस्व’ पशोः ‘वपाम्’ उदरगतां वस्त्र-
सदृशीम् ‘उत्तिष्ठत्य’ उद्भूत्य होमार्थम् ‘आहरन्ति’ । ‘तां’ च वपाम्
‘अध्वर्युः’ ‘अभिधारयन्’ प्रेषमन्त्रं ब्रूयात् । तदेतदपस्तम्बो विश-
दयति—“त्वा सु ते दधिरे हव्यवाह मिति स्रुवेण वपा मभि-
शुहोति । प्रादुर्भूतेषु स्तोकेषु स्तोकेभ्यो ऽनुब्रूहीति सम्प्रेषति”-
इति (श्री० ७. २०. २, ३.) । तस्व प्रेषकयनस्य तात्पर्यं दर्श-
यति—“तद्यत् स्तोका श्रोतन्ति, सर्वदेवत्वा वै स्तोका, नैव
इमे ऽनभिप्रीता देवान् गच्छानिति”-इति । ‘तत्’ तस्मां वपायां
तदानीं मेव क्लिन्नाया मार्द्रायां अग्र्यमाणायां यदा ‘स्तोकाः’
नोरविन्दवः ‘श्रोतन्ति’ निर्यन्ता अधः पतन्ति, तदानीं सर्व-
देवानां प्रियत्वात् ‘इमे’ स्तोकाः स्वयम् ‘अनभिप्रीताः’ अस्मासु
प्रोतिरहिताः ‘देवान्’ ‘गच्छान्’ गमिष्यन्ति । तथा सति मह-
देतदस्माकं भयकारणम् तस्माद्भूदित्यभिप्रेत्य स्तोकप्रीत्यनार्थं
मिदं प्रैषानुवचनम् । अत्र ‘नेत्’-इत्ययं शब्दः परिभयार्थः ॥

अथानुवचनं विधत्ते—“शुषस्व सप्रथस्तम मित्यन्वाह”-
इति । तस्य अनुवचनस्य काल आश्वलायनेन दर्शितः—“वपायां
अग्र्यमाणायां प्रेषितः स्तोकेभ्यो ऽन्वाह शुषस्व सप्रथस्तम मिमं
नो यज्ञ मिति”-इति (श्री० ३.४.१. *) । अथानुवचनवक्ता
मैत्रावरुणः । तदाह बौधायनः—“यदा जानाति स्तोकेभ्यो
ऽनुब्रूहीति, तदा मैत्रावरुणः स्तोकीया अन्वाह शुषस्व सप्रथ-
स्तम मिति”-इति ॥ तस्या ऋचो द्वितीयतृतीयपादा वनुवदति
—“वचो देवस्यरस्तमं हव्या शुक्लान आसनि”-इति । सर्वस्या

* शुषस्वेवेका (सं० १. ७५. १.), इमं यज्ञ मिति सूक्तान्तिकाः पञ्च (सं० ३.
११. १—५.) ; त इमाः षडेवर्चस्तेष्विरीषैरेकपाद्याताः (भा० ३. ६. ७.) ।

ऋचो ऽय मर्थः—हे अग्ने ! 'हव्या' इवींथस्मदीयानि 'आसनि' आस्ये मुखे 'जुह्वानः' प्रक्षिपन् 'वचः' अस्मदीयं स्तोत्रं 'जुषस्व' सेवस्व । कीदृशं वचः ? 'सप्रथस्तमम्' अतिशयेन प्रथसा विस्तरेण सहितं, 'देवस्वरस्तमं' देवाना मतिशयेन प्रौणयिष्ट । अत्रासनीति-पदस्याभिप्रायं दर्शयति—“अग्नेरेवैनांस्तदास्ये जुहोति”—इति । 'तत्' तेन मन्त्रपाठेन स्लोकानग्नेरेव मुखे जुहोति ॥

अनुवचनीया भेका मृचं विधाय पुनरप्यनुवचनीयं पञ्चमं सूक्तं (सं० ३.२१.१—५,) विधत्ते—“इमं नो यन्न ममृतेषु धेहीति सूक्तं मन्वाह”—इति । 'जातवेदः !' इति सम्बोधनं वक्ष्यते । 'नः' अस्मदीयम् 'इमं' यन्नम् 'अमृतेषु' देवेषु 'धेहि' स्थापय । द्वितीयपाद मनूय व्याचष्टे—“इमा हव्या जातवेदो जुषस्वेति हव्यजुष्टि माशास्ते”—इति । जुषस्वेत्यभिधानाद्विःसेवायाः प्रार्थनम् । तृतीयपाद मनूय व्याचष्टे—“स्तोकाना मग्ने मेदसो घृतस्येति मेदसश्च हि घृतस्य च भवन्ति”—इति । हे 'अग्ने !' 'मेदसः' वपायाः, ज्ञयमानस्व च 'घृतस्य' ये 'स्तोकाः' विन्दवः सन्ति, तेषां मध्ये स्वादूनीत्यध्याहारः । 'प्राशान'—इतिवक्ष्यमाणेनान्वयः । अत्र ये स्लोकाः प्रतन्ति, यस्मात् 'मेदसश्च घृतस्य च' सम्बन्धिनो 'भवन्ति', तस्माद्युक्तोऽयं वादः । चतुर्थपाद मनूय व्याचष्टे—“होतः प्राशान प्रथमो निषथेत्यग्निर्वै देवानां होताग्ने प्राशान प्रथमो निषथेत्येव तदाह”—इति । हे 'होतः' होमनिष्पादकान्ने ! त्वं 'प्रथमः' मुख्यः सन् 'निषथ' उपविश्य 'स्तोकान्' 'प्राशान' भक्षय । यद्यपि होतृशब्दोऽत्र प्रयुक्तः, तथाप्यग्नेरेव देवहोतृत्वात् अग्नि मेव सम्बोध्य चतुर्थपादो ब्रूते ॥

अस्मिन् सूक्ते द्वितीयस्या ऋचः पूर्वाह्नं मनूय व्याचष्टे—
 “वृत्तवन्तः पावक ते स्लोका शीतन्ति मेदस इति, मेदसश्च श्लेव
 हि वृत्तश्च च भवन्ति”-इति । हे ‘पावक’ शोधकान्ते ! ‘ते’
 त्वदर्थं ‘मेदसः’ वपाया; सम्बन्धिनः ‘वृत्तवन्तः’ वृत्तसंहिता;
 ‘स्लोकाः’ विन्दवः ‘शीतन्ति’ । अत्र मेदःसम्बन्धे घृतसम्बन्धे
 च पृथक् प्रसिद्धिं वक्तुं मेदसश्च श्लेव हि वृत्तश्च चेति ‘हि’-
 शब्दद्वयम् । उत्तरार्धं मनूय व्याचष्टे—“स्वधर्मं देववीतये श्रेष्ठं
 नो चेहि वार्यं मित्वाग्निष माशास्ते”-इति । ‘देववीतये’ देवानां
 भक्षणाय ‘नः’ अस्माकं ‘स्वधर्मं’ कुलोचितं यागादावनुष्ठानरूपं
 धर्मं ‘चेहि’ सम्पादय । कौटुम्भं धर्मम् ? ‘श्रेष्ठम्’ अतिप्रशस्तम् ;
 अतएव ‘वार्यं’ सर्वैर्वरणीयम् । अत्र स्वधर्मं धेह्यीत्यनेनाशीः
 प्रतीयते ॥

द्वितीयस्या ऋचः पूर्वाह्नं मनूय व्याचष्टे—“तुभ्यं स्लोका घृत-
 शुतो ऽमे विप्राय सन्त्येति, घृतशुतो हि भवन्ति”-इति । सन्तिः
 दानं, ता स्रज्जीति सन्त्यः । हे ‘सन्त्य’ फलप्रदानकुशलान्ते ! ‘विप्राय’
 मेधाविने ‘तुभ्यं’ त्वदर्थं ‘स्लोकाः’ विन्दवः, ‘घृतशुतः’ घृतस्त्राविणो
 वर्तन्ते । अत्र घृतस्त्रावित्वप्रसिद्धिं ‘हि’-शब्देन दर्शयति । उत्त-
 रार्धं मनूय व्याचष्टे—“ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता
 भवेति, यज्ञसमृद्धि माशास्ते”-इति । हे अग्ने ! ‘ऋषिः’ ‘द्रष्टा’
 ‘श्रेष्ठः’ प्रशस्ततमश्च * ‘समिध्यसे’ अस्माभिः प्रज्वाल्यसे ; अतो
 ‘यज्ञस्य’ अस्मदीयस्य ‘प्राविता’ प्रकर्षेण रक्षिता भव । अत्र
 यज्ञरक्षणवचनेन यज्ञसमृद्धि-प्रार्थनम् ॥

चतुर्थ्या ऋचः पूर्वाह्नं मनूय व्याचष्टे—“तुभ्यं शीतन्त्यग्निगो

* ‘प्रशस्ततमश्च’ च ।

शचीव स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्येति, मेदसश्च ह्येव हि घृतस्य च भवन्ति—इति । हे ‘अग्निगो’ अघृतरश्मे ! हे ‘शचीवः’ शक्लिमन् ! ‘अग्ने !’ ‘मेदसः’ वपायाः सम्बन्धिनः ‘घृतस्य’ ‘स्तोकासः’ विन्दवः ‘तुभ्य’ त्वदर्थं ‘स्योतन्ति’ क्षरन्ति । अत्रापि ‘हि’-शब्दस्य पूर्ववत् । उत्तरार्धे मनूय व्याचष्टे—“कविशस्तो बृहता भानुना गा हव्या जुषस्व मेधिरिति, हव्यजुष्टि मेवाशास्तो”—इति । हे अग्ने ! त्वं ‘कविशस्तः’ विहङ्गिर्ऋत्विग्भिः सुतः सन् ‘बृहता भानुना’ महता तेजसा युक्तः ‘आगाः’ आगच्छ । हे ‘मेधिर’ यज्ञयोग्य ! अस्मदीयानि हव्यानि ‘जुषस्व’ । तदेतद्दिविःसेवायाः प्रार्थनम् ॥

पञ्चम्या ऋचश्चतुरोऽपि पादाननुवदति—“ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उदभृतं, प्र ते वयं ददामहे, स्योतन्ति ते वसो स्तोका अवि त्वचि, प्रति तान् देवशो विह्वीति”—इति । हे अग्ने ! त्वदर्थम् ‘ओजिष्ठ’ बलवत्तमं ‘मेदः’ वपारूपं ‘मध्यतः’ पशोर्मध्यभागात् ‘उदभृतं’ उत्कृष्टं सम्पादितं ‘वयं’ यजमानाः ‘ते’ तुभ्यं ‘प्रददामहे’ प्रकर्षेण दध्मः । हे ‘वसो’ सर्वेषां निवासहेतो ! ‘अवि त्वचि’ वपाया मधिश्रिताः ‘स्तोकाः’ विन्दवः ‘ते’ त्वदर्थं ‘स्योतन्ति’ क्षरन्ति । ‘देवशः’ तत्तद्देवतुष्ट्यर्थं ‘तान्’ स्तोकान् ‘प्रतिविहि’ प्रत्येकं पिब । एतन्मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—“अभ्येवैनांस्तद्वषट् करोति, यथा सोमस्याग्ने वीह्वीति”—इति । ‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन ‘एनान्’ स्तोकान् ‘अभि’ वषट्कारमन्त्रं पठति । ‘यथा सोमस्य’—इत्यादिमन्त्रस्तद्वत् ॥

इदानीं स्तोकान् प्रशंसति—“तद्यत् स्तोका स्योतन्ति, सर्वदेवत्या वै स्तोकास्तस्मादियं स्तोकाशो वृष्टिर्विभक्तोपाचरति”—

इति । 'तत्' तस्यां वपायां 'यत्' यस्मात् कारणात् 'स्तोकाः
 शीतन्ति', ते च 'स्तोकाः' सर्वासां देवतानां प्रिया एव, 'तस्माद्'
 देवानुग्रहात् 'इयं वृष्टिः' लोके 'स्तोकशः' प्रतिबिन्दुभिः *
 'विभक्ता' सती भूसमीप भागच्छति † ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
 द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१२) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

तदाहुः का स्वाहाकृतीनां पुरोनुवाक्याः^१ कः
 प्रैषः का याज्येति^२ या एवैता अन्वाहैताः पुरोनु-
 वाक्या^३ यः प्रैषः स प्रैषो^४ या याज्या सा याज्या^५
 तदाहुः का देवता स्वाहाकृतय इति^६ विप्रदेवा

* च-पुस्तकेऽत्र सर्वत्रैव विन्दुशब्दो वकारादिः ।

† 'वायी वीहि स्तोकाणां मित्राह, तस्माद् विभक्ताः स्तोका अवपद्यन्ते'—इति तै० सं०
 ६. १. ८ । 'वायी वीहि स्तोकाणां मिति बर्हिषोऽयं मधस्ताद् वपाया उपपद्यते'—इति च
 आप० ७. २०. १ । वायी वीहि मन्त्रस्तु तै० सं० १. १. ८. २ । 'स्तोका लुह्येति वा एव
 वर्णा आपसा अवदन्ते'—इत्यादि च तै० ब्रा० १. ८. ६. २, ३ ।

इति ब्रूयात्तस्मात् स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवा इति
यजन्तीति देवा वै यज्ञेन श्रमेण तपसाहुतिभिः स्वर्गं
लोकं मजयंस्तेषां वपाया मेव हुतायां स्वर्गी लोकः
प्राख्यायत ते वपा मेव हुत्वाऽनादृत्येतराणि कर्मा-
ण्यूर्ध्वाः स्वर्गं लोकं मायंस्ततो वै मनुष्याश्च ऋषयश्च
देवानां यज्ञवास्त्वभ्यायन् यज्ञस्य किञ्चिदेषिष्यामः*
प्रज्जाल्या इति तेऽभितः परिचरन्तः† ऐत्‡ पशु मेव
निरान्तं शयानं ते विदुरियान्वाव किल पशुर्यावती
वपेति स एतावानेव पशुर्यावती वपा ऽथ यदेनं
तृतीयसवने श्रपयित्वा जुह्वति भूयसीभिर्न आहु-
तिभिरिष्टं मसत्केवलेन नः पशुनेष्टं मसदिति भूय-
सीभिर्होस्याहुतिभिरिष्टं भवति केवलेन हास्य पशु-
नेष्टं भवति य एवं वेद ॥ ३ (१३) ॥

अथ वपाप्रशंसां इति निधाय तदुपयोगिनं कश्चिदत्र मुत्या-
पयति—“तदाहुः का स्वाहाकृतीनां पुरोनुवाक्याः, कः प्रैषः, का
याज्येति”—इति । स्वाहाकृतिशब्देनान्तिमप्रयाजदेवता उच्यन्ते § ।
तासां देवतानां पुरोनुवाक्याप्रैषयाज्यासु ज्ञानरहिता ब्रह्मवादिनः
पृच्छन्ति । तस्य प्रश्नस्योत्तरं माह—“या एवैता अन्वाहैताः

* ‘देशिष्यामः’ ग, ऊ, टी० च ।

†, ‡ ‘प्रतिचरन्तः’, ‘ऐत्’ क ।

§ २६३ पृ० ३ पं० शादत्र प्रयाजदेवताः प्रवर्णिताः ।

पुरीनुवाक्या, यः प्रैषः स प्रैषो, या याज्या सा याज्या”—इति ।
 वपासम्बन्धिस्तोकार्थं प्रेषितो मैत्रावरुणो जुषस्वेत्यादयो ‘या एवैता
 चन्वाह’, ‘एताः’ एव * स्वाहाकृतीनां ‘पुरीनुवाक्याः’ भवन्ति, न
 त्वन्वाः सन्ति । अनेन वपाप्रशंसा सूचिता । प्रैषसूक्ते “होता
 यजदग्निं स्वाहाज्यस्य”—इति प्रयाजान्तिमो ‘यः प्रैषः’ आन्नातः
 (ते० ब्रा० ३.६.३.१२.), ‘सः’ एवः ‘प्रैषः’ । आप्रीसूक्ते ‘यः’ इय
 सुत्तमयाज्यारूपेणान्नाता (ते० ब्रा० ३.६.४.१२.), सैव स्वाहाकृति-
 देवतानां याज्या । तदेतन्मन्त्रं मन्त्रानप्रशस्योत्तरम् ॥

मुनरपि तथाविधं प्रश्नान्तरं सुत्यापयति—“तदाहुः का देवता
 स्वाहाकृतय इति”—इति । अग्निवायुादिवत् स्वाहाकृत्यास्या
 अपि प्रसिद्धाः काचित् न सन्ति ; तस्मादेताः ‘काः ?’—इति
 अन्नात्वा प्रश्नः । तस्योत्तरं दर्शयति—“विश्वे देवा इति ब्रूयात्”—
 इति । प्रसिद्धा ये देवाः सन्ति, ते सर्वे स्वाहाकृत्यास्या इत्यभि-
 ज्ञात उत्तरं ब्रूयात् । तदेतदुपपादयति—“तस्मात् स्वाहाकृतं
 हविरदन्तु देवा इति यजन्तीति”—इति । अस्वान्तिमप्रयाज-
 याज्यायाश्चतुर्थपाद एव मान्नातः—“स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः”—
 इति (सं० १०. ११०. ११.) । तस्य पादस्वाय मर्थः—स्वाहा-
 कारेण संस्कृतं हविः सर्वे देवा भक्षयन्त्विति । एवं सति स्वाहा-
 कृतिनामकाः सर्वे देवाः । ‘तस्मात्’ स्वाहाकृतं मित्यादिपाद-
 संहितेन मन्त्रेणान्तिमं प्रयाजं ‘यजन्ति’—‘इति’ एवं मन्त्रलिङ्गं
 स्वाहाकृतिशब्देन सर्वदेवताभिधाने प्रमाणं मित्यर्थः । पशोः
 पर्यन्तिकरणात् पूर्वं प्रयाजकाले दशैव प्रयाजा इष्टाः, अन्तिम-

* पूर्वणिग् खखे विहितः षट् लोकागुवचनीया एवेत्यर्थः ।

प्रयाजस्त्ववस्थापितः * । तदुक्तं मापस्तम्बेन — “दशेष्टैकादश-
याज्या मवशिनष्टि”-इति (श्री० ७. १४. ८.) । सोऽयं मव-
शिष्टोऽन्तिमप्रयाजः “जुषस्व सप्रथस्तमम्”-इत्यादिस्तोकानुवचना-
दूर्ध्वम्, वपाहोमात् प्रागिज्यते । अतो व्यवहितत्वादन्तिम-
प्रयाजविषयः पुरोनुवाक्याग्रैषयाज्याप्रश्नो युक्तः । वपासमीप-
वर्त्तित्वादेव स्तोकानुवचनमन्वाणा मेतदीयपुरोनुवाक्यात्वं चोप-
पन्नम् । अनुष्ठानस्य व्यवधानेऽपि ग्रैषयाज्ये तत्तदनुवाकोक्ते (तै०
ब्रा० ३. ६. ३, ४ अनु०) एवेति स्मर्यते ॥

अथ वपाहोमं प्रशंसितुं मास्थायिका माह—“देवा वै यज्ञेन
अग्नेः तपसाहुतिभिः स्वर्गं लोकं मजयंस्तेषां वपाया मेव हुतायां
स्वर्गो लोकः प्रास्थायतः ; ते वपा मेव हुत्वा ऽनादृत्येतराणि कर्मा-
ण्यूर्ध्वाः स्वर्गं लोकं मायंस्ततो वै मनुष्याश्च ऋषयश्च देवानां यज्ञ-
वास्त्वभ्यायन्, यज्ञस्य किञ्चिदेषिष्यामः प्रज्वालया इति ; ते ऽभितः
परिचरन्त एतं पशु मेव निरान्वं शयानं ; ते विदुरियान्वाव किञ्च
पशुर्यावती वपेति”-इति । पुरा कदाचिद् ‘देवाः’ ज्योतिष्टोमादि-
यागेन, तीर्थयात्रादिश्रमेण, कृच्छ्रचान्द्रायणादितपसा, कुष्माण्डगण-
होमादिगताभिराहुतिभिश्च ‘स्वर्गं लोकं मजयन्’ वशीकृतवन्तः ।
‘तेषां’ देवानां यज्ञमध्ये ‘वपाया मेव हुतायां’ ‘स्वर्गः’ प्रस्थातो-
ऽभूत् । ततः ‘ते’ देवाः ‘वपा मेव हुत्वा’ उत्तरकालीनानि सर्वाणि
‘कर्माण्यनादृत्य’ ऊर्ध्वाभिसुखाः ‘स्वर्गं लोकं’ प्राप्ताः । अनन्तरं
‘मनुष्याश्च ऋषयश्च’ यज्ञसम्बन्धि किञ्चिद् उत्तमं मङ्गं मन्विष्य
निषेष्ट्याम इति विचार्य तत्प्रज्ञानाय यज्ञानां ज्ञानाय ‘देवानां’
यज्ञभूमिं प्रति अगच्छन् । आगत्य च ‘ते’ मनुष्यादयः तदन्वेष-

* ते चेकादशेव २६२—२६३ पृष्ठेषु व्याख्याता द्रष्टव्याः ।

चार्षं तस्यां यज्ञभूमौ परितः 'वरन्तः' 'निरान्त' निरङ्गं 'शयानं'
भूमौ पतितं 'पशु मेव' 'एत्' प्राप्तवन्तः । वपाया देवैरुक्तत्वा
हुतत्वादयं पशुनिर्गन्धो दृष्टः । यद्यप्यान्वयशब्दः पुरीतवाची*, तथा-
प्यत्र तेन वपोपलक्ष्यते । मनुष्यादयः स्वमनस्वेवं 'विदुः' निश्चित-
वन्तः,—'वपा यावती' विद्यते, एतावानेव 'किल पशुः' ! अन्यथा
कथं देवाः वपा मेव हुत्वा शिष्टान्यङ्गान्युपेक्षितवन्तः ? । तथा
पशौ सारभूत मङ्गं वपेति आख्यायिकामुखेन वपां प्रशंस्य श्रुतिः
स्वयं मपि साक्षात् प्रशंसति—“स एतावानेव पशुर्यावती वपा”-
इति । पशुशरीरमध्ये 'वपा यावती' विद्यते, 'एतावानेव' मुख्यः
'पशुः' ; “हविरदन्तु देवाः”-इतिमन्त्रे (सं० १०.११०.११.)
वपायाः सर्वदेवहविष्ठाभिधानात् ॥

ननु सुत्यादिने सवनीयपशोर्वपां प्रातःसवने हुत्वा, शिष्टानि
हृदयाद्यङ्गानि तृतीयसवने पक्ता यजमाना जुह्वति; वपामात्रस्य
पशुस्वरूपत्वे तृतीयसवने पशुशेषं जुह्वतां कोऽभिप्राय इत्याशङ्क्याह
—“अथ यदेनं तृतीयसवने अपयित्वा जुह्वति, भूयसीभिर्न आहु-
तिभिरिष्टं मसत्,—केवलेन नः पशुनेष्टं मसदिति”-इति । 'अथ'
वपायाः पशुसारत्वे सति 'एनम्' अवशिष्टं पशुं 'तृतीयसवने अप-
यित्वा जुह्वति'-इति 'यद्' अस्ति, तत्र जुह्वता मय प्रभिप्रायः—
यद्यपि वपायाग एव स्वर्गाय पर्याप्तः, तथापि 'नः' अस्माकं 'भूय-
सीभिः' बहुलाभिः 'आहुतिभिरिष्टम्' असु†, 'केवलेन' द्रव्यान्तर-
निरपेक्षेण निरवशेषेण 'नः' अस्मादीयेन 'पशुनेष्टम्' असु 'इति' ।
अत्राधिकं नैव दोषायेति लौकिकन्यायेन तृतीयसवने पशुङ्ग-

* 'पुरीततवाची' घ ।

† मूले असदिति श्रुति रूपम् ; तस्यैवाधोऽयम् ।

होमः ; न तु वपाया न्यूनत्वबुद्धेत्यर्थः । वेदनं प्रशंसति — “भूय-
सीभिर्होस्याहुतिभिरिष्टं भवति, केवलेन ह्यस्य पशुनेष्टं भवति य
एवं वेद”-इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१३) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

सा वा एषा ऽमृताहुतिरेव यद्वपाहुतिरमृता-
हुतिरग्न्याहुतिरमृताहुतिराज्याहुतिरमृताहुतिः
सोमाहुतिरेता वा अशरीरा आहुतयो या वै काश्चा-
शरीरा आहुतयो ऽमृतत्वं मेव ताभिर्यजमानो
जयति सा वा एषा रेत एव यद्वपा प्रेव वै रेतो
लीयते प्रेव वपा लीयते शुक्लं वै रेतः शुक्ला वपा
ऽशरीरं वै रेतो ऽशरीरा वपा यद्वै लोहितं यन्मांसं
तच्छरीरं तस्माद् ब्रूयाद्यावदलोहितं तावत्परिवा-
सयेति सा पञ्चावप्ता भवति यद्यपि चतुरवप्ती

यजमानः स्यादथ पञ्चावत्तैव वपाज्यस्योपस्तृणाति
 हिरण्यशल्को वपा हिरण्यशल्क आज्यस्योपरिष्ठाद-
 भिघारयति तदाहुर्यद्विरण्यं न विद्येत कथं स्यादिति
 हिराज्यस्योपस्तीर्य वपा मवदाय द्विरुपरिष्ठादभि-
 घारयत्यमृतं वा आज्य ममृतं हिरण्यं तत्र स काम
 उपाप्नो य आज्ये तत्र स काम उपाप्नो यो हिरण्ये
 तत्पञ्च सम्पद्यन्ते पाङ्क्तो ऽयं पुरुषः पञ्चधा
 विहितो लोमानि त्वङ्मांस मस्थि मज्जा स यावा-
 नेव पुरुषस्तावन्तं यजमानं संस्कृत्याग्नी देवयोन्यां
 जुहोत्यग्निर्वै देवयोनिः सो ऽग्नेर्देवयोन्या आहु-
 तिभ्यः सम्भूय हिरण्यशरीर जर्हः स्वर्गं लोक
 मेति ॥ ४ (१४) ॥

आज्याद्याहुतीनां प्राशस्त्यप्रसिद्धेः तद्वपाहुतिरपि प्रशस्तेति
 विवक्षया ताभिः सहैता माहुतिं प्रशंसति—“सा वा एषा ऽमृता-
 हुतिरेव यद्वपाहुतिरमृताहुतिरन्वाहुतिरमृताहुतिराज्याहुतिर-
 मृताहुतिः सोमाहुतिरेता वा अशरीरा आहुतयो ; या वै
 काश्याशरीरा आहुतयो, ऽमृतत्व मेव ताभिर्यजमानो जयति”—
 इति । या वपाहुतिरस्ति, सैषा स्वयं ममृताहुतिः ; देवानां
 ममृते यावती प्रीतिस्त्वावधीतेर्वपाहुती विद्यमानत्वात् । आतिथ्य-
 कर्मसु मथितस्याग्नेराहवनीयाग्नी प्रक्षेपरूपा येय माहुतिः, साप्य-
 मृताहुतिः ; अमृतत्वाख्यस्य देवत्वस्य प्राप्तिहेतुत्वात् । याप्यज्या

काचिदाज्याहुतिः, साप्यसृताहुतिः ; “अमृतं वा आज्यम्”-इति-
श्रुतेः । याप्यन्या सोमाहुतिः, सापि ; “अपाम सोम ममृता
अभूम”-इति (सं० ८. ४८. ३.) सोमस्थामृतत्वप्राप्तिसाधनत्वश्रव-
णात् । या एताश्चतस्र आहुतयः, ताः सर्वा अशरीराः ; शीघ्र-
मरणयुक्तशरीरप्राप्तिसाधनत्वाभावात् । अतएव याः काश्चिदशरीरा
आहुतयः सन्ति, ताभियजमानश्चिरजीवनरूपम् ‘अमृतत्वं’ देवत्व
मेव प्राप्नोति ॥

पुनः प्रकारान्तरेण वपां प्रशंसति—“सा वा एषा रेत एव
यद्वपाः—प्रेव वै रेतो लीयते, प्रेव वपा लीयते ; शुक्लं वै रेतः,
शुक्ला वपा ; शरीरं वै रेतो, शरीरा वपा ; यद्वै लोहितं, यस्मांसं,
तच्छरीरं ; तस्माद् ब्रूयाद्यावदलोहितं तावत् परिवासयेति”-
इति । येयं वपास्ति, सेयं रेत एव ; तस्मादृश्यात् । कथं सादृश्यम् ?
इति तदुच्यते—रेतो योन्यां निषिक्तं सप्रलीयते, एवं वपा-
प्यग्नौ हुता प्रलीयत एव । इदं मेकं सादृश्यम् । शुक्लवर्णत्वं द्विती-
यम् । अशरीरत्वं तृतीयम् । तस्मात् प्रजोत्पादकरेतोवद्वपाप्रशस्ता ।
न च वपायाः शरीरमध्येऽवस्थानात् शरीरत्वं शङ्कनीयम् ;—यदेव
‘लोहितं’ रक्तं मस्ति, यच्च मांसम्, अनेन मुग्धवालादिप्रसिद्धास्त्वग-
स्यावयवा उपलक्ष्यन्ते ; अतो वालादिप्रसिद्धं रक्तमांसादिकं मेव
मुख्यं शरीरम् ; न तु वपायां रेतसि वा वालप्रसिद्धिरस्ति, तत-
स्तयोरशरीरत्वम् । यस्माद्वपाशरीरयोर्विभाग उक्तः, तस्माद्याग्निको
वपोद्धरणकर्तारं प्रत्येवं ब्रूयात् । वपायाः स्वरूपं यावद् ‘अलोहितं’
रक्तरहितं श्वेतं भवति, तावत् सर्वं ‘परिवासय’ छिन्धीति । तदेवं
वपा प्रशस्ता * ॥

* ‘प्रजापतिर्वा इदं मेकं आसीत्’-इत्यादिना वपाविधानम् तै० सं० २. १. १. ४ ।

तस्या अवदाने विशेषं विधत्ते—“सा पञ्चावत्ता भवति ; यद्यपि चतुरवत्तो यजमानः स्वादय पञ्चावत्तैव वपा”-इति । द्विविधा यजमानाः,—चतुरवत्तिनः, पञ्चावत्तिनश्चेति । चतुर्भि-
रवदानैर्युक्तश्चतुरवत्तो, पञ्चभिर्युक्ताः पञ्चावत्तिनः । एवं स्थिते
वपा पञ्चभिरवदानैर्युक्ता कर्त्तव्या । तत्र, पञ्चावत्तिनो यजमानस्य
स्वत एव पञ्चावदानानि प्राप्तानि ; यस्तु चतुरवत्तो, तस्यापि
पञ्चावदानानि वपायां कुर्यात् । तान्येतानि पञ्चापि विभज्य दर्श-
यति—“आज्यस्योपस्तृषाति ; हिरण्यशक्को वपा, हिरण्यशक्क
आज्यस्योपरिष्ठादभिचारयति”-इति । ‘आज्यस्य’ आज्येनेत्यर्थः ।
तदेतदाप्येन स्रष्ट सुक्तम् (श्री०७.२०.८-११.) । “शुक्ला सुप-
स्तौर्यं हिरण्यशकल मवधाय कृत्वा वपा, मवदाय हिरण्यशकल
मुपरिष्ठात् कृत्वाभिचारयति । एवं पञ्चावत्ता भवति । चतुर-
वत्तिनोऽपि पञ्चावत्तैव स्यात्”-इति ॥

हिरण्यरहितस्य प्रकारान्तरेण पञ्चावदानानि प्रश्नोत्तराभ्यां
दर्शयति—“तदादुर्यहिरण्यं न विद्येत, कथं स्यादिति ; हिरा-
ज्यस्योपस्तौर्यं वपा मवदाय द्विरुपरिष्ठादभिचारयति”-इति ।

आज्यस्य हिरण्यप्रतिनिधित्वं सुपपादयति—“अमृतं वा आज्य
ममृतं हिरण्यं ; तत्र स काम उपासो य आज्ये, तत्र स काम
उपासो यो हिरण्ये ; तत्पञ्च सम्पद्यन्ते”-इति । आज्यस्य स्वादु-

‘वपा मेकः परिश्रय आत्मैवात्मानं परिश्रये’-इति च ६. १. ७. ५ । ‘अथ’ वा एतत् पश्यतां
यद् वपा”-इत्यपि तत्रैवार्थे (८. ५.) । ‘मिदसा देवा वपया यजध्वम्’-इति (तै० ब्रा०
१. ८. ४, ४.) वपाया याज्या । ‘वपा वपावतां जुहोति ; त्वच सुत्कर्त्तव्यवपाकानाम्’-इति
श्रुत० ब्रा० ११. ७. १. ८ । ‘मिदोऽस्त्रीहरणि वपाये’-इत्यादि (१०. ७. ७) काव्यायनीयं
वपाकाश्च चेह विवेषतो द्रष्टव्यम् ।

त्वेन हिरण्यस्य च दर्शनीयत्वेन प्रियत्वादमृतत्वम् । एवं सति यत्र हिरण्यं प्रक्षिप्यते, तत्रान्यप्रयुक्तो यः कामः स प्राप्तो भवति ; यत्र त्वान्यं प्रक्षिप्यते, तत्र हिरण्यप्रयुक्तो यः कामः स प्राप्तो भवति । तस्मादाज्येन हिरण्येन पञ्चावदानानि सम्पद्यन्ते ॥

अवदानगतां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— “पाङ्क्तो ऽयं पुरुषः, पञ्चधा विहितो लोमानि त्वङ्मांस मस्थि मज्जा ; स यावानेव पुरुषस्तावन्तं यजमानं संस्कृत्याग्नी देवयोन्वां जुहोत्यग्निर्वै देवयोनिः ;—सो ऽग्नेर्देवयोन्वा आहुतिभ्यः सम्भूय हिरण्यशरीरं जङ्घुः स्वर्गं लोकं मेति”—इति । पञ्चसङ्ख्यायोगात् पुरुषस्य पाङ्क्तत्वम् । तद्योगाच्च लोमादिभिः पञ्चभिर्निष्पादितत्वात् । तस्मात्पञ्चभिरवदानैः पुरुषो यावान् लोमादिपञ्चावयवोपेतोऽस्ति, तावन्तं सर्वं मपि यजमानं संस्कृत्याग्नी देवत्वप्राप्तिकारणे हुतवान् भवति । अग्नेश्च यागद्वारा देवजन्यकारणत्वम् । एवं सति ‘सः’ यजमानो देवत्वकारणादग्नेः, स्वेनानुष्ठिताभ्य आहुतिभ्यः समष्टिरूपेणोत्पद्य सुवर्णवर्णशरीरयुक्तः ऊर्ध्वगामी स्वर्गं प्राप्नोति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१४) ॥

(पशुशेषः समाप्तः *)

* मत्स्यादितपुष्पकानां ‘क’मात्रं नाख्येतद् वाक्यम् ।

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

देवेभ्यः प्रातर्यावाभ्यो' होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्यु' रते
वाव देवाः प्रातर्यावाणो' यदग्निरूषा अश्विनौ' त
एते सप्तभिः सप्तभिश्छन्दोभिरागच्छन्त्यास्य देवाः
प्रातर्यावाणो' इवं गच्छन्ति य एवं वेद' प्रजापतौ
वै स्वयं होतरि' प्रातरनुवाक मनुवक्ष्यत्युभये देवा-
सुरा यज्ञमुपावसन्नश्चभ्य मनुवक्ष्यत्यश्चभ्य मिति' स वै
देवेभ्य एवान्वब्रवीत्ततो वै देवा अभवन्' परासुरा भव-
त्यात्मना' परास्य द्विषन् पाप्मा भाटव्यो भवति य
एवं वेद' प्रातर्वै स तं देवेभ्यो ऽन्वब्रवीद्यत्प्रातरन्व-
ब्रवीत्' तत् प्रातरनुवाकस्य प्रातरनुवाकत्वं महति
रात्र्या अनूच्यः' सर्वस्यै वाचः सर्वस्य ब्रह्मणः परि-
गृहीत्यै' यो वै भवति यः श्रेष्ठता मश्नुते' तस्य वाचं
प्रोदिता मनु प्रवदन्ति' तस्मान्महति रात्र्या अनूच्यः'
पुरा वाचः प्रवदितोरनूच्यो' यद्वाचि प्रोदिताया
मनुब्रूयादन्यस्यैवैन मुदितानुवादिनं कुर्यात्तस्मान्म-
हति रात्र्या अनूच्यः' पुरा शकुनिवादादनुब्रूयान्नि-
र्द्धतेर्वा एतन्मुखं' यद्वायांसि यच्छकुनयस्तद्यत्पुरा
शकुनिवादादनुब्रूयान्मा यन्नियां वाचं प्रोदिता मनु
प्रवदिष्येति' तस्मान्महति रात्र्या अनूच्यो' ऽयो

खलु यदैवाध्वर्युरुपाकुर्यादथानुब्रूयाद् यदा वा
अध्वर्युरुपाकरोति वाचैवोपाकरोति वाचा होता
ऽन्वाह वाग्धि ब्रह्म तत्र स काम उपाप्तो यो वाचि
च ब्रह्मणि च ॥ ५ (१५) ॥

अथ प्रातरनुवाको वक्तव्यः । तदर्थं मादौ प्रैषमन्त्रं विधत्ते—
“देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो होतरनुब्रूहीत्याहाध्वर्युः”—इति । सुत्या-
दिने प्रातःकाले यान्ति यज्ञभूमिं गच्छन्तीति प्रातर्यावाणः ।
तादृशेभ्यो ‘देवेभ्यः’ तत्प्रौत्थर्थं हे ‘होतः’ अनुकूला ऋचो ‘ब्रूहि’—
त मेतं प्रैषमन्त्रम् ‘अध्वर्युः’ पठेत् । तं मन्त्रं व्याचष्टे—“एते वाव
देवाः प्रातर्यावाणो यदग्निरूषा अग्निनी ; त एते सप्तभिः सप्तभि-
च्छन्दोभिरागच्छन्ति”—इति । योऽय मग्निः, या चोषःकालाभि-
मानिनी देवता, यौ चाग्निनी, एत एव देवाः प्रैषमन्त्रे प्रातर्या-
वाण इति विशेष्यन्ते । तत्कथम् ? इति, तदुच्यते—‘त एते’ देवाः
प्रत्येकं सप्तच्छन्दोयुक्ताभिः ऋग्भिर्यज्ञभूमिं मागच्छन्ति । तस्मात्
प्रातर्यावाणः ‘सप्तभिः-सप्तभिः’-इति वीक्षा प्रत्येकसङ्ख्यान्वयार्था ।
ताश्च ऋचः सर्वा आश्वलायनेन “आपो रिवतीः क्षयथ”—इत्यादि-
अन्वेन उदाहृताः (श्रौ० ४. १३. ७.) । तत्र,—

‘उपप्रयन्त इत्यादिषु (सं० १. ७४. १.) छन्दो गायत्रम् ।

‘त्व मन्ने वसूनित्यादिषु (सं० १. ४५. १.) अनुष्टुप्छन्दः ।

‘अबोध्दग्निरित्यादिषु (सं० ५. १. १.) त्रिष्टुप्छन्दः ।

‘एना वो अग्नि मित्यादिषु (सं० ७. १६. १.) वृहतीछन्दः ।

‘अग्ने वाजस्येत्यादिषु (सं० १. ७८. ४.) उष्णिक्छन्दः ।

‘जगत्स गोपा इत्यादिषु (सं० ५. ११. १.) जगतीच्छन्दः ।

‘अग्निं तं मन्त्र इत्यादिषु (सं० ५. ६. १.) पङ्क्तिच्छन्दः ।

तान्येतानि सप्त छन्दांस्थानेभ्ये क्रतौ प्रातरनुवाके द्रष्टव्यानि * ।

‘प्रति वा सूनरीत्यादिषु (सं० ४. ५२. १.) गायत्रीच्छन्दः ।

‘उषो भद्रेभिरित्यादिषु (सं० १. ४६. १.) अनुष्टुप् ।

‘इदं वेष्ट मित्यादिषु (सं० १. ११३. १.) त्रिष्टुप् ।

‘प्रत्यु चदर्शीत्यादिषु (सं० ७. ८१. १.) वृहती ।

‘उपसृञ्चिच मामरीत्यादिषु (सं० १. ६२. १३.) उष्णिक् ।

‘एता उ त्वा इत्यादिषु (सं० १. ६२. १.) जगती ।

‘महे नो अय इत्यादिषु (सं० ५. ७६. १.) पङ्क्तिः ।

तान्येतान्युपस्थे प्रातरनुवाके सप्त छन्दांसि † ।

‘एषो उषा इत्यादिषु (सं० १. ४६. १.) गायत्री ।

‘यदय इत्यादिषु (सं० ५. ७३. १.) अनुष्टुप् ।

‘आ भात्यन्निरित्यादिषु (सं० ५. ७६. १.) त्रिष्टुप् ।

‘इमा उ वा मित्यादिषु (सं० ७. ७४. १.) वृहती ।

‘अश्विना वर्तिरित्यादिषु (सं० १. ६२. १६.) उष्णिक् ।

‘अक्षोभ्यन्निर्जम् इत्यादिषु (सं० १. १५७. १.) जगती ।

‘प्रति प्रियतम मित्यादिषु (सं० ५. ७५. १.) पङ्क्तिः ।

तान्येतान्याश्विने प्रातरनुवाके सप्त छन्दांसि ‡ ।

तैरैतैः प्रत्येकं सप्तभिः छन्दोभिर्देवाना मागमनं द्रष्टव्यम् ॥

* ‘उपप्रयत्नः—इत्यादिषु क्रतुः—इति आश्व० श्रौ० ४. १३. ७. ८ ।

† ‘अथोपस्थः । प्रति—इत्यादिषु क्रतुः—इति आश्व० श्रौ० ४. १४. १. २ ।

‡ ‘अथान्नः । एषो उषाः—प्रति प्रियतमं मिति पाङ्क्तम् । इत्येतेषां छन्दोषु
पृथक् सूक्तानि प्रातरनुवाकः—इति आश्व० श्रौ० ४. १५. १, २ ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—“आस्य देवाः प्रातर्यावाणो हवन् गच्छन्ति य एवं वेद”—इति । ह्वयते अत्रेति हवः यज्ञः । अस्य वेदितु-
र्हवन् उक्ता देवाः प्राप्नुवन्ति ॥

प्रेषमन्त्रे देवेभ्योऽनुब्रूहीति यदुक्तम् (३३५ पृ० २पं०) तदुप-
पादयितुं प्रातरनुवाकस्य देवसम्बन्धं विशदयति—“प्रजापतौ
वै स्वयं होतरि प्रातरनुवाक मनुवक्ष्यत्युभये देवासुरा यज्ञमुपावस-
मस्यभ्य मनुवक्ष्यत्यस्यभ्य मिति ; स वै देवेभ्य एवान्वब्रवीत्”—इति ।
पुरा कदाचित् कस्मिंश्चिद्यज्ञे प्रजापतिः स्वयं होता भूत्वा प्रात-
रनुवाक मनुवक्तुं मुच्यतः, तस्मिन्ननुवक्ष्यति देवाद्यासुराश्च ‘अस्यभ्यम्’
अस्मदर्थं मेवानुवक्ष्यतीति प्रत्येक मभिप्रेत्य तं यज्ञं सुपेत्य तच्चा-
सन्निति । ‘अस्यभ्यम्’—इति वीष्ठा वर्गद्वयस्य प्रत्येक मन्वयार्था ।
तदानीं प्रजापतिरसुरान् उपेक्ष्य देवार्थं मेवान्वब्रवीत् । ततः प्रात-
रनुवाकस्य पूर्वोक्तैरग्न्यादिभिर्देवसम्बन्धः ॥

प्रातरनुवाकस्य देवोत्कर्षहेतुत्वं दर्शयति—“ततो वै देवा
अभवन् परासुराः”—इति । ‘अभवन्’ भूति मुत्कर्षं प्राप्ताः ; असुरास्तु
‘पराभवन्’ अपकर्षं प्राप्ताः । वेदनं प्रशंसति—“भवत्यात्मना
परासु द्विषन् पाप्मा आदृश्यो भवति य एवं वेद”—इति ।
‘आत्मना भवति’ स्वयं मुत्कृष्टो भवति ; तदीयस्तु आदृश्यः
‘पराभवति’ ॥

प्रातरनुवाकशब्दस्य निर्वचनं दर्शयति—“प्रातर्वै स तं देवेभ्यो
ऽन्वब्रवीद्यत्प्रातरन्वब्रवीत्प्रातरनुवाकस्य प्रातरनुवाकत्वम्”—इति ।
प्रातःकाले एव ‘सः’ प्रजापतिः ‘तम्’ अनुवाकम् ऋक्समूहं देवार्थं
मनुकमेणाब्रवीत् । यस्मादेवं, तस्मात्प्रातरनुवाक इति नाम
सम्पन्नम् ॥

तस्य प्रातरनुवाकस्य कालविशेषं विधत्ते—“महति रात्र्या
अनूचः; सर्वस्य वाचः सर्वस्य ब्रह्मणः परिग्रहीत्वै; यो वै भवति,
यः श्रेष्ठता मनुते, तस्य वाचं प्रोदिता मनु प्रवदन्ति; तस्मात्प्रवृत्ति
रात्र्या अनूचः”—इति । ‘रात्र्याः’ पूर्वस्त्रीपवस्यस्थस्य * दिन-
स्वाम्नीषोमीयपञ्चनुष्ठानयुक्तस्य या रात्रिः, तस्मा रात्रेः सम्ब-
न्धिनि शेषे महत्त्ववतिष्ठमाने सति, प्रातरनुवाकास्य ऋक्समूहो
वक्तव्यः । एतदुक्तं भवति— यस्मिन् काले प्रारब्धः प्रातरनुवाकः,
तमसोपघातात् पुरैव समापयितुं शक्यः स्यात्, तदा प्रारब्धस्य
इति । तथाविधं मनुवचनं लौकिक्याः सर्वस्याः वाचः ‘ब्रह्मणः’
वेदस्य सर्वस्यापि परिग्रहाय भवति । ‘यो वै’—इत्यादिना लौकिको
न्याय उच्यते । लोके यः पुमान् ‘भवति’ ऐश्वर्यं प्राप्नोति, यश्च
विद्यावृत्तादिभिः श्रेष्ठत्वं प्राप्नोति, ‘तस्य’ उभयविधस्य पुत्रवस्य
सम्बन्धिनीं वाचं ‘प्रोदितां’ प्रथमतः उक्ताम् ‘अनु’ पश्चात् सर्वे श्रुत्याः
शिक्षाश्च प्रवदन्ति । तस्मात्तत्रापि राजाचार्यादिवाक्स्थानीयः
प्रातरनुवाकः; खेतरवैदिकलौकिकसर्ववाक्प्रवृत्तेः । पूर्वं रात्र्याः
सम्बन्धिनि महत्त्ववशिष्टे काले पाश्चात्ययामेऽनुवक्तव्यः । यद्य-
प्ययं सुषःकालो न तु प्रातःकालः, तथापि प्रातःकालसमीप-

* उपसदा मणिमं सुषाहाश्च पूर्वं मघीषोमीयाहरिवीपवस्य सुच्यते । तथाहि
वचनपरिष्ठादिहेतु—‘अधीपवस्य महः’—इत्यादि ७. ५. ६ । ‘अधीषोमीयसम्बन्धिदिन
मुपवसद्यश्चेतीष्यते । उपवसद्यसम्बन्धि [कम] अधीपवस्यम्—इति कात्या० श्रौ० ८. ३.
६. टी० या० ६० । “तेऽस्य विभे देवा गृहानागच्छन्ति, तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति, स उप-
वसद्यः”—इति (१.१.१०.), ‘उपवसद्येऽधीषोमीये पञ्च मालभते’—इति (१.४.४.११.),
‘उपवसद्ये नाश्रीयात्’—इति च (८. ५. १. ६.) ब्रत० ब्रा० । तेजिरौघेऽप्येव मेव (ब्रा० १.
५. ८. ७.) । अधीपवस्यकर्माणि च कात्यायनीयाष्टमाध्यायादितोऽवगन्तव्यानि ।

वर्त्तितात् प्रातरनुवाकत्वं द्रष्टव्यम् । पाश्चात्ययामिऽपि कश्चिद्
विशेषं विधत्ते—“पुरा वाचः प्रवदितोरनूचः”—इति । रात्रौ
निद्रां कुर्वन्तः प्राणिन उषःकाले प्रबुध्य वाचं प्रवदन्ति ; तस्मात्
‘प्रवदितोः’ प्रवचनात् पूर्वं मेवाय मनुवक्तव्यः । विपक्षे बाधक
माह—“यद्वाचि प्रोदिताया मनुब्रूयादन्यस्यैवेन मुदितानुवादिनं
कुर्यात्”—इति । निद्रां परित्यज्य प्रबुधैः पुत्र्यैः वाचि प्रोदि-
तायां यदि पश्चाद् ब्रूयात्, तदानीम् ‘एनम्’ प्रातरनुवाकं ‘उदितानु-
वादिनं कुर्याद्’ अन्यैरुदिता या वाक्, तदनुवादित्वे सति अत्यादि-
शिष्यादिरूपत्वं स्यात् ; न तु राजाचार्यादिरूपत्वम् । स्वप्नं
निगमयति—“तस्मात्प्रवृत्तिरात्रा अनूचः”—इति । अपरं
विशेषं विधत्ते—“पुरा शकुनिवादादनुब्रूयात्”—इति । ‘शकुनयः’
पक्षिणः उषःकाले प्रबुध्य वदन्ति, ध्वनिं कुर्वन्ति ; तस्माद्वादात्
पूर्वं मेवानुब्रूयात् * । तदेतदुपपादयति—“निर्ऋतेर्वा एतन्मुखं
यद्वांशि यच्छकुनयस्तस्यपुरा शकुनिवादादनुब्रूयात्मा ऽयन्निर्वा
वाचं प्रोदिता मनु प्रवदिषेति ; तस्मात्प्रवृत्तिरात्रा अनूचः”—
इति । ‘निर्ऋतेः’ काचिद्वाचसरूपा ऋतुरदेवता ; यानि ‘वांशि’
ये च ‘शकुनयः’, एतत् सर्वं ऋतुरदेवताया मुखम् । अत्र वयः-
शब्देन पक्षिसामान्यं मुख्यते, शकुनिशब्देन पक्षिविशेषः । येषां
सञ्चारादध्वनीष्टानिष्टसूचकतया मनुष्या व्यवहरन्ति, ते शकुनयः ।
यस्मादुभयं सत्युत्तमम्, तद्यदि तदुभयध्वनेः पुरा अनुब्रूयात्, तदानीं
‘प्रोदितां’ प्रथमत उक्ताम् ‘अयन्निर्वा’ यन्नसम्बन्धरहितां ‘वाच मनु’
‘मा प्रवदिष’ प्रातरनुवाकं पश्चादुक्तवन्तो मा भवामेति होतु-

* ‘अथेतस्मात्वाचं विवाचकाक्षी प्राग् वयसां प्रवादात् प्रातरनुवाकायामन्वितः’—इत्यादि
वाच० शी० ४. १२. १—६ ।

रभिप्रायो भवति । अतो महति रात्रिशेषे ऽवस्थिते सति शकु-
निवादशब्दानुदयात् तदानीं भवानूचः ॥

पश्चान्तरं विधत्ते—“अथो खलु यदैवाध्वर्युः षपाकुर्यादधानु-
ब्रूयाद्”—इति । अध्वर्योऽपाकरणं प्रेषमन्त्रपाठः * । स एव प्रात-
रनुवाकस्य कालः । तदेतदुपपादयति—“यदा वा अध्वर्युः षपा-
करोति, वाचैवोपाकरोति; वाचा होता ऽन्वाह; वाग्धि ब्रह्म,—
तत्र स काम उपातो यो वाचि च ब्रह्मणि च”—इति । अध्वर्यो-
ऽपाकरणं प्रेषमन्त्ररूपया वैदिकवाचैव सम्पद्यन्ते । होतुरनुवचन
मपि वैदिकवाचा भवति । यस्मादुभयविधा वाक् ‘ब्रह्म’ वेदरूपा,
तस्मादुपाकरणान्तरभाविना अनुवचनेन लौकिकवाचि वैदिक-
वाचि यत्फलं भावि, तत् प्राप्नोति । अत्र कालविशेषः शास्त्रान्तरे
ऽप्याश्नातः—“पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाक मुपाकरोति ;
यावतोऽष वाक् ता मवदन्त्ये”—इति (तै० सं० ६.४.३.१.) । उपा-
करणं चापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—“पुरा वाचः पुरा वा वयोभ्यः
प्रवदितोः प्रातरनुवाक मुपाकरोति । प्रातर्यावभ्यो देवेभ्य अनु-
ब्रूहि, ब्रह्मन् वाचं यच्छ, प्रतिप्रश्नातः सवनीयान् निर्वप, सुब्रह्मस्य
सुब्रह्मस्मा माह्वयेति सम्पद्यति”—इति (श्री० १२.३.१४, १५.) ॥ ५ ॥

इति त्रैमसायणार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१५) ॥

* ‘मान् वाचं प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीति समिध
मादधत्’—इति कात्या० श्री० ६.१.१० ।

प्रजापतौ वै स्वयं होतरि प्रातरनुवाक मनु-
 वक्ष्यति सर्वा देवता आशंसन्त मा मभि प्रतिपत्स्यति
 मा मभीति स प्रजापतिरैक्षत यद्येकां देवता मा-
 दिष्टा मभि प्रतिपत्स्यामीतरा मे केन देवता उपाप्ता
 भविष्यन्तीति स एता मृच मपश्यदापो रेवतीरित्यापो
 वै सर्वा देवता रेवत्यः सर्वा देवता स एतयर्चा
 प्रातरनुवाकं प्रत्यपद्यत ताः सर्वा देवताः प्रामोदन्त
 मा मभि प्रत्यपादि मा मभीति सर्वा हास्मिन् देवताः
 प्रातरनुवाक मनुब्रुवति प्रमोदन्ते सर्वाभिर्हास्य
 देवताभिः प्रातरनुवाकः प्रतिपन्नो भवति य एवं
 वेद ते देवा अबिभयुरादातारो वै न द्रुमं प्रातर्यज्ञ
 मसुरा यथौजीयांसो बलीयांस एव मिति तान-
 ब्रवीदिन्द्रो मा बिभीत त्रिषमृष्ट मेभ्यो ऽहं प्रातर्वज्रं
 प्रहर्तास्मीत्येतां वाव तद्वच मब्रवीद्वज्रस्तेन यदपो-
 नप्त्रीया वज्रस्तेन यत् त्रिष्टुब् वज्रस्तेन यद्वाक्
 त मेभ्यः प्राहरत्तेनैनानहंस्ततो वै देवा अभवन् परा-
 सुरा भवत्यात्मना परास्य द्विषन् पाप्मा भातव्यो
 भवति य एवं वेद तदाहुः स वै होता स्याद्य एत-
 स्या मृचि सर्वाणि च्छन्दांसि प्रजनयेदित्येषा वाव

त्रिरनूक्ता^१ सर्वाणि छन्दांसि भवत्येषा छन्दसां
प्रजातिः ॥ ६ (१६) ॥

अथ प्रातरनुवाके प्रथमा नृचं विधातु मास्थायिका माह—
“प्रजापतौ वै स्वयं होतरि प्रातरनुवाक मनुवक्षति ; सर्वा देवता
आशंसन्त,—मा मभि प्रतिपत्स्यति मा मभौति; स प्रजापतिरैक्षत,
—यद्येकां देवता मादिष्टा मभि प्रतिपत्स्यामीतरा मे केन देवता
उपासा भविष्यन्तीति; स एता नृच मपश्यदापो रिवतीरित्वापो वै
सर्वा देवता, रिवत्सः सर्वा देवताः; स एतयर्था प्रातरनुवाकं प्रत्य-
प्रक्षत; ताः सर्वा देवताः प्रामोदन्त,—मा मभिप्रत्यपादि मा
मभौति”—इति। प्रजापतौ वै स्वयं मेव होतृत्वं प्राप्य कश्चिन्धिष्यन्ते
प्रातरनुवाक मनुवक्तु, सुद्युक्ते सति सर्वा अपि देवताः प्रत्येकं माम्
‘अभि’लक्ष्य ‘प्रतिपत्स्यति’ प्रारब्धं करिष्यति ‘इति’ एवम् ‘आशंसन्त’
अपेक्षां कृतवन्तः। ‘मा मभि’—इति वीक्षा सर्वसङ्ग्रहार्था। महेव-
त्ययैवर्चा प्रारब्ध इति सर्वासां देवतानां प्रत्येक माया मवलोक्य ‘सः’
प्रजापतिः स्वमनसि विचारितवान्। स एव विचारो यदीत्या-
दिना अष्टौक्रियते। ‘आदिष्टां’ केनचिन्नग्लेश प्रतिपादिता मेकां
देवताम् ‘अभि’लक्ष्य यद्यहं ‘प्रतिपत्स्यामि’ प्रारब्धं करिष्यामि, तदा-
नीम् ‘इतराः’ देवताः, कुप्येयुरिति * शेषः। तस्मात्कारणात् ‘मे’
मम ‘केन’ प्रकारेण ‘देवताः’ सर्वा अपि† ‘उपासाः’ उपक्रमे प्राप्ता
भविष्यन्ति। एवं विचार्य ‘सः’ प्रजापतिः सर्वदेवतासिद्धयर्थम्
“आपो रिवतीः अथवा हि वस्त्रः”—इत्येता नृचम् (सं० १०.३०.१२.)

* , † इतरा देवताः केनेताये कवाक्त्वं पदान्तराणाच्चेपोऽन्त्यम्।

अपश्यत् । तत्र आप्-शब्देन, रेवती-शब्देन च सर्वा देवता उक्ता भवन्ति ; आप्रवन्तीत्यापः ; रायो धनानि यासां सन्तीति रेवत्यः ; यन्नभूमिप्राप्तिर्धनवत्त्वञ्च सर्वासु देवतासु विद्यते, तस्मात्सर्वदेवता-प्रतिपादिकेयं सृक् । 'सः' प्रजापतिः रेवत्या एवोपक्रान्तवान् । तेन सर्वा देवताः प्रत्येकं मा मभिलक्ष्य प्रारभ्यः कृत इति प्रहृष्ट-वत्स्यः । बीष्ठा पूर्ववत् ॥

अथार्थवादेन विधिं सूचयति—“सर्वां ज्ञास्मिन् देवताः प्रातरनुवाकं मनुब्रुवति प्रमोदन्ते”—इति । स एतचर्यां प्रातरनुवाकं प्रतिपद्यते इति शेषः । यः पुमान् “आपो रेवतीः”—इत्थं तयां प्रातरनुवाकं प्रारभते*, ‘अस्मिन्’ प्रारम्भानुब्रुवति सर्वा देवताः प्रहृष्यन्ति ; तस्मादनवैवर्चा प्रारभेतेति विधिरुन्नेयः । वेदं प्रशंसति—“सर्वाभिर्हास्य देवताभिः प्रातरनुवाकः प्रतिपन्नो भवति य एवं वेद”—इति । तदेतदाश्रयायनेनाभिहितम्—“अन्तरेण युगधुरावुपविश्य† प्रेषितः प्रातरनुवाकं मनुब्रूयात्सन्धेः आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्त्रं उपप्रयन्त इति सूक्ते”—इति (श्री० ४.१३.६, ७.) ॥

आपोरेवतौरित्वेता सृच मास्त्रायिकाया प्रशंसति—“ते देवां अविभयुरादातारो वै न इमं प्रातर्यज्ञं मंसुरा यवीजीयांसो बली-यांस एव मिति ; तानब्रवीदिन्द्रो मा विभीतं निषसृष्ट मेभ्यो ऽहं प्रातर्वक्ष्यं प्रहर्तास्मौत्येतां वाव तद्वच मब्रवीद्वक्षस्तेन यदपोनप्-चीया, वक्षस्तेन यत् चिष्टुब्, वक्षस्तेन यद्वाक्, त मेभ्यः प्राहरत् ; तेनैनानहंस्ततो वै देवा अभवन् परांसुराः”—इति । पुरा कदाचिन् प्रजापती प्रातरनुवाकं मनुब्रुवति सति तत्समीपे आगता देवाः ‘अविमनुः’ भीतिं प्राप्ताः । केनाभिप्रायेणेति, तदुच्यते—यथा लोके

* ‘प्रारभते’ च ।

† ‘युगधुरा उपविश्य’ ए० सी० सु० पाच० श्री० ।

केचिच्छब्दः, 'भोजीयांसः' अतिशयेनौजसा सममधातुना युक्तत्वात्
 पुष्टशरीराः, 'बलीयांसः' महता सैन्येन युक्तत्वादतिशयेन प्राबल्यात्,
 आगत्य धनं मपहरन्ति; एव मसुराः 'नः' अस्मादीयम् 'इमं' प्रातर्यज्ञं
 प्रातरनुवाकरूपम् 'आदातारो वै' आदास्यन्त्येव, अपहरिष्यन्त्येवेति ।
 तदानीं मिश्रो 'मा विभीत' भीतिं मा कुरुतेति 'तान्' देवान्
 अत्रवीत् । कथं भीत्या अभावः ? इति, तदुच्यते—'अहम्' इन्द्र एव
 'एभ्यः' असुरेभ्यः ; असुरविनाशार्थं 'प्रातः' काले 'त्रिषष्टं' त्रिभिः
 प्रकारैः सम्यक् प्रवक्ष्यं वक्ष्यं 'प्रहर्तास्मि' तेषां सुपरि प्रवेष्टामि ।
 ततो हे देवाः ! अस्माकं भीतिर्माभूत् । इत्युक्त्वा तदानीम् 'एतां'
 वाचम्, आपो रेवतौरिति यास्ति, ता ऋचं निवात्रवीत् । तस्मा ऋचः
 त्रिप्रकारवक्ष्यत्वं कथम् ? इति, तदुच्यते—'यद्' यस्मात्कारणात्
 'अपोनपत्रीया' सा ऋक् अपोनप्लदेवताका,—तथाचानुक्तमची-
 कारो यस्मिन् सूक्ते सास्ति (सं० १०.३०.), तस्य सूक्तस्य देवतां
 ब्रूते—“प्र देवता पक्षीनां कवच ऐलूष आप मपोनपत्रीयं वा”
 इति । 'तेन' अपोनप्लदेवताकत्वेन कारणेनायं मन्त्रो 'वक्ष्यः'
 सम्भवः । सोऽयं मेकः प्रकारः । अपोनप्ता देवोऽतिक्रूरः, तत्त-
 दीयाया ऋचो वक्ष्यत्वं युक्तम् । यस्मादियं त्रिष्टुप्छन्दस्का, तेनापि
 प्रकारेण वक्ष्यत्वम् । 'इन्द्रियं वै वीर्यं त्रिष्टुप्'-इतिश्रुत्यन्तरे
 वीर्यरूपत्वश्रवणाद् (४६ पृ०) वक्ष्यत्वम्* । सोऽयं द्वितीयः प्रकारः ।
 यस्मादियं वायूपा, तेनापि प्रकारेण वक्ष्यत्वम् ; “स वाग्वक्षो यज-
 मानं हिनस्ति”-इत्यत्र† शब्दरूपाया वाचो वक्ष्यत्वश्रवणात् ।

* त्रिष्टुभोवक्ष्यत्वेनैव साक्षात् युतं पुरस्तात्—विष्टुहिनस्ति वक्ष्यः—इति (२४२४० ५५०) ।

† 'स वाग्वक्षो यजमानं हिनस्ति, यथेन्द्रशत्रुः शरतोऽपराधात्'—इति पा० शि० १०.४ ।
 तदाह तच्च पा० महामा० १.१.१ । स च वाग्वक्षमन्त्रः 'इन्द्रशत्रुर्वर्धस्ति'—इति तैत्तिरीयः

सोऽयं तृतीयः प्रकारः । त मेवं त्रिषष्ट्यम् अक्षूपं वक्ष्यम् 'एभ्यः' असुरेभ्यः प्राहरत् । तेन 'एनान्' असुरान् 'अहन्' हतवान् । 'ततः' एवासुरबन्धाद् देवा विजयिणो ऽभवन्, असुराश्च पराभवन् । वेदं प्रशंसति—“भवत्यात्मना परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद”—इति । पूर्ववद् (३३८ पृ०) व्याख्येयम् ॥

अस्या ऋचस्त्रिरावृत्तिं विधत्ते—“तदाहुः,—स वै होता स्वाद्य एतस्या ऋचि सर्वाणि ऋन्दांसि प्रजनयेदित्येषा वाव चिरनृक्ता सर्वाणि ऋन्दांसि भवत्येषा ऋन्दासां प्रजातिः”—इति । 'तत्' तस्याम्, आपोरेवतीरिदृशचि ब्रह्मवादिन एव माहुः । यः पुमाने-
तस्या ऋचि सर्वाणि ऋन्दांस्युत्पादयेत्, स एव मुख्यो होता स्यात्,
न त्वग्य इति । एतद्ब्रह्मवादिनां वचनं श्रुत्वा कश्चिदभिन्नः सर्व-
ऋन्दासा मुत्पादनप्रकारं ब्रूते,—येय सृगनृक्ता, सेय मेव चिः
पठिता सती सर्वऋन्दासां स्वरूपम् भवति । इयं त्रिष्टुब्रूपत्वाच्चतु-
श्चत्वारिंशदक्षरा * । तस्यां चिरावृत्तायां द्वात्रिंशदधिकशता-
क्षराणि सम्पद्यन्ते । तेषु जगत्यादीन्यधिकाक्षराणि, गायत्र्यादीनि
न्यूनाक्षराणि, सर्वऋन्दांसि सम्पादयितुं शक्यन्ते † । तस्मादेषा

संहिताया मसङ्गतं युतः (२.४.१२.१ ; ५.२.१.) । “तत्र जन्मगतस्वरापराधी निमित्तम् । तथाहि इन्द्रस्य ज्ञातयितेन्द्रश्चरुति विवक्षायां तत्पुरुषसमासस्याकीदातत्वेन भवितव्यम्, चायुदात्तस्त्वयं शब्दः प्रयुक्तः, स च बहुव्रीहितां द्योतयति । बहुव्रीहि प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदायुदात्तत्वविधानात् । सति बहुव्रीह्याविन्दः ज्ञातयिता यस्येत्यर्थो भवति । सोऽयं मन्मगतः स्वरापराधः । अपराधःभावे सति उन्नतया ज्वालाया यजमानस्य कार्यसिद्धिः सूचिता भवति । अपराधे त्वनतया ज्वालाया यजमानस्य कार्यसिद्धाभावः सूचते”—इति सा०भा० ।

* सेवा—“आपो रेवतीः चयथा हि वसः क्रतुं च भद्रं विधेयास्तं च ।

रायश्च स्य स्वपतस्य पत्नीः सरस्वती तद् गृहते वयो धात्”—इति सं० १०. १०. १२ ।

† विराट्२० — गायत्री४ — छत्रिक्— अशुष्टुप्१२— उडती१६ — पङ्क्तिः२०
—चिष्टुप्२४ — जगती२८= ११२ अक्षराणि । एवमेवैकीपदेऽष्टौकितौ च-पुलकौ ।

सर्वेषां छन्दसां 'प्रजातिः' उत्पत्तिस्थानम् । यदेषा त्रिरावृत्तिः
सूचकारेण नोक्ता, तर्हि सर्वछन्दोऽन्तर्भावनेयं सूचः प्रश-
सासु ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२६) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

शत मनूच्य मायुष्कामस्य शतायुर्वै पुरुषः शत-
वीर्यः शतेन्द्रियं आयुष्येवैनं तद्वीर्यं इन्द्रिये दधाति
त्रीणि च शतानि * षष्टिश्चानूच्यानि यज्ञकामस्य
त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि ता-
वान्त्संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञं
उपैनं यज्ञो नमति यस्यैवंविद्वांस्त्रीणि च शतानि†
षष्टिं चान्वाह सप्त च शतानि विंशतिश्चानूच्यानि
प्रजापशुकामस्य सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संव-
त्सरस्याहोरात्रास्तावान्त्संवत्सरः संवत्सरः प्रजाप-

*, † उभयत्रैव 'शतानि च' क ।

तिर्यं प्रजायमानं^१ विश्वं रूपं मिदं मनु प्रजायते^२ प्रजा-
 पति मेव तत्प्रजायमानं^३ प्रजया पशुभिरनुप्रजायते^४
 प्रजात्यै प्रजायते^५ प्रजया पशुभिर्य एवं वेदाष्टौ शता-
 न्यनूच्यान्यब्राह्मणोक्तस्य^६ यो वा दुरुक्तोक्तः^७ शमल-
 गृहीतो यजेताष्टाक्षरा वै गायत्री^८ गायत्र्या वै देवाः^९
 पाप्मानं शमलं मपाप्नत^{१०} गायत्र्यैवास्य तत्पाप्मानं^{११}
 शमलं मपहन्त्यप * पाप्मानं हते य एवं वेद^{१२} सहस्र
 मनूच्यं^{१३} स्वर्गकामस्य^{१४} सहस्राश्वीने वा द्रुतः स्वर्गो
 लोकः^{१५} स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ^{१६} सम्पत्तौ सङ्गत्या^{१७}
 अपरिमितं मनूच्यं^{१८} मपरिमितो वै प्रजापतिः^{१९} प्रजा-
 पतेर्वा एतदुक्तं^{२०} यत्प्रातरनुवाकस्तस्मिन्सर्वे कामा
 अवबुध्यन्ते^{२१} स यदपरिमितं मन्वाह^{२२} सर्वेषां कामा-
 ना मवबुध्यै^{२३} सर्वान्कामानवबुध्ये य एवं वेद^{२४} तस्माद-
 परिमितं मेवानूच्यं^{२५} सप्ताग्नेयानि हन्दांस्यन्वाह^{२६} सप्त
 वै देवल्लोकाः^{२७} सर्वेषु देवल्लोकेषु राप्नोति य एवं वेद^{२८}
 सप्तोषस्थानि हन्दांस्यन्वाह^{२९} सप्त वै ग्राम्याः पशवो
 ऽव ग्राम्यान् पशून् ब्रुव्ये य एवं वेद^{३०} सप्ताश्विनानि
 हन्दांस्यन्वाह^{३१} सप्ताधा वै वागवदत्तावद्वै वागवदत्स-
 र्वस्यै वाचः सर्वस्य ब्रह्मणः परिगृहीत्यै^{३२} तिस्रो देवता

* 'मपहन्त्यप' क ।

अन्वाह' त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका' एषा मेव
लोकाना * मभिजित्यै ॥ ७ (१७) ॥

अथ प्रातरनुवाकगताना मृचां काम्या विशेषा वक्तव्याः । तत्रा-
गुरर्थं शतसङ्ख्यां विधत्ते—“शत मनूष्य मायुष्कामस्य ;—शतायुर्वै
पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रिय आयुष्येवैनं तद्दीर्य इन्द्रिये दधाति”—
इति । अपस्तुबुरहित मायुर्यः कामयते, तस्य ऋचां शत मनूष्यम् ।
ऋग्विशेषासु सूत्रान्तरे द्रष्टव्याः । शतसङ्ख्याका वक्तरा आयुः
यस्य मनूष्यस्य सोऽयं 'शतायुः' । अधर्म्मसम्पादितस्यापमृत्योरभावे
संवत्सरशतं मनूष्या जीवन्ति । दशसङ्ख्याकानीन्द्रियाणि, प्रत्येकं
दशसु नाडीषु वर्त्तमानत्वात् तन्मिलित्वा शतेन्द्रियाणि भवन्ति ।
ततस्तद्दशापाराणां मपि शतत्वेन शतवीर्यत्वम् । तस्माच्छतानु-
वचनेन तत्सङ्ख्याके आयुषि वीर्ये इन्द्रिये च 'एन' यजमानं
स्वापयति ॥

अहीनरात्रादुत्तरक्रतुकामस्य सङ्ख्यान्तर' विधत्ते—“त्रीणि
च शतानि षष्टिष्वनूष्यानि यज्ञकामस्य ;—त्रीणि च वै शतानि
षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि, तावान्संवत्सरः, संवत्सरः प्रजापतिः,
प्रजापतिर्यज्ञः”—इति । षष्ठ्युत्तरशतत्रयदिवसपरिमितो यः संव-
त्सरः कालात्मा, स एव प्रजापतिः । संवत्सरादिकालविशेषणं प्रजा-
पतिसृष्टत्वेन तदभेदोपचारः । तथा यज्ञस्यापि तेन सृष्टत्वात्
तद्रूपत्वम् । एवं सति षष्ठ्युत्तरशतत्रयसङ्ख्यायाः संवत्सरप्रजा-
पतिद्वारा यज्ञसम्बन्धादुत्तरक्रतुप्राप्तिहेतुत्वं भवति । होतुर्वेदनं

प्रशंसति—“उपैनं यज्ञो नमति, यस्यैवं विद्वांस्लीषि च शतानि षष्टिं चान्वाह”-इति ॥

अथ प्रजां पशून् च कामयमानस्य पूर्वसङ्ख्याया द्विगुणां सङ्ख्यां विधत्ते—“सप्त च शतानि विंशतिश्चानूच्यानि प्रजापशुकामस्य ; —सप्त च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्रास्तावान्संवत्सरः ; संवत्सरः प्रजापतिर्यं प्रजायमानं विश्वं रूपं मिदं मनु प्रजायते ; प्रजापति मेव तद्विजायमानं प्रजया पशुभिरनुप्रजायते प्रजात्यै”-इति । संवत्सरगताना मङ्गां रात्रीणां च पृथग्गणनायां मिलित्वा विंशत्यधिकसप्तशतसङ्ख्यां संवत्सरे सम्पद्यते । संवत्सरस्य च प्रजापतित्वं सुक्तम् (२४ पृ०) । एतावता विंशतुरत्तरसप्तशतसङ्ख्यायाः प्रजापतिसम्बन्धो दर्शितः । यं प्रजायमानं मित्यादिना काम्यमानानां प्रजानां पशूनां च प्रजापतिसम्बन्धः प्रदर्श्यते । लोके कस्मिंश्चिद् गृहे प्रजायमानं ‘य’ पुरुषं मनु ‘विश्वं’ रूपं मिदम्’ ओषधिवनस्पत्यादि स्थावरम्, भ्रातृभगिनीगोमहिष्यादिकं जङ्गमं च, सर्वं प्रजायते । तत्तद्गृहे प्रजायमानं प्रजापति मेव अनुप्रजापशुरूपेण सर्वं मुत्पद्यते । एतदुक्तं भवति—कस्यचिद् धनिकस्य पुत्रे उत्पद्यमाने सति कुटुम्बाभिहृत्तया तज्जीवनार्थं सखादिनिष्पत्तिं गोमहिष्यादिसम्पत्तिं च स धनिकः प्रभूतां करोति । तस्य पुत्रस्य भ्रातृभगिन्यादयोऽपि पुनर्जायन्ते । तत्र च स्थावरजङ्गमरूपाणां प्रजानां पालनहेतुत्वादयं जायमानः पुत्र एव च प्रजापतिः । अतः प्रजापतिद्वारा प्रजापशुसम्बन्धोऽपि भवतीति । तस्मादियं सङ्ख्या यजमानस्य ‘प्रजात्यै’ प्रजापशून्पादनाय सम्पद्यते । वेदनं प्रशंसति—“प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”-इति ॥

अथ दुर्ब्राह्मणत्वपरिहारकामस्य सङ्ख्यान्तरं विधत्ते—“अष्टौ शतान्यनूच्यान्यब्राह्मणोक्तस्य; यो वा दुरुक्तोक्तः शमलगृहीतो यजे-
ताष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्र्या वै देवाः पाप्मानं शमल मपाह्नत;
गायत्रैवास्व तत् पाप्मानं शमल मपहन्ति”-इति । अब्राह्मणत्वेन
ऋतिषु योऽभिहितः, सोऽयं मब्राह्मणोक्तो राजसेवाधिकारी ।
ऋतिवाक्च* चात्र पूर्वं मेवोदाहृतम् (१२६५०) । तादृशस्याष्टौ
शतान्यनुब्रूयात् । अथवा, यो वा ‘दुरुक्तोक्तः’ दुरुक्तेनापवादेन
जनैर्व्यवहृतः, स ‘शमलगृहीतः’ मलिनेन लोकविरुद्धेन स्वीकृतः ।
तादृशो यदा यजेत, तदाप्यष्टौ शतान्यनुब्रूयात् । गायत्र्या अष्टा-
क्षरत्वात्, तथा च मलिनस्य पापस्य देवैर्विनाशितत्वात्, अष्ट-
सङ्ख्या मनुतिष्ठन् गायत्रैव ‘मलिनं’ पापं विनाशयति ।
वेदनं प्रशंसति—“अप पाप्मानं हते य एवं वेद”-इति । अप-
हन्तीत्यर्थः ॥

सङ्ख्यान्तरं विधत्ते—“सहस्रं मनूयं स्वर्गकामस्य; सहस्राश्वीने
वा इतः स्वर्गो लोकः, स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै सम्पत्त्यै सङ्गत्त्यै”-
इति । प्रबलोऽथ एकेनाह्ना यावन्ति योजनानि गच्छति, तावद्यो-
जनपरिमितो देशो ऽश्वीनः । स च सहस्रसङ्ख्याया गुणितः
सहस्राश्वीनः । ‘अश्वस्यैकाहगमः’-इति-(५.२.१६.)-पाणिनीय-
सूत्रादाश्वीनशब्दनिष्पत्तिः * । ‘इतः’ भूलोकादारभ्य ‘सहस्रा-
श्वीने’ ऊर्ध्वदेशे स्वर्गो लोको वर्तते । अतः सहस्रसङ्ख्या स्वर्गस्य
लोकस्य ‘समष्ट्यै’ प्राप्त्यै भवति; प्राप्तस्य ‘सम्पत्त्यै’ स्थापेक्षित-

* ‘एकाहिन गम्यत इति काहगमः आश्वीनीऽध्या’-इति सि० की० । ‘विष्वाश्वीनं
यदन्वेन दिनेनैकेन गम्यते’-इति अम० की० २. ८. ४७ ।

सर्वभोग्यवस्तुसम्पादनाय भवति ; सम्पन्नस्य च 'सङ्गत्वे' महता मिन्द्रादिदेवानां प्रीतिपूर्वकसम्बन्धाय भवति ॥

सर्वकामसिद्धयर्थं मियत्तापरिच्छेदराहित्यसङ्घां विधत्ते—
“अपरिमित मनुष्यं अपरिमितो वै प्रजापतिः ; प्रजापतेर्वा एत-
दुक्तं यत्प्रातरनुवाकस्तस्मिन् सर्वे कामा अवबुध्यन्ते ; स यदपरि-
मित मन्वाह, सर्वेषां कामाना अवबुध्यते”—इति । शतं सङ्ख्यं
मित्यादि सङ्घापरिमाणं परित्वेन मध्यरात्रादूर्ध्वं सुपन्नस्य सूर्यो-
दयात् प्राचीनकाले यावतीरनुवक्तुं शक्तिरस्ति तावतीरनुब्रूयात् ।
जगत्कारणभूतः प्रजापतिश्चापरिमितः ;— न ह्येतावदस्य स्वरूप
मिति प्रजापतेः * परिमातुं शक्यते । यः प्रातरनुवाकोऽस्ति,
तदेतत् तादृशस्य प्रजापतेः 'उक्तं' प्रियं शस्त्रम् ; अतः 'तस्मिन्'
प्रातरनुवाके सर्वे कामा अन्तर्भवन्ति । एवं सति 'सः' होता
यद्यपरिमित मनुब्रूयात्, तदानीं तदनुवचनं सर्वकामप्राप्त्यै भवति ।
वेदनं प्रशंसति—“सर्वान् कामानवबुध्यते य एवं वेद”—इति । बहु-
फलहेतुत्वादपरिमितपक्षं मादरेण निगमयति—“तस्मादपरिमित
मेवानुचम्”—इति † ॥

प्रातरनुवाकगतास्त्र्यं हृन्दोविशेषान् विधत्ते—“सप्तान्मेयानि
हृन्दांस्यन्वाह, सप्त वै देवलोकाः”—इति । प्रातरनुवाके अयो
भागः । तत्र प्रथमो भाग आमेयः । तस्मिंश्च गायत्री, अनु-
ष्टुप् त्रिष्टुप्, बृहती, उष्णिक्, जगती, पङ्क्तिरिति सप्तभिश्छन्दो-
भिर्भुक्ता ऋचोऽनुब्रूयात् । देवानां सम्बन्धिनी बहुलोकयुक्ता
लोकविशेषाः सप्त ; तस्माच्छन्दसां सप्तसङ्घा प्रशस्ता । वेदनं प्रशं-

* . 'प्रजापतिः' क, च, ग ।

† तदुक्तं मानवायनेन—‘शतपथ्यपरिमितः’—इति ४. १५. १ ।

सति—“सर्वेषु देवलोकेषु राज्ञोति य एवं वेद”—इति । भूलोका-
दयः सप्तलोकाः सप्त वै देवलोका इष्टव्याः ॥

प्रातरनुवाकस्य द्वितीयभागे छन्दांसि विधत्ते—“सप्तोषस्त्रिभिः
छन्दांस्यन्वाह, सप्त वै ग्राम्याः पशवः”—इति । यथा प्रथमभाग-
स्याग्निर्देवता, तथा द्वितीयभागस्त्र्योषा देवता । तस्मादुच्यते—
पादिकास्त्र्युच्यते पूर्ववद् गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि इष्टव्यानि ।
ग्रामे भवाः ग्राम्याः पशवः, ते च सप्त । तस्माच्च वीधायनः—“सप्त
ग्राम्याः पशवो ऽजाश्चो गौर्महिषी वराहो हस्यश्चतरी च”—इति ।
आपस्तम्बमतानुसारिणस्त्वेवं वर्णयन्ति—

“अजाविकं गवाश्च च गर्दभोऽनरास्तथा ।

सप्त वै ग्राम्यपशवो गीयन्ते कविसत्तमैः ॥”—इति ।

तस्मादत्र सप्तसङ्ख्या युक्ता । वेदने प्रशंसति—“अथ ग्राम्यान्
पशून् हन्ते य एवं वेद”—इति ॥

तृतीयभागे छन्दांसि विधत्ते—“सप्ताग्निमानि छन्दांस्यन्वाह,
सप्तधा वै वागवदत्तावहै वागवदत् सर्वस्यै वाचः सर्वस्य ब्रह्मणः
परिगृहीत्वै”—इति । तृतीयभागस्याग्निर्देवता । तस्मात्त्र्यग्निः
सप्तच्छन्दोयुक्ता ऋचोऽनुब्रूयात् । लोके गानरूपा या वागस्ति,
सा ‘सप्तधा अवदत्’ षड्जऋषभादिस्त्रयोपेता प्रवृत्ता * । ताव-
देव वैदिकवागप्यवदत् ; सान्नि क्रुष्टप्रथमद्वितीयादीनां सप्त-
स्वराणां मधीयमानत्वात् † । अतोऽत्रत्यसप्तसङ्ख्या, लौकिक्याः

* ‘षड्जश्च ऋषभश्चैव गान्धारी मध्यमस्तथा ।

पञ्चमी धैवतश्चैव निषादः सप्तमः स्वरः ॥’—इत्यादि ना० शि० १. २. ५ ।

† ‘प्रथमस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य चतुर्थकः ।

मन्द्रः क्रुष्टो अतिस्वार एतान् कुर्वन्ति सामगाः ॥’—इति ना० शि० १. १. १२ ।

सर्वस्या वाचो वेदस्य च सर्वस्याः परियहाय भवति । त्रिष्वप्ये-
ष्वान्येयौषस्याग्निनभागेषु छन्दांस्यस्माभिः पूर्वं मेवोदाहृत्य प्रदर्शि-
तानि (३३६—३३७ पृ०) ॥

भागत्रये देवतात्रयं विधत्ते—“तिस्रो देवता अन्वाह ; त्रयो
वा इमे त्रिवृतो लोका एषा मेव लोकाना मभिजित्वा”—इति ।
अग्निः, उषाः, अश्विनाविति देवतात्रयम् । यथा गुणत्रयमेलन-
रूपा रज्जुस्त्रिवृत, एवम् ‘एते’ पृथिव्यन्तरिक्षदुर्लोकाः परस्परं
मिलितास्त्रिवृतः । यद्वा, एकैकस्मिन्लोके सत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन
अस्योत्तममध्यमाधमरूपत्वाप्रत्येकं त्रिवृत्स्वम् । अतो देवतात्रिसङ्ख्या,
लोकत्रयजयाय भवति ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ७ (१७) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

तदाहुः कथं मनूच्यः प्रातरनुवाक इति यथा-
च्छन्दसं मनूच्यः प्रातरनुवाकः प्रजापतेर्वा एतान्य-
ज्ञानि यच्छन्दांस्त्येष उ एव प्रजापतिर्यो यजते तद्य-
जमानाय हितं पच्छो ऽनूच्यः प्रातरनुवाकश्चतु-

ष्यादा वै पशवः पशूना मवरूढ्या अर्धर्चश एवानूच्यो
 यथैवैन मेतदन्वा प्रतिष्ठाया एव द्विप्रतिष्ठो वै पुरुष-
 चतुष्पादाः पशवो यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं
 चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति तस्मादर्धर्चश एवा-
 नूच्यस्तदाहुर्यद् व्यूळः प्रातरनुवाकः कथं मय्यूळो
 भवतीति यदेवास्त्य बृहती मध्यान्नैतीति ब्रूयात्सेने-
 त्याहुतिभागा वा अन्या देवता अन्यास्तोमभागा-
 ऋन्दोभागास्ता या अग्नावाहुतयो हूयन्ते ताभि-
 राहुतिभागाः प्रीणात्यथ यत् सुवन्ति च शंसन्ति च
 तेन तोमभागाऋन्दोभागा उभय्यो हास्येता देवताः
 प्रीता अभीष्टा भवन्ति य एवं वेद चयस्त्रिंशद्वै देवाः
 सोमपास्त्रयस्त्रिंशदसोमपा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा
 द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्चैते देवाः
 सोमपा एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एका-
 दशोपयाजा एते ऽसोमपाः पशुभाजनाः सोमेन
 सोमपान् प्रीणाति पशूना ऽसोमपानुभय्यो हास्येता
 देवताः प्रीता अभीष्टा भवन्ति य एवं वेदाभूदुषा
 रुशत्पशुरित्युत्तमया परिदधाति तदाहुर्यत् वीन्
 क्रतूनन्वाहान्मेय मुषस्य माश्विनं कथं मस्यैकयर्चा

परिदधतः । सर्वे त्रयः क्रतवः । परिहिता भवन्तीत्य-
 भूदुषा रुशत्पशुरित्युषसो रूपं माम्निरधाय्यृत्विय
 द्रुत्यग्नेरयोजि वां वृषण्वसू रयो दस्तावमर्त्यो
 माध्वी मम श्रुतं हव मित्यग्निनोरेव मु हास्यैकयर्चा
 परिदधतः । सर्वे त्रयः क्रतवः परिहिता भवन्ति-
 भवन्ति ॥ ८ (१८) ॥

॥ द्रुत्यैतरेयब्राह्मणे द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तस्य प्रातरनुवाकस्यानुवचनप्रकारविशेषं निर्येतुं प्रश्न
 मवतारयति—“तदाहुः,—कथं मनूयः प्रातरनुवाक इति”—इति ।
 किं मेकैकस्मिन् भारे गायत्र्यादीनि छन्दांस्यनुक्रमेणैवानुवक्त-
 व्यानि, आहोस्विदमथ्या ? इत्येकः संशयः । अनुक्रमपक्षेऽपि
 किं पादे पादे अवसानं कृत्वानुवचनीयम्, आहोस्वित् तदहोऽव-
 सानं कृत्वा ? इति द्वितीयः संशयः । तत्र प्रश्नोत्तरमाह—
 “यथाच्छन्दसं मनूयः प्रातरनुवाकः ; प्रजापतेर्वा एतान्यङ्गानि,
 यच्छन्दांस्तेषु एव प्रजापतिर्वो यजते, तद्यजमानाय हितम्”—
 इति । अनुक्रमेणावस्थितानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि अनति-
 क्रम्येति ‘यथाच्छन्दसम्’, छन्दःक्रमेणैवायं अनुवचनीयः । छन्दां
 प्रजापतिस्त्वष्टरेण तदयवत्वात्, यजमानस्य च प्रजापतिपदप्राप्ति-
 योग्यत्वेन प्रजापतिरूपत्वात्, तदङ्गरूपच्छन्दसां क्रमेणानुवचनं
 यजमानाय अवयवविपर्ययासराहित्येन हितं भवति । तस्माच्छन्दः-
 क्रमेणैवानुवक्तव्यः ॥

द्वितीयविचारे पूर्वपक्ष माह—“पञ्चो ऽनूचः प्रातरनुवाक-
चतुष्पादा वै पश्यः, पशूना मवबध्यै”-इति । ‘पञ्चः’ एकैकस्मिन्
पादे अवसायेत्यर्थः । सिद्धान्त माह—“अर्धर्चश एवानूचो यथैवैन
मेतदन्वाह प्रतिष्ठाया एव ; द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषचतुष्पादाः पश्यो
यजमान मेव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पाक्षु पशुषु प्रतिष्ठापयति ;
तस्मादर्धर्चश एवानूचः”-इति । ‘अर्धर्चशः’ एकैकस्मिन् ऋचोऽर्धे
अवसायावसाय प्रातरनुवाकोऽनूचः । ‘एव’कारः पूर्वपक्षव्याव-
ह्यर्थः । यथैवेत्यादिना अर्धर्चश इत्येतदेव स्पष्टीकियते । एत मर्थं*
‘यथैव’ येनैव प्रकारेण ‘एतदनु’ अध्ययनकालीनं गुरुचारण मनु,
—यथाध्यनकाले प्रत्यर्थं मवसाय ‘आह’ पठति, तथैव प्रातरनु-
वाकानुष्ठानकालेऽपि । न त्वत्र ऋगन्ते प्रथमप्रक्षेपादिवत् किञ्चित्
नूतनं कर्त्तव्य मस्ति । तदेतदर्धर्चशोऽनुवचनम् ‘प्रतिष्ठाया एव’
यजमानस्य प्रतिष्ठार्थं मेव भवति । तत्कथम् ? इति, तदेवोच्यते
—यथैकस्या ऋचो द्वे अर्धर्चे, एवं पुरुषो ‘द्विप्रतिष्ठः’ । प्रति-
तिष्ठति स्वैर्येषावस्थितो भवति आभ्यां पादाभ्या मिति, प्रतिष्ठे
द्वौ पादौ† ; प्रतिष्ठे यस्मासी द्विप्रतिष्ठः । पशूनां चत्वारः पादाः ;
तथा सति पादचतुष्टयोपेतासु ऋक्षु द्वाभ्या मवसानयुक्ताभ्या मनु-
वचने कृते सति ‘द्विप्रतिष्ठं’ द्विपादं यजमानं चतुष्पाक्षु पशुषु
प्रतिष्ठापयति । तस्मादर्धर्चश एवानुवचनं युक्तम् ॥

तत्र प्रातरनुवाकक्रम माध्विष्य समाधत्ते—“तदाङ्गुर्यद् व्यूहः
प्रातरनुवाकः, कथ मव्यूहो भवतीति ? यदेवास्त्र वृहती मध्या-
ह्नैतीति ब्रूयात्तेनेति”-इति । छन्दसां यो ऽथ मनुक्रमः, सोऽय मनु
क्रमशिकाकारेण दर्शितः—“अथ छन्दासि गायत्र्याणिगनुष्टुब-

* ‘एत मर्थं’ च ।

† ‘द्वे पादौ’ च ।

बृहतीपङ्क्तिद्विष्टुब्जगत्यतिजगतीशकार्यतिशकार्य्यद्यत्त्वष्टिष्टुत्वति-
ष्टुतयश्चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुस्तराणि” इति (का० छ० अ० १.१.) ।
चतुर्विंशत्यक्षरोपेतां गायत्री मारभ्योत्तरोत्तरं छन्दश्चतुर्भिश्चतुर्भि-
रक्षरैरधिक मित्यर्थः । त मेतं छन्दसां क्रमं विपर्य्यस्य प्रातरनुवाके
क्रमान्तरं सूहितम्,—गायत्र्यनुष्टुप्त्रिष्टुब्जतुष्टुगजगतीपङ्-
क्तिरिति । सोऽयं क्रमोऽस्माभिराश्वलायनोक्तक्रमेण पूर्वं मेवो-
दाहृतः (३३६ पृ०) । तस्मात्प्रातरनुवाकोक्तक्रमस्य विपर्य्येषो-
हनादयं व्यूढः सम्पन्नः । सोऽयं मनुचितः । तस्मात् कथं मव्यूढो
भवतीति प्रश्नः, आक्षेपो वा । यदेवेत्यादिकं सुत्तरम् । यस्मादेव
कारणात् छन्दःक्रमे अनुष्ठानक्रमे वास्य प्रातरनुवाकस्य मध्याद्
बृहतीच्छन्ती ‘नैति’ नापगच्छतीत्युत्तरं मभिन्नो ब्रूयात् । ‘तेन’
कारणेनायं मव्यूढः सम्पन्न इत्यगन्तव्यम् ॥

अथ प्रातरनुवाकं प्रशंसति—“आहुतिभागा वा अग्न्या देवता
अग्न्या स्तोमभागाश्छन्दोभागास्ता या अग्नावाहुतयो ह्वयन्ते,
ताभिराहुतिभागाः प्रीणात्यथ यत् सुवन्ति च शंसन्ति च तेन
स्तोमभागाश्छन्दोभागाः”—इति । ‘अग्न्याः’ काचित् देवताः, अग्नी
ह्वयमाना आहुतिं भजन्ते इति ; ‘अग्न्याः’ काचित् देवताः सास्य
आहुतिप्रकारभेदेन निष्पन्नं त्रिष्टुप्चदशादि स्तोमं * भजन्ते ;
अपराः काचित् देवताः ऋग्यजुर्गायत्र्यादि छन्दो भजन्ते । एवं
सति ‘ताः’ विधिवाक्येषु प्रसिद्धाः आहुतयो याः सन्ति, ताभिरा-
हुतिभागानां देवतानां प्रीतिः ; उक्तातारः स्तोमयुक्तैः सामभिः
सुवन्तीति यत्, तेन स्तोमभागानां प्रीतिः ; होतारः छन्दोयुक्ताभि-
र्ऋग्भिः शंसन्तीति यत्, तेन छन्दोभागानां प्रीतिः । वेदनं प्रशं-

* सामब्राह्मणस्य ‘तिष्ठन्ती हि ह्वरीति’—इत्याद्यध्यायवर्थं (ता० ब्रा० १, १.) द्रष्टव्यम् ।

सति—“उभयो ह्यस्त्रीता देवताः प्रीता अभौष्टा भवन्ति य एवं वेद”—इति । आहुतिभागा एको राशिः, सोमभागान्द्वयो-
भागाश्च द्वितियो राशिः, एता उभयविधा अपि देवताः वेदनेन
प्रीताः सत्त्वो वेदितुरभौष्टप्रदा भवन्ति ॥

ग्रंसेनेन ह्यन्धोभागानां प्रीत्यभिधानात् प्रातरनुवाकस्य ग्रंशस्य
सम्यक्ताः; विभिन्ने प्रीतिनिमित्ते दृष्टान्तमभिप्रेत्य सोमं पशुं ग्रंशंसति
—“अयस्त्रिंशद्देवाः सोमपाः, त्रयस्त्रिंशदसोमपाः । अष्टौ वसवः*,
एकादश रुद्राः †, द्वादशादित्याः ‡, प्रजापतिश्च, वषट्कारश्च §,

* “अपिच जातवेदाश्च सङ्कीर्णा अजिराः प्रभुः । वैश्वानरी नर्यपाश्च पञ्क्तिराणाश्च
सप्तमः । विसर्ज्येवाष्टमीऽग्रीना मतेऽष्टौ वसवः चिता इति”—ते० आ० १. ८. १ । ‘चिता
इति’—एतदंशस्य व्याख्यानं नाह सायणः—‘चिताः’ सुविन निवासं प्राप्ताः (वसवः) ।
‘इति’-इत्युत्पत्तयानप्रदर्शनार्थः । अत्रागते तु ‘चितौ इति’—एवं पदच्छेदो युक्ततरः ; भूत्वा
मिति चार्थं उपदिश्यः । नाह हि यास्कः ‘अपिः इक्षिवीत्यानः’—इति (निब० ६. २. १.) ।

† “अथ वायीरेकारश्च ।—प्रभाजमाना व्यवदाता याश्च वासुकि-वैद्युताः । रजताः
पद्मवाः श्यामाः कपिला अतिखीडिताः । ऊर्वा अवपतन्नाश्च वैद्युत इत्येकादश”—इति
ते० आ० १. ८. ४ । ‘प्रभाजमाना इति’-इत्येकादश रुद्राः—इति च तत्त्वव्यः ।

‡ “कतम आदित्या इति ? द्वादश वै मासाः संवत्सरस्त्वैत आदित्याः ; एते हीदृप्-
सर्व माददाना यन्ति ; ते यदिदृप् सर्व माददाना यन्ति, तच्चादित्या इति”—इति ङ० उप०
१. ८. ५ । अपरथा च नम्यन्ते । तद्यथा—“लघा, सविता, भगः, सूर्यः, पूषा, विश्वः,
विश्वानरः, वरुचः, केज्री (केशिनः), उषाकपिः, यमः, अजएकपात्”—इति निघ०
५. ६ । एते हि अरुचोदशाष्टसान्त्वसाङ्गी द्वादशभागानां कर्तारः काशनापञ्चतपार्थ-
क्यान्वजः सूर्या एव । तच्चाहि ‘लघा दुहिने’—इत्यादिः ‘वचनामीमानि’—इत्यत्राश्व
(१२. ११—१०.) निबन्धनयोऽवालीच्यः । घाता, विश्वः, अर्यमा, ब्रह्मः भगः, विव-
स्वान्, पूषा, सविता, लघा, विश्वः, इति च द्वादश महाभारते १. २५. २२ ।

§ ‘अष्टौ—०दित्या इमे एव धावापृथिव्यौ अयस्त्रिंशद्देवाः ; प्रजा-
पतिश्चतुस्त्रिंशः’—इति ऋत० ब्रा० ४. ५. ०. २ । तत्रैवाश्वविच मपि—‘अष्टौ—०दित्याश्च
एकस्त्रिंशत्, इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च अयस्त्रिंशदिति’—इति ११. ६. २. ५ । ‘अदितिर्जनया-

—एते देवाः सोमपाः । एकादश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः,—एते असोमपाः, पशुभाजनाः । सोमेन सोम-पान् प्रीणाति, पशुना असोमपान्”—इति । वस्त्रादीनां वषट्-कारान्तानां देवतानां सोमयागेन प्रीतिः । ‘होता यक्षदग्नि-मित्वादिमैत्रावरुणप्रेषमन्त्रेषु, ‘ससिद्धो अग्नेत्यादियज्यासु चाभि-हिताः समिदाद्या एकादश प्रयाजदेवताः * । ‘देवं बर्हिः सुदेव मित्वादिप्रेषमन्त्रेषु, ‘देवं बर्हिर्वसुवन इत्यादियज्यासु चाभि-हिता बर्हिराद्या एकादशानुयाजदेवताः † । ‘समुद्रं गच्छ स्वाहे-त्यादिमन्त्रोक्ताः समुद्रादय एकादशोपयाजदेवताः ‡ । सर्वा अपि सोमपानवर्जिताः पशु मेव भजन्ते ; तासां पशुना ह्यतिः । वेदनं प्रशंसति— “उभयो ह्यस्यैता देवताः प्रीता अभीष्टा भवन्ति य एवं वेद”—इति । अत्र सोमपाना असोमपानां च भिन्नप्रीति-निमित्ततया ह्यन्धोभागानां देवतानां मितरदेवताविलक्षणं प्रीति-निमित्तं प्रातरनुवाक इत्यभिप्रायः ॥

तस्य प्रातरनुवाकस्य समाप्तिं नृचं विधत्ते—“अभूदुवा इय-

मास नयजिंशत् शुभान् सुरान् । आदित्यान् च वसूंश्चैव रुद्रांश्चैवाग्निनावपि”—इति च ।
रामा० ३. २०. १५ ।

* समिधः, तनूनपात् नराग्रंसी वा, इळः, बर्हिः, दुरः, उषासानन्ता, देव्याहीतारा, तिषी देव्यः (इडा, सरस्वती, भारती), त्वष्टा, वनस्पतिः, स्वाहाहृतयः ;—इत्येकादश प्रयाजदेवताः । तै० ब्रा० ३. ६. ३, २ द्रष्टव्याः ।

† बर्हिः, दारः, उषासानन्ता, जोष्टी, ऊर्जाहृती, देव्याहीतारा, तिषी देव्याः, नराग्रंसः, वनस्पतिः, बर्हिः, स्विष्टकृत् ;—इत्येकादशानुयाजदेवताः । तै० ब्रा० ३. ६. १३, १४ द्रष्टव्याः ।

‡ समुद्रः, अक्षरिचक्षुः, सविता, अहीरार्ज, मित्रावरुणी, सोमः, यक्षः, ह्यन्दांसि, ध्यावापृथिवी, दिवां नभः, वैश्वानरः, आपः ;—इत्येकादशोपयाजदेवताः तै० सं० १. ३. ११ ; ६. ४. १ द्रष्टव्याः । उपयजीपयाजशब्दावेकार्थी ।

त्यश्रुति (सं० ५.७५.८.) उत्तमया परिदधाति”-इति । अथ कश्चिदाद्येप सत्यापयति— “तदाहुयत् त्रीन् क्रतुनग्वाहाम्येय सुषस्व माश्विनं, कथ मस्यैकयर्चा परिदधतः सर्वे चयः क्रतवः परिहिता भवन्तीति”-इति । क्रतुशब्दः सोमयागसम्बन्धिनः प्रातरनुवाकभागानुपलक्षयति । ते च भागाः चयः ;—आग्नेयः, उषस्वः, आश्विनश्चेति । तत्र सर्वानसौ होता ब्रूते । तदानीं मेक-यर्चा परिधानं कुर्वतः ‘अस्व’ होतुस्त्रयो भागाः सर्वेऽपि कथं समा-पिता भवन्ति ? इत्याद्येप माहुः । तत्र समाधानं दर्शयति— “अभूदुषा रथत्यश्रुत्युषसो रूप माग्निरधायूत्त्विय इत्यग्ने-रयोजि वां वृषस्वसू रथो दस्त्रावमर्त्यो माध्वी मम श्रुतं हव मित्वाश्विनोरेव सु हास्यैकयर्चा परिदधतः सर्वे चयः क्रतवः परि-हिता भवन्ति-भवन्ति”-इति । येयम् ‘उषाः’ सूर्योदयात् पूर्वभा-विनो, सेयं रथत्यश्रुभूत् । ‘रथन्तः’ परस्परं ध्वनिं कुर्वन्तः पशवो यस्या सुषसि, सेयं ‘रथत्यश्रुः’ । रात्रौ निद्रां कुर्वन्तः पशव उषः-काले प्राप्ते ध्वनिं कुर्वन्तीति प्रसिद्धं मेतत् । उषोदेवताया अस्मिन् पादे अभिहितत्वात् अयं प्रथमः पादः, उषसो ‘रूपम्’ अनु-कूल इत्यर्थः । ‘ऋत्वियः’ अरणिमथनरूपे ऋतुकाले भवस्तादृशो-ऽग्निः, ‘आ’ समन्तात् ‘अधायि’ आधानेन सम्पादितः । अत्राग्ने-रभिधानाद् द्वितीयः पादोऽग्नेः रूपम् । ‘वृषस्वसू’ वर्धमानधनौ ‘दस्त्री’ हे अश्विनौ देवौ ! ‘वां’ युवयोः ‘अमर्त्यो रथः’ मनुष्याणां मयोग्यः समीचीनो रथः ‘अयोजि’ अग्नाभ्यां योजितः । अतो ‘माध्वी’ मधुरया वाचा ‘मम हवं’ मदीयं माह्वानं ‘श्रुतं’ युवां श्रुतम् । अस्मिन्नुत्तरार्धे अश्विनोरभिधानाद् अयं मर्त्यो ऽश्विनो रूपम् । तस्माद् ‘एकयर्चा’ देवतात्रयप्रतिपादिकया ‘एव सु ह’ एत

नित्यं प्रातरनुवाकं 'परिदधतः' समापयतः 'अस्य' होतुः 'अयः
 ऋतवः' प्रातरनुवाकभागाः सर्वे 'परिहिताः' समापिता भवन्ति॥
 यदाभ्यासोऽध्यायसमाख्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
 अष्टमः खण्डः ॥ ८ (१८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्हो निवारयन् ।
 पुमर्थान्मतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
 भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
 ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(१४)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्र मासत' ते कवष मैलूषं
सोमादनयन् दास्याः पुत्रः कितवो ऽब्राह्मणः कथं नो
मध्ये दीक्षिष्टेति' तं बहिर्धन्वोद्वहन्नचैनं पिपासा
हन्तु सरस्वत्या उदकं मा पादिति' स बहिर्धन्वो-
दूळः' पिपासया वित्त' एतदपोनपत्नीय मपश्यत्' प्र
देवता ब्रह्मणे गातुरेत्विति' तेनापां प्रियं धामोपा-
गच्छत् मापो ऽनूदायंस्तं सरस्वती समन्तं पर्यधावत्-
आद्यायेतर्हि परिसारक मित्याचक्षते' यदेनं सरस्वती
समन्तं परिससार' ते वा ऋषयो ऽब्रुवन्विदुर्वा इमं
देवा' उपेमं ह्वयामहा इति तथेति' त मुपाह्वयन्त'
त मुपह्वयैतदपोनपत्नीय मकुर्वत्' प्र देवता ब्रह्मणे
गातुरेत्विति' तेनापां प्रियं धामोपागच्छन्नुप देवानां
मुपापां प्रियं धाम गच्छत्युप देवानां जयति परमं
लोकं य एवं वेद' यश्चैवं विद्वानेतदपोनपत्नीयं कुरुते'

* 'बहिः' टी० ख, टी० ग ।

तत्सन्तत मनुब्रूयात्^१ सन्ततवर्षी^२ ह प्रजाभ्यः पर्जन्यो
भवति^३ यच्चैवं विद्वानेतत्सन्तत मन्वाह^४ यदवयाह मनु-
ब्रूयाज्जीमूतवर्षी^५ ह प्रजाभ्यः पर्जन्यः स्यात्तस्मात्सन्तत
मेवानूच्यं^६ तस्य त्रिः प्रथमां सन्तत मन्वाह^७ तेनैव
तत्सर्वं सन्तत मनुक्तं^८ भवति^९ ॥ १ (१६) ॥

पर्यग्न्यादेर्विशेषांश्च स्तोकाः स्वाहाकृतौरपि ।

वपां चाधीयते प्रातरनुवाकविधिः परम् ॥

अथापोनम्रीयादयो वक्तव्याः ; तदर्थं मादावास्थायिका माह
—“ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्र मासत ; ते कवष मैलूषं सोमादन-
यन् ; दास्याः पुत्रः कितवो ऽब्राह्मणः, कथं नो मध्ये दीक्षि-
ष्टेति ; तं बहिर्धन्वोदवहन्नैनं पिपासा हन्तु, सरस्वत्या उदकं
मा पादिति ; स बहिर्धन्वोदूळहः पिपासया वित्त एतदपोनपत्नीय
मपश्यत्,— प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति ; तेनापां प्रियं धामो-
पागच्छत् ; त मापोऽनूदायस्तं सरस्वती समन्तं पर्यधावत्”—इति ।
भृग्वङ्गिरःप्रभृतयः ‘ऋषयः’ कदाचित् ‘सरस्वत्याम्’ एतन्नामक-
नदीतीरे ‘सत्र मासत’ । द्वादशरात्रः मारभ्य उपरितनं त्रयोदश-
रात्रादिकं बहुयाजमानकं कर्म सत्र मितुष्यते । तदुद्दिश्य तत्र
स्थितवन्तः ; सत्र मन्वतिष्ठन्नित्यर्थः । तदानीं तेषां मध्ये
कश्चिदिलूषाख्यस्य पुरुषस्य पुत्रः कवषनामकोऽवस्थितो ऽभूत् ।
‘ते’ च ऋषयः, तं कवषं सोमयागात् निःसारितवन्तः । तेषा

मभिप्राय उच्यते—‘दास्याः पुत्रः’-इत्युक्तिराक्षेपार्थः * । ‘कितवः’ दूतकारः ; तस्मादब्राह्मणोऽयम् । ईदृशो ‘नः’ अस्माकं शिष्टानां मध्ये स्थित्वा कथं दीक्षां कृतवानिति तेषां मभिप्रायः † । ‘तं’ कवषं सरस्वतीतीराद् ‘बहिः’ दूरे ‘धन्व’ जलरहितां भूमिं प्रति ‘उदवहन्’ उवृतवन्तः, बलादपसारितवन्तः । धन्वदेशे बला-
 येरयितृणां मय मभिप्रायः,—‘अत्र’ जलवर्जितदेशे ‘एन’ कवषं पिपासां मारयतु ;—सरस्वत्या नद्याः पवित्रं मुदकं मयम् पापिष्ठो मा पिबत्विति । ‘सः’ च कवषोऽत्र सरस्वत्याः ‘बहिः’ दूरं ‘धन्व’ निर्जलं देशं प्रति ‘उदूळहः’ उत्कर्षेणापसारितः, पिपा-
 शया ‘वित्तः’ लब्धः, आक्रान्तः । तत्परिहारार्थम् ‘एतत्’ प्रदेव-
 नेत्यादिकं मपोनपृथदेवताकं सूक्तं (सं० १०.३०.) वेदमध्ये विचार्यापश्यत् । ‘तेन’ सूक्तेन जपितेन ‘अपां’ जलाभिमानिनीनां देवतानां प्रियं स्थानं मुपागच्छत् । ‘तं’ चागतम् ‘आपः’ देवताः ‘अनूदायन्’ अनुग्रहेणोत्कर्षीं यथा भवति तथा प्राप्तवत्यः । ततः ‘सरस्वती’ नदी ‘तं’ कवषं ‘पर्यधावत्’ परितः प्रवाहवेगेन प्रवृत्तासीत् । इमं ‡ मयं लोकप्रसिद्धा दृढयति—“तस्मादाप्ये-
 तर्हि परिसारकं मित्वाचक्षते, यदेनं सरस्वतीं समन्तं परि-
 ससार”-इति । ‘यद्’ यस्मिन् स्थाने ‘सरस्वती’ ‘नदी’ ‘एन’ कवषं ‘समन्तं’ सर्वासु दिक्षु परिससार, तत् स्थानम् ‘एतद्धापि’ एतस्मिन्नपि काले तीर्थविशेषाभिन्नाः पुराणकर्तारः परिसारकं मित्वेतन्नाम्ना व्यवहरन्ति । अथ सञ्चानुष्ठायिनां तेषां सृष्टीणां कृत्यं दर्शयति—“ते वा ऋषयो ऽसुवन्,—विदुर्वा इमं देवा

* ‘इत्युक्तिराक्षेपार्थः’ च ।

† ‘उक्तं’ च ।

‡ अष्टि इति तस्य शिष्टाव्यवहार्यत्वम्, दास्याः पुत्र इति निन्दार्थं सूक्तं न तु सत्यमित्याशयः ।

उपेयं ज्ञायामहा इति, तथेति ; त सुपाङ्गयन्त ; त सुपङ्गयैत-
दपोनपञ्चीय मकुर्वन्,— प्र देवत्रा ब्रह्मणे गातुरेत्विति ; तेनापां
प्रियं धामोपागच्छत्युप देवानाम्”—इति । ‘ते’ ऋग्वादयः परस्पर
मिदं मनुवन्,— ‘इमं’ कवषं ‘देवाः’ सर्वेऽपि ‘विदुः’ विज्ञान-
न्येव । अतोऽस्य कितवत्वादिदीपो नास्ति । तस्मादिमं मन्त्रात्-
समीपं प्रति आह्वयामः,—‘इति’ विचार्य त सुपङ्गयन्ते । तेन
दृष्ट मपोनमृदेवताकम् ब्रदेवचेत्यादि सूक्तम् ‘मकुर्वन्’ प्रयुक्तवन्तः ।
‘तेन’ सूक्तेन जलदेवतानां मन्यदेवतानां च प्रियं स्थानं सुपा-
गच्छन् । एतद्देदनपूर्वकं मनुष्ठानं च प्रशंसति—“उपापां प्रियं
धाम यच्छत्युप देवानां जयति परमं लोकं य एवं वेद, यच्चैवं
विद्वानेतदपोनपञ्चीयं कुरुते”—इति । यस्मादेवं प्रशस्तं तस्मादपो-
नप्रीयं कुर्यादिति विधिरुच्येयः ॥

तस्मिन्नपोनप्रीयसूक्ते प्रातरनुवाकवत्प्रसक्तं मर्द्धर्धेऽवसानं निवा-
रयितुं नैरन्तर्यं विधत्ते—“तस्मन्तत मनुब्रूयात्”—इति । होतु-
र्हेदनं प्रशंसति—“सन्ततवर्षी ह प्रजाभ्यः पर्जन्यो भवति, यच्चैवं
विद्वानेतस्मन्ततं मन्वाह”—इति । ‘पर्जन्यः’ मेघः ‘सन्ततवर्षी’
नैरन्तर्येण वृष्टिमान्,— यावती वृष्टिरपेक्षिता, सा सम्पूर्णा भव-
तीत्यर्थः । विपक्षे बाधकपूर्वकं स्वपक्षं सुपसंहरति—“यदवधाह
मनुब्रूयाज्जीमूतवर्षी ह प्रजाभ्यः पर्जन्यः स्वात्तस्मात्सन्ततं निवा-
नूच्यम्”—इति । ‘अवधाहं’ तस्मिन्नर्द्धर्धे पादे वा अवष्टब्धवष्टब्ध
पुनःपुनरवसानं कृत्वा यच्चनुब्रूयात्, तदा प्रजोपकारार्थं प्रवृत्तः
पर्जन्यो ‘जीमूतवर्षी’ स्यात् । जीमूतः पर्वतः ; “जीमूतो मेघ-
पर्वतो”—इत्युक्तत्वात् * । अनुपयुक्ते पर्वते एव वर्षति, न तूपयुक्तेषु

सखेष्टित्वर्थः । यस्मादेवं तस्मादवग्रहो न कार्यः, किन्तु सन्तत
मेवानूष्यम् ॥

तस्मिन् सूक्ते प्रथमाया ऋच आहवतिसहितं सान्तत्वं विधी-
यते—“तस्य चिः प्रथमां सन्तत मन्वाह,—तैनेव तत्सर्वं सन्तत
मनूक्तं भवति”—इति । अस्स सूक्तस्य प्रथमायाः चिराहवति-
सान्तत्वेन सर्वस्यापि सूक्तस्य सान्तत्वं सिध्यति । प्रथमायाः *
सान्तत्वं मास्त्रलायनो दर्शयति—“अध्यर्धकारं प्रथमा मृगावान
मुत्तराः”—इति (श्री० ५. १. ५.) । चिराहवतायाः प्रथमायाः
अर्धचयेनावसानं कृत्वा पठेत् ; उत्तरासा मृचा मवसानं कृत्वा
पाठः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ (२०) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

ता एता नवानन्तराय मन्वाह द्विनोता नो
अध्वरं देवयज्येति दशमी^१ माववृ^२ ततीरध्व नु द्विधारा

* ‘प्रथमायां’ च ।

इत्यावृत्तास्वेकधनासु 'प्रति यदापो अदृश्य मायती-
 रिति' प्रतिदृश्यमानास्वा' धेनवः पयसा तूर्ण्यर्था इत्यु-
 पायतीषु' समन्या यन्तुपयन्त्यन्या इति' समायती-
 ध्वापो वा अस्पर्धन्त' वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्यामो वय
 मिति' याज्ञेमाः पूर्वोद्युर्वसतीवर्यो गृह्यन्ते' याज्ञ
 प्रातरेकधनास्ता' भृगुरपश्यदापो वै स्पर्धन्त इति'
 ता एतयर्चा समज्ञपयत्समन्या यन्तुपयन्त्यन्या
 इति' ताः समजानत' सञ्ज्ञानाना हास्यापो यज्ञं
 वहन्ति य एवं वेदापो न देवीरुपयन्ति होत्रिय
 मिति' होतृचमसे समवनीयमानास्वन्वाह' वसती-
 वरीष्वेकधनासु चावेरपो ऽध्वर्या३उ इति' होता-
 ध्वर्युं पृच्छत्यापो वै यज्ञो विदो यज्ञा३ इत्येव
 तदाहोते' मनन्नमुरित्यध्वर्युः' प्रत्याहोतेमाः पश्येत्येव
 तदाह' तास्वध्वर्यो इन्द्राय सोमं' सोता मधुमन्त'
 वृष्टिवनिं तीव्रान्तं' बहुरमध्यं' वसुमते रुद्रवत'
 आदित्यवत ऋभुमते' विभुमते वाजवते' बृह-
 स्पतिवते विश्वदेव्यावते' यस्येन्द्रः पीत्वा वृचाणि
 जङ्घनत्प'स जन्यानि तारिषो३मिति' प्रत्युत्तिष्ठति'
 प्रत्युत्येया वा आपः' प्रति वै श्रेयांस मायन्त मुत्ति-
 षन्ति' तस्मात्प्रत्युत्येया अनुपर्यावृत्त्या अनु वै श्रेयांस

पर्यावर्त्तन्ते' तस्मादनुपर्यावृत्त्या अनुब्रुवतैवानुप्रपत्त-
व्य' मौश्वरो ह यदाप्यन्यो यजेताथ होतारं यशो
'स्तीर्त्तस्मादनुब्रुवतैवानुप्रपत्तव्य' मम्बयो यग्यध्वभि-
रित्येता मनुब्रुवन्ननुप्रपद्येत' कामयो अध्वरीयतां*
पृञ्चतीर्मधुना पय इति यो ऽमध्व्यो यशोस्तीं बुभूषे-
दमूर्या उप सूर्ये' याभिर्वा सूर्यः सहेति तेजस्कामो
ब्रह्मवर्चसकामो' ऽपो देवीरुपह्वये' यच्च गावः पिबन्ति
न इति' पशुकामस्ता एताः सर्वा एवानुब्रुवन्ननुप्र-
पद्येतैतेषां कामाना मवरुद्ध्या' एतान् कामानवरुद्धे
य एवं वेदेमा अगमन् रेवतीर्जीवधन्या इति'
साद्यमानास्वन्वाह वसतीवरीष्वेकधनासु चागमन्नाप
उशतीर्बर्हिरेद मिति' सन्नासु स एतया परि-
दधाति ॥ २ (२०) ॥

तस्मूक्तवचने प्रकारविशेषं विधत्ते—“ता एता नवानन्तराय
मन्वाह”-इति । प्र देवमेत्यारभ्य नवसङ्ख्याका ऋचो याः सन्ति,
तासां द्वयोः ऋचोर्मध्ये ‘अन्तरायः’ विच्छेदो न भवति तद्यानु-
ब्रूयात् । अपरं विशेषं विधत्ते—“हिनोता नो अध्वरं देवयज्येति
दशमीम्”-इति । अध्ययनक्रमेण “आवर्ततती”-इति दशमी
(१०.३०.१०.) ; तां परित्यज्य तदुत्तरभाविनी “हिनोता नः”-
इति (१०.३०.११.) ‘दशमीं’ कृत्वानुब्रूयात् । परित्यक्तायास्तस्या

* ‘अध्वरीयतां’ न ।

अनुवचने कालविशेषं विधत्ते—“आवर्तततीरधं तु द्विधारा इत्या-
हसास्वेकधनासु”—इति ।

अत्रायं प्रयोगक्रमः ।— “सुत्यादिनात् पूर्वस्मिन् दिने अग्नी-
षोमीयं पशु मनुष्ठाय वसतीवरीसञ्ज्ञिताः सोमाभिषवकाले
सवनीयाः * अपः स्वानीय वेद्या मवस्थाप्य अर्धरात्राद् ऊर्ध्वं निद्रां
परित्यज्य आग्नीध्रविष्णवादींस्तत्तन्मन्त्रैरभिसृज्य सोमादीनां
पाचाप्लासाद्य प्रातरनुवाकार्थं होतारं सम्प्रेष्यप्रातरनुवाकान्ते
“मृणोत्वग्निः”—इति (तै० सं० १. ३. १३.) मन्त्रेण हुत्वा तत एक-
धनाः † अपः आनेतुं गच्छन्प्रपोनम्रीयसूक्तार्थं होतारं सम्प्रेष्यति,
—एकधना अप आनेयेति । सोऽयं प्रयोगक्रमः आध्वर्यवसूत्रेषु
द्रष्टव्यः । तत्र होतारं प्रति अपोनम्रीयविषये प्रैष मापस्तम्बो
दर्शयति—“यत्राभिजानात्यभूदुषा कथत्पशुरिति, तत्रचरण्या

* “अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीयश्च ७/ स्वदमानाना मनसमिति”—
इति कात्या० श्रौ० ८. ८. ७ । ‘सोमार्था आपो वसतीवरी-शब्देनोच्यन्ते’—इत्यादिषु
तदृषिः । ‘यत्र होतुः प्रातरनुवाक मनुष्ठवत उपश्लुषुक्तदपोऽध्वर्युर्वहन्तीनां वृद्धाति’—
इति आप० श्रौ० १२. ५. ५ । ‘यावत्प्रभृति प्रातरनुवाकस्य शब्दः श्रूयते, तावत्प्राव
वहन्तीना मपो वृद्धाति’—इति च तदृषिः । ‘वसतु तु न इद मिति तद्वसतीवरीणां वसती-
वरीत्वम्’—इति तन्नामनिर्वचनम् तै० सं० ६. ४. २. १ । वसतीवरीयश्चविध्यादिकं तु
तत्रैव तत उत्तरं द्रष्टव्यम् । तत्तन्मन्त्रास्त्रास्तास्तत्र प्रथमे काण्डे (३. १२, १३.) ।

† ‘एकधनशब्दार्थं स्वयं मीव वराचष्टे—“[प्रतगैकधनानमयुग्मान्] उदहरवाञ्जि-
प्रधेत्या पञ्चदशश्वः”—इति (सू०) । उदकं क्रियत एभिरितुप्रदहरणाः कलशाः । त्रादि
पञ्चदशपर्यन्तम् । अयुगसङ्ख्यान् विषमसङ्ख्यान् (श्रत० ब्रा० ३. ८. ३. ३४.) । अग्नि-
ष्टीमे चयः पञ्च वा, अत्राग्निष्टीमेऽपि तावन् एव, उत्कर्ष्य पञ्च वा सप्त वा, षोडशनि
सप्त वा नव वा, वाजपेये नव वैकादश वा, अतिराने एकादश वा त्रयोदश वा, अनीयानि
त्रयोदश वा पञ्चदश वेति—इत्यादिः कात्या० श्रौ० ८. २. २३ ४० । ‘एकधनस्थानं चोत्तरस्य
हविर्धानस्त्राष्टादशस्य पश्चात्’—इति च तत्रैव (८. ४. १.) ।

लुहोति नृचोत्वग्निः समिधा हवँ म इति । अपरं चतुर्गृहीतं
गृहीत्वा सम्प्रेष्यत्यप इष्य होतर्मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्भवेक-
धनिन आद्रवत नेष्टः पत्नी सुदानयोजेतर्होद्वचमसेन वसतीवरी-
भिश्च चात्वालं प्रत्यास्वेति”—इति (श्री० १२.५.१, २.) । अस्मात् प्रेषा-
दूर्ध्वं होता सूक्तमनुब्रूयात् । तदाह्वाश्वलायनः—“परिहिते ऽप
इष्य होतरितुरक्तो ऽनभिहिङ्गत्वापोनम्रीया अन्वाह”—इति (श्री०
५.१.१.) । तत्र पूर्वोक्तदशमीसहिता ऋचो ऽनूच एकधनिनः
पुरुषाः प्रेषिताः सन्तः एकधनास्था अपः घटैर्गृहीत्वा यदा
जलसमीपादावर्तन्ते, तदानीं तास्वेकधनास्वसु आवृत्तासु सतीषु
तदावृत्तिं समीक्षमाणो होता पूर्वं परित्यक्ताम् “आवर्तततीः”—
इति (सं० १०. ३०. १०.), एतां सूचं तस्मिन् काले अनुब्रूया-
दित्यर्थः ॥

ऋगन्तरकालं विधत्ते—“प्रति यदापो अद्वय मायतीरिति
प्रतिदृश्यमानासु”—इति । ता एकधनास्था आपो यद्वयस्था-
नात् प्रतिनिवृत्तैः पुरुषैरानीयमाना यदा होत्रा दृश्यन्ते,
तदानीं “प्रति यदापः”—इति (सं० १०, ३०. १३.), एतां सूचं
मनुब्रूयात् ॥

पुनरप्यृगन्तरकालं विधत्ते—“आ धेनवः पयसा तूर्ध्वर्षा
इतुरपायतीषु”—इति । होत्रा दृष्टाः ता एकधनास्था आपो यदा
चात्वालसमीपं प्रत्यागच्छन्ति, तदानीम् ‘उपायतीषु’ समीपं
भागच्छन्तीषु तासु “आ धेनवः”—इति (सं० ५.४३.१.), एतां सूचं
ब्रूयात् ॥

पुनरप्यृगन्तरकालं विधत्ते—“स मन्वा यन्मुपयन्त्यन्वा इति
समायतीषु”—इति । पूर्वत्र “उजेतर्होद्वचमसेन वसतीवरीभिश्च

चात्वालं प्रत्यास्वेति”-इत्यापस्तम्बसूत्रोक्तः (१२.५.२.) प्रैष उदाहृतः । तत उन्नेता होतृसम्बन्धिनं चमसं वसतीवर्याख्याः पूर्वदिनानीता अपचात्वालसमीपे समानयति । मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्रवेति-
 मेधितत्वात् मैत्रावरुणस्य परिचारकसमसाध्वर्युरपि तदीयं चमसं चात्वालसमीपे समानयति । तेन होतृचमसेन वसतीवर्यो गृह्यन्ते, मैत्रावरुणचमसेनैकधनाश्च गृह्यन्ते । ततो वसतीवरीसहिते होतृ-
 चमसे मैत्रावरुणचमसगतासु एकधनास्वध्वर्युणा समीपं नीतासु संयोजयितुं समागतासु “स मन्या यन्ति”-इत्यादिका ऋचम् (सं० १.३५.३.) भगुब्रूयात् । त मेत मनुवचनकाल मापश्यन्वो विशदयति—“होतृचमसेन वसतीवरीभ्यो निषिञ्चोपरि चात्वाले होतृचमसं मैत्रावरुणचमसं च सः स्पर्शं वसतीवरीभ्यामनयति । स मन्या यन्तीत्यभिप्राय होतृचमसामैत्रावरुणचमसं आनयति ; मैत्रावरुणचमसाहोतृचमसे ; एतद्वा विपरीतम्”-इति (श्री० १२. ६. १, २.) ।

एतस्या ऋचः प्रशंसार्थं मास्थायिका माह—“आपो वा अस्पर्धन्त,—वयं पूर्वं यन्नं वञ्चामो वय मिति ; याचेमाः पूर्वोदुर्वसतीवर्यो गृह्यन्ते, याश्च प्रातरेकधनास्ता भृगुरपश्चदापो वै स्पर्धन्त इति ; ता एतयर्चा समन्नपयन्त मन्या यन्त्युपयन्त्यन्या इति ; ताः समजानत”-इति । पूर्वोदुः सम्पादिता वसतीवर्याख्या या आपः, याश्च परेदुः सम्पादिता एकधनाख्याः, ता उभयविधा अपि यन्ननिर्वहणे पूर्वभाविताथ मन्योचं स्पर्धां कृतवत्यः । तदानीं भृगुनामक ऋषिः, आप एव परस्परं स्पर्धन्त्य इत्यपश्यत् । अर्थ-
 वादत्वादचेतनानां स्पर्धायां न चोदनीयम् । यद्वा, तत्तदभि-
 मानिन्य देवताः स्पर्धन्ते इत्यवगन्तव्यम् । ततो भृगुः स्पर्धां दृष्ट्वा

“स मन्था यन्ति”—इत्येतयर्चा ‘ताः’ उभयोरपः ‘समन्नपयत्’ ‘सञ्ज्ञानं’ परस्पर मैकमत्वं प्रापयत् । ततो मन्त्रसामर्थ्यात् ‘ताः’ उभयविधा अपः ‘समजानत’ ऐकमत्वं प्राप्ताः । वेदनं प्रशंसति—
“सञ्ज्ञानानां हास्यापो यन्नं वहन्ति य एवं वेद”—इति । या वसतीवर्यीं याचैकधनाः, ता द्विविधा अपि ‘सञ्ज्ञानानाः’ परस्पर मैकमत्वं प्राप्ताः ‘अस्य’ विदुषः यन्नं निर्वहन्ति ॥

ऋगन्तरकालं विधत्ते—“आपो न देवीरुपयन्ति होत्रियमिति होढचमसे समवनीयमानास्त्वन्वाह वसतीवरीष्वेकधनासु च”—इति । एतासु द्विविधास्त्वसु होढचमसे सिध्यमानासु तस्मिन् काले “आपो न देवीः”—इति (सं० १.८३.२.) एता सृच मनु-
ब्रूयात् ॥

अथ होतुः किञ्चिद्यजुरात्मकं मन्त्रं विधत्ते—“अवेरपो ऽध्वर्याश्च इति, होताध्वर्युं पृच्छति”—इति । हे अध्वर्यो ! द्विविधा अपः किम् ‘अवेः’ लब्धवानसि ? अस्मिन्मन्त्रे भ्रुतिः ‡ प्रश्नार्था । त मेतं मन्त्रं व्याचष्टे—“आपो वै यज्ञो ऽविदो यज्ञाश्च इत्येव तदाह”—इति । एतद्विविधा अप्यापः सोमाभिषवसाधनत्वेन यज्ञनिर्वाहकत्वात् यज्ञस्वरूपा एव । तथा सति ‘यज्ञम्’ अभ्रूपम् ‘अविदः’ किं लब्धवानसि ? इत्यनेन प्रकारेण ‘तदाह’, ‘तत्’ मन्त्रवाक्यं ब्रूते । यज्ञाश्मिति भ्रुतिः † पूर्ववत् ॥

अध्वर्योः प्रत्युत्तरमन्त्रं विधत्ते—“उते मनन्नुरित्यध्वर्युः प्रत्याह”—इति । ‘उत’-शब्दोऽपिशब्दार्थः । ‘ईम्’-इति ‡ वाक्य-

*, † पा० सू० ८. २. १०७. वा० १ ।

‡ “अथ ये प्रश्नेऽर्थे ऽमिताक्षरेषु शब्देषु वाक्यपूरणा आगच्छन्ति, पदपूरणासंमिताक्षरेष्वनर्थकाः कनौमिदिति (अम्, ईम्, इत्, उ.)”—इति निरु० १. १. ५ ।

पूरणार्थनिपातः, 'इमाः'-इत्यस्मिन्नर्थे वर्तते । 'इमाः' द्विविधा अप्यापः 'अनन्नसुः' अतिशयेन उपनताः, प्राप्ताः । 'इति' एतम् । अश्वर्योः उत्तरमन्त्रं व्याचष्टे—“उतेमाः पश्येत्येव तदाह”—इति । 'इमाः' द्विविधा अप्यापो हे होतः ! पश्य । 'इति' अनेन प्रकारेण तन्मन्त्रवाक्यं ब्रूते । शाखान्तरेऽप्येतत्सर्वं श्रुतम्—‘अश्वर्यो वेरपाश् इत्याह उते मनन्नसुहतेमाः पश्येति वावैतदाह’—इति (तै० सं० ६. ४. ३. ४.) ॥

अथ किञ्चिन्निगदरूपेण मन्त्रेण होतुः प्रतुष्टयानं विधत्ते—
 “तास्वश्वर्यो इन्द्राय सोमं सोता मधुमन्तं वृष्टिर्वनिं तीव्रान्तं
 बहुरमध्यं, वसुमते रुद्रवत आदित्यवत ऋभुमते विभुमते वाज-
 वते वृहस्पतिवते विश्वदेव्यावते, यस्येन्द्रः पीत्वा वृक्षाणि जह-
 नप्र स जन्धानि तारिषोऽमिति प्रतुष्टिष्ठति”—इति । ‘तासु’-
 इत्यादिः ‘ॐ’-इत्यन्तो निगदः । तेन मन्त्रेण होता द्विविधाना
 मप्यपां प्रतुष्टयानं कुर्यात् । हे ‘अश्वर्योः !’ द्विविधास्वसु, ‘सोमं
 सोता’ सोमस्याभिषवकर्त्ता भव । कीदृशं सोमम् ‘मधुमन्तं’
 माधुर्यरसोपेतं, ‘वृष्टिर्वनिं’ वृष्टेः सन्भजनकर्त्तारं, वृष्टिप्रदं मित्थर्थः ।
 ‘तीव्रान्तं’ तीव्रं भवत्यन्तावि फलं मन्ते यस्य सोमस्य सोऽयं
 तीव्रान्तः, अविघ्नेन सोमयागे समाप्ते सति सर्वथा फलत्वेवेत्यर्थः ;
 ‘बहुरमध्यं’ बहुल मङ्गादिकं मनुष्ठानं मध्ये प्रारम्भसमाप्त्योरन्तराले
 यस्यासीं बहुरमध्यः ; ऋत्विग्वरणं मारभ्योदवसानौयेष्टेः पूर्वम्,
 दौक्षणीयाद्यङ्गकर्मभिः, उपांश्वन्तर्यामग्रहादिभिश्च प्रधानैः, अनु-
 ष्ठानबाहुल्यं प्रसिद्धम् । कीदृशयेन्द्राय ? वसुरुद्रादित्यैः, अन्यै-
 रप्यभुभिदवः, ‘विभुभिः’ समर्थैः भृत्यैः, ‘वाजेन’ अनेन, ‘वृह-
 स्पतिना’ सुरगुरुणा, सर्वदेवहितैर्भाग्यैश्च युक्तत्वेन वस्त्रादिमते ।

अथ मिन्द्रो 'यस्य' सोमस्य वज्रीरूपस्य रसं पीत्वा 'वृषाणि' यज-
मानस्य शत्रून् पापानि च 'जङ्घनत्' विनाशितवान् । तादृशं सोम
मिति पूर्वत्वान्बन्धः । अथवा, 'अस्य' यजमानस्य सम्बन्धिनं सोमं
पीत्वेति व्याख्येयम् । 'सः' यजमानः 'जग्यानि' जने सन्धा-
वितानि 'प्रतारिषत्' प्रकर्षेण तीर्षवान् भवति । 'ॐ'-इत्यङ्गी-
कारार्थः,— अयं युक्तार्थ एव मेवेत्यङ्गीकारार्थः । एतच्चान्नसार्धं
प्रतुरत्यान सुपपादयति—"प्रतुरत्येया वा आपः, प्रति वै श्रेयांस
मायन्त सुप्तिष्ठन्ति ; तस्मादप्रतुरत्येयाः"—इति । याश्च द्विविधा
आपः, ताः 'प्रतुरत्येयाः' एव, दर्शनानन्तरं मेव प्रतुरत्यानं कर्त्त-
व्यम् । लोकेऽपि श्रेयांस मतिप्रशस्त माचार्यपिचादिकम् 'आयन्त'
स्वसन्मुखत्वेन समागच्छन्तं प्रति शिष्यपुत्रादयः उत्तिष्ठन्त्येव * ।
तस्मादतिप्रशस्ता आपः प्रतुरत्यानयोम्याः ॥

न केवलं प्रतुरत्यानं किन्तु अनुवर्त्तनं मपि कर्त्तव्यं मिति
विधत्ते—"अनुपर्यावृत्त्याः"—इति । 'अनु' पृष्ठतः 'पर्यावृत्त्याः'
परितः सञ्चरन्त्ययोम्या द्विविधा आपः । तदेतदुपपादयति—"अनु
वै श्रेयांसं पर्यावर्त्तन्ते; तस्मादनुपर्यावृत्त्या अनुवृत्तैवानुप्रपत्तव्यम्"
—इति । 'श्रेयांसम्' आचार्यादिकम् 'अनु'गम्य शिष्यादयः परितः
सञ्चरन्ति । तस्मादत्रापि शिष्यस्थानीयेन होत्रा पूर्वोक्त मपो-
नपूचीयं निगदन् 'अनुवृत्तैव' तासां मपां पृष्ठतोऽनुगन्तव्यम् ।
ननु यागकर्त्तृत्वाद्यजमानस्यैवानुव्रजनं युक्तम्, न तु होतुरित्या-
शङ्क्याह—"ईश्वरो ह यद्यप्यन्यो यजेताथ होतारं यशोऽर्त्ती-
स्तस्मादनुवृत्तैवानुप्रपत्तव्यम्"—इति । यद्यपि होता यागकर्त्ता
न भवति, अथाप्यनुव्रजनं होतारं 'यशः' कौर्तिः 'अर्त्ती' ईश्वरो

इ' प्राप्तुं समर्थेव । तस्मात्कीर्तिर्हेतुत्वादनुवृत्तैव होवा तासा
मपा मनुगमनं कर्त्तव्यम् ॥

ननु प्र देवत्रेत्यादीना मृचां (३६३ पृ०), तासध्वर्यवित्वादि-
निगदस्व (३७४ पृ०) च, पूर्व मेवानूक्तत्वात् इतः पर मनुगमन-
काले कि मनुवक्तव्य मित्याशङ्क्य अनुवक्तव्या भवशिष्टा मृचं
विधत्ते— “अध्वयो यन्धध्वभिरिति (सं० १. २३. १६.), एता-
मनुवृत्तानुप्रपद्येत”—इति । अस्मा ऋचो द्वितीयद्वितीयपादावनु-
वदति— “जामयो अध्वरीयतां पृश्नतीर्मधुना पय इति”—इति ।
तस्याय मर्थः—‘अध्व’-इत्यव्ययं मातृवाचकः ; तद्रूपत्वं यान्तौ-
त्यम्बयाः । छान्दसो ऋस्वः । मातृसमाना एता द्विविधा आपः ।
‘अध्वभिः’ नानाविधैर्मार्गैः ‘यन्ति’ गच्छन्ति । कीदृशः ? ‘अध्वरी-
यताम्’ अध्वरं यन्न मात्मन इच्छतां यजमानानां ‘जामयः’ सना-
भयो भ्रातृस्थानीया इत्यर्थः । तथा स्वकीयं ‘पयः’ उदकं ‘मधुना’
मधुरेण सोमरसेन ‘पृश्नतीः’ संयोजयन्त्यः । अस्मा मृचि मधु-
शब्दतात्पर्यं दर्शयति—“यो ऽमध्व्यो यशोर्त्तो बुभूषेद्”—इति ।
‘यः’ पुमान्, पूर्वम् ‘अमध्व्यः’ मधुररसं सोमं नार्हति, स यदि
‘यशोर्त्तोः’ सोमयागनिमित्तां कीर्त्तिं प्राप्तुं समर्थो भवितु मिच्छेत्,
सः पुमान् पूर्वोक्ता मनुवृत्तान् अनुप्रपद्येतेत्यन्वयः ॥

ऋगन्तरं फलविशेषाय विधत्ते—“अमूर्या उप सूर्यं याभिर्वा
सूर्यः सहेति तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामः”—इति । शरीरकान्तिं
श्रुताध्ययनसम्पत्तिं च कामयमानः पुमान् “अमूर्याः”—इति
(सं० १. २३. १७.), एता मृच मनुवृत्त्यात् । फलान्तरार्थं
मृगन्तरं विधत्ते—“अपो देवीरुपपन्नये यन्न गावः पिबन्ति न
इति पशुकामः”—इति । पशुप्राप्त्यर्थम् “अपो देवीः”—इति (सं०

१.२३.१८.), एता सृच मनुब्रूयात् । ‘अस्ययो यन्नि’-‘अमूर्याः’-
‘अपो देवोः’-इत्येतासां तिसृषां विधि सुपसंहरति— “ता एताः
सर्वा एवानुब्रूवन्मनुप्रपद्येतेतेषां कामाना मवरुध्य”-इति । अथवा,
नित्यानुष्ठानार्थोऽयं पुनर्विधिः ; एतेषां मित्यादिस्तत्प्रशंसार्थः ।
वेदनं प्रशंसति—“एतान् कामानवरुध्ये य एवं वेद”-इति ॥

ऋगन्तरस्य कालं विधत्ते—“एमा अम्मन्नेवतीर्जोविधन्या इति
साधमानास्त्वन्वाह वसतीवरीन्नेकधनासु च”-इति । उक्ता
द्विविधा आपो यदा वेद्यां साधन्ते, तदानीम् “एमा अम्मन्”-
इति (सं० १०. ३०. १४.), एता मनुब्रूयात् ।

ऋगन्तरेण समाप्तिं विधत्ते—“आम्मन्नाप उग्रतीर्बर्हिरेद
मिति सन्नासु स एतया परिदधाति”-इति । द्विविधास्त्वप्सु वेद्यां
स्थापितासु “आम्मन्नापः”-इति (१०.३०.१५.), एता सृच मनु-
ब्रूयात्, ‘सः’ अनुवक्ता होता ‘एतया’ एवर्चा अनुवचनं समा-
पयेत् ॥ २ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२०) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यत्प्रातरनुवाकः प्राणापाना
 उपांश्वन्तर्यामौ वज्र एव वाङ्मनाहुतयोरुपांश्वन्तर्या-
 मयोर्हीता वाचं विसृजेत यदहुतयोरुपांश्वन्तर्या-
 मयोर्हीता वाचं विसृजेत वाचा वज्रेण यजमानस्य
 प्राणान्वीयाद्य एनं तत्र ब्रूयाद्वाचा वज्रेण यजमानस्य
 प्राणान् व्यगाव्याण एनं हास्यतीति शश्वत्तथा
 स्यात्तस्मान्नाहुतयोरुपांश्वन्तर्यामयोर्हीता वाचं विसृ-
 जेत प्राणं यच्छ स्वाहा त्वा सुहव सूर्यायेत्युपांशु मनु-
 मन्त्रयेत त मभिप्राणेत्याण प्राणं मे यच्छेत्यप्राणं
 यच्छ स्वाहा त्वा सुहव सूर्यायेत्यन्तर्याम मनुमन्त्रयेत
 त मभ्यपानेदपानापानं मे यच्छेति व्यानाय त्वेत्युपां-
 शुसवनं यावाण मभिमृश्य वाचं विसृजत आत्मा वा
 उपांशुसवन आत्मन्येव तद्हीता प्राणान् प्रतिधाय
 वाचं विसृजते सर्वायुः सर्वायुत्वाय सर्व मायुरेति य
 एवं वेद ॥ ३ (२१) ॥

पूर्वस्मिन् खण्डे द्विविधास्त्रिषु वेद्यां सादितास्त्रिपोनप्रीयानु-
 वचनस्य समापनं मुक्तम् । तत्र सादनप्रकारं आपस्तम्बेन दर्शितः
 —“अपरया द्वारा हविर्दानं मयः प्रपादयति ; पूर्वया गतश्रियः ।

पूर्वया यजमानः प्रपद्यते । दक्षिणस्य हविर्दानस्य प्रधुरे प्रच-
रणीए सादयति । यं कामयेत पण्डकः स्वादिति, तं प्रचरण्योप-
सृशेत् । एतस्मैव हविर्दानस्वाधस्तात् पुरोऽध्वं मैत्रावरुणचमसम्,
उत्तरस्यां वर्त्तन्यां पुरश्चक्रए होत्रचमसम्, उत्तरस्य हविर्दानस्वा-
धस्तात् पुरोऽध्वं वसतीवरीः, पश्चादध्वं मेकधनाः । एतद्वा विपरी-
तम् । अदो * यजमानो ऽनुप्रपद्यते—इति (श्री० १२. ६. ८—
१३. ४.) । एवं सादितास्त्रसु अपोनप्त्रीया ऋचः समाप्य होता
चवतिष्ठते । ततोऽध्वर्युः दधियज्ञेण †, उपांशुयज्ञेण ‡, अदाभ्य-
ग्रहेण, उपांशुयज्ञेण, अन्तर्यामग्रहेण क्रमात्प्रचरति § । तावदयं
होता वाचं नियम्यैवास्ते ॥

तदिदं विधत्ते—“शिरो वा एतद्यज्ञस्य यज्मातरनुवाकः,
प्राणापाना उपांश्वन्तर्यामौ, वक्ष एव वाङ् नाहुतयोः उपांश्वन्तर्या-
मयोर्हीता वाचं विच्छजेत”—इति । योऽयं प्रातरनुवाकः पूर्व
मुक्तः, सोऽयं यज्ञस्य शिरःस्थानीयः । उपांश्वन्तर्यामग्रही प्राणा-
पानस्थानीयौ ; “एष ते योनिः प्राणाय त्वा”, “एष ते योनिरपा-
नाय त्वा”—इति तदीयमन्त्रयोः श्रवणात् (तै० सं० १.४.२, ३.) ।
होतुर्या वाक्, सा वक्षस्थानीया । अतएवान्यत्र श्रूयते—“यद्वा
होताध्वर्युः मिथ्याह्वयते, वक्ष मेव मभि प्रवर्त्तयति”—इति । एवं
सत्त्वध्वर्युश्चोपांश्वन्तर्यामग्रहयोर्हुतयोः सतोः पश्चाद्हीता वाचं विच्छ-
जेत ; तावत्पर्यन्तं वाचं नियच्छेत् ॥

विपक्षन्नाधपूर्वकं स्वपक्षमुपसंहरति—“यदहुतयोः उपांश्वन्तर्या-

* ‘अपो’ ए० सी० सु० आप० श्री० ।

† ‘दधियज्ञी’ निष्पत्तिः काम्यस्य । काम्यावितरी (‘काम्यग्रहसीमग्रही’) आप० १२.७.८ ।

‡ अष्टकाङ्क्षं तन्नाम्रचं (तै० सं० १.४.१-४२ ; ६.४.५.) चैतद् वक्ष मेव द्रष्टव्यम् ।

सयोर्हीता वाचं विस्मृजेत, वाचां वज्रेण यजमानस्य प्राणान्वीयाद् ; य एनं तच्च ब्रूयाद्वाचा वज्रेण यजमानस्य प्राणान् व्यगाव्याण एनं हास्यतीति ; शश्वत्तया स्यात्तस्माच्चाहुतयोरुपांश्वन्तर्यामयोर्हीता वाचं विस्मृजेत”-इति । उपांश्वन्तर्यामहोमात्पूर्वं वाचं विस्मृजन् हीता वाग्मज्जेण यजमानस्य प्राणान् ‘वीयात्’ विगतान् कुर्यात् । कथं प्राणविगमः ? इति, तदुच्यते— ‘तत्र’ तस्मिन् होतुर्वाग्निसर्गे सति, यः कश्चिदागत्यायं होता वाग्मज्जेण यजमानस्य प्राणान् ‘व्यायात्’ विगतानकरोत्, तस्माव्याणः ‘एनं’ यजमानं ‘हास्यति’ परित्यजति ‘इति’ एवं होतारं प्रति ब्रूयात् ; तदानीं तेन पुद्गलेण होतरि शक्ते सति, तदीयशपेन ‘शश्वत्तया स्यात्’ अवश्यं यजमानप्राणविगमो होतुस्तद्वधप्रत्यवायश्च भवेत् । तस्माच्चाहुतयोरुपांश्वन्तर्यामयोर्हीता वाचं विस्मृजेत ॥

उपांश्वन्तर्यामहोमादूर्ध्वं वाग्विसर्गप्रकारं विधत्ते—“प्राणं यच्छ स्वाहा त्वा सुहव सूर्यायेतुर्पांशु मनुमन्त्रयेत, त मभिप्राणेत्याण प्राणं मे यच्छेत्यपानं यच्छ स्वाहा त्वा सुहव सूर्यायेत्यन्तर्याम मनुमन्त्रयेत, त मभ्यपानेदपानापानं मे यच्छेति ; व्यानाय त्वेत्तुर्पांशुसवनं प्रावाण मभिसृज्य वाचं विस्मृजेत”-इति । शोभनो हवो होमो यस्येतुर्पांशुग्रहस्य सोऽयं ‘सुहवः’ । ‘हे सुहव !’ ‘सूर्याय’ त्वदभिमानिसूर्यदेवताप्रीत्यर्थं ‘त्वा’ उपांशुग्रहरूपं ‘स्वाहा’ सुष्ठु हुतं करोमि । अतो यजमानसम्बन्धिनं प्राणं ‘यच्छ’ देहि । ‘इति’ अनेन मन्त्रेण उपांशुग्रहस्यानुमन्त्रणं कुर्यादिति । अन्वीष्य मन्त्रेण मनुमन्त्रणम् । ततः ‘त मभिप्राणेतु’ । ‘तम्’ उपांशुग्रह मभिलक्षोच्छासं कुर्यात् । तत्र प्राणेत्यादिको मन्त्रः । हे प्राणरूप, उपांशुग्रह ! ‘मे’ मद्वा प्राणं ‘यच्छ’ देहि । हे ‘सुहव !’

अन्तर्यामयहे खेतावान् विशेषः, अन्यत् पूर्ववत्—‘अपानेत्’
निश्चासं कुर्यात् । उपांशुग्रहार्थं सोमाभिषवहेतुर्यः पाषाणः, तं
व्यानायत्वेति मन्त्रेणाभिमृशेत् । हे ‘पाषाण’ उपांशुसवनाख्य !
त्वां प्राणापानयोर्मध्यवर्त्ति-व्यानवायुसिद्ध्यर्थम्, अभिमृशामौति
शेषः । अभिमर्शनादूर्द्धं मौनं परित्यज्य वाग्व्यवहारं कुर्यात् ॥

उपांशुसवन मभिमर्शनं सुपपादयति—“आत्मा वा उपांशु-
सवनं आत्मन्येव तद्धोता प्राणान् प्रतिधाय वाचं विसृजते सर्वायुः
सर्वाङ्गत्वाय”—इति । योऽयम् ‘उपांशुसवनः’ आवा, सोऽयम्
‘आत्मा वै’ शरीर-मेतत् । तदौयाभिमर्शनेनायं होता शरीरे एव
प्राणान् अवस्थाप्य स्वयं शतसंवत्सरपरिमितेन सर्वेणायुषा युक्तो
वाचं विसृजते । तच्च यजमानस्य सम्पूर्णायुःप्राप्तये भवति ।
वेदनं प्रशंसति—“सर्वं मायुरेति य एवं वेद”—इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२१) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

तदाहुः सर्पेऽत् न सर्पेऽत् इति सर्पेदिति हेक्
आहुर्भयेषां वा एष देवमनुष्याणां भक्षो यन्नहि-

ष्ववमानस्तस्मादेन मभिसङ्गच्छन्त इति वदन्तस्तत्तन्ना-
 दृत्यं यत्सर्पेहच मेव तत्साम्नो ऽनुवर्त्मानं कुर्याद्य-
 एनं तत्र ब्रूयादनुवर्त्मान्वा अयं होता सामगस्या-
 भूदङ्गातरि यशो ऽधादच्योष्टायतनाच्चोष्यत आय-
 तनादिति शश्वत्तथा स्यात् तस्मात्तच्चैवासीनो
 ऽनुमन्त्रयेत् यो देवाना मिह सोमपीथो यज्ञे बर्हिषि
 वेद्यां तस्यापि भक्षयामसीत्येव मु हास्यात्मा सोम-
 पीथादनन्तरितो भवत्यथो ब्रूयान्मुखं मसि मुखं
 भूयास मिति मुखं वा एतद्यज्ञस्य यद्बहिष्ववमानो
 मुखं खेषु भवति श्रेष्ठः खानां भवति य एवं वेदा-
 सुरी वै दीर्घजिह्वी देवानां प्रातःसवनं मवालेट्
 तद् व्यमाद्यत्ते देवाः प्राजिज्ञासन्त ते मित्रावरुणाव-
 ब्रुवन् युव मिदं निष्कुरुत मिति तौ तथेत्यब्रूतां तौ
 वै वो वरं वृणावहा इति वृणाथा मिति तावेत
 मेव वरं मवृणातां प्रातःसवने पयस्यां सैनयोरेषा
 च्युता वरवृता ह्येनयोस्तद्यदस्यै विमत्तं मिव
 तदस्यै समृद्धं विमत्तं मिव हि तौ तथा निर-
 कुरुताम् ॥ ४ (२२) ॥

अन्तर्यामग्रहहोमादूर्ध्वं महाभिष्वं कृत्वैन्द्रवायव मारभ्य पव-
 मन्त्यन्तग्रहार्थं तत्तत्प्राचेषु सोमं गृहीत्वाऽऽसादितेषु वैप्रुषान् प्रोमान्

हुत्वा बहिष्यवमानार्थं * प्रसर्पयेयुः । प्रसर्पणप्रकार मापस्तम्ब
 आह—“सप्तहोतारं मनसानुद्रुत्याहवनीये सग्रहं हुत्वोदधः प्रक्ष्वा
 बहिष्यवमानाय पञ्चत्विजः समन्वारम्भाः सर्पन्ति । अर्धयुं
 प्रक्षोतान्वारभते, प्रक्षोतारं प्रतिहर्ता, प्रतिहर्तारं मुक्तातोद्गातारं
 ब्रह्मा, ब्रह्माणं यजमानः”—इति (श्री० १२.१६.१७, १७.१.) ।
 आम्बलायनोऽप्याह—“अर्धयुमुखाः समन्वारम्भाः सर्पन्त्यातीर्थ-
 देशात् † स्तोत्रायोपविशन्मुक्तातारमभिसुखास्तान् होतानुमन्त्रय-
 तेऽन्वैवासीनो यो देवाना मिह”—इति (श्री० ८. १३. २३.) ।
 ततो होतुः सर्पणं निवारयितुं पूर्वपक्षमुपन्यस्यति—“तदाहुः,
 —सर्पेत्, न सर्पेत् ? इति ; सर्पेदिति हैक आहुर्बभूवेषां वा
 एष देवमनुष्याणां भक्षो यद्बहिष्यवमानस्तस्मादेन मभिसङ्गच्छन्त
 इति वदन्तः”—इति । ‘तत्’ तच्च, ऐन्द्रवायवादिग्रहणादूर्ध्वकाले
 अर्धयुप्रसुखाणां सर्पणे केचित् ‘आहुः’ विचारयन्ति । किं मयं
 होता तेः सह सर्पेत् न वेति । विचारार्थं श्रुतिः ‡ । अयं
 होतापि सर्पेदिति केचित्पूर्वपक्षिण आहुः । तन्नोपपत्तिं च
 कथयन्ति—उक्तादिभिर्गेयम् “उपास्मै गायता नरः”—इत्यादिकां

* “सामगानां सुतरा-यस्य दृष्टात्मकानि सूक्तास्वास्मानि । तच्च ‘उपास्मै गायता नरः’
 —इत्याद्यं सूक्तम्, ‘दविदुरातत्या अचा’—इति द्वितीयम्, ‘पवमानस्य ते कवे’—इति तृतीयम् ।
 ज्योतिष्मिन् प्रातःसवनानुष्ठाने तेषु त्रिषु सूक्तेषु गायत्रं साम गायन्त्यम् । तदिदं सूक्त-
 त्रयगानसोध्यं स्तोत्रं बहिष्यवमानमिलुच्यते ; तत्रावस्थिताया अर्चा पवमानार्थत्वाद्बहिः
 सक्तत्वात् । न खल्विदं स्तोत्रम् इतरस्तोत्रवत् सदोमानकस्य नक्षत्रस्य मध्ये षीदुमन्याः
 सन्त्यग्राखायाः सन्निधौ प्रयुज्यते, किन्तु सदसो बहिःप्रसर्पद्भिः प्रयुज्यते”—इति सामसंहिता-
 भाष्योपक्रमे सायणः ।

† ‘तेनान्तरेण प्रतिपद्यन्ते चालालं चीत्कारं चैतद् देवानां तीर्थम्’—षड्वि० ब्रा० ३.१ ।

‡ पा० ८. २. १०७. वा० १ ।

स्त्रीर्षं (सा० उ० आ० १.१.१-८.) बहिष्यवमानशब्देनोच्यते ।
 यो बहिष्यवमानः, एष एव देवानां मनुष्याणां च उभयेषां 'भक्षः';
 तेन हि सर्वे लप्यन्ति । अत एव सर्वत्र स्त्रीमभागानां स्त्रीर्षेण
 प्रीतिः श्रुता (३५५ पृ०) । 'तस्मात्' कारणात् 'एनं' बहि-
 ष्यवमानं देवमनुष्याः सर्वे अभिसङ्गच्छन्ते 'इति' एता सुपपत्तिः
 'वदन्तः' पूर्वपक्षिणो यदाहुः, तन्निराकरोति—“तत्तन्नाह्वयम्”—
 इति । तस्मिन् सर्पणे 'तत्' पूर्वपक्षिमत् नादरणीयम् ।

विपक्षे बाधं दर्शयति—“यत्सर्पेद्वच मेव तस्मान्नो ऽनुवर्त्मानं'
 कुर्याद्य एनं तत्र ब्रूयादनुवर्त्मान्वा अयं होता सामगस्याभूद्भ्रातरि
 यशो ऽधादध्योष्टायतनाद्योष्यत आयतनादिति शस्त्रसत्या स्मात्”—
 इति । यद्ययं होता तैः सह सर्पेत्, तदानीं * स्वकीया सृच मेव
 सास्त्रः 'अनुवर्त्मानं' पृष्ठगामिनीं कुर्यात् । तद्यायुक्तम् ; ऋच
 आधारत्वात्, सास्त्र आधेयत्वात् । अत एव छन्दोगा आमनन्ति
 —“तदेतस्या सृचध्यूळहं साम ; तस्माद्वचध्यूळहं साम गीयते”—
 इति (छा० उप० १.६.१.) । ततः पुरोगामिन्या ऋचः पश्चा-
 त्तामित्त्व मयुक्तम् । 'तत्र' होतुः सर्पणे 'यः' कश्चिदागत्य 'एनं'
 होतारं ब्रूयात् । अयं होता 'सामगस्य' उद्भातुः 'अनुवर्त्मान्वा' पृष्ठ-
 गाम्येवाभूत् । अतो होता, स्वकीयां 'यशः' कीर्तिं सुद्भातरि
 'अधात्' स्थापितवान् ; स्वयम्-‘आयतनात्’ स्वकीयपदात् 'अध्योष्ट'
 श्रुतवान्, इतः परं मपि 'अध्योष्यते' स्वकीयस्थानात् प्रश्रुतो भवि-
 ष्यति । 'इति' एवं पुरुषान्तरेण शस्त्रं होतुरवशं तथा भवेत् ॥

सर्पणं निवार्यानुमन्त्रणं विधत्ते—“तस्मात्तच्चैवासीनो ऽनु-
 मन्त्रयेत्”—इति । यस्मात्सर्पणे दोषाः सन्ति, तस्माद्यत्र पूर्वम्

* 'तदीयं' ख, न ।

अवस्थितः, तत्रैवासीन इतरेषां सर्पश्च मन्वीष्यानुमन्त्रयेत् ॥ तस्मिन् अनुमन्त्रये मन्त्रं दर्शयति—“यो देवाना मिह सोमपौघो यज्ञे बह्विषि वेद्यां तस्मापि भक्षयामसीति”—इति । ‘इह’ देशे क्रिय-
माप्सो. ‘यः’ सोमयागः, तस्मिन् या वेदिः, यच्च तत्तत्त्वं बर्हिः, तत्र सर्वदेवानां सम्बन्धी ‘सोमपौघः’ सोमयागरूपो बह्विष्यवमानात्सो यो भक्षोऽस्ति, तस्माद्यज्ञं वयं भक्षयामः । ‘इति’ एषोऽनुमन्त्रण-
मन्त्रः । तं प्रशंसति—“एव सु हास्त्रात्मा सोमपौघादनन्तरितो भवति”—इति । एव मेवानुमन्त्रणे सति ‘अस्य’ होतुः ‘आत्मा’ जीवः सोमपानात् कदाचिदप्यन्तस्त्रितो न भवति ॥

मन्त्रान्तरं च विधत्ते—“अथो ब्रूयात्सुखं मसि सुखं भूयास मिति”—इति । पूर्वोक्ताभ्याम्नादनन्तरं सुखमित्यादिकमपि मन्त्रं ब्रूयात् । हे बह्विष्यवमान ! यज्ञस्य त्वं ‘सुखं मसि यज्ञमध्ये सुखोऽसि, अतस्त्वत्प्रसादादहं मपि ‘सुखं’ सुखो भूयासम् । एत-
न्मन्त्रं प्रशंसति— “सुखं वा एतद्यज्ञस्य यद्बह्विष्यवमानः”—इति । स्तोत्रेषु सर्वेषु आद्यत्वाद्विष्यवमानस्य सुखत्वम्* । वेदनं प्रशंसति —“सुखं खेषु भवति श्रेष्ठः स्नानां भवति य एवं वेद”—इति । सुखत्वं लोकव्यवहारप्रवर्त्तकत्वम् । श्रेष्ठत्वं विद्यावित्तादिसम्पत्तिः ॥

अथ सवनीयपुरोडाशेषु येयं मैत्रावरुची पयस्सास्ति, तत्सद्भाव

* उत्तराश्वये बह्विष्यवमानसूक्तेभ्यस्त्रिभ्य ऊर्ध्वं यानि चत्वारि सूक्ताच्चावातानि, तानेव प्रादःसवने नायचसाक्षा गीयमानानि चत्वारि आम्बस्त्रीषाचुराश्वये । तत ऊर्ध्वं यानि नीचि सूक्तानि, तानेव माध्यन्दिनसवने नायचामहीयवरौरवयीषावश्रीश्चनसामभिर्गीयमानानि पञ्च माध्यन्दिनपवमानस्त्रीषाणि । तत आवातेषु चतुर्षु सूक्तेषु रथनर-वामदेव्य-गोधस-आश्वि-सामभिः सप्ताद्यानि चत्वारि वृद्धस्त्रीषाणि माध्यन्दिनसवनीयानेव । ततश्च तीयसवने नैवाणि नायक-संहित-सफ-पीप्पल-स्त्रावात्रान्नीगव-सामभिर्निष्पाद्यानि आर्भवपवमान-स्त्रीषाणि वदति ।

आपस्तम्बेन दर्शितः— “प्राञ्चशे प्रतिप्रस्थाता सवनौयान् निर्दि-
पति । सर्वे यवा भवन्ति साजार्थान् परिहाप्य । इन्द्राय हरिवते
धाना इन्द्राय पूषण्वते करणं सरस्वत्यै भारत्यै परिवाप मिन्द्राय
धुरोडाशं मित्रावरुणाभ्यां पयस्सा मिति”—इति (श्री० १२.४.४-६)।
ता मीतां पयस्सां प्रशंसितु माख्यायिका माह— “आसुरी वै
दीर्घजिह्वी देवानां प्रातःसवनं भवालेट्, तद्, व्यमाद्यत्, ते देवाः
प्राजिज्ञासन्तः ; ते मित्रावरुणावहुवन्,—युवमिदं निष्कुरुत मिति ;
तौ तथेत्यब्रूतां ; तौ वै वो वरं वृषावहा इति, वृषाया मिति ; तावेत
मेव वरं महृषातां,—प्रातःसवने पयस्सां ; सैनयोरेषा श्रुता ; वरवृता
ह्येनयोस्तद्यदस्यै विमत्तमिव तदस्यै समृद्धं ; विमत्तमिव हि तौ
तया निरकुरुताम्”—इति । दीर्घं जिह्वा यस्याः सा ‘दीर्घजिह्वी’,
असुरजातावुत्पन्नत्वात् ‘आसुरी’ । तथाच तत्सवकारा आमनन्ति—
“दीर्घजिह्वी वा आसुर्यास”-इति* । सा च देवानां सम्बन्धि
प्रातःसवनम् ‘भवालेट्’ स्वकीयया जिह्वया तस्यावलेहं कृतवती ।
तत् प्रातःसवनं विषजिह्वालेहनेन ‘व्यमाद्यत्’ विविधं भक्तं मभूत् ;
सर्वस्यापि सवनप्रयोगस्य विपर्यासो जातः । ते देवास्तत्परि-
हारोपायं ‘प्राजिज्ञासन्तः’ अर्क्येण विचारितवन्तः । विचार्य च
तत्परिहारसमर्थौ मित्रावरुणौ अभुवन्,—हे मित्रावरुणौ ! ‘युव’
शुवाम् उभौ ‘इदं’ प्रातःसवनं ‘निष्कुरुतम्’ निर्गतदोषं च कुरुतम् ।
तत् तावदङ्गीकृत्य देवेभ्यो वरं याचित्वा प्रातःसवनगतां पयस्सां

* ‘दीर्घजिह्वी वा इदं रघो वज्रहा’—इत्यादि ता० ब्रा० ११.६ । ‘नानं दीर्घजिह्वम्’
—इति अ० स० ८.१०.१.१ । ‘दीर्घजिह्वी च अन्धवि’—इति (पा० ४.१.१८) निपा-
तनादीकारः । महाभारते लिख्यमादिपर्वणि दानवीति, वनपर्वणि तु राक्षसीति ।

† ‘निर्गतविषाददोषं’ च ।

मेव स्वकीयवरत्नेन वृत्तवन्तौ । पयसि भवा भामिन्ना 'पयस्सा' ।
 'सा' एषा वरवृत्तत्वादेनयोः कदाचिदप्यविश्रुता । तत्र प्रातःसवने
 यदङ्गम् 'अस्मै' अग्नया दीर्घजिह्वा विमत्त मिव ऊत मासीत्,
 'तत्' सर्वम् 'अस्मै' अग्नौ, अग्नया पयस्त्रया सञ्चय मासीत् । यस्माद्
 विमत्त मिव स्मितं प्रातःसवनं 'तौ' मिषावरत्नौ 'तया' पयस्त्रया
 'निरञ्जुवतां' निवारितवन्तौ, तस्मात् सञ्चयिर्गुणा ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२२) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

देवानां वै सवनानि नाभ्रियन्त त एतान् पुरो-
 ळाशानपश्यन्ताननुसवनं निरत्रपरत्सवनानां धृत्यै
 ततो वै तानि तेषां मभ्रियन्त तद्यदनुसवनं
 पुरोळाशा निरुप्यन्ते सवनानां मेव धृत्यै तथा हि
 तानि तेषां मभ्रियन्त पुरो वा एतान् देवा अक्रत
 यत्पुरोळाशास्तत्पुरोळाशानां पुरोळाशत्वं तदाहु-
 रनुसवनं पुरोळाशान् निर्वपेदष्टाकपालं प्रातः-
 सवनं एकादशकपालं माध्यन्दिने सवने द्वादश-
 कपालं तृतीयसवने तथा हि सवनानां रूपं तथा

हृन्दसा मिति तत्तन्नादृत्य मैन्द्रा वा एते सर्वे
 निरुप्यन्ते यदनुसवनं पुरोळाशास्तस्मात्तानेकादश-
 कपालानिव निर्वपेत् तदाहुर्यतो घृतेनानक्तं
 स्यात्ततः पुरोळाशस्य प्राश्नीयात्सोमपीथस्य गुप्तै
 घृतेन हिवक्त्रेणेन्द्रो वृत्र महन्निति तत्तन्नादृत्य
 हविर्वा एतद्यदुत्पूतं सोमपीथो वा एष यदुत्पूतं
 तच्चात्तस्य यत एव कुतश्च प्राश्नीयात्सर्वतो वा एता
 स्वधा यजमान उपचरन्ति यदेतानि हवींष्याज्यं
 धानाः करम्भः परिषापः पुरोळाशः पयस्येति सर्वत
 एवैनं स्वधा उपचरन्ति य एवं वेद ॥ ५ (२३) ॥

अथ सवनौयपुरोडाशान् * विधातु मादौ कथा माह—
 “देवानां वै सवनानि नाघ्नियन्त ; त एतान् पुरोडाशानपश्यंस्ता-
 ननुसवनं निरवपन्सवनानां धृत्यै, ततो वै तानि तेषा मघ्नियन्त”
 इति । यानि प्रातःसवन-माध्यन्दिनसवन-द्वितीयसवनानि सन्ति,
 तानि त्रीणि देवाना मर्थे ‘नाघ्नियन्त’ नैव धृतानि, देवैरवरोधु
 मशक्यानि आसन् । ‘ते’ देवाः तद्वारणहेतून् पञ्च पुरोडाशान् दृष्ट्वा
 तान् प्रतिसवनं निरवपन् । तैः पुरोडाशैः तुष्टानि सवनानि
 देवाना मर्थे धृतान्यासन् ॥ आख्यायिकया प्रशस्य पुरोडाशान्
 विधत्ते— “तद्यदनुसवनं पुरोळाशा निरुप्यन्ते, सवनाना मेव

* ‘सवनेषु भवः सवनौयः । वपया प्रातःसवने चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यन्दिने, अह्ने-
 द्वितीयसवने इत्येवं यद्व्य’—इति आश्व० श्रौ० ५. ३. १. ४० ।

‘तुल्यै’ ; तथा हि तानि तेषां मभियन्त”-इति । ‘तत्’ तस्मादेवै-
र्निबद्धत्वाद्यदि यजमानैः प्रतिसवनं पुरोडाशा निरूप्येरन् तदा
स निर्वापः सवनानां धारणाय भवति । ‘तथा’ तेनैव हि प्रकारेण
‘तानि’ सवनानि ‘तेषां’ देवानां मर्त्ये भ्रियन्ते ; अतो मनुष्याणां
मपि निर्वाप एव धारणोपायः ॥

इदानीं पुरोडाशशब्दं निर्वक्षि—“पुरो वा एतान् देवा
अकृत, यत्पुरोडाशास्तत् पुरोडाशानां पुरोडाशत्वम्”—इति ।
पुरोडाशाः सन्ति ; एतान् देवाः ‘पुरो वै’ सोमाहुतिभ्यः पुरस्ताद्
देवाः ‘अकृत’ कृतवन्तः । तस्मात् पुरोडाशेति नाम सम्प्रबन्धम् ।
‘दा दाने’—इति धातुः*, पुरतो दीयमानं हविरित्यर्थः । यद्यप्यत्र
धानादिषु हविःषु चतुर्थ एव † पुरोडाशः, तथापि क्वचिन्त्यायेन
धानादीनां सर्वेषां पुरोडाशत्वोपचारः । यद्वा, पुरःशब्द एव
व्याख्येयः,—सवनानां धारणार्थं देवा एतानि हवींषि दुर्गमानि
पुराण्यकुर्वन्तेति । यदि पुरस्ताद् यदि वा पुराणि सर्वथापि पुरो-
डाशशब्दो निष्पद्यते ॥

अथ पुरोडाशस्वरूपविशेषं निर्धारयितुं पूर्वपक्ष माह—“तदा-
हुरनुसवनं पुरोडाशान् निर्वपेदष्टाकपालं प्रातःसवनं एकादश-
कपालं माध्यन्दिने सवने द्वादशकपालं तृतीयसवने ; तथा हि
सवनानां रूपं तथा ह्यस्य मिति”—इति । ‘तत्’ तेषु पुरोडाशेषु
पूर्वपक्षेण आहुः ;— प्रतिसवनं निर्वपणीयेषु पुरोडाशेषु क्रमेण

* ‘पुरो दाहते पुरोडाः’—इति सि० श्रौ० वे० ३ च० । पा० ३. २, ७१ ।

† “एतानि हवींषि—आज्यं, घाणाः, करम्भः, परिवापः, पुरोडाशः, पयस्वेति”—
इति (३८८ पृ० ८ पं०) श्रुतेर्यद्यपि पुरोडाशस्य पञ्चमत्वं गम्यते, परं सुत्तरस्य “घाणाः
करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयसेतेत्यत्र वै यज्ञो हविर्षतिः”—इत्यादिश्रुतेस्तुल्यं नैव ।

कपालसङ्काष्टत्वादिरूपा द्रष्टव्या । सवनानां रूपस्य तथाविध-
त्वात् । तच्च हृन्दोद्धारणं द्रष्टव्यम् । गायत्री, त्रिष्टुप्, जगती चेति
हृन्दांसि सवननिष्पादकानि ; “गायत्रं प्रातःसवनं०—०त्रिष्टुभं
माध्यन्दिनं सवनं०—०जगत् तृतीयसवनम्”—इति सुख्यन्त-
रात् * । तथा सति तत्तच्छब्दीगताक्षरसङ्काशुसारेण कपाल-
सङ्का युक्तेति † पूर्वपक्षः । तं निराकृत्य सिद्धान्तं दर्शयति—
“तत्तच्चाष्ट्य मैन्द्रा वा एते सर्वे निरूप्यन्ते, यदनुसवनं पुरोडाशा-
स्तस्मात्तानिकादशकपालानेव निर्वपेत्”—इति । पञ्चसु हविषु
धानादिषु मध्ये चतुर्थस्य पुरोडाशस्येन्द्रदेवताकत्वादेन्द्रशान्त्यै-
कादशकपाल एव प्रायेण विधीयते इति तत्पथव्रावणमात् ‡
अत्रापि त्रिष्वपि सवनेष्वेन्द्रान् पुरोडाशानिकादशकपालानेव निर्व-
पेत् । शास्त्रान्तरेऽपि विधिविलोमदोषेण § पूर्वपक्षं निराकृत्य
सिद्धान्तोऽभिहितः—“एकादशकपालानेव प्रातःसवनं कुर्यात्, एका-
दशकपालान् माध्यन्दिने सवने”—इत्यादि (तै० ब्रा० १.५.११.४.) ।

* आधावैश्व मष्टाकपालं निर्वपेत् प्रातःसवनस्याकाले सरस्वत्याव्यभागा स्वाहाईत्यव्य-
वर्धष्टाकपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं प्रातःसवनं स्रव तेनाप्नोति । आधा-
वैश्व मिकादशकपालं निर्वपेन्माध्यन्दिनस्य सवनस्याकाले सरस्वत्याव्यभागा स्वाहाईत्यव्यव-
वर्धिकादशकपालो भवतीकादशाक्षरा त्रिष्टुप् त्रिष्टुभं माध्यन्दिनं सवनं माध्यन्दिनं स्रव तेनाप्नोति । आधा-
वैश्व मष्टादशकपालं निर्वपेत्तृतीयसवनस्याकाले सरस्वत्याव्यभागा स्वाहाईत्यव्य-
वर्धद्विंशदशकपालो भवति द्वादशाक्षरा जगती जगत् तृतीयसवनं तृतीयसवनं स्रव तेना-
प्नोति”—इति तै० सं० २. २. ८ । भाष्येनित्य मन्मकाच्छ (तै० सं० १.८.२२.) द्रष्टव्यम् ।

+ अतएव युतं तैत्तिरीये— ‘तं वसवीऽष्टाकपालेन प्रातःसवने भिषज्यन्, वदा एकादश-
कपालेन माध्यन्दिने सवने, त्रिष्वेदेवा द्वादशकपालेन तृतीयसवने’—इति ब्रा० १.५.११.२ ।

‡ ‘विधीयते + + महीमादृङ् वाग्विसर्जतत्प्रयवावमाह’ च ।

§ तथाहि—‘स यदष्टाकपालान् प्रातःसवने कुर्यात्, एकादशकपालान् माध्यन्दिने सवने,
द्वादशकपालान् तृतीयसवने, विलोमं तथग्रस्य क्रियेत’—इति तै० ब्रा० १. ५. ११. ४ ।

आपस्तम्बसु शास्त्राभिद मनुस्मृत्य पञ्चदश मय्युदाहरति—“षष्टौ पुरोडाशकपालान्धेकादश माध्यन्दिने द्वादश तृतीयसवने । सर्वा-
मैन्द्रानेकादशकपालाननुसवन मेके समामनन्ति”—इति (श्रौ. १२. ४. १, २.) ॥

अथ तत्पुरोडाशमेव भक्ष्ये कश्चित् पूर्वपक्ष मुपपन्नमिति—
तदाहुर्यतो घृतेनानन्तं स्वात्ततः पुरोडाशस्य प्राञ्चीयास्त्रोमपौषस्य
गुप्तेर घृतेन हि वक्ष्येन्द्रो वृष महविति”-इति । तस्त्रोमपानस्य
रक्षणाय भवति । यस्मादिन्द्रो घृत मेव वक्षं कृत्वा तेन वृत्तं
हृतवान्, तस्मात् तस्य झूरत्वात् घृतरहितं सकृत् भक्ष्यमिति पूर्व-
पक्षिण आहुः । तं निराकृत्य सिद्धान्तं दर्शयति—“तत्तन्नाहृत्य”-
इतिर्वा एतच्चदुत्पूतं, स्त्रोमपौषो वा एव यदुत्पूतं, तस्माच्चस्य यत्
एव कुतश्च प्राञ्चीयात्; सर्वतो वा एता स्वधा यजमान मुपचरन्ति;
वदेतानि हवींषाण्यं धानाः करन्धः परिवापः पुरोडाशः पयस्त्रेति”
-इति । घृतरहितभाग एव भक्षणीय इति मतं नादरणीयम् ।
उत्पवनसंस्काररहितस्य घृतस्य वक्ष्येऽपि यदुत्पूतं घृतं तद्विरेव ।
किञ्च यदुत्पूतं तस्त्रोमपौषसदृश मेव । तस्मात् ‘तस्य’ पुरोडाशस्य
यतः कुतश्च घृतयुक्ताद् घृतरहिताद्वा यस्मात् कस्मादपि भागात्
प्राञ्चीयात् । आण्यं धानादीनि यानि हवींषि सन्ति, ता एताः
सर्वतः ‘स्वधा’ चक्षम्, तद्रूप एव भूत्वा यजमानम् ‘उपचरन्ति’
स्त्वन्ति ; तस्मात् सर्वतः प्राशन मुपपन्नम् । वेदनं प्रशंसति—
“सर्वत एवैनं स्वधा उपचरन्ति य एवं वेद”—इति ॥ ५ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२१)

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

यो वै यज्ञं हविष्पंक्तिं वेद हविष्पंक्तिना यज्ञेन
 राधोति धानाः करम्भः परिवापः पुरोळाशः पयस्वे-
 त्येष वै यज्ञो हविष्पंक्तिर्हविष्पंक्तिना यज्ञेन राधोति
 य एवं वेद यो वै यज्ञ मक्षरपंक्तिं वेद मक्षरपंक्तिना
 यज्ञेन राधोति सुमत्पद्मद इत्येष वै यज्ञो ऽक्षर-
 पंक्तिरक्षरपंक्तिना यज्ञेन राधोति य एवं वेद यो वै
 यज्ञं नराशंसपंक्तिं वेद नराशंसपंक्तिना यज्ञेन
 राधोति द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्य-
 न्दिनं सवनं सक्तन्नाराशंसं तृतीयसवनं मेष वै यज्ञो
 नराशंसपंक्तिर्नराशंसपंक्तिना यज्ञेन राधोति य एवं
 वेद यो वै यज्ञं सवनपंक्तिं वेद सवनपंक्तिना यज्ञेन
 राधोति पशुरुपवसथे त्रीणि सवनानि मशुरनूबन्ध-
 इत्येष वै यज्ञः सवनपंक्तिः सवनपंक्तिना यज्ञेन
 राधोति य एवं वेद हरिषा इन्द्रो धाना अत्तु
 पूषखान् करम्भं सरस्वतीवान् भारतीवान् परिवाप
 इन्द्रस्यापूप इति हविष्पंक्तिना यजत्वृक्सामे वा
 इन्द्रस्य हरी पशवः पूषान्नं करम्भः सरस्वतीवान्
 भारतीवानिति वागेव सरस्वती प्राणो भरतः परि-
 वाप इन्द्रस्यापूप इत्यन्नं मेव परिवाप इन्द्रिय मपूप

एतासा मेव तद्देवतानां यजमानं सायुज्यं सरूपतां
सलोकतां गमयति गच्छति श्रेयसः सायुज्यं गच्छति
श्रेष्ठतां य एवं वेद हविरग्ने वीहीत्यनुसवनं पुरो-
ळाशः स्विष्टकृतो यजत्यवत्सारो वा एतेनाग्नेः
प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोकं मजयदुपाम्नेः
प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं य एवं
वेद यच्चैवं विद्वानेतया हविष्यंक्त्वा यजते यजतीति
च यजतीति च ॥ ६ (२४) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे द्वितीयपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

विहितान् सवनीयपुरोडाशान् धानादिरूपान् प्रशंसति—
“यो वै यज्ञं हविष्यंति वेद हविष्यंतिना यज्ञेन राप्नोति ; —
धानाः, करन्धः, परिवापः, पुरोळाशः पयस्सेत्सेष वै यज्ञो हवि-
ष्यंतिर्हविष्यंतिना यज्ञेन राप्नोति य एवं वेद”—इति । हविषां
धानादिद्रव्यरूपाणां पंक्तिः समूहो यस्मिन् सोमयागे सोऽयं ‘हवि-
ष्यंतिः’ ; तादृशं यज्ञं यो वेद, स तथैव तादृशेन यज्ञेन सष्ट्वो
भवति । ऋष्टा यवतच्छुला ‘धानाः’ । तदाहापस्तम्बः— “कपा-
लानां मुपधानकाले प्रथमकपालमग्नेषु धानार्थं लाजार्थं कपाले
अधिश्रित्य तच्छुलानोप्य धानाः करोति । ब्रीह्रीनोप्य लाजान्
करोति । पुरोडाशं मधिश्रित्यामिच्छावत्पयसां करोति । उद्वा-
सनकाले धाना उद्वास्य विभागमग्नेषु विभज्यार्धां आग्नेन
संयुतीति । अर्धाः पिष्टानां मावृता सक्तून् करोति । मन्त्रं संयुतं
करन्ध इत्याचक्षते । लाजान् परिवाप इति । नखैर्लाजेभ्यः

सुषान् संहरति”—इति (श्री० १२. ४. ८—१४.) । पुरोडाशः प्रसिद्धः ; अन्ये धाना-करन्ध-परिवाप-पयस्या-शब्दा आपस्तम्बेन व्याख्याताः । एतैर्हविर्भिर्युक्ता यज्ञो हविर्पंक्तिः । हविर्पंक्ति-नेत्यादि पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् । यद्वा पूर्वं वेदनपूर्वकानुष्ठान-प्रशंसा, इह तु वेदनमात्रप्रशंसा द्रष्टव्या । हविषां पञ्चसंस्थानां समूहरूपा या पंक्तिः, सा शाखान्तरेऽप्याज्जाता—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति,—नर्घा न यक्षुषा पंक्तिराप्यते ऽथ किं यज्ञस्य पांक्तत्वं मिति ? धानाः, करन्धः, परिवापः, पुरोडाशः, पयस्या ; तेन पंक्तिराप्यते ; तद्यज्ञस्य पांक्तत्वम्”—इति (तै० सं० ६. ५. ११. ४, ५.) । अन्वर्थवादेन धानादीनां पुरोडाशद्रव्याणां विधि-बन्धेतव्यः ॥

अनेनैव न्यायेनाक्षराणां पञ्चानां विध्युन्नयनं दर्शयति—“यो वै यज्ञ मक्षरपंक्तिं वेदाक्षरपंक्तिना यज्ञेन राध्नोति ;—सुमत्पद्मगद इत्येष वै यज्ञो ऽक्षरपंक्तिरक्षरपंक्तिना यज्ञेन राध्नोति य एवं वेद”—इति । पञ्चसंख्याकानां मक्षराणां समूहोऽक्षरपंक्तिः । ‘सु’-इत्येक मक्षरम्, ‘मत्’-इति द्वितीय मक्षरम्, ‘पद्’-इति तृतीय मक्षरम्, ‘वक्’-इति चतुर्थ-मक्षरम्, ‘दे’-इति पञ्चम मक्षरम् ; तान्येतान्ध-क्षराणि होढजपादौ प्रयोक्तव्यानि * । तथाच सम्प्रदायविद आहुः—

“एतद्दोढजपाख्यस्य त्वादितो ऽक्षरपञ्चकम् ।

एकैक मक्षरं चात्र परस्य ब्रह्मणो वयुः ॥

‘सु’ पूजितं, ‘मत्’ प्रद्वष्टं, ‘पत्’ सर्वव्यापि, तच्च ‘वक्’—सर्वस्य वक्तृ ब्रह्मैव, ‘दे’ फलानां प्रदाढ तत् ॥”—इति ।

अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

* “पराङ्मुख्यार्थावगते सुमत्पद्मगदे”—इत्यादि आत्र० श्री० ५. ८. १ ।

तथा पञ्चविधनारागसंस्त विध्युचयनं दर्शयति—“यो वै यज्ञं नारागसंपत्तिं वेद, नारागसंपत्तिना यज्ञेन राप्नोति ; द्विना-
रागसं प्रातःसवनं, द्विनारागसं माध्यन्दिनं सवनं, सप्तनारागसं
तृतीयसवनं मेव वै यज्ञो नारागसंपत्तिर्नारागसंपत्तिना यज्ञेन
राप्नोति य एवं वेद”—इति । भक्षिताप्यायितानासादितानां
चमसानां नारागसंस्तः संज्ञा । अत उक्त माचार्येण *—“आप्या-
यितांचमसांसादयन्ति, ते नारागसां भवन्ति”—इति । (श्री० ५.
३. ३०.) । भक्षितेषु चमसेषु पुनः पूरणं माप्यायनम् । तथा-
विधाचमसाः प्रातःसवने द्विः प्रयुज्यन्ते, तथा माध्यन्दिनसवने-
ऽपि ; तृतीयसवने तु सप्तदेव ; एवं पञ्चसंस्थोपेतत्वात् नारागसानां
पत्तिर्यज्ञे विद्यते ॥

तथैव सवनपत्तिं दर्शयति—“यो वै यज्ञं सवनपत्तिं वेद,
सवनपत्तिना यज्ञेन राप्नोति ; पशुरपवसथे चीणि सवनानि
पशुरनूबन्थ इत्येष वै यज्ञः सवनपत्तिः ; सवनपत्तिना यज्ञेन
राप्नोति य एवं वेद”—इति । परेदुर्यस्यमाचस्त यजमानस्य
समीपे पूर्वदुर्देवतास्तदीयं यज्ञं प्रतीक्षमाणा वसन्ति ; तस्मात्
‘उप’ समीपे वसन्त्यस्मिन्दिवस इति पूर्वदिवसः ; उपवसथास्थे
पूर्वदिवसे यः पशुरनूषोमीयः, सोऽप्यत्र सवनसमीपवर्त्तित्वा-
त्सवनत्वेन गच्छति । प्रातःसवनादीनि तु त्रीणि प्रसिद्धान्येव सव-
नानि । सवनेभ्य ऊर्ध्वं मनुष्योऽनुबन्धाख्यः पशुरपि पूर्ववत्सव-
नत्वेन गच्छति । अतः पशूनां सवनानां पत्तया समूहेन तुतो
यो यज्ञ एष एव सवनपत्तिः । एवं हविष्पत्ति-प्रसङ्गेनाक्षर-

* एतावत्कारेण आचलायनेति यावत् । तत्र “अप्यर्थ उपवस”-इत्यादीनि तृणाणि
इत्येवम् ५.३.२-३० ।

पंक्तिर्नराशंसपंक्तिः सवनपंक्तिश्चेत्तावदभिहितम् । एतदेवाभिप्रेत्य
तत्र तत्र “पांक्तो यज्ञः”—इति श्रूयते ॥

अथ प्रकृतानां सवनीयपुरोडाशानां क्रमेष याज्यां विधत्ते—
“हरिवां इन्द्रो धाना अस्तु, पूषस्त्रान् करभं, सरस्वतीवान् भारती-
वान् परिवाप, इन्द्रस्यापूष इति हविष्पंक्त्या यजति”—इति ।
हरिनामानौ हविष्मन् अस्तु इति ‘हरिवान्’ इन्द्रः । सोऽयं
धानाः ‘अस्तु’ भक्षयतु । सेयं प्रथमहविषो याज्या । पोषकत्वात्
पशवः पूषञ्छब्देनोच्यन्ते, तत्त्वामी देवः ‘पूषस्त्रान्’ । स तु करभम्,
अस्त्वित्यनुवर्त्तते । सेयं द्वितीयहविषो याज्या । सरस्वती वाक्,
सास्त्रास्त्रीति देवविशेषः ‘सरस्वतीवान्’ । स एव ‘भारतीवान्’—
शरीरभरणाद्भरतः प्राणः, तस्य सम्बन्धिनौ देहे ऽवस्थितिर्भारती,
तदुक्तो देवो ‘भारतीवान्’ । अयं विशेषणद्वयोपेतो देवः ‘परि-
वापः’ परिवापाख्यं हविरस्तु । इयं तृतीयस्य हविषो याज्या ।
इन्द्रस्य ‘अपूषः’ पुरोडाशः, प्रिय इति शेषः । तथा सतीन्द्रोऽपूष
मस्त्वित्यर्थादवगम्यते । सेयं चतुर्थहविषो याज्या । पञ्चमहविः-
स्वरूपायाः पयस्सायाः शास्त्रान्तरादत्रोपसंहर्तव्या ॥ एवं ‘हवि-
ष्पंक्त्या यजति’ हविष्पंक्तिविषयां याज्यां पठेदित्यर्थः ॥

प्रथमयाज्यां व्याचष्टे— “ऋक्सामे वा इन्द्रस्य हरौ, पशवः
पूषाकं करभः सरस्वतीवान् भारतीवानिति ; वागेव सरस्वती, प्राची

॥ उपरिष्ठादिहैव २.२.२ । अतः ब्रा० १.१.२.१६ । तै० सं० ७. १. १०. ४ ।

+ तथाहि तैत्तिरीयकम्—“तद्विन्नी धानाभिरभिषिष्यतान्, पूषा करभेच, भारती
परिवापेच, मिषावचची पयस्त्रया”—इति ब्रा० १. ५. ११. २ । ‘धाना ऋटयवाः, करभी
वपिष्ट नाज्यसंयुतम्, परिवापी जाजाः, पयसा आनिषा’—इति च तत्र सा० भा० । “पयसा
भवति पयो हि वा एतन्नादपक्रामति”—इति च पयसप्रासरूपमुक्तिः तै० सं० २. २. ११. २ ।

भरतः, परिवाप इन्द्रस्यापूप इत्यत्र मेव परिवाप इन्द्रिय मपूपः”—
इति । ऋग्देवता सामदेवता चेत्युभयदेवतारूपाविन्द्रस्याग्नी ;
अतो हरिवानिति मन्त्रोक्तिरित्यर्थः । द्वितीययाग्यां व्याचष्टे—
पश्य इति । पोषकत्वात्पशूनां पूषत्वम्, स्वादु पोषकत्वात् कर-
णस्याकत्वम् । अतः पशुसामिनः करणो योग्य इत्यर्थः । तृतीय-
याग्यां व्याख्यापूर्वं व्याचष्टे— स्वरस्वतीवानिति । अत्र स्वरस्वती-
वान् भारतीवानिति व्याख्येय मन्त्र वागित्वादिना तद्व्याख्यानं
क्रियते । ‘वागेव स्वरस्वती’-इत्येतं लोकप्रसिद्धम् ; न त्वत्र किञ्चि-
द्व्यक्तं मन्त्रीत्येवमन्वयार्थः । शरीरभरणहेतुत्वात् प्राची भरत-
शब्दवाच्यः, तदीयवृत्तिर्भारती । तदुभयोपेतं मन्त्रत्वयस्यार्थ इति
द्रष्टव्यम् । द्वितीययाग्याया उत्तरार्धं चतुर्थयाग्यां चानूय व्याचष्टे—
परिवाप इति । परिवापशब्दवाच्यानां साजानां सदुत्वेनात्तुं
सुकरत्वादन्यत्वम् । इन्द्रियवृत्तिहेतुत्वादपूपस्येन्द्रियत्वम् । अथ
हरिपूषादिविशेषरूपदेवताभिदायाग्याभेदेऽपि यजनीयविशेषस्य
इन्द्रस्य एकत्वादेकयाग्यात्व मभिप्रेत्य हविर्गन्तव्या यजतीत्येक-
प्रधानविधिरिति द्रष्टव्यम् * ॥

होतुवृत्तयाग्यावेन्द्रेण प्रशंसति— “एतासा मेव तद्देवतानां यज-
मानं सायुज्यं सरूपतां ससोक्ततां गमयति,— गच्छति त्रैयसः
सायुज्यं, गच्छति श्रेष्ठतां य एवं वेद”—इति । य एवं वेदिता होता
यजमान मिन्द्रादिदेवतानां ‘सायुज्यं’ सहवासं, ‘सरूपतां’ समान-
शरीरत्वं, ‘ससोक्तताम्’ एकसोक्तावस्थानं च प्रापयति,—स्वयं च

* अतएव श्रूयते—‘अथ यजादितेषां’ इतिवा मिन्द्र मेव यजन्तीति एता ईदं
देवता इति श्रूयान्—इति तै० ब्रा० १.५.११. ८ । ‘यजादिताः सर्वा देवता एन मिन्द्र मुप-
जीवन्तीति श्रेयः, तच्चादिन्द्रस्यैव धानादिहविःस्नानिर्वा युक्तम्’—इति च तत्र सा० भा० ।

होता 'धेयसः' अतिप्रशस्तस्त्रेह्रादेः 'सामुज्यं' सहवासं प्राप्नोति,
भागाधिक्येन श्रेष्ठतां च प्राप्नोति ॥

सवनीयपुरोडाशसम्बन्धिनः स्विष्टकृतो याज्यां विधत्ते—
“हविरग्ने वीहीत्यनुसवनं पुरोडाशः स्विष्टकृतो यजति”—इति ।
हे अग्ने ! इदं मन्त्राभिर्दत्तं हविः 'वीहि' भक्षय । एता मेव
विष्वपि सवनेषु याज्यां पठेत् ॥ एता मेव प्रशंसति— “अव-
त्सारो वा एतेनाग्नेः प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोकं मजयदु-
पाग्नेः प्रियं धाम गच्छति जयति परमं लोकं य एवं वेद, यश्चैवं
विद्वानेतया यजते हविष्यं तथा यजतीति च यजतीति च”—इति ।
अवत्सारनामकः कश्चिद्विषः हविरित्येतेन मन्त्रेणान्निदेयतायाः प्रियं
स्थानं प्राप्य तत ऊर्ध्वं ततोऽप्युत्कृष्टं लोकं जितवान् । अथ सर्वत्र
यजुःस्वरूपैव याज्या । तदेतन्मन्त्रवेदनं तत्पूर्वकं मनुष्ठानं च
प्रशंसति— उपान्नेरिति । यस्यात्र वेदिनः फलतया हविष्पत्तिं
स्वार्थं मनुष्ठितो यजमानस्य, परार्थं याज्यां पठतो होतुश्च फलं
भवति । उभयविवक्षयात्मनेपदपरस्मैपदप्रयोगः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऐतरेय-
ब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमार्थोऽथतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

देवा वै सोमस्य राज्ञो ऽग्रपेये न समपाद-
यन्नहं प्रथमः पिबेय महं प्रथमः पिबेय मित्येवाक्का-
मयन्त ते सम्पादयन्तो ऽब्रुवन् इन्ताजि मयाम स
यो न उज्जेष्यति स प्रथमः सोमस्य पास्यतीति
तथेति त आजिमयुक्तेषा माजिं यता मभिसृष्टानां
वायुर्मुखं प्रथमः प्रत्यपद्यताथेन्द्रो ऽथ मित्रावरुणा-
वथाश्विनौ सो ऽवेदिन्द्रो वायु मुहै जयतीति
त मनु परापतत्स ह नावथोऽप्ययावेति स नेत्यब्रवीद-
ह मेवोज्जेष्यामीति तृतीयं मे ऽथोऽप्ययावेति नेति
हैवाब्रवीदहमेवोज्जेष्यामीति तुरीयं मे ऽथोऽप्ययावेति
तथेति तं तुरीये ऽत्यार्जतं तत्तुरीयभागिन्द्रो ऽभवत्
त्रिभाग्वायुस्तौ सहैवेन्द्रवायू उदजयतां सह मित्रा-
वरुणौ सहाश्विनौ त एषा मेते यथोऽजितं भक्षां
इन्द्रवायोः प्रथमो ऽथ मित्रावरुणयोरथाश्विनोः स
एष इन्द्रतुरीयो यज्ञो गृह्यते यदैन्द्रवायवस्तदेतदृषिः
पश्यन्नभ्यनूवाच नियुत्वा इन्द्रसारथिरिति तस्माद्वा-

प्येतर्हि^१ भरताः सत्त्वनां वित्तिं प्रयन्ति^१ तुरीये हैव
सङ्गृहीतारो वदन्ते^१ ऽमुनैवानूकाशेन^१ यदद इन्द्रः
सारथिरिव भूत्वोदजयत्^१ ॥ १ (२५) ॥

अपोनपत्नीयतच्छेव उपांश्चादिग्रहा अपि ।

सवनीयाः पुरोडाशाः पवमानाय सर्पचम् ॥

इदानीं मैत्रवायवादीन् हि देवत्वान् ग्रहान् विधातु मास्त्रा-
यिका माह— “देवा वै सोमस्य रात्रौ अग्रपेये न समपादयन्-
श्चम्यमः पिबेय महम्यमः पिबेय मित्वेवाकामयन्तः ; ते सम्पाद-
यन्तो ऽब्रुवन्,—इत्ताजि मयाम स यो न उज्जेयति, स प्रथमः
सोमस्य पास्वतीति ; तथेति ; त आजि मयुस्तेषां माजिं यता
मभिसृष्टानां वायुर्मुखम्यमः प्रत्यपद्यताथेन्द्रो ऽथ मित्रावरुणा-
वयाश्चिनी”—इति । पुरा कदाचिद् देवाः सोमस्य ‘अग्रपेये’
प्रथमपाने निमित्तभूते सति ‘न समपादयन्’ सम्पादनं सम्पत्तिं
न प्राप्ताः, किन्तु अह मेव प्रथमः पिबेय मिति सर्वेऽप्यकामयन्तः ;
सर्वे समयवन्धपुरःसरम् ‘आजि’ धावनावधिं कश्चिद् वृक्षं पाषाण
मन्यद्वा किञ्चिद् ‘अयाम’ प्राप्नुवाम । स यो यः कश्चिदपि ‘नः’
अस्माकं मध्ये ‘उज्जेयति’ तस्मिन् धावने उत्कर्षेण जयं प्राप्स्यति,
स एक एव प्रथमो भूत्वा ‘सोमस्य’ सोमं पास्वति । ते देवाः
तथेत्वङ्गीकृत्य ‘आजि’ धावनमर्यादाम् ‘अयुः’ प्राप्तवन्तः । आजिं
‘यतां’ प्राप्नुवतां अभिसृष्टानां मभितः प्रवृत्तानां तेषां मध्ये वायुः
प्रथमो भूत्वा ‘मुखम्’ अवधेः सम्मुखं प्रत्यपद्यत । वायोः पृष्ठतः
इन्द्रः, तस्य पृष्ठतो मित्रावरुणौ, तयोः पृष्ठतोऽश्विनौ । एवं
क्रमेण सर्वे धावनं प्रारब्धवन्तः । तस्मिन् धावने वायोरिन्द्रस्य च

वरुणं संवाहं दर्शयति— “सो ऽवेदिन्द्रो वायुं मुहं जयतीति ; तं मनु परापतत् ; सह नावजोऽजयावेति ; स नेत्वन्नवीदह मेवोऽजेनामीति ; तृतीयं मे ऽवोऽजयावेति ; नेति ह्रीवन्नवीदह मेवोऽजेनामीति ; तुरीयं मे ऽवोऽजयावेति ; तवेति ; तं तुरीये-
ऽत्सार्जतं ; तत्तुरीयभानिन्द्रो ऽजवत् त्रिभान्वासुः”—इति । अयं वायुइत्यर्थेन जयत्येवेति स इन्द्रः ‘अवेत्’ सम्मनसि ज्ञातवान् । ज्ञात्वा च ‘तं’ वायुम् ‘अनु’ वृत्ततः ‘परापतत्’ सहसैवाभावत् । अगत्वा चेद मुक्तवान्—हे वायो ! ‘मी’ आकथोऽमयोः सह सोम-
यान् मसु,—तवाहं न ममार्धम् । अथ तस्मात् कारणात् भावा-
न्भूमी सहैषोऽजयेन जयं प्राप्नुवावेति । ‘सः’ वायुः ‘नेति’ निराकृत्य
अहं मेक एवोऽजेनामीत्यन्नवीत् । ततः स इन्द्र एव मुवाच,—
ममार्धं माम्भूत् किन्तु ‘तृतीयं’ त्रिषु भावेषु भावो ऽसु, तव ह्री-
भावी । अथैवं सति सहैवावा मुज्जयावेति । पुनरपि बेल्लेन
निराकृत्य स वायुरहं मेवोऽजेनामीत्यन्नवीत् । ततः स इन्द्रः पुन-
रप्युवाच,—तृतीयो माम्भूत् किन्तु मे ‘तुरीयं मसु’ चतुर्थीं जामी
ऽसु, तव त्रयो भावाः । अथैवं सत्वावा मुभावुज्जयावेति । ततो
वायुरङ्गीकृत्य ‘तम्’ इन्द्रं ‘तुरीये’ चतुर्थभागे ‘अत्सार्जतं’ प्रतिशयेन
स्थायितवान् । तस्मात्कारणादिन्द्रचतुर्थींशभागभूत्, वायुरंशत्रय-
भागवान् ॥

अथ विजयक्रमेण सोमपानक्रमं दर्शयति— “तौ सहैवेन्द्रवायू
उदजयतां, सह मित्रावरुणौ, सह अश्विनौ ; त एषा मेने यथोऽजितं
अचाः,—इन्द्रवायोः प्रथमो ऽथ मित्रावरुणवोरवाश्विनोः”—इति ।
इन्द्रवायू उभौ सहैव ‘उदजयतां’ धावता मवधिदेशं प्राप्नुतः ।
तयोः वृत्ततो मित्रावरुणौ सह प्राप्नुतः । तयोः वृत्ततो ऽश्विनौ सह

प्राप्नुतः । 'एषां' देवानां 'यजोञ्जितम्' तत्तज्ज्य मनतिक्रमस्य त एते 'भक्षाः' सोमपानरूपाः अभवन् । इन्द्रवायोः प्रथमं सोमपानम्, ततो मिषावचचयोः सोमपानम्, ततोऽश्विनोः सोमपानमित्येवं द्विदेवत्वग्रहाणां क्रमो व्यवस्थितः ॥

इदानीं मैत्रवायवग्रहं विधत्ते— “स एव इन्द्रतुरीयो ग्रहो षष्ठ्यते यदैन्द्रवायवः”—इति । सोऽयं मिन्द्रवायुदेवताको ग्रहः, स एव 'इन्द्रतुरीयः' इन्द्रस्य तुरीयभागो यस्मिन् ग्रहे सोऽयं मिन्द्रतुरीयः, तादृशं ग्रहं षष्ठ्यीयात् ॥

उक्तभागविशेषं मन्त्रसंवादेन दृढयति— “तदेतद्वपिः पञ्च-
मभ्यनूवाच, नियुत्वा इन्द्रसारधिरिति”—इति । तदेतच्चतुर्थभागत्वं दिव्यदृष्ट्या पञ्चम् कश्चिन्मन्त्रात्मकं वपिः *, तेन मन्त्रेण 'अभ्यनू-
वाच' साकल्येन तदुक्तवान् । नियुत्त्वानित्वादिको मन्त्रः (सं० ४. ४६. २.) । नियुत्त्वच्छब्दो वायुसम्बन्धिनां मन्त्राणां वाचकः ; “अथ वायुं नियुतः सद्यत स्वाः”—इत्यादिमन्त्रेष्वभिधानात् (सं० ७. ८०. १.) । नियुतो यस्य वायोः सन्ति, सोऽयं 'नियुत्वा' † । इन्द्रः सारधिर्यस्य वायोः, सोऽयम् 'इन्द्रसारधिः' । अथ सारधित्वाभिधानादिन्द्रस्य चतुर्थभागप्राप्तिर्दर्शिता ॥

उक्तं मन्त्रं लोकव्यवहारेण दृढयति— “तस्माद्वाप्येतर्हि भरताः सत्त्वनां वित्तिं प्रयन्ति ; तुरीये ह्येव सङ्गृहीतारो वदन्ते ऽमुनेवानूकाशेन,—यदद इन्द्रः सारधिरिव भूत्वोद-
जयत्”—इति । यस्मात् सारधिरूपस्येन्द्रस्य चतुर्थभागः पूर्वं प्राप्तः, 'तस्मात् धा' तत एव कारणात् 'एतर्ह्यपि' इदानीं मपि 'भरताः'

* इह कर्तृकरणवीरिकत्वं सुपगतं सायबसेत्याख्यीचम् ।

† 'नियुतो वायोः'—इति निघ० १. १५. १० ।

भरः सङ्ग्रामः तं तन्वन्ति विस्मारयन्तीति भरता योधारः । 'सत्त्वनां'
सारधीनां 'वित्ति' वेतनां जीवितरूपाम् 'प्रयन्ति' प्रकर्षेण
सम्पादयन्ति । ते च 'सङ्गृहीतारः' सारवयः 'तुरीये हेव' दुष्ट-
सत्त्वस्य द्रव्यस्य चतुर्थभाग एव 'वदन्ते' अस्माकं मेतावदुचित मिति
कथयन्ति । तदौचित्ये युक्ति माह — 'अमुनेव' पूर्वोक्तेनेव 'अनू-
काशेन' दृष्टान्तेन । स एव दृष्टान्तो यदद इत्यादिना सटीक्रियते ।
यस्मात् कारणादिन्द्रो वायोः सारयिरिव भूत्वा 'अदः' चतुर्थीग्रहणं
सोमात्मकं धनं मुदजयत्, तस्मात्तोक्तेऽपि तथैव प्रवृत्त मित्यर्थः ॥१॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
प्रथमः खण्डः ॥ १ (२४) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

ते वा एते प्राणा एव यद् हि देवत्वा वाक् च
प्राणश्चैन्द्रवायवश्चक्षुश्च मनश्च मैत्रावरुणः श्रोत्रं
आत्मा चाश्विनस्तस्य हैतस्मैन्द्रवायवस्याप्येकेऽनुष्टुभौ
पुरोनुवाक्ये कुर्वन्ति गायत्र्यौ याज्ये वाक् च वा
एष प्राणश्च यही यदैन्द्रवायवस्तदपि छन्दोभ्यां
यथायथं कल्पस्येते * इति तत्तन्नादृत्यं व्यृष्टं वा

* 'कल्पस्येते' क, ग, छ ; टी० ख, टी० ग ।

एतद्वक्ष्ये क्रियते यत्र पुरोनुवाक्या ज्ञायसी
 याज्यायै यत्र वै याज्या ज्ञायसी तत्समृद्धं मयो
 यत्र समे यस्यो तत्कामाय तथा कुर्यात्प्राणस्य
 च वाचस्याचैव तदुपाप्तं वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्ये-
 न्द्रवायव्युत्तरैव याज्ययोः सा या वायव्या तस्मा
 प्राणं कल्पयति वायुर्हि प्राणो ऽथ यैन्द्रवायवी तस्यै
 यदैन्द्रं पदं तेन वाचं कल्पयति वाग्धौन्द्र्यपो तं
 काममाप्नोति यः प्राणे च वाचि च न यज्ञे विषमं
 करोति ॥ २ (२६) ॥

ययैन्द्रवायवमैषावहवाग्धौन्द्र्यनास्थान् हिदेवत्यग्रहान् प्राणरूप-
 त्वेन प्रशंसति— “ते वा एते प्राणा एव यद् हिदेवत्याः”—इति ।
 तेषां त्रयाणां प्राणरूपत्वं विभज्य दर्शयति— “वाक् च प्राणयैन्द्र-
 वायव्यश्चक्षुश्च मनश्च मैषावहश्चः श्रोत्रं चात्मा चाग्निः”—इति ।
 उच्छ्वासादिवृत्तिभेदवर्ती वायुः प्राणः । वागादीनौन्द्रियाणि ; तेषां
 प्राणरूपत्वाभावेऽपि प्राणाधीनवृत्तिसाभत्वेन पूर्वच प्राणा इति
 निर्देशः कृतः । इमं मर्थं वाजसनेयिन आमनन्ति— “त एतस्त्वैव
 सर्वे रूपं सभवंस्तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणाः”—इति (शत०
 ब्रा० १४.४.१.१२. *) । तत्र वायुरूपो मुखः प्राणो वाक् चेत्ये-
 तदुभयं यैन्द्रवायवग्रहस्वरूपम् । चक्षुर्मनश्चेतीन्द्रियद्वयं मैषावहश्च-
 यग्रहस्वरूपम् । श्रोत्रं जीवात्मा चेतुरभयमाग्निग्रहस्वरूपम् ॥

* “पञ्चधा विधितो वा अथ शीर्षेण प्राणो मनी वाक् प्राणश्चक्षुः शीर्षम्”—इत्यादि च
 शत० ब्रा० ८.२.२.३ ; १.५.२.३ ; १.१.२.१८-२१ ; ५.२.४.१० ; ११.७.१.७ ; १३.१.७.२ ।

यस्यमाचयान्वानुवाक्योपयोगित्वेन प्राचरूपतया प्रस्येन्द्र-
वायवग्रहस्य याज्यानुवाक्ये विधातुं पूर्वपक्षमाह— “तस्य हेत-
स्येन्द्रवायवस्याप्येके ऽनुष्टुभी पुरोनुवाक्ये कुर्वन्ति, गायत्री याज्ये”
-इति । योऽयं मैन्द्रवायवग्रहः पूर्व मुक्तः, तस्यैके च याग्निकाः
अनुष्टुप्छन्दस्के ऋची पुरोनुवाक्ये कृत्वा गायत्रीछन्दस्के ऋची
याज्ये इति कुर्वन्ति । ‘अपि’ शब्दे वानर्थकः, यदापि कुर्व-
न्तीत्येवं पूर्वपक्षानुवादाद्यौ वा । तेषां पूर्वपक्षिणा मभिप्रायं दर्श-
यति— “वाक् च वा एष प्राचश्च ग्रहो यदेन्द्रवायवस्तदपि
छन्दोभ्यां यथायथं कल्प्येते इति”—इति । योऽयं मैन्द्रवायवग्रहः,
स एष प्राचात्मकः ; तत्रेन्द्रो वाची व्याकरणरूपायाः कर्त्ता, “ता
मिन्द्रो मध्यतो वाचं व्याकरोत्”—इतिश्रुत्यन्तरात् (तै० सं० १.
४. ७. ४.७) । अतः इन्द्रद्वारा वायूपत्वम् ; “यः प्राचः स वायुः”—
इतिश्रुत्यन्तरात् * प्राचरूपत्वम् । तावुभावपि ययोक्ताभ्यां अनुष्टुप्-
गायत्रीछन्दोभ्यां ‘यथायथं’ स्वस्वसम्बन्धं मनतिक्रम्य ‘कल्प्येते’
अस्थितौ भविष्यतः । “वाग्वा अनुष्टुप्”—इतिश्रुत्यन्तरात् (प० ३.
२, ४.) अनुष्टुप्छन्दसो वायूपत्वम्, “प्राची वा गायत्री”—इति-
श्रुत्यन्तराद्वायव्याः प्राचरूपत्वम् । अत्र मन्त्रविशेषाः शास्त्रान्तरे
द्रष्टव्याः ‡ । सोऽयं पूर्वपक्षिणा मभिप्रायः ॥

पूर्वपक्षविराकरचपूर्वकं सिद्धान्तं दर्शयति— “तत्तत्तादृशं ;
कृत्वा वा एतच्चक्षुः क्रियते,—यत्र पुरोनुवाक्या ज्ञायसी याज्यावे ;

* “ता मिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्”—इति संहितापाठः । १ का० ४ म० ४ अनु०-
मात्रं अस्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

† “यो च प्राचः स वायुः + + + अथ वे प्राची योऽयं पवते”—इति ब्रत० ब्रा० ५.२.४.२ ।

‡ “वा वाची भूय वृषिपाः”—इत्यादयः तै० सं० १ का० ४ म० ४ अनु० ।

यन्न वै याज्या ज्ञायसी तत्सृष्ट, मयो यन्न समे ; यस्मै तत् कामाय तथा कुर्यात्, प्राणस्य च वाचसात्रैव तदुपात्तम्”—इति । ‘तत्’ पूर्वपक्षमतं नादरणीयम् । तत्र हेतुद्वयते.— यस्मिन् कर्मणि याज्यायाः सकाशात् पुरोनुवाक्साक्षरैरभ्यधिका, तत्कर्म ‘व्यूहं’ सृष्टद्विरहितम् ; पूर्वपक्षिणसाक्षान्यूनां याज्यां पुरोनुवाक्सा मधिकां कुर्वन्ति ; तस्मादेतन्नत मयुक्तम् । ‘अत्र वै’ यस्मिंस्तु कर्मणि पुरोनुवाक्सायाः सकाशात् अभ्यधिका याज्या भवति, ‘तत्’ कर्म सृष्टम् । अपि च यन्न कर्मणि याज्यानुवाक्ये समे भवतः, तदपि कर्म सृष्टम् । साम्यपक्षेऽन्योऽपि गुणोऽस्ति, तत्कव मिति तदुच्यते,— ‘प्राणस्य च वाचस्य’ प्राणवाचोर्मध्ये यस्य यस्य वस्तुनः ‘कामाय’ अपेक्षितफलसिद्धये ‘तत् तथा कुर्यात्’ तेन पूर्वोक्तप्रकारेणाष्टुङ्गायचीजन्य मनुष्ठानं पूर्वपक्षिणः कुर्वन्ति, तत्सर्वं विफलम् । तत्रैव याज्यानुवाक्ययोः साम्यानुष्ठान एव ‘उपात्तं’ शीघ्रं प्राप्तं भवति । तस्मात् साम्यपक्ष एवादरणीय इत्यर्थः । साम्य-पक्षे पूर्वपक्षभिप्रेतं प्रयोजनं कथं सिध्येदित्याशङ्क्याह— “वायव्या पूर्वा पुरोनुवाक्यैन्द्रवायव्युत्तरैव याज्ययोः ; सा या वायव्या तया प्राणं कल्पयति, वायुर्हि प्राणो, इयं यदैन्द्रवायवौ तस्यै यदैन्द्रं पदं, तेन वाचं कल्पयति, वाग्धैन्द्रुपो तं काम माप्नोति यः प्राणे च वाचि च ; न यन्ने विषमं करोति”—इति । द्वयोः पुरोनुवाक्ययोर्मध्ये या पूर्वा पुरोनुवाक्सा, सा ‘वायव्या’ वायुदेवताका ; “वायवा याहि दर्शत”—इत्यस्या ऋचि (सं० १. २. १.) वायोः श्रवणात् । या तूत्तरा पुरोनुवाक्सा, सेयम् ‘ऐन्द्रवायवौ’ ; “इन्द्रवायू इमे सुताः”—इत्यस्या ऋचि (सं० १. २. ४.) इन्द्रवायोः श्रवणात् । एवं याज्ययोरपि द्रष्टव्यम् । उभयोर्याज्ययोर्मध्ये या पूर्वा, सा वायव्या ;

“अयं पिवा मधूनाम्”—इत्यस्या वृद्धि (सं० ४. ४६. १.) ‘सुतं वायो दिविष्टिषु’-इति वायोः अवचात् । योत्तरा याज्या, सैन्द्र-वायवी; “अतेना नो अभिष्टिभिः”—इत्यस्या वृद्धि (सं० ४. ४६. २.) ‘निबुल्लौ इन्द्रसारधिः’-इतीन्द्रः श्रूयते, ‘वायो सुतस्व’-इति वायु-रपि श्रूयते ; तस्मादिय मैन्द्रवायवी । एवं सति या वायव्या पुरोनु-वाक्या याज्या च, तथा प्राणकक्षितः स्वव्यापारसमर्थो भवति ; “यः प्राणः स वायुः”—इतिश्रुत्यन्तरेण वायुप्राणयोरैकत्वस्य पूर्व-पश्चिचाप्यङ्गीकर्तव्यत्वात् । अथ यैन्द्रवायवी पुरोनुवाक्या, याज्या वा, ‘तस्वै’ तस्मा सुभयविधायां यत् ‘ऐन्द्रम्’ इन्द्रसम्बन्धि पदं विद्यते, तेन पदेन वाचं ‘कक्षयति’ समर्थो करोति । ‘हि’ यस्मात्कारणा-द्वागैन्द्रो,— इन्द्रस्य व्याकरणकर्तृत्वात् *, तस्माद्वाचा सामर्थ्यं भवति । एव मनुतिष्ठन् पुरुषो वाक्प्राणयोर्यः कामोऽस्ति, तं प्राप्नोति,—यन्ने च इन्द्रःसामर्थ्यं, विषम मनुष्ठानं न करोति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपश्चिकायां चतुर्थाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२६) ॥

* पुरासीदेन्द्रं व्याकरणमिति प्रवादयित मितदुक्तम् । वस्तुतः ‘इन्द्रश्चन्द्रः’-इति वीपदेवीय-कविकल्पद्रुमसुखबन्धादी लिखितत्वादिन्द्राचार्यस्य कस्यचिन्त्यादिकल्पमात्रं प्रतीयते, न तु व्याकरणप्रचेदत्वम् (नि० आ० जी.); तथात्वेऽपि नैवैतरेयब्राह्मणचपूर्वमन्त्रं तस्य सम्भाव्यते ।

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

प्राणा वै द्विदेवत्या एकपात्रा गृह्यन्ते तस्मा-
 व्याणा एकनामानो द्विपात्रा गृह्यन्ते तस्मात्प्राणा
 द्वन्द्वं येनैवाध्वर्युर्यजुषा प्रयच्छति तेन होता
 प्रतिगृह्णात्येष वसुः पुरुवसुरिह वसुः पुरुवसुर्मयि
 वसुः पुरुवसुर्वाक्पा वाचं मे पाहीत्यैन्द्रवायवं भक्ष-
 यत्युपहूता वाक् सह प्राणेनोप मां वाक् सह
 प्राणेन ह्वयता मुपहूता ऋषयो दैव्यास्तनूपा-
 वानस्तन्वस्तपोजा उप मा ऋषयो दैव्यासो ह्वयन्तां
 तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति प्राणा वा ऋषयो दैव्या-
 सस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजास्तानेव तदुपह्वयत एष
 वसुर्विद्वसुरिह वसुर्विद्वसुर्मयि वसुर्विद्वसुश्चक्षु-
 ष्याश्चक्षुर्मे पाहीति मैत्रावरुणं भक्षयत्युपहूतं चक्षुः
 सह मनसोप मां चक्षुः सह मनसा ह्वयता मुपहूता
 ऋषयो दैव्यास्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा उप मा
 ऋषयो दैव्यासो ह्वयन्तां तनूपावानस्तन्वस्तपोजा
 इति प्राणा वा ऋषयो दैव्यास्तनूपावानस्तन्वस्त-
 पोजास्तानेव तदुपह्वयत एष वसुः संयद्वसुरिह
 वसुः संयद्वसुर्मयि वसुः संयद्वसुः श्रोत्रपाः श्रोत्रं मे
 पाहीत्याश्विनं भक्षयत्युपहूतं श्रोत्रं सहात्मनोप मां

श्रीर्धं सहात्मना ह्ययता' मुपहूता ऋषयो दैव्यासस्त-
नूपावानस्तन्वस्तपोजा' उप मा ऋषयो दैव्यासो
ह्ययन्ता' तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति' प्राणा वा
ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजास्तानेव तदुप-
ह्यते' पुरस्तात्प्रत्यक्षं मैन्द्रवायवं भक्षयति' तस्मात्पुर-
स्तात्प्राणापानौ' पुरस्तात्प्रत्यक्षं मैत्रावरुणं भक्षयति'
तस्मात्पुरस्ताच्चक्षुषी' सर्वतः परिहार माश्विनं
भक्षयति' तस्मान्मनुष्याश्च पशवश्च सर्वतो वाचं
वदन्तीं शृण्वन्ति ॥ ३ (२७) ॥

अथ हिदेवत्यानां मैन्द्रवायवमैत्रावरुणाश्विनग्रहाणां त्रयाणां
ग्रहणहोमयोः पात्रवैषम्यं विधत्ते—“प्राणा वै हिदेवत्या एकपात्रा
गृह्यन्ते, तस्मात्प्राणा एकनामानो द्विपात्रा ह्ययन्ते ; तस्मात्प्राणा
इन्द्रम्”—इति । हे देवते युग्मरूपे येषां ग्रहाणां ते हिदेवत्याः ।
इन्द्रश्च वायुश्चेत्येकं युग्मम्, मित्रश्च वरुणश्चेति द्वितीयं युग्मम् ;
यावश्विनौ तौ तृतीयं युग्मम् ; त एते हिदेवत्यग्रहाः । प्राणा वै
इन्द्रियरूपा एव ; “वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुणः श्रोत्रमाश्विनः”
—इतिश्रुत्यन्तरात् (४१३ पृ०) । ते च ग्रहा एकपात्रा गृहीतव्याः ;
—इन्द्रवायोरैकस्मिन् पात्रे ग्रहणम्, मित्रावरुणयोरैकस्मिन्निति ।
यस्मात्प्राणरूपाणां ग्रहाणां मेकपात्रत्वं तस्माद्वाक्-चक्षुः-श्रोत्ररूपाः
प्राणाः ‘एकनामानः’ प्राणा इत्येव मेतेषां नाम । ते च ग्रहा
होमकाले द्विपात्रा गृहीतव्याः । तत्तद्ग्रहणपात्रेष्वर्थ्युर्जुहोति,—
प्रतिप्रस्थाता पात्रान्तरेण जुहोतीति । यस्माद्होमकाले पात्रद्वयं,

तस्माच्चक्षुरादयः प्राणाः स्वस्वगोलकेषु 'इन्द्र' ही ही भूत्वा वर्तन्ते। अथ मर्यः श्रुत्यन्तरे प्रश्नोत्तराभ्यामात्मातः — “ब्रह्मवादिनो वदन्ति,— कस्मात्सत्यादेकपात्रा हि देवत्वा गृह्यन्ते, द्विपात्रा ह्यनन्त इति ? यदेकपात्रा गृह्यन्ते, तस्मादेकोत्तरतः प्राणो ;— द्विपात्रा ह्यनन्ते, तस्माद् हीही बहिष्ठात् प्राणाः”—इति (तै० सं० ६. ४. ८. ३.) । होमकाले द्विपात्रत्वमापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—
 “हविर्धानं ऋच्छन्सम्प्रेषति वायव इन्द्रवायुभ्यामनुब्रूहीत्युपयाम-
 ग्मंहीतोऽग्निं वाचसदसौत्वादित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थाता द्रोणकलशा-
 देन्द्रवायवस्य प्रतिनिष्ठां गृहीत्वा न सादयत्येन्द्रवायवमादाया-
 ध्वर्युर्द्रोणकलशाच्च परिप्लवया राजानमुभौ निष्क्रम्य दक्षिणतो
 ऽवस्थाय दक्षिणं परिधिमन्धि मन्धवङ्गत्वाध्वरो यज्ञोऽयमसु देवा
 इति परिप्लवया ऽऽधारमाधारयति०—०आश्राव्यप्रत्याश्राविते
 सम्प्रेषति वायव इन्द्रवायुभ्यां प्रेषेति वषट्कते जुहोति । एवमुत्त-
 राभ्यां ग्रहाभ्यां प्रचरतः”—इति (श्री० १२.२०.१८-२४. *) ॥

अथ होतुर्ग्रहशेषभक्षप्रतिग्रहमन्त्रं विधत्ते—“येनैवाध्वर्युर्यजुषा
 प्रयच्छति, तेन होता प्रतिगृह्णाति”—इति । अध्वर्योः प्रदान-
 मन्त्रः आपस्तम्बेन दर्शितः—“ग्रहमध्वर्युरादाय क्षिप्रं होतारं
 मभिद्रुत्व मयि वसुः पुरुवसुरिति ग्रहं होत्रे प्रयच्छति । एते-
 नैव होता प्रतिगृह्ण दक्षिणं जरावासाय हस्ताभ्यां निगृह्णास्ते”—
 इति (श्री० १२.२१.५, ६.) ॥ अथ होतुः समन्त्रकं भक्षणं विधत्ते—
 “एष वसुः पुरुवसुरिह वसुः पुरुवसुर्मयि वसुः पुरुवसुर्वाक्पा वाचं
 मे पाहीत्येन्द्रवायवं भक्षयति”—इति । “एषः” ऐन्द्रवायवग्रहो ‘वसुः’
 निवासहेतुः ‘पुरुवसुः’ प्रभूतनिवासहेतुः । कस्मिन् लोके निवास-

* “जुहोति । पुनर्वषट्कते जुहोतः”—इत्येव पाठो मौलिकः ।

हेतुरित्वाकाङ्क्षानिष्ठस्वयम् 'इह वसुः'—इत्यादिकं मुच्यते,—अस्मि-
न्नेव मनुष्यलोके निवासं करोति, तथापि प्रभूतनिवासं करोति ।
अस्मिन् पुरुषे ग्रहस्य निवास इत्याकाङ्क्षानिष्ठस्वयम् 'ममि-
वसुः'—इत्यादिकं मुच्यते । मयि होतरि निवसति, तदापि प्रभूत-
निवासं करोति । स तादृशी ग्रहो 'वाक्पाः' वाचं पालयति ।
हे ग्रह ! मे वाचं पालय । 'इति' अनेन मन्त्रेणैन्द्रवायवशेषं
भक्षयेत् । तस्य मन्त्रस्त्रावशिष्टभागं पठति— "उपहूता वाक्
सह प्राचेनोप मां वाक् सह प्राचिन इयता उपहूता ऋषयो
दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपोजा उप मा ऋषयो दैव्यासो इयन्तां,
तनूपावानस्तन्वस्तपोजा इति"—इति । प्राचिन सह वान् देवता
मया 'उपहूता' अनुज्जाता, तस्मात् प्राचसहिता सा वान्दे-
वता माम् 'उपइयताम्' अनुज्जानतु । तथा ऋषयः 'उपहूताः'
मयानुज्जाताः । कौटुशा ऋषयः ? 'दैव्यासः' देवेषु भवाः । 'तनू-
पावानः' अस्मच्छरीरपालकाः ; 'तन्वः' शरीरस्त्राकादीयस्य सन्त-
न्विन इति शेषः । 'तपोजाः' पूर्वजन्मानुष्ठितात् तपसो जाताः ।
यस्मादीदृशा ऋषयो मयानुज्जाताः, तस्मात् तेषु यद्योक्तविशेषाः
माम् 'उपइयताम्' अनुज्जानन्तु । 'इति' एष मन्त्रशेषः । अस्मिन्
शेषस्य तात्पर्यं दर्शयति— "प्राचा वा ऋषयो दैव्यासस्तनूपावा-
नस्तन्वस्तपोजास्तानेव तदुपइयते"—इति । यद्योक्तविशेषविशिष्टा
ऋषयः प्राचस्वरूपा एव, तस्मात् तेन मन्त्रशेषपाठेन 'तानेव'
प्राचाननुज्जानति ।

मैत्रावरुणस्य समन्तकं शेषभक्ष्यं मन्त्रशेषव्याख्यानं च
दर्शयति — "एष वसुर्विदहसुरिह वसुर्विदहसुर्मयि वसुर्विदहसु-
श्चक्षुषाश्चक्षुर्मे पाह्वीति मैत्रावरुणं भक्षयितुमर्हति वसुः सह मन-

ओप मां चक्षुः सह मनसा ज्वयता मुपहृता ऋषयो दैव्यासस्तनू-
पावानस्तन्वस्तपोजा उप मा ऋषयो दैव्यासो ज्वयन्तां तनूपावान-
स्तन्वस्तपोजा इति ; प्राणा वा ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्व-
स्तपोजास्तानेव तदुपज्वयते”—इति । ‘एषः’ मैत्रावरुणग्रहः, ‘विह-
ङ्सुः’ ज्ञानपूर्वकनिवासहेतुः । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥

आश्विनग्रहशेषस्य समन्त्रकं भक्षणं मन्त्रशेषव्याख्यानं च
दर्शयति— “एष वसुः संयद्भसुरिह वसुः संयद्भसुर्मयि वसुः संय-
द्भसुः ओन्नपाः ओन्नं मे पाहीत्याश्विनं भक्षयत्युपहृतं ओन्नं सहा-
त्मनोप मां ओन्नं सहात्मना ज्वयता मुपहृता ऋषयो दैव्यासस्तनू-
पावानस्तन्वस्तपोजा उप मा ऋषयो दैव्यासो ज्वयन्तां तनूपावानस्त-
न्वस्तपोजा इति ; प्राणा वा ऋषयो दैव्यासस्तनूपावानस्तन्वस्तपो-
जास्तानेव तदुपज्वयते”—इति । ‘एषः’ आश्विनग्रहः, ‘संयद्भसुः’
नियतनिवासः । अथवा वसुशब्दः सर्वत्र धनपरत्वेन व्याख्येयः ।
मन्त्रशेषस्य पृथक् पाठो व्याख्येयत्वप्रदर्शनार्थः ॥

भक्षणे कश्चिद्विशेषं विधत्ते— “पुरस्तात्प्रत्यक्षं मैत्रवायवं
भक्षयति, तस्मात् पुरस्तात् प्राणापानी; पुरस्तात् प्रत्यक्षं मैत्रावरुणं
भक्षयति, तस्मात् पुरस्ताच्चक्षुषी ; सर्वतः परिहार माश्विनं भक्ष-
यति, तस्मात्सन्नुत्थाश्च पश्यवश्च सर्वतो वाचं वदन्तीं शृण्वन्ति”—इति ।
ग्राह्मुखो होता स्वस्य पुरस्तात्प्रत्यक्षं मैत्रवायवं ‘प्रत्यक्षं’ तथैव
स्ववक्त्रसमीपवर्त्तिनं कृत्वा भक्षयेत् । अत एव पुरुषस्य प्राणा-
पानवायू पुरोभागे सम्पन्नी । मैत्रावरुणोऽपि समानन्यायः । आश्विनं
तु ‘सर्वतः परिहारं’ सर्वासु दिक्षु परितो हरणं कृत्वा, शिरः प्रद-
क्षिषीकृत्येत्यर्थः । यस्माच्छ्रोत्ररूपस्याश्विनस्य परितो हरणं, तस्मा-
च्छ्रोत्रेण ‘सर्वतः शृण्वन्ति’ पुरतः पृष्ठतः पार्श्वयोः ‘वाचं वदन्तीं’

स्वार्थं मभिदधानां वाचं शृण्वन्ति । यथा होतुरीदृशं भक्ष्यं,
तथाध्वर्योरपि ग्राह्यान्तरे श्रूतम् — “वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रा-
वरुचः श्रीत्र माश्विनः ; पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति, तस्मात् पुर-
स्ताद्वाचा वदति ; पुरस्तान् मैत्रावरुणं, तस्मात् पुरस्ताच्चक्षुषा
पश्यति ; सर्वतः परिहार माश्विनं, तस्मात् सर्वतः श्रीत्रेण शृणोति
(तै० सं० ६. ४. ८. ४.)”-इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां चतुर्थध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ ३ (२७) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

प्राणा वै द्विदेवत्या' अनवानं द्विदेवत्यान्यजेत्'
प्राणानां सन्तत्यै' प्राणाना मव्यवच्छेदाय प्राणा वै
द्विदेवत्या' न द्विदेवत्याना मनुवषट् कुर्याद् यद् द्विदे-
वत्याना मनुवषट् कुर्यादसंस्थितान् प्राणान्त्संस्था-
पयेत्संस्था वा एषा यदनुवषट्कारो' य एनं तत्र
ब्रूयादसंस्थितान् प्राणान्त्समतिष्ठिपत्' प्राण एनं
हास्यतीति शश्वत्तथा स्यात्तस्मान्न द्विदेवत्याना मनु-
वषट् कुर्यात्' तदाहुर्द्विरागूर्य मैत्रावरुणो द्विः प्रेष्यति'

सकृदागूर्यं होता द्विर्वषट्करोति का होतुरागूरिति प्राणा वै द्विदेवत्या आगूर्वज्जस्तद्यदत्र होतान्तरेणागुरेतागुरा वज्जेण यजमानस्य प्राणान् वीयाद्य एनं तत्र ब्रूयादागुरा वज्जेण यजमानस्य प्राणान् व्यगात्याण एनं हास्यतीति शश्वत्तथा स्यात् तस्यास्तत्र होतान्तरेण नागुरेताथो मनो वै यन्नस्य मैत्रावरुणो वाग्यज्ञस्य होता मनसा वा इषिता वाम्बदति यां ह्यन्यमना वाचं वदत्यसुर्या वै सा वाग्देवजुष्टा तद्यदेवाच मैत्रावरुणो द्विरागुरते सैव होतुरागूः ॥ ४ (२८) ॥

अथ द्विदेवत्यग्रहेषु होत्रा प्रयोक्तव्यानां मन्त्राणां मध्ये उच्छ्वासं विधत्ते—“प्राणा वै द्विदेवत्याः; अनवानं द्विदेवत्यान्वजेत्, प्राणानां सन्तत्यै,—प्राणानां मन्त्रवच्छेदाय”—इति । द्विदेवत्यग्रहेषु याज्यां पठन् होता ‘अनवानं यजेत्’ मन्त्रमध्ये उच्छ्वासं मज्जत्वा यजेत् । द्विदेवत्यानां प्राणरूपत्वादयं नैरन्तर्यपाठः प्राणानां सन्ततावस्थापनाय भवति । ततस्तेषां व्यवच्छेदो न भवति । सन्ततिरव्यवच्छेदश्चेत्येक एवार्थोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सूच्यते । इतरेषु ग्रहेषु याज्यान्ते वषट्कारेण सज्जत्वा सोमस्य “अग्ने वीहि”—इत्यनुवषट्कारेण (१५८४०) पुनर्यजति । अतः प्रसक्तं मनुवषट्कारमन्त्रं निषेधति—“प्राणा वै द्विदेवत्याः; न द्विदेवत्यानां मनुवषट्कुर्यात्”—इति । विपक्षे बाधपुरःसरं स्वपक्षं निगमयति—“यद् द्विदेवत्यानां मनुवषट्कुर्यादसंस्तितान् प्राणान्संस्थापयेत्; संस्था वा एषा सदनु-

वषट्कारो,—य एनं तत्र ब्रूयादसंस्त्रितान् प्राधान्यसमतिष्ठितम्,
प्राच एनं हास्यतीति, यश्चत्तया स्नात्; तस्माच्च द्विदेवत्याना मनु-
वषट् कुर्यात्”—इति । यदि होता द्विदेवत्वेननुवषट्कारमन्त्रं पठेत्,
तदानीं मसंस्त्रितानसमाप्ताननुपरतान् प्राधान्यं ‘संस्त्रापयेत्’ उप-
रतान् कुर्यात् । योऽयं मनुवषट्कारः, एवैव ‘संस्त्रा’ ग्रहस्य
समाप्तिः । अतो ग्रहरूपाणां प्राधान्या मप्युपरतिः स्नात् । ‘तच्च’
अनुवषट्कारकाले यः कोऽपि ‘एनं’ होतारं ‘ब्रूयात्’ ग्रयेत् । कथं
मिति तदुच्यते,— अनुपरतान् प्राधान्यनुपरतानकरोत् । तस्मात् ‘एनं’
होतारं प्राचः परित्यजतीति । ततोऽपराधिनी होतुरवश्यं तथा
भवेत् । तस्मादेतेष्वनुवषट्कारमन्त्रं न पठेत् ॥

अथैन्द्रवायवे कश्चिद्विशेषं वक्तुं प्रश्नं सुत्यापयति— “तदाहु-
र्द्विरागूर्वं मैत्रावरुणो द्विः प्रेष्यति ; सक्तदागूर्वं होता द्विर्वषट्
करोति, का होतुरागूरिति”—इति । ‘आगूः’—ग्रह्येन प्रतिज्ञा
अभिधीयते । मैत्रावरुणो ‘द्विरागूर्वं’ द्विः प्रतिज्ञाय ‘द्विः प्रेष्यति’ ;
हावस्य प्रेषमन्त्री—“होता यच्चहायु मयेनाम्”—इत्येकः, “होता
यच्चदिन्द्रवायू अर्हन्त”—इति द्वितीयः * । तयोर्वभयोरप्यादौ
अर्थं † “होता यच्चत्”—इति द्विः प्रतिजानाति । इयोर्मन्त्रयोरन्ते
‘होतयज’, ‘होतयज’ इति द्विः प्रेष्यति । होता तु “अथ पिबाम-
मधूनाम्”—इत्यादिके (सं० ४.४६.१,२.) इति याज्ये पठितुं मादौ
“ये यजामहे”—इति (वा० सं० १८.२४.) सक्तदेव प्रतिजानतीति ;
इयोर्याज्वयोरन्ते वीषड्वीषडिति द्विर्वषट्करोति । तच्च न्यायेन
द्वितीयमन्त्रादावपि “ये यजामहे”—इत्यागूःकरणं मपेक्षितम् ;

* “होता यच्चहायु मयेनाम्, होता यच्चदिन्द्रवायू अर्हन्तेति प्रेषानवानम्”—इति
आश्व० श्रौ० ५. ५. ३ ।
† मैत्रावरुणः ।

तच्च न क्रियते । तस्माद्योतुर्द्वितीययाज्यादावागूः का नाम स्यात् ?
इति प्रश्नः । द्वितीययाज्यादौ मा भूदेवागुरित्येतदुत्तरम् ॥

विपक्षबाधपूर्वकं सिद्धान्तं दर्शयति—“प्राञ्चा वै हि देवस्या आगूर्व-
जस्तथदत्र होतान्तरेचागुरेतागुरा वज्रेण यजमानस्य प्राञ्चान्वीयाद् ;
य एनं तत्र ब्रूयादागुरा वज्रेण यजमानस्य प्राञ्चान् व्यगात्, प्राञ्च एनं
हास्यतीति ; शस्त्रस्तथा स्यात् ; तस्मात्तत्र होतान्तरेच नागुरेत”-
इति । हि देवत्यग्रहाः प्राञ्चरूपाः । येय मागूः “ये यजामहे”-
इति प्रतिज्ञा, सा वज्ररूपा । तथा सति ‘अत्र’ कर्मणि ‘अन्तरेच’
याज्ययोर्मध्ये यदि होता ‘आगुरेत’ प्रतिजानीयात् । तदानीं
मागूः स्वरूपेण वज्रेण यजमानस्य प्राञ्चान् ‘वीयात्’ विगतान्
कुर्यात् । ‘तत्र’ तस्या मागुरि क्रियमाणायां यः कोऽपि ‘एनं’
होतारं श्रमेत् । कथं मिति तदुच्यते,— आगुरा वज्रेण होता
यजमानस्य प्राञ्चान् ‘व्यगात्’ विगतान् अकरोत् । तस्मात्
प्राञ्चः ‘एनं’ यजमानं होतारं वा परित्यजतीति तेन कृतः श्रापो
ऽवश्यं तथैव स्यात् । तस्मात् ‘तत्र’ तयोः याज्ययोः ‘अन्तरेच’
मध्ये होता नागुरेत ॥

तत्रैव युक्त्यन्तरमाह — “अथो मनो वै यज्ञस्य मैत्रावरुणो,
वाग्यज्ञस्य होता, मनसा वा इषिता वाग्वदति ; यां ज्ञान्यमना
वाचं वदत्वस्युर्या वै सा वामदेवजुष्टा ; तद्यदेवाच मैत्रावरुणो
द्विरागुरते, सैव होतुरागूः”-इति । अपि च मैत्रावरुणो यज्ञस्य
मनःस्थानीयः, होता तु वाक्स्थानीयः ; लोके हि मनसा प्रेरिता
‘वाक्’ वक्तव्यं ब्रूते । यस्त्वन्यमनस्को यां वाचं वदति, तत्र सा
वागसुरेभ्यस्तामसेभ्यो हिता ; तेषां मसम्बन्धप्रलापप्रियत्वात् । न
त्वसौ वाक्, सात्विकानां देवानां प्रिया । तस्मात् मनःपूर्विकैव

वाग्वक्तव्या । तथा सत्त्वममनोरूपो मेधावत्स्थो 'हिरागुरते'
इति यदस्ति, सैव तन्मेवितस्म वायूपस्म 'होतुरागूः' द्वितीय
मविष्मति । तस्मादाज्ययोर्मध्ये होता नागुरेत ॥ ४ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

प्राणा वा ऋतुयाजास्तद्यद्वतुयाजैश्चरन्ति प्राणा-
मेव तद्यजमाने दधति षष्ठृतुनेति यजन्ति प्राण मेव
तद्यजमाने दधति चत्वार ऋतुभिरिति यजन्त्य-
पान मेव तद्यजमाने दधति द्विर्ऋतुनेत्युपरिष्ठाद्
व्यान मेव तद्यजमाने दधति स वा अयं प्राणस्तेधा
विहितः प्राणो ऽपानो व्यान इति तद्यद्वतुन-
ऋतुभिर्ऋतुनेति यजन्ति प्राणानां सन्तत्यै प्राणानां
मव्यवच्छेदाय प्राणा वा ऋतुयाजा नर्तुयाजाना
मनुवषट् कुर्यादसंस्थिता वा ऋतव एकैक एव यद्वतु-
याजाना मनुवषट् कुर्यादसंस्थितान् तून्त्वांस्थापये-
त्वांस्था वा एषा यदनुवषट्कारो य एनं तत्र ब्रूया-

दसंस्त्रितान्मन्त्रसमतिष्ठिपद् दुष्पमं भविष्यतीति
मन्त्रसंस्था स्थापयन्त्यान्मन्त्रायुजाणा मनुवषट् कुर्यात्
॥ ५ (२८) ॥

ऋतुग्रहयागान्विधत्ते—“प्राणा वा ऋतुयाजास्तच्छ्रुतयाजै-
श्चरन्ति, प्राणानेव तद्यजमाने दधति”—इति । मधुमाधवादय
ऋतुदेवा यत्रेज्यन्ते, त एते ‘ऋतुयाजाः’ * । ते च प्राणस्वरूपाः
प्राणशब्देन प्राणापानव्यानास्त्रयोऽपि विवक्षिताः । तैः ऋतुयाजै-
रनुतिष्ठेयुः, तेन प्राणानेव यजमाने स्थापयन्ति ॥

ऋतुग्रहाश्च द्वादशसङ्ख्याकाः ; तत्राद्येषु षट्सु कश्चिद्विशेषं
विधत्ते—“षट्ऋतुनेति यजन्ति, प्राणं मेव तद्यजमाने दधति”
—इति । अध्वर्युणा प्रेषितो मैत्रावरुणः प्रेषसूक्तगतैर्मन्त्रैः क्रमेण
होत्रादीन् प्रेषति ; तेन प्रेषिता होत्रादयः “ऋतुना सोमम्”—
इत्येवं यजेयुः । एतेषां षष्ठा ऋतुयाजानां प्राणस्वरूपत्वात्
होत्रादयः षडपि यजमाने प्राणं स्थापयन्ति । सप्तमं मारभ्य
दशमान्ते विशेषं विधत्ते—“चत्वार ऋतुभिरिति यजन्ति,
अपानं मेव तद्यजमाने दधति”—इति । अध्वर्युणा प्रेषितो मैत्रा-
वरुणः प्रेषसूक्तगतैः सप्तसादिभिश्चतुर्भिः मन्त्रैः होत्रादीन् क्रमेण
चतुरः प्रेषति । ते “ऋतुभिः सोमम्”—इति बहुवचनान्तप्रयोगेण
चत्वारोऽपि यजेयुः । तेषां चतुर्णां ऋतुयाजानां अपानवासु-
स्वरूपत्वात्तद्यागिनापानं मेव यजमाने स्थापयन्ति । एकादश-

* ‘ऋतुयाजैश्चरन्ति’—होत्रादीनि प्रा० श्रौ० ५. ८. १—७ । अत० प्रा० ४. १. १.
१—२० । आत्मा० श्रौ० ८. ११. १—१८ । तै० सं० १. ४. १४ ; ६. ५. १ । आप० १३.
२६. ८—२७ । निर० ८. १. २ ।

द्वादशयोर्विशेषं विधत्ते—“द्विर्ऋतुनेत्सुपरिष्ठाद् व्यानमिव तद्यजमाने दधति”—इति । अर्धयुप्रेषितो मीत्वावरुणः प्रैषस्तृताभ्या मेकादश-द्वादशाभ्यां मन्त्राभ्यां प्रेषति । तेन प्रेषितौ द्वा-
र्धयुप्रेषितौ “ऋतुना सोमम्”—इत्येव मेकवचनान्तप्रयोगेण यजेताम् । अर्धयोर्द्वयोर्यागयोर्व्यानस्वरूपत्वात् तद्यागीन व्यानमिव यजमाने सर्वेऽपि ऋत्विजः स्थापयन्ति । अनेनैव क्रमेण मीत्वावरुणं प्रति अर्धयोः प्रैष आपस्तम्बेन दर्शितः—“ऋतुना प्रेषेति त्रिषादेरध्वर्युः सन्नेषत्वेन प्रतिप्रस्थाता ; पात्रयोर्मुखे पर्याहृत्य-
र्तुभिः प्रेषेति द्वयोरध्वर्युरेवं प्रतिप्रस्थाता ; पुनः पर्याहृत्यर्तुना प्रेषेति सक्तदध्वर्युरेवं प्रतिप्रस्थाता”—इति (श्री० १२.२६.१०—
१८.) । तदेकवचनान्तबहुवचनान्तैकवचनान्तैः ऋतुशब्दैरुदाहृतः प्रैषः तैत्तिरीयब्राह्मणे * सङ्गृह्यान्नातः—“ऋतुना प्रेषेति षट्कालं आह षड्वा ऋतव ऋतून्व प्रीणातुर्तुमिरिति चतुस्रतुष्वद एव पशून् प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतूनाह द्विपद एव प्रीणाति”—इति (तै० सं० ६. ५.३.२.) । तानेतादृशतुयाजान् प्रशंसति—“स वा अयं प्राणस्त्रेधा विहितः,—प्राणोऽपानो व्यान इति ; तद्यदृतुनऋतुभिर्ऋतुनेति यजन्ति, प्राणानां सन्तत्यै,— प्राणानां मव्यवच्छेदाय”—इति । शरीरमध्ये स्थितस्य प्राणवायोः प्राणापानव्यानास्थाभिर्हृन्निभि-
स्त्रिविधत्वात् ऋतुशब्दप्रयोगेण त्रिविधेन यजमानस्य प्राणाः सन्तता भवन्ति, न तु व्यवच्छिद्यन्ते ॥

तेषु ऋतुयाजेष्वनुवषट्कारं निषेधति—“प्राणा वा ऋतु-
याजा नर्तुयाजानां मनुवषट् कुर्यादसंस्थिता वा ऋतव एकैक

* मन्त्रभागीये इति श्रेयम् ; तैत्तिरीयब्राह्मणे ब्राह्मणस्येऽपि मन्त्रा आवाताः, तथा मन्त्रभागेऽपि ब्राह्मणवचनानीति ।

यव'-इति । लोके वसन्तादय ऋतवः 'असंस्थिताः' असमाप्ताः, अनुपरताः ; एकैकस्थानन्तरं मेव द्वितीय इत्येव मेकैकक्रमेण वसन्तघ्नीभवर्षाभिरहेमन्तशिशिराख्याः प्रत्येकं मासद्वयेन द्वादश-मासात्मकाः, षट्तीयन्त्रवत् * पुनःपुनरावर्तन्ते । अतो न कदा-चिदपि ऋतूनां सुपरतिरस्ति ॥

विषमबाधपूर्वकं स्वपक्षं सुपसंहरति— "यद्वेतुयाजानां मनु-वषट् कुर्यादसंस्थितानृतून्संस्थापयेत् संस्था वा एषा यदनुवषट्-कारो य एनं तत्र ब्रूयादसंस्थितानृतून्समतिष्ठिपद् दुष्पमं भविष्य-तीति शश्वत्तथा स्यात्, तस्मान्नर्तुयाजानां मनुवषट् कुर्यात्"—इति । 'दुष्पमं' रोगदारिद्र्यादिरूपं विषमं किञ्चिदस्वास्थ्यम् । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपश्चिकायां चतुर्थाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२८) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

प्राणा वै द्विदेवत्याः पशव इळा द्विदेवत्यान्
भक्षयित्वेळा मुपह्वयते पशवो वा इळा पशून्नेव
तदुपह्वयते पशून् यजमाने दधाति तदाहुरवा-

* 'उदघाटनं षट्तीयकं सविषोषाङ्गं ग्रहः'-इति अम० को० २. १०. १० ।

ऋतेळां पूर्वा प्राग्नीयादथ' होतचमसं भक्षयेत्
 इति अवान्तरेळा मेव पूर्वा प्राग्नीयादथ' होत-
 चमसं भक्षयेद्यद्वाव द्विदेवत्यान् पूर्वान् भक्षयति'
 तेनास्य सोमपीथः पूर्वी भक्षितो भवति' तस्माद-
 वान्तरेळा मेव पूर्वा प्राग्नीयादथ' होतचमसं भक्षयेत्'
 तदुभयतो ऽन्नाद्यं परिगृह्णाति सोमपीथाभ्या मन्ना-
 द्यस्य परिगृहीत्वै' प्राणा वै द्विदेवत्या' आत्मा होत-
 चमसो' द्विदेवत्यानां संस्वान्' होतचमसे समवनय-
 त्वात्मन्येव तद्धोता' प्राणान्त्समवनयते' सर्वायुः
 सर्वायुत्वाय' सर्व मायुरेति य एवं वेद' ॥ ६ (३०) ॥

सवनीयपशुपुरोडाशप्रचारादूर्ध्वं तदङ्गं मिळोपज्ञानं मव-
 स्थाप्य द्विदेवत्वग्रहप्रचारः कृतः । तत ऊर्ध्वं तद्ग्रहशेषभक्षश्च मपि
 प्राप्तम् । तत्र इळोपज्ञानग्रहशेषभक्षचयोः किं पूर्वं किं मपर
 मिति क्रमस्य ज्ञातुं मशक्यत्वात् तं क्रमं विधत्ते— “प्राणा
 वै द्विदेवत्याः पशव इळा, द्विदेवत्यान् भक्षयित्वेळा सुपन्नयते;
 पशवो वा इळा पशून्नेव तदुपन्नयते,— पशून् यजमाने दधाति”
 -इति । द्विदेवत्यानां वागादिप्राथम्यत्वं पूर्वं मेवोक्तम् ; इळा
 देवता च “गौर्वा अस्वै शरीरम्”—इति श्रुतेः पशुरूपा । तत्रैवं स्थिते
 प्रथमतो द्विदेवत्वग्रहशेषान् भक्षयित्वा पश्चादिळोपज्ञानं कुर्यात् ।
 तथा सतौळायाः पशुरूपत्वेन पशून्नेव उपन्नतवान् भवति । तांश्च
 पशून् स्वकीयैः प्राणैः सुस्थिते यजमाने स्थापयति । अयं मेवार्थो
 व्यतिरेकमुखेन श्रुत्वन्तरे प्रतिष्ठापितः— “प्राणा वा एते यद्

हिदेवत्याः पशव इडाः * ; यदिडां पूर्वां हिदेवत्येभ्य उपह्वयेत्, पशुभिः प्राणानन्तर्ह्वयेत्, प्रमायुकः स्याद् ; हिदेवत्यान् भक्षयित्वेष्टा मुपह्वयते, प्राणानेवात्मन् धित्वा पशून्मुपह्वयते”—इति (तै० सं० ६. ४. ८. ३.) । इत्थं हिदेवत्यभक्षणस्य पूर्वभावित्वं मिळोपज्ञानस्य पञ्चाङ्गावित्वं च व्यवस्थापितम् । तदेतदिळापात्रभागं भवदाय क्रियमाणं मुपज्ञानम् ।

या तु होतुर्हस्तसम्पादितावान्तरेळा †, तत्प्राशनस्य हीढ-
त्रमसभक्षणस्य च पीर्वापर्यं विचार्य निश्चिनोति— “तदाहुर-
वान्तरेळाम्पूर्वां प्राश्रीयाश्त् होढचमसम्भक्षयेश्त् इति अवान्त-
रेळा मेव पूर्वां प्राश्रीयादथ होढचमसम्भक्षयेत्”—इति । विचा-
रार्थं स्मृतिद्वयम् ‡ । अवान्तरेळाप्राशनं पूर्वभावि, चमसभक्षणं
पञ्चाङ्गावीति निर्णयः । तदेतदुपपादयति— “यद्वाव हिदेवत्यान्
पूर्वान् भक्षयति, तेनास्य सोमपीथः पूर्वी भक्षितो भवति ;
तस्मादवान्तरेळा मेव पूर्वां प्राश्रीयादथ होढचमसं भक्षयेत् ;
तदुभयतो ऽन्वाद्यं परिगृह्णाति, सोमपीथाभ्या मन्वाद्यस्य परि-
गृह्णीत्यै”—इति । हिदेवत्यानां भक्षणं पूर्वभावीति यदस्ति,
तेन सोमपानरूपस्य भक्ष्येष्टाप्राशनात् पूर्वत्वं सिध्यति । तत
इळां प्राश्य होढचमसभक्षणे सति उपरिष्ठादपि सोमभक्षण-
सिद्धेरिळायाः ‘उभयतः’ पार्श्वद्वयेऽपि सोमपानाभ्या मयं होता
अन्वाद्यं परिगृह्णाति, तच्च यजमानस्यान्वाद्यपरिग्रहाय भवति ॥

* , † इह भाष्यपुस्तकेषु क्वचित् ‘इळा’ इति, क्वचित् ‘इडा’ इति पाठः ; दक्षुतः चक्ष्माति-
शब्देऽभयस्वरमध्यगतस्य उकारस्य ऊकारो विहित इति (१५ पृ०) तन्नाम्नादावपि सर्व-
त्रैव ऊएव उचितः, तेनैरीषीकृतपाठादौ तु उपरेत्यन्वाद्यम् ।

‡ “विचार्यमाश्रयान्”—इति पा० सू० ८. २. ८० ।

हिदेवत्वग्रहणेन विन्दोर्होदचमसे प्रक्षेपं विधत्ते—
 “प्राचा वै हिदेवत्वा चात्मा होदचमसो हिदेवत्वानां संस्त्रवान्
 होदचमसे समवनयत्यात्मन्येव तद्धोता प्राचान्समवनयते सर्वायुः
 सर्वायुत्वाय”-इति । संस्त्रवा विन्दवः ; तज्जक्षेपेण हिदेवत्वरूपान्
 प्राचान् ‘आत्मन्येव’ शरीरे होदचमसरूपे होता प्रक्षिपति ।
 प्राचानां मवस्थापनात् स्वयं ‘सर्वायुः’ अपसृत्युरहितो भवति ।
 तथजमानस्य सर्वायुत्वाय सम्पद्यते ॥

वेदनं प्रशंसति— “सर्वं मायुरेति य एवं वेद”-इति ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ - ६ (३०) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

देवा वै यदेव यज्ञो ऽकुर्वन्तदसुरा अकुर्वन्ते
 समावधीर्या एवासन्न वावर्तन्त ततो वै देवा एतं
 तूष्णींशंस मपश्यन्त मेघा मसुरा नान्ववायन्तूष्णीं
 सारो वा एष अतूष्णींशंसो देवा वै यं य मेव वज्र
 मसुरेभ्य उदयच्छन्तं त मेघा * मसुराः प्रत्यबुध्यन्त
 ततो वै देवा एतं तूष्णींशंसं वज्र मपश्यन्त मेभ्य उद-

* ‘० वा मेघा’ ख, ग ।

यच्छंस्तं मेघा मसुरा न प्रताबुध्यन्तं त मेभ्यः प्राहरं-
 स्तेनैनानप्रतिबुद्धेनाघ्नंस्ततो वै देवा अभवन् परासुरा
 भवत्यात्मना परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति
 य एवं वेद ते वै देवा विजितिनो मन्यमाना यज्ञ-
 मतन्वतं त मेघा मसुरा अभ्यायन् यज्ञवेशस मेघां
 करिष्याम इति तान्त्वमन्त मेवोदारान् परियत्ता-
 नुदपश्यंस्तं ऽब्रुवन्त्संस्थापयामेमं यज्ञं यज्ञं नो ऽसुरा
 मा वधिषुरिति तथेति तं तूष्णींशंसे संस्थापयन्
 भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्याज्यप्रउगे संस्थापय-
 न्निन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्र इति निष्कोवल्थ-
 मरुत्वतीये संस्थापयन्त्सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः
 सूर्य इति वैश्वदेवाग्निमारुते संस्थापयंस्तं मेवं तूष्णीं-
 शंसे संस्थापयन्स्तं मेवं तूष्णींशंसे संस्थाप्य तेना-
 रिष्टेनोद्वच माश्रुवत स तदा वाव यज्ञः सन्ति-
 ष्ठते यदा होता तूष्णींशंसं शंसति स य एनं शस्ते
 तूष्णींशंसं उप वा वदेदनु वा व्याहरेत् ब्रूयादेष
 एवैता मार्त्तिं मारिष्यति प्रातर्वाव वय मद्येमं शस्ते
 तूष्णींशंसे संस्थापयामस्तं यथा गृहानितं कर्मणा-
 नुसमियादेव मेवैन मिद मनुसमिम इति स ह वाव
 ता मार्त्तिं मृच्छति य एवं विद्वान्त्संशस्ते तूष्णींशंसं

उप वा वदत्यनु वा व्याहरति तस्मादेवं विद्वांसंश-
स्ते तूष्णींशंसि नोपवदेन्नानुव्याहरेत् ॥ ७ (३१) ॥

अथ तूष्णींशंसविधानार्थं मितिहास माह—“देवा वै यदेव
यज्ञे कुर्वन्सदसुरा अकुर्वन्स्ते समावहीर्या एवासन्न व्यावर्तन्त ; ततो
वै देवा एतं तूष्णींशंसं मपश्यंस्त मेवा मसुरा नान्ववायंस्तूष्णींसारो
वा एष यस्तूष्णींशंसः”—इति । देवाः पुरा क्षणीये यज्ञे यदे-
वाङ्गं मन्वतिष्ठन्, असुरा अप्यवेक्ष्य तदेवाङ्गतिष्ठन्, तदा ते देवाश्चा-
सुराश्च परस्परं ‘समावहीर्याः’ तुल्यसामर्थ्या एवाभवन्,— एकस्य
वर्गस्य सामर्थ्याधिष्ठ्य मितरस्य न्यूनं मिल्येवं व्यावृत्तिं न प्राप्ताः ।
ततो देवाः सामर्थ्याधिक्यलक्षणव्यावृत्तिहेतुं वेदेष्वन्विच्छन्तः ।
एवं वक्ष्यमाणं तूष्णींशंसं तदुपायत्वेन दृष्टवन्तः । सर्वेष्वपि यज्ञे-
ष्वप्सुचः पठ्यन्ते, अस्मिन्सु यज्ञे न पठ्यन्ते इति तूष्णींशंसत्वं
मुक्त्वाठाराहित्येन गूढम् । ‘एषां’ देवानां तूष्णींशंसं मसुराः ‘नान्व-
वायन्’ नानुगतवन्तः, एतदनुष्ठानं मविज्ञाय न क्षतवन्त इत्यर्थः ।
योऽयं तूष्णींशंस एषः ‘तूष्णींसारो वै’ ऋक्पाठाराहित्यलक्षणः
तूष्णीभाव एवास्मिन् यज्ञे यस्तः ; असुराणां तु निष्कलं तूष्णी-
मवस्थानं मिति निश्चयः ॥

अस्य तूष्णींशंसस्यासुरविनाशहेतुत्वं दर्शयति—“देवा वै यं यं
मेव वज्रं मसुरेभ्य उदयच्छंस्तं त मेवा मसुराः प्रत्यबुध्यन्त ; ततो
वै देवा एतं तूष्णींशंसं वज्रं मपश्यंस्त मेभ्य उदयच्छंस्त मेवा
मसुरा न प्रत्यबुध्यन्त ; त मेभ्यः प्राहरंस्तेनैनानप्रतिबुधेनानां-
स्ततो वै देवा अभवन् परासुराः”—इति । देवाः असुरविना-
शार्थं मायुधरूपं मन्त्ररूपम् अभिचाररूपं वा यं यं वज्रं प्रयुक्तवन्तः,

‘एषां’ देवानां तं तं वक्ष्य मसुराः ‘प्रत्यबुध्यन्त’ तदा तदा प्रतिकारं
 (मन्त्ररूप मभिचाररूपं वा *) कुर्वन्ति । ततो देवा एतं तूष्णीं-
 ग्रंसनम् वक्ष्यत्वेन दृष्ट्वा तदसुरविनाशार्थं प्रयुक्तवन्तः । असुरास्तु
 देवानां तं तूष्णींग्रंसं मन्त्रात्वा प्रतिकारं न कृतवन्तः । ततो
 निर्विघ्नेन देवास्तं तूष्णींग्रंसं वक्ष्य मसुराणां सुपरि ‘ग्राह्यम्’
 तद्दिनाशार्थं प्रयुक्तवन्तः । असुरैरविज्ञातेन तेनैवासुरान् हतवन्तः ।
 ततो देवा विजयिनो ऽभवन् । सुख्येऽसुरेषु हतेष्ववशिष्टा असुराः
 पराभूताः ॥ एतद्देदनं प्रशंसति— “भवत्यात्मना परास्तं द्विषन्
 पाप्मा आत्मव्यो भवति य एवं वेद”—इति ॥

अथोपाख्यानमुखेनैव तूष्णींग्रंसस्य स्वरूपं दर्शयति,— “ते वै
 देवा विजितिनो मन्थमाना यज्ञं मतन्वतः ; त मेवा मसुरा अभ्या-
 यन्,—यज्ञवेगसं मेवां करिष्याम इति ; ताभ्यमन्त मेवोदारान्
 परित्यक्ताद्बुदपस्थंस्तो ऽब्रुवन्त्संस्थापयामि यज्ञं यज्ञं नो ऽसुरा मा
 वधिषु रिति ; तथेति ; तं तूष्णींग्रंसे संस्थापयन् ; भूर्ग्विज्योति-
 रग्निरित्याण्यप्रसंगे संस्थापयन्निन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्र इति
 निष्कोवक्ष्यमस्त्यतीग्रे संस्थापयन्सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्य
 इति वैश्वदेवाग्निमाकृते संस्थापयन्स्व मेवं तूष्णींग्रंसे संस्थापयन्स्व
 मेवं तूष्णींग्रंसे संस्थाप्य तेनारिष्टेनोद्वह माश्रुवत”—इति । मुख्यानां
 मसुराणां हतत्वात् ते देवाः ‘विजितिनः’ विजयवन्तो वय मिति
 मन्थमाना यज्ञं विस्तारितवन्तः । ‘एषां’ देवानां यज्ञं मभिलक्षासु-
 रास्तत्र नताः । केनाभिप्रायेणेति, तदुच्यते— ‘एषां’ देवानां
 ‘यज्ञवेगसं’ यज्ञविघातं करिष्याम इति तदभिप्रायः । ततो देवाः
 ‘समन्तं मेवं’ पुरतः पृष्ठतः पार्श्वयोश्च समागतान्, ‘उदारान्’

* वक्ष्यगीतिज्ञानः पाठो ख-घ-पुस्तकयोर्नास्ति ।

उदयान्, 'पर्ययान्' * अत्यन्तसन्निधौ 'उदयान्' उदयसंज्ञाः
 सन्तो दृष्टवन्तः । दृष्ट्वा च परस्पर मिदं मनुवन्—इमं यज्ञं 'संस्था-
 पयामः' ग्रीष्मं समापयामः । तथा सति 'नः' सप्तद्वीयं यज्ञं
 ससुराः 'मा वक्षिषुः' मा विनाशयन्तु ; विद्वन्मे सति विनाशयि-
 ञ्मन्ति, तस्माद्भूदिति । तद्वचनं परस्पर मन्त्रौल्लस्य स्वकीयं तं यज्ञं
 तूष्णींश्वे 'संस्थापयन्' ग्रीष्मं समापितवन्तः । यद्वा तूष्णींश्वसंस्थं
 वचनरूपेण रचयित्वाऽप्यर्थं तस्मिन् स्थापितवन्तः । श्रीऽं
 तूष्णींश्वस इति, स उच्यते— "भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः"—'इति'
 एव नवाक्षरात्मको मन्त्र एकस्तूष्णींश्वसभागः । आर्षं प्रचनं वेति
 उभे प्रातःसवनकालौने शस्त्रे ; तदुभय मन्त्रुत्ते तूष्णींश्वसभागे
 स्थापितवन्तः । "इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रः"—'इति' एव
 दशाक्षरात्मको मन्त्रो द्वितीयस्तूष्णींश्वसभागः । निष्केवस्वं मन्त्र-
 त्वतीयं चेतुर्गमि माध्यन्दिनसवनकालौने शस्त्रे ; तदुभय मिन्द्रो-
 ज्योतिरित्यग्निस्तूष्णींश्वसभागे स्थापितवन्तः । "सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः
 सः सूर्यः"—'इति' एव नवाक्षरात्मको मन्त्रस्तृतीयस्तूष्णींश्वसभागः ।
 त्रैलोक्येव मन्त्रिमात्रं तं चेतुर्गमि तृतीयसवनकालौने शस्त्रे ; तदुभयं
 सूर्यो ज्योतिरित्यादिके तूष्णींश्वसभागे स्थापितवन्तः † । "तं
 सवनत्रयमतेः षड्भिः शस्त्रैरुपेतं यज्ञम् 'एवम्' उक्तप्रकारेण तूष्णीं-
 श्वे स्थापितवन्त इत्येव मुक्तार्थस्त्रोपसंहारः । पुनस्तस्मिन् मित्यादिः
 उक्तावीनुवादः । षड्विंशत्यक्षसंस्थापनादूर्ध्वम् 'परिष्टेन' विंशत्यक्षितेन

* मङ्कटेषु सर्वेष्वेव, मूलपुस्तकेषु 'परिययान्'—इति तथा टीकापुस्तकेषु 'पर्ययान्'—
 इति विभिन्नौ पाठौ । किञ्च टीकावन्नेषु चतुस्तुल्यसंख्यापाठौऽपि 'परिययान्'—इत्येव ।

† "भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः, इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रोऽन, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः
 सः सूर्यो ज्योतिः त्रिप्रदस्तूष्णींश्वसः"—इति आच० श्री० ४.२.११ ।

‘तेन’ यज्ञेन ‘उद्वचम्’ उत्तमा मृचं यज्ञसमाप्तिम् ‘आश्रुवत’ प्राप्तवन्तः ॥

इत्थ माख्यायिकामुखेन तूष्णींशंसस्वरूप मभिधाय तदनुष्ठानं विधत्ते—“स तदा वाव यज्ञः सन्निष्ठते, यदा होता तूष्णींशंसं शंसति”—इति । यस्मिन् काले होता त मिमं मन्त्रं शंसेत्, तदैव स यज्ञो निर्विघ्नः समाप्यते ; तस्मात् होत्रा तच्छ्रुत्वा शंसनीयम् । तत्रकार आश्वलायनेन दर्शितः—“सुमत्यङ्गदे पिता मातरिष्वा छिद्रापधादच्छिद्रोक्था कवयः शंसन् सोमो विश्वविन्नीथानिनेषद् बृहस्पतिरुक्थामदानि शंसिषद् वागायुर्विश्वायुर्विश्वा मायुः, क इदं शंसिष्यति, स इदं शंसिष्यतीति जपित्वा ऽनभिहिङ्गत्वा शोसावो मित्युच्चैराह्वय तूष्णींशंसं शंसेदुपांशु सप्रणव मसन्तन्त्रेण आहावः प्रातःसवने शस्त्रादिषु”—इति (श्री० ५.८.१,२.) । अस्त्राय मर्यः— ऋतुपात्रभक्षणान्तरं होतुर्मुखतः आसीनोऽध्वर्युः पराशुखः सन्नावर्त्तते, तदानीं होता सुमदित्यादि स इदं शंसिष्यतीत्यन्तं मन्त्रं जपित्वा, अभिहिङ्गार मकृत्वा, शोसावो मित्यनेन मन्त्रेणाध्वर्युः सुच्चैराह्वय, भूरभिरित्यादिकं प्रणवसहितं सुपांशु पठेत् । प्रणवेन सह असन्तत मविच्छेदनं कुर्यात् । एष शोसावो मिति मन्त्रो ऽध्वर्योराज्ञानरूपत्वादाहाव इत्युच्यते । स च प्रातःसवने शस्त्रादिषु प्रवर्त्तते इति ॥

उक्तं तूष्णींशंसनं प्रशंसति—“स य एनं शस्ते तूष्णींशंसं उप वा वदेदनु वा व्याहरेत्, तं ब्रूयादेष एवैता मार्त्तिं मारिष्यति प्रातर्वाव वय मदेमं शस्ते तूष्णींशंसे संस्थापयामस्तं यथा गृहानितं कर्मणानुसमियादेव मेवैन मिदं मनुसमिम इति स ह वाव ता मार्त्तिं मृच्छति य एवं विद्वान्शंसस्ते तूष्णींशंसे उप वा वदत्यनु

वा व्याहरति ; तस्मादेवं विद्वास्त्वंशस्ते तूष्णींशंसे नोपवदेन्नानु-
व्याहरेत्”—इति । होत्रा तूष्णींशंसे शस्ते सति ‘एनं’ होतारं सः
‘उपवदेद्वा अनुव्याहरेद्वा’ यः कोऽप्यन्यः पुरुषो निन्देत् शपेत् वा ;—
उपवादो निन्दा, अनुव्याहारः शापः ; तदानीं मयं होता निन्दि-
तारं शप्तारं वा ब्रूयात् । कथं ब्रूयादिति, तदुच्यते— यो निन्दिता
शप्ता वास्ति, एष एव निन्दारूपां शापरूपां वा ‘भार्ति’ विनाशम्
‘भारिषति’ प्राप्स्यति, न त्वहं प्राप्स्यामि । तत्र हेतुवच्यते—
‘प्रातर्वाव’ प्रातःसवने एव ‘वयं’ होतारः ‘अथ’ अस्मिन्दिवसे
अस्माभिः शस्ते तूष्णींशंसे त मिसं यज्ञं ‘संस्थापयामः’ समाप-
यामः । यथा लोके ‘गृहानितं’ स्वकीयान् गृहान् प्राप्त मतिथिं
‘कथंणा’ भातिथ्यसत्काररूपेण ‘अनुसमियात्’ आनुकूल्येन
सम्यक् प्राप्नुयात्, उपचरेदित्यर्थः । ‘एवम्’ एव मपि ‘इदं’ तूष्णीं-
शंसानुष्ठानं कृत्वा ‘एनं’ यज्ञं ‘अनुसमिमः’ आनुकूल्येन सम्यक्
प्राप्नुमः, उपचरेम इत्यर्थः । एष एवेत्यादिकोऽनुसमिम इत्यन्तः,
निन्दाशापपरिहारार्थो मन्त्रः ; तं होता ब्रूयात् । तस्मिन्नुक्ते
सति यः पुमान् स्वयं विद्वानेव सन् तूष्णींशंसस्य शंसनादूर्ध्वं
निन्दति शपति वा, स एव ता भार्तिम् आप्नोति । तस्मात्
कारणात् ‘एवम्’ उक्तार्थं विद्वान् पुरुषः तूष्णींशंसपाठादूर्ध्वं होतारं
न निन्देत् नापि शपेत् ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ७ (३१) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

चक्षूषि वा एतानि सवनानां यत्तूष्णींशंसो
भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति प्रातःसवनस्य चक्षुषी
इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्र इति माध्य-
न्दिनस्य सवनस्य चक्षुषी सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सः
सूर्य इति तृतीयसवनस्य चक्षुषी चक्षुष्मद्भिः सवनै
राध्नोति चक्षुष्मद्भिः सवनैः स्वर्गं लोकं मेति य एवं
वेद चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यत्तूष्णींशंस एका सती
व्याहृतिर्द्दधोच्यते तस्मादेकं सच्चक्षुर्द्दधा मूलं वा
एतद्यज्ञस्य यत्तूष्णींशंसो यं कामयेतानायतवान्स्त्रा-
दिति नास्य यज्ञे तूष्णींशंसं शंसिदुन्मूलं मेव तद्यज्ञं
पराभवन्त मनु पराभवति तदु वा आहुः शंसिदेवापि
वै तद्वत्विजे हितं यज्ञोता तूष्णींशंसं न शंसत्व-
त्विजि हि सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितो यज्ञे यजमान-
स्तस्माच्छंसन्तव्यः शंसन्तव्यः ॥ ८ (३२) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे द्वितीयपञ्चिकायां चतुर्याध्यायः ॥ ४ ॥

अथ प्रकारान्तरेण तूष्णींशंसं प्रशंसति— “चक्षूषि वा
एतानि सवनानां यत्तूष्णींशंसो ; भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निर-
रिति प्रातःसवनस्य चक्षुषी, इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्र
इति माध्यन्दिनस्य सवनस्य चक्षुषी, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सः

सूर्य इति तृतीयसवनस्य चक्षुषी”-इति । यत्तूष्णींमसोऽस्ति,
‘एताभि’ एव तद्वतानि पदानि त्रयाणां सवनानां चक्षुःस्नानी-
यानि । कथं भित्तदिति तदेव, अष्टौक्रियते—‘भूरग्निर्ज्योतिः’-
इति प्रथमस्य तूष्णींशसंपादस्य पूर्वी भागः, स च प्रातः-
सवनस्य दक्षिणचक्षुःस्नानीयः ; ‘ज्योतिरग्निः’-इत्ययं सुत्तरो भागो
वामचक्षुःस्नानीयः ; मूलोक्तवर्ती योऽग्निः, स एवैको मोलकइवे
प्रकाशक इत्यर्थः । ‘इन्द्रो ज्योतिः’-इति अयं द्वितीयस्य पूर्वो
भागो माध्यन्दिनसवनस्य दक्षिणं चक्षुः ; ‘भुवो ज्योतिः’-इत्ययं
सुत्तरो भागो वामचक्षुः ; अन्तरीक्षलोकावर्ती परमैश्वर्ययुक्तो
वायुगोलकइवे भासक इत्यर्थः । ‘सूर्यो ज्योतिः’-इत्येष तृतीयस्य
पूर्वभागस्तृतीयसवनस्य दक्षिणं चक्षुः ; ‘ज्योतिः स्वः सूर्यः’-इत्ययं
सुत्तरो भागो वामचक्षुः ; स्वर्लोकवर्ती सूर्यः गोलकइवे भासक
इत्यर्थः ॥

वेदं प्रशंसति—“चक्षुषग्निः सवने राप्तेति चक्षुषग्निः
सवनेः स्वर्गं लोकं भित्ति य एवं वेद”-इति । राधिरिह लोके
सद्यश्चिः † ॥

तूष्णींशस्य चक्षुःस्वरूपत्वं सुपपादयति—“चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य
यत्तूष्णींशस एका सती व्याहृतिर्देधाच्यते, तस्मादेकं सचक्षुर्देधा”
-इति । यद्यपि भूरित्वेकैव व्याहृतिः, तथापि तदेगागादग्निर्ज्योति-

* “यद्यु वे वटपदः, पूर्वैर्ज्योतिःइन्दैरवेऽवस्ते तु”-इति आन० श्रौ० ५.२.११ । ‘विपदः
वटपदी वाचं ब्रह्मन्’ । विपदपदे यथापठितं विव (४१० पृ० १ पं०, ४२० पृ० १)
वटपदपदे षीचि षीचि वाक्त्राणि विधा कृत्वा ब्रजेत् । तत्र विधाकरवे ऽवसानं कर्त्तव्यं
पूर्वैर्ज्योतिःइन्दैरवे ऽवस्ते तु”-इति तदुक्तिः ।

† “राधः सद्यश्चो भवति”-इति च जत० भा० १४. ७. १. २१ ।

रिति अपि पदद्वयं व्याहृतित्वेनोच्यते । सेयं व्याहृतिकेव सती
आरोहावरोहाभ्यां हेधोच्यते * । यस्मादेवं तस्माच्चक्षुरिन्द्रिय
मध्येकमेव सन्नोलकद्वये द्विधा वर्तते । तस्माच्चक्षुर्द्वं युक्तम् ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“मूलं वा एतद्यज्ञस्य यत्
तूष्णींशंसो ; यं कामयेतानायतनवान्स्यादिति, नास्य यज्ञे
तूष्णींशंसं शंसेदुमूलमेव तद्यज्ञं पराभवन्त मनु पराभवति”—
इति । ‘यं’ यजमान मुद्दिश्य होता देवादेवं कामयेत,—
‘अनायतनवान्’ स्वर्गसाधनरूपेणायतनेनाश्रयेण रहितोऽयं यज-
मानः स्यादिति, तदानीम् ‘अस्य’ द्वेषस्य यजमानस्य यज्ञे
तूष्णींशंसं होता न शंसेत् । तथा सति वृक्षमूलवत् यज्ञमूल-
त्वेनावस्थितस्य तूष्णींशंसस्य पाठाभावादयं यज्ञो मूलरहितः ‘परा-
भवति’ विनश्यति ;— त मनु यजमानोऽपि विनश्यति । तदेवं
द्वेषस्य विनाशहेतुत्वेन प्रशंसा कृता ॥

पुनरप्युत्विजो होतुरनुमूलत्वेन प्रशंसति—“तदु वा आहुः”
— शंसेदेवापि वैतदुत्विजे हितं यद् होता तूष्णींशंसं न शंसत्यु-
त्विजि हि सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितो, यज्ञे यजमानस्तस्माच्छंसतव्यः
शंसतव्यः”—इति । ‘तदु वै’ तत्रैव तूष्णींशंसविषये ब्रह्मवादिनः
आहुः । किं मिति, तदुच्यते— यद्यपि यजमाने प्रीतिरहितो
होता, तथापि शंसेदेव—‘अपि वा’—इति पूर्वोक्तापेक्षया
पश्चान्तरापन्यासार्थम् । होता न शंसतीति यदस्ति, तदेत-

* “व्याहृतौर्मनसानुद्वेत् भूर्भुवःस्वरिति”—इति षड्विं० ब्रा० १. ६ । “सोऽतावत् ।
स भूरिति व्याहरत् । + + + । स भुव इति व्याहरत् । + + + । स सुवरिति व्याह-
रत् । + + + । एता वै व्याहृतय इमे लोकाः”—इति तै० ब्रा० २. २. ४. १ । आरोहा-
वरोही चात्र क्रमव्युत्पन्नाभ्यां पाठौ ;—‘अग्निः ज्योतिः’, ‘ज्योतिः अग्निः’—इत्येव मिति ।

इत्विजे होत्रे ऽप्यहितम्; भ्रष्टे यज्ञे दक्षिणाया प्रस्ताभात्। यस्मात्
ऋत्विजि सर्वो यज्ञः प्रतिष्ठितः, तस्माद्यज्ञयजमानयोः प्रतिष्ठा-
द्वारा होतुर्हितत्वेनायं तृतीयग्रन्थः शस्त्यः ॥

अध्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्याये
अष्टमः खण्डः ॥ ८ (३२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थोऽतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायाः चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(३५)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

ब्रह्मा वा आहावः' क्षत्रं निविद्धि' सूक्तं माह्वये'
ऽथ निविदं दधाति' ब्रह्मण्येव तत्क्षत्रं मनुनियुनक्ति'
निविदं शस्त्वा सूक्तं शंसति' क्षत्रं वै निविद्धि' सूक्तं
क्षत्र एव तद् विश्वं मनुनियुनक्ति' यं कामयेत' क्षत्रे-
णैव व्यर्हयानीति' मध्य एतस्यै निविदः सूक्तं
शंसते' क्षत्रं वै निविद्धि' सूक्तं क्षत्रेणैवैनं तद् व्यर्ह-
यति' यं कामयेत' विश्वेन व्यर्हयानीति' मध्य एतस्य
सूक्तस्य निविदं शंसते' क्षत्रं वै निविद्धि' सूक्तं
विश्वेनैव तद् व्यर्हयति' यं मु कामयेत' सर्वं मेवास्थ
यथापूर्वं' मृजुऋषं स्यादित्याह्वयेताथ निविदं
दध्यादथ सूक्तं शंसते' सर्वस्य ऋषिः प्रजापतिर्वा
इदं मेव एवाय आस' सो ऽकामयेत' प्रजायेय भूया-
न्तस्यामिति' स तपो ऽतप्यत' स वाच मयच्छत्स
संवत्सरस्य परस्ताद् व्याहरद् द्वादशकृत्वो' द्वादश-
पदा वा एषा निविदेतां वाच तां निविदं व्याह-

रतां सर्वाणि भूतान्यन्वसृज्यन्तं तदेतद्विधिः पश्यन्न-
भ्यनूवाच' स पूर्वया निविदा कथ्यतायोरिमाः प्रजा
अजनयन्मनूना मिति' तद् यदेतां पुरस्तात्सूक्तस्य
निविदं दधाति' प्रजात्यै' प्रजायते प्रजया पशुभिर्य
एवं वेद' ॥ १ (३३) ॥

ऋतुयाजा द्विदेवत्वास्तद्विशेषफला सुतिः ।

तूष्णींशंसप्रशंसा च नवमाध्यायचोदना ॥

अथाहावादयो वक्तव्याः ; आहावं निविदं सूक्तं च विधत्ते—
“ब्रह्म वा आहावः, अत्रं निविद्, विट् सूक्तं माह्वयते ; इयं निविदं
दधाति, ब्रह्मस्येव तत् अत्र मनुनियुनक्ति; निविदं श्रत्वा सूक्तं
शंसति,—अत्रं वै निविद्, विट् सूक्तं, अत्र एव तद्विश्वं मनुनियु-
नक्ति”—इति । “शीसावोम्”—इत्यनेन मन्त्रेण शंसनकाले होताध्वर्युं
माह्वयति, सोऽयम् ‘आहावः’ * ; “अग्निर्देवेवः”—इत्यादिभिर्द्वा दशभि-
र्वक्ष्यमाणैः पदैः † युक्ता तत्समूहरूपा ‘निविद्’ ; “प्र वो देवा-
यामये”—इत्यादिकं सप्तमं ‘सूक्तम्’ (सं० ३.१३.१—७) । तदेतत्
अयं क्रमेण ब्राह्मणचरित्रयवैश्वरूपम् । तत्र ब्राह्मणरूपत्वेन
प्रथमम् ‘आह्वयते’ मन्त्रेणाध्वर्योराज्ञानं कुर्यात् । ‘अथ’ अगन्तरं
अत्रियरूपत्वेन ‘निविदं दधाति’ अग्निर्देवेव इत्यादि पदसमूहं

* सांख्यभा० क्र० १४. ३ । आह० श्री० ५. ८. १ ।

† तद्यथा निविदध्याये—“अग्निर्देवेवः । अग्निर्मन्त्रिहः । अग्निः सुवर्जितः । होता देव-
वतः । होता मनुवतः । प्रचीर्यमानान् । रथीरभराचाम् । अतृपीं क्रोता । पूर्णैर्हव्यवादः ।
आ देवी देवान् वचत् । यच्चदग्निर्देवी देवान् । सी अभरा करति जातवदाः”—इति
(१. १—१२.) । उत्तराग्निं चर्च्य केनानि पदानि विधास्यते ।

(निवि० १, १—१२) वदेत् । तथा सति 'ब्रह्मण्येव' ब्राह्मण-
जातावेव 'क्षत्रं' क्षत्रियजातिम् 'अनुनियुनक्ति' । प्रथमतो
ब्राह्मणजातिः, पश्चात् क्षत्रियजातिरित्येवं नियोगः कृतो भवेत् ।
तां निविदं शस्वा पश्चात् "प्र वो देवाय"—इति सूक्तं शंसेत् । तथा
सति क्षत्रियजातिरूपायां निविदि वैश्यजातिरूपं सूक्तम् 'अनु-
नियुनक्ति' आनुकूल्येन पश्चादवस्थापयति । यः पूर्वं सूक्तसूक्ती-
शंसः, ये च निवित्सूक्ते, तदेतत् चय माज्यनामकशस्त्रस्य रूपम् ।
तदुक्तं सम्प्रदायविद्भिः— 'तूष्णींशंसनिवित्सूक्तेराज्यशस्त्रं' त्रिपूर्व-
कम्—इति * ॥

अथ कश्चिदभिचारप्रयोगं विधत्ते— "यं कामयेत क्षत्रेणैवं
व्यर्हयानीति, मध्य एतस्यै निविदः सूक्तं शंसेत् ; क्षत्रं वै निविदः,
विट् सूक्तं, क्षत्रेणैवेनं तद् व्यर्हयति"—इति । येयं द्वादशपदात्मिका
निविदस्ति, तस्या मध्ये सूक्तशंसने सति क्षत्रियजातिरूपायाः
निविदः खण्डितत्वात् 'एनं' यजमानं क्षत्रियजात्या 'वृद्धं' वियुक्तं
विरोधिनं करोति । अतो यजमान मुद्दिष्य होत्रा यत्कामितं
तत्क्षिध्वतीत्युक्तं भवति । अभिचारान्तरं विधत्ते— "यं कामयेत
विश्वेन व्यर्हयानीति, मध्य एतस्य सूक्तस्य निविदं शंसेत् ; क्षत्रं वै
निविदः, विट् सूक्तं, विश्वेणैवं तद् व्यर्हयति"—इति । "प्र वो
देवाय"—इत्यस्य सूक्तस्य वैश्यस्थानीयस्य मध्ये निविदः शंसने
सति वैश्यजातेः खण्डितत्वात् तद्विरोधो यजमानस्य भवति ॥

प्रतिकूलं प्रयोगद्वयं विधायानुकूलं प्रयोगं विधत्ते— "य सु
कामयेत सर्वं मेवास्य यथापूर्वं सृजुक्तुं स्यादित्याह्वयेताथ निविदं
दध्यादथ सूक्तं शंसेत्सो सर्वस्य कृतिः"—इति । 'यसु' यन्तु यजमानं

* "प्र वो देवायैवाज्यं सुपसक्तनुयात्"—इति आश्व० श्रौ० ५. ८. १५ ।

प्रति । पूर्वोक्तस्य हेतुस्य यजमानस्य व्यावृत्त्यर्थः ‘उ’-शब्दः । ‘अस्य’
यजमानस्य ‘सर्वं मेव’ ब्राह्मणचरित्रवैयस्यजातिरूपं ‘यथापूर्वम्’
उत्तमजातेः पूर्वता मनतिक्रम्य ‘ऋतुकृते’ सम्यक् सम्पादितं
स्यादिति कामनायां “श्रीसावीम्”—इत्याहावः प्रथमः, ततः
“अग्निर्देवः”—इति निवित्, ततः “प्र वो देवाय”—इति सूक्तं
ग्रंथेत् । ‘सो’ सैव उक्तानुष्ठितिरेव ‘सर्वस्य’ जातिभयस्य ‘कृतिः’
समोचीनकल्पना भवति ॥

अथ निविदः प्रशंसितु माध्यायिका माह— “प्रजापतिर्वी
रुद मेक एवाय चास ; सो ऽकामयत प्रजायेयं भूयान्स्या मिति ;
स तपो ऽतप्यत, स वाच मयच्छत्, स संवत्सरस्य परस्ताद् व्याहरद्
द्वादशकृत्वो ; द्वादशपदा वा एषा निविदेतां वाच तां निविदं
व्याहरत्, तां सर्वाणि भूतान्यन्वसृज्यन्त”—इति । ‘रुदम्’ रुदानीं
दृश्यमानं जगत् ‘अग्रे’ स्तोत्र्यतेः पुरा ‘प्रजापतिः’ ईश्वर एक एव
चास वै । स च अकामयत,—अह मेव ‘प्रजायेय’ प्रजारूपेणो-
त्पदेय । तथा सति पूर्वस्माद्वितीयरूपाद् ‘भूयान्’ अतिप्रभूतः
स्या मिति । कामयित्वा ‘सः’ प्रजापतिः सृष्टिसाधनं तपः कृत-
वान् । तस्मिंस्तपसि ‘वाचम्’ अयच्छत् ‘मौनव्रतं’ कृतवान् । तथा
कृत्वा संवत्सरादूर्ध्वं द्वादशकृत्वो वाच सुचारितवात् । सेय सुचा-
रिता वागेषा द्वादशपदोपेता निवित् सम्यक् । ता मेता मेव
निविदं प्रजापतिर्व्याहृतवान् । ‘तां’ निविदम् ‘अनु’ तस्माभ्यर्थात्
सर्वाणि भूतानि असृज्यन्त ॥

उक्तार्थं दृढयितुं कश्चिन्नान्न सुदाहरति— “तदेतद्विषिः पञ्च-
अभ्यनुवाच,—स पूर्वया निविदा कथ्यतायोरिमाः प्रजा अज-
नयन्ननूना मिति”—इति । ‘तदेतत्’ प्रजापतेः सर्जनं दिव्यदृष्ट्या

पश्यन् कुत्सनामको महर्षिः मन्त्रेणाभ्यनूवाच । “स पूर्वया”-इत्यादिर्मन्त्रः (सं० १.८६.२.) । ‘सः’ प्रजापतिः ‘पूर्वया’ प्रथमं प्रादुर्भूतया ‘निविदा’ द्वादशपदरूपया ‘कथ्यता’ कवित्वं शब्दस्मृष्ट्वम् ‘आयोः’ आगतवान् प्राप्तवानित्यर्थः । तत ऊर्ध्वं ‘मनूना’ वैवस्वतादीनां सम्बन्धिनीः ‘इमाः’ ब्राह्मणक्षत्रियादिरूपाः ‘प्रजाः’ ‘अजनयत्’ । ‘इति’ अयं मन्त्रः पूर्वीक मेवार्थं ब्रूते ॥

निविदं प्रशस्य तदनुष्ठानं प्रशंसति — “तद्यदेतां पुरस्तात् सूक्तस्य निविदं दधाति प्रजात्यै”-इति । यस्मात् प्रजापतिर्नैवं कृतम्, तस्माद्यदि होता सूक्तस्य पुरस्तात् ‘एतां’ निविदं दध्यात्, तदा सा निविद्यजमानस्य ‘प्रजात्यै’ प्रजोत्पादनाय सम्पद्यते ॥

वेदनं प्रशंसति — “प्रजायते प्रजया पशुभिर्धेयं एवं वेद”-इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ (३३) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अग्निर्देवेह इति शंसत्यसौ वा अग्निर्देवेह एतं हि देवा इत्येत एत मेव तदेतच्छ्लोकः * आया-
तयत्यग्निर्मन्विह इति शंसत्ययं वा अग्निर्मन्विह
इमं हि मनुष्या इत्येते ऽग्नि मेव तदच्छ्लोकः

* ‘तदेतच्छ्लोक’ छ ; ‘तदेतच्छ्लोक’ ग, घ, टी० छ, ग, घ ; ‘तदेच्छ्लोक’ ऊ ।

आयातयत्यग्निः सुषमिदिति शंसति वायुर्वा अग्निः
 सुषमिद्वायुर्हि स्वय मात्मानं समित्त्वे स्वय मिदं सर्वं
 यदिदं किञ्च वायु मेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति
 होता देववृत् इति शंसत्यसौ वै होता देववृत् एष
 हि सर्वतो देवैर्वृत् एत मेव तदेतस्मिँल्लोक आयात-
 यति होता मनुवृत् इति शंसत्ययं वा अग्निर्होता
 मनुवृत्तो ऽयं हि सर्वतो मनुष्यैर्वृत्तो ऽग्नि मेव तद-
 स्मिँल्लोक आयातयति प्रचीर्यज्ञाना मिति शंसति
 वायुर्वै प्रचीर्यज्ञानां यदा हि प्राचिस्त्वथ यज्ञो ऽथाग्नि-
 होच वायु मेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति रथी-
 रध्वराणा मिति शंसत्यसौ वै रथीरध्वराणा मेष हि
 यथैतश्चरति रथीरिवैत मेव तदेतस्मिँल्लोक आयातय-
 त्यतूर्तो होतेति शंसत्ययं वा अग्निरतूर्तो होतेमं
 न कश्चन तिर्यञ्चं तरत्यग्नि मेव तदस्मिँल्लोक
 आयातयति तूर्षिर्हव्यवाळिति शंसति वायुर्वै
 तूर्षिर्हव्यवाड् वायुर्हीदं सर्वं सद्यस्तरति यदिदं
 किञ्च वायुर्देवेभ्यो हव्यं वहति वायु मेव तदन्त-
 रिक्षलोक आयातयत्या देवो देवान्वक्षदिति शंस-
 त्यसौ वै देवो देवानावहत्येत मेव तदेतस्मिँल्लोक-
 आयातयति यक्षदग्निर्देवो देवानिति शंसत्ययं

वा अग्निर्देवो देवान् यजत्यग्नि मेव तदस्मिँल्लोक-
 आयातयति सो अध्वरा करति जातवेदा इति
 शंसति वायुर्वै जातवेदा वायुर्हृदि सर्वं करोति
 यदिदं किञ्च वायु मेव तदन्तरिक्षलोक आया-
 तयति ॥ २ (३४) ॥

द्वादशपदोपेतायाः निविदः प्रथमं पदं विधत्ते— “अग्नि-
 देवेव इति शंसत्यसौ वा अग्निर्देवेव ; एतं हि देवा इन्धते,—एत मेव
 तदेतस्मिँल्लोक आयातयति”—इति । देवैरिद्वः प्रज्वालितोऽग्नि-
 रित्येष निविदि प्रथमभागस्यार्थः । तं भागं होता शंसेत् । ‘असौ
 वै’ आदित्यमण्डलेऽवस्थित एव प्रकाशो देवैरिद्वोऽग्निः । यस्मात्
 ‘एतं’ दुर्लोकवर्त्तिनं प्रकाशं देवाः ‘इन्धते’ इदं दीपितं समृद्धं
 कुर्वन्ति, ‘तत्’ तेन प्रथमभागपाठेन एतदेवादित्यरूपं प्रकाशम्
 ‘एतस्मिन्’ व्युलोके ‘आयातयति’ प्रसारयति ॥

द्वितीयं पदं विधत्ते— “अग्निर्मन्विद् इति शंसत्ययं वा
 अग्निर्मन्विद् ; इमं हि मनुष्या इन्धते,—ऽग्नि मेव तदस्मिँल्लोक
 आयातयति”—इति । अङ्गाररूपोऽग्निर्भूलोकवर्त्तिमनुष्यैः प्रज्वा-
 ल्यते । अन्यत् पूर्ववत् ॥

तृतीयं पदं विधत्ते— “अग्निः सुषमिदिति शंसति, वायुर्वा
 अग्निः सुषमिद् ; वायुर्हि स्वय मात्मानं समिन्धे,—स्वय मिदं सर्वं
 यदिदं किञ्च, वायु मेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति”—इति ।
 शोभना समित् प्रकाशनं सञ्चरणरूपं यस्य वायोः, सोऽयं
 ‘सुषमिद्’ । तस्याग्नित्वं गतिहेतुत्वाद्यौगिकम् । ‘अगि गतौ’-

इत्थस्माद्वातोक्त्यन्तोऽयं शब्दः * । प्रथमपर्यायेऽप्यादित्यपरत्वं मेवं
योजनीयम् । वायुर्हि स्वात्मानं सर्वं जगच्च 'समिन्धे' सम्बद्ध
प्रकाशयति, व्यापारक्षमं करोतीत्यर्थः ॥

चतुर्थं पदं विधत्ते— “होता देववृत्त इति शंसत्यसौ वै होता
देववृत्तः ; एष हि सर्वतो देववृत्तः,—एत मेव तदेतर्हि लोक आया-
तयति”—इति । ‘असौ’ आदित्यः स्त्रोदयास्तमयाभ्यां सायं प्रातर्होम-
निष्पादकत्वेन ‘होता’ । स वै द्युलोके वर्त्तमानत्वात् ‘देववृत्तः’ ॥

पञ्चमं पदं विधत्ते— “होता मनुवृत्त इति शंसत्ययं वा
अग्निर्होता मनुवृत्तो ; ऽयं हि सर्वतो मनुवृत्तः,—ऽग्नि मेव
तदेतर्हि लोक आयातयति”—इति । भूलोकेऽवस्थितोऽग्निः होमा-
धिकरणत्वात् ‘होता’, यजमानत्विग्भिषेष्टितत्वात् ‘मनुवृत्तः’ ॥

षष्ठं पदं विधत्ते— “प्रणीर्यज्ञाना मिति शंसति ; वायुर्वै
प्रणीर्यज्ञानां ; यदा हि प्राणित्यय यज्ञो ऽयाम्निहोत्रं ; वायु
मेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति”—इति । यज्ञान् प्रकर्षेण
नयति वायुस्तस्मादेव ‘यज्ञानां प्रणीः’ ; यस्मिन् काले पुरुषः
‘प्राणिति’ प्राणवायुना चेष्टते, तदा यज्ञो भवति । तस्यैव
व्याख्यानं मुदाहरणरूपं मथाम्निहोत्रं मिति ; प्राणवायुचेष्टया
अग्निहोत्रगताधिकरणादिव्यापारा निश्चयन्ते ॥

सप्तमं पदं विधत्ते— “रथी रध्वराणा मिति शंसत्यसौ वै
रथीरध्वराणा मेव हि यथैतच्चरति रथीरिवैत मेव तदेतर्हि-
लोक आयातयति”—इति । ‘असौ’ आदित्योऽध्वराणां प्रकाशनाय
‘रथीः’ भवति । रथवान् भूत्वा सञ्चरति । अय मेवार्थः एषः
हीत्यादिनोच्यते । यथा लोके ‘रथीरिव’ कश्चन रथवानेव ‘एतत्’

* भ० प०, धा० पा० ५. १८ । उषा० ४. ५१. १ ।

गन्तव्यस्थानं प्रति चरति, तथैव आदित्योऽपि रथयुक्त एव चरति । शास्त्रान्तरे तु तदीयरथप्रदर्शनपूर्वकं मेव मन्त्रो व्याख्यातः—“रथी रध्वराणां मित्याह एष हि देवरथः”—इति (तै० सं० २. ५. ८. २.) ॥

अष्टमं पदं विधत्ते— “अतूर्तो होतेति शंसत्ययं वा अग्नि-
रतूर्तो होतेमं ह न कश्चन तिर्यञ्चं तरत्यग्निं मेव तदक्षिँल्लोक
आयातयति”—इति । भूलोकवर्ती वज्रिः ‘अतूर्तः’ केनाप्यतीर्षः ;
मार्गमध्ये ‘तिर्यञ्चं’ मार्गस्त्रावरोधकत्वेनावस्थितं प्रौढं दावानिं
कश्चिदपि तरितुं न समर्थः ॥

नवमं पदं विधत्ते— “तूर्णिर्हव्यवाळिति शंसति ; वायुर्वै
तूर्णिर्हव्यवाङ् ; वायुर्हीदं सर्वं सद्यस्तरति यदिदं किञ्च, वायु-
र्देवेभ्यो हव्यं वहति,—वायु मेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति”—
इति । तरतीति ‘तूर्णिः’ ; वायोः सर्वतरणसामर्थ्यं प्रसिद्धम् । हव्यं
वहतीति ‘हव्यवाट्’ हविर्वहनस्य क्रियारूपस्य वायुनिष्पाद्यत्वादसौ
हव्यं वहति ॥

दशमं पदं विधत्ते— “आ देवो देवान्वक्षदिति शंसत्यसौ वे
देवानावहत्येत मेव तदेतक्षिँल्लोक आयातयति”—इति । ‘असौ’
आदित्यो देवः, स्त्रोदयास्तमयाभ्यां होमकालसूचनेन देवानाम्
‘आ वक्षत्’ आवहति ॥

एकादशं पदं विधत्ते— “यक्षदग्निर्देवो देवानिति शंसत्ययं
वा अग्निर्देवो देवान् यजत्यग्निं मेव तदक्षिँल्लोक आयातयति”—
इति । ‘अयम्’ भूमौ दृश्यमानो ऽग्निः देवो देवान् यजतीति
प्रसिद्धम् ॥

द्वादशं पदं विधत्ते— “सो अध्वरा करति जातवेदा इति

भंसति ; वायुर्वै जातवेदा, वायुर्हीदं सर्वं करोति यदिदं किञ्च,—
वायु मेव तदन्तरिक्षलोक आयातयति’—इति । उच्छ्वासनिश्वास-
प्रदानेन जातं प्राणिनं वेदयति जीवनयुक्तत्वेन प्रापयतीति
वायुः ‘जातवेदाः’ । स च ‘अध्वरा’ सर्वयज्ञान् ‘करोति’ निष्पा-
दयति ; स्वापाररूपस्वानुष्ठानस्य वायुधीनत्वात् ॥

एषु द्वादशसु पदेषु सूर्याभिवायवच्चतुरावृत्ताः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशि
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ २ (३४) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

प्र वो देवायाम्नय इत्यनुष्टुभः प्रथमे पदे विह-
रति तस्मात् स्मूहं विहरति समस्यत्युत्तरे पदे
तस्मात्पुमानूहं समस्यति तन्मिथुनं मिथुन मेव
तदुक्त्यमुखे करोति प्रजात्यै प्रजायते प्रजया
पशुभिर्य एवं वेद प्र वो देवायाम्नय इत्येवानुष्टुभः
प्रथमे पदे विहरति वज्र मेव तत्परोवरीयांसं
करोति समस्यत्येवोन्नोत्तरे पदे आरक्षणतो वै
वज्रं सान्निमाथो दण्डस्याथो परशोर्वज्र मेव तत्प-

हरति^१ द्विषते भ्रातृव्याय वधं^१ योऽस्य सृत्त्यस्तस्यै
स्तर्तवै^१ ॥ ३ (३५) ॥

निविदो यानि द्वादश पदानि भागरूपाणि, तान्युक्तानि; अथ
तदनन्तरम्भावि सूक्तं विधत्ते— “प्र वो देवायान्मय इत्यनुष्टुभः”—
इति । प्र व इत्यादि सूक्तस्य (सं० ३. १३.) प्रतीकम् । तस्मिन्
सूक्ते याः सप्तसङ्ख्याका अनुष्टुप्छन्दस्का ऋचः सन्ति, ताः ग्रंथेदिति
शेषः । प्रथमाया ऋचि यौ प्रथमद्वितीयपादौ, तयोः विहरणं
विधत्ते— “प्रथमे पदे विहरति, तस्मात् स्यूक विहरति”—इति ।
विहरणम् पृथक्करणम् । द्वयोः पादयोर्मध्ये विहारं विच्छेदं
कृत्वा पठेत् । यस्मादत्र पादयोः परस्परवियोगः, तस्मात्सोक्तोऽपि
स्त्रीसंभोगकाले स्वकीये ऊरु ‘विहरति’ वियोजयति । तस्या
ऋचि तृतीयचतुर्थपादयोरविच्छेदं विधत्ते— “समस्यत्युत्तरे पदे
तस्मात् पुमानूक समस्यति ; तस्मिथुनं ;—मिथुन मेव तदुक्थ-
मुखे करोति प्रजात्वै”—इति । यस्मात् तृतीयचतुर्थपादयोरुत्त-
रार्द्धगतयोः संयोजनं, तस्मात्सोक्तोऽपि उपरिवर्त्ती पुमान् भोगकाले
स्वकीये ऊरु ‘समस्यति’ संयोजयति । तदुभयं मिलित्वा मिथुनं
भवति । तस्मात् ‘उक्थमुखे’ शस्त्रस्योपक्रमे मिथुन मेव करोति ;
तच्च यजमानस्य प्रजननाय सम्यस्यते । वेदनं प्रशंसति— “प्रजा-
यते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”—इति ॥

पुनरप्युक्तं मेवानूय प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “प्र वो देवा-
यान्मय इत्यनुष्टुभः प्रथमे पदे विहरति ; वञ्च मेव तत्परोवरीयांसं
करोति,—समस्यत्येवोत्तरपदे ; आरम्भणतो वै वञ्चस्याणिमा, ऽथो
दण्डस्याथो परशोर्वञ्च मेव तद्विहरति,—द्विषते भ्रातृव्याय वधं

योऽस्य स्तृचस्तौ स्तर्तवै”-इति । ‘इत्येवानुष्टुभः’-इति योऽय
मेवकारः, स पूर्वस्वानुवादः ; न तु नूतनविधिरिति ज्ञापनार्थः ।
‘परोवरौयांसं’ परस्त्रुत्तरभागे अतिशयेन स्थूलम्, ईदृशं वक्ष्यं सूक्त-
पठनेन सम्पादयति । प्रथमाया ऋच उत्तरार्धे पदे, तत्पादयोः
समसनम्, तदपि वक्ष्यसादृशार्थम् । वक्ष्यस्य द्वारभ्यतः ‘अणिमा’
मूले सौक्ष्म मित्यर्थः । वक्ष्यशब्देन खण्डादिरूप मायुध मभि-
धीयते ; तस्य हि ‘मूले’ सुष्टिबन्धनस्थले सूक्ष्मता भवति, उपरि
तु विस्तारः । दण्डशब्देन गदा विवक्षिता । सापि हस्तग्रहणस्थाने
मूले सूक्ष्मा, प्रहारस्थाने अग्रे स्थूला । परशुरपि तथाविधः ।
यथायं त्रिविधो वक्षः, एव मिदं मपि सूक्तं प्रथमार्धैर्धपाद-
विहरणेन सूक्ष्मम्, उत्तरार्धैर्धपादसमासेन स्थूलम् । अत ईदृशं
सूक्तद्वयं वज्रं मेव, द्वेषं कुर्वतो भ्रातृव्यस्य वधं सुहिंस्रं प्रहरति ;—
यः शत्रुरस्य ‘स्तृत्यः’ हन्तव्यः, ‘तौ स्तर्तवै’ तस्य हिंसायैव
भवति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ ३ (३५) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्तं ते वै देवाः
सद एवायतनं मकुर्वन्तं तान्त्वदसोऽजयन्तं आग्नीध्रं

सम्प्रापद्यन्त' ते ततो न पराजयन्त' तस्मादग्नीध्र
 उपवसन्ति' न सदस्याग्नीध्रे ह्यधारयन्त' यदाग्नीध्रे
 ऽधारयन्त' तदाग्नीध्रस्याग्नीध्रत्वं' तेषां वै देवाना
 मसुराः सदस्थानग्नीन्निर्वापयाञ्चक्रुस्ते देवा आग्नी-
 ध्रादेव' सदस्थानग्नीन्विहरन्त' तैरसुररक्षांस्यपापन्त'
 तथैवैतद्यजमाना' आग्नीध्रादेव सदस्थानग्नीन्वि-
 हरन्त्यसुररक्षांस्येव तदपन्नते' ते वै प्रातराज्यैरेवा-
 जयन्त आयन् यदाज्यैरेवाजयन्त आयन्स्तदाज्याना
 माज्यत्वं तासां वै होत्राणा मायतीना माजयन्तीना'
 मच्छावाकीया ह्यीयत' तस्या मिन्द्राग्नी मध्यास्ता'
 मिन्द्राग्नी वै देवाना' मोजिष्ठौ बलिष्ठौ' सहिष्ठौ
 सत्तमौ पारयिष्णुतमौ' तस्मादैन्द्राग्न मच्छावाकः'
 प्रातःसवने शंसतीन्द्राग्नी हि तस्या मध्यास्तां'
 तस्मादु पुरस्तादन्ये होत्रकाः' सदः ग्रसर्पन्ति'
 पश्चाच्छावाकः' पश्चैव हि हीनो ऽनुसङ्घिगमि-
 षति' तस्माद्यो ब्राह्मणो बहुचो वीर्यवान्स्यात्सो
 ऽस्याच्छावाकीयां कुर्यात्तेनैव सा ऽहीना भवति ॥
 ॥ ४ (३६) ॥

अग्नीध्रीयवासादिसिद्ध्यर्थं भाष्ययिका माह—'देवासुरा
 वा येषु लोकेषु समयतन्त ; ते वै देवाः सद एवायतनं मकुर्वन्त ;

ताम्सदसो ऽजयंस्त आग्नीध्रं सम्प्रापयन्तः ; ते ततो न पराजयन्तः ; तस्मादाग्नीध्र उपवसन्ति, न सदस्याग्नीध्रे ह्यधारयन्तः ; यदाग्नीध्रे ऽधारयन्त, तदाग्नीध्रस्याग्नीध्रत्वम्”—इति । पुरा कदाचिद् देवा-
असुराश्च लोकविषये ‘समयतन्व’ सङ्ग्रामं कृतवन्तः । वय मेवैषु लोकेषु निवसामो न तु यूय मिति एवं परस्परस्पर्धा । तदानीं देवाः सौमिकवेद्यां प्रार्थयन्त्यस्व पूर्वस्यां दिशि येयं सदोऽभिधाना शाला, ता मेव स्वस्य निवासस्थानं कृतवन्तः । तत्रावस्थितान् तान् देवान्, असुराः ‘सदसः अजयन्’ जित्वा सदसो निःसारित-
वन्त इत्यर्थः । ततो देवा निर्गताः सन्तः आग्नीध्राभिधां शालां प्राप्तवन्तः । ते देवाः प्राप्य तत् आग्नीध्रीयं ‘न पराजयन्त’ तत्रासु-
राश्च मेव पराजयो न तु देवानाम् । यस्मादेवं तस्मादाग्नीध्र-
शालाया सुपवसथे दिने यजमानाः ‘उपवसन्ति’ अग्नीसमीपे निवसेयुः ; न तु सदसि निवासः कर्तव्यः । आग्नीध्रे हि देवाः पलायनं परित्यज्य स्वात्मानं धारितवन्तः, तस्मात् तत्र निवासो युक्तः । यस्मादाग्नीध्रे धारितवन्तः, तस्मादाग्नीध्रत्वं नाम सम्प-
न्नम् ; अग्निसमीपे स्वात्मधारणस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ॥

अथ सदस्यवस्थितेषु धिष्णोश्चाग्नीध्रादग्निविहरणं विधत्ते—
“तेषां वै देवानां असुराः सदस्यानग्नीन्निर्वापयाञ्चक्रुस्ते देवा आग्नीध्रादेव सदस्यानग्नीन्विहरन्तः ; तैरसुररक्षांस्यपापन्तः ;—तथैवै-
तद्यजमाना आग्नीध्रादेव सदस्यानग्नीन्विहरन्त्यसुररक्षांस्येव तद-
पन्नते”—इति । पुरा देवानां सम्बन्धिनो येऽग्नयः सदस्यवस्थि-
तेषु धिष्णोष्वासन्, तान् सर्वान् देवपलायनेन सदःप्रविष्टा असुराः
‘निर्वापयाञ्चक्रुः’ जलप्रक्षेपेणाग्नीन् शान्तान् अकुर्वन्त । तदानीं
ते देवा आग्नीध्रे स्थित्वा तत्रत्यान् सदस्यान् अग्नीन् ‘विहरन्त’

सद्यस्ववस्थितेषु धिष्णोषु पृथक् पृथक् अग्नीन् 'विद्वतवन्तः' स्थापितवन्तः । तैः प्रबलैरग्निभिः असुरान् रक्षांसि च सदसि हतवन्तः । यथा देवैर्विहरणं कृतम्, तथैवैतस्मिन्नपि काले यजमाना आग्नीध्रादेव वज्रैः सदस्यानग्नीन्विहरयुः । तेन विहरणेन असुरान् रक्षांसि च 'तदपन्नते' तत्तदानीं नाशयन्ति । सोऽयं मर्थः सर्वोऽपि शास्त्रान्तरे सङ्गृह्यान्नातः— “देवा वै यन्नं पराजयन्त, त मान्नीध्रात् पुनरपाजयन्नेतद्वै यन्नस्यापराजितं यदानीध्रं यदानीध्राद्विष्टियान् विहरति यदेव यन्नस्यापराजितं तत एवैनं पुनस्तनुते”—इति (तै० सं० ६. ३.१.१.) ॥

इत्थं शंसनस्थानगतेषु धिष्णोषु अग्निविहरणं विधाय तत्र शंसनीयानां शस्त्राणां यदेतदान्यनामकत्वं तदेतच्छब्दनिर्वचनेन विस्मृत्यति— “ते वै प्रातराज्यैरेवाजयन्त आयन् ; तदाज्यैरेवाजयन्त आयस्तदान्याना माज्यत्वम्”—इति । त एव देवाः प्रातः-सवने यान्याज्यनामकानि शस्त्राणि, तैरेवासमन्ताज्यं प्राप्नुवन्तः आगच्छन् ; यस्मादेवं तस्मादा समन्ताज्ययन्त्रेभिरिति व्युत्पत्त्या शस्त्राणा माज्यनाम सम्पन्नम् । अनेनैव न्यायेन सामवेदे “पञ्चदशान्याज्यानि”—इतिवाक्येन (ता० ब्रा० २०. ३. १.) विहितानां पञ्चदशस्तोमयुक्तानां स्तोत्राणा माज्यनामत्वं द्रष्टव्यम् * ॥

अथाच्छावाकस्य शस्त्रं विधत्ते— “तासां वै होत्राणा मायतीना माजयन्तीना मच्छावाकीया ह्वीयत ; तस्या मिन्द्रानी अध्यास्ता मिन्द्रानी वै देवाना मोजिठी बलिठी सहिठी सप्तमी

* “प्रजापतिर्देवेभ्य आत्मानं यन्नं कृत्वा प्रायच्छत् तेऽन्वोऽन्वसा अयाय नातिष्ठन् तान् ब्रवीदाजि मस्मिन्नितेति त आजि मायन्वदाजि माव० स्तदान्याना माज्यत्वम्”—इत्याद्याखण्ड-समाप्ति द्रष्टव्यम् (ता० ब्रा० ७. १.) ।

पारयिष्णुतमौ ; तस्मादेन्द्राग्नि मच्छावाकः प्रातःसवने शंसतौन्द्राग्नी
हि तस्या मध्यास्ताम्”—इति । प्रयास्ता, ब्राह्मणाच्छंसी, अच्छा-
वाक इति एते शस्त्रिणो होत्रका यद्यपि पुरुषाः, तथापि तदीय-
तनुविवक्षया ‘तासाम्’—इत्यादिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । यास्तनवः
पूर्वं मसुरान् अपाव्रत, तासां मेव ‘होत्राणां’ होत्रकतनूनाम्
‘आयतीनां’ सदः प्रवेष्टुं मागच्छन्तीनाम्, ‘आजयन्तीनां’ सर्वतो
जयं प्राप्नुवन्तीनां मध्ये ‘अच्छावाकौया’ अच्छावाकसम्बन्धिनी
तनुः ‘अहीयत’ हीना अभूत् ; सदः समानन्तुं नाशक्नोदित्यर्थः ।
तदनुग्रहार्थं ‘तस्यां’ तस्या मिन्द्राग्नी ‘अध्यास्ताम्’ अधिष्ठाय
निवासं कृतवन्ती । युज्यते हि इन्द्राग्न्योरनुष्टुभोतत्वम् ; यस्माद्
देवानां मध्ये इन्द्राग्नी ‘भोजिणी’ भोजसा बलहेतुना अष्टम-
धातुना अत्यन्तं सुपेती । अतएव ‘बलिणी’ अतिशयेन शरीर-
शक्तियुक्ती । तत एव ‘सहिणी’ अतिशयेन शत्रून् अभिवितारी ।
स्वभक्तविषये तु ‘ससमी’ अतिशयेन सन्ती, सन्नार्गवर्तिना
मनुष्टुहीतारावित्यर्थः । अतएव ‘पारयिष्णुतमौ’ स्वभक्तैरनुष्टुभ-
मानं कर्मातिशयेन पारं नेतुं सदीयुक्ती । तस्मादयं मच्छावाक
इन्द्राग्नीदेवताकं शस्त्रं प्रातःसवने शंसेत् । “इन्द्राग्नी आग-
तम्”—इत्यादिकं (सं० ३. १२.) तच्छस्त्रम् * । यस्मादि-
न्द्राग्नी तस्या मच्छावाकतया मध्यास्ताम्, तस्मादेन्द्राग्निशस्त्रं
तस्य युक्तम् ॥

इदानीं मच्छावाकस्य सदःप्रवेशे विशेषं विधत्ते—“तस्माद्
पुरस्तादग्रे होत्रकाः सदः प्रसर्पन्ति, पश्चाच्छावाकः ; पश्चेव हि
हीनोऽनुसस्त्रिणमिषति”—इति । यस्मादच्छावाकव्यतिरिक्ताः प्रया-

* “इन्द्राग्नी आगतं सुतम्”—इति आत्र० श्री० ५. १०. २८ ।

स्त्रादयो हीनकाः सहसा गन्तुं शक्नुवन्ति, न त्वच्छावाकः; तस्मा-
 अशस्त्रादयः पुरस्तात्तदः प्रसर्पेयुः, अच्छावाकस्तु पश्चादप्रसर्पत् ।
 लोकेऽपि हि 'हीनः' अशक्तः 'पश्चेव हि' पश्चादेव जिगमिषमीति
 प्रसिद्धम् । अत्र पुरस्तात्-पश्चा-शब्दौ देशतः कालतश्चेति वेदितव्यौ ॥

अच्छावाकीयशब्दं प्रशंसति— “तस्माद्यो ब्राह्मणो बह्वृचो
 वीर्यवान्स्यात्तो ऽस्याच्छावाकीयां कुर्यात्तेनैव सा ऽहीना भवति”
 -इति । यस्मादिन्द्राग्नी तस्यां तन्वा मधिष्ठाय निवसतः, तस्मा-
 ल्लोके यः कोऽपि ब्राह्मणो 'बह्वृचः' ऋग्वेदाध्यायी, 'वीर्यवान्' वेद-
 पाठसामर्थ्यातिशयोपेतः स्यात्, सः 'अस्य' यजमानस्य 'अच्छा-
 वाकीयां कुर्यात्' अच्छावाकसम्बन्ध मैन्द्राग्नशस्त्रं पठेत् । 'तेनैव'
 पाठेन 'सा' तदीयतनुः, 'अहीना' व्यवहर्त्तुं समर्था भवति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (३६) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

देवरथो वा एष यद्यज्ञस्तस्यैतावन्तरौ रश्मी'
 यदाज्यप्रउगे' तद्यदाज्येन पवमान मनु शंसति' प्रउगे-
 णाज्यं देवरथस्यैव' तदन्तरौ रश्मी विहरत्यलोभाय'
 ता मनु कृतिं मनुष्यरथस्यैवान्तरौ रश्मी' विहरन्त्य-
 लोभाय' नास्य देवरथो लुभ्यति' न मनुष्यरथो य

एवं वेदं तदाहुर्यथा वाव स्तोत्रं मेवं शंसं पाव-
 मानीषु सामगा स्तुवत आग्नेयं होताज्यं शंसति
 कथं मस्य पावमान्यो ऽनुशस्ता भवन्तीति यो वा
 अग्निः स पवमानस्तदप्येतद्विषिणोक्तं मन्त्रिर्हविः
 पवमान इत्येव मु हास्याग्नेयीभिरेव प्रतिपद्यमानस्य
 पावमान्यो ऽनुशस्ता भवन्ति तदाहुर्यथा वाव स्तोत्रं
 मेवं शंसं गायत्रीषु सामगा स्तुवत आनुष्टुभं होताज्यं
 शंसति कथं मस्य गायत्री ऽनुशस्ता भवन्तीति
 सम्पदेति ब्रूयात् सप्तैता अनुष्टुभस्तास्त्रिः प्रथमया
 चिरुत्तमयैकादश भवन्ति विराट् याज्या द्वादशी न
 वा एकेनाक्षरेण ऋन्टासि वियन्ति न द्वाभ्यां ताः
 षोडश गायत्री भवन्त्येव मु हास्यानुष्टुबभिरेव
 प्रतिपद्यमानस्य गायत्री ऽनुशस्ता भवन्त्यग्न इन्द्रस्य
 दाशुषो दुरोण इत्याग्नेन्द्र्या * यजति न वा एता-
 विन्द्राग्नी सन्तौ व्यजयेता माग्नेन्द्रौ वा एतौ सन्तौ
 व्यजयेता तद्यदाग्नेन्द्र्या † यजति विजित्या एव सा
 विराट् त्रयस्त्रिंशदक्षरा भवति त्रयस्त्रिंशद्वै देवा अष्टौ
 वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च
 वषट्कारश्च तत्प्रथम उक्त्यमुखे देवता अक्षरभाजः
 करोत्यक्षर मक्षर मेव तद् देवता अनुप्रपिबन्ति

देवपात्रेणैव तद् देवतास्तृप्यन्ति^१ तदाहुर्यथा वाव
 शस्त्र मेवं याज्याग्नेयं होताज्यं शंसत्यथ कक्षादा-
 ग्नेन्द्राः ‡ यजतीति^२ या वा आग्नेन्द्रैन्द्राग्नी वै सा^३
 सेन्द्राग्ने मेतदुक्त्य^४ ग्रहेण च तूष्णींशंसेन चेन्द्राग्नी
 आगतं सुतं^५ गीर्भिर्नभो वरेण्यम् अस्य पातं धिये-
 पितेत्यैन्द्राग्ने मध्वर्युर्गृहं गृह्णाति भूरग्निर्ज्योति-
 र्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो
 ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्य इति^६ होता तूष्णींशंसं
 शंसति तद्यथैव शस्त्र मेवं याज्या ॥ ५ (३७) ॥

अथाज्यशस्त्रस्य बहिष्पवमानस्तोत्रोत्तरत्वम्, प्रउगशस्त्रस्याज्य-
 स्तोत्रोत्तरत्वं विधत्ते—“देवरथो वा एष यद्यन्नस्तस्मैतावन्तरौ
 रश्मी,—यदाज्यप्रउगे ; तद्यदाज्येन पवमान मनु शंसति, प्रउगे-
 ञ्चाज्यं, देवरथस्यैव तदन्तरौ रश्मी विहरत्यलोभाय”—इति । यो
 यन्नोऽस्ति, एष देवानां रथ एव । ‘तस्य’ रथरूपस्य यज्ञस्य ञ्चाज्यं
 प्रउगं च यच्छस्त्रद्वयं, तत् ‘अन्तरौ रश्मी’ अश्वबन्धनरज्जू; रथस्यो-
 पर्यवस्थितेन सारथिना ध्रियमाणत्वात् तयोरभ्यन्तरत्वम् । यस्मादेवं
 तस्माद्यथाज्यशस्त्रेण बहिष्पवमानम् ‘अनु’ पश्चात् शंसेत्, प्रउग-
 शस्त्रेण च ञ्चाज्यस्तोत्र मनु शंसेत्, तदानीं देवरथस्यैव सम्बन्धिना-
 वभ्यन्तरौ ‘रश्मी’ प्रग्रही ‘विहरति’ विशेषेण सम्पादयति ; तच्च
 ‘अलोभाय’ व्यामोहराहित्याय सम्पादयते । रश्मिराहित्ये दुष्टाभ्या

१, १, ‡ “०न्द्रिया” ख ।

मन्त्राभ्यां यत्र कापि दुर्गमे देशे रथनयने सति रथभङ्गरूपो
आमोहः स्यात्, तन्माभूदिति शस्त्रद्वयं क्रमेण प्रयोक्तव्यम् ॥

लौकिकफलप्रदर्शनेन रश्मिस्थानीयं शस्त्रद्वयं प्रशंसति—
“ता मनु कृतिं मनुष्यरथस्त्रैवान्तरी रश्मी विहरन्वसोभाय”—इति ।
तां ‘कृतिं’ देवरथे शस्त्रद्वयरूपरश्मिकारणम् ‘अनु’ पञ्चाङ्गमनुष्य-
रथस्त्रैवान्तरी सारथिनां ग्रहणयोग्यौ ‘रश्मी’ प्रयङ्गौ ‘विहरन्ति’
सम्पादयन्ति ; तच्च मनुष्यरथस्यालोभाय सम्पद्यते ; अभनो मनुष्य-
रथो यजमानस्य सम्भवतीत्यर्थः । वेदनं प्रशंसति—“नास्य देव-
रथो लुभ्यति न मनुष्यरथो य एवं वेद”—इति ॥

इदानीं स्तोत्रशस्त्रयोः वैयधिकरणरूपं चोद्य सुभाषयति—
“तदाहुर्ग्रथा वाव स्तोत्र मेवं शस्त्रं पावमानीषु सामगा सुवते ;—
आमेयं होताज्यं शंसति ; कथं मस्य पावमान्यो ऽनुशस्ता भव-
न्तीति ? यो वा अग्निः, स पवमानः ;—तदप्येतद्विषित्त
मग्निर्ऋषिः पवमान इति”—इति । ‘तत्’ तस्मिन्नाज्यशस्त्रे ब्रह्म-
वादिनः ‘आहुः’ चोदयन्ति । यथैव स्तोत्रं सामगैरुक्तं, तथैव
बह्वृचैः शस्त्रं वक्तव्यम् ; “स्तुत मनु शंसति”—इतिविधानात् * ।
अत्र तु सामगाः “उपास्मै गायता नरः पवमानाय”—इत्यादिषु
‘पावमानीषु’ पवमानदेवताकारुण्यं (उ० आ० १.१, १-३.१-८.)
बहिष्पवमानाख्येन स्तोत्रेण सुवते † ; बह्वृचसु होता “प्र वो

* “अग्निः शंसति, यलुर्मिर्यजन्ति, सामभिः स्तुवन्ति”—इति निघ० १३.७ । “स्तुवते
ऽयं शंसति”—इति अत० ब्रा० ८. १. १. १ । “स्तोत्रं मयं शस्त्रात्”—इति च आश्व०
त्रौ० ५. १०. १ ।

† ३८३ पृ० “*” द्रष्टव्यम् । किञ्च “बहिष्पवमानं सर्पन्ति”—इति (६.७.८.)—इत्येव-
मादिविषयः, “नवभिः स्तुवन्ति”—इति (६.८.), “उपास्मै गायता नर इति”—इति (६.८.),
“इमी वे स्तोत्रा गायन् ग्राहन् गेयम्”—इति (७.१.) खण्डाय पर्यासीत्याः (ता० ब्रा०) ।

देवायाम्नये (सं० ३.१३.१-७.)—इत्यादिक माज्यशस्त्रं शंसति ।
 तथा सति कथं मस्य होतुः ‘पावमान्यः’ ऋचोऽनुशस्ता भवेयुः ?
 न हि पवमानः शस्त्रस्य देवता किन्त्वग्निरिति चोद्यम् ॥ तस्य
 परिहार माह—‘यो वा अग्निः, स पवमानः’-इति । अग्निपवमान-
 देवतयोः परस्परप्रौढ्या अभेदादान्येयं मपि सूक्तं पावमान मिति
 वक्तुं शक्यते । तेन पावमान्योऽनुशस्ताः सम्पद्यन्ते । अग्निपवमानयो-
 रेकत्वे कश्चिन्नस्य मुदाजहार—‘तदप्येतदिति (सं० ८.६६.२०.) ।
 ‘ऋषिः’ अतीन्द्रियद्रष्टा । योऽयं मग्निः, स एव पवमानो वायुः ;
 प्रौढ्यतिशयेन एकत्वप्रतिभासात् । यद्वा, शोधकत्वादग्निरेव पव-
 मान इति मन्त्रार्थः * ॥ परिहारं सुपपाद्य निगमयति—“एव
 सु हास्याग्नेयौभिरेव प्रतिपद्यमानस्य पावमान्योऽनुशस्ता
 भवन्ति”—इति । अग्निदेवताकाभिः सूक्तगताभिः ऋग्भिः शस्त्रं
 प्रारभमाणस्य होतुर्बहिष्यवमानस्तोत्रगताः पवमानदेवताकाः
 ऋचोऽनुशस्ता भवन्ति ॥

देवताप्रयुक्तं वैयधिकरणं परिहृत्य छन्दःप्रयुक्तं वैयधिकरण-
 रूपं चोद्यं पूर्ववदुक्तावयति—“तदाङ्गुर्यथा वाव स्तोत्रं मेवं शस्त्रं,—
 गायत्रीषु सामगा सुवते, आनुष्टुभं होताज्यं शंसति ; कथं मस्य
 गायत्रीषुऽनुशस्ता भवन्तीति ?”—इति । बहिष्यवमानस्तोत्रगताः
 “उपास्मै गायता”—इत्याद्या ऋचो गायत्रीच्छन्दस्ताः (उ० आ०
 १.१.१-३.१-८.), “प्र वो देवाय”—इत्यादिक माज्यशस्त्रम् (सं०
 ३. १३.१-७.) अनुष्टुप्छन्दस्त मिति वैयधिकरणं चोद्यम् ॥

तस्य परिहार माह—“सम्पदेति ब्रूयात्”—इति । अनु-
 ष्टुप्सु गायत्रीत्वे सम्पादिते सति, तथा ‘सम्पदा’ वैयधिकरण-

* “अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तं नीमके महागयम्”—इति सं० ८.६६.१० ।

परिहारादनुकूलशंसनं भवतीति परिहारं ब्रूयात् ॥ सम्पादन-
प्रकारं दर्शयति—“समैता अनुष्टुभस्तास्त्रिः प्रथमया चित्त-
मयेकादश भवन्ति ; विराद्यान्वा द्वादशी ; न वा एकेनाक्षरेष
च्छब्दांसि वियन्ति, न द्वाभ्यां ; ताः षोडश गायत्र्यो भवन्ति”—
इति । आद्यन्तयोर्दृष्टोस्त्रिरावृत्तौ सत्यां स्वभावतः सप्ताना मनु-
ष्टुभा मेकादशत्वं सम्पद्यते । “अग्न इन्द्रश्च”—इति (सं० ३.२५.४.)
याज्या * विराट्छन्दस्का ; सा द्वादशमनुष्टुभिति गणनीया । यद्यपि
तस्य विराजस्त्रयस्त्रिंशदक्षरत्वादेक मक्षर मनुष्टुप्त्वादतिरिच्यते,
तथाप्यस्येन वैकल्येन छन्दस्त्वं नापैतीति न्यायः पूर्वं मध्युदाहृतः
(५३५०.१२५०.) । एवं सति द्वादशसु अनुष्टुप्सु द्वादश पादान्
अपनीय अवशिष्टैः पादैस्त्रिपदा गायत्र्यो द्वादश सम्पादनीयाः ;
अपनीतेश्च पादैश्च तिस्रो गायत्र्य इत्यनेन प्रकारेण षोडशसंख्याका
गायत्र्य एव सम्पद्यन्ते । परिहारं निगमयति — “एव सु द्वास्यानु-
ष्टुब्भिरेव प्रतिपद्यमानस्य गायत्र्यो ऽनुशस्ता भवन्ति”—इति ॥

इदानीं मैन्द्रान्नग्रहस्य याज्यां विधत्ते— “अग्न इन्द्रश्च
दास्यो दुरीच इत्याग्नेन्द्रा यजति”—इति । नम्वेन्द्रान्नग्रहे
पूर्वभावित्व मिन्द्रस्य प्रतीयते, अग्नेसु पञ्चाङ्गावित्वम् ; याज्यायां तु
तद्विपर्ययः कस्मात् क्रियते ? इत्याशङ्क्याह — “न वा एताविन्द्राम्नी
सन्तौ व्यजयेता मानेन्द्रौ वा एतौ सन्तौ व्यजयेतां ; तद्यदग्नेन्द्रा
यजति, विजित्वा एव सा विराट्”—इति । असुरैः सह देवानां विजय-
युद्धे सति विजयार्थं मिन्द्रस्य पुरोगमनमग्नेः पञ्चाङ्गमनमित्येवं न
सम्पन्नम्, कित्वग्निः पुरोगतः इन्द्रसु पञ्चाङ्गतः । अतो विजय-

* “अग्न इन्द्रश्च दास्यो दुरीच इति (सं० ३.२५.४.) याज्या”—इति आश्व० श्रौ० ५.८.२६ ।

कालीनक्रमेणैवाग्निपूर्वकत्वप्रतिपादिकया यजने सति यजमानस्य विजयाय सम्पद्यते ॥

एवं याज्यागतान्यक्षराणि प्रशंसति—“त्रयस्त्रिंशदक्षरा भवति ; त्रयस्त्रिंशद्देवाः,—अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ; तत्रयम उक्थमुखे देवता अक्षरभाजः करोति,—अक्षर मक्षर मेव तद् देवता अनुप्रपिबन्ति ; देवपात्रेणैव तद् देवतास्तृप्यन्ति”—इति । अक्षराणां देवतानां च सङ्ख्यासाम्यम् ‘उक्थमुखे’ शस्त्राणां मध्ये मुख्ये ‘प्रथमे’ आण्यशस्त्रे देवताः प्रत्येव मक्षरभाजः करोति,—तास्तत्तदक्षर मेवानुसृत्य ता देवताः सोमं प्रकर्षेण पिबन्ति । तथा सति स्वययोग्येनाक्षररूपेण देवपात्रेणैव देवतास्तृप्ता भवन्तीति ॥

शस्त्रयाज्ययोर्देवताप्रयुक्तं वैयधिकरण्यरूपं चोद्य मुद्गावयति—“तदाहुयथा वाव शस्त्र मेवं याज्या ऽऽग्नेयं होताज्यं शंसत्यथ कस्मादाग्नेन्द्रा यजतीति ?”—इति । शस्त्रस्वाग्निरेक एव देवता, याज्यायास्वग्निरिन्द्रश्चेति द्वयोर्मिलितयोर्देवतात्व मिति वैयधिकरण्यम् ॥

अस्य चोद्यस्य परिहार माह—“या वा आग्नेन्द्रैरान्द्राग्नी वै सा चेन्द्राग्ने मेतदुक्थं ग्रहेण च तूष्णींशंसेन च”—इति । येयम् ‘आग्नेद्री’ याज्या, येयम् ‘ऐन्द्राग्नी’ अपि भवति ; द्वयोः पौर्वापर्यं मविसंवादेऽपि तस्या ऋचो द्विदेवत्वत्वसङ्गावादु देवतयोः क्रमविपर्यासमात्रे ऽङ्गीकृते सति याज्याया ऐन्द्राग्नत्व सुपचरितं यथा सम्पद्यते तथैवैतद् ‘उक्थम्’ आण्यशस्त्र मपि ग्रहद्वारा तूष्णींशंसद्वारा चेन्द्राग्नीदेवतासहितं सम्पद्यते । तथा सत्यैन्द्राग्नत्वस्थोपचरितस्य याज्याशस्त्रयोः सङ्गावात् नास्ति वैयधिकरण्यम् ॥

आज्यशस्त्रस्य ग्रहहारकं तूष्णींशंसहारकं चैन्द्राम्बलं दर्शयति— “इन्द्राम्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेष्णम्, अस्य पातं धियेषितेत्यैन्द्राम्बलं मध्वर्युर्ग्रहं गृह्णाति ; भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्रः सूर्य इति होता तूष्णींशंसं शंसति ; तद्यथैव शस्त्रं निवं याव्या”—इति । हे इन्द्राम्नी ! ‘सुतम्’ अभिषुतं सोमं प्रति ‘आ गतम्’ आगच्छतम् । कीदृशं सुतम् ? ‘गीर्भिः’ सुतिभिः, युक्तं मिति शेषः । ‘नभः’ आकाशस्वरूपम्, आकाशवत् महदित्यर्थः । ‘वरेष्णं’ वरणीयम् । आगत्य च युवां ‘धिया इषिता’ स्वबुद्ध्या प्रेषितौ सन्तौ ‘अस्य’ सोमस्य सारं ‘पातं’ पिबतम् (सं ३. १२. १.) । ‘इति’ अनेनैन्द्राम्बलदेवताकमन्त्रेण मध्वर्युरैन्द्राम्बलं ग्रहं गृह्णाति । तूष्णींशंसे “भूरग्निः”—इत्यग्निराज्जातः, “इन्द्रो ज्योतिः”—इतीन्द्रोऽप्याज्जातः (४२४ पृ०) । तत उभयसङ्गावात् तूष्णींशंसोऽप्यैन्द्राम्बलः । ईदृशस्य ग्रहस्य, तूष्णींशंसस्य च सम्बन्धादाज्यशस्त्रं मध्यैन्द्राम्बलं भवति । तस्माच्छस्त्रयाज्ययोरैन्द्राम्बलत्वसम्पादनात् नास्ति वैयधिकरणम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (३७) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

होतृजपं जपति^१ रेतस्तत्सिञ्चत्युपांशु जपत्युपांश्विव वै रेतसः सिक्तिः^२ पुराहावाज्जपति^३ यद्वै किञ्चो-

हुंमाहावाच्छस्त्रस्यैव तत्पराञ्च चतुष्पादासीन मभ्या-
 द्वयते तस्मात् पराञ्चो भूत्वा चतुष्पादो रेतः सिञ्चन्ति
 सम्यङ् द्विपाद् भवति तस्मात्सम्यञ्चो भूत्वा द्विपादो
 रेतः सिञ्चन्ति पिता मातरिष्वेत्याह प्राणो वै पिता
 प्राणो मातरिष्वै प्राणो रेतो रेतस्तत्सिञ्चत्यच्छिद्रा
 पदाधा इति रेतो वा अच्छिद्रं मतो अच्छिद्रः
 सम्भवत्यच्छिद्रोक्था कवयः शंसन्निति ये वा अनू-
 चानास्ते कवयस्त इदं मच्छिद्रं रेतः प्रजनयन्नित्येव
 तदाह सोमो विश्वविन्नीया निनेषद् बृहस्पतिरुक्था-
 मदानि शंसिषदिति ब्रह्म वै बृहस्पतिः क्षत्रं सोमः
 स्तुतश्चाणि नीथानि चोक्थामदानि च दैवेन
 चैवैतद् ब्रह्मणा प्रसूतो दैवेन च क्षत्रेणोक्थानि
 शंसत्येतौ ह वा अस्य सर्वस्य प्रसवस्येशाते यदिदं
 किञ्च तद्यदेताभ्या मप्रसूतः करोत्यकृतं तदकृतं
 मकरिति वै निन्दन्ति कृतं मस्य कृतं भवति नास्या-
 कृतं कृतं भवति य एवं वेद वागायुर्विश्वायुर्विश्व
 मायुरित्याह प्राणो वा आयुः प्राणो रेतो वाग्योनि-
 र्योनिं तदुपसम्भाय रेतः सिञ्चति क इदं शंसिष्यति
 स इदं शंसिष्यतीत्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिः
 प्रजनयिष्यतीत्येव तदाह ॥ ६ (३८) ॥

पूर्वत “पराङ्मुख्यो”-इत्याद्यान्मलायनसूत्रोदाहरणेन होतुर्यो जपो दर्शितः (४२८६० *), त मिमं अपं विधत्ते — “होतुजपं जपति, रेतस्तस्मिन्निधत्ते”-इति । होतुः कर्त्तव्यो यो जपः, त मनु-
तिष्ठेत् । तेन प्रजोत्पादनार्थं मादौ रेतः सिक्तं भवति ॥

ततोच्चारणप्रकारविशेषं विधत्ते — “उपांशु जपत्युपांश्विव वै रेतसः सिक्तिः”-इति । ओष्ठस्पर्शेन शिव परैर्दृश्यते, न तु शब्दः श्रूयते, तादृशं सुपांशुत्वम् । औकिके रेतःसेचनेऽपि ध्वनेरश्रवणाद् युक्तं तथाविधत्वम् ॥

तस्य जपस्य “शीसावोम्”-इत्येतस्मादाहावात् पूर्वभावित्वं विधत्ते — “पुरा ऽऽहावाज्जपति ; यद् वै किञ्चिद् माहावाज्जपत्यस्यैव तत्”-इति । अर्धवृत्तयवे येन शीसावो मितिमन्वेष, तस्मात् पूर्वभावी होतुजपः । तथा चाभ्यन्तरायेनोदाहृतम् — “जपित्वा ऽनभिहित्वा शीसावो मित्युच्चारय”-इति (श्री० ५. ८. १.) । आहावाद्गुणं यस्मिन्निधत्ते, तत्सर्वं शस्त्रस्यैव सम्बन्धि भवेत् ; आहावमन्वेषं शस्त्रानुष्ठानस्य पृष्टत्वात् । अतो होतुजपस्य शस्त्र-
न्तर्भावं निवारयितुं पूर्वकालीनत्वम् ॥

अथाहावे प्रकारविशेषं विधत्ते — “पराङ् चतुष्पद्यासौ न मभ्याह्वयते ; तस्मात्पराङ्चो भूत्वा चतुष्पादो रेतः सिञ्चन्ति”-
इति । अस्मिन् काले अर्धवृत्तः ‘पराङ् भवति’ होतुर्विमुखो भवति । तथा ‘चतुष्पादौ’ गौरिव हस्तौ भूमाववस्थाय आसीनो भवति ; तादृशं अर्धवृत्तं सम्बोध्य अभिमुखो यथा भवति तथा होता शीसावो मितिमन्वेष आह्वयते । यस्मादाह्वानकाले ईदृशी

ऽध्वर्युस्तस्माज्जोकेऽपि 'चतुष्पादः' गवादयः 'पराश्वः' सम्भोगावस्थायी
परस्परामिमुखरहिता भूत्वा रेतः सिञ्चन्ति ॥

आहावाद्दृष्टं मध्वर्योश्चतुष्पात्त्वं परित्यज्य सम्यगुत्थानं विधत्ते—
“सम्यङ् द्विपाद भवति; तस्मात्सम्यक्षो भूत्वा द्विपादो रेतः
सिञ्चन्ति”—इति । ऊर्ध्वत्वेनोत्थानं सम्यक्काम्; तथाविधो भूत्वा
रेतः सिञ्चति । जपितव्यो यो मन्त्रस्तस्यादौ “सु-मद्-पद्-वग्-
दे”—इति पञ्चाक्षराणि पठितव्यानि । तानि च पूर्व मेवाक्षर-
पङ्क्तिप्रशंसायां (३८२ पृ०) विहितानि ॥

तेभ्य ऊर्ध्वं यो जपितव्यो मन्त्रः, तस्य प्रथमभाग मनुष्य
व्याचष्टे— “पिता मातरिभवेत्वाह;— प्राणो वै पिता, प्राणो
मातरिष्वा, प्राणो रेतो, रेतस्तस्मिञ्चति”—इति । तस्मिन् मन्त्रे
यजमानस्य नूतनं जन्म सम्पाद्यते, अतोऽत्र मातरिष्वा वायुः
पितृत्वेन वर्ण्यते । त मिमं पितृत्वादिकं मन्त्रं * होता ब्रूयात् ।
प्राण एव लोके 'पिता'; ऋतात्पितृदेहात् जन्मासम्भवात् ।
वायुश्च प्राणः; प्राणस्य वायुकार्यत्वात् । रेतश्च प्राणः; प्राण-
युक्तस्यैव रेतसो जननहेतुत्वात् । अतएवारण्यके समान्नायते †—
“यद्वा ऋते प्राञ्चाद्रेतः सिञ्चेत, पूयेन सम्भवेत्”—इति ‡ । 'तत्'
तेन प्रथमभागपाठेन यजमानस्य पुनर्जन्मायै रेतः सिक्तं भवति ॥

द्वितीयभाग मनुष्य व्याचष्टे— “अच्छिद्रा पदा ऽधा इति;—
रेतो वा अच्छिद्र मतो ज्ञच्छिद्रः सम्भवति”—इति । स वायुरूपः

* एष मन्त्रीऽन्यशास्त्रीय इति आश्रयायनेन प्रपक्ष्य विहितः—“पिता मातरिश्वाच्छिद्रा
पदाधादृच्छिद्रोक्था कवयः शंसन् । सीमी विश्विन्नीधा निनेषद् ढङ्गस्यति रुक्थामदानि
शंसिषद् वागायुर्विन्नायुर्विन्श मायुः क इदं शंसिष्यति स इदं शंसिष्यतीति”—इति श्री०
५. ८. १ । 'पदाधाः'—'पदाधात्'—इति ब्राह्मणतृतीयः पाठौ ।

† “समान्नायते” च ।

‡ ऐ० आ० ३. २. १. ५ ।

पिता छिद्ररहितं पदं प्रापणीयं रेतः ‘अधाः’ गर्भाशये स्थापितवान् । अतोक्त मच्छिद्रं वसु रेत एव । अतो हि रेतसः पुमान् अच्छिद्र उत्पद्यते ॥

तृतीयभाग मनुष्य व्याचष्टे— “अच्छिद्रोक्त्या कवयः शंसन्ति ;— ये वा अनूचानास्ते कवयस्त इदं मच्छिद्रं रेतः प्रजनयन्ति स्वेव तदाह”—इति । ‘कवयः’ पुरुषाः ‘अच्छिद्रोक्त्या शंसन्’ छिद्ररहितं मुक्तं शस्त्रं शंसन्ति । अत्र कविशब्देनानूचानाः षडङ्गसहितवेदाध्यायिनः उच्यन्ते । ते वेदं मच्छिद्रं रेतः प्रजनयन् उत्पादयन्तीति । अनेनैव प्रकारेण तदच्छिद्रोक्त्येति वाक्यम् ‘आह’ ब्रूते ॥

चतुर्थभाग मनुष्य व्याचष्टे— “सोमो विश्वविकीर्त्या निनेषद् बृहस्पतिश्चक्षामदानि शंसिषदिति ;— ब्रह्म वै बृहस्पतिः, अत्र सोमः ; सुतशस्त्राणि नीथानि चोक्त्यामदानि च, देवेन चैवैतद् ब्रह्मणा प्रसूतो देवेन च क्षत्रेणोक्त्यानि शंसति”—इति । ‘विश्ववित्’ सर्वज्ञः सोमो ‘नीथानि’ नेतव्यानि अनुष्ठेयानि स्तोत्रशस्त्राणि ‘निनेषत्’ नेतुं मिच्छां कृतवान्, प्रयुक्तवानित्यर्थः । तथा बृहस्पतिः ‘उक्त्यामदानि’ शस्त्ररूपाणि सन्तोषकारणानि ‘शंसिषत्’ शंसितुं मिच्छति, शस्तवानित्यर्थः । अस्मिन् भागे बृहस्पतिः सोमशब्दाभ्यां ब्राह्मणचतुर्यजातिद्वयं देवं विवक्षितम्, नौधशब्देन उक्त्यामदशब्देन च स्तोत्रशस्त्राणि विवक्षितानि । अतएवैतन्नागपाठे सति देवसम्बन्धिना ब्राह्मणेन चतुर्येष च प्रेरितः शस्त्राणि शंसति । सोमबृहस्पत्योः सर्वकर्मप्रेरकत्वप्रसिद्धिं दर्शयति— “एतौ ह वा अस्य सर्वस्य प्रसवस्त्वेषाते यदिदं किञ्च”—इति । यन्नेऽनुष्ठितं यत्किञ्चिदस्ति, अस्य सर्वस्य प्रसवो यत्

प्रेरणं, तस्य सोमहृदस्यती एव स्नामिनी । व्यतिरेकसुखेनैतदेव
 दृश्यति— “तद्यदेताभ्या मप्रसृतः करोत्युक्तं तदुक्तं मकारिति
 वै निन्दन्ति”—इति । ‘तत्’ तथा द्वयोः प्रेरकस्नामित्वे सति
 ‘यत्’ अङ्गं मेताभ्या मप्रेरितः करोति, ‘तत्’ अङ्गं मङ्गतं मेव
 भवति । लोकेऽपि स्वाभ्यनुज्ञा मन्तरेण यत् क्रियते, तच्च ‘अङ्गतम्
 अङ्कः’ अकार्ष्वं कृतवानिति जना निन्दन्ति ॥ वेदनं प्रशंसति—
 “कृतं मस्य कृतं भवति, नास्माकृतं कृतं भवति, य एवं वेद”—
 इति । ‘अस्य’ वेदितुः ‘कृतं’ कर्त्तव्यं मेव ‘कृतं भवति’, न तु
 ‘अङ्गतम्’ अकार्ष्वं कृतं भवति ॥

पञ्चमभाग मनूय व्याचष्टे— ‘वागायुर्विज्ञायुर्विज्ञ मायुरि-
 त्याह ;—प्राणो वा आयुः, प्राणो रेतो, वाय्वोऽनिर्योनिस्तदुपसन्धाय
 रेतः सिञ्चति”—इति । येयं ‘वाक्’ इन्द्रियरूपा, यदपि ‘आयुः’
 जीवनम्, तदुभयम्, अस्त्विति शेषः । न चाप्यायुरस्य विवक्षितं
 किन्तु ‘विज्ञायुः’ विज्ञं समस्तं शतसंवत्सरपरिमितं मायुर्विव-
 क्षितम् ; तस्माद्विज्ञं मायुः यजमानः प्राप्नोत्वित्यध्याहारः । त-
 मिमं भागं पठेत् अत्रायुःशब्देन प्राण एव विवक्ष्यते ; “याव-
 द्वाग्निच्छरीरे प्राणो वसति तावदायुः”—इतिन्युते । रेतसः प्राणत्वं
 पूर्वं भवोदाहृतं (४६० पृ०) वाक्शब्देन योनिरुपलक्ष्यते । तथा
 सति तन्नागपाठेन योनि सुपसन्धाय गर्भस्थानं मभिलक्ष्य रेतः
 सिञ्चति ॥

षष्ठं भागं मनूय व्याचष्टे— “क इदं शंसिष्यति, स इदं
 शंसिष्यतीत्याह ;—प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिः प्रजनयिष्यतीत्येव
 तदाह”—इति । ‘कः’ प्रजापतिः ‘इदं’ शस्त्रं ‘शंसिष्यति’ शंसितुं
 मिच्छति । अतः स एवेदं शंसिष्यति । तं मिमं मन्तिमभागं

ब्रूयात् । अत्र क-शब्देन प्रजापतेरुक्तत्वात् स एव यजमान
मुत्पादयिष्यति 'इति' अनेनैव प्रकारेण तन्मन्त्रवाक्यं ब्रूते ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ ६ (३८) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

आहूय तूष्णींशंसं शंसति रेतस्तत् सित्तं विकरोति
सित्तिर्वा अग्रे ऽथ विकृतिरुपांशु तूष्णींशंसं शंस-
त्युपांशिवव वै रेतसः सित्तिस्तिर इव तूष्णींशंसं
शंसति तिर इव वै रेतांसि विक्रियन्ते षट्पदं
तूष्णींशंसं शंसति षड्विधो वै पुरुषः षळङ्ग
आत्मान मेव तत् षड्विधं षळङ्गं विकरोति तूष्णीं-
शंसं शस्त्वा पुरोरुचं शंसति रेतस्तद्विकृतं प्रजनयति
विकृतिर्वा अग्रे ऽथ जातिरुच्चैः पुरोरुचं शंसत्युच्चैरेवैनं
तत् प्रजनयति द्वादशपदं पुरोरुचं शंसति द्वादश
वै मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः सो
ऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता स योऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता
स एवैनं तत्प्रजया पशुभिः प्रजनयति प्रजात्यै प्रजा-

यते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद जातवेदस्यां पुरोरुचं
 शंसति जातवेदन्यङ्गां तदाहुयन्तृतीयसवन मेव
 जातवेदस आयतनं मय कस्मात् प्रातःसवने जात-
 वेदस्यां पुरोरुचं शंसतीति प्राणो वै जातवेदाः स
 हि जातानां वेद यावतां वै स जातानां वेद ते
 भवन्ति येषां मु न वेद किमु ते स्युर्यो वा आज्य
 आत्मसंस्कृतिं वेद तत्सुविदितम् ॥ ७ (३६) ॥

आह्वावात् पूर्वकालीनं जप मुञ्जोत्तरकालीनं तूष्णींशंसं
 विधत्ते— “आज्य तूष्णींशंसं शंसति । रेतस्तस्मिन् विकरोति ;—
 सित्तिर्वा अग्रे ऽथ विक्रतिः”—इति । शीसावो मितिमन्त्रेण
 अध्वर्युं सुपङ्कय पश्चात् तूष्णींशंसं पठेत् । तथा सति होढजपेन
 सितं रेतो ऽनेन ‘विकरोति’ पिण्डाद्याकारं रेतसि जनयति ।
 सेकः पूर्वभावी, विकारः पश्चाद्भावीति युक्तोऽयं क्रमः ॥

शंसनकाले ध्वनिराहित्वं विधत्ते— “उपांशु तूष्णींशंसं शंस-
 त्पुपांश्च वै रेतसः सित्तिः”—इति । परैर्ध्वनेरन्वयादपठित-
 सदृशं भवतीत्यस्य तूष्णींशंस इति नामधेयम् । तस्मात्तदनुसारे-
 णोपांशुस्वारयेत् ; रेतःसेकोऽप्युपांशुसदृशः, रक्षसि क्रियमाणत्वात् ॥
 उपांशुत्वेन होढजपसाम्यप्रसङ्गो वैषम्यं विधत्ते— “तिर इव तूष्णीं-
 शंसं शंसति, तिर इव वै रेतांसि विक्रियन्ते”—इति । यथा कुष्ण-
 गृहादिष्ववहित मन्त्रैरधीयमानं वाक्य मीषत् प्रतीयते, न तु
 स्पष्टम्, तद्वत् तूष्णींशंसोऽपि अस्पष्टो यथा भवति तथा शंसेत् ;
 तदिदं ‘तिर इव’-इत्युच्यते ; होढजपादीषदुच्चैरित्वर्थः ॥

तूष्णींशंसख्येयतां विधत्ते—“षट्पदं तूष्णींशंसं शंसति ; षड्विधो वै पुरुषः, षळङ्गं चात्मानं मेव तत् षड्विधं षळङ्गं विकरोति”—इति । ‘षट्पदं’ षड्भागम् ;—भूरग्निर्ज्योतिरित्येको भागः, ज्योतिरग्निरिति द्वितीयो भागः ; एव सुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् * । तद्याविधशंसने पुरुषसाम्यं भवति । पुरुषस्य षड्विधत्वं मेव ‘षळङ्गः’—इत्यनेन स्पष्टीक्रियते । पुरुषावयवषट्कं शास्त्रान्तरे दर्शितम्—“षोढा विहितो वै पुरुष आत्मा च शिरः सत्वार्यङ्गानि”—इति (तै० सं० ५.६.८.१.) । द्वौ हस्तौ द्वौ पादावित्यङ्गचतुष्टयम् । आत्मशब्दो मध्यदेहवाच्यः । भागत्रयोपेते तूष्णींशंसे तत्तन्नागमध्येऽवसाने षड्भागत्वं भवति । आश्वलायन आह—“भूरग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्नी मिन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रो सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्यो मिति त्रिपदस्तूष्णींशंसो यद्यु वै षट्पदः पूर्वज्योतिःशब्दैरग्रेऽवस्वेत्”—इति (५. ८. ११.) । अतः षट्पदे तूष्णींशंसेन यजमानस्य शरीरं मेव षडङ्गोपेतं क्त्वा विकरोति ॥

एतदानन्तर्यं निविदो विधत्ते—“तूष्णींशंसं शस्वा पुरोदक्षं शंसति, रेतस्तद्विद्धतं प्रजनयति ; विद्धतिर्वा अग्रे ऽव जातिः”—इति । “प्र वो देवाय”—इत्यादेः सूक्तात् पुरतो दीप्यते रोचते इति पुरोदक्षशब्देन निविदुष्यते ; तां तूष्णींशंसादूर्ध्वं पठेत् । तेनोर्ध्वपाठेन षडङ्गतया विद्धतं रेतः शरीररूपेणोत्पादितं भवति । विकारः पूर्वभावी, अक्ष पश्चाद्भावि ; तस्मात् तदानन्तर्यं निविदो युक्तम् ॥

होतृजपगतं यदुपांशत्वं, तूष्णींशंसमतं च यदीषदुःशब्धनित्वं,

* ४३१५० “*” टीप्यनौ द्रष्टव्या ।

तस्मादुभयव्याघ्रैश्चक्षुषं निविदो विधत्ते — “उच्चैः पुरोरुचं ग्रंसत्यु-
च्चैरेवेनं तत्प्रजनयति”-इति । उत्पादनकाले प्रसवे वेदनया
तस्मातोच्चैर्धनिं करोति, तदिदम् ‘उच्चैः प्रजनयति’-इत्युच्यते ॥

निविदां न्यूनाधिकभागशङ्काव्युदासाय सङ्गां विधत्ते—
“द्वादशपदां पुरोरुचं ग्रंसति, द्वादश वै मासाः संवत्सरः, संवत्सरः
प्रजापतिः, सा ऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता ; स एवेनं तत्प्रजया
पशुभिः प्रजनयति प्रजालै”-इति । निविदो द्वादशभागाः पूर्व
मेव तदव्याख्याने विवेचिताः (४३८—४४३ पृ०) ; अतो मास-
सङ्गासाभ्यामससंवत्सरद्वारा सर्वस्य जगत उत्पादकत्वेन प्रसिद्धः
प्रजापतिरेवेयं पुरोरुक् भवति । तादृश्याः पाठे सति प्रसिद्धिः ।
सर्वस्योत्पादको यः प्रजापतिरस्ति, स एव ‘एनं’ यजमानं प्रजा-
पशुसहितं प्रजनयति । तस्मादेतच्छंसनं प्रजालै सम्प्रद्यते ॥

वेदनं प्रग्रंसति— “प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एव वेद”-इति ॥

देवताद्वारा पुरोरुचं प्रग्रंसति— “जातवेदस्यां पुरोरुचं ग्रंसति
जातवेदोन्मङ्गाम्”-इति । जातवेदा देवता यस्याः पुरोरुचः, सा
‘जातवेदस्या’ । जातवेदःशब्दरूपं ‘मङ्ग’ नितरा मङ्गं चिह्नं यस्याः
पुरोरुचः सा ‘जातवेदोन्मङ्गा’ ; तस्याः पुरोरुचो ऽन्तिमे भागे,—
“सो अक्षरा करति जातवेदाः”-इति (४४० पृ० २पं०) जात-
वेदः-शब्दः पठ्यते ॥

उक्तं मर्षं माचिपति— “तदाहुर्यत् तृतीयसवनं मेव जातवेदस
चायतनं मन्त्रं कस्मात्प्रातःसवने जातवेदस्यां पुरोरुचं ग्रंसतीति”-
इति । तृतीयसवनस्य जातवेदसं प्रत्यायतनत्वं मान्निमाकृतशस्त्रे
देवत्वादवगस्तव्यम् । तथा च सम्प्रदायविद आहुः— “जात-
वेदास्तु देवोऽयं वर्षत आग्निमाकते”-इति । यस्मादेवं तस्मात्

प्रातःसर्वमं जातवेदस्यावाः शंसने कारयं नास्तीति आचेषं
तद्वादिन आहुः ॥

तस्य परिहारं दर्शयति — “प्राचो वै जातवेदाः, स हि
जातानां वेद, यावतां वै स जातानां वेद, ते भवन्ति ; येषां सु न
वेद, किमु ते सूर्यो वा आण्व आत्मसंस्कृतिं वेद, तत् सुविदितम्”
— इति । अत्र जातवेदः-शब्देन प्राच एवामिधीयते, न त्वग्निः ; अत
एवान्तिमभागव्याख्याने “वायुर्वै जातवेदाः”-इत्याकातं (४४० पृ०
३ पं०) । यस्मात् स प्राचो ‘जातानाम्’ उत्पन्नानां शरीराणां
स्वरूपं ‘वेद’ जानाति, स भवति इत्यर्थः, तस्मात् प्राचस्य जातवेदा
इति नामधेयम् । एवं सति प्राचो यावता सुत्पन्नानां शरीराणां
स्वरूपं ‘वेद’ लभते, ‘ते’ देहा भवन्ति, स तान् भजन्ते ; येषां तु
देहानां स्वरूपं प्राचो ‘न वेद’ न लभते, ‘ते’ देहाः ‘किमु स्युः’
किमु विद्यमानतां भजेयुः ? न भजेयुरित्यर्थः । एवं सति जात-
वेदोनामकस्य प्राचस्य प्रतिपादिकायाः पुरोरुचोऽन्तपाठे यजमानो
स्रग्ध्रप्राचः सन् विद्यमानो भवति । अन्यथा अयं मसत्कल्पः स्यात् ।
‘एवम्’ उक्तप्रकारेण ‘यः’ यजमान आण्वशस्त्रे पुनर्जन्मस्वरूपां
संस्कृतिं वेद, तत् तस्य यजमानस्य ‘सुविदितं’ सम्यक् ज्ञानं
सुत्पन्नम् । अनेन होतृजप मित्यारभ्य प्रोक्ते प्रघटके ऽवस्थित-
स्वार्थवादस्य सर्वस्याप्युपसंहारो जातः ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ७ (३८) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

प्र वो देवायाम्नय इति शंसति प्राणो वै प्र प्राणं
हीमानि सर्वाणि भूतान्यनु प्रयन्ति प्राण मेव तत्स-
म्भावयति प्राणं संस्क्रुते दीदिवांस मपूर्व्य मिति
शंसति मनो वै दीदाय मनसो हि न किञ्चन पूर्वं
मस्ति मन एव तत्सम्भावयति मनः संस्क्रुते स नः
शर्माणि वीतय इति शंसति वाग्वै शर्म तस्माद्वाचा-
नुवदन्त माह शर्मवदास्मा अयांसीति * वाच मेव
तत्सम्भावयति वाचं संस्क्रुत उत नो ब्रह्मन्नविष
इति शंसति श्रोत्रं वै ब्रह्म श्रोत्रेण हि ब्रह्म शृणोति
श्रोत्रे ब्रह्म प्रतिष्ठितं श्रोत्र मेव तत्सम्भावयति श्रोत्रं
संस्क्रुते स यन्ता विप्र एषा मिति शंसत्यपानो वै
यन्तापानेन ह्ययं यतः प्राणो न पराङ् भवत्यपान
मेव तत्सम्भावयत्यपानं † संस्क्रुत कृतावा यस्य
रोदसी इति शंसति चक्षुर्वा कृतं तस्माद्यतरो
विवदमानयोराहाह मनुष्या चक्षुषादर्शमिति तस्य
श्रद्दधति चक्षुरेव तत्सम्भावयति चक्षुः संस्क्रुते नू
नो रास्व सहस्रवक्त्रोक्तवत्पुष्टिमद्वस्त्रित्युत्तमया परि-
धात्यात्मा वै समस्तः सहस्रवांस्तोक्तवान् पुष्टिमाना-

* “अयांसि” ‘क’-भिन्नमूलपुस्तकानाम् ; “आयांसि” भाष्यपुस्तकानाम् ।

† “०त्यपान मेव” क ।

त्मान मेव तत्त्वमसं सम्भावयत्यात्मानं समस्तं संस्कु-
 रते^१ याज्यया यजति प्रप्तिर्वै याज्या पुण्यैव लक्ष्मीः
 पुण्यामेव तल्लक्ष्मीं * सम्भावयति पुण्यां लक्ष्मीं संस्कु-
 रते^१ स एवं विद्वांश्छन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयो
 ऽमृतमयः^१ सम्भूय देवता अप्येति य एवं वेद^१ यो
 वै तद्वेद^१ यथा छन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयो
 ऽमृतमयः^१ सम्भूय देवता अप्येति^१ तत्सुविदित मित्य-
 ध्यात्वा मयाधिदैवतम् ॥ ८ (४०) ॥

अथ सूक्तगतां प्रथमा ऋचं विधत्ते— “प्र वो देवायाम्नय इति
 शंसति ; प्राणो वै प्र ; प्राणं जीमानि सर्वाणि भूतान्यनु प्रयन्ति ;
 प्राण मेव तत्त्वम्भावयति, प्राणं संस्कुरुते”—इति । अस्याः प्रथमाया
 ऋच आदौ प्रतिशब्दः श्रूयते, स प्राणस्वरूपः ; नान्न आद्यक्षर-
 साम्यात् । ‘हि’ यस्मात् कारणात् ‘सर्वाणि’ इमानि ‘भूतानि’
 जीवजातानि ‘प्राण मनु प्रयन्ति’ प्राणः प्रथमतो गच्छति, त मनु
 पश्चाद्देहाः प्रयन्ति ; प्राणप्रेरणादृष्टं देहानां चलनात् । ‘तत्’ तथा
 सति ‘प्र’-शब्दयुक्ताया ऋचः शंसनेन प्राणं ‘सम्भावयति’ सम्भावितं
 पूजितं करोति । अनया पूजया प्राणः संस्कृतः सन् स्वव्यापार-
 समर्थो भवति । तस्मात्प्रवोदेवायेत्येषा (सं० ३.१३.१.) शंसनीया ॥

द्वितीया ऋचं विधत्ते— “दौदिवांस मपूर्य मिति शंसति ;
 मनो वै दीदाय ; मनसो हि न किञ्चन पूर्वं मस्ति ; मन एव

* “तं लक्ष्मीं” क, ग, च, टी० ख, ग, च ।

तत्सम्भावयति, मनः संस्क्रुते”-इति । यद्यप्यध्ययनक्रमेणैवं ऋक् पञ्चमी (सं० ३. १३. ५.), तथापि द्वितीयात्वेन प्रयोक्तव्या ; ब्राह्मणक्रमस्यानुष्ठानार्थत्वात् । ‘दीदिवांसं’ दीप्तियुक्तम्, ‘अपूर्वम्’ अस्मादन्येन पूर्वेण रहितम् ;—इत्येताभ्यां मन्त्रपदाभ्यां मनोऽभिधीयते ; तच्च मनः सर्वार्थप्रकाशकत्वात् ‘दीदाय’ दीप्तियुक्तं भवति । तथा अमनसोऽपि न किञ्चिदपीन्द्रियव्यापारवत्तास्ति ; मनसा सङ्कल्पितेष्वर्थेषु पञ्चाहागादीन्द्रियाणां व्याप्रियमाणत्वात् । अत एवारण्यकाण्डे वक्ष्यति— “मनसा वा अग्रे सङ्कल्पय-
त्यथ वाचा व्याहरति”-इति * । अतो दीदिवांस मपूर्वं मितिपदद्वयस्यार्थस्य मनसि विद्यमानत्वात् तच्छंसनेन मनसः सम्भावनासंस्कारौ सम्पदेते । अत्राध्ययनक्रमादन्य मनुष्ठान-
क्रम मभिप्रेत्याश्रयायन आह— “अनुब्राह्मणं वानुपूर्वम्”-इति (श्री० ५. ८. १३.) ॥

अध्ययनक्रमेण चतुर्थीम् (सं० ३. १३. ४.) अनुष्ठानाय द्वितीया-
त्वेन विधत्ते— “स नः शर्माणि वीतय इति शंसति ; वाम्बै शर्म ;
तस्माद्वाचानुवदन्त माह शर्मवदास्मा अयांसीति ; वाच मेव तत्स-
म्भावयति, वाचं संस्क्रुते”-इति । ‘सः’ अग्निः ‘नः’ अस्माकं
‘वीतये’ कामाय ‘शर्माणि’ सुखानि ‘यच्छतु’ इति मन्त्रपादस्यार्थः ।

* “यद्धि मनसा ध्यायति, तद् वाचा वदति”-इति, “यत् पुरुषो मनसाभिगच्छति,
तद् वाचा वदति”-इति, “यद्धि मनसा जयते, तद् वाचा वदति ०—० बद्धि मनसा
चेतयते, तद्वाचा वदति ०—० यद्धि मनसाभिगच्छति, तत् करोति”-इति च तै० सं० १. २.
११. ५ ; ५. १. २. ३ ; ६. १. ७. १ । “महदाख्य मायं कार्यं तन्मनः”-इति कपि० सू०
१. ७२ । “युगपज्ज्ञानानुष्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्”-इति गौत० सू० १. १६ । “मनो नाम
सङ्कल्पिकल्पामिकात्माः करणवृत्तिः”-इति वेदा० सा० । “सुखदुःखादुपलब्धिसाधन मिन्द्रियं
मनः”-इति त० सं० ।

अथ शर्मशब्देन वागिव विवक्षिता । यस्मादेवं तस्माज्जोके सशुक्ल
मर्थे सवाचा सम्यगनुवदन् पुण्य मितरः प्रामाण्य एव आह—
'अक्षी' शुक्लार्थस्य सम्यगनुवादिने शिष्याय 'शर्मवत्' सुखयुक्तं
जीवनं सम्पन्नं यस्मात्, तस्मात् हे शिष्य ! 'आयांसि' समन्ततः
नियतोऽसि ; आहपूर्वस्य 'यत्' उपरमे-इत्यस्य धातोन्ष्टान्दसं
रूपम् । 'आक्षी'-इत्याकारन्ष्टान्दसः । इत्येवं वाङ्मयमितस्य
शुद्धस्य लौकिकेनोच्यमानत्वात् मन्योक्त-‘शर्म’-शब्देन वाङ्मि-
वक्ष्योपपन्ना । तस्मान्नपाठेन वाथः सन्भावनासंस्कारौ भवतः ॥

अध्वयनक्रमेण षष्ठी सूचम् (सं० ३. १३. ६.) अनुष्ठानाय
चतुर्थीत्वेन विधत्ते— “उत नो ब्रह्मन्विष इति शंसति ; ओत्रं
वै ब्रह्म ; ओत्रेच हि ब्रह्म नृचोति, ओत्रे ब्रह्म प्रतिष्ठितं ; ओत्र
मेव तत् सन्भावयति, ओत्रं संस्क्रुवते”—इति । ‘उत’ अपि च हे
‘ब्रह्मन्’ देवेषु ब्राह्मणरूपान्ते ! ‘नः’ अस्मात् ‘अविषः’ रक्षसि ।
अस्मिन् मन्त्रे ब्रह्मशब्देन ओत्रं सुपलक्ष्यम् ; ओत्रेच हि ‘ब्रह्म’
वेदपुरुषः नृचोति, ‘ओत्रे’ अवगतं ‘ब्रह्म’ वेदवाक्यं ‘प्रतिष्ठितं’
कदाचिदप्यविष्कृतं भवति । तस्मात्तस्मान्नपाठेन ओत्रस्य सन्भावना-
संस्कारौ भवतः ॥

अध्वयनक्रमेण तृतीया सूचम् (सं० ३. १३. ३.) अनुष्ठानाय
पञ्चमीत्वेन विधत्ते— “स यन्ता विप्र एषा मिति शंसति ; अपानो
वै यन्ता ; अपानेन ह्ययं यतः प्राणो न पराङ् भवति ; अपानं मेव
तत्सन्भावयत्यपानं मेव संस्क्रुवते”—इति । ‘सः’ अग्निः ‘विप्रः’ देवेषु
ब्राह्मणः सन् ‘एषां’ मनुष्यविप्राणां ‘यन्ता’ नियमनकर्त्ता । अस्मिन्
मन्त्रे यन्तृशब्देनापानवायुपलक्ष्यते ; निःश्वासरूपेण अपानेन ‘यतः’
नियमितः प्राणवायुः ‘पराङ् भवति’ परं वाङ्मं दूरदेशम् अश्नति

गच्छतीति पराङ् । यद्ययं बहिर्मुख उच्छ्वासरूपः प्राणवायु रपान-
वायुना न नियम्येत, तदा बहिरेव गच्छेत्, न पुनर्निवर्त्तत,
ततः पुरुषो म्रियेत, अतो ऽपानस्य नियन्तृत्वं युक्तम् । एतन्मन्त्र-
पाठेनापानवायोः सम्भावनासंस्कारौ भवतः ॥

अध्ययनक्रमेण द्वितीया सूचं (सं० ३. १३. २.) षष्ठीत्वे-
नानुष्ठानाय विधत्ते — “ऋतावा यस्य रोदसी इति शंसति ;
चक्षुर्वा ऋतं, तस्माद्यतरो विवदमानयोराहाह मनुष्ठा चक्षुषादर्शं
मिति, तस्य अहधति, चक्षुरेव तत् सभावयति, चक्षुः संस्क्रुते”
—इति । ‘रोदसी’ व्यावाष्टिब्यौ ‘यस्य’ अन्ते; ‘ऋतावा’ सत्यवत्यौ ।
अस्मिन् मन्त्रगत ऋतशब्देन चक्षुरपलक्ष्यते ; यस्मादेवं तस्मात्तोके
विवदमानयोः पुरुषयोः मध्ये यतरः पुमान् एव माह । कथं
मिति ? तदुच्यते — “अहं ‘मनुष्ठा’ मनुष्ठित्वा प्रयत्नेन चक्षुषा
‘अदर्शं’ दृष्टवानस्मि” —इति, ‘तस्य अहधति’ तदीयवचनं सर्वे विद्म-
सन्ति । दूरस्थे चूतवृक्षे फलं मस्ति न वेति निश्चेतुं राजा ह्री
पुरुषौ प्रेषयति, तयोरलसः कश्चिदापाततो दृष्ट्वा नास्तीति ब्रूते,
अपरस्तु तत्र प्रयत्नेन दृष्ट्वा ; यत्र कापि पर्णेनाच्छन्नं फलं सम्यक्
दृष्टवानस्मि इति ब्रूते, तस्य वचने सर्वेषां विश्वासो जायते ।
तस्मात् सम्यग्दर्शिनश्चक्षुष ऋतत्वं युक्तम् । एतन्मन्त्रपाठेन चक्षुषः
सम्भावनासंस्कारौ भवतः ॥

अध्ययनक्रमेणानुष्ठानक्रमेण च सप्तम्या (सं० ३. १३. ७.) शस्त्र-
समाप्तिं विधत्ते — “नू नो रास्त्रं सहस्रवत्तोकवत् पुष्टिमहस्त्रि-
त्युत्तमया परिदधाति ; आत्मा वै समस्तः सहस्रवांस्तोकवान्
पुष्टिमानात्मानं मेव तत्समस्तं सभावयत्यात्मानं समस्तं संस्क्रुते” —
इति । यद् ‘वसु’ धनं ‘सहस्रवत्’ सहस्रसङ्ख्योपेतं ‘तोकवत्’

अपत्योपेतं 'पुष्टिमत्' सद्यश्चियुक्त मस्ति, तादृशं धनं 'नः' अस्मभ्यं
'तु' क्षिप्रं मेव 'रास्व' अन्ने ! देहि । अनया अग्निमया आग्न्यश्वसं
समापयेत् । अथ 'समस्तः' पूर्वोक्तप्राचमनोवागादिभिः सर्वै-
रिन्द्रियैः सम्पूर्णः 'आत्मा वै' पुरुषः एव, सहस्रसङ्क्षोपितधनयुक्तः,
बहुभिरपत्यैरुपेतः, सद्यश्चियुक्तश्च विवक्षितः ; अतस्तत्पाठेन तादृ-
शस्य पुरुषस्यैव सम्भावनासंस्कारो भवतः ॥

शस्त्रस्थान्ते याज्यां विधत्ते — "याज्यया यजति ;—प्रत्तिर्वै
याज्या, पुण्यैव लक्ष्मीः, पुण्या मेव तल्लक्ष्मीं सम्भावयति, पुण्यां
लक्ष्मीं संस्तुयते"—इति । "अम्न इन्द्रश्च"—इति ज्ञेयं याज्या पूर्वं
सुक्ता *, तया 'यजति' यागार्थं याज्यां पठेत् । याज्या च 'प्रत्तिर्वै'
प्रदानरूपैव । तथाच इविष आदाने प्रदाने क्रमेण पुरोनुवाक्या-
याज्याधाने श्रुत्यन्तरे श्रूयते— "पुरोनुवाक्यया ऽऽदत्ते, प्रयच्छति
याज्यया"—इति † । अतः प्रदानरूपत्वादियं पुण्यैव लक्ष्मीः ;
शास्त्रीयत्वात् पुण्यत्वम्, फलस्य लब्धिहेतुत्वात्तच्चक्षस्य दर्शनहेतु-
त्वाद्वा लक्ष्मीत्वम् । अतो याज्यापाठेन पुण्याया एव लक्ष्म्याः सम्भा-
वनासंस्कारो भवतः ॥

उक्तक्रमेणानुष्ठाद्येदिनोः फलं दर्शयति— "स एवं विद्वां-
श्छन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयो ऽमृतमयः सम्भूय देवता अभ्येति
य एवं वेद"—इति । 'एवं विद्वां'—इत्यत्र 'अनुतिष्ठन्ति'—इत्याहार्यम् ।

* ४५५ पृ० २, ६, १५ पं०, टीप्पनी च द्रष्टव्याः ।

† "हवति वा अनुवाक्यया प्रयच्छति याज्यया ०—० सा या पुरस्तात्तच्च सा नु-
वाक्या ज्ञात् ०—० अथ योपरिष्ठात्तच्च सा याज्या स्यात्"—इति च अतः ब्रा० १. ७.
२. १७-१८ । 'पुरोऽनुवाक्या देवतास्त्रयार्था, याज्या च इविः-प्रदानार्था'—इति
कात्या० श्रौ० १. ८. ८. ४० ।

वेदनपूर्वको ऽनुष्ठाता गायत्र्यादिऋतुःस्वरूपो वज्रादिदेवता-
स्वरूप ऋगादिवेदस्वरूपो मरणरहितो मोक्षस्वरूपः सन् 'सम्भूय'
सर्वं जगदेकीकृत्य सर्वा देवताः प्राप्नोति । तदेतदनुष्ठातुः फलं य
एवं वेदेत्यत्रापि विदुषः फलत्वेन हृन्दोमयत्वादिकं मावर्त्तनीयम् ।
अथवा य एवं वेदेत्युक्तस्यैव स एवं विद्वानित्यनूद्यमानत्वाच्चेदं
वाक्यं मावर्त्तनीयम् । वेदनमात्रस्य कथं मौद्ग्यं फलं मित्वा-
शङ्क्य सुवेदनत्वाद् युक्तं फलं मित्येतद् दर्शयति— “यो वै तद्दे-
यया हृन्दोमयो देवतामयो ब्रह्ममयो ऽमृतमयः सम्भूय देवता
अप्येति तत् सुविदितम्”—इति । येन प्रकारेण हृन्दःप्राप्तादि-
पूर्वकं सर्वदेवताप्राप्तिर्भवति, 'तत्' तादृशं प्रकारं यो वेद, 'तद्'
वेदनं 'सुविदितं' शोभनं ज्ञानम्, तस्माद् युक्तं फलं मित्यर्थः ॥

उक्तवक्ष्यमाणयोः शङ्कापरिहाराय विभागं दर्शयति—
“इत्यध्यात्म मयाधिदैवतम्”—इति । आत्मानं शरीरं मधिकृत्य
वर्त्तते इति 'अध्यात्मम्' । अस्मिन् खण्डे शरीररूपत्वेन प्रशं-
सनं मान्यशस्त्रप्रशंसनं, उत्तरखण्डे तु 'अधिदैवतम्' देवताविषय
मान्यशस्त्रप्रशंसनं मुच्यते ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

अष्टमः खण्डः ॥ ८ (४०) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

षट्पदं तूष्णींशंसं शंसति षड् वा ऋतव ऋतू-
 मेव तत्कल्पयत्यृतूनपेति द्वादशपदां पुरोरुचं शंसति
 द्वादश वै मासा मासानेव तत्कल्पयति मासा-
 नपेति प्र वो देवायाम्नय इति शंसत्यन्तरिक्षं वै
 प्रान्तरिक्षं हीमानि सर्वाणि भूतान्यनु प्रयन्यन्तरिक्ष
 मेव तत्कल्पयत्यन्तरिक्ष मपेति दीदिवांस मपूर्य
 मिति शंसत्यसौ वै दीदाय यो ऽसौ तपत्येतस्माद्भि न
 क्लिञ्चन पूर्वं मस्थेत मेव तत्कल्पयतेत मपेति स
 नः शर्माणि वीतय इति शंसत्यग्निर्वै शर्माण्यन्नाद्यानि
 यच्छत्यग्नि मेव तत्कल्पयत्यग्नि मपेत्युत नो ब्रह्म-
 ब्रविष इति शंसति चन्द्रमा वै ब्रह्म चन्द्रमस मेव
 तत्कल्पयति चन्द्रमस मपेति स यन्ता विप्र एषा
 मिति शंसति वायुर्वै यन्ता वायुना हीदं यत मन्त-
 रिच्छं न समृच्छति वायु मेव तत्कल्पयति वायु मपे-
 त्वृतावा यस्य रोदसी इति शंसति द्यावापृथिवी
 वै रोदसी द्यावापृथिवी एव तत्कल्पयति द्यावा-
 पृथिवी अपेति नू नो राख सहस्रवत्सोक्वत्पु-
 ष्टिमद्वस्वितुक्तमया परिदधाति संवत्सरो वै समस्तः
 सहस्रवांसोक्वान् पुष्टिमान्त्संवत्सर मेव तत्समस्त

कल्पयति^१ संवत्सरं^२ समस्त मपेति^३ याज्यया यजति
 वृष्टिर्वै याज्या^४ विद्युदेव विद्युद्दीर्घं^५ वृष्टि मन्नाद्यं^६
 सम्प्रयच्छति^७ विद्युत मेव तत्कल्पयति^८ विद्युत
 मपेति^९ स एवं विद्वानेतन्मयो^{१०} देवतामयो भवति
 भवति ॥ ६ (४१) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तक्रमेणैव देवताविषयशस्त्रप्रशंसनं विवक्षित्वा प्रथमं
 भूरग्निरित्यस्य प्रशंसां दर्शयति— “षट्पदं तूष्णींशंसं शंसति ;
 षड् वा ऋतव ऋतूनेव तत् कल्पयत्यृतूनप्येति”—इति । भूरग्नि-
 रित्यादीनां भागानां षट्सङ्ख्यासाम्याद् ऋतुत्वे सति तत्पाठेन
 ऋतून् स्वभोगप्रदानसमर्थान् करोति, ततः ऋतून् देवान्
 प्राप्नोति ॥

निविदः प्रशंसां दर्शयति— “द्वादशपदां पुरोरुचं शंसति ;
 द्वादश वै मासा मासानेव तत्कल्पयति, मासानप्येति”—इति ।
 निविदां पाठेन मधुमाधवादीन् मासान् * स्वात्मभोगाय सम्पा-
 दयति, प्राप्नोति च ॥

सूक्तप्रथमा मृचं प्रशंसति— “प्र वो देवायामय इति (सं०
 ३. १३. १.) शंसत्यन्तरिक्षं वै प्रान्तरिक्षं ह्यीमानि सर्वाणि भूता-
 न्यनुप्रयन्त्यन्तरिक्षं मेव तत्कल्पयत्यन्तरिक्षं मप्येति”—इति । सर्वे

* “मधुश्च माधवश्च यत्क्रिय गृचिश्च नभश्च नभस्यधिषड्वीर्यं सहश्च सहस्यश्च तपश्च
 तपस्यश्च”—इति टी० सं० १. ४. १४ ।

प्राञ्चिनो ऽन्तरिक्षं मनुष्यत्वं तिष्ठन्ति । तस्मिन्निवकाशे प्रकष्टममना-
दन्तरिक्षस्य 'प्र'-शब्दवाच्यत्वम् ॥

अनुष्ठानक्रमेण द्वितीया मृचं प्रशंसति— “दौदिवांसं मपूर्थं
मिति (सं० ३. १३. ५.) शंसत्यसौ वै दौदाय यो ऽसौ तपत्ये-
तस्माच्च न किञ्चन पूर्वं मस्येत मेव तत्कल्पयत्येतं मप्येति”—इति ।
'यो ऽसौ' आदित्यः 'तपति' जगति सन्तापं करोति, असौ वै
'दौदाय' दीप्यते; तस्योदयात् पूर्वम् अन्यकारे किमपि प्राञ्चिजातं
स्वस्थापारकर्तुं नास्ति । तस्मादादित्यस्य दौदिवांसं मपूर्थं मिति-
प्रदह्याभिधेयत्वम् ॥

द्वितीया मृचं दर्शयति— “स नः शर्माच्च वीतय इति (सं०
३. १३. ४.) शंसत्यग्निर्वै शर्माश्चक्राद्यानि यच्छत्यग्नि मेव तत्
कल्पयत्यग्नि मप्येति”—इति । सुखकाराणि भुक्तुं योग्यानि
अन्नानि पात्रेन प्रयच्छतीति अग्नेः शर्मशब्दवाच्यत्वम् ॥

चतुर्थी मृचं दर्शयति— “उत नो ब्रह्मन्निविष इति (सं०
३. १३. ६.) शंसति ; चन्द्रमा वै ब्रह्म ; चन्द्रमस मेव तत्
कल्पयति, चन्द्रमस मप्येति”—इति । नक्षत्रादिप्रकाशेषु ब्रह्मत्वा-
च्चन्द्रमसो ब्रह्मत्वम् ॥

पञ्चमी मृचं दर्शयति— “स यन्ता विप्र एषा मिति (सं०
३. १३. ३.) शंसति ; वायुर्वै यन्ता ; वायुना ह्रीदं यत मन्तरिक्षं न
समृच्छति ; वायु मेव तत् कल्पयति, वायु मप्येति”—इति । 'ह्रीदं'
दृश्यमानं सूर्यचन्द्रनक्षत्रादिमण्डलं सर्वं वायुना 'यतं' नियमितं
सत् अन्तरिक्षं 'न समृच्छति' सम्यक् न प्राप्नोति, वायुनियमाभावे
सम्यक् प्राप्नुयात्,—अन्तरिक्षस्य निरवधिकत्वेन तस्मिन् यत् कापि
गच्छेदित्यर्थः । तस्माद्वायुरेव नियन्ता ॥

षष्ठी सूचं दर्शयति— “ऋतावा यस्य रोदसी इति (सं० ३.१३.२.) शंसति ; आवापृथिवी वै रोदसी ; आवापृथिवी एव तत् कल्पयति, आवापृथिवी मप्येति”—इति । रोदः—शब्द-वाच्यत्वं आवापृथिव्योर्लोकेऽपि प्रसिद्धम् ॥

सप्तमी मृचं दर्शयति— “नू नो रास्व सहस्रवत्तोक्वत् पुष्टि-महस्त्रित्युत्तमया (सं० ३.१३.७.) परिदधाति ; संवत्सरो वै समस्तः, सहस्रवांस्तोक्वान् पुष्टिमान्संवत्सर मेव तत् समस्तं कल्पयति, संवत्सरं समस्त मप्येति”—इति । चैत्रादिफाल्गुनान्तः ‘समस्तः’ संवत्सरः, सहस्रादिविशेषणयुक्तः ; संवत्सरेण हि धनिकानां वृषिः सहस्रसङ्ख्याका सम्पद्यते, ‘तोकानि’ अपत्यानि गर्भधारण मारभ्य संवत्सरमध्ये एवोत्पद्यन्ते, रोगैः क्षणानां शरीराणां मारोग्ये सति संवत्सरमध्ये पुष्टिर्भवति ॥

शस्त्रयाज्यां दर्शयति— “याज्यया यजति ; वृष्टिर्वै याज्या विदुर्देव, विदुर्बोदं वृष्टि मन्त्रायं सम्पयच्छति, विदुस्त मेव तत् कल्पयति, विदुस्त मप्येति”—इति । याज्यया प्रक्षिप्तं इवि-र्हृष्टिपर्यवसितं भवति । तथा च स्मर्यते (म० सं० ३.७६.)—

“अन्वी प्रास्ताहुतिः सग्यगादित्य सुपतिष्ठते ।

आदित्याज्जायते वृष्टिर्हृष्टेरन्नं ततः प्रजाः॥”—इति । वृष्टिश्च विदुस्त-पुरःसरत्वाद् ‘विदुर्देव’, यस्मात् मेघेषु उत्पन्ना विदुस्त वृष्टिं सम्पाद्य तद्दारेणात्रं प्रयच्छति, तस्माद्वृष्टिर्विदुर्देव ॥

वेदनं प्रशंसति— “स एव विद्वानेतन्मयो देवतामयो भवति भवति”—इति । ‘एतन्मयः’ वसन्तशीलादिविदुर्देवत्वमु-भयो भूत्वा तदभिमानिदेवतानां भोगं प्राप्नोति ॥

अभ्यासोऽध्यायसमाख्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवौये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
नवमः खण्डः ॥ ८ (४१) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवौये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः ॥

यज्ञेन वै दश^(१) । देवा वै यज्ञ मष्टौ^(२) । ऋषयो
वै षट्^(३) । देवा वै सोमस्याष्टौ^(४) । ब्रह्म वै नव^(५) ॥२ *॥
यज्ञेन वै, देवा वै, शिरो वा एतद्, देवा वै
यदेवैकादश ॥ २ † ॥

॥ इति द्वितीयपञ्चिका समाप्ता ॥

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

Published by

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New series Nos. 862, 864, 867, 870, and 871.

THE AITAREYA BRAHMAṆA

OF THE RĠ-VEDA,

WITH THE

Commentary of Sáyana A'chárya.

EDITED BY

PANDIT SATYAVRATA SAMASRAMI,

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal; Editor,
Author, Commentator, Annotator, Compiler, Translator,
& Publisher of different Vedic Works &c. &c.*

VOL. II.

Calcutta:

Printed by M. N. Sarkár, SATYA PRESS,

1896.

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

(अन्वेदस)

भगवत्सायणाचार्यकृत-‘वेदार्थप्रकाश’-नामभाष्ययुतम् ।

—०००—

वङ्गदेशीयास्वायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामश्रमिन्नीसत्त्वव्रतशर्माणा

ययामति संशोध सष्टीक्य च सम्पादितम् ।

॥ द्वितीयभागः ॥

(इतिनपतुर्चंपिकात्मकः)

—

कलिकाता-राजग्वत्याम्,

१८५३-संवत्समायां सत्ययन्त्रे च यत्नतो मुद्रितम् ॥

॥ अथ सङ्केताक्षरसूची ॥

आर० आ० ... आरक्षार्थिकम् ।	ऋन्वि० ... ऋन्विधानम् ।
आर० गा० ... आरक्षगानम् ।	गे० गा० ... गेयगानम् ।
आ० ब्रा० ... आर्षेयब्राह्मणम् ।	बु० ... बुरादिः ।
ऊ० गा० ... ऊहगानम् ।	प० ... परकौपदी ।
ऊह० मा० ... ऊहगानम् ।	पार० ... पारस्कारस्य ।

शा० भा० ... शावरं भाष्यम् ।

॥ अथ परिच्छेदसूची ॥

॥ अथ तृतीयपञ्चिका ॥

(११) अथ प्रथमाध्यायः (निमिषादिप्रकारप्रवेशः) ...	१
अथ प्रथमः खण्डः (प्रथमप्रश्ननिरूपणम्) ...	”
अथ द्वितीयः खण्डः (प्रथमप्रश्नप्रसंगम्) ...	३
अथ तृतीयः खण्डः (,,) ...	१२
अथ चतुर्थः खण्डः (तन्निपाद्योपपत्तिः) ...	१६
अथ पञ्चमः खण्डः (वषट्कारविधिः) ...	२१
अथ षष्ठः खण्डः (वषट्कारप्रसङ्गा) ...	२३
अथ सप्तमः खण्डः (वषट्कारप्रोक्षाः) ...	२६
अथ अष्टमः खण्डः (वषट्कर्तुर्देवताध्यानम्) ...	३१

अथ नवमः खण्डः (प्रैषादीनां प्रशंसा)	...	३६
अथ दशमः खण्डः (निविदां स्थानानि)	...	३८
अथैकादशः खण्डः (निविक्षूपदेशाः)	...	४२
(१२) अथ द्वितीयाध्यायः (तत्रैव माध्यन्दिनसवनीयानि)		५१
अथ प्रथमः खण्डः (आहावप्रतिगरी)	...	५१
अथ द्वितीयः खण्डः (अनुष्टुप्-प्रशंसा)	...	५५
अथ तृतीयः खण्डः (")	...	५८
अथ चतुर्थः खण्डः (मरुत्वतीयशस्त्रविधिः)		६४
अथ पञ्चमः खण्डः (तत्र प्रगाथ-प्रशंसा)	...	६७
अथ षष्ठः खण्डः (तत्रैव विचारादिकम्)	...	७०
अथ सप्तमः खण्डः (तत्रैव धाव्याविधानादि)		७३
अथ अष्टमः खण्डः (तत्रैव प्रगाथान्तरविध्यादि)		८२
अथ नवमः खण्डः (तच्छस्त्रयान्ययोः प्रशंसा)		८८
अथ दशमः खण्डः (निष्केवस्त्रशस्त्रविधिः)	...	९३
अथैकादशः खण्डः (तस्यैव प्रशंसादि)	...	९७
अथ द्वादशः खण्डः (तत्रैव स्तोत्रियविध्यादि)		१०४
अथ त्रयोदशः खण्डः (")	...	११०
(१३) अथ तृतीयाध्यायः (तत्रैव तृतीयसवनीयानि)		११५
अथ प्रथमः खण्डः (जगतीत्रिष्टुभोः कथा)	...	११५
अथ द्वितीयः खण्डः (गायत्रीकथा)	...	११८
अथ तृतीयः खण्डः (सवनत्रयकथा)	...	१२२
अथ चतुर्थः खण्डः (कृन्दोऽक्षरविचारः)	...	१२५
अथ पञ्चमः खण्डः (वैश्वदेवानिमारुतयोः)		१३०
अथ षष्ठः खण्डः (आर्भवं शस्त्रम्)	...	१३५

- अथ सप्तमः खण्डः (वैश्वदेवशस्त्रविध्यादि) ... १३८
- अथ अष्टमः खण्डः (तत्रैव याज्यादिकम्) ... १४६
- अथ नवमः खण्डः (आग्निमारुतशस्त्रकथा) १४८
- अथ दशमः खण्डः (तत्रैव देवसृष्ट्यादिकथा) १५३
- अथैकादशः खण्डः (आग्निमारुतशस्त्रनिरूपणम्) १५८
- अथ द्वादशः खण्डः (तत्रैव जातवेदस्यादिविधिः) १६३
- अथ त्रयोदशः खण्डः (तत्रैव) ... १६६
- अथ चतुर्दशः खण्डः (तत्रैव शस्त्रयान्याप्रशंसान्तम्) १७२
- (१४) अथ चतुर्थाध्यायः (अग्निष्टोमस्योपसंहारारम्भः) १८१
- अथ प्रथमः खण्डः (अग्निष्टोमस्य प्रशंसा) ... ,,
- अथ द्वितीयः खण्डः (दौक्षणीयेष्ट्यादिभिः स्तुतिः) १८५
- अथ तृतीयः खण्डः (ऋत्वन्तरसाम्येन स्तुतिः) १८०
- अथ चतुर्थः खण्डः (सोमचतुष्टयैः स्तुतिः) १८७
- अथ पञ्चमः खण्डः (नामनिरुक्त्यादिभिः स्तुतिः) २०३
- अथ षष्ठः खण्डः (आदित्यसाम्येन स्तुत्यादि) २०७
- (१५) अथ पञ्चमाध्यायः (तस्य शेष उक्त्युक्ततुष) ... २१४
- अथ प्रथमः खण्डः (अग्निष्टोमीयेष्टयः) ... ,,
- अथ द्वितीयः खण्डः (तत्र वर्ण्यब्राह्मणविधिः) २१८
- अथ तृतीयः खण्डः (तत्र छन्दोहविर्विधानानि) २२४
- अथ चतुर्थः खण्डः (हविरन्तराणि) ... २३०
- अथ पञ्चमः खण्डः (उक्त्युक्ततौ विशेषविधयः) २३६
- अथ षष्ठः खण्डः (तत्रैव सूक्तविशेषविध्यादि) २३८

॥ अथ चतुर्थपञ्चिका ॥

- (१६) अथ प्रथमाध्यायः (जोडशिक्रतुरतिरात्रारम्भः) २४५
 अथ प्रथमः खण्डः (जोडशिशंसनादि) ... ,,
 अथ द्वितीयः खण्डः (जोडशिसोत्तादि) २५१
 अथ तृतीयः खण्डः (विहरणप्रकारः) ... २५४
 अथ चतुर्थः खण्डः (महानास्त्रीवर्णनम्) ... २५८
 अथ पञ्चमः खण्डः (अतिरात्रक्रतौ प्रधानानि) २६६
 अथ षष्ठः खण्डः (रात्रिपर्यायग्रन्थाणि) ... २७०
 (१७) अथ द्वितीयाध्यायः (अतिरात्रशेषो गवामयनारम्भः) २७८
 अथ प्रथमः खण्डः (आश्विनशस्त्रविधिः) ... ,,
 अथ द्वितीयः खण्डः (आश्विनशस्त्रविधिः) २८३
 अथ तृतीयः खण्डः (तदाश्विनशस्त्रप्रशंसा) २८६
 अथ चतुर्थः खण्डः (ऐन्द्रप्रनादादिविधयः) २८९
 अथ पञ्चमः खण्डः (तच्छस्त्रपरिधानीयादि) २९८
 अथ षष्ठः खण्डः (गवाश्वयनद्वितीयाहः) ... ३०४
 अथ सप्तमः खण्डः (पृष्ठे दृष्टव्यन्तरयोरन्तराहः) ३११
 अथ अष्टमः खण्डः (निष्कैवर्षे विशेषविधिः) ३१७
 (१८) अथ तृतीयाध्यायः (गवामयनसप्तमेषः) ... ३२१
 अथ प्रथमः खण्डः (अभिप्लवे त्रीश्वहानि) ,,
 अथ द्वितीयः खण्डः (पञ्चषष्ठद्विविधिः) ... ३२४
 अथ तृतीयः खण्डः (गवामयनप्रशंसा, आदित्याना-
 मयनाङ्गिरसामयनयोश्च पार्थिवश्रान्नापनादि) ३२७
 अथ चतुर्थः खण्डः (सत्रेषु विषुवद्विध्यादि) ३३३
 अथ पञ्चमः खण्डः (स्वरसामाहानां विध्यादि) ३४०

- अथ षष्ठः खण्डः (दूरोद्भवग्रंथसंग्रहम्, ईसवत्या-
स्तार्क्षसूक्तस्य च विधिव्याख्याने) ... ३४६
- अथ सप्तमः खण्डः (दूरोद्भवग्रंथसंग्रहे उपदेशः) ३५६
- अथ अष्टमः खण्डः (विषुवतः प्रशंसाविचारौ) ३५८
- (१८) अथ चतुर्थाध्यायः (अथ द्वादशाहयागव्ययम्) ... ३६६
- अथ प्रथमः खण्डः (भरतद्वादशाहयागविध्यादि) ,,
- अथ द्वितीयः खण्डः (व्यूढद्वादशाहविध्यादि) ३६८
- अथ तृतीयः खण्डः (यजनयाजनयोरधिकारौ) ३७३
- अथ चतुर्थः खण्डः (दीक्षाकालपञ्चादिविधिः) ३८१
- अथ पञ्चमः खण्डः (व्यूढनामनिर्वचनादि) ३८८
- अथ षष्ठः खण्डः (पृष्ठसान्ना मुत्पत्त्यादि) ... ३९५
- (२०) अथ षष्ठमाध्यायः (नवाहाना मास्यं द्वितीयं च) ४००
- अथ प्रथमः खण्डः (प्रथमाहस्य देवतादि) ... ,,
- अथ द्वितीयः खण्डः (प्रथमाहमग्निलक्षणेभ्यः) ४०७
- अथ तृतीयः खण्डः (द्वितीयाहस्य देवतादि) ४१३
- अथ चतुर्थः खण्डः (द्वितीयाहमग्निलक्षणेभ्यः) ४१८

॥ अथ याज्ञिकशब्दसूची ॥

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अंशः (शङ्कः) ...	२	अन्धस्वल्पः ...	२७२
अग्निष्टोमः ...	२०४, २२६	अन्धज्ञेयः ...	३४४
अग्निष्टोमसाम ...	२४३	अन्धोन्वायतनम् ...	३८८
अग्निष्टोमाहः ...	३०८	अपिशर्वरः ...	२६८
अग्निहोत्रम् ...	१८७, २१७	अपिशर्वराणि ...	२६८
अङ्गिरसामयनम् ...	३३१	अभिचारः ...	८५
अङ्गाराकोया ...	५७	अभिजित् ...	३१६, ३३१, ३३६, ३४२
अनुगतः ...	४१७—४१८	अभिप्रायः ...	३१६, ३२६, ३२७, ३३१, ३३२
अतिच्छन्दः ...	३८८	अयातयामता ...	३८६, ३८७
अतिरात्रः (ऋतुः) ...	१८२, २७६	अर्वाक्सहस्रम् ...	२७८
अतिरात्राहः ...	३०५, ३१७, ३२१	अवरोधनम् ...	३२०
अत्यतिरात्रः ...	१८४	अवरोहः ...	३१८, ३५७
अद्याभ्यः (शङ्कः) ...	२	अविष्ठतम् ...	२४८
अनवानम् ...	१६०	अष्टकाहीनः ...	१८७
अनुचरः ...	६७, ७१, ८८, ४२१	अष्टाचत्वारिंशः (सोमः) ...	३०८
अनुबन्धः ...	२२६	असामन्थः ...	१०८
अनुमतिः ...	२२७	असुर्याः ...	२३७
अनुरूपः ...	११२, १६२	असमेति ...	२११
अनुवषट्कारः ...	२२	अहः ...	२४७, २०५
अनुष्टुप् ...	३८८	अहःकृतिः ...	३३१, ३६८
अनुसारणी ...	१४७	आ ...	११८, ४०२—४०५
अनुसारम् ...	२१८	आचान्ति ...	३३१
अन्यायः (शङ्कः) ...	२	आधिमार्कतं (शस्त्रम्) ...	६३, १६०, १८४
अन्तर्वत् ...	४१५, ४१७		

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
आग्निमादतम् ...	४११, ४१३	आग्निनः (वृक्षः) ...	५
आग्निमादती ...	१०८	आग्निनं (काष्ठम्) ...	२८५
आग्नेयं (काष्ठम्) ...	१८४	आग्निनं (वृक्षम्) ...	२८६
आग्नेयी (वाक्या) ...	१४०	आहवः ...	५२, ३५०
आपययः (वृक्षः) ...	२, ५	आहुतः ...	१८०
आव्यवृक्षम् ...	६०, १८४, ४०३, ४१६		
आव्यवृक्षम् ...	६०	इच्छादयः ...	१८८, १८०
आव्यवृक्षि ...	१८४	इन्द्रनिष्ठयः ...	६०, ७५
आव्यावृक्षम् ...	१४८		
आतिथिपटिः ...	१८८	उक्षम् ...	१४३
आदित्यः (वृक्षः) ...	२, १३२	उक्षानि ...	११
आदित्यागमयनम् ...	३३०	उक्ष्यः (ऋतुः) ...	१८१, १८२, २४१
आदित्यारम्भम् ...	१३२	उक्ष्यः (वृक्षः) ...	३
आद्यमन्त्रिः ...	४	उक्ष्यः (वृक्षः) ...	४
आद्यवनीयः ...	२	उक्ष्याहः ...	३१०, ३३१
आपूर्वमाद्यपचाः ...	३८३	उद्येक्षराम् ...	११२
आपोहितीयम् ...	१६४	उत्तरपचः ...	३१६
आसीर्यामः (ऋतुः) ...	१८२	उत्तरी ...	१००
आग्निः ...	३८५	उदयः ...	३
आग्निविकः ...	३१६	उदयनीयाहः ...	३१०, ३३१
आमहीयनम् ...	७३	उदयनीयेष्टिः ...	२०५, २१६
आयुरहः ...	३१६, ३२२	उदेति ...	२१२
आरम्भनीयाहः ...	३०६	उद्गीयः ...	१०८
आरीहः ...	३१८, ३५०	उद्धारः ...	८५
आर्मवपदमानः ...	६२	उद्गीघनम् ...	३२०
आर्मवं (वृक्षम्) ...	१३६, ४१०	उपद्रवः ...	१०८
आद्यमह ...	४०२	उपवसयम् ...	२१८
आग्निनः (वृक्षः) ...	२, ३, ५	उपविनीकम् ...	३८०

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
उपसदः ...	७८, २१७, २७१	रिन्द्रः ...	१७४
उपसर्गाः ...	२६१		
उपायः (यङः) ...	९	शीङ्गारः ...	१०८
उपाख्यानम् ...	१६१		
उपस्यं (काष्णम्) ...	१८५	शीशमन् ...	७९
कर्त्तव्यम् ...	४१५, ४१७, ४२१	शरित्यत् ...	४०२
कथाः ...	१८२	शाम्या (चङ्) ...	१७०
		शर्मन् ...	४१५, ४१६
कञ् ...	१०६	शङ्खः ...	२२७
कतुः (यङः) ...	९		
कतुयाजाः ...	२४२	शब्दाः ...	१६१
कमनः ...	१३७	शतश्रीः ...	२२२
		शवामयमन् ...	२०५, २२८
एकपापानम् ...	२२२	शायी ...	२०५
एकविंशः ...	१८४, २१०, २२५, २४२	शाश्वन् ...	७२, ४०९
एकविंशदः ...	३२५	शाश्वी ...	११८, १२७, १२०, १८१
		शीर्षम् ...	२२१
रिन्द्रः (यङः) ...	५	शृङ्गपतिवती ...	१८१
रिन्द्रः (ङङः) ...	५	श्रीः (यङः) ...	२१६, २१२
रिन्द्रः (प्रगायः) ...	२८२	श्रीरिवीतं (वाम) ...	२५२
रिन्द्रवायवः (यङः) ...	५	श्रीरिवीतं (सूक्तम्) ...	८५
रिन्द्रवायवः (ङङः) ...	५	यङ्गः ...	२, १५
रिन्द्रं (काष्णम्) ...	२८५		
रिन्द्रं (सूक्तम्) ...	२४२	शृतयाज्या ...	१४७
रिन्द्रासः (यङः) ...	२		
रिन्द्रावहन् ...	२४१	शतुर्विंशः ...	३०६
रिन्द्रावेषवन् ...	२४२	शतुर्विंशदः ...	३०६, २०८, २१७, २१८, २१९

शब्दः	पृष्ठा
चतुर्दीपः ...	२०४
चतुर्दिग्गः ...	२३९
चमत्कृतः ...	१८९, २४१, २६९
चातुर्मास्यानि ...	१८८
चित्तचम ...	२८७
चन्दोसि ...	११
चन्दोस्यतिथ्यजनम् ...	२४४
जगती ...	११०, १२०
जं श्वम् ...	२२१
जामतम् ...	२८१
जामतामि ...	२४९
जातवेदसम् ...	१६३, ४१२, ४२३
जातवेदसा ...	४१२, ४२३
जामदग्नः ...	२८५
जीष्ठवज्रः ...	२७८
जीतिः (यज्ञः) ...	२१६, २२२
जीतिटीमः ...	२०४
जापयितः ...	२७१
जार्जम् ...	२४१
गूपाः ...	२८४
द्वी ...	२०६
द्वितीयसप्तमशतः ...	२
द्वितीयसप्तमम् ...	१२४
नयसिंहदेवाः ...	१०३
विष्णुः ...	७४

शब्दः	पृष्ठा
मिचयः ...	२४२
मिरायः ...	२७०
मिहत् ...	२००, २४२
मिहृत् ...	११०, १२७
मेहुमम् ...	२८०, २३९, ४१४
मणीकः ...	१८२
मरुः ...	२८०
द्विपदः ...	२
द्विषम ...	१८९
द्विनी ...	१०९
दावाययः (यज्ञः) ...	१८९
दिनाकीर्णम् ...	१८६, २१६, २३६, २४४
दीक्षणीवेष्टिः ...	२८७
दीक्षा ...	२७१, २८२
दीक्षितः ...	२७१, २८७
दूरोद्वजम् ...	२४८
द्विपत्नी ...	२२७
द्विषयजनम् ...	२८२, २९२
द्विषाः ...	२२६
द्विनी ...	२३२
द्यावापृथिवीयम् ...	१२६, ४२२
द्यावापृथिवीया ...	२८६
द्रोणकलः ...	२
दादशकपालम् ...	२२६
दादशराजः ...	२६७
दादशः ...	२६७, २७२, २८०, ४११
द्वितीयाहः ...	४१४

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
विदिप्रत्याः	२०९	परोक्षम्	२०४
विद्वत्	२०९	पर्यायाः	२१९, २७३
धामशब्दः	२७	पर्यायार्थः	१४१
धाव्याः	७५, ७८	पवमानसीचाधि	१८२, २७४
धारायुक्ताः	२	पवित्रम्	३
ध्रुवः (चक्रः)	२	पद्यः	३८३
नध्यम्	३२४	पद्यपुरीकाशः	३८६
नमस्कारवती	१७९	पद्यवृत्त्याः	१८८
नमोवाचः	४०१	पाकयज्ञाः	१८७
नानन्दम्	२५२	पाङ्क्तः	१०८
निर्गोष्ठाः	३	पाञ्चजन्यम्	१४३
निघनम्	१०८	पावीवतः (चक्रः)	२
निरप्रिचित्यः	३८५	पालागली	८८
निविदः	३८, ४०, २५०	पावीरवी	१९८
निविज्ञानम्	४६, ७६, ४०८	पिठमती	१४७
निविज्ञानीयम्	८४, ११३, ४०८	पिना	१७०
निष्क्रीवव्यम्	११३, १८४, ३१८, ४०८, ४१८	पिबवत्	४०३, ४०५
नीचैस्तराम्	११२	पीतवत्यः	२७२
नेक्रियाः	२४३	पुनराध्यायनम्	१४८
नीचसम्	३८२	पुरुषशब्दः	१८८
पङ्क्तिः	३८८	पुरोक्षः	३७
पञ्चदशः	७४, १११, ३४२	पूर्वपद्यः	३१७
परस्साम	३३८	वृत्तसीचाधि	१८४
परिदधाति	३००	वृत्तानि (चक्रः)	८६, १८७, ३८८
परिप्रवाः	३	वृत्ताः	३१६, ३२७, ३३१, ३३२, ३३६
परिहता	८८	वीचीयाः	२४३
		प्र—११८, ४०२, ४०३, ४०४, ४०५, ४१०, ४११	
		प्रसंगम्	२, ११, १७, ६१, १८४, ४१६

शब्दः	पृष्ठा
प्रकृतिः	१८५, १८७
प्रभावः	७१, ७२
प्रजातिमती	२८२
प्रजापतियज्ञः	१७५
प्रतिगर्हणम्	१७५
प्रतिगराः	५२
प्रतिपत्	१७, ७१, २८१, ४११, ४१८, ४२३
प्रतिवत्	४१५
प्रतिष्ठासूक्तम्	११३
प्रतिष्ठिततमा	११३
प्रतिहारः	१०८
प्रत्यवरोहणम्	१८७
प्रत्यवरोहम्	२१५
प्रथमपथः	२१६
प्रथमाहः	४०१
प्रसङ्गितीयम्	२१८
प्रवर्गः	१८९
प्रसावः	१०८
प्रसृतः	१८७
प्रजापत्यः (पथः)	१८४
प्रजापत्या	१७६
प्रान्त्युवाकः	३४४
प्रातस्सवनमुखाः	१
प्रातस्सवनम्	१२३
प्रायश्चीयाहः	२१७, २३१
प्रायश्चीवेष्टिः	१८८, २०५, २१६
प्रेषः	२६

शब्दः	पृष्ठा
बलिष्ठतमा	२१०
बलिहरणम्	१८७
बलीयसी	३१०
बह्विधवमानः	६०, ६२
बाह्यतम्	४१५, ४१८, ४२१
बुद्धत्	२११, २४२, ३८१, १८६
बृहद्विषम्	२१८
ब्रह्मसाम	२४३
ब्राह्मचर्यस्य	७१, ७५
ब्राह्मचर्यस्या	३००
भरतवाद्ग्राहः	३७०, ३८७
भासम्	२४३
भवत्	१२२, २६५
महत्त्वः	२७२
मध्यमा	१११
मन्वी (यज्ञः)	२, ५
मन्दा	२१०
मरुत्वतीयः (यज्ञः)	२
मरुत्वतीयः (प्रगाथः)	८३
मरुत्वतीय (शस्त्रम्)	६१, ६८, १८४, ४०९, ४१७
मरुत्वतीय (सूक्तम्)	४०९
महादिवाकीर्णम्	३४३
महानाद्याः	२६१
महाप्रताहः	३१७, ३१८, ३३१
महिषी	८९
माध्यन्दिनपरमानः	६१, ६२

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा		
माध्यन्दिनसवनपद्धाः	...	२	खड्गम्	...	२४
माध्यन्दिनसवनम्	...	१२४	वज्रः	...	२७
मासतम्	...	१६१, ४११	वषट्कारम्	...	२०३
मासिन्द्रः (यष्टः)	...	२, ८६	वषट्कारः	...	२१, २६
सुम्हारः	...	२८४	वषट्कारागुमन्त्रम्	...	२३
मेधावस्त्रः (यष्टः)	...	२, ५	वसिष्ठयज्ञः	...	१८८
मेधावस्त्रः (ढषः)	...	५	वाजपेयः (क्रतुः)	...	१८२
मेधावस्त्रः (प्रगाथः)	...	२८५	वाजी	...	२२३
यज्ञकृतवः	...	१८४	वानम्	...	२२२
यज्ञगाथा	...	२०५	वानदीव्यम्	...	२२३
यज्ञायमीयम्	...	६३, १८४	वायव्यः	...	१८६
वाजी	...	१७०	वायव्यः (ढषः)	...	२, ५
योगिः	...	१००, १६२	वावाता	...	८८
वीषाजवनम्	...	७१, ७५	वाबुङ्गम्	...	१५७
रथनरम्	...	२१२, ३४२, ३८१, ३८६	विकथम्	...	३४३
रथनरयोगिः	...	२८५	विकृतयः	...	१८५, १८७
रथवत्	...	४ २	विवाहः	...	३८१
राका	...	२२७	विश्वजित्	...	३१०, ३३१, ३४२
राका (षष्ठः)	...	१६८	विश्ववत्	...	३१५, ३१७, ३३१
राशिपर्यायाः	...	१८१, २७१	विश्ववान्	...	१८६, ३३५, ३३८, ३६१
राधनरम्	...	४०२, ४०५, ४०८	वषट्कत्	...	२६५, ४१५, ४१८, ४२१, ४२२, ४२२, ४२३, ४२३
रिक्तः	...	२७	विश्वरूपाणि	...	२५५-२५८
रूपम्	...	४०२	विहृतम्	...	२४८
रैवतम्	...	३१४, ३४२, ३८०	वेदी	...	३०
रीड्री	...	१५८	वधन्वत्	...	४१५, ४१६, ४१७, ४१७, ४२३
रीरवम्	...	७१, ७५	वेराजम्	...	३१४, ३४२, ३८६

ग्रन्थः	पृष्ठा	ग्रन्थः	पृष्ठा
श्रीगुरुचरणम्	१६१	चित्तम्	४१५, ४१७
श्रीमाभिषयः ...	१७१	सरयती	११६
श्रीपर्वम्	११६	सरयमानः	११७, ११८, ११९, १२०
श्रीयः ...	१४४	स्वामिनाम् (प्रभावः) ...	१६६
श्रीयं (काव्यम्) ...	१८८	संयत्नी ...	१४८
सुतग्रन्थादि ...	१८१	हारिद्योजनः (यहः) ...	१६६
सुनि ...	१८५, १८६	हिङ्गरोति ...	१८०
श्रीकावि (राष्ट्र) ...	१८१	हिङ्गारः ...	४१, १८८
श्रीमियः ...	१८१, १८१	हैरक्षस्तूपम् ...	११६
श्रीमियम् ...	१८०		
श्रीमियाः (१८०) ...	१८५		

॥ अथेहालोच्यस्थानसूची ॥

पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०
४०	४-२०	१२	१	१२	४	१६	४	२४	१
४१	८	१८	२०	४२	८	४६	८	४७	१६
४८	३	८०	१४	८८	२	८८	६	८८	८
१०५	१	११८	१८	१२८	११	१४६	५	१४८	८
१५३	२०	१६६	१५	१६६	१०	१६८	१०	१७५	२३
१८१	८	१८२	४	२०३	१०	२०३	११	२०७	१७
२०७	१८	२०८	८	२१४	६	२१८	२२	२२४	२६
२२५	१०	२२०	१७	२३१	६	२३१	१३	२३५	१७
२३५	१८	२४५	१६	२४६	५	२६०	१	२७१	१२
२७८	८	२७८	११	२८६	१५	२८६	१६	२८६	१८

२८६ २०	२८७ ३	२८८ ४	२८९ ५	२९० ६	२९१ ७
२९२ ८	२९३ ९	२९४ १०	२९५ ११	२९६ १२	२९७ १३
२९८ १४	२९९ १५	३०० १६	३०१ १७	३०२ १८	३०३ १९
३०४ २०	३०५ २१	३०६ २२	३०७ २३	३०८ २४	३०९ २५
३१० २६	३११ २७	३१२ २८	३१३ २९	३१४ ३०	३१५ ३१
३१६ ३२	३१७ ३३	३१८ ३४	३१९ ३५	३२० ३६	३२१ ३७

॥ अग्निष्टोमकार्यसूची ॥

(ऋतुसङ्ग्रहः)

“अग्न्याग्निष्टोमसंख्येन ऋतिष्टोमेन यो यजेत् ।
स पूर्वं हवित्वा देवभूमिं निनिश्चयेत् ।
दीक्षणीयां निर्वपेत् सोऽपि पत्नीसंयाजसंस्थितिम् ।
कृते प्राचीनवर्षिषः संस्कारा नपनादयेः ।
हुत्वा दीक्षाहुतीः, कार्या दीक्षा कृष्याग्निनादिभिः ।
दीक्षितो नियमैर्युक्तो भवेत् चीरव्रतादिभिः ।
वाद्ग्राहं दीक्षितोऽन्न भिक्षित्वा द्रव्यं मानयेत् ।
सोमं चर्मसंवस्त्राय विवसेत् सोमविक्रयी ।
चयुन्ता प्रायश्चीया स्वाद्, चयुन्ता प्रायश्चीपदम् ।
अतीत्या सोमं रथे चित्रा प्रायश्चीया समानयेत् ।
आतिथ्यां निर्वपेत् सोमं आसन्नां मुपसादयेत् ।
आतिथ्येष्टिरिडान्ता स्यात्, तानूतम् भवसति ।
दीक्षा अवाकृता मिति, प्रवर्षोपसदोः कृतिः ।
दिनत्रये तत् कृते स्यात्, वेदिर्मध्यदिने भवेत् ।
षट्त्रिंशत्पददीर्घेण प्रार्थनायात् पूर्वतः कृता ॥”

१ प्रातः प्रवर्ष्य सुहास्य, पश्चादुत्तरवेदितः । ११ १२५
 २ शकटे हविर्विधाने, हविर्विधानं च मण्डपम् । १२ १२६
 ३ पश्चात्तदस्तस्य मध्ये निखातोऽङ्गुली मित्ता । १३ १२७
 ४ दक्षिणस्यानसोऽधस्ताद् गर्शानुपरवान् खनेत् । १४ १२८
 विधाय फलकाभ्यां स्नानयेत् कुर्यान्मृदा खनम् । १५ १२९
 निर्वपेद्विष्णुगगानग्रीवोन्मीयं पशु माचरेत् ।
 प्रयुज्याचितपात्राणि दर्शवत् सर्व माचरेत् ।
 प्राज्य आसादिते वेद्या मन्ते यूषं समुच्छयेत् ।
 यूषस्योच्छ्रयणादूर्ध्वं समापय्य पेशुं ततः ।
 वैसर्जनाणि हुत्वाग्निं सोमं आवादि चान्वरेत् ।
 हविर्विधाने स्थापयित्वा गृहीत्याहसतीक्ष्णीः ।
 प्रयुज्यात् सोमपात्राणि महाप्रात्रे चरादिषु ।
 आवासु स्थापिते सोमं पक्षिणां जगितः पुरा ।
 स्यात् प्रातरनुवाकार्थं सुषोकादय मोदरात् ।
 वसतीर्वर्यपां प्राप्तीं प्रचीरः स्याद् दक्षिणतोः ।
 उपांशं अदाभ्यो हुत्वा च महाभिष्वं आचरेत् ।
 उपांशं अन्तर्यामिं च हुत्वा रितं तु साहज्येन ।
 अथैन्द्रवाक्यं प्रातर्गृहीत्वा सादयेत् खरे ।
 यो मेषां वचसस्तु श्रीणाति प्रयुक्ता पशूनाम् ।
 शूनाः श्रुतो हिरण्येन, श्रुतो मन्त्री तु शकुनिः ।
 गृहीत्वापक्वं गृह्णात्यतिप्राज्ञामिधानं यजति ।
 गृहीत्वाक्वथं भुवो प्राज्ञः पवमानप्रहाजया ।
 पूतमृदुः श्रेयकस्योऽपरचापवनीयका ।
 ते अक्षिष्यमानासु प्रतरन्त्यत्र पश्य ते ।

गृहीत्वाश्विन मानेयं पशोः कुर्यादुपाकृतिम् ।

सवनीयपुरोडाशैश्चरित्वा जैग्रवायवम् ।

हुत्वा ग्रहं, द्वयोर्मेषावरुचाश्विनयोर्हुती ।

शुक्रमन्त्रादिकान् हुत्वा चमसानपि शुद्धति ।

संरक्ष्यर्तुग्रहैन्द्राम्बसोमप्रतिगरांस्ततः ।

आग्न्यस्तोत्रेभ्य ऊर्ध्वं हि प्रातस्सवनसंस्थितिः ॥

माध्यन्दिने तु सवने पुरोडाशः पशोर्भवेत् ।

ग्रहो मरुत्वतीयः स्यात् पवमानेन संसृतिः ।

दक्षिणमे हुते दद्यात् दक्षिणास्तो यथायथम् ।

मरुत्वतीयांस्तान् हुत्वा माहेन्द्रेण समाप्यते ॥

तृतीयसवनारम्भ आदित्यग्रह माचरेत् ।

आर्भवेण सुवीताद्य पश्वर्क्षैः प्रचरत्ययम् ।

सावित्रवैश्वदेवास्तौ ग्रही, सौम्यचरस्तथा ।

पार्श्वीवतग्रहादूर्ध्वं यन्नायन्नीयसंस्तवः ।

आग्निमारुतग्रस्तं स्याद् गृहीयाद्धारियोजनम् ।

समाप्ते सवने पश्चात् कुर्यादवभृथं ततः ।

कुर्यादुदयनेष्टि मनुबन्धां यजेत गाम् ।

देविका निर्वपेद् देवसुवासापि यजुंश्च ।

सप्तोच्च वेदि मानेय मिष्टानिष्टोमसंस्थितिः ॥”

—

[illegible]

संख्यादिकेति । **॥ सम्पादकोक्तिः ॥**

अत्र सर्वकृतप्रधानभूतो ज्योतिष्टोमः सप्तसंख्य इति याज्ञिक-
प्रसिद्धिः । संख्या विधेत्वनर्त्तनारम् । ततश्चैकस्यैव ज्योतिष्टोमस्य
सप्तविधत्वात् अग्निष्टोमः, अत्यग्निष्टोमः उक्थ्यः, षोडशी, अति-
रात्रः, वाजपेयः, आसीर्यामवेति सप्त नामानि सम्पन्नानि ।
तत्र यन्नायत्रीयाख्येनाग्निष्टोमसाम्ना यत्र समाप्तिः, स आथो
ऽग्निष्टोमः । स एवात्यग्निष्टोमादीनां षष्ठा मादर्शरूपो ऽतो
याज्ञिकैः प्रकृतियाग इत्युच्यते । स खल्वत्रैतरेयके आदितश्चतुः-
खण्डाधिकचतुर्दशाध्यायैर्विहितः । ततः पञ्चदशाध्यायान्तोपा-
न्ययोः खण्डयोरुक्थ्यकृतौ विशेषा उक्ताः । ततः षोडशाध्यायी-
याथचतुःखण्डेषु षोडशिसंख्यस्य तस्य विशेषविधयोऽभिहिताः ।
तत ऊर्ध्वं सप्तदशाध्यायीयपञ्चमखण्डान्त मतिरात्रविधय उप-
दिष्टाः । एवं सार्धेनाध्यायषोडशक्रेण चतुःसंख्यो ज्योतिष्टोमः
समाप्तातः ।

एतच्चतुष्टय सुपत्रीयैव गवामयनम्, अङ्गिरसामयनम्, आदि-
त्वानामयनं चेति त्रीणि सत्राणि प्रवर्तन्त इति तानि तत ऊर्ध्वं
सार्धेनाध्यायेनोक्तानि । तत्रापि गवामयनम् प्रकृतिः ।

ततः पञ्चभिरध्यायैर्विधेयो द्विविधोऽपि द्वादशाहसूत्रविशा-
ध्यायस्यादित एवारम्भः । अस्य चाध्यायस्य चतुर्ध्वपञ्चिकाख्यत्वेना-
त्रैव द्वितीयो भागः समापितः ॥

अथान्निष्टोमीयानुष्ठेयानां मिथ्यायज्ञकर्मणां कारिकोपनिबन्धं
सङ्क्षेपतः क्रमवर्णनं [यद् विद्यते अत्र] तदपीहान्निष्टोमीय-
कर्मणां पौर्वापर्यपरिव्यक्तये सूचीत्वेन सङ्गृहीतमिति शम् ॥

कलिकाता ।

संवत् १८५३ ।

सामर्थ्यमी श्रीसत्यव्रतशर्मा ।

(सम्पादकः)

[illegible]

פארוואנדלונג פון אונזערע
 אידן צו אונזערע פארוואנדלונג
 פון אונזערע פארוואנדלונג
 פון אונזערע פארוואנדלונג
 פון אונזערע פארוואנדלונג
 פון אונזערע פארוואנדלונג
 פון אונזערע פארוואנדלונג

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथ तृतीयपञ्चिका ॥

(तृ)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

—०—

॥ ॐ ॥ ग्रहोक्तं वा एतद्यत्प्रउगं नव प्रातर्यहा
 गृह्यन्ते नवभिर्बहिष्पवमाने स्तुवते स्तुते स्तोमे दशमं
 गृह्णाति द्विद्वार इतरासां दशमः सो सा सक्ता
 वायव्यं शंसति तेन वायव्य उक्थवानैन्द्रवायवं
 शंसति तेनैन्द्रवायव उक्थवान् मैत्रावरुणं शंसति
 तेन मैत्रावरुण उक्थवानाश्विनं शंसति तेनाश्विन
 उक्थवानैन्द्रं शंसति तेन शुक्रामन्थिना उक्थवन्तौ
 वैश्वदेवं शंसति तेनाययण उक्थवान्सारस्वतं
 शंसति न सारस्वतो ग्रहो ऽस्ति वाक् तु सरस्वती ये
 तु के च वाचा ग्रहा गृह्यन्ते ते ऽस्य सर्वे शस्तोक्त्या
 उक्थिनी भवन्ति य एवं वेद ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

आह्वावं निविदः सूक्त मच्छावाकस्य चीदनाम् ।

यजमानपुनर्जन्म भुवते साधिदैवतम् ॥

इत्थ माज्यशस्त्रं निरूप्य प्रउगशस्त्रं निरूपयितुं प्रसीति—
 “ग्रहोक्तं वा एतद्यत् प्रउगं ; नव प्रातर्यज्ञं गृह्णाते, नवभि-
 र्वह्मिष्यवमाने सुवते, सुते स्तोमे दशमं गृह्णाति, हिङ्गार इतरासां
 दशमः सो सा सन्धा”-इति । प्रउगाख्यं ‘यत्’ शस्त्र मस्ति, तत्
 ‘ग्रहोक्तं वै’ ऐन्द्रवायवादिग्रहाणां मुक्तं, तदीयदेवताप्रशंसारूप
 मित्यर्थः । नवेत्यादिना ग्रहसम्बन्ध एव स्पष्टीक्रियते । प्रातःसवने
 ऐन्द्रवायवमेत्रावरुणादयो * धाराग्रहा नवसङ्ख्याका† गृह्णाते ।

* अन्तर्यामादय इति वक्तव्यम् ; नान्यथा हि नवसङ्ख्या पूर्येत । अतएव कात्तौयभाषे
 ‘तस्याः सन्ततं खन्त्याः धारायाः येषां सन्तर्यामादीनां भुवपर्यन्तानां यज्ञश्चम् (८.६.१.)’-
 इत्यादुक्तम्, ततः ‘अन्तर्यामादि भुवपर्यन्तान् धारायज्ञान्’-इत्यदि च (२५.) । आपस्तम्बी-
 ऽप्याह—“धारायां अन्तर्यामं गृह्णाति, सर्वांश्चातो यज्ञानामुवात्”-इति (श्री० १२.१३.५.) ।
 यत्तु जैमिनीयन्यायमालायाम् ‘ऐन्द्रवायवादिग्रहेषु’-इति (५.४.१.), तत् खलु “वाग्
 वा ऐन्द्रवायवस्यसुर्मेधावहस्यः श्रीम माग्निः”-इति (तै० सं० ६.४.८.) हिदेवत्यग्रहेष्वेव
 तुवादवाक्यानुगतम् ; तथा आश्विनग्रहस्य तृतीयत्वं मपि हिदेवत्यग्रहेष्वेव बोध्यम् ।

† गृह्णाति सीमरस एभिरेति यज्ञाः, वैकृतादीनि पात्राणि ; इह तु तानि सीम-
 रसपूर्णान्वेव विवक्षितानि । “गृह्णद्गुणिगमश्च”-इति (पा० ३. ३. ५८.) करणे अप्
 प्रत्ययः । ते च यज्ञा अग्निष्टोमे चर्यास्त्रिशङ्खाकाः । तान् परिगणयामः—उपांशुरेकः ;
 अन्तर्यामः, ऐन्द्रवायवः, मेधावरुणः, आश्विनः, यज्ञः, मन्थी, चागूयश्चः, उक्त्वः, भुवश्चेति
 नव धारायज्ञाः ; तच्च ऐन्द्रवायवाद्यस्त्रयो हिदेवत्याः ; अथ ऋतुयज्ञा द्वादश ; ऐन्द्राग्रः, वैश्व-
 देवश्चेति चतुर्विंशतिः प्रातःसवनगृहाः ; चयौ मरुत्वतीयाः, माहेन्द्रश्चेति चत्वारो माध्य-
 न्दिनसवनगृहाः ; आदित्यः, सावित्रः, वैश्वदेवः, पावीवतः, ऋषिरीजनश्चेति पञ्चैव तृतीय-
 सवनगृहाः ; अत्यग्निष्टोमे तु चत्वारोऽधिकाः—अष्टः, अदाम्यः, दधिगृहः, कीडशी चेति
 सङ्कलनया समर्चिंशत् । एषु अन्तर्यामादयो नवैव धारागृहाः । उन्नता आधवनीयकस-

ग्रहीता चाध्वर्युः * । तत्रा बहिष्यवमानाख्ये स्तोत्रे उद्गातारो
 'नवमिः' नवसङ्ख्याभिः ऋग्भिः 'सुवते';—“उपास्यै मायता”—इत्येक-
 स्तुचः † ; “द्विष्युतया”—इति द्वितीयः, “पवस्व”—इति तृतीयः
 (उ० आ० १. १. १—३.) । एतेषु त्रिषु ऋचेषु नवसङ्ख्याका
 ऋचो विद्यन्ते, ता आठत्तिरहिता गीयन्ते । एवं 'स्तोत्रे'
 बहिष्यवमानस्तोत्रे उद्गातृभिः 'सुते' सति चाध्वर्युः 'दशमं' ग्रहम्,
 आग्निनाख्यं गृह्णाति । यद्यप्याध्वर्यवयोः मन्त्रब्राह्मणकाण्डयोः ‡
 आग्निनग्रही धाराग्रहेषु तृतीयत्वेनाख्यातः, तथाप्यसौ दशमत्वेन
 गृहीतव्यः ; “आग्निनो दशमो गृह्यते, ते तृतीयं जुह्वति”—इति
 शुक्लन्तरवचनात् § । तथा च ग्रहेषु दशमः सम्पन्नः ॥ । तथैव
 'इतरासां' बहिष्यवमानस्तोत्रगतानां ऋचां 'द्विहारः' दशमत्वेन

शतद्वयेन सोम माहाय वजमानश्चस्थिति द्वाचमसे मियासग्राह्यस्थिति । ततः वजमानः
 निगुमग्राः पविषि द्वाचकलशसोपरि उद्गातृभिर्विधायं हते आसिञ्जति सन्ततम् । ततः
 सन्ततं खवन्वा धारायाः सकाशात् चन्तर्यामादीन् ध्रुवगृह्णन्तान् नव गृह्णान् गृह्णातीत्यत
 एवेते धारागृहा उच्यन्ते । कात्या० श्रौ० ८. ५. १०; ६. १; आप० श्रौ० १२. १२.
 १२—१२. ५. द्रष्टव्यानि । ये तु न धारागृहाः, ते “द्वाचकलशात् परिप्लवया गृह्यन्ते ;
 नचमादन्ततः”—इति आप० श्रौ० १२. १८. ११ ।

* “यह सध्वर्युरादाय श्विमं इतिार नमिद्रुव्य मधिवसुरिति यदं होत्रे प्रवक्षति”—इति
 आप० श्रौ० १२. २१. ५ ।

† “ऋचि चैतत्तरपदादिलोपय हन्वसि”—इति पा० ६. १. २४. वा० १ ।

‡ तै० सं० १. ४. ३—२६; ६. ४, ५ । वा० सू० ७, ८ य०; शत० ब्रा० ४. १. १—१८ ।

§ एष एष पाठी भीमासाभाधिऽपि वृश्यते (जै० सू० ५. ४. १.), स्यादेतत्पश्चात्कार-
 णैव भाष्यम् ? अतिपाठस्यैवम्—“बहिष्यवमाने सुत आग्निनो गृह्यते”—इति तै० सं० ६.
 ४. ८ । व्याख्यातं चैतद्वचनं नक्षत्राख्यं (तै० सं० १. ४. ६. ७) । तमेव जैमिनि-
 न्यायमालीयाधिकरणे मयुःकृतं सायणेन (५. ४. १ अधि०) ।

॥ उपास्यप्रवृत्तिषु प्राप्तः सवनवहेमिति ज्ञेयम्, न तु धाराग्रहेषु ; उपासीधीर्धाराग्रहा-
 भावाद्दशमत्वानुपपत्तेरिति ।

अधीयन्ते— “सङ्गदिन्द्राय मध्यतो गृह्णते दिर्वायवे”—इति (तै० सं० ६.४.७.४.) * । तत्र प्रथमभागरूपो वायव्यो षष्ठः, केवलेन वायव्यद्वयेन शस्त्रवान् सम्पद्यते ॥

द्वितीयं द्रव्यं विधत्ते— “ऐन्द्रवायवं शंसति, तेनैन्द्रवायव उक्थवान्”—इति । इन्द्रश्च वायुश्च मिलिता † देवता यस्य द्रव्यस्य सोऽयम् ‘ऐन्द्रवायवः’,—“इन्द्रवायू इमे सुताः”—इत्यादिकः (सं० १.२.४-६) ; तं शंसेत् । तच्छंसनेनैन्द्रवायवमहस्योत्तरभागः शस्त्रवान् भवति ॥

तृतीयं द्रव्यं विधत्ते— “मैत्रावरुचं शंसति, तेन मैत्रावरुच उक्थवान्”—इति । मित्रो वरुचश्च मिलिता ‡ देवता यस्य द्रव्यस्य सोऽयं ‘मैत्रावरुचः’,—“मित्रं ब्रुवे पूतदक्षम्”—इत्यादिकः (सं० १.२.७-८.) । तं शंसतीत्यादिकं पूर्ववद्विधम् ॥

चतुर्थं द्रव्यं विधत्ते— “आश्विनं शंसति, तेनाश्विन उक्थवान्”—इति । अश्विनी मिलिता § देवता यस्य द्रव्यस्य सोऽयम् ‘आश्विनः’,—“अश्विना यज्वरीरिषः”—इत्यादिकः (सं० १.३.१-३.) ॥

पञ्चमं द्रव्यं विधत्ते— “ऐन्द्रं शंसति, तेन शुक्रामश्विना उक्थवन्तौ”—इति । इन्द्रो देवता यस्य द्रव्यस्य सोऽयम् ‘ऐन्द्रः’,—“इन्द्रा याहि चित्रभानो”—इत्यादिक ऐन्द्रस्तुचः (सं० १.३.४-६.) । तेन शुक्रयजमस्थिरहयोरुभयोः शस्त्रवत्त्वम् ॥

षष्ठं द्रव्यं विधत्ते— “वैश्वदेवं शंसति, तेनाययश्च उक्थवान्”—इति । “ओमासवर्षचीधृतः”—इत्येषः (सं० १.३.७-८.) वैश्वदेवस्तुचः । तेनाययश्चमहस्य यद्यपि शस्त्रवत्त्वं नास्ति, तथापि

* ‘वा वावी’—‘इन्द्रवायू’—इतीती मन्त्री एकश्विन्ननुवाके यथाक्रमेणावाती तै० सं० १.४.४ ।

†, ‡, §, ‘मिलिता’ च ।

विश्वेदेवदेवताकत्वात् 'विश्वदेवम्' । एवं सर्वत्र ग्रहशस्त्रयोरेक-
देवताकत्वं द्रष्टव्यम् ॥

सप्तमं दृष्टं विधत्ते— “सारस्वतं शंसति”—इति । “पावका
नः सरस्वती”—इत्यादिकः (सं० १.३.१०-१३.) सारस्वतस्तृचः ॥

ननु पूर्ववदत्रापि ग्रहस्य शस्त्रवत्त्वं कुतो जीपन्त्यस्यते ? इत्या-
ग्रहाराह— “न सारस्वतो ग्रहोऽस्ति”—इति । आध्वर्यवमन्त्रकाण्डे
सारस्वतमन्त्रस्यापठित्वताद्, ब्राह्मणे विध्यभावाच्च ग्रहाभावः । तर्हि
ग्रहोक्त्येऽस्मिन्स्य सारस्वतस्य दृष्टस्य किमर्थं शंसनं मान्नात
मित्याग्रहाराह— “वाक् तु सरस्वती, ये तु के च वाचा ग्रहा
गृह्यन्ते, ते ऽस्य सर्वे शसोक्त्याः”—इति । सरस्वती हि वाग्देवता,
ग्रहाणां च वाचा गृह्यमाणत्वात् सारस्वतत्वम्, तेन सर्वेऽपि ग्रहाः
‘शसोक्त्याः’ पठितशस्त्रा भवन्ति ॥

वेदनं प्रशंसति । “उक्थिनो भवन्ति य एवं वेद”—इति ।
तस्य वेदितुः सर्वे ग्रहाः शस्त्रवन्तो भवन्ति, ग्रहदेवतास्तुष्प-
न्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

अन्नाद्यं वा एतेनावरुन्धे यत्प्रउगं मन्यान्या देवता
प्रउगे शस्यते ऽन्यदन्यदुक्थं प्रउगे क्रियते ऽन्यदन्य-

दस्यान्नाद्यं' ग्रहेषु भ्रियते य एवं वेदैतच्च वै यज-
मानस्याध्यात्मतम मिवोक्तं यत् प्रउगं' तस्मादेनेनै-
तदुपेक्ष्यतम मिवेत्याहुरेतेन ह्येनं होता संस्करोतीति'
वायव्यं शंसति' तस्मादाहुर्वायुः प्राणः प्राणो रेतो'
रेतः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवतीति' यदायव्यं
शंसति' प्राण मेवास्य तत्संस्करोत्यैन्द्रवायव' शंसति'
यत्र वाव प्राणस्तदपानो' यदैन्द्रवायव' शंसति' प्राणा-
पानावेवास्य तत्संस्करोति' मैवावरुणं शंसति' तस्मा-
दाहुश्चक्षुः पुरुषस्य' प्रथमं सम्भवतः सम्भवतीति'
यन्मैचावरुणं शंसति' चक्षुरेवास्य तत्संस्करोत्यश्विनं
शंसति' तस्मात् कुमारं जातं संवदन्त उप वै शुश्रू-
षते' नि वै ध्यायतीति' यदाश्विनं शंसति' श्रोत्र
मेवास्य तत्संस्करोत्यैन्द्रं शंसति' तस्मात् कुमारं
जातं संवदन्ते' प्रतिधारयति वै ग्रीवा' अथो शिर-
इति' यदैन्द्रं शंसति' वीर्यं मेवास्य तत्संस्करोति'
वैश्वदेवं शंसति' तस्मात् कुमारो जातः' पश्चैव प्रच-
रति' वैश्वदेवानि ह्यङ्गानि' यद्वैश्वदेवं शंसत्यङ्गान्ये-
वास्य तत्संस्करोति' सारस्वतं शंसति' तस्मात् कुमारं
जातं जघन्या वामाविशति' वाग्धि सरस्वती' यत्
सारस्वतं शंसति' वाच मेवास्य तत्संस्करोत्येष वै

जातो जायते^१ सर्वाभ्य एताभ्यो देवताभ्यः सर्वेभ्य
उक्त्येभ्यः सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सर्वेभ्यः प्रउगेभ्यः
सर्वेभ्यः सवनेभ्यो^२ य एवं वेद^३ यस्य चैवंविदुष एत-
च्छंसन्ति^४ ॥ २ ॥

विहितं प्रउगशस्त्रं प्रशंसति— “अन्नाद्यं वा एतेनावरुन्धे
यत् प्रउगं मन्वाद्या देवता प्रउगे शस्त्रते अन्यदन्यदुक्त्यं प्रउगे
क्रियते”—इति । यदेतत् प्रउगाख्यं शस्त्रं मस्ति, तदेतदक्षु-
योग्यस्त्रावस्त्र साधनम् । अतस्तेनान्नं प्राप्नोति । यस्मादस्मिन्
शस्त्रे पृथक् पृथगेव देवता शस्त्रते,— प्रथमतश्चे केवलो वायुः,
द्वितीयस्मिन्निन्द्रवायु, तृतीयस्मिन्मित्रावरुणावित्यादिदेवताभेदः ;
यथैव देवता भिद्यन्ते, तथैवास्मिन् शस्त्रे ‘अन्यदन्यत् उक्त्यं’,—
“वायवायाहि”—“इन्द्रवायू”—इत्यादिकं परस्परविलक्षणं शस्त्राङ्गं
क्रियते; तस्मादोदनश्राकसूपादिविलक्षणभक्ष्यभोग्यलेह्यचोषसाम्या-
दन्नाद्यहेतुत्वं युक्तम् ॥

वेदनं प्रशंसति— “अन्यदन्यदस्यान्नाद्यं ग्रहेषु प्रियते य एवं
वेद”—इति । ‘अन्यदन्यत्’ परस्परविलक्षणं मधुरान्नादिरूपम् ॥

प्रकारान्तरेण प्रउगं प्रशंसति— “एतन्न वै यजमानस्या-
ध्यात्मतमं भिवोक्त्यं यत् प्रउगं ; तस्मादेनेनैतदुपेक्ष्यतमं भिवेत्याहु-
रेतेन ज्ञेनं होता संस्करोति”—इति । प्रउगाख्यं यच्छस्त्रं मस्ति,
एतदेव यजमानस्य ‘अध्यात्मतमं भिव’ आत्मानं शरीरं मधिकृत्य
वर्त्तत इत्यध्यात्मम्, शरीरसम्बन्धीत्यर्थः । पूर्वज्ञान्यशस्त्रस्य यज-
मानशरीरनिष्पत्तिहेतुत्वाभिधानात् (१भा० ४७४५०) तदध्यात्मम्,

इदं तूत्पन्नस्य शरीरस्य संस्कारत्वादतिशयेनैवाध्यात्मम् ; यस्मादेवं
तस्मात् 'एनेन' यजमानेन 'एतत्' प्रउगग्रस्मिन् 'उपेक्ष्यतमं शिव'
अतिशयेनोप समीपे ईक्षणीयं मादरणीयं भित्तिर्यः । 'इति' एवं
मभिप्राया भावः । तेषां मय मभिप्रायः,— 'एतेन' प्रउगग्रस्मिन्
'एने' यजमानं माग्वशंकादुत्पन्नं * होता संस्करोति, तस्मादाहरेण
बुक्तम् ॥

अथ प्रथमदृष्टं विहितं मनूय स्वीति— "वायव्यं शंसति;—
तस्मादाहुर्वायुः प्राचः, प्राचो रेतो, रेतः पुबवस्य प्रथमं सम्भवतः
सम्भवतीति ; यद्वायव्यं शंसति, प्राचं मेवास्व तत् संस्करोति"—
इति । पूर्वोक्तो विधिर्वायव्यं शंसतीति (४ वृ०) वाक्येनानूयते ।
यस्माद्वायव्यं शंसनीयं, तस्मादभिप्राया एव भावः,— प्राचस्य वायु-
कार्यत्वेन वायुरेव प्राचः, रेतसः प्राचाधारकशरीरनिष्पादकत्वा-
द्देतः प्राचः, प्राचस्वरूपं तत्तद्वत् रेतः 'सम्भवतः' उत्पद्यमानस्य
'पुबवस्य' देहस्य कारणत्वेन पितृदेहे प्रथमं सम्भवति । एव
मभिप्रायैकत्वाद्वायव्यस्युचः समीचीनः । तच्छंसनेन होता यज-
मानस्य प्राचं मेव संस्करोति ॥

द्वितीयं विधिं मनूय स्वीति— "ऐन्द्रवायवं शंसति;— यत्र
वायव्यं प्राचस्तदपानी ; यदैन्द्रवायवं शंसति, प्राचापानविवासा तत्
संस्करोति"—इति । उच्छ्वासरूपः प्राचो यत्रास्ति, तत्र निष्वास-
रूपोऽपानीऽप्यस्ति ; इन्द्रवायू च प्राचापानस्वरूपौ ; तस्मात्
तेन सूक्तेन प्राचापानयोः संस्कारः ॥

तृतीयं विधिं मनूय स्वीति— "मेधावहं शंसति; तस्मा-
दाहुर्वायुः पुबवस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवतीति ; यन्मैत्रावहं

शंसति, चक्षुरेवास्व तत् संस्कारोति”—इति । अत्यन्तरे “चक्षु-
मैवावरुणः”—इति (तै० सं० ३, ४, ८, ४.) । मित्रावरुणसम्बन्धस्य
ग्रहस्य चक्षुष्माभिधानात् ढचोऽपि चक्षुःस्वरूप एव । तच्चक्षुः
अन्यस्मात् ओत्रादीन्द्रियात् प्रथमं मुत्पद्यते । अस्मार्थस्यामगम्य-
त्वादाहुरभिज्ञा इत्युक्तम् । एवंविधं चक्षुःस्वरूपेण मैत्रावरुण-
ढचेन यजमानचक्षुषः संस्कारः ॥

चतुर्थं विधिं मनूय स्तौति— “आश्विनं शंसति ; तस्मात्
कुमारं जातं संवदन्त, उप वै शुश्रूषते नि वै ध्यायतीति ; यदा-
श्विनं शंसति, ओत्रं मेवास्व तत् संस्कारोति”—इति । उत्पन्नं बालं
सुखं मेवेक्षमाणा मादृपित्रादयः परस्परं मेव माहुः,—नानाविधै
रुपलालनैराहृतो बालकोऽस्मभ्युखं भवलोकयति, तस्मादय मन्त्र-
दीयां वाचं ओतु मिच्छति, नैरन्तर्येणावलोकनेन मा मेव
ध्यायतीति । तदेतन्मित्रावरुणानुग्रहकृतम् । तस्मात् तच्छंसनेन
ओत्रस्य संस्कारः ॥

पञ्चमं विधिं मनूय स्तौति— “ऐन्द्रं शंसति ; तस्मात्
कुमारं जातं संवदन्ते, प्रतिधारयति वै ग्रीवा अथो शिर इति ;
यदैन्द्रं शंसति, वीर्यं मेवास्व तत् संस्कारोति”—इति । दोलायां
शयानं बालं मवेक्ष्य परस्परं मेव माहुः,— अथ मिदानीं ‘ग्रीवाः
प्रतिधारयति’ उत्यातु मादौ गलं मुञ्चमयति, ततः शिर उन्नमय-
तीति । एतस्य व्यापारस्य वीर्यनिमित्तत्वादिन्द्रस्य च वीर्यप्रद-
त्वात् तदीयढचेन शक्तेः संस्कारः ॥

षष्ठं विधिं मनूय स्तौति— “वैश्वदेवं शंसति ; तस्मात्
कुमारो जातः पञ्चैव प्रचरति ; वैश्वदेवानि ज्ञाज्ञानि ; यदैश्वदेवं
शंसत्यज्ञान्येवास्व तत् संस्कारोति”—इति । उत्पन्नो बालः ‘पञ्चैव’

दर्शनयवचघ्नौवोमनादिक्रियाभ्यः पञ्चादेव समर्थः सन् हस्ताभ्यां पादाभ्यां चेतस्ततः प्रचरति ; हस्तादीन्यङ्गानि च बहुदेवता-
कानि ; तस्मात् वैष्णवदेवद्वेषेनाङ्गसंस्कारः ॥

सप्तमं विधिं मनूय स्मौति— “सारस्वतं शंसति ; तस्मात् कुमारं जातं जघन्या वागाविश्रति ; वाग्वि सरस्वती, यत् सार-
स्वतं शंसति, वाच मेवास्व तत् संस्करोति”—इति । हस्तपाद-
प्रचारावस्थायां जह्नुं बह्नु मारभते, अतो ‘जघन्या वाक्’ इत्यु-
च्यते । वाचः सरस्वतीरूपत्वात् तदीयद्वेषेन तस्याः संस्कारः ॥

वेदितारं मनुष्ठातारं च प्रशंसति— “एष वै जातो जायते
सर्वाभ्य एताभ्यो देवताभ्यः सर्वेभ्य उक्थेभ्यः सर्वेभ्य ह्यन्द्भ्यः सर्वेभ्यः
प्रउगीभ्यः सर्वेभ्यः सवनेभ्यो य एवं वेद, यस्मै चैवंविदुष एतच्छं-
सन्ति”—इति । ‘यः’ होता यद्योक्तप्रकारेण वेद, एष एव पूर्वं
स्वमातृपितृभ्यां जातोऽपि पुनर्देवतादिभ्यो जातो भवति । यद्यो-
क्तार्थे विदुषो ‘यस्मै’ यजमानस्य होता ‘एतत्’ प्रउगं शंसति,
सोऽपि यजमानो देवतादिभ्यः पुनर्जायते । देवता वायुादयः ।
उक्थानि आञ्जप्रउगादीनि । ह्यन्द्वांसि गायत्रादीनि । प्रउगानि
तदवयवास्तृचाः । सवनानि त्रीणि प्रसिद्धानि । एतेभ्यः सर्वेभ्यः
पुनरुत्पत्तिः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ अथ द्वितीयः सूक्तः ॥

प्राणानां वा एतदुक्तं यत्प्रउगं सप्त देवताः
 शंसति सप्त वै शीर्षन् प्राणाः शीर्षन्नेव तस्याणान्
 दधाति किं स यजमानस्य पापभद्र माद्रियेतेति ह
 स्थाः यो ऽस्य होता स्यादित्येवैनं यथा कामयेत
 तथा कुर्याद् यं कामयेत प्राणेनैव व्यर्हयानीति
 वायव्य मस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैव
 तल्लुब्धं * प्राणेनैवैनं तद् व्यर्हयति यं कामयेत
 प्राणापानाभ्या मेनं तद् व्यर्हयानीत्यैन्द्रवायव मस्य
 लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैव तल्लुब्धं प्राणा-
 पानाभ्या मेवैनं तद् व्यर्हयति यं कामयेत चक्षुषेन
 व्यर्हयानीति मैचावरुण मस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं
 वातीयात्तेनैव तल्लुब्धं चक्षुषैवैनं तद् व्यर्हयति
 यं कामयेत श्रोत्रेणैव व्यर्हयानीत्याश्विन मस्य
 लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्तेनैव तल्लुब्धं
 श्रोत्रेणैवैनं तद् व्यर्हयति यं कामयेत वीर्येणैव
 व्यर्हयानीत्यैन्द्र मस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्
 तेनैव तल्लुब्धं वीर्येणैवैनं तद् व्यर्हयति यं काम-
 येताङ्गैरेन व्यर्हयानीति वैश्वदेव मस्य लुब्धं शंसे-

* 'तं लुब्धं' क ; एव मिह सर्वत्र ।

दृक् वा पदं वातीयात्तेनैव तद्व्युत्पन्नं मन्त्रैरेवेनं तद् व्यर्हयति यं कामयेत वाचैर्न व्यर्हयानीति सारस्वत मस्य व्युत्पन्नं शंसिदृक् वा पदं वातीयात्तेनैव तद्व्युत्पन्नं वाचैरेवेनं तद् व्यर्हयति यं मु कामयेत सर्वैरेन मन्त्रैः सर्वेषां आत्मना समर्हयानीत्येतदेवास्म्य यथापूर्वं मृग्यु-
क्तं शंसिदृक् वा पदं वातीयात्तेनैव तद्व्युत्पन्नं सर्वैरेनैः सर्वेषां आत्मना समर्हयति सर्वैरेनैः सर्वेषां आत्मना समर्हयति य एव वेद ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरेण प्रथमशब्दं प्रथमं सति— “प्राधान्यां वा एतदुक्तं यत् प्रथमं; सप्त देवताः शंसति,— सप्त नै शीर्षन् प्राधान्याः शीर्षकेन तत् प्राधान्यं दधाति”—इति । शिरोगतसप्तशिखरवर्षिप्राधान्यां पूर्वोक्तसप्ततृचगतवायादिदेवतानां च सप्तज्ञासान्मात् शस्त्रस्य प्राच-
रूपत्वम्, तेन यजमानस्य शिरसि प्राचधारणं भवति ॥

अथ प्रथोत्तराभ्यां प्रथमशब्दस्य सामर्थ्यं दर्शयति— “किं स यजमानस्य पापभद्रं माद्रियेति किं जाह, योऽस्य होता स्वादित्य-
ग्रेवैनं यथा कामयेत तथा क्षुर्यात्”—इति । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘यः’ होता स्वात्, स तस्य ‘पापभद्रं किं माद्रियेत’ पाप मनिष्ट-
फलं, भद्र मिष्टफलं, तादृशं फलं किं सम्पादयितुं समर्थः ? इति प्रश्नः । अथैव जस्मिन् ‘एनं’ यजमानं प्रति यथा होता कामयेत,
तत्रा कर्तुं शक्नोति इत्युत्तरम् ॥

तत्र प्रथमतृचप्रवृत्त मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेत प्राचैरेनं व्यर्हयानीति, वायस्य मस्य व्युत्पन्नं शंसिदृक् वा पदं वातीयात्, तेनैव तद्व्युत्पन्नं प्राचैरेवेनं तद् व्यर्हयति”—इति । ‘यं’

यजमान मुद्दिष्य होता कामयेत । कथं मिति, तदुच्यते—‘एनं’ यजमानं प्राणेन ‘व्यर्हयानीति’ तद्विद्युक्तं करवाणीति । एवं कामयमानो होता ‘अस्य’ यजमानस्य सम्बन्धिनं ‘वायव्यं’ तृचं ‘लुब्धं’ व्यामूढं यथा भवति तथा ‘शंसेत्’ स्तम्भयेत्, न पठेदित्यर्थः । ‘लुभ विमोहने’ इति धातुः (तु० २५) । व्यामोहप्रकार उच्यते— एका वृचं वा तदीय मेकं पदं वा ‘अतीयात्’ स्तम्भयेत्, न पठेदित्यर्थः । तावता ‘तत्’ तृचस्वरूपं ‘लुब्धं’ व्यामूढं भवति ; तथा सति प्राणरूपत्वेन पूर्वनिरूपितस्य वायोः क्रोधात् ‘एनं’ यजमानं प्राणेन वियोजयति ॥

द्वितीयतृचनिमित्तं मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेत प्राणापानाभ्या मेनं तद् व्यर्हयानीत्यैन्द्रवायव मस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्, तेनैव तल्लुब्धं प्राणापानाभ्या मेवैनं तद् व्यर्हयति”—इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

तृतीयतृचनिमित्तं मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेत चक्षुषेन व्यर्हयानीति, मैत्रावरुण मस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्, तेनैव तल्लुब्धं चक्षुषैवेनं तद् व्यर्हयति”—इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

चतुर्थतृचप्रयुक्तं मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेत ओत्रेक्षेन व्यर्हयानीत्याश्विन मस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्, तेनैव तल्लुब्धं ओत्रेक्षैवेनं तद् व्यर्हयति”—इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

पञ्चमवृचप्रयुक्तं मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेत वीर्येक्षेन व्यर्हयानीत्यैन्द्र मस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्, तेनैव तल्लुब्धं वीर्येक्षैवेनं तद् व्यर्हयति”—इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

षष्ठतृचप्रयुक्तं मनिष्टं दर्शयति— “यं कामयेताङ्गरेण व्यर्हयानीति, वैश्वदेव मस्य लुब्धं शंसेदृचं वा पदं वातीयात्,

तेनैव तत्सुगन्धं मङ्गरैवेनं तद् व्यर्हयति”—इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

सप्तमतृचप्रयुक्तं मणिष्टं दर्शयति—“यं कामयेत वाचैर्न व्यर्हयानीति, सारस्वत मस्य सुगन्धं शंसेद्वचं वा पदं वाती-यात्, तेनैव तत्सुगन्धं वाचैवेनं तद् व्यर्हयति”—इति । पूर्ववत् व्याख्येयम् ॥

अथास्य शस्त्रस्त्रेष्टफलसामर्थ्यं दर्शयति—“यं कामयेत सर्वैरेन मङ्गैः सर्वेषाम्नामा समर्हयानीत्येतदेवास्व यथापूर्वं सृजु-क्लृप्तं शंसेत्,—सर्वैरेवेनं तदङ्गैः सर्वेषाम्नामा समर्हयति”—इति । पूर्वोक्तानि प्राचादीनि, सर्वास्त्रज्ञानि, सम्पूर्णा देहः, सर्व आत्मा, तत्समृद्धिकामो होता ‘अस्त्र’ यजमानस्य सम्बन्धि ‘तत्’ एव प्रसङ्गशस्त्रं ‘यथापूर्वं’ गुरोः समोपे पारायणक्रमेण पठितं, तथैव ‘सृजुक्लृप्तं’ कस्मिंश्चिदवयवस्यान्यथात्वाभावादृष्टत्वं, तथा क्लृप्तं सम्पादितं कृत्वा शंसेत् । ततः काम्यमानसमृद्धिः सिध्यति ॥

वेदनं प्रशंसति — “सर्वैरङ्गैः सर्वेषाम्नामा समृद्धयते य एवं वेद”—इति । स्वष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपश्चिकायां प्रथमाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

तदाहुर्यथा वाव स्तोत्र मेव शस्त्र माग्नेयीषु
 सामगा * स्तुवते वायव्यया होता प्रतिपद्यते कथ
 मस्याग्नेय्यो ऽनुशस्ता भवन्तीत्यग्नेर्वा एताः सर्वा-
 स्तन्वो यदेता देवताः स यदग्निः प्रवानिव दहति
 तदस्य वायव्यं रूपं तदस्य तेनानुशंसत्यथ यद् द्वैध
 मिव कृत्वा दहति द्वौ वा इन्द्रवायू तदस्यैन्द्रवायवं
 रूपं तदस्य तेनानुशंसत्यथ यदुच्च इष्यति नि च
 इष्यति तदस्य मैवावरुणं रूपं तदस्य तेनानुशंसति
 स यदग्निर्घोरसंस्पर्शस्तदस्य वारुणं रूपं तं यद्
 घोरसंस्पर्शं सन्तं मित्रकृत्येवोपासते तदस्य मैत्रं
 रूपं तदस्य तेनानुशंसत्यथ यदेनं द्वाभ्यां बार्हद्व्या
 द्वाभ्या मरणीभ्यां मन्यन्ति द्वौ वा अश्विनौ तदस्या-
 श्विनं रूपं तदस्य तेनानुशंसत्यथ यदुच्चैर्घोषः † स्तन-
 यन् बबबा कुर्वन्निव दहति यस्माद् भूतानि विजन्ते
 तदस्यैन्द्रं रूपं तदस्य तेनानुशंसत्यथ यदेन मेकं
 सन्तं बहुधा विहरन्ति तदस्य वैश्वदेवं रूपं तदस्य
 तेनानुशंसत्यथ यत्स्फूर्जयन् वाच मिव वदन् दहति
 तदस्य सारस्वतं रूपं तदस्य तेनानुशंसत्येव मु

* 'सामगाः' क।

† 'यदुच्चैर्घोषः' क।

हास्य वायव्ययैव प्रतिपद्यमानस्य तृचेन तृचेनैवैता-
भिर्देवताभिः* स्तोत्रियो ऽनुशस्तो भवति विश्वेभिः†
सोम्यं मध्वग्न इन्द्रेण वायुना पिबा मिचस्य धाम-
भिरिति वैश्वदेव मुक्त्यं शस्त्वा वैश्वदेव्या यजति
यथाभागं तद् देवताः प्रीणाति ॥ ४ ॥

अथ स्तोत्रशस्त्रयोः देवतावैलक्षण्यरूपमात्रेण सुत्यापयति—
“तदाहुयथा वाव स्तोत्र मेवं शस्त्र मान्मेयीषु सामगा सुवते,
वायव्यया होता प्रतिपद्यते, कथं मस्यान्मेय्योऽनुशस्ता भवन्तीति”—
इति । सामगानां यान्याज्यस्तोत्राणि, तत्र ऋच आन्मेय्य आन्नाताः ;
“अन्न आ याहि”—इत्यादिषु (उ० आ० १.१.४-७.) सामगैराज्य-
स्तोत्रपाठात् ‡ । होता तु “वायवा याहि”—इत्यनया (सं० १.२.१.)
वायव्यया प्रथमशस्त्रं प्रारभते । अतो ऽनेन विलक्षणदेवताकेन
शस्त्रेणाज्येय्य ऋचः कथं मनुशस्ता भवन्ति ? अनुकूलशंसनाभावे
“सुत मनु शंसति”—इति (ता० ब्रा० ८. ८. १०.) § शाखान्तरं
विरुध्येतेति आक्षेपः ॥

तस्योत्तरं दर्शयति— “अन्मेवा एताः सर्वास्तन्वी यदेता
देवताः”—इति । सप्तसु तृचेषु (१-१५४०) या एता वाय्वादयो
देवताः प्रतीयन्ते, ताः सर्वा अन्मेरेव शरीरभूताः ; अतोऽग्नि-
विषयमेव कृत्स्नं शस्त्रं सम्पद्यत इति । स्तोत्रगता आन्मेय्यः
ऋचो ऽनुशस्ता भवन्ति ॥

* ‘वताभिः, क, ग, च ।

† ‘विश्वेभ्यः’ ऊ ।

‡ ता० ब्रा० २. ४-६ ; ७. २ ; ११. २. २ ।

§ १ भा० ४५२ पृ० ‘*’ द्रष्टव्यम् ।

अग्निः प्रथमतृचप्रतिपादिताया वायुदेवतायाः स्वरूपं दर्शयति— “स यदग्निः प्रवानिव दहति, तदस्य वायव्यं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति”—इति । ‘प्रवानिव’ प्रकर्षवानिव सन्नधिकज्वालाया दहत्यग्निरिति यदस्ति, तत्प्रकर्षात्मकं वायुसम्बन्धि रूपम्; वायुना ज्वालाधिक्योदयात् । अतीऽस्य प्रउगशस्त्रस्य सम्बन्धिना तेन वायुरूपेणायं होता तदग्निरूपं मनुशंसति ॥

द्वितीयतृचप्रतिपादिताया इन्द्रवायुदेवतायाः सारूप्यं दर्शयति— “अथ यद् वैध मित्रं कृत्वा दहति, द्वौ वा इन्द्रवायू तदस्यैन्द्रवायवं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति”—इति । ज्वालाद्वय मित्रं कृत्वा यदा दहति, तदा द्वित्वसाम्यात् तज्ज्वालाद्वय मिन्द्रवायुसम्बन्धि रूपं भवति । अन्यत् पूर्ववत् ॥

तृतीयतृचे सारूप्यं दर्शयति— “अथ यदुच हृष्यति, नि च हृष्यति, तदस्य मैत्रावरुणं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति”—इति । ज्वलतोऽग्नेरौच्यम् ‘उहर्षः’, ज्वालाशक्त्या नौचत्* ‘निहर्षः’ । तदुभयं मित्रावरुणसम्बन्धि रूपम्;— मित्रं दृष्टवती हर्षेणोचतत्वात् तन्मित्ररूपम्; वरुणसम्बन्धिनीना मपां नौचगामित्वात् एतद् वरुणस्य रूपम् । तदीयद्वचेनाग्निरनुशंसो भवति । तत्रैव युक्त्यन्तरं माह— “स यदग्निर्घोरसंस्पर्शस्तदस्य वारुणं रूपं, तं यद् घोरं संस्पर्शं सन्तं मित्रकृत्येवोपासते, तदस्य मैत्रं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति”—इति । सोऽग्निः ‘घोरसंस्पर्शः’ उष्णसंस्पर्शः इति यदस्ति, तदस्याग्नेर्वरुणसम्बन्धि रूपम्; वरुणस्योपत्वात् । घोरसंस्पर्शं सन्तं स्पष्टं मशक्यं मपि तं मग्निं शीतार्त्ताः प्राणिनो ‘मित्रकृत्या’ मित्रस्य कृतिः कार्यं समीपे ऽवस्थानं तेनैव ‘एनम्

* ‘ज्वालाया अत्यननौचत्’ च ।

‘उपासते’ श्रौतपरिहाराय हृदी उदरं पृष्ठं च वज्रिसमीपे प्रता-
पयन्तो वज्रिं सेवन्ते ‘तत्’ एतज्जैव नम् ‘अस्य’ अग्नेः मित्रसम्बन्धि
रूपम् । ततोऽस्मान्मेः सम्बन्धिना ‘तेन’ मैत्रावरुणरूपेणार्थं होता
वज्रि मनुशंसति ॥

चतुर्थतृचे सारूप्यं दर्शयति— “अथ यदेनं जाभ्यां बाहुभ्यां
जाभ्या मरुचीभ्यां मन्वन्ति, द्वौ वा अश्विनौ, तदस्माश्विनं रूपं,
तदस्य तेनानुशंसति”—इति । अश्विनोर्द्वित्वात्सद्वयेनारश्चिद्वयेन
च मन्वनम् ‘अस्य’ अग्नेः आश्विनं रूपम् ॥

पञ्चमतृचे सारूप्यं दर्शयति— “अथ यदुक्षैर्बोव स्तनयन्
ब्रह्म कुर्वन्निव दहति, यस्माद् भूतानि विजन्ते, तदस्यैन्द्रं रूपं,
तदस्य तेनानुशंसति”—इति । ‘स्तनयन्’ ध्वनिं कुर्वन् । स एव
ध्वनिः त्रिभिर्बकारैरनुक्रियते । यत् ईदृशात् ध्वनिसंहितादग्नेः
रूपात् ‘भूतानि’ प्राणिनी ‘विजन्ते’ विभ्यति, ‘तत्’ भयकारणं
ध्वनिसंहितं मिन्द्रस्य सङ्गामार्थं मास्मोदनं कुर्वतः शत्रुभय-
कारिणो रूपम् ॥

षष्ठतृचे सारूप्यं दर्शयति— “अथ यदेन मेकां सप्तां बहुधा
विहरन्ति, तदस्य वैश्वदेवं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति”—इति ।
अमेराहवनीयादिस्थानेषु आम्नीध्रादिधिष्ण्येषु च बहुधा विहरणं
यदस्ति, तद्विश्वेषां देवानां रूपम् ; तेषां मपि बहुत्वात् ॥

सप्तमतृचे सारूप्यं दर्शयति— “अथ यत् स्फूर्जयन् वाचं मिव
वदन् दहति, तदस्य सारस्वतं रूपं, तदस्य तेनानुशंसति”—इति ।
यथा जनो वाचं वदति, तथैवाग्निः ‘स्फूर्जयति’ ईषद्विष्टिष्य
विलक्षणेच्चारण मिव शब्दं करोति । तदेतद्वागुच्चारणसदृशं
ध्वनिकरणं सरस्वतीसम्बद्धरूपम् ॥

इत्थं मन्वेर्वायुादिदेवतानां च सारूप्यद्वारानुग्रहं न सुपपाद्योप-
संहरति— “एव सु हास्य वायव्ययैव प्रतिपद्यमानस्य तृचेन तृचे-
नैवैताभिर्देवताभि स्तोत्रियो ऽनुशस्ती भवति”—इति । ‘एव सु ह’
अनेनेषोक्तप्रकारेण “वायवा याहि”—इत्येतया वायुदेवताकयैवर्चा
शस्त्रं प्रारभमाणस्य होतुः तेन तेनोक्ततृचेनैव प्रतिपादिताभिर्वायु-
दिभिः देवताभिरग्निः सृष्टीभिः ‘स्तोत्रियः’ स्तोत्रसम्बन्धितृचो
“अग्ने या याहि”—इत्यादिकः (उ० आ० १.१.४-७.) आग्नेय्यो-
ऽपि ‘अनुशस्ती भवति’ तस्यानुकूलं यथा भवति तथा प्रस-
शस्तं मनुष्ठितं भवति इत्यर्थः ॥

अथ शस्त्रयाग्यां विधत्ते— “विश्वेभिः सोम्यं मध्वन् इन्द्रेण
वायुना पिबा मित्रस्य धामभिरिति (सं० १.१४.१०.) वैश्वदेव
मुक्त्यं शस्त्वा वैश्वदेव्या यजति, यथाभागं तद्देवताः प्रीणाति”—
इति । हे अग्ने ! ‘विश्वेभिः’ सर्वैः देवैः सह, विशेषतः इन्द्रेण
वायुना च सह, तथा मित्रस्य ‘धामभिः’ स्थानैर्युक्तः सन् ‘सोम्यं
मधु’ सोमसम्बन्धिनं मधुरं रसं पिब । विश्वेभिरित्यादिका सेय
शृक् वैश्वदेवी, तथा ‘यजति’ तां याग्यां पठेत् * । कदा पठे-
दिति, तदुच्यते—‘वैश्वदेवं’ बहुदेवताकम् ‘उक्त्यं’ शस्त्रं प्रस-
नामकं शस्त्वा पश्चात्पठेत् । तथा सति स्वस्वभागं मनतिक्रम्य सर्वा
देवतास्तर्पयति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

* आ० श्री० १.१०.१० । ‘याग्यानां शस्त्राणि’—इति च तत्रैव तदुक्तम् (१.१०.११.) ।

॥ अथ पञ्चमः सूक्तः ॥

देवपात्रं वा एतद्यद् वषट्कारो वषट् करोति
देवपात्रेणैव तद् देवतास्तर्पयत्यनुवषट् करोति तद्य-
थादो ऽश्वान् वा गा वा पुनरभ्याकारं तर्पयत्येव
मेवैतद्देवताः पुनरभ्याकारं तर्पयन्ति यदनुवषट्
करोतीमानेवाग्नीनुपासत इत्याहुर्धिष्ण्यानथ कक्षा-
त्पूर्वस्मिन्नेव जुह्वति पूर्वस्मिन् वषट् कुर्वन्तीति यदेव
सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट् करोति तेन धिष्ण्यान्
प्रीणात्संस्थितान्त्वोमान् भक्षयन्तीत्याहुर्वेषां नानु-
वषट् करोति को नु सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति
यद्वाव सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट् करोति तेनैव
संस्थितान्त्वोमान् भक्षयन्ति स उ एव सोमस्य
स्विष्टकृद्भागो वषट् करोति ॥ ५ ॥

अथ श्रक्त्याग्न्यान्ते पठनीयं वषट्कारं विधत्ते— “देवपात्रं
वा एतद्यद्वषट् करोति, देवपात्रेणैव तद् देवतास्तर्पयति”—इति।
“वौषट्”—इति मन्त्रो वषट्कारः । स च ‘देवपात्र’ देवानां पान-
साधनम् ; तस्माद् ‘वषट् (करोति)’ कुर्यात्, वौषट्तित्येवं पठेत्* ।
तथा सति देवानां मुचितेनैव पानसाधनेन सर्वा देवतास्तर्पयतीति ॥

ततः उह्वं पठनीयं मनुवषट्कारं विधत्ते— “मनुवषट् करोति,
तद्यथादो ऽश्वान् वा गा वा पुनरभ्याकारं तर्पयत्येव मेवैतद्

* परस्मिन् सूक्ते द्रष्टव्यम् (२४ पृ० ६ पं०) ।

देवताः पुनरभ्याकारं तर्पयन्ति यदनुवषट् करोति”—इति ।
 “सोमस्याग्ने वीहि”—इत्ययं मन्त्रोऽनुवषट्कारः*, तं पठेत् । ‘तत्’
 तत्र लोके ‘षट्’ किञ्चिदिदं निदर्शनं मस्ति ; कथं मिति, तदु-
 च्यते— यथा मनुष्याः स्वकीयान्भ्रान्वा स्वकीयान् गाः वा ‘पुन-
 रभ्याकारं’ पौनःपुन्येन दृष्टोदकादिभिरभिसुखीकृत्य ‘तर्पयन्ति’
 कण्डूयनेन प्रियशब्देन वा लालयित्वा यवेष्टघासं प्रयच्छन्ति,
 एव मेवैतेन अनुवषट्कारेण पुनःपुनर्देवता अभिसुखीकृत्य यज-
 मानो हविषा तर्पयति ॥

अनुवषट्कारप्रशंसार्थं चोद्य मुद्गावयति— “इमानेवाग्नी-
 नुपासत इत्याहुर्धिष्ण्यग्नय कस्मात् पूर्वस्मिन्नेव शुद्धति पूर्वस्मिन्
 वषट् कुर्वन्तीति ?”—इति । सोममध्यवर्तिषु धिष्ण्येषु आग्नीधा-
 यन्मयो ये विहिताः, तानग्नीन् ऋत्विजः समीपे स्तित्वा
 ‘उपासत एव’ सेवन्त एव कीवक्षम् ;— न तु तेषु शुद्धति, नापि
 वषट् कुर्वन्ति । ‘पूर्वस्मिन्नेव’ उत्तरवेदिस्थितेऽग्नी ऋत्विजो शुद्धति,
 तत्रैव वषट् कुर्वन्ति च । अप्येवं सति धिष्ण्यगतानां मन्त्रीनां
 प्रीतिर्नास्ति । कस्मादेवं वैषम्यं क्रियते ? इति चोद्यवादिन आहुः ।
 तद्योत्तरं दर्शयति— “यदेव सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट् करोति,
 तेन धिष्ण्यग्नौ प्रीणाति”—इति । हे अग्ने ! इति आत्माकारे-
 ष्वग्निं सम्बोध्य ‘सोमस्य’ सोमरसं ‘वीहि’ पिब, ‘इति’ अनेन
 मन्त्रेण होता अनुवषट् करोति, इति यदस्ति, तेन ‘धिष्ण्यग्नौ’
 अग्नीन् होता तर्पयति । तस्मात् न वैषम्यम् ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसितुं पुनरुच्यहय मुद्गावयति— “असं-
 खितान्कोमान् भक्षयन्तीत्याहुर्वेषां नानुवषट् करोति, को नु

* “सोमस्याग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः”—इति आहु० त्री० ५.११.६ । १भा० १६२१०.३० ।

सोमस्य स्विष्टकृद्भाग इति”—इति । ‘येषां’ द्विदेवत्वग्रहाणां मये
होता नानुवषट् करोति, ते द्विदेवत्वाः सोमाः ‘असंस्थिताः’
असमाप्ताः ; देवतार्थहोमस्यासमाप्ती कथं मृत्विजः ‘तान्’ द्विदेव-
त्वान् भक्षयन्ति ? इत्येके चोद्य माहुः । दर्शपूर्णमासादिषु स्विष्ट-
कृद्भागेन ततः पूर्वेषां हविषां संस्कारो भवति, ततः सोमस्यापि
संस्काराय को नाम स्विष्टकृद्भागः ? इति द्वितीयं चोद्यम् ।
तत्रोत्तर माह—“यद्वाव सोमस्यान्वे वीहीत्वानुवषट् करोति, तेनैव
संस्थिताः सोमान् भक्षयन्ति, स उ एव सोमस्य स्विष्टकृद्भागो वषट्
करोति”—इति । मन्वे सोमस्येति जातिमात्रं मुद्दिश्य अनुवषट्
करोति इति यदेवास्ति, तेनैवानुवषट्काररहिता द्विदेवत्वादयः
सर्वे सोमाः ‘संस्थिताः’ समाप्ताः ; तस्मात् संस्थितानेव द्विदेवत्वान्
मृत्विजो भक्षयन्ति । ‘स उ’ स एव, ययोक्तोऽनुवषट्कार एव
सोमस्य स्विष्टकृद्भागः ; अतोऽनुवषट् करोति । उक्तस्य सर्वस्य
प्रयोजनस्य सिद्ध्यर्थं मनुवषट् कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

इति त्रीमन्त्रायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

वज्रो वा एष वषट्कारो यं द्विध्यात्तं ध्यायेद्
वषट्कारिध्यात्तस्मिन्नेव तं वज्रं मास्थापयति षष्ठिति

वषट् करोति' षड् वा ऋतव ऋतून्नेव तत्कल्पयत्यृतून्
 प्रतिष्ठापयत्यृतून् वै प्रतितिष्ठत इदं सर्वं मनु प्रतिति-
 तिष्ठति यदिदं किञ्च प्रतितिष्ठति य एवं वेद' तद्
 ह स्माह हिरण्यदन् वैद' एतानि वा एतेन षट् प्रति-
 ष्ठापयति' द्यौरन्तरिक्षे प्रतिष्ठितान्तरिक्षं पृथिव्यां
 पृथिव्यम्हापः सत्ये' सत्यं ब्रह्मणि ब्रह्म तपसीत्येता
 एव तत्प्रतिष्ठाः प्रतितिष्ठन्तीरिदं सर्वं मनु प्रतिति-
 तिष्ठति यदिदं किञ्च प्रतितिष्ठति य एवं वेद'
 वौषळिति वषट् करोत्यसौ वाव वावृतवः' षळेत मेव
 तद्वतुष्वादधात्यृतुषु प्रतिष्ठापयति' यादृगिव वै देवेभ्यः
 करोति' तादृगिवाच्यै देवाः कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

अथ वषट्कार मायित्वैव अभिचारप्रयोग उच्यते— “वक्षो
 वा एष यद्वषट्कारो यं द्विषात् तं ध्यायेद् वषट्कारिणंस्तस्मिन्नेव
 वक्ष मास्थापयति”—इति । वषट्कारस्य वक्षरूपत्वात् तत्काल-
 ध्यानेन हेतुः वक्षप्रहारो भवति ॥

अथ “वौषट्”—इत्यस्य वषट्कारस्य उत्तरभागं प्रयंसति—
 षळिति वषट् करोति, षड् वा ऋतव ऋतून्नेव तत् कल्पयत्यृतून्
 प्रतिष्ठापयत्यृतून् वै प्रतितिष्ठत इदं सर्वं मनु प्रतितिष्ठति यदिदं
 किञ्च”—इति । षडित्यनेन मन्त्रभागेन वसन्तादि-षडृतुसंज्ञाया
 बुद्धिस्थत्वात् ‘ऋतून् कल्पयति’ स्वस्वप्रयोजनसमर्थान् करोति ।
 तावता ऋतवो व्याकुलता मन्त्रेण प्रतितिष्ठन्ति । तत्प्रतिष्ठाम् ‘अनु’

स्वावरजसमरूपं जगत् सर्वं स्वस्वभागे प्रतिष्ठितं भवति ॥ वेदं प्रशंसति— “प्रतितिष्ठति य एवं वेद”—इति ॥

प्रामाणिकपुरुषवचनोदाहरणेन इदमिति— “तदु ह आह हिरण्यदन् वेद एतानि वा एतेन वट् प्रतिष्ठापयति,—अौरन्तरिचे प्रतिष्ठिता, ऽन्तरिचं पृथिव्यां, पृथिव्यप्सापः सत्ये, सत्यं ब्रह्मणि, ब्रह्म तपसोत्येता एव तत् प्रतिष्ठाः प्रतितिष्ठन्तीरिदं सर्वे मनु प्रतितिष्ठति यदिदं किञ्च ; प्रतितिष्ठति य एवं वेद”—इति । हिरण्यमया दन्ता यस्मासौ ‘हिरण्यदन्’, विदस्य पुनो ‘वेदः’ ; तादृशो मुनिः ‘तदु ह’ तदेव वचन माह स्यात् । किं वचनम् ? इति, तदुच्यते—‘एतानि’ दुर्लोकादीनि ब्रह्मानानि वट् स्थानानि ॥ यानि सन्ति, तान्येव ‘एतेन’ वषट्कारेण श्रुता प्रतिष्ठापयति । तत्र दुर्लोकस्याधस्तादन्तरिचं, तस्मात् अन्तरिचे दुर्लोक आश्रितः । तच्चान्तरिचं पृथिव्या आश्रितम् । पृथिवी चाधोवर्त्तिनोऽप्यसु आश्रिता । ‘आपः सत्ये’ ; जनेषु सत्यवादिषु सत्यं यथाकालं दृष्टिसम्भवात् । सत्यं ‘ब्रह्मणि’ वेदे प्रतिष्ठितम् ; ईदृश माचरणं सत्य मिति वेदेनैवावगमात् । वेदः ‘तपसि’ वषट्कारमन्त्रानुष्ठानरूपे प्रतिष्ठितः ; वेदस्यानुष्ठानप्रतिपादनार्थत्वात् । ‘इति’ अनेन प्रकारेण ‘एताः’ दुर्लोकादय एव ‘तत्’ तेन वषट्कारेण यदा परस्परं प्रतिष्ठिता भवन्ति, तदानीं प्रतिष्ठा-रूपास्ताः पृथिव्याद्याः एकैकत्र प्रतिष्ठिताः सतीः ‘अनु’ पश्चाद् ‘यदिदं किञ्च’ अबदन्ति, तत् सर्वं प्रतितिष्ठति । य एवं वेदित्वा, स च प्रतितिष्ठति ॥

अथ वषट्कारमन्त्रस्य पूर्वोत्तरभागानुभौ प्रशंसति— “वौष-

ळिति* वषट् करोत्यसौ वाव वाहृतवः षळेत् मेव तदृतुष्वाद्घातृ-
 तुषु प्रतिष्ठापयति ; यादृगिव वै देवेभ्यः करोति, तादृगिवास्मै
 देवाः कुर्वन्ति”-इति । मन्त्रे पूर्वभागो ‘वौ’-शब्दो निपातत्वाद्
 “वौ गतिप्रजन०”-इत्यादिधातुजत्वाद्वा † गमनस्वभाव मादित्य
 अभिधत्ते । तदेतदभिप्रेत्य ‘असौ वाव वौ’-इत्युक्तम् । वसन्ताद्याः
 ‘ऋतवः’ सङ्ख्यावशात् ‘षट्’-इत्यभिधीयते । तन्मन्त्रपाठेन ‘एत मेव’
 ‘वौ’-शब्दाभिधेय मादित्यं षट्-शब्दाभिधेयेषु ऋतुष्वाद्घाति । न
 केवल माधानमात्रं किन्तु तेषु ऋतुषु ‘प्रतिष्ठापयति’ स्वर्गेषाव-
 स्थापयति । एवं सत्यसौ होता देवेभ्यो यादृश मेव प्रयोजनं करोति,
 तादृश मेव प्रतिष्ठाकूपं प्रयोजनम् ‘अस्मै’ होत्रे, तद्वारेण यजमानाय
 देवाः कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

त्रयो वै वषट्कारा वज्रो धामच्छद्रिक्तः स
 य मेवोच्चैर्बलि वषट् करोति स वज्रस्तं तं प्रहरति

* “वौ षडिति वषट्कारः”-इति आश० श्री० १.५.१५ । “वृद्धिप्रेष्यवौषट्बोवडा-
 वडाना मादिः”-इति (पा० ८.२.८१.) वृत्तिः ।

† ‘वौ गतिव्याप्तिप्रजनकान्वयसङ्घादमेव’-इति धा० पा० अदा० प० १८ ।

द्विषते भ्रातृव्याय वधं यो ऽस्य स्तृत्यस्तथै स्तर्तवै
 तस्मात्स भ्रातृव्यवता वषट् कृत्यो ऽथ यः समः
 सन्ततो ऽनिर्हणश्चः स धामच्छत् तं तं प्रजास्य पशव-
 स्यान्पूतिष्ठते तस्मात्स प्रजाकामेन पशुकामेन वषट्-
 कृत्यो ऽथ येनैव षष्ठवराप्नोति स रिक्तो रिणक्ता-
 त्मानं रिणक्ति यजमानं पापीयान्वषट्कर्त्ता भवति
 पापीयान्यथै वषट् करोति तस्यान्तस्थाशां नेयात्किं
 स यजमानस्य पापभद्र माद्रियेतेति ह आह यो
 ऽस्य होता स्यादित्येवैनं यथा कामयेत तथा
 कुर्याद् यं कामयेत यथैवानीजानो ऽभूत्तथैवेजानः
 स्यादिति यथैवास्य ऋचं ब्रूयात्तथैवास्य वषट् कुर्यात्स-
 दृश मेवैनं तत्करोति यं कामयेत पापीयान्स्यादित्यु-
 चैस्तरा मस्य ऋच मुक्त्वा शनैस्तरां वषट् कुर्यात्पापी-
 यांस मेवैनं तत्करोति यं कामयेत श्रेयान्स्यादिति
 शनैस्तरा मस्य ऋच मुक्त्वोचैस्तरां वषट् कुर्याच्छ्रिय
 एवैनं तच्छ्रिया मादधाति सन्तत मृचा वषट् कृत्यं
 सन्तत्यै सन्धीयते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ७ ॥

अथ फलविशेषार्थं वषट्कारस्यावान्तरमेदानाह— “अयो वै
 वषट्कारा वष्पो धामच्छद्विक्तः”—इति । ‘वष्पः’—इति प्रथमस्य
 वषट्कारमेदस्य नामधेयम्, ‘धामच्छत्’—इति द्वितीयस्य, ‘रिक्तः’—
 इति तृतीयस्य ॥

तेषां मध्ये वज्रस्य स्वरूपं दर्शयति— “स य मेवोच्चैर्बलिं वषट् करोति, स वज्रः इति । ‘सः’ होता य मेव मन्त्र सुचैर्यथा भवति तथा, बलि च यथा भवति तथा, वषट् करोति, ‘सः’ मन्त्ररूपो वषट्कारो ‘वज्रः’ इत्युच्यते । अचोच्चैः-शब्देन ध्वनेराधिक्यं सुच्यते, ‘बलि’-शब्देनाक्षरसारूप्यम् ; तदुभययुक्तो वज्रः ॥ तस्य प्रयोगं विधत्ते— “तं-तं प्रहरति, द्विषते आढव्याय वधं योऽस्य स्तृत्स्वस्त्यै स्तर्तवै ; तस्मात् आढव्यवता वषट् कृत्यः”—इति । ‘यः’ द्वेषो यजमानस्य ‘स्तृत्स्वः’ हन्तव्यो भवति, ‘तस्यै स्तर्तवै’ तं हन्तुं ‘द्विषते’ द्वेषं कुर्वते ‘आढव्याय’ शत्रवे ‘तं-तं वधं प्रहरति’ वधः शब्दो हननसाधनं वज्रं ब्रूते । यदा-यदा अपेक्षितस्तदा-तदेति विवक्षया तं-तं मिति वीक्षा । यस्मात् प्रहरणहेतुर्वज्रः, तस्मात् ‘सः’ वज्रो ‘आढव्यवता’ यजमानेन वषट्काररूपेण प्रयोक्तव्यः । होतृप्रयोग एव यजमानप्रयोगः ; दक्षिण्या होतुः क्रीतत्वात् ॥

धामच्छदः स्वरूपं दर्शयति—“अथ यः समः सन्ततो ऽनिर्हा-
र्षः, स धामच्छत्”—इति । ‘यः’ वषट्कारः ‘समः’ पूर्वोक्तबलि-
त्वादिदोषरहितो यथाधीतस्तथैवोच्चारितः, ‘सन्ततः’ याज्यया सह
विच्छेदरहितः, निःशेषेण ज्ञानं परित्यागो यस्य कृत्स्नः, सा
निर्हाणा ; तथाविधा काचिद्वृत्त्यायां यस्यां यस्यां वषट्कारस्य
सोऽयं ‘निर्हाणर्षः’, याज्यापाठहीन इत्यर्थः ; तद्वैलक्षण्यात्
‘अनिर्हाणर्षः’, सम्पूर्णयाज्यापाठोपेत इत्यर्थः । कीदृशो वषट्कारो
धामच्छत् ? इति, उच्यते—धाम यज्ञस्थानं, तत्र यथा रक्षांसि न
प्रविशन्ति, तथा हृदयति, स ‘धामच्छत्’ । तस्य प्रयोगं विधत्ते—
“तं-तं प्रजास्य पशवस्थानूपतिष्ठते, तस्मात् प्रजाकामेन पशुकामेन
वषट् कृत्यः”—इति । प्रजाभिः पशुभिश्च अन्वयार्थं तं-तं मिति

वीक्षा । ‘तं’ वषट्कारं प्रजास्य पश्यवश्च सेवन्ते ; तस्मात्तादृक्कामेन
धाम ऋषट्कारः प्रयोक्तव्यः ॥

रिक्तस्य स्वरूपं दर्शयति— “अथ येनैव षष्ठवराप्नोति, स
रिक्तः”—इति । षट्शब्दो वषट्कार मभिधत्ते ; भीमसेनो भीम
इतिवदेकदेशेन व्यवहारात् । ‘येनैव’ उच्चारणेन ‘षष्ठवराप्नोति’
वषट्कारावरोधं समुच्चयभावं प्राप्नोति ; नीचोच्चारणेन हि
वषट्कारस्य समुच्चयभावः । ‘सः’ तच्चोच्चारितो वषट्कारो ‘रिक्तः’
—इत्युच्यते ; उच्चध्वनियोग्यस्य तदभावे शून्यप्रायत्वात् ॥ त मेतं
रिक्तं निन्दति— “रिषत्तयाज्मानं रिषत्ति यजमानं पापी-
यान् वषट्कर्त्ता भवति, पापीयान् यस्मै वषट् करोति ; तस्मात्
तस्याशाप्नेयात्”—इति । रिक्तास्थो वषट्कारः प्रयुज्यमानः सन्
होतुराज्मानं ‘रिषत्ति’ रिक्तो करोति, समुच्चिह्वीनं दरिद्रं करोती-
त्यर्थः । तथा यजमान मपि ‘रिषत्ति’ अतस्तेन वषट्कर्त्ता होता
‘पापीयान् भवति’ अत्यन्तनरकसाधनपापेन युक्तो भवति । ‘यस्मै’
यजमानाय वषट् करोति, सोऽपि पापीयान् भवति । तस्मात्
कारणात् ‘तस्य’ रिक्तस्य वषट्कारस्य आशां ‘नियात्’ न प्राप्नुयात्,
इच्छा मपि न कुर्यात्, किमु तवयोग मित्यर्थः ॥

प्रश्नोत्तराभ्यां वषट्कारस्नेष्टानिष्टफलप्राप्तिसामर्थ्यं दर्शयति—
“किं स यजमानस्य पापभद्रं माद्रियेति हि स्माह योऽस्य होता
आदित्यत्रैवेनं यथा कामयेत तथा कुर्यात्”—इति । तदेतद् वाक्यं
“प्राधानां वा एतदुक्तम्”—इत्यस्मिन् खण्डे (१२५०) प्रसङ्ग-
विषयं यथा व्याख्यातम्, तथैवात्र वषट्कारविषयं व्याख्यातव्यं
मिति ॥

अनिष्टफलसाधनत्वं दर्शयति — “यं कामयेत यथैवानीजानो

ऽभूत्, तथैवेजानः स्यादिति,—तथैवास्व ऋचं ब्रूयात् तथैवास्व वषट् कुर्यात्, सट्श मेवैनं तत् करोति”—इति । ‘अनीजानः’ अकृत-यज्ञः पुरुषः यथैव फलरहितो ऽभूत्, तथैवायम् ‘ईजानः’ कृत-यज्ञोऽपि फलरहितः स्यादिति ‘यं’ यजमानं होता कामयेत, ‘अस्य’ यजमानस्य येन स्वरेण याज्यां ब्रूयात्, तेनैव स्वरेण वषट्-कार मपि ब्रूयात् ; तथा सति ‘एनं’ कृतयज्ञं यज्ञरहितेन ‘सट्शं’ फलरहितं करोति ॥ अनिष्टफलान्तरसाधनत्वं दर्शयति— “यं कामयेत पापीयान्स्यादित्युच्चैस्तरा मस्य ऋच सुक्ता शनैस्तरां वषट् कुर्यात्पापीयांस मेवैनं तत्करोति”—इति । ‘पापीयान्’ दरिद्रो नरकयोग्यो वा यजमानः स्यादिति कामयमानो होता ऋच मतिशयेनोच्चैरुच्चार्य वषट्कार मतिशयेन नीचैः ब्रूयात् ; तथा सति एनं यजमानं पापीयांस मेव करोति ॥

अथेष्टफलसाधनत्वं दर्शयति— “यं कामयेत श्रेयान्स्यादिति, शनैस्तरा मस्य ऋच सुक्ताश्चैस्तरां वषट् कुर्याच्छ्रिय एवैनं तच्छ्रिया मादधाति”—इति । ‘श्रेयान्’ दारिद्र्यरहितः पापरहितश्च यजमानः स्यादिति कामयमानो होता ‘ऋचं’ याज्यां शनैरुच्चार्य वषट्कार मतिशयेनोच्चैरुच्चारयेत् * ; तच्च ‘श्रिये’ सम्पदर्थं मेव भवति । ‘तत्’ तेन प्रयोगेण ‘एनं’ यजमानं ‘श्रियाम्’ ऐहि-कामुष्मिकसम्पदि स्थापयति ॥

याज्यावषट्कारयोनैरन्तर्यं विधत्ते— “सन्ततं सृचा वषट् कृत्यं सन्तत्यै”—इति । ‘ऋचा’ याज्यया सह ‘सन्ततं’ निरन्तरं यथा भवति तथा ‘वषट् कृत्यं’ वषट्कार उच्चारणीयः । तच्च यजमानस्य श्रेयः सन्तत्यै सम्पद्यते ॥

* “उच्चैस्तरां वा वषट्कारः”—इति पा० १. २. ३५ ।

वेदनं प्रशंसति— “सन्धीयते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”—
इति । ‘सन्धीयते’ संयुज्यते ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां' ध्यायेद्वषट्
करिष्यन्त्याच्चादेव तद्देवतां प्रीणाति प्रत्यक्षाद् देवतां
यजति वज्रो वै वषट्कारः स एष प्रहृतो ऽशान्तो
दीदाय तस्य हैतस्य न सर्वं इव शान्तिं वेद' न
प्रतिष्ठां तच्चाक्षायेतर्हि भूयानिव मृत्युस्तस्य हैषैव
शान्तिरेषा प्रतिष्ठा वागित्येव' तच्चाक्षट्कृत्य वषट्-
कृत्य वागित्यनुमन्त्रयेत्' स एनं शान्तो न हिनस्ति'
वषट्कार मा मां प्रमृक्षो माहं त्वां प्रमृक्षं बृहता
मन उपह्वये' व्यानेन शरीरं' प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठां गच्छ'
प्रतिष्ठां मा गमयेति' वषट्कार मनुमन्त्रयेत्' तदु ह
आह दीर्घं मेतत् सदप्रभोजः सह भोज इत्येव वषट्-
कार मनुमन्त्रयेत्' भोजश्च ह वै सहश्च वषट्कारस्य प्रिय-

तमे तन्वौ^१ प्रियेणैवैनं तद्धाम्ना समर्हयति^२ प्रियेण
 धाम्ना समृध्यते य एवं वेद^३ वाक् च वै प्राणापानौ
 च वषट्कारस्त^४ एते वषट्कृते वषट्कृते व्युत्क्रामन्ति^५
 ताननुमन्त्रयेत् यागोजः सह ओजो मयि प्राणा-
 पानावित्यात्मन्येव तद्धोता वाचं च प्राणापानौ च
 प्रतिष्ठापयति^६ सर्वायुः सर्वायुत्वाय^७ सर्व मायुरेति य
 एवं वेद^८ ॥ ८ ॥

अथ होतुर्वषट्कारकाले देवताध्यानं विधत्ते— “यस्यै
 देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन् * ; साक्षादेव
 तद्देवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षाद् देवतां यजति”—इति । अध्वर्युः
 यां देवतां मुद्दिश्य हविर्गृह्णाति, ‘तां’ देवतां मयं होता वषट्-
 करिष्यन् वषट्कारायोदुक्तः सन् ‘ध्यायेत्’ मनसा देवतायाः
 शास्त्रीयां देवतामूर्तिं मादौ कृत्वा सम्यगनुसन्धाय पञ्चाद्वषट्
 कुर्यादित्यर्थः । एवं सति ‘साक्षादेव’ प्रत्यक्षेणैव देवतां तर्पयति ।
 न केवलं दृश्यं नैव देवतायाः साक्षात्कारः, किन्तु ‘प्रत्यक्षात्’
 ‘प्रत्यक्षेणैव’ ‘तद्देवतां यजति’ यागकाले प्रत्यक्षेण पश्यतीत्यर्थः ॥

ननु देवता चक्षुषा न दृश्यते, कथं मस्याः प्रत्यक्षत्वमिति
 चेत्, नायं दोषः ; मानसप्रत्यक्षस्य विवक्षितत्वात् । यथा पुरो-
 वर्त्तिनी देवता चक्षुषा दृश्यते, तथैव चिन्त्यमानापि मनसा
 दृश्यत एव † ॥

* इदं नैव मुक्तिवचनं यथावदुद्धृतं निरुक्ते ; ८. ३. ७. द्रष्टव्यम् ।

† दुर्गाचार्यकृता निरुक्तवर्णिकेन्द्रावेषचीया । ए० सी० सु० ३ भा० ४८९ पृ० ।

होतुर्वषट्कारादूर्ध्वं मनुमन्त्रं विधत्ते — “वज्रो वै वषट्-
कारः, स एष प्रहृतो ऽशान्तो दीदाय, तस्य हैतस्य न सर्व इव
शान्तिं वेद, न प्रतिष्ठां ; तस्माद्वाप्येतर्हि भूयानिव सृत्सृस्तस्य हैवैव
शान्तिरेषा प्रतिष्ठा वागित्वेव ; तस्माद्वषट्कृत्य-वषट्कृत्य वागि-
त्यनुमन्त्रयेत् ; स एनं शान्तो न हिनस्ति”-इति । वषट्कारस्य
वज्रत्व मसकदुक्तम् ‘स एषः’ वषट्कारात्मको वज्रः परस्मैपरि
प्रहृतः सन् ‘अशान्तः’ उग्रः ‘दीदाय’ दौष्यते । ‘तस्य’ वज्रस्य
‘शान्तिम्’ उपशमप्रकारं ‘सर्व इव’ सर्वोऽपि पुरुषो न वेद । उप-
द्रवशान्तेरूर्ध्वं वषट्कारस्योपत्वपरिहारेण कश्चिदवस्थानं ‘प्रतिष्ठा’,
ता मपि सर्वो न वेद । ‘तस्मात्’ शान्तिप्रतिष्ठाविषयज्ञाना-
भावात् ‘एतर्हि अपि’ इदानीं मपि लोके मृत्युः ‘भूयानिव’ बहु-
भूत एव प्रवर्धते । ‘तस्य’ तादृशवषट्कारवज्रस्यैवैव वज्रमाणा
‘शान्तिः’ शमनोपायः ; तथैवा वज्रमात्रैव ‘प्रतिष्ठा’ परोपद्रव-
रहितावस्थितिः । वागित्वेवेत्यनेन साभिधीयते । उपरिष्ठाद्वज्र-
माणस्य मन्त्रस्य * स्मरण मिदम् । वागोज इत्यादिको यो मन्त्रः,
स एव शमनोपायः ; न त्वन्यः कश्चिदस्ति । तस्माद् ‘वषट्कृत्य-
वषट्कृत्य’ यदा यदा वषट् करोति, तदा तदा वागिति मन्त्रेणानु-
मन्त्रयेत् । ‘सः’ वज्रस्तावता शान्त एव, न हिनस्ति । अथ
मेकः पञ्चः ॥

पञ्चान्तरमभिप्रेत्याद्येन मन्त्रेणानुमन्त्रं विधत्ते — “वषट्-
कार मा मां प्रमृच्छो, माहं त्वां प्रमृच्छं, ब्रह्मता मन उपहृये,
व्यानेन शरीरं, प्रतिष्ठासि प्रतिष्ठां गच्छ, प्रतिष्ठां मा गमयेति
वषट्कारमनुमन्त्रयेत्”-इति । हे ‘वषट्कार’ वज्ररूप ! ‘मां’

* अजिन्नेव खण्डे उपरिष्ठाद् (३५ पृ० ७ पं०) व्याख्यासमानमेति भावः ।

यजमानं 'मा प्रमृच्छः' प्रमृष्टं विनष्टं मा कार्षीः ; अह मपि त्वानं
 'मा प्रमृच्छं' विनष्टं माकार्षम् । 'ब्रह्मता' प्रौढेन यत्नेन 'मनः' त्वदीयं
 'उपहृये' अनुजानामि । तथा 'व्यानेन' व्यानादिवायुना सह
 त्वदीयं शरीरं अनुजानामि । यतस्त्वं सर्वस्य प्राणिसङ्घस्य 'प्रतिष्ठा'
 आश्रयोऽसि, तदर्थं त्व मपि 'प्रतिष्ठां' स्थैर्येणावस्थितिं गच्छ ।
 ततो मा मपि 'प्रतिष्ठां' स्थैर्येणावस्थितिं प्रापय । 'इति' अनेन
 मन्त्रेणानुमन्त्रयेत ॥

त मिमं द्वितीयं पक्षं निन्दित्वा मन्त्रान्तरं दर्शयति— "तदु
 ह आह दीर्घं मीतत्सदप्रभोजः सह भोजः"—इति । 'तदु ह' तत्रैव
 अनुमन्त्रणे ब्रह्मवादी कश्चिदाह स । किं माह ? इति, तदुच्यते—
 'एतत्' पूर्वोक्तं, मन्त्रवाक्यं 'दीर्घं सत्' अपि वर्ण्यं शमयितुम्
 'अप्रभु' न क्षमम् । कोऽसौ क्षमः ? इति, स उच्यते— 'भोजः सहः
 भोजः'—इति पदद्वयात्मको मन्त्रः * । मन्त्रार्थं तु श्रुतिरेव
 व्याख्यास्यति ॥

तेन मन्त्रेणानुमन्त्रणं विधत्ते— "इत्थेव वषट्कारं अनुमन्त्र-
 येत"—इति । एवकारः पूर्वमन्त्रव्यावृत्त्यर्थः ॥ मन्त्रपदयोरर्थं दर्श-
 यति— "भोजश्च ह वै सहश्च वषट्कारस्य प्रियतमं तन्वी"—इति ।
 स्वष्टोऽर्थः ॥ अनेन मन्त्रेणोग्रत्वशान्तिं दर्शयति— "प्रियेणैवेनं
 तद्वान्ना समर्हयति"—इति । प्रियतमयोः शरीरयोर्नामग्रहणे
 सति वषट्कारस्योग्रत्वरूपः कोपो गच्छति, ततः 'एनं' वषट्कारम्
 'प्रियेण धान्ना समर्हयति' सर्वभूतानां अनुपद्रवकारिणा प्रियेण

* एष एव प्रियशरीरद्वयाभ्यां सुपेती व्यवह्रियते ; तद्व्याख्यानपदं मेव (३५ पृ० ४ पं०)

तथा च कल्पः— "वागीजः सह भोजो मयि प्राणापानाविति वषट्कारं मुक्त्वोक्ताऽनुमन्त्र-
 यते"—इति आश्र० श्री० १. ५. १७ ।

स्वरूपेण समृद्धं करोति । अत्र मन्त्रगतो द्वितीय भोजः-शब्दः
आदरार्थं इत्यभिप्रायः ॥

वेदनं प्रशंसति— “प्रियेष धाव्ना समृध्यते य एवं वेद”-इति ॥

अथ प्रियशरीरहयवाचकाभ्यां पदाभ्यां सहित मादौ विहितं
मन्त्र मेव सिद्धान्तयति— “वाक् च वै प्राणापानौ च वषट्-
कारस्त एते वषट्कृते-वषट्कृते व्युत्क्रामन्ति ; ताननुमन्त्रयेत्—
वागोजः सह भोजो मयि प्राणापानावित्थान्येव तद्योता वाचं
च प्राणापानौ च प्रतिष्ठापयति, सर्वायुः ; सर्वायुत्वाय”-इति ।
येयं वागस्ति, यौ च प्राणापानौ स्तः, तेऽत्र त्रयो * वषट्कारस्वरू-
पम् । यदा यदा होता वषट् करोति, तदा तदा वषट्कार-
रूपा होतुर्वाक्प्राणापानाः शरीरादुत्क्रामन्ति । अतस्तस्मा भूदिति
तांस्त्रीन्वागोजइत्यादिना प्राणापानावित्थान्येन मन्त्रेणानुमन्त्रयेत् ।
मन्त्रस्याय मर्थः— ‘भोजः’-‘सहः’-इत्याभ्यां प्रियशरीराभ्या
मुपेत ! हे वषट्कार ! त्वत्प्रसादादभ्यायि ‘भोजः’ बल मसु, तथा
वाक्प्राणापानाः सुखेन तिष्ठन्तु । अनेन मन्त्रेण होता स्वात्मन्येव
वाचं च प्राणापानौ च प्रतिष्ठापयति । तावता स्वयं ‘सर्वायुः’
शतसंवत्सरपरिमितेनायुषा युक्तो भवति । एतच्च यजमानस्य
सर्वायुत्वाय सम्पद्यते । पूर्वच (३३ पृ० ४ पं०) ‘वषट्कृत्य-
वषट्कृत्य वागित्यनुमन्त्रयेत्’-इति वषट्कारानुमन्त्रणयोरेक-
कर्तृकत्वं युक्तम्, अत्र ‘आत्मन्येव तद्योता’-इतिब्राह्मणे होट-
कर्तृकत्वं प्रतीयते ; ततोऽनुमन्त्रणस्य यजमानकर्तृकत्वं मन्यै-
रक्तं वाधित्वा होटकर्तृत्वं मेव द्रष्टव्यम् † ॥

* “ते त्रयो” च ।

† “इति होतुः”-इति आच० श्रौ० १. ११. १६ ।

वेदनं प्रशंसति— “सर्वं मायुरेति य एवं वेद”—इति ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

यज्ञो वै देवेभ्य उदक्रामत्तं^१ प्रैषैः प्रैष मैच्छन्^२
यत्प्रैषैः प्रैष मैच्छंस्तत् प्रैषाणां प्रैषत्वं^३ तं पुरोरुग्भिः
प्रारोचयन्त्युरोरुग्भिः प्रारोचयंस्तत्पुरोरुचां पुरो-
रुक्तं^४ तं वेदामन्वविन्दन्^५ यद्वेद्या मन्वविन्दंस्तद्वेदे-
र्वेदित्वं^६ तं वित्तं ग्रहैर्व्यगृह्णत^७ यद्वित्तं ग्रहैर्व्यगृह्णत
तद् ग्रहाणां ग्रहत्वं^८ तं विक्वा निविद्भिर्न्यवेदयन्^९ यद्
वित्त्वा निविद्भिर्न्यवेदयंस्तन्निविदां निविक्त्वं^{१०} महद्वाव
नष्टैष्यभ्यल्पं वेच्छति^{११} यतरो वाव तयोज्याय इवा-
भीच्छति^{१२} स एव तयोः साधीय इच्छति^{१३} य उ एव
प्रैषान्वर्षीयसो वर्षीयसो वेद स उ एव तान्त्साधीयो
वेद नष्टैष्यं ह्येतद्यत्प्रैषास्तस्मात्पृच्छति^{१४} ॥९॥

अथ प्रैषादीनां प्रशंसां विवक्षुरादौ प्रैषान् प्रशंसति— “यज्ञो
वै देवेभ्य उदक्रामत् ; तं प्रैषैः प्रैष मैच्छन् ; यत् प्रैषैः प्रैष मैच्छं-

स्तत् प्रेषाणां प्रेषत्वम्”—इति । ज्योतिष्टोमाख्यो ‘यज्ञः’ यदा केनचिन्निमित्तेन देवेभ्य उदक्तामत्, तदा ‘तम्’ उक्त्वान्तं यज्ञं ‘प्रेषैः’ “होता यच्चदग्निं समिधा”—इत्येवमाख्यैः (तै० ब्रा० ३. ६.२.१-१२.) प्रेषमन्त्रैस्तस्य यज्ञस्य ‘प्रेषम्’ आह्वानम् ‘ऐच्छन्’ ; यस्मादेवं तस्मात् ‘प्रेषम्’ आह्वानं कुर्वन्तेऽभिरिति व्युत्पत्त्या मन्त्राणां प्रेषनाम सम्पन्नम् * ॥

अथ पुरोरुचः प्रशंसति— “तं पुरोरग्निः प्रारोचयन् ; यत् पुरोरग्निः प्रारोचयंस्तत् पुरोरुचां पुरोरुक्तम्”—इति । “वायुर-येगाः”—इत्याद्याः सप्त पुरोरुचः (वा०स० १७.३१-३७.) ; प्रसंग-द्वयानां सप्तानां प्रारोचनहेतुत्वात् । तथाविधाभिः पुरोरग्निः तं पूव माहृतं यज्ञं देवाः ‘प्रारोचयन्’ तस्य यज्ञस्य रुचिं सुत्पादितवन्तः । अतः पुरोरोचनहेतुत्वात् पुरोरुगिति नाम सम्पन्नम् † ॥

वेदेः प्रशंसा माह— “तं वेद्या मन्वविन्दन् ; यद्वेद्या मन्व-विन्दंस्तद्देवेदित्वम्”—इति । ‘तं’ प्ररोचितं यज्ञं सौमिक्यां ‘वेद्याम्’ ‘मन्वविन्दन्’ अगुकूलत्वेनोपलब्धवन्तः । अतो वेदनस्य लाभस्य स्थानत्वाद्वेदिरिति नाम सम्पन्नम् ‡ ॥

* “एवाद्वा प्रयागाः । तेषां प्रेषाः । ०—० । अन्धर्मुपेक्षितो नैवावदुचः प्रेषति ; प्रेषेर्होतारम् । होता यजत्याग्नीभिः प्रेषसल्लिङ्गाभिः”—इति आश्व० श्रौ० ३.२.१-५ ।

† “वायुरयेगा यज्ञमीरिति सप्तानां पुरोरुचां तस्मात्सस्या उपरिष्ठात् दृवं दृवं प्रवेत् । वायवा याहि दृशंतेति सप्ततुचाः”—इति आश्व० श्रौ० ५.१०.४, ५ । तुचासौ पु० ४-६५० द० ।

‡ ‘विद्लु लाभे’—इत्यस्य तुदादेः (१५२) ‘हपिषिरुहिष्ठतिविदिष्टिदिकौर्गिभ्य’—इति (उष्वा० ४.११८.) रूप मिति भावः । “अपरीणाहवगोयं वेदिं खनति”—इत्यारभ्य “वेदि-करषं यधीक्तम्”—इति यावत् कात्या० श्रौ० २.६. १-३० द० ।

ग्रहप्रशंसा माह— “तं वित्तं ग्रहैर्व्यगृह्यत ; यद्वित्तं ग्रहै-
र्व्यगृह्यत, तद्गृहाणां ग्रहत्वम्”—इति । ‘वित्तं’ लब्धं ‘तं’ यन्न
‘ग्रहैः’ उपांश्वन्तर्यामादिभिः ‘व्यगृह्यत’ विशेषेण स्वीकृतवन्तः ।
तस्मात् ग्रहणस्य स्वीकारस्य हेतुत्वात् ग्रहणाम् सम्पन्नम् * ॥

निविदां प्रशंसा माह— “तं वित्त्वा निविद्भिर्न्यवेदयन् ;
यद्वित्त्वा निविद्भिर्न्यवेदयंस्तन्निविदां निविस्त्वम्”—इति । ‘तं’ यन्न
‘वित्त्वा’ लब्ध्वा ते देवाः परेभ्यो देवेभ्यो ‘निविद्भिः’ पूर्वोक्तद्वादश-
पदादिरूपाभिः † ‘न्यवेदयन्’ कथितवन्तः । तस्मात् निवेदनस्य
परबोधनार्थकथनस्य हेतुत्वात् निविदानाम् सम्पन्नम् ‡ ॥

अथ प्रेषकर्तुः प्रह्वत्वगुणविधानार्थं प्रस्तौति— “महद्वाव
नष्टैष्यभ्यस्यं वेच्छति, यतरो वाव तयोर्न्याय इवाभीच्छति, स एव
तयोः साधूय इच्छति”—इति । नष्टं वसु प्रयत्नेन तत्र तन्नान्वि-
च्छतीति ‘नष्टौ’, तादृशः । पुरुषो द्विविधः ;—तत्र कश्चिद्
‘महद्वाव’ नष्टाद्गुणोऽधिक मेव अभीच्छति, नष्टादस्य वा अन्यः
कश्चिदिच्छति ; तयोर्मध्ये ‘यतरो वाव’ य एव पुरुषो ‘न्याय इव’
महदेवेच्छति, ‘स एव’ पुरुषः ‘तयोः’ मध्ये ‘साधूयः’ अत्यन्तं
साधु वसु इच्छति ; अस्य कामयमानसु न तथेत्यर्थः । अस्वेवं
लौकिक न्यायः, किं प्रकृते ? इत्याशङ्क्याह— “य उ एव प्रेषान्
वर्षीयसो-वर्षीयसो वेद, स उ एव तान् साधूयो वेद ; नष्टैष्यं ह्येत-
द्यात् प्रेषाः”—इति । ‘य उ एव’ वस्तु प्रेषमन्वात् ‘वर्षीयसः-वर्षी-
यसः’ अतिप्रह्वान् वेद ; सर्वेषु प्रेषमन्त्रेषु प्रह्वत्वार्थं वीप्सा प्रयुक्ता ।

* पु० २ पु० ८० ।

† १ भा० ४३८ पु० ८० ।

‡ १ भा० ४३५ पु० ‘†’ द्रष्टव्यम् । ‘पञ्ची निविदः शसन्ते’—इति चेद्वैकादशसंख्यं
वक्ष्यति । ‘पदैराप्नोति निविदः’—इति हि वा० सं० १९, २५ ।

प्रेषमन्त्राः कस्मात् प्रवृत्ताः ? इति चेत्, पुरोनुवाक्यानां सञ्चि-
हितत्वात् ताभ्योऽधिका 'दीर्घाः' इत्यवगन्तव्यम् । 'स उ एव' दीर्घ-
त्वाभिन्न एव 'तान्' प्रेषमन्त्रान् 'साधीयो वेद' अतिशयेन सम्यक्
वेद । ननु लौकिकन्यायोदाहरणे नष्टवस्तुनोऽन्वेषणं मुदाङ्गतम्, इह
तु प्रेषमन्त्राणां भविष्यद्विरुद्धेत्यतो लौकिकेनासङ्गतं मिति चेत्,
सङ्गतं भवैतत् ;—'हि' यस्माद्यो प्रेषाः सन्ति, ते 'नष्टैष्यन्' नष्टस्य
यज्ञस्यान्वेषणहेतवः ॥

पुरोनुवाक्याभ्यो दीर्घत्वेन प्रेषान् प्रशस्य तदुच्चारणकाले प्रवृत्तं
विधत्ते— "तस्मात् प्रवृत्तिष्ठन् प्रेषति"—इति । यस्मादति-
शयेन वृत्ताः प्रेषाः 'तस्मात्' तत्पाठकाले मैत्रावरुणः 'प्रवृत्तः' विन-
येनैव किञ्चिदवनतशिरास्तिष्ठन्ननुपविष्टो मन्त्रान् पठेत् । यथा
लोके पित्रगुर्व्यादीन् वृद्धा प्रवृत्तिष्ठति, तद्वत्,— यथा वा नष्ट-
वस्त्वन्विष्टन् प्रवृत्त्वादिना गुप्तश्चरति ॥ ८ ॥

इति श्रीमन्नायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

नवमः खण्डः ॥ ८ ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

गर्भा वा एत उक्त्यानां यन्निविदस्तद्यत्पुरस्ता-
दुक्त्यानां प्रातःसवने धीयन्ते तस्मात्पराञ्चो गर्भा

धीयन्ते पराञ्चः सम्भवन्ति यन्मध्यतो मध्यन्दिने
 धीयन्ते तस्मान्मध्ये गर्भा धृता यदन्ततस्तृतीयसवने
 धीयन्ते तस्मादमुतो ऽर्वाञ्चो गर्भाः प्रजायन्ते
 प्रजात्यै प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद पेशा वा
 एत उक्थानां यन्निविदस्तद्यत्पुरस्तादुक्थानां प्रातः-
 सवने धीयन्ते यथैव प्रवयणातः पेशः कुर्यात्तादृक्त-
 द्यन्मध्यतो मध्यन्दिने धीयन्ते यथैव मध्यतः पेशः
 कुर्यात्तादृक्तद्यदन्ततस्तृतीयसवने धीयन्ते यथैवाव
 प्रज्जनतः पेशः कुर्यात्तादृक्तत्सर्वतो यज्ञस्य पेशसा
 शोभते य एवं वेद ॥ १० ॥

अथ निविदां सवनभेदेन स्थानभेदं विवक्षुः प्रातःसवनं स्थान-
 विशेषं विधत्ते— “गर्भा वा एत उक्थानां यन्निविदस्तद् यत्
 पुरस्तादुक्थानां प्रातःसवने धीयन्ते, तस्मात् पराञ्चो गर्भा धीयन्ते,
 पराञ्चः सम्भवन्ति”—इति । “अग्निर्देवेहः”—इत्यादयो निविदः
 सन्ति * । एते निविद्विशेषा उक्थानां शस्त्राणां ‘गर्भा वै’ गर्भ-
 स्थानीया एव । तथा सति प्रातःसवनप्रयोगे शस्त्राणां पुर-
 स्ताव्निविदो ‘धीयन्ते’ स्थाप्यन्ते, स्थापयेयुरित्वर्थः । यस्मात्
 गर्भस्थानीयानां पुरःस्थापनम्, तस्मान्नोक्तेऽपि गर्भाः ‘पराञ्चः’ स्त्री-
 शरीरे पर सुतृकष्टं पुरोभागं मच्छन्तो गच्छन्तो ‘धीयन्ते’, धार्यन्ते
 प्रसवकालेऽपि ‘पराञ्चः’ पुरोभागं गच्छन्त उत्पद्यन्ते ॥

* १ भा० ४३५ पृ० ‘१’, ४३८ पृ० १७ पं० ८० ।

माध्यन्दिनसवने स्नानविशेषं विधत्ते— “यन्माध्यतो मध्य-
न्दिने धीयन्ते, तस्मात्मध्ये गर्भा धृताः”—इति । यस्माच्छस्त्राणां
मध्ये निविदः प्रयुक्ताः, तस्मात् गर्भा उदरमध्ये धीयन्ते ॥

द्वतीयसवने स्नानविशेषं विधत्ते— “यदन्ततस्तृतीयसवने
धीयन्ते, तस्मादसुतोऽर्वाक्षो गर्भाः प्रजायन्ते प्रजात्यै”—इति ।
‘अन्ततः’ शस्त्रस्य अन्तिमे देशे एका सृचं शिष्टा निविदः पठि-
तव्याः । यस्मादेता अन्तिमदेशभागिन्यः, तस्मात्लोकेऽपि गर्भा
‘असुतः’ निवासस्थानास्मातु उदरमध्यात् ‘अर्वाक्षः’ अधोभागगताः
प्रजायन्ते ; तच्च यजमानस्य प्रजननार्थं भवति ॥

वेदनं प्रशंसति— “प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”—इति ॥

सवनचये विहितं निविदां स्नानत्रयं प्रशंसति— “पेशा वा
एत उक्त्यानां यन्निविदस् ; तद्यत् पुरस्तादुक्त्यानां प्रातःसवने
धीयन्ते, यथैव प्रवयणतः पेशः कुर्यात् तादृक्तद् ; यन्माध्यतो मध्यन्दिने
धीयन्ते, यथैव मध्यतः पेशः कुर्यात् तादृक्तद् ; यदन्ततस्तृतीय-
सवने धीयन्ते, यथैवाव प्रज्जनतः पेशः कुर्यात् तादृक्तद्”—इति ।
‘पेशाः’ अलङ्काराः । ‘वेञ् तन्तुसन्ताने”—इति (स्वा० १००६)
धातोः वयशब्दोत्पत्तिः* । कुविन्दानां† यत्प्रारम्भे वस्त्रवयनम्, तत्
‘प्रवयणम्’ । लोके यथैव वाससां‡ ‘प्रवयणतः’ वयनप्रारम्भे ‘पेशः’
अलङ्कारं कुर्यात् ; वर्णान्तरोपेतैस्तन्तुभिरलङ्कारः ; तथैव प्रातः-
सवने शस्त्राणां पुरतो निवित्पठनं भवति । तच्च § वस्त्रस्थानी-
यानां मुक्त्यानां प्रथमभागे अलङ्काराय सम्पद्यते ॥ ;— शस्त्र-
मध्ये तत्पठनं, वस्त्रमध्ये वर्णान्तरेणालङ्कारसमम् । एवं ‘प्रज्जनः’

* ‘वयशब्दोत्पत्तिः’ च ।

† ‘कुविन्दस्य’ ग ।

‡ ‘वाससः’ ग ।

§ ‘तेन’ च ।

॥ ‘अलङ्काराः सम्पद्यन्ते’ च ।

वस्त्रस्यान्तभागः ; तत्र यथा वर्षान्तरेचालङ्कारः, तादृशुकथाना
मन्ते निवित्पठनम् ॥

वेदनं प्रशंसति— “सर्वतो यज्ञस्य पेशसा शोभते य एवं
वेद”—इति ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

दशमः खण्डः ॥ १० ॥

॥ अथ एकादशः खण्डः ॥

सौर्या वा एता देवता यन्निविदस्तद्यत्पुरस्तादु-
क्त्यानां प्रातःसवने धीयन्ते मध्यतो मध्यन्दिने ऽन्त-
तस्तृतीयसवनं चादित्यस्यैव तद् व्रत मनु पर्यावर्त्तन्ते
पच्छो वै देवा यज्ञं समभरंस्तस्मात्पच्छो निविदः
शस्यन्ते यद्वै तद् देवा यज्ञं समभरंस्तस्मादश्वः सम-
भवत्तस्मादाहुरश्वं निविदां शंसते दद्यादिति तदु खलु
वर मेव ददति न निविदः पद मतीयाद्यन्निविदः
पद मतीयाद्यज्ञस्य तच्छिद्रं कुर्याद्यज्ञस्य वै छिद्रं
स्रवद्यजमरानो ऽनु पापीयान् भवति तस्मान्न निविदः
पद मतीयान्न निविदः पदे विपरिहरेद्यन्निविदः पदे

विपरिहरेन्मोहयेद्यज्ञं मुग्धो यजमानः स्यात्तस्मान्न
निविदः पदे विपरिहरेन्न निविदः पदे समस्येद्य-
न्निविदः पदे समस्येद्यज्ञस्य तदायुः संहरेत्प्रमायुको
यजमानः स्यात्तस्मान्न निविदः पदे समस्येत्प्रेदं ब्रह्म
प्रेदं च च मित्येते एव समस्येद् ब्रह्मचरयोः संश्रित्यै
तस्माद् ब्रह्म च च च संश्रिते न त्वचं न चतुर्हच
मति मन्येत निविद्वान मेकैकं वै निविदः पद मृचं
सूक्तं प्रति तस्मान्न त्वचं न चतुर्हच मति मन्येत
निविद्वानं निविदा ह्येव स्तोत्र मतिशस्तं भवत्येकां
परिशिष्य तृतीयसवने निविदं दध्याद्यद् द्वे परि-
शिष्य दध्याव्यजननं तदुपहन्त्याङ्गमैस्तत्प्रजा व्यर्षये-
त्तस्मादेका मेव परिशिष्य तृतीयसवने निविदं
दध्यान्न सूक्तेन निविदमति पद्येत येन सूक्तेन निविद
मति पद्येत न तत्पुनरुपनिवर्तेत वास्तुह मेव तदन्य-
तद्वैवतं तच्छन्दसं सूक्तमाहृत्य तस्मिन्निविदं दध्या-
न्मा प्र गाम पथो वय मिति पुरस्तात्सूक्तस्य शंसति
पथो वा एष प्रैति यो यज्ञे मुञ्चति मा यज्ञादिन्द्र
सोमिन इति यज्ञादेव तन्न प्रच्यवते मा तस्युर्नो
अरातय इत्यरातीयत एव तदपहन्ति यो यज्ञस्य
प्रसाधनस्तनुर्देवेष्वाततः त माहुतं नशीमहीति प्रजा

वै तनुः प्रजा मेवास्मा एतत्सन्तनोति मनोऽन्वाहुवा-
महे नाराशंसेन सोमेनेति मनसा वै यज्ञस्तायते'
मनसा क्रियते सैव तत्र प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तिः ॥११॥
इत्यैतरेयब्राह्मणे तृतीयपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

अथ निविद्विषये बहु वक्तव्यं विवक्षुरादौ सूर्यसादृश्येन
निविदः प्रशंसति— “सौर्या वा एता देवता यन्निविदस्तथ्यत्
पुरस्तादुक्तानां प्रातःसवने धीयन्ते, मध्यतो मध्यन्दिने ऽन्ततस्तृ-
तीयसवन आदित्यस्यैव तद् व्रत मनु पर्यावर्त्तन्ते”—इति । या
निविदः सन्ति, ता ‘एताः’ सूर्यसम्बन्धिन्य एव । यथा सूर्यः
पुरस्तादुदेत्यथ मध्ये स्थित्वा पश्चादन्तेऽस्ति मेति, एवं निविदोऽपि
पुरस्ताद्विषयेऽन्ते च स्थाप्यन्ते; तस्मादादित्यस्यैव ‘व्रतम्’ आचरन्
मनु निविदः पर्यावर्त्तन्ते ॥

तासां निविदां द्वादशपदरूपाणां मेकैकस्मिन् पादेऽवसानं
विधत्ते— “पञ्चो वै देवा यज्ञं समभरंस्तस्मात् पञ्चो निविदः
शस्यन्ते”—इति । देवाः पुरा यज्ञं ‘पञ्चः’ पादशः ‘समभरत्’
एकैकभागक्रमेण सम्पादितवन्त इत्यर्थः । तस्मादेता निविदोऽपि
पादशः शंसनीयाः * ॥

निविदां शंसकाय होत्रे ऽश्वदानं विधत्ते— “यद्दे तद्देवा
यज्ञं समभरंस्तस्मादश्वः समभवत् ; तस्मादश्वं निविदां शंस्ते
दद्यादिति,— तदु खलु वर मेव ददति”—इति । ‘यद्दे’ यस्मिन्नेव
देशे ‘तत्’ तदा देवा यज्ञं सम्पादितवन्तः, तस्माद् देशात्

* ‘निविदोऽपि ‘पञ्चः’ एकैकस्मिन् पादे ऽवसाय शंसनीयाः’ च ।

अथ उत्पन्नः । अत एवाभिन्ना आहुः । किमाहुरिति, तदुच्यते—
निविदां शंसकायाश्च दद्यादिति, 'तद् खलु' तेनैवाश्रदानेन 'वर
मेव' श्रेष्ठ मेव वस्तु 'ददति' प्रयच्छन्ति ॥

द्वादशसु निवित्पदेषु कस्यापि पदस्यातिक्रमं निषेधति—“न
निविदः पद मतीयात्”—इति । एक मपि पदं न त्यजेदित्यर्थः ॥

विपक्षबाधपूर्वकं पूर्वपक्षं निगमयति—“यन्निविदः पद मती-
याद्, यन्नस्य तच्छिद्रं कुर्याद् ; यन्नस्य वै श्छिद्रं स्रवयजमानो
नु पापीयान् भवति ; तस्मान्न निविदः पद मतीयात्”—इति ।
पदस्य परित्यागे यन्नस्य श्छिद्रं भवति । तच्च स्रवति । ततो
यजमानो निन्द्यो * भवति । तस्मान्निवित्पदं न परित्यजेत् ॥

पदानां विपर्यासं † निषेधति— “न निविदः पदे विपरि-
हरेद् ; यन्निविदः पदे विपरिहरेन्नोहयेद्यन्नं, मुग्धो यजमानः
स्यात् ; तस्मान्न निविदः पदे विपरिहरेद्”—इति ॥ [विपरिहारो
विपर्यासः‡] निविदः सम्बधि यत् पदद्वयम्, तत् 'न विपरिहरेत्'
विपरीततया न पठेत् । तथा सत्यर्थं होता 'यन्नं मोहयेत्'
यन्ने भ्रान्तिं जनयेत् । ततो यजमानोऽपि 'मुग्धः' भ्रान्तः
स्यात् । तस्माद्विपर्यासो न कर्त्तव्यः ॥

निवित्पदसंश्लेषणं § निषेधति—“न निविदः पदे समस्येद्,
यन्निविदः पदे समस्येद्यन्नस्य तदायुः संहरेत्,— प्रमायुको यज-
मानः स्यात् ; तस्मान्न निविदः पदे समस्येत्”—इति । पदयोः
संश्लेषणे यन्नस्यायुः संहृतं भवेत्, यन्नो विनश्येदित्यर्थः । ततो
यजमानोऽपि म्रियेत । तस्मात्पदद्वयं न संश्लेषयेत् ॥

* 'दरिद्रो' घ ।

† 'व्यतिक्रमत्यासं' घ ।

‡ घ-पुस्तके त्वेते पदे न विदिते । § 'पदयोः परस्परं श्लेषं' घ ।

अनेन निषेधेन सर्वेषां पदानां परस्परविज्ञेषणप्राप्ता मध्य-
मयोर्द्वयोः पदयोः संज्ञेषणं विधत्ते—“प्रेदं ब्रह्म, प्रदं च
मित्येते एव समस्येद्, ब्रह्मचतुर्योः संश्रित्यै ; तस्माद् ब्रह्म च
चतुरं च संश्रिते”—इति । निवित्पदानां मध्ये ‘प्रेदं ब्रह्म’-इत्येकं
पदम्, ‘प्रेदं चतुश्च’-इत्यपरं पदम् ; ते उभे एव संज्ञेषयेत् ।
एवकार इतरसंज्ञेषणादुत्तरार्थः । तदेतन्मेलनं ब्राह्मणचतुर्य-
जात्योः परस्परान्वयणाय भवति । तस्मादेव लोके जातिद्वयं
परस्परान्वितं तिष्ठति ;—ब्राह्मणो धर्मं प्रवर्त्तयति, चतुर्यस्तस्य
रक्षां करोति ॥

निवित्पदानां प्रक्षेपस्वाश्रयभूते सूक्ते कश्चिन्नियमं विधत्ते—“न
द्वचं न चतुर्द्वच मति मन्येत निविद्वान् भेदकं वै निविदः पद
मृचं सूक्तं प्रति ; तस्मान्न द्वचं न चतुर्द्वच मति मन्येत, निविद्वानं
निविदा ह्येव स्तोत्र मतिशस्तं भवति”—इति । तिस्र ऋचो यस्मिन्
सूक्ते तत् ‘द्वचम्’ * ; चतस्र ऋचो यस्मिन् सूक्ते तच्चतुर्द्वचम् ।
तादृश सुभयविधं सूक्तं मतिक्रम्य ‘निविद्वानं’ निविदां पदानां
[धानं†] प्रक्षेपं ‘न मन्येत’ न चिन्तयेत् । एतदुक्तं भवति—त्रिचतु-
र्मात्रर्चात् सूक्तादर्वाचीने सूक्ते निविदो न दध्यात्, किन्तु भूयस्वेव
दध्यादिति । ‘निविदः’ सम्बन्धि यत् ‘एकैकम्’ एव पदं तदेव
प्रत्यृचं ‡ प्रतिसूक्तं च समर्थं भवति । यस्मादीदृशं सामर्थ्यं तस्मा-
दित्युक्तार्थोपसंहारः । अधिके सूक्ते निवित्पदेषु प्रक्षेपेषु निवि-
दैव स्तोत्रातिशयं न कृतं भवति, न तु सूक्तम् ऋचं वापेक्षेत
तदित्यर्थः § ॥

* १५० ‘†’ द्रष्टव्यम् ।

† ‘प्रतिद्वच’ च ।

† एतदधिकं च-पुस्तके ।

§ ‘द्वचं वापेक्षेत इत्यर्थः’ च ।

तृतीयसवने विशिषं विधत्ते— “एकां परिशिष्य तृतीय-
सवने निविदं दध्यात्”—इति ॥ सूक्ते येय स्यगन्था, ता मवस्थाप्य
ततः पूर्वं मेव तृतीयसवने निविदः प्रक्षिपेत् ॥

विपक्षबाधपुरःसरं स्रपक्ष सुपसंहरति— “यद् हे परिशिष्य
दध्यात्प्रजननं तदुपहन्त्यागर्भैस्तत् प्रजा व्यर्हयेत् ; तस्मादेका मेव
परिशिष्य तृतीयसवने निविदं दध्यात्”—इति । यदि ‘हे’ ऋचौ
परिशिष्य ततः पुरा निविदं दध्यात्, तदानीं प्रजोत्पादनं *
विनाशयेत् ;—पुत्रादयः ‘प्रजाः गर्भैः व्यर्हयेत्’ वियुक्तान् कुर्यात् ।
प्रजननं सुपहन्त्यादित्वेन यजमानस्य प्रजोत्पादनराहित्यं सूक्तम्,
प्रजा व्यर्हयेदित्वेन पूर्वं सुत्पन्नानां पुत्रादीनां मपत्यराहित्यम् ।
तस्मादित्युपसंहारः ॥

अथ निविदज्ञानीयेन सूक्तेन निविदतिक्रमं निषेधति— “न
सूक्तेन निविदं मति पथेत”—इति । यत् सूक्तं निविदज्ञानार्हे
निविदं मतिक्रामति, तेन सूक्तेन ‘न पदेत’ निविदप्रक्षेपं परि-
त्यज्य क्षेत्रं तत् सूक्तं न पठेत् इत्यर्थः ॥

प्रमादान्निविदक्षेपविस्मृतौ सत्यां पुनस्तत्सूक्ते निविदं प्रक्षिप्य
पाठो आगन्था प्रसक्तः, तं निषेधति— “येन सूक्तेन निविदं मति
पथेत, न तत् पुनरुपनिवर्त्तेत, वास्तुह मेव तत्”—इति । निविदं
मतिक्रम्य परित्यज्य निविदक्षेपयोग्येन ‘येन सूक्तेन’ ‘पदेत’
अनुष्ठानं प्राप्नुयात्, ‘तत्’ विस्मृतनिवित्त्वं सूक्तं ‘पुनर्नोपनिवर्त्तेत’
भूयो निविदं प्रक्षिप्य न पठेत् । तच्च हेतुवच्यते—‘तत्’ विस्मृत-
निवित्त्वं सूक्तं ‘वास्तुह मेव’ वास्तुशब्देन निविदस्थानं सूच्यते ;
तस्य स्थानस्य घातकं तत् सूक्तम्, ततः पुनःपाठस्य न योग्यत्वम् ॥

* ‘प्रजोत्पादनसाधनं’ न ।

का तर्हि तदानीं निविदो गतिरित्याशङ्क्याह — “अन्यत्तदैवतं तच्छन्दसं सूक्तं माहृत्य तस्मिन्निविदं दध्यात्”—इति । पूर्वस्य निविदानीयस्य * सूक्तस्य देवता यादृशी, छन्दश्च यादृशं, तथा-विधाभ्यां देवताच्छन्दोभ्यां युक्तं मन्यत् [किञ्चित्†] सूक्तं माहृत्य तस्मिन् सूक्ते निविदं प्रक्षिपेत् ॥

तत्र किञ्चिद्विशेषं विधत्ते— “मा प्र गामं पथो वयं मिति पुरस्तात् सूक्तस्य शंसति”—इति । यस्मिन्नाहृते नूतने सूक्ते निविदं प्रक्षिप्यते, तस्य सूक्तस्य ‘पुरस्तात्’ तत्पाठात् पूर्वं “मा प्र गामं”—इति (सं० १०.५७.१.) सूक्तं शंसेत् । ‘वयं’ होतारः ‘पथः’ शंसन-मार्गात् अष्टाः सन्तो ‘मा प्र गामं’ प्रभ्रंशं मा प्राप्नुवाम इति तस्य पादस्यार्थः । मार्गभ्रंशदोषोऽस्माकं मा भूदित्यभिप्रायः ॥

द्वितीयपादस्य तात्पर्यं दर्शयति— “पथो वा एष प्रैति, यो यज्ञे सुहृति, मा यज्ञादिन्द्र सोमिन इति; यज्ञादेव तत्र प्रच्यवते”—इति । “मा यज्ञादिन्द्र सोमिनः”—इति द्वितीयः पादः । तस्माद्यमर्थः— हे इन्द्र ! ‘सोमिनः’ सोमयुक्ताद्यज्ञात् मा प्र गामेत्यनुवर्तते,—प्रभ्रंशं मा प्राप्नुवामेति । ‘यः’ पुमान् यज्ञे ‘सुहृति’ भ्रान्तिं प्राप्नोति, एष पुमान् अवश्यं ‘पथः प्रैत्येव’ मार्गात् प्रभ्रंश्यत्येव । अतो “मा प्र गामं पथः”—इत्येतावता न पर्याप्तं किन्तु मार्गभ्रंशपरिहारदार्ढ्यार्थं मा यज्ञादित्यपि पठनीयम् । तत्पादपाठेनायं यज्ञाच्च प्रच्यवते । अथवा ‘पथो वा एषः’—इत्यर्थ-वादः पूर्वपादशेषत्वेन व्याख्येयः ॥

तृतीयपादं मनूय व्याचष्टे— “मां तस्युर्नो अरातय इत्य-रातीयत एव तदपहन्ति”—इति । ‘नः’ अस्माकम् ‘अन्तर’ मध्ये

* ‘निविदानीयस्य’ घ ।

† नेतृपदं घ-पुञ्जके ।

‘अरातयः’ शश्वो ‘मा स्नुः’ मा तिष्ठन्तु । तत्पादपाठेन ‘अरा-
तीयतः’ शश्वत् मिच्छतः एव पुत्रवान् अपहन्ति ॥

तस्मिन् सृष्टे द्वितीया सृष्ट मनुवदति— “यो यज्ञस्य प्रसा-
धनस्तन्तुदेवेष्वाततः, त माहुतं नशीमहीति”—इति । ‘यः’
पुत्रो ‘यज्ञस्य प्रसाधनः’ कुलपारम्पर्येण यज्ञस्य प्रकर्षेण साधकः,
अत एव ‘तन्तुदेवेष्वाततः’ दीर्घतन्तुरिव देवेषु विस्तारितः ; ‘तं’
तथाविधं पुत्रम् ‘आहुतम्’ आह्वानेन सम्पादितदेवतं ‘नशी-
महि’ अत्र निषेधार्थः कश्चिन्नकारोऽध्याहर्तव्यः, नैव नाशयाम
इत्यर्थः । अस्माभिः प्रमादे कृतेऽप्यस्मत्पुत्रस्य देवेषु प्रचारात्
प्रमादः समाधीयत इत्यर्थः ॥ अत्र तन्तुशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—
“प्रजा वै तन्तुः प्रजा मेवास्मा एतत् सन्तनोति”—इति । कुला-
चाराद्यविच्छेदे हेतुत्वात् पुत्रादिरूपा † प्रजा तन्तुशब्देनोच्यते ‡ ।
तथा सत्येतत्पाठेन ‘प्रजा मेव’ पुत्रादिरूपा मेव ‘अस्मै’ यजमानाय
‘सन्तनोति’ अविच्छिन्नां करोति ॥

तृतीयस्या ऋचः पूर्वाह्णं मनुवदति— “मनो न्वाहुवामहे
नाराशंसेन सोमेनेति”—इति । आप्यायिताश्च मनसा नाराशंसाः ।
तस्मै च त्विना सोमेन ‘नु’ क्षिप्रं मेव ‘मनः’ अस्मदीयम् ‘आहुवा-
महे’ आह्वयामि । अस्मदीयस्य तात्पर्यं दर्शयति— “मनसा वै
यज्ञस्तायते मनसा क्रियते”—इति । सर्वो यज्ञो मनसैव ‘तायते’
विस्तार्यते ; मनःपूर्वकत्वादिन्द्रियान्तरप्रवृत्तेः । तस्मिन् प्रसारिते
यज्ञे यो यः कर्त्तव्यविशेषोऽस्ति §, स सर्वोऽपि ‘मनसा क्रियते’
तस्मात्मानस आह्वानं युक्तम् ॥

* ‘एतस्मिन्’ च ।

† ‘पुत्ररूपा’ न ।

‡ ‘तन्तुशब्देन विविचिता’ च । § ‘तस्मिन् प्रसारिते यो यज्ञः कर्त्तव्यविशेषोऽस्ति’ च ।

अस्य सूक्तस्य प्रथमतः पाठे प्रयोजनं दर्शयति— “सैव तत्र प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तिः”—इति । “मा प्र गाम्”—इत्यादि-सूक्तस्योक्तिरेव निविदतिक्रमरूपस्य * प्रत्यवायस्य प्रायश्चित्तिः । अभ्यासोऽध्यायसमाख्यर्थः ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्हं निवारयन् ।
प्रमर्थाच्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ द्वितीयः खण्डः ॥

—०—

॥ ॐ ॥ देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुः छन्दश्छन्दसि
प्रतिष्ठाप्य मिति शोसावो मित्याह्वयते प्रातश्चवने
पञ्चाक्षरेण शंसा मोदैवो मित्वध्वर्युः प्रतिगृणाति
पञ्चाक्षरेण तदष्टाक्षरं सम्पद्यते ऽष्टाक्षरा वै गायत्री
गायत्री मेव तत्पुरस्तात्प्रातश्चवने ऽचीकृपता मुक्यं
वाचीत्याह शस्त्वा चतुरक्षरं मो मुक्यशा इत्यध्वर्यु-
श्चतुरक्षरं तदष्टाक्षरं सम्पद्यते ऽष्टाक्षरा वै गायत्री
गायत्री मेव तदुभयतः प्रातश्चवने ऽचीकृपता
मध्वर्यो शोसावो मित्याह्वयते मध्यन्दिने षष्ठक्षरेण
शंसा मोदैवो मित्वध्वर्युः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण
तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते एकादशाक्षरा वै चिष्टुप्
चिष्टुभ मेव तत्पुरस्तान्मध्यन्दिने ऽचीकृपता मुक्यं
वाचीन्द्रायेत्याह शस्त्वा सप्ताक्षरं मो मुक्यशा
इत्यध्वर्युश्चतुरक्षरं तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते एका-
दशाक्षरा वै त्रिष्टुप् चिष्टुभ मेव तदुभयतो मध्यन्दिने

ऽचीकृपता' मध्वर्यो शोशोसावो मित्वाङ्मयते' तृतीय-
 सवने सप्ताक्षरेण शंसा मोदैवो मित्वाङ्मयः प्रति
 गृणाति पञ्चाक्षरेण' तद् द्वादशाक्षरं सम्पद्यते'
 द्वादशाक्षरा वै जगती' जगती मेव तत्पुरस्तात्तृतीय-
 सवने ऽचीकृपता' मुक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्याह
 शस्वेकादशाक्षरं' मो मित्वाङ्मयः' तद् द्वाद-
 शाक्षरं सम्पद्यते' द्वादशाक्षरा वै जगती' जगती मेव
 तदुभयतस्तृतीयसवने ऽचीकृपता' तदेतद्विषिः पञ्च-
 द्वाभ्यनूवाच यद् गायत्रे अग्निं गायत्र माहितं चैष्टुभाहा
 चैष्टुभं निरतक्षत' यद्वा जगत्प्रगत्याहितं पदं य
 एतद्विदुस्ते अमृतत्वं मानश्रुत्येतद्वै तच्छन्दश्छन्दसि
 प्रतिष्ठापयति' कल्पयति देवविशो य एवं वेद॥१(१२)॥

एकादशे ऽथ प्रउगप्रशंसां ततो वषट्कार मनुसुतिं च ।

तत्कर्तुं रात्मन्यनुमन्त्रणं च ततो निविशैषविशेष माहुः ॥

अथाहावप्रतिगरादयो वक्तव्याः ; तत्र प्रातःसवने होतुराहाव
 मध्वर्योः प्रतिगरं च विधत्ते — “देवविशः कल्पयितव्या इत्याहु-
 श्छन्दश्छन्दसि प्रतिष्ठाप्य मिति, शोसावो मित्वाङ्मयते प्रातःसवने
 त्र्यक्षरेण, शंसा मोदैवो मित्वाङ्मयः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण,
 तदष्टाक्षरं सम्पद्यते,—ऽष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्री मेव तत् पुर-
 स्तात् प्रातःसवने ऽचीकृपताम्”—इति । ‘देवविशः’ देवानां
 सम्बन्धिन्यः प्रजाः सैन्यरूपाः ‘कल्पयितव्याः’ सम्पादनौयाः इति

ब्रह्मवादिन आहुः* । तत्कथं सम्पादनीयम् ? इति, तदुच्यते—एकं
छन्दो ऽन्यस्मिन् छन्दसि प्रतिष्ठापनीयम् ; तथा सति देवविशः
सम्पद्यत इति ब्रह्मवादिना मभिप्रायः । तस्मात् तत्सम्पादनार्थं
होता प्रातस्सवने “शोसावोम्”—इति मन्त्रेण अध्वर्युं माह्वयते ।
तस्माय मर्थः—हे अध्वर्यो ! ‘शोसावः’ शंसनं कुर्वतः, ‘ॐ’—इत्यनु-
च्चार्यः, त्वया अनुच्चा देयेत्युक्तं भवति । सोऽयं ऋचरो मन्त्रः ।
ततोऽध्वर्युः “शंसा मोदैवोम्”—इति पञ्चाक्षरेण ‘प्रतिगृह्णाति’
प्रत्युत्तरं ब्रूयात् । तस्माय मर्थः—हे होतः ! त्वं शंस, तच्च ‘मो-
दैव’ इषं एवास्माकं मतोऽनुच्चा दत्तेति । तदेतन्मन्त्रद्वयं मिलित्वा
अष्टाक्षरं सम्पद्यते, गायत्री चाष्टाक्षरा, तेन प्रातस्सवने ‘पुरस्तात्’
आदौ हावपि मिलित्वा गायत्री मेव ‘अचीकृपता’ कल्पित-
वन्ती ॥ शस्त्रादुत्तरकाशीनौ हाव्या पठनीयौ मन्त्रौ विधत्ते—
“उक्थं वाचीत्याह शस्त्रा चतुरक्षरम्, ओ मुक्थशा इत्यध्वर्यु-
श्चतुरक्षरं तदष्टाक्षरं सम्पद्यते,—ऽष्टाक्षरा वै गायत्री, गायत्री
मेव तदुभयतः प्रातस्सवने ऽचीकृपताम्”—इति । होता शस्त्रं
पठित्वा “उक्थं वाचि”—इति चतुरक्षरं मन्त्रं ब्रूयात् । मदीयायां
वाचि उक्थं सम्पन्न मिति तस्मार्यः । ततोऽध्वर्युः “ओ मुक्थशाः”
—इति चतुरक्षरं मन्त्रं ब्रूयात् । ‘ॐ’—इत्यङ्गीकारे । ‘उक्थशाः’ त्वं
शस्त्रशंसी भवसीत्यर्थः । तदेतन्मन्त्रद्वयं मिलित्वा अष्टाक्षरं सम्प-
द्यते । ‘उभयतः’ शंसनात् पुरस्तात् पश्चाच्च ; शेषं पूर्ववत्† ॥

माध्यन्दिनसवनेऽपि तद्वन्मन्त्रचतुष्टयं विधत्ते— “अध्वर्यो
शोसावो मित्याह्वयते मध्यन्दिने षष्ठक्षरेण, शंसा मोदैवो मित्य-

* ‘सम्पादनीया इत्यर्थः । तत्र ब्रह्मवादिन आहुः’ च ।

† आन० त्री० ५. ८. १ ; ५ ; १०. २२ ; ८. ८. ।

ध्वर्युः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण, तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते,—एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् त्रिष्टुभ मेव तत् पुरस्तादध्वन्दिने ऽचीकृपताम् ; उक्थं वाचीन्द्रायेत्याह शस्त्वा सप्ताक्षरम्, ओ मुक्थया इत्यध्वर्युश्चतुरक्षरं, तदेकादशाक्षरं सम्पद्यते,—एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् त्रिष्टुभ मेव तदुभयतो मध्वन्दिने ऽचीकृपताम्”—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् * ॥

तृतीयसवने मन्त्रचतुष्टयं विधत्ते — “अध्वर्यो शोशोसावो मित्याह्वयते तृतीयसवने सप्ताक्षरेण, शंसा मोदेवो मित्यध्वर्युः प्रतिगृणाति पञ्चाक्षरेण, तद् द्वादशाक्षरं सम्पद्यते,—द्वादशाक्षरा वै जगती, जगती मेव तत्पुरस्तात्तृतीयसवने ऽचीकृपताम् ; उक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्याह शस्त्वैकादशाक्षरम्, ओ मित्यध्वर्युरेकाक्षरं, तद् द्वादशाक्षरं सम्पद्यते,—द्वादशाक्षरा वै जगती, जगती मेव तदुभयतस्तृतीयसवने ऽचीकृपताम्”—इति । “शोशोसावोम्”—इति द्विर्भावश्चान्दशः । माध्यन्दिनसवने केवल मित्न्द्रार्थं मेव वाच्युक्थं सम्पन्न मित्युक्तम्, अत्र त्वित्न्द्रार्थं मितरदेवार्थं चेति विशेषः । अन्यत् सर्वं पूर्ववद् व्याख्येयम् † ॥

उक्तमर्थं मन्त्रसंवादेन दृढयति — “तदेतद्विषिः पश्यन्नभ्यनूवाच”—इति । ‘तदेतद्’ ब्राह्मणोक्तं सर्वम् ‘ऋषिः’ मन्त्रद्रष्टा दिव्यज्ञानेन पश्यन् मन्त्रवाक्येनाभितो ऽनुवचनं कृतवान् ॥ त मेतं मन्त्रं दर्शयति — “यद् गायत्रे अधि गायत्र माहितं त्रैष्टुभाद्वा त्रैष्टुभं निरतञ्चत । यद्वा जगज्जगत्याहितं पदं य इत् तद् विदुस्ते अमृतत्वं जानुः”—इति (सं० १. १६४. २३.) । शंसनात्पूर्वकालीने मन्त्र-

* आच० श्री० ५. १४. ३ ; ८. ५ ; १०. २४ ; ८. ८ ।

† आच० श्री० ५. १८. ४ ; ८. ५ ; १८, १९ ; ८. ८ ।

त्रयात्मके 'गायत्रे' छन्दसि, तदुत्तरकालीनमन्त्रद्वयात्मकं 'गायत्रं'
छन्दः 'अध्याहितं' सम्पादित मिति 'यत्' अस्ति, अथवा पूर्व-
कालीनामन्त्रद्वयात्मकात् 'वैष्टुभात्' उत्तरकालीनमन्त्रद्वयात्मकं
'वैष्टुभं' 'निरतञ्चत' निष्पन्न मिति यदस्ति, अथवा 'जगत्'
जागतं छन्दः पूर्वकालीनं 'जगति' उत्तरकालीने जागते छन्दसि
'आहितं' सम्पादितम् ; इत्येतत् त्रिविधं 'पदं' यदस्ति, 'तत्'
पदं 'य इत्' य एव अनुष्ठातारो 'विदुः' जानन्ति, 'ते' अनुष्ठातारो
'अमृतत्वं मानयुः' देवत्वं प्राप्तवन्तः * ॥ अस्मिन् मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्श-
यति—“एतद्दे तच्छन्दश्छन्दसि प्रतिष्ठापयति”—इति । 'एतद्'
ऋषिप्रोक्तं मन्त्रवाक्यं मुत्तरकालीने 'छन्दसि' 'तत्' पूर्वकालीनं
'छन्दः' 'प्रतिष्ठापयति' तन्नाश्रित मित्येवं प्रतिपादयति ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति— “कल्पयति देवविशो य एवं वेद”—इति ।
वेदिता 'देवविशः' देवसम्बन्धिनीः प्रजाः सैन्यरूपाः सम्पादयति ॥१॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवौये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ (१२) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

प्रजापतिर्वै यज्ञं छन्दांसि देवेभ्यो भागधेयानि
व्यभजत् स गायत्री मेवाग्नये वसुम्यः प्रातस्सवने

* ऋक्संहिताप्रारम्भे चैतन्मन्त्रस्य व्याख्यानानि द्रष्टव्यानि (१. १६४. ११.) ।

ऽभजत् त्रिष्टुभ मिन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने जगतीं
 विश्वेभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यस्तृतीयसवने ऽथास्य यत्
 स्वं छन्द आसीदनुष्टुप् ता मुदन्त मभ्युदौहृदृक्षा-
 वाकीया मभि सैन मब्रवीदनुष्टुप् त्वं न्वेव देवानां
 पापिष्ठोऽसि यस्य तेऽहं स्वं छन्दोऽस्मि यां मोदन्त
 मभ्युदौहीरक्षावाकीया मभीति तदजानात्स्वं
 सोम माहरत्स्वं सोमेऽयं मुख मभि पर्याहरदनुष्टुभं
 तस्मादनुष्टुबयिया मुख्या युज्यते सर्वेषां सवनाना
 मयियो मुख्यो भवति स्वेष्टता मश्रुते य एवं वेद स्वे
 वै स तत्सोमे ऽकल्पयत्तस्माद्य च क्व च यजमानवशी
 भवति कल्पत एव यज्ञोऽपि तस्यै जनतायै कल्पते
 यज्ञैवं विद्वान् यजमानो वशी यजते ॥ २ (१३) ॥

अथ अनुष्टुभो मुख्यत्वेन प्रशंसां कर्तुं मास्थायिका माह—
 “प्रजापतिर्वै यज्ञं छन्दांसि देवेभ्यो भागधेयानि व्यभजत्,—सः
 गायत्री मेवाग्नये वसुभ्यः प्रातस्सवनं, भजत् त्रिष्टुभमिन्द्राय
 रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने, जगतीं विश्वेभ्यो देवेभ्य आदित्येभ्यस्तृतीय-
 सवने”—इति । पुरा ‘प्रजापतिः’ सर्वं जगत् सृष्ट्वा सवनत्रयात्मकं
 ‘यज्ञं’ गायत्र्यादीनि ‘छन्दांसि’ च देवतार्थं ‘भागधेयानि’ भाग-
 विशेषरूपाणि कृत्वा ‘व्यभजत्’ विभक्तवान् । केन प्रकारेणेति, स—
 उच्यते—यज्ञे यत् प्रातस्सवनं मस्ति, तस्मिन् ‘गायत्री मेव’
 अग्न्यर्थं मष्टवसुदेवतार्थं च विभक्तवान्, माध्यन्दिनसवने त्रिष्टुभ

मिन्द्रार्थं मेकादशरुद्रार्थं च विभक्तवान्, तृतीयसवने जगतीं
विश्वेभ्यो देवेभ्यः पादित्येभ्यश्च विभक्तवान् । एवं सत्यनुष्टुबका
परिशिष्टा ; तस्या वृत्तान्त माह— “अथास्य यत् स्व हृन्द
आसीदनुष्टुप्, ता मुदन्त मभ्युदौहृदच्छावाकीया मभि सैन मब्र-
वीदनुष्टुप्,—त्वं त्वेव देवानां पापिष्ठोऽसि यस्य ते ऽहं स्वं हृन्दो-
ऽस्मि, यां मोदन्त मभ्युदौहृदच्छावाकीया मभीति ; तदजानात् ;
स स्वं सोम माहरत्, स स्वं सोमेऽग्रं सुख मभि पर्याहरदनुष्टुभं ;
तस्मादनुष्टुबप्रिया * सुख्या युज्यते सर्वेषां सवनानाम्”—इति ।
अथान्यादीनां वस्त्रादीनां च हृन्दोविभागानन्तरम् ‘अस्य’ प्रजापतेः
स्वभूत मनुष्टुबाख्यं यच्छन्द आसीत्, ‘ताम्’ अनुष्टुभम् ‘उदन्त
मभि’ यन्नस्य कश्चिद्विद्वान्तदेश मभिलष्य ‘उदौहृत्’ अपसारित-
वान् । कुत्र देश ? इति, तदुच्यते— ‘अच्छावाकीया मभि’—
इति । अच्छावाक ! वदस्व इत्येव मध्यर्युचोक्तो ऽच्छावाको यां
ब्रूते, सेय सृगच्छावाकीया ; ता मभिलष्य उदूढवान्, अनु-
ष्टुभ मच्छावाकीयां ज्ञातवानित्यर्थः । तेन कुपिता ‘सा’ अनुष्टुबेव
‘एनं’ प्रजापति मब्रवीत्,— हे प्रजापते ! ‘त्वं तु एव’ त्व मेव खलु
एको देवानां मध्ये पापिष्ठोऽसि, ‘यस्य’ प्रजापतेस्तवाहं हृन्दो-
ऽस्मि । अग्निवस्त्रादयः पूर्वं हृन्दोरहिताः, तादृशेभ्योऽपि हृन्दांसि
दत्तवानसि ; अहं तु पूर्वं मेव त्वदीयाम्, तादृशीं मां त्वत्तोऽप-
सार्याच्छावाकीया मभिलष्य उदूढवानसि । अतो मदुपेक्षया
तव पापिष्ठत्वं मित्यनुष्टुभो ऽभिप्रायः । ‘तत्’ सर्वं मनुष्टुभा प्रोक्त
मुपालम्भरूपं प्रजापतिर्ज्ञातवान् । ज्ञात्वा च तदुपालम्भपरि-
हारार्थं स्वकीयं सोमयाग माहरत् । स तु तस्मिन् सोमयागे

* ‘ववशा’ च, टी० च ।

‘अयं’ श्रेष्ठं प्रारम्भरूपं यत् सुखं मस्ति, तदभिलक्ष्य अनुष्टुभं ‘पर्याहरत्’, तत्र नीतवानित्यर्थः । ‘तस्माद्’ तस्मादेव कारणात् इयं मनुष्टुप् ‘अपिया’ श्रेष्ठं सती सर्वेषां सवनानां ‘मुख्या’ मुखे भवा प्रारम्भकास्तीनां प्रयुज्यते ॥

एतद्देदनं प्रशंसति— “अपियो* मुख्यो भवति, श्रेष्ठता मश्रुते य एवं वेद”—इति । वेदिता स्वकीयप्रातीनां मध्ये ‘अपियः’ अये भवो ऽयः ज्येष्ठः, ‘मुख्यः’ व्यवहारनिर्वाहकः, ‘श्रेष्ठता’ विद्या-वृत्तादिगुणैः श्रेष्ठत्वं प्राप्नोति ॥

प्रजापतिन्यायेन यजमानस्यापि [सवनौययागाद्†] आदावनुष्टुप्प्रयोगं दर्शयति— “स्वे वै स तत् सोमे ऽकल्पयत्; तस्मा-द्यत्र वा च यजमानवशो भवति, कल्पत एव यज्ञोऽपि”—इति । यस्मात् ‘सः’ प्रजापतिः स्वकर्तृके एव सोमयागे ‘तत्’ सवनेषु अनुष्टुभो मुख्यता मकल्पयत्, तस्मादिदानीं मपि ‘यत्र कापि’ यागे यज्ञो यजमानवशो भवति, स यज्ञोऽपि ‘कल्पत एव’ अवैकल्येनानुष्ठास्यामीत्यभिप्रेत्यानुष्टुभः सवनानां मादौ प्रयोगे सति यज्ञस्य यजमानवशत्वम्, तत्र यज्ञो वैकल्परहितो भवतीत्यर्थः ॥

उक्तं वाक्यार्थं मेव वाक्यान्तरेण स्पष्टीकरोति— “तस्मै जन-तायै कल्पते यत्रैवं विद्वान् यजमानो वशो यजते”—इति । ‘यत्र’ यस्यां जनतायाम् ‡, ‘एवम्’ अनुष्टुभो महिमानं विद्वान् यजमानः ‘वशो’ स्ववशो भूत्वा, तस्मिन्ननुष्टुभः प्रयोगे सावधानो

* ‘अपियो’ च; टी० च ।

† नास्त्येतत्पदं च-पुस्तके ; अस्ति लिङ्ग ‘अवस्थाम्’—इति ।

‡ ‘जनसभायाम्’ न ।

भूत्वा यजते, 'तस्यै जनतायै' तस्या जनतायाः * 'कल्पते' यज्ञः
प्रयोजनसमर्थो भवति ॥ २ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१३) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अग्निर्वै देवानां होतासीत्तं मृत्युर्वह्मिष्वपमाने
ऽसीदत्सोऽनुष्टुभाज्यं प्रत्यपद्यत मृत्यु मेव तत्पर्यक्रामत्
त माज्ये ऽसीदत् स प्रउगेण प्रत्यपद्यत मृत्यु मेव
तत्पर्यक्रामत् तं माध्यन्दिने पवमाने ऽसीदत्सोऽनु-
ष्टुभा मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत मृत्यु मेव तत्पर्यक्रामत्तं
माध्यन्दिने बृहतीषु नाशक्रोत्सत्तं प्राणा वै बृहत्यः
प्राणानेव तन्नाशक्रोद् व्यवैतुं तस्मान्मध्यन्दिने होता
बृहतीषु स्तोत्रियेणैव प्रतिपद्यते प्राणा वै बृहत्यः
प्राणानेव तदभि प्रतिपद्यते तं तृतीयपवमाने
ऽसीदत्सोऽनुष्टुभा वैश्वदेवं प्रत्यपद्यत मृत्यु मेव
तत्पर्यक्रामत् तं यज्ञायज्ञीये ऽसीदत्स वैश्वानरीये-
णाग्निमारुतं प्रत्यपद्यत मृत्यु मेव तत्पर्यक्रामद्ब्रजो

* 'तस्या जनसभायां' ग ।

वै वैश्वानरीयं^१ प्रतिष्ठा यज्ञायज्ञीयं^२ वज्जेणैव तत्प्रति-
 ष्ठाया मृतुं नुदते^३ स सर्वान् पाशान्त्सर्वान् स्थाणू-
 न्मृत्योरतिमुच्य^४ स्वस्थेवोदमुच्यत^५ स्वस्थेव होतो-
 न्मुच्यते^६ सर्वायुः सर्वायुत्वाय^७ सर्वं मायुरेति य एवं
 वेद^८ ॥ ३ (१४) ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेणानुष्टुभो महिमानं दर्शयितुं मास्थ्या-
 यिका माह—“अग्निर्वै देवानां होतासीत्, तं मृत्युर्बहिष्यव-
 माने ऽसीदत्, सोऽनुष्टुभाज्यं प्रत्यपद्यत, मृत्यु मेव तत्पर्यक्रामत्,
 त माज्ये ऽसीदत्, स प्रउगीष प्रत्यपद्यत, मृत्यु मेव तत्पर्यक्रामत्”-
 इति । पुरा कदाचित्, देवानां यागे अग्निरेव होता अभूत्, ‘तम्’
 अग्निं होतांरं मृत्युः ‘असीदत्’ इत्तुं प्राप्तवान् । कस्मिन् काले ?
 इति, तदुच्यते— बहिष्यवमानास्थे स्तोत्रे प्रातस्सवनसम्बन्धिनि
 “उपास्मै गायता नरः”—इत्यादृगाश्रयणेन सामगैः स्तूयमाने
 सति * । सोऽयं मन्त्रमृत्युप्राप्तिकालः । तदानौ मन्त्रिः मृत्युं परि-
 हर्तुं अनुष्टुप्छन्दस्कया “प्र वो देवायाम्नये”—इत्येतयर्चा आज्य-
 शस्त्रं † प्रारब्धवान् । ‘तत्’ तेनानुष्टुप्-प्रयोगेण सोऽग्निस्तदानौ-
 मेव मृत्युं ‘पर्यक्रामत्’ अतिक्रान्तवान् । ततः “अम्न आ याहि”—
 इत्यादृगाश्रयणेनाज्यस्तोत्रे ‡ (उ० आ० १. १. ४-७.) सामगैः
 स्तूयमाने सति § ‘तम्’ अग्निं मृत्युः ‘असीदत्’ प्राप्तवान् । तदा

* १ भा० ४५३ पृ० ‘†’ द्रष्टव्यम् । ता० ब्रा० ७. १. उ० आ० १.१.१-२ ।

† १ भा० ४५४, ४६६ पृ० द्रष्टव्यम् ।

‡ १ भा० ४४८ पृ० द्रष्टव्यम् ।

§ ‘ततोऽग्निना होषा आज्यशस्त्रं शस्यमाने सति’ ग

‘सः’ अग्निः सृष्टुं परिहर्तुं “वायवा याहि”—इत्यादिकेन सप्त-
द्विचात्मकेन प्रसंगशस्त्रेण * अनुष्ठातुं ‘प्रत्यपद्यत’ प्रारब्धवान् । ‘तत्’
तेन प्रसंगप्रयोगेण तदानीं मेव सृष्टु मतिक्रान्तवान् ॥

इत्थं प्रातस्सवने ऽनुष्टुभं मृत्युपरिहारहेतुत्वेन प्रशस्य माध्य-
न्दिनसवनेऽपि तथा प्रशंसति— “तं माध्यन्दिने पवमाने ऽसौदत्,
सोऽनुष्टुभा मरुत्वतीयं प्रत्यपद्यत, सृष्टु मेव तत्पर्यन्तामत्, तं
माध्यन्दिने ब्रह्मतीषु नाशक्रोत् सक्तुं,—प्राणा वै ब्रह्मत्यः, प्राणानेव
तन्नाशक्रोद् व्यवेतुं; तस्मात्माध्यन्दिने होता ब्रह्मतीषु स्तोत्रियेणैव
प्रतिपद्यते,—प्राणा वै ब्रह्मत्यः, प्राणानेव तदभिप्रतिपद्यते”—इति ।
प्रातस्सवनाभिराकृतो सृष्टुः सामगैः “उद्या ते जात मन्वसः”—
इत्यादिके (उ० आ० १.१.८-१०.) माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रे †
गीयमाने सति, तस्मिन् काले ‘तम्’ अग्निं होतारम् ‘असौदत्’
प्राप्तवान् । तदानीं ‘सः’ अग्निर्होता मृत्युपरिहाराय अनुष्टुप्-
छन्दस्कया “आ त्वा रथम्”—इत्येतयर्चा (सं० ८.१८.१.) मरुत्वतीयं
शस्त्रं ‡ ‘प्रत्यपद्यत’ प्रारब्धवान् । ‘तत्’ तेनानुष्टुप्-प्रयोगेण
तदानीं मेव सृष्टु मतिक्रान्तवान् । माध्यन्दिनपवमानाभिराकृतो
मृत्युर्माध्यन्दिनसवनसम्बन्धिनि मरुत्वतीयशस्त्रे शस्त्रमाने सति,
शंसितार मग्निं होतारं प्राप्स्यामीति विचार्य तत्र ब्रह्मतीच्छन्द-
स्त्रासु ऋक्षु गीयमानासु § ‘तम्’ अग्निं ‘सक्तुं’ प्राप्तुं नाशक्रोत् ।

* १—१५ वृ० द्रष्टव्यम् ।

† ‘एतावता वाव माध्यन्दिनं सवनं पुपुवे, त्रिभिश्च हन्दीभिः पञ्चभिश्च सामभिः ;
यन्माध्यन्दिनेन पवमानेन सुवन्ति, माध्यन्दिन मेव तं सवनं पावयन्ति”—इत्यादि
ता० ब्रा० ७. १—८. ३ ।

‡ तत्र शस्त्रं सुपरिष्ठात् चतुर्धादिषु षट्सु छन्देषु आवासते ।

§ ‘विद्यमानासु’ घ ।

तत्र हेतुरच्यते,— बृहतीच्छन्दस्का ऋचः प्राणस्वरूपा एव ; 'तत्' तेन कारणेन प्राणानेव 'व्यवैतु' वियोजयितुं मृत्युर्नाशकौत् । प्राणाभिमानिभिर्बृहतीभिः प्राणानां रक्षितत्वात् । बृहत्यस्य मरुत्वतीयशस्त्रानन्तरभाविनिष्कवस्त्रशस्त्रे* बहवो विद्यन्ते । तासु सर्वस्मिन्नेव माध्यन्दिने सवने मृत्युप्रवेशं निवारयन्ति । यस्मादेवं बृहत्यो मृत्युप्रवेशं निवारयितुं समर्थाः, तस्मात् माध्यन्दिनप्रयोगे होता बृहतीच्छन्दस्कासु ऋचु स्तोत्रियेष्वेव ढचेन शस्त्रं प्रारभेत । यस्मिंस्तृचे सामगैः स्तोत्रं गीतम्, सोऽयं ढचस्तोत्रियः; तेन ढचेन प्रारम्भे सति तत्रत्यानां बृहतीनां प्राणरूपत्वात् प्राणानेवाभिलक्ष्य शस्त्रप्रारम्भं कृतवान् भवति † ॥

अथ ढतीयसवने मृत्युपरिहारेणानुष्टुभं प्रशंसति— “तं ढतीयपवमाने ऽसीदत्, सोऽनुष्टुभा वैश्वदेवं प्रत्यपद्यत, मृत्यु मेव तत्पर्यङ्कामत्”—इति । त्रिषु पवमानेषु बहिष्यवमानः प्रथमः, माध्यन्दिनपवमानो द्वितीयः, आर्भवपवमानस्तृतीयः । माध्यन्दिनसवने प्रवेष्टुं मशक्तो मृत्युः “स्वादिव्या मदिव्या”—इत्येतस्मिन् (उ० ब्रा० १.१.१५.) आर्भवाख्ये ढतीयपवमानस्तोत्रे ‡ ढतीयसवनमते सामगैर्गीयमाने सति 'तम्' अस्मिं होतारं मृत्युरसीदत् । 'सः' अप्यग्निस्तं वारयितुं मनुष्टुप्-छन्दस्कायां “तत्कवितुर्वृषीमहे”—इत्येतयर्चा (सं० ५. ८२. १.) वैश्वदेवाख्यं शस्त्रं §

* परस्मादिहैव दशमादिषु चतुःखण्डेषु निष्कैवस्य नाम शस्त्रम् ।

† बृहवानुपदं (६ ख०) ऐतद् व्यक्तीभविष्यति ।

‡ “साध्या वै नाम देवा आसन् । — स्वादिव्या मदिव्या प्रसीति ढतीयसवनस्य सेन्द्रत्वात्”—इत्यादि ता० ब्रा० ८. ४, ५ ।

§ एतदुत्तराध्यायीयसप्तमाष्टमखण्डयोरास्त्राख्ये ।

प्रारभत ; तेनानुष्टुप्-प्रयोगेण तदानी मेव मृतुग मतिक्रान्तवान् ।
इत्य मनुष्टुप् सवन्चये शस्ता ॥

अथ यज्ञायज्ञीयाख्यं साम, वैश्वानरीयं सूक्तं च प्रशंसति—
“तं यज्ञायज्ञीये ऽसौदक्ष वैश्वानरीयेणाग्निमाकृतं प्रत्यपश्यत, मृतुग
मेव तत्पर्यक्रामद्,—वज्रो वै वैश्वानरीयं, प्रतिष्ठा यज्ञायज्ञीयं,—
वज्रैश्चैव तत्प्रतिष्ठाया मृतुगं गुदते ; स सर्वान् पाशान्सर्वान्
स्याणून् मृत्योरतिमुच्य स्वस्त्वोवोदमुच्यत,—स्वस्त्वोव होतोऽमुच्यते
सर्वायुः सर्वायुत्वाय”—इति । “यज्ञा यज्ञा वो अग्नये”—इत्यस्या
मृचि (उ० आ० १.१.२०.) उत्पन्नं साम यज्ञायज्ञीयम्* । तस्मात्-
साध्ये तन्नामके स्तोत्रे† सामगैर्गीयमाने सति द्वतीयपवमानान्नि-
राकृतो मृतुगः ‘तम्’ अग्निं होतारं प्राप्तवान् । ‘सः’ अपि अग्निः
होता मृतुगपरिहाराय “वैश्वानराय पृथुपाजसे”—इत्यादिना वैश्वा-
नरीयेण सूक्तेन अग्निमाकृताख्यं‡ शस्त्रं प्रारब्धवान् । तेन सूक्त-
प्रयोगेण तदानी मेव मृतुग मतिक्रान्तवान् । तच्च वैश्वानरीयं सूक्तं
वज्रस्वरूपम्, यज्ञायज्ञीयस्तोत्रं तु प्रतिष्ठायाः समाप्तेर्हेतुः । तस्मात्
सूक्तरूपेण वज्रैश्चैव प्रतिष्ठाया यज्ञसमाप्तेर्मृतुग मग्निर्निराकुरुते ।
‘सः’ तादृशोऽग्निः ‘सर्वान् पाशान्’ मृतुगसम्बन्धिवन्धनरज्जुरूपान्,
तथा मृत्योः सम्बन्धिनः ‘सर्वान् स्याणून्’ काष्ठोपलक्षितगदाद्यायु-
धानि, ‘मृत्योः’ सकाशात् ‘अतिमुच्य’ निवार्य ‘स्वस्त्वोव’ ज्येष्ठैश्च
स्वयं मृतुगसकाशादुन्मुक्तोऽभूत् । अग्निवन्मानुषोऽपि होता तेनैव
प्रकारेण अनुतिष्ठन् सर्वेणायुषा युक्तः ज्येष्ठैश्च मृत्योरुन्मुच्यते ॥

* ऊ० गा० १. १. १४ ।

† “देवा वै—० ते देवा यज्ञायज्ञीय मपश्यन्तेषां यज्ञायज्ञा वै अग्नय इति”—इत्यादि
ता० ब्रा० ८. ६, ७ ।

‡ एतदुत्तराध्यायीयेषु नवमादिषु त्रिषु सूत्रेषु द्रष्टव्यम् ।

अत्र सर्वत्र यो यः पूर्वोऽर्थस्तस्य सर्वस्यार्थवादादेव विधिर्ब्रह्मेयः ।
सोऽयं होतृप्रयोगो * यजमानस्य सर्वायुत्वाय सम्पद्यते ॥

वेदनं प्रशंसति— “सर्वं मायुरेति य एवं वेद”—इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ ३ (१४) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

इन्द्रो वै वृचं हत्वा नास्तृषीति मन्यमानः पराः
परावतो ऽगच्छन्त्य परमा मेव परावत मगच्छन्नुष्टुब्
वै परमा परावद्वाग्वा अनुष्टुप् स वाचं प्रविश्या-
शयन्तं सर्वाणि भूतानि विभज्यान्वैच्छन्तं पूर्वोदुः
पितरो ऽविन्दन्नुत्तर महर्देवास्तस्मात्पूर्वोदुः पितृभ्यः
क्रियन्त उत्तर महर्देवान् यजन्ते ते ऽब्रुवन्नभिषुण्वामैव
तथा वा वन आशिष्ठ मागमिष्यतीति तथेति तेऽभ्य-
षुस्वन्त आ त्वा रथं यथोतय इत्येवैन मावर्तयन्निदं
वसो सुत मभ्य इत्येवैभ्यः सुतकीर्त्या माविरभवदिन्द्र
नेदीय एदिहीत्येवैनं मध्यं प्रापादयन्तागतेन्द्रेण यज्ञेन
यजते सेन्द्रेण यज्ञेन राप्नोति य एवं वेद ॥ ४ (१५) ॥

अथ मरुत्वतीयशस्त्र मारभ्यते, तत्रायं सङ्ग्रहश्लोकः—

“प्रतिपदनुचरावनु प्रगाधो हरिनिहवोऽथ बृहस्पतेर्भुवश्च ।

भ्रुवविधिविहितयोस्तथाय धाव्या वितत मच्च मरुत्वतीये सूक्ते ॥”

—इति । तत्र “आ त्वा रथम्”—इति (सं० ८.६८.१-२.) मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुष्टुप्, तां प्रशंसितु माह— “इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा नास्तृ-
णीति मन्यमानः पराः परावतो ऽगच्छत् ; स परमा मेव परावत
मगच्छदनुष्टुप् वै परमा परावद् ; वाग्या अनुष्टुप् ; स वाचं प्रवि-
श्याशयत्, तं सर्वाणि भूतानि विभज्यान्वेच्छंस्तं पूर्वेंदुः पितरो
ऽविन्दन्नुत्तर महर्हेवास्तस्मात् पूर्वेंदुः पिबन्धः क्रियत, उत्तर मह-
र्देवान् यजन्ते”—इति । इन्द्रः पुरा वृत्रनामान मसुरं * हत्वा
‘नास्तृषि’ नाहं हंसितवान् अस्मि इति मन्यमानः तदीयजीवन-
माशङ्क्य तस्माद्भोतः ‘पराः परावतः’ अभ्यधिका दूरभूमौ रम-
च्छत् । ‘सः’ अयं तावताप्यनुष्टुप् ‘परमा मेव’ अभ्यधिका मेव
‘परावतं’ दूरभूमिं पुनरप्यगच्छत् । अधिकाभ्यो दूरभूमिभ्यो
ऽत्यन्त मधिका दूरभूमिः केति चेत्, सेयं सुच्यते—‘अनुष्टुप् वै
परमा परावत्’ अत्यधिका दूरभूमिः ; तस्या अनुष्टुभि प्रविष्टस्य
चक्षुषा द्रष्टुं मशक्यत्वात् । अनुष्टुप् च वाक्स्वरूपा । ततः स
इन्द्रो वाचं प्रविश्या तत्र शयनं कृतवान् । ‘तम्’ इन्द्रं सर्वाणि
भूतानि सर्वेषु देशेषु ‘विभज्यान्वेच्छन्’ त मन्वेष्टु मेक एकस्मिन्
देशे गतः, अन्यो देशान्तर मित्येतादृशो विभाग इत्यर्थः । ‘तम्’
अन्विष्यमाच मिन्द्रं पितरो यागहोनाः† पूर्वेंदुः ‘अविन्दन्’ अल-
भन्त, देवास्तु ‘उत्तर महः’ उत्तरस्मिन् अहन्यविन्दन् । यस्मादेवं
तस्माद्भोकेऽपि पूर्वेंदुः अमावास्यायां पिबन्धः श्राहं क्रियते,

* ‘वृत्रनामकं देवं’ न ।

† ‘यागादिना’ च ।

‘उत्तर महः’ उत्तरस्त्रिंशद्वहनि प्रतिपदिने दर्शपूर्णमासयागा-
दिना देवान् यजन्ते । इन्द्रस्य रक्षकत्वात् प्रशस्तानुष्टुबिति
तात्पर्यार्थः ॥

अथ मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपत्तृचं* दर्शयति— “तेऽभ्युक्ष-
पुष्पवामैव तथा वाव न आशिष्ठ भागमिच्छतीति, तथेति ; तेऽभ्य-
पुष्पंस्त आ त्वा रथं यद्योतय इत्येवैन मावर्त्तयन्निदं वसो सुत
मन्थ इत्येवैभ्यः सुतकीर्त्या माविरभवदिन्द्र नेदीय एदिहोत्येवैनं
मध्यं प्रापादयन्त”-इति । इन्द्रलज्जावस्थिताः ‘ते’ देवाः परस्पर
मिदं मनुवन्,—‘अभिषुक्षवामैव’ वयं सर्वथा सोमस्याभिषवं कर-
वामः, ‘तथा वाव’ तेनैव प्रकारेण ‘आशिष्ठम्’ आशुतम मतिशीघ्रं
यथा भवति तथा ‘नः’ अस्मान् इन्द्र भागमिच्छतीति । तद्वचन
मङ्गीकृत्य ‘ते’ सर्वे ‘अभ्यपुष्पन्’ अभिषवं कृतवन्तः । तादृशा ‘ते’
देवाः “आ त्वा रथं यद्योतये”—इत्यनेनैव मन्त्रेण (सं० ८.६८.१.)
त मिन्द्र मनुष्टुभः सकाशादभिषवदेशं ‘प्रत्यावर्त्तयन्’ अत्र किञ्चिदा-
वृत्तिवाचकम् “आ वर्त्तयामसि”—इति पदद्वयं श्रूयते, तस्मादर्था-
दिन्द्रस्यावृत्तिरभूत् । “इदं वसो सुत मन्थः”—‘इति’ अस्मिन्
मन्त्रपादे (सं० ८.२.१.) ‘सुतकीर्त्याम्’ अभिषववाचिना सुत-
शब्देनैभ्यो देवेभ्य इन्द्रः ‘आविरभवत्’ प्रकटोऽभूत् । “इन्द्र
नेदीय एदिहि”—इतिमन्त्रगतेन (सं० ८.५३.५) समीपागमन-
वाचिना ‘नेदीयः इहि’-इतिपदद्वयेन ‘एतम्’ इन्द्रं यागदेशमध्यं
प्रापितवन्तः । अनेनार्थवादेन तत्तत्तन्मन्त्रविधिरुच्येयः । एतदेवाभि-
प्रेत्याश्रयायन आह— “मरुत्वतीयं शस्त्रं शंसेदध्वर्यो शीसावो
मिति माध्यन्दिने शस्त्रादिष्वह्नाव आ त्वा रथं यद्योतय इदं

* ‘मन्त्रान्’ च ।

वसो सुत मन्त्र इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदशुचराविन्द्र नेदीय
एदिहीतीन्द्रनिहवः प्रगाथः”-इति (५.१४.२-५.) । येन ढचेन
शस्त्रं प्रारभते, सोऽयं ढचः प्रतिपदुच्यते ; तदनन्तरभावी ढचोऽनु-
चरः । अत्र “आ त्वा रथम्”-“इदं वसो”-इत्येतादृशी प्रतिपद-
शुचरी द्रष्टव्यौ । तत ऊह मिन्द्रनिहवाख्यः “इन्द्र नेदीयः”-इति
प्रगाथः, ऋगहयामकी द्रष्टव्य इत्यर्थः ॥

वेदनं प्रशंसति— “आगतेन्द्रेण यज्ञेन यजते, सिन्द्रेण यज्ञेन
राज्ञोति य एवं वेद”-इति । आगत इन्द्रो यस्मिन् यज्ञे,
सोऽयं आगतेन्द्रः ; वेदिता तादृशेन यज्ञेन यजते, तथेन्द्रसहितेन
यज्ञेन समृद्धो भवति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१५) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

इन्द्रं वै वृचं जघ्निवांसन्नास्तृतेति मन्यमानाः
सर्वा देवता अजहुस्तं मरुत एव स्वापयो नाजहुः
प्राणा वै मरुतः स्वापयः प्राणा इवैनं तं नाजहुस्तं
आदेपो ऽच्युतः स्वापिमान् प्रगाथः अस्यत आ स्वापे
स्वापिभिरित्यपि ह यद्वैन्द्र मेवात ऊहं इन्द्रः शस्यते

तच्च सर्वं मरुत्वतीयं भवत्येष चेदच्युतः स्वापिमान्
प्रगाथः शस्यत आ स्वापे स्वापिभिरिति ॥ ५ (१६) ॥

पूर्वोक्त मिन्द्र नेदीय इत्यादिकं प्रगाथं शंसितु माध्यायिका
माह— “इन्द्रं वै वृत्रं जघ्निवांसं नास्तृतेति मन्यमानाः सर्वा
देवता अजहुस्तं मरुत एव स्वापयो नाजहुः ;—प्राणा वै मरुतः
स्वापयः, प्राणा हेवैनं तं नाजहुस् ; तस्मादेषो ऽच्युतः स्वापिमान्
प्रगाथः शस्यत आ स्वापे स्वापिभिरिति”—इति । इन्द्रो यदा
वृत्रं हतवान्*, तदा त मिन्द्रं सर्वा देवताः ‘अजहुः’ परित्यक्तवन्तः ।
कीदृश्यो देवताः ? ‘नास्तृतेति’ न हिंसितवानिन्द्र इति मन्य-
मानाः । वृत्रस्वातिप्रौढशरीरत्वात् प्रहारमात्रेणासौ न मृत
इति देवतानां भ्रान्तिः । इतरदेवताभिः परित्यक्तं ‘तम्’ इन्द्रं
‘मरुत एव नाजहुः’ न परित्यक्तवन्तः । तद्विशेषणं ‘स्वापयः’—
इति, सुषुप्तिकालेऽपि वर्त्तमाना इत्यर्थः । स्वापिशब्दार्थः सुप्तैव
प्रदर्श्यते—‘प्राणा वै’ देहमध्ये वर्त्तमानाः प्राणा एव ‘स्वापयो
मरुतः’ स्वापकालानुवर्त्तिनो वायवः । प्राणानां तत्कालानुवृत्ति
माथर्वणिकाः प्रश्नोत्तराभ्यां मामनन्ति—“भगवन्नेतस्मिन् पुरुषे
कानि स्वपन्ति ? कान्यस्मिन् जाग्रति ?”—इति (प्र० उप०
४.१.) प्रश्नः । “प्राणान्नय एवैतस्मिन् पुरे जाग्रति”—इति
(प्र० उप० ४.३.) उत्तरम् । एवंविधा यस्मात् प्राणरूपा मरुत
एवैनं मिन्द्रं तदानीं न परित्यक्तवन्तः ‘तस्मात्’ कारणात् ‘एषः’
“इन्द्र नेदीयः”—इत्यादिकः (सं० ८.५.३.५.) ‘स्वापिमान् प्रगाथः’
‘अच्युतः’ मरुत्वतीयशस्त्रे सर्वथाप्यपरित्यक्तः शस्यते । स्वापि-शब्दो

* “तत्रोपमाघेन युद्धवर्षा भवन्ति”—इति च नि० २.५.२ ।

यस्मिन् प्रगाथेऽस्ति, सोऽयं स्वापिमान्;—“आ स्वापे स्वापिभिः”—
इत्थं पादो ऽस्मिन् प्रगाथे आन्नायते, तस्मादयं स्वापिमान् ॥

इत्थं मिन्द्रनिहवाख्यं प्रगाथं प्रशस्य पुनरपि प्रकारान्तरेण
त मेव प्रशंसति— “अपि ह यदैन्द्र मेवात ऊर्ध्वं ऊर्ध्वः शस्यते,
तच्च सर्वं मरुत्वतीयं भवत्येष चेदच्युतः स्वापिमान् प्रगाथः शस्यत
आ स्वापे स्वापिभिरिति”—इति । ‘अपि ह’ अपि च ‘अतः’ एतत्-
प्रगाथशंसनादूर्ध्वं मन्त्रमरुत्वतीयशस्त्रे ‘यदैन्द्र मेव ऊर्ध्वः’ इन्द्र-
सम्बन्धेन ऊर्ध्वः-शब्दोपलक्षितो मन्त्रः शस्यते, ‘तच्च सर्व’ तदपि
मन्त्रजातं मरुत्वतीयं शस्त्रं भवति । एष चेदित्यादिना तत्र युक्ति-
रुच्यते— “आ स्वापे स्वापिभिः”—इतिपादोपेतत्वेन ‘स्वापिमान्’
एष प्रगाथः ‘अच्युतश्चेत्’ अपरित्यक्तश्चेत्, तदा मरुत्वतीयं भवति ;
स्वापिशब्दाद्यानां मरुतां प्रतिपादकत्वादित्यर्थः । सोऽयं प्रगाथः
शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः * ॥ ५ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१६) ॥

* यद्यप्ययं मपि प्रगाथः कश्चित् कश्चित् शाकलशास्त्रीयसंहितापुस्तकेऽपि बालखिल्यान्-
र्गतत्वेन दृश्यते, तथा सुद्वितीय व्याख्यमूलरभङ्गेन ; परं नैव शाकलशास्त्रीयोऽपि लयं वाष्कल-
शास्त्रीयः । अतएव शाकलसंहिताव्याख्यानं वेदार्थप्रकाशे न व्याख्यातं तद्वाल्खिल्यं काश्य-
पेतेन सायणाचार्येण ; तथैवेहापुनः ‘शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः’—इति ।

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

ब्राह्मणस्य त्वं प्रगाधं शंसति^१ बृहस्पतिपुरोहिता
 वै देवा^२ अजयन्तस्वर्गं लोकं^३ व्यष्टिंल्लोके ऽजयन्त^४
 तथैवैतद्यजमानो^५ बृहस्पतिपुरोहित एव जयति^६
 स्वर्गं लोकं व्यष्टिंल्लोके जयते^७ तौ वा एतौ प्रगाथा-
 वस्तुतौ सन्तौ^८ पुनरादायं शस्येते^९ तदाहुयन्त्र
 किञ्चनास्तुतं सत्युनरादायं शस्यते^{१०} ऽथ कस्मादेतौ
 प्रगाथावस्तुतौ सन्तौ^{११} पुनरादायं शस्येते इति^{१२}
 पवमानोक्त्यं वा एतद्यन्मरुत्वतौयं^{१३} षट्सु वा अत्र
 गायत्रीषु स्तुवते^{१४} षट्सु बृहतीषु^{१५} तिसृषु^{१६} त्रिष्टुप्सु^{१७}
 स वा एष त्रिच्छन्दाः^{१८} पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमान-
 स्तदाहुः कथं त एष त्रिच्छन्दाः पञ्चदशो माध्यन्दिनः
 पवमानो ऽनुशस्तो भवतीति^{१९} ये एव गायत्र्या उत्तरे
 प्रतिपदो^{२०} यो गायत्रो ऽनुचरस्ताभिरेवास्य गायत्रो-
 ऽनुशस्ता भवन्ते^{२१} ताभ्या मेवास्य प्रगाथाभ्यां बृहत्यो
 ऽनुशस्ता भवन्ति^{२२} तासु वा एतासु बृहतीषु^{२३} सामगा
 रौरवयौधाजयाभ्यां पुनरादायं स्तुवते^{२४} तस्मादेतौ
 प्रगाथावस्तुतौ सन्तौ^{२५} पुनरादायं शस्येते^{२६} तच्छस्त्रेण
 स्तोत्र मन्वेति^{२७} ये एव त्रिष्टुभौ धाय्ये^{२८} यत् चैष्टुभं
 निविहानं^{२९} ताभिरेवास्य त्रिष्टुभो ऽनुशस्ता भवन्ते^{३०}

मु हास्यैष चिच्छन्दाः पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानो
ऽनुशस्तो भवति य एवं वेद ॥ ६ (१७) ॥

अथाभिन्नरत्नतीये शक्ने “प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिः”—इत्यादिकं
प्रगाथं (सं० १.४०.५.) विधत्ते— “ब्राह्मणस्पत्यं प्रगाथं शंसति”
—इति । इयोर्ऋचोः समूहः प्रगाथः । तथा चाश्वलायन आह—
“द्वचः प्रतिपदनुचरा इचाः प्रगाथाः”—इति (५.२४.७.) । ऋग्वेद
सिवानुष्ठानकाले द्वचरूपेण प्रप्रथ्यते, तस्मादयं प्रगाथ इत्युच्यते * ॥

विहितं ब्राह्मणस्पत्यं प्रशंसति— “बृहस्पतिपुरोहिता वै देवा
अजयन्स्वर्गं लोकं व्यस्मिंल्लोके ऽजयन्त, तथैवैतद्यजमानो बृह-
स्पतिपुरोहित एव जयति स्वर्गं लोकं व्यस्मिंल्लोके जयते”—इति ।
योऽयं प्रगाथे ब्रह्मणस्पतिरान्नातः, सोऽयं बृहस्पतिः ; तस्य
ब्राह्मणजातिसामित्वात् । स च बृहस्पतिः पुरोहितो येषां देवानां
ते ‘बृहस्पतिपुरोहिताः’ । तथा च श्रुत्यन्तरे समान्नातम्— “बृह-
स्पतिर्देवानां पुरोहित आसीत्”—इति । पौरोहित्यसिद्ध्यर्थं मेव
चतुर्विंशतिरात्रनामकं सच मन्वतिष्ठत् । तदपि श्रुत्यन्तरे एवा-
न्नातम्— “बृहस्पतिरकामयत अस्मै देवा दधीरन् गच्छेयं
पुरोधा मिति, स एतं चतुर्विंशतिरात्र मपश्यत्”—इति (तै०
सं० ७. ४. १. १.) ! तादृशा बृहस्पतिपुरोहिता देवा अनेन
प्रगाथेन स्वर्गं लोकं जित्वा भूलोकेऽपि विजयं प्राप्ताः । तथैव
तत्पाठेनेदानौत्तनोऽपि यजमानो ‘बृहस्पतिपुरोहित एव’ बृह-
स्पत्यनुग्रहयुक्त एव सन् लोकद्वयं जयति ॥

* सा० सं० भा० सू० २५-२८ प्र० २० ।

† “व्यस्मिंश्चि देवा बृहस्पतिपुरोहिताः”—इति श्रुतं ब्रा० १२. ८. २. २८ ।

अत्र किञ्चिद्विद्य सुज्ञावयति— “तौ वा एतौ प्रगाथावस्तौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते ; तदाहुर्यत्र किञ्चनास्तुतं सत् पुनरादायं शस्यते ; ऽय कस्मादेतौ प्रगाथावस्तौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते ? इति”—इति । समान्नाते द्वे एव ऋचौ प्रग्रथनेन ढचरूपतया सम्पदेते । प्रग्रथनप्रकार उच्यते—“प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिः”—इत्येषा बृहती-च्छन्दस्का ; द्वादशाक्षरेण तृतीयपादेनाष्टाक्षरेणान्यैर्युक्ततया षट्-त्रिंशदक्षरसम्पत्तेः । सेय ऋक् सक्तत् पठनीया, पुनरपि तत्रत्य मष्टाक्षरं चतुर्थपादं द्विरात्राय षोडशाक्षरोऽर्द्धः सम्पादनीयः । उत्तरस्था ऋचि प्रथमपादो द्वादशाक्षरः, द्वितीयपादोऽष्टाक्षरः ; एतत् सर्वं मिलित्वा द्वितीया बृहती सम्पद्यते । तत्रत्य मन्त्रिम मष्टाक्षरं पादं द्विरभ्यस्य समान्नाते उत्तरार्धे द्वादशाक्षरं प्रथमपाद मष्टाक्षर सुत्तरपादं च पठित्वा तृतीया बृहती सम्पादनीया । अय मेव प्रग्रथनप्रकारः “इन्द्र नेदीय एदिहि”—इत्यत्रापि प्रगाथे (६८ पृ०) योजनीयः । तावेतौ प्रगाथौ ‘पुनरादायं’ पुनः-पुनः पठित मेव पाद मादाय शस्येते । सामगैस्तु माध्यन्दिनपवमाने प्रगाथावेतावस्तौ * । तैरस्तुतयोः होत्रा शंसन मयुक्तम् ; न ह्यन्यत्र क्वचिदपि सामगैरस्तुतं मन्त्रजातं पुनः-पुनरादायं शस्यमानं दृष्टम् । एवं सति कस्मात्कारणादस्तुतयोरत्र शंसन मिति चोद्यवादिन आहुः ॥

एतद्विद्य मवस्थाय परिहार मनुज्ञैव चोद्यान्तर सुज्ञावयति— “पवमानोक्तं वा एतद्यन्मरुत्वतीयं षट्सु वा अत्र गायत्रीषु सुवते, षट्सु बृहतीषु, तिसृषु त्रिष्टुप्सु, स वा एष त्रिच्छन्दाः, पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानस्तदाहुः कथं त एष त्रिच्छन्दाः पञ्चदशो

* ‘प्रगाथावेतौ न स्तुतौ’ च ।

माध्यन्दिनः पवमानो ऽनुशस्तो भवतीति”-इति । महत्त्वतीयशक्त्वं यदस्ति, तत् ‘एतत्’ ‘पवमानोक्त्यं’ माध्यन्दिनपवमानसम्बन्धिं यजन्म् । ‘अथ’ माध्यन्दिनपवमानशक्त्वे “उवा ते जातम्”-इत्यादिषु ‘षट्सु नायचौषु’ प्रथमं सुवते* । ततः “पुनानः सोम”-इत्यादिषु ‘षट्सु बृहतीषु’ सुवते † । यद्यप्ययं दृष्टान्तकः प्रगाथः, तथापि पूर्वोक्तन्यायेन प्रपञ्च्य (७२६० ५पं०) तिस्रो बृहत्त्वः सम्पादनीयाः । तासु च रौरवसाम प्रागुद्गातव्यम्, तत उपरि यौधाजयं साम गातव्यम्; एवं सति तिस्रो बृहत्त्वः सामद्वयार्थं द्विरावर्त्तमानाः षट् सम्पद्यन्ते । तथा “प्र तु ब्रुव”-इत्यादिषु (उ० चा० १.१.१०.१-२.) ‘मिच्छन् चिदुप्सु’ सुवते ‡ । एवं सति स एष

* ऋन्दीगात्वायै ‘उवा ते जातम्’-इति, ‘स न इन्द्राय’-इति, ‘एना विजानि’-इति, ऋक्षयासां समुहं मेवं ब्रूयं सक्तं मावात मसि (उ० चा० १.१.८.१-२.) । तत्र ‘नायमेव स्तुत्वा’-इत्यादि ब्राह्मचर्यासनात् (ता० ब्रा० ७.१.११.) अग्निष्टोमीयमाध्यन्दिनपवमाननियन्तये ‘नायच’ नाम साम गातव्यं भवति । तत्स्वरूपम् अनुसुखा-दुःखाद्विषयीनादिदर्शनाभावजन्यम्, प्रकाशितञ्च तन्मया सामसंयुक् । ततस्त्वमेव दृष्टान्तकं सक्तं मात्रित्वं ‘निधनवता सुवति’-इत्यादिब्राह्मचर्यासनात् (ता० ब्रा० ७.१.१२.) तदर्थं मेव ‘चामद्वीयच’ नाम साम च गातव्यं भवति । तदेव ऋक्षगानयन्त्यादिनां साम । तदित्यं नायचामद्वीयवसामद्वयार्थं द्विरावर्त्तमानासासिच एव ऋचः षट् सम्पद्यन्ते ।

† अस्ति ऋन्दीगात्वायै ‘पुनानः सोम’-इति, ‘दुष्टान् ऊर्ध्वदिव्यम्’-इति, ऋक्षयात्मकं मेवं सक्तम् (उ० चा० १.१.८.१, २.) । तत्र ‘एडेन बृहती मारभन्ते’-इत्यादिब्राह्मचर्यासनात् (ता० ब्रा० ७.१.१४.) अग्निष्टोमीयमाध्यन्दिनपवमाननियन्तये ‘रौरव’ नाम साम गातव्यं भवति । श्रूयते च तद्बृहन्ते (१.१.२.) । ततस्त मेव दृष्टान्तं सक्तं मात्रित्वं ‘तथापि चिच्छिन्नम्’-इत्यादिब्राह्मचर्यासनात् (ता० ब्रा० ७.१.१७.) तदर्थं मेव ‘यौधाजयं’ नाम साम च गातव्यं भवति । तदपि श्रूयते तत्रैव तत उत्तरम् (ऊ० गा० १.१.२.) ।

‡ ‘चौश्रम’-नामेति शेषः । तत्र श्रूयते यौधाजयानन्तरं मेव (ऊ० गा० १.१.४.) । ‘निधनवन्तो भवति’-इत्यादि च तद्विधायकं ब्राह्मणम् (७.१.२३.) ।

माध्यन्दिनपवमानः 'चिच्छन्दाः' भवति * ; गायत्री-हृत्ती-चिहुं-
 कृपाणां चयाणां छन्दसां सङ्गावात् । तथा स पवमानः पञ्चदश-
 स्तोमोपेतः । तस्य च स्तोमस्य प्रकारः छन्दोगब्राह्मणे एव मान्ना-
 यते— “पञ्चभ्यो हिङ्गरोति, स तिसृभिः स एकया स एकया,
 पञ्चभ्यो हिङ्गरोति स एकया स तिसृभिः स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्ग-
 रोति स एकया स एकया स तिसृभिः”—इति (ता० ब्रा० ३.४.१.) ।
 अस्याय मर्यः—तृचात्मक मेकं सूक्तं चिरावर्त्तनीयम् । तत्र प्रथमा-
 हृत्ती प्रथमाया ऋचस्त्रिरभ्यासो विधेयः, द्वितीयाहृत्ती मध्य-
 मायाः, तृतीयाहृत्ती चरमायाः । एवं प्रतिज्ञात्र साहस्राभिः
 पञ्चदशभिः ऋग्भिरुपेतत्वात्पञ्चदशस्तोम इति । एवं सत्यत्र चोद्य-
 वादिन आहुः,— हे होतः ! ते 'एषः' यथोक्तलक्ष्यः 'पवमानः'
 कथं भरुत्वतीयशस्त्रेणानुशस्तो भवति ? अनुशंसनं चान्याय्यम् ;
 “यथा वाव स्तोत्र मेवं शस्त्रम्”—इतिन्यायात् । अतो ऽत्र स्तोत्र-
 शस्त्रयोर्वैलक्षण्य मयुक्त मिति चोद्यान्तरम् ॥

तत्र द्वितीयस्य चोद्यस्य तावदुत्तरं दर्शयति—“ये एव गायत्र्या-
 उत्तरे प्रतिपदो यो गायत्री ऽनुचरस्ताभिरेवास्व गायत्र्योऽनुशस्ता
 भवन्तोऽताभ्या मेवास्व प्रगाथाभ्यां वृहत्सोऽनुशस्ता भवन्ति”—इति ।
 “आ त्वा रथम्”—इत्यस्मिन्नरुत्वतीयशस्त्रस्य (३५ पृ०) प्रतिपदूपे
 तृचे प्रथमा ऋगनुष्टुबेव, 'उत्तरे' प्रतिपदूपे हे ऋचौ गायत्री
 विदेते ; यद्यान्यः “इदं वसो सुत मन्त्रः”—इति (३६ पृ०) अनु-
 चराख्यसूचो गायत्रः ; 'ताभिरेव' पञ्चभिर्गायत्रीभिः 'अस्व' होतुः

* “माध्यन्दिनं सवनं पुषे विभिष छन्दोभिः पञ्चभिष सामभिः”—इति ता० ब्रा०
 ७.३.२ । गायत्रीचिहुं हृत्तीभिश्छन्दोभिः, गायत्र्याहृत्तीयवरीयवीषाज्यवीषनैः साम-
 निरित्यर्थः ।

पवमानस्तोत्रगता गायत्री ऽनुगृह्णा भवन्ति । “इन्द्र नीदीयः”—
इति (६६ पृ०) योऽय मिन्द्रनिहवः प्रगाथः, यश्च “प्र नूनं ब्रह्मच-
र्यतिः”—इति (७१ पृ०) ब्राह्मचर्यस्थः प्रगाथः, ‘एताभ्याम्’ उत्त-
राभ्यां * पवमानस्तोत्रगताः ‘हृहत्वः’ अनुगृह्णा भवन्ति ; प्रयथ-
नेन हृहतीसम्पादनस्योभयत्र सम्मानत्वात् ॥ यत् त्रिष्टुभा मनुशंसनं
तदुपरिष्ठादभिधास्यते (१० पं०) ॥

अथ प्रसङ्गात् प्रथमचोद्यस्यापि (७२ पृ० १ पं०) परिहारं दर्शयन्
पुनःपुनरादानस्यानुशंसनं दर्शयति— “तासु वा एतासु हृहतीषु
सामगा रौरवयौधाजयाभ्यां पुनरादायं सुवते ; तस्मादेतौ प्रगाथा-
वस्तुतौ सन्तौ पुनरादायं शस्येते, तच्छस्त्रेण स्तोत्रं मन्येति”—
इति । “पुनानः सोम”—इत्यस्मिन् प्रगाथे या हृहत्वः प्रयथनेन
सम्पादिताः, ‘तासु’ एतासु हृहतीषु रौरवास्थेन यौधाजयास्थेन च
साञ्जा पुनः-पुनः पठितः मेव षाद मादायादाय सुवते ; तस्मात्
‘एतौ’ इन्द्रनिहव-ब्राह्मचर्यस्थप्रगाथौ सामगैरनुतावपि सन्तौ
होत्रा पुनः-पुनः पठित मेव पाद मादायादाय शस्येते । तथा च
सत्यं होता स्वकीयेन शस्त्रेण स्तोत्रं मनुगच्छति ॥

इदानीं त्रिष्टुभा मनुशंसनं दर्शयति— “ये एव त्रिष्टुभौ
धाय्ये, यत् त्रैष्टुभं निविष्टानं, ताभिरिवास्त्र त्रिष्टुभोऽनुगृह्णा भवन्ति”
—इति । यथा सामिधेनीषु प्रक्षिप्यमाणानां † मृचां धाय्येति
सञ्ज्ञा ‡, एव मन्त्रापि । तथा सति “अग्निर्नेता भग इव क्षिती-
नाम्”—इत्येका (सं० ३.२०.४.) धाय्या, “त्वं सोम क्रतुभिः”—इत्य-
परा (सं० १.८१.२.), ‘ये एव’ त्रिष्टुपकृन्दस्ते धाय्ये विद्येते, यश्च
त्रिष्टुपकृन्दस्ते “जनिष्ठा उग्रः”—इत्यादिकं (सं० १०.७३.१.)

* उभ्याम् च ।

† प्रक्षेपणीयानां च ।

‡ १ भा० २३५० ३० ।

‘निविद्वान्’ सूक्तम्,—निवित्पदानि धीयन्ते निश्चिप्यन्ते यस्मिन्
सूक्ते तत् निविद्वानम् ; ‘ताभिरेव’ सूक्तगताभिर्धाय्यासहिताभि-
स्त्रिष्टुभिः ‘अस्य’ होतुः स्तोत्रगताः ‘त्रिष्टुभः’ अनुश्रव्या भवन्ति ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति— “एव मु हास्यैष त्रिष्टुभः पञ्च-
दशो माध्यन्दिनः पवमानो ऽनुश्रव्यो भवति य एवं वेद”—
इति ॥ ६ ॥

इति श्रीमन्मायवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ ६ (१७) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

धाय्याः शंसति^१ धाय्याभिर्वै^२ प्रजापतिरिमां-
ल्लोकानधयद्वा^३ यं काम मकामयत^४ तथैवैतद्यजमानो
धाय्याभिरेवेमांल्लोकान् धयति^५ यं यं कामं कामयते
य एवं वेद^६ यदेव धाय्याः^७ यच यच वै देवा यज्ञस्य
च्छिद्रं^८ निरजानंस्तद् धाय्याभिरपिदधुस्तद् धाय्यानां
धाय्यात्वं^९ मच्छिद्रेण हास्य यज्ञेनेष्टं^{१०} भवति य एवं
वेद^{११} यद्वैव धाय्याः^{१२} स्थूमहै तद्यज्ञस्य यद्वाय्यास्तद्यथा
सूच्या वासः सन्दधदियादेव मेवैताभिर्यज्ञस्य^{१३} छिद्रं^{१४}
सन्दधदति य एवं वेद^{१५} यद्वैव धाय्याः^{१६} तान्यु वा

एतान्मुपसदा मेवोक्त्यानि यद् धाय्या अग्निर्नेते-
 त्वाग्नेयी प्रथमोपसत्तस्या एतदुक्त्यं^१ त्वं सोमकृतुभि-
 रिति सौम्या द्वितीयोपसत्तस्या एतदुक्त्यं^२ पिन्वन्यप
 इति वैष्णवी तृतीयोपसत्तस्या एतदुक्त्यं^३ यावन्तं^४ इ
 वै सौम्येनाध्वरेखेष्टा लोकां जयति^५ त मत एकैकयोप-
 सदा जयति य एवं वेद^६ यच्चैवं विद्वान् धाय्याः
 शंसति^७ तद्वैक आहुस्तान्वो मह इति शंसेदेतां वाव
 वयं भरतेषु शस्यमाना मभिव्यजानीम इति वदन्त
 स्तत्तन्नादृत्यं^८ यदेतां शंसेदौश्वरः पर्जन्योऽवष्टीः^९ *
 पिन्वन्यप इत्येव शंसेदृष्टिवनि पदं मरुत इति मारुत
 मत्वं न मिहे वि नयन्तीति विनीतवद्यद्विनीतवत्तद्वि-
 क्रान्तवद्यद्विक्रान्तवत्तद्वैष्णवं^{१०} वाजिन मितीन्श्रो वै
 वाजी^{११} तस्यां वा एतस्यां चत्वारि पदानि^{१२} वृष्टिवनि
 मारुतं वैष्णवं मैन्द्रं^{१३} सा वा एषा तृतीयसवनभाजना
 सती^{१४} मध्यन्दिने शस्यते^{१५} तस्याद्देदं भरतानां पशवः^{१६}
 सायज्ञोष्ठाः सन्तो^{१७} मध्यन्दिने सङ्गविनी मायन्ति^{१८} सो
 जगतौ जागता हि पशव आत्मा यजमानस्य मध्य-
 न्दिनस्तद्यजमाने पशून् दधाति^{१९} ॥ ७ (१८) ॥

मरुत्वतीयशस्त्रे प्रवेपणीया ऋचो विधत्ते— “धाय्याः शंसति”

* ‘अवष्टीः’ क, ख ।

—इति । “अग्निर्मेता”—इत्येका (सं० १.२०.४.), “त्वं सोम क्रतुभिः”—इति द्वितीया (सं० १.६१.२.), पितृव्यपः”—इति तृतीया (सं० १.६४.६.) ; ताः शंसेत् ॥

तासां प्रशंसा माह— “धाव्याभिर्वै प्रजापतिरिमांलोकान् धयद् यं यं कामं मकामयत्”—इति । पुरा प्रजापतिर्यं यं लोकं कामितवान्, तानिमान् लोकानुक्ताभिर्धाव्याभिः ‘अधयत्’ अपि-
मत् । लोकशब्देन जलम् । * * *

वेदनं प्रशंसति— “तथैवेतद्यजमानो धाव्याभिरिवेमांलोकान् धयति यं यं कामं कामयते य एवं वेद यदेव धाव्याः”—इति । या एवोक्ता धाव्याः सन्ति, ताभिर्वेदिता यजमानः कामितं लोकं धयति ॥ अत्र धयत्याभिरिति ‘धाव्या’-शब्दनिर्वचनं मर्यादशितम् ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसा माह— “यत्र यत्र वै देवा यज्ञस्य ऋद्रं निरजानंस्तद्धाव्याभिरपिदधुस्तद्धाव्यानां धाव्यात्वम्”—इति । यज्ञ-
सम्बन्धिनि यस्मिन्-यस्मिन्नङ्गे ‘ऋद्रं’ वैकथ्यं देवा निर्ग्रातवन्तः, ‘तत्’ ऋद्रं धाव्याभिः ‘अपिदधुः’ आच्छादितवन्तः ॥ तस्मादध-
त्याभिरिति व्युत्पत्त्या धाव्यात्वं सम्प्रकम् ॥

वेदनं प्रशंसति— “अच्छिद्रेण हास्य यज्ञेनेष्टं भवति य एवं वेद यदेव धाव्याः”—इति । ‘यदेव’—इत्यत्र योज्यं मुकारः, सोऽयं पूर्वोक्तं फलेन समुच्चयार्थः ;— न केवलं पूर्वं फलं किं त्विदं मपो-
त्यर्थः । अत्र पूर्ववत् भुक्तिः प्रशंसाद्योतनार्था ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “स्मृह्यै तद्यज्ञस्य यद्धाव्या-
स्तद्यथा सृष्ट्या वासः सन्दधदियादेव भवेताभिर्यज्ञस्य ऋद्रं
सन्दधदिति य एवं वेद यदेव धाव्याः”—इति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “तान्यु वा एतान्युपसदा

मिवोक्तानि यथाऽऽः ; अग्निर्नेतेत्याग्नेयी प्रथमोपसत्, तस्या
एतदुक्तं ; त्वं सोमक्रतुभिरिति, सौम्या द्वितीयोपसत्, तस्या
एतदुक्तं ; पिबन्त्यप इति, वैष्णवी तृतीयोपसत्, तस्या
एतदुक्तम्—इति । उपसदा मर्यादादे अभिरनीकं, सोमः शस्त्रं,
विष्णुस्तेजो मिति प्रस्तुत्य अग्न्यादिदेवताकास्तिस्र उपसदः
समान्वाताः* ; अत्रापि ‘अग्निर्नेता’-इत्यादयस्तद्देवताका एव
धाव्याः श्रुताः । एकैका धाव्या एकैकस्य उपसदः शस्त्रम् ॥

उक्तार्थवेदनं, तत्पूर्वकं शंसनं च प्रशंसति— “यावन्तं ह वै
सौम्येनाध्वरेष्टा लोकां जयति, तं मत एकैकयोपसदा जयति,—अ
एवं वेद, यच्चैवं विद्वान् धाव्याः शंसति”—इति । वेदिता शंसिता
अ एकैकधाव्यारूपयोपसदा कृत्स्नं सोमयागफलं प्राप्नोति । उप-
सद्व्यवस्थितत्वेनाभिहितत्वादुपसत्त्वोपचारः ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपक्षं सुपन्थस्यति— “तद्वैकं षाड्विंशतान् मङ्ग
इति शंसेदेतां वाव वयं भरतेषु शस्यमाना मभिव्यजानीम इति
वदन्तः”—इति । ‘तद्वै’ तद्वै तृतीयधाव्याविषये केचिदेव माहुः,—
“तान्वी मङ्गो भरतः”—इत्येतां (सं० २. ३४. ११.) वैष्णवीं
तृतीयां धाव्यां शंसेत्, न तु “पिबन्त्यपः”—इत्येताम् (७८ पृ०) ।
तत्रापपत्तिं चैव माहुः,—विभक्तिं फल मिति भरो यन्नः, तं भर-
तन्वन्तीति ‘भरताः’ ऋत्विजः ; तेषु पूर्वकालीनेषु “तान्वी मङ्गः”—
इत्येता मिवैव शस्यमानां वयं मभिव्यजानीम इति स्वानुभव
मितरेषा मग्रे वदन्तस्तं पूर्वपक्षं माहुः ॥

तं निराचष्टे— “तत्तन्नादृत्यम्”—इति । तद्विषयं तत्कृतं
नादरणीयम् । त्रिपक्षे वाचकं दर्शयति— “यदेतां शंसेद्विभक्तः

पर्जन्यो ऽवष्टीः”—इति । ‘यत्’ यदि होता “तान्यो महः”—इति ‘एताम्’ कचं ग्रंसेत्, तदानीं ‘पर्जन्यः’ मेघः स्वस्वकालेषु ‘अवष्टीः’ ईश्वरः’ वृष्टिरादित्यं कर्तुं समर्थो भवति,— वृष्टिर्न भवेत् ; वृष्ट्य-
नुरूपाणां पदानां तस्या मृच्चभावादित्यर्थः ॥

सिद्धान्तं दर्शयति— “पिबन्त्यप इतोऽव ग्रंसेद्”—इति । इयं मेघ धाव्या, न तु “तान्यो महः”—इत्यादिकापि । अत्र विहिताया मृचि वृच्चानुकूलपदसङ्गावं दर्शयति— “वृष्टिवनि पदं, मरुत इति मारुतम्, अत्वं न मिहे वि नयन्तीति विनीतवद्,— यद्विनीतवत्, तद्विक्रान्तवद्,—यद्विक्रान्तवत्, तद्वैष्णवं, वाजिन मितौन्द्रो वै वाजी ; तस्यां वा एतस्यां चत्वारि पदानि,—वृष्टिवनि, मारुतं, वैष्णवम्, ऐन्द्रम्”—इति । अत्रा ‘पिबन्त्यपः’—इति पदं श्रूयते, तत् सेचनार्थम् ; ‘पिवि सेचने’—इत्यस्मात् (आ० ५८८) धातोऽवत्य-
त्वात् । ‘मारुतः’—इति मारुतं पदम्, तदपि वृच्चानुकूलम् ; पुरोवातस्य वृच्चङ्गत्वात् । “अत्वं न मिहे वि नयन्ति वाजिनम्”—इति तृतीयपादे विनीतवत्पदं मस्ति ; ‘वि नयन्ति’—इत्यस्य नयतिधातुजन्यत्वात् । तेन च विनयेन वृष्टिपातनं सञ्चते । किञ्च यद्विनीतवत्पदम्, तद्विक्रान्तवदित्यसु मर्यमाचष्टे ; धातूनां मनेकार्थत्वात् । तथा सति यद्विक्रान्तवत्पदम्, तद् ‘वैष्णवं’ विष्णुसम्बन्धि ; “इदं विष्णुर्विचक्रमे”—इति (सं० १. २२. १७.) श्रुत्यन्तरात् । तथा सति वैष्णव्यास्तृतीयस्या उपसदः सम्बन्धनं मपि भवतीत्यर्थः । तस्मिन्नेव तृतीयपादे ‘वाजिनम्’—इति

* वृक्षोऽसि रूपम् (पा० १.४.८) ।

† “पिबन्त्यापी मरुतः सुदानवः पयो वृत्तवद् विद्वेष्यामवः । अत्वं न मिहे वि नयन्ति वाजिनं सुप्तं दुष्टनि क्षणयन् मचितम् ॥”—इति (सं० १.६४.६.) एतस्या मृचि ।

पदं विद्यते, तन्नेन्द्रो वाजिशब्दार्थः ; इष्टिद्वाराद्यप्रदत्तेन वाजीऽन्व
मस्मादस्तीति निर्वक्तुं शक्यत्वात् । उक्तेन प्रकारेण ‘तस्वाम्’ एवै-
तस्वाम् “पितृवन्धपः”—इत्यृचि चत्वारि पदानि इष्टेरनुकूलानि,
—इष्टिवनि, माहृतं, वैश्ववम्, ऐन्द्रं चेति * । तस्मादत्र पूर्वोक्त-
दोषो नास्तीत्यर्थः ॥

पुनरप्येता मृचं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“सा वा एषा
तृतीयसवनभाजना सती मध्यन्दिने शस्यते ; तस्मादेवं भरतानां
पशवः सायङ्गोठाः सन्तो मध्यन्दिने सङ्गविनी मायन्ति ; सो
जगती ; जागता हि पशवः, चात्मा यजमानस्य मध्यन्दिनस्तस्यज-
माने पशून् दधाति”—इति । येय “पितृवन्धपः”—इत्यृगस्ति, सैषैव
‘तृतीयसवनभाजना’ जगतीच्छन्दस्ताज्जागतस्य तृतीयसवनस्य
योग्या । तादृशी सती होत्रा मध्यन्दिने शस्यते । तस्मादेव कारणा-
दिदं लोके दृश्यते,— सायं काले गोष्ठे व्रजे ये पशवस्तिष्ठन्ति, ते
‘सायङ्गोठाः’, ‘भरतानाम्’ ऋत्विजां पशवस्तादृशाः सन्तो मध्य-
न्दिने ‘सङ्गविनी’ सङ्गवकालयोग्यां शालाम् ‘मायन्ति’ प्राप्नु-
वन्ति । अयं मर्थः— ये पशवः क्षीरं दुहन्ति, ते सायं गृह माग-
च्छन्ति ; ये तु न दुहन्ति, ते सायं व्रजे एव निवसन्ति ;
समयविधा अपि ते मध्याह्नकाले घर्मकालोनसन्तापनिवारणाय
निर्मितां सङ्गवकालयोग्यां शाला मागच्छन्ति ;—तदेतन्मध्याह्न-
पाठनिमित्त मिति । किञ्च ‘सो’ सा पूर्वोक्ताप्यृगं जगतीच्छ-
न्दस्ता, पशवश्च जगतीच्छन्दसा सह प्रजायन्ते,—मध्यदेशादुत्पन्न-

* (१) ‘इष्टिवनि’ इष्टिसम्भजनकारि पितृवन्धीति । (२) ‘माहृतं’ मरुत इति ।
(३) ‘वैश्ववम्’ विनयन्तीति । (४) ‘ऐन्द्रम्’ वाजिन मिति ।

त्वात्* 'जागताः', मध्यन्दिनकालस्य यजमानस्वात्मा । तथा सति
तस्मिन् काले जगतीपाठेन यजमानं पशून् सम्पादयति† ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ७ (१८) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति प्रशवो वै मरुतः।
प्रशवः प्रगाथः पशूना मवरुह्यै जनिष्ठा उग्रः सहसे
तुरायेति सूक्तं शंसति तद्वा एतद् यजमानजनन
मेव सूक्तं यजमानं ह वा एतेन यज्ञाद्देवयोन्यै प्रज-
नयति तत्सञ्चयं भवति सं च जयति वि च जयत
एतद्गौरिवीतं गौरिवीतिर्ह वै शाक्तो नेदिष्ठं स्वर्गस्य
लोकस्यागच्छत् स एतत्सूक्तं मप्रश्यत् तेन स्वर्गं
लोकं मजयत्तथैवैतद्यजमान एतेन सूक्तेन स्वर्गं लोकं
जयति तस्यार्धाः शस्त्वार्धाः परिशिष्य मध्ये निविदं
दधाति स्वर्गस्य ह्येष लोकस्य रोहो यन्निवित् स्वर्गस्य

* १ सा० २०४ पृ० १२ पं० । ता० ब्रा० ६.१.१० ।

† “अग्निर्मेता, त्वं सोमं कतुभिः, पिबन्त्यप इति धात्याः”-इति भाष० श्री० ५.१४.१७ ।

इतल्लोकस्याक्रमणं यन्नित्ता ता माक्रममाण इव
 शंसेदुपैव यजमानं निगृह्णीत योऽस्य प्रियः स्यादिति
 नु स्वर्गकामस्याथाभिचरतो यः कामयेत क्षत्रेण
 विशं हन्या मिति त्रिस्तर्हि निविदा सूक्तं विशंसेत्
 क्षत्रं वै निविद् विट् सूक्तं क्षत्रेणैव तद्विशं हन्ति यः
 कामयेत विशा क्षत्रं हन्या मिति त्रिस्तर्हि सूक्तेन
 निविदं विशंसेत् क्षत्रं वै निविद् विट् सूक्तं विशैव
 तत् क्षत्रं हन्ति य उ कामयेतोभयत एनं विशः पर्य-
 वच्छिनदानीत्युभयतस्तर्हि निविदं व्याह्वयीतोभयत
 एवैनं तद्विशः पर्यवच्छिनतीति न्वभिचरत इतरथा
 त्वेव स्वर्गकामस्य वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्र मित्युत्त-
 मया परिदधाति प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः
 अप ध्वान्त मूर्णुहीति येन तमसा प्रावृतो मन्येत
 तन्मनसा गच्छेदप हैवास्मात्तल्लुप्यते पूर्णं चक्षुरिति
 चक्षुषी मरीमृज्येताजरसं ह चक्षुष्मान् भवति य एवं
 वेद सुमग्ध्यस्मान्निधयेव बहानिति पाशा वै निधा
 सुमग्ध्यस्मान् पाशानिव बहानित्येव तदाह ॥-(१६)॥

अथ प्रगाथान्तरं विधत्ते— “मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति ;
 पशवो वै मरुतः, पशवः प्रगाथः, पशूना मवरुह्यै”—इति । यस्मिन्
 प्रगाथे मरुतः श्रूयन्ते, सोऽयं मरुत्वतीयः प्रगाथः । “प्र व इन्द्राय

ब्रह्मते मरुतो ब्रह्मार्चत”-इत्येतस्मिन् प्रगाथे (सं० ८.८६.३.)
मरुतः श्रूयन्ते, त मिमं शंसेत् * । पशूनां प्रावरणराहित्येऽपि
अरस्यसञ्चारकाले वायवो न तान् बाधते, तत्सम्बन्धाच्चरुतां
पशुत्वम्, प्रगाथस्य च पशुप्राप्तिहेतुत्वात्पशुत्वम् ; अतः स प्रगाथः
पशुप्राप्त्यै भवति ॥

अथ निविद्धानीयं सूक्तं विधत्ते—“जनिष्ठा उषः सहसे तुरा-
न्नेति सूक्तं शंसति ; तद्वा एतद्यजमानजनन मेव सूक्तं, यजमानं
ह वा एतेन यन्नाद् देवयोग्यै प्रजनयति”—इति । होता “जनिष्ठा
उषः”—इत्यादि (सं० १०.७३.१.) सूक्तं शंसेत् । ‘तदेतत्’ सूक्तं ‘यज-
मानजनन मेव’ । कथं मिति, तदुच्यते—‘एतेन’ सूक्तेन होता
‘यन्नात्’ अनुष्ठीयमानात् ‘देवयोग्यै’ देवलोकस्वानार्थं यजमानं
प्रजनयति । तस्माद् यजमानजननत्वम् ॥

तेन रूपेण प्रशस्य पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“तत्सञ्चर्य
भवति ; सं च जयति, वि च जयते”—इति । यस्मादेतेन सूक्तेन
संयुज्यापि † शत्रून् यजमानो जयति, विजुज्यापि जयते ; तस्मात्
सूक्तं ‘सञ्चर्यम्’ । समीचीनो जयो येन सूक्तेनेति समासः ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“एतद्गौरिवीतं ; गौरि-
वीतिर्ह वै श्राव्यो नेदिष्ठं स्वर्गस्य लोकस्यागच्छत्, स एतत् सूक्तं
मपश्यत् ; तेन स्वर्गं लोकं मजयत् ; तथैवेतद्यजमान एतेन सूक्तेन
स्वर्गं लोकं जयति”—इति । शक्तिनामकस्य महर्षेः कुले जातः
‘श्राव्यः’, ‘गौरिवीतिः’ नाम, महर्षिः । स तु स्वर्गसमीपं गत्वा
प्रवेष्टुं मशक्तः सन्, तत्साधनत्वेनैतत् सूक्तं दृष्ट्वा, तेन स्वर्गं प्राविशत् ।

* अथ इन्द्राय ब्रह्मते इति मरुत्वतीयः प्रगाथः—आथ० श्रौ० ४.४.१८ ।

† ‘संयुज्यापि’ च ।

तस्मादेतत् सूक्तं महर्षिनाम्ना गौरिवीत मित्युच्यते (सं० १०.७३. १-११.) । यथा महर्षिस्तथा यजमानोऽप्येतेन सूक्तेन स्वर्गं प्राप्नोति ॥

तस्मिन् सूक्ते निविष्टेष्वेव स्नानं विधत्ते — “तस्माद्वाः शस्वाद्वाः परिशिष्य मध्ये निविष्टं दधाति”—इति । ‘तस्य’ सूक्तस्य सम्बन्धि-
नौवृत्तु भागद्वयं कृत्वा, द्वयोर्भागयोर्मध्ये “इन्द्रो मरुत्वान्”—
इति (निवि० २.१.) एतां निविष्टं ग्रंथेत् । नन्वस्मिन्नेकादशार्धं
सूक्ते समभागो न सम्भवतीति चेत्, तर्हि प्रथमभागे काञ्चिदधिकां
शस्वा तत् ऊर्ध्वं प्रक्षिपेत्; “एकभूयसीः शस्वा”—इत्युक्तत्वात्* ॥

निविष्टं प्रग्रंथति—“स्वर्गस्य हेतु लोकस्य रोहो यन्निवित्”—
इति । रोहः आरोहणं, हेतुरित्यर्थः ॥ तत्र स्वरविशेषं विधत्ते—
“स्वर्गस्य हेतुलोकस्याक्रमणं यन्निवित्, ता माक्रममन्त्रं इव ग्रंथे;
दुपैव यजमानं निगृह्णीत योऽस्य प्रियः स्वादिति तु स्वर्गकामस्य”—
इति । येयं निविष्टस्ति, तदेतत् ‘स्वर्गस्याक्रमणं’ सोपानस्थानीयम् ।
तस्माद्यथा लोके सोपानारोहणत्रयेण पुनः—पुनः श्वासं करोति,
तदनुकारिणं स्वरं कृत्वा तथैव पठेत् । एवं पाठे सति ‘अस्य’
यजमानस्य ‘यः’ पुमान् प्रियः स्वात्, स पुमानेन यजमानम् ‘उपैव’
समीप एव ‘निगृह्णीत’ स्वीकुर्यात् । ‘इति तु’ एष एव प्रयोगः;
स्वर्गकामस्वावगन्तव्यः । वक्ष्यमाणप्रयोगेण शाङ्कर्यपरिहाराय स्वर्ग-
कामस्येत्युक्तिः ॥

अभिचारप्रयोगं† विधत्ते — “अथाभिचरतः,— यः कामयेत

* जनिष्ठा उच्यते इति । एकभूयसीः शस्वा मरुत्वतीयां निविष्टं दध्यात् सर्वेव”—इति
आन० श्री० ५.१४.१८, २० । ‘एकां भूयसीषु शस्वा’ ग ।

† ‘प्रथोमानसं’ घ ।

अत्रेण विशं हव्या मिति, त्रिस्तर्हि निविदा सूक्तं विशंसेत् ; अचं वै निविदित् सूक्तं, अत्रेणैव तद्विशं हव्ति”-इति । अत्रियजात्या वैश्यजातेर्बधं कामयमानो यजमानो निविदा सूक्तं ‘त्रिर्विशंसेत्’ । एतदुक्तं भवति— सूक्तस्यादौ मध्ये चान्ते च निविदं दध्यात्, तदिदं सूक्तविच्छेदपूर्वकं* ग्रंसन मिति । निविदः अत्रियजातित्वं, सूक्तस्य वैश्यजातित्वं पूर्वं निवासात् १ । अत उक्तग्रंसनेन अत्रियजात्या वैश्यजातिं हव्ति । सोऽय मेकोऽभिचारप्रकारः ॥

अथैतद्विपर्ययेणाभिचारं विधत्ते— “यः कामयेत विशा अत्रं हव्या मिति, त्रिस्तर्हि सूक्तेन निविदं विशंसेत् ; अचं वै निविदित् सूक्तं, विशेव तत् अत्रं हव्ति”-इति । निवित्यदानाम् (निवि० २.१-२०.) आदौ मध्ये चान्ते च सूक्तं पठेत्, तदेतत् निविदविच्छेदरूपं ग्रंसनम् ॥

प्रकारान्तरेणाभिचारं विधत्ते—“य उ कामयेतोभयत एनं विशः पर्यवच्छिन्नदानीत्युभयतस्तर्हि निविदं व्याह्वयीतोभयत एवेनं तद्विशः पर्यवच्छिन्नन्ति”-इति । ‘य उ’ यस्तु होता ‘एनं’ यजमानम् ‘उभयतः’ पूर्वोत्तरभागयोः सम्बन्धिनीः ‘विशः’ प्रजाः ‘पर्यवच्छिन्नदानि’ परितो विच्छिन्ना करवाणीति कामयेत,— स्वस्मात् पूर्वभाविन्यः पितृपितृव्यमातृसादयो याः प्रजाः, स्वस्रोत्तरभाविन्यः पुत्रजामात्रादयो याः प्रजाः, तासां सर्वासा मवच्छेदं करवाणीत्यर्थः । यद्वा ‘उभयतः’ मातृपक्षे पितृपक्षे च विद्यमानानां प्रजानाम् ‘अवच्छेदं’ विरोधं करवाणीत्येवं ‘यः’ होता यजमानं हेष्टि, स होता ‘निविदं सुभयतः’ निविदं आदावन्ते च ‘व्याह्वयीत’ विविधं माहावं कुर्यात् ;—आदावपि “ग्रोसा-

* सूक्तविच्छेदकं न ।

† १ भा० ४३४ पृ० १० प० ।

वीम्”—इत्येत माहावमन्त्रं पठेत्, अन्तेऽपि तथा पठेदित्यर्थः । तथा कति ‘एनं’ यजमानं पूर्वापरभागयोर्मातृपक्षपितृपक्षयोश्च प्रजाभिः सहावच्छिनत्ति ॥

उक्तविधौना मसाह्वर्याय निगमयति— “इति स्वभिचरत इतरथा त्वेव स्वर्गकामस्य”—इति । ‘इति तु’ ‘यः कामयेत, चत्वेच’—इत्यादुक्त एव प्रकारः ‘अभिचरतः’ द्रष्टव्यः । ‘इतरथा तु’ अनेक-
प्रकारं तु, पूर्वोक्तं सूक्तमध्ये निविद्यक्षेपरूपं, सोपानारोहण-
सदृशस्वरूपितं ‘स्वर्गकामस्य’ द्रष्टव्यम् ॥

अन्तिमया सूक्तगतयर्चा (सं० १०.७३.११) समाप्तिं विधत्ते—
“वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्र मित्युत्तमया परिदधाति”—इति ।
वेतिर्घालोर्गत्यर्थस्य ‘वयः’ इति रूपम् ; गमनकुशला इत्यर्थः ।
अत एव ‘सुपर्णाः’ पक्षिसदृशाः केचिद् ‘इन्द्र’ स्वर्गवासिनाम्
‘उपसेदुः’ प्राप्तवन्तः । इति तस्य पादस्यार्थः । द्वितीयपादं सुबो-
धत्वाभिप्रायेण पठति— “प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः”—इति ।
यन्मतदर्शानुधारणशक्तिर्मेधा, सा प्रिया येषां ऋषीणां ते ‘प्रिय-
मेधाः’, ‘ऋषयः’ अतीन्द्रियार्थद्रष्टारः ‘नाधमानाः’ किञ्चित्
स्वकार्यं याचमानाः, “इन्द्र सुपसेदुः”—इति पूर्वेषाम्वयः । तृतीय-
पादस्य पूर्वभागं मनूय व्याचष्टे— “अप ध्वान्त मूर्धुर्ह्वीति ; येन
तमसा प्राहृतो मन्येत, तन्मनसा गच्छेदप जैवास्मात् तल्लुप्यते”—
इति । हे इन्द्र ! ‘ध्वान्तं’ तमः ‘अपोर्धुहि’ अपसारय । एत-
स्मिन् भागे पठिते सति तमो लुप्यते । होता येन तमसा ‘प्राहृतः’
आच्छादितोऽहं मिति मन्येत, ‘तत्’ तमो ‘मनसा गच्छेत्’
ध्यायेत् । तमो हि बहुविधम्,—दृष्टिनिरोधक मेके, मोहरूपं
द्वितीयम्, पापरूपं तृतीयम् । तेषां मध्ये येन स्रस्त्र बाधः,

तत् तमः एतद्भागपाठकाले विनष्ट मिति ध्यायेत् । तथा
 'तत्' तमः 'अस्मात्' पुरुषाद् विनश्यत्येव । तस्य पादस्योत्तरभागे
 किञ्चिदनुष्ठानं विधत्ते— “पूर्विं चक्षुरिति चक्षुषी मरीचन्येत”-
 इति । हे इन्द्र ! 'चक्षुः पूर्विं' दृष्टिं पूरय । एतं भागं पठन् स्वेन
 हस्तेन चक्षुषी 'मरीचन्येत' पुनः-पुनः शोधयेत् ॥

वेदनं प्रशंसति— “आ जरसं ह चक्षुषान् भवति य एवं
 वेद”—इति । 'आ जरसं' जरासमाप्तिपर्यन्तम् ॥

चतुर्थपाद मनूय व्याचष्टे— “मुमुग्धस्मान्निधयेव बहानिति ;
 पाशा वै निधा ; मुमुग्धस्मान् पाशादिव बहानित्येव तदाह”—
 इति । हे इन्द्र ! 'निधयेव' पाशेनेव तमसा 'बहान्' अस्मान्
 'मुमुग्ध' मोचय । अस्मिन् पादे 'निधा'-शब्देन पाशबन्धनहेतवो
 रज्जवो विवक्षिताः । अतो निधयेव बहानित्युक्ते 'पाशादिव बहान्'-
 इत्युक्तं भवति* ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्पाशाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

अष्टमः खण्डः ॥ ८ (१८) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

इन्द्रो वै वृचं हनिष्यंस्त्वा देवता अन्नवीदनु
 मोपतिष्ठध्व मुप माङ्गयध्व मिति तथेति तं हनिष्यन्त

* “निधा पाशा भवति”—इत्यादि निब० ४.१.२ ।

आद्रवन्तोऽवेन्मां वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति हन्तेमान्
 भीषया इति तानभिप्राश्वसौत् तस्य श्वसथादीषमाणा
 विश्वे देवा अद्रवन्मरुतो हैनं नाजहुः प्रहर भगवो
 जहि वीरयस्त्रेत्येवैन मेतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन्त
 तदेतदृषिः पश्यन्नभ्यनूवाच वृचस्य त्वा श्वसथादी-
 षमाणा विश्वे देवा अजहुर्ये सस्त्रायः मरुद्भिरिन्द्र
 सस्यं ते अस्त्वथेमा विश्वाः पृतना जयासीति सो-
 ऽवेदिमे वै किल मे सचिवा इमे मा ऽकामयन्त हन्ते-
 मानस्त्रिभुक्थ चा भजा इति तानेतस्त्रिभुक्थ चा
 भजदथ हैते तर्ह्युभे एव निष्क्रेवत्ये उक्थे आसतु-
 र्मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णाति मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति
 मरुत्वतीयं सूक्तं शंसति मरुत्वतीयां निविदं दधाति
 मरुतां सा भक्तिर्मरुत्वतीय मुक्थं शस्त्वा मरुत्व-
 तीयया यजति यथाभागं तद्देवताः प्रीणाति ये
 त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्हन्त्ये शाम्बरे हरिवो ये गविष्टौ
 ये त्वा नून मनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो
 मरुद्भिरिति यत्र-यत्रैवैभिर्यजयत यत्र-यत्र वीर्यं
 मकरोत् तदेवैतत्समनुवेद्येन्द्रेणैनान्त्स सोमपीथान्
 करोति ॥ ८ (२०) ॥

अथ मरुत्वतीयं शस्त्रं तदन्ते पठनीयां याज्यां च प्रशंसितु

मुपाख्यान माह— “इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्सर्वा देवता भववीदनु
मोप तिष्ठध्व मुप मा ह्वयध्व मिति ; तथेति ; तं हनिष्यन्त आद्र-
वन्सोऽवेन्मां वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति, हन्तेमान् भीषया इति ;
तानभि प्राश्नसीत् ; तस्य श्वसथादीषमाणा विश्वे देवा अद्रवन्मरुतो
हैनं नाजहुः ; प्रहर भगवो जहि वीरयस्तेत्येवैन मीतां वाचं
वदन्त उपातिष्ठन्त”—इति । पुरा कदाचिदिन्द्रो वृत्रं हन्तु मुद्यतः
सर्वा अपि देवताः प्रत्येव मब्रवीत्,—‘अनु मोपतिष्ठध्वम्’ अानु-
कूल्येन मां सेवध्वम्, ‘उप मा ह्वयध्वं’ वृत्रवधाय प्रवृत्तं माम् ‘उप-
ह्वयध्वम्’ अनुजानीध्व मिति । ततोऽङ्गीकृत्य सर्वे देवाः ‘तं
वृत्रं हन्तु मुद्यता आगच्छन् । तदा ‘सः’ वृत्रो मां हन्तु मुद्यता
आद्रवन्तीति ‘अवेत्’ स्वमनसा ज्ञातवान् । तत इदं विचारया-
मास,—हन्त ! सम्यग् जातम् ; देवनिवारणोपायस्य प्रतिभातत्वात् ;
—‘इमान् देवान् ‘भीषयै’ अहं भीतान् करवाणि । इति विचार्य
‘तान् देवान् ‘अभि’ खण्ण ‘प्राश्नसीत्’ प्रश्नास मकरोत् । ‘तस्य’
वृत्रस्य ‘श्वसथात्’ प्रश्नासात् ‘ईषमाणाः’ विभ्यतः सर्वे देवाः पला-
यन मकुर्वन् । वृत्रो हि स्वजन्मानन्तरं प्रतिदिनं सर्वासु दिक्षु शर-
पातमात्रदेशं प्राप्य वृद्धिं गतवान् । तथा चान्यत्र श्रूयते— “स इषु-
मात्र मिषुमात्रं विष्वङ् वर्धेत, स इमांल्लोकानवृणोद्यदिमांल्लोकान-
वृणोत्तद् वृत्रस्य वृत्रत्वम्”— इति (तै० सं० २.४.१२.२.) । तादृ-
शस्य प्रौढशरीरस्य प्रश्नासः प्रलयकालीनवायुसमानः ; अतस्त-
दीयप्रश्नासेन देवाः परमाश्व इव दूरे अपसारिताः । तदानीं
‘मरुतः’ एव ‘एनम्’ इन्द्रं ‘नाजहुः’ न परित्यक्तवन्तः । हे इन्द्र !
भगवन् ! वृत्रं वक्ष्येण ‘प्रहर’ तेन प्रहारेण ‘जहि’ मारय,
ततो ‘वीरयस्व’ स्वकीयं वीरत्वं प्रकटय ; ‘इति’ अनेनैव

प्रकारेण 'एनम्' इदं प्रति 'एतां' वार्धं वदन्तो मरुतस्त मिन्द्र
मसेवन्त ॥

उक्त मर्थं मन्त्रसंवादेन दृढयति— “तदेतद्विधिः पश्यन्नभ्यनू-
वाच,—वृत्रस्य त्वा श्वसथादीषमाणा विश्वो देवा अजडुर्ये सखायः,
मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्वयेमा विश्वाः वृतना जयासीति”—
इति । कश्चिदृषिर्दिश्वज्ञानेन 'तदेतद्' देवपलायनं पश्यन्, “वृत्रस्य
त्वा”—इत्यादिमन्त्रेषु प्रकटीचकार । हे इन्द्र ! तव सखायो विश्व
देवा ये सन्ति, ते सर्वे वृत्रस्य श्वसथात् पलायमानास्त्वां परित्यक्त-
वन्तः । तस्मादिदानीं 'ते' तव मरुद्भिः सह सख्यं मसु ; 'अथ' अन्-
न्तरभिमाः सर्वा वृत्रसख्यन्विनीः सेना जेष्यसीति (सं० ८.८६.७.) ॥

अथ मरुता मिन्द्रकृत उपकारं दर्शयति— “सो ऽवेदिमे वै
क्लिन्न मे सचिवा इमे मा ऽकामयन्त, हन्तेमानस्मिन्नुक्थ आ भजा
इति ; तानेतस्मिन्नुक्थ आ भजदद्य हैते तर्क्षुमे एव निष्क्रेवस्ये
उक्थे आसतुः”—इति । 'सः' इन्द्रः स्वमनसा 'प्रवेत्' विचारितवान् ।
कथं सिति, तदुच्यते— 'इमे वै क्लिन्न' पुरतोऽवस्थिताः मरुत एव
'मे' मम 'सचिवाः' सखायः । यस्मात् 'इमे' मरुतो 'मा अकामयन्त'
मा अपेक्षितवन्तः, न तु मां परित्यज्य गताः ; तस्मादस्मत्सखित्वं
हन्त ! सम्यगेभिः कृतं मित्रहं दृष्टवानस्मि ; ततः 'इमान्' मरुतः
'अस्मिन्नुक्थे' माध्यन्दिनसवनगतशस्त्रे 'आभजे' भागिनः कर-
वाणि ; 'इति' एवं मनसि विचार्य तथैवाकरोत् । 'अथ' अन्-
न्तरं 'तर्क्षे' तदा प्रभृति 'एते ह' मरुतो ऽवश्यं शस्त्रभागिनो
ऽभूवन्निति शेषः । ततः पूर्वं तु माध्यन्दिनसवने निष्क्रेवस्य-
नामके शस्त्रे केवलेन्द्रदेवताके उभे आसतुः, न तु तत्र मरुतां
प्रवेश आसीत् । तस्मादिदानीं प्रवेश इन्द्रकृत उपकारः ॥

इन्द्रेण दत्तान् मरुतां भागान् प्रदर्शयति—“मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णाति, मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति, मरुत्वतीयं सूक्तं शंसति, मरुत्वतीयां निविदं दधाति, मरुतां सा भक्तिः”—इति । मरुतोऽस्य सन्तीति तैः सहितो मरुत्वान् तदीयं ग्रहं मध्यर्धगृह्णाति । होता “प्र व इन्द्राय वृहते”—इत्येतं (सं० ८.८८.३.) मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति, “जनिष्ठा उग्रः”—इत्यादिकं (सं० १०.७३.१.) मरुत्वतीयं सूक्तं शंसति, “इन्द्रो मरुत्वान्”—इत्यादिकं (निवि० २.१.) मरुत्वतीयां निविदं सूक्ते प्रक्षिपति । ग्रहग्रहणादिसूक्त-शंसनान्ता ‘सा’ सर्वा ‘मरुतां’ मरुत्सम्बन्धा ‘भक्तिः’ भागः ॥

अथ शस्त्रयाण्यां विधत्ते—“मरुत्वतीयं मुक्यं शस्त्रं मरुत्व-तीयया यजति, यथाभागं तद् देवताः प्रीचाति”—इति ॥ तां याण्यां दर्शयति—“ये त्वाहिहृत्वे मघवन्मवर्हन्, ये शाश्वरे हरिवो ये गविष्टौ, ये त्वा नूनं मनुमदन्ति विप्राः, पिबेन्द्र सोमं सगणो मरुन्निरिति”—इति । हे मघवन् इन्द्र ! ‘अहिहृत्वे’ वृत्रवधे ‘ये’ मरुतः त्वाम् ‘मवर्हन्’ वर्धितवन्तः । ‘अहि’-शब्दे वृत्रवाची ; “अहि माचक्षते वृत्रम्”—इतिवररुचिवचनात्* । शाश्वरः कश्चिदसुरः, तत् सम्बन्धो वधः ‘शाश्वरः’, तस्मिन् ये मरुतस्त्वां ‘मवर्हन्’ वर्धित-वन्तः,— इत्यन्वयः । गवा मिष्टिरन्वेषणं ‘गविष्टिः’ । ‘बलः’ नाम कश्चिदसुरो गुहाया मासीत् † ; “इन्द्रो बलस्य बिलं मपो-र्षीत्”—इतिश्रुत्यन्तरात् (तै० सं० २. १. ५. १.) । तेन बलेन गावोऽपहृताः, तासां गवा मन्वेषणे ये मरुतस्त्वा मवर्हन्, तथा ‘ये’ मरुतो ‘नूनम्’ अप्यापि ‘विप्राः’ ऋत्विजः भूत्वा त्वाम्,

* निघ० १.१०.११ । निघ० २.५.२,३ ; १०.४.७ ।

† ‘गुहावासी’ च ।

‘अनुमदन्ति’ स्तोत्रैरनुदिनं चर्षयन्ति, चे इन्द्र ! तैर्मरुद्भिः सहितस्त्वं सगन्धो भूत्वा सोमं पिबेति याज्यामन्त्रार्थः (सं० १.४७.४.) ॥

एतां याज्यां प्रशंसति— “यत्र-यत्रैवैभिर्व्यजयत, यत्र-यत्र वीर्यं मकरोत्, तदेवैतस्ममनुवेदेन्द्रेणैवान्सोमपौषान् करोति”—इति । ‘यत्र-यत्रैव’ यस्मिन्-यस्मिन् वृषवधादिके स इन्द्रः ‘एभिः’ मरुद्भिर्विजयं प्राप्तः, प्राप्य च ‘यत्र-यत्र’ यस्मिन्-यस्मिन् अपि युधादौ ‘वीर्यं’ शीर्यं मकरोत्, ‘तदेवैतत्’ अस्मिन् मिन्द्राय ‘समनुवेद्य’ सम्यगनुक्रमेण विज्ञाप्येन्द्रेण सह ‘एतान्’ मरुतः सोमपानसहितान् करोति ॥ ८ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

नवमः खण्डः ॥ ८ (२०) ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

इन्द्रो वै वृषं हत्वा सर्वा विजितीर्विजित्वा-
ब्रवीत् प्रजापतिं मह मेतदसानि यत् त्वं महं महा-
नसानीति स प्रजापतिरब्रवीदथ कोऽहं मिति यदेवै-
तदवोच इत्यब्रवीत्ततो वै को नाम प्रजापतिरभवत्को
वै नाम प्रजापतिर्यन्महानिन्द्रोऽभवत् तन्महेन्द्रस्य
महेन्द्रत्वं स महान् भूत्वा देवता अब्रवीदुद्धारं म

उद्धरतेति यथाप्येतर्हीच्छति यो वै भवति यः श्रेष्ठता
मश्नुते स महान् भवति तं देवा अभ्रवन्त्स्वय
मेव ब्रूष्व यत्ते भविष्यतीति स एतं माहेन्द्रं ग्रह
मब्रूत माध्यन्दिनं सवनानां निष्केवल्य मुक्त्यानां
त्रिष्टुभं छन्दसां पृष्ठं साम्नां त मच्छा उद्धार मुद-
हरन्नुदच्छा उद्धारं हरन्ति य एवं वेद तं देवा
अब्रवन्त्सर्वं वा अवोचथा अपि नोऽत्रास्त्विति स
नेत्यब्रवीत्कथं वोऽपि स्यादिति त मब्रवन्नप्येव नोऽस्तु
मघवन्निति तानीक्षतैव ॥ १० (२१) ॥

अथ निष्केवल्याख्यं ग्रन्थं विधातव्यम्; तस्य चायं सङ्ग्रहश्लोकः—

“स्तोत्रियश्चानुरूपश्च धाव्या प्रागाथिकं तथा ।

निविद्वानीयसूक्तं च निष्केवल्ये प्रकीर्तितम्”—इति ।

तदर्थं मादावुपाख्यान माह—“इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा
विजितीर्विजित्याब्रवीत्,— प्रजापति मह मेतदसानि, यत्त्व महं
महानसानीति ; स प्रजापतिरब्रवीदथ कोऽह मिति ; यदेवैतद-
वोच इत्यब्रवीत् ; ततो वै को नाम प्रजापतिरभवत्को वै नाम
प्रजापतिर्यमहानिन्द्रो ऽभवत्, तमहेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम्”—इति ।
इन्द्रः पुरा वृत्रं हत्वा सर्वाः ‘विजितीः’ जितव्या भूमौर्विजित्य प्रजा-
पति मिद मब्रवीत्,— हे प्रजापते ! त्व मिदानीं यदसि, एत-
दह मतः परम् ‘असानि’ भवानि । किं तदिति वीष्मायां विशे-
षाकारेणोच्यते । अहं ‘महानसानि’ सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽधिकः पूज्यो

भवानीति । ततः 'सः' प्रजापतिरिदं मन्त्रवीत्,— मदीये महस्वे
त्वया स्वीकृते सति अनन्तरं महं को नाम भविष्यामीति । ततः
इन्द्र इदं मन्त्रवीत्— हे प्रजापते ! स्वात्मानं मुद्दिष्य निवेदनेन
क इति यदेवैतदवोचः, तदेव त्वं भवेति । ततः आरभ्य 'कः'-इत्ये-
तन्नामवान् प्रजापतिरभूत् । एतच्छब्दवाच्यत्वं सर्वत्र प्रसिद्धम् ; अतः
एव श्रुत्यन्तरे प्रतिग्रहमन्त्रब्राह्मणे एव मान्यायते— “क इदं
कस्मा अदादित्याह, प्रजापतिर्वै कः, प्रजापतये ददाति”—इति
(तै० ब्रा० २.२.५.५.) । 'क'-शब्दस्य सुखवाचित्वात् तेन प्रजा-
पतेर्व्यवहारे सति सुखो प्रजापतिरित्युक्तं भवति । प्रजापतिगतं
महत्त्वं स्वीकृत्येन्द्रो यस्मात् महान्भवत्, तस्माच्चेन्द्रं नाम सम्प-
न्नम् । श्रुत्यन्तरेऽप्येतद्व्याख्यातम्— “इन्द्रो वृष महन्, तं देवा
अब्रुवन्,— महान्वा अयं मभूद्यो वृष मवधीदिति ; तच्चेन्द्रस्य
महेन्द्रत्वम्”—इति (तै० सं० ६.५.५.३.) ॥

अथेन्द्रस्य महत्त्वप्रयुक्तं सत्कारविशेषं दर्शयति— “स महान्
भूत्वा देवता अभवीदुद्धारं स उद्हरतेति ; यथाप्येतर्हीच्छति,
यो वै भवति, यः श्रेष्ठता मश्नुते, स महान् भवति, तं देवा
अब्रुवन्,—स्वयं मेव ब्रूष्य यस्मै भविष्यतीति ; स एतं माहेन्द्रं ग्रहं
मब्रूत माध्वन्दिनं सवनानां, निष्केवस्य मुक्धानां, त्रिष्टुभं
छन्दसां, पृष्टं सान्नां ; तं मस्मा उद्धारं मुदहरन्”—इति । 'सः'
इन्द्रः, उक्तप्रकारेण महत्त्वं प्राप्य देवताः प्रत्येतदब्रवीत्,— हे
देवताः ! 'उद्धारं' उक्तं निमित्तीकृत्य यः पूजाविशेषं उद्घ्रियते,
सोऽयं सत्कार उद्धारः, तं सत्कारभागं 'मे' मदर्थम् 'उद्हरत' पृथ-
क्कुरुतेति । यथेत्यादिना लौकिकदृष्टान्त उच्यते । 'यो वै भवति,
यः पुमान् भवति, ऐश्वर्यं प्राप्नोति, यश्च 'श्रेष्ठतां' विद्याचारादि-

प्रयुक्तं वैशिष्ट्यं मनुते, 'सः' प्राप्तिस्वर्यो विशिष्टश्च सर्वेषां मध्ये महान् भवति । स तादृशः पुरुषः 'एतच्छाधि' इदानीं मयि यथा विशिष्टपूजारूपं भागं मिच्छति, तथा अयं मिन्द्रोऽपीत्यध्याहारः । 'तम्' उद्धारिच्छावन्तं मिन्द्रं देवा इदं मनुवन्,—हे इन्द्र ! यत् ते प्रियं भविष्यति, तत् स्वयं मेव ब्रूष्वेति । ततः 'सः' इन्द्रो ग्रहाणां मध्ये 'एतं' माहेन्द्रग्रहं मब्रूत, तथा सवनानां मध्ये माध्यन्दिनं सवनम्, शस्त्राणां मध्ये निष्केवल्यां शस्त्रम्, छन्दसां मध्ये त्रिष्टुभम्, साक्षां मध्ये 'पृष्ठं' पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकं वृहद्रथन्तर-वैरूपादिकम्* । ततो देवाः 'अस्मै' इन्द्राय 'तं मुद्धारं' माहेन्द्रग्रहा-दिकं यन्नादुदहरन् । तदेतच्छास्त्रान्तरेऽप्यास्मात्—“स एतं माहेन्द्रं मुद्धारं मुदहरत वृत्तं हत्वान्यासु देवतास्त्रिधा यन्माहेन्द्रो गृह्यत उद्धारं मेव तं यजमान उद्धारते ऽन्यासु प्रजास्त्रिधा”—इति (तै० सं० ६.५.५.३, ४.) ॥

वेदनं प्रशंसति—“उदक्षा उद्धारं हरन्ति य एवं वेद”—इति ॥ उद्धारभागं दत्तवतां देवानां तस्मिन्मुद्धारं स्थापितभागप्रार्थनां दर्शयति—“तं देवा अभुवन्,—सर्वं वा अवोचथा अपि नोऽत्रा-स्त्विति ; स नेत्यब्रवीत्,—कथं वोऽपि स्यादिति ; तं मनुवन्मथ्येव नोऽसु मघवन्निति ; तानीक्षतैव”—इति । उद्धारयुक्तं 'तम्' इन्द्रम्, इतरे देवा इदं मनुवन्,—हे 'मघवन्' इन्द्र ! सर्वं मेव यज्ञं स्वसम्बन्धित्वेनोक्तवानसि, अस्माकं मध्यत्र सारो भागो-ऽस्त्विति । ततः 'सः' इन्द्र एव मब्रवीत्,—अयं सारः सर्वोऽपि

* वृहत्, रथन्तरम्, वैरूपम्, वराजम्, शस्त्रम्, रैवतश्चेति षट् । ता० ब्रा० ७.६.७ । तै० ब्रा० १. २. २. ३ । “यत् पृष्ठेषु त्वदृष्टेनेन्द्रं सर्वाणि हि पृष्ठानीन्द्रस्य निष्केवल्यानि”—इति च ता० ब्रा० ७.८.५ ।

मसैवापेक्षितः, युष्माकं मध्यतः भागः कथं स्वात् ? नास्त्येव
युष्माकं भागः । इति निराकृतवन्तः तं मिन्द्रं देवाः प्रार्थयमाना इदं
मब्रुवन्,— हे मधवन् ! 'नः' अस्माकं मध्यस्त्येव, सर्वथा भागो
ऽपेक्षित एवेति । ततः स इन्द्रः 'तान्' देवान् 'ईक्षते' अनुग्रह-
दृष्ट्यावलोकितवानिव ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

दशमः खण्डः ॥ १० (२१) ॥

॥ अथ एकादशः खण्डः ॥

ते देवा अभुवन्नियं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया
वावाता प्रासह्य नामास्या मेवेक्ष्यामहा इति तथेति
तस्या मैच्छन्त सैनानब्रवीत् प्रातर्वः प्रति वक्तास्तीति
तस्मात् स्त्रियः पत्याविच्छन्ते तस्माद् स्त्रानुराजं
पत्याविच्छन्ते तां प्रातरूपायन्तस्यैतदेव प्रत्यपद्यत
यद्वावान् पुरुतमं पुराषाळा वृत्रहेन्द्रो नामान्यप्राः
अचेति प्रासह्यस्पतिस्तुविष्मानितीन्द्रो वै प्रासह-
स्पतिस्तुविष्मान् यदी मुष्मसि कर्त्तवे करत्तदिति
यदेवैतदवोचामाकरत्तदित्वेवैनांस्तदब्रवीत् ते देवा
अभुवन्नयस्या इहास्तु या नोऽस्मिन् न वै क मविद

दिति तथेति तस्या अप्यत्राकुर्वन्सन्नादेषात्रापि शस्यते ।
यद्वावान् पुरतमं पुराषाळिति सेना वा इन्द्रस्य
प्रिया जाया वावाता प्रासहा नाम को नाम
प्रजापतिः श्वशुरस्तद्यास्य कामे सेना जयेत् तस्या
अर्हान्तिष्ठसृणु मुभयतः परिच्छिद्योतरां सेना मभ्यस्ये-
त्प्रासहे कस्त्वा पश्यतीति तद्यथैवादः सुषा श्वशु-
राङ्गस्यमाना निलीयमानैत्येव मेव सा सेना भज्य-
माना निलीयमानैति यत्रैवं विद्वांसृणु मुभयतः परि-
च्छिद्योतरां सेना मभ्यस्यति प्रासहे कस्त्वा पश्यतीति
तानिन्द्र उवाचापि वोऽत्रास्त्विति ते देवा अभवन्
विराड् याज्यास्तु निष्क्रेवत्यस्य या अयस्त्रिंशदक्षरा
अयस्त्रिंशच्चै देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा
द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च देवता
अक्षरभाजः करोत्यक्षर मक्षर मेव तद्देवता अनु प्र-
पिबन्ति देवपात्रेणैव तद्देवतास्तृप्यन्ति यं कामये-
तानायतनवान्गत्यादित्यविराजास्य यजेद् गायत्र्या
वा त्रिष्टुभा वान्येन वा छन्दसा वषट् कुर्यादनाय-
तनवन्त मेवैनं तत्करोति यं कामयेतायतनवान्गत्या-
दिति विराजास्य यजेत् पिबा सोम मिन्द्र मन्दतु
त्वैत्येतवायतनवन्त मेवैनं तत्करोति ॥ ११ (२२) ॥

अथ निष्कैवशस्ये याज्यां विधातुं पूर्वोपाख्यानशेषं प्रस्तौति
—“ते देवा अमुवन्नियं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासहा
नामास्या मेवेच्छामहा इति ; तथेति ; तस्या मेच्छन्त ; सेनाम-
ब्रवीत्,—प्रातर्कः प्रति वक्तास्मीति ; तस्मात् स्त्रियः पत्याविच्छन्ते ;
तस्मादु अग्नुरात्रं पत्याविच्छते ; तां प्रातरुपायन्त्येतदेव प्रत्य-
पश्यत”—इति । ते देवा इन्द्रस्याभिप्रायं प्रजानन्तः परस्परं मिदं
ममुवन्,— ‘इयं वै’ पुरतो दृश्यमानैव इन्द्रस्य प्रिया जाया ; सा
‘वावाता’ मध्यमजातोया । राज्ञां हि त्रिविधाः स्त्रियस्तत्रोत्तम-
जातेर्महिषीति नाम, मध्यमजातेर्वावालेति, अधमजातेः परिवृत्ति-
रिति * । अतएवाग्नेये ऽग्निं प्रति राजस्त्रीणां कर्त्तव्यविशेष
एतैर्नामभिराख्यातः—“भूरिति महिषी, भुव इति वावाता, सुव-
रिति परिवृत्तिः”—इति (तै० ब्रा० ३.८.४.५.) । तस्याश्च वावा-
तायाः प्रासहेति नाम ; राजप्रियत्वात् । प्रसङ्गं बलात्कारेण सर्वं
कार्यं कर्त्तुं शक्तेत्यर्थः । तस्मादेतस्या मेव निमित्तभूतायां सत्यां
राजाभिप्रायं ज्ञातुं मिच्छामहे इति विचार्य, तं मभिप्रायं सर्वे-
ऽङ्गीकृत्य, ‘तस्यां’ वावातायां स्वाभीष्टं मेच्छन्त । ‘सा’ अपि वावाता
‘एनान्’ देवानिदं मब्रवीत्,—राज्ञी राजाभिप्रायं विचारयितुं
शक्यत्वात् परेदुः प्रातःकाले ‘वः’ युष्माकं प्रत्युत्तरं ‘वक्तास्मि’
वक्ष्यामीति । यस्मादेवं तस्मान्नोक्तेऽपि प्रियाः स्त्रियः सर्वं भव-
वक्ष्यं वृत्तान्तं प्रत्यावगन्तुं मिच्छन्ते । यस्माद्विविक्तावसरे
सर्वं भवगन्तुं सुशक्यं ‘तस्मादु’ तस्मादेव कारणात् प्रिया

* “चतस्रो जाया उपलुप्ता भवन्ति,—महिषी, वावाता, परिवृत्ता, पालागन्त्री ;
सर्वा निष्कैवशस्येन मिथुनस्यैव सर्वत्वात् । ताभिः सङ्गाध्यागारं प्रपश्यते, पूर्व्या
धारा यजनानो दक्षिण्या पयः”—इति शत० ब्रा० १३. ४. १. ८ ।

स्त्री 'अनुरात्र' रात्रिसमये विविक्तवेलायां पत्न्यौ सर्वं भवगन्तु मिच्छते । देवासु प्रातःकाले वावाता सुपागच्छन् । 'सा' वावाता 'एतदेव' वक्ष्यमाणमन्तरूपं वाक्यं प्रत्युत्तरत्वेन प्राप्तवती ॥

तस्मिन् मन्त्रे (सं० १०.७४.६.) पादत्रयं पठति—“यद्वावान् पुरतमं पुरावाळा इव हेन्द्रो नामान्यप्राः, अचेति प्रासहस्यतिसु-विष्णानिति”—इति । पुरातनानां पुरुषाणां मध्ये स विष्णुः 'पुरा-वाट्' इन्द्रः । स च 'पुरतमम्' प्रतिशयेन प्रभूतं 'यत्' उच्चारितरूपं वसु 'वावान्' आदौ दीर्घश्चान्दसः, 'ववान्' सम्यग् भेजे, लब्धवा-नित्यर्थः । स च इव हेन्द्रः तस्मिन्नुद्गारे 'नामानि आ अप्राः' माहेन्द्र-ग्रहो माध्यदिन मित्यादीनि स्वाभीष्टनामानि 'आ' समन्तात् पूरितवान् । प्रकृष्टं सहो बलं येषां ते प्रासहाः, तेषां पतिः 'प्रासहस्यतिः' इन्द्रः 'अचेति' अजानात्, देवानां मभीष्टं ज्ञात-वान्, कटाक्षेणानुगृहीतवानित्यर्थः । स चेन्द्रः 'तुविष्मान्' बहु-धनवान् ॥ अस्मिन् तृतीयपादे पदयोरप्रसिद्धत्वात् तदर्थं व्याचष्टे—“इन्द्रो वै प्रासहस्यतिसुविष्मान्”—इति ॥

चतुर्थपाद मन्त्रस्य व्याचष्टे—“यदी शुष्मसि कर्त्तवे करत्त-दिति ; यदेवैतदवोचामाकरत्तदित्येवैनांस्तदब्रवीत्”—इति । पाद-त्रयोक्तं वावाताया वचनं श्रुत्वा देवाः परस्परं ब्रुवते—‘यदीम्’ यदिदं मस्माकं मध्यं भागोऽस्त्वित्येतादृशं कार्यं 'कर्त्तवे' कर्त्तुम् 'शुष्मसि' वयं सर्वे कामयामहे, 'तत्' सर्वं 'करत्' इन्द्रः सम्पूर्णं मकरोत् । अथवा चतुर्थपादोऽपि वावाताया एव वचनम् । हे देवाः ! वयं सर्वे यदिदं कार्यं कर्त्तुं कामयामहे, 'तत्' युष्मद्भाग-प्रदानरूपं कार्यम् इन्द्रोऽकरोदिति* । इदं मेव द्वितीयं व्याख्यानं

* एतन्मन्त्रस्य व्याख्यानान्नं संहिताभाष्ये द्रष्टव्यम् ।

यदेवैतदित्यादिब्राह्मणेन स्पष्टीकृतम् । हे देवाः ! मया सह युष्मा-
भिरालोचितं कार्यं मिन्द्रः कृतवानित्येतेनैव प्रकारेण तस्मिन्
मन्त्रे सा वावाता अभवौत् ॥

उपाख्यानशेषं दर्शयति— “ते देवा अभुवन्पृथ्व्या इहास्तु
या नोऽस्मिन् वै क मविददिति ; तथेति ; तस्या अप्यत्राकुर्वन्”—
इति । ते देवा वावाताया उत्तरं श्रुत्वा परस्पर मिद मभुवन्,—
‘या’ वावाता ‘नः’ अस्माक सुपकारिणी, ‘अस्मिन्’ निष्कैवस्ये शस्त्रे
‘कम्’ अपि सम्बन्धं ‘न वै अविदत्’ नैव लब्धवती । अस्या अपि
वावाताया इह निष्कैवस्ये शस्त्रे सम्बन्धोऽस्तु, ‘इति’ एतदङ्गीकृत्य
तस्या अप्यत्र सम्बन्ध मकुर्वन् ॥

इदानीं धाव्यां विधत्ते— “तस्मादेषात्रापि शस्यते,— यद्वा-
वान पुरुतमं पुरुषाळिति”—इति । यस्माद् वावातायाः सम्बन्धः
कृतः, ‘तस्मात्’ कारणात् “यद्वावान” एवापि ऋक् ‘अत्र’ निष्कै-
वस्यशस्त्रे धाव्यात्वेन शंसनीया * ; अस्या ऋचो वक्त्रीयेन्द्रस्य
जायोक्तात् (?) ॥

प्रशंसाबुद्धिस्थं कश्चित् (लौकिकं†) प्रयोगं विधत्ते— “सेना
वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासहा नाम ; को नाम प्रजा-
पतिः श्वशुरस्तस्यास्य कामे सेना जयेत्, तस्या अर्धात् तिष्ठंस्तृण
सुभयतः परिच्छिदेतरां सेना मभ्यस्येत्, प्रासहे कस्वा पश्य-
तीति ; तथैवाद् श्रुषा श्वशुरात्तज्जमाना निलीयमानैत्येव मेव
सा सेना भज्यमाना निलीयमानेति यत्रैवं विद्वांस्तृण सुभयतः
परिच्छिदेतरां सेना मभ्यस्यति प्रासहे कस्वा पश्यतीति”—इति ।

* “यद्वावानेति धाव्या”—इति आश्व० श्रौ० ५. १५. ३१ ।

† नास्त्येतत् पदं ग-पुस्तके ।

पूर्वभास्वेन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रासङ्गा नामिति यैव सुक्ता,
 सेयं लोकव्यवहारे 'सेना वै' युद्धार्योद्यतसेनारूपेण वर्तते * ;
 इन्द्रजायायाः सेनाभिमानित्वात् । तच्च शाखान्तरे समाख्यातम्—
 “इन्द्राणी वै सेनाया देवता”—इति (तै० सं० २.२.८.१.) † ।
 'को नाम' क इत्यनेन नाम्ना युक्त प्रजापतिः, तस्या इन्द्रजायायाः
 श्वशुरः ; प्रजापतेरिन्द्रोत्पादकत्वात् । तथा चान्यत्र श्रूयते—
 “प्रजापति मिन्द्र मसृजतानुजावरं देवानाम्”—इति ‡ । 'तत्'
 तथा सति 'अस्य' लौकिकस्य पुरुषस्य युद्धार्यिनो 'या' स्वकीया
 'सेना' जयत्विति कामो भवति, एतस्मिन् कामे सति स पुमान्
 तस्याः स्वकीयायाः सेनायाः 'अर्द्धास्तिष्ठन्' अर्द्धभागे मध्ये (पद्मां §)
 भूमाववस्थितः किञ्चित् दृष्ट्वा मादाय, मूलतोऽग्रतः 'उभ-
 यतः' परिच्छिद्य 'इतरां' परकीयां सेनाम् 'अभि' लब्ध्वा 'अस्येत्'
 वाणवत् क्षिपेत् । तत्रायं मन्त्रः— “प्रासङ्गे कस्त्वा पश्यति”—
 इति । हे प्रासङ्गास्ये ! इन्द्रजाये ! 'कः' प्रजापतिः, स्वदीयः
 श्वशुरः, 'त्वा' त्वां चक्षुषा पश्यति । अनेन मन्त्रेण दृष्टिं क्षिप्ते
 सति परसेनाया भङ्गे दृष्टान्त उच्यते—'तत्' तस्मिन् विवक्षितार्थे
 'यथैवादः' निदर्शनं भवति, तथा कथयामः,— अनूचानाना
 मीशानां वा गृहेषु युवतिः क्षुपा स्वकीयं श्वशुरं दृष्ट्वा तस्मात्

* “सेना सेनरा समानगतिर्वा”—इति निह० २.३.२ ।

† “इन्द्राणी देवी सुभगा सुपत्नी । उदङ्ग्रेण पतिविषे जिगाय । त्रिङ्गदसा जघनं
 योजनानि । उपस्य इन्द्रोऽस्वविरं विभर्ति ॥ सेना इ नाम प्रविषी जनक्षया । मिदम्यथा
 अदितिः सूर्यत्वक् । इन्द्राणी देवी प्रासङ्गा ददामा । सा नो देवी सुक्ष्मा ब्रह्म यच्छतु ॥”
 —इति हे ऋषी तै० ब्रा० २.४.२.७ ।

‡ तै० सं० ६.६.११.२ ; ७.२.१०.१ ; २.३.४.२ ।

§ नास्वेतत् पदं न-पुस्तके ।

‘सज्जमाना’ सज्जानां प्राप्नुवती ‘निखीयमाना’ वस्त्रावशुण्ठनहस्ता-
यङ्गसङ्कोचेन तिरोहितवसना गृह्णाभ्यन्तरं मानच्छति ; एव मेव
‘सा’ परकीया सेना अभिमन्त्रितदृशरूपास्त्रप्रक्षेपेण ‘भण्यमाना’
सती तत्र-तत्रारण्यपर्वतादिषु ‘निखीयमाना’ तिरोहिता सती
स्त्रकीयं देयं मेति । कुचाय मितरसेनाभङ्गः ? इत्याशङ्क्य
‘यत्रैवम्’-इत्यादिना पूर्वोक्त एवार्थः अष्टोक्ततः ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतं मनुसरति— “तानिन्द्र उवा-
चापि वोऽन्नास्त्विति ; ते देवा अभवन्,— विराड् याज्यास्तु
निष्कैवण्यस्य या त्रयस्त्रिंशदक्षरा”—इति । वावाताया वचने-
नेन्द्रसमीपं प्रति देवेस्वागतेषु ‘तान्’ देवानिन्द्र एव मुवाच,—
युष्माकं मय्यत्र निष्कैवण्ये ऽपेक्षितो भागोऽस्त्विति । ततो देवाः
‘त्रयस्त्रिंशदक्षरा’ विराट्छन्दसां “पिबा सोमम्”—इत्येतां (सं०
७.२२.१.) याज्यां प्रार्थिवन्तः ॥

तां याज्यां प्रशंसति— “त्रयस्त्रिंशद्वै देवा अष्टौ वसव एका-
दश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च ; देवता अक्षर-
भाजः करोत्यक्षरं मक्षरं मेव तद्देवता अनु प्र प्रिवन्ति, देवपात्रेणैव
तद्देवतास्तृप्यन्ति”—इति । एतद्वाक्यं पूर्वत्रैव व्याख्यातम् । यक्ष-
प्यस्या याज्यायास्तत्रयस्त्रिंशदक्षराणि साक्षात् न दृश्यन्ते, तथापि
संयोगाक्षरादिविभागेन सङ्ख्या पूरणीया । ततो देवसाम्यात्
प्रत्यक्षं मेकैकदेवतादृष्टिः सिध्यति ॥

अथाभिचारप्रयोगं विधत्ते— “यं कामयेतानायतनवान्स्या-
दित्यविराजास्य यजेन्नायत्रा वा त्रिष्टुभा वान्येन वा ऋन्दसा वषट्
कुर्यादनायतनवन्तं मेवैनं तत्करोति”—इति । आयतनं मान्रयो

गृहादिरस्यास्तीति 'आयतनवान्', तद्विपरीतो यजमानोऽस्त्विति कामयमानो होता विराडतिरिक्तगायत्रादिच्छन्दोयुक्तां याज्यां पठित्वा तदन्ते वषट् कुर्यात् । तथा सत्यायतनहोनो यजमानो भवति ॥

उक्तार्थव्यतिरेकं विधत्ते— “यं कामयेतायतनवान्स्त्रादिति विराजास्य यजेत्,— पिबा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतयाऽऽवतन-
वन्त मेवैनं तत्करोति”—इति * ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

एकादशः खण्डः ॥ ११ (२२) ॥

॥ अथ द्वादशः खण्डः ॥

ऋक् च वा इदं मये साम चास्तां^१ सैव नाम
ऋगासीदमो नाम साम^२ सा वा ऋक् सामोपाव-
दन्मिथुनं सम्भवाव प्रजात्या इति^३ नेत्यब्रवीत्साम
ज्यायान्वा^४ अतो मम महिमेति^५ ते द्वे भूत्वोपावदतां^६
तेन प्रति चन समवदत^७ तास्तिस्रो भूत्वोपावदन्त-
तिसृभिः समभवद्यत्तिसृभिः समभवत्तत्तिसृभिः
स्तुवन्ति^८ तिसृभिरुद्गायन्ति^९ तिसृभिर्हि साम सम्भितं^{१०}

* “पिबा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वेति याज्या”—इति आत्र० श्री० ५.१५.२२ ।

तस्मादेकस्य बह्वो जाया भवन्ति नैकस्यै बहवः
 सह पतयो यद्वैतस्या चामश्च समभवतां तत्सामा-
 भवत्तत्सामः सामत्वं सामन् भवति य एवं वेद यो
 वै भवति यः श्रेष्ठता मश्नुते स सामन् भवत्यसामन्य
 इति हि निन्दन्ति ते वै पञ्चान्यद् भूत्वा पञ्चान्यद्
 भूत्वा कल्पेता माहावश्च हिङ्गारश्च प्रस्तावश्च प्रथमा
 च ऋगुङ्गीयश्च मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमा च निधनं
 च वषट्कारश्च ते यत्पञ्चान्यद् भूत्वा पञ्चान्यद् भूत्वा
 कल्पेतां तस्मादाहुः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशव इति यदु
 विराजं दशिनी मभि समपद्येतां तस्मादाहुर्विराजि
 यज्ञो दशिन्यां प्रतिष्ठित इत्यात्मा वै स्तोत्रियः
 प्रजानुरूपः पत्नी धार्या पशवः प्रगाथो गृहाः सूक्तं
 स वा अस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च प्रजया च पशुभिश्च
 गृहेषु वसति य एवं वेद ॥ १२ (२३) ॥

“स्तुत मनु शंसति”—इति- (ता० ब्रा० ८.८.१०.)-विधिबलेन
 निष्कैवल्यशस्तस्य स्तोत्रपूर्वकत्वात् बुद्धिस्यस्य (स्तोत्रियस्यैकस्य*)
 साम्ना आश्रयत्वेन त्वत्वं विधातु माह्वयिका माह— “ऋक् च वा
 इदं मग्ने साम चास्तां ; सैव नाम ऋगासौदमो नाम साम, सा
 वा ऋक् सामोपावदन्निथुनं सन्भवाव प्रजात्वा इति ; नेत्यब्रवी-
 क्षाम, ज्यायान्वा अतो मम महिमेति ; ते वै भूत्वोपावदतां ;

* नासौ तत्पदद्वयं ग पुस्तके ।

ते न प्रति च न समवदत् ; तास्तिस्त्रो भूत्वोपावदंस्तत्तिष्ठभिः
 समभवद्, यत्तिष्ठभिः समभवत्तस्मात्तिष्ठभिः सुवन्ति ; तिष्ठभि-
 रुज्ञायन्ति ; तिष्ठभिर्हि साम सन्धितं ; तस्मादेकस्य बह्वो
 जाया भवन्ति, नैकस्यै बहवः सह पतयो यद्वैतस्मा चामस्य सम-
 भवतां, तस्मामाभवत्तस्मान्नः सामत्वम्”—इति । यत् ‘इदम्’ इदानीं
 सृगाश्रितं साम उभयमेलनरूपं मधीयते, तदिदम् ‘अये’ मेलनात्
 पुरा ऋगक्षरपदरूपा पृथग्भूता, साम च गीतिरूपं पृथग्भूतम् ;—
 इत्येव हे अपि पृथगेवास्ताम् । तयोः परस्परमेलनयोग्यतां प्रदर्श-
 यितुं मेकस्मिन्नेव सान्नि अन्तर्भावः प्रदर्श्यते सामेति । सान्नी
 यदेतत्तेति पूर्वं मक्षरं, तदेवैकं नाम, तन्नामवाच्या ऋगासीत् ;
 अम इत्येकं नाम, तद्वाच्यं सामासीत् । अतो मेलनयोग्यतायां
 सत्यां सैव ऋक्, साम प्रति ‘उपावदत्’ समीपं मागल्योक्तवतो ।
 आवा सुभे मिथुनं यथा भवति तथा सम्भवाव । तच्च सम्भवनं
 प्रजोत्पत्त्यर्थं मिति । तदुक्तं साम निराकरोत् स्वाभिप्रायं चावदत्,
 — ‘अतः’ अस्मादृषद्भिर्ज्ञो ‘ज्यायान्’ अभ्यधिको ‘मम’ सान्नी
 महिमा ; तस्मादिवादस्य विवाहस्य तुल्ययोरेतिन्यायविरोध इति ।
 ततः सान्ना सह स्वस्य तुल्यत्वसिद्धये तु ‘ते’ हे ऋचौ सम्भूयोपेत्य
 पूर्ववदुक्तवत्यौ । चनेत्यक्षरद्वयात्मको निपातोऽपिशब्दार्थः * । ‘ते’
 हे ऋचौ ‘प्रति’ अपि साम ‘न समवदत्’ संवादं मङ्गीकारं नाक-
 रोत् । पुनः ‘ताः’ ऋचस्तिस्त्रो भूत्वोपेत्य पूर्ववदुक्तवत्यः । तदानीं
 ताभिस्तिष्ठभिः ‘समभवत्’ सम्भवनं संयोगं मकरोत् । यस्मात्संयोगः
 सम्भूतः, तस्मात्सामयुक्ताभिस्तिष्ठभिः ऋग्भिः सामगाः ‘सुवन्ति’
 यत्रो स्तोत्रं कुर्वन्ति । तस्यैव व्याख्यानं ‘तिष्ठभिरुज्ञायन्ति’—इति ।

* पा० सू० ८.१.५७ । अम० की० १.५.३ । मैदि० अथ० ४४ ।

षोडशं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । अत एव शास्त्रान्तरे श्रूयते— “एकं साम दृष्टे क्रियते स्त्रोत्रियम्”—इति । अद्यपि छन्दसामनामके ग्रन्थे एकैकस्या सृचि सामोत्पन्नम्, तथाप्युत्तराख्ये ग्रन्थे शास्त्रातेषु दृष्टेषु प्रयोगकाले साम यातव्यं भवति । तत्र प्रथमाया सृचि योनिरूपायां यस्मादोत्पन्नं छन्दसामग्रन्थे समाश्वातम् ‡, तदवलोक्य तस्मादृश्येन द्वितीयतृतीययोः ऋचोर्गानं समूहनीयम् ¶ । एतदपि शास्त्रान्तरे विहितम्— “यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति”—इति ‡ । तस्मादौड्ढात्वं कर्म तिसृभिः ऋग्भिर्निष्पद्यते । यस्मादाख्यालोक-प्रकारेण तिसृभिः ऋग्भिः ‘साम सञ्चितं’ एकस्य साम महिमा तुल्यः संवृत्तः, तस्मान्नोक्तेऽपि ‘एकस्य’ पुरुषस्य सामस्थानीयस्य बह्वने जमया ऋक्स्यावीया भवन्ति ; न तु विपर्ययेण एकस्याः स्त्रियो ‘बहवः’ पतयः परस्परैकमख्येव ‘सह’ वर्तमाना दृश्यन्ते । यस्माद्वचनचरपदादिरूपा खेत्यनेन शब्देनाभिधेया, अमशब्देन सामाभिधेयं सत्यस्यादुभयं संयुक्तं तस्मात्मात्रम्, तस्मादेकोभयत्वक-वल्लुचः ‘साम’ नाम सम्यक् ॥

उक्तार्थवेदकं प्रशंसति— “सामन् भवति य एवं वेद”—इति । ऋक्सांभयोरेकत्ववेदित्वा यः, न सर्वैरभ्यर्हितैः सदृशो भवति ॥

लौकिकहृत्तान्तोदाहरणेनापि सामस्वरूपं प्रशंसति— “यो वै भवति, यः श्रेष्ठता श्रूयते, स सामन् भवत्यसामन्य इति हि

* गैवारखगानग्रन्थयोरेकं नाम छन्दसामिति वेदसामिति च राणायनशास्त्राख्यतृणाम् ।

† तथाविधगानानि ऊह्योद्योर्द्रष्टव्यानि ; तादृशगानसमूहात्मकावेव हि सौ गानग्रन्थौ । तयोः पौर्ववेयत्वं चातएव सिद्धान्तितं मोमांसायाम् (जै० सू० ८.२.१.२. अधि० १.२७०) ।

‡ ए. सी. सु. १भा० २८ ४० दर्शयतः एतदुदाहरणं नीक्ष्यम् ।

§ “साम सञ्चितं ऋक्स्यावेर्बर्चां समं मेन इति गैदानाः”—इति निरु० ७.३.६ ।

निन्दन्ति”—इति । ‘यः’ पुमान् ‘भवति’ ऐश्वर्यं प्राप्नोति, यश्च विद्यावृत्ताभ्यां श्रेष्ठत्वं प्राप्नोति, स सर्वोऽपि ‘सामन् भवति’ सर्वेषु स्वकीयत्वबुद्ध्या समदृष्टिर्भवति । अन्यथा सर्वे जनास्तम् ‘असामन्यः’ पक्षपातीति निन्दन्ति । अतः सामान्यरूपस्य लोके प्रशस्तत्वादत्राप्यक्षरपाठस्य गानस्य चैकत्वेन सामत्वं प्रशस्तमित्यर्थः ॥

नन्वस्त्वेवं सामत्वं प्रकृते निष्केवल्यशस्त्रे किं मायातमित्याशङ्क्य सामसादृश्येन शस्त्रप्रशंसां दर्शयति— “ते वै पञ्चान्यद् भूत्वा पञ्चान्यद् भूत्वा कल्पेता माहावश्च हिङ्गारश्च प्रस्तावश्च प्रथमा च ऋगुक्तीयश्च मध्यमा च प्रतिहारश्चोत्तमा च निधनं च वषट्कारश्च”—इति । ‘ते वै’ ते एव वक्ष्यमाणा आहावादयः शंस्त्रावयवाः पञ्चसङ्ख्याकाः ‘अन्यत्’ पृथगेव शस्त्ररूपं भूत्वा वर्तन्ते ; तथा हिङ्गारादयः सामांशाः पञ्चसङ्ख्याकाः ‘अन्यत्’ पृथगेव सामस्वरूपं भूत्वा वर्तन्ते । ते च शस्त्रसामनौ स्वावयवोपेते उभे ‘कल्पेतां’ स्वव्यापारसमर्थे भवतः । ‘आहावः’ शीसावो मिति मन्त्रः । स्तोत्रिये त्वचे ‘प्रथममध्यमोत्तमाः’ तिस्र ऋचः । यान्यान्ते पठितव्यो ‘वषट्कारः’ । तदेतत् पञ्चकं शस्त्रस्वरूपम् । उद्गात्रा पठितव्यः साम्न आदौ “हिम्”—इत्येवं* शब्दो ‘हिङ्गारः’ । प्रस्तोत्रा गातव्यः सामावयवः ‘प्रस्तावः’ । उद्गात्रा गातव्यः ‘उद्गोयः’ । प्रतिहर्त्रा गातव्यः ‘प्रतिहारः’ । अन्ते सर्वैर्गातव्यो भागो ‘निधनम्’ † । तदेतत् पञ्चकं स्तोत्रस्वरूपम् । अतः सामसादृश्येन निष्केवल्यशस्त्रं प्रशस्तम् ॥

* ४५० ‘०’ टीप्पनी द्रष्टव्या ।

† “प्रस्तावीदगीयप्रतिहारोपद्रवनिधनानि भक्तयः । तत्प्राप्तविधम्”—इति, “बीङ्गार-हिङ्गाराभ्यां सामविधम्”—इति, “अवसानं पूर्वं प्रस्तावः”—इत्यारभ्य “निधनं पर्वं सामा-

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “ते यत् पञ्चान्यद् भूत्वा पञ्चान्यद् भूत्वा कल्पेतां, तस्मादाहुः पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवः इति”—इति । यस्मात् सामशस्त्रयोक्तप्रकारेण प्रत्येकं पञ्चावयवत्वं सम्पन्नम्, ‘तस्मात्’ पञ्चानां पाङ्क्ता योगादयं यज्ञः पाङ्क्त इत्येवं ब्रह्मवादिन आहुः । तथा गवादिपशवोऽपि चतुर्भिः पादैर्मुखेन च योगात् पाङ्क्ताः । अतो यज्ञे पाङ्कत्वप्रसिद्धिसम्पादनात् पशुसाम्याच्च शस्त्रं प्रशस्तम् ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यद्दु विराजं दक्षिणी मभि समपदेतां तस्मादाहुर्विराजि यज्ञो दक्षिण्यां प्रतिष्ठित इति”—इति । “दशाक्षरा विराट्”—इतिश्रुत्वन्तरात् * दशाना मन्त्रराणां समूहो ‘दक्षिणी’ या विराडस्ति, ता मभि लक्ष्य पञ्चकद्वयात्मके शस्त्रसामनी ‘समपदेताम्’ सम्भवतः, विराट्सदृशे जाते इत्यर्थः । यदुभयस्मादेव कारणात् सङ्ख्या विराट्सादृश्यम्, तस्मादभिज्ञा एव माहुः,— दशसङ्ख्योपेतायां शस्त्रसामरूपायां विराजि यज्ञः ‘प्रतिष्ठितः’ व्यवस्थित इति ॥

पुनरपि गृहस्थपुरुषसादृश्येन शस्त्रं प्रशंसति— “आत्मा वै स्तोत्रियः, प्रजानुरूपः, पत्नी धात्या, पशवः प्रगाथो, गृह्हाः सूक्तम्”—इति । येन त्वेन सामगाः सुवन्ति, सः ‘स्तोत्रियः’ त्वचो निष्के-वल्गुशस्त्रप्रारम्भे शंसनीयः । स च ‘आत्मा वै’ गृहस्थशरीर-स्थानीय एव । स्तोत्रियं त्वच मनु द्वितीयो यस्तृचः शस्यते, सोऽयम् ‘अनुरूपः’ ; स च ‘प्रजा’ पुत्रपौत्रादिस्थानीयः । येयं शस्त्रे

नाम्”—इत्यन्तश्च पञ्चविधसूचयनो द्रष्टव्यः । आर्न्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे च २५० १—२१ शब्दाः समालोच्यः ।

* ता० ब्रा० ६.८.४ ; ८.५.१३ ; अत० ब्रा० १.१.१.१२ ; इहापि पूर्वच । एवं बह्वेव ।

प्रक्षेपणीया 'धाम्ना', सा पद्मीस्थानीया । यः 'प्रगाथः', स पशु-
स्थानीयः । यं निविहानीयं 'सूक्तं' तद् गृहस्थानीयम् * ॥

एतद्देदनं प्रशंसति— “स वा अस्मिंश्च लोके ऽसुष्मिंश्च प्रजया
च पशुभिश्च गृहेषु वसति य एवं वेद”—इति । यशुभिश्च सहित
इति शेषः ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवौये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
द्वादशः खण्डः ॥ १२ (२३) ॥

॥ अथ त्रयोदशः खण्डः ॥

स्तोत्रियं शंसत्यात्मा वै स्तोत्रियस्तं मध्यमया
वाचा शंसत्यात्मान मेव तत्संस्क्रुतेऽनुरूपं शंसति
प्रजा वा अनुरूपः स उच्चैस्तरा मिवानुरूपः शंसत्यः
प्रजा मेव तच्छ्रेयसो मात्मनः कुरुते धार्यां शंसति
पत्नी वै धार्या सा नीचैस्तरा मिव धार्या शंसत्या
प्रतिवादिनी हास्य गृहेषु पत्नी भवति यच्चैवं विद्वान्
नीचैस्तरां धार्यां शंसति प्रगाथं शंसति स स्वर-

वक्ष्या वाचा शंसत्यः^१ पशवो वै स्वरः पशवः प्रगाथः
 पशूना मवरूपा^२ इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोच मिति
 सूक्तं शंसति^३ तद्वा एतत् प्रिय मिन्द्रस्य सूक्तं^४ निष्के-
 वल्यं हैरग्यस्तूप^५ मेतेन वै सूक्तेन हिरग्यस्तूप आङ्घ्रि-
 रस^६ इन्द्रस्य प्रियं धामोपागच्छत्स परमं लोकं मज-
 यदु^७पेन्द्रस्य प्रियं धाम गच्छति^८ जयति परमं लोकं
 य एवं वेद^९ गृहा वै प्रतिष्ठामूक्तं^{१०} तत्प्रतिष्ठिततमया
 वाचा शंसत्यः^{११} तस्माद्यद्यपि दूर इव पशून्लभते^{१२} *
 गृहानेवैनानाजिगमिषति^{१३} गृहा हि पशूनां प्रतिष्ठा
 प्रतिष्ठा ॥ १३ (२४) ॥

॥ इत्येतरेयब्राह्मणे तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथ निष्केवल्यशस्त्रभागाः स्वरविशेषाश्च वक्तव्याः ; तत्र प्रथम-
 भागं विधत्ते — “स्तोत्रियं शंसत्यात्मा वै स्तोत्रियः” — इति ।
 “अभि त्वा शूर नोनुमः” — इत्यस्मिन् (उ० आ० १.१.११.१, २.)
 प्रगाथे ढक्चं सम्पाद्य सामगाः सुवन्ति † । सोऽयं स्तोत्रियस्तृचः,
 त मादौ शंसेत् । तस्य गृहस्थदेहस्वरूपत्वं पूर्वं मेवोक्तम् ॥ तस्मिन्
 स्तोत्रिये स्वरविशेषं विधत्ते — “तं मध्यमया वाचा शंसत्यात्मानं
 मेव तत् संस्क्रुते” — इति । अत्युच्चत्वं मतिनीचत्वञ्च यस्यां वाचि
 नास्ति, सा ‘मध्यमा’ तथा । यावता ‘वाचा’ ध्वनिना देवयजन-

* ‘पशून् लभते’ क, ‘पशून्लभते’ ग, घ, ‘पशून्लभते’ ङ ।

† ए. सी. सु. सा० सं० भा० भू. २७४० ४४० ‘तथाङ्घ्रि’ — इत्यादि दृश्यम् ।

देशस्थाः मृग्वन्ति, न तु वह्निर्देशस्थाः, तावन्तं ध्वनिं कुर्यात् ।
तेन 'आत्मान मेव' देह मेव संस्कुरुते ॥

तृचान्तरं विधत्ते — “अनुरूपं शंसति ; प्रजा वा अनुरूपः”—
इति । स्तोत्रियेण तृचेन सदृशस्तृचः ‘अनुरूपः’ * । स चात्र
“अभि त्वा पूर्वपौतये इन्द्र स्तोमेभिरायवः”—इत्येष प्रगाथः (उ०
आ० ७.३.१.१, २.) । उभयोः प्रगाथयोः † समानच्छन्दस्त्वात्
समानदेवताकत्वाच्चानुरूपत्वम् । त मिमं तृचं शंसेत् । तस्य च
पुत्रादिप्रजास्थानीयस्य अनुरूपत्व मपेक्षितम् ; पितृपुत्रयोः कुल-
शीलादिना समानरूपत्वात् ॥ तस्य ध्वनिविशेषं विधत्ते — “स
उच्चैस्तरा मिवानुरूपः शंस्तव्यः ; प्रजा मेव तच्छ्रेयसी मात्मनः
कुरुते”—इति । स्तोत्रियध्वनेरप्यधिकं ध्वनिं कुर्यात् । तथा सति
स्वस्मादाधिक्यं पुत्रादौ सम्पादितं भवति ॥

ततो यद्वावानेतस्याः (सं० १०.७४.६.) धाव्यायाः शंसनं
विधत्ते — “धाव्यां शंसति पत्नी वै धाव्या”—इति । पत्नीत्वं पूर्वं
मेवोक्तम् ॥ स्वरविशेषं विधत्ते — “सा नीचैस्तरा मिव धाव्या
शंस्तव्या”—इति । अत्यन्तनीचो ध्वनिः कर्त्तव्यः ॥ होतुरेतद्देदनं
प्रशंसति — “अप्रतिवादिनी हास्य गृहेषु पत्नी भवति, यच्चैवं
विद्वान् नीचैस्तरां धाव्यां शंसति”—इति । पत्युः प्रतिकूलं वद-
तीति ‘प्रतिवादिनी’ तद्विपर्ययेण, अनुरूपत्वादिनी भवति ॥

* “पूर्वं सु चैव तद्रूप मपरेण रूपेणानुवदति ; यत् पूर्वं रूप मपरेण रूपेणानुवदति,
तद्रूपपस्यानुरूपत्वम् । अनुरूप एनं पुत्री जायते य एव वेद स्त्रीषीषानुरूपो वक्षी भवतः
प्राणापानाना मवबध्यै”—इति ता० ब्रा० ११.६.४-६ । प्रथमस्य स्त्रीषीषस्यैव सञ्ज्ञानरं
प्रतिपदिति ता० ब्रा० ६.९.१ ; १२.१.१. सा० भा० दृष्टव्यम् ।

† ‘अभि त्वा शूर’—इति स्त्रीषीषस्य, ‘अभि त्वा पूर्वपौतये’—इत्यनुरूपस्य चेत्यर्थः ।

। “पिबा सुतस्व एसिन्”-इत्येतं प्रगाथं (उ० प्रा० ६. २. १६.१,२.) विधत्ते— “प्रगाथं शंसति”-इति ॥ तत्र स्वर-विशेषं विधत्ते—“स स्वरवत्या वाचा शंसत्यर्थः ; पश्यो वै स्वरः, पश्यवः प्रगाथः, पशूना मवबध्ने”-इति । ‘स्वरवत्या’ स्वरबुक्त्या वाचेत्यर्थः । प्रगाथस्य पद्यत्वं पूर्वं सुक्तम् ; स्वरस्य पद्यत्वं सङ्ख्या-साम्यात्,— चत्वारः स्वराः, पश्योऽपि चतुष्पदाः ॥

निविष्टानीयं पद्यदशर्यं सूक्तं विधत्ते— “इन्द्रस्व नु वीर्याणि प्र वीच मिति सूक्तं शंसति”-इति ॥ तदेतत्प्रशंसति— “तद्वा एतत् प्रिय मिन्द्रस्व सूक्तं निष्क्रेवस्व हिरस्वस्तूप मेतेन वै सूक्तेन हिरस्वस्तूप आङ्गिरस इन्द्रस्व प्रियं धामोपागच्छत्य परमं लोकं मजयत्”-इति । यदेतत् ‘इन्द्रस्व नु वीर्याणि प्र वीचम्’-इति (सं० १.१३.१-१५.) निष्क्रेवस्वशक्तं सूक्तम्, तदेतदिन्द्रस्व प्रियम् ; हिरस्वस्तूपनाम्ना महर्षिणा दृष्टत्वाद ‘हिरस्वस्तूपम्’ । तदेव ‘एतेन’-इत्यादिना अष्टीक्रियते । आङ्गिरसः पुत्रो हिरस्वस्तूपास्थो सुनिरेतेनैव सूक्तेनेन्द्रं सुत्वा तदीयं स्थानं प्राप्य ततोऽप्युत्तमं लोकं मजयत् ॥

वेदनं प्रशंसति—“उपेन्द्रस्व प्रियं धाम गच्छति, जयति परमं लोकं य एवं वेद”-इति ॥

“सूक्ते ध्वनिविशेषं विधत्ते— “गृहा वै प्रतिष्ठासूक्तं, तद्यति-ष्ठिततमया वाचा शंसत्यर्थः ; तस्माद्यद्यपि दूर इव पशून्भते, गृहानेवैनानाजिगमिषति ; गृहा हि पशूनां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा”-इति । “इन्द्रस्व नु वीर्याणि”-इत्यस्मिन् सूक्ते शस्त्रस्य समा-पनेनावस्थानात् तस्य प्रतिष्ठारूपत्वम् । गृहा अपि स्थितिहेतु-त्वात् प्रतिष्ठारूपाः ; तथा सतेप्रतकूतं ‘प्रतिष्ठिततमया’ द्रुतविल-

स्वितत्वादिदोषरहितया आव्येच ध्वनिगोपेतया वाच्यं शंसेत् ।
 यस्माद् गृहस्थानीयस्य सूक्तस्य ध्वनिः प्रतिष्ठिततमः, तस्मान्नोक्ते
 यद्यपि तृणभक्ष्यार्थं मरण्ये गतान् दूरदेशे एवावस्थितान् पशून्
 दिवसे पुरुषो 'समते' पश्यति, तस्यापि 'एनान्' पशून् सायं काले
 गृहानेव 'आजिगमिषति' आनेतुं मिच्छति ; यस्मात्पशूनां गृहाः
 'प्रतिष्ठा' सुखेनावस्थातुं स्थानम् । हिरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥१३॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ (२४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्धं निवारयन् ।

पुमर्धोऽथतरो देयाद् विष्वातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्भार्याधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीवीरबुद्धभूपाक्षसाम्बाज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो

भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(३५)

॥ प्रथमः सूक्तः ॥

॥ॐ॥ सोमो वै राजामुष्मिंस्तोक्तं चासीत् तं देवाश्च
ऋषयश्चाभ्यध्यायन् कथं मय मस्मान्तोमो राजा-
यच्छेदिति ते ऽब्रुवंच्छन्दांसि यूयं न इमं सोमं
राजान माहरतेति तथेति ते सुपर्षा भूत्वोदपतंस्ते
यत्सुपर्षा भूत्वोदपतंस्तदेतत्सौपर्षं मित्वाष्ट्यानविद
आचक्षते छन्दांसि वै तत्सोमं राजान मच्छाचरंस्तानि
ह तर्हि चतुरक्षराणि चतुरक्षराण्येव छन्दास्या-
सन्त्सा जगती चतुरक्षरा प्रथमोदपतत्सा पतित्वाहं
मध्वनो गत्वाश्राम्यत्सा परास्य त्रीण्यक्षराण्येकाक्षरा
भूत्वा दीक्षां च तपश्च हरन्ती पुनरभ्यवापतत्समा-
तस्य वित्ता दीक्षा वित्तं तपो यस्य पशवः सन्ति
जागता हि पशवो जगती हि तानाहरदथ त्रिष्टुबुद-
पतत्सा पतित्वा भूवोऽर्धाध्वनो गत्वाश्राम्यत्सा
परास्यैक मक्षरं त्र्यक्षरा भूत्वा दक्षिणा हरन्ती पुन-
रभ्यवापतत्साम्नाभ्यन्दिने दक्षिणा नीयन्ते त्रिष्टुभो
लोके त्रिष्टुभिः ता आहरत् ॥ १ (२५) ॥

वत्तथाहावप्रभेदं प्रतिगण मथानुष्टुभः शस्त्रमानाः,
 मृत्तोः सन्नद्ययातिक्रमश्च मथ मरुत्वहिधानप्रशंसा ।
 तच्छेषा ये विशेषाः प्रतिपदनुचरप्रक्रमाः सप्तभागाः,
 निष्केवत्स्यं च शस्त्रं तदवयवकृताः स्त्रीत्रियाद्याश्च पञ्च ॥

अथ तृतीयसवनं वक्तुं मादावाख्यायिका माह— “सोमो वै राजामुष्मिंलोक आसीत्, तं देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन् ; कथं मय मस्मान्सोमो राजा ऽऽगच्छेदिति ; ते ऽहुर्वच्छन्दांसि यूयं न इमं सोमं राजान माहरतेति ; तथेति ; ते सुपर्णा भूत्वादपतंस्ते यक्षु-
 पर्णा भूत्वादपतंस्तदेतस्मीपर्ष मित्रास्थानविद आचक्षते”—इति ।
 पुरा सोमवक्त्रो दुरलोक एवासीत्, न त्वेतस्मिन् लोके । तदानीं सोम ममि सस्र केन प्रकारेण सोमो न आगच्छेदिति देवा ऋषयश्च विचारितवन्तः । विचार्य गायत्र्यादीनि छन्दांसि प्रत्येव मनुवन्,—
 हे छन्दांसि ! अस्मादर्थं सोम माहरतेति । तानि च तदङ्गीकृत्य ‘ते’ लोकप्रसिद्धाः पक्षिणो भूत्वा दुरलोकं प्रतुरदपतन् । यस्मादेवं तस्मात् ‘एतत्’ सोमाहरणप्रतिपादकं ग्रन्थजातं ‘सौपर्णम्’ आख्यान मिति ‘आख्यानविदः’ पौराणिकाः कथयन्ति ॥

अथोत्पत्तयु छन्दांसु मध्ये जगतीवृत्तान्त माह— “छन्दांसि वै तस्मीमं राजान मच्छाचरंस्तानि ह तर्हि चतुरक्षराणि चतु-
 रक्षराण्येव छन्दांस्त्रासंस्त्रा जगती चतुरक्षरा प्रथमोदपतत्वा पति-
 त्वाहं मध्वनो गत्वात्राम्यक्षा परास्र त्रीक्षचरास्त्रेकाक्षरा भूत्वा
 दीक्षाश्च तपश्च हरन्ती पुनरभ्यवापतत्तस्मात्तस्य वित्ता दीक्षा वित्तं
 तपो यस्य पशवः सन्ति ; जागता हि पशवो जगती हि ताना-
 हरत्”—इति । गायत्र्यादिछन्दांसि उत्पत्तने प्रवृत्तानि, तदानीं सोमम् ‘अच्छ’ प्राप्तुं दुरलोके तत्र-तत्रावतरत् । ‘तानि’ च छन्दांसि,

तस्मिन् काले चतुरशरोपेतानि, अतः पुरा सर्वदा चतुरशरा-
खेवासन्,— न तु कस्यापि हृन्दोऽधिकाश्रयतासीत् । ततः सा
जगती चतुरशरा सती हृन्दोऽन्तरेभ्यः सर्वेभ्यः प्रथमं प्रवृत्ता सोमं
प्रत्युदपतत् । तत्र मार्गस्वार्धं गत्वा अथ आन्ता सती अमवशात्
द्वीष्मशरादि परित्यज्य स्वयं मेकाश्रया भूत्वा सोम माहृतुं
मशङ्कवती सोमयागसम्बन्धिनीं 'दौक्षा' दौक्षसीयेष्ट्यादिरूपाम्,
शौरपानादिरूपं 'तपः' च 'हरन्ती' तस्मात्तोकादानयन्ती पुनरेतं
लोकं ममि लब्ध 'अवापतत्' अधोमुखी समागता । यस्मादेवं
तस्मात्तोके यस्य पुरुषस्य पशवः सन्ति, तेन दौक्षा 'विप्ता' लब्धा
भवति, तपश्च लब्धं भवति । न च दौक्षातपसोः जगत्वा समानी-
तयोः सतोः पशूनां तदुभयकारणत्वं कथं मिति शङ्कनीयम् ;
पशूनां जागतत्वेन जगतीद्वारा दौक्षासम्बन्धसम्भवात् । जागतत्वं
कथं मिति चेत्, जगत्वा पशुना मानीतत्वादिति द्रष्टव्यम् । अतः
एव शास्त्रान्तरे जगतीं प्रकृत्यैव माणातम्— "सा पशुभिश्च दौक्षया
चागच्छत्तस्माज्जगती हृन्दसां पशव्यतमा, तस्मात्पशुमन्तं दौक्षो-
पनमति"—इति (तै० सं० ६.१.६.२.) ॥

त्रिष्टुभो वृत्तान्त माह—“अथ त्रिष्टुबुदपतत्सा पतित्वा भूयो
ऽर्धादध्वनौ गत्वात्राम्यक्षा परास्त्रैक मन्त्रं चतुरा भूत्वा दक्षिणा
हरन्ती पुनरभ्यवापतत्तस्मात्तद्वन्दिने दक्षिणा नीयन्ते त्रिष्टुभो
लोकं त्रिष्टुभिः तां आहरत्”—इति । सा त्रिष्टुप् दुर्गलोके भूयो
भूयः पतित्वापि मार्गस्वार्धादेव अत्राम्यदित्यन्वयः* । यस्मादेव

* त्रिष्टुप् + हि इति सम्बन्धः ।

† 'तां'—इति च ।

‡ "अपतदित्यन्वयः"—इति च ।

दक्षिणाः सर्वा धानीतवती, तस्मान्निष्टुमः स्वानि माध्विदिवसवने
वज्रमानैर्दत्ताः सर्वा दक्षिणा ऋत्विग्भिर्नीयन्ते ॥ १ ॥

इति त्रीमन्त्रायचाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
प्रथमः सूक्तः ॥ १ (२५) ॥

॥ अथ द्वितीयः सूक्तः ॥

ते देवा अमुवन् गावर्षीं त्वं न इमं सोमं
राजान माहरेति सा तथेत्स्वव्रीत्तां वै मा सर्वेष्व-
स्वस्थयनेनानुमन्त्रयध्व मिति तथेति सोदपतत्तां
देवाः सर्वेष्वस्वस्थयनेनान्वमन्त्रयन्त प्रेति चेति
चेत्सेतद्वै सर्वं स्वस्थयनं यत् प्रेति चेति चेति तद्यो-
ऽस्य प्रियः स्यात् त मेतेनानुमन्त्रयेत् प्रेति चेति चेति
स्वस्त्वेव गच्छति स्वस्ति पुनरागच्छति सा पतिरवा
सोमपालान् भौषयित्वा पद्भ्यां च मुखेन च सोमं
राजानं समष्टभ्णाद्यानि चेतरे कन्दसी अक्षरास्व-
वर्जितां तानि चोप समष्टभ्णास्तस्या अनु विसृज्य
कृशानुः सोमपालः सव्यस्य पदो नख मच्छिदत्तच्छ-
ल्यकोऽभवत् स्यात्स नख मिव वदश मस्रवत्सा वशा-
भवत् तस्मात्सा इविरिवाय यः शल्यो वदनीक

मासीत् स सर्पो निर्दश्यभवत्' सहस्र स्वर्जो यानि
पर्शानि ते मन्यावला यानि स्त्रावानि ते गण्डूपदा
वत्तेजनं सोऽन्वाहिः सो सा तथेष्टुरभवत् ॥ २ (२६) ॥

अथ गायत्रीवृत्तान्त माह— “ते देवा अहवन् गायत्रीं,— त्वं
न इमं सोमं राजान माहरेति ; सा तथेत्त्वन्नवीत् ; तां वै मा
सर्वे च स्वस्वयनेनानुमन्त्रयध्व मिति ; तथेति ; सोऽपततां देवाः
सर्वे च स्वस्वयनेनान्वमन्त्रयन्त,—प्रेति चेति चेति ; एतद्दे सर्वे
स्वस्त्रायनं यत् प्रेति चेति चेति ; तथोऽस्य प्रियः स्वार, त मेते-
वानुमन्त्रयेत प्रेति चेति चेति, स्वस्त्रेय मच्छति स्वस्ति पुनरा-
गच्छति”—इति । जगतीन्निहुभोः सोमानयनसामर्थाभावं दृष्ट्वा
ते देवाः गायत्रीं प्रार्थितवन्तः । हे गायत्रि ! त्वं ‘नः’ अस्मदर्थं
मिमं सोम माहरेति । ‘सा’ च गायत्री तथेत्त्वन्नवीत् देवान्
प्रत्येव मन्नवीत्,—हे देवाः ! यदा अहं सोम मानेतुं गच्छामि,
तदानीं ता मेवं गच्छन्तीं मां यूयं सर्वेऽपि यथाशक्ति सर्वे च
‘स्वस्त्रायनेन अनुमन्त्रयध्वं’ चेमप्रापयं स्वस्त्रायनम्, तदर्थं माग्नी-
र्वादेरूपे च मन्त्रेण समानुमन्त्रयं कुरुतेति । एव मुक्ता तथेति
देवेरङ्गीकृते सति ‘सा’ गायत्री दुःखोक्तं प्रत्युत्पन्नं मकरोत् ।
तदानीं देवाः स्वागतप्रकारेण सर्वे चापि चेमप्रापयमन्त्रेण गायत्री
मनुमन्त्रितवन्तः । कोऽसौ मन्त्रः ? इति—‘प्र’-शब्द एको मन्त्रः,
‘आ’-शब्दो द्वितीयो मन्त्रः ; तदुभयप्रदर्शनार्थं मितिशब्दद्वयम् ।
उभयसमुच्चयार्थं चकारद्वयम् । चेमे च सोमं प्राप्नुहि, पुनरपि
चेमेवानच्छेति । अथ माग्नीर्वादो मन्त्रद्वयश्चार्थः । एतदेव मन्त्र-
द्वयं सर्वं स्वस्त्रायनं ‘प्र’-इत्येकम्, ‘आ’-इति द्वितीयं पद मस्ति ;

इतोऽधिकं नान्यत् स्वस्वगयन मस्ति । यस्मादिदं मेव सर्वक्षेम-
प्रापकम्, तस्मादिदानीं मपि यः पुमान् ग्रामान्तरं जिगमिषुः
'अस्य' गृहस्वामिनः प्रियः स्यात् ; तं जिगमिषुं प्रेत्येतीति मन्त्र-
हयेनानुमन्त्रयेत ; तेनाग्नीर्वादप्रसादेनायं क्षेमिणैव गच्छति पुन-
रागच्छति च ॥

इत्थं प्रासङ्गिकं लौकिकविधिं सुज्ञां प्रकृतं मेव गायत्री-
वृत्तान्तं मनुसरति—“सा पतित्वा सोमपालान् भीषयित्वा
पद्भ्यां च मुखेन च सोमं राजानं समगृभ्वाद्, यानि चेतरे
हृन्द्सी अचराञ्चजहितां तानि चोप समगृभ्वात्”—इति । ‘सा’
गायत्री ‘पतित्वा’ उत्पतनेन सोमं प्राप्य गन्धर्वान् स्वानभ्राजादीन्
सोमरक्षकान् आस्कोटनायुधप्रदर्शनादिना भीषयित्वा,— भीत्वा
तेष्वपद्यतेषु स्वयं पक्षिरूपा सती स्वकीयाभ्यां पद्भ्यां मुखेन च सोमं
सम्यग् गृहीतवती । स्वानभ्राजादीनां सोमपालकत्वं माध्वर्यवे
सोमप्रकरणे मन्त्र-तद्वाङ्मनाभ्यां भवगम्यते । “स्वान भ्राजाहारे
बभारे हस्तं सुहस्तं क्षयानवे ते वः सोमक्रयणास्तान्नक्षध्वम्”—इति
(तै० सं० १.२.७.) मन्त्रः, “स्वानभ्राजेत्याहैते वा अमुभिर्ज्ञोके
सोमं मरचन्”—इति (तै० सं० ६.१.१०.५.) ब्राह्मणम् । न केवलं
गायत्री सोमं मेव गृहीतवती, किन्तु ‘इतरे’ जगतौचिष्टभास्वे
हृन्द्सी ‘यानि’ चत्वार्यक्षराणि ‘अजहितां’ परित्यक्तवत्यौ, तानि
चोपेत्य सम्यग् गृहीतवती ॥

अथ तस्या गायत्र्या गन्धर्वेषु सह युक्ते यो वृत्तान्तस्तं दर्श-
यति—“तस्या अनु विद्यन्ते क्षयानुः सोमपालः सव्यस्य पदो
नखः मच्छिदत् तच्छ्वकोऽभवत्, तस्मात्स नखः मित्रः ; यदग्रं मरु-
चत् सा वशाऽभवत्, तस्मात्स इविरिव ; अथ यः शखो यदनीकं

मासीक सर्पो निर्देश्यभवत् ; सहसः स्वजो ; यानि पर्षानि ते
मन्त्रावला ; यानि स्त्रावानि ते गण्डूपदा ; यत् तेजनं सोऽन्वाहिः ;
सो सा तथेपुरभवत्”—इति । स्नानभ्राजादिषु सीमरत्नकेषु यः
सप्तमो मन्थर्वः कृशाङ्गनामकः, सोऽयं तस्मा गायत्र्या अनु पृष्ठतो
वाचं विसृज्य तदीयस्य वामपादस्त्रैकं नखं छिन्नवान् । तच्च नखं
‘ग्रन्थकः’ मर्कटशरीरपरिमितः ग्रन्थकाख्यो मृग आसीत् । यस्य
खगस्य पुच्छसमीपे बहवो रोमाः प्रादेशप्रमिताः तीक्ष्णाग्रा लोह-
मया उत्पद्यन्ते, स ग्रन्थकः । यस्मादयं नखादुत्पन्नस्तस्मात्
नखं मिव तीक्ष्णाग्ररोमोपेतः । तत्र छिन्ननखपादप्रदेशे यद् ‘वशं’
भेदोऽस्त्ववत्, सा ‘वशा’ मेध्या, काचिदजा अग्न्यादिपशुषु आसीत् ।
‘तस्मात्’ नायत्रया उत्पन्नत्वात् ‘सा’ वशा ‘हविरिव’ देवतायोग्यं
हविरिवासीत् । तच्च हविर्द्वा शास्त्रान्तरे श्रूयते— “एता मेव वशा
मादित्येभ्यः कामायास्तमेत”—इति (तै० सं० २.१.२.३,४.) । अथ
नखच्छेदनाय मन्थर्वेण विसृष्टो वाचः, सोऽपि नखसङ्घटनेन कुण्ठि-
ताऽग्नौ बहुधा भग्नो भूमिपतितः । तस्य वाचस्य यः ‘ग्रन्थः’
कृष्णायसनिर्मितो वाणायगे स्थापितः, तस्य च ग्रन्थस्य यत्
‘अनीकं’ सुखं घटनेन कुण्ठितं मासीत्, ‘सः’ अयं ग्रन्थः, तदनी-
कामको वाचभग्नो ‘निर्देशी’ दंशनासमर्थः सर्पोऽभवत् ;—
जलमध्ये सञ्चरतो डङ्कुभास्त्रस्य सर्पस्य विपरहितत्वाद् दंशन-
सामर्थ्यं नास्ति । तस्मात्कुण्ठितायस्य लोहस्य योऽयं ‘सहः’ वेगः,
तस्मात् ‘सहसः’ वाचवेगात् ‘स्वजः’ उभयतः-शिराः सर्पोऽभवत् ।
तस्य वाचस्य मूले यानि ‘पर्षानि’ कङ्कपत्राणि, ते ‘मन्त्रावलाः’
अभवन् । ये जीवविशेषाः वृक्षशाखास्त्रयोमुखा अवलम्बन्ते,
ते मन्त्रावलाः । तस्मिन् वाचे यानि ‘स्त्रावानि’ पत्रबन्धनार्थाः

आशुविशेषाः, ते 'गण्डूपदाः' अभवन् । अवस्तरादिस्थानेषु ये सर्पा
 जायन्ते, ते गण्डूपदाः । तस्मिन् वाणे यत् 'तेजनं' लोहपत्रव्यति-
 रित्तं काष्ठं, सः 'अन्वाहिरभवत्' दृष्टिरहितः सर्पोऽभूत् । 'तथा'
 तेनोक्तप्रकारेण 'इषुः' गन्धर्वेण सुक्ती वाचः 'सो सा' अभवत् ।
 'उ'-शब्दः समुच्चयार्थः ; सा च सा चेत्युक्तं भवति । तथोक्ते सति
 तत्तज्जातिः निर्देशिसर्पादिरूपेत्युक्तार्थोपसंहारः ॥ २ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां त्रयोदशाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२५) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

सा यद्वक्षिणेन पदा समष्टभ्णात्तत्प्रातस्तवन
 मभवत्तद्गायत्री स्व मायतनं मकुरुत् तस्मात्तत्सृष्ट-
 तमं मन्यन्ते सर्वेषां सवनानां मयियो मुखो भवति ।
 श्रेष्ठतां मश्नुते य एवं वेदाय यत्सव्येन पदा समष्टभ्-
 णात्तन्माध्यन्दिनं सवनं मभवत्तद्विस्मंसत तद्विस्मस्तं
 नान्वाप्नोत्यूर्ध्वं सवनं ते देवाः प्राजिज्ञासन् तस्मिन्-
 स्त्रिष्टभं हृन्दसा मदधुरिन्द्रं देवतानां तेन तत्समा-
 वक्षीर्य मभवत्पूर्वेण सवनेनोभाभ्यां सवनाभ्यां समा-

वह्नौर्याभ्यां समावज्जामीभ्यां राध्नोति य एवं वेदाथ
यन्मुखेन समष्टभ्णात् तत्तृतीयसवन मभवत्तस्थ
पतन्ती रस मधयत्तह्नीतरसं गान्वाप्नोत्यूर्वे सवने ते
देवाः प्राजिज्ञासन्त तत्पशुष्वपश्यंस्तद्यदाशिर मव-
नयन्त्याज्येन पशुना चरन्ति तेन तत्समावह्नौर्य
मभवत्पूर्वाभ्यां सवनाभ्यां सर्वेः सवनैः समावह्नौर्यैः
समावज्जामीभौ* राध्नोति य एवं वेद ॥ ३ (२७) ॥

अथ द्वितीयसवनार्थं सवनत्रयस्योत्पत्तिं दर्शयति—“सा यह-
चिचेन पदा समष्टभ्णात्तद्यातस्सवन मभवत्तत्रायत्री स्त्र मायतन
मकुर्वत; तस्मात्तत्सदृष्टतमं मन्यन्ते सर्वेषां सवनानाम्; अप्रियो
मुख्यो भवति, श्रेष्ठता मनुते य एवं वेदाथ यत्तद्येन पदा ससष्टभ्णात्-
त्याध्यन्दिनं सवन मभवत्तद्विस्त्रंसत, तद्विस्त्रस्तं गान्वाप्नोत्यूर्वे सवनं;
ते देवाः प्राजिज्ञासन्त तस्मिंस्त्रिष्टुभं हृन्दसा मदधुरिन्द्र देवतानां;
तेन तत्समावह्नौर्य मभवत्पूर्वस्य सवनेनोभाभ्यां सवनाभ्यां समा-
वह्नौर्याभ्यां समावज्जामीभ्यां राध्नोति य एवं वेदाथ यन्मुखेन सम-
ष्टभ्णात् तत्तृतीयसवन मभवत्”—इति । ‘सा’ गायत्री सोम मान-
यन्ती दक्षिणेन ‘पदा’ पादेन ‘यत्’ यावत् सोमस्य स्वरूपं गृहीत-
वती, ‘तत्’ तावत् प्रातस्सवन मभवत् । तच्च प्रातस्सवनं ‘सा’
गायत्री स्वकीयं स्नान मकरोत् । तस्मात् तत्सर्वेषां सवनानां मध्ये
अतिशयेन समृद्ध मिति याज्ञिका मन्यन्ते; तच्च प्रयोगबाहुल्य-
सद्भावात् । यः ‘एवम्’ उक्तार्थं वेद, स स्वकीयानां मध्ये ‘मुख्यः’

* ‘जामिनी’ च, टी० ग, च ।

श्रेष्ठः सन् विद्यावृत्तादिरूपां 'श्रेष्ठतां' प्राप्नोति । अथ सा गायत्री वामपादेन 'यत्' सोमस्य स्वरूपं गृहीतवती, तस्माध्यन्दिनं सवनं विस्मस्तं भभूत् ; वामपादात् 'तत्' तत्र 'विस्मस्तं' गलितं तत् माध्यन्दिनं सवनं पूर्वोक्तप्रातस्सवनानुगमनाय शक्तं नाभूत् । ते देवा विचार्य 'तस्मिन्' माध्यन्दिने सवने स्वामित्वेन ह्यन्द्सां मध्ये त्रिष्टुभं देवतानां मध्ये इन्द्रं च स्थापितवन्तः । तेन 'तत्' माध्यन्दिनं सवनं प्रातस्सवनेन सह 'समावहोर्ध्वं' तुल्यसामर्थ्यं भभूत् । उक्तार्थस्य वेदिता तुल्यसामर्थ्याभ्यां मत एव तुल्यजातिभ्यां सङ्गृह्य भवति । 'जामी'-शब्दो जातिवाची * ; तुल्यजातिभ्यां मित्यर्थः ॥

अथ गायत्री मुखेन यत्सोमस्वरूपं गृहीतवती, तत् द्वितीयसवनं भभूत् । तस्मिन् सवने तु ऋज्वीरस्वरूपे निष्कारे सोमे चाग्निरादिकं विधत्ते— "तस्य पतन्तो रस मधयत्तद्वीतरसं नाग्वोत्पूर्वे सवने ; ते देवाः प्राजिघ्रासन्त तत्पशुष्वपश्वंस्तद्यदाग्निर मवन-यन्त्यान्धेन पशुना चरन्ति, तेन तत्समावहोर्ध्वं मभवत्पूर्वाभ्यां सवनाभ्याम्"—इति । सा गायत्री मुखेन द्वितीयसवनरूपं सोमं गृहीत्वा दुग्धलोकादधः पतन्तो 'तस्य' सोमस्य 'रस मधयत्' सारं पीतवती । तत् द्वितीयसवनं 'द्वीतरसं' पीतसारं भूत्वा पूर्वोक्ते प्रातस्सवन-माध्यन्दिनसवने हे अनुगन्तुं नाग्यज्ञोत् । ते देवाः तत्प्रतीकारं विचार्य तत्साधनं 'पशुषु अपश्वन्' पशुषु चौरं यदस्ति, यच्चाण्व मस्ति, यदपि हृदयाद्यङ्ग मस्ति, तत्सर्वं सारम् । तस्माद्यत् पीतरसे सोमसम्बन्धिनि ऋज्वीरे 'चाग्निरं' चौरम् 'मवनयन्ति' सिञ्चन्ति याज्ञिकाः, तथा आण्वपशुभ्यां 'चरन्ति' अनुतिष्ठन्ति । तदानीं

* अतिरेकवाचिप्रसमानजातीयानां वाचकी 'जामि-शब्दः'—इत्यादि दीपराजयजुस्मृतौ निघण्टुवर्णि (४.१.४६.) । निघ० १.१.४, ६ ।

‘तेन’ अनुष्ठानेन ‘तत्’ द्वतीयसवनं पूर्वसवनाभ्यां तुल्यसामर्थ्यं
मभूत् । अथ मर्थः सर्वोऽपि शास्त्रान्तरे सङ्गृह्यान्नातः — “ब्रह्म-
वादिनो वदन्ति,— कस्मात् सत्यात् गायत्री कनिष्ठा ह्रस्वसाष्ट
सती यन्नमुखं परीयायेति ; यदेवादः सोम माहरत्, तस्माद्यन्नमुखं
पर्येत्, तस्मात्तेजस्विनीतमा पद्भ्यां द्वे सवनं समष्ट्यङ्गामुखेनैकं ;
यन्मुखेन समष्ट्यङ्गात्, तदधयत् ; तस्माद् द्वे सवने शुक्रवती
प्रातस्सवणं च माध्यन्दिनं च ; तस्मात् द्वतीयसवनं ऋजोष मभि-
मुख्यन्ति,—धीत मिव हि मन्थन्त आगिर मवगयति सयुक्त्वाय’
—इति (ते० सं० ६.१.६.३,४.) ॥

वेदनं प्रशंसति — “सर्वैः सवनैः समावहीर्यैः समावज्जामीभौ-
राप्नोति य एवं वेद”—इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वतीयपञ्चिकायां द्वतीयाध्याये
द्वतीयः खण्डः ॥ ३ (२७) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

ते वा इमे इतरे ह्रस्वसौ' गायत्री मध्यवदेतां
विष्णं नावक्षराख्यनु पर्यागुरिति नेत्यब्रवीद्' गायत्री
यथाविष्ण मेव न इति' ते देवेषु प्रश्न मैतां' ते देवा
अनुवन्' यथाविष्ण मेव न इति' तस्मादाप्येतर्हि विष्ण्यां
न्याहुर्न्याविष्ण मेव न इति' ततो वा अष्टाक्षरा

गायत्र्यभवाक्षरा चिष्टुबेकाक्षरा जगती साष्टाक्षरा
गायत्री प्रातस्सवन मुदयच्छन्नाशक्तोत् त्रिष्टुप् चाक्षरा
माध्यन्दिनं सवन मुदयन्तु तां गायत्र्यब्रवीदायान्यपि
मेऽवास्त्विति सा तथेत्यब्रवीत् त्रिष्टुप् तां वै मैतैरष्टा-
भिरक्षरैरुपसन्धेहीति तथेति ता मुप समदधादेतद्वै
तद् गायत्रौ मध्यन्दिने यन्मरुत्वतीयस्योत्तरे प्रति-
पदो यश्चानुचरः सैकादशाक्षरा भूत्वा माध्यन्दिनं
सवन मुदयच्छन् नाशक्तोऽजगत्वेकाक्षरा तृतीयसवन
मुदयन्तु ताङ्गायत्र्यब्रवीदायान्यपि मेऽवास्त्विति सा
तथेत्यब्रवीजगती तां वै मैतैरेकादशभिरक्षरैरुपस-
न्धेहीति तथेति ता मुप समदधादेतद्वै ताङ्गायत्रौ
तृतीयसवने यद्वैश्वदेवस्योत्तरे प्रतिपदो यश्चानुचरः
सा द्वादशाक्षरा भूत्वा तृतीयसवन मुदयच्छत्तो
वा षष्ठाक्षरा गायत्र्यभवेकादशाक्षरा चिष्टुप् द्वाद-
शाक्षरा जगती सर्वैश्छन्दोभिः सवावद्दीर्घैः समा-
वज्जामिभौ राप्नोति य एवं वेदैकं वै सत् तत्सन्धेधाभ-
वत्तस्मादाहुर्दातव्य मेवं विदुष इत्येकं हि सत्
तत्सन्धेधाभवत् ॥ ४ (२८) ॥

अनु पूर्वतः सर्वाणि छन्दांसि चतुरक्षराणीत्युक्तम् ; तेष्वपि
त्रिष्टुभ एक मक्षरं गतम्, जगत्याश्च त्रीष्वक्षराणि गतानि, तथा

सति सर्वश्रुत्यन्तरविरोधः ; तेषु च श्रुत्यन्तरेष्वष्टाक्षरा गायत्री,
 एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्, द्वादशाक्षरा जगतीति सर्वत्र श्रूयते; अनु-
 छानं च तथैव क्रियते ; तत्कथं विरोधपरिहारः ? इत्याख्यायिकया
 परिहारं दर्शयितुं मारभते— “ते वा इमे इतरे छन्दसौ गायत्री
 मभ्यवदेतां,— वित्तवावक्षराश्चतुर्पर्यागुरिति ; नेत्यब्रवीद्वायत्री
 यथावित्त मेव न इति ; ते देवेषु प्रश्न मैतां ; ते देवा अभवन्,—
 यथावित्त मेव इति ; तस्मादाप्येतर्हि वित्त्वां व्याहृत्यथावित्त मेव न
 इति ; ततो वा षष्टाक्षरा गायत्र्यभवत्, त्र्यक्षरा त्रिष्टुबेकाक्षरा
 जगतौ”—इति । ये त्रिष्टुब्जगत्वी पुरा स्वकीयान्यक्षराणि परि-
 त्तवत्वी, ते एव इमे ‘इतरे’ गायत्रीव्यतिरिक्ते छन्दसौ गायत्री
 मभि लक्ष्य समागत्यैव सुक्तवत्वी,— हे गायत्रि ! यत् त्वया
 ‘वित्तं’ लब्धम्, अधिक मक्षरचतुष्टयम्, तदेतत् ‘नौ’ त्रिष्टुब्जगत्वी-
 रावयोः ; तस्मात् तानि चत्वार्यक्षराणि ‘चतुर्पर्यागुः’ चावां
 त्रिष्टुब्जगत्वावनु लक्ष्य पर्यावृत्य भागच्छन्तिवति । गायत्री तयो-
 र्वचनं नेति निराकृत्य तच्चेता सुपपत्ति मब्रवीत्,—‘नः’ अस्माकं
 ‘यथावित्त मेव’ लब्ध मनतिक्रम्यैव स्वामित्वं युक्तम् । यदसु येन
 लब्धं तत् तस्यैवेति लौकिकन्यायः । तं न्यायं निषेत्तुं ‘ते’ त्रिष्टुब्-
 जगत्वी देवेषु प्रश्नम् ‘ऐतां’ प्राप्नुताम् । हे देवाः ! कथं न्यायः ?
 इति तयोः प्रश्नः । ते च देवा उत्तर मेव मब्रुवन्— ‘वः’ युष्माकं
 तिसृषां यथावित्त मेवाक्षरस्त्रीकारो युक्त इति । यस्माद् देवैरेव
 मुक्तं ‘तस्माद्’ तत् एव कारणादिदानौ मपि ‘वित्त्वां’ कस्य चित्
 पुरुषस्य द्रव्यलब्धौ सत्यां ‘व्याहृः’ विप्रतिपक्षं प्रति न्यायाभिज्ञा एव
 माहूः,—‘नः’ अस्माकं सर्वेषा मपि लब्ध मनतिक्रम्यैव वस्तुस्त्रीकारो

युक्त इति । युवादी जये सति परसेनायां प्रविश्य येन यज्ञम्वते;
तेनैव तद् गृह्यत इति वक्तृणा मभिप्रायः । देवैर्न्याये निर्णीते
सति तद्गृहं गायत्री स्वकीयैः स्वभावसिद्धैश्चतुरक्षरैर्युहलम्बैश्चतुर-
क्षरैरपि स्वय मष्टाक्षरा अभूत् । त्रिष्टुभः पूर्वं वर्त्तमानेषु चतुष्ट्वे-
काक्षरस्य गतत्वात् चक्षरैव सा, तथा जगत्याश्चतुरक्षरेष्वक्षर-
त्रयस्य गतत्वादेकाक्षरैव सा अभवत् ॥

इदानीं त्रिष्टुभोऽक्षरत्रयादधिकानां मक्षराणां प्राप्तिप्रकारं
दर्शयति— “साष्टाक्षरा गायत्री प्रातस्सवन मुदयच्छन्नाशक्नोत्
त्रिष्टुप् त्र्यक्षरा माध्यन्दिनं सवन मुच्यन्तु; तां गायत्र्यब्रवीदा-
यान्यपि मेऽन्वास्त्विति; सा तथेत्यब्रवीत् त्रिष्टुप् तां वै,— मैतै-
रष्टाभिरक्षरैरुपसन्वेहीति; तथेति ता मुपसमदधाद्; एतच्च तन्ना-
यत्रै मध्यन्दिने यन्मरुत्वतीयस्योत्तरे प्रतिपदो यन्मनुष्यः सेका-
दष्टाक्षरा भूत्वा माध्यन्दिनं सवन मुदयच्छत्”—इति । या इय
मष्टाक्षरा गायत्री प्रातस्सवनम् ‘उदयच्छत्’ उद्यमनं निर्वाहं
तस्य प्रातस्सवनस्याकरोत् । या तु त्रिष्टुप्, सेयं ‘चक्षरा’ अक्षर-
त्रयमात्रेण युक्ता सती माध्यन्दिनं सवनम् ‘उच्यन्तु’ निर्वोदुं नाश-
क्नोत् । ‘ताम्’ अशक्तां त्रिष्टुभं दृष्ट्वा गायत्री एव मब्रवीत्,—
‘आयानि’ त्वत्सहायार्थं मह मागच्छानि ‘मे’ ममापि ‘अच’
अस्मिन् माध्यन्दिने सवने भागोऽस्त्विति । तद्वचन मङ्गीकृत्य
सा त्रिष्टुबेव मब्रवीत् ‘तां वै’ तादृशीं गायत्रीम्,— चक्षरा मेव
‘मा’ मां स्वकीयैरैतैरष्टाभिरक्षरैः ‘उपसग्धेहि’ सामीप्येन सन्धानं
कुरु, प्रविशेत्यर्थः । तद्वचन मङ्गीकृत्य सा गायत्री ‘तां’ त्रिष्टु-
भम् ‘उपसमदधात्’ स्वकीयैरष्टाभिरक्षरैः प्राविशत् । कोऽसौ
गायत्र्या स्वयो भाग इति, स उच्यते— ‘मरुत्वतीयस्य’

ग्रन्थस्य * ‘उत्तरे प्रतिपदः’ “आ त्वा रथम्”—इत्यस्मिन् प्रारम्भरूपे त्वचे प्रथमाया उत्तरे ये हे ऋचौ प्रतिपदौ प्रारम्भरूपे विदेते †, यच्च “इदं वसो सुतम्”— इत्यनुचररूपसृचः ‡ ; तदेवैतद्वक्पञ्चकं माध्यन्दिनसवने गायत्रौ त्रिष्टुभा दत्तम् ;— ताच्च पञ्चर्षी गायत्री ऋग्वेदस्काः § । ततो गायत्रीप्रवेशात् ‘सा’ त्रिष्टुप् एकादशाक्षरा भूत्वा माध्यन्दिनं सवनप्रयोगम् ‘उदयच्छत्’ निरवहत् ।

अथ जगत्वाः स्वकीयादेकस्मादक्षरादधिकानां मक्षराणां प्रातिप्रकारं दर्शयति— “नाशक्लोज्जगत्वेकाक्षरा द्वतीयसवनं मुख्यम्; तां गायत्राब्रवीदायान्यपि मेऽत्रास्त्रिति ; सा तथेत्स्व-ब्रवीज्जगती ; तां वै मैतैरेकादशभिरक्षरैरुपसम्भेहीति ; तथेति ; ता मुपसमदधादेतद्दे तद्गायत्रौ द्वतीयसवने यद्देव्यश्चोत्तरे प्रतिपदो यद्यानुचरः ; सा द्वादशाक्षरा भूत्वा द्वतीयसवनं मुदयच्छत्”—इति । वैश्वदेवग्रन्थस्य प्रतिपदनुचरानुपरिष्टादुदाह-रिष्येते । ॥

उक्तं मयं निगमयति— “ततो वा षष्टाक्षरा नायत्राभव-देकादशाक्षरा त्रिष्टुप्, द्वादशाक्षरा जगती”—इति ॥

वेदनं प्रशंसति— “सर्वेऽङ्गन्तोभिः समावहीर्षैः समावज्जा-मिभौ राप्नोति य एवं वेद”—इति ॥

* ६४—८१ पृ० ४—२ ख० मन्त्रतृतीयग्रन्थविधिराज्ञातः ।

† ६७ पृ० २ पं० ‘वेन’—इत्यादि, ११२ पृ० ‘०’ ३ पं० ‘प्रथमस्य’—इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

‡ ६७ पृ० १ पं० ‘तद्वनगरभावी’—इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

§ ऋ० सं० ८.६८.२, ३ इति द्वे, ८.२.१, २, ३ इति तिस्रश्च, इति पञ्च ।

॥ पञ्चमादिचतुःखण्डेषु वैश्वदेवग्रन्थविधिराज्ञास्यते ।

गायत्रीं विशिषेष्टं प्रशंसति—“एकं वै स तत् त्रेधाभक्तत्वा-
दाहुर्दत्तस्य निवं विदुष इत्येकं हि स तत् त्रेधाभक्तम्”—इति ।
‘तत्’ गायत्र्याः स्वरूपं पूर्वं चतुरक्षररूपेणैकं निव, तत्पश्चादधि-
काक्षरचतुष्टयत्वसम्पादनेन स्वकीयानां महाक्षराणां त्रिष्टुब्-
जगत्योः प्रवेशेन च त्रेधा अभवत् । यस्मादौष्ट्यो गायत्र्या
महिमा, तस्मात् ‘एवं विदुषे’ गायत्रीमहिम्नानं ज्ञातवते पुरुषाय
लोके गोसुवर्णादिकं दातव्यम्,—‘इति’ एवं धर्मरहस्यविदः प्राहुः ।
यस्मान्गायत्रीस्वरूपं निव निव सत् त्रेधाभक्तम्, तस्मात्तद्विदे दातुं
मुचितं निवेत्युपसंहारार्थं पुनर्वचनम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (३८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

ते देवा अमुवन्नादित्वान् युष्माभिरिदं सवनं
मुद्यच्छामेति तथेति तस्मादादित्यारम्भणं तृतीय-
सवनं मादित्यग्रहः पुरस्तात्तस्य यजत्वादित्वात्सो
अदितिर्मादयन्ता मिति महत्या रूपसमृद्ध्या महद्दे
तृतीयसवनस्य रूपं नानुवषट् करोति न भक्षयति
संस्था वा एषा यदनुवषट्कारः संस्था भक्षः प्राणा

आदिह्या । नेत्याशान्तसंस्थापयानीति । त आदिह्या
 यदुवर्गसवितारं । त्वयेदं सह सवन मुद्यच्छामेति
 तथेति । तस्मात् सावित्री प्रतिपद् भवति । वैश्वदेवस्य
 सावित्रयज्ञः । पुरस्तात्तस्य यजति । दमूना देवः सविता
 वरेण्य इति । महत्या रूपसमृद्ध्या महद् वै तृतीय-
 सवनस्य रूपं । नानुवषट् करोति । न भक्षयति । संस्था
 वा एषा यदनुवषट्कारः । संस्था भक्षः । प्राणः
 सविता । नेत् प्राणं संस्थापयानीत्युभे वा एष एते
 सवने । विपिबति यत् सविता प्रातस्सवनं च
 तृतीयसवनं च । तद्यत्पिबवत्सावित्रौ निविदः पदं
 पुरस्ताद् भवति । महदुपरिष्ठादुभयोरेवैनं तत्सव-
 नयोराभजति । प्रातस्सवने च तृतीयसवने च बद्धाः
 प्रातर्वायव्याः ब्रह्मन् । एका तृतीयसवने । तस्मादूर्द्धाः
 पुष्पस्य भूयांसः प्राणा यच्चावाब्धौ द्यावापृथिवीयं
 शंसति । द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे इय मेवेह प्रतिष्ठा ।
 ऽसावमुच । तद्यद् द्यावापृथिवीयं शंसति । प्रतिष्ठयो-
 रेवैनं तत् प्रतिष्ठापयति ॥ ५ (२६) ॥

एवं तावत् तृतीयसवनं भवतारयितुं सोमाहरणकक्षा वर्जिता ;
 अथ तृतीयसवनं मुच्यते,— तत्र वैश्वदेवान्निमादतयोः कृत्स्निः
 सङ्गृह्यते—

स्याद्वैश्वदेवे सवितुः पुनस्तुतिर्द्याव्यापृथिव्यार्भववैश्वदेविका ।

वैश्वानरीयं मरुतां च ग्रंसनं स्युर्जातवेदस्य मिहान्निमावते ॥

तृतीयसवनस्यादावादित्यग्रहं विधत्ते— “ते देवा अमुवन्ता-
दित्यान्,— युष्माभिरिदं सवनं मुख्यच्छामेति ; तथेति ; तस्मा-
दादित्यारम्भणं, तृतीयसवनं मादित्यग्रहः पुरस्तात्तस्य”—इति ।
तृतीयसवनं निर्वहन्त्या जगत्या अक्षररूपां मूर्तिं भवगतवन्तः *
‘ते देवाः’ ‘आदित्यान्’ द्वादशसंज्ञाकान् प्रत्येव मनुवन्,— हे
आदित्याः ! युष्माभिः सहिता वयम् ‘इदं’ तृतीयं सवनम् ‘उच्य-
च्छाम’ निर्वहं करवामहे इति । आदित्याश्च तथेत्यङ्गीकृतवन्तः ।
यस्मादारम्भे देवैरादित्यसाहित्यं प्रार्थितम्, तस्माद् ‘आदित्या-
रम्भणं तृतीयसवनम्’ आदित्यग्रहः ‘आरम्भणे’ सर्वेषां ग्रहाणां
मादौ यस्य सवनस्य, तदिदं मादित्यारम्भणम् । स एवार्थं आदित्य-
ग्रह इत्यादिना स्पष्टीक्रियते— ‘तस्य’ तृतीयसवनस्य ‘पुरस्तात्’
आदौ आदित्यदेवताको ग्रहः कर्त्तव्यः ॥

तस्य ग्रहस्य याज्यां विधत्ते— “यजत्यादित्यासो अदिति-
मादयन्ता मिति महत्या रूपसमृद्धया,— महद्दे तृतीयसवनस्य
रूपम्”—इति । ‘आदित्यासः’ अदितिः पुत्रा आदित्याः ; ते च
तस्मात्ता ‘अदितिः’ च ‘मादयन्ताम्’ ग्रहेणानेन तुष्यन्तु । ‘इति’
एषा (सं० ७. ५१. २.) याज्या महती ; “मदौ हर्षे”—इत्यस्मा-
दातोक्तत्वेन मञ्जुदेन युक्ता † । तस्या मादित्यानां मदितेश्च
हर्षवर्णनात् विवक्षितदेवताविषयत्वेन रूपसमृद्धा । तृतीयसवनस्य
स्वरूपम् ‘महद्दे’ हर्षोपेतं मेव ; तत्समाप्ती देवतानां यजमानानां
मृत्विजां च हर्षोत्पत्तेः ॥

* ‘अक्षरसमूर्तिं भवगतवन्तः’ ग ।

† आश्व० त्री० ५. १०. ३ ।

इतरग्रहवप्रसक्तावनुवषट्कारभक्षी प्रतिषेधति—“नानुवषट् करोति, न भक्षयति, संस्था वा एषा यदनुवषट्कारः संस्था भक्षः, प्राण आदित्या, नेत्राणां संस्थापयानीति”—इति । अनुवषट्कारभक्षयोः ग्रहसमाप्तिरूपत्वादादित्यानां च प्राणरूपत्वादादित्यग्रहं समापयन्नहं प्राणानेव समापितवान् भविष्यामीति भीत्या तत्समाप्तिरूपावनुवषट्कारभक्षी न कुर्यात् । ‘नेत्’-इति परिभवद्योतनार्थो निपातः ॥

अथ सावित्रं ग्रहं वैश्वदेवशस्त्रस्य प्रतिपदं च विधत्ते—“त आदित्या अनुवग्नसवितारं त्वयेदं सह सवनं मुख्यच्छामेति; तथेति; तस्मात्सावित्री प्रतिपद् भवति वैश्वदेवस्य, सावित्रग्रहः पुरस्तात्तस्य यजति, दमूना देवः सविता वरेण्य इति महत्या रूपसमृद्धया,—महद्द्वै तृतीयसवनस्य रूपं; नानुवषट् करोति, न भक्षयति; संस्था वा एषा यदनुवषट्कारः, संस्था भक्षः, प्राणः सविता नेत्राणां संस्थापयानीति”—इति । वैश्वदेवशस्त्रस्य “तत्सावितुर्वृषीमहे”—इत्येषा (सं० ५.८२.१.) सविद्वदेवताका ‘प्रतिपत्’ प्रारम्भरूपा कर्त्तव्या * । “दमूना देवः”—इत्यादिका ग्रहस्य याज्या । सा च संहिताया मनात्मातत्वात्सूत्रकारेण पठिता† । तस्यां च “अमदन्नेन मिष्टयः”—इति ‘मदि’-धातुः प्रयुक्तः; तस्मादियं महती । अन्य-स्त्वं मादित्यग्रहवद् व्याख्येयम् ॥

अथ निवित्पदद्वारा सावित्रग्रहं प्रशंसति—“उभे वा एष एते सवने विपिबति यत्सविता,—प्रातस्सवनं च तृतीयसवनं च; तद्यत् पिबवत्सावित्रेय निविदः पदं पुरस्ताद् भवति, महदुपरिष्टादुभयो-रेवेन तत्सवनयोरामजति, प्रातस्सवने च तृतीयसवने च”—इति ।

* आश्व० त्री० ५. १८. ५ ।

† आश्व० त्री० ५. १८. २ ।

ग्रहस्य देवता यः सवितास्ति, एष देवः प्रातस्सवनं तृतीयसवनं चेत्येते उभे अपि सवने 'विपिबति' विसृज्यत्वेन पिबति । तत्कथम् ? इति, तदेवोच्यते— वैश्वदेवशस्त्रे 'सवितैर' सविह- देवताकाया निविदः पदं 'पिबवत्' पिबतिधातुयुक्तं 'पुरस्तात्' आदौ भवति, 'महत्पदं' मदिधातुयुक्तम् 'उपरिष्ठात्' अन्ते भवति । तेन 'प्रातस्सवने तृतीयसवने च' उभयोरपि सवनयोः 'एनं' सवितारम् 'आभजति' भागिनं करोति । "सविता देवः सोमस्य पिबतु"—इत्येतं (निवि० ४.१.) निविद आदौ प्रयुज्य- मानं पदं 'पिबवत्पदं' ; तथास्ते प्रयुज्यमानं "सविता देव इह अवदिह सोमस्य मक्षत्"—इति (निवि० ४.१५.) 'महत्पदम्' आप्युदाहरणीयम् ; तयोरुभयोः पदयोः सवनद्वयरूपयोः विसृ- ज्यत्वात्सवितुः पान मिति विसृज्य मिति च द्रष्टव्यम् । एवं- विधसविहदेवताकत्वात् प्रशस्तोऽयं ग्रह इत्यभिप्रायः । अथवा निवित्यदविधानार्थं मिदं वाक्यं द्रष्टव्यम् ॥

अथ तस्मिन्वैश्वदेवशस्त्रे "एकया च दशभिश्च स्तभूते"—इत्येतां॥ वायुदेवताका सृचं विधत्ते— "बह्वः प्रातर्वायव्याः शस्यन्ते, इह तृतीयसवने ; तस्माद्गृहीः पुरुषस्य भूयांसः प्राणा मन्वावाचः"— इति । "वायुरपेमाः"—इत्याद्याः (आश्व० श्रौ० ५.५.३.) प्रायव्या ऋचो 'बह्वः' प्रातस्सवने शस्यन्ते, तृतीयसवने तु एकैव पूर्वा- दाहता ; 'तस्मात् प्रातस्सवने वायुदेवताकानां भूयस्त्वात् पुरु- षस्यापि प्रातःसवनस्थानीये मुखे वर्त्तमानत्वात् 'ऊर्हीः' ऋचु- र्ग्राणादयः 'प्राणाः' भूयांसः, 'यच्च' ये केचित् 'अवाचः' नाभेरवा-

* सा च संज्ञिताया मन्वावातेति सूचकारिण पठिता । आश्व० श्रौ० ५. १८. ५. ३० ।

बीमे तृतीयसवनस्थानौये देशे वर्त्तमानाः पायुगुह्यादयो ऽवाचः
प्राचाः, अक्षीयांस इति शेषः ॥

तस्मिन्नेव वैश्वदेवशस्त्रे आवापृथिवीदेवताकं सूक्तं विधत्ते—
“आवापृथिवीयं शंसति, आवापृथिवी वै प्रतिष्ठे,—इय मेवेह
प्रतिष्ठा ऽसावमुच ; तद्यद् आवापृथिवीयं शंसति, प्रतिष्ठयोरेवेनं
तत् प्रतिष्ठापयति”—इति । ‘इह’ मनुष्यजन्मनि ‘इय मेव’ भूमिः
‘प्रतिष्ठा’ आश्रयः ; ‘अमुत्र’ जन्मान्तरे ‘असावेव’ दुर्लोकः ‘प्रतिष्ठा’
आश्रयः । एवं आवापृथिव्यावेव प्रतिष्ठे यस्मात्, तस्मात् तदीय-
सूक्तशंसनेन ‘एनं’ यजमानं प्रतिष्ठा रूपयोर्यावापृथिव्योरेवावस्था-
पयति ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५. (२८) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

आर्भवं शंसत्युभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथ
मभ्यजयंस्तेभ्यः प्रातस्सवने वाचि कल्पयिषंस्तानग्नि-
र्वसुभिः प्रातस्सवनादनुदत् तेभ्यो माध्यन्दिने सवने
वाचि कल्पयिषंस्तानिन्द्रो रुद्रैर्माध्यन्दिनात्सवना-
दनुदत् तेभ्यस्तृतीयसवने वाचि कल्पयिषंस्तान्
विश्वे देवा अनोनुद्यन्त मेह पाशन्ति मेहेति स

प्रजापतिरब्रवीत्सवितारं तव वा इमे ऽन्नेवासास् त्व-
मेवैभिः सम्पिबस्वेति स तथेत्यब्रवीत्सविता तान्वै-
त्वं मुभयतः परि पिबेति तान् प्रजापतिरुभयतः
पर्यपिबत् ते एते धाय्ये अनिरुक्ते प्राजापत्ये शस्येते
अभित आर्भवं सुहृपकृत्तु मूतये ऽयं वेनस्योदयत्पृश्नि-
गर्भा इति प्रजापतिरेवैनांस्तदुभयतः परि पिबति
तस्मादु श्रेष्ठी पाचे रोचयत्येव यं कामयते तं तेभ्यो
वै देवा अप्रैवावीभत्यन्त मनुष्यगन्धात् त एते धाय्ये
अन्तरदधत येभ्यो मातैवा पित इति ॥ ६ (३०) ॥

“प्र आवा यज्ञैः पृथिवीं ऋतावृधा”-इत्येतत् आवापृथि-
वीयं सूक्तं (सं० १.१५८. १.) विधाय, “तच्चवचं सुव्रतम्”-इत्ये-
तत् (सं० १.१११.१.) आर्भवं सूक्तं विधत्ते—“आर्भवं शंसति”-
इति । ऋभुनामका देवा यस्मिन् सूक्ते सन्ति, तदिदम् ‘आर्भवम्’ ;
तस्य सूक्तस्य प्रथमाया मृचि तृतीयपादे “तच्चन् पिबत्या मृभवः”-
इति तद्देवताकत्वं प्रतीयते ॥

अथ धाय्ये विधातु मात्यायिका माह— “ऋभवो वै देवेषु
तपसा सोमपीथ मभ्यजयंस्तेभ्यः प्रातस्सवने वाचि कल्पयिषंस्तान-
ग्निर्वसुभिः प्रातस्सवनादनुदत, तेभ्यो माध्यन्दिने सवने वाचि
कल्पयिषंस्तानिन्द्रो रुद्रेर्माध्यन्दिनात्सवनादनुदत, तेभ्यस्तृतीय-
सवने वाचि कल्पयिषंस्तान्विश्वे देवा अनोनुद्यन्त नेह पास्यन्ति
नेहेति ; स प्रजापतिरब्रवीत्सवितारं,— तव वा इमेऽन्नेवासास्त्व

मैवेभिः सन्निवसेति ; स तमेवमववीक्ष्यति,— तामै त्व सुभयतः
 वरि पिबेति ; तान् प्रजापतिरुभयतः पर्यपिबन्”—इति । देवेषु
 सर्वेषु मध्ये ऋभुनामकाः श्वेदं देवत्वं प्राप्ताः मनुष्यविशेषाः* प्रजा-
 पति मुद्दिष्य तपः कृत्वा तेन तपसा ‘सोमवीथ मभ्यजयन्’ सोम-
 चान् मभिसृज्य जितवन्तः, प्रजापतेः सत्वाभात् सन्धवन् इत्यर्थः ।
 स प्रजापतिरन्वे देवाश्च ‘त्रिभ्यः’ ऋभुभ्यः प्रातस्त्रयने वाचि ‘कक्ष-
 चिकन्’ सोमपानं कक्षयितुं मैच्छन् । तदानीं प्रातस्त्रयसामिमानौ
 ‘अग्निः’ देवः सध्यत्तैः ‘वसुभिः’ सह तस्मात् प्रातस्त्रयवात् तान्
 ऋभून् ‘अनुदत्’ निराकरोत् । तथेष्टो बह्वैः सह माध्यन्दिना-
 मवनाशिराकरोत् । विष्णो देवास्तृतीयसववात् ‘जनोनुयन्त’ ऋत्रं
 निराकुरुन् । निराकरश्च प्रकारः स च ‘नेहेति’-वाक्येन पुनः पुन-
 यन्कुरुते । ‘इह’ द्वातीयसवने ऋभवो न पालन्ति । विष्णोषां हेतानां
 प्रत्येकं निराकरश्चवाक्येन सम्प्रधात् नेहेति पुनश्चकम् । ततः
 स प्रजापतिर्मिराक्षतादृभून् इहा सवितार मत्रवीथ,— हे सवितः !
 तव ‘इमे’ ऋभवः ‘अन्तेवासाः’ समीपवासिनः त्रिधाः, अतस्तव
 मैवेभिः सह सम्यक् पिबस्व । तथेष्टाद्वीक्ष्य सविता प्रजापति मिह
 मत्रवीथ,— हे प्रजापते ! त्वं ‘तामै’ तानेन ऋभून् ‘उभयतः
 पिब’ तेन ऋभूषा सुभयोः पार्श्वयोः कृत्वा त्व मपि सोमघातं
 कुरु । एव मुक्तः प्रजापतिस्तथैवाकरोत् ॥

अथ धाव्ये विभ्रजे— “सि एते धाव्ये अभिरात्रे प्राजापत्ये
 मध्येति अभित आर्भवं ;—सुरूपकवु मूतये ज्यं चेनसोदयत् इति-

* “ऋभुर्विभ्रा वाज इति सुचन्तं चाक्षिरससं वयः पुत्रा वनूतुः । तेषां त्रयनीपमायां
 वसुवर्जिनसा मयस्मि, न नञ्चनेन । तदितकृत्तौच वसुवर्जनेन वसससं च संसवेन वसुषि
 वसतवीथ वृक्षणि मयस्मि । आदित्यराम्भोऽप्युभव उष्यते”—इति निरु. ११.२.४ ।

नर्भा इति ; प्रजापतिरेवैनांस्तदुभयतः परि पिबति ; तस्मादु ज्येष्ठौ
 पात्रे रोचयत्येव यं कामयते तम्”—इति । “सुरूपकृत्तुम्”—इत्येका
 धाव्या (सं० १.४.१.), “अयं वेनः”—इति (सं० १०.१२३.१.)
 द्वितीया ; ते एते धाव्ये आर्भवसूक्तम् ‘अभितः ग्रस्वते’—“सुरूप-
 कृत्तुम्”—इत्येषा सूक्तात् पूर्वं ग्रंसनीया, “अयं वेनः”—इत्येका
 सूक्तात् पश्चात् ग्रंसनीया । कीदृश्यौ धाव्ये ? ‘अनिदक्ते’ निःशेषे-
 णोक्तो देवो निदक्तः, तादृशो ययोर्धाव्ययोः नास्ति, ते अनिदक्ते ;
 न खल्वनयोः ऋचोरीदृशो देव इति सहसा निर्णेतुं शक्यते ।
 प्रजापतेरपि जगत्पृष्ठेः पूर्वं मूर्त्तस्य निर्वक्तुं मशक्यत्वात्सोऽप्यनिदक्तः ।
 अतो योग्यत्वात् ते उभे प्रजापतिदेवताके । एतयोर्धाव्ययोः ग्रंसने
 प्रजापतिरेव ‘एनान्’ ऋभून् उभयतः परि पिबति । यस्मात् प्रजा-
 पतिरग्निर्यज्ञादिदेवताया मृशुषु रुच्यभावे सति पिबद्द्वारा बलात्
 रुचिं मुत्पादितवान्, ‘तस्मादु’ तस्मादेव कारणात् लोकेऽपि ‘ज्येष्ठौ’
 कश्चित् धनपतिः ‘यं’ स्वकीयं ब्रूय मितरैरनङ्गीकृतं मिति
 सर्वेभ्यो रोचयितुं कामयते, ‘तं’ ब्रूय माचारहीनं ‘पात्रे’ प्रति-
 ग्रहयोग्यस्थाने बलात् सर्वेभ्यो रोचयत्येव ॥

अथापरं ऋग्द्वयं विधत्ते—‘तेभ्यो वै देवा अपेवावीभक्षन्त
 मनुष्यमन्वात् ; त एते धाव्ये अन्तरदधत, येभ्यो मातेवा पिब
 इति”—इति । अग्निवज्रादयो ‘देवाः’, ‘तेभ्यः’ ऋभूभ्यः ‘अपेव’
 स्वयं मपंगता एव सन्तः ‘अवीभक्षन्त’ एवं मनुषि बौभक्षां छत-
 वन्तः । कस्मात्कारणादिति तदुच्यते—‘मनुष्यमन्वात्’—इति । एते
 मनुष्या अस्मत्पङ्क्तियोग्या न भवन्तीति शङ्कयेत्यर्थः । ‘ते एते’
 वक्ष्यमाणे हे धाव्ये ‘अन्तरदधत’ ऋभूणां संन्यादीनां च मध्ये
 ‘अन्तर्भाव’ व्यवधानं मकुर्वत । के ते धाव्ये इत्युच्यते—‘तेभ्यो

माता मधुमती"-इत्येका (सं० १०.६१.१.), "एवा पित्रे विश्वे
देवाय"-इत्यपरा (सं० ४.५०.६.), "अयं वेनः"-इत्येतस्मात्पूर्वं
मेतदुभयं ग्रंथेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ ६ (१०) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

वैश्वदेवं शंसति यथा वै प्रजा एवं वैश्वदेवं
तद्यथान्तरं जनता एवं सूक्तानि यथारण्वान्येवं
धाव्यास्तदुभयतो धाव्यां पर्याद्वयते तस्मात्तान्यर-
ण्वानि सन्त्यनरण्वानि मृगैश्च वयोभिश्चेति इच्छाह
यथा वै पुरुष एवं वैश्वदेवं तस्य यथावान्तरं मङ्गा-
न्येवं सूक्तानि यथा पर्वाण्येवं धाव्यास्तदुभयतो
धाव्यां पर्याद्वयते तस्मात्पुरुषस्य पर्वाणि शिधिराणि
सन्ति दृढहानि ब्रह्मणा हि तानि धृतानि मूलं
वा एतद्यज्ञस्य यज्ञाव्याञ्च बाज्याञ्च तद्यदन्या चन्या
धाव्याञ्च याज्याञ्च कुर्युर्बन्मूलं मेव तद्यज्ञं कुर्यु-
स्तस्मात्ताः समान्य एव स्युः पाञ्चजन्यं वा एत-

दुक्त्यं यद्वैश्वदेवं सर्वेषां वा एतत्पञ्चजनाना मुक्त्यं
 देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां
 चैतेषां वा एतत्पञ्चजनाना मुक्त्यं सर्व एनं पञ्चजना
 विदुरैनं पश्चिन्यै जनतायै इविनो गच्छन्ति य एवं
 वेद सर्वदेवतो वा एष होता यो वैश्वदेवं शंसति
 सर्वा दिशो ध्यायेच्छंसिष्यन्त्यर्वांश्चैव तदिह रसं
 दधाति यस्या मस्य दिशि द्वेष्ट्यः स्यान्न तां ध्यायेदनु-
 हायैवास्य तद्वीर्यं मादत्ते ऽदितिद्वीरदितिरन्तरिक्ष
 मित्युत्तमया परिदधातीयं वा अदितिरियं द्यौरिय
 मन्तरिक्षं मदितिर्माता स पिता स पुत्र इतीयं
 वै मातेयं पितेयं पुत्रो विश्वे देवा अदितिः पञ्चजना
 इत्यस्यां वै विश्वे देवा अस्यां पञ्चजना अदिति-
 र्जात मदितिर्जनित्व मितेयं वै जात मियं जनित्व
 द्विः पञ्चः परिदधाति चतुष्पादा वै पञ्चवः पशूना
 मवरुक्षैः सक्तदर्शश्च शः प्रतिष्ठाया एव हि प्रतिष्ठो
 वै पुंष्वस्तुष्पादाः पशवो यजमान मेव तद् द्वि
 प्रतिष्ठं चतुष्पात्सु पशुषु प्रतिष्ठापयति सदैव पञ्च-
 जनीयवा परिदध्यात् तदुपस्पृशन् भूमिं परिदध्यात्
 तद्वस्या मेव यज्ञं सम्भरति तस्या मेवैनं तदन्ततः
 प्रतिष्ठापयति विश्वे देवाः शृणुतेमं इवं म इति

वैश्वदेव मुख्यं शस्त्रा वैश्वदेव्या यजति यथाभागं
तद्देवताः प्रीणाति ॥ ७ (३१) ॥

अथ विश्वेदेवादेवताकम् “आ नो भद्रा”—इत्येतच्छ्रुतं (सं० १.
८८, १.) विधत्ते—“वैश्वदेवं शंसति”—इति ॥

लौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसन् आहावम् * विधत्ते—“यथा वै प्रजा
एवं वैश्वदेवं ; तस्यान्तरं जनता एवं सूक्तानि, यथारक्षान्येवं
धाव्यास्तदुभयतो धाव्यां पर्याज्यते ; तस्मात्तान्तरस्थानि सत्त्व-
रस्थानि मृगैश्च वयोभिधेति ह आह”—इति । लोके यथा प्रजा,
एव मय वैश्वदेवं शस्त्रम् ; प्रजाग्रद्देन तन्निवासस्थानं राज्यं सुप-
क्ष्मते, राज्यसदृशं शस्त्रं मित्यर्थः । ‘तत्’ तत्र प्रजाग्रद्देन राज्ये
विवक्षिते, ‘अन्तरम्’ अभ्यन्तरे ‘जनताः’ जनसमूहा यथा तिष्ठन्ति,
एवं तस्मिन् शस्त्रे सूक्तानि तिष्ठन्ति ; यथा अरस्थानि राज्ये कश्चित्
कश्चिद् भवन्ति, एव तस्मिन् शस्त्रे धाव्याः कश्चित् प्रक्षिप्यन्ते ।
तस्या सत्त्वरक्षस्थानीयां धाव्या सुभयतः पर्याज्यते । “श्रीसावोम्”—
इत्येष मन्त्रः ‘पर्याहावः’ । तस्या धाव्यायाः पार्श्वयोः यस्मात् पाठः,
तस्मात् लोकेऽपि बहुवचसश्चीर्वाणि स्थानानि स्वभावतोऽरस्थानि
मनुष्यस्थानि सत्त्वपि मृगैश्च पक्षिभिश्च सङ्कीर्णत्वाद् ‘अन्तरस्थानि’
अश्वस्थानि एवेति कश्चिदभिन्न आह क् ॥

एव मेवेन दृष्टान्तेन पर्याहावम् प्रशस्त्रं पुनरप्यन्येन प्रशंसति—
“यथा वै पुरुष एवं वैश्वदेवं ; तस्य यथावान्तरमङ्गान्येवं सूक्तानि,
यथा पर्वाण्येवं धाव्यास्तदुभयतो धाव्यां पर्याज्यते ; तस्मात्पुरुषस्य

* “श्रीसावो मितुर्धैर्यस्य तूष्णीमेवं प्रसिद्धांश्च समस्तं सत्त्वमन्येन आहावम्”—
इति आच० श्री० ५, ८, १ । ‘आहाव आह्वानम्’—इति निघ० ५, ४, ८ ।

पर्वानि शिथिराणि सन्ति, दृढाणि ब्रह्मणा हि तानि धृतानि”
—इति । लोके यथा पुरुषो हस्तपादादिमान् मनुष्यदेहः, तद्वदिदं
वैश्वदेवशस्त्रम् । ‘तस्य’ शरीरस्य ‘अवान्तरम्’ अभ्यन्तरप्रदेशम्
‘अङ्गानि’ अवयवा यथा वर्तन्ते, एवं शस्त्रस्याभ्यन्तरे सूक्तानि
निविष्टानि । यथा तेषां अवयवानां सन्धयः, एव मेता धाव्याः शस्त्रे
तिष्ठन्ति । तथा सति धाव्या उभयपार्श्वपर्वानि ‘शिथिराणि’
पूर्वं शिथिलानि सन्त्यपि पञ्चाप्यग्नेन धारितानि दृढानि सम्प-
द्यते । “ब्रह्म वा आहावः”—इति* श्रुतत्वादाहाररूपेण ब्रह्मण्येव
धाव्यारूपाणि पर्वानि धृतानि भवन्ति ॥

अथ धाव्यानां शस्त्रयाज्यानां च प्रकृतौ विकृतौ चान्यत्वं
निराकृत्यैकरूपत्वं विधत्ते— “मूलं वा एतद्यज्ञस्य यथाव्यास
याज्याश्च ; तद्यदन्या अन्या धाव्याश्च याज्याश्च कुर्युश्चमूलमेव तद्यज्ञं
कुर्युस्तस्मात्ताः समान्य एव स्युः”—इति । धाव्यानां शस्त्रयाज्यानां
तच्चमूलवद्यज्ञमूलता । तत् प्रकृतिगताः परित्यज्य विकृतावन्य-
स्त्रीकारे यज्ञरूपो ह्यत्र उन्मूलितः स्यात् ; तस्मात् प्रकृतौ याः
सन्ति, ता एव विकृतावितुरभयत्र ‘समान्य एव’ एकविधा एव
कर्त्तव्याः ॥

वैश्वदेवशस्त्रं अवयवशः प्रशस्य समुदायाकारेण प्रशंसति—
“पाञ्चजन्यं वा एतदुक्तं यद्वैश्वदेवं ; सर्वेषां वा एतत्पञ्चजनानां
मुक्तं,— देवमनुष्याणां गन्धर्वाप्सरसां सर्पाणां च पितॄणां चैतेषां
वा एतत्पञ्चजनानां मुक्तं ; सर्व एनं पञ्चजना विदुः”—इति । यद्वैश्व-
देवनामकम् ‘उक्तं’ शस्त्रं मस्ति, तदेतत् ‘पाञ्चजन्यं वै’ पञ्च-
विधानां जनानां सम्बन्धि एव । स एवार्थः सर्वेषां भित्वादिना

अष्टीक्रियते,—ये पञ्चविधा जनाः सन्ति, तेषां सर्वेषां मेव सम्बन्धि
इत्युक्तम् । पञ्चविधास्य मेव मनुष्यादिनोच्यते,—अग्नीन्द्रादि-
देवस्य च एको वर्गः, ब्रह्मचरिण्यादिमनुष्यगणो द्वितीयो वर्गः,
गन्धर्वाणां मन्त्ररक्षां वर्गस्तृतीयः, सर्पाणां वर्गचतुर्थः, पितृणां
वर्गः पञ्चमः * । एतेषां पञ्चविधानां जनानां तुष्टिहेतुत्वात् तदीय
मेतच्छब्दम् । ‘एनं’ वैश्वदेवशस्त्रस्य शंसितारं होतारं सर्वे पञ्चजनाः
‘विदुः’ जानन्ति, तेष्वस्य कीर्तिः प्रसरतीत्यर्थः ॥

वेदनं प्रशंसति—“एनं पश्चिन्यै जनतायै हविर्नो गच्छन्ति
य एवं वेद”—इति । ‘जनानां’ देवमनुष्याणां समूहो ‘जनता’, सा
च पञ्चसङ्गोपेतत्वात् ‘पश्चिनो’ तस्मै, तस्मात्त्वर्थं ‘हविर्नो’ होतुं
कुशलाः पुत्राः ‘एनं’ वेदितारं मागच्छन्ति ॥

अथ शंसनपूर्वकाले दिग्भ्यानं विधत्ते—“सर्वदेवत्यो वा एष
होता यो वैश्वदेवं शंसति, सर्वा दिशो ध्यायेच्छंसिष्यगत्सर्वास्त्रेव
तद्दिशु रसं दधाति”—इति । ‘यः’ होता ‘वैश्वदेवं’ शस्त्रं शंसति,
एषः ‘सर्वदेवत्यो वै’ सर्वा देवता अस्त्रेति, तत्परितोषहेतुरित्यर्थः ।
अतः सोऽयं शंसितुं सुद्युक्तः सर्वा दिशो मनसा ध्यायेत्, तेन
शंसनेन सर्वास्त्रेव तद्दिशु रसं दधाति ॥

प्राथित्वा भ्यानं विधत्ते—“यस्मा मस्य दिशि हेयः स्यान्न तां
ध्यायेदनुहायैवास्य तद्दीर्यं मादत्ते”—इति । ‘अस्य’ होतुः ‘हेयः’
प्रदुर्यक्षां दिशि वसति, ता मेक्षां दिशं न ध्यायेत् । तथा सन्ति
‘अनुहायैव’ हेयस्य पृष्ठतो गत्वैव तदीयं वीर्यं सर्वं स्वीकरोति ॥

शस्त्रस्य परिधानीया मूर्चं विधत्ते—“अदितिर्द्यौरदिति-

* “गन्धर्वाः पितरो दिवा असुरा रक्षांसोऽन्धे, चत्वारो वर्गा निवादः पञ्चमः रत्नोप-
जन्मवः”—इति च निघ० ३.१.२ ।

एतद्विच मित्युत्तमया परिदधातीयं वा अदितिर्विं द्यौर्विच
मन्तरिचम्”—इति । अखण्डितत्वाददौनत्वाद्वा * भूमिरेवादिति-
रित्युच्यते । सेयं भूमिरेव दुःश्लोकरूपास्तरिचरूपा च ; अस्यां भूमौ
कर्म कृत्वा तत्तत्श्लोकप्राप्तिं सम्पादयितुं शक्यत्वात् । द्वितीयपाद
मनूय व्याचष्टे— “अदितिर्माता स पिता स पुत्र इतीयं वै
मातेयं पितेयं पुत्रः”—इति । येय मदितिर्भूमिः, सैव माता,
सोऽदितिरूप एव पिता, सोऽदितिरूप एव पुत्रः । ‘इयं वा’-
इत्यादिनोक्तार्थप्रसिद्धिरुच्यते ; सत्यां भूमौ मातापितृपुत्रादिभि-
रवस्थातुं शक्यत्वात् तेषा मदितिरूपत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । तृतीय-
पाद मनूय व्याचष्टे— “विष्णे देवा अदितिः पञ्चजना इत्यस्यां वै
विष्णे देवा अस्यां पञ्चजनाः”—इति । विष्णोषां देवानां भूमौ मनुष्यैः
पूज्यमानत्वात्, पञ्चजनानां च देवमनुष्यादीनां भूमाववस्थानाद-
दितेस्तत्तद्रूपत्वम् । चतुर्थपाद मनूय व्याचष्टे— “अदितिर्जनि-
मदितिर्जनित्व मित्तीयं वै जात मियं जनित्वम्”—इति (सं० १.
८८. १०.) । ‘जातम्’ पूर्वं सुत्यजम् प्राचिरूपम्, ‘जनित्वम्’
इतः परं सुत्यत्त्वमानं प्राचिरूपम् ; तयोश्चभयोर्भूमौ सम्भवाददिते-
स्तत्तद्रूपत्वम् ॥

परिधानौयाया अस्या ऋचः शंसने प्रकारविशेषं विचक्षते—
“हिः ऋचः परिदधाति, चतुष्पादा वै पशवः पशूना मक्वद्वै ;
सकृद्वर्चशः प्रतिष्ठाया एव, द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो
यजमान भिव तद् द्विप्रतिष्ठं चतुष्पादु पशुषु प्रतिष्ठापयति”—इति ।
“त्रिः प्रथमां त्रिस्तमा मन्वाह”—इतिविधिः† सार्वत्रिकत्वादस्याः

* “अदितिरदौना”—इत्यादि निरु० ३.४.१. अपि ११.३.२. द्रष्टव्यौ ।

† १भा० २१ पृ० ४ पं० (तै० सं० १. ५. ७. १०.) ।

परिधानीयायास्त्रिरावृत्तिः प्राप्ता, तत्र द्वयोरावृत्त्योः ‘पञ्चः’
शंसेत्, एकैकस्मिन् पादे ऽवसायावसाय शंसनं कुर्यात् । तत्र
पादानां चतुष्टयेन पञ्चसाम्यात्यशुप्राप्तिर्भवति । किं च पुरुषोऽयं
‘द्विप्रतिष्ठः’ पादद्वयोपेतः, पञ्चवचतुष्पादाः ; तथा सत्युभयविध-
शंसनेन द्विपादं यजमान मेव चतुष्पात्तु पञ्चषु प्रतिष्ठापयति ॥

परिधानकाले भूमिस्पर्शं विधत्ते — “सदैव पञ्चजनौयया परि-
दध्वात्तदुपसृशन् भूमिं परिदध्वात्तस्या मेव यज्ञं सम्भरति तस्या
मेवेनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयति”—इति । ‘सदैव’ सर्वेष्वपि यज्ञप्रयो-
गेषु ‘पञ्चजनौयया’ “विश्वे देवा अदितिः पञ्चजनाः”—इत्युक्तत्वादिय
सृक् ‘पञ्चजनौया’ तथा ‘परिधानं’ समापनं यदा कुर्यात्, तदानीं
भूमिं उपसृशन् परिदध्वात् । तथा सति ‘यस्या मेव’ भूमौ ‘यज्ञं
सम्भरति’ अनुष्ठानं यज्ञसाधनानि सम्पादयति, ‘तस्या मेव’ भूमौ
‘एनं’ यज्ञम् अनेनोपस्पर्शनेनान्ततः प्रतिष्ठापयति ॥

शस्त्रयाज्यां विधत्ते — “विश्वे देवाः शृणुतेमं इवं स इति
वैश्वदेव मुक्त्यं शस्त्रा वैश्वदेव्या यजति, यथाभागं तद्देवताः
प्रीत्याति”—इति । वैश्वदेवशस्त्रशंसनादूर्ध्वं “विश्वे देवाः शृणुत”—
इत्येतां वैश्वदेवीं (सं० ६. ५२. १३.) याज्यां पठेत् । तस्यां “ये
अन्तरिक्षे य उप व्यविष्टाः”—इत्यादिना भिन्नवर्गाणां देवगणानां
समिधानात् तासां देवतानां स्वस्वभागं मनतिक्रम्य प्रीतिं
करोति ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ७ (३१) ॥

॥ अथ षष्ठमः खण्डः ॥

आग्नेयी प्रथमा घृतयाज्या' सौमी सौम्ययाज्या'
 वैष्णवी घृतयाज्या' त्वं सोम पितृभिः संविदान इति'
 सौम्यस्य पितृमत्वा यजति' घ्नन्ति वा एतत्सोमं'
 यदभिषुग्वन्ति' तस्यैता मनुस्तरणीं कुर्वन्ति' यत्सौम्यः
 पितृभ्यो वा अनुस्तरणी' तस्मात्सौम्यस्य पितृमत्वा
 यजत्यवधिषुर्वा एतत्सोमं' यदभ्यसुषवुः* स्तदेनं पुनः
 सम्भावयन्ति' पुनराप्याययन्त्युपसदां रूपेणोपसदां किल
 वै तद्रूपं' यदेता देवता अग्निः सोमो विष्णुरिति'
 प्रतिगृह्य सौम्यं होता पूर्वं हृन्दोगेभ्यो ज्वेक्षेत तं
 द्वैके पूर्वं हृन्दोगेभ्यो हरन्ति' तत्तथा न कुर्याद् +
 वषट्कर्त्ता प्रथमः सर्वभक्षान् भक्षयतीति इ स्माह
 तेनैव रूपेण' तस्माद्वषट्कर्त्तैव पूर्वं ज्वेक्षेताथैनं
 हृन्दोगेभ्यो हरन्ति ॥ ८ (३२) ॥

अथ घृतयामसौम्ययागयोर्याज्यां विधत्ते— “आग्नेयी प्रथमा
 घृतयाज्या, सौमी सौम्ययाज्या, वैष्णवी घृतयाज्या, त्वं सोम
 पितृभिः संविदान इति सौम्यस्य पितृमत्वा यजति”—इति ।
 सौम्यचरोः उभयतो घृतसाध्वी द्वौ यागौ अनुष्ठेयी ; तत्रान्निदेक-
 ताका विष्णुदेवताका चेति द्वे याज्ये । “घृतहवनो घृतपृष्ठो

* ‘यदभ्यसुषवुः’ क, टी० ग ।

† ‘तत्तथागुर्याद्’ क, ड ।

अग्निः”-इत्याग्नेयी ब्रह्मा याज्या (आश्व० श्रौ० ५. १८. ३), “उब
विष्णो विक्रमस्य”-इति (आश्व० श्रौ० ५. १८. ३.) वैष्णवी
द्वितीया घृतयाज्या ; अस्ति सोमदेवताकब्रह्म, तस्य “सं सोमः”-
इति (सं० ८. ४८. १३.) सोमो याज्या ; तत्र “पितृभिः संविदानः”-
इति श्रुतत्वादियं पितृमती ; तां याज्यां सोम्यचरी पठेत् । तस्य
चरोः पुरस्तादाग्नेया याज्या घृतयागः, उपरिष्टाद्वैष्णवा याज्या
घृतयागः* । तद्याज्यादय माश्वसायनेन पठितम् (श्रौ० ५. १८. ३.) ॥

सोमो याज्यां प्रशंसति—“हन्ति वा एतस्मिन् यदभिषुखन्ति,
तस्यैता मनुस्तरणीं कुर्वन्ति,—यस्मैऽस्यः पितृभ्यो वा अनुस्तरणीं ;
तस्मात्सोमस्य पितृमत्या यजति”-इति । अत्रिजः सोम अभि-
षुखन्तीति यदस्ति, सोऽयं सोमस्य वष एव । तत्र यः सोमस्य
रस्ति, एतां सोम्यचरूपां तस्य अतस्य सोमस्य ‘अनुस्तरणीं’
कुर्वन्ति । अतस्य दौक्षितस्य दहनकाले काचिद् दृष्टं वां हत्वा
दौक्षितावयवेषु गौरवयवानवस्थाप्य दहेत् । बेषं गौः मृतं दौक्षित
मनु अतत्वादिसितत्वादनुस्तरणीं लुच्यते † । यस्मात्सा पितृभ्यो
योम्ना, तस्मात् ‘पितृमत्या’ याज्या ‘सोमस्य’ यागस्य
हविर्वर्जित् ॥

* “तं घृतयाज्यायां सुपाश्र्वभक्तः परियजति”-इति आश्व० श्रौ० ५. १८. २ ।

† “अनुस्तरणीनां मनां वैकवर्षीं कृत्वा नैके सन्धेः गार्हो बध्नानुस्तरणयजति । अनु-
स्तरणा वपा मृतुक्षिप्य द्विरी मुखं प्रच्छादये दन्तैर्दंष्ट्रं परि श्रोत्रिर्वायस्य (अ० सं० १०. १६. ७.)
इति”-इति आश्व० श्रौ० ४. २. ३ । “अनुस्तरणीं जेतुं पश्यात् कर्षं साहस्य हवसीर्द्वौ ।
अष्टेष्वङ्गानौपि आनूकर्षः । न वास्त्रिस्तन्देहात् । वपया मुखं सवन्धायां धिमिरादीपयन्ति”
-इति च कात्या० श्रौ० २५. ७. ३४-३७ । ‘कर्षप्रदेशस्य पश्याद्वाग्ने’ ‘आह्वननं’ प्रह्वारं कृत्वा
नारवित्वा तस्याः कुचिनीचक्री अतस्य हवयोर्निधेयी-इत्यादि च तद्व्याख्यानं कर्त्तव्यं
कृतम् । पार० श्रौ० ३. १० । “तस्मात् पुरुषाय-पुरुषायानुस्तरणीं क्रियते”-इति बड्. भा० १. ७ ।

घृतयागसहितं सौम्यं चरुं सङ्गृह्य प्रशंसति— “अवधिषुर्वा
एतस्मिन् यदभ्यसुषुषुसदेनं पुनः सम्भावयन्ति”—इति । ‘अभ्य-
सुषुषुः’ अभितः सोमं सुतवन्त इति यदस्ति, एतेन सोमम् ‘अव-
धिषुर्वै’ ऋत्विजो हतवन्त एव । तस्मात् ‘एनं’ व्यथितं सोमं घृत-
चरुभ्यां व्यथापरिहाराय सम्भावयन्ति ॥

सङ्गृह्य प्रशस्तदेवताहारा पुनर्विस्तरेण प्रशंसां दर्शयति—
“पुनराप्याययन्त्युपसदां रूपेणोपसदां किल वै तद्रूपं यदेता
देवताः,— अग्निः सोमो विष्णुरिति”—इति । योऽयं हतः सोमः,
तं सोमं उपसदां रूपेण सम्पादितेन पुनराप्याययन्ति । अग्निः
सोमो विष्णुरिति या एतास्त्रिस्तो देवताः, तदेतदुपसदा मेव
स्वरूपम् ; तत्राप्येतस्य देवतात्रयस्य विद्यमानत्वात् ॥

अथ होतुराग्न्यावेक्षणं विधत्ते— “प्रतिगृह्य सौम्यं होता
पूर्वं हृन्दोगेभ्यो ऽवेचेत”—इति । हुतशेषं ‘सौम्यं’ चरु मध्वर्युषा
दत्तं होता प्रतिगृह्य चरुमध्ये सिक्ते बहुले घृते ‘हृन्दोगेभ्यः’
उद्गाढम्भः स्वयं पूर्वभावी सन् स्वकीयां देहच्छाया मवेचेत ॥

अत्र पूर्वपक्षं सुत्याप्य दूषयति— “तं हैके पूर्वं हृन्दोगेभ्यो
हरन्ति, तत्तथा न कुर्याद् ; वषट्कर्त्ता प्रथमः सर्वभक्षान् भक्षय-
तीति ह आह ; तेनैव रूपेण तस्माद्वषट्कर्त्तैव पूर्वोऽवेचेताद्येनं
हृन्दोगेभ्यो हरन्ति”—इति । केवलयाग्निकात् होतुराग्न्यावेक्षणात्
पूर्वं मेव ‘तं’ घृतयुक्तं सौम्यं चरुं हृन्दोगेभ्यः समर्पयन्ति, ‘तत्’
समर्पणं तथा न कुर्यात् ; हविःशेषभक्षणेण ‘वषट्कर्त्ता’ होता
‘प्रथमः’ पूर्वभावी सन् ‘सर्वभक्षान्’ हविःशेषान् भक्षयति ; ‘इति’

“‘तस्मात्’ अतएव लोके ‘पुरुषाय-पुरुषाय’ सर्वज्ञे सताय ‘अनुसरन्ती क्रियते’ वीतरन्ती-
नदुःसाधिका जीः दीयते”—इति तु तत्र सा० भा० ।

एव मभिज्ञो महर्षिराह स्व । 'तस्मात्' कारणात् 'तेनैव रूपेण'
भक्षणेनैव चवेक्षणेऽपि,— होतैव प्रथमो भूत्वावेक्षेत, अनन्तर मेव
'एनं' सौम्यं चरुं हृन्दोगेभ्यः समर्पयेयुः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

अष्टमः खण्डः ॥ ८ (३२) ॥

॥ अथ नवमः खण्डः ॥

प्रजापतिर्वै स्वां दुहितर मभ्यव्यायद्वि मित्स्वन्य
आहुकषस मित्स्वन्ये ता मृश्यो भूत्वा रोहितं भूता
मभ्यैत् तं देवा अपश्यन्नकृतं वै प्रजापतिः करोतीति ते
त मैच्छन् य एन मारिष्यत्येत मन्योऽन्यस्मिन्नाविन्द-
स्तेषां या एव घोरतमास्तन्व आसंस्ता एकधा सम-
भरंस्ताः सन्भृता एष देवो ऽभवत्तदस्यैतद् भूतवन्नाम
भवति वै स योऽस्यै तदेवं नाम वेद तं देवा अभ्रुवन्नयं
वै प्रजापतिरकृत मकरिमं विध्येति स तथेत्यब्रवीत्स
वै वो वरं वृणा इति वृणीष्वेति स एत मेव वर मह-
शीत पशूना माध्रिपत्यं तदस्यैतत्पशुमन्नाम पशुमान्
भवति योऽस्यैतदेवं नाम वेद त मभ्यायत्याविध्यत्स

विह जह्वं उदप्रपत'त मेतं मृग इत्याचक्षते य उ
 एव मृगस्याधः स उ एव स' या रोहित्वा रोहिणी'
 यो एवेषुस्त्रिकाण्डा सो एवेषुस्त्रिकाण्डा तद्वा इदं
 प्रजापते रेतः सित्त मधावत्तत्सरोऽभवत्ते' देवा अभु-
 वन् मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति यदब्रुवन् मेदं प्रजा-
 पते रेतो दुषदिति तन्मादुष मभवत्तन्मादुषस्य
 मादुषत्वं मादुषं इ वै नामैतद्यन्मानुषं' तन्मादुषं
 सन्मानुष मित्याचक्षते परोक्षेण' परोक्षप्रिया ब्रुव
 हि देवाः ॥ ६ (३३) ॥

अथाग्निमासतं ग्रहं वक्तव्यम्, तदर्थं मादौ उपाख्यान माह—
 “प्रजापतिर्वै स्वां दुहितर मभ्यध्यायद्, दिव मित्वाय आहुषस्य
 मित्वाये; ता ऋक्षो भूत्वा रोहितं भूता मभ्येत्; तं देवा
 अपश्यन्कृतं वै प्रजापतिः करोतीति; ते त मैच्छन्, य एन
 मारिष्यत्येत मन्योऽन्यस्मिन्नाविन्दंस्तेषां या एव घोरातमास्तान्
 आसंस्ता एकधा समभरंस्ताः सभृता एव देवोऽभवत्तदस्यै तद्
 भूतवक्त्राम”—इति । पुरा कदाचित् प्रजापतिः क्वकीयां दुहितर
 मभि लक्ष्म भार्यात्वेन ध्यान मकरोत् । तस्यां दुहितरि महर्षीणां
 मतमेद आसीत्,— ‘अग्रे’ केचन महर्षयः ‘दिवं’ दुर्लोकदेवतां
 ध्यातवानित्वाहुः; अपरे तु महर्षयः ‘उषसं’ उषःकालदेवतां
 ध्यातवानित्वाहुः । ‘ऋक्षः’ मृगविशेषः । तथा चाभिधानकार
 माह— “गोकार्षष्टपतैश्चर्यरोहिताद्यमरो मृगाः”—इति (अम
 २.५.१०.) । स प्रजापतिः तद्याविध ऋक्षो भूत्वा, सा च दुहिता

‘चोदितं भूता’ चोदितं प्राप्ता, ऋतुमती आविर्त्तर्यः । तादृशीं तां
दुहितरम् ‘अज्यैत्’ अभिमतवान्, मियुगधर्षं प्राप्तवानित्यर्थः । ‘तं’
दुहिद्वयमभिन्नं प्रजापतिं देवाः परस्परं मिदं मन्त्रवन्,— अयं प्रजा-
पतिः ‘अज्यतं वै’ अकर्त्तव्यं मेव निषिद्धाचरणं करोतीति विचार्य,
यः पुरुषः ‘एनं’ प्रजापतिम् ‘आरिचति’ आर्त्तिं प्रापयितुं क्षमः,
तादृशं पुरुषम् ‘ऐच्छन्’ अव्येषणं कृतवन्तः ; कृत्वा चान्योऽन्यस्मिन्
सर्वा मध्ये ‘तं’ प्रजापतिघातकं ‘न अविन्दन्’ नास्मभ्यन्,— त्वं
इन्तुं शक्नोषि, त्वं इन्तु मिति परस्परं पृष्ट्वा एकैकस्व शक्तिराहित्यं
निश्चितवन्तः । सर्वेषु देवेषु या एष काचित् ‘घोरतमाः तन्वः’
अत्युपाधि शरीराणि आसन्, ताः सर्वाः ‘एकधा समभरन्’
भेलयित्वैकं मेव शरीरं कृतवन्तः । ‘ताः’ घोरतमाः तन्वः ‘सम्भृताः’
एकत्वेन सम्पादिताः सन्तः ‘एष देवो ऽभवत्’ एष इति हस्तेन
प्रदर्श्यं बह्वोऽभिधीयते । ‘तत्’ तस्मादेव कारणात् ‘अस्य’ बहुस्य
‘एतत्’ लोकप्रसिद्धम् ‘भूतवत्’ भूतग्रन्थोपेतं नाम सम्यक् ।
भूतपतिरिति भूतस्वाम । तच्च तस्य भवत्यर्थानुगमादुक्तम् ।
एतन्नामवेदमं प्रशंसति— “भवति वै योऽस्यैतदेवं नाम वेद”—
इति । वेदिता ‘भवति वै’ भूतिमानेष सम्यख्यते ॥

अथ तेन बह्वेव सह देवानां संवादं दर्शयति— “तं देवा
अन्नुवन्तं वै प्रजापतिरकृतं मकारिमं विध्वेति ; स तथेत्यब्रवीत् ;
स वै प्रो वरं वृष्टा इति ; वृष्टीष्वेति ; स एतं मेव वरं महवीत,—
पशूना माधिपत्यं ; तदस्यैतत्पशुमन्नाम”—इति । ‘तं’ बह्वं देवा
एव मन्त्रवन्,— हे बह्व ! अयं प्रजापतिः ‘अज्यतम् अकः’ निषिद्धा-
चरणं कृतवान्, तस्मादिमं ‘विध्व’ वाक्त्रेण प्रहरति । ‘सः’ बह्वः
तदङ्गीकृत्य उत्सोचत्वेन पशूना माधिपत्यं कृतवान् । तस्मा-

त्कारणात् 'अस्य' रुद्रस्य 'एतत्' लोकप्रसिद्धं, पशुपतिरित्येतादृशं पशुशब्दोपेतं नाम सम्पन्नम् । तद्देवं प्रशंसति— "पशुमान् भवति योऽस्यैतदेवं नाम वेद"—इति ॥

अथ रुद्रप्रजापत्योर्वृत्तान्तं दर्शयति— "त मभ्यायत्याविध्यत् ; स विह जह्वं उदप्रपत ; त मेतं मृग इत्याचक्षते ; य उ एव मृगव्याधः, स उ एव स ; या रोहिता रोहिणी ; यो एवेषुस्त्रिकाण्डा, सो एवेषुस्त्रिकाण्डा"—इति । स रुद्रः 'मभ्यायत्य' वाचं-युक्तं धनुरभित आकृष्य 'तं' प्रजापतिम् 'अविध्यत्' । ऋष्यमृगरूपः स प्रजापतिः विहः सन् जह्वंमुञ्चः 'उदप्रपत' प्रकर्षेण उत्पतनं भकरोत् । 'त मेतम्' उत्पतित मृष्यमृगरूपं प्रजापति माकाशे दृष्ट्वा सर्वे एव एते जनाः 'मृग इत्याचक्षते' रोहिण्यार्द्रयोः-नक्षत्रयोर्मध्येऽवस्थितं मृगशीर्ष-नक्षत्रं कथयन्ति, नक्षत्ररूपेण निष्पन्न इत्यर्थः । 'य उ एव' यस्तु रुद्रः 'मृगव्याधः' मृगघाती, 'स' रुद्रः आकाशे दृश्यमानः 'स उ एव' लोकप्रसिद्धो मृग-व्याध आसीत् । 'या' दुहिता 'रोहित्' रक्तवर्णा मृगी, 'सा' इय माकाशे 'रोहिणी' नक्षत्रं मभूत् । 'या एव' या तु रुद्रेण प्रेरिता 'इषुः त्रिकाण्डा' पनीकं शस्यस्तेजनं मित्त्वयवतयो-पेता, 'सा उ एव' सैव लोकप्रसिद्धा काण्डत्रयोपेता 'इषुः' वाचोऽभवत् ॥

अथ मनुष्योत्पत्तिं दर्शयति— "तद्वा इदं प्रजापते रेतः सित्त मधावत्तत्तरोऽभवत्, ते देवा अभवन्,— मेदं प्रजापते रेतो दुष-दिति ; यदभुवन् मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति, तन्मादुषः मभ-वत्तन्मादुषस्य मादुषत्वं ; मादुषं ह वै नामैतद्यन्मानुषं ; तन्मादुषं सन्मानुष मित्याचक्षते परीक्षेण ; परीक्षमिया इव हि देवाः"—

इति । मृगरूपेण प्रजापतिना यद् रेतो मृग्यां सिक्तं, तदेतदति-
बहुत्वान्मौ पतितं सत् प्रवाहरूपेणाधावत् । तच्च क्वचिन्निरुद्धे
अवस्थाय प्रौढं सरो ऽभूत् । ते देवा एव मनुवन्,— प्रजापतेरिदं
रेतो 'मा दुषत्' दुष्ट मसृश्वं मा भूदिति । यस्मादुषदित्यनुवन्
तस्माद्दोषरहितस्य रेतसो 'मादुष मिति' नाम सम्पन्नम् । जनासु
इकारस्थाने नकारं प्रक्षिप्य 'मानुष मिति' ब्राह्मणक्षत्रियादि-
शरीरम् आचक्षते । तदनुतो देवाचारेण दोषरहितत्वात्मादुष
मेव । तथा सति मादुषनामयोग्य मपि तच्छरीरं परोक्षेण नाम्ना
व्यवहर्त्तव्यमित्यभिप्रेत्य वर्णव्यत्ययेन मानुष मित्याचक्षते ।
यस्मात्सोके देववत्पूज्या उत्तमाः पुरुषाः 'परोक्षप्रिया इव हि' प्रत्यक्षे
मातृपितृनिर्मिते देवदत्तादिनाम्नि न प्रीतिं कुर्वन्ति, किन्तु
'उपाध्यायः', 'आचार्यः', 'स्वामी'— इत्यादिके मातापित्रादीना
मङ्गलत्वेन परोक्षे नाम्नि प्रीतिं कुर्वन्ति, तस्मात्परोक्षत्वाय नकार-
प्रक्षेपो युज्यते ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

नवमः खण्डः ॥ ८ (३३) ॥

॥ अथ दशमः खण्डः ॥

तदग्निना पर्यादधुस्तग्मरुतो धून्वस्तदग्निर्न
प्राच्यावयत्तदग्निना वैश्वानरेण पर्यादधुस्तग्मरुतो

धून्वन्तदग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत्तस्य यद्वेतसः
 प्रथमं मुददीप्यत तदसावादित्यो ऽभवद्यद् द्वितीयं
 मासीत्तद् भृगुरभवत्तं वरुणो न्यगृह्णीत तच्चात् स
 भृगुर्वारुणिरयं यत्तृतीयं मदीदेदिव त आदित्या अभ-
 वन् ये ऽङ्गारा आसंस्ते ऽङ्गिरसो ऽभवन् यदङ्गाराः
 पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तद् बृहस्पतिरभवद्यानि
 परिक्षाणान्यासंस्ते कृष्णाः पशवो ऽभवन् या लोहिनी
 मृत्तिका ते रोहिता अथ यङ्गमासीत्तत्परुष्यं व्यसर्पद्
 गौरो गवय ऋश्य उष्ट्रो गर्हभ इति ये चैते ऽरुणाः
 पशवस्ते च तान्वा एष देवो ऽभ्यवदत्तं मम वा इदं
 मम वै वास्तुह मिति त मेतयर्चा निरवाद्यन्त येषां
 रौद्री शस्यत आ ते पितर्मरुतां सुम्न मेतु मा नः
 सूर्यस्य सन्दृशो युयोथाः त्वं नो वीरो अर्भवति क्षमेथा
 इति ब्रूयान्नाभि न इत्यनभिमारुको ह्येष देवः प्रजा
 भवति प्र जायेमहि रुद्रिय प्रजाभिरिति ब्रूयान्न रुद्रे-
 त्येतस्यैव नाम्नः परिहृत्यैतद् खलु शं नः करतीत्येव
 शंसेच्छ मिति प्रतिपद्यते सर्वस्मा एव शान्त्यै नृभ्यो
 नारिभ्यो गव इति पुमांसो वै नरः स्त्रियो नार्यः
 सर्वस्मा एव शान्त्यै सो ऽनिरुक्ता रौद्री शान्ता
 सर्वायुः सर्वायुत्वाय सर्वं मायुरेति य एव वेद

सो गायत्री ब्रह्म वै गायत्री^१ ब्रह्मणैवैनं तं नम-
स्यति ॥ १० (३४) ॥

अथादित्यादिदेवतोत्पत्तिं दर्शयति— “तदग्निना पर्थाद-
धुस्तम्भरतो ऽधून्वंसदग्निर्न प्राच्यावयत्तदग्निना वैश्वानरेण पर्था-
दधुस्तम्भरतो ऽधून्वंसदग्निर्वैश्वानरः प्राच्यावयत् ; तस्य यद्वेतसः
प्रथमं सुददीप्यत, तदसावादित्यो ऽभवद् ; यद् द्वितीयं मासीत्,
तद्गुरुभवत् ; तं वरुणो न्यमृज्जीत ; तस्मात् स भृगुर्वारुणिरव
यत्तृतीयं मदीदेदिव, त आदित्या अभवन् ; ये ऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गि-
रसोऽभवन् ; यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त, तद् बृहस्पति-
रभवत्”—इति । प्रजापतेः सम्बन्धि यत् रेतो देवैर्दीप्यरहितं क्षतम्,
‘तत्’ रेतो देवा अग्निना ‘पर्थादधुः’ परितो वेष्टितवन्तः, सरोरूपे-
णावस्थितस्य रेतसो दाहेन द्रवीभावं निवारयितुं परितोऽग्निं प्रज्वा-
लितवन्त इत्यर्थः । यदाग्निः प्रज्वलितः, तदा ‘मरुतः’ वायवः ‘तद्’
रेतः ‘अधून्वन्’ शोषणाय वायुसंयुक्तं मकुर्वन्त । सोऽग्निः ‘तत्’ रेतो
‘न प्राच्यावयत्’ द्रवीभावात् प्रच्युतं नाकरोत्, द्रवबाहुल्यात्
पिण्डाकारं कर्तुं नाशक्तोदित्यर्थः । ‘वैश्वानरः’ नाम कश्चिदग्नि-
विशेषः प्राणिना सुदरे प्रविश्यान्नपानादिकं पाचयति । तथा
च भगवतोक्तम्— “अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहं माश्रितः ।
प्राज्ञापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्”—इति (अग० गी० १५,
१४.) । तेन वैश्वानरनामकेनाग्निविशेषेण ‘तद्’ रेतः पूर्ववत्
‘पर्थादधुः’ देवैरग्नी परिक्षिते सति मरुतस्सद्वेतः पूर्ववदधून्वन् ।
सोऽयं वैश्वानरो ऽग्निः ‘तत्’ रेतो द्रवीभावात्प्रच्युतं मकरोत् ।
पिण्डीभूतस्य रेतसो यत्प्रथमं पिण्डरूपं ‘उददीप्यत’ उद्गीतं भभूत्,

‘तत्’ रूपम् ‘असौ’ दिवि दृश्यमान आदित्योऽभवत् । द्वितीयं यत्पिण्डरूप मासीत्, तत् ऋषिर्भृगुरभवत् । ‘तं’ भृगुं वरुणो ‘न्यगृहीत’ निगृह्य स्वपुत्रत्वेन स्वीकृतवान् । तस्मात्स भृगुर्वारुणि-
रित्युच्यते । वरुणस्यापत्यं ‘वारुणिः’ । एतदेवाभिप्रेत्य तैत्तिरीया
आमनन्ति— “भृगुर्वै वारुणिः, वरुणं पितरं सुपससार”-इति
(आ० ८.१. = उप० २.१.) । ‘अथ’ अनन्तरं तृतीयपिण्डरूपम्
‘अदीदेदिव’ अतिशयेन दीप्तं मेवासीत्, ते ‘आदित्याः’ अदितेः
पुत्रा देवविशेषाः अभवन् । पूर्वं मादित्यशब्देन मण्डलवर्त्ती सूर्य
उक्तः, अत्र अदितेः पुत्रा इतरे देवा उच्यन्ते । ‘ये’ रेतःपिण्डा
दग्धाः सन्तो ऽङ्गारा अभवन्, ‘ते’ सर्वे अङ्गिरोनामका ऋषयो
ऽभवन् । पुनरपि तत्र ‘यदङ्गाराः’ ये केचिदङ्गाराः ‘अवशान्ताः’
शान्तिरहिताः सन्तः ‘उददीप्यन्त’ उत्कर्षेण दीप्ताः, ‘तत्’ सर्वं
ब्रह्मसतिरभूत् ॥

अथ पशुसृष्टिं दर्शयति— “यानि परिचाञ्चान्यासंस्ते कृष्णाः
पशवो ऽभवन् ; या लोहिनी सृत्तिका, ते रोहिताः ; अथ यज्ञस्मा-
सीत्, तत्परुषं व्यसर्पद्,— गौरो गवयं ऋशं उष्ट्रो गर्दभ इति ; ये
चैतेऽरुणाः पशवस्ते च”-इति । अङ्गारेषु शान्तेषु ‘यानि’ कृष्ण-
वर्णान्यासन् काष्ठानि, ते कृष्णवर्णाः पशवो ‘भवन् । अग्निदाहेन
भूमौ या ‘लोहिनी’ रक्तवर्णा सृत्तिका तिष्ठति, ‘ते’ ‘रोहिताः’
रक्तवर्णाः पशवोऽभवन् । अथान्निस्थानि यज्ञस्मासीत्, तत् ‘परुषं’
पुरुषशरीरजातं भूत्वा ‘व्यसर्पत्’ विविधं मरुत्यादावगच्छत् ।
किन्पुरुष मिति तदेवोच्यते । ‘गौरो गवयं ऋशः’— इत्येते ऽरुण-
मृगाः, उष्ट्रगर्दभौ प्रसिद्धौ । एवमादिकं पुरुषशरीरम् । ये चैते
अरुणाः पशवः, ते च व्यसर्पन्त ॥

एव सुपाख्यानेनाभिमाकृतशस्त्रस्थोपोद्घात मभिधाय तस्मिन्
शस्त्रे शंसनीया मेका मृचं विधत्ते— “ताम्बा एष देवो ऽभ्यवदत,
मम वा इदं, मम वै वास्तुह मिति ; त मेतयर्चा निरवादयन्त ;
येषा रौद्री शस्यते”—इति । ‘तान्वे’ तानेव पशून् सर्वानभि लब्ध
‘एषः’ रुद्रो देवः ‘इदं’ सर्वं ममैवेत्यब्रवीत् । तत्रोपपत्तिं चोक्तवान्—
‘वास्तुहं’ वास्तौ यन्नभूमौ हीनं यद् द्रव्य मस्ति, तत्सर्वं ममेति ।
श्रुत्वन्तरेऽपि प्रसिद्धम् । तथाच तैत्तिरीया रुद्रवाक्यं समामनन्ति—
“यन्नवास्ती हीयते, मम वै तत्”—इति (सं० ३.१.८.५.) ।
‘तं’ रुद्रं सर्वान् पशून्भियच्छन्तम् ‘एतया’ वक्ष्यमाणयर्चा ‘निर-
वादयन्त’ निरपेक्ष मकुर्वन्त । तथा तुष्टो रुद्रः पञ्चपेक्षां परि-
त्यजति । का सा ऋगिति, सोच्यते— येषा ‘रौद्री’ रुद्रदेवताका
शस्यते, सावगन्तव्या ॥

तस्मा ऋचः पादत्रयं पठति—“आ ते पितर्मरुतां सुख
मेतु, मा नः सूर्यस्य सन्दृशो युयोधाः, त्वं नो वीरो ऋवति
अमेधाः”—इति (सं० २.३३.१.) । मरुतां देवानां पितः ! हे
रुद्र ! ‘ते’ तव ‘सुखं’ सुखम् ‘एतु’ आगच्छतु । ‘नः’ अस्मान्
‘सूर्यस्य सन्दृशः’ सूर्यावलोकनात् ‘मा युयोधाः’ मा वियोजय,
दृष्टियुक्तान् कुर्वित्यर्थः । तृतीयपादस्य “त्वं नो वीरः”—इति अत्र-
त्यपाठः, “अभि नो वीरः”—इति शाखान्तरपाठः * । तयोर्मध्ये
स्वपाठं विधाय शाखान्तरपाठं निषेधति—“इति ब्रूयान्नाभि
न इत्यनभिमाकृतो ह्येष देवः प्रजा भवति”—इति । ‘इति’ अनेन

* “आ ते पितर्मरुतां सुख मेतु मा नः सूर्यस्य सन्दृशो युयोधाः । अभि नो वीरो
ऋवति अमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥”—इत्येव पाठो दृश्यते मुद्रितशाखासंहितायाम्
(२.३३.१.) । आच० श्रौ० ३. ८. १ । अग्नवि० १. ३० ।

पूर्वोक्तेन प्रकारेण “त्वं नो वीरः”—इति पाठ मेव शंसनकाले ब्रूयात्, ‘अभि नः’—इति पाठं न ब्रूयात् । “त्वं नो वीरः”—इति पाठे सति ‘एष देवः प्रजा अनभिमारुको भवति’ । ‘अभिमारुकः’ “अभि नः”—इति पाठान्तरे ऽभिशब्दस्य विद्यमानत्वात् पुत्रादिकाः प्रजाः ‘अभि’ लक्ष्य नाशयिष्यामीति रुद्रो ‘मारुकः’; “त्वं नः”—इति पाठे तु न तथेत्यर्थः * ॥ चतुर्थपादेऽपि स्वाभिमतपाठविधिपूर्वकं पाठान्तरं विधत्ते— “प्र जायेमहि रुद्रिय प्रजाभिरिति ब्रूयात् रुद्रेत्येतस्यैव नाम्नः परिहृत्यै”—इति । हे रुद्रिय ! रुद्रसम्बन्धि-
त्य ! त्वदनुज्ञया वयं ‘प्रजाभिः प्र जायेमहि’ पुत्रपौत्रादिरूपेणो-
त्पद्येमहि । अस्मिन् पादे रुद्रियेत्येत मेव पाठं ब्रूयात्, न तु रुद्रेति पाठम् । ‘एतस्यैव’ रुद्रस्य नाम्न उग्रत्वं परिहाराय रुद्रि-
येतिपाठादरः ॥

“आ ते पितः”—इत्यस्या ऋचः स्थाने काश्चिदग्राह्यं सूचं विधत्ते—
—“तदु खलु शं नः करतीत्येव शंसेच्च मिति प्रतिपद्यते, सर्वस्मा
एव शान्त्यै; नृभ्यो नारिभ्यो गव इति, पुमांसो वै नरः स्त्रियो नार्यः,
सर्वस्मा एव शान्त्यै”—इति । ‘तदु खलु’ तथैव पूर्वं सूचं परित्यज्य
तस्या एव स्थाने “शं नः करत्यर्वतः”—इत्येता सूचं शंसेत् (सं० १.
४३. ६.) । तथा सति को लाभ इति, तदुच्यते— तस्या ऋच
आदौ यत् ‘शम्’, ‘इति’ अनेन पदेन ‘प्रतिपद्यते’ प्रारम्भः क्रियते;
तस्य पदस्य शान्तिवाचकत्वात् ‘सर्वस्मै’ सर्वस्यापि स्वकीयस्य
वस्तुनः शान्तिर्भवति । सर्वस्मा इत्यस्य व्याख्यानं नृभ्य इत्यादि ।
तस्यापि व्याख्यानं पुमांस इत्यादि । सर्वस्मा एव शान्त्या इत्युप-
संहारः ॥

* ‘अभित’—इत्येव दुद्रितशब्दापाठः, ऐतरेयकविहितम् ‘अभिधाः’—इत्यपि ज्ञेयम् ।

प्रकारान्तरेण ता वृत्तं प्रशंसति— “सो ऽग्निरुक्ता रौद्री शान्ता, सर्वायुः सर्वायुत्वाय”—इति । ‘सो’ साप्थृक् ‘अग्निरुक्ता’ रुद्रवाचक-पदाभावादस्रष्टदेवताका । तत एव ‘रौद्री’ रुद्रदेवताका सत्यपि घोरार्थवाचकरुद्रपदाभावादियं ‘शान्ता’ । तां शंसन् होता सर्वायु-र्भवति । तच्च यजमानस्य सर्वायुत्वाय सम्पद्यते ॥

वेदनं प्रशंसति— “सर्वं मायुरेति य एवं वेद”—इति । पुन-रपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “सो गायत्री ; ब्रह्म वै गायत्री,— ब्रह्मण्येवेनं तं नमस्यति”—इति । ‘सो’ सा च ऋक् गायत्री-च्छन्दस्का ; गायत्री च ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मणजातिरेव ; उभयोः प्रजा-पतिसुखजत्वात् । अतो ‘ब्रह्मण्येव’ ब्राह्मणेनैव ‘एनं’ रुद्रं नम-स्करोति ॥ १० ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

दशमः खण्डः ॥ १० (३४) ॥

॥ अथैकादशः खण्डः ॥

वैश्वानरीयेणाम्निमावृतं प्रतिपद्यते वैश्वानरी-
वा एतद्रेतः सिक्तं प्राच्यावयत्तस्माद्वैश्वानरीयेणाम्नि-
मावृतं प्रतिपद्यते ऽनवानं प्रथम ऋक् शंसत्यानीन्वा
एषोऽर्चीं व्यशान्तान् प्रसीदग्नेति य आग्निमावृतं

शंसति प्राणेनैव तदग्नींस्तरत्यधीयन्नुपहृत्यादन्यं
विवक्तार मिच्छेत् मेव तत्सेतुं कृत्वा तरति तस्मा-
दाग्निमारुतेन व्युच्च मेष्टव्यो विवक्ता मारुतं शंसति
मारुतो ह वा एतद्रेतः सिक्तं धून्वन्तः प्राच्यावयंस्त-
स्मान्मारुतं शंसति यज्ञायज्ञा वो अग्नये देवो वो
द्रविणोदा इति मध्ये योनिं चानुरूपञ्च शंसति तद्य-
न्मध्ये योनिं चानुरूपञ्च शंसति तस्मान्मध्ये योनि-
धृता यदु द्वे सूक्ते शस्त्वा शंसति प्रतिष्ठयोरेव तदु-
परिष्ठात् प्रजननं दधाति प्रजात्यै प्र जायते प्रजया
पशुभिर्य एवं वेद ॥ ११ (३५) ॥

अथ “वैश्वानराय पृथु पाजसे विपः”—इत्यनेन (३.३.१—११.)
सूक्तेनाग्निमारुतस्य शस्त्रस्य प्रारम्भं विधत्ते— “वैश्वानरीयेणाग्नि-
मारुतं प्रतिपद्यते,— वैश्वानरो वा एतद् रेतः सिक्तं प्राच्यावयत् ;
तस्माद्वैश्वानरीयेणाग्निमारुतं प्रतिपद्यते”—इति । रेतसः प्राच्या-
वनं काठिन्यापादनम् ॥

तस्मिन् वैश्वानरीयसूक्ते कश्चिदिशेषं विधत्ते— “अनवानं
प्रथम ऋक् शंसत्स्वाम्नीन्वा एषोर्चीन्शिशांस्तान् प्रसीदवेति ; य
आग्निमारुतं शंसति, प्राणेनैव तदग्नींस्तरति”—इति । ‘अन-
वान’-शब्देनोच्छ्वासनिश्वासावुच्यते ; तौ यथा न भवतस्तथा प्रथमा
ऋक् शंसत्स्वया । तथा सति सर्वान् ‘अग्नीन्वै’ ज्वालारूपानग्नीन्वै
‘एषः’ होता ‘शिशांस्तान्’ कृत्वा ‘प्रसीदन्’ प्रसादं कुर्वन् ‘एति’
गच्छति । यः पुमान् अग्निमारुतं शस्त्रं शंसति, तस्य प्रसाद-

हेतुत्वं कथं मिति, तदुच्यते— उच्छ्वासनिश्वासेनिरोधादनवान्
शंसन् प्राणवायुनैव तानग्नीन् 'तरति' उल्लङ्घयति, अग्निहस्त
मुपद्रवं शमयतीत्यर्थः * ॥

शंसनकाले प्रामादिकस्य वर्षादिलोपरूपस्य अपराधस्य प्रती-
कारं दर्शयति— “अधीयन्नुपहन्त्यादन्तं विवक्तारं मिच्छेत्त मेव
तत्क्षेतुं कृत्वा तरति”—इति । ‘अधीयन्’ अधीयान्, शंसनं कुर्यान्
ह्येता यदि ‘उपहन्त्यात्’ उपधातं वर्षलोपं कुर्यात्, तदानीन्
‘अन्य’ कश्चित् पुरुषं ‘विवक्तारं’ विविच्य वक्तुं समर्थम् ‘द्रष्टेत्’
समीपे इवकापयेत् । तदानीं ‘त मेव’ पुरुषं अपराधतरणीपादं
हेतुं कृत्वा ‘तम्’ अपराधं सुल्लङ्घयति ॥ अयं पक्षो ऽनुबन्धः ;
मुख्यं तु पक्षं दर्शयति— “तस्मादाग्निमारुते न व्युच्य मिष्टयो
विवक्ता”—इति । यस्मात्प्रमादं कृत्वा विवक्तृपुरुषसम्भादनं न
मुख्यम्, ‘तस्मात्’ ‘आग्निमारुते’ शक्ते ‘न व्युच्यन् +’ न पश्चाद्भि-
वक्तव्यम् ; किन्तु प्रथमं मेव विविच्य वक्तुं समर्थो होता ‘एष्टव्यः’
प्रयत्नेन सम्पादनयः ॥

अथ “प्रत्यक्षसः प्रतवसः”—इत्येतन्मरुहेवताकं सूत्रं (सं० १,
८७.१-६.) विधत्ते— “मारुतं शंसति ; मरुतो ह वा एतद् रितः
सिक्तं धून्वन्तः प्राच्यावयंस्तस्माग्मारुतं शंसति”—इति । मरुतं
धून्वेन प्रजापतिरेतःशोषणं पूर्वं मेवोक्तम् (१५५ पृ०) ॥

अथ प्रगाथद्वयं विधत्ते— “यज्ञायज्ञा वो अन्नये, देवो वो
द्रविणोदा इति, मध्ये योनिं चानुरूपं च शंसति ; तद्यग्नमध्ये योनिं

* “अथ यथेतम् । स्वल्पं माग्निमारुतम् । तस्यायां पञ्च अगवान् पञ्चः ब्रह्मा
येत् । अर्धंश्च इतराम् । सन्तानं सुपत्नेन वचनेन”—इति आश्व० श्रौ० ५.२०. १-५ ।

+ ‘व्युच्यन्’ क, ग, घ ।

चानुरूपञ्च शंसति, तस्माग्मध्ये योनिर्धृता—इति । “यन्नायन्ना वः”—इत्येकः प्रगाथः (उ० आ० १.१.१०.१,२), “देवो वः”—इति द्वितीयः (उ० आ० १.१.२०.१,२) । यत्र प्रथमे प्रगाथे ळचः सम्प्रदाते, सोऽयं स्तोत्रियः ; तस्मिन् ळचे सामगैः स्तूयमानत्वात् । अत एवासी द्वयोर्मध्ये प्रथमभावित्वाद् ‘योनिः’—इत्युच्यते । द्वितीय-प्रगाथे समुत्पन्नस्तृचोऽनुरूपः * । यादृशः स्तोत्रियः, तादृशल्वम् अनुरूपत्वम् । तदेतदुभयं शस्त्रस्य मध्ये शंसनीयम् ; न तु शस्त्रा-न्तरेष्विव स्तोत्रियानुरूपयोरादौ शंसनीयम् । तथा सति यस्मा-दत्र सूक्तमध्ये योनेरनुरूपस्य च शंसनं, तस्मात्तोक्तेऽपि नारीणां शरीरमध्ये योनिर्धृता ॥

शस्त्रमध्ये तयोः स्थानविशेषं दर्शयति— “यदु द्वे सूक्ते शस्त्रा शंसति, प्रतिष्ठयोरेव तदुपरिष्ठात्प्रजननं दधाति प्रजात्वै”—इति । ‘यदु’ यस्मादेव कारणाद् वैश्वानरीयं मारुतं चेति ‘द्वे सूक्ते’ शस्त्रा पश्चादेतौ स्तोत्रियानुरूपौ शंसति, तस्मात् कारणाद् द्वित्वसङ्गो-पेतयोः ‘प्रतिष्ठयोः’ स्थितिहेतुः पादयोरेव ‘उपरिष्ठात्’ ऊर्ध्व-देशे ‘प्रजननं’ प्रजोत्पादकं मिन्द्रियं दधाति । तच्च ‘प्रजात्वै’ प्रजोत्पादनाय सम्प्रदाते ॥

वेदनं प्रशंसति— “प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”—इति ॥११॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

एकादशः खण्डः ॥ ११ (३५) ॥

* “यन्नायन्ना—इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ”—इति कश्चिद्व्याख्यानुरोधादेवेहैवं व्याख्यानं मिति ध्येयम् । आच० श्री० ५. २०. ६ द्रष्टव्यम् ।

॥ अथ द्वादशः खण्डः ॥

जातवेदस्यं शंसति प्रजापतिः प्रजा असृजत
 ताः सृष्टाः पराच्य एवायन्न व्यावर्तन्त ता अग्निना
 पर्यगच्छन्ता अग्निमुपावर्तन्त त मेवाद्याप्युपावृत्ताः
 सोऽब्रवीज्जाता वै प्रजा अनेनाविद मिति यदब्रवी-
 ज्जाता वै प्रजा अनेनाविद मिति तज्जातवेदस्य
 अभवत्तज्जातवेदसो जातवेदस्त्वं ता अग्निना परि-
 गता निरुद्धाः शोचत्यो दीध्यत्योऽतिष्ठन्ता अङ्गिरभ्य-
 पिञ्चत्तस्मादुपरिष्टाज्जातवेदस्यस्यापोहिष्ठीयं शंसति
 तस्मात्तच्छ्रमयतेव शंसत्यं ता अङ्गिरभिषिच्य निजा
 स्यैवामन्वत तासु वा अहिना बुध्न्येन परोक्षात्तेजो
 ऽदधादेष ह वा अहिर्बुध्न्यो यदग्निर्गार्हपत्योऽग्नि-
 नैवासु तद्गार्हपत्येन परोक्षात्तेजो दधाति तस्मादा-
 हुर्जुह्मदेवानुहृतो वसीयानिति ॥ १२ (३६) ॥

अथ “प्र तव्यसीम्”—इत्येतज्जातवेदोदेवताकं सूक्तं (सं० १,
 १४३, १-८.) विधत्ते— “जातवेदस्यं शंसति”—इति * । तदे-
 तत् प्रशंसति— “प्रजापतिः प्रजा असृजत, ताः सृष्टाः पराच्य
 एवायन्, न व्यावर्तन्त ; ता अग्निना पर्यगच्छत्, ता अग्निमुपा-
 वर्तन्त ; त मेवाद्याप्युपावृत्ताः ; सोऽब्रवीज्जाता वै प्रजा अनेना-
 विद मिति ; यदब्रवीज्जाता वै प्रजा अनेनाविद मिति, तज्जात-

वेदस्य मभवत् तज्जातवेदसो जातवेदस्यम्”—इति । पुरा प्रजापतिना कृष्टाः प्रजाः प्रजापतिं पृष्ठतः कृत्वा पराङ्मुखत्वेनैवागच्छन्, न पुनरावृत्ताः । तदानीं प्रजापतिः ‘ताः’ प्रजाः अग्निना ‘पर्यगच्छत्’ परितोऽग्निप्राकारं कृतवान् । अतः ‘ताः’ प्रजाः दूरङ्गन्तु मशक्ता अग्निं सुपेत्य पुनरावर्तन्त । यस्मादेवं तस्मादद्यापि शीतार्त्ताः प्रजाः ‘त मेव’ अग्निम् ‘उपावृत्ताः’ परितो गच्छन्त्योऽपि अग्निं दृष्ट्वा समीपे कृत्वा सेवितुं भावर्तन्ते । ततः ‘सः’ तुष्टः प्रजापतिरिव मब्रवीत्, — ‘जाताः’ उत्पन्ना याः प्रजास्ताः सर्वाः अहम् ‘अवेन’ अग्निना ‘अविदं’ लब्धवानस्मि, ज्ञातवानस्मीति वा । यस्माज्जाता अविदं मननेतुं शक्तवान्, तस्मादजि-सम्बन्धि सूक्त जातवेदस्य मभवत् ;— जातवेदसोऽग्निरपि जातान् वेत्स्य मिति श्रुत्यत्या तन्नाम सम्प्रव्रम् * ॥

“आपो हि सा मयोभुवः”—इत्यादिकं वृत्तं (सं० १०. ८. १-२.) विधत्ते— “ता अग्निना परिगता निरुद्धाः शोचन्त्यो दीध्यन्त्यो ऽतिष्ठन्त्या अन्निरभ्यभिच्छत्, तस्मादुपरिष्ठाज्जातवेदस्य स्वापो-हिष्ठौयं शंसति”—इति । अग्निना ‘परिगताः’ परितो वेष्टिताः, ‘निरुद्धाः’ गन्तुं मशक्ताः, ‘शोचन्त्यः’ शोचं प्राप्नुवन्त्यः, ‘दीध्यन्त्यः’ दीध्यमानाः, ‘ताः’ प्रजाः तद्वैवातिष्ठन् । प्रजापतिः ‘ताः’ प्रजाः सन्तापपरिहाराय अन्निरभ्यभिच्छत् । यस्माज्देवम् तस्माज्जातवेद-स्मात्सूक्तस्योपरिष्ठादापोहिष्ठेत्यादिकं वृत्तं शंसेत् ॥

तत्र कश्चिद्विशेषं विधत्ते— “तस्मात्तच्छमयतेव शंसन्त्यः; ता अन्निरभ्यभिच्छ निजा स्वैवामन्यत”—इति । यस्मादापोहिष्ठौयं तापशमनकारणम्, ‘तस्मात्’ ‘तच्छमयतेव’ होक्ता शंसनीयम्,—

यथा वज्रं शमयति पुरुषः, शनैः शनैः क्रमेण जलं सिञ्चति, एव
मनेनापि शनैः शंसनं कर्त्तव्यम् । ततः स प्रजापतिः 'ताः' प्रजा
अन्निरभिषिञ्च 'निजा एव' स्वकीया एव 'स्या' ताः प्रजा इत्य-
मन्यत । 'स्य'-शब्दस्य च्छब्दपर्यायः ; एकवचनान्तोऽपि बहुवच-
नान्तत्वेन परिचमयितव्यः ; तथा सति ताः प्रजाः इत्युक्तं भवति ।
तस्माच्छनैः शंसनेन शस्त्रस्य स्वकीयत्वं सम्पद्यत इत्यर्थः । यद्वा 'ता
अग्निः'-इत्याद्यर्थवाद उत्तरशेषत्वेन योजनीयः * ॥

“उत नोऽहिर्बुध्नः”—इत्यस्या ऋचः (सं० ५.५०.१४.) शंसनं
तद्देवतास्तुतिद्वारेणोचयति—“तासु वा अहिना बुध्नेन परो-
क्षात्तेजो ऽदधादेव ह वा अहिर्बुध्नो यदग्निर्गार्हपत्यो ऽग्निर्नैवासु
तर्गार्हपत्येन परोक्षात्तेजो दधाति ; तस्मादाहुर्जुहो देवास्तुततो
वसीयानिति”—इति । 'तासु' अभिवेकादूर्ध्वं स्वकीयत्वेन स्वीकृतासु
प्रजासु, प्रजापतिः 'अहिना बुध्नेन' अहिर्बुध्नशब्दद्वयनामकाम्नि-
विशेषेण † 'परोक्षात्' परोक्षरूपेण 'तेजोऽदधात्' प्रजानां सन्ताप-
भीरत्वात् ता यस्मा नाग्निविशेषं पश्यन्ति, तथा तास्त्रग्निविशेष-
सम्बन्धि तेजः स्थापितवान् । यो गार्हपत्योऽग्निरस्ति, एव एव
अहिशब्देन बुध्नशब्देनाभिहितः ; अतस्तदीयायाः शंसने सति
गार्हपत्येनैवाग्निना प्रजासु परोक्षत्वेन तेजः स्थापयति । यस्मा-

* 'आपो हि ऋतेति तिस्रो विद्यत सप सपस्यशस्त्रान्तरत्वेनपाठतश्चिरस्तः, इदमादि
प्रति प्रतीकं नास्ति'—इति आच० श्री० ५. २०. ६ ।

† “अहिरयनात्, एव्यनारिचेऽवम् (निचः)”—इति, “बुध्नः—बुध्न मन्त्रिचम्, तन्नि-
वासात् (विद्वदधिः)”—इति च निच० २.५.३, १०.४.७ । ‘अहिनासौ बुध्नश्चेत्यहिर्बुध्नः’—
इति सा० भा० (ऋ० सं० ७.१४.१७.) तद्विषयं निचसङ्घट्टरवैदुलीऽपिरेवाहिर्बुध्नोऽवगम्यते ।
परम् “उत नोऽहिर्बुध्नः”—इत्येषा तु निचक्ते दुःस्माननामनिर्वचनावसरे एव विनमत्वे-
नोच्यता दृश्यते (१२.१.१४.) ।

दान्नेयं तेजोऽपेक्षितं, तस्मात् 'अनुकृतः' होमरहितात् पुरुषात्
'लुप्तदेव' होमं कुर्वन्नेव * पुरुषो 'वसीयान्' अत्यन्तं श्रेष्ठ इत्येवं
जना आहुः ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

ब्राह्मणः खण्डः ॥ १२ (३६) ॥

॥ अथ त्रयोदशः खण्डः ॥

देवानां पत्नीः शंसत्यनूचीरग्निं गृहपतिं तस्मा-
दनुची पत्नी गार्हपत्य मास्ते तदाहू राकां पूर्वां
शंसेज्जाम्यै वै पूर्वपेय मिति तत्तन्नादृत्य देवाना मेव
पत्नीः पूर्वाः शंसे देष ह वा एतत्पत्नीषु रेतो दधाति
यदग्निर्गार्हपत्यो ऽग्निनैवासु तद् गार्हपत्येन पत्नीषु
प्रत्यक्षाद् रेतो दधाति प्रजात्यै प्र जायते प्रजया
पशुभिर्य एवं वेद तस्मात्समानोदर्याः स्वसान्यो-
दर्यायै जायाया अनुजीविनी जीवति राकां शंसति
राका ह वा एतां पुरुषस्य सेवनीं सीव्यति यैषा
शिन्नेऽधि† पुमांसोऽस्य पुत्रा जायन्ते य एवं वेद पावी-

* 'कुर्वाण एव' ग ।

† "शिन्नेऽधि"—इति भाष्यसम्मतः पाठः ।

रवीं शंसति वाग्वै सरस्वती पावीरवी वाच्येव तद्वाचं
 दधाति तदाहुर्गामी पूर्वा शंसेत् पितॄणां * इति
 यामी मेव पूर्वा शंसेदिसं यम प्रस्तर मा हि सीदति
 राक्षो वै पूर्वप्रेयं तस्माद्यामी मेव पूर्वा शंसेन्मातली
 कव्यैर्यमी अङ्गिरोभिरिति काव्याना मनूचीं शंसत्य-
 वरेणैव वै देवान् काव्याः परेणैव पितृंस्तस्मात्का-
 व्याना मनूचीं शंसत्युदीरता मवर उत्परास इति
 पित्राः शंसत्युन्मध्यमाः पितरः सोम्यास इति ये
 चैवावमा ये च परमा ये च मध्यमास्तान्त्वर्गाननन्त-
 रायं प्रीणात्याहं पितृन्त्वुविदवाः अविष्यीति
 द्वितीयां शंसति बर्हिषदो ये स्त्रधया सुतस्येत्येतद्
 वा एषां प्रियं धाम यद् बर्हिषद इति प्रियेणैवेनस्त-
 ङ्गाम्ना समर्हयति प्रियेण धाम्ना समृद्धाते य एवं
 वेदेदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्येति नमस्कारवतीं
 मन्ततः शंसति तस्मादन्ततः पितृभ्यो नमस्क्रियतं
 तदाहुर्व्याहावं पित्राः शंसेत् अव्याहावां इति
 व्याहाव मेव शंसेदसंस्थितं वै पितृयज्ञस्य साध्व-
 संस्थितं वा एष पितृयज्ञं संस्थापयति योऽव्याहावं
 शंसति तस्माद् व्याहाव मेव शंसत्यम् ॥ १३ (३७)

अथ “देवानां पत्नी रुशतीरवन्तु नः”—इत्यृग्वेदं देवपत्नी-
देवताकं विधत्ते—“देवानां पत्नीः शंसत्यनूचीरग्निं गृहपतिं ;
तस्मादनूची पत्नी गार्हपत्य मास्ते”—इति । ‘देवानां पत्नीः’—
इत्यनेन देवतावाचकेन शब्देन तत्प्रतिपादकं अृग्वेदं * विवक्षितम्
(५.४६.७,८.) । ततश्च ‘गृहपतिं मग्निम् अनूचीः’ शंसेत् ।
गृहपतिरग्निरित्येताभ्यां शब्दाभ्यां तत्प्रतिपादिका “उत नोऽहि-
र्बुध्नः”—इति ऋग् विवक्षिता (१६५ ३०) । तदपेक्षया देव-
पत्नीनामकस्य मन्त्रजातस्य पञ्चाङ्गावित्वं मन्त्रकत्वम् ; अतः पूर्वो-
क्ताया ऋचः पश्चात् शंसेदित्यर्थः । यस्मादत्रैवं ‘तस्माद्’ यज्ञ-
शालायां पत्नी गार्हपत्यम् ‘अनूची मास्ते’ पश्चादवतिष्ठत इत्यर्थः ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपक्षं सुत्यापयति—“तदाहू राकां पूर्वां
शंसेज्जाम्यै वै पूर्वपेयं मिति”—इति । सम्पूर्णचन्द्रमण्डलयुक्ता
पौर्णमासी राका ; तदभिमानिदेवतायाः प्रतिपादिका ऋगपि
‘राका’—इत्युच्यते । तां राकां ‘पूर्वां’ देवपत्नीभ्यः पूर्वभाविनीं
शंसेत् † । खेयं राका, देवानां ‘जामि’ नाम भगिनी ; तस्मात्
तस्मा एव ‘पूर्वपेयं’ प्रथमतः सोमपानं युक्तं मिति पूर्वपक्षः ॥ तं
निराकृत्य देवपत्नीनाम् एव पूर्वत्वं दर्शयति—“तत्तस्माद्वत्वं,
देवानां मेव पत्नीः पूर्वाः शंसेदेष ह वा एतत्पत्नीषु रेतो दधाति,
यदग्निर्गार्हपत्योऽग्निर्नैवासु तन्नार्हपत्येन पत्नीषु प्रत्यक्षाद्रेतो
दधाति प्रजात्यै”—इति । राकायाः पूर्वत्वं मनादरणीयम्, देव-
पत्नीनां मेव पूर्वत्वं युक्तम् ; गार्हपत्योऽग्निः पत्नीष्वेव रेतः
स्थापयति, न तु भगिन्याम् । तस्मात् पत्नीनां पूर्वशंसनेन प्रत्यक्ष

* ‘देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति वै’—इति आन० श्रौ० ५.२०.८ ।

† राकायाः शंसनविध्यादिकं अनुपपन्नं वक्ष्यति (१६८ ३०) ।

मेव पत्नीषु गार्हपत्यमुखेन देतः स्थापयति ; तच्च 'प्रजात्यै'
सम्पद्यते ॥

वेदनं प्रशंसति— “प्र जायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद”—इति ॥

लौकिकोदाहरणेन पत्नीनां पूर्वभावित्वम् भगिन्याः पश्चा-
द्भावित्वं चोपपादयति— “तस्मात् समानोदर्याः स्वसान्योदर्यायै
जायाया अनुजीविनी जीवति”—इति । पुरुषाणां भेकोदरजापि
भगिनी परस्मै दीयते, भेकोदरजापि जाया स्वार्थं स्वीक्रियते ;
तथा सति परस्मै दत्तापि भगिनी वदा कदाचिद् भाद्रगृह
मागत्य तज्जाया मनुसृत्य अन्नपानाभ्यां जीवन्ती सती 'जीवति'
क्लिष्टित्वात् भवतिष्ठते ॥

“राका मङ्गम्”—इति ऋग्वह्यं विधत्ते— “राकां शंसति ;
राका इ वा एतां पुरुषस्य सेवनीं सीव्यति,—येषा मिश्रेऽधि”—
इति । देवतावाचिराकाशब्देन तदभिधायिनी ऋगभिधीयते
(सं० २.३२.४.), तां शंसेत् । पुरुषस्य 'मिश्रेऽधि' मिश्रस्योपरि
स्थिता, गुदवलयपर्यन्तं * व्याप्ता येषा 'सेवनी' एतच्छब्दाभिधेया
उपस्थगिरा अस्ति, 'एतां' त्रिरां राकाख्या देवता 'सीव्यति'
दृढवशां करोति ; तस्मात् तदीया सृचं शंसेत् * ॥

वेदनं प्रशंसति— “पुमांसोऽस्य पुत्रा जायन्ते य एवं वेद”—इति ॥

“पावीरवी कन्या”—इत्येता मृचं (सं० ६.४८.७.) विधत्ते—
“पावीरवीं शंसति ; वाग्वै सरस्वती पावीरवी, वाच्येव तद्वाचं
दधाति”—इति । येयं वागभिमानिनी 'सरस्वती' देवता, सैव

* “गुदविलयपर्यन्तं” ग ।

+ आत्रेयानेन तु ऋग्वह्यं विहितम् “राका मङ्ग मिति हे”—इति (५. २०.६.), इहाप्युप-
क्रमे उक्तं भाष्ये “राका मङ्ग मिति ऋग्वह्यं विधत्ते”—इति, तदेतद् विचार्यै सुधीभिः ।

‘पावस्व’ शोधनस्य हेतुत्वात् ‘पावीरवी’ ; तत्पाठेन ‘वाचि एव’ देवतायां मन्त्ररूपां ‘वाचं’ स्थापयति ॥

अथ विचार मवतारयति— “तदाहुर्यामीं पूर्वां शंसेत् पितॄणां इति”—इति । “इमं यम प्रस्तरम्”—इत्येषा (सं० १०.१४.४.) यमदेवताकत्वाद् ‘यामी’ ; “उदीरता मवरः”—इत्येषा पितृदेवताकत्वात् ‘पितॄणां’ । उभयोः पौर्वापर्यकारणस्यानिश्चयाद्विचारः ; तदर्थां भुतिः । तत्र निर्णयं दर्शयति— “यामी मेव पूर्वा शंसेद्,— इमं यम प्रस्तर मा हि सीदेति ; राज्ञो वै पूर्वपेयं तस्माद्यामी मेव पूर्वा शंसेत्”—इति । यमो हि राजा ; “यमः पितॄणां राजा”—इतिश्रुत्यन्तरात् * ; राज्ञश्च प्रथमं पानं युक्तम् ॥

पूर्वोक्तायाम्याः अन्यां यामीं विधत्ते— “मातली काव्यैर्यमो अङ्गिरोभिरिति काव्याना मनूचीं शंसत्यवरेणैव वै देवान् काव्याः परेणैव पितॄंस्तस्मात्काव्याना मनूचीं शंसति”—इति । “काव्यैः”—इतिश्रुतत्वादियं ‘काव्यानाम्’ ऋक् (सं० १०.१४.३.) ; सा च पूर्वोक्ता ऋच मनु पश्चाद् गच्छतीति ‘अनूची’ ; तां तत्रैव शंसेत् । ‘काव्याः’ देवानां स्तोतारः केचिदधमजातिविशेषाः, पितृभ्योऽप्युत्तमजातीयाः ; एतदेव ‘देवान् अवरेण, पितॄन् परेण’—इत्युच्यते । अत एव पूर्वं सुक्ताया याम्याः, वक्ष्यमाणायाः पितॄणां मध्ये तच्छंसनं युक्तम् ॥

अथ तिस्रः पितृदेवताका ऋचो विधत्ते— “उदीरता मवर उत्परास इति (सं० १०.१५.१.) पितॄणां शंसत्युत्परासः पितरः सोम्यास इति”—इति । पादद्वयं व्याचष्टे— “ये दैवावमा ये च परमा ये च मध्यमास्तान्सर्वाननन्तरायं प्रीणाति”—इति । ‘अवरे’

* “यावन्तो वै स्रुताश्चवस्तेषां यम आधिपत्यं पश्येयाय”—इति तै० सं० ५. १. ८. २३

निकृष्टाः पितरः ‘उदीरताम्’ उल्कर्षेण गच्छन्तु ; ‘परांसः’ उल्कृष्टाः पितरः उदीरताम् ; तथा ‘मध्यमाः’ निकृष्टोल्कृष्टमध्यवर्तिनः पितरः उदीरताम् । ते त्रिविधाः पितरः ‘सोम्यासः’ सोमयोग्याः ‘इति’ एतस्य पादद्वयस्य पाठेन त्रिविधानपि पितॄन् ‘अनन्तराय’ कक्षाप्यन्तरायो यथा न भवति तथा तर्पयति ॥

विहितासु तिसृष्वक्षु प्रथमाया उदाहृतत्वादनन्तरभाविनीं द्वितीया मृचं दर्शयति— “आहं पितॄन्सुविदन्नाः अविस्तीति (सं० १०, १५, ३.) द्वितीयां शंसति”—इति । तस्या अक्षस्तृतीयः पाद मनुष्य व्याचष्टे— “बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्येत्येतद् वा एषां प्रियं धाम, यद् बर्हिषद इति प्रियेषैवैनांस्तद्वाग्ना समर्हयति”—इति । बर्हिषिर्दमे सौदन्ति उपविशन्तीति ‘बर्हिषदः’ पितरः । अत्र “बर्हिषदः”—इति यदुच्यते ‘एतद् वै’ एतदेव बर्हिषदान् ‘एषां’ पितॄणां प्रियं स्थानम् ; तस्मादेतत्पदपाठेन ‘एनान्’ पितॄन् प्रियेषैव ‘धान्ना’ स्थानेन समृद्धान् करोति ॥

वेदनं प्रशंसति— “प्रियेण धान्ना समृद्धान्ते य एवं वेद”—इति ॥

तृतीया मृचं दर्शयति— “इदं पितृभ्यो नमो अस्वदेति नमस्कारवती मन्तः शंसति ; तस्मादन्तः पितृभ्यो नमस्क्रियते”—इति । अस्या मृचि “नमो असु”—इति श्रूयमाणत्वादियं ‘नमस्कारवती’ (सं० १०, १५, २.) ; ता मेतां तिसृणां पित्राणा मन्ते शंसेत् । यस्मादेवं तस्मात् आहस्यान्ते “नमो वः पितरः”—इत्यादिना (वा० सं० २०, ३२.) पितृभ्यो नमस्कारः क्रियते ॥

एतासु पित्रासु कश्चिद्विशेषं विचार्य निर्णयं दर्शयति— “तदाहुर्व्याह्वानं पित्राः शंसेत् अवाह्वानं इति ? व्याह्वानं मेव शंसेदसंस्थितं वै पितृयज्ञस्य साध्यसंस्थितं वा एष पितृयज्ञं संस्था-

पयति यो व्याहावं शंसति ; तस्मात् व्याहाव मेव शंसत्व्यम्”—
इति । “शोसावोम्”—इति मन्त्र आहावः ; अनेन मन्त्रेण प्रत्यृचं
‘व्याहावं’ विशेषेणाहूयाहूय किं तिस्रः पितराः शंसेत्, आहो-
स्विद् ‘अव्याहावं’ पृथक्-पृथगाहावमन्त्रं विना शंसेदिति विचारं
ब्रह्मवादिन आहुः । अत्र ‘पित्राः शंसति’—इत्येकेनैव विधिना
विहितत्वात् पृथक्-पृथगाहावो नास्तीति पक्षः प्रतिभाति ; पुन-
रपि “द्वितीयां शंसति”, “नमस्कारवतीं शंसति” इति पृथग्विधि-
दर्शनात् प्रत्येक आहावः कर्त्तव्य इत्यपि प्रतिभाति । विचा-
रार्थं भूतिद्वयम् । तत्र पृथक् पृथक् आहाव एव सिद्धान्तः ।
तत्रेय सुपपत्तिः,— पित्र्यज्ञस्य सम्बन्धि यदङ्गम् ‘असंस्थितम्’
एव वर्त्तते, असमाप्तं तिष्ठति ; तदङ्गं ‘साधु’ समाप्तं कर्त्तव्यम् ।
‘यः’ होता पृथक् पृथगाहावं कृत्वा शंसति, ‘एषः’ होता पूर्वम्
‘असंस्थितम्’ असमाप्तं पितृयज्ञं संस्थापयति । तस्मात् पृथगा-
हावमन्त्रं पठित्वैव शंसत्व्यम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ (३७) ॥

॥ अथ चतुर्दशः खण्डः ॥

स्वादुष्किलायं मधुमां ऽउताय मितीन्द्रस्यैन्द्रीर-
नुपानीयाः शंसत्येताभिर्वा इन्द्रस्तृतीयसवनं मन्वपि-

बसदनुपानीयाना मनुपानीयात्वं मास्यन्तीव वै तर्हि
 देवता यदेता होता शंसति तस्यादेतासु महत्प्रति-
 गीर्यं ययोरोजसा स्कमिता रजांसीति वैष्णुवाक्यो
 मृचं शंसति विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं पाति वरुणः
 स्त्रिष्टं तयोर्बभूवोरिव शान्त्यै विष्णोर्नु कं वीर्याणि
 प्र वोच मिति वैष्णवीं शंसति यथा वै मत्स्य मेवं
 यज्ञस्य विष्णुस्तद्यथा दुष्कृष्टं दुर्मतीकृतं सुकृष्टं सु-
 मतीकृतं कुर्वन्नियादेव मेवैतद्यज्ञस्य दुष्टुतं दुःशस्तं
 सुष्टुतं सुशस्तं कुर्वन्नेति यदेतां होता शंसति तन्तु
 तन्वनृजसो भानुमन्विहीति प्राजापत्यां शंसति प्रजा
 वै तन्तुः प्रजा मेवास्मा एतत्प्रत्यन्तनोति ज्योतिष्मन्तः
 पयो रक्ष धिया कृतानिति देवयाना वै ज्योतिष्मन्तः
 पन्थानस्तानेवास्मा एतद्वितनोत्यनुलबन् वयत जोगुवा
 मपो मनुर्भव जनया दैव्यं जन मित्येवैनं तन्मनोः
 प्रजया सन्तनोति प्रजात्यै प्र जायते प्रजया पशुभिर्यं
 एवं वेदै वा न इन्द्रो मघवा विरप्शीत्युत्तमया
 परि दधातीयं वा इन्द्रो मघवा विरप्शी करत्सत्या
 चर्षणीधृदनर्वेतीयं वै सत्या चर्षणीधृदनर्वा त्वं राजा
 जनुषां धेद्यच्छे इतीयं वै राजा जनुषा मधिस्रवो
 माहिर्न यज्जरिच इतीयं वै माहिर्न यज्ञश्रवो यज-

मानो जरिता^१ यजमानायैवेता माशिष माशास्ते^१
 तदुपस्पृशन् भूमिं परि दध्यात्तद्यस्या मेव यज्ञं सम्भ-
 रति^१ तस्या मेवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयत्यग्ने^१ मरुद्भिः
 शुभयद्भिर्ऋक्भिरित्याग्निमारुत मुक्यं शस्त्वाग्नि-
 मारुत्वा यजति यथाभागं तद्देवताः प्रीणाति
 प्रीणाति^१ ॥ १४ (३८) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे तृतीयपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥

अथ चतस्र ऋचो विधत्ते— “स्वादुष्किलायं मधुमौ ऽसृताय
 मितीन्द्रस्यैन्द्रीरनुपानीयाः शंसत्येताभिर्वा इन्द्रस्तृतीयसवन मन्त्र-
 पिबत्तदनुपानीयाना मनुपानीयात्वम्”—इति । “स्वादुष्किलायम्”
 —इत्यादिका ऋचः (सं० ६, ४७, १-४) ‘ऐन्द्राः’ इन्द्रदेवता-
 कत्वात् ; “पपिवांस मिन्द्रम्”—इतीन्द्रः तृतीयपादे श्रूयते । ताश्च
 ‘इन्द्रस्यानुपानीयाः’ भोजनादूर्ध्वं यत्पानं, तत्पचान्नावित्वादनुपानम्;
 तत्स्थानीया एता ऋचः ; ताः शंसेत् । कथं मिवासा मनुपा-
 नीयात्वम् ? इति तदुच्यते— अथ मिन्द्रः तृतीयसवनम् ‘अनु’
 पश्चाद् ‘एताभिः’ ऋग्भिः शंस्यमानः सन् सोमं मपिबत्, तस्मा-
 दनुपानीयेति नाम सम्पन्नम् ॥

एतच्छंसनकालेऽर्ध्वयोः प्रतिगरमन्त्रे विशेषं विधत्ते— “माद्य-
 म्नीव वै तर्हि देवता यदेता होता शंसति ; तस्मादेतास्तु मह्यप्रति-
 गीर्यम्”—इति । तस्मिन्ननुपानीयाना ऋचां शंसनकाले होतुः
 शंसनं श्रुत्वा देवताः सर्वाः ‘माद्यन्ति इव वै’ सर्वत्रा ब्रह्मन्त्रेव ;

‘तस्मात्’ कारणात् ‘यतासु’ ऋषु ग्रन्थमानासु पञ्चर्युषा ‘मदत् प्रतिगौर्यम्’ मदिधातुयुक्तं प्रतिगरणं पठनीयम् । “मदा मोदैव”— इत्ययं मदिधातुयुक्तः प्रतिगरणमन्तः * ॥

ऋगन्तरं विधत्ते— “ययोरोजसा स्ममिता रजांसौति वैष्णु-
वारुणी मृचं ग्रंसति ; विष्णुर्वै यज्ञस्य दुरिष्टं पाति, वरुणः स्विष्टं ;
तयोरुभयोरिव ग्राम्बै”—इति । विष्णुर्वरुणश्च मिलित्वा देवता
यस्मा ऋचः, सा ‘वैष्णुवारुणी’ ; तां ग्रंसेदित्यर्थः । तस्यास्यतुर्थ-
पादे “विष्णुरगम्बरुणा”—इतिश्रवणात् वैष्णुवारुणीत्वम् । सा चाग्न-
हायनेन पठिता (५, २०, ६.) † । ‘दुरिष्टम्’ अङ्गविकलं यद-
नुष्ठितम्, तद्विष्णुः ‘पाति’ वैकल्यं निवारयतीत्यर्थः । ‘स्विष्टं’
साकल्येन यदङ्गं अनुष्ठितम्, तद्वरुणः ‘पाति’ तस्य फलप्रतिबन्धं
निवारयतीत्यर्थः । तस्मादियं मृक् ‘तयोः उभयोः’ विष्णुवरुणयोरिव
‘ग्राम्बै’ प्रौत्वे सम्पद्यते ॥

ऋगन्तरं विधत्ते— “विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोच मिति
वैष्णवीं ग्रंसति ; यथा वै मत्स्य मेवं यज्ञस्य विष्णुस्तथाया दुक्कृष्टं
दुर्मतीकृतं सुकृष्टं सुमतीकृतं कुर्वन्नयादेव मेवैतद्यज्ञस्य दुष्टुतं
दुःश्रुतं सुष्टुतं सुश्रुतं कुर्वन्नेति, यदेतां होता ग्रंसति”—
इति । “विष्णोः”—इतिश्रूयमाणत्वादियं ‘वैष्णवी’ (सं० १.१५४.१.) ।
शुद्धी सम्यक्त्वेन प्रतिभातं कार्यम् ‘मत्स्यम्’ ; अयं दृष्टान्तः,
विष्णुर्दाष्टीकृतिकः । यथा मत्स्यं कार्यं लोके फलपर्यवसायि भवति,

* “सादुष्किलाय मिति चतुर्थी मध्ये चाङ्गानं मदा मोदैव मोदा मोदैवो मित्यासु
प्रतिगरी”—इति आश्र० श्रौ० ५, २०, ६ ।

† “ययोरोजसा स्ममिता रजांसि गौर्यमिरीरतसा प्रविष्टा ।

या पतेते अमतीता सतीभिर्विचरन् वरुणा पूर्वदूतो ॥”—इति ।

तथा विष्णुरपि फलपर्यवसायी इत्यर्थः । उक्तयोः दृष्टान्त-दार्ष्टान्ति-
कयोः तात्पर्यं तद्यथेत्यादिना प्रपञ्च्यते । यथा लोके 'दुष्कृष्ट' कर्षकैः
सखस्यानं दोषयुक्तं यथा भवति तथा कर्षणं कृतम्, यत्किञ्चिद्वाज-
कार्यं ममाख्यैः 'दुर्मतीकृतं' दुष्टं मतं मन्यथा चिन्तितम्, पूर्वं तत्कार्यं
मदुर्मतं सत् पश्चाद् बुद्धिप्रसादात् दुर्मतं सम्पादितम् ; तत्र कश्चिद्
बुद्धिमान् कर्षकः कष्टस्थाने दुष्टस्य दृष्टादेरपनयनेन 'सुकृष्टं कुर्वन्
'इयात्' कर्षकस्य पृष्ठतो गच्छेत्, राजकार्यं मपि दुर्बुद्धिनामाख्येन
दुर्मतीकृतं कश्चित्सुबुद्धिरमाख्यः सुमतीकुर्वन् गच्छेत् । यथैतदुभयं
लोके, एव मेवास्मिन् कर्मणि यज्ञस्य सम्बन्धि यत् स्तोत्रं मङ्ग-
श्लोकादभिर्दोषसहितं कृतम्, यदपि होतृभिः शस्त्रं दोषसहितम्
पठितम् ; तदुभयं मपि विष्णुः क्रमेण सुष्टुतं सुगन्धं कुर्वन् 'एति'
गच्छति, तत्तत्तदोषं परिहरतीत्यर्थः । 'यद्' यदा वैष्णवी मीतां
होता शंसति, तदा तदुभयसमाधानं मिति द्रष्टव्यम् ॥

ऋगन्तरं विधत्ते—“तन्तु तन्वन्नृजसो भानु मन्विहीति प्राजा-
पत्यां शंसति ; प्रजा वै तन्तुः, प्रजा मेवात्मा एतत्कन्तनोति”—
इति । अस्या ऋचि काचिदपि देवता साक्षाद्वाचकशब्देन नोक्ता,
तत्त्वादियं मनिवृत्ता (सं० १०. ५३. ६.) ; तादृश्याश्च प्रजापति-
देवता ; तद्देवताकत्वं पूर्वं मेव निरूपितम्* ; ता मीतां 'प्राजापत्यां'
शंसेत् । हे प्रजापते ! 'तन्तु तन्वन्' पुत्रपौत्रादिसन्ततिं विस्तार-
यन् 'रजसः' रक्षणात्मकस्य जगतः 'भानुं' भासकं मादित्यम्
'मन्विहि' अनुगच्छ । आदित्यो हि पुनः पुनः सञ्चरन् अहो-
रात्रनिष्पत्तिं करोति, तत्कालानुसारिणैव त्वं मपि सन्तानवृद्धिं
कुर्वित्यर्थः । अस्मिन् पादे 'तन्तु'-शब्देन पुत्रपौत्रादिः प्रजा विव-

* १२३ पृ० ६ पं० अविधत्ते इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

क्षिता ; तन्मुवत् विस्तार्यमाचत्वात् । तस्मादेतत्पादपाठेन 'अक्षौ'
यजमानाय प्रजा मेव 'सन्तनोति' अविच्छिन्नां करोति ॥ द्वितीय-
पाद मनुष्य व्याचष्टे— "ज्योतिषतः पथो रश्च धिया कृतानिति,—
देवयाना वै ज्योतिषन्तः पन्थानस्थानेवास्मा एतद्वि तनोति"—इति ।
हे प्रजापते ! 'धिया कृतान्' यागाद्यनुष्ठानपुण्या सम्प्रादितान्
'ज्योतिषतः' प्रकाशयुक्तान् 'पथः' स्वर्गमार्गान् 'रश्च' विद्वत्परि-
हारिण पातय । अत्र 'ज्योतिषतः-पथि'-शब्दाभ्यां देवयानमार्गा
विवक्षिताः । देवा येषु मार्गेषु यान्ति गच्छन्ति, ते 'देवयानाः' ।
'सर्वेषां देवानां तेजस्त्रित्वात्तन्मार्गेषु न कदाप्यन्वकारोऽस्ति ।
तस्मादेतत्पादपाठेन 'अक्षौ' यजमानाय 'तान्' एव मार्गान् कृता
विस्तारयति ॥ उत्तरार्धे मनुष्य व्याचष्टे— "अनुस्वचं वयत जोशुवा
मपो मनुर्भव जनया दैव्यं जन मित्वेदेनं तन्मनोः प्रजया सम्ब-
नोति प्रजाल्यै"—इति । पुनः-पुनः कर्मसु गच्छेति प्रवर्तन्ते इति
अनुष्ठानश्रीक्षाः 'जोशु'-शब्देनोच्यन्ते । तादृशानां 'जोशुवान्'
अक्षसन्ततावुत्पन्थानां पुत्रादीनान् 'अपः' अनुष्ठीयमान मेतत् कर्म
'अनुस्वचम्' अनतिरिक्तं 'वयत' हे प्रजापते ! 'वय' निर्वह ।
अनुवचनं पूजार्थम् । 'मनुर्भव' त्वमेव मनुष्योत्पादनार्थं मनुष्यो
भव । ततो 'दैव्यं' देवताराधनयोग्यं 'जनं' पुत्रादिरूपं मनुष्यं
'जनय' उत्पादय । 'तत्' तेनार्धपाठेन 'एनं' यजमानं 'मनोः'
सम्बन्धिन्या 'प्रजया' मनुष्यरूपया 'सन्तनोति' संयोजयति । तच्च
'प्रजाल्यै' यजमानस्य प्रजोत्पादनाय सम्पद्यते ॥

वेदनं प्रशंसति— "प्र जायते प्रजया पशुभिर्व्य एवं वेद"—इति ॥

अग्नन्तरेण शस्त्रसमाप्तिं विधत्ते— "एवा न इन्द्रो मधवा
विरप्यौत्युत्तमया परि दधातीथं वा इन्द्रो मधवा विरप्यौ"—इति ।

योऽय मिन्द्रोऽस्ति, सोऽयं 'नः एव' अस्मदर्थं मेव, करोत्विति द्वितीय-
पादेन वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । कौटुम्भ इन्द्रः ? 'मघवा' धनवान्,
तथा 'विरपशी' "रभ राभस्ये"—इत्यस्मात्तातोक्त्यस्योऽयं शब्दः, विशेषे-
ण राभस्यवान्, सर्वदोदुक्त इत्यर्थः । अग्नयर्चा (सं० ४.१७.२०.)
'उत्तमया' शस्त्रापेक्षया अन्तिमया परिधानं कुर्यात् । उदा-
हृते प्रथमपादे इन्द्रादिशब्दैः सर्वैरपि 'इयं वै' भूमिरेवोपलक्ष्यते ;
अग्नया भूमिस्पर्शनस्य विधास्यमानत्वात् ॥ प्रथमपादं व्याख्याय
द्वितीयपादं मनूय वाचष्टे— "करत्सत्त्वा चर्षणीष्टदनर्वेतीयं वै
सत्त्वा चर्षणीष्टदनर्वा"—इति । 'चर्षणी'—शब्दो मनुष्यवाची, तां
धारयति पोषयतीति 'चर्षणीष्टत्' इन्द्रः । सोऽयम् 'अग्नर्वा' रथं
परित्यज्य यागभूमावुपविष्टत्वादभ्यरहितः । तादृशः सन् 'सत्त्वा'
फलप्रदानस्यावश्यकत्वेन सत्त्वानि कर्माणि 'करत्' करोतु, विघ्न-
परिहारेण सम्पादयतु । अस्मिन्नपि पादे सत्त्वादिपदैः पूर्ववदियं
भूमिरेवोपलक्षणीया ॥ तृतीयपादं मनूय व्याचष्टे— "त्वं राजा
जनुषां धेह्यस्ते इतीयं वै राजा जनुषाम्"—इति । 'जनुषां' जना-
नाम् 'अस्ते' अस्माकं स्त्रिजां हे इन्द्र ! त्वं राजा भूत्वा 'धेहि'
वक्ष्यमाणं समीष्टं सम्पादय । अस्मिन्नपि पादे 'राजा जनुषाम्'—इति
पदद्वयेन पूर्ववदियं भूमिरेवोपलक्षणीया ॥ चतुर्थं पादं मनूय
व्याचष्टे— "अधि अवो माहिनिं यज्जरित् इतीयं वै माहिनिं यज्ज
अवो यजमानो जरिता यजमानायैवेता माशिष माशास्ते"—इति ।
'जरिते' स्तोत्रे यजमानाय 'यत्' प्रसिद्धं 'माहिनिं' महित्वं 'अवः'
कौर्त्तिं च 'अधि' धेहीतिपूर्वेणान्वयः ; हे इन्द्र ! ममाधिक्येन
सम्पादयेत्यर्थः । अस्मिन्नपि पादे 'माहिनिम्'—इत्यनेनेयं भूमिरे-
वोपलक्षणीया । यच्छब्दो नपुंसकलिङ्गो य इति पुल्लिङ्गत्वेन परि-

तस्मिन् शस्त्रे प्रतिपादिता यावत्स्यो देवताः सन्ति, ताः सर्व-
स्वत्तद्भागं मनतिष्ठन्त्य तर्पयति ॥ अथासौऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ (३८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्हं निवारयन् ।
पुमर्थोऽथतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीवीरबुक्कमूपालसाम्नाज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवन्नायकाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(तव)

॥ अथ प्रथमः स्कन्धः ॥

—०—

॥ॐ॥ देवा वा असुरैर्युद्धमुप प्रायन् विजयाय तानग्नि-
नान्विकामयतैतुं * तं देवा अभवन्नपि त्व मेघास्माकं
वै त्व मेकोऽसीति स नास्तुतोऽन्वेष्यामीत्यब्रवीत् स्तुत
नु मेति तथेति तं ते समुत्क्रम्योपनिवृत्त्यास्तुवंस्तान्
स्तुतोऽनु प्रैत्स्त्रिंशेभिर्भूत्वा त्रानीकोऽसुरान् युद्ध
मुप प्रायद् विजयाय त्रिंशेभिरिति स्कन्दांस्त्रेव
श्वेभीरकुर्वत त्रानीक इति सवनान्येवानौकानि
तानसम्भाव्यं पराभावयत् ततो वै † देवा अभवन्
परासुरा भवत्वात्मना परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो
भवति च एवं वेद सा वा एषा गायत्री यद्-
ग्निष्टोमश्चतुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री चतुर्विंशति-
रग्निष्टोमस्य स्तुतशस्त्राणि तद्वै यदिद् माहुः सुधायां
इ वै वाजी सुहितो दधातीति गायत्री वै तन्न इ
वै गायत्री क्षमा रमत ऊर्द्धा इ वा एषा यजमान
मादाय स्मरेतीत्यग्निष्टोमो वै तन्न इ वा अग्निष्टोमः

* "शिवानन्देय" च ।

† गायत्रयत् पदं च पृथक् ।

क्षमा रमत जह्वीं इ वा एष यजमान मादाय खरेति
 स वा एष संवत्सर एव यदग्निष्टोमश्चतुर्विंशत्सह-
 मासो वै संवत्सरश्चतुर्विंशतिरग्निष्टोमस्य स्तुत-
 शस्त्राणि तं यथा समुद्रं स्तोत्रा एव सर्वे यज्ञक्रतवो
 ऽपि यन्ति ॥ १ (३६) ॥

अयोदशे सोमकथा प्रकीर्तिता,
 राजक्रयार्था सवनान्वितापि ।
 स्याद्देवदेवश्च मरुतत्वीयं
 तत्तद्विशेषा उदिताः क्रमेण ॥

अथ पूर्वाध्यायेषूक्तोऽग्निष्टोमः, सर्वयज्ञक्रतूनां प्रकृतित्वेन श्रूयते ।
 तदर्थं सुपाख्यान माह— “देवा वा असुरैर्युद्धं सुप प्रायन्विजयाय ;
 तानग्निर्गान्धकामयतैतुं ; तं देवा अभ्रुवन्नपि त्व मेघास्माकं वै त्व
 मेकोऽसीति ; स नासुतोऽन्वेष्मामीत्यब्रवीत्,— सुत नु मेति ;
 तथेति ; तं ते समुत्क्रम्योपनिवृत्त्यासुबंस्तान् सुतोऽनु प्रैत्”—इति ।
 देवाः स्वविजयार्थं मसुरैः सह युद्धम् ‘उप प्रायन्’ उपक्रान्तवन्तः ।
 तदानौ मग्निः ‘तान्’ देवान् ‘अनु’ पश्चात् ‘एतुम्’ आगन्तुं नाका-
 मयत । अग्नि मिच्छारहितं देवा एव मब्रुवन्,— हे अग्ने !
 त्व मपि ‘एहि’ आगच्छ, अस्माकं मेव मध्ये ‘त्व मेकोऽसि’, न
 त्वन्नक्तोऽन्य इति । ततः ‘सः’ अग्निरेव मब्रवीत्,— युष्माभि-
 रसुतः सन्नहं ‘नान्वेष्मामि’ युष्माकं पृष्ठतो न गमिष्मामि,—
 तस्मात् ‘मा’ माम् ‘नु’ क्षिप्रं मेव ‘सुत’ स्तोत्रं कुरुतेति । देवा-
 स्तायेत्यङ्गीकृत्य ‘समुत्क्रम्य’ उच्यते ‘उपनिवृत्त्य’ अनेरभिसुखत्वेन

निवृत्तिं कृत्वा 'तम्' अग्निं मसुवन् । सोऽप्यग्निः सुतः सन्
'तान्' देवान् 'असुर'स्य प्रेतुं युद्धार्थं प्रकर्षेणागच्छत् ॥

अग्नेर्वृद्धप्रकारं दर्शयति — “स त्रिवेष्टिर्भूत्वा त्र्यनीको ऽसु-
रान् युधं सुप प्रायद् विजयाय ;— त्रिवेष्टिरिति ऋन्दांस्वेव
त्रेष्टीरकुवत, त्र्यनीक इति सवनान्येवान्नीकानि, तानसन्धाभ्यं
पराभावयत् ; ततो वै देवा अभवन् परासुरा”-इति । ‘सः’ अग्निः
विजयाय ‘त्रिवेष्टिः’ सोमपानपङ्क्तिचययुक्तः, ‘त्र्यनीकः’ त्रिभिः-
रनीकैः सेनापतिरूपैः सेनामुखैर्युक्तो ऽसुरान् प्रति युद्धम् ‘उप’ एव
‘प्रायद्’ तत्समोपं प्रकर्षेण गतवान् । त्रिवेष्टिरिति यदुक्तं, तत्र
मायत्नो-त्रिष्टुब्-जगतीरूपाणि ऋन्दांस्वेव तिस्रः त्रेष्टीरकुवत ।
त्र्यनीक इति यदुक्तं, तत्र प्रातस्सवन-माध्यन्दिनसवन-द्वितीयसव-
नान्येव त्रीन्नीकानि सेनामुखान्यकुवत । ततः ‘तान्’ असुरान्
पुनः शत्रुश्रेष्ठो यथा न सन्धाभ्यते तथा ‘परा भावयन्’ पराभूतान्
अकरोत् । ततो युद्धाद् देवा विजयिनो ऽभवन्, असुराः पराभूताः ॥

वेदनं प्रशंसति— “भवत्सामना परास्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृभ्यो
भवति य एवं वेद”-इति ॥

एव मग्निः ऋन्दास्तय-सवनचययुक्तो ऽग्निष्टोमरूपो ऽभव-
दित्येकेन प्रकारेणाग्निष्टोमं सुत्वा पुनरपि प्रकारान्तरेण स्वीति
— “सा वा एषा गायत्रीव यदग्निष्टोमस्तुर्विंशत्यक्षरा वै गायत्री
चतुर्विंशतिरग्निष्टोमस्य स्तुतयश्चाणि”-इति । योऽयं पूर्वोक्तो-
ऽग्निष्टोमोऽस्ति, ‘सा वा एषा गायत्रीव’ अग्निष्टोमगायत्रीः
सङ्ख्यासाम्बात्— गायत्रीगतेषु अक्षरेषु या सङ्ख्या, सैवाग्निष्टोम-
गतेषु स्तोत्रशक्तेषु । तथा,— बहिष्यवमानः, माध्यन्दिनपवमानः,
आर्भवपवमानः, इति त्रीणि पवमानस्तोत्राणि ; चत्वार्यार्ष-
-

स्तोत्राणि ; चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि ; एकं यज्ञायज्ञीयं स्तोत्रम् ;
एव मेतानि द्वादश सम्पन्नानि । यस्मात्स्यपि तावन्मेव,— याम्ब-
प्रउग्रे, निष्केवस्के, मरुत्वतीये, वैश्वदेवाम्निमावते इति होतुः
यस्माच्च षट् ; तथा षड्विंशत्या मपि * षट् । एवं स्तोत्रयज्ञ-
सङ्ख्यामिष्टोमस्य गायत्रीरूपत्वम् ॥

प्रकारान्तरे च गायत्रीसाम्यं सम्प्राप्य स्तौति— “तद्दे यदिदं
माहुः सुधायां ह वै वाजो सुहितो दधातीति, गायत्री वै तच्च ह
वै गायत्री चमा रमत, ऊर्ध्वा ह वा एषा यजमान मादाय स्वरे-
तीत्यग्निष्टोमो वै तच्च ह वा अग्निष्टोमः चमा रमत, ऊर्ध्वा ह वा
एष यजमान मादाय स्वरेति”—इति । ‘तद्दे’ तत्रैव यज्ञसभायां
वेदवादिनो ‘यदिदं’ वचन माहुः । किं वचन मिति, तदुच्यते—
सुष्ठु धीयते सुष्ठुतिनो यस्मां दिवि, सा योः ‘सुधा’ ; तस्या मेव
‘वाजो’ वाजोऽयं सोमरूपं तदस्मिन्नस्तौत्यग्निष्टोम उच्यते । स च
‘सुहितः’ साङ्गुष्मेनानुष्ठितः ‘दधाति’ सुधाशब्दाच्चायां दिवि
यजमानं स्थापयति ; ‘इति’ यद्देवादिनां वचनं, तद् ‘गायत्री वै’
गायत्रीसाम्यं मभिप्रेत्यैवोक्तं मित्यर्थः । ‘न ह वै’—इत्यादिना तद्देव
स्त्वष्टीक्रियते । अमेति सप्तम्यर्थो विवक्षितः ; चमायां भूमौ
नायत्राख्या देवता ‘न ह वै रमते’ नैव क्रौडति, किञ्चिन्ना गायत्री
‘ऊर्ध्वा ह वै’ ऊर्ध्वगामिन्येव भूत्वानुष्ठितवन्तं यजमान मादाय
‘स्वरेति’ स्वर्गं प्राप्नोति । ‘इति’ एवमकारेण येषं गायत्री
वर्चिता, ‘तत्’ गायत्रीरूपो ऽग्निष्टोम एव ; तयोः समत्वात् ।

* षड्विंशती मेवावस्थादयः । तथाहि— “तदिदं माहुः” इति तद् प्रथमं ऽहीना
‘उषे प्रपञ्चेतर्हि’ इति तत् त्रयो० ब्रा० १०५. १०१३ ।

अग्निष्टोमोऽपि अमायां न रमते, किन्त्वगुष्ठित अर्द्धगामी सन्नेष
यजमान मादाय स्वर्गं माप्नोति ॥

इत्थं गायत्रोसाम्येन सुत्वा संवत्सरसाम्येन स्तौति— “स वा
एष संवत्सर एव यदग्निष्टोमश्चतुर्विंशत्यर्द्धमासो वै संवत्सरश्चतु-
विंशतिरग्निष्टोमस्य सुतश्चस्त्राणि”—इति । योऽयं मग्निष्टोमः,
स एष संवत्सर एव ; अर्द्धमाससङ्ख्यायाः स्तोत्रशस्त्रसङ्ख्यायाश्च
समानत्वात् ॥

समुद्रसाम्येन प्रशंसति— “तं यथा समुद्रं स्तौत्वा एवं सर्वे
यज्ञक्रतवोऽपि यन्ति”—इति । ‘स्तौत्वाः’ प्रवाहरूपा नद्यो यथा
लोके समुद्रं प्राप्नुवन्ति, तथैवोक्थ्यषोडशतिराचाहीनसत्ररूपाः
सर्वे क्रतवो विकृतिरूपाः प्रकृतिरूपं मग्निष्टोमम् ‘अपि यन्ति’
प्राप्नुवन्ति । अग्निष्टोमात् प्राचीना इष्टिपशुबन्धादयोऽपि त
मग्निष्टोमं प्राप्नुवन्ति । तथा सति सर्वशब्दो मुख्यायः सम्पद्यते,
न तु सङ्कोचः ॥ १ ॥

इति श्रीमहायज्ञाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ (३८) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

दीक्षणीयेष्टिस्तायते । ता मेवानु याः काश्चेष्टयस्ताः ।
सर्वा अग्निष्टोम मपि यन्तीळा मुपह्वयत । इळाविधा

वै पाकयज्ञा इळा मेवानु ये के च पाकयज्ञास्ते सर्वे
 ऽग्निष्टोम मपि यन्ति सायं प्रातरग्निहोचं जुह्वति
 सायं प्रातर्व्रतं प्र यच्छन्ति स्वाहाकारेणाग्निहोचं
 जुह्वति स्वाहाकारेण व्रतं प्रयच्छन्ति स्वाहाकार
 मेवान्वग्निहोत्र मग्निष्टोम मप्येति पञ्चदश प्रायणीये
 सामिधेनौरन्वाह पञ्चदश दर्शपूर्णमासयोः प्रायणीय
 मेवानु दर्शपूर्णमासावग्निष्टोम मप्येतः सोमं राजानं
 क्रौण्ण्यौषधो वै सोमो राजौषधिभिस्तं भिषज्यन्ति
 यं भिषज्यन्ति सोम मेव राजानं क्रौयमाणं मनुयानि
 कानि च भेषजानि तानि सर्वाण्यग्निष्टोम मपि
 यन्त्यग्नि मातिथ्ये मन्यन्त्यग्निं चातुर्मास्येष्वतिष्ठ
 मेवानु चातुर्मास्यान्यग्निष्टोम मपि यन्ति पयसा
 प्रवर्ग्यं चरन्ति पयसा दाक्षायणयज्ञे प्रवर्ग्यं मेवानु
 दाक्षायणयज्ञोऽग्निष्टोम मप्येति पशुरुपवसथे भवति
 त मेवानु ये के च पशुबन्धास्ते सर्वेऽग्निष्टोम मपि
 यन्तीळादधो नाम यज्ञक्रतुस्तं दध्ना चरन्ति
 दध्ना दधिघर्मे दधिघर्मं मेवान्विळादधो ऽग्निष्टोम
 मप्येति ॥ २ (४०) ॥

अग्निष्टोमादर्वाचीनानां यज्ञानां मग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति—
 “दोषणोवेष्टि स्थायते, ता मेवानु वाः काषेष्टयस्ताः सर्वा अग्नि-

होमः अपि यन्ति”-इति । अग्निहोमस्य प्रारम्भे येयं दीक्षणीवेष्टिः
‘तायते’ विस्तार्यते, ‘ता मनु’ तस्मादृशेन वेदोक्ताः सर्वा अपी-
ष्टयः अग्निहोमं प्राप्नुवन्ति । अत्र विकृतिरूपा एवेष्टयो विकचिताः ;
प्रकृतिरूपयोर्दर्शपूर्णमासबोर्वस्वमाप्तत्वात् ॥

दीक्षणीवेष्टिगतचोदकप्राप्तेऽपि ह्यग्निहोमसादृशेन प्राकयज्ञाया
अग्निहोमप्राप्तिं दर्शयति— “इळा सुपन्नयत, इळाविष्ठा वै
पाकयज्ञा, इळा मेवानु ये के च पाकयज्ञास्तो सर्वेऽग्निहोम मग्नि
यन्ति”-इति । प्राकयज्ञाश्च वससङ्गताः,—हुताः, ब्रहुताः, आहुताः,
गुलन्वः, बलिहरणम्, प्रत्यवरोहणम्, अष्टकाहोम इति । सोऽयं
सूचान्तरकारस्य पक्षः ; आश्वलायनसु हुतादीन्स्त्रीनिव पाकयज्ञा-
न्नाह * । ते च पाकयज्ञा ‘इळाविष्ठाः’ इळासङ्गताः ; “इळा
सन्तु वै पाकयज्ञाः”-इति (तै० सं० १. ७. २. १.) मुख्यतयात् ।
ततो दीक्षणीवेष्टौ इडोपह्वानेन तत्तद्व्याः पाकयज्ञाः सर्वेऽप्यग्नि-
होमं प्राप्नुवन्ति ॥

अग्निहोत्रस्य प्राप्तिं दर्शयति—“सायं अन्तरग्निहोत्रं सुव्रति,
सायं प्रातर्व्रतं प्र यच्छन्ति, स्वाहाकारेणाग्निहोत्रं सुव्रति, स्वाहा-
कारेण व्रतं प्र यच्छन्ति, स्वाहाकारेण वेदान् अग्निहोत्रं मग्निहोम
मप्येति”-इति । यथा प्रतिदिनं कालहयेऽग्निहोत्रहोमः, तथा
दीक्षितस्य कालहये चीरपानरूपं व्रतदानम् । “अग्निर्ज्योति
र्ज्योतिरग्निः स्वाहा”-इति यथा स्वाहाकारेणाग्निहोत्रहोमः,
तथा “ते नः पान्तु, ते नो ऽवन्तु, तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा”-इति

* “तयः पाकयज्ञाः,—हुता अपी दूयमाना अनपी प्रहुता ब्राह्मणमीजने ब्रह्मणि
हुताः”-इति अथ० सू० १. १. १. मनु० सं० २. ८६. ॥

स्वाहाकारेण दीक्षितो व्रतप्रदान माचरति । अतो व्रतगतस्वाहा-
कार मेवानुसृत्याग्निहोत्रस्याग्निष्टोमप्राप्तिः ॥

अग्निष्टोमगतप्रायणीयेष्टिसादृश्येन दर्शपूर्णमासयोरग्निष्टोम-
प्राप्तिं दर्शयति— “पञ्चदश प्रायणीये सामिधेनीरन्वाह, पञ्चदश
दर्शपूर्णमासयोः, प्रायणीय मेवानु दर्शपूर्णमासावग्निष्टोम मपीतः”
—इति । प्रायणीयकर्मणि धाव्यारहितत्वात्सामिधेन्यसोदकप्राप्ताः
पञ्चदशैव । तथा प्रकृतिभूतयोर्दर्शपूर्णमासयोरपि ॥

अग्निष्टोमगतसोमद्वारा लौकिकानां मपि सर्वेषां मोषधीना
अग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति— “सोमं राजानं क्रौण्ण्यौषधी वै
सोमो राजौषधिभिस्तं भिषज्यन्ति यं भिषज्यन्ति, सोम मेव
राजानं क्रौयमाह मनु यानि कानि च भेषजानि, तानि सर्व-
ण्यग्निष्टोम मपि यन्ति”—इति । लोके ‘यं’ व्याधिप्रसृतं चिकि-
त्सकाः ‘भिषज्यन्ति’ चिकित्सन्ते, ‘तं’ पुरुषम् ‘औषधिभिः’ अमृत-
वज्रादिभिश्चिकित्सन्ते । सोमस्याप्यौषधत्वात्तमनु सर्व्वाण्यप्यौष-
धान्यग्निष्टोमं प्राप्नुवन्ति ॥

अग्निष्टोमगतातिथ्यकर्मद्वारा चातुर्मास्ययागानां तत्प्राप्तिं दर्श-
यति— “अग्नि मातिथ्ये मन्यन्स्वन्निं चातुर्मासेष्वतिथ्य मेवानु
चातुर्मासान्यग्निष्टोम मपि यन्ति”—इति । आतिथ्याया मन्नि-
मन्यनं विहितम्, चातुर्मास्यपर्वस्वपि मन्यनं विहितम् ; उभयत्र
मन्यनधर्मसाध्यादातिथ्यासदृशानि चातुर्मासान्यप्यग्निष्टोमं ‘यन्ति’
प्राप्नुवन्ति ॥

प्रवर्ग्यसाम्येन दाक्षायण्यन्नस्याग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति— “पयसा
प्रवर्ग्यं चरन्ति, पयसा दाक्षायण्यन्ने, प्रवर्ग्य मेवानु दाक्षायण-
यन्नोऽग्निष्टोम मप्येति”—इति । दर्शपूर्णमासयोरिव गुणविकृतिरूपः

कश्चिदाचार्याणां यज्ञः । तथा च शास्त्रान्तरे दर्शपूर्वमास-
सन्निधौ श्रूयते—“दाचायचयज्ञेन स्वर्गकामो यजेत”—इति * ।
तस्य च प्रवर्ग्यस्य च क्षीरद्रव्यसाम्येन प्रवर्ग्यसदृशो दाचायच-
यज्ञोऽप्यग्निष्टोम इति ॥

पशुबन्धानां मग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति—“पशुरपवसथे भवति ;
त मेवानु ये के च पशुबन्धास्ते सर्वे ऽग्निष्टोम मपि यन्ति”—इति ।
सुत्यादिवसात् पूर्वं दिवस उपवसथाख्यः । तस्मिन्नन्वीषोमीयः
पशुरनुष्ठीयते । तद्विज्ञप्तिरूपा वेदोक्ताः सर्वे पशुबन्धाः । पशु-
द्रव्यसाम्यादन्वीषोमीयसदृशाः सर्वे पशुबन्धा अप्यग्निष्टोमं यन्ति ॥

इळादधनामकस्य यज्ञान्तरस्याग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति—
“इळादधो नाम यज्ञक्रतुस्तं दध्ना चरन्ति ; दध्ना दधिवर्मे दधि-
वर्मं मेवाग्निळादधो ऽग्निष्टोम मप्येति”—इति । दर्शपूर्वमास-
विज्ञप्तिरूप इव कश्चिदिळादधनामको यज्ञोऽस्ति । अतएवा-
पस्तम्बो दर्शपूर्वमाससन्निधावेव माह—“एतेनेळादधः सार्वसेनि-
यज्ञो वसिष्ठयज्ञः शौनकयज्ञश्च व्याख्याताः”—इति (आप० त्रि०
१. १७. १२.) † । “दधिवर्मनामकस्तु अग्निष्टोमगतः कश्चिद्

* , † दाचायच्येन कृष्टो वशी दाचायचयज्ञः । स च अतपवत्रादधे “वाजिं वा एते
चावन्ति, ये दर्शपूर्वमासायां यजन्ते”—इत्याद्यभिधाय (११. १. २. १०.) तस्मिन्निधावेव
“अथ दाचायचयज्ञी सादयो अपि पञ्चदशैव वर्षाणि यजेत”—इत्याद्यावात इति दर्शपूर्व-
मासतो नाम्यत्वेनेति सिद्धान्तिं कातीयसूत्रे “गुणविधानं वा सन्निधिसम्पदचनाभ्याम्”—
इति (त्रि० ४. ४. २.) । “विंशतं वर्षाणि दर्शपूर्वमासायां यजेत ; पञ्चदश दाचा-
यचयज्ञी”—इत्यादि च पार्थक्यं द्रष्टव्यम् (कात्या० त्रि० ४. २. ४७, ४८.) । दाचायच-
यज्ञेन स्ववर्मकामः”—इत्यारम्भ “सन्निष्ठते दाचायचयज्ञः”—इत्यत्र आपस्तम्बीयग्रन्थस्यैक-
मर्थकः (त्रि० १. १०. ४=११.) । इत उच्यते ततोक्तम् “एतेनेळादधः सार्वसेनियज्ञो
वसिष्ठयज्ञः शौनकयज्ञश्च व्याख्याताः”—इति (१२ सू०) ।

दधियागः ; तेन माध्यन्दिने चरन्ति ; इच्छादधोऽपि दधिद्रव्यकोः ।
 षतस्तयोरुभयोर्दधिद्रव्येषां साम्बम् । दधिवर्मसदृश इच्छादधोऽपि
 अग्निष्टोम इति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ (४०) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

इति नु पुरस्तादथोपरिष्ठात् पञ्चदशीकथ्यस्त
 स्तोत्राणि पञ्चदश शस्त्राणि स मासो मासधा संव-
 त्सरो विहितः संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरोऽग्निरग्निष्टोमः
 संवत्सर मेवानूकथ्योऽग्निष्टोम मपेत्त्युक्थ्य मपि यन्त
 मनु वाजपेयोऽपेत्त्युक्थ्यो हि स भवति द्वादश-
 रात्रेः पर्यायाः सर्वे पञ्चदशास्ते द्वौ द्वौ सम्पद्य
 त्रिंशदेकविंशं षोडशिसाम चितृत्सन्धिः सा त्रिंशत्स
 मासस्त्रिंशन्मासस्य रात्रयो मासधा संवत्सरो विहितः
 संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरोऽग्निरग्निष्टोमः संवत्सर मेवा-
 न्वतिरात्रोऽग्निष्टोम मपेत्त्यतिरात्र मपि यन्त मन्व-
 तोर्यामोऽपेत्त्यतिरात्रो हि स भवत्येतद्वै ये च मुरा-

स्तादौ चोपरिष्टायज्ञक्रतवस्ते^१ सर्वेऽग्निष्टोम मपि
 यन्ति तस्य संस्तुतस्य नवतिशतं स्तोत्रियाः सा या
 नवतिस्ते दश विवृतोऽथ या नवतिस्ते दशथ या
 दश तासा मेका स्तोत्रियोदेति^२ चिवृत्यरि शिष्यते
 सोऽस्मावेकविंशोऽध्याहितस्तपति^३ विषुवान्वा एष
 सोमानां दश वा एतस्मादर्वाञ्चस्त्रिहतो दश
 पराञ्चो मध्य एष एकविंश उभयतोऽध्याहितस्तपति
 तद्यासौ स्तोत्रियोदेति सैतच्चिन्नध्यूहः स यज-
 मानस्तद् दैवं चचं सहो बल मभ्युते ह वै दैवं चचं
 सहो बल मेतस्य ह सायुज्यं सरूपतां सलोकता
 मभ्युते य एवं वेद ॥ ३ (४१) ॥

क्रत्वन्तराद्या मग्निष्टोमप्राप्तिं दर्शयति— “इति तु पुरस्ता-
 द्योपरिष्टात् पञ्चदशोक्त्यस्य स्तोत्राणि, पञ्चदश प्रश्नाणि ; स
 मासो मासघा संवत्सरो विहितः ; संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरोऽग्निरग्नि-
 ष्टोमः संवत्सर मेवानूक्त्योऽग्निष्टोम मध्येत्युक्त्यं मपि यन्त मनु
 ज्ञत्वमेयो ऽप्येत्युक्त्यो हि स भवति”—इति । ‘इति तु’ पूर्व
 ऋग्वेदेनैव प्रकारेण ‘पुरस्तात्’ अग्निष्टोमात् प्राचीनस्य कर्मजात-
 ष्चाग्निष्टोमप्रवेशः, उक्त इति शेषः । ‘अथ’ अनन्तर उपरिष्टाद्
 अग्निष्टोमादितरेषां क्रतूनां * प्रवेश उच्यते । तत्र योऽयम् ‘उक्त्यः’

* अग्निष्टोमसंस्थाविशेषाया निति यावत् । तदाहापसम्भ— “उक्त्यः ऋग्वेद-
 पादोऽग्नौर्वाणसमग्निष्टोमस्य शुचविकाराः”—इति (श्रौ० १४. १. १.)

ऋतुः, तस्य पञ्चदशसङ्ख्याकानि स्तोत्राणि ; अग्निष्टोमविकृति-
त्वात्तदोयानि द्वादश स्तोत्राण्यतिदिश्यन्ते, तत ऊर्ध्वं त्रीणि
उक्थसङ्ख्याकानि स्तोत्राणि च, एवं पञ्चदश सम्पद्यन्ते । शस्त्रे-
ष्वप्ययं न्यायो योज्यः । तानि स्तोत्राणि शस्त्राणि च मिलित्वा
मासगतां रात्रिसङ्ख्यां प्राप्नुवन्ति । अतः सोऽयं स्तोत्रशस्त्रसमूहो
मासः सम्पद्यते । ‘मासधा’ मासप्रकारेण मासादृष्ट्या संवत्सरो
‘विहितः’ सम्यादितो भवति । स च संवत्सरो वैश्वानरान्निरूपः ;
गर्भे प्रविष्टस्य पुरुषस्य संवत्सरमात्रेण वैश्वानराख्यस्यौदर्यान्नेः
पाटवसम्भवात् । अग्निश्चाग्निष्टोमस्वरूपः ; पूर्वोक्त्या रोत्वा त्रेवि-
चयरूपेणानौकचयरूपेण चाग्निरेवाग्निष्टोमरूपेणाविर्भूतत्वात् ।
एवं सति स उक्थ्याख्यः ऋतुः स्तोत्रशस्त्रादिपरम्परया संवत्सर
मेवानु प्रविश्य तद्द्वाराग्निष्टोमं प्रविशति । तं प्रविशन्त मुक्थ
मनु वाजपेयाख्योऽपि ऋतुरग्निष्टोम मपि ‘एति’ प्राप्नोति । ‘सः’
हि वाजपेयोऽत्युक्थो भवति ; उक्थ्याख्यं ऋतु मतिक्रम्य वर्त-
मानत्वात् । उक्थे यानि पञ्चदश स्तोत्राणि, तत ऊर्ध्वं वाज-
पेये स्तोत्रद्वयम्, सोऽय मुक्थ्यातिक्रमः । तस्मादुक्थ्यद्वारा वाज-
पेयस्य तस्मातिः ॥

अथातिरात्राप्तोर्यामयोः ऋत्वोरग्निष्टोमप्रवेशं दर्शयति—
“द्वादशरात्रेः पर्यायाः सर्वे पञ्चदशास्ते द्वौ द्वौ सम्पद्य त्रिंशदेक-
विंशं षोडशिसाम त्रिहस्तन्विः, सा त्रिंशत् मासस्त्रिंशत्मासस्य
रात्रयो मासधा संवत्सरो विहितः । संवत्सरोऽग्निर्वैश्वानरोऽग्नि-
रग्निष्टोमः संवत्सर मेवान्वतिरात्रोऽग्निष्टोम मप्येत्यतिरात्र मपि
यन्त मन्वत्तोर्यामो ऽप्येत्यतिरात्रो हि स भवति”—इति । अतिरात्र-
यागे द्वादशसङ्ख्याका रात्रेः पर्यायाः । ते चापस्तम्बेनैवं सङ्की-

कृताः— “अतिरात्रचेत् षोडशिमसमनुचर्चस्योदयभ्यसमस-
गर्भ्योऽराजान मति रेचयति । षोडशिना प्रचर्च रात्रिपर्यायैः
प्रचरति । होदचमसमुखः प्रथमो गन्धो मैत्रावदचमसमुखो
द्वितीयो ब्राह्मचाण्डसिचमसमुखस्तृतीयोऽप्यावाकचमसमुखश्च-
तुर्थः । ०—०प्रथमाभ्यां नचाभ्या मध्यर्चुररति, उत्तराभ्यां प्रति-
प्रस्ताता, एव प्रथमः पर्यायः । एवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्च”-
इति (श्री० १४. ३. ८-१६.) । अस्माय मर्यः । अतिरात्राण्यं
क्रतुं यदानुतिष्ठति, तदानीं चोदयप्राप्तं सर्वं मनुष्ठाय अनन्तरं
सायं काले षोडशिमसमनुचर्चस्य नक्षत्रमसान् पूरयित्वा तत ऊर्ध्वं
त्रयोदशचमसमनुचर्चां सोमं भवत्स्याप्य षोडशिमसप्रचारं कृत्वा
तत ऊर्ध्वं रात्रिपर्यायैः प्रचरेत् । तेषु पर्यायेषु च होदचमसं मार्हि
कृत्वा यश्चमसगन्धः प्रवर्तते, सोऽयं प्रथमः । मैत्रावदचमसस्या-
दित्वे द्वितीयचमसगन्धो भवति । ब्राह्मचाण्डसिचमसस्यादित्वे
तृतीयचमसगन्धो भवति । अप्यावाकचमसस्यादित्वे चतुर्थच-
मसगन्धो भवति । तेषु चतुर्षु गन्धेषु प्रथमद्वितीयाभ्यां नचाभ्या
मध्यर्चुरनुतिष्ठेत्, तृतीयचतुर्थाभ्यां प्रतिप्रस्तातानुतिष्ठेत् । एवं
गन्धचतुष्टयानुष्ठानं भिन्नः पर्यायो भवति । पुनरपि द्वितीय-
तृतीयपर्यायो तथैवानुष्ठेयो । तेषु पर्यायेषु द्वादश नचाः सम्प-
द्यन्ते । एतत्सर्वं मभिप्रेत्य ‘द्वादशरात्रेः पर्यायाः’-इत्युक्तम् ।

‘ते सर्वे’ अपि प्रजाः ‘पञ्चदशाः’ तदीयस्तोत्रेषु ऋचगतानां
मृचा मातृस्तिविशेषेष्वप्यष्टदशस्तोमस्य सामगैः सम्पादितत्वान्ते
पञ्चदशस्तोमशुक्ता द्वादश पर्यायाः सन्ति । तेषु ‘हो ह्री’ पर्यायी
‘सम्यक्’ मिसित्वा पञ्चदशसंख्यायां विराट्स्यां त्रिंशत्संख्यायां ते

● “षोडशिमसं मुनयन् षोडशचमसमनुचर्चो”-इति न, च ।

सर्वे पर्यवस्यन्ति । किञ्च षोडशिक्षोत्रे यस्मात्मास्ति, तदेकविंशं भवति ; तदीयद्वचगतानां सृचा माहत्तया सामगैरेकविंशतिस्त्रोम-सम्पादनात् (ता० ब्रा० २.१४-१७) । योऽयं मतिरात्रस्यान्ते 'सन्धिः' एतन्नामकं स्तोत्रम्, तत्र चिबृत् स्त्रोमः सामगैः पठ्यते * । तस्य च स्त्रोमस्य त्रिषु द्वेषेष्वावृत्तिरहितेषु निष्पन्नत्वादृचां नवत्वं सम्पद्यते । एकविंशतिसङ्ख्या नवसङ्ख्या च मिलित्वा त्रिंशत्सङ्ख्या भवति । अनया त्रिंशत्सङ्ख्या वा पूर्वोक्तत्रिंशत्सङ्ख्या वा मास-रात्रिसाम्याभ्यासः सम्पद्यते । मासधेत्वादि पूर्ववक्ष्योजनीयम् (१८२८० ६प्र०) । एवं सति संवत्सरद्वारातिरात्रोऽग्निष्टोमं प्रवि-शति । प्रविशन्त मतिरात्रं मनु तद्वारेचाप्तोर्यामोऽपि प्रविशति । स ह्यतिरात्रं मतिलङ्घ्य स्तोत्राधिक्येन वर्त्तमानत्वात् 'अत्यतिरात्रः' । एकोनविंशत् स्तोत्राण्यतिरात्रे, चाप्तोर्यामि तु त्रयस्त्रिंशदित्वा-धिक्यम् ; अतोऽतिरात्रद्वारा चाप्तोर्यामस्याग्निष्टोमे प्रवेशः ॥

उक्तं सर्वयज्ञकत्वन्तर्भावमुपसंहरति—“एतद्वै ये च पुरस्ताद् ये ओपरिष्टाद्यज्ञक्रतवस्ते सर्वेऽग्निष्टोमं मपि यन्ति”—इति । 'एतद्वै' एतेनैवोक्तप्रकारेणाग्निष्टोमस्य पूर्वभाविन इत्यग्निहोषा-दयो ये यज्ञक्रतवः, ये चोत्तरभाविन उक्थ्यवाजपेयादयो यज्ञ-क्रतवः ; ते सर्वेऽग्निष्टोमं प्राप्नुवन्ति ॥

अत्र प्रकारान्तरेणाग्निष्टोमं प्रशंसति—“तस्य संस्तुतस्य नवतिशतं स्तोत्रियाः ; सा या नवतिस्ते दश त्रिहतोऽयं या नवतिस्ते दशाय या दश, तासां मेका स्तोत्रियोदेति, त्रिह-त्परि शिष्यते ; सोऽसवेकविंशोऽध्याहितस्तपति, विषुवान्वा एष स्तोमानां दश वा एतस्मादर्वाचस्त्रिवृतो दश पराचो मध्य एष

एकविंश उभयतो ऽध्याहितस्तपति ; तस्यासौ स्तोत्रियोदेति,
सैतस्मिन्नध्वूलहा, स यजमानस्तद् दैवं चतुर्ं सङ्गो बलम्”-इति ।
‘तस्य’ अग्निष्टोमस्तोत्रादभिः संसृतस्य ‘स्तोत्रियाः’ स्तोत्रसम्ब-
न्धिन्य ऋचो नवत्यधिकं शतं सम्पद्यते ॥

कथं मिति चेत्, तदुच्यते— “प्रातस्सवने बह्विष्यमानास्य
मेकं यत् स्तोत्रम्, तस्य चिहत् स्तोमः क्रियते । त्रिहत्तया-
हस्तिरहितत्वादिष्यमानेषु त्रिषु हवेषु विष्यमाना नवर्चः स्तोत्रिया
भवन्ति । तत ऊर्ध्वं चत्वार्यध्वस्तोत्राणि । तेष्वेकैकस्मिन्विष्य-
मानानां तिष्ठन्ना ऋचा मावृत्तिविशेषेण पञ्चदशः स्तोमः सम्पाद-
नीयः । तथा सत्येकैकस्मिन् स्तोत्रे पञ्चदशर्च इत्येवं चतुर्षु स्तोत्रेषु
मिलित्वा षष्टिः सम्पद्यते । तदेवं प्रातस्सवने एकोनसप्ततिः ।
माध्यन्दिनसवने माध्यन्दिनपवमानास्य मेकं स्तोत्रम्, तस्यापि
पञ्चदशस्तोमयुक्तत्वात् स्तोत्रियाः पञ्चदश सम्पद्यन्ते । चत्वारि
ष्टस्तोत्राणि । तेषु सप्तदशस्तोमो कृते सत्यष्टषष्टिसङ्ख्याकाः
‘स्तोत्रिया’ भवन्ति । उभयं मिलित्वा माध्यन्दिनसवने चाशीतिः
सम्पद्यते । द्वितीयसवने आर्भवपवमानस्तोत्रस्य सप्तदशस्तोमोपेत-
त्वात् तस्मिन् सप्तदशर्चः । यन्नायत्रीयस्तोत्रस्यैकविंशस्तोमो-
पेतत्वात् तत्रैकविंशतिः । मिलित्वा द्वितीयसवनेऽष्टाविंशत् । एवं
सवनत्रये मिलित्वा नवत्यधिकशतसङ्ख्याकाः स्तोत्रिया भवन्ति ॥

तत्र या नवतिः, ते दशसङ्ख्याकास्त्रिहत्-स्तोमाः सम्पद्यन्ते ।
एकैकस्मिन्त्यक्ते अन्तिमा मेकां परित्यज्य अवशिष्टानां ऋचां
नवसङ्ख्यापेतत्वात् त्रिहत्-स्तोमत्वम् । ततो नवह् दशकेषु नव चिहत्-
स्तोमाः । यास्तु तेषु दशकेषु * पस्त्रिहत्ता नवर्चः, स एकस्मिन् हत्-

* “नवकेषु” न ।

स्तोमः । एवं दशसङ्ख्याकास्त्रिहत्-स्तोमाः । 'अथ' अगस्त्यं यच्छत मस्ति, तस्मिन्नपि या नवतिस्ते पूर्वव्यायेन दश त्रिहत्-स्तोमा गवनीयाः । अथ नवत्या ऊर्ध्वभाविनो 'याः' ऋचो दश, 'तासां' दशाना सूचां मध्ये एका स्तोत्रिया 'उदेति' अतिरिच्यते । अवशिष्टासु स्तोत्रियासु त्रिहत्-स्तोमः परिशिच्यते । एवं सत्वेक-विंशतिसङ्ख्याकास्त्रिहत्-स्तोमाः, तेभ्योऽतिरिक्ता काचिद्वनिति, एतावत्सम्पन्नम् । तत्रैकविंशतित्रिहत्-स्तोमसङ्घो बोऽस्ति, स सर्वोऽपि 'असौ' मण्डले दृश्यमानः, एकविंशतिसङ्ख्यापूरकः 'अध्याहितः' मण्डले स्थापितः आदित्यः 'तपति' प्रकाशते । आदित्यस्यैक-विंशतिसङ्ख्यापूरकत्वं मन्थनं युतम्— "द्वादशमासाः पञ्चर्तव्यस्य इमे स्तोका असावादित्य एकविंशः"—इति (तै० सं० ५.१.१०.४.) ॥

यत्तु सत्रं गवामवनाख्यम्, तत्र ग्रन्थेकविंशत्यङ्गानि, तस्या-ङ्गानादिपि यद्योक्तत्रिहत्स्तोमसम्बन्धः प्रशस्तः । कथं सादृश्यं मिति, तदुच्यते— तस्मिन् सत्रे यज्यध्वमं महः, तद्विषुवन्नामकं दिवा-कौर्ध्वं भवति । तत्र पुरस्ताद्दशाङ्गानि, उपरिष्टाद्दशाङ्गानि । एव मत्रापि पूर्वोक्तरीत्या सम्पादिताना मेकविंशतिसङ्ख्याकानां त्रिहत्स्तोमानां मध्यवर्ती यस्त्रिहत् स्तोमः, स एव विषुवान् भवति । एतस्माद्विषुवद्रूपास्त्रिहत्स्तोमात् 'अर्वाचः' पूर्वभाविनो दश त्रिहत्स्तोमाः, 'पराचः' उत्तरभाविनोऽपि दश त्रिहत्स्तोमाः; उभयोर्दशकयोर्मध्ये एष एकविंशतिसङ्ख्यापूरकस्त्रिहत्स्तोमः 'उभ-यतोऽध्याहितः' पार्श्वद्वये दशकव्याप्तः सन् 'तपति' आदित्यवयवा-शते । 'तत्' तत्रैकविंशतित्रिहत्स्तोमेभ्य ऊर्ध्वं 'यासौ' ऋचोऽस्मा स्तोत्रिया 'उदेति' अतिरिक्ता भवति, येयम् 'एतस्मिन्' एकविंशति-सङ्घे 'अध्वूळ्हा' अधिकत्वेनावस्थापिता, 'स यजमानः' अतिरिक्तः

स्तोत्रियारूपो यजमानत्वेनावगन्तव्यः । किञ्च 'तत्' स्तोत्रिया-
रूपं 'दैवं चतुर्' देवसम्बन्धिनी चतुर्यजातिरिन्द्रवदृषादिरूपा ।
तत् चतुर् 'सहः' पराभिभवक्षमं 'बलं' सैन्यम् । एव मन्निष्टोमः
स्तोत्रियद्वारा प्रशस्तः ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति— “अनुते इ वै दैवं चतुर् सहो बलं
मेतस्य इ सायुज्यं सरूपतां सलोकतां अनुते य एवं वेद”—इति ।
उक्तार्थवेदिता पराभवसहिष्णुसैन्योपेता मिन्द्रादिदेवचतुर्यजातिम्
'अनुते' प्राप्नोति । तत्र तेन चतुर्वेन्द्रादिना 'सायुज्यं' सहवासम्,
'सरूपतां' समानरूपत्वम्, 'सलोकताम्' एकलोकावस्थितिं च
प्राप्नोति ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्महायज्ञाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

द्वितीयब्राह्मणस्य द्वितीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ ३ (४१) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

देवा वा असुरैर्विचिन्त्यानां ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोक
मायन्त्सोऽग्निर्दिविस्पृगूर्ध्व उदश्रयत् स * स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारं मवृणोदग्निर्वै स्वर्गस्य लोकस्याधिप-
तिस्तं वसवः प्रथमा आगच्छन्त एन ममुवन्नति नोऽर्क-

स्याकाशं नः कुर्विति स नास्तुतो ऽतिस्रक्ष्य इत्यब्रवीत्
 स्तुत नु मेति तथेति तं ते त्रिवृता स्तोमेनास्तुवंस्तान्
 स्तुतो ऽत्यार्जत ते यथालोक मगच्छंस्त रुद्रा आगच्छंस्त
 एन मनुवन्नति नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति स नास्तुतो
 ऽतिस्रक्ष्य इत्यब्रवीत् स्तुत नु मेति तथेति तं ते पञ्च-
 दशेन स्तोमेनास्तुवंस्तान् स्तुतो ऽत्यार्जत ते यथालोक
 मगच्छंस्त मादित्या आगच्छंस्त एन मनुवन्नति
 नोऽर्जस्याकाशं नः कुर्विति स नास्तुतो ऽतिस्रक्ष्य
 इत्यब्रवीत् स्तुत नु मेति तथेति तं ते सप्तदशेन
 स्तोमेनास्तुवंस्तान् स्तुतो ऽत्यार्जत ते यथालोक मग-
 च्छंस्त विश्वेदेवा आगच्छंस्त एन मनुवन्नति नोऽर्ज-
 स्याकाशं नः कुर्विति स नास्तुतो ऽतिस्रक्ष्य इत्यब्रवीत्
 स्तुत नु मेति तथेति तं त एकविंशेन स्तोमेना-
 स्तुवंस्तान् स्तुतो ऽत्यार्जत ते यथालोक मगच्छन्ने-
 कौकेन वै तं देवाः * स्तोमेनास्तुवंस्तान् स्तुतो
 ऽत्यार्जत ते यथालोक मगच्छन्नथ हैन मेष एतैः
 सर्वैः † स्तोमैः स्तौति यो यजते यज्ञेन मेवं वेदाती
 तु त मर्जाता अति ह वा एन मर्जते स्वर्गं लोक
 मभि य एवं वेद ॥ ४ (४२) ॥

* , † आतिरिक्तसर्वमन्त्रपुस्तकेषु निर्धिसर्गपाठः ।

अथ त्रिहतादिस्तोमचतुष्टयद्वारेणाम्निष्टोमं स्तोतुं मास्ता-
यिका माह— “देवा वा असुरैर्विजिग्याना जर्हः स्वर्गं लोक
मायन्त्याऽग्निर्दिविस्वगूर्ध्वं उदन्वयत ; स स्वर्गस्य लोकस्य द्वार
महचोदग्निर्बै स्वर्गस्य लोकस्याधिपतिस्तं वसवः प्रथमा अगच्छन्
एनं महववति नो ऽर्जसाकाशं नः कुर्विति ; स नास्तुतो ऽतिस्रश्च
इत्यब्रवीत् स्तुत नु मेति ; तथेति ; तं ते त्रिहता स्तोमिनासुवंस्तान्
स्तुतो ऽत्यार्जत, ते यद्यालोकं मनच्छन्”—इति । ये देवा अग्नि-
संहिताः पूर्वं असुरैः सह युद्धं कृत्वा ‘विजिग्यानाः’ विजयं प्राप्ताः,
ते देवा जर्हगामिनः सन्तः स्वर्गं लोकम् ‘आयन्’ प्राप्नुवन् ।
तदानीम् ‘अग्निः’ स्वस्थान एव स्थित्वा ‘दिविस्व’ दुर्लोकं
स्पृश्यन् ‘जर्हः’ उन्नतः सन् ‘उदन्वयत’ उपरितनं देशं माश्रितवान्,
दुर्लोकपर्यन्तं स्वकीयां ज्वालां वर्धितवानित्यर्थः । ततः ‘सः’
अग्निः स्वर्गलोकद्वारम् ‘महचोत्’ तवाच्छादितं मकरोत् ।
न चेत्तरेषु देवेषु स्थितेषु कच मग्नेः ईदृक् सामर्थ्यं मिति
वाच्यम् ; यस्माद् ‘अग्निः स्वर्गस्य लोकस्य अधिपतिः’ ; अग्नौ
हि अग्निष्टोमादिकर्माणि अनुष्ठाय स्वर्गं प्राप्नुवन्ति । ‘तं’ स्वर्गद्वार-
निरोधिनं मग्निं मष्टौ वसवः ‘प्रथमाः’ पुरोगामिनो भूत्वा
‘अगच्छन्’ प्राप्तवन्तः । प्राप्य च ‘एनम्’ अग्निम् ‘ते’ वसव
एव महवन्,— हे अग्ने ! त्वं ‘नः’ अस्मान् ‘अत्यर्जसि’ त्वदीयां
ज्वालां मतिस्तद्वत् ‘अर्जयितु’ स्वर्गं प्रापयितुं मर्हसि, ‘नः’
अस्माकं तत्प्राप्त्यर्थम् ‘आकाशं’ त्वदीयज्वालापेक्षमग्नेनावकाशं
कुर्विति । ततः ‘सः’ अग्निरेव मब्रवीत्,— युष्माभिरस्तुतोऽहं
‘न अतिस्रश्चे’ द्वारावरोधं न परित्यज्यामि । तस्मादवरोध-
परिहाराय ‘तु’ अग्रं मेव ‘मा’ मा मग्निं ‘स्तुत’ स्तोत्रं

कुर्वतेति । 'ते' वसवः तद्येत्वङ्गीकृत्य त्रिष्टुभामकेन स्तोमिनाञ्चि मसुवन् ।

तत्र च चिष्टत्स्लोमस्लोमस्य विधायकं हृन्दीगत्रागच्छ मेव मात्मावते— “तिस्रभ्यो हिङ्गरोति स प्रथमया, तिस्रभ्यो हिङ्गरोति स मध्यमया, तिस्रभ्यो हिङ्गरोति स उत्तमयोषती त्रिष्टुतो विष्टुतिः”—इति (ता० ब्रा० २.१.१.) । अस्माय मर्धः । “उपाक्षे मायता नरः”—इति यः प्रथमः द्वचः, “द्विदुयतत्त्वा”—इति यो द्वितीयः द्वचः, “पवमानस्य ते कवे”—इति यः तृतीयः तृचः, एतेषु त्रिषु द्वचामकेषु सूक्तेषु (उ० षा० १.१.१-३.) विद्यमानानां नवानां सृचां त्रिभिः पर्ष्यायैर्गानं कर्त्तव्यम् । तत्र प्रथमे पर्ष्याये त्रिषु सूक्तेषु आष्यास्तिस्र ऋचो गातव्याः, द्वितीये पर्ष्याये मध्यमा ऋचो गातव्याः, उत्तमे पर्ष्याये उत्तमा ऋचो गातव्याः । ‘तिस्रभ्यः’—इति तृतीयायै पञ्चमी । ‘हिङ्गरोति’—इत्यनेन गानं सुपलक्ष्यते । सेयं यथोक्तप्रकारोपेता गीतिस्त्रिष्टुत्स्लोमस्वाद्या ‘विष्टुतिः’ सुतिप्रकारविशेषः । तस्मा विष्टुतिः ‘उष्यती’—इत्येवं नामधेयं मिति । ईदृशस्तोमिनं सुतोऽन्विः ‘तान्’ देवान् ‘अत्थार्जत’ निरुद्धं द्वारं मतिलङ्घ्य स्वर्गमध्ये प्रापितवान् । ‘ते’ च वसवो देवाः ‘यद्यालोक’ स्वस्वोचितं ‘लोक’ स्थानविशेषं मनः-तिक्रम्य तत्रागच्छन् ॥

अथ पञ्चदशस्तोमिनं सुतिं दर्शयति— “तं वद्रा आगच्छ”-इत्येनं मन्त्रुववति नो ऽर्जस्वाकाशं नः कुर्विति; स नास्तुतो ऽति-स्त्रस्य इत्यब्रवीत् सुतं नु मेति; तथेति; तं ते पञ्चदशेन स्तोमि-नासुवन्तान् सुतो ऽत्थार्जत, ते यद्यालोकं मगच्छन्”—इति । पञ्च-दशनामकस्य स्तोमस्य स्वरूपं हृन्दीगैरेव मात्मावते— “पञ्चभ्यो

हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्करोति
स एकया स तिसृभिः स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स
एकया स तिसृभिः”—इति (ता० ब्रा० २.४.१.) । अस्याय मर्थः ।
द्वचात्मक मेकां सूत्रं विरावर्त्तनीयम् । तच्च प्रथमाहत्तौ प्रथमाया
अचस्त्रिरभ्यासः, द्वितीयाहत्तौ मध्यमायाः, तृतीयाहत्तावुत्त-
मायाः । सोऽयं पञ्चदशस्तोम इति । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अथ सप्तदशेन स्तोमेन सुतिं दर्शयति—“त मादित्वा आग-
च्छंस्त एन मब्रुवन्नति नोऽर्जस्वाकाशं नः कुर्विति ; स नासुतो
ऽतिस्रश्च इत्यब्रवीत् सुत नु मेति ; तथेति ; तं ते सप्तदशेन
स्तोमेनासुवंस्तान् सुतो ऽत्यार्जत ; ते यथालोक मगच्छन्”—इति ।
सप्तदशस्तोमस्य स्वरूपं छन्दोगैरेव मान्नायते—“पञ्चभ्यो हिङ्करोति
स तिसृभिः स एकया स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया
स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः
स तिसृभिः”—इति (ता० ब्रा० २. ७. १.) । अथ प्रथमाहत्तौ
प्रथमायाचिरभ्यासः, द्वितीयाहत्तौ मध्यमायाः, तृतीयाहत्तौ
मध्यमोत्तमयोः । सोऽयं सप्तदशस्तोम इति । अन्यत् पूर्ववद्
व्याख्येयम् ॥

एकविंशस्तोमेन सुतिं दर्शयति—“तं विष्णे देवा आगच्छंस्त
एन मब्रुवन्नति नोऽर्जस्वाकाशं नः कुर्विति ; स नासुतो ऽतिस्रश्च
इत्यब्रवीत् सुत नु मेति ; तथेति ; तं त एकविंशेन स्तोमेनासुवं-
स्तान् सुतो ऽत्यार्जत, ते यथालोक मगच्छन्”—इति । एकविंश-
स्तोमस्य स्वरूपं छन्दोगैरेव मान्नायते—“सप्तभ्यो हिङ्करोति स
तिसृभिः स तिसृभिः स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स
तिसृभिः स तिसृभिः, सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स

तिष्ठमिः”—इति (ता० ब्रा० २.१४.१.) । प्रथमपर्याये ऋच-
स्त्रोत्रमाया ऋचः सकृत्पाठः, द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सकृत्पाठः,
तृतीयपर्याये मध्यमायाः सकृत्पाठः, अवशिष्टानां तु त्रिराहतिः ।
सोऽय मेकविंशस्तोम इति । अथत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

स्तोमचतुष्टयं सुपसंहरति—“एकैकेन वै तं देवाः स्तोमे-
नास्तुर्वस्तान् स्तुतो ऽत्यार्जतः ; ते वयास्तोक मगच्छन्”—इति ॥

अग्निष्टोमप्रयोगे उक्तानां चतुर्णां स्तोमानां विकल्पशङ्का-
व्यावृत्त्यर्थं समुच्चयं विधत्ते—“अथ ह्येन मेघ एतैः सर्वैः स्तोमैः
स्तौति यो यजते”—इति । अथवादेवैलक्षणेन विधित्वं स्तौत-
यितुम् ‘अथ’-शब्दः ;—योऽग्निष्टोमेन यजते, स एतैश्चतुर्भिरेपि
स्तोमैः स्तुवीत ॥

अनुष्ठानतः स्वर्गप्राप्तिफलस्य सिद्धत्वात् तेन सह समुचितं
वेदितुरपि तत् फलं दर्शयति—“यद्येन मेघं वेदाती तु त
मर्जाते”—इति । यजमानो येन प्रकारेण यजते, अनेनैव प्रकारेण
‘एनम्’ अग्निष्टोमं ‘यच्च’ वेदिता, ‘तम्’ अपि वेदितारं हारनिरोधन
मतिलक्ष्य ‘मर्जाते’ प्रापयत्येव । ‘अती तु’—इति दीर्घञ्छान्दसः ॥

वेदनमात्रेणानुष्ठानसमानफलं दृढयितुं * पुनरप्याह—“अति
ह वा एन मर्जते स्वर्गे लोक मभि य एवं वेद”—इति । वेदन-
मात्रेण सिद्धेऽपि फले “कर्मभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वम्”—इतिन्याये-
नानुष्ठानवैयर्थ्यं नास्ति ॥ ४ ॥

इति त्रीमक्षायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (४२) ॥

* “समानफलत्वं प्रतिपादयितुं” व ।

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

स वा एषोऽग्निरेव यदग्निष्टोमस्तं यदस्तुवं-
स्तस्मादग्निस्तोमस्तं मग्निस्तोमं सन्तं मग्निष्टोम
इत्याचक्षते* परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवास्तं
यच्चतुष्टया देवास्तुर्भिस्तोमैरस्तुवंस्तस्माच्चतुस्तोमं
स्तंचतुस्तोमं सन्तं चतुष्टोम इत्याचक्षते* परोक्षेण
परोक्षप्रिया इव हि देवाः अथ यदेन मूर्ध्नि सन्तं ज्योति-
भूतं मस्तुवंस्तस्माज्ज्योतिस्तोमस्तं ज्योतिस्तोमं
सन्तं ज्योतिष्टोम इत्याचक्षते* परोक्षेण परोक्षप्रिया
इव हि देवाः स वा एषोऽपूर्वोऽनपरो यच्चक्रतुर्यथा
रथचक्रं मनन्तं मेव यदग्निष्टोमस्तं यथैव प्रायणं
तथोदयनं तदेषाभि यच्चगाथा गीयते यदस्य पूर्वं
मपरं तदस्य यदस्यापरं तदस्य पूर्वम् अहेरिव सर्पं
शाकलस्य न वि जानन्ति यतरत्परस्तादिति यथा
ह्येवास्य प्रायणं मेव मुदयनं मसदिति तदाहुर्यत्
त्रिवृत्प्रायणं मेकविंशं मुदयनं केन ते समे इति
यो वा एकविंशस्त्रिवृद्धै सोऽग्नौ यदुभौ द्वौ द्विचिना-
विति ब्रूयात्तेनेति ॥ ५ (४३) ॥

* 'मिताचक्षते' क ।

+ एषु खानेषु सविर्गपाठः क-उल्लेखः ।

अथाम्निष्टोमादिशब्दं निर्वचनतः प्रशंसति— “स वा एषो ऽग्निरेव यदम्निष्टोमस्तं यदस्तुवंस्तस्मादग्निस्तोमस्त मग्निस्तोमं सन्त मग्निष्टोम इत्याचक्षते परोक्षेण ; परोक्षप्रिया इव हि देवाः”—इति । योऽयं मग्निष्टोमोऽस्ति, स एष साक्षात् ‘अग्निरेव’ स्वशरीरमेव ; त्रिभिश्चन्द्रोभिस्त्रिभिः सवनैश्च विभज्य क्रतोर्निष्पादितत्वात् । ‘तं’ क्रतुरूप मग्निं ‘यद्’ यस्मात् कारणाद् देवा अस्तुवन्, ‘तस्मात्’ अग्निविषयस्तुतियुक्तत्वादयं क्रतुः ‘अग्निस्तोमः’—इत्येतन्नामकः । तन्नामयुक्तं क्रतुं परोक्षनाम्ना व्याहर्त्तुं सकार-तकारयोः षकारटकारावादिभ्य ‘अग्निष्टोमः’—इति वैदिका प्राचक्षते । वर्षान्तरेण व्यवहितत्वात् शीघ्रप्रतीतिरहितं नाम परोक्षमितुप्रच्यते । यस्माज्जोके ‘देवाः’ पूज्या आचार्यादयः परोक्षनाम-प्रिया एव, तस्मात् क्रतोरपि तदुक्तम् ॥

नामान्तरस्य निर्वचनं दर्शयति— “तं यच्चतुष्टया देवाश्चतुर्भिस्तोमैरस्तुवंस्तस्माच्चतुस्तोमस्तं चतुस्तोमं सन्तं चतुष्टोम इत्याचक्षते परोक्षेण ; परोक्षप्रिया इव हि देवाः”—इति । ‘चतुष्टयाः’ चतुर्विधाः,—वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवाचेति । स्तोमाश्च त्रिष्टुप्चदश सप्तदश एकविंश इत्येवं चत्वारः । चतुष्टोमनामनिर्वचनं पूर्ववद्योजनीयम् ॥

ज्योतिष्टोमनामनिर्वचनं * दर्शयति— “अथ यदेन मूर्ध्नि सन्तं ज्योतिर्भूतं मस्तुवंस्तस्माज्ज्योतिस्तोमस्तं ज्योतिस्तोमं सन्तं ज्योतिष्टोम इत्याचक्षते परोक्षेण ; परोक्षप्रिया इव हि देवाः”—इति । ‘अथ’ नामद्वयकथनानन्तरं, तृतीयं नाम कथ्यत इति शेषः । अथ मग्निर्भूमिं मारभ्य द्युलोकपर्यन्तं मूर्ध्निवस्थितः,

* “नामान्तरनिर्वचनं” घ, ष ।

तथा प्रकाशमानत्वात् ज्योतिर्भूतः । तं तादृशं देवा असुवन् ;
‘तस्माद् ज्योतिस्तोमः’ ज्योतिषः ‘स्तोमः’ स्तुतिः यस्मिन् क्रतौ, स
क्रतुज्योतिस्तोमः । अन्वत् पूर्ववत् ॥

नामनिर्वचनेन प्रशस्त्र पुनरप्याद्यन्तराहित्येन प्रशंसति—
“स वा एषो ऽपूर्वो ऽनपरो यज्ञक्रतुर्यथा रथचक्र मनन्त मेवं
यदग्निष्टोमस्तस्य यथैव प्रायशं तयोदयनम्”—इति । ‘सः एषः’
अग्निष्टोमः पूर्वापररहितः,—‘पूर्वः’ आदिः, ‘अपरः’ अन्तः, आद्य-
न्तररहितो यज्ञक्रतुः । यथा लोके ‘रथचक्र मनन्त’ पुनः पुनः परि-
वर्तमानस्य रथचक्रस्य अय मादिरय मन्त इति विभागः कर्तुं न
शक्यते, तस्मादिदं मन्तरहितम् (आदिरहितस्याप्येतदुपलक्षणम्),
एवं क्रतुरपि । ननु प्रायश्चीयेष्टिरादिः, उदयनीयेष्टिरन्त इति
चेत्, मैवम् ;— योऽग्निष्टोमोऽस्ति, तस्य यादृशं प्रायश्चीयं कर्म,
तादृशं मैवोदयनीयं कर्म ; तयोर्यागधर्मसाम्यात् * । अतो विवेक्तुं
मशक्यत्वादाद्यन्तररहितः क्रतुः ॥

उक्तं मर्थं मन्त्रोदाहरणेन इक्यति— “तद्देवाभि यज्ञगाथा
गीयते,—यदस्य पूर्वं मपरं तदस्य बहस्त्रापरं तदस्य पूर्वम्, अहेरिष
सर्पशं शक्रस्य न वि जानन्ति यतरत्परस्तादिति”—इति । सर्वे-
रपि सुभाषितत्वेन गीयत इति ‘गाथा’ ; यज्ञविषया गाथा ।
‘तत्’ तस्मिन्नग्निष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायश्चीयोदयनीययोरेकविधत्वेन
काचिदेवा ‘यज्ञगाथा’ ‘अभि गीयते’ ‡ सर्वतः पठ्यते । यदस्ये-
त्यादि गाथा । ‘अस्य’ अग्निष्टोमस्य यत् ‘पूर्वम्’ उपक्रमरूपं
कर्मास्ति, तद्देवास्य ‘अपरं’ समाप्तिरूपं कर्म ; ‘यदु’ यद्देवास्य

* “तयोः समानधर्मकत्वात्” न ।

‡ “अभिगौगीयते” न ।

‘अपचं’ समाप्तिरूपम्, ‘तदु’ तदेवास्व ‘पूर्वम्’ उपक्रमरूपम्। आदित्यः प्रायश्चीयश्चररादित्य उदयनीयश्चेति द्रव्यदेवतयोश्चभयवैकविधत्वात् तयोरेकत्वोपचारः। आद्यन्तयोरपरिग्रान्ने पूर्वं ब्राह्मणे रथचक्र-दृष्टान्तो दर्शितः; मन्त्रे त्वन्धो दृष्टान्त उच्यते। ‘शाकल्य’-शब्दः सर्पविशेषवाची। शाकल्यनाम्नः ‘अहेः’ सर्पविशेषस्तथा ‘सर्पचं’ गमनम्, तथैवाय मन्त्रिष्टोमः। स तु सर्पचकाले मुखेन पुच्छं दंशनं कृत्वा बलयाकारो भवति, तत्र किं मुखं किं वा पुच्छं मिति न ज्ञायते; एव मन्त्राप्यदितिदेवताकस्वचरोः साम्ये सति प्रायश्चीयोदयनीययोः ‘यतरत्’ कर्म ‘परस्तात्’ पश्चाद्भावि, यतरच्च पूर्वभावीति किं मपि न विजानन्ति ॥

अस्या गाथायास्तात्पर्यं सङ्क्षिप्य दर्शयति— “यथा ज्ञेवास्व प्रायश्च मेव मुदयनं मसदिति”—इति। ‘अस्व’ अन्त्रिष्टोमस्य प्रायश्चं प्रारम्भो यादृशः, एवम् ‘उदयनं’ समाप्तिः ‘असत्’ अस्ति, भवतीत्यर्थः ॥

अत्र कश्चिदाद्येप मुञ्जावयति— “तदाहुयत् चित्रप्रायश्च मेकविंश मुदयनं, केन ते समे इति?”—इति। पूर्वोदाहृतस्त्रिवत् स्तोमः प्रातस्सवनादौ प्रयोज्यत्वात् ‘प्रायश्चम्’ उपक्रमरूपम्, एकविंशस्तोमस्रुतीयसवनान्ते प्रयोज्यत्वात् ‘उदयनं’ समाप्तिरूपम्। ‘केन’ कारणेन ‘ते’ प्रायश्चीदयने ‘समे’ भवेता मित्याद्येपः ॥

तत्र परिहारं दर्शयति— “यो वा एकविंशस्त्रिवत् सोऽग्नौ यदुमौ त्वचौ त्वचिनाविति ब्रूयान्तेनेति”—इति। योऽय मेकविंशस्तोमोऽस्ति, स एव त्रिवदवगन्तव्यः; स्तोमत्वाकारिण तयोरेकविधत्वात्। ‘अथो’ अपि च ‘यत्’ यस्मात्कारणात् स्तोमद्वयान्नयभूतो ‘उमौ त्वचौ’, ‘त्वचिनौ’ त्वचित्वधर्मयुक्तौ। तत्र त्रिवत्-स्तोम-

अथ “उपासी गायता नरः”—इति सूक्तस्य (उ० आ० १.१.१.)
 ढचत्त्वधर्मः प्रसिद्ध एव, एकविंशस्तोमाश्रयस्य “यन्ना यन्ना वो
 ज्ञमये”—इति सूक्तस्य (उ० आ० १.१.२०.) प्रगायत्वाद् यद्यपि
 तस्मिन् हे एव ऋचावाञ्जायेते, तथापि स्तोत्रकाले प्रययनेन
 पादानावस्थं ढचत्वं सम्पाद्यते; ‘तेन’ ढचत्त्वधर्मीपेतत्त्वकारणेन
 द्वयोः स्तोमयोरैकविधत्वं मिल्युत्तरं ब्रूयात् ॥ ५ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

शितरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (४३) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

यो वा एष तपत्येषोऽग्निष्टोम एष साङ्गस्तं
 स हैवाङ्गा संस्थापयेयुः साङ्गो वै नाम तेनासन्त्वर-
 माणाश्चरेयुर्यथैव प्रातस्सवनं एवं माध्यन्दिनं एवं
 तृतीयसवनं एव मु ह यजमानोऽप्रमायुको भवति
 यद् वा इदं पूर्वयोः सवनयोरसन्त्वरमाणाश्चरन्ति
 तस्माद्देदं प्राच्यो यामता बहुलाविष्टा अथ यद्देदं
 तृतीयसवने सन्त्वरमाणाश्चरन्ति तस्माद्देदं प्रत्यञ्चि
 दीर्घारण्यानि भवन्ति तथाह यजमानः प्रमायुको
 भवति तेनासन्त्वरमाणाश्चरेयुर्यथैव प्रातस्सवनं एवं
 माध्यन्दिनं एवं तृतीयसवनं एव मु ह यजमानो

ऽप्रमायुक्तो भवति' स एत मेव शस्त्रेवानुपूर्वावर्त्तत'
 यदा वा एषं प्रातरुदेत्यथ मन्द्रं तपति' तस्मान्म-
 न्द्रया वाचा प्रातस्सवने शंसिदथ यदाभ्येत्यथ बली-
 यस्तपति' तस्माद्बलीयस्या वाचा मध्यन्दिने शंसिदथ
 यदाभितरा मेत्यथ बलिष्ठतमं तपति' तस्माद्बलिष्ठ-
 तमया वाचा तृतीयसवने शंसे देवं शंसेद्यदि वाच
 ईशीत' वाग्धि शस्त्रं' यथा तु वाचोत्तरोत्तरिस्थो-
 त्सहेतु समापनाय' तथा प्रतिपद्येतैतत्सुशक्ततम मिव
 भवति' स वा एष न कदाचनास्त मेति नोदेति' तं
 यदस्त मेतीति मन्यन्ते' ऽङ्ग एव तदन्त मिच्छा-
 यात्मानं विपर्यस्यते' रात्री मेवावस्तात्कुरुते' ऽहः पर-
 स्तादथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते' रात्रेरेव तदन्त
 मिच्छायात्मानं विपर्यस्यते' ऽहरेवावस्तात्कुरुते' रात्री
 परस्तात्' स वा एष न कदाचन निमोचति' न ह
 वै कदाचन निमोचत्येतस्य ह सायुज्यं सारूपतां
 सलोकता मश्नुते य एवं वेद य एवं वेद॥ ६ (४४) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे तृतीयपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥

पुनरादित्वसाम्येन प्रशंसति — “यो वा एष तपत्येषोऽग्नि-
 छोम एष साङ्गर्द्ध सहेवाङ्गा संस्थापयेयुः ; साङ्गो वै नाम” —
 इति । य एव प्रसिद्धः ‘एषः’ अस्मादित्यत्र आदित्यः तपति, ‘छोमो-

‘अग्निष्टोमः’ ; तयोरादित्वाग्निष्टोमयोः सदृशत्वात् । कथं साम्ब-
मिति, तदुच्यते— ‘एषः’ अग्निष्टोमः आदित्ववत् ‘साङ्गः’, यथा-
आदित्वो ऽङ्गा सह वर्तते, तथा ; ‘तम्’ अग्निष्टोम मपि एके-
नाङ्गा सहैव ‘संस्त्रापयेयुः’ समापयेयुः । तस्मादादित्वस्त्रेव
‘साङ्गः’—इति क्रतोर्नाम सम्पन्नम् ॥

इदानीं मग्निष्टोमानुष्ठाने त्वरा निषेधति—“तेनासम्बरमाणा-
श्चरेयुर्यथैव प्रातस्सवनं एवं माध्यन्दिनं एवं तृतीयसवनं एव
मु ह यजमानो ऽप्रमायुको भवति”—इति । यस्मादेकं महः
साकस्त्रेनानुष्ठानाय पर्याप्तम्, ‘तेन’ कारणेन सर्वे ऽप्यृत्विजः
‘असम्बरमाणाः’ त्वरा मङ्गुर्वन्त उत्तरोत्तरानुष्ठेयं सम्पक् पर्व्या-
लोचयन्तः ‘चरेयुः’ अनुतिष्ठेयुः । यथैव प्रातस्सवने मध्वराचादूर्ध्वं
मारभ्य मध्याह्नात् पूर्वकालस्नानुष्ठानाय पर्याप्तत्वात् त्वरा,
एव सुत्तरयोरपि सवनयोः । ‘एव मु ह’ अनेनैव प्रकारेण शनै-
रनुष्ठाने सति बुद्धिसमाधानेनाङ्गलोपाभावाद्यजमानः ‘अप्रमायुकः’
अपसृत्युरहितो भवति ॥ विपक्षे बाधं दर्शयति— “यद्य वा इदं
पूर्वयोः सवनयोरसम्बरमाणाश्चरन्ति, तस्माद्देदं प्राच्यो ग्रामता
बहुलाविष्टा, अथ यद्देदं तृतीयसवने सम्बरमाणाश्चरन्ति, तस्माद्देदं
प्रत्यक्षि दीर्घारण्यानि भवन्ति ; तथा ह यजमानः प्रमायुको
भवति”—इति । ‘यद्य वै’ यदि प्रथमद्वितीययोः सवनयोः काल-
सङ्कोचाभावात् असम्बरमाणाः ‘इदं’ कर्म ‘चरन्ति’ अनुतिष्ठेयुः,
तदानीं ‘तस्मात्’ तस्मादेवाङ्गलोपाभावात् कारणादिदं दृश्यते ।
किं मिदं मिति, तदुच्यते— ‘प्राच्यो ग्रामताः’ पूर्वदिक्चर्त्तिनो
ग्रामसमूहाः ‘बहुलाविष्टाः’ बहुभिर्जनैः सम्पूर्या भवन्ति । ‘अथ’
तद्विपर्यये च ‘यद्य’ यदि तृतीयसवने कालसङ्कोच-माशङ्क्य ‘सम्बर-

मावाः' अतित्वरया मुक्ताः 'इदं' कर्म 'चरन्ति' अनुतिष्ठन्ति, तदानीं तस्मादङ्गवैकल्यसम्भवादेवेदं लोके दृश्यते,— 'प्रत्यक्षि' पश्चिमदिग्दर्शीनि 'दीर्घारम्भानि' जनशून्यानि भवन्ति । 'तथा ह' तादृशेन सम्भावितान्गवैकल्यशुक्लेनानुष्ठानेन यजमानः 'प्रमायुको भवति' अपमृत्युना म्रियत इत्यर्थः । विपक्षे बाधक मुक्ता स्वपक्षं निगमयति — "तेनासन्त्वरमावाञ्चरेयुर्ययैव प्रातस्सवन एवं माध्यन्दिन एवं तृतीयसवन एव मु ह यजमानो ऽप्रमायुको भवति"—इति ॥

अथ त्रिषु सवनेषु शस्त्रोत्तरोत्तरं ध्वन्याधिक्यं विधत्ते — "स एत मेव शस्त्रेणानु पर्यावर्त्तेत ; यदा वा एष प्रातस्सवेत्यथ मन्द्रं तपति, तस्मान्मन्द्रया वाचा प्रातस्सवने शंखेदथ यदाभ्येत्यथ बलीयस्सपति, तस्माद्बलीयसा वाचा मध्यन्दिने शंखेदथ यदाभितरा मित्यथ बलिष्ठतमं तपति ; तस्माद्बलिष्ठतमया वाचा तृतीयसवने शंखेदं शंखेदं वाच ईशीत ; वाग्धि शस्त्रं ; यया तु वाचोत्तरोत्तरिस्त्रीक्षहेतु समापनाय, तथा प्रतिपद्येतैतन्मुशस्ततम मिव भवति"—इति । 'सः' होता 'एत मेव' आदित्य मनुष्यत्वं 'शस्त्रेण पर्यावर्त्तेत' यथायथादित्य उत्तरोत्तराधिक्येन तपति, तथातयैवोत्तरोत्तरध्वन्याधिक्येन होता शंसेत् । "यदा वै"—इत्यादिना तदेव अष्टीक्रियते । यस्मिन्नेव काले 'एषः' आदित्यः 'प्रातस्सवेति' प्रातःकाल मभिव्यञ्जयितुं मुदियात्, 'अथ' तदानीं 'मन्द्रम्' अल्पं यथा भवति तथा तपति ; तस्मादादित्य मनुवर्त्तमानो होता प्रातस्सवने 'मन्द्रया' स्वल्पध्वन्युपेतया वाचा शंसेत् । 'अथ' प्रातःकालादूर्ध्वं सूर्यो 'यदाभ्येति' मध्याह्नकालं निष्पादयितुं माभिमुख्येनोर्ध्वं गच्छति, 'अथ' तदानीं सूर्यो 'बलीयः' प्रबलं यथा भवति तथा तपति ; तस्मादोतापि 'बलीयसा' प्रबलध्वनियुक्तया

वाचा माध्यन्दिने सवने श्रंसेत् । ‘अथ’ मध्याह्नादूर्ध्वं यदा सूर्यः
 ‘अमितरा मेति’ पश्चिमाभिमुखानां पुरुषाणां मत्स्वन्त माभि-
 मुखेन गच्छति, ‘अथ’ इदानीं मादित्यो ‘बलिष्ठतमं तपति’
 मध्याह्नातापादपि अत्यन्तप्रबलस्तापो भवति ; भूमौ दिष्टु चीष्णत्व-
 बाहुल्यात् । तस्मात्तदानीं होता माध्यन्दिनसवनध्वनेरप्यधिक-
 ध्वनियुक्तया वाचा तृतीयसवने श्रंसेत् । यद्ययं होता वाचः
 ‘ईशीत’ ईश्वरो भवेत्,— तस्य वाक् यदि ज्ञेयादिदोषेष्वध्वनि-
 र्मान्द्यं न प्राप्नुयात्, तदानीं येन ध्वनिना तृतीयसवने प्रारम्भः
 कृतः, ‘एवं’ तेनैव ध्वनिना श्रंसेत् । किमर्थं ध्वन्याधिक्य मिति,
 तदुच्यते— यस्माद् ‘वानेव’ शस्त्रं वाङ्निष्पाद्यत्वात् । तस्माद्
 ‘यथा तु’ यादृशध्वनियुक्त्यैव वाचा ‘उत्तरोत्तरिष्ठा’ उत्तरोत्त-
 राभिष्ठिभाजा ‘समापनयोक्तेत’ समापयितुं कुसाह्वान् भवेत्,
 ‘तथा’ तथाविधध्वन्युपेतया वाचा शस्त्रं ‘प्रतिपद्येत’ प्रारभेत,—
 न तु आग्न्या नीचध्वनिर्भवेत् । तदेतदुक्तलक्षणेन शस्त्रं ‘सुश्रू-
 तम’ मिव भवति’ श्रुतिवैकल्यादित्वेनात्यन्तं श्रूतं नैव भवति ॥

ननु तृतीयसवने त्वरा मन्तरेण शनैः श्रंसेदिति पूर्वोक्तम्,
 तथा सति कालस्याल्पत्वेन समापनात् प्रागेव सूर्योऽस्तं मियात् ?
 इत्याशङ्क्य वसुतोऽस्तमयाभावावाप्तिं दोष इत्यभिप्रेत्याह— “स
 वा एष न कदाचनास्त मेति नोदेति”—इति । ‘अस्तमयः’ सूर्य-
 स्वरूपनाशः, ‘उदयः’ सूर्योत्पत्तिः ; न हि सूर्यस्य कदाचिदपि
 स्वरूपनाशोत्पत्तौ विद्वति ॥

कथं तर्हि जनानां सूर्यास्तमयव्यवहारः ? इत्याशङ्क्याह—
 “तं यदस्तं मेतीति मन्यन्ते, ऽह एव तदन्तं मिच्छायाजानं विषय-
 पक्षे,—रात्रौ मेवावस्तात्कुरुते ऽहः परस्तात्”—इति । ‘यत्’ यदा

प्राणिनः सूर्योदयादूर्ध्वं यामचतुष्टयानन्तरं सूर्यो ऽस्त मेतीति 'तं' सूर्यं मस्तमितं मन्यन्ते, 'तत्' तदानीं सूर्यः तद्याण्डिमुक्ते देशे प्रकाशरूपस्याह एव * 'अन्त मित्वा' समाप्तिं प्राप्य 'अथ' अनन्तरं स्वात्मानं 'विपर्यस्यते' विपर्यस्तं करोति । कथं विपर्यस्य इति, तदुच्यते—'अवस्तात्' अतीते देशे रात्रि मेव कुरुते, 'परस्तात्' आगामिनि देशे ऽहः कुरुते । अथ मर्यः । मेरोः प्रदक्षिणं कुर्वन्नादित्यो यज्ञेशवासिनां प्राणिनां दृष्टिपथ मागच्छति, तद्देशवासिभिरयं सुदेतीति व्यवक्रियते ; यज्ञेशवासिनां दृष्टिपथ मतिक्रम्य सूर्यं गते सति सूर्योऽस्त मेतीति तद्देशवासिभिर्व्यवक्रियते ; अतस्तस्मिन् देशे रात्रिर्भवति, आदित्येन गन्तव्ये देशान्तरे तद्देशवासिभिः प्राणिभिः सूर्यस्य दृष्टत्वादहर्भवति । एवं च सति सूर्यस्य विनाशरूपोऽस्तमयः कदाचिदपि नास्तीति सिद्धम् ॥

अनेनैव न्यायेन सूर्यस्य स्वरूपोत्पत्तिलक्षणोदयाभावं दर्शयति— "अथ यदेनं प्रातर्देतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्त मित्वायात्मानं विपर्यस्यते ; ऽहरेवावस्तात् कुरुते रात्रौ परस्तात्"—इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

परमार्थतो ऽस्तमयस्वाभावं दर्शयति— "स वा एष न कदाचन निम्नोचति"—इति । निम्नोचन मस्तमयः । एतस्मिन्पक्षे चत्वा कदाचिदुदेतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

वेदनं प्रशंसति— "न ह वै कदाचन निम्नोचत्येतस्य ह सायुज्यं सरूपतां सलोकाता ममृते य एवं वेद य एवं वेद"—इति । वेदितुरस्तमयाभावो नामापसृत्युराहित्यम् ; इह जन्मनि तादृशो भूत्वा पश्चादेतस्यादित्यस्य सहवास-समानरूपत्व-समानलोकत्वानि

* "प्रकाशयुक्तस्याह एव" च, च ।

प्राप्नोति । न च सहवासेनैव समानलोकत्वं सिद्धतीति वाच्यम् ;
कदाचिदपि स्नेह्यया पृथगवस्थानेऽपि तत्लोकभंशो नास्तीति विव-
क्षया समानलोकत्वं मुच्यते ॥ अभ्यासोऽध्यायसमाख्यः ॥ ६(४४) ॥

इति श्रीमन्मायवाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वतीयपश्चिकायां चतुर्थाध्याये
षष्ठः खण्डः ॥ ६ (४४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हर्षं निवारयन् ।
पुमर्थोचतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपाळसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवन्मायवाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य द्वतीयपश्चिकायाः चतुर्थोऽध्यायः ॥

— — —

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ यज्ञो वै देवेभ्यो ऽन्नाद्य मुदक्रामत्' ते
 देवा अब्रुवन्' यज्ञो वै नो ऽन्नाद्य मुदक्रमीदन्विमं यज्ञ
 मन्न मन्विच्छामेति' ते ऽब्रुवन् कथ मन्विच्छामेति
 ब्राह्मणेन च कन्दोभिश्चेत्यब्रुवंस्ते ब्राह्मणं कन्दोभि-
 रदीक्षयंस्तस्यान्तं यज्ञ मतन्वतापि पत्नीः समखाजयं-
 स्तस्माद्वाप्येतर्हि दीक्षणीयाया मिष्टावान्त मेव यज्ञं
 तन्वते' ऽपि पत्नीः सं याजयन्ति' त मनुन्याय मन्व-
 वायंस्ते प्रायणीय मतन्वत' तं प्रायणीयेन नेदीयो
 ऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त' तच्छृण्वन्त मकुर्वं-
 स्तस्माद्वाप्येतर्हि प्रायणीयं शय्यन्त मेव भवति' त
 मनुन्याय मन्ववायंस्त आतिथ्य मतन्वत' त
 मातिथ्येन नेदीयो ऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त'
 तदिळान्त मकुर्वंस्तस्माद्वाप्येतर्हि आतिथ्य मिळान्त मेव
 भवति' त मनुन्याय मन्ववायंस्त' उपसदो ऽतन्वत'
 त मुपसद्भिर्नेदीयो ऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त'
 ते तिस्रः सामिधेनीरनूच्य' तिस्रो देवता अयजंस्त-

आहोपेतस्युपसत्सु तिस्र एव सामिधेनीरनूच्य
 तिस्रो देवता यजन्ति त मनुन्याय मन्ववायंस्त'
 उपवसथ मतनूत'त मुपवसथ्येऽहन्याभुवंस्त'माभ्यान्तं
 यज्ञ मन्वतापि पत्नीः समयाजयंस्तस्माहोपेत-
 स्युपवसथ आन्त मेव यज्ञं तन्वते'ऽपि पत्नीः सं याज-
 यन्ति तस्मादेतेषु पूर्वेषु कर्मसु यज्ञैस्तरां यज्ञैस्तरा
 मिवानुब्रूयादनूत्सार मिव हि ते त मायंस्तस्मादुपव-
 सथे यावत्या वाचा कामयीत'तावत्यानुब्रूयादाप्नो हि
 स तर्हि भवतीति'त माभ्याभुवंस्तिष्ठस्व नोऽन्नाद्या-
 येति'स नेत्यब्रवीत्कथं वस्तिष्ठेयेति'तानीक्षतव
 त मनुवन् ब्राह्मणेन च नःकुन्दोभिश्च सयुग् भूत्वा-
 न्नाद्याय तिष्ठस्वेति तथेति'तस्माहोपेतर्हि यज्ञः
 सयुग् भूत्वा देवेभ्यो हव्यं वहति'ब्राह्मणेन च
 कुन्दोभिश्च ॥ १ (४५) ॥

परिच्छिन्नाः सर्वयज्ञकर्तॄणां योनित्वेनास्तूयत प्राक् परम् ।

देवैः स्तोमैः संस्तुतो यस्तुभिर्वाचां मन्दैर्मध्यमैरुत्तमैश्च ॥

अथेष्टिसंस्त्रादिकं वक्तव्यम् ; तत्र द्वीचक्षीयेष्टेः संस्त्रा मास्त्रा-
 यिकया दर्शयति— “यज्ञो वै देवेभ्यो ऽन्नाय मुदक्रामत्, ते देवा
 प्रभुवन्,—यज्ञो वै नोऽन्नाय मुदक्रामौदम्बिसं यज्ञ मन्व मन्विष्णा-
 मेति ; ते ऽभुवन् कथं मन्विष्णामेति ; ब्राह्मणेन च कुन्दोभिश्चेत्य-

ब्रुवंस्ते ब्राह्मणं हृन्दोभिरदौक्षयंस्तस्मान् यन्न मतन्वतापि पत्नीः
 समयाजयंस्तस्माद्वाप्येतर्हि दौक्षणीयाया मिष्टावान्त मेव यन्नं
 तन्वते, ऽपि पत्नीः सं याजयन्ति ; त मनुन्याय मन्ववायन्”-
 इति । पुरा कदाचिद् ‘यन्नः’ ज्योतिष्टोमाख्यः केनापि निमित्तेना-
 परक्तः सन् ‘देवेभ्यः’ सकाशात् ‘उदक्तामत्’ निष्क्रान्तवान् । तस्मि-
 न्मुक्तान्ते तत्स्वरूपम् ‘अन्नाद्यम्’ अप्युदक्तामत् । ततो देवाः पर-
 स्पर मिदं मनुवन्,—यदेतदुभयं मन्वादीयं मुदक्तामौत्, तदेतदुभयं
 सर्वत्र ‘अन्विच्छाम’ अन्वेषणं करवाम । तत्र कथं मन्वेषणं मित्यु-
 पायं विचार्य, ऋत्विग्यजमानरूपं ब्राह्मणम्, गायत्र्यादि-
 ष्वन्दांसि च तदन्वेषणोपायत्वेन निश्चित्, तैश्च हृन्दोभिः ‘ब्राह्मणं’
 यजमानम् ‘अदौक्षयन्’ दौक्षणीयेष्ट्या संस्तुतवन्तः । ‘तस्य’ ब्राह्म-
 णस्य ‘यन्नं’ दौक्षणीयेष्टिरूपम् ‘आन्तं’ समाप्तिर्यन्तम् ‘अतन्वत’
 विस्तारितवन्तः । तं यन्नं मनुष्ठाय ‘पत्नीः’ तन्नामिका देवता
 अपि * ‘समयाजयन्’ पत्नीसंयाजानुष्ठानं मपि कृतवन्त इत्यर्थः ।
 यस्मादेवं देवैः कृतम्, तस्मादेव कारणादिदानीं मपि दौक्षणीयाया
 मिष्टौ चोदकप्राप्तं यन्नसमाप्तिपर्यन्तं मनुतिष्ठन्ति । उत्तरकाली-
 नाङ्गव्यावृत्त्यर्थं पत्नीसंयाजग्रहणम् । पत्नीसंयाजेरेव समाप्ति-
 रित्यभिप्रेत्य ‘आन्तम्’-इत्युक्तम् । ‘तं’ देवैः कृतम् ‘अनुन्यायं’
 अनुक्रमगतं मनुष्ठानम्, ‘अनु’ पश्चात्तनुष्याः अपि ‘आयन्’ अव-
 गतवन्तः, अनुष्ठितवन्त इत्यर्थः । ‘त मनुन्यायम्’-इति वाक्यं
 मुत्तरशेषत्वेन वा योज्यम् ॥

दौक्षणीयेष्टेः पत्नीसंयाजेषु समाप्तिं दर्शयित्वा प्रायश्चीयेष्टेः
 ब्रुवुवाके समाप्तिं दर्शयति—“ते प्रायश्चीयं मतन्वत, तं प्रायश्चीयेन”

नेदीयोऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त, तच्छ्रुन्त मकुर्वन्स्तस्मा-
द्वाप्येतर्हि प्रायश्चोयं श्रुन्त मेव भवति, त मनुन्याय मन्ववायन्”-
इति । ‘ते’ देवाः प्रायश्चीयाख्यं कर्मानुष्ठितवन्तः । ‘प्रायश्चीयेन’
कर्मणा ‘तं’ पूर्वोक्तं दीक्षणीयेष्टिरूपं षोडशोमरूपं वा यज्ञं
‘नेदीयः’ अत्यन्तसमीपे यथा भवति तथैव ‘अन्वगच्छन्’ अनुष्ठित-
वन्तः । दीक्षणीयेष्टेरुर्ध्वं चिरं व्यवधानं मकृत्वा प्रायश्चीय मनु-
ष्ठितवन्त इत्यर्थः । ‘ते’ देवाः ‘कर्मभिः’ प्रायश्चीयाङ्गरूपैः ‘समत्वर-
न्त’ सम्यक् त्वरां कृतवन्तः । दीक्षणीयेष्टिवत्पक्षीसंयाजपर्यन्तं
नान्वतिष्ठन्, किन्तु त्वरां कृत्वा पक्षीसंयाजेभ्यः पूर्वं मेव श्रु-
त्वाकपर्यन्तं कृत्वोपरताः । तस्माच्चेत्यादि पूर्ववत् ॥

अथातिथ्येष्टेरन्तं दर्शयति—“त चातिथ्यं मतन्वत ; त
मातिथ्येन नेदीयोऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त ; तदिळान्त
मकुर्वन्स्तस्माद्वाप्येतर्हिमातिथ्यं मिळान्त मेव भवति, त मनुन्याय
मन्ववायन्”-इति । अनुयाजेभ्यः पूर्वं यदिङोपज्ञानं, तदन्त मेवा-
तिथ्येष्टिरूपं कर्म कृत्वोपरताः । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अथोपसक्तु अनुष्ठेयं दर्शयति—“त उपसदो ऽतन्वत ; त मुप-
सद्भिर्नेदीयोऽन्वागच्छंस्ते कर्मभिः समत्वरन्त ; ते तिस्रः सामिधेनी-
रनूच्य तिस्रो देवता अयजंस्तस्माद्वाप्येतर्ह्युपसक्तु तिस्र एव सामि-
धेनौरनूच्य तिस्रो देवता यजन्ति, त मनुन्याय मन्ववायन्”-इति ।
तिस्रः सामिधेन्य आश्वलायनेन दर्शिताः—“उपसवाय मीळदुष
इति तिस्र एवैकां त्रिरनवानन्ताः सामिधेन्यः”-इति (श्री० ४.
८.५.) । अग्निः सोमो विष्णुश्चेत्येतास्तिस्रो देवताः । अष्ट मन्यत् ॥

अथानीषोमीयपशावनुष्ठेयं दर्शयति—“त उपवसथ मतन्वत ;
त मुपवसथ्येऽह्न्याप्रवन्त माह्वान्तं यज्ञं मतन्वन्तापि पक्षीः समया-

जयंस्तस्मादाध्येतर्षुपवसथ आन्त मेव यज्ञं तन्वते ऽपि पत्नीः सं
याजयन्ति”-इति । उपवसथशब्देन सोमयागसमीपवासित्वात्
पूर्वस्निग्धहनि अनुष्ठेयान्नीषोमीयपशुर्विवक्षितः । ‘तं’ पशुं देवा
‘उपवसथेऽहनि’ सोमयागदिनात् पूर्वोदुः ‘प्राप्नुवन्’ प्राप्तवन्तः
‘यज्ञ’ समाप्तिपर्यन्तं मन्वतिष्ठन् ; पत्नीसंयाजानप्यन्वतिष्ठन् ।
दीक्षयेष्टिवत्पत्नीसंयाजान्तत्वं मेव द्रष्टव्यम् । स्पष्टं मन्यत् ॥

उक्तास्त्रिष्टिषु होतुरनुवचनस्य मन्द्रस्वरं विधत्ते—“तस्मा-
देषेष पूर्वेषु कर्मसु शनैस्तरां शनैस्तरा मिवानुब्रूयात्”-इति ।
यस्मादन्नीषोमीयात् पूर्वभावित्वेन उपक्रमरूपा दीक्षणीयादयः,
‘तस्मात्’ ‘एतेषु पूर्वेषु’ दीक्षणीयादुपसदन्तेषु कर्मसु ‘शनैस्तरा
मिव’ अत्यन्तनीचस्वरेणैव होतानुब्रूयात् ॥

अन्नीषोमीये पशौ होतुरनुवचनध्वनेरिच्छानुसारित्वं विधत्ते
—“अनन्तार मिव हि ते त मायंस्तस्मादुपवसथे यावत्वा वाचा
कामयोत, तावत्यानुब्रूयादाप्तो हि स तर्हि भवतीति”-इति ।
‘अनन्तारम् उत्तरोत्तरभावी सार उक्तारः, त मनुसृत्यानुसृत्वेति
तत्स्यार्थः । दीक्षणीयेष्टेः सारभूता प्रायणीयेष्टिः ; तदपेक्षया सोम-
यागस्य समीपवर्त्तित्वात् । एव मातिथ्यादिषु द्रष्टव्यम् । ईदृश
मुत्तरोत्तरसार मनुसृत्य ‘ते’ देवाः ‘तं’ सोमयागम् ‘आयन्’ प्राप्त-
वन्तः । तस्मादत्यन्तसारे ‘उपवसथे’ ऽन्नीषोमीये पशौ होता
‘यावत्वा’ वाचा ‘कामयोत’ यावन्तं मुञ्चध्वनिं मिच्छेत्, तावता
ध्वनिनानुवचनं कुर्यात् । ‘तर्हि’ तस्मिन्नन्नीषोमीयपशुकाले ‘सः’
सोमयागः प्राप्तो भवतीति होतुरभिप्रायः । लोके ऽप्यभीष्टवस्तुनि
बन्धो वा चिरकालेन प्राप्ते सति हर्षद्योतनायोद्ध्वनिना वार्त्तां
कुर्वन्ति, तद्वदत्रापि द्रष्टव्यम् ॥

देवानां यज्ञप्राप्तुरपाय मभिधाय अन्नाद्यप्राप्तुरपायं दर्शयति—
 “त माभ्यान्नुवंस्तिष्ठस्व नो ऽन्नाद्यायेति ; स नेत्स्रब्रवीत्कथं वक्षिष्टे-
 येति ; तानीक्षतैव ; त मनुवन्,—ब्राह्मणेन च नः हृन्दोभिश्च सयुग्
 भूत्वा अन्नाद्याय तिष्ठस्वेति ; तथेति ; तस्माद्वाप्येतर्हि यज्ञः सयुग्
 भूत्वा देवेभ्यो हव्यं वहति, ब्राह्मणेन च हृन्दोभिश्च”—इति । ‘ते’
 देवाः ‘तं’ ज्वोतिष्टोमं यज्ञं प्राप्येद मनुवन्,—हे यज्ञ ! ‘नः’ अन्ना-
 कम् अन्नाद्यसिद्धयर्थं ‘तिष्ठस्व’ स्थितिं कुर्विति । ‘सः’ यज्ञस्तद्वाक्यं
 निराकरोत्,—मम निष्पादकं साधन मन्तरेण ‘वः’ युष्मदर्थं कथं
 स्थितः स्वा मिति स्वाभिप्राय मब्रवीत् । तेष्वनुग्रहद्योतनाय ‘तान्’
 देवान् ‘ईक्षतैव’ पञ्चनेवास्ते, न तृपेक्षा मकरोत् । ततो देवा यज्ञ-
 स्वाभिप्रायं ज्ञात्वा ‘ते’ देवास्तं यज्ञं मिद मनुवन्,—हे यज्ञ ! ‘नः’
 अस्मदर्थं त्वत्साधनेन ऋत्विग्यजमानरूपेण ब्राह्मणेन तत्तत्तन्मन्त्र-
 तैश्च हृन्दोभिश्च ‘सयुग् भूत्वा’ सहावस्थितो भूत्वा पश्चादन्नाद्याय
 ‘तिष्ठस्व’ अङ्गीकुर्विति । तथा यज्ञोऽप्यङ्गीचकार । यस्मादेवं
 तस्मादिदानीं मपि यज्ञो ब्राह्मणमन्त्रसहितो भूत्वा देवेभ्योऽन्नाद्य-
 रूपं हविर्वहति ॥ १ (४५) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

प्रथमः खण्डः ॥ १ (४५) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते जग्धं गीर्णं वान्तं तच्चै-
 तदेव जग्धं यदा ऽऽशंसमान मार्षिर्वज्रं कारयत उत

वा मे दद्यादुत वा मा वृषीतेति तद् तत्पराङ्मेव यथा
जग्धं न हैव तद्यजमानं भुनक्ताय हैतदेव गीर्णं
यद्विभ्यदात्तिर्वज्यं कारयत उत वा मा न बाधेत्तौत
वा मे न यच्च वेशसं कुर्यादिति तद् तत्पराङ्मेव यथा
गीर्णं न हैव तद्यजमानं भुनक्ताय हैतदेव वान्तं
यदभिगस्यमान मात्विज्यं कारयते यथा ह वा इदं
वान्ताग्नमनुष्या बीभत्सन्तं एवं तस्माद् देवास्तद् तत्प-
राङ्मेव यथा वान्तं न हैव तद्यजमानं भुनक्ति स
एतेषां त्रयाणा माशान्नेयात्तं यद्येतेषां त्रयाणा मेकं
चिदकास मभ्याभवेत्तस्यास्ति वामदेव्यस्य स्तोत्रे
प्रायश्चित्तिरिदं वा इदं वामदेव्यं यजमानलोको
ऽमृतलोकः स्वर्गो लोकस्तत् त्रिभिरक्षरैर्न्यूनं तस्य
स्तोत्रं उपसृप्य चेधात्मानं विगृह्णीयात्पुरुष इति स
एतेषु लोकेष्व्वात्मानं दधात्यस्मिन् यजमानलोके-
ऽस्मिन्नमृतलोके ऽस्मिन्स्वर्गे लोके स सर्वान् दुरिष्टि
मत्येत्यपि यदि समृद्धा इव ऋत्विजः स्युरिति ह
आहाय हैतज्जपेदेवेति ॥ २ (४६) ॥

दौक्षणीयादिष्वग्निषोमीयान्तेषु होतुर्धनिविशेषं विधायान्ते
ब्राह्मणेनर्त्विजा यज्ञनिष्पत्तिरित्युक्तम् ; तत्र वर्ज्यब्राह्मणविशेषं
दर्शयितुं प्रसीति—“ब्रीहि ह वै यज्ञे क्रियन्ते,— ऊक्षं गीर्णं

वात्सम्”—इति । ‘जग्धं’ भक्षितावशिष्टं भोजनपात्रे स्थितम् ; ‘ग्रीष्मं’ उदरे प्रविष्टम् ; ‘वात्सं’ सकृदुदरे प्रविश्य पुनर्निर्गतम् ; ताद्येतानि ‘ग्रीष्मि’ दुर्बुद्धिभिर्यज्ञे क्रियन्ते ; जग्धादिस्थानीयानि ग्रीष्मि वर्ज्यानीत्यर्थः ॥

तत्र जग्धस्थानीयं दर्शयित्वा निषेधति—“तच्चैतदेव जग्धं,—यदा ऽऽशंसमानं मार्त्विज्यं कारयत उत वा मे दद्यादुत वा मा वृषीतेति ; तच्च तत्पराडेव यथा जग्धं ; न ह्येव तद्यजमानं भुनक्ति”—इति । कश्चिद्ब्राह्मणं मार्त्विज्यम् ‘आशंसते’ कामयते । केनाभिप्राये-वेति, तदुच्यते—मार्त्विज्यार्थं यज्ञशालां मयि गते सति यजमानो ‘मे’ मन्त्रम् ‘उत वा दद्यात्’ किञ्चिद्वनं वा प्रयच्छेत्, ‘उत वा मा वृषीत’ अथवा मां प्रयोमाभिन्नं दृष्ट्वा त्वं मार्त्विज्यं कुर्विति वृषीते ‘इति’ एवं घनाजैनसम्मतः सन् अनुष्ठानतात्पर्यरहितो निरन्तरं मार्त्विज्यं कामयते, तादृशं कामयमानं पुरुषं यजमानं मार्त्विज्यं कारयत इति पदस्ति, तदेव ‘जग्धम्’,—यथा लोके ‘जग्धं’ पात्रस्थितं भक्षितावशिष्टं मुच्छिष्टत्वादितरैरसृज्यम्, तथा । ‘तच्च’ तस्मिन्नेव यागे ‘तत्’ धन-सम्पत् स्मार्त्विज्यं ‘पराड्’ एव निष्कृष्टं मेव ; ‘तत्’ तादृशं मार्त्विज्यं यजमानं ‘न भुनक्ति’ न पालयति, यज्ञो विकलो भवतीत्यर्थः ॥

ग्रीष्मं मुदाहृत्य निषेधति—“अथ चैतदेव ग्रीष्मं,—यच्चिन्म-
हार्त्विज्यं कारयत उत वा मा न बाधेतीत वा मे न यज्ञवेशसं
कुर्वादिति; तच्च तत्पराडेव यथा ग्रीष्मं ; न ह्येव तद्यजमानं भुनक्ति”
—इति । यजमानो यस्मिन् ग्रामे यजते, तत्र कश्चिद् ब्राह्मणो
‘ग्रामचीः’ प्रभुर्भूत्वा प्रयोगकौशलरहितो ऽवतिष्ठते, तं मार्त्विज्ये
कर्त्तव्यं सत्यं यजमानो विभेति । केनाभिप्रायेवेति, तदुच्यते—
अथ मत्र प्रभुर्मयि द्वेषं कृत्वा कालान्तरे मां बाधेतां; अथवेदानी

मेव 'यज्ञवेशसं' यज्ञविघातं कुर्यात् । तदुभयं मा भूदित्यनेनाभि-
प्रायेण तस्माद्भौतिं प्राप्नुवन्मार्त्विज्यं तेन प्रभुषा कारयत इति
यदस्ति, तदेतद् 'गोर्णम्',—यथा लोके 'गोर्णम्' उदरस्थं पुनर्भोग-
योग्यं न भवति, तथा । 'तच्च' तस्मिन् यागे तद्गोर्णं भौतिमाश-
प्रयुक्तं मार्त्विज्यम् 'पराङ्मेव' निष्कृष्टं मेव । 'तत्' तादृशं प्रयोग-
कौशलरहितेन प्रभुषा कृतं मार्त्विज्यं यजमानं न पालयति ॥

वान्तं दर्शयित्वा निषेधति—“अथ हैतदेव वान्तं,—यदभि-
शस्यमानं मार्त्विज्यं कारयते ; यथा ह वा इदं वान्ताच्छनुषा
बीभत्सन्त, एवं तस्माद् देवास्तच्च तत्पराङ्मेव यथा वान्तं, न हैव
तद्यजमानं भुनक्ति”—इति । यः कश्चित् पुरुषः प्रयोगकुशलो-
ऽपि केनचित् पातित्यापवादेन सर्वैर्निन्द्यते, तादृशम् 'अभिशस्य-
मानं' यजमानं स्वकीयबन्धुत्वादिदाक्षिण्याभिमानेनापवादपरि-
हारार्थं मार्त्विज्यं कारयते इति यदस्ति, तदेतद् 'वान्तम्' । तत्रेदं
निदर्शनं मुच्यते,—यथा लोके मनुष्याः 'वान्ताद् बीभत्सेयुः' वान्तं
दृष्ट्वा कश्मलं मेतदिति निष्ठौवनं कुर्युः, एवं देवाः 'तस्माद्'
अभिशस्यमानकृतादामर्त्विज्यात्सर्वे बीभत्सन्ते । ततो यथा लोके
वान्तं मिति निष्कृष्टम्, तथा तस्मिन् यज्ञे तदामर्त्विज्यं निष्कृष्टम् ।
तच्च यजमानं सर्वथा न पालयति ॥

वर्ण्यत्वेनोक्तं त्रिविधं मुपसंहरति—“स एतेषां त्रयाणां माशां
नेयात्”—इति । 'सः' यजमानः 'एतेषां' पूर्वोक्तानां धनलम्पट-
भयहेत्वभिग्रस्तानां त्रयाणां मार्त्विज्यार्थं मनस्यपेक्षा मपि न
कुर्यात् ॥

अथ प्रमादकृतस्य प्रायश्चित्तं दर्शयति—“तं यद्येतेषां त्रयाणां
मेकं चिदकामं मभ्याभवेत्तस्यास्ति वामदेव्यस्य स्तोत्रे प्रायश्चित्तिः”

—इति । यदि कदाचित् ‘एतेषां’ धनलम्पटादीनां त्रयाणां मध्ये वर्तमानं तं पुरुषम् ‘एकचित्’ एक मपि ‘अकामम्’ अबुद्धिपूर्वम् ‘अभ्याभवेत्’ अभिलक्षात्विष्यं भवेत्, तदानीं ‘तस्य’ वैकल्यस्य प्रायश्चित्तिरस्ति । कुत्रास्तीति, तदुच्यते—‘वामदेव्यस्य स्तोत्रे’ वामदेवमहर्षिणा दृष्टं साम वामदेव्यम्*, “कया नश्चित् आ भुवत्” —इत्येतस्या मृच्युत्यम्† । तच्च साम ढचे गायन्त उक्तातारः पृष्ठस्तोत्रमनुतिष्ठन्ति ‡ । तच्च कश्चित्प्रयोगविशेषः प्रायश्चित्तिः ॥

उक्तं साम प्रशंसति— “इदं वा इदं वामदेव्यं, यजमान-
लोको ऽमृतलोकः स्वर्गो लोकः”—इति । यजमानस्य लोको ‘पृथिवी’, ‘अमृतलोकः’ मुक्तिपदम्, ‘स्वर्गः’ देवलोकः । ‘इदं वै’ उक्तलोकत्रयं मिदं सर्वसपीदं ‘वामदेव्यं’ “कया नश्चित्”—इत्यस्या मृच्युत्यम् मिदं सामगानां प्रसिद्धं वामदेव्याख्यं साम (गे० गा० ५. १. २५.) ॥

तस्मिन् सान्नि कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तप्रकारं दर्शयति—“तत् त्रिभि
रक्षरैर्न्यूनं ; तस्य स्तोत्र उपसृप्य त्रेधात्मानं विष्टञ्जीयात् पुरुष
इति”—इति । ‘तद्’ वामदेव्यं साम ‘त्रिभिरक्षरैर्न्यूनम्’,— “कया
नश्चित्”—इत्यादिकस्तृचो गायत्रीच्छन्दस्तः ; तस्य च छन्दसः
त्रिषु पादेषु प्रत्येक मष्टावक्षराणि अपेक्षितानि ; “अभौ पु चः”—
इत्येतस्या मृचि यस्मात् प्रतिपादं सप्तैवाक्षराणि, अतस्त्रिभिरक्षरै-
र्न्यूनत्वम् । ‘तस्य’ वामदेव्यसान्नः सम्बन्धिनि स्तोत्रे ‘उपसृप्य’

* “वामदेवाह्वयसी”—इति पा० ४. २. ८ ।

† छ० आ० २. २. ३. ५ ; गे० गा० ५. १. २५ ।

‡ उ० आ० १. १. १२. १—२ ; ज० गा० १. १. ५ । “यो वै सप्तसु सहेद सन्नक्ति
वामदेव्यं वै साक्षां सदृ”—इत्यादीनि च तन्नामचक्षणानि । ता० गा० ४. ८. १० ।

समीपं प्रक्रम्य 'आत्मानं' स्ववाचकं 'पुरुषः'—इतिशब्दं 'मेधा विप्र-
ज्ञीयात्' प्रत्यक्षरं विभज्य एकैकस्मिन् पादे प्रक्षिपेत् । तद्यथा—
“अभी पु णः सखीनां पु, अविता जरितृणां रु, शतअवास्तु-
तिभिः षः”—इति प्रक्षिप्य गायेत् (उ० भा० १.१.१२.३.) ॥

उक्तप्रकारेणात्विज्ये वैकल्पपरिहारं दर्शयति— “स एतेषु
लोकेष्व्आत्मानं दधात्यस्मिन् यजमानलोके ऽस्मिन्नमृतलोके ऽस्मिन्
स्वर्गे स्त्रोके स सर्वा दुरिष्टि मत्वेति”—इति । ‘सः’ कृतप्रायश्चित्तो
यजमानः ‘एतेषु’ लोकेष्व्आत्मानं स्थापयति । त एव तु लोका
अस्मिन्नित्यादिना स्पष्टीक्रियन्ते । ‘सः’ यजमानः सर्वा दुरिष्टिं
दोषोपेतं यज्ञम् ‘अत्वेति’ अतिक्रामति ॥

एवं नैमित्तिक मन्त्ररत्नप्रक्षेपं विधाय नित्यप्रयोगेऽपि तं
विधत्ते — “अपि यदि समूहा इव ऋत्विजः स्युरिति ह आहव
हेतव्यपेदेवेति”—इति । होवादयः ‘ऋत्विजः’ यद्यपि ‘समूहा
इव’ धनसाम्पत्त्यादिपूर्वोक्तवैकल्प्यरहिता इव स्युः, तथापि ‘एतत्
पुरुष इत्यक्षरचक्रं स्तोत्रे जपेदेवेत्येतरीयो मुनिराह स ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

द्वितीयः खण्डः ॥ २ (४६) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

हन्दांसि वै देवेभ्यो इव्य मूढा आन्तानि जघ-
नार्हे यज्ञस्य तिष्ठन्ति यथाश्वो वाश्वतरो वोहिवां-

स्तिष्ठेदेवं तेभ्य एतं मैत्रवरुणं पशुपुरोक्षाशं मनु'
 देविका इधौषि निर्वपेद् धात्रे पुरोक्षाशं द्वादश-
 कपालं यो धाता स वषट्कारोऽनुमत्यै चरं यानु-
 मतिः सा गायत्री राकायै चरं या राका सा
 चिष्टुप् सिनीवाल्म्यै चरं या सिनीवाली सा जगती'
 कुह्यै चरं या कुहूः सानुष्टुबेतानि वाव सर्वाणि
 ऋन्दांसि* नायवं चैष्टुभं जागंत मानुष्टुभं मन्वन्त्या-
 न्येतानि हि यज्ञे प्रतमा मिव क्रियन्त एतैर्ह वा
 अस्य ऋन्दोभिर्यजतः सर्वैश्छन्दोभिरिष्टं भवति य
 एवं वेद तद्वै यदिद् माहुः सुधायां ह वै वाजी'
 सुहितो दधातीति ऋन्दांसि वै तत्सुधायां ह वा
 एवं ऋन्दांसि दधत्यननुध्याविनं लोकं जयति य
 एवं वेद तद्वैक आहुर्धातार मेव सर्वासां पुरस्तात्पुर-
 स्तादाज्येन परि यजेत्तदासु सर्वासु मिथुनं दधा-
 तीति तदु वा आहुर्जामि वा एतद्यज्ञे क्रियते यत्र
 समानीभ्या मृगभ्यां समानेऽहन्यजतीति यदि ह वा
 अपि बह्व्य इव जायाः पतिर्वाव तासां मिथुनं तद्य-
 दासां धातारं पुरस्ताद्यजति तदासु सर्वासु मिथुनं
 दधातीति नु देविकानाम् ॥ ३ (४७) ॥

* "ऋन्दांसि" न, घ। एव मन्वन् च।

पूर्वत यज्ञो ब्राह्मणेन हृन्दोमिष समुग् भूत्वा हव्यं वहती-
त्युक्तम् ; तत्र ब्राह्मणप्रयुक्तो वक्तव्यविशेषोऽभिहितः ; अथ हृन्दः-
प्रयुक्तं विशेष माह— “हृन्दांसि वै देवेभ्यो हव्य मूढा आन्तानि
जघनार्हे यज्ञस्य तिष्ठन्ति, यद्यग्धो वाय्वतरो वोहिवांस्तिष्ठेदव ;
तेभ्य एतं मैत्रावरुणं पशुपुरोडाशं मनु देविका हवींषि निर्वपेत्”—
इति । गायत्र्यादीनि हृन्दांसि देवेभ्यो ‘हव्य मूढा’ हव्यवहनं कृत्वा
अमं प्राप्य यज्ञस्य ‘जघनार्हे’ पश्चिमभागे क्वचित्सूचीं तिष्ठन्ति ।
यथा लोके कश्चिदग्धो वा, गर्दभायसाहचर्येण जातः ‘अय्यतरः’ वा
‘अहिवान्’ भारवहनं कृतवान् (सन् *) दूरदेशे वहनेन आन्त-
स्तिष्ठेत्, एव मितानि हृन्दांस्यपि ; ‘तेभ्यः’ आन्तेभ्यः अमपरि-
हाराय हवींषि निर्वपेत् † । ‘देविकाः’—इति तेषां हविर्विशे-
षाणां नाम । कस्मिन् काले निर्वपेत् इति, तदुच्यते— यज्ञस्यावसाने
योऽयं ‘पशुः’ अनूबन्धाख्यः, तस्य पशोः सम्बन्धी मित्रावरुण-
देवताको यः पुरोडाशः, तम् ‘अनु’ तस्मिन्ननुष्ठिते पशान्निर्वपेत् ॥

तत्र प्रथमं हविर्विधत्ते— “धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं,
यो धाता स वषट्कारः”—इति । धातनाम्ने देवाय द्वादशसु
कपालेषु संस्कृतं ‘पुरोडाशं’ निर्वपेत् । योऽयं धातनामको देवः, स
वषट्कारस्वरूपः ; तेन पुरोडाशेन वषट्कारदेवतायाः अमोऽप-
गच्छति ॥

द्वितीयं हविर्विधत्ते— “अनुमत्यै चरं, यानुमतिः सा
गायत्री”—इति । “कलाहीने सानुमतिः पूर्वे राका निशाकरं”

* नाख्येतत् पदं न-पुस्तके ।

† “पशुपुरोडाशं मन्वन्वन्धाख्यस्य देविका हवींषि निर्वपति यजमैवाधि”—इति कात्या०
श्री० १८. ६. १० ।

-इति (अम० १.४.८.) अभिधानाच्चतुर्दशीमित्रा पूर्विमा 'अनु-
मति'-शब्दवाचा * । तदभिमानिन्या देवताया अपि तदेव नाम ।
तस्माच्चानुमतेर्गायत्रीरूपत्वात्तदीयः अमोऽपगच्छति ॥

तृतीयं हविर्विधत्ते— “राकायै चरं, या राका सा चिष्टुप्”—
इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

चतुर्थपञ्चमे हविषी विधत्ते— “सिनीवाखी चरं, या सिनी-
वाखी सा जगती; कुङ्गै चरं, या कुङ्गुः सानुष्टुप्”—इति । “सा
दृष्टेन्दुः सिनीवाखी, सा नष्टेन्दुकला कुङ्गुः”—इति (अम० १.४.९.)
प्रमावास्याहैविध्य मभिहितम् † । तदभिमानिदेवतायाश्चदेव-
तामेति पूर्ववद्योजनीयम् ॥

इतरेषां छन्दसां कथं अमपरिहार इत्याशङ्क्य सर्वेषां मन्त्रेषां
सुक्तच्छन्दोऽनुवर्त्तित्वात्तावतैव आन्तिपरिहार इत्यभिप्रेत्याह—
“एतानि वाव सर्वाणि छन्दांसि,—गायत्रं त्रैष्टुभं जागत मानुष्टुभ
मन्त्रान्वाखेतानि हि यज्ञे प्रतमा मिव क्रियन्ते”—इति । ‘एतानि’
एव गायत्रादीनि चत्वारि सर्वच्छन्दोरूपाणि, ‘अन्वानि’ उष्णि-
गादीनि गायत्रादिक मनुष्टुबैव वर्त्तन्ते । यस्मादेतानि चत्वारि
यज्ञप्रयोगे ‘प्रतमा मिव’ प्राचुर्यातिशयेनैव ‘क्रियन्ते’ प्रयुज्यन्ते,
तस्मादेतदनुसारित्व मितरेषां युक्तम् ॥

* “अनुमती राकेति देवपद्माविति नैदक्ताः; पौर्बमासाविति याज्ञिकाः । या पूर्वा
पौर्बमासी सानुमतिर्योपरा सा राकेति विशायते”—इत्यादि निब० ११. २. ८ । इह
‘वीपस्टात् ७. २. १० ।

† “सिनीवाखी कुङ्गुरिति देवपद्माविति नैदक्ताः; अमावासी इति याज्ञिकाः । या
पूर्वामावासी सा सिनीवाखी योपरा सा कुङ्गुरिति विशायते”—इत्यादि निब० ११. २. १० ।
इह वीपस्टात् ७. २. १० ।

उत्तार्यवेदनपूर्वकं मेनुष्ठानं प्रशंसति—“एतैर्ह वा सिद्ध
छन्दोभिर्व्यजतः सर्वे छन्दोभिरिष्टं भवति य एवं वेद”—इति ।
‘एतैः’ गायत्र्यादिभिः ‘सर्वैः’ उष्णिगादिभिः ॥

—“विद्वेषसिद्धा छन्दांसि प्रशंसति—“तद्वै यदिदं माहुः,—
सुधायां ह वै वाजी सुहितो दधातीति * ; छन्दांसि वै तत्सुधायां
ह वा एनं छन्दांसि दधति”—इति । वाजोऽनं हविर्लक्ष्यम्, तद्युक्तो
ज्योतिष्टोमो ‘वाजी’, स च ‘सुहितः’ सम्बन्धनुष्ठितः ‘सुधायां’
सर्वदे, स्वर्गे यजमानं स्थापयतीति शेषः । अनेन प्रकारेण ‘तद्वै’
तस्मिन्नेव यज्ञप्रतिपादके शास्त्रे ‘यदिदं’ वचनं मन्त्रिणा माहुः, तत्सु
‘छन्दांसि वै’ तद्वचनं यथोक्तगायत्र्यादिछन्दांस्त्वेवाभिलक्ष्योक्तम् ।
यस्माच्छन्दांसि ‘एनं’ यजमानं ‘सुधायां’ स्वर्गे स्थापयन्ति †, तस्मा-
च्छन्दोभिर्प्रायेणैतद्वचनं युक्तम् ॥

वेदनं प्रशंसति—“अनुध्यायिनं शोकं जयति य एवं वेद”—
इति । मनसापि ध्यातुं मनश्च मीत्यपूर्वकुक्षीपेतं शोकं माप्नोति ॥

—“अत्र कश्चित् पूर्वपक्षे सुहावयति—“तद्वै माहुर्धातार मेव
सर्वासं पुरस्तात्-पुरस्तादाग्नेन परि यज्ञे तदाहुः सर्वासं मिश्रुं
दधातीति”—इति । ‘तद्वै’ तस्मिन्नेव छन्दां अभिव्यक्तिद्वाराण्ये हवि-
ष्यक्षके केचित् पूर्वपक्षेण एव माहुः,—‘सर्वासम्’ अनुमत्यादीनां
जीदेवतानां पुरस्तात् पुरुषदेवतारूपं धातार मेवाश्वद्रव्येण परितो
यजेत् । सर्वसङ्ग्रहार्थं पुरस्तादिति वीप्सा ‡ । ‘तत्’ तेन

* “सुधायां ह वै वाजी सुहितो दधातीत्यभिर्वाव वाजी, तस्मै वत् प्रीचाति ; अ
एनं प्रीतः प्रीचाति वसोयान् भवति”—इति तै० सं० १.१.१०.७ ।

† “सुधायां मा धेहि परमे व्योमन्”—इति ऋष० सं० १०.१.१ ।

‡ “मित्यवीक्ष्योः”—इति (पा० ५.१.७.) चिद्वचनम् ।

सर्वत्र धातुप्रत्ययप्रयोगे च 'आसु' सर्वासु जीदेवतासु मिथुनं सम्पादयति ॥

तु मिमं पूर्वपक्षं दूषयति—“तदु वा आहुर्जामि वा एतद्यज्ञे क्रियते, यत्र समानीभ्या सृग्भ्यां समानेऽहन् यजतीति”—इति । ‘तदु वै’ तत्रैव पूर्वोक्तविषये केचिदभिज्ञा एव माहुः,—‘यत्र’ यस्मिन् प्रयोगे ‘समानौभ्याम्’ एकविधाभ्या सृग्भ्यां ‘समाने ऽहन्’ एकस्मिन्नेवाहनि यजति, ‘तदेतत्’ अनुष्ठानं ‘जामि वै’ आसुस्य मेव ‘क्रियते’ सम्पाद्यते ; प्रयुक्तयोरेवञ्चीः पुनःप्रयोगस्य चर्वितचर्वच-सदृशत्वेनानुचितत्वात् । धातुदेवताके प्रथमे पुरोडाशे “धाता ददातु दासुवे”—इति * पुरोशुवाक्का, “धाता प्रजानाम्”—इति † याज्क । तत्र य उपरितनाना मपि चतुर्णां हविषां पुरस्तादाग्येन धातारं यजेत्, तदानीं मिदं सृग्द्वयं पुनरपि चतुर्वारं मावर्त्तनीयम् । तथा सति नौरसो यज्ञः फलं दातुं समर्थो न भवेदित्यर्थः ॥

कार्यं तर्हि मिथुनसिद्धिः स्यादित्याशङ्क्य लौकिकदृष्टान्तेन तस्मिन् सुषपादयति—“यदि ह वा अपि बह्व इव जायाः कृतिर्वैव तासां मिथुनं, तदासां धातारं पुरस्तादयजति, तदासु सर्वासु मिथुनं दधाति”—इति । ‘यदि ह वा’ यद्यपि लोके जायाः ‘बह्व इव’ बहुसङ्ख्याका एव स्युः, तथापि ‘पतिर्वाव’ परिरिक्त एव सन् तासां मिथुनं सम्पादयति ; तथा सति यदि ‘आसाम्’ अनुमत्यादीनां पुरस्तात् धातारं सकृदेव यजति, तदानाम् ‘आसु सर्वासु’ अनुमत्यादिषु स एक एव धाता मिथुनं सम्पादयति ‡ ॥

कथमाप्येहविभिः साङ्ख्यशङ्कां वारयितुं सुक्तार्थं विविच्य निग-

* , † इमे चक्षुष्यग्रजस्योपे प्रत्यावसायवेन पठिते । (४.१४.१६.)

‡ “देविका.निर्वचनम्”—अस्यादि च ते० ब० १. ४. ६ अनु० ।

मयति— “इति नु देविकानाम्”—इति । अनेन प्रकारेण देवि-
काभिधानां देवतानां हवींषुप्रज्ञानीति शेषः * ॥ १ (४७) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपश्चिकायां पञ्चमाध्याये

तृतीयः खण्डः ॥ १ (४७) ॥

अथ चतुर्थः खण्डः ।

अथ देवीनां सूर्याय पुरोळाश मेककपालं यः
सूर्यः स धाता स उ एव वषट्कारो दिवे चक्रं या
द्यौः सानुमतिः सो एव गायत्र्याषसी चक्रं योषाः
सा राका सो एव त्रिष्टुब् गवे चक्रं या गौः सा
सिनीवाली सो एव जगती पृथिव्यै चक्रं या पृथिवी
सा कुहूः सो एवानुष्टुबेतानि वाव सर्वाणि ऋन्दासि
गायत्रं चैष्टुभं जागत मानुष्टुभं मन्वन्यान्येतानि हि
यज्ञे प्रतमा मित्र क्रियन्त एतैर्ह वा अस्य ऋन्दोभि-
र्यजतः सर्वैर्यजन्तोभिरिष्टं भवति य एवं वेद तद्वै
यदिद माहुः सुधायां ह वै वाजी सुहितो दधा-

* “यद्यग्न्ये पश्युरोळाश मनु देविका हवींषि निर्वपेयुः ;— धाताऽऽनुमती
राका सिनीवाली कुहूः”—इति भावः श्री० १, १४, १५ । “अनुमतिराकासिनीवालीकुहू-
मन्वो षावो षादत्रकपालः सर्वभुतः”—इति कात्या० श्री० १८, ६, २१ ।

तीति' छन्दांसि वै तत्सुधायां ह वा एनं छन्दांसि
 दधत्यननुध्यायिनं लोकं जयति य एवं वेद' तद्वैक
 चाहुः सूर्य मेव सर्वासां पुरस्तात्पुरस्तादाज्येन परि
 यजेत्तदामु सर्वासु मिथुनं दधातीति' तदु वा चाहु-
 र्जामि वा एतद्यज्ञे क्रियते यव समानीभ्या मृगभ्यां
 समाने ऽहन्यजतीति' यदि ह वा अपि बह्व्य इव
 जावाः पतिर्वाव तासां मिथुनं तद्यदासां सूर्यं
 पुरस्ताद्यजति तदामु सर्वासु मिथुनं दधाति ता
 या इमास्ता अमूर्या अमूस्ता इमा अन्यतराभिर्वाव
 तं काम माप्नोति य एतासूभयीषु ता उभयीर्गत-
 त्रियः प्रजातिकामस्य सन्निर्वपेन्नेत्वेषिष्यमाणस्य०
 वदेना एषिष्यमाणस्य + सन्निर्वपेद्दीश्वरो हास्य वित्ते
 देवा भरन्तीर्यद्वा अथ मारमने ऽल ममंस्तेति' ता ह
 शुचिदृक्षो गौपालायनो वृद्धदुःखस्याभिप्रतारिणस्यो-
 भयीर्यज्ञे सन्निरुवाप तस्य ह रथगत्सं गाहमानं
 हृद्गोवाचेत्वं मह मस्य राजन्यस्य देविकाश्च देवीश्चो-
 भयीर्यज्ञे सममाहयं वदस्येत्वं रथगत्सो गाहता
 इति चतुष्पष्टिं कवचिनः शश्वहास्यते पुचनत्पार
 णासुः ॥ ४ (४८) ॥

पुनस्ताद् यजति, तदासु सर्वासु मिथुनं दधाति”—इति । धातार
मित्यस्य स्थाने सूर्य मित्वेतावानेव विशेषः । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥

देविकानां देवीनां च इविषां तुष्यं सामर्थ्यं मभिप्रेत्य
विकल्पं दर्शयति—“ता या इमास्ता अमूर्त्या अमूर्ता इमा
अन्यतराभिर्वाव तं काम माप्नोति य एतासुभयीषु”—इति । ‘ताः’
देवीनां प्रसिद्धाः ‘इमाः’ इदानीं मुक्ताः (२३२ पृ० ४ पं०)
“सूर्याय पुरोडाशम्”—इत्यादयो याः सन्ति, ‘ताः अमूः’ प्राक्तन-
अन्वेनोक्ताः (२२६ पृ० १५ पं०) “धात्रे पुरोडाशम्”—इत्यादयो
देविकाः । एवं देवीरुद्दिष्ट देविकातादात्म्यं मुक्तम्, अथ देविका
मुद्दिष्ट देवीतादात्म्यं मुच्यते—‘अमूः’ पूर्वोक्ता देविकाः सन्ति,
ताः ‘इमाः’ इदानीं मुक्ता देव्यः । एव मन्योन्यतादात्म्ये सति यः
काम एतासुभयविधासु लभ्यते, ‘तं’ कामम् ‘अन्यतराभिर्वाव’
एकविधाभिरिव प्राप्नोति । तस्माद् विकल्पेन प्रयोग इत्यर्थः ॥

अथ नैमित्तिकं समुच्चयं विधत्ते—“ता उभयीर्गतत्रियः
प्रजातिकामस्य सन्निर्वपेत्”—इति । अनूचानादीनां मध्ये कश्चिद्
‘गतत्रीः’ । तथा च न्यूनतरे श्रूयते—“द्वयो वै गतत्रियः,—
श्रुतवान्, ग्रामणीः, राजन्यः”—इति (तै० सं० २. ५. ४. ४. *) ।
तादृशो गतत्रीः यदि ‘प्रजातिं’ प्रजोत्पादनसामर्थ्यं कामयते,
तदानीं तस्य ‘ताः’ देविका देवीश्च ‘उभयीः’ ‘सन्निर्वपेत्’
समुच्चित्वं निर्वपेत् ॥

* ‘श्रुतवान्—वेदतदर्थयोः श्रुतवान्, ग्रामणीः—वैश्यपरिहृदः, राजन्यः—अचियः’—
इति, ‘गता प्राप्ता श्रीर्हेन स गतत्रीः’—इत्यादि चाह ब्रह्मदत्तः (आप० श्री० १. १३. ८. ७०) ।
‘गता प्राप्ता श्रीर्हेनासौ, गता श्रीर्हेन मिति वा’—इति च याज्ञिकदेवः (कात्या० श्री०
४. १३. ५. ७०) । साङ्ग० श्री० ९. ६. ५ ।

धनकामस्य समुच्चयं निषेधति—“नेत्वेषिष्यमाणस्य”—इति ।
 धन मपेक्षमाणस्य तु ‘न सन्निर्वपेत्’ उभयविधानां समुच्चित्य
 निर्वापो न कार्यः ॥

विपक्षे वार्धं दर्शयति—“यदेना एषिष्यमाणस्य सन्निर्वपेद्दी-
 श्वरो ह्यस्य वित्ते देवा भरन्तीर्यद्वा अय मात्मने ऽल ममंस्तेति”—
 इति । वित्तमेषिष्यमाणस्य यदि ‘एनाः’ उभयोः समुच्चित्य निर्वपेत्,
 तद्दानीम् ‘अस्य’ धनकामस्य वित्ते देवाः सर्वेऽपि ‘भरन्तोः’ ईश्वरः,
 अ-रन्तु मन्त्रोद्धितुं समर्था भवन्ति ; एतदपेक्षितं वित्तं द्विषन्ती-
 त्यर्थः । तत्र हेतुश्च्यते,—‘यद्वा’ यस्मादेव कारणादयं धनार्थी
 ‘आत्मने’ स्वार्थं मेव ‘अल ममंस्त’ सम्पूर्णं वित्तं मनसा ध्यातवान्,
 धनलोभेन यागादिषु प्रवृत्तत्वात् ; एतदपेक्षिते धने देवानां हेतो
 युज्यते ॥

धनकामस्य समुच्चयं निषिध्य प्रजाकामस्य पूर्वत्र विहितं
 समुच्चयं मर्थवादेन प्रशंसति—“ता ह श्चिद्वक्षो गौपालायनो
 वृषदुग्धस्याभिप्रतारिणस्योभयोर्यज्ञे सन्निरुवाप ; तस्य ह रथगृह्यं
 गाहमानं दृष्ट्वावाचेत्य मह मस्य राजन्यस्य देविकाश्च देवीचोभयो-
 र्यज्ञे सममादयं ; यदस्येत्यं रथगृह्यो गाह्यत इति चतुष्पष्टिं
 कवचिनः शम्भवास्त ते पुत्रनप्तार आसुः”—इति । ‘श्चयः’ शुभाः
 समीचीनपुष्पफलोपेता वृक्षाः यस्य महर्षेरात्रने सन्ति, सोऽयं
 ‘श्चिद्वक्षः’-नामकः ; सम्यक् दृष्टोदकप्रदानेन गोशुश्रूषणं करो-
 तीति गोपालायननामा कश्चिद्वृषिः, तस्यापत्यं ‘गौपालायनः ;
 पूर्वोक्तनामकः श्चिद्वक्षः । ‘वृषं’ प्रभूतं ‘दुग्धं’ धनं यस्य राज्ञः
 सोऽयं ‘वृषदुग्धः’ अभितः शत्रून् प्रकर्षेण ‘तरति’ निराकरोतीति
 ‘अभिप्रतारी’ कश्चिद्राजा, तस्य पुत्रः ‘आभिप्रतारिणः’ ; पूर्वोक्तो

हृदयुक्तः । तस्य सन्नो यन्ने देविकाय देवीर्नामयोः 'इत्यम्'
अनेन शास्त्रोक्तप्रकारेण 'सममादयम्' समुच्चित्य मादितवानस्मि,
समुच्चयानुष्ठानेन तद्देवता हर्षितवानस्मि । तत्प्रसादादयं 'रथ-
गृहः' राजपुत्रः क्रौडार्थं जले गाहते इति । न केवलं शुचि-
वृत्तेण दृष्टो रथगृह एवैकः, किन्तु चतुष्पष्टिसङ्ख्याकाः 'शश्वत्-
कवचिनः' सर्वदा युधार्थं सुव्यताः शूराः । 'अस्य' हृदयुक्तस्य राज्ञः
'ते' तथाविधा एव पुत्राः पौत्राश्च आसुः ॥ ४ (४८) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (४८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अग्निष्टोमं वै देवा अश्रयन्तीकथान्यसुरास्ते
समावद्भीर्या एकासन् न व्यावर्त्तन्त तान् भरद्वाज
ऋषीणा मपश्यदिमे वा असुरा उक्थेषु श्रितास्ता-
नेषां न कश्चन पश्यतीति सोऽग्नि मुदङ्मयदेष्टू षु
ब्रवाणि तेऽग्न इत्येतरा गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा
गिरः सोऽग्निरुपोत्तिष्ठन्नब्रवीत् किंस्विदेव मम्यं कृशो
दीर्घः पलितो वक्ष्यतीति भरद्वाजो ह वै कृशो दीर्घः
पलित आस सोऽब्रवीदितरे वा असुरा उक्थेषु

श्रितास्तान्वो न कश्चन पश्यतीति तानग्निरश्वो
भूत्वाभ्यत्यद्रवद्यदग्निरश्वो भूत्वाभ्यत्यद्रवत्तत्साकमश्वं
सामाभवत्तत्साकमश्वस्य साकमश्वत्वं तदाहुः साक-
मश्वेनोक्त्यानि प्रणयेदप्रणीतानि वाव तान्युक्त्यानि
यान्यन्यत्र साकमश्ववादिति प्रमं हिष्ठीयेन प्रणये-
दित्याहुः प्रमं हिष्ठीयेन वै देवा असुरानुक्त्येभ्यः
प्राणुदन्त तत्प्रादैव प्रमं हिष्ठीयेन नयेत् साक-
मश्वेन ॥ ५ (४६) ॥

ज्योतिष्टोमस्तावत् 'सप्तसंख्यः' समाप्तिभेदात् सप्तविधः ;
“अग्निष्टोमो ऽथग्निष्टोम उक्त्यः षोडशी वाजपेयो ऽतिरात्रो
ऽतोर्थ्याम इति सप्त संख्याः”—इति (श्री० ६. ११. १.) आश्वलाय-
नेनाभिहितत्वात् । तत्राग्निष्टोमसंख्या यज्ञायज्ञीयास्थेन यत्र
समाप्तिः, सोऽयं प्रथमरूपो ऽग्निष्टोमः । स सर्वोऽपि पूर्वोक्तः ॥

अथोक्त्यसंस्कारूपो ज्योतिष्टोमो वक्तव्यः, तदर्थं माह्यायिका
माह—“अग्निष्टोमं वै देवा अश्वयन्तोक्त्यान्यसुरास्ते समा-
वहीर्या एवासन् न व्यावर्तन्त, तान् भरद्वाज ऋषीणा मपश्यदिते
वा असुरा उक्त्येषु श्रितास्तानेषां न कश्चन पश्यतीति सोऽग्नि
मुदन्नयद्”—इति । यदा देवा अग्निष्टोममाश्रितवन्तः, तदानीं
मसुरा अपि उक्त्यनामकानि स्तोत्राणि शस्त्राणि चाश्रित्वा-
वसिताः । ततश्च 'ते' देवाः असुराश्च यज्ञे तुल्यवीर्या एवासन्,
न तु देवाः शीर्याधिक्येन व्यावृत्तिं प्राप्ताः । तदानीं ऋषीणां मध्ये
सुखदर्शी भरद्वाजः 'तान्' असुरान् रहस्युक्त्यपरानपश्यत् ; इहा

अव सुवाच,— ‘इमे’ रहस्यवस्थिता असुराः ‘उक्येषु’ स्तोत्रशस्त्रेषु
आश्रिताः । ‘तान्’ असुरान् ‘एषां’ देवानां सृष्टीणां मध्ये न कोऽपि
पश्यतीति । तथोक्तः स भरद्वाजो ऽसुरनिराकरणार्थं केनचिन्नग्ने-
शानिम् ‘उद्वह्यत्’ उद्वध्वनिनाह्वानं कृतवान् ॥

त मिमं मन्त्रं दर्शयति — “एङ्गुषु ब्रवाणि ते ऽन्न इत्येतरा
गिर इत्यसुर्या इ वा इतरा गिरः”—इति । हे अग्ने ! ‘एहि’ आग-
च्छ्वेव । ‘ते’ तव ‘सु ब्रवाणि’ शोभनं कार्यं कथयानि । ‘इतराः’
देववाक्यार्थव्यतिरिक्ताः ‘गिरः’ असुरवाचः ‘इत्या’ इत्य मनेन
प्रकारेण, श्रुत्यन्तरादिति शेषः । अस्मिन्नग्ने (सं० ६.१६.२.)
इतराशब्दार्थं दर्शयति—‘असुर्या इ वा इतरा गिरः’—इति । अमु-
रेभ्यो हिताः ‘असुर्याः’, ताश्च गिरः देववाक्यादितराः, देवविरोधिन्य
इत्यर्थः ॥

तथाम्निवाक्यं दर्शयति — “सो ऽन्निरुपोत्तिष्ठन्नेव मब्रवीत्किंस्त्रि-
देव मङ्गं कृशो दीर्घः पलितो वक्ष्यतीति”—इति । भरद्वाजेनाहृतो
योऽय मन्त्रिः ‘सोऽग्निः’ तत्त्वमीषं प्रत्यागन्तु मुत्तिष्ठन्नेव मब्रवीत्,—
‘मङ्गम्’ अग्नये स ऋषिः ‘किंस्त्रिदेव’ किन्नाम वक्ष्यति, कृशो
दीर्घः पलित इति ॥

ऋषिविशेषणानि तानि च स्पष्टीकरोति— “भरद्वाजो इ
वै कृशो दीर्घः पलित आस”—इति । स्पष्टोऽर्थः ॥

किंस्त्रित्पलितो वक्ष्यतीत्यग्निना पृष्टस्य भरद्वाजस्वीनरं दर्श-
यति— “सो ऽब्रवीदिमे वा असुरा उक्येषु श्रितास्तान्गो न
कश्चन पश्यतीति”—इति । ‘सः’ भरद्वाजो ऽग्निं प्रत्येव मब्रवीत्,—
‘इमे वा असुरा उक्येषु श्रितास्तान्गो न कश्चन पश्यतीति’ ।
पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

अथोक्थस्तोत्रस्य साधनभूतं 'साकमश्व'-नामकं साम यदस्ति, तदौयं नाम निर्वृत्ति—“तानग्निरश्वो भूत्वाभ्यत्यद्रवद्, यदग्नि-रश्वो भूत्वाभ्यत्यद्रवत्तत्साकमश्वं सामाभवत्, तत्साकमश्वस्य साकमश्वत्वम्”—इति । सोऽग्निर्भरद्वाजस्तोत्तरं श्रुत्वा तत् अश्वं स्वयं मश्याकारो भूत्वा 'तान्' असुरान् 'अभि' लब्ध 'अद्रवत्' अतिप्रयेनागच्छत् ; असुराणां मुषरि वेगवन्तं मात्सर्यमश्वं प्रवर्त्तयितुं सारितवानित्यर्थः । यस्मात् स्वयं मश्वो भूत्वा तैरसुरैः साकं युधं कृत्वा जितवान्, तस्मादेतद्वृत्तान्तसूचनाय प्रवृत्तायाम् “एहू पु ब्रवाणि ते”—इत्यादिकावा सूचि (छ० भा० १.१.१.७.) उत्पन्नस्य साम्नः (गी० गा० १.१.१४.) साकमश्व मिति नामं सम्पन्नम् * ॥

तस्य साम्न उक्थस्तोत्रनिष्पादकत्वं विधत्ते—“तदाहुः साक-मश्वेनोक्थानि प्रचयेदप्रणीतानि वाव तान्युक्थानि धान्य-न्यत्र साकमश्वेनादिति”—इति । 'तत्' तच्च साकमश्वविषये प्रयोगा-भिप्रा एव साहुः,—साकमश्वनामकेन साम्ना-स्तोत्राण्युक्थानाम-कानि प्रचयेत् † ; साकमश्वेनादन्यत्र सामान्तरेण यान्युक्थानि स्तोत्राणि प्रणीयन्ते, तान्यप्रणीताक्येव भवन्ति । तस्मादिदमेव सामोक्थस्तोत्रनिष्पादकम् ‡ ॥

पक्षान्तरं विधत्ते—“प्रमंष्टिष्ठौयेन प्रचयेदित्याहुः ; प्रमं-ष्टिष्ठौयेन वै देवा असुरानुक्थेभ्यः प्राणुदन्त”—इति । “प्र मंष्टिष्ठाय गायत”—इत्यस्या सूचि (छ० भा० २.१.२.१.) उत्पन्नं साम

* नामविधिः भा० ब्रा० १. २१ ।

† छ० भा० १.१.२१.१—२ ; छ० गा० १.१.१५ ।

‡ “तस्मात् साकमश्वेनोक्थानि प्रचयन्ति”—इत्यादि विधायकं ब्राह्मणम् (ता० ब्रा० ८.८.) ।

‘प्रमंहिठीयम्’ (गे० गा० ३, १, २६.) ; तेन साम्नोक्त्यस्तोत्राणि * निष्पादयेत् । उक्त्येष्वग्नितामसुरान् देवा एतेन साम्ना उक्त्येभ्यो निराकृतवन्तः ॥

एतयोः साम्नोरैच्छिकविकल्पं दर्शयति—“तथाहैव प्रमंहिठीयेन नयेत् प्र साकमश्वेन”—इति । ‘अह’—इत्ययं शब्दोऽन्यत्र निषेधार्थोऽप्यत्र विकल्पार्थः ; निपातानां मनेकार्थत्वात् । तान्युक्त्यस्तोत्राणि ‘प्रमंहिठीयेन’ साम्ना प्रणयेत्, ‘अहैव’ अथवा ‘साकमश्वेन’ साम्ना प्रणयेत् ॥ ५ (४८) ॥

इति श्रीमत्साम्नाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (४८) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

ते वा असुरा मैत्रावरुणस्योक्त्य मश्रयन्त सोऽब्रवीदिन्द्रः कश्चाहं चेमानितो ऽसुराब्रवीत्यावहा इत्यहं चेत्यब्रवीद्वरुणस्तस्मादैन्द्रावरुणं मैत्रावरुणस्तृतीयसवने शंसतीन्द्रश्च हि तान्वरुणश्च ततो नुदेतां ते वै ततो ऽपहता असुरा ब्राह्मणाच्छंसिन उक्त्य मश्रयन्त सोऽब्रवीदिन्द्रः कश्चाहं चेमानितो

* उ० भा० २, २, १७, १, २ ; ज० गा० २, २, ५ । नामविधिः—भा० भा० १, १, ३ ।

विधायकं ब्राह्मणम्—ता० भा० १, २, ६ ।

ऽसुरान्नोत्स्यावहा इत्यहं चेत्यब्रवीद् बृहस्पतिस्तस्मा-
 दैन्द्राबार्हस्पत्यं ब्राह्मणाच्छंसौ तृतीयसवने शंसती-
 न्द्रश्च हि तान् बृहस्पतिश्च ततो नुदेतां ते वै ततो
 ऽपहता असुरा मच्छावाकस्योक्त्य मश्रयन्त सो ऽब्र-
 वीदिन्द्रः कश्चाहं चेमानितो ऽसुरान्नोत्स्यावहा
 इत्यहं चेत्यब्रवीद्विष्णुस्तस्मादैन्द्रावैष्णव मच्छावाक-
 स्तृतीयसवने शंसतोन्द्रश्च हि तान्विष्णुश्च ततो
 नुदेतां इन्द्र मिन्द्रेण देवताः शस्यन्ते इन्द्रं वै मिथुनं
 तस्माद् इन्द्राग्निमथुनं प्र जायते प्रजात्यै प्र जायते
 प्रजया पशुभिर्य एवं वेदाय हैते पोषीयाश्च *
 नेष्ट्रीयाश्च † चत्वार ऋतुयाजाः षष्ठं ऋचः सा
 विराड् दशिनी तद्विराजि यज्ञं दशिन्यां प्रतिष्ठा-
 पयन्ति प्रतिष्ठापयन्ति ॥ ६ (५०) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥

उक्त्यस्तोत्रेषु सामविशेषं विधाय उक्त्यशस्त्रेषु सूक्तविशेषान्
 विधातु मादौ मैत्रावरुणस्य शस्त्रे किञ्चित् सूक्तं विधत्ते—
 “ते वा असुरा मैत्रावरुणस्योक्त्य मश्रयन्त ; सोऽब्रवीदिन्द्रः कश्चाहं
 चेमानितो ऽसुरान्नोत्स्यावहा इत्यहं चेत्यब्रवीद् वरुणस्तस्मादैन्द्रा-
 वरुणं मैत्रावरुणस्तृतीयसवने शंसतोन्द्रश्च हि तान्वरुणश्च ततो

* “पोषियाश्च” क, टी० ग, टी० घ ।

† “नेष्ट्रीयाश्च” टी० घ ।

नुदेताम्”—इति । उक्थस्व क्रतोरग्निष्टोमविक्रतित्वात्* अतिदिष्ट
मग्निष्टोमप्रयोग मनुष्ठाय तत ऊर्ध्वं मुक्थ्यपर्यायास्त्रयोऽनुष्ठेयाः ।
तथा चापस्तम्ब आह— “उक्थ्यचेदग्निष्टोमचमसानुक्तयस्त्रिभ्य-
श्चमसगणेभ्यो राजान मति रेचयति”—इति (श्रौ० १४.१.१६.) ।
तत्र प्रथमचमसगणे मैत्रावरुणस्य यच्छस्त्र मस्ति, उक्थ्यस्तोत्रेषु
स्वात्मा निराकृतास्त एव असुराः ‘इदं’ मैत्रावरुणस्य मन्त्रयन्त ।
‘तत्’ तदानीं तत्रावस्थितः स इन्द्र इतरदेवान् प्रत्येव मन्त्रवीत्,—
असुराणां मपनोदने मम सहायो ऽपेक्षितः, ततो हे देवाः ।
युष्माकं मध्ये कक्षाहं च ‘इमान्’ असुरान् ‘इतः’ मैत्रावरुणस्यात्
‘नोऽव्यावहे’ अपनोदनं करिष्याम इति । देवेष्ववस्थितो वरुणः
‘अहं च’ इत्यब्रवीत् ; हे इन्द्र ! त्वं चाहं चेत्यर्थः । यस्मादेवं
तस्मादुभयोर्मेलनेन तेषां असुराणां मपनोदनार्थम् ‘ऐन्द्रावरुणं’
सूक्तं तृतीयसवने ‘मैत्रावरुणः’ एतन्नामक ऋत्विक् शंसत् । “इन्द्रा-
वरुणा युव मध्वराय नः”— इत्येतद्वचनं सूक्तम् (सं ७. ८२.)
ऐन्द्रावरुणम् ; तेन तुष्टः इन्द्रश्च वरुणश्च ‘तान्’ असुरान् ‘ततः’
शस्त्रात् ‘अप नुदेतां’ निराकुर्याताम् ॥

द्वितीये चमसगणे किञ्चित्सूक्तद्वयं विधत्ते,— “ते वै ततो
ऽपहता असुरा ब्राह्मणाच्छंसिन उक्थ मन्त्रयन्त ; सो ऽब्रवीदिन्द्रः
कक्षाहं चेमानितो ऽसुरान्नोऽव्यावहा इत्यहं चेत्यब्रवीद् बृहस्पति-
स्तस्मादैन्द्रावार्हस्यत्वं ब्राह्मणाच्छंसी तृतीयसवने शंसतीन्द्रश्च
हि तान् बृहस्पतिश्च ततो नुदेताम्”—इति । ‘ततः’ मैत्रावरुण-
शस्त्राद्विराकृता असुरा ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे मान्नितवन्तः ।

* तदुक्तं मापसम्बेन—“उक्थ्यः षोडशतिराग्नी ऽमीर्यामवापिष्टोमस्य गुणविकाराः ।

०—० । तेषां मग्निष्टोमवत् कथः”—इति १४. १. १, २ ।

“उदप्रुतो न वयो रक्षमाणाः”—इत्येतद् बृहस्पतिदेवताकं द्वाद-
शर्षं सूक्तं (सं० १०.६८.), “अच्छा म इन्द्र मतयः स्वर्विदः”—इति
एकादशर्षं मैन्द्रं सूक्तम् (सं० १०.४३.); तदुभयं मिलितं सदैन्द्रा-
बाह्यस्यत्वं सम्पद्यते । तदेतद् ब्राह्मणाच्छंसी ब्रूयात् । अन्यत्
पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

तृतीयचमसगणे सूक्तं विधत्ते—“ते वै ततो ऽपहता असुरा
अच्छावाकस्योक्थ मश्रयन्त ; सो ऽब्रवीदिन्द्रः कथाहं चेमानितो
ऽसुरान्नोस्यावहा इत्यहं चेत्यब्रवीद्विष्णुस्तस्मादैन्द्रावैष्णव मच्छा-
वाकस्तृतीयसवने शंसतीन्द्रश्च हि ताम् विष्णुश्च ततो नुदेताम्”—
इति । “सं वा कर्मणा स मिषा”—इत्यष्टर्षं मैन्द्रावैष्णवं सूक्तम्
(सं० ६. ६८.) । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

सूक्तानां द्विदेवताकत्वं प्रशंसति—“इन्द्र मिन्द्रेण देवताः
शस्यन्ते ; इन्द्रं वै मिथुनं, तस्माद् इन्द्रास्मिथुनं प्र जायते प्रजात्यै”
—इति । इन्द्रेण सह ‘इन्द्रं’ युग्मं भूत्वा वरुण-बृहस्पति-विष्णु-
देवताः क्रमेण शस्यन्ते । इन्द्रं च लोके स्त्रीपुरुषरूपं ‘मिथुनम्’
तादृशास्मिथुनात् अपत्यरूपं ‘मिथुनं’ प्र जायते । ततो इन्द्रशंसनं
यजमानस्य प्रजात्यै भवति । वेदनं प्रशंसति—“प्र जायते प्रजया
पशुभिर्य एवं वेद”—इति ॥

शस्त्रिणां त्रयाणां होत्रकाणां * सूक्तानि विधाय, पोतुर्नेष्टुश्च
मन्त्रान्तराणि विधत्ते—“अथ हैते पोत्रीयाश्च नेष्ट्रीयाश्च चत्वार
ऋतुयाजाः षळ् ऋचः”—इति । प्रैषयन्त्ये पञ्चमे सूक्ते “होता
यक्षत्”—इत्यादिकौ द्वितोयाष्टमौ मन्त्रौ पोतुर्द्वाष्टतुयाजौ, तथा
तत्रैव प्रैषसूक्ते तृतीयनवमौ मन्त्रौ नेष्टुर्द्वाष्टतुयाजौ ; एवं चत्वार

* “प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसीवाक इति शस्त्रिणी होत्रकाः”—इति आश्व०श्री०५.१.१०.

ऋतुयाजाः ; ते मिलित्वा पोतुस्सम्बन्धान्नेष्टुसम्बन्धाश्च 'पोतुयाः
नेष्टुयाश्च' भवन्ति । तथा प्रस्थितयान्याः पोतुस्तिस्त्र ऋचः,
नेष्टुस्तिस्त्र ऋचः ; इत्येवं 'षष्ठ् ऋचः' भवन्ति * ॥

तदेतन्मन्त्रदशकं प्रशंसति— “सा विराट् दशिनी, तद्विराजि
यज्ञं दशिन्यां प्रतिष्ठापयन्ति प्रतिष्ठापयन्ति”—इति । ‘सा’ पूर्वोक्ता
मन्त्रसमष्टिः ‘दशिनी’ दशसङ्ख्यायुक्ता सतो विराट् छन्दः सम्प्र-
द्यते ; “दशाक्षरा विराट्”—इतिश्रुत्यन्तरात् । ‘तत्’ तेन दश-
सम्प्रयोगेण ‘दशिन्यां’ दशसङ्ख्यापेतायां विराजि यज्ञं सृत्वजः
प्रतिष्ठापयन्ति † । अभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ६ (५०) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

षष्ठः खण्डः ॥ ६ (५०) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो

भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये

ऐतरेयब्राह्मणस्य तृतीयपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः ॥

* उक्त्यस्याग्निष्टोमविकृतित्वात् अग्निष्टोमे विहितानि प्रायः सर्वांश्चेवाङ्कार्याण्य-
वातिदिश्यन्ते, तदपवादमूता विशेषविषय एवेह पञ्चमषष्ठसंख्योः समावाताः । तथाच-
क्षायमेनापि “उक्त्ये तु ङीष्कार्याम् । ०—० । इत्यत्र उक्त्यः”—इति (श्री० ६, १.) उक्त्या-
श्रिता विशेषविषय एवीक्ताः ।

+ ‘अग्निष्टोमं वै’—इत्याद्यारब्ध मुक्त्यक्रतुप्रकरणे मिहैव समाप्तम् (२३५—२४३५)

“उक्त्येन पञ्चकामो यजेत”—इति तु आप० श्री० १४. १. २ ।

ग्रहोक्त्य मेकादश^(१) । देवविंशत्योदश^(२) ।
 सोमो वै राजामुष्मिंश्चतुर्दश^(३) । देवा वा अमुरैः
 षट्^(४) । यज्ञो वै देवेभ्यः षट्^(५) ॥ ३ * ॥

ग्रहोक्त्यं, सौर्या वै, इन्द्रो वै, वैश्वदेवं शंसति,
 इति नु दश ॥ ३ † ॥

॥ इति तृतीयपञ्चिका समाप्ता ॥

— — —

॥ ऐतरेयब्राह्मणम् ॥

॥ अथ चतुर्थपञ्चिका ॥

(तत्र)

॥ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ देवा वै प्रथमेनाङ्गेन्द्राय वज्रं सम-
भरंस्तं द्वितीयेनाङ्गासिञ्चंस्तृतीयेनाङ्गा प्रायच्छंस्तं
चतुर्थे ऽहन् प्राहरत् तस्माच्चतुर्थे ऽहन् षोढशिनं
शंसति वज्रो वा एष यत् षोढशी तद्यच्चतुर्थेऽहन्
षोढशिनं शंसति वज्र मेव तत्प्र हरति द्विषते
आतृव्याय वर्धं योऽस्य स्तृत्यस्तच्चै स्तर्त्तवै वज्रो वै
षोढशी पशव उक्थानि तं परस्तादुक्थानां पर्यस्य
शंसति तं यत्परस्तादुक्थानां पर्यस्य शंसति वज्रे-
णैव तत् षोढशिना पशून् परि गच्छति तस्मा-
त्पशवो वज्रेणैव षोढशिना परिगता मनुष्यान्धु-
पावर्त्तन्ते तस्मादश्वो वा पुरुषो वा गौर्वा हस्ती
वा परिगत एव स्वय मात्मने ऽत एव वाचाभिषिद्ध
उपावर्त्तन्ते वज्र मेव षोढशिनं पश्यन्वज्रेणैव षोढ-
शिना परिगतो वाविध वज्रो वाक् षोढशी

तदाहुः किं षोऽश्विनः षोऽश्वित्व मिति' षोऽश्व *
 स्तोत्राणां' षोऽश्व + शस्त्राणां' षोऽश्वभिरक्षरै
 रादत्ते' षोऽश्वभिः प्र यौति' षोऽश्वपदां निविदं
 दधाति' तत् षोऽश्विनः षोऽश्वित्व' द्वे वा अक्षरे
 अतिरिच्येते' षोऽश्विनोऽनुष्टुभ मभिसम्पन्नस्य वाचो
 वाव तौ स्तनौ' सत्यानृते वाव ते' अवत्येनं सत्यं' नैन
 मनृतं दिनस्ति य एवं वेद ॥ १ ॥

* संख्येष्टीनां वाग्यमसत्विजां च

यागा देवोदेविकानां विशेषाः ।

संख्योक्त्यस्य स्तोत्रशस्त्रप्रकृतिः

शस्त्राण्याहुः शस्त्रिणां होचकाणाम् ॥

ज्योतिष्टोमभेद उक्त्यः समापितः, अथ षोडशी * उच्यते ;
 तद्विषयं शंसनं विधत्ते— “देवा वै प्रथमेनाङ्गेन्द्राय वर्षं सम-
 भरंस्तं द्वितीयेनाङ्गासिञ्चंस्तृतीयेनाङ्गा प्रायश्चंस्तं चतुर्थेऽहन्
 प्राङ्हरत् ; तस्माच्चतुर्थेऽहन् षोडशिनं शंसति”—इति । अग्निष्टो-
 मोक्त्यादिसंख्याविशेषः § स्वतन्त्रक्रतुत्वाद् । यथा पृथगनुष्ठातुं
 योग्यस्तथा षोडशी न ¶ स्वतन्त्रः क्रतुः । तथा च शाखान्तरे
 पठन्ति— “न वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति ; यद्वाव षोडशः स्तोत्रं

* , + “षोडशः” ग, घ, ङ, ज, झ, ट ।

‡ “षोडशी” क, च, ङ, । एव मन्त्राणि तत्र सर्वत्र भाष्ये ।

§ “अग्निष्टोमोक्त्यादिसंख्याविशेषः” क, घ, ङ ।

॥, ¶, “स्वतन्त्रः क्रतुत्वात्”—इति पाठो मदद्दृष्टव्यैपुस्तकेषु ; “न”—इति च पदं न
 दृश्यते आम्नादर्थे, तदत्र प्रकृतपाठः सुधीभिः स्वस्मनुद्या निर्वैतव्यः ।

षोडशए शस्त्रं तेन षोडशी”-इति (तै० सं० ६.६.११.१.) । तथा सख्यं संस्थाविशेषः पृष्ठपङ्कजचतुर्थेऽहनि प्रयुज्यते, अतस्तत्रैवे-
तच्छंसनविधानम् । देवाः पुरा पृष्ठपङ्कजे ‘प्रथमिनाङ्गा’ प्रथम-
दिवसनिष्ठादेन सोमप्रयोगेण इन्द्रार्थं वष्यं ‘समभरन्’ सम्पादित-
वन्तः । अत्र सर्वत्राहःशब्दोऽङ्गा निष्ठायां सोमप्रयोग मभिधत्ते ।
तत्र सम्पादितं वष्यं द्वितीयेनाङ्गा ‘असिञ्चन्’ । सेचनं नाम सोह-
मयानां ब्रह्मकुठारादीनां तीक्ष्णत्वाय दार्ढ्याय चाम्नी प्रताप्य
यथोचितं तौरे स्थापनम् ; तदिदं सेचनं वष्ये कृतवन्तः । कृत्वा
च तृतीयेनाङ्गा ‘तं’ वष्य मिन्द्राय ‘प्रायश्चन्’ दत्तवन्तः । स
चेन्द्रस्तं वष्यं चतुर्थेऽहनि शन्नोरुपरि प्राहरत् । तस्मात्पृष्ठपङ्क-
जस्य चतुर्थमहःप्रयोगे (?) षोडशिनं शस्त्रं शंसेत् । “असावि सोम
इन्द्र ते”-इत्यादिकं (सं० १.८४.१—२०.) षोडशाख्यं शस्त्रम् ।
तथा चाश्वलायन आह— “अथ षोडशसावि सोम इन्द्र त इति
स्तोत्रियानुरूपी”-इति (श्री० ६.२.१,२.) ॥

षोडशिशंसनं प्रशंसति— “वज्रो वा एष यत् षोळशी ; तस्य-
चतुर्थेऽहन् षोळशिनं शंसति, वज्रं मेव तत्प्राहरति, द्विषते आढ-
व्याय वधं, योऽस्य स्तृत्यस्तस्मै स्तर्त्तवै”-इति । षोडशिनो वष्य-
स्वरूपत्वाद् ‘यः’ पुमान् ‘अस्य’ यजमानस्य ‘स्तृत्यः’ हिंसनीयः
‘तस्मै स्तर्त्तवै’ तस्य हिंसार्थं वधहेतुं वष्यं मेव आढव्याय प्रहरति ॥

तस्य शस्त्रस्य कालं विधत्ते— “वज्रो वै षोळशी पश्य
उक्त्यानि ; तं परस्तादुक्त्यानां पर्यस्य शंसति”-इति । यथा
पूर्वजाम्बिष्ठोमप्रयुक्तानां द्वादशशस्त्राणां गुपरि त्रीणि उक्त्य-
शस्त्राणि प्रयुक्तानि, तथात्रापि त्रयाणां मुख्यशस्त्राणां ‘परस्तात्’
उपरि पर्यस्य षोडशिनं भवशंसेत् ॥

उक्त्यानां पशुरूपत्वात् षोडशिनो वज्ररूपत्वाच्चार्थं क्रम
उपपन्नः ; ता मेता सुपपत्तिं प्रकटयति— “तं यव्यरस्तादुक्त्यानां
पर्यस्य शंसति, वज्रेणैव तत् षोडशिना पश्यन् परि गच्छति ;
तस्मात् पशवो वज्रेणैव षोडशिना परिगता मनुष्यान्भ्युपावर्त्तन्ते ;
तस्मादश्वो वा पुरुषो वा गौर्वा हस्तो वा परिगत एव स्य मात्मने
ऽत एव वाचाभिषिद्ध उपावर्त्तते, वज्र मेव षोडशिनं पश्यन् वज्रे-
णैव षोडशिना परिगतो वाग्धि वज्रो वाक् षोडशी”-इति । ‘तं’
षोडशिनं ‘यद्’ यस्मात्कारणादुक्त्यशस्त्राणां परस्तात् पर्यस्य शंसति,
‘तत्’ तेन शंसनेन षोडशिरूपेण वज्रेणैवोक्तरूपान् पश्यन् ‘परि
गच्छति’ परितो नियमेन याति । ‘तस्मात्’ लोकोऽप्यरक्षे सच्चा-
रार्थं गताः पशवः षोडशिना वज्रेणैव नियमितत्वात्, सायं
काले मनुष्यान् अभिलक्ष्य तत्तद्दृष्टेषु उपावर्त्तन्ते ; अन्यथा तस्मा-
दरण्यादरण्यान्तर मेव गच्छेयुः । न केवलं दृष्ट्युपावर्त्तनं मरुते
गतानां सायं काले पुनरागमनाय वज्ररूपेण नियमितत्वं, किं
तर्हि ग्रामेष्वपि तस्मात् षोडशिवज्रनियमितत्वादेव पुरुषगोहस्वा-
दीना मन्वतमः ‘स्वयं मेव’ परप्रेरणा मन्तरेणैव ‘परिगतः’ निय-
मितः, आत्मना स्वयं बन्धनाय तत्स्थाने समागच्छति । किञ्च
‘अत एव’ षोडशिवज्रनियमितत्वादेव ‘वाचा’ शीघ्रं मागच्छे-
त्वादिवाक्येन ‘अभिषिद्धः’ अभितो बद्धः पुरुषो वर्त्तते । यथा रज्जा
बद्धो बलीवर्दं भानीयमान आगच्छति, तद्वद्वाचा बद्धः पुरुषः ।
अत एवारस्यकाण्डे वक्ष्यति—“तस्य वाक् तन्तिर्नामानि दामानि
तदस्येदं वाचा तस्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितम्”—इति (१.१.
६.) । वाङ्मात्रेणागमने कारणं मुख्यते,— षोडशिनं वाग्ध्वरूप
मेव पश्यन्, षोडशिना वज्रेणैव नियमितो भवति, तदा तस्य

वज्रत्वम्; षोडशी च वाग्रूपैः सूक्तादिभिर्निष्पन्नत्वात् स्वयं मपि वाग्रूपो भवति, वाचस्य वज्रत्वं लोके प्रसिद्धम्; राजादीनां भर्तृनादौ वज्रप्रहारेणैव चित्ते व्यथोदयात् । तदेव सर्वनियामकत्वात् षोडशिनः प्रशस्तत्वं सिद्धम् ॥

यदुक्तं 'परस्तादुक्त्वानां पर्यस्य शंसति'-इति, तन्नोक्त्यश्लेष्यं उत्तरकालावस्थानं मेव 'पर्यस्य'-इतिशब्देन विवक्षितं मिति व्याख्यातम्; अथवोत्तरकालस्य परस्तादितिशब्देनैव सिद्धत्वात् पर्यस्येतिशब्देन शस्त्रगतानां सृचा मध्ययनपाठादिपर्यासोऽभिधीयते । द्विविधं षोडशिशस्त्रम्,— विद्वत् भविद्वत् च । तत्राविद्वत् नामाध्ययनक्रमेणैव शंसनम्, विद्वत्तन्तु कृचां परस्परव्यतिषक्तः । स तु आश्रमलायनेन दर्शितः—“ऊर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपाभ्यां तदेव शस्त्रं विहरितुं पादान् व्यवधायार्हचमः शंसेत्, पूर्वाक्षां पूर्वाक्षि पदानि, गायत्र्यः पङ्क्तिभिः, पङ्क्तीनां तु द्वे द्वे पदे शिष्येते ताभ्यां प्रश्रुयात्”—इति (श्री० ६.३.२-६.) । तदेतदुदाहृत्य प्रदर्शयते—“इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोप वक्षतः । इन्द्रं सुखतमे रथे”—इत्येषा गायत्री (सं० १.१६.२.), “सुसंहशं त्वा वयं मघवन् वन्दिषीमहि । प्र नूनं पूर्णवन्धुरः सुतो याहि वशां अनु योजा न्विन्द्र ते हरीम्”—इति (सं० १.८२.३.) । योऽयं मध्ययनपाठः सोऽविद्वत् । विद्वत्पाठस्तूच्यते—“इमा धाना घृतस्नुवः सुसंहशं त्वा वयं हरी इहोप वक्षतो मघवन् वन्दिषीमहीन्द्रं सुखतमे रथे प्र नूनं पूर्णवन्धुरः । सुतो याहि वशां अनु योजा न्विन्द्र ते हरीम्”—इति । अनेन प्रकारेण विपर्यस्यं शंसेत् ।

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां षोडशिशब्दं निर्वर्त्तितम्—“तदाहुः किं

षोढशिनः षोढशित्व मिति ? षोढश स्तोत्राणां षोढश शस्त्राणां, षोढशभिरक्षरैरादत्ते षोढशभिः प्रचौति षोढशपदां निविदं दधाति, तत् षोढशिनः षोढशित्वम्”—इति । षोढशिशब्दो बहु-विशेषं स्तोत्रविशेषं शस्त्रविशेषं चाभिधत्ते * । तेषां मेकैकस्वरूप-वतां षोढशशब्दवाच्यत्वं मयुक्तम् ? तच्छब्दप्रवृत्तौ निमित्तान्तरं तु न पश्याम इति ब्रह्मवादिना मभिप्रायः । षोढशसंज्ञावृत्तत्वात् षोढशित्वं मित्युत्तरम् । तत्र कथं मिति, तदुच्यते—अग्निष्टोम-संख्यो ज्योतिष्टोमः द्वादशस्तोत्रोपेतः । तथा च शास्त्रान्तरे श्रूयते —“द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि”—इति (ता० ब्रा० ६.३.३.) । तद्वर्धितं उक्थ्यसंख्यस्त्रिभिः स्तोत्रैरतिरिच्यते ; तस्मात् पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति । तद्वर्धितः षोढशिसंख्य एकेन स्तोत्रेणाति-रिच्यते ; ततः स्तोत्राणां मध्ये एतत्स्तोत्रप्रयोगः षोढशसंज्ञापूरको भवति । तथा शस्त्राणां मध्येऽप्येतच्छस्त्रप्रयोगः षोढशसंज्ञापूरकः । किञ्चास्मिच्छस्त्रे होत्रा सम्पादितायाः अनुष्टुभः पूर्वार्द्धगतानि षोढशाक्षराण्युच्चार्य्य अवस्थति, उत्तरार्द्धगतानि षोढशाक्षराण्यु-च्चार्य्य ‘प्रचौति’ प्रचव मुच्चारयति । किञ्च “अस्य मदे जरितः”—इत्यादिका षोढशपदोपेता निवित् (निवि० ११.१—१६.) शस्त्र-मध्ये प्रक्षिप्यते । अतो बहुधा षोढशसंज्ञायोगात् अयं प्रयोगः षोढशिनोपेतः ॥

प्रकारान्तरेण षोढशिनं प्रथंसति— “हे वा अक्षरे अति-रिच्येते षोढशिनोऽनुष्टुभ मभिसम्पन्नस्य वाचो वाव तौ स्तनी, सत्यानृते वाव ते”—इति । योऽयं षोढशी, सोऽयं द्वाक्षराधिका मनुष्टुभं यदा सम्पातो भवति, तदानीं हे एवाक्षरे अधिके भवतः ।

* “एतत् अयं सह क्रियते बहुः स्तोत्रं शस्त्रम्”—इति अत० ब्रा० ८.१.१.४।

तथा हि सूत्रकारः—“विद्वत्स”-इत्युपक्रमस्य शास्त्रान्तरीया मन्त्र-
शुषस्तेत्यादिका ऋचः पठितवान् (आश्व० श्रौ० ६.३.१.) ।
तस्याः पूर्वस्मिन्नर्धे चोङ्गशास्त्राणि, उत्तरे ऽर्धे अष्टादश ;
ततो ऽक्षरद्वयाधिक्यम् । “वाग् वा अनुष्टुप्”—इतिन्युत्यन्तरेच (६.
५.१०.) तस्या वाचो ऽनुष्टुबवयवत्वात्तदात्मिकाया वाग्देवतायाः
स्त्रीरूपाया अधिकाक्षररूपी ‘स्तनौ’ सम्प्रदाते ;—यदेतत् लोके
सत्यवदनम्, यज्ञानृतवदनम्, तदुभय मपि वाचः स्तनरूपम् ;
अतोऽधिकाक्षरायाः सत्यानृतरूपत्वम् ॥

उक्तार्थवेदनं प्रशंसति— “अवत्येनं सत्यं नैन मनृतं हिनस्ति
य एवं वेद”—इति । ‘एनं’ वेदितारं सत्यवाक् पालयति, सुकृतो-
त्पादकत्वात् ; अनृतवाक् न हिनस्ति, दुरितस्यानुदयात् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(चोङ्गशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

गौरिवीतं षोऽशिसाम कुर्वीत तेजस्कामो
ब्रह्मवर्चसकामस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गौरिवीतं तेजस्वी
ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं विद्वान् गौरिवीतं षोऽशि-
साम कुर्वते नानदं षोऽशिसाम कर्त्तव्यं मित्वाहु-

रिन्द्रो वै वृत्राय वज्रमुदयच्छत् मस्यै प्राहरत् मभ्य-
हनत्सोऽभिहतो व्यनदद्यद् व्यनदत् नानदं सामा-
भवत्तन्नानदस्य नानदत्वमभाटव्यं वा एतद् भाट-
व्यहा साम यन्नानदं मभाटव्यो भाटव्यहा भवति
य एवं विद्वान्नानदं षोढशिसाम कुरुते तद्यदि
नानदं कुर्युरविहतः षोढशी शंसव्योऽविहतासु हि
तासु सुवते यदि गोरिवीतं विहतः षोढशी शंसव्यो
ऽविहतासु हि तासु सुवते ॥ २ ॥

षोढशिशस्त्रं विधाय षोढशिस्रोत्रनिष्पादकं सामविशेषं
विधत्ते— “गौरिवीतं षोढशिसाम कुर्वीत तेजस्वामो ब्रह्मवर्चस-
कामस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गौरिवीतं तेजस्वी ब्रह्मवर्चसो भवति
य एवं विद्वान् गौरिवीतं षोढशिसाम कुरुते”—इति । केन
विभ्रमहर्षिणा गौरिवीतनाम्ना दृष्टत्वात्सामापि गौरिवीतनामकम् ।
तत्तु “अभि प्र गोपतिं गिरा”—इत्यस्या सृचि उत्पन्नम्* ; तदत्र
षोढशिस्रोत्रे साम कुर्वीत † । ‘तेजः’ शरीरकान्तिः । ‘ब्रह्मवर्चसं’
श्रुताध्ययनसम्पत्तिः ॥

सामान्तरं विधत्ते— “नानदं षोढशिसाम कर्तव्यं मित्वाहु
रिन्द्रो वै वृत्राय वज्रमुदयच्छत्, त मस्यै प्राहरत्, त मभ्यहनत् ;
सोऽभिहतो व्यनदद्यद् व्यनदत्तन्नानदं सामाभवत्, तन्नानदस्य
नानदत्वम् ; अभाटव्यं वा एतद् भाटव्यहा साम यन्नानदम्”—

* छ० आ० २.२.३. ४ ; मे० गा० ५.१. २० ।

† उ० आ० ३.१.२२. १—४ ; ज० गा० ३.१.२ ; ता० शा० १३. १३. ६ ।

इति । 'नानदाख्य' किञ्चित् साम ; तत्, "ग्रन्थस्यै पिपीपते"—
इत्यस्या सचि उत्पन्नम्, तदेतन्नाम षोडशिसोत्रे^१ कर्त्तव्य मित्यग्रे
केचिदाहुः^२ । तस्य नानदत्वं कथं मिति, तदुच्यते—वज्रप्रहारेणा-
भिहतो वज्रो 'व्यनदत्' विशिष्ट सुवैर्ध्वनिं नादं कृतवान् । स
च ध्वनिर्नानदसामाकारेण सम्पन्नः । ततो नादोत्पन्नत्वान्नानद
मिति नाम । तन्नाम आढव्यरहितम् ;— तत्परिशीलनवन्तः
सर्वेऽपि मैत्री मेव प्रतिपद्यन्ते, न तु कश्चिदपि द्वेषम् । किञ्चै-
तन्नाम 'आढव्यहा' पूर्वं विद्यमानस्य शत्रोर्घातकम् ॥

वेदनं प्रशंसति— "अआढव्यो आढव्यहा भवति य एवं
विद्यान्मानदं षोडशिसाम कुरुते"—इति । गौरिवीतं नानदं वा
सामेत्येवं पञ्चद्वयं सम्पन्नम् § ॥

द्वयोः पक्षयोः शस्त्रविशेषव्यवस्थां विधत्ते— "तद्यदि नानदं
कुर्युरविद्वतः षोडशी शंस्यव्यो ऽविद्वतासु हि तासु सुवते ; यदि
गौरिवीतं विद्वतः षोडशी शंस्यव्यो विद्वतासु हि तासु सुवते"—
इति । अविद्वतरूपः परस्परव्यतिषङ्गरहितो यथाधीतपाठः ;
सोऽयं नानदपक्षे कर्त्तव्यः । यतः सामगा अपि 'अविद्वतासु'
व्यतिषङ्गरहितासु नानदसाणां सुवते, तस्मादविद्वतत्वं मेवात्र
योग्यम् ; "यथा वाव स्तोत्रं मेवं शस्त्रम्"—इतिन्यायात् । गौरि-
वीतपक्षे शस्त्रं मपि परस्परव्यतिषङ्गेण विद्वतं पठनीयम् ;

* छ० भा० ४.२.२.१ ; मे० भा० ८.२.१३ ।

† उ० भा० १.१.१८.१—२ ; ज० भा० २.२. १८ ।

‡ "गौपालऽयं उपोदितिर्नाम अविद्वत्वाच्च"—इति ता० भा० १२. १३.११. सा० भा० ।

§ देववेदेष्टु चानयोः शंस्यव्योऽपि अपिवा (ता० भा० ११. १३. ११) वा० भा० १ . .

सामनेः 'विहृतासु' व्यतिषज्जासृष्टु गौरिषीतसान्ना सूय-
मानत्वात् ॥ २ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(षोडशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अथातश्चुन्दांस्थेव व्यतिषजत्वात्वा बहन्तु हरय'
उपो षु शृणुहो गिर इति' गायत्रीश्च पङ्क्तीश्च व्यतिष-
जति' गायत्री वै पुरुषः पाङ्गाः पशवः' पुरुष मेव
तत्पशुभिर्व्यतिषजति' पशुषु प्रतिष्ठापयति' यदु
गायत्री च पङ्क्तिश्च' ते द्वे अनुष्टुभौ' तेनो वाचोरूपा-
दनुष्टुभोरूपाद्वज्ररूपाग्नैति' यदिन्द्र पृतनाज्ये' इयन्ते
अस्तु हर्यत इत्युष्णिहश्च बृहतीश्च व्यतिषजत्वीष्णिहो
वै पुरुषो बार्हताः पशवः' पुरुष मेव तत्पशुभिर्व्यति-
षजति' पशुषु प्रतिष्ठापयति' यदुष्णिक् च बृहती च
ते द्वे अनुष्टुभौ' तेनो वाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्वज्ररू-
पाग्नैत्या धूर्ध्वञ्चै ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाण इति
द्विपदां च त्रिष्टुभं च व्यतिषजति' द्विपाद्वै पुरुषो
वीर्यं त्रिष्टुप्पुरुष मेव तद्दीर्येण व्यतिषजति' वीर्ये

प्रतिष्ठापयति तस्मात्पुरुषो वीर्ये प्रतिष्ठितः सर्वेषां
 पशूनां वीर्यवत्तमो यदु द्विपदा च विंशत्यक्षरा
 त्रिष्टुप् च ते द्वे अनुष्टुभौ तेनो वाचोरूपादनुष्टुभो
 रूपाद्वज्ररूपान्नैत्येष ब्रह्म प्र ते महे विदथे शंसिषं
 हरी इति द्विपदाश्च जगतीश्च व्यतिषजति द्विपाद्वै
 पुरुषो जागताः पशवः पुरुष मेव तत्पशुभिर्व्यति-
 षजति पशुषु प्रतिष्ठापयति तस्मात्पुरुषः पशुषु
 प्रतिष्ठितो ऽस्ति चैनानधि च तिष्ठति वशेचास्य यदु
 द्विपदा च षोडशाक्षरा जगती च ते द्वे अनुष्टुभौ
 तेनो वाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्वज्ररूपान्नैति चिकद्रु-
 केषु महिषो यवाशिरं प्रोष्वक्षौ पुरो रथ मित्वतिष्क-
 न्दसः शंसति छन्दसां वै यो रसो ऽत्यक्षरत्सोऽतिष्क-
 न्दस मभ्यत्यक्षरत्तदतिष्कन्दसो ऽतिष्कन्दस्त्व सर्वेभ्यो
 वा एषच्छन्दोभ्यः सन्निर्मितो यत् षोडशी तद्य-
 दतिष्कन्दसः शंसति सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः
 सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सन्निर्मितेन षोड-
 शिना राप्नोति य एवं वेद ॥ ३ ॥

अथ विहरणप्रकारं विधत्ते— “अथातश्छन्दांस्तेव व्यतिष-
 जतिः; आ त्वा वहन्तु हरयः, उपो पु नृषुहो गिर इति गायत्रीश्च
 पङ्क्तीश्च व्यतिषजति; गायत्रो वै पुरुषः, पाङ्गाः पशवः, पुरुष मेव

तत्पशुभिर्व्यतिषजति, पशुषु प्रतिष्ठापयति यदु गायत्री च पङ्क्तिश्च,
 ते हे अनुष्टुभौ, तेनो वाचोरूपादनुष्टुभोरूपादज्ररूपाश्चेति”—इति ।
 ‘अथ’ सामद्वयविधानानन्तरम्, ‘अतः’ गोरिवीतपक्षे विद्वत्स्थापे-
 क्षितत्वात्, तदुच्यत इति शेषः । स्वस्वस्थानादिभज्यान्धत्त नयनं
 ‘विहरणम्’ । तच्च समानच्छन्दस्कार्योरेव भवति, तद्व्याहृत्त्वार्थं
 सुच्यते— ‘छन्दांस्तेव व्यतिषजति’—इति । परस्परविलक्षणानि
 छन्दांस्तेव व्यतिषिक्तानि कुर्युरिति । तत्र कस्य छन्दसः केन
 छन्दसा सह व्यतिषङ्ग इति, तदेतदुदाहरणपूर्वकं प्रदर्शयते—
 “आ त्वा वहन्तु”—इत्यादिकास्तिस्त्र ऋचः (सं० १. १६. १-३.)
 गायत्रीच्छन्दस्काः ; “उपो षु”—इति (सं० १. ८२. १.), “सुस-
 न्दशम्”—इति हे (सं० १. ८२. ३, ४.); एतास्तिस्त्रः पङ्क्तिच्छन्दस्काः ;
 ता उभयौः परस्परं व्यतिषजन्मित्रयेत् । गायत्र्याः प्रथमपाद
 मुक्ता तेन सह पङ्क्तेः प्रथमपादं सुचारयेत् । सोऽयं प्रकारो-
 ऽस्माभिः पूर्व मेवोदाहृतः (२४८ पृ०) । लोके ‘पुरुषो गायत्रः’
 उपनीतेन गायत्र्या अनुष्ठेयत्वात्, ‘पशवश्च पाङ्गाः’ चतुर्भिः पादै-
 र्मुखेन च पञ्चसङ्ख्योपेतत्वात् । तत्र गायत्रीपङ्क्त्योर्मेलनेन पुरुषश्च
 पशूनां च मेलनं भवति । अतः पुरुषं पशुषु प्रतिष्ठापयति । किं
 च तद्रूपेणैव कारणेन गायत्री च पङ्क्तिश्च मिलिते सत्येते हे
 अनुष्टुभौ सम्मयेते ; गायत्र्यास्त्रिपादत्वात्, पङ्क्तेश्च पञ्चपादत्वात्,
 मिलित्वाष्टानां पादानां विद्यमानत्वात् । ‘तेनो’ तेनैव मेलनेन
 कारणेनायं पुरुषो वायूपपादनुष्टुब्रूपादज्ररूपाश्च ‘नैति’ कदाचि-
 दपि विद्युक्तो न भवति । शस्त्रस्याक्षरात्मकत्वेन वायूपत्वम्, अष्ट-
 पादसम्भत्तावनुष्टुब्रूपादरूपत्वम्, षोडशिनः पञ्चादिनियामकत्वेन
 ज्ररूपत्वम् ; अतो नास्ति त्रिविधवियोगम् ॥

छन्दोन्तरयोर्विहरणं विधत्ते— “यदिन्द्र इतनाम्बे, ऽयं ते
 पशु इर्वेत इत्युष्णिहस्य ब्रह्मतीक्ष्णं व्यतिषजतीष्णिहो वै पुरुषो
 बार्हताः पशवः, पुरुष मेव तत् पशुभिर्व्यतिषजति, पशुषु प्रतिष्ठा-
 पयति ; यदुष्णिक् च ब्रह्मती च ते द्वे अगुष्टुभौ, तेनो वाचोरूपा-
 दगुष्टुभोरूपादगुष्टुभोरूपावैति”—इति । “यदिन्द्र”—इत्यादिकास्तिस्त्र
 उष्णिक्छन्दस्का ऋचः (सं० ८.१२.२५-२७), “अयं ते पशु”—
 इत्यादिकास्तिस्त्रो ब्रह्मतीष्ण्डस्काः (सं० २.४४.१-२.) ; उप-
 नीतः पुरुषो ब्राह्मत्यक्षरचतुष्टयोपेतां चतुर्विंशत्यक्षरां गावर्षीं
 व्यतिषजति, उष्णिक् चाष्टाविंशत्यक्षरा ; ततः पुरुषस्त्रीष्णिहत्वं
 पशूनां बार्हतत्वं । शास्त्रान्तरे श्रुतम्— “छन्दांसि षड्व्याजि
 मनुस्मान् ब्रह्मद्वयजत् ; तस्माद्बार्हताः पशव उच्यन्ते”—इति
 (तै० सं० ५.२.२.३.) । ब्रह्मती च षट्त्रिंशदक्षरा, तस्मा उष्णि-
 ग्वोऽपि सति षड्व्यक्षरसम्पत्तेरनुष्टुब्धयम् ॥

छन्दोन्तरयोर्विहरणं विधत्ते— “आ धूर्वस्मै, ब्रह्मन्वीर ब्रह्म-
 क्षतिं जुषाच इति द्विपदां च त्रिष्टुभं च व्यतिषजति ; द्विपादौ
 पुरुषो वीर्यं त्रिष्टुभस्य मेव तदीर्येण व्यतिषजति, वीर्यं प्रतिष्ठाप-
 यति ; तस्मात्पुरुषो वीर्यं प्रतिष्ठितः सर्वेषां पशूनां वीर्यवत्तमो
 यदु द्विपदा च विंशत्यक्षरा त्रिष्टुप् च, ते द्वे अगुष्टुभौ, तेनो
 वाचोरूपादगुष्टुभोरूपादगुष्टुभोरूपावैति”—इति । “आ धूर्वस्मै”—
 इत्येषा (सं० ७.२४.४.) पादद्वयोपेता, “ब्रह्मन् वीर”—इत्येषा
 (सं० ७.२८.२.) त्रिष्टुप्छन्दस्का ; पुरुषस्य द्विपादत्वं प्रसिद्धम्,
 त्रिष्टुभो वीर्यहेतुत्वाद्दीर्यत्वम् ; तस्मादुभयमेलनेन पुरुषं वीर्यं
 प्रतिष्ठापयति । तस्मात् लोकेऽपि सर्वेषां द्विपदां चतुष्पदानां
 पशूनां मध्ये पुरुषस्य सत्त्वाधिकात् पुरुषो वीर्यं प्रतिष्ठितः ।

द्विपदा चेयं विंशत्यक्षरा ; अष्टाक्षरे प्रथमे पादे संयुक्ताक्षरयोर्विभागेन पञ्चाक्षरत्वे सति दशसङ्ख्यापूर्त्तेः । एवं पञ्चाक्षरैस्त्रिदश-
तुषां पादानां सन्धानम् । त्रिदश चत्वारिंशदक्षरा । मिलित्वा
चतुष्षष्टिसम्पत्त्वानुष्टुब्धयः सञ्जायते ॥

छन्दोन्तरयोर्विहरणं विधत्ते — “एष ब्रह्म, प्र ते महे विदधे
शंसिषं हरो इति द्विपदाश्च जगतीश्च व्यतिषजति ; द्विपादौ पुरुषो
जागताः पश्यः, पुरुष मेव तत्पश्यभिर्यतिषजति, पशुषु प्रतिष्ठाप-
यति ; तस्मात् पुरुषः पशुषु प्रतिष्ठितो ऽस्ति चैनानधि च तिष्ठति
वशे चास्त्र ; यदु द्विपदा च षोडशाक्षरा जगती च, ते द्वे अनुष्टुभौ,
तेनो वाचोरूपादनुष्टुभोरूपाद्वज्ररूपावैति” — इति । “एष ब्रह्म” —
इत्यादिकास्त्रिंशो द्विपदाः, “प्र ते महे” — इत्यादिकास्त्रिंशो जगत्सः
(सं० १०.८६.१-३.) ; पशूनां जागतत्वं शास्त्रान्तरे सोमाहरण-
कथायां श्रूयते — “सा पश्यभिश्च दीक्षया चागच्छत् ; तस्माज्ज-
गतीच्छन्दसां पश्यत्यमा” — इति (तै० सं० ६.१.६.२.) ! यस्मात्
मेलनेन पुरुषं पशुषु प्रतिष्ठापयति, तस्मादयं पुरुषः पशुषु प्रति-
ष्ठितः, तस्मिन् क्षीरादिक मत्ति च, ‘एनान्’ पश्यन् ‘अधितिष्ठति’
नियमयति च ; तस्मात् ‘अस्त्र’ पुरुषस्य वशे सर्वे पश्यतो वर्तन्ते ।
‘यदु’ यस्मादेव कारणादियं द्विपदा षोडशाक्षरा, जगती चाष्टा-
चत्वारिंशदक्षरा, ततो मिलित्वा चतुष्षष्टित्वादनुष्टुब्धयम् ॥

छन्दोन्तरसंयुक्ताः कास्त्रिदशो विधत्ते — “त्रिकदशेषु महिषो
यवाग्निर, प्रो ष्वस्मै पुरो रथ मित्स्त्रिच्छन्दसः शंसति ; छन्दसां वै
यो रसो ऽत्यक्षरत्नो ऽतिच्छन्दस मभ्यत्यक्षरत्नदतिच्छन्दसो ऽति-
च्छन्दस्त्व” ; सर्वेभ्यो वा एष छन्दोभ्यः सन्निर्मितो यत् षोडशी,
तद्यदतिच्छन्दसः शंसति सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः सन्निर्मिते” —

इति । “त्रिकटुकेषु”—इतिवचने यास्तिस्त्रः (सं० २.३२.१-३.)
 ऋचस्ता, अतिच्छन्दोयुक्ताः, तथा “प्रो ष्वस्मै”—इति (सं० १०.
 १३२.१-३.) द्वचोऽपि; ता उभयौः शंसेत् । ‘छन्दसां’ गायत्र्या-
 दीनां यो ‘रसः’ सारः ‘अत्यक्षरत्’ अतिशयेनास्त्रवत्, तदानीं स
 रसोऽतिच्छन्दस मभिलष्यातिशयेनास्त्रवत् । ‘तत्’ तस्माच्छन्दोरस-
 स्थातिशयेन स्त्रवणादतिच्छन्दस्त्वं नाम सम्यक् । षोडशी
 षोक्तप्रकारेण सर्वेभ्यः छन्दोभ्यः सम्यक् निर्मितः; तस्माद्
 अतिच्छन्दसां शंसनेनायं होता ‘एनं’ यजमानं सर्वच्छन्दोभ्यो
 निर्निर्मितीति ॥ वेदनं प्रशंसति— “सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सन्निर्मितेन
 षोळशिना राध्नोति य एवं वेद”—इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे
 ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
 (षोडशाध्याये) द्वतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

महानास्मीना मुपसर्गानुपसृजत्ययं वै लोकः
 प्रथमा महानास्मान्तरिक्षलोको द्वितीयासौ लोक-
 स्तृतीया सर्वेभ्यो वा एष लोकेभ्यः सन्निर्मितो यत्
 षोळशी तद्वन्महानास्मीना मुपसर्गानुप सृजति
 सर्वेभ्य एवेनं तल्लोकेभ्यः सन्निर्मितीति सर्वेभ्यो
 लोकेभ्यः सन्निर्मितेन षोळशिना राध्नोति य एवं वेद

प्र प्र वस्त्रिष्टुभ मिष मर्षत प्रार्चत यो व्यती रफाण-
 यदिति प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसति तद्यथेह चेह
 चापथेन चरित्वा पन्यानं पर्यवेयात्तादृक्तद्यत्पज्ञाता
 अनुष्टुभः शंसति स यो व्याप्तो गतश्रीरिव मन्येता-
 विहृतं षोढशिनं शंसयेन्नेच्छन्दसां कृच्छादवपद्या
 इत्यथ यः प्राप्पान मप त्रिधांसुः स्वाविहृतं षोढ-
 शिनं शंसयेद् व्यतिषक्त इव वै पुरुषः प्राप्पाना
 व्यतिषक्त मेवाक्षौ तत्प्राप्पानं शमल मपहन्त्यप
 प्राप्पानं इते य एवं वेदोद्यद् ब्रध्नस्य विष्टप मित्युत्त-
 मया परि दधाति स्वर्गो वै लोको ब्रध्नस्य विष्टपं
 स्वर्ग मेव तल्लोकं यजमानं गमयत्यपाः पूर्वेषां
 हरिवः सुताना मिति यजति सर्वेभ्यो वा एष
 सवनेभ्यः सन्निर्मितो यत् षोढशी तद्यदपाः पूर्वेषां
 हरिवः सुताना मिति यजति पीतवद् वै प्रातस्सवनम्
 प्रातस्सवनादेवैनं तत्सग्निर्मिमीते ऽथो इदं सवनं
 केवलं त इति माध्यन्दिनं वै सवनं केवलं माध्य-
 न्दिनादेवैनं तत्सवनात्सग्निर्मिमीते ममहि सोमं
 मधुमन्त मिन्देति मद्वै तृतीयसवनं तृतीयसव-
 नादेवैनं तत्सग्निर्मिमीते सवा वृषस्रुठर आ वृष-
 स्त्रेति वृषणवद् वै षोढशिनो रूपं सर्वेभ्यो वा एष सव-

नेभ्यः सग्निर्मितो यत् षोऽशौ तद्यदपाः पूर्वेषां
हरिवः सुताना मिति यजति सर्वेभ्य एवैनं तत्सव-
नेभ्यः सन्निर्मिमीते सर्वेभ्यः सवनेभ्यः सग्निर्मितेन
षोऽशिना राप्नोति य एवं वेद महानाग्नीनां पञ्चा-
क्षरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु सर्वेभ्यो
वा एष ऋन्दोभ्यः सग्निर्मितो यत् षोऽशौ
तद्यन्महानाग्नीनां पञ्चाक्षरानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु
पादेषु सर्वेभ्य एवैनं तच्छन्दोभ्यः सन्निर्मिमीते
सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सग्निर्मितेन षोऽशिना राप्नोति
य एवं वेद ॥ ४ ॥

अथ पूर्वोक्तानां मतिच्छन्दसा मनुष्टुप्सम्पादनाय मेलनं विधत्ते
— “महानाग्नीनां सुपसर्गानुपसृजति”—इति । “विदा मघ-
वन्”—इत्यस्मिन्नुवाके प्रोक्ता ऋचो ‘महानाग्नयः’ (आर० ४.१.
१-८.) ; तासां सम्बन्धिन उपसर्गाः पञ्चविधाः । ते चाश्वलायनेन
दर्शिताः — “प्र चेतन, प्र चेतया, आ याहि पिब मत्स्र, क्रतुश्चन्द
ऋतं वृहत्, सुक्व आ धेहि नो वसवित्यनुष्टुप्”—इति (श्री० ६.२.८.) ।
तत्र ‘प्र चेतनेत्येकः प्रथम उपसर्गः, ‘प्र चेतयेति द्वितीयः ; तादु-
भावपि द्वितीयस्यां महानाग्न्या मान्नातौ । ‘आ याहि पिब
मत्स्रेति तृतीय उपसर्गस्तृतीयस्यां महानाग्न्या मान्नातः । ‘क्रतु-
श्चन्द ऋतं वृहदित्ययं चतुर्थ उपसर्गः ; स च षष्ठ्यां महानाग्न्या
मान्नातः । ‘सुक्व आ धेहि नो वसविति पञ्चम उपसर्गः ; स

चाष्टम्यां महानान्त्र्या माक्रातः । एतेषु पञ्चसूपसर्गेषु मिलित्वा
 द्वात्रिंशदक्षरसङ्गावादिय मेकानुष्टुबिति सूत्रस्यार्थः । इयं चानु-
 ष्टुबविद्वतषोडशिनि तथैव पठनीया, अन्यत्र तु विद्वतषोडशिनि
 पञ्चाप्युपसर्गान्विभज्यातिच्छन्दःसु पञ्चसु योजनीयाः । अतएवो-
 पसृज्यमानत्वादुपसर्गा इत्युच्यन्ते । तदेतत्संयोजनं मत्र 'उपसृजति'
 -इति शब्देन विधीयते । "त्रिकद्वेषु"-इति येयं प्रथमा अति-
 च्छन्दाः, तस्याश्चतुष्पष्टाक्षरत्वात् परानपेक्षेणैव अनुष्टुब्धय-
 सम्पत्तिः शक्येति द्वितीयस्या ऋचि तदनुष्टुब्धयं पूरयितुं 'प्र
 चेतन'-इत्यक्षरचतुष्टयं योजनीयम्, तृतीयस्या ऋचि 'प्र चेतया'-
 इति योजनीयम् । "प्रो षष्मै"-इत्यादिषु तिसृषु अवशिष्टास्त्रय
 उपसर्गाः क्रमेण योजनीयाः । सोऽयं प्रकार आश्वलायनेनोक्तः—
 "ता मनुष्टुभ मतिच्छन्दःस्वधाय द्वितीयतृतीययोः पादयोरव-
 सानत उपदध्यात् ;—प्र चेतनेति पूर्वस्याम्, प्र चेतयेत्युत्तरस्याम्,
 उत्तरास्वितरान् पादान् षष्ठान् कृत्वानुष्टुप्कारं शंसेत्"-इति
 (श्रौ० ६.३.११.१२.) ॥

अथ महानान्त्रीः प्रशंसति— "अयं वै लोकः प्रथमा महा-
 नान्त्रान्तरिक्षलोको द्वितीयासौ लोकस्तृतीया ; सर्वेभ्यो वा एष
 लोकेभ्यः सन्निर्मितो यत् षोडशौ तद्यथा महानान्त्रीनां मुपसर्गानु-
 पसृजति ; सर्वेभ्य एवेनं तत्रोकेभ्यः सन्निर्भिमीते"-इति । प्रथम-
 त्वादिसाम्येन लोकत्रयरूपत्वं तृचां द्रष्टव्यम् ; षोडशिनी लोकत्रये
 निर्मितत्वात् । महानान्त्रीनां मुपसर्गैः संयोजने सति तन्निर्माणं
 सिध्यति ॥

वेदं प्रशंसति— "सर्वेभ्यो लोकेभ्यः सन्निर्भिमेन षोडशिना
 शान्नोति य एवं वेद"-इति ॥

अथ विहरणनेरपेक्षेणाध्यापकैः प्रज्ञाताः नवानुष्टुभो विधत्ते
—“प्र प्र वल्लिष्टुभ मिष मर्चत प्रार्चत, यो व्यतीरफाच-
यदिति प्रज्ञाता अनुष्टुभः शंसति”—इति । “प्र प्र वः”—इत्येक-
स्तुचः प्रथमः (सं० ८.६८.१-३.), “मर्चत”—इति द्वितीयः (सं०
८.६८.८-१०.), “यो व्यतीन्”—इति तृतीयः (सं० ८.६८.१३-१५) ।
यथा लोके कश्चिन्मार्गानभिज्ञः तत्र तत्र केनचिदपथेन चरित्वा
पश्चादन्यमुखेन विज्ञाय समीचीनं पन्थानं परिगच्छेत्, एव मन्त्रापि
पूर्वोक्तरीत्या कृत्रिमा अनुष्टुभः शस्वा पश्चादेतासां स्वतःसिद्धानां
मनुष्टुभां शंसनं द्रष्टव्यम् ॥

पूर्वत्र सामविशेष मुपजीव्य विद्वताविद्वतयोः शस्त्रविशेषयो-
र्व्यवस्था दर्शिता ; इदानीं पुरुषविशेष मुपजीव्य तां व्यवस्थां दर्श-
यति—“स यो व्याप्तो गतश्चौरिव मन्येताविद्वत् षोडशिनं शंस-
येत्तेऽह्न्द्सां कच्छादवपद्या इत्यथ यः पाप्मानं मप जिघांसुः
स्याद्विद्वत् षोडशिनं शंसयेद् ; व्यतिषक्त इव वै पुरुषः पाप्मना
व्यतिषक्त मेवास्मै तत् पाप्मानं शमस मप हन्ति”—इति । ‘सः’
लोकप्रसिद्धः, यः पुरुषः पुत्रपौत्रादिभिः व्याप्तो ‘गतश्चौरिव’ प्राप्त-
श्चैवत् समृद्धधन एवाह मिति मन्येत, स पुमान् ‘अविद्वत्’ विद्व-
रणरहितं षोडशिनं ‘शंसयेत्’ अविद्वते शस्त्रे होतारं प्रेरयेत् ।
तस्मै कोऽभिप्राय इति, स उच्यते—‘ह्न्द्सां कच्छात्’ पूर्वोक्तानां
गायत्रादीनां विहरणक्षेमात् ‘अवपद्ये’ अवपत्तिं आपदं प्राप्नु-
यात् तस्मा भूदिति । विहरणप्रयुक्तभीतिव्योतनार्थं ‘नेत्’—इति
शब्दः । अथ यः पुमान् पुत्रधनराहित्यरूपं ‘पाप्मानम्’ ‘अप
जिघांसुः’ अपहन्तु मिच्छन् स्यात्, स पुमान् विद्वते शस्त्रे होतारं
प्रेरयेत् । अयं पुरुषो दारिद्र्यादिरूपेण ‘पाप्मना’ ‘व्यतिषक्त इव वै’

मिश्रित एव । तस्मात् विद्वत्प्रयोगिण्य पापरूपं 'शमलं' मासिष्य-
हेतुं 'व्यतिषक्तं' दारिद्र्यादिसम्बन्धं मप इन्ति ॥ वेदनं प्रशंसति—
“अप पाप्मानं हते य एवं वेद”—इति ॥

अथ शस्त्रसमापनीयां काश्चिदृचं विधत्ते— “उद्यद् ब्रध्नस्य
विष्टपं मित्युत्तमया परि दधाति ; स्वर्गो वै लोको ब्रध्नस्य विष्टपं,
स्वर्गं मिव तन्नोक्तं यजमानं गमयति”—इति । अस्या रुचि “ब्रध्नस्य
विष्टपम्”—इति (सं० ८. ६८. ७.) श्रूयते,— आदित्यो 'ब्रध्न'-
शब्दवाच्यः ; “असौ वा आदित्यो ब्रध्नः”—इति श्रुत्यन्तरात् (तै०
सं० ५. ३. ३. ५.) ; तस्य 'विष्टपं' स्थानं स्वर्गलोकाः ; अतस्तस्या-
ठेन यजमानं स्वर्गं प्रापयति ॥

शस्त्रयाज्यां विधत्ते— “अपाः पूर्वेषां हरिवः सुताना मिति
यजति”—इति । 'हरिवः' हे इन्द्र ! षोडशिनः पूर्वेषां 'सुतानां'
सोमानां, रस मिति शेषः ; 'अपाः' पोतवानसीति प्रथमपाद-
स्थार्थः (सं० १०. ८६. १३.) ॥ त मिसं पादं प्रशंसति— “सर्वेभ्यो
वा एष सवनेभ्यः सन्निर्मितो यत् षोडशी ; तद्यदपाः पूर्वेषां
हरिवः सुताना मिति यजति, पोतवहै प्रातस्सवनं ; प्रातस्सवना-
देवैनं तत्सन्निर्मितो”—इति । यः षोडशो विद्यते, एष सर्वेभ्यः
सवनेभ्यः सम्यक् निर्मित इत्येवं सम्पादनीयम् । तथा सति यद्यपाः
पूर्वेषा मिति पादं पठेत्, तदानीं तच्च प्रातस्सवनं 'पोतवत्' इन्द्रेण
पोत मेवेत्यय मर्थः प्रतीयते ; तस्मात् 'एनं' षोडशिनं प्रातः-
स्सवनादेव निर्मितवान् भवति ॥

तस्या ऋचो द्वितीयपादं मनूय व्याचष्टे— “अथो इदं सवनं
केवलं त इति, माध्यन्दिनं वै सवनं केवलं, माध्यन्दिनादेवैनं तत्सव-
नात्सन्निर्मितो”—इति । 'अथो' अपि च हे इन्द्र ! 'इदं' माध्य-

न्दिनं सवनं 'ते केवलं' सर्वैव सर्वम् । अस्मिन् पादे शेषसं सवनं
मपीन्द्रस्वेत्येतदुपसर्गम् ; इन्द्रेण पुरो द्वारं वृषता माहेन्द्रं ग्रहं
माभ्यन्दिनं सवनानां । निष्केनसादीनां स्मार्थं मेव कृतत्वात् । अतः
एतत्पादपाठेन माभ्यन्दिनसवनान् षोडशी निर्मितो भवति ॥

तृतीयपाद मन्त्रस्य व्याचष्टे—“ममहि सोमं मधुमन्तं मिन्द्रेति ;
महदे तृतीयसवनं, तृतीयसवनादेवेन तस्मिन्निर्मितो”-इति ।
हे इन्द्र ! ‘मधुमन्तं’ माहुर्यरसोपेतं सोमं पीत्वा ‘ममहि’ महं हर्षं
प्राप्नुहि । अस्मिन् पादे अदिधात्वर्थः श्रूयते, तृतीयसवनं मपि
‘महदे’ मदिधातूपेतम् ; निर्विष्यदे ॥ अदिधातोर्विष्यमानत्वात् ।
तस्मादेतत्पादपाठेन षोडशी तृतीयसवनानिर्मितो भवति ॥

चतुर्थ पाद मन्त्रस्य व्याचष्टे—“सत्रा वृषश्चतुर आ वृषस्वेति वृष-
स्वहे षोडशिनो रूपं, सर्वेभ्यो वा एष सवनेभ्यः सन्निर्मितो यत्
षोडशी ; तस्यदपाः पूर्वेषां इति ; सुताना मिति यजति, सर्वेभ्य एवेनं
तस्मिन्नेभ्यः सन्निर्मितो”-इति । हे ‘वृषन्’ वर्षणसमर्थ ! ‘सत्रा’
सोमयागरूपे सत्रे ‘चतुरे’ स्वकीय उदरे ‘आ वृषस्व’समन्तात् सोम-
रसवृष्टिं कुरु । अत्र चतुर्थपादे ‘वृषन्’-शब्दो विद्यते, षोडशि-
स्वरूप मपि ‘वृषण्वत्’ वर्षणोपेतम् ; इति हेतुत्वात् । यः षोडशी
विद्यते, सोऽय मुक्तेन प्रकारेण सर्वेभ्यः सवनेभ्यो हि निर्मितः,
तस्मादपाः पूर्वेषां मिति याज्यापाठेन सर्वसवनेभ्य एवेनं निर्मित-
वान् भवति ॥ वेदने प्रशंसति—“सर्वेभ्यः सवनेभ्यः सन्निर्मितेन
षोडशिना राध्नोति य एवं वेद”-इति ।

अस्या याज्यायाः पादेषु पूर्ववदुपसर्गान् विधत्ते—“महा-
नाम्नीनां पञ्चाक्षराणुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु ; सर्वेभ्यो

● “अस्य महदे”-इत्यादिषु (निवि० ११-१-१९५१)

वा एष हृन्द्वाभ्यः सन्निर्मितो यत् षोडशी ; तद्यन्महानाब्दीनां
 पञ्चाक्षरानुपसर्गानुपसृजत्येकादशाक्षरेषु पादेषु सर्वेभ्य एवैनं तच्छ-
 न्द्वाभ्यः सन्निर्मिमोते”-इति । महानाब्दीनां सृचां सम्बन्धिन-
 स्तदीयानुवाके समाख्याताः “एवा ह्येवा”-इत्यादयः पञ्चाक्षरा
 उपसर्गाः (आर० ४.१.१०-१५.) तानेकादशाक्षरेषु चतुर्थपि
 पादेषु संयोजयेत् ; तथा सति चतुष्पष्टाक्षरत्वादनुष्टुप् इयं सम्भवति ।
 एवं सति यः षोडशी सर्वेभ्यः हृन्द्वाभ्यो निर्मातव्यः, सोऽयं
 मेतत्संयोजनेन तथैव निर्मितो भवति ॥ वेदनं प्रशंसति—
 “सर्वेभ्यश्च हृन्द्वाभ्यः सन्निर्मितेन षोडशिना राध्नोति य एवं
 वेद”-इति * ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधववीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(षोडशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

अहर्वै देवा अश्रयन्त रात्री मसुरास्ते समावह्वीर्या
 एवासन्न व्यावर्तन्त सोऽब्रवीदिन्द्रः कक्षाहं चेमानितो

* षोडशिसंख्यस्य व्युत्पत्तिर्योमस्य विशेषविषय एवेषु प्रथमादिचतुःखण्डेषु विहिता,
 एव्योऽन्वे ऽष्टिमीभवत् ; २४१ पृ० ‘*’ द्रष्टव्यम् । आश्वलायनेनापि “अथ षोडशी”-इत्यादि
 “मन्त्रजपः”-इत्यन्तेन यन्त्रेण (१, २, १.) तथैवोक्तः । “षोडशिना वीर्यकामः”-इति
 आपस्तम्बीयविहितम् (१४.१.२०.) ।

ऽसुरान् रात्री मन्ववेष्ट्याव इति' स देवेषु न प्रत्य-
विन्दद्विभयूराचेस्तमसो मृत्योस्तस्माद्वाप्येतर्हि नक्तं
यावन्मात्रं मिवैवापाक्रम्य विभेति * तम इव हि
रात्रिर्मृत्युरिव तं वै कृन्दांस्तेवान्ववायंस्तं यच्छृन्दां-
स्तेवान्ववायंस्तस्मादिन्द्रश्चैव कृन्दांसि च रात्री वहन्ति
न निविच्छस्यते न पुरोरुङ् न धाव्या नान्या देवते-
न्द्रश्च ह्येव कृन्दांसि च रात्री वहन्ति तान्वै पर्यायै-
रेव पर्याय मनुदन्तं यत् पर्यायैः पर्याय मनुदन्तं
तत्पर्यायाणां पर्यायरवं तान्वै प्रथमेनैव पर्यायेण
पूर्वराचादनुदन्तं मध्यमेन मध्यराचादुत्तमेनापर-
राचादपिशर्वया अनु क्वासीत्यब्रुवन्नपिशर्वराणि खलु
वा एतानि कृन्दांसीति इह क्वाहैतानि हीन्द्रं राचेस्त-
मसो मृत्योर्विध्यत मत्पारयंस्तदपिशर्वराणां मपि-
शर्वरत्वम् ॥ ५ ॥

षोडशी समाप्तः, अथातिरात्री वक्तव्यः; तत्रेन्द्रस्य कृन्दांसि
च प्राधान्यं कथयितुं मितिहास माह— “अहर्वै देवा अत्रयन्त
रात्री मसुरास्ते समावहीर्या एवासन्न व्यावर्तन्त, सोऽब्रवीदिन्द्रः,—
क्वाहं चेमानितो असुरान् रात्री मन्ववेष्ट्याव इति ; स देवेषु न
प्रत्यविन्दद्विभयूराचेस्तमसो मृत्योस्तस्माद्वाप्येतर्हि नक्तं यावन्मात्रं
मिवैवापाक्रम्य विभेति ; तम इव हि रात्रिर्मृत्युरिव”—इति ।

* “विभेति” क ।

पुरा कदाचिदहोरात्रयोर्मध्ये देवा अहरेवाश्रितवन्तः, असुराश्च रात्रिमाश्रितवन्तः ; 'ते' देवाश्च असुराश्च समानबला एवासन् ; बलाधिक्येन वर्गान्तराद् व्यावृत्तमितरवर्गस्थानं नाप्नुवन् । तदानीं इन्द्रो देवान् प्रत्यब्रवीत्,—मम सहायोऽपेक्षितः, हे देवाः ! भवतां मध्ये कदाहं च 'इमान्' असुरान् रात्रौ मनुगतान् 'इतः' रात्र्या 'अवेष्ट्यावः' अपसारयिष्यावः ? इति । ततो विचार्य स इन्द्रो देवेषु मध्ये तादृशं शूरं ना मपि प्रतीक्ष्य 'नाविष्यन्' न लब्धवान् । रात्रेः सम्बन्धि यत्तस्मिन् सृत्तुसदृशम्, तस्मात्तस्मिन् सृत्तोरिव सर्वे देवाः 'अविभ्रयुः' भूता अभवन् । यस्माद्देवानां भीतिस्तस्मादिदानीमपि 'यावत्तत्र मिवैव' यत्किञ्चिदपि वा दूरं रात्रौ गृहादपक्रम्य सर्वपुरुषो ('विमैति') विमैति ; 'तम इव हि' तमोरूपैव रात्रिस्तस्मात् सृत्तुरिव मयहेतुः ॥

अथ छन्दासा मिन्द्रसहकारित्वं दर्शयति—“तं वै छन्दास्तेवान्ववायंस्ते यच्छन्दास्तेवान्ववायंस्तस्मादिन्द्रश्चैव छन्दांसि च रात्रीं वहन्ति ; न निविच्छस्यते, न पुरोरुड्, न धाव्या, नान्धा देवतेन्द्रश्चैव छन्दांसि च रात्रीं वहन्ति”—इति । 'तं वै' असुरनिराकराय प्रवृत्तं तमेन्द्रमेकं गायत्र्यादिच्छन्दास्तेव 'अन्ववायन्' अनुगम्य निराकर्तुं गताः ; यस्मात्तैव तस्मादिन्द्रश्चछन्दास्तेवाऽतया अमिरात्रप्रयोगे 'रात्रीं वहन्ति' रात्रिप्रयोगस्य निर्वाहकाणि भवन्ति । इन्द्रविषयच्छन्दास्तेव तत्र ग्रस्यन्ते, न तु निविद्धा पुरोरुड्वा धाव्या वा देवतान्तरं वा किञ्चिच्छस्यते ; तस्मादिन्द्रः छन्दांसि चेत्येतावन्त एव निर्वाहकाः ॥

तेषां मिन्द्रश्चछन्दासा असुरान्निराकरवसाधनं दर्शयति—“तान्यै पर्यायैरेव पर्याय मनुदन्त ; यत् पर्यायैः पर्याय मनुदन्त,

तत् पर्यायाणां पर्यायत्वम्”—इति । ‘तान्वै’ रात्रि माश्रितान्
असुरान् ‘पर्यायैः’ अमसगणां क्रमानुगतेरेव पर्यायैः, तत्र तत्र
यतश्चाना याचममौ परीत्य ‘अनुदन्त’ निराकृतवन्तः । यत्र
यथासुराः सुमा अवस्थिताः, तत्र तत्र प्रयत्नेनावेच्छ निःसारित-
वन्तः । द्वादशान्नामसगणानां मनुष्ठानाय त्रयः पर्यायाः ; एकै-
कस्मिन् पर्याये चत्वारो गणा अनुष्ठेयन्ते । यस्मात्परितो गत्वा
गत्वा अमसपर्यायैर्निराकृतवन्तः, तस्मात्परिगम्य निराकरण-
साधनत्वात्पर्यायत्वं सम्पन्नम् ॥

क्रमेण निराकरणप्रकारं दर्शयति—“तान्वै प्रथमेनैव पर्या-
येषु पूर्वरात्रादनुदन्त, मध्यमेन मध्यरात्रादुत्तमेनापररात्राद्”—
इति । दश दश घटिका एकैको भागः ; इत्येवं रात्रेस्त्रयो भागाः ;
चत्वारश्चमसगणा एकः पर्यायः, इत्येव द्वादशान्नामसगणानां
त्रयः पर्यायाः ; तैः क्रमेण रात्रिभागत्रयादसुरानपानुदन्त ॥

तस्मिन्निराकरणे छन्दासां सौकर्याधिक्येन प्रशंसां दर्शयति—
“अपि शर्वर्या अनु ससौत्यनुवन्नपिशर्वराणि खलु वा एतानि
छन्दांसौति ह आहैतानि होन्द्रं रात्रेस्समसो मृत्योर्बिभ्यत मत्य-
पारयंस्तदपिशर्वराणां मपिशर्वरत्वम्”—इति । हे इन्द्र ! वयं अपि
‘शर्वर्याः’ कृत्स्नाया रात्रेः सकाशादसुरानपसारयितुं त्वा मनु गम्य
‘असि’ तिष्ठामः, इत्येवं छन्दांस्यनुवन् । तदेतद्वाक्यं मैतरियः शुद्धा
तदानीं भवैतानि छन्दांसि ‘अपिशर्वराणि’ एवेति नाम्ना व्यवहृत-
वान् * । एतच्च युक्तम्,—यस्मात् मृत्योरिव रात्रेस्समसो बिभ्यत
मिन्द्रम् ‘एतानि’ छन्दांसि ‘अत्यपारयन्’, यस्मात् हेतो रात्रि

* “अपिशर्वरै—शर्वरीमुखे ऽपिनिहरणकाष्ठे”—इति (अ० सं० ३.१.७.), “अपि-
शर्वरै—शर्वरी रात्रि मपिगतः कालोऽपिशर्वरः”—इति च (अ० सं० ८.१.२.६.) संहिता ।

मतीत्य नीतवन्ति, तस्मात्कारणाच्छर्व्याः सर्वस्मादपि पारमयनं
द्योतयितुम् 'अपिशर्वराचि'-इति नाम छन्दसां युक्तम् ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये

(षोडशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

पान्त मा वो अश्वस इत्यश्वस्रत्यानुष्टुभा रात्रीं
प्रतिपद्यत आनुष्टुभी वै राचिरेतद्राचिरूपं मश्वस्रत्यः
पीतबल्यो मश्वस्रत्यनुष्टुभो याज्या भवन्त्यभिरूपा यद्यन्त्रे
ऽभिरूपं तत्समृद्धं प्रथमेन पर्यायेण स्तुवते प्रथमान्येव
पदानि पुनराददते * यदेवैषा मश्वस्र गाव आसंस्त-
देवैषां तेनाददते मध्यमेन पर्यायेण स्तुवते मध्यमा-
न्येव पदानि पुनराददते यदेवैषा मनो रथा आसंस्त-
देवैषां तेनाददत उत्तमेन पर्यायेण स्तुवत उत्तमान्येव
पदानि पुनराददते यदेवैषां वासो हिरण्यं मणि-
रध्यात्म मासीत्तदेवैषां तेनाददत आ द्विषतो वसु
दत्ते निरेन मेभ्यः सर्वेभ्यो लोकेभ्यो नुदते य एव

* इह खण्डे सर्वत्र "आदते"-इति न ।

वेद' पवमानवदहरित्वाहुर्न' राशिः पवमानवती'
 कथ मुभे पवमानवती भवतः' केन ते समावह्नाजौ
 भवत इति' यदेवेन्द्राय मङ्गे सुत' मिदं वसो सुत
 मन्वं इदं ह्यन्वोजसा सुत मिति' स्तुवन्ति च शंसन्ति
 च तेन राशिः पवमानवती' तेनोभे पवमानवती
 भवतस्तेन ते समावह्नाजौ भवतः' पञ्चदशस्तोत्र
 महरित्वाहुर्न' राशिः पञ्चदशस्तोत्रा' कथ मुभे पञ्चदश-
 स्तोत्रे भवतः' केन ते समावह्नाजौ भवत इति' द्वाद-
 शस्तोत्राण्यपिशर्वराणि' तिसृभिर्देवताभिः सन्धिना
 रायन्तरेण स्तुवते' तेन राशिः पञ्चदशस्तोत्रा' तेनोभे
 पञ्चदशस्तोत्रे भवतस्तेन ते समावह्नाजौ भवतः'
 परिमितं स्तुवन्त्यपरिमित मनु शंसति' परिमितं
 वै भूत मपरिमितं भव्य मपरिमितस्यावरुद्ध्या
 इत्यति शंसति' स्तोत्र मति वै प्रजात्मान मति
 पशव स्तद्यत् स्तोत्र मति शंसति' यदेवास्यात्वात्मानं
 तदेवास्त्यैतेनावरुद्धे ऽवरुद्धे ॥ ६ ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

इन्द्रस्य इन्द्रो व प्राधान्य मभिहितम् ; अथ यज्ञं विधा-
 तव्यम् । षोडशपर्यन्तं पूर्ववदनुष्ठाय षोडशिनं त्र्यर्धं रात्रिपर्यायाः

शंसनीयाः । त्रयस्त्रयः पर्यायाः । तत्रैकपर्यायवतुः शस्त्रोपेतः । होतु-
रेकं शस्त्रम्, होचकाणां च त्रयाणां मेकैक मिति चतुष्टयम् ।

अत्र प्रथमपर्याये होतुः शस्त्रं विधत्ते—“पान्तमावो अन्धस
इत्यन्धस्त्वानुष्टुभा रात्रीं प्रतिपद्यते”—इति । ‘अन्धः’-शब्दो यस्या
सृज्यस्ति, सेय मन्धस्वती सा चाचानुष्टुप्छन्दस्का ; तथा ‘रात्रीं’
रात्रिशस्त्रं ‘प्रतिपद्यते’ प्रारभेत ॥ तस्या सृचि छन्दः प्रशंसति—
“आनुष्टुभौ वै रात्रिरेतद्वात्रिरूपम्”—इति । गायत्री त्रिष्टुप्-
जगत्वनुष्टुभां मध्ये गायत्र्यादीनां त्रयाणां सवनप्रयत्नताया
महनि प्रयुक्तत्वादनुष्टुभः प्रयोगाय रात्रिरेव कालः परिशिष्यते ।
तस्मादाचरेरनुष्टुप्सम्बन्धत्वादिय मनुष्टुप् रात्रेः स्वरूपम् ॥

अथ त्रिषु पर्यायेषु शस्त्रयाज्यां विधत्ते—“अन्धस्त्वः पीत-
वत्यो महत्वस्तिष्टुभो याज्या भवन्त्यभिरूपा ; यद्यज्ञे ऽभिरूपं तत्त-
मृद्धम्”—इति । ‘अन्धः’-शब्दो यासृज्यस्ति, ताः ‘अन्धःस्त्वः’ ;
तादृश्वस्तस्रः ऋचः प्रथमपर्याये होचानीनां चतुर्णां शस्त्र-
माज्याः कर्त्तव्याः । तासु त्रिष्टुप्छन्दस्का एव । तत्र “अध्वर्यवो
भरतेन्द्राय सोमम्” इत्येषा (सं० २.१४.१.) होतुः शस्त्रयाज्या ।
सा चान्धस्वती त्रिष्टुप्छन्दस्का च । तस्या द्वितीयपादे “सिञ्चता
मद्य मन्धः”—इति अन्धः-शब्दः श्रूयते । एव मितरेषां त्रयाणां
शस्त्रयाज्या उदाहरणीयाः । पिबतिधातुर्यासृज्यस्ति, ताः ‘पीत-
वत्यः’ ; तादृश्वो मध्यमपर्याये याज्याः कर्त्तव्याः । “अपायस्सा-
न्धो मदाय”—इति (सं० २.१८.१.) होतुः शस्त्रयाज्या । तत्र
‘अपायि’-इति पिबति-धातुः श्रूयते । मदिधातुर्यासृज्यस्ति, ताः
‘मदव्यः’ ; तादृश्वस्तृतीयपर्याये याज्याः कर्त्तव्याः । “तिष्ठा हरौ”—
इत्येषा (सं० ३.१५.१.) होतुः शस्त्रयाज्या । तस्मात्तद्वसाने

“रिमा ते मदाय”-इति मदिषातुः श्रूयते । एवं सर्वं मुदा-
हार्यम् । रात्रावन्नभोजनादन्यस्तृतीया मानुकप्यम्, चौरपानात्
पीवतीनाम् ; ततः खर्चं हर्षात् महतीनाम् । एव मानुकप्ये सति
तत्तत्त्वर्गं सस्यं भवति ॥

प्रथमपर्याये प्रयोगविशेषं विधत्ते— “प्रथमेन पर्याये च सुवते,
प्रथमान्वेव पदानि पुनराददते, यदेवैषा मग्ना गाव आसंस्तदेवैषां
तेनाददते”-इति । यदा सामगाः प्रथमेन पर्याये च सुवते,
तदानो स्तोत्रियाणां प्रथमपादान् हिरभ्यस्तन्ति * । एवं मग्ने-
ऽपि “पुनरुतं पुनरुतम्”-इत्यादिकाः प्रथमपादा हिरभ्यसनीयाः ;
“यथा वाव स्तोत्र मेवं मग्ने”-इत्युक्तत्वात् । एवं सति ‘एषाम्’
असुराणां मग्ना गाव आसन्निति यदस्ति, तत्सर्वं असुराणां
धनम् ; ‘तेन’ प्रथमपादाभ्यासेन स्वीकुर्वन्ति ॥

द्वितीयपर्याये विशेषं विधत्ते— “मध्यमेन पर्याये च सुवते,
मध्यमान्वेव पदानि पुनराददते ; यदेवैषा मनो रथा आसंस्तदेवैषां
तेनाददते”-इति । “अयन्त इन्द्र सोमः”-इत्यस्मा सृचि (सं०
८, १७, ११,) “नि पूतो अधि वर्हिषि, नि पूतो अधि वर्हिषि”-
इत्येवं मध्यमः पादो हिरभ्यसनीयः । ‘एषाम्’ असुराणाम्
‘अनः’ अकटं यदस्ति, ये च ‘रथाः’, तत्सर्वं ‘तेन’ अभ्यासेन
स्वीकृतं भवति ॥

तृतीयपर्याये विशेषं विधत्ते— “उत्तमेन पर्याये च सुवते,
उत्तमान्वेव पदानि पुनराददते ; यदेवैषा वासी हिरण्यं मग्नि-

* सामगाणां देवाणा इति पान्ना ना वी अन्वस इति च शास्त्रां स्वरूपां रात्रिपर्यायां
विहिताः (ता० भा० २, १, २,) । तत्रैव “तान् समन” पर्वार्थं प्राचुदन, यत् पर्वार्थं
प्राचुदन तत् पर्यायाणां पर्यायत्वम्”-इति पर्यायनिबन्धिका ।

रथ्यान् सासीत्तदेवैसां तेनाददत्ते”-इति । “इदं ज्ञान्वोजसा सुतम्”
-इत्यस्या मृचि (सं० २.५१.१०.) “पिबा त्वन्न गिर्वचः, पिबा
त्वस्य गिर्वचः”-इत्युक्तमस्य पादस्य द्विरुच्यार्थः । आमानं
शरीरं मधिकृत्य वर्त्तत इति ‘अध्यात्मम्’, अविद्यायां शरीरे उव-
स्थितं वाचः, ‘हिरण्यं’ मणिरित्येवमादिकम्, सर्वं सृष्टीत्वं भवति ॥
वेदनं प्रशंसति—“अ हिषतो वसु दत्ते निरेन मोक्षः सर्वेभ्यो
लोकैर्भ्यो मुदते य एवं वेद”-इति । ‘हिषतः’ शरीर-संस्कारात्
तदीयं धनं मादत्ते, ‘एनं’ अन्नं सर्वेभ्यो लोकैर्भ्यो ‘निर्मुदते’ निरा-
करोति ॥

अतः कश्चिप्यत्र सुखापयति—“पवमानवदहिरित्वाहुर्न रात्रिः
पवमानवती; कथं सुमि पवमानवती भवतः, केन ते समावद्वाजी
भवत इति”-इति । बहिष्पवमानः, माध्यन्दिनः पवमानः, आर्तमः
पवमानश्चेत्येव महनि पवमानस्तोत्रत्रयं विद्यते, न तु रात्रौ
तदस्ति; अत उभयोः पवमानत्वं कथं सिध्यति,— तदस्मिन् त
केनोपायेनाहञ्च रात्रिश्चेत्येते ‘समावद्वाजी भवतः’ समावद्वाजीभ्यो
भवतः ? इति प्रश्नवादिन आहुः ॥

तत्रोत्तरमाह—“यदेवेन्द्राय महने सुत मिदं वस्रेसुत सन्न
इदं ज्ञान्वोजसा सुत मिति लुक्कन्ति च शंसन्ति च, तेन रात्रि-
पवमानवती, तेनोभे पवमानवती भवतस्तेन ते समावद्वाजी
भवतः”-इति । यदेव “इन्द्राय मेदवे सुतम्”, “इदं ज्ञान्वो सुत
मन्वः”, “इदं ज्ञान्वोजसा सुतम्”-इति; ताम्भिरेताभिश्चिह्नैः

* ता० ब्रा०— बहिष्पवमानः (६.७-१०.) ०. १, २; माध्यन्दिनपवमानः १-२;
आर्तमपवमानः ५.४.५।

† सं० ८, ८९, १८; १०, २, १०३, १, ५१, १०।

पुनरावृत्तौ शेषानि, होतारः संवन्ति । अहनि यथा चिन्त्यपि
पञ्चमासस्तोत्राणां भवत् । पञ्चमासस्तोत्रोऽस्तुवतः, एत मन्त्रापि तिष्ठतुः
तद्वत् सुवदस्तोत्रोऽस्तुवतः ; अतः पञ्चमासस्तोत्राणि पञ्चमास-
वती, तेन मन्त्रादेव स्तुतव्यः पञ्चमासस्तु सत्ये सति सुख-
भागत्वं सिध्यति ।

तुनइति स्तोत्रोत्तरं सुखापेयम्— “पञ्चदशस्तोत्रं महारिष्याहर्णं
राशिः पञ्चदशस्तोत्राः ; तद्य शुभे पञ्चदशस्तोत्रे भवतः, केन ते
समावह्यजो भवत इति”—इति । अग्निष्टोमस्तोत्राणि षडदश,
उक्तास्तोत्राणि मीचि ; यतीत्येवमि प्रयुज्यन्ते ; तस्माद्दश-
पञ्चदशस्तोत्रोपैवैव ; राक्षी तु न तानि विद्यन्ते, कथं पञ्चदश-
स्तोत्रसाम्येन तयोर्भावाभ्याम् सिध्यति ? इति प्रश्नः ॥

तत्रोत्तरं साह— “पञ्चदशस्तोत्राणां पित्र्यवराणि तिष्ठभिर्देव-
ताभिः सन्धिना रायन्तरेण सुवते ; तेन राशिः पञ्चदशस्तोत्राः,
तेनोभिः पञ्चदशस्तोत्रे भवतस्तोन ते समावह्यजो भवतः”—इति ।
षडदशस्तु चमसंगमपर्यावेण षडदश स्तोत्राणि त्रियन्ते, तानि
पित्र्यवराणि रात्रावनुष्ठेयानि इन्द्रसाम् ‘अपिशर्वर’-सङ्ख्यापूर्वं
मुक्ताः (२५६ पृ०), तैत्तिरीयोभिर्निष्पाद्यत्वात् स्तोत्रमप्यपि तन्ना-
मकानि ; एवन्तरसाक्षा निष्पाद्यं तत्तन्निष्पाद्यं, तस्य तिष्ठो
देवतः संयुक्ते ताभिः स्तोत्रमभिष्टिष्ठभिर्देवताभिः स्तोत्र-
मपि तिष्ठो सिध्यति ; तेन कारणेन ताभिः पञ्चदशस्तोत्रा-
सम्यक्ता । तथा सति उभयोरहोरात्रयोः स्तोत्रसङ्ख्यासाम्यात्समान-
भावीकृतत्वं सिध्यति ॥

* “रथन्तरं प्रतिष्ठाकामाय सन्धिं कुर्यात्”—इति ता० ब्रा० ८.१.२८ ।

+ “वीथुक्थानि विदेव्यः सन्धिः”—इति ता० ब्रा० ८.१.२६ ।

शस्त्रबाहुष्यं प्रशंसति— “परिमितं सुवत्सपरिमितं मनु
शंसति ; परिमितं वै भूत मपरिमितं भव्य मपरिमितस्त्रात्रवत्सा-
इति”—इति । उक्तातारः परिमितं यथा भवति तथा सुवत्स,
त्रिवृत्, पञ्चदशः, सप्तदशः, एकविंश इत्येवं चतुर्भिरेव स्तोमैश्च
सर्वस्तोत्रनिष्पत्तेः* । होता तु अपरिमितं यथा भवति तथा अनु-
शंसति ; शंसनीया ऋच एतावत् एवेति सर्वत्रानुगतस्य सञ्ज्ञा-
नियमस्य कस्यचिदभावात् । पूर्वभाविनः स्तोत्रस्य परिमितत्वं
मुत्तरभाविनः शस्त्रस्यापरिमितत्वं च लौकिकन्यायानुसारि ; लोके
‘भूतं’ पूर्वं सम्पादितं धनम्, ‘परिमितम्’ इत्येवेति नियतिरस्ति ;
‘भव्यम्’ इतः परं सम्पादनीयं धनम्, ‘अपरिमितं’ तद्व्यापारः
निरवधिकत्वेनैतावदेव सम्पादयिष्यामि, न त्वधिक मिति नियते-
रभावात् । तस्मादुपरितनशंसनबाहुष्य मपरिमितधनप्राप्तौ भव-
तीत्यभिप्रेत्य होतुरपरिमितं मनुशंसनम् ॥

प्रकारान्तरेण शस्त्रबाहुष्यं प्रशंसति— “अति शंसति स्तोत्र
मति वै प्रजाज्ज्ञान मति पशवस्तस्यत् स्तोत्र मति शंसति यदेवास्त्रा-
त्याज्ज्ञानं तदेवास्त्रैतेनावरुन्धे”—इति† । स्तोत्रगता स्रक्सञ्ज्ञा
मतिलङ्घ्य होता शंसतीति यदस्ति तदुक्तं मेव ; लोके ज्ञाज्ज्ञान
मतिलङ्घ्य प्रजानां चावस्थितत्वात् । स्वयं मेक एव, पुत्रादयस्तु
बहवः, गवाश्चादिपशवश्च बहवः ; तस्मादात्मस्थानीयं स्तोत्रम्,
प्रजापशुस्थानीयशस्त्राधिक्येन ‘यदेव’ प्रजापश्चादि धनं, तस्य यज-

* ता० ब्रा० ६, २, २ ।

† अतिरात्रे चत्वारः शंसनीयाः, सोऽश्वस्य रात्रिपशवाश्चत्वारः, ततः सन्विस्तोत्रम्,
तत्राश्विनं शस्त्रम्, ततोऽनुयाजादि । तदिह चर्चं सन्विस्तोत्रानां विहितम्, मित्रं पशु-
ज्ज्ञाद् वक्ष्यति ।

मानस्य स्वात्मान मतिक्रम्याधिक मभीष्टम्, तत्सर्वम् 'यस्य' यज-
मानस्य होता सम्पादयति ॥ पदाम्ब्यासो ऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां प्रथमाध्याये
(षोडशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द्रं निवारयन् ।
पुमर्थाच्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकभागेप्रवर्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य पञ्चमपञ्चिकायाः प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ अथ द्वितीयाध्यायः ॥

(तथा)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ १ ॥

(१)

॥ ॐ ॥ प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितरं
 प्रायच्छत्सूया सावित्री तस्यै सर्वे देवा वरा आगच्छ-
 स्तस्या एतत्सहस्रं वहतु मन्वाकरोद् यदेतदाश्विन
 मित्याचक्षते ऽनाश्विनं हैव तद्यदर्वाक्सहस्रं तस्मा-
 त्सहस्रं वैव शंसेद् भूयो वा प्राश्या घृतं शंसेद्यथा ह
 वा इदं मनो वा रथो वाक्तो वर्त्तत एवं हैवाक्तो वर्तते
 शकुनिरिवोत्पतिष्यन्नाह्वयीत तस्मिन् देवा न सम-
 जानत ममेदं मस्तु ममेदं मस्त्विति ते सञ्चानाना
 अभ्रुवन्नाजि मस्यायामहै स यो न उज्जेष्यति तस्येदं
 भविष्यतीति ते ऽग्नेरेवाधि गृहपतेरादित्यं काष्ठा
 मकुर्वत तस्मादाग्नेयी प्रतिपद् भवत्याश्विनस्याग्नि-
 हीता गृहपतिः स राजेति तद्वैक आहुरग्निं मन्ये
 पितरं मग्निं मापि मित्येतया प्रतिपद्येत दिवि
 शुक्रं यजतं सूर्यस्येति प्रथमयैव ऋचा काष्ठा
 माप्नोतीति तत्तन्नादित्यं य एनं तत्र ब्रूयादग्निं मग्नि
 मिति वै प्रत्यपादयन्नि मापत्यतीति शश्वत्तथा

स्वातन्त्र्यादग्निर्हीना गृहपतिः स राजेत्येतयैव प्रति-
पद्येत गृहपतिवती प्रजातिमती शान्ता सर्वायुः
सर्वायुत्वाय सर्वायुरेति य एवं वेद ॥ १ (७) ॥

इह षोडशक्रि संख्याचतुर्थे सर्वशब्दो विज्ञियानुष्टुबाख्ये ।
पर्यायाणां स्वातन्त्र्यशब्दकाणां राज्ञी सन्धेः सङ्ख्या पाञ्चदशम् ॥
यथातिराज्यतात्वेन रात्रिपर्यायेभ्यः सङ्ख्या माश्विनं सङ्ख्या
साख्यायिकासुखेन विधत्ते—“प्रजापतिर्वै सोमस्य राज्ञी दुहितरं
प्रायश्चित्तं सावित्री” तस्यै सर्वे देवा वरा प्रजापतेः सङ्ख्या एक-
काहसं वहतु मन्वाकरोद्,— यदेतदाश्विन मित्याचक्षते ; अना-
श्विनं वै, तद्यदर्वाकाहसं ; तस्यास्तत्काहसं वै शंसिद् भूमीना—
इति । पुरा कदाचिन्नजापतिः कश्चिद् दुहितरं सोमाय राज्ञे
‘प्रायश्चित्तं’ विवाहार्थं दातुं मुदुरागतवान् । कोदृशीं दुहितरम् ?
‘सूर्याम्’ इत्येतन्नामधेययुक्तां ‘सावित्रीं’ सविता लब्धाम् । यक्षप्रेषा
शक्तिः पुत्री, तथापि स्नेहातिशयेन प्रजापतेर्दुहितृत्युचये । ‘तस्यै’
दुहिते तन्नामार्थं सर्वे देवा वरा भूत्या प्रजापतेः सङ्ख्या मागसन् ।
स च प्रजापतिः ‘तस्यै’ दुहितृलाभार्थम् ‘एतद्’ तत्कालम् सङ्ख्यां
सहस्रं ‘वहतु मन्वाकरोत्’ । वहनस्य विवाहस्य अलङ्कारार्थं
ज्ञातव्यार्थं च वरस्य पुरतो वहनीयो हस्तिमुखादिमहद्द्रव्य-
सङ्घो ‘वहतुः’ ; यदेतदकाहसं याजिका प्राश्विनसङ्ख्या मित्या-
चक्षति, तत्काहसं मेव वहतुरूपेण प्रत्यभिज्ञातवान् ; स देवानां
मध्ये यो वरः प्राश्विनसङ्ख्यामन्वातेन एव पठति, तस्यै दास्य-
मीति प्रतिज्ञातवानित्यर्थः । सहस्रादर्वाचीना ऋचो, यस्मिन्
शस्त्रे, तत् ‘अर्वाकाहसं’ तादृशं यदस्ति, तत् ‘अनाश्विन मेव’ ॥

यस्मादाश्विनसहस्रं प्रजापतिरङ्गीकृतवान्, तस्माद्योता सहस्रं मेव ग्रंसेत्, ततोऽप्यधिकं वा ग्रंसेत्, न तु न्यूनम् * ॥

ग्रंसनस्वेतिकर्त्तव्यतां विधत्ते—“प्राश्य घृतं ग्रंसेद्यथा ह वा इदं मनो वा रथो वाक्त्रो वर्त्तत एवं हेवाक्त्रो वर्त्तते”—इति । प्रथमतो घृतं प्राश्य पश्चाच्छंसेत् । यथा लोके किञ्चिदिदं निदर्शनं तद्वत् । किं निदर्शनं मिति,—तदुच्यते । ‘मनः’ स्वल्पशकटं वा प्रौढो ‘रथः’ वा यदा प्रवर्त्तते, तदानीं मस्य चक्रस्य भ्रमणस्थाने मषीमिश्रेण तैलेनास्त्रने कृते पश्चात् स्वल्पं शकटं रथो वा सहसा प्रवर्त्तते, एव मसौ होता ह्यतेनाक्तः शस्त्रे प्रवर्त्तते ॥

इति कर्त्तव्यतान्तरं विधत्ते—“शकुनिरित्यतिष्वन्नाह्वयीत”—इति । यथा लोके ‘शकुनिः’ कश्चित्पक्षी पद्भ्यां भूमिं दृक् स्रवष्टभ्य ‘उत्पतिष्वन्’ ऊर्ध्वमुखोत्पतनं कर्त्तुं मिच्छन् पश्यन्तरं मभिलष्य ध्वनिं करोति, एव मसौ होता तदाकारं घटनं कुर्वन्नाह्वयं पठेत् । तदेतदाश्वलायनाचार्यैः स्पष्टीकृतम्—“प्राश्य प्रतिप्रहृष्य पश्चात् स्वल्पं धिष्णस्वोपविशेत्, समस्तजहोदररन्निभ्यां आनुभ्यां चोपस्यं कृत्वा यथा शकुनिरित्यतिष्वन्पश्यन्नतस्व-वाश्विनं ग्रंसेत्”—इति (त्रि० ६.५.४.) ॥

आश्विनशस्त्रस्य प्रतिपद मास्त्रायिकामुखेन विधत्ते—“तस्मिन् देवा न समजानत,—ममैदं मसु ममैदं मस्त्विति ; ते सन्नानाना भ्रुवन्नाजि मस्त्रायामहे, स यो न उज्जेयति, तस्येदं भविष्यत्येति ; ते ऽग्नेरेवाधि गृहपतेरादित्यं काशा मकुर्वत, तस्मादानेयो

* “प्रातरनुवाकव्यायेन तस्यैव समावायस्य सहस्रावमनोदीतोः ग्रंसेत्”—इति आह० त्रि० ६.५.८. ॥

प्रतिपद् भवत्वाग्निनस्याग्निर्हीता गृहपतिः स राजेति”—इति ।
 ‘तस्मिन्’ आग्निनशस्त्रे देवाः परस्परं ‘न समजानत’ सञ्ज्ञानं
 प्रतिपत्तिं नाकुर्वन् । कीदृशी तदीया प्रतिपत्तिः ? इति,
 सोचते— ‘ममैवेद माग्निन मस्त्विति’ सर्वेषा मभिप्रायः । सर्व-
 विषयत्वं द्योतयितुं मित्रं वीक्षा । ‘ते’ विप्रतिपन्ना देवाः ‘सञ्ज्ञा-
 नानाः’ सञ्प्रतिपत्तिं कर्तुं मुदुयताः परस्परं मिदं मनुवन्—
 ‘अस्य’ आग्निनशस्त्रस्य साभाय वयं सर्वे काचिदाजिम् ‘आयामहे’
 समयबन्धपुरःसरा धावनरूपा गतिः ‘आजिः’, तां प्राप्नुवामः ।
 तस्मिन्नाजिधावने ‘नः’ अस्माकं मध्ये च यः प्रबलः, यः कोऽपि
 प्रथमं मुत्कर्षेण जेष्यति, तस्य ‘इदम्’ आग्निनं भविष्यतीति
 समयबन्धः । ‘ते’ कृतसमया देवाः ‘गृहपतेरग्नेरेवाधि’ गार्हपत्य-
 स्योपरि द्युलोकवर्तिन मादित्यं ‘काठां’ धावनसमाप्तिं मनु-
 कुर्वन्ते,—गार्हपत्य मारभ्यादित्यपर्यन्तं धावेदिति तदीया मर्यादा ।
 यस्मादग्निः आग्निनप्राप्तिहेतोर्धावनस्योपक्रमस्त्वनं, तस्मादाग्नेयौ
 काचिद्वाग्निनस्य ‘प्रतिपद् भवति’ प्रारम्भरूपा कर्त्तव्या ।
 “अग्निर्हीता”—इति (सं० ६.१५.१३.) तस्याः प्रतीकम् ॥

अत्र कश्चित् पूर्वपक्षं मुक्तावयति— “तदैक आहुरग्निं मन्वे
 पितरं मग्निं मापि मित्वेतया (सं० १०.७.३.) प्रतिपद्येत”—इति ।
 प्रारभेत्यर्थः ॥

तद्योपपत्तिं पूर्वपक्षमभिप्रेतां दर्शयति— “दिवि शुक्रं यजतं
 सूर्यस्वेति प्रथमयैव ऋचा काठा माप्नोति”—इति । तस्याश्चतुर्थ-
 पादे ‘सूर्यस्य यजतं’ यस्मादग्निविशेषणं पठ्यते, तथा सति प्रथमै-
 वर्चा सूर्यरूपा काठा धावनान्गिरूपाप्ता भवतीति तेषां मभि-
 प्रायः ॥

त मिमं पक्षं दूषयति — “तत्तन्नादृत्वं, य एनं तत्र ब्रूया-
दग्नि मग्नि मिति वै प्रत्यपाद्यग्नि मापत्यतीति, शश्वत्तथा स्यात्”
—इति । तस्मिन् शस्त्रोपक्रमे ‘तत्’ मतम्, “अग्निं मन्ये पितरम्”
—इत्यादिकं नादरणीयम् । अनादरश्चे हेतुरुच्यते—‘तत्र अग्निं
मन्ये’—इत्येतया उपक्रमपक्षे, यः कोऽपि विरोधी समागत्य ‘एनं
होतारं’ ब्रूयात् शपेत् । कथं शाप इति, तदुच्यते—अनेन
होत्रा ‘अग्नि मग्नि मिति’ एव ‘प्रत्यपादि’ प्रारब्धम्, तस्या सृचि
“अग्निमपितरमग्निभ्रातरम्”—इत्येव मसकृदग्निस्वरूपम् ; पित्रा-
द्यभिधानादग्नि मसौ होता प्राप्नोतीति दग्धो भविष्यतीति यदि
शपेत्, तदानीं ‘शश्वत्’ अवश्यं तथा स्यात् ॥

परमतं दूषयित्वा स्वमतं निगमयति—“तस्मादग्निर्हीता
गृहपतिः स राजेत्येतयैव प्रतिप्रदेयत, गृहपतिवतौ प्रजातिमतौ
शान्ता ; सर्वायुः सर्वायुत्वाय”—इति । अस्या सृचि गृहपतिशब्दः
स्पष्टं दृश्यते (सं० ६.१५.१२.) ; तस्मादियं ‘गृहपतिवतौ’ ; तथा
द्वितीयपादे “विष्वा वेद जनिमा”—इति सर्वप्राणिवननाभिज्ञान-
कथनादियं ‘प्रजातिमतौ’ ; बहुकत्वोऽग्निशब्दस्याभावादियं
‘शान्ता’ ; तस्मादेतया प्रतिपद्यमानो होता सर्वायुर्भवति, तच्च
यजमानस्य सर्वायुत्वाय सम्पद्यते ॥ वेदनं प्रशंसति—“सर्व माहु-
रेति य एवं वेद”—इति ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तदशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (७) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

तासां वै देवतानां माजिं धावन्तीनां मभिसृ-
ष्टानां मग्निर्मुखं प्रथमः प्रत्यपद्यत त मश्विनावन्वा-
गच्छतां त मब्रूता मपोदिद्यावां वा इदं जेष्याव
इति स तथेत्यब्रवीत्तस्य वै ममेहाप्यस्त्विति तथेति
तस्मा अप्यचाकुरुतां तस्मादान्ये माश्विने शस्यते
ता उपस मन्वागच्छतां ता मब्रूता मपोदिद्यावां वा
इदं जेष्याव इति सा तथेत्यब्रवीत्तस्यै वै ममेहाप्य-
स्त्विति तथेति तस्या अप्यचाकुरुतां तस्मादुपस्य
माश्विने शस्यते ताविन्द्र मन्वागच्छतां त मब्रूता
मावां वा इदं मघवन्जेष्याव इति न ह तं दधृष-
तुरपोदिहीति वक्तुं स तथेत्यब्रवीत्तस्य वै ममेहाप्य-
स्त्विति तथेति तस्मा अप्यचाकुरुतां तस्मादैन्द्र
माश्विने शस्यते तदश्विना उदजयता मश्विना
वाश्रुवातां यदश्विना उदजयता मश्विनावाश्रुवातां
तस्मादेतदाश्विन मित्याचक्षते ऽश्नुते यद्यत्काम-
यते य एवं वेद तदाहुर्यच्छस्यत आग्नेयं शस्यत
उपस्यं शस्यत ऐन्द्र मथ कस्मादेतदाश्विन मित्या-
चक्षत इत्यश्विनौ हि तदुदजयता मश्विनावाश्रु-
वातां यदश्विना उदजयता मश्विनावाश्रुवातां

तस्मादेतदाग्निं मित्वाचक्षते ऽनुते यद्यत्कामयते
य एवं वेद ॥ २ (८) ॥

अथान्येयं काण्डं विधत्ते—“तासां वै देवतानां माजिं धाव-
न्तीनां मभिसृष्टानां मग्निर्मुखं प्रथमः प्रत्यपद्यत, त मग्निनावन्वा-
गच्छतां, त मब्रूता मपोदिद्वावां वा इदं जेष्याव इति ; स तथेत्व-
ब्रवीत्तस्य वै मनेहाप्यस्त्विति ; तथेति ; तस्मा अप्यत्राकुहतां ;
तस्मादान्येय माग्निने शस्यते”—इति । देवताः सर्वा गार्हपत्याग्नि-
समीपात् निर्गत्य सूर्यपथ्यन्ता माजिं मुद्दिश्य धावन्त्यो ‘अभिसृष्टाः’
अभितः प्रवृत्ताः,—एकदेवता एकस्यां दिशि धावति, अन्यापरस्यां
दिशीत्येवं सर्वतो धावन्ति । ‘तासां’ देवतानां मध्ये अग्निः मुखं यथा
भवति तथा, मुखो भविष्यामीति अभिप्रायेण प्रथमतः ‘प्रत्यपद्यत’
पुरोगामी धावनं कृतवान् । ‘तम्’ अग्निम् ‘अनु’ पश्चादग्निना-
वगच्छताम्, समीपं गत्वा ‘तम्’ अग्निं मब्रूताम्,—हे अग्ने ! त्वं
शान्तो भविष्यसि, तस्माद् ‘अपोदिहि’ उत्कर्षेणापेहि, दूरेऽपसर ।
‘आवाम्’ उभावेव ‘इदम्’ आग्निं मुद्दिश्य जेष्याव इति । ‘सः’
अग्निरङ्गीकृत्य ‘तस्य’ अपगच्छतो ममापि ‘इह’ शस्ते भागो-
ऽस्त्विति अङ्गीकृतवान् । अग्निनावङ्गीकृत्य ‘तस्मै’ अग्नये विभानं
दत्तवन्तो । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ ‘आनेयं’ बहूनां सूचां समूहकूपं
काण्डम् ‘अग्निने’ शस्ते होत्रा शस्यते । अंसनीयं तच्च काण्डं
सर्वं सूत्रे द्रष्टव्यम् * ।

* “आग्निं वसेत् । अघिर्होता गृहपतिः स राजेति प्रतिपदेष्वपातिनी पथः । एत-
यादिषु गायत्र्यं नृपसमनुयात् । प्रातरनुवाकन्वायेन”—इत्यादि आशु० त्री० १. ५. ५-८ ।
“प्रातरनुवाकं मनुब्रूयान्नेच”—इत्यादिः, “इत्याग्नेयः क्रतुः”—इत्यादि ४. १३. ६-८
द्रष्टव्यः । “नीचि वटिब्रूयान्वाग्निम्”—इति ५. ६. १० ।

अथोक्तं काण्डं विधत्ते—“ता उपस मन्वागच्छतां, त मब्रूता मपोदिह्यतां वा इदं जेष्याव इति ; सा तद्येत्यब्रवीत्तस्यै वै ममेहाप्यस्त्विति ; तथेति ; तस्मा अप्यत्राकुस्तां ; तस्मादुपस माश्विने शस्यते”-इति । ‘तौ’ अश्विनौ ‘उपसम्’ एतन्नामयुक्तां देवताम् । अन्यत् पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

ऐन्द्रं काण्डं विधत्ते—“ताविन्द्र मन्वागच्छतां, त मब्रूता मावां वा इदं मघवस्तेष्याव इति ; न ह तं दधृषतुरपोदिहीति वक्तुं ; स तद्येत्यब्रवीत्तस्य वै ममेहाप्यस्त्विति ; तथेति ; तस्मा अप्यत्राकुस्तां ; तस्मादैन्द्र माश्विने शस्यते”-इति । हे मघवन् ! आवां जेष्याव इत्येव अब्रूताम् ; इन्द्रस्य स्वामित्वात् ‘तम्’ इन्द्रम् उद्दिश्य ‘मपोदिहीति वक्तुं न दधृषतुः’ भाष्यं नाकुस्ताम् । अन्यत् पूर्ववत् ॥

अथाश्विनं काण्डं विधत्ते—“तदश्विना उदजयता मश्विना-वाश्रुवातां ; यदश्विना उदजयता मश्विनावाश्रुवातां, तस्मादेतदाश्विन मित्वाचक्षते”-इति । ‘तत्’ तस्या माजौ सहसा सूर्यपर्यन्तं गत्वा तावश्विनौ उत्कर्षेणाजयताम् । ततस्मादेव शस्त्रम् ‘अश्रुवातां’ व्याप्तवन्तौ । ‘यद्’ यस्मादश्विनौ जयपूर्वकं शस्त्रं व्याप्तवन्तौ, तस्मात् ‘एतत्’ शस्त्र माश्विन मिति याज्ञिका आचक्षते, आश्विनं काण्डं शंसेदित्यभिप्रायः ।

वेदं प्रशंसति—“अश्रुते यद् यत्नामयते य एवं वेद”-इति ॥

प्रश्नोत्तराभ्यां शस्त्रस्याश्विनत्वमुपपादयति—तदाहुर्यच्छस्यत आमेयं शस्यत सपसं शस्यत ऐन्द्र मघ कस्मादेतदाश्विन मित्वाचक्षत इत्यश्विनौ हि तदुदजयता मश्विनावाश्रुवातां ; यदश्विना

उदजयता मग्निनावाग्नुवातां, तस्मादेतदाग्निं मित्वाचक्षते”-
इति । आग्निं काण्डवत् आग्नेयोषस्यैन्द्रकाण्डानां मपि शस्वमान-
त्वाच्छस्वस्याग्नेयत्वादिनामपरित्यागेनाग्निं त्वनाग्निं कः पक्षपातः ?
इति प्रश्नः । अग्निरूपा इन्द्रश्चेति परतोऽपसृष्टाः, न तु सूर्य-
पर्यन्तं मधावन्, अग्निनौ तु धावन्तौ जयपूर्वकं शस्त्रं प्राप्तवन्ता-
विति तदीयत्वप्रसिद्धिः शस्त्रस्य युक्ता ॥

वेदनं प्रशंसति—“अग्रनुते यद् यत्कामयते य एवं वेद”-इति ।
पूर्वं माग्निं सस्वन्धमाचवेदनम्, इह त्वन्त्यादिसस्वन्धराहित्यवेदनं
चेति विशेषः ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तदशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (८) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

अश्रुतरीरथेनाग्निराजि मधावत्तासां प्राज-
मानो योनिं मकूलयत्तस्मात्ता न विजायन्ते गोभि-
ररुणैरुग्रा आजि मधावत्तस्मादुषस्यागताया मरुण
मिवैव प्रभातुषसो रूपं मश्रुथेनेन्द्र आजि मधावत्त-
स्मात्स उच्चैर्घोष उपब्दिमान् क्षत्रस्य रूपं मैन्द्रो हि
स गर्दभरथेनाग्निना उदजयता मग्निनावाग्नुवातां

यदग्निना उदजयता मग्निनावाग्नुवातां तस्मात्स
 स्रतजत्रो दुग्धदोहः सर्वेषा मेतर्हि वाहनाना मना-
 शिष्ठो रेतसस्त्वस्य वोर्यं नाहरतां तस्मात्स द्विरेता
 वाजो तदाहुः सप्त सौर्याणि छन्दांसि शंसेद्यथेवा-
 ग्नेयं यथोषस्यं यथाश्विनं सप्त वै देवल्लोकाः सर्वेषु
 देवल्लोकेषु राध्नोतीति तत्तन्नादृत्य चीर्येव शंसेत्तयो
 वा इमे चिद्वतो लोका एषा मेव लोकाना मभि-
 जित्यै तदाहुरुदु त्वं जातवेदस मिति सौर्याणि
 प्रतिपद्येतेति तत्तन्नादृत्य यथैव गत्वा काष्ठा मप-
 राधुयात्तादृक्तत् सूर्यो नो दिवस्पात्वित्येतेनैव प्रति-
 पद्येत यथैव गत्वा काष्ठा मभिपद्येत तादृक्तदुदु त्वं
 जातवेदस मिति द्वितीयं शंसति चिचं देवाना
 मुदगादनौक मिति चैष्टुभं मसौ वाव चिचं देवाना
 मुदेति तस्मादेतच्छंसति नमो मित्रस्य वरुणस्य
 चक्षस इति जागतं तद्वाशीःपदं माशिष मेवैते-
 नाशास्त आत्मने च यजमानाय च ॥ ३ (६) ॥

अथाग्निशस्त्रप्रशंसार्थं देवाना माजिधावनकथा पूर्व सुप-
 न्यस्ता, त मेव कथाशेष माग्निशस्त्रप्रशंसार्थं मेव पुनरप्यनुवर्त्त-
 यति—“अश्वतरौरथेनाग्निराजि मधावत् ; तासां प्राजमानो
 योनि मकूलयत् ; तस्मात्ता न विजायन्ते”—इति । अश्वगर्दभसाह-
 येंच जाताः स्त्रीष्वक्तयोऽश्वतर्ह्यः । तदश्वेन रथेनाय मग्निराजि

मुहिष्य धावनं कृतवान् । तदानीं 'प्राजमानः' प्रकर्षेणाश्वतरीः
प्रेरयन् । "अज पशुप्रेरणे"—इतिधातुजन्योऽयं शब्दः । तत्प्रेरकत्वात्
तासां पूर्वपुच्छभाग मुपसृश्य योनिम् 'अकूलयद्' दग्धवान् ।
'तस्माद्' दग्धयोनित्वात् 'ताः' अश्वतर्थ्यो 'न विजायन्ते' विजनन
मपत्योत्पादनं न कुर्वन्ति ॥

अग्नेराजिधावनं मुक्तोषसो धावनं दर्शयति — "गोभिरक्षै-
रुषा आजि मधावत् ; तस्मादुषस्यागताया मरुष मिवैव प्रभात्यु-
षसो रूपम्"—इति । 'अरुषैर्गोभिः' ईशद्रक्तवर्णैर्बलीवर्दैर्युक्तेन रथेन
यस्मादुषसो धावनम्, तस्मात्तोकेऽपि रात्रेरवसाने, समागताया
मुषसि, तस्या उषसो रूपं प्राच्यां दिशि 'अरुष मिवैव' रक्तवर्ण
मेव भूत्वा 'प्रभाति' प्रभायुक्तं भवति ॥

इन्द्रस्याजिधावनं दर्शयति — "अश्वरथेनेन्द्र आजि मधावत् ;
तस्मात्त उच्चैर्घोष उपद्दिमान् क्षत्रस्य रूपं मैन्द्रो हि सः"—इति ।
यस्मादश्वयुक्तेन रथेनेन्द्रो ऽधावत्, तस्मात्तोकेऽपि सोऽश्वयुक्तो रथः
'उच्चैर्घोषः' बहुलध्वनिर्दृश्यते, तथा क्षत्रस्य रूपम् 'उपद्दिमान्'
शब्दोपेतं दृश्यते । यदा क्षत्रियो निर्गच्छति, तदीया याष्टिका अन्धे
सेवकाः अश्वपुरतः शब्दं कुर्वन्त एव गच्छन्ति । स च शब्दः 'ऐन्द्रो
हि' असुरयुद्धेषु तस्मैत्यर्थं मिन्द्रेण कृतत्वादेन्द्रत्वम् ॥

अश्विनोर्धावनं दर्शयति — "गर्दभरथेनाश्विना उदजयता
मश्विना वाश्वनुवातां ; यदश्विना उदजयता मश्विना वाश्वनुवातां,
तस्मात् स सुतजवो दुग्धदोहः सर्वेषा मेतर्हि वाहनाना मनाशिष्ठौ
रेतसस्त्वस्य वीर्यं नाहरतां ; तस्मात्त द्विरेता वाजौ"—इति ।
अश्विनो गर्दभयुक्तेन रथेन शीघ्रं गत्वा जयपूर्वकं व्यासवन्तौ । 'यत्'
यस्मादुभौ रथं मारुह्यातिवेगीन गत्वा व्यासवन्तौ, तस्मात् 'सः'

गर्दभो आरातिशयेन तीव्रधावनेन च लोके 'सुतकवः' गतवेगः
'दुग्धदोहः' नतचौररसबाभवत् । तस्मादिदानीं अपि गजान्नादि-
वाहनानां सर्वेषां मध्ये गर्दभः 'अनाश्रितः' अत्यन्तवेगरहितो
दृश्यते । तदीयस्य रेतसस्तु 'वीर्यं' सामर्थ्यम् अस्मिन् 'नाहरता' न
विनाशितवन्तौ । तस्मादेतेन यानयोन्मं चोरेषु च राहिलेऽपि
'सः' गर्दभो 'हिरताः' गर्दभाभ्यन्तरजातिद्वयोत्पादको 'बाजी'
गमनवान् दृश्यते ॥

एवं मन्त्रप्रशंसार्थं मयश्चित्तं सुपाश्वानयेव मभिधाय सौर्याणां
मन्त्रसमूहानां शब्दां विधातुं पूर्वपक्षम् उद्भावयति—“तदाहुः
सप्त सौर्याणि ह्यन्दांसि शंखेऽवैवान्येयं शब्दोक्तम् यथाश्रितं ; सप्त
वै देवलोकाः, सर्वेषु देवलोकेषु राश्रीतीति”—इति । आनेद्यो-
पस्थाश्रितकाण्डानि यथा ब्रह्मेकं वायन्नादिभिः संस्पृष्टो मि-
र्युक्तानि *, एव मत्र सौर्येऽपि काण्डे सप्त ह्यन्दांसि शंसनी-
यानि । तथा सति भोगस्नानरूपाणां देवलोकाणां मयान्त-
भेदेन सप्तविधत्वात् तत्समृद्धिः सिध्यतीति पूर्वपक्षिणं आहुः ॥

तं पक्षं निराकृत्य ह्यन्त्ययपक्षं विधत्ते—“तत्समाहृत्य ; त्रींश्वेव
शंखेऽन्ये वा इमे त्रिभूतो लोका एषा मेव लोकानां मभिजित्वै”—
इति । पृथिव्यन्तरीक्षदुर्लोकान्तय एव 'त्रिभूतः' सत्वरजसमी-
शुषेक्षिविधाः ; अतस्तथावा मभिजयाय त्रींश्वेव ह्यन्दांसि शंसन् ॥

अथाणां ह्यन्दासां प्रारम्भं निवेतुं पूर्वपक्षं माह—“तदाहुस्तदु-
त्थं जातवेदस मिति सौर्याणि प्रतिपदेयतेति”—इति । यानि
'सौर्याणि' त्रीणि ह्यन्दांसि, तेषां प्रारम्भे “उदु त्वम्”—इति
(सं० १.५०.१.) शंसेदिति पूर्वपक्षः ॥

* भाष० श्री० ३. ११, १४, १५ अश्विना इत्यादि ।

त मेतं कृषयति — “तत्तत्तादृक्” ; यथैव गत्वा काष्ठा मपरा-
भुयात्तादृक्तात्”-इति । लोके कश्चिद्भाषापूर्वक मप्रमादेन धावनं
कृत्वा ‘काष्ठान्’ अवधिस्थानं प्राप्य ‘अपराभुयात्’ तत्रावसाने
खलनपतनादिरूप मपराधं कुर्यात्, तादृगेव तद्भवति । आनेय-
काण्डे मारभ्य सूर्यकाण्डपर्यन्तं मस्खलनोता समामौ सूर्य-
काण्डे खलति ; तस्माद् “उदु त्व” न शंसेत् ॥

इदानीं सिद्धान्त माह—“सूर्यो नो दिवस्मात्खित्वेतेनैव (सं०
१०.१५८.१-५.) प्रतिपद्येत ; यथैव गत्वा काष्ठा मभिपद्येत
तादृक्ताद्”-इति । यथा लोके कश्चिदवधिं प्राप्य स्खलनरहितः
स्वामीष्टं प्राप्नुयात्, तादृगेव तत् द्रष्टव्यम् । “सूर्यो नः”-इत्य-
स्मिन् मन्त्रे सूर्यवायुमनीनां लोकत्रयाद्रक्षणं * प्रार्थयतो रक्षित-
त्वादेवापराधं न प्राप्नोति ; पूर्वत्र एतत् नास्तीति विशेषः ॥

प्रथमं सूक्तं विधाय नवमं † सूक्तान्तरं विधत्ते— “उदु त्व”
जातवेदस मिति (सं० १.५०.१-८.) द्वितीयं शंसति”-इति ।
तदेतदुभयं गायत्रीच्छन्दस्कम् ॥

अथ त्रैष्टुभं सूक्तं विधत्ते— “चित्रं देवाना मुदगादनीक
मिति (सं० १.११५.१-६.) त्रैष्टुभ मसौ वाव चित्रं देवाना मुदेति,
तस्मादेतच्छंसति”-इति । अस्मिन् मन्त्रे देवानां सम्बन्धि किञ्चित्
‘चित्रं’ रूपम् ‘उदगात्’ उदयं प्राप्नोतीति श्रूयते, असौ वा आदित्य
एव देवानां सम्बन्धि चित्रं रूप मुदेति ; कालभेदेन वर्षभेद-
दर्शनात् । तस्मादेतत्सूक्तं प्रशस्तत्वादत्र शंसनीयम् ॥

* “सूर्यो नो दिवस्यासु वातो अकारिषात् । अग्निर्नः पार्थिवेभ्यः”-इति ।

† उदु त्व मिति सूक्तं तु त्रयोदशमं ; तत्रादौ नव गायत्रयः, ता एवैव शंसनीया
मन्त्रि ; “उदु त्व” जातवेदस मिति नव”-इति सूत्रकारोक्तः (आश्व० श्रौ० ६.५.१८.) ।

द्वतीयं ह्यन्तो विधत्ते — “नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इति
(सं० १०. ३७. १-१२.) जागर्त ; तद्वायोःपद माग्निष मेवैते-
नाशास्त आत्मने च यजमानाय च”-इति । ‘तद्’ तदस्य नमो
मित्रस्येत्यादिकम् ‘वायोःपदम्’ आग्निषः प्रतिपादकम् ; द्वितीय-
चतुर्थपादयोः “सपर्यत-शंसत”-इत्याशीरर्थस्य लोडन्तस्य पद-
द्वयस्य प्रयुक्तत्वात् । तच्छंसनेन होता स्वस्य यजमानस्य आग्निषं
प्रार्थयते * ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तदशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ ३ (८) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

तदाहुः सूर्यो नातिशस्यो बृहती नातिशस्या
यत्सूर्य मति शंसेद् ब्रह्मवर्चस मति पद्येत यद् बृहती
मति शंसेत्याणानति पद्येतेतौन्द्र क्रतुं न आ भरे-
त्तौन्द्रं प्रगाथं शंसति शिन्वा यो अग्निन् पुरुहूत या-
मनि जीवा ज्योतिरशीमहीत्वसौ वाव ज्योतिस्तेन
सूर्यं नाति शंसति यदु बाह्वतः प्रगाथस्तेन बृहती

* ‘सूर्यो नो’, ‘उदु त्व’, ‘विम’, ‘नमो मित्रस्य’ इति चत्वारि सूक्तानि सीयांषि ।
“उदिते सीयांषि प्रतिपद्यते”-इति भाव० श्री० ६.५.१० ।

नाति शंसत्यभि त्वा शूर नोनुम इति राथन्तरीं
 योनिं शंसति राथन्तरेण वै सन्धिनाश्विनाय स्तुवते
 तद्यद्राथन्तरीं योनिं शंसति राथन्तरस्यैव सयोनि-
 त्वायेशान मस्य जगतः स्वर्दृश मित्यसौ वाव स्वर्दृक्
 तेन सूर्यं नाति शंसति यदु बार्हतः प्रगाथस्तेन
 बृहतीं नाति शंसति बहवः सूरचक्षस इति मैत्रा-
 वरुणं प्रगाथं शंसत्यहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुण उभे वा
 एषो ऽहीराणे चारभते योऽतिरात्र मुपैति तद्य-
 न्नौचावरुणं प्रगाथं शंसत्यहीरात्रयोरेवैनं तत्प्रतिष्ठा-
 पयति सूरचक्षस इति तेन सूर्यं नाति शंसति
 यदु बार्हतः प्रगाथस्तेन बृहतीं नाति शंसति मही
 द्यौः पृथिवी च नस् ते हि द्यावापृथिवी विश्वशं
 भुवेति द्यावापृथिवीये शंसति द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे
 इत्य मेवेह प्रतिष्ठासावमुच तद्यद् द्यावापृथिवीये
 शंसति प्रतिष्ठयोरेवैनं तत्प्रतिष्ठापयति देवो देवी
 धर्मश्च सूर्यः शुचिरिति तेन सूर्यं नाति शंसति यदु
 गायत्री च जगती च ते द्वे बृहत्वी तेन बृहतीं
 नाति शंसति विश्वस्य देवी मृचयस्य जगन्नो न या
 रोषाति न यमदिति द्विपदां शंसति चितैध मुकथ
 मिति इत्य वा एतदाचक्षते यदेतदाश्विनं निरु-

तिर्हं च पाशिन्युपास्ते' यदैव होता परिधास्यत्यथ
पाशान् प्रति मोक्ष्यामीति' ततो वा एतां बृह-
स्पतिर्द्विपदा मपश्यन्न या रोषाति न यभदिति तथा
निर्हत्याः पाशिन्या अधराचः पाशानपास्यत्तद्वदेतां
द्विपदां होता शंसति' निर्हत्या एव तत्पाशिन्या
अधराचः पाशानपास्यति स्मस्येव होतोऽमुच्यते'
सर्वायुः सर्वायुस्वाय' सर्वं मायुरेति य एवं वेद'
मृचयस्य जन्मन इत्यसौ वाव मर्चयतीव' तेन सूर्यं
नाति शंसति' यद् द्विपदा पुरुषच्छन्दसं' सा सर्वाणि
छन्दांस्यभ्याप्ता तेन बृहतीं नाति शंसति ॥ ४ (१०) ॥

ऐन्द्रादिप्रगाथान् विधातुं प्रक्षीति— “तदाहुः सूर्यो नाति-
ब्रह्मो, बृहती नातिग्रस्त्रा ; यक्षूर्य मति शंसेद्, ब्रह्मवर्चस मति
पदेत ; यद् बृहती मति शसेष्वाचानति पदेत”—इति । ‘तत्’
तस्मिन्नाश्विनग्रस्त्रे केचिदभिधा एव माहुः । देवानां मध्ये योऽयं
सूर्योऽस्ति, सः ‘नातिग्रस्त्रः’ सूर्य मति लङ् शंसनं न कर्त्तव्यम्,
तथा छन्दसां मध्ये बृहती मतिलङ् शंसनं न कर्त्तव्यम् ; सूर्य-
स्त्रीपासंकेपु ब्रह्मवर्चप्रदत्वात्तदभिलङ्घने ब्रह्मवर्चसं नश्येत्, बृहत्याः
प्राचरूपत्वात्तदतिलङ्घने प्राचाश्विनाशयेदिति तेना मभिप्रायः ॥

इदानीं मेकं प्रगाथं विधत्ते— “इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्वैन्द्रं
प्रगाथं (सं० ७.१२.२६) शंसति”—इति । हे इन्द्र ! ‘नः’ अस्माकं
‘क्रतुम्’ अतिरात्राख्यम् ‘आ भर’ आनयेति प्रस्य पादस्वार्थः ॥

द्वितीय मन्त्रे पठति— “शिक्षा चो अस्मिन् पुरुषत यामनि,
जीवा ज्योतिरग्नीमहौति”—इति । ‘पुरुष’ बहुषु यागीषु आह्वय-
मान, हे इन्द्र ! ‘नः’ अस्मान् ‘अस्मिन्’ अतिरात्रयागरूपे ‘यामनि’
नियमविशेषे ‘शिक्ष’ उपदेशेन प्रवर्त्तय । ‘जीवाः’ त्वत्प्रसादेन
जीवन्तो वयं ‘ज्योतिः’ आदित्यमण्डलरूपम् ‘अग्नीमहि’ प्राप्नु-
याम । अत्र ज्योतिःशब्दस्मादित्यपरत्वात् प्रगाढसौन्दर्येऽपि सूर्य
मतिक्रम्य शंसनं न भविष्यतीत्येतद्दर्शयति— “असौ वाच ज्योति-
स्तेन सूर्यं नाति शंसति”—इति ॥

अत्र उत्तरस्या ऋचो विष्टारपङ्क्तिष्वेऽपि प्रथमनेन बृहती-
सम्पादनात् बृहती मतिस्तत्र शंसनं न भविष्यतीत्येतद्दर्शयति—
“यदु बार्हतः प्रगाढस्तेन बृहतीं नाति शंसति”—इति । अस्मिन्
प्रगाढे पूर्वस्या ऋचः षट्त्रिंशदक्षरत्वात्पादचतुष्टयोपेतत्वाच्च सा
स्वभावत एव बृहती ; पुनरपि तस्याश्चतुर्थपाद मष्टाक्षरं द्विरावर्त्तय
इतरस्या ऋचः प्रथमार्हेन विंशत्यक्षरेण सह प्रथम्य षट्त्रिंश-
दक्षरा द्वितीया बृहती सम्पादनीया ; तत्राप्यन्तिमं पाद मष्टाक्षरं
द्विरावर्त्तय इतरार्हेन विंशत्यक्षरेण सह प्रथम्य तृतीया बृहती
सम्पादनीया ; एवं सति बृहत्या अतिक्रामी न भवति ॥

प्रगाढान्तरं विधत्ते— “अभि त्वा शूर नोनुम इति (सं०
७.१२.२०.) राघन्तरीं योनिं शंसति ; राघन्तरेण वै सन्धिनास्त्रि-
नाय सुवते, तद्यद्वायन्तरीं योनिं शंसति रघन्तरस्त्वैव सयोनि-
त्वाय”—इति । रघन्तरास्त्र्यं साम “अभि त्वा शूर”—इत्यन्तो-
त्यजम् ; तस्माद्रघन्तरयोनित्वम् । उक्तातारो अतिरात्रे रघ-
न्तरसामसाध्येनान्तिमेन सन्धिना स्तोत्रेण आश्विनशस्त्रप्रदर्शनार्थं

नैव सुवर्ते *, अतो राक्षन्तरयोगिशंसने सति स्तोत्रगतस्य रक्ष-
न्तरक्षेय साक्षः ‘स्योनित्व’ समानयोनित्वं सम्पद्यते ॥

अत्र सूर्यातिक्रमाभावं दर्शयति— “ईशान मस्य जगतः
स्वर्दृश्य मित्रसौ वाव स्वर्दृष्टेन सूर्ये नाति शंसति”—इति ।
ईशान मित्रादिकः प्रथमायास्तृचः द्वितीयः पादः । ‘अस्य’ सर्वस्य
जगतः ‘ईशानं’ स्वामिनं ‘स्वर्दृश्य’ स्वर्गलोके दृश्यमानम्, ‘अभि
नोनुमः’—इतिवचनमादगतेनाश्रयः । अत्र स्वर्दृक्ष्यन्देनासावादित्य
एवोच्यते, तेन सूर्यातिक्रमो नास्ति ॥

पूर्ववद् बृहत्कृतिक्रमाभावं दर्शयति— “यदु बार्हतः प्रगाथ-
स्तेन बृहती नाति शंसति”—इति ॥

प्रगाथान्तरं विधत्ते— “बहवः सूरचक्षस इति (सं० ७.
६६.१०.) मैत्रावरुचं प्रगाथं शंसत्यहर्वे मित्रो रात्रिर्वरुच उभे वा
एषोऽहोरात्रे आरभते योऽतिरात्र सुपैति ; तस्यमैत्रावरुचं प्रगाथं
शंसत्यहोरात्रयोरेवैनं तपतिष्ठापयति”—इति । अङ्गो ‘मित्रः’
स्वामी, रात्रेच ‘वरुचः’ तस्मात्तयोस्तदूपत्वम् । ‘यः’ यजमानः
‘अतिरात्र’ क्रतुं मनुतिष्ठति, ‘एषः’ जुमानहोरात्रे ‘उभे’ अपि
उद्दिश्य क्रतुं प्रारभते ; उभयोः कालयोरनुध्येयविशेषसङ्गात् ।
अतो मैत्रावरुचप्रगाथशंसनेनाहोरात्रयोरेव कालयोः ‘एनं’ यज-
मानं प्रतिष्ठितं करोति † ॥

पूर्ववदनतिक्रमं दर्शयति— “सूरचक्षस इति तेन सूर्यं नाति
शंसति ; यदु बार्हतः प्रगाथस्तेन बृहती नाति शंसति”—इति । ‘सूर-
चक्षसः’—इति श्रूयमाणं सूरपदं सूर्यवाचि ; अतस्तस्य नातिक्रमः ॥

* ता० आ० ८.१.१०—१८. इत्यत्रापि ।

† ‘इन्द्र क्रतु’, ‘अभि ज्ञा’, ‘बहवः सूरचक्षसः’—इति चयः प्रगाथाः । आच० शी० ६.१.१८ ।

पुनरप्यग्रे हे ऋचो विधत्ते— “मही ऋः पृथिवी च नस्, ते हि व्यावापृथिवी विश्वमभुवेति व्यावापृथिवीये शंसति; व्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे; इय मेवेह प्रतिष्ठासावमुच; तद्यद् व्यावापृथिवीये शंसति, प्रतिष्ठयोरेवैनं तत्प्रतिष्ठापयति”—इति । “मही ऋः”—इत्येका (सं० १.२२.१३.), “ते हि”—इति (सं० १.१६०.१.) द्वितीया; उभे अप्यृचौ व्यावापृथिवी-देवताभिः । ते च व्यावापृथिव्यौ सर्वेषां प्राणिना माधारभूते ‘इह’ मनुष्यजन्मनि ‘इयम्’ पृथिवी प्राणिना मात्रयः; ‘अमुत्र’ जन्मान्तरे ‘असौ’ दुर्लोकमाश्रयः । तथा सति व्यावापृथिवीययोः ऋचोः शंसनेनोभयोरपि प्रतिष्ठारूपयोर्लोकयोः ‘एनं’ यजमानं प्रतिष्ठापयति ॥

अत्र सूर्यस्थानतिक्रमं दर्शयति— “देवो देवी भर्मन्वा सूर्यः सुचिरिति तेन सूर्ये नाति शंसति”—इति । उत्तरस्यां सूचि “देवो देवी”—इत्यस्मिन् पादे सूर्यस्य त्र्यम्बाचत्वात्तदतिक्रमो नास्ति ॥

हृहत्या अनतिक्रमं दर्शयति— “यद् गायत्री च जगती च ते हे हृहत्यौ; तेन हृहती नाति शंसति”—इति । प्रथमा गायत्री-च्छन्दस्का चतुर्विंशत्यक्षरा, द्वितीया जगतीच्छन्दस्काष्टाक्षरात्रिंशदक्षरा; मिलित्वा द्वासप्ततिरक्षराणि सम्पद्यन्ते; तेषां द्वेधा विभागे सति षट्त्रिंशदक्षरे हे हृहत्यौ भवतः । तेन हृहत्यौ अनतिक्रमः ॥

अध्याप्यन्त्या भिक्षां सूचं विधत्ते— “विश्वस्य देवी सुचयस्व जन्मनो न या सोषाति न अभदिनि क्षिपदां शंसति”—इति । इत्यस्य पादद्वयोपेता० अस्मिन् ब्राह्मणे एवोक्ता । सूचि धातुर्गोचर्यः ।

• आश्वलायनेनाप्यनूनाः—“विश्वस्य देवी सुचयस्व जन्मनो न या सोषाति न अभदिनि क्षिपदां शंसति”—इति ६.५.५८ ।

मर्चयति गच्छतीति गतिमान् प्राची * । 'विश्वस्य' सर्वस्य 'मृच-
यस्व' गतिमतः प्राचिनो यज्यन्, तस्य 'जघनः' 'देवी' स्वामिनी
काचिन्निर्गतिरूपा मृत्युदेवता विद्यते ; 'या' मृत्युदेवता अस्मात्
'न रोषाति' न क्रुध्यति, 'न यभत्' नैव मृज्जातीति द्विपदायां
ऋचोऽर्थः । ता मेतां द्विपदां शंसेत् ॥

एता मृचं प्रशंसति—“चितैध मुक्य मिति ह् अ वा एतदा-
चक्षते, यदेतदाश्विनं ; निर्वृतिर्ह् अ पाशिन्युपास्ये, यदैव होता
परिधास्वत्य पाशान् प्रति मोक्षामीति ; ततो वा एतां वृहस्पति-
द्विपदा मपश्यन् या रोषाति न यभदिति ; तथा निर्वृत्याः
पाशिन्या अधराचः पाशानपास्वत्यदेतां द्विपदां होता शंसति
निर्वृत्या एव तत्पाशिन्या अधराचः पाशानपास्वति स्वंस्व्यव
होतोऽमुष्यते सर्वायुः सर्वायुत्वाय”—इति । यदेतत् 'आश्विन' शस्त्र
मस्ति, तदेतच्चितैध मुक्य मिति रहस्याभिज्ञा प्राचक्षते । चिता
यथाः काष्ठसमूहा मनुष्यं दग्धुं यस्मिन् श्मशानस्थाने, तत् स्थानं
'चितैधम्' ; तद्वद्वग्निमिदम् 'उक्यं' शस्त्रम्, — यथा श्मशानं जीव-
नार्थिनो बिभ्यति, तद्वदाश्विनं शस्त्रं भयहेतुरित्यर्थः । तत् कथं
मिति, तदेवोच्यते— “निर्वृतिः' मृत्युदेवता, सा च 'पाशिनी'
पाशहस्ता सती 'उपास्ये' होतुः समीपे निवसति । केनाभिप्राये-
त्येति सोऽभिधीयते,— यदैवायं होता 'परिधास्वति' शस्त्रसमाप्तिं
करिष्यति, तदैव बन्धनार्थं पाशान् अस्मिन् होतरि 'प्रति

* “वचिर्हिंसाकर्मा ; 'यत् चुरेव मर्चयता सुपेयसा'—इत्यादिषु (अथ० सं० ८.२.१७ ;
आन० ४० १.१७.१६ ; पार० ४० २.१) तथा दृष्टत्वात्”—इति, “मर्चयात्—मर्चयति-
हिंसाकर्मा, हिंसात्”—इति च अगभाष्ये सायणः (८.१७.२, २२.७.) । 'मर्चं च
(शब्दार्थः)'—इति चु० पं० ११६ । 'मर्चं यदृणे' सोषः ; उणा० १.४३ । मर्चयतेर्मेकः
या० १.१.५८. वा० २ ।

मोक्षामि' प्रजेष्यामि 'इति' तस्या अभिप्रायः । 'ततो वै' तस्मा-
देव निर्गृह्यताः परिहरणीयत्वकारणात् तदपाकरणार्थं ब्रह्मसतिः
'एतां' द्विपदां तत्परिहारहेतुत्वेनापश्यत् । कासौ द्विपदेति
विवक्षायां तदीयो द्वितीयः पादो "न या"—इत्यादिकः प्रदर्शनार्थं
मुपादीयते । 'तया' द्विपदया पाशहस्ताया निर्गृह्यताः सकाशात्
'अधस्तचः' अधो लम्बमानान् पाशान् ब्रह्मसतिः 'अपास्तत्'
द्विपदायां पव्यमानायां तद्वस्तात्पाशाः पतिता इत्यर्थः । तद्वहो-
तापि द्विपदायाः शंसनेन पाशान् 'अपास्तति' निराकरोति ।
'स्मस्तत्वेव' चेमेवेवायं होता निर्गृह्यतिपाशात् मुच्यते । ततः सर्वाहु-
र्भवन्ति, यजमानस्यापि सर्वायुत्वाय शंसनं सम्पद्यते ॥ वेदेन
प्रशंसति— "सर्वं मायुरेति य एवं वेद"—इति ।

तत्र सूर्यस्थानतिक्रमं दर्शयति— "मृचयस्व जज्ञान इत्यसौ
वाव मर्चयतीव ; तेन सूर्यं नाति शंसति"—इति । द्विपदायां
नतिवाची 'मृचय'-शब्दोऽस्ति, 'असौ वाव' आदिस्त्वोऽपि मर्च-
यतीव सर्वदा गच्छत्येव ; 'तेन' सूर्याभिधानावाप्त्यतिक्रमः ॥

ब्रह्मत्या अग्नतिक्रमं दर्शयति— "यदु द्विपदा, पुरुषच्छन्दसं
सा सर्वाणि छन्दांस्यभ्यासा ; तेन ब्रह्मतीं नाति शंसति"—इति ।
'यदु' यस्मादेव कारणादियं द्विपदा, तस्मादेव पुरुषसाहचर्यात्
पुरुषसम्बन्धिच्छन्दो भवति । पुरुषस्य सर्वच्छन्दसां प्रयोक्तेति
पुरुषद्वारा 'सा' द्विपदा सर्वाणि छन्दांसि अभितो व्याप्नोति ; 'तेन'
ब्रह्मत्या अपि व्याप्तत्वात् नास्त्यतिक्रमः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तदशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१०) ॥

॥ अथ पञ्चमः स्कन्धः ॥

ब्राह्मणस्पत्यया परि दधाति ब्रह्म वै बृहस्पति
 ब्रह्मण्येवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयत्येवा पिचे विश्व-
 देवाय वृष्ण इत्येतया परि दध्यात्मजाकामः पशु-
 कामो बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्त इति प्रजया वै
 सुप्रजा वीरवान्वयं स्याम पतयो रयीणा मिति
 प्रजावान् पशुमान् रयिमान् वीरवान् भवति यच्चैवं
 विद्वानेतया परि दधाति बृहस्पते अति यदर्यो अर्हा-
 दित्येतया परि दध्यात्तेजस्कामो ब्रह्मवर्चसकामो
 ऽतीव वान्यान् ब्रह्मवर्चसं मर्हति द्युमदिति द्युमदिव
 वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति
 बहीदयच्छवसं ऋतप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसं
 तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्र मिति चित्र मिव वै
 ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मायशसी भवति यच्चैवं
 विद्वानेतया परि दधाति तस्मादेवं विद्वानेतयैव
 परि दध्याद् ब्राह्मणस्पत्या तेन सूर्यं नाति शंसति
 यदु चिष्टुभं त्रिः शंसति सा सर्वाणि कृन्दांस्यभ्याप्ता
 तेन बृहती नाति शंसति गायत्र्या च चिष्टुभा च
 वषट् कुर्याद् ब्रह्मा वै गायत्री वीर्यं चिष्टुव् ब्रह्मण्यैव
 तद्दीर्घं सन्दधाति ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मायशसी वीर्यवान्

भवति यच्चैवं विद्वान् गायत्र्या च त्रिष्टुभा च वषट्
 करोत्यश्विना वायुना युवं सुदक्षोभा पिबत मश्वि-
 नेति गायत्र्या च विराजा च वषट् कुर्याद्
 ब्रह्म वै गायत्र्यान्न विराड् ब्रह्मणैव तदन्नाद्यं सन्द-
 धाति ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयज्ञसी भवति ब्रह्माद्य मन्न
 मस्ति यच्चैवं विद्वान् गायत्र्या च विराजा च वषट्
 करोति तस्मादेवं विद्वान् गायत्र्या चैव विराजा
 च वषट् कुर्यात् प्र वा मन्धांसि मद्यान्यस्युर्भु-
 पिबत मश्विनेत्येताभ्याम् ॥ ५ (११) ॥

अथाश्विनस्य समाल्यर्थं मेका मृचं विधत्ते— “ब्राह्मणस्यत्या
 परि दधाति ; ब्रह्म वै ब्रह्मस्यतिर्ब्रह्मस्येवैनं तदन्ततः प्रतिष्ठापयति”
 —इति । “ब्रह्मस्यते अति यदर्थः”—इति (सं० २.२३.१५.), एषा
 ‘ब्राह्मणस्यत्या’ ; ब्रह्मस्यतेर्देवेषु ब्राह्मणजातिस्वरूपत्वात् । तेन
 परिधानेनैतच्छब्दं ‘ब्रह्मस्येव’ ब्राह्मणरूपे ब्रह्मस्यतावेव प्रतिष्ठितं
 भवति ॥

नित्यप्रयोगार्थं परिधानीयां विधाय काम्यप्रयोगं विधत्ते—
 “एवा पित्रे विश्वदेवाय हव्य इत्येतया (सं० ४.५०.६.) परि
 दध्यात् प्रजाकामः पशुकामः”—इति ।

तस्या ऋचस्तृतीयपाद मनूय व्याचष्टे— “ब्रह्मस्यते सुप्रजा
 वीरवन्त इति प्रजया वै सुप्रजा वीरवान्”—इति । पुत्रादिरूपया
 ‘प्रजया’ पिता ‘सुप्रजाः’ शोभनापत्यः ‘वीरवान्’ शूरभृत्ययुक्तश्च ।
 तेन तृतीयपादोक्तं “सुप्रजा वीरवन्तः”—‘इति’ एतदुपपन्नम् ॥

चतुर्थपाद मनुवदति— “वयं स्याम पतयो रयीणा मिति”—
इति । हे हृदयते ! त्वत्पसादाद् वयं ‘रयीणां’ धनानां पतयः
स्याम ॥ अस्वार्थस्य अष्टत्वाद् व्याख्यानं सुपेक्ष्य ज्ञानपूर्वकानुष्ठानं
प्रशंसति— “प्रजावान् पशुमान् रयिमान् वीरवान् भवति, यत्रैवं
विद्वानेतया परि दधाति”—इति ॥

फलान्तरार्थम् * अग्रा सृचं विधत्ते— “हृदयते अति यदर्थो
अर्हदित्येतया (सं० २.२३.१५.) परि दध्यात्तेजस्कामो ब्रह्मवर्च-
सकामो ऽतीव वाङ्मान् ब्रह्मवर्चसं मर्हति”—इति । अत्र पादे
योऽय मतिशब्दस्तत्पसादादनुष्ठातान्वयसुखान् ‘अतीव’ अतिशब्दे-
वाधिकं ब्रह्मवर्चसम् ‘अर्हति’ प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

द्वितीयपादे प्रथमपद मनुष्य व्याचष्टे— “सुमदिति दुमदिव
वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति, वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति”—इति । “दुम-
दिभाति ऋतुमज्जनेषु”—इति द्वितीयः पादः । ब्रह्मवर्चसविशेषणेन
दुःप्रतिमत्पर्यायो ‘दुमदिति’ शब्दः प्रयुज्यते । श्रुताध्ययनसम्पत्तिरूपं
‘ब्रह्मवर्चसं’ विद्वत्प्रभायां ‘दुमदिव वै’ प्रकाशयुक्तं मेव भूत्वा
‘विभाति’ सर्वेषां मेव भासते ‘इति’ तस्य पादस्य तात्पर्यम् । एत-
त्पादशंसनेन ब्रह्मवर्चसं ‘वीव वै’ विशेषेणैव भाति ॥

तृतीयपाद मनुष्य व्याचष्टे— “दीदयच्छवसं ऋतप्रजातेति,
दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसम्”—इति । अस्मिन् पादे ब्रह्मवर्चसविशे-
षणत्वेन दीप्यमानत्ववाचकं दीदयदिति पदं मस्ति; ब्रह्मवर्चसं
‘दीदायेव वै’ ब्राह्मणेषु दीप्यत एवेति तस्य पदस्यार्थः ॥

चतुर्थपाद मनुष्य व्याचष्टे— “तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्र
मिति, चित्रं मित्रं वै ब्रह्मवर्चसम्”—इति । अस्मिन् पादे यस्मिन्

* निष्प्रयोगार्थं । आच० त्री० ६.५.१८, द्रष्टव्यम् ।

मिति विशेषणम्, तद्युक्तं मेव ; ब्रह्मवर्चसस्य वेदेन आलोचनाकारेण च विभिन्नत्वात् ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति—“ब्रह्मवर्चसो ब्रह्मयगसो भवति, यत्रैवं विद्वानेतया परि दधाति”—इति । ‘ब्रह्मवर्चसो’ श्रुत-सम्पन्नः ‘ब्रह्मयगसो’ तन्निमित्तकीर्तियुक्तः ॥ उक्तं मयं निगम-यति—“तस्मादेवं विद्वानेतयैव परि दध्याद्”—इति ॥

सूर्यस्नानतिक्रमं दर्शयति—“ब्राह्मणस्य त्वा ; तेन सूर्यं नाति-शंसति”—इति । यस्मादियं शृक् ब्रह्मण्यतिदेवताका, सूर्यश्च सम्बोधासनादौ ब्राह्मणानां स्वामी, तस्मान्नातिक्रमः ॥

बृहत्या भनतिक्रमं दर्शयति—“यद्बृहत्तुभं त्रिः शंसति ; सा सर्वाणि छन्दांस्यभ्यासा ; तेन बृहतीं नाति शंसति”—इति । “त्रिः प्रथमां त्रिरुक्तमात्रम्”—इतिन्यायेन * परिधानीयायास्त्रिरावृत्ति-रस्ति ; इयं त्रिष्टुप् त्रिरावर्त्यमाना द्वाविंशदधिकशताक्षरा सम्प-द्यते ; तद्यदक्षरेषु सर्वेष्वन्वसा मन्त्रर्भावयितुं शक्यत्वादियं सर्वाणि छन्दांस्यभितो व्याप्नोति, अतो बृहत्या अपि तद्व्याप्तत्वात्तावन्ति-क्रमः ॥

यदुक्तं सूत्रकारेण “आश्विनेन प्रचेच सपुरोडाशेन चरन्ति”—इति (आश्व० त्रौ० ६.५.२३.), तन्नोभयार्थं हे याज्ये विधत्ते—“गायत्रीया च त्रिष्टुभा च वषट् कुर्वाद्”—इति । “उभा पित्रश्च मश्विना”—इति (सं० १.४.६.१५.) गायत्री, “अश्विना वासुना”—इति (सं० ३.५८.७.) त्रिष्टुप् ; ताभ्यां ‘वषट् कुर्वात्’ याज्यात्वेन तदुभयं पठेदित्यर्थः ॥

तदेतदुभयं प्रशंसति—“ब्रह्म वै गायत्री, वीर्यं त्रिष्टुप् ; ब्रह्मवैव

* १भा० २१३० ४पं०, २०३० १६ पं० इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ।

तदीर्यं सन्दधाति”—इति । गायत्र्या ब्राह्मणस्य च प्रजापति-
सुखजलसाम्पादेकत्वम् *, त्रिष्टुभो वीर्यहेतुत्वात् तद्रूपत्वम् † ;
तदुभयपाठे सति ब्राह्मणेन सह वीर्यं सम्पादयति ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति— “ब्रह्मवर्षसौ ब्रह्मयशसौ
वीर्यवान् भवति, यत्रैवं विद्वान् गायत्र्या च त्रिष्टुभा च वषट्
करोति”—इति ॥

तदुक्तयोर्गायत्रीत्रिष्टुभोः प्रतीकद्वयं दर्शयति— “अग्निना
वायुना युवं सुदक्षोभा पिबत मग्निनेति”—इति । अग्निनेत्या-
दिकं त्रिष्टुभः प्रतीकम्, उभा पिबत मित्यादिकं गायत्र्याः प्रती-
कम् । एते त्रिष्टुब्-गायत्री याज्ये इत्येकः पक्षः ॥

पञ्चमत्तरं विधत्ते— “गायत्र्या च विराजा च वषट् कुर्याद् ;
ब्रह्म वै गायत्र्या च विराज् ; ब्रह्मण्यैव तदन्वाद्यं सन्दधाति”—इति ।
गायत्र्या ब्रह्मत्वं पूर्वं सुक्तम्, विराजोऽन्नसाधनत्वादन्तत्त्वम् ; अत-
स्तदुभयपाठे सति ‘आद्यम्’ अन्नं ब्राह्मणजात्या संयोजयति ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति— “ब्रह्मवर्षसौ ब्रह्मयशसौ
भवति, ब्रह्माद्यं मन्नं मत्ति, यत्रैवं विद्वान् गायत्र्या च विराजा
च वषट् करोति”—इति । ब्राह्मणेनात्तुं योग्यं पवित्रीभूतं
‘ब्रह्माद्यम्’ ॥

तयोर्गायत्रीविराजोः प्रतीकप्रदर्शनपुरःसरं मेतं पक्षं निग-
मयति— “तन्वादेवं विद्वान् गायत्र्या चैव विराजा च वषट्
कुर्यात्,— प्र वा मन्वांसि मन्वान्यस्थुरुभा पिबत मग्निनेत्ये-
तान्वाम्”—इति । “प्र वा मन्वांसि”—इति (सं० ७.६८.२.)
विराज्, “उभा पिबतम्”—इति (सं० १.४६.१५.) गायत्री ।

‘गायत्र्या चैव विराजा च’-इत्येवकारेण पूर्वोक्तस्य त्रिष्टुप्पञ्चस्य
व्यावृत्तिः ; तस्मादपि विराट्पञ्चः प्रशस्त इत्यर्थः * ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये
(सप्तदशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (११) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

चतुर्विंश मेतदहुरुपयन्त्यारम्भाणीयं मेतेन वै
संवत्सरमारभन्त एतेन स्तोमांश्च छन्दांसि चैतेन
सर्वा देवता अनारब्धं वै तच्छन्दोऽनारब्धा सा देवता
यदेतस्मिन्नहनि नारभन्ते तदारम्भाणीयस्यारम्भाणीयत्वं
चतुर्विंशः स्तोमो भवति तच्चतुर्विंशस्य चतुर्विंशत्वं
चतुर्विंशतिर्वा अर्द्धमासा अर्द्धमासश्च एव तत्संवत्सर
मारभन्त उक्थ्यो भवति पशवो वा उक्थ्यानि पशूना
मवरुद्धैः तस्य पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति पञ्चदश

* ‘अहर्वे’-इत्यारम्भ (१६६४०) एतदन्ता उक्ता अतिरात्रिविधयः ; कल्पेऽप्येवम्
‘अतिरात्रे’-इत्यारम्भ कश्चिदाहये (६४, १०) । “अतिरात्रे च प्रजाकानः पशुकामो वा”-
इत्यार्षिकस्वीयविधिसूत्रम् (१४.१.२.) । यस्मिन्नुपपन्नं ‘चतुःसंख्यो ज्योतिष्टोमः प्रथमं
विधीयते’-इति (१भा० ८५०), ‘अधिष्टोमः—० वचानो’-इति च (१भा० ८६०),
तत्सर्वं मेतदन्तं ज्ञातव्यम् ।

शस्त्राणि^१ स मासो मासश्च एव तत्संवत्सर मार-
भन्ते तस्य षष्टिश्च त्रीणि च शतानि स्तोत्रियास्ता-
वन्ति संवत्सरस्याहान्यहःश एव तत्संवत्सर मारभन्ते
ऽग्निष्टोम एतदहः स्यादित्याहुरग्निष्टोमो वै संव-
त्सरो न वा एतदन्यो ऽग्निष्टोमादहर्दाधार न
विज्याचेति स यद्यग्निष्टोमः स्यादष्टाचत्वारिंशास्त्रयः
प्रवमानाः स्युश्चतुर्विंशानीतराणि स्तोत्राणि तदु-
षष्टिश्चैव त्रीणि च शतानि स्तोत्रियास्तावन्ति संव-
त्सरस्याहान्यहःश एव तत्संवत्सर मारभन्त उक्त्य एव
स्यात्पशुसमृद्धो यज्ञः पशुसमृद्धं सचं सर्वाणि चतु-
र्विंशानि स्तोत्राणि प्रत्यक्षाद्देवतदहश्चतुर्विंशं तस्मा-
दुक्त्य एव स्यात् ॥ ६ (१२) ॥

अग्निष्टोम उक्त्यः षोडशतिरात्रस्यैवं चतुःसंस्थो ज्योति-
ष्टोमः सार्धेनाध्यायषोडशक्रेणाभिहितः ; अथ एतच्चतुष्टयं सुप-
जीव्यं प्रवर्त्तमानं “गवामयनं” नाम संवत्सरसत्र मभिधातव्यम् * ।
संवत्सरगतेषु षड्यधिकशतत्रयदिवसेष्वेकैकस्मिन् दिवसे पूर्वोक्तानां
चतसृषां संस्थानां मध्ये कयाचित् संस्थया युक्तः सोमप्रयोगः सर्वो-
ऽप्यनुष्ठेयः । सोऽयं भैकैकदिनसाध्यः सोमप्रयोगो वेदेष्वहःशब्देन
व्यवह्रियते । संवत्सरसत्रस्याद्ये दिवसे कश्चिदतिरात्रस्यः सोम-
प्रयोगोऽनुष्ठेयः । तदनन्तरभाविनि द्वितीयदिवसेऽनुष्ठेयं सोम-

* सामब्राह्मणे चैतत् चतुर्थपञ्चमप्रपाठकयोराज्ञातम् ।

तस्मैतस्य नाम्नो निर्वचनं दर्शयति— “एतेन वै संवत्सर मार-
भन्त, एतेन स्तोमाश्च छन्दांसि चैतेन सर्वा देवता; अनारब्धं वै
तच्छब्दोऽनारब्धा सा देवता, यदेतस्मिन्नहनि नारभन्ते; तदारभ-
णीयस्यारभणीयत्वम्”—इति । एतेनैव चतुर्विंशतिनाम्ना सन्निभः
‘संवत्सर’ स च मारभन्ते । तत्र सामगैः प्रयोक्तव्या ये स्तोमाः, बहुचैः
प्रयोक्तव्यानि यानि छन्दांसि, याश्च तत्तन्मन्त्र-प्रतिपाद्याः सर्वा
देवताः, तत् सर्वं मनेनैवाङ्कारभन्ते । यदि कश्चिदेतस्मिन्नहनि
छन्दो वा देवतान्तरं वा नारभेरन्, तदानीं मन्थस्मिन्नहनि
आरब्धं मपि छन्दोदेवतादिकं मनारब्धसदृशं नैव भवति ।
तस्मादस्मिन्नेवाहनि सर्वस्य सुख्यः प्रारम्भः । तथा सत्यारम्भते
सर्वं मस्मिन्नहनीति व्युत्पत्त्यारभणीयं नाम सम्यक् । यथाग्रे-
तस्मादङ्गः पूर्वभाविनि प्रायश्चीयास्त्रेऽहनि सत्रं प्रारम्भम्, तथापि
तथा प्रायश्चीयस्यातिरात्रसंयुक्तस्य संवत्सरोपक्रमसाधारणत्वात्
अस्य सत्रस्य विशेषेण प्रारम्भोऽस्मिन्नेव भवतीत्यभिप्रेत्यैतस्यारभणी-
यत्वं नैव युक्तम् ॥

अस्मिन्नहनि स्तोमविशेषं विधत्ते— “चतुर्विंशस्तोमो भवति;
तच्चतुर्विंशस्य चतुर्विंशत्वम्”—इति । यान्यत्र स्तोत्राणि सन्ति,
तेषु सर्वेषु यः पूर्वं सुदाहृतः * चतुर्विंशत्वसङ्ख्यासम्पादनरूपः
स्तोमः; स एव कर्तव्यः । ईदृशस्तोमयोगादेमाङ्गोऽपि चतुर्विंशं नाम
सम्यक् ॥

तं स्तोमं प्रशंसति— “चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासा, अर्धमासश्च
एव तत्संवत्सर मारभन्ते”—इति । द्वादशसु मासेषु विद्यमाना
अर्धमासाश्चतुर्विंशतिसङ्ख्याकाः । तथा सत्यर्धमासश्च एकं मर्ह-

* ‘यत् पूर्वं सुदाहृतम्’ क ।

मासं समाप्य पुनरप्यपरोऽर्धमास इत्येवं क्रमेण चतुर्विंशतिसम्पत्तौ संवत्सरसत्रमारभ्यो भवति । तस्माच्चतुर्विंशस्रोमः प्रशस्तः ॥

एतस्मिन्नहनि सोमयागस्य संख्याविशेषं विधत्ते — “उक्थ्यो भवति ; पशवो वा उक्थ्यानि, पशूना मवरुद्देश”-इति । अग्नि-ष्टोमादूर्ध्वभावो योऽयं मुक्थ्योऽस्ति *, सोऽस्मिन्नहनि प्रयोक्तव्यः । तत्र द्वादशस्तोत्रेभ्य उत्तराणि त्रीन्मुक्थ्यनामकानि स्तोत्राणि ; तेषां पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पशुत्वम् । अत उक्थ्यानुष्ठानं पशुप्राप्तये भवति ॥

तस्मिन्नहनि चोदकप्राप्तस्तोत्रशस्त्रसङ्ख्यां प्रशंसति—“तस्य पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति, पञ्चदश शस्त्राणि ; स मासो, मासश्च एव तत्संवत्सर मारभन्ते”-इति । मासगतानां दिवसानां त्रिंशत्त्वात् स्तोत्रशस्त्रसङ्ख्यायाश्च तथात्वात्मासत्वसम्पत्तिः । ‘मासश्च’ एकैक-मासक्रमेणेत्यर्थः ॥

स्तोत्रगतानां सूचां सङ्ख्यां प्रशंसति—“तस्य षष्टिश्च त्रीणि च शतानि स्तोत्रियास्तावन्ति संवत्सरस्याहान्यहःश्च एव तत्संवत्सर मारभन्ते”-इति । एकैकस्य स्तोत्रस्य चतुर्विंशतिसङ्ख्यायाहत्त-त्वात्तत्रत्याः स्तोत्रयोग्या ऋचश्चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते ; तथा सति दशसु स्तोत्रेषु चत्वारिंशदधिकं शतद्वयम्, पञ्चसु स्तोत्रेषु विंशत्य-धिकं नैकं शतम्,—एतदुभयं मिश्रित्वा षड्यधिकशतत्रयसङ्ख्याकाः स्तोत्रियाः सम्पद्यन्ते । संवत्सरसम्बन्धीन्यहान्यपि तत्सङ्ख्याकानि ; तथा सति ‘अहःश्च’ अहःक्रमेणैव संवत्सरसत्र मारभन्ते । तदेव मुक्तः पञ्च उपपादितः † ॥

* २३५—२४३५० द्रष्टव्यम् ।

† “चतुर्विंशं भवति”-० प्रतिष्ठितम्-इति च ता० ब्रा० ४.२.४-१० ।

पञ्च पञ्चान्तरं विधत्ते—“अग्निष्टोम एतदहः स्वादित्याहु-
रग्निष्टोमो वै संवत्सरो ; न वा एतदग्नौ ऽग्निष्टोमादहर्दाधार, न
विष्याचेति”—इति । यदिदं द्वितीय महः, सोऽग्निष्टोमः कर्त्तव्यः ;
अग्निष्टोमस्य संवत्सरसत्त्वरूपत्वात् । कश्च मिति चेत्, तदु-
च्यते—‘अग्निष्टोमादग्न्यः’ उक्थ्यादिरूपः कश्चिदपि क्रतुः संवत्सर-
सत्त्वावयवभूतः, एतदहः ‘नैव दाधार’ नैव धारयितुं शक्तः । अनु-
प्रदिष्टान्यङ्गानि सर्वाण्यग्निष्टोमादतिदिशन्ते ; तदेतदग्निष्टोमस्य
धारयितव्यम् । तस्मादग्निष्टोमव्यतिरिक्तः क्रतुरेतदहः ‘न विष्याच’
विवेक्तुं मनुष्ठापयितुं न शक्तः । ‘इति’ एवं पञ्चान्तरवादिना
अभिप्रायः ॥

अग्निं पञ्चे स्तोमविशेषं विधत्ते—“स यद्यग्निष्टोमः स्वाद-
ष्टाचत्वारिंशाक्षयः पवमानाः सुयतुर्विशानीतराणि स्तोत्राणि ;
तदु जष्टिष्वेव चीचि च यतानि स्तोत्रियास्तावन्नि संवत्सरस्याहा-
न्यहःश एव तत्संवत्सरं मारभन्ते”—इति । अग्निष्टोमपञ्चे
बहिष्पवमान-माध्यन्दिनपवमानार्भवपवमानेषु त्रिषु स्तोत्रेष्वष्टा-
चत्वारिंशनामकः स्तोमः कर्त्तव्यः । स च हृन्दीगेरेव मान्नातः—
“षोडशभ्यो द्विहरोति, स तिसृभिः स द्वादशभिः स एकया ; षोड-
शभ्यो द्विहरोति, स एकया स तिसृभिः स द्वादशभिः ; षोडशभ्यो
द्विहरोति, स द्वादशभिः स एकया स तिसृभिः”—इति १ । प्रथमे
पर्याये प्रथमाया ऋचस्त्रिरावृत्तिः, द्वितीयाया द्वादशकत्व आवृत्तिः,
तृतीयायाः सप्तत्पाठः ; द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सप्तत्पाठः,

● एव मिव पञ्चान्तरं सामन्नाह्नचेऽपि (ता० ब्रा० ४.२.११, १२.) ।

† एवाष्टाविंशस्य ‘प्रतिष्ठिता’ विष्टुतिः (ता० ब्रा० १.१२.), आवाता चापरा तत-
समेव ‘नेदीयःसङ्गमा’-इति (३.१२.) ।

द्वितीयायास्त्रिराहन्ति; तृतीयाया द्वादशकृत्व आहन्ति; ; तृतीय-
पर्याये प्रथमाया द्वादशकृत्व आहन्ति; द्वितीयायाः सकृत्पाठः;
तृतीयायास्त्रिराहन्ति; ; मिश्रित्वाष्टाचत्वारिंशत् स्तोत्रीयाः सम्प-
द्यन्ते । सोऽय मष्टाचत्वारिंशः स्तोमः । त मेतं पवमानेषु त्रिषु
कृत्वा शिष्टेषु नवसु स्तोत्रेषु चतुर्विंशं स्तोमं कुर्यात् । तथा सति
पवमानस्तोत्रेषु चतुश्चत्वारिंशदधिकशतसङ्ख्याकाः स्तोत्रीयाः सम्प-
द्यन्ते ; इतरस्तोत्रेषु षोडशाधिकशतद्वयसङ्ख्याकाः ; ततो मिश्रित्वा
षड्यधिकशतत्रयसङ्ख्याका भवन्ति । संवत्सरगताना मङ्गा मपि
तावत्त्वादहःक्रमेणैव संवत्सर मारभन्ते ॥

एवं पञ्चद्वयं सुपन्थस्य तयोः समविकल्पत्वं मभिप्रेत्य पुनरपि
पूर्वोक्तं सुक्थं सुपन्थस्यति—“उक्थ एव स्यात्; पशुसमृद्धौ यज्ञः,
पशुसमृद्धं सत्रं, सर्वाणि चतुर्विंशानि स्तोत्राणि प्रत्यक्षाद्येतदह-
श्चतुर्विंशं ; तस्मादुक्थ एव स्यात्”—इति । उक्थस्तोत्राणां पशु-
साधनत्वात् उक्थो यज्ञः पशुसमृद्धः, सत्रं च पशुसमृद्धं कर्तव्यम् ।
किञ्च उक्थपक्षे सर्वाणि स्तोत्राणि चतुर्विंशस्तोमकानि ; स
त्वग्निष्टोमपक्षे पवमानव्यतिरिक्तान्येव । तथा सति प्रत्यक्षात्
मुख्यवृत्तवैतदहश्चतुर्विंशं भवति ; सङ्ख्यान्तरस्य कुत्राप्यप्रविष्ट-
त्वात् । ‘तस्मादुक्थ एव’ कार्यः * । एवमष्टौ त्रिकल्पार्थः ;
“अग्निष्टोम इदं महश्चकथो वा”—इतिसूचकारवचनात् † ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तदशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (१२) ॥

* एवं सामब्राह्मणेऽपि द्रष्टव्यम् (ता० ब्रा० ४.२.१२, १४.) ।

† पाद० त्री० ७. ४. १४, १५ ।

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

बृहद्रथन्तरे सामनो भवत' एते वै यज्ञस्य नावी
सम्पारिणी' यद् बृहद्रथन्तरे' ताभ्या मेव तत्संवत्सरं
तरन्ति' पादौ वै बृहद्रथन्तरे' शिर एतदहः पादाभ्या
मेव तच्छ्रियं शिरोऽभ्यायन्ति' पक्षौ वै बृहद्रथन्तरे' शिर
एतदहः पक्षाभ्या मेव तच्छ्रियं शिरोऽभ्यायुवते' ते उभे
न समवसृजे य उभे समवसृजेयुर्यथैव हिम्ना नौर्ब-
न्धनात्तीरं तीर मृच्छन्ती प्रवेतैव मेव ते सत्रिणस्तीरं
तीर मृच्छन्तः प्रवेरन् य उभे समवसृजेयुस्तद्यदि
रथन्तरं मव सृजेयुर्बृहत्तैवोभे अनवसृष्टे' अथ यदि
बृहदवसृजेयू' रथन्तरेणैवोभे अनवसृष्टे' यद्वै रथन्तरं
तद्वै रूपं' यद् बृहत्तद्वैराजं' यद्रथन्तरं तच्छाक्तरं' यद्
बृहत्तद्वैवत' मेव मेते उभे अनवसृष्टे' भवतो ये वा
एवं विद्वांस' एतदहः पयन्त्यात्वा वै ते ऽहःशः संव-
त्सरं' मासार्धमासश्च आमा मासश्च आमा सोमांश्च
छन्दांसि चामा सर्वा देवतास्तप एव तप्यमानाः'
सोमपीथं भक्षयन्तः संवत्सरं मभिषुखन्त आसते' ये
वा अत ऊर्ध्वं संवत्सरं मुपयन्ति' गुहं वै ते भार मभि-
नि दधते' स' वै गुरुर्भारः शृण्वत्यथ य एनं परस्तात्

कर्मभिराप्तावस्तादुपैति' स वै स्वस्ति संवत्सरस्य
पार मश्रुते' ॥ ७ (१३) ॥

पृष्ठस्रोत्रे चोदकप्राप्तं विकल्पितं * सामद्वय मनुष्य प्रशंसति—
“बृहद्रथन्तरे सामनी भवत ; एते वै यज्ञस्य नावौ सम्पारिष्णौ यद्
बृहद्रथन्तरे ; ताभ्या मेव तत्संवत्सरं तरन्ति”—इति । “त्वा मिति
हवामहे”—इत्यस्या मृच्युत्पन्नं साम ‘बृहत्’ †, “अभि त्वा गूर
नोगुमः”—इत्यस्या मृच्युत्पन्नं ‘रथन्तरम्’ ‡ । एते उभे अपि यज्ञ-
स्यस्य समुद्रस्य सम्यक् परतीरप्राप्तिसाधनभूते नावौ । संवत्सर-
सत्रस्य समुद्ररूपत्वं शास्त्रान्तरे दर्शितम्—“समुद्रं वा एते प्र
ब्रवन्ते, ये संवत्सरं सुपयन्ति”—इति (तै० सं० ७.५.१.२.९) । तथा
सति तत्पारमयनहेत्वोः सामोर्नौरूपत्वं युक्तम् । अतो बृहद्रथन्तर-
रूपाभ्या मेव संवत्सरसत्ररूपं समुद्रं ‘तरन्ति’ गवामयनस्य पारं
गच्छन्तीत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“पादौ वै बृहद्रथन्तरे, शिर एतदहः ;
पादाभ्या मेव तच्छ्रियं शिरोऽभ्यायन्ति”—इति । यथा मनुष्यस्य
पादौ, तथा सत्रस्य ‘बृहद्रथन्तरे’ सामनी ; ‘एतत्’ आरभ्यषीय
महः शिरःस्थानीयम् । ततो यथा लोके पुरुषाः पादाभ्या मेव
देयान्तरात् स्वगृहे गत्वा, तत्र शिरोऽभिलक्ष्याभ्यङ्गकार्वाभरणादिः

* “रथन्तरसाम्ना बृहत्सामोभयसाम्ना वा प्रथमं यजेत”—इति आप० श्रौ० १०.२.१ ।

† बृ० आ० ३.१.५.२. ऋचि आर० गा० १.१.२०. बृहत् (योनिसाम) ; उ० आ० २.
१.१२.१,२ ऋचोः प्रगाथद्वये ऊङ्गा० गा० १.१.५. बृहत् (लोचम्) ।

‡ बृ० आ० ३.१.५.१ ऋचि आर० गा० २.१.२१. रथन्तरं (योनिसाम) ; उ० आ०
१.१.११.१,२ ऋचोः प्रगाथद्वये ऊङ्गा० गा० १.१.१. रथन्तरं (लोचम्) ।

§ एव मेव ता० ब्रा० ५.८.४.६. (ब्रवसाम—मे० गा० १४.१.३४.) ।

रूपां 'त्रियम्' 'अत्यन्ति' प्राप्नुवन्ति ; एवं मेते सत्रिणः । सामभ्या
मेतदहः प्राप्नुवन्ति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“पक्षी वै वृहद्रथन्तरे, शिर
एतदहः ; पञ्चाभ्या मेव तच्छ्रियं शिरोऽभ्यायुवते”—इति । यथा
लोके पक्षी पञ्चाभ्या मेवाकाशि सञ्चरन्, शिरोऽभिसंस्व नानाविध-
दिग्दर्शनरूपां 'त्रियं' मिश्रयति ; एवं मत्तापि सामभ्या मेतस्मिन्-
हनि 'त्रियम्' अनुष्ठानरूपां सन्निधौ 'युवते' मिश्रयन्ति ॥

सामद्वयस्य परित्यागं निषेधति—“ते उभे न समवसृजे ; य
उभे समवसृजेयुर्यैव छिन्ना नोर्वन्धनात्तीरं तोर सृच्छन्ती भवेतैव
मेव ते सन्निधस्तोरे तोर सृच्छन्तः भवेरन् य उभे समवसृजेयुः”—
इति । 'उभे' सामग्री 'न समवसृजे' न परित्याजे ; एकस्याप्यन-
नुष्ठानं शुभयपरित्यागः । 'ये' सत्रिणो ऽनभिन्नाः सन्तः उभयं
परित्यजन्ति, तेषां छिन्ननोऽसादृशं प्रसज्येत । लोके हि नाविकाः
स्त्रायं काले नावं कयान्निद्रत्वा तोरस्ये स्थायी बध्नाति ; यदा
प्रवाहवेगाद्वाहौ सा रज्जुलुप्यति, तदानीं बन्धनस्थानोन्मिक्त्वा नौः
प्रवाहवेगेनेतस्ततो नीयमाना परतोर् मर्वात्तीरञ्च पुनः पुनः प्राप्नु-
वन्ती रक्षकाभावात् 'भवेत' यत्र कापि गच्छेत् । एवं मेव ते
सत्रिणः सामद्वयाभावे तत्तत्तीरसदृशानहर्विशेषान् 'सृच्छन्तः' अनु-
तिष्ठन्तोऽपि 'भवेरन्' विनश्येयुरित्यर्थः । ये सामद्वयं मपि परि-
त्यजन्ति, तेषां मेवायं दोष इति दर्शयितुं 'य उभे समवसृजेयुः'—
इति पुनरभिधानम् ॥

उभयोः साम्नोर्विकल्पितत्वादेकपरित्यागे दोषो नास्तीत्ये-
तद्दर्शयति—“तद्यदि रथन्तरं मवसृजेयुर्वृहतेवोभे अनवसृष्टे ; अथ
यदि वृहदवसृजेयू रथन्तरेवोभे अनवसृष्टे”—इति । 'तत्' तयोः

साक्षीर्मध्ये यदा रथन्तरं परित्वजेयुः,— बृहदेवानुतिष्ठेयुः, तदा बृहतैव प्रयोगसम्पूर्तेः फलत उभय मय्यपरित्वक्त्त मेव भवति ; एवं बृहत्परित्वागपक्षेऽपि रथन्तरेणैव सम्पूर्तिः ॥

प्रकारान्तरेण सामद्वयं प्रशंसति—“यद्वै रथन्तरं तद्वैरूपं, यद् बृहत्तद्वैराजं, यद्भ्यन्तरं तच्छाक्षरं, यद् बृहत्तद्वैवत मेव मेति उभे अनवच्छेदे भवतः”—इति । पृष्ठपञ्चदशे* षट्सपि दिवसेषु क्रमेषु पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकानि षट् सामानि,— रथन्तरं, बृहद्, वैरूपं वैराजं, शाक्षरं, रैवत मिति । तत्र रथन्तरस्य बृहतस्योत्पत्तिस्थानं पूर्वं सुक्तम् (३१२ पृ०) ; “यद् व्याव इन्द्र ते शतम्”—इत्यस्या सृष्ट्युत्पत्तयं वैरूपं साम† ; “पिबा सोम मिन्द्र मन्दतु त्वा”—इत्यस्या सृष्ट्युत्पत्तयं वैराजं साम ‡ ; “प्रो ष्वस्यै पुरो रथम्”—इत्यस्यां गीयमानं शाक्षरं साम § ; “रैवतीर्नः सधमादे”—इत्यस्यां गीयमानं रैवतं साम ॥ तत्र बृहद्भ्यन्तरयोरेवात्रोत्तरस्थानीयत्वादशेषसामफल-सिद्ध्यर्थं मेति उभे अपरित्वक्ते एव भवतः ; उभयपरित्वागः सर्वथा न योग्य इत्यर्थः ॥

* “पृष्ठः पञ्चदशो भवति”—इति तै० सं० ७.२.६.२ । पृष्ठानां समूहः पृष्ठः पा० ४. २.४२, वा० । “अभिज्ञवं पूर्वं पुरसाद विपुषत उपयन्ति पृष्ठ सुत्तरम्”—इति शत० ब्रा० १२.२.३.४ । परस्तात् टीप्पण्यां (३१६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† छ० आ० ३.२.४.६ ऋषि आर० गा० १.१.३, वैरूपं (योनिसाम) ; उ० आ० २.१.११.१, २ ऋषीः प्रगाथव्ये कक्ष० गा० १.१.७, वैरूपं (सा. चम्) ।

‡ छ० आ० ५.१.१.८ ऋषि आर० गा० २.१.११, वैराजं (योनिसाम) ; उ० आ० ३.१.११.१-३ ऋषे कक्ष० गा० १.१.१०, वैराजं (सोचम्) ।

§ उ० आ० ८.१.१४.१. (१) ।

॥ छ० आ० २.२.१.८ ऋषि आर० गा० १.१.१७, रैवतं (योनिसाम) ; उ० आ० ४.१.१४.१-३, ऋषे कक्ष० गा० २.२.७, रैवतं (सोचम्) ।

उक्तस्याङ्कोऽनुष्ठानं प्रशंसति— “ये वा एवं विद्वांस एतदह
इपयन्त्याह्वा वै ते ऽहःशः संवत्सर माह्वार्हमासश्च आह्वा मासश्च
आह्वा स्तोमांश्च हन्दांसि च आह्वा सर्वा देवतास्तप एव तप्य-
मानाः सोमपौधं भक्षयन्तः संवत्सर मभियुष्यन्त आसते”—इति ।
‘ये’ सत्रिणः पूर्वोक्तप्रकारेण एतस्याङ्को महिमानं विद्वांस एतदहः
अनुतिष्ठन्ति, ते सत्रिणः संवत्सरसत्र महर्हारेण, अर्हमासहारेण,
मासहारेण, स्तोमच्छन्दोहारेण, सर्वदेवताहारेण प्राप्य तपस्वरन्तो
निर्विघ्नं सोमपानं कुर्वन्तः संवत्सर मपि नैरन्तर्येण सोम मभि-
युष्यन्त आसते ; विघ्नः कोऽपि न भवतीत्यर्थः ॥

अथ सत्रगतस्वोत्तरपक्षस्य प्रत्यवरोहं विधत्ते— “ये वा
अत उह्वं संवत्सर सुपयन्ति, गुरुं वै भार मभि नि दधते ; सं
वै गुरुभारः शृणात्यथ य एनं परस्तात् कर्म्मभिराह्वा ऽवस्तादुपैति,
स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्रुते”—इति । ‘ये वै’ केचन मन्त्र-
बुद्धयः सत्रिणः ‘अतः’ आरभ्यन्तौ चतुर्विंश महः प्रारभ्योह्वं मानु-
लोम्येनैतत्संवत्सरसत्रम् ‘उपयन्ति’ अनुतिष्ठन्ति, ते सत्रिणो ‘गुरुं
वै’ प्रौढ मेव भारम् ‘अभिनिदधते’ स्वस्वोपरि स्थापयन्ति ; ‘स
वै’ स एव गुरुभारः ‘शृणाति’ भारवाहकान् सत्रिणो विनाशयति ।
‘अथ’ पूर्वोक्तवैलक्षण्येन ‘ये’ सत्रिणः ‘एनं संवत्सरं’ ‘परस्ताद्’
आदित आरभ्य विहितैः ‘कर्म्मभिः’ पूर्वपक्षगतैः ‘आह्वा’ अनुष्ठा-
योत्तरपक्षे ‘अवस्तात्’ प्रत्यवरोहक्रमेण ‘उपैति’ उपयन्ति, अनु-
तिष्ठन्ति । ‘स वै’ त एव सत्रिणः ‘स्वस्ति’ चेमेव संवत्सरसत्रस्य
‘पारं’ समाप्तिम् ‘अश्रुते’ अश्रुवते, प्राप्नुवन्ति ॥

अथ मर्थः ।—अस्ति किञ्चिद्विधिवन्नामकं संवत्सरसत्रस्य मध्ये

* ‘स वै’—इत्येव भाष्यसमाप्तः पाठः, परं सर्वमूलपुस्तकविषयः ।

प्रधान महः; तस्याधस्तात् षष्मासाः, सोऽयं प्रथमः पक्षः; उप-
रिष्टादपि षष्मासाः, सोऽयं मुत्तरः पक्षः । यथा लोके कस्याचि-
च्छालायाः स्तम्भयोः पूर्वं दीर्घं वंशं प्रौढं प्रसार्य उभयोः पार्श्वयोः
प्रक्षयं कुर्वीत, एवं संवत्सरसप्तस्वापि । तथा च शास्त्रान्तरे श्रूयते
—“यथा शास्त्रायै पक्षसी मध्यमं वण्णं मभि समायच्छति, एवम्
संवत्सरस्य पक्षसी दिवाकौर्त्यं मभि सन्तम्बन्ति”—इति (तै०
ब्रा० १.२.३.१, २.) । दिवैव मन्त्राणां कौर्त्सनैयत्वात् विषु-
वन्नामकं मेकं दिवाकौर्त्यम् । तत्र पूर्वपक्षरूपे मासषट्के यः
प्रयोगक्रमः, एव मुत्तरपक्षे मासषट्केऽपि । तेनैव क्रमेण स
प्रयोगो यद्यनुष्ठेयत, तदानीं मतिभारः स्यात्; नूतनानुष्ठान-
विशेषाभावेनालस्ये सति वैकल्यं भवति; स एव भार इत्युच्यते ।
अतस्तत्परिहारार्थं पूर्वेषु षट्सु मासेषु यानि कर्माणि येनानु-
पूर्व्येणानुष्ठितानि, तानि कर्माण्युत्तरेषु मासेषु तद्विपरीतक्रमे-
णानुष्ठेयानि * ; तथा सत्यालस्याभावाद् अविवेकेनैव संवत्सरसत्वं
समाप्यत इति ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तदशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (११) ॥

● षाडशमासनिर्वर्तकस्य शवामयनस्य प्रायश्चीयोऽतिरात्रः प्रथमः महः; ततश्चतुर्विंश-
सक्यं चारणश्चीयः । ते उभे अङ्गनी अनुष्ठाय, ज्योतिर्गौरागुर्गौरागुर्व्योतिरित्यामिद्विचः
षडङ्गः; स चतुर्वारं मावर्त्तनीयः; ततस्त्रिष्टदादिसोमषट्कसाध्वः पृष्ठः षडङ्गः; एवं
पक्षमिः षडङ्गरेको मासः पूर्यते । एतस्यैवावर्त्तनेन पक्षमासाः सप्तधाः । ततः षडे
मासादौ त्रयोऽभिप्लवाः षडङ्गाः कार्याः; तत एकः पृष्ठः षडङ्गः; ततोऽभिजिदेकः महः;

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

यद्वै चतुर्विंशं तन्महाव्रतं बृहद्विवेनात्र होता
रेतः सिञ्चति तददो महाव्रततीयेनाङ्गा प्र जनयति
संवत्सरे संवत्सरे वै रेतः सिक्तं जायते तस्मात्समानं
बृहद्विवो निष्केवल्यं भवत्येष ह वा एनं परस्ता-
त्कर्मभि राप्ता ऽवस्तादुपैति य एवं विद्वानेतदह-
रुपैति स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्नुते य एवं वेद
यो वै संवत्सरस्यावारं च पारं च वेद स वै स्वस्ति
संवत्सरस्य पार मश्नुते ऽतिरात्रो वा अस्य प्रायणीयो
ऽवार मुदयनीयः पारं स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्नुते
य एवं वेद यो वै संवत्सरस्यावरोधनं चोद्वोधनं
च वेद स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्नुते ऽति-

ततस्त्रयः स्वरसामानः, इत्येव मष्टाविंशत्यङ्गानि । आयाभ्यां प्रायणीयचतुर्विंशत्तुल्यमास-
पूरणम् । इत्थं पूर्वपक्षे अश्वीतुरग्रतसङ्गग्रान्यङ्गानि सम्पन्नानि । ततो विषुवदिकं महः ।
तदस्य सप्तस्य प्रधानधृतम् । सप्तमे मास्यादौ त्रयः स्वरसामानः प्रतिषोभाः कार्याः, ततो
विजिदाव्रतः षष्ठः बृहद्विंशत्यङ्गानि मष्टाविंशत्यङ्गानि ; ततस्त्रयोऽभिप्लवाः बृहदा आठणाः ;
एव मष्टाविंशत्यङ्गानि स्युः (सर्वाण्येऽनुष्टोभमानौ महोव्रतातिरात्रौ चास्य मासस्य पूरणी) ।
ततः षष्ठः बृहद्विंशत्यङ्गानि ; पूर्वपक्षे चतुर्विंशत्यङ्गानि प्रतिषोभकमिवाश्वीतुरग्रतस्य मासः । तथे-
वाठण्या नवमदशमैकादश्या अपि मासाः सम्पाद्याः । द्वादशमासस्यादौ त्रयोऽभिप्लवाः
बृहदाः, ततो गीरायुषी च अङ्गनी, द्वादशाङ्गस्य दशाङ्गानि चेति चिंशदङ्गानि ; स
चादशो मासः । ततो महाव्रतमुपास्य महः ; तेन उदयनीयोऽतिरात्र इत्यपि सप्तम-
मासस्य पूरणाविति । तदेतत् सर्वं निश्चयं कृत्वा स्फुटीभविष्यति ।

रात्रौ वा अस्य प्रायणीयो ऽवरोधन मुदयनीय उद्वो-
 धनं' स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्नुते य एवं वेद' यो
 वै संवत्सरस्य प्राणोदानौ वेद' स वै स्वस्ति संव-
 त्सरस्य पार मश्नुते' ऽतिरात्रो वा अस्य प्रायणीयः
 प्राण उदान उदयनीयः स्वस्ति संवत्सरस्य पार
 मश्नुते' य एवं वेद य एवं वेद' ॥ ८ (१४) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

अथास्मिन्नारभणीये चतुर्विंशेऽहनि निष्केवष्यशस्त्रे कश्चि-
 द्विंशेऽं विधत्ते— “यहै चतुर्विंशं तस्माद्वात्रतं बृहद्विवेनात्र होता
 रेतः सिञ्चति ; तददो महाव्रतीयेनाङ्गा प्र जनयति ; संवत्सरे संव-
 त्सरे वै रेतः सिक्तं जायते ; तस्मात्समानं बृहद्विवो निष्केवष्यं भव-
 त्येष ह वा एनं परस्तात् कर्मभिराग्ना ऽवस्तादुपैति य एवं विद्वाने-
 तदहरुपैति”—इति । यदेतद् द्वितीयं चतुर्विंशं महः, तदेव संव-
 त्सरसत्रस्योपान्थं महाव्रतास्य महर्भवति । आरोहक्रमेण चतु-
 र्विंशास्यं पूर्वपक्षगतद्वितीयं महः ; अवरोहक्रमेण महाव्रतास्य
 मुपान्थत्वाद् द्वितीयं महर्भवति । अनेन द्वितीयत्वसाम्येन तयोः
 परस्परैक्यं मुपचर्यते, किञ्चोभयत्र बृहद्विवसाम्यं मस्ति । “तदिदास
 भुवनेषु ज्येष्ठम्”—इत्येतत्सूक्तं (सं० १०.१२०.१-८.) बृहद्विवशब्देन
 विवक्षितम् ; प्रौढस्य ध्रुलोकस्य प्राप्तिहेतुत्वात् । एतदेवोभयत्र
 निष्केवष्यशस्त्रे क्रियते । तथा सत्यस्मिन् द्वितीयेऽङ्गि चतुर्विंश-
 नामके बृहद्विवनाम्ना तदिदासेत्यादिना निष्केवष्यशस्त्रगसूक्तेन
 होता रेतः सिञ्चति । ‘तत्’ एतत् सिक्तं रेतो ‘महाव्रती-

येन' उपान्धेन 'अङ्गा' बृहद्दिवाख्यनिष्कैवस्यसूक्तयुक्तेन 'प्रज-
नयति' अत्र संवत्सरसत्रमध्ये एव रेतःशेकः प्रजननं च द्वितीयो-
पान्धदिवसयोः सम्पन्नम् । ततो लोकेऽप्येकैकस्मिन् संवत्सरे रेतः-
शेकः उत्पत्तिश्चेत्युभयं सम्पद्यते । यस्माद् द्वितीयोपान्धयो-
रङ्गोदभयोरपि मिलित्वा प्राणिनो जन्मरूपं मेकं कार्यं मपे-
क्षितम्, 'तस्माद्' बृहद्दिवनामकेन सूक्तेनोभयत्र निष्कैवस्यं शस्त्रं
'समानम्' एकरूपं कर्त्तव्यम् । 'यः' पुमान् 'एवं' महाव्रताहः-
साम्येन निष्कैवस्यस्य कर्त्तव्यतां विद्वान् 'एतद्' द्वितीयं महर्गु-
तिष्ठति, स पुमान् 'परस्तात्' सत्रस्य प्रथमभागे आनुलोम्येन
क्रियमाणैः कर्म्मभिः 'आद्या' प्राप्य 'अवस्तात्' अपरभागे प्राति-
लोम्येनैव संवत्सरं मनुतिष्ठति ॥ वेदनं प्रशंसति— "स्वस्ति संव-
त्सरस्य पारं मश्नुते य एवं वेद"—इति ॥

अथ संवत्सरसत्रस्याद्यन्ते द्वे अङ्गनी विधत्ते— "यो वै संव-
त्सरस्यावारश्च पारश्च वेद, स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पारं मश्नुते ;
ऽतिरात्रो वा अस्य प्रायश्चीयो ऽवारमुदयनीयः पारम्"—इति । 'यः'
पुमान् संवत्सरसत्रस्य समुद्रस्थानीयस्य 'अवारम्' अर्वाक्षीरस्थानीयं
प्रथमं महः, 'पारं' परतीरस्थानीयं मन्तिमं महः, 'वेद' तयोरङ्गो-
रनुष्ठेयं कर्त्तव्यं निश्चिनोति, 'सः' पुमान् अविघ्नेनैव संवत्सरसत्रस्य
'पारं' समाप्तिं प्राप्नोति । योऽयं मतिरात्रसंख्यः, स एवास्य 'प्राय-
श्चीयः' आरम्भे अनुष्ठेयत्वादर्वाक्षीरस्थानीयः ; स एवातिरात्रः
पुनः 'उदयनीयः' समाप्तावनुष्ठेयत्वात् परतीरस्थानीयः ॥ वेदनं प्रशं-
सति— "स्वस्ति संवत्सरस्य पारं मश्नुते य एवं वेद"—इति ॥

उक्तावाद्यन्तावतिरात्रौ प्रशंसति— "यो वै संवत्सरस्यावरोधनं
चोद्ग्रीधनं च वेद, स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पारं मश्नुते ; ऽतिरात्रौ

वा अस्य प्रायश्चीयो ऽवरोधनं सुदयनीयं उद्रोधनम्”-इति ।
 अवरोध्यते स्वाधीनं क्रियते येन प्रारम्भरूपेण कर्मणा तत्कर्म
 ‘अवरोधनम्’ । उद्रुध्यते समाप्यते येन कर्मणा तत् ‘उद्रोधनम्’ ।
 अन्यत् पूर्ववत् ॥ वेदनं प्रशंसति— “स्वस्ति संवत्सरस्य पार
 मश्नुते य एवं वेद”-इति ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “यो वै संवत्सरस्य प्राची-
 दानी वेद, स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्नुते ; इतिरात्रो वा
 अस्य प्रायश्चीयः प्राण, उदान उदयनीयः”-इति । ‘प्रायश्चीयः’
 अतिरात्रः ‘प्र’शब्दसामान्यात् ‘प्राणः’ इत्युच्यते ; उच्छब्दसामान्याद्
 ‘उदयनीयः’ अतिरात्रः ‘उदानः’ ॥ वेदनं प्रशंसति— “स्वस्ति
 संवत्सरस्य पार मश्नुते य एवं वेद य एवं वेद”-इति । अभ्यासो
 ऽध्यायसमाख्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये

(सप्तदशाध्याये) अष्टमः खण्डः ॥ ८ (१४) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।

पुमर्थोऽथतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो

भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायाः द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ अथ तृतीयाध्यायः ॥

(तृ०)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ ज्योतिर्गौरायुरिति स्तोमेभिर्यन्त्रयं वे
लोको ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसौ लोक आयुः । स एवैष
उत्तरस्थो ज्योतिर्गौरायुरिति चीक्ष्वहानि गौरायु-
ज्योतिरिति चीक्ष्वयं वै लोको ज्योतिरसौ लोको
ज्योतिस्ते एते ज्योतिषी उभयतः सं लोकेते । तेने-
तेनोभयतो ज्योतिषा षष्ठहेन यन्ति तद्यदेतेनो-
भयतो ज्योतिषा षष्ठहेन यन्त्यनयोरेव तल्लोकयो-
रुभयतः प्रति तिष्ठन्तो यन्त्यस्त्रिंश्व लोके ऽमुष्मिंश्चो-
भयोः परि यद्वा ‡ एतद्देवचक्रं यदभिप्लवः षष्ठहस्तस्य
यावभितो ऽग्निष्टोमौ । तौ प्रधी ये चत्वारो मध्य
उक्थ्यास्तन्नयं गच्छति वै वर्त्तमानेन यच्च कामयते ।
तत्स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्नुते य एवं वेद यो वै
तद्देद यत्प्रथमः षष्ठहः स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पार
मश्नुते यस्तद्देद यद् द्वितीयो यस्तद्देद यत्तृतीयो
यस्तद्देद यच्चतुर्थो यस्तद्देद यत्पञ्चमः ॥ १ (१५) ॥

* 'यज्ञीकृते' ख । † 'तंल्लोकयो' ऊ, 'तंल्लोकयो' ज, ट, ठ । ‡ 'पर्यया' ग, घ ।

आश्विनस्य विधिः प्रातरनुवाक उदीरितः ।

सङ्ख्याप्रतिपदावन्ये सौर्यादीन्यधिकानि तु * ॥

तत्र † गवामयनस्य प्रायश्चीयोदयनीयावाद्यन्तावतिरात्रावुक्ती ; अथ मासजृप्तिविधानायाभिप्लवषडङ्गे पूर्वभागरूपाणि त्रींश्वहानि विधत्ते— “ज्योतिर्गौरायुरिति स्तोमेभिर्यन्त्यं वै लोको ज्योतिरन्तरिक्षं गौरसौ लोको आयुः”—इति । स्तोमशब्दो ज्योतिरादिभिः प्रत्येक भभि सम्बध्यते । तथा सति ज्योतिष्टोमः, गोष्टोमः, आयुष्टोम इत्येतैरहोभिः ‘यन्ति’ अनुतिष्ठेयुरित्यर्थः । तदेतदहस्यं त्रित्वसाम्यात् क्रमेण लोकत्रयरूपम् । शास्त्रान्तरेऽप्येतद्वर्णितम्— “ज्योतिष्टोमं प्रथमं सुपयन्यस्मिन्नेव तेन लोके प्रतितिष्ठन्ति ; गोष्टोमं द्वितीयं सुपयन्यन्तरिक्षं एव तेन प्रतितिष्ठन्ति ; आयुष्टोमं तृतीयं सुपयन्यसुप्तिन्नेव लोके प्रतितिष्ठन्ति”—इति (तै० सं० ७.४.११.१.) ॥

षडङ्गे पूर्वभागं त्यज्य सुक्ता तदुत्तरभागं विधत्ते— “स एवैष उत्तरस्यहः”—इति । त्रयाणां पूर्वोक्तानां निवाहानां समूहः पुनरनुष्ठीयमान उत्तरस्यहो भवति । तत्र षडङ्गे षष्ठा मध्यह्नां क्रमं दर्शयति— “ज्योतिर्गौरायुरिति त्रींश्वहानि, गौरायुर्ज्योतिरिति त्रीणि”—इति । ज्योतिष्टोमादीनां निव ज्योतिरित्यादीनां नामानि ; तैर्नामभिर्धर्मा अपदिश्वन्ते । ज्योतिरादिनामकाः वे स्वतन्त्रा एकाहः सन्ति, तदीयधर्मा अत्रानुष्ठेया इत्यर्थः ॥

योऽयं सुभयोऽस्यहयोः क्रमव्यत्यासस्तु मिमं प्रशंसति—“अथ वै लोको ज्योतिरसौ लोको ज्योतिस्तौ एते ज्योतिषौ उभयतः सं

* प्रथमादिषु पञ्चखण्डेष्वित्येव बोध्यम् (३७८-३०४ पृ०) ।

† ‘ततः’—इत्येव पाठो युक्ततरः स्यात् ।

लोकेते”-इति । प्रथमस्य ब्रह्मसादौ ज्योतिर्नामकं मह्यं दक्षि,
तथावम्यसाम्याद्भूलोकस्वरूपम् ; यद्योत्तरस्य ब्रह्मसावसाने ज्योति-
र्नामकं महः, तदुत्तमत्वसाम्याद् दुर्लोकस्वरूपम् । ‘ते एते’ षड्-
हस्यान्तयोर्वर्त्तमाने ‘ज्योतिषौ’ उभयतो ऽवस्थाय परस्परं ‘सं-
लोकेते’ सम्मुखत्वेनेकेते । अहर्विशेषांस्तत्कालं चोक्ता समष्टिरूपं षडहं
विधत्ते — “तेनैतेनोभयतो ज्योतिषा षष्ठ्येन यन्ति ; तद्यदेतेनो-
भयतो ज्योतिषा षष्ठ्येन यन्त्यनयोरेव तल्लोकयोरुभयतः प्रति-
तिष्ठन्तो यन्त्यस्मिंश्च लोके ऽसुष्मिंश्चोभयोः”-इति । ‘उभयतः’ आद्य-
न्तयोर्ज्योतिर्नामकं मह्यं स्मिन् षडहं तदेतत् ‘उभयतो ज्योतिः’,
तेनैतेन षडहेनानुतिष्ठेयुः । तदनुष्ठानेनोभयतो वर्त्तमानयोः
प्रतिष्ठां प्रापयन्तो वर्त्तन्ते । ‘लोकयोरुभयतः’-इत्यस्यैव विव-
रणम् — ‘अस्मिंश्च लोके ऽसुष्मिंश्चोभयोः’-इति ; अथ योत्तरशेषत्वे-
नास्मिंश्चेत्यादिकं मन्येतव्यम् ॥

अस्मिन्मभिप्लवषडहे संख्याविशेषान् विधत्ते — “परि यद्वा
एतदेवचक्रं यदभिप्लवः षष्ठ्यस्तस्य यावमितो ऽग्निष्टोमौ तौ प्रधी,
ये चत्वारो मध्य उक्थ्यास्तत्रमध्यम्”-इति । योऽयं मभिप्लवः षडह-
स्तदेतदस्मिंश्चासुष्मिंश्चोभयोर्लोकयोः ‘परि यद्वा’ परिवर्त्तमान
मेव ‘देवचक्रम्’,— यथा लोके रथस्य चक्रं पुनः पुनः परिवर्त्तते,
तद्वदिदं देवचक्रम् ; असकृत् षडहपरिवर्त्तनस्य वक्ष्यमाचत्वात् ।
रथचक्रस्य हि निष्पादकानि वीणि फलकानि ; तत्र मध्यमफलके
अदं प्रवेशयितुं प्रौढं नाभिच्छिद्रं क्लियते, तस्य फलकस्योभयोः
पार्श्वयोर्वर्तुलत्वाय फलकद्वयं कौलितं भवति ; एव मस्मिन्नपि
षडहे ज्योतिर्यावाद्यान्तवर्त्तिनावग्निष्टोमसंख्यौ ‘प्रधी’ भवतः,
प्रकर्षेणोभयतो धीयेते स्थाप्येते इति प्रधी, फलकद्वयस्यानीया-

वित्थर्थः । एतस्मिन् 'ये' तु मध्ये 'चत्वारः' अहर्विशेषाः उक्थ्य-
संख्याः, तदेतत् 'नभ्यः' ; नाभियोग्यस्नानम् उक्थ्यसंख्याः कर्त्तव्या
इत्यर्थः ॥ वेदनं प्रशंसति— "गच्छति वै वर्तमानेन यत्र काम-
यते, तत् स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्नुते य एवं वेद"—इति ।
वेदिता 'यत्र' यस्मिन् लोके गन्तुं कामयते, तत्रानेनैव परिवर्त-
मानेन देवचक्रेण गच्छति ; 'तत्' तेन देवचक्रेण निर्विघ्नमेव
संवत्सरसत्रसमाप्तिं गच्छति ॥

उक्तस्याभिप्रायवद्ब्रह्मस्यैकस्मिन्नासि पञ्चकृत्य षाड्वन्ति विधत्ते
—“यो वै तद्देद यत्प्रथमः षष्ठः, स वै स्वस्ति संवत्सरस्य पार
मश्नुते, यस्तद्देद यद् द्वितीयो यस्तद्देद यत् तृतीयो यस्तद्देद यश्च-
तुर्थो यस्तद्देद यत्पञ्चमः”—इति । 'प्रथमः षष्ठः'—इति यदस्ति,
तयो वेद, 'सः' पुमान् निर्विघ्नेन सत्रपारं प्राप्नोति । तथा 'द्वितीयः'
षष्ठश्च इति यदस्ति, तयो वेद, स वै स्वस्तीत्यादिक मनुवर्त्त-
नीयम् । एव सुत्तरेष्वपि त्रिषु पर्यायेषु द्रष्टव्यम् । षष्ठहे पञ्चकृत्य
आवर्त्तमाने सति त्रिंशदहानि भूत्वा मासः सम्पद्यते ॥ १ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(षष्टादशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (१५) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

प्रथमं षष्ठह मुपयन्ति षष्ठहानि भवन्ति षड्हा
ऋतव ऋतुश्च एव तत्संवत्सर माप्नुवन्त्यृतुश्च संव-

२सरे प्रतितिष्ठन्तो यन्ति' द्वितीयं षळ्ह मुपयन्ति'
 द्वादशाहानि भवन्ति' द्वादश वै मासा' मासश्च एव
 तत्संवत्सर माप्नुवन्ति' मासश्चः संवत्सरे प्रति-
 तिष्ठन्तो यन्ति' तृतीयं षळ्ह मुपयन्त्यष्टादशाहानि
 भवन्ति' तानि द्वेधा नवान्यानि नवान्यानि नव वै
 प्राणा नव स्वर्गा लोकाः प्राणांश्चैव तत्स्वर्गांश्च लोका-
 नाप्नुवन्ति' प्राणेषु चैव तत्स्वर्गेषु च लोकेषु प्रति-
 तिष्ठन्तो यन्ति' चतुर्थं षळ्ह मुपयन्ति' चतुर्विंशति-
 रहानि भवन्ति' चतुर्विंशतिर्वा अर्द्धमासा' अर्द्धमासश्च
 एव तत्संवत्सर माप्नुवन्त्यर्द्धमासश्चः संवत्सरे प्रति-
 तिष्ठन्तो यन्ति' पञ्चमं षळ्ह मुपयन्ति' त्रिंशदहानि
 भवन्ति' त्रिंशदक्षरा वै विराड्' विराळन्नाद्य' विराज
 मेव तन्मासि मास्यभि सम्पादयन्तो यन्त्यन्नाद्य-
 कामाः खलु वै सच मासत' तद्यद्विराजं मासि
 मास्यभि सम्पादयन्तो यन्त्यन्नाद्य मेव तन्मासि
 मास्यवद्व्याना यन्त्यच्चै च लोकायामुष्मै चोभा-
 म्याम् ॥ २ (१६) ॥

उक्तेषु पञ्चसु षड्विंशेषु प्रथम मन्वस्य प्रशंसति— “प्रथमं षळ्ह
 मुपयन्ति ; षळ्हानि भवन्ति ; षड्वा ऋतव ऋतुश्च एव तत्संवत्सर
 माप्नुवन्त्युत्तुश्चः संवत्सरे प्रतितिष्ठन्तो यन्ति”—इति । अनुष्ठिते

षड्हे षट्सङ्ख्यान्यहानि भवन्ति ; ततः सङ्ख्यासाम्यादृतुद्वारा संवत्सरं प्राप्य तच्च प्रतिष्ठिताः सन्तो वर्तन्ते ॥

पूर्वेण षड्हेन सहितं द्वितीयं षड्हं प्रशंसति — “द्वितीयं षळ्ह मुपयन्ति ; द्वादशाहानि भवन्ति ; द्वादश वै मासा, मासश्च एव तत्संवत्सरं माप्नुवन्ति, मासश्चः संवत्सरे प्रतितिष्ठन्तो यन्ति”— इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

उक्ताभ्यां षड्हाभ्यां तृतीयं षड्हं प्रशंसति— “तृतीयं षळ्ह मुपयन्त्यष्टादशाहानि भवन्ति ; तानि द्वेधा नवान्यानि नवान्यानि ; नव वै प्राणा, नव स्वर्गा लोकाः ; प्राणांश्चैव तत् स्वर्गांश्च लोका-
नाप्नुवन्ति, प्राणेषु चैव तत् स्वर्गेषु च लोकेषु प्रतितिष्ठन्तो यन्ति”— इति । त्रिषु षड्हेषु यान्यष्टादशाहानि, तेषां द्वेधा विभागे सति प्रत्येकं ‘नव’ सङ्ख्या सम्पद्यते । ‘प्राणाः’ सप्तसु ऊर्ध्वं स्थिद्रेषु हयोरधश्चिद्रयोर्नवसङ्ख्याकाः,—स्वर्गलोकाश्च नवभोगस्थानभेदेन * नवविधाः । अतः सङ्ख्यासाम्यात् प्राणान् स्वर्गलोकांश्च प्राप्य तच्च प्रतिष्ठिता वर्तन्ते ॥

पूर्वैस्त्रिभिः षड्हेश्चतुर्थं षड्हं प्रशंसति—“चतुर्थं षळ्ह मुपयन्ति ; चतुर्विंशतिरहानि भवन्ति ; चतुर्विंशतिर्वा अर्धमासा, अर्धमासश्च एव तत् संवत्सरं माप्नुवन्त्यर्धमासश्चः संवत्सरे प्रतितिष्ठन्तो यन्ति”—इति । अतः सङ्ख्यासाम्यात् अर्धमासद्वारा संवत्सरं प्रतिष्ठिताः ॥

पूर्वैश्चतुर्भिः षड्हेः सहितं पञ्चमं षड्हं प्रशंसति— “पञ्चमं षळ्ह मुपयन्ति ; त्रिंशदहानि भवन्ति ; त्रिंशदक्षरा वै विराड्,

* ‘अष्टाभिर्लोकपात्रैः परिपात्रिता अष्टसङ्ख्याकाः स्वर्गा लोकाः ; तेषां मध्ये कवि-
द्वैर्गाली स्वर्ग इत्येव नवसङ्ख्याकाः स्वर्गाः’—इति तै० ब्रा० १.२.२.१, सा० भा० ।

विराट्कायं, विराज मेव तन्मासि मास्वभि सम्पादयन्तो यन्ति”
—इति । अहस्रज्ञाया विराट्साभ्याद्विराजश्चाकायहेतुत्वात् प्रति-
मासं विराट्द्वारा अकायं प्राप्नुवन्ति ॥

पुनरपि षड्विंशत्प्रश्नं प्रशंसति— “अन्नाद्यकामाः खलु वै
सत्र मासत ; तद्यद्विराजं मासि मास्वभि सम्पादयन्तो यन्त्यन्नाद्य
मेव तन्मासि मास्ववदन्वाणा यन्त्यस्मै च लोकायामुषै चोभा-
भ्याम्”—इति । ये सत्रस्मानुष्ठातारः, ते हि ‘अन्नाद्यकामाः’ अनु-
तिष्ठन्ति ; तथा सति पूर्वोक्तरीत्या सङ्गासाभ्यात् पञ्चसु षड्विंश-
विंशदक्षररूपां विराजं प्रतिमासं सम्पादयन्तो वर्त्तन्ते, प्रतिमास
मन्नाद्यं प्राप्नुवन्तो लोकद्वयार्थं गच्छन्ति ; प्रतिमासं षड्विंशत्प्रश्न-
मनुतिष्ठेयुरिति तात्पर्यार्थः । तत्र चत्वारोऽभिप्रायाः षड्विंश-
पञ्चमसु पृथ्यषड्विंश इति ; सूत्रकारैरभिधानादयं विशेषः शास्त्र-
न्तरे द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये

(षष्ठादशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (१६) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

गवामयनेन यन्ति गावो वा आदित्या आदि-
त्याना मेव तदयनेन यन्ति गावो वै सत्र मासत^१

* “चत्वारोऽभिप्रायाः षड्विंश मासः”—इति च कात्या० श्रौ० १३.२.३ । तथा “चतु-
रभिप्रायान् षड्विंशत्प्रश्नान् पञ्च मासानुपयन्ति”—इति च आत्र० श्रौ० ११.७.२ ।

शफाञ्छृङ्गाणि सिषासत्यस्तासां दशमे मासि शफाः ।
 शृङ्गाण्यजायन्त ता अब्रुवन् यस्मै कामायादौष्वा-
 मद्यापाम त मुत्तिष्ठामेति ता या उदतिष्ठंस्ता
 एताः शृङ्गिण्यो ऽथ याः समापयिष्यामः संवत्सर
 मित्वासत तासा मश्रवया शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्त ता
 एतास्तूपरा जजं त्वसुन्वन्तस्मादु ताः सर्वानृतून्
 प्राप्नोत्तर मुत्तिष्ठन्त्यूर्जं ह्यसुन्वन्त्सर्वस्य वै गावः
 प्रेमाणं सर्वस्य चारुतां गताः सर्वस्य प्रेमाणं सर्वस्य
 चारुतां गच्छति य एवं वेदादित्वाश्च ह वा अङ्गि-
 रसश्च स्वर्गे लोके स्पर्धन्त वयं पूर्वं एष्यामो वय-
 मिति ते हादित्वाः पूर्वं स्वर्गं लोकं जग्मुः पञ्चे-
 वाङ्गिरसः षष्ठ्यां वा वर्षेषु यथा वा प्रायश्चीयो ऽति-
 राचञ्चतुर्विंश उक्थ्यः सर्वे ऽभिप्लवाः षष्ठ्यां आत्य-
 न्यन्यान्यहानि तदादित्यानामयनं प्रायश्चीयो ऽति-
 राचञ्चतुर्विंश उक्थ्यः सर्वे पृष्ठ्याः षष्ठ्यां आत्य-
 न्यन्यान्यहानि तदङ्गिरसामयनं सा यथास्तुतिरञ्च-
 सायन्येव मभिप्लवः षष्ठ्याः स्वर्गस्य लोकस्याथ यथा
 महापथः पर्याण एवं पृष्ठ्याः षष्ठ्याः स्वर्गस्य लोकस्य
 तद्वदुभाभ्यां यन्त्युभाभ्यां वै यत्र रिष्यत्युभयोः
 कामयोक्तामौ यश्चाभिप्लवे षष्ठ्ये यश्च पृष्ठ्ये ॥३(१७)

संवत्सरसत्रस्वावयवाभ्यासानभिधाय सत्रं विधत्ते— “गवा-
मयनेन यन्ति ; गावो वा आदित्या, आदित्याना मेव तदयनेन
यन्ति”—इति । संवत्सरसत्राणां प्रकृतिभूतस्यैतस्य सत्रस्य ‘गवा-
मयनम्’ इति नामधेयम्, तेन ‘यन्ति’ अगुतिष्ठेयुः । गमनसाम्याद्
गवा मादित्यत्वम् ; तथा सति आदित्याना मेवायनेनानुष्ठानं कृतं
भवति ॥

तदेतन्नवामयनं प्रशंसति— “गावो वै सत्र मासत, शफाष्ट-
ङ्गाणि सिषासत्स्वासां दशमे मासि शफाः शृङ्गाश्चजायन्त ; ता
अभुवन् यक्षै कामायादीक्षामन्नापाम त सुत्तिष्ठामेति ; ता या
उदतिष्ठंस्ता एताः शृङ्गिष्णः”—इति । पुरा कदाचिद् गवाभिमा-
नित्यो देवताः स्वकीयानां गोदेहानां प्रादगतान् ‘शफान्’, शिरो-
गतानि ‘शृङ्गाणि’ च ‘सिषासत्स्वः’ प्राप्तुमिच्छन्तः सत्रं मन्वति-
ष्ठन् । तासां दशमे मासि तदुभयं सम्पन्नम् । ततः ‘ताः’ गावः
परस्परमिदं मनुवन्,— यक्षै कामाय वयम् ‘अदीक्षामहि’ सत्र-
दीक्षा माप्तवत्यः, ‘तं’ कामम् ‘आपाम’ वयं प्राप्तवत्यः ; ततोऽस्मा-
त्सत्तादुत्तिष्ठामेति विचार्य उत्थाय गताः । ‘ताः’ प्रसिद्धाः या
गाव उदतिष्ठन्, ता इमाः शृङ्गिष्णो दृश्यन्ते । अनेन द्रव्यसु
मासेषु अनुष्ठेयं गवामयनं प्रशस्तम् ॥

द्वादशसु मासेष्वनुष्ठेयं यन्नवामयनं मस्ति, तदिदानीं प्रशं-
सति— “अथ याः समापयिष्यामः संवत्सरं मित्यासत, तासां
मन्त्रज्ञया शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्त ; ता एतास्तूपरा जर्जं त्वसुन्वस्तस्माद्
ताः सर्वानृतून् प्राप्नोत्तर सुत्तिष्ठन्त्यूर्जं ह्यसुन्वन्त्वर्वस्व वै गावः
प्रेमाच्च सर्वस्य चारुतां गताः”—इति । सत्रं मनुतिष्ठन्तीनां गवां
मध्ये शफशृङ्गार्थिनीनां दशभिर्मासैः सिद्धिर्जाता ; यासां तु गवां

शृङ्गापेक्षा नास्ति, किन्तु जर्गपेक्षैव; तादृशी या गाव जर्ग-
सिद्ध्यर्थं द्वादशमासात्मकं संवत्सरं समापयिष्याम इति अभिप्रेत्य,
तथैवान्वतिष्ठन् । 'तासां' गवां शृङ्गेषु अश्वद्वया शृङ्गाणि 'प्रावर्त्तन्त'
नोत्पन्नानीत्यर्थः । 'ता एताः' गावो लोके 'तृपराः' शृङ्गरहिता
दृश्यन्ते । ताः शृङ्गरहिता अपि सन्नानुष्ठानेन 'जर्गं' बलाधि-
क्यम् 'असुम्बन्' सम्पादितवत्यः । 'तस्माद्' बलाधिक्यलक्षणस्य
फलस्य सन्नाधादेव 'ताः' गावः 'सर्वानृतून्' षट्सङ्ख्याकानपि तस्मिन्
सन्नानुष्ठाने प्राप्य 'उत्तरम्' जर्गकाले सन्नादुत्तिष्ठन्ति । 'हि'
यस्मात् 'जर्गम्' बलातिशयम् 'असुम्बन्' प्राप्तवत्यः, तस्माद् द्वादश-
मासानुष्ठानं युक्तम् । 'ताः' शृङ्गरहिता गावः प्रहारभयाभावात्
'सर्वस्य' जगतः 'प्रेमाद्यं' श्रित्व गताः, तथा बलाधिक्येन शरीर-
शुद्ध्या च 'सर्वस्य' भारवहनादिकार्यस्य निवर्तनस्य चात्यन्तं
'चादतां' रमणीयतां गताः ॥ वेदनं प्रशंसति— "सर्वस्य प्रेमाद्यं
सर्वस्य चादतां ब्रूयति य एवं वेद"—इति ॥

अथादित्यानामयनं मङ्गिरसामयनं च गवामयनविकृतिरूप
मुभयं वक्तुं प्रसीति— "आदित्याश्च इ वा अङ्गिरसश्च स्वर्गं लोके
ऽप्यर्हन्त वयं पूर्वं एषामो वयं मिति; ते आदित्याः पूर्वं स्वर्गं लोकं
जग्मुः, पश्चेवाङ्गिरसः षष्ट्यां वा वर्षेषु"—इति । आदित्याख्याश्च ये
देवाः, ये अङ्गिरसनामका ऋषयः, तदुभये वरस्वरं स्वर्गप्राप्ती
'अप्यर्हन्त' अस्माकं मेव प्रथमं गमनं मिति आदित्याः, अङ्गिरसो-
ऽपि तथैव तत्रादित्याः सहसा प्रथमं स्वर्गं प्रापुः अङ्गिरसस्तु 'पश्चेक'
विसम्बन्धेनैव षट्सङ्ख्याकेषु वर्षेषु अतीतेषु स्वर्गं प्राप्ताः । 'वा'-शब्देन
पश्चान्तरं व्योत्यते । अङ्गिरसां मध्ये तत्तच्छ्रवणानुसारेण केचित्
षष्टेः पूर्वं वा गता इत्यर्थः ॥

यथादिखानामयनेऽहःकृतिं विधत्ते— “यथा वा प्रायश्चीनो
ऽतिरात्रचतुर्विंश उक्थः, सर्वे ऽभिप्लवाः षडङ्गा, चाक्षन्त्यान्त्या-
हानि ; तदादिखानामयनम्”—इति । अथ ‘वा’ शब्दो न विक-
ल्पार्थः, किन्तु गवामयनप्रकारव्यावृत्त्यर्थः । गवामयने प्रायश्चीनाख्यं
प्रथमं महः, अतिरात्रसंख्यं चतुर्विंशं सुक्थं महर्हितीयम्, तदुभयं
तत्र ‘यथा’ तथैवादिखानामयनेऽपि ; तत्र ‘अहः’ विशेषोऽस्ति ।
सर्वेऽभिप्लवाः षडङ्गाः पूर्वोक्ताभ्याम् प्रथमद्वितीयाभ्यां महोभ्यां
अन्यानि सर्वाक्षहानि ‘आक्षन्ति’ व्याप्तिं करिष्यन्ति ; गवामयने
तु एकैकक्षिन्त्यासि चत्वार एवाभिप्लवषडङ्गाः, अत इदं वैयर्थ्यम् ।
तदिदम् ‘आदिखानामयनम्’ ॥

यथाहिरसामयनस्य कृतिं दर्शयति— “प्रायश्चीनो ऽतिरात्र-
चतुर्विंश उक्थः, सर्वे पृष्ठगः षडङ्गा, चाक्षन्त्यान्त्याहानि ;
तदहिरसामयनम्”—इति । प्रथमद्वितीय मतिप्रक्रान्तानि सर्वा-
क्षहानि पृष्ठगषडङ्गैर्यासानि, इत्येतावानत्र विशेषः । अथवा
‘आक्षन्ति’-शब्दोऽहर्विन्नेषनामधेयम् । तथाच बोधायनः आह—
“अभिजिहिषुवान्बिम्बजिह्वम महर्महाव्रत सुदयनीयोऽतिरात्र
इत्येतान्धाक्षन्ति भवन्ति”—इति । तदेतद् बोधायनस्य मतम् ।
अन्यदपि यान्यन्यानि पृष्ठगभिप्लवेभ्य इति शालिकाचार्यो मेने ।
यानि चान्यानि पृष्ठगभिप्लवेभ्यो दशमाक्ष इत्यौपमन्यव इति ।
तथा सति प्रायश्चीनारम्भबीयाभ्यां मभिप्लवषडङ्गैश्चान्यानि यान्य-
हानि सन्ति, तानि ‘आक्षन्ति’ एतन्नामकानीत्युभयत्र व्याख्ये-
यम् । सर्वथाप्यस्यनयोरुभयोरपि गवामयनाद्विशेषः । गवामयने
त्वेकक्षिन्त्यासि चत्वारोऽभिप्लवाः षडङ्गाः, पञ्चमः पृष्ठगः षडङ्गः ।

तथा चाञ्जसायन आह— “अथ नवामयनं सर्वकामाः प्रायश्चीय-
चतुर्विंशे उपेत्य चतुरभिपूवान् पृष्ठपञ्चमान् पञ्च मासानुप-
यन्ति”—इति (श्री० ११.७.१. ७) । आदित्यानामयने पृष्ठः
षडङ्गो नास्तीति †, अग्निरसामयने अभिपूवषडङ्गो नास्तीति ‡
वैवस्वम् ॥

अयनद्वयगत मभिपूवषडङ्गं पृष्ठषडङ्गं च दर्शयति— “सा
यथा स्मृतिरञ्जसायन्येव मभिपूवः षडङ्गः स्वर्गस्य लोकस्याथ यथा
महापथः पर्याचः एवं पृष्ठः षडङ्गः स्वर्गस्य लोकस्य ; तद्यदुभाभ्यां
यन्बुभाभ्यां वै यत् रिच्यत्बुभयोः कामयोदपासौ,— यथाभिपूवे
षडङ्गे, यत् पृष्ठे”—इति । यथा लोकस्य प्रसिद्धा ‘स्मृतिः’ राज-
मार्गरूपा ‘अञ्जसायनी’ दुःखहेतूनां कष्टकपाषाणादीनामभा-
वाद् अञ्जसा सम्यगयनस्य गमनस्य साधनभूता, एव मय मभिपूवः
षडङ्गः स्वर्गस्य लोकस्य अञ्जसा प्राप्तिहेतुः § । अथ पृष्ठपञ्च-
ङ्गस्य दृष्टान्त उच्यते,—यथा लोके ‘महापथः’ प्रौढमार्गः नगरद्वय-
मध्यवर्ती ‘पर्याचः’ परितोऽयनस्य गमनस्य साधनभूतः,—नगर-

* चाञ्जसायनी हि “अथ नवामयनम्”—इत्यारम्भ “इति नवामयनम्”—इत्यन्तं यन्त्र
शुक्लापि पुनरुवाच “सर्वे वा षडङ्गा अभिपूवाः स्युः”—इति (११.७.२१.) । ततो ज्ञाते
केचान्निधये नवामयनादित्यानामयनयोर्न षडङ्गकृतं वैवस्वमपि त्वन्वयेवेति । तच्च वैवस्व
तच्च तदुत्तरं मिव स्फुटीकृतं द्रष्टव्यम् ।

† “नवामयनेनादित्यानामयनं व्याख्यातम् । सर्वे त्वभिपूवास्त्रिदशदशाः”—इत्यादि
आह—श्री० ११.१.१-७ । तथाच सर्वेऽभिपूवाः पर्यायतस्त्रिदशदशसोमकृता एव तच्च
भवन्तीति प्रमाणं वैवस्वं शीतितम् ।

‡ “आदित्यानामयनेनाग्निरसामयनं व्याख्यातम् । चिदतस्त्रिभिर्दशाः सर्वे”—इत्यादि
आह—श्री० ११.२.१-६ । तथाचात्र सर्व एवाभिपूवास्त्रिदशदशसाम्या इति प्रमाणं वैवस्वम् ॥

§ “स्वर्गं लोकं मभिपूवका, यदभ्यपूवन् तस्मादभिपूवाः”—इति अतः ब्रा० ११.२.२.१० ।

समीपे चरन्त्यपर्वताद्यभावाद्यस्यां दिशि गन्तु मपेक्षा तत्र गन्तुं
शक्यते, एव मयं पृष्ठः षडङ्गः स्वर्गस्य लोकस्य प्राप्तिहेतुः * ।
तथा सत्यनयोरुभयोः 'उभाभ्यां' षडङ्गाभ्यां यन्तीति यदस्ति,
तेन 'उभाभ्यां' पादद्वयस्नानीयाभ्यां 'यन्' गच्छन् पुरुषो 'न
रिष्यति' न विनश्यति,— योऽभिप्लवकामोऽस्ति, यस्य पृष्ठः षडङ्गः ;
तयोरुभयोः कामयोः प्राप्तौ षडङ्गद्वयं सम्पद्यते † ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्पायसाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वतीयाध्याये

(षष्ठादशाध्याये) द्वतीयः खण्डः ॥ ३ (१७) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

एकविंश मेतदङ्गरूपयन्ति विषुवन्तं मध्ये संव-
त्सरस्यैतेन वै देवा एकविंशेनादित्यं स्वर्गाय लोका-
योदयच्छन्त्य एष इत एकविंशस्तस्य दशावस्ता-
दहानि दिवाकोत्थस्य भवन्ति दश परस्तान्मध्य
एकविंश उभयतो विराजि प्रतिष्ठित उभयतो हि
वा एष विराजि प्रतिष्ठितस्तस्मादेषोऽन्तरेमांस्त्र्योका-

* “स्वर्गं लोकं मयुत्रं सजात् पृष्ठः”—इति श्रुतं ब्रा० १२.२.२.११ ।

† “जानी वै सप्त मासत”—इत्याख्यायिका (३२७ पृ०) सामयलुवीरपि प्राय एव मीन
(ता० ब्रा० ४.१, तै० सं० ४.१.१) : सुतयो हेताः सप्त—इत्यादि जै० सू० १.१.१२ ब्रा० भा० ।

न्यन्न व्यथते तस्य वै देवा आदित्यस्य 'स्वर्गांल्लोका-
 दवपातादविभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गैर्लीकैरवस्तात्प्रत्युत्तभ-
 नुवन्त्स्तोमा वै त्रयः स्वर्गां लोकास्तस्य पराचो
 ऽतिपातादविभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गैर्लीकैः परस्तात्
 प्रत्यस्तभनुवन्त्स्तोमा वै त्रयः स्वर्गां लोकास्तत्रयो
 ऽवस्तात्सप्तदशा भवन्ति त्रयः परस्तान्मध्य एष
 एकविंश उभयतः स्वरसामभिर्धृत उभयतो हि
 वा एषः स्वरसामभिर्धृतस्तस्मादेषोऽन्तरेमांल्लोकान्यन्न
 व्यथते तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गांल्लोकादव-
 पातादविभयुस्तं परमैः स्वर्गैर्लीकैरवस्तात्प्रत्युत्तभ-
 नुवन्त्स्तोमा वै परमाः स्वर्गां लोकास्तस्य पराचोऽति-
 पातादविभयुस्तं परमैः स्वर्गैर्लीकैः परस्तात् प्रत्यस्तभ-
 नुवन्त्स्तोमा वै परमाः स्वर्गां लोकास्तत्रयो ऽवस्ता-
 त्सप्तदशा भवन्ति त्रयः परस्तात्ते द्वौ द्वौ सम्पद्यत्तुय-
 द्चतुस्त्रिंशा भवन्ति चतुस्त्रिंशो वै स्तोमाना मुत्त-
 मस्तेषु वा एष एतदध्याहितस्तपति तेषु हि वा एष
 एतदध्याहितस्तपति स वा एष उत्तरो ऽध्यात् सर्व-
 आद् भूताङ्गविध्यतः सर्वं मेवेद मतिरोचते यदिदं
 किञ्चोत्तरो भवति यस्मादुत्तरो बुभूषति तस्मा-
 दुत्तरो भवति य एवं वेद ॥ ४ (१८) ॥

इत्थं गवामयन मादित्थानामयन मङ्गिरसामयनं चैते संवत्सर-
सत्रविशेषा उक्ताः । तत्र सर्वत्र पूर्वोत्तरयोर्मासषट्कयोः मध्य-
वर्त्ति यत्प्रधानं महारस्ति, तदेतद् विधत्ते — “एकविंश मित-
दहरपयन्ति विषुवत्तं मध्ये संवत्सरस्य”-इति । छन्दोगब्राह्मणे—
“सप्तभ्यो हिङ्करोति”-इत्यादिना (ता० ब्रा० २.१४-१७ सू०)
विहितो योऽयं नैकविंशः स्तोमः, तेनैव स्तोमिनास्य सर्वस्तोत्र-
ग्रन्थेतिदं महः ‘एकविंशम्’ इत्युच्यते । तच्च विषुवत्तमकं, संव-
त्सरसप्तम्यं ये पूर्वे पञ्चासाः, ये चोत्तरे, तयोर्मासषट्कयोरुभयतो
वर्त्तमानयोर्मध्ये तदेतदहरनुष्ठेयम् । एतच्च नोभयोर्मासषट्कयो-
रन्तर्भवति, किन्त्वतिरिक्तं नैकम् । तथा चाग्न्यायनं चाह —
“अथ विषुवानेकविंशो न पूर्वस्य पञ्चसो नोत्तरस्य”-इति
(श्री० ११.७.७, ८.) ॥

तदेतदहः ग्रन्थसति—“एतेन वै देवा एकविंशेनादित्यं स्वर्गाय
लोकायोदयच्छन्”-इति । पुरा देवाः ‘एतेन’ अङ्गा स्वर्गलोकास्थम्
‘आदित्यम्’ ‘उदयच्छन्’ इत ऊर्ध्वं प्रापितवन्तः । तथाच शास्त्रान्तरे
पठ्यते—“एकविंश एष भवति, एतेन वै देवा एकविंशेनादित्यं
मित उत्तमं सुवर्गं लोकं मारोहयन्”-इति (तै० ब्रा० १.२.४.१. *) ॥

आदित्यस्य तेनाङ्गा साम्यं दर्शयति—“स एष इत एकविंशः”-
इति । योऽयं मादित्योऽस्ति, स एषः ‘इतः’ भूलोकादारभ्य
गच्छमान एकविंशतिसङ्ख्यापूरको भवति । तथा चाग्न्यायना-
यते—“द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्यस्य इमे लोका असावादित्यं
एकविंशः”-इति (तै० सं० ५.१.१०.३.) । अथवात्रैव विषुवतः
पुरस्तात् पञ्चास्य वस्यमास्य महर्दशकद्वयं मपेक्ष्य ‘विषुवान्’

• “एष एवैकविंशो य एष तपति”-इति च ब्रत० ब्रा० १.३.५.११ ।

‘एकविंशः’ इत्युच्यते । अस्मिन् पक्षे इदं वाक्यं मुत्तरशेषत्वेन योजनीयम् ।

इदानीं सुभयतो दशकद्वयं विधत्ते—“तस्य दशावस्तादृशानि दिवाकीर्त्तय्य भवन्ति, दश परस्तान्, मध्य एष एकविंशः उभयतो विराजि प्रतिष्ठित, उभयतो हि वा एष विराजि प्रतिष्ठित-स्तस्मादेवोऽन्तरिमांस्तोक्तान्यत्र व्यथते”—इति । दिवैव कीर्त्तनीयं मग्नजातं यस्मिन्विषुवत्पञ्चानि तदहः ‘दिवाकीर्त्तय्य’ । तस्माद्दश ‘अवस्तात्’ अधोभागे दशाहानि भवन्ति, ‘परस्तात्’ ऊर्ध्वभागेऽपि दशाहानि भवन्ति ; तयोर्दशकयोर्मध्ये ‘एष एकविंशः’ विषुवान् वर्त्तते । ‘तस्य’ विषुवतः ‘अधस्तात्’ पूर्वपक्षे षष्ठे मासे ‘स्वरसामानः’ अहर्विशेषास्त्रयः, तेभ्यः पूर्वं मभिजिदास्य मेकाहः, ततः पूर्वं पृष्ठः षडह इति ‘दशाहानि’ । विषुवत ऊर्ध्वं तु प्रत्यवरोहक्रमेण त्रयः स्वरसामानः, ततो विष्णुजिदास्य एकाहः, तत ऊर्ध्वं पृष्ठः षडह इति ‘दश’ अहानि । एव सुभयोः पार्श्वयोरङ्गां दशसङ्ख्योपेतत्वात् विराट्त्वम् । एतस्या सुभयतोऽवस्थितायां ‘विराजि’ अयं मेकविंशः प्रतिष्ठितः । यद्योक्तगणनया विराजि प्रतिष्ठा मेव ‘हि’-शब्दोपेतेन वाक्येन स्पष्टीकरोति * । ‘तस्मात्’ उभयतो विराट्द्वयेन रक्षितत्वात् ‘एषः’ आदित्यो विषुवदहः स्थानीयः, ‘इमान् लोकानन्तरा’ एषां लोकानां सर्वेषां मध्ये ‘यन्’ गच्छन्नपि ‘न व्यथते’ व्यथां न प्राप्नोति । विषुवानप्येकविंश आदित्योऽप्येकविंशः ; तस्मादुभयोरैकत्वे सति विषुवतो यद्विराट्द्वयोपेतत्वम्, तदेवादित्यस्योभयतो विराट्त्वं भवति । आदित्यस्य व्यथाराहित्येन विषुवतो वैकल्पराहित्यं सिद्ध्यति ।

* “विराजि हि वा एष उभयतः प्रतिष्ठितः”—इति ते० ब्रा० पाठः (१.२.४.१.) ।

अथवा विषुवतो यथा विराड्द्वयं मुभयतो रक्षकम्, एवमादि-
त्यस्मात्प्रथमादुपरिष्ठात् वर्त्तमानं लोकद्वयम् । एतदेवामिमेत्य-
शास्त्रान्तरे श्रूयते—“तस्मादन्तरेमौ लोकौ यन् सर्वेषु सुवर्गेषु
लोकेष्वपि तपयेति”—इति (ते० ब्रा० १.२.४.१.) ॥

अथ विषुवत उभयतः समीपवर्त्तिनः स्वरसामाख्यानद्वि-
शेषान् प्रशंसति—“तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गालोकादवपाता-
दविभुसं चिभिः स्वर्गैर्लोकैर्वस्तात् प्रत्युत्तभुवन्स्तीमा वै त्रयः
स्वर्गा लोकास्तस्य पराचोऽतिपातादविभुसं त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैः
परस्तात्प्रत्युत्तभुवन्स्तीमा वै त्रयः स्वर्गा लोकास्तत्तयो ऽवस्तात्सप्त-
दशा भवन्ति, त्रयः परस्तात्तस्य एव एकविंश, उभयतः स्वरसाम-
भिर्धृत, उभयतो हि वा एष स्वरसामभिर्धृतस्तस्मादेषोऽन्तरेमां-
लोकान् यत्र व्यस्यते”—इति । योऽयं आदित्योऽस्त्रि, ‘तस्य’ आदि-
त्यस्य स्वर्गलोकात् ‘अवपातः’ आधाराभावादधःपतनम्, तस्माद्
देवाः ‘अविभुः’ आदित्योऽधः पतिष्यतीति मीताः सन्तः ‘तम्’
आदित्यम् ‘अवस्तात्’ मण्डलस्याधोभागे ‘चिभिः स्वर्गैर्लोकैः’ स्वर्ग-
शब्दोपलक्षितैः भूरादिभिः ‘प्रत्युत्तभुवन्’ अधःपातप्रतिबन्धार्थं
सुप्तश्चान् माधाररूपं मकुर्वन् । यथा गृहगतवंशादीनां मधःपात-
निवारणाय स्तम्भेनोत्तम्भनं कुर्वन्ति, तद्वदिति । वर्त्तमानस्मा-
दित्यस्य यथा त्रयो लोका उत्तम्भकाः, तथैवादित्यस्यानीयस्य
विषुवतोऽङ्गः स्वर्गलोकसदृशास्त्रयः स्तीमा एवोत्तम्भकाः ।
सप्तदशस्तीमयुक्ताः स्वरसामागो ऽहर्विशेषाः स्तीमशब्देनात्र
विवक्षिताः । पुनरपि देवास्तस्मादित्यस्य ‘पराचोऽतिपातात्’
मण्डलात्पराभूतेषु अर्धवर्त्तिषु लोकेषु योऽयम् ‘अतिपातः’
इष्टिगोचरं देशं सुहृदयं यत्र कापि क्रूरदेशमननम्, तस्मादति-

पाताङ्गीताः सन्तः 'परस्तात्' आदित्यमण्डलस्थीपरि त्रिभिः जन-
 तपःसत्यशब्दाभिधेयैः 'त्रिभिः स्वर्गेलोकैः' 'तम्' आदित्यं 'प्रत्य-
 स्तञ्जुवन्' । यथा पूर्वव्राचःपतननिवृत्त्यर्थं मुत्तम्भनं कृतम् एव
 सुपरिष्ठादतिपातनिवृत्त्यर्थं 'प्रतिस्तम्भनं' प्रतिबन्धकस्तम्भं मकुर्वन् ।
 आदित्यस्थानीयस्य तु विषुवतोऽङ्गः उत्तरपक्षगताः स्तोमशब्दो-
 पलक्षिताः स्वरसामाख्यस्त्रयोऽहर्विशेषा एव प्रतिस्तम्भकाः । 'तत्'
 तथा सति ये विषुवतोऽङ्गः 'अवस्तात्' अधोवर्त्तिनस्त्रयोऽहर्विशे-
 षास्तो सप्तदशस्तोमयुक्ताः कार्य्याः । ये च 'परस्तात्' उपरि-
 वर्त्तिनस्त्रयोऽहर्विशेषास्तोऽपि सप्तदशस्तोमयुक्ताः कार्य्याः । एवं
 च सति मध्येऽवस्थित एकविंशाख्योऽहर्विशेषः 'उभयतः' अधस्ता-
 दुपरिष्ठाच्च स्वरसामनामकैः त्रिभिस्त्रिभिरहोभिर्धृतः । अथ मेवार्थः
 शाखान्तरप्रसिद्धिद्योतकेन 'हि'-शब्दयुक्तेन वाक्येन पुनर्दृढीकृतः ।
 यस्माद्विषुवदहस्थानीय आदित्यः, स्वरसामस्थानीयैरुभयतोऽव-
 स्थितैस्त्रिभिस्त्रिभिर्लोकैर्धृतः, 'तस्मात्' कारणादपि आदित्यः
 'अन्तरा' मध्येऽवस्थित इमान् लोकान् सर्वान् सर्वदा 'यन्' गच्छ-
 त्वापि 'न व्यथते' व्यथां न प्राप्नोति । अन्तार्थवादेन पूर्वेषुत्तरेषु च
 चिष्वहस्सु सप्तदशस्तोमविधिरुच्येयः । तथाच शाखान्तरे श्रूयते—
 "उक्थ्या एव सप्तदशाः परःसामानः कार्य्याः"—इति (तै०
 ब्रा० १.२.२.१.) । स्वरसामाख्याना मङ्गा मेव परःसामेति
 नामान्तरम् ॥

अथ विहितानेतान् पूर्वोत्तरान् सप्तदशस्तोमान् प्रकारान्तरेण
 पुनः प्रशंसति — "तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गाङ्गीकादवपाता-
 दविभयुस्तम् परमैः स्वर्गेलोकैरवस्तात् प्रत्युत्तञ्जुवन्स्तोमा वै
 परमाः स्वर्गा लोकास्तस्य पराचोऽतिपातादविभयुस्तम् परमैः

स्वर्गलोकेः परस्तात् प्रत्यस्तथुवग्रस्तोमा वै परमाः स्वर्गा लोका-
स्तत्र योऽवस्तास्तदशा भवन्ति त्रयः परस्तात्ते द्वौ द्वौ सम्पद्य
स्यस्तुस्त्रिंशा * भवन्ति ; चतुस्त्रिंशो वै स्तोमाना मुत्तमस्तोषु वा
एष एतदध्याहितस्तपति, तेषु हि वा एष एतदध्याहितस्तपति”-
इति । तेषु हि लोकेषु वर्त्तमानो य आदित्यस्तस्य स्वर्गलोका-
दवपातः स्यादिति देवा भीताः सन्तः, त मित्यादि पूर्ववत् ।
स्तोमाना मादित्यस्य स्तम्भकत्वाय परमत्वम् । तेनोभयतो वर्त्त-
मानाः षट्सङ्ख्याकाः समदशस्तोमकाः द्वौ द्वौ एकीभूय त्रिसङ्ख्या-
काश्चतुस्त्रिंशस्तोमा भवन्ति । त्रिवृत्-पञ्चदश-सप्तदशै-कविंश-
त्रिणव-त्रयस्त्रिंशाख्यान्छन्दोगैराज्जाताः सन्ति †, तेषा मयं चतु-
स्त्रिंशस्तोम उत्तमः ; पूर्वापिचया सङ्ख्याधिक्षात् । ‘तेषु’ स्तोम-
स्थानीयेषु उभयतः स्थितेषु स्वर्गेषु ‘एषः’ आदित्यः ‘अध्याहितः’
जगत्स्रष्टा स्थापितः सन् ‘एतत्’ प्रत्यक्षं यथा भवति तथा ‘तपति’
सन्तापं करोति । ‘तेषु हि’-इतिवाक्येन तदेव दृढीक्रियते ॥

विषुवत एव प्रशंसा मभिप्रेत्य तद्रूपत्वेनोपचरित मादित्यं
पुनः प्रशंसति — “स वा एष उत्तरोऽस्मात्सर्वस्माद्भूताङ्गविष्यतः,—
सर्वमेवेद मति रोचते यदिदं किञ्चोत्तरो भवति”-इति । योऽयं
मादित्यो ऽभिहितः, स एवैव भूताङ्गविष्यतस्य ‘सर्वस्मात्’ अस्मा-
ज्जगतः ‘उत्तरः’ उल्कृष्टः,— ‘यदिदं किञ्च जगदस्ति, इदम् सर्वं
मेव ‘अति’क्रम्य ‘रोचते’ दीप्यते ; तद्वदयं विषुवानप्यन्येभ्यः
सर्वेभ्योऽहोभ्यः ‘उत्तरः’ उल्कृष्टो भवति ॥

* ‘सम्पद्यत्रयं’-इत्येव पाठो बहुपुस्तकेषु । तदत्र तकारस्य त्रिवचनम् ‘अनाचि च’-
इति (पा० ८.४.४७.), प्रातिशाख्यऽङ्गत्वेति । स्यादित्यं पुरसादपि १८१ ४०, १४ पं० ।

† ता० ब्रा० २.१-७ खण्डेऽत्र कप्तान् दृष्टव्याः ।

वेदनं प्रशंसति—“यस्मादुत्तरो बुभूषति, तस्मादुत्तरो भवति य एवं वेद”—इति । एतद्देनादुल्कृष्टो भूत्वा प्रतिष्ठयाधिकं शोभते, तस्मादुल्कृष्टतरो भवति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां द्वतीयाध्याये

(अष्टादशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (१८) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

स्वरसाम उपयन्तीमे वै लोकाः स्वरसामान्
 इमान् वै लोकांस्वरसामभिरस्पृश्वंस्तत्स्वरसां
 स्वरसामत् तद्वात् स्वरसाम उपयन्त्येष्वेवैनं तन्नो-
 क्त्वा भजन्ति तेषां वै देवाः सप्तदशानां प्रज्जयाद-
 विभयुः समा इव वै स्तोमो अविगूळश्च इवेमे ह न
 प्रज्जियेरन्निति तांस्त्वर्वैः स्तोमैरवस्तात्पर्यार्णवैः
 पृष्ठैः परस्तात् तद्वादभिजित्सर्वस्तोमोऽवस्ताद्भवति
 विश्वजित्सर्वपृष्ठः परस्तात् तत्सप्तदशानुभयतः पर्यु-
 षन्ति धृत्या अप्रज्जयाय तस्य वै देवा आदित्स्य
 स्वर्गांल्लोकादवपातादविभयुस्तं पञ्चभी रश्मिभिरुद-
 वयन् रश्मयो वै दिवाकीर्त्यानि महादिवाकीर्त्यं

पृष्ठं भवति' विकर्षे ब्रह्मासाम भास' मग्निष्टोम-
सामीमे बृहद्रथन्तरे पवमानयोर्भवतस्तदादित्यं
पञ्चमी रश्मिभिरुदयन्ति' धृत्या अनवपातायोदित
आदित्ये प्रातरनुवाक मनुब्रूयात्सर्वं ह्येवैतदहर्दिवा-
कीर्त्यं भवति' सौर्यं पशु मन्यङ्गवेत' सवनौयस्योपा-
लभ्य मातभेरन्त्यूर्यदेवत्यं ह्येतदहरेकविंशतिं सामि-
धेनौरनुब्रूयात्तत्तत्तदहरेकविंश मेकपञ्चाशतं
द्विपञ्चाशतं वा शस्त्वा मध्ये निविदं दधाति' तावती-
रुत्तराः शंसति' शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रिय
आयुष्येवैनं तद्दीर्य इन्द्रिये दधाति' ॥ ५ (१६) ॥

स्वरसामाख्येष्वहस्तु सप्तदशस्तोमाः पूर्वं विहिताः ; इदानीं
तान्वहानि विधत्ते— “स्वरसान् उपयन्तीमे वै लोकाः स्वरसा-
मान इमान् वै लोकान्स्वरसामभिरस्पृशंस्तत् स्वरसान् स्वरसा-
मत्वं ; तद्यत् स्वरसान् उपयन्त्येवैनं तन्नोक्तेषा भजन्ति”—इति ।
स्वरसामाख्यान् षट्संज्ञाकान् अहर्विशेषाननुतिष्ठेयुः । आदित्यस्य
अधस्तादुपरिष्ठाच्च वर्तमाना इमे एव लोकाः स्वरसामरूपाः ।
तस्मादनुष्ठितैरैतैः स्वरसामभिरिमान् लोकान् ‘अस्पृशन्’ प्रीतान-
कुर्वन् । तस्मादेतेषा मङ्गां स्वररोपेतसामवत् प्रीतिहेतुत्वात् स्वर-
सामेति नाम सम्पन्नम् । एतेषा मनुष्ठातारो लोकेषु सर्वेषु ‘आ
भजन्ति’ भोगभाजो भवन्ति ॥

अथ स्वरसामभः सर्वेभ्योऽधस्तादुपरिष्ठाच्च हे अहनी विधत्ते

—“तेषां वै देवाः सप्तदशानां प्रबुयादबिभयुः, समा इव वै स्तोमा अभिगूळ्हा इवेमे ह न प्रबुयेरन्निति ताग्लवैः स्तोमैरवस्तात्यर्था-
 र्णग्लवैः पृष्ठैः परस्तात् ; तद्यदभिजित् सर्वस्तोमोऽवस्ताग्नवति, विश्व-
 जित् सर्वपृष्ठः परस्तात्, तत् सप्तदशानुभयतः पर्यृषन्ति, धृत्या अप्र-
 वुयाय”-इति । ये स्वरसामानः सप्तदशस्तोमयुक्ताः ‘तेषां’ ‘प्रबुयात्’
 प्रकर्षेण विशरण्याद् देवा अभिभयुः । ‘वो विशरणे’-इतिधातोरिदं
 रूपम् । विशरणशङ्का कथं मिति, तदुच्यते— षट्सहस्रं प्रयो-
 क्तव्या एते सप्तदशस्तोमाः ‘समा इव वै’ सदृशा एव ; तस्मात्
 ‘अभिगूळ्हा इव’ गूहनस्य गोपनस्याभावाच्छ्रित्या एव,—
 एकवत्त्वे त्वसति नूतनत्वचमत्काराभावादनादरेण विशीर्षा भवन्ति ।
 तस्मादिमे स्तोमाः ‘न प्रबुयेरन्’ प्रकर्षेण विशीर्षा मा भूवन्निति
 विचार्य ‘तान्’ सप्तदशस्तोमान् ‘अवस्तात्’ अधोभागे सर्वैः स्तोमैः
 त्रिषत्-पञ्चदश-सप्तदशैकविंश-त्रिषव-त्रयस्त्रिंशाख्यैः ‘पर्यार्षन्’
 परितो गताः, रक्षणाय परितो वेष्टनं कृतवन्त इत्यर्थः । तथा
 ‘परस्तात्’ सप्तदशस्तोमानां मुपरि भागे ‘सर्वैः पृष्ठैः’ रथन्तर-
 हृद्-वैरूप-वैराज-शास्तर-दैवत-सामाख्यैः पृष्ठस्तोत्रैः ‘पर्यार्षन्’ ।
 तस्मात् स्वरसामानम् ‘अवस्तात्’ पूर्वस्मिन् दिवसे सर्वस्तोमयुक्तम्
 ‘अभिजिद्’ आख्यं महारनुष्ठेयम् । तथा तेषां मुपरिष्ठात् सर्वपृष्ठ-
 स्तोमयुक्तं ‘विश्वजिद्’ आख्यं महारनुष्ठेयम् । यदेतद् द्विविधं मनु-
 शानं तेन सप्तदशस्तोमान् उभयतः ‘पर्यृषन्ति’ परिरक्षन्ति । तच्च
 रक्षणं ‘धृत्यै’ दाक्षायि ‘अप्रवुयाय’ शैथिल्याभावाय सम्पद्यते ॥

अथ विषुवत्यहनि पञ्च सामानि विधत्ते— “तस्य वै देवा
 आदित्यस्य स्वर्गाज्ञोकादवपातादबिभयुस्तं पञ्चभौ रश्मिभिश्चद-
 वयन् ; रश्मयो वै दिवाकीर्त्तानि, महादिवाकीर्त्तं पृष्ठं भवति,

विकर्षं ब्रह्मसाम, भास मग्निष्टोमसामोभे वृद्धद्वयन्तरे पवमानयो-
भैवतस्तदादित्यं पञ्चभी रस्मिभिरुदयन्ति धृत्या अनवपाताय”-
इति । देवाः पुनरपि ‘तस्य’ आदित्यस्य स्वर्गलोकादधःपात मागङ्गा
तस्माद्गीताः । यद्यपि पृथिव्यादिलोकत्रयं सुतन्मन्त्रा सुतन्मन्त्रा
तद्यापि उपरि रज्जुभिरिव दृढबन्धनस्याभावात् ततश्चलने सति
पार्श्वयोः पतन मागङ्गाते । तस्माद्भूदिति देवाः त मादित्यं ‘पञ्चभिः
रस्मिभिः’ प्रपद्यैः ‘उदवयन्’ ऊर्ध्वं सुरक्षां च वयनं कृतवन्तः, दृढं
बन्धनम् इत्यर्थः । ये बन्धनहेतवो रस्मयः, तस्यानोयाणि अस्मिन्
विधुवति ‘दिवाकीर्त्यानि’ दिवैव पठनीयानि पञ्च सासानि । तेषु
मध्ये महादिवाकीर्त्यानामकं मेकं साम । तच्च “विभ्राड् वृद्ध-
त्पिबतु सोम्यं मधु”-इत्यस्या सृष्टुत्पन्नम् * । तस्मात्सुतं पृष्ठ-
रुतोचं कर्त्तव्यम् । तथा विकर्षास्य मेकं साम । तच्च “प्रचक्ष
वृष्णो अरुषस्य नू महः”-इत्यस्या सृष्टुत्पन्नम् † । तदेतद् ब्रह्म-
साम कर्त्तव्यम् । ब्राह्मणाच्छंसिन मभिलक्ष्य गीयमानं साम ‘ब्रह्म-
साम’ । तथा भासास्य मपरं साम । तदपि “प्रचक्ष”-इत्यस्या
मेवोत्पन्नम् ‡ । तच्चाम्निष्टोमसाम कर्त्तव्यम् । देन सान्ना अग्नि-

* ‘आर० आ० ५. २ ऋषि आर० गा० ६.१.१५. महादिवाकीर्त्यं (योनिगान) ;
उ० आ० ६.१.५.१-३ ऋषि ऊर्ध्वं गा० १.१.१२. महादिवाकीर्त्यं (सोमम्) ।

† ‘प्रचक्ष’-इत्यस्याम् (आर० आ० २.८) ऋषि विकर्षं नावगम्यते, अपि तु ‘विभ्राड्
वृद्धत्’-इत्यस्या मेव (आर० आ० ५.२ ऋषि) योनिगान सुतन्मन्त्रं (आर० गा० ६.१.७.)
न्युयते । ‘इन्द्रं ऋतुं नः’-इत्यत्र (उ० आ० ६.१.६.१, २) प्रगाथे गीतं (ऊर्ध्वं १.१.१०.)
श्लोकं निवेद्य विहितं मिति च गम्यते ; तावदाभाष्यदर्शनादिति : (ता० ब्रा० ४.६.१५. सा० भा०) ।

‡ आर० आ० ३.८ ऋषि आर० गा० ६.१.८. उ० आ० नासि, तच्चादित्यं योनि-
सानैव सोमम् । एतदेव दक्षसोमं मितुं श्यते ।

ष्टोमसंख्या समाप्यते, तत् 'अग्निष्टोमसाम्' । तद्वद्व्यस्तरे प्रसिद्धे
भवतः * ; माध्यन्दिनपवमानार्भवपवमानयोः कर्त्तव्यत्वात् † ।
पञ्चसामप्रयोगीणादित्यं पञ्चभिः सामरज्यभिरुह्यं वधन्ति, तत्रा-
दित्यस्य धारणाय भवति ; तेन धारणेनाधःपातो न भवति ॥

अथ प्रातरनुवाकस्य चोदकप्राप्तं कालं वाधितुं कालान्तरं
विधत्ते — “उदित आदित्ये प्रातरनुवाक मनुब्रूयात् ; सर्वं ह्येवै-
तदहर्दिवाकीर्त्तं भवति”-इति । प्रकृतावादित्योदयात् प्राग्मेव
प्रातरनुवाकः पठ्यते ‡, अथ तु सर्वस्याहो दिवाकीर्त्तत्वसिद्ध्यर्थं
मुदयादूर्ध्वं मनुब्रूयात् ॥

सवनोपपशौ कश्चिद्विशेषं विधत्ते — “सौर्यं पशुमन्यङ्गश्चेतं सव-
नोयस्योपालभ्य मालभेरन्सूर्यदेवत्वं ह्येतदहः”-इति । सूर्या देवता
यस्य पशोः सौर्यः ‘सौर्यः’, ‘न्यङ्ग’ वर्षान्तरेण सम्पादितं चिह्नम्,
तत्रास्ति यत्र सः ‘अन्यङ्गः’, तादृशस्यासौ श्वेतश्च सौर्यम् ‘अन्यङ्ग-
श्चेतः’ वर्षान्तरेणामिश्रितः, सर्वश्चेत इत्यर्थः § । तादृशः पशुरत्र
सवनोपस्थाने उपालभ्य । ; अतस्तु मालभेरन् । यस्मात् एत-
दहः सूर्यदेवत्वम्, तस्माद्युक्तः सौर्यः पशुः ॥

सामिधेनीषु विशेषं विधत्ते — “एकविंशतिं सामिधेनीरनु-
ब्रूयात्प्रत्यक्षाद्येतदहरेकविंशम्”-इति । ‘एतद्’ विषुवनामक मह-

* ११२ पृ० †, ‡ टोपनीहयं द्रष्टव्यम् ।

† “दीवाकीर्त्तसामा भवति”-इत्यादि (ता० ब्रा० ४.६.१२-१६ ।

‡ “नहति रात्र्या मनुष्यः प्राक् शकुनिवादात्”-इति १ भा० ३.३.५० ।

§ “जातवेदीत्यङ्गा”-इति १भा० ४.६.४५० २५० । “मेनावदधी न्यङ्गः”-इति, “एव
वै सीमस्य न्यङ्गो यदवचपुण्याचि फाल्गुनानि”-इति ब्रत० ब्रा० १.५.१.१० ; ४.५.१०.२ ।

॥ ‘उपात् प्रश्नसामाम्’-इति (पा० ०.१.६६.) मुनि कपम् ।

मेकविंशसोमयुक्तत्वात् 'प्रत्यक्षादि' साक्षादेव मुख्यं मेघैकविंशम् । तस्मात्सामिधेनीनां मेकविंशतिसङ्ख्या युक्ता । अथ चोदकप्राप्ताः पञ्चदश, धाव्याः षट्सङ्ख्याका इत्येकविंशतिः । तथा चाश्वलायन आह—“विषुवान् दिवाकीर्त्य, उदिते प्रातरनुवाकः, पृथु पात्रा अमर्त्य इति षट् धाव्याः सामिधेनीनां, सौर्यः सवनीयसो-पालभ्यः”—इति (श्री० ८.६.१-४.) ॥

निष्केवस्यशस्त्रे निविदं विधत्ते — “एकपञ्चाशतं द्विपञ्चाशतं वा शस्त्रा मध्ये निविदं दधाति ; तावतीरुत्तराः शंसति ; शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रिय आयुष्येवैनं तद्वीर्यं इन्द्रिये दधाति”—इति । तस्मिन् शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपयोस्तृचयोः षड्वचः †, 'यद्वावान्'-इत्येका (सं० १०.७४.६.) धाव्या, वृद्धद्रव्यन्तरयोर्योनी द्वे ‡, उत्तमसामप्रगाथस्य प्रग्रथनेन तिस्रः ‡, 'नृचा सु त्वा नृत-मम्'-इति (सं० ३.५१.४.) तिस्रः, 'यस्तिम्ममृङ्'-इत्येकादशर्चः (सं० ७.१८.१-११.), 'अभि त्यम्'-इति पञ्चदशर्चः (सं० १.५१.१-१५.) ; इत्येव मेकचत्वारिंशत् । तत्र प्रथमया त्रिरभ्यस्तया सह त्रिचत्वारिंशत् । 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि'-इत्यस्मिन् पञ्च-दशर्चे (सं० १.३२.१-१५.) सूक्ते षष्टौ नव वा शंसनीयाः ; तत्रा-ष्टवपदे एकपञ्चाशद्भवन्ति, नवपदे द्विपञ्चाशत् । तच्छंसना-दूर्ध्वम् 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि'-इत्यस्य सूक्तस्य मध्ये ऐन्द्रीं 'निविदं' दध्यात् § । तत ऊर्ध्वं पुनरपि 'तावतीः' ऋचः शंसेत् । तथा सति

* विषाङ् षड्वत् पितृ, नमो मित्रस्य—सं० १०.१७०.१-३, १०.३७.१-३=६ ।

† वृद्धद्रव्यन्तरयोर्योनी—सं० ६.४६.१, ७.१२.२२=३० आ० ३.१.५.२, ५.१ ।

‡ इन्द्र मिद देवतातये—सं० ८.३.५, ६=३० आ० ७.२.८.१, २=१२ ।

§ आच० श्री० ८.६.११-१३. स्वाणि द्रष्टव्याणि ।

शतसङ्ख्यासाम्यात् सम्यत्वा पुनराहुःसाम्यं भवति । इन्द्रियाणि च
शतसङ्ख्यासु नाङ्गीषु सञ्चाराच्छर्म भवन्ति ; तदीयव्यापाराश्च तथा
शतसङ्ख्याकाः । एवं सति यजमानं सम्पूर्णं चासुपि वीर्यं इन्द्रियेषु
प्रवक्ष्याम्यति ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टादशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (१८) ॥

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

दूरोहणं रोहति स्वर्गो वै लोको दूरोहणं स्वर्गं
मेव तं लोकं रोहति य एवं वेद यदेव दूरोहणाश्मं
असौ वे दूरोहो यो ऽसौ तपति कश्चिद्वा अत्र
गच्छति स यद्दूरोहणं रोहत्येत मेव तद्रोहति हंस-
कृत्या रोहति हंसः शुचिषदित्वेष वै हंसः शुचिषद्
वसुरन्तरिक्षसदित्वेष वै वसुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिष-
दित्वेष वै भोता वेदिषदतिथिर्दूरोहणसदित्वेष वा
अतिथिर्दूरोहणसन् नृषदित्वेष वै नृषद् वरसदित्वेष
वै वरसद्भिरं वा एतत्सङ्गनां यस्मिन्नेष आसन्नस्तप-
त्यृतसदित्वेष वै सत्त्वसद् व्योमसदित्वेष वै व्योम-

सद् व्योम वा एतत्सङ्गनां यन्निष्पन्नैष आसन्नस्तप-
त्यब्जा इत्येष वा अब्जा अन्नो वा एष प्रातरुदेत्यपः
सायं प्रविशति गोत्रा इत्येष वै गोत्रा अतजा
इत्येष वै सत्यजा अद्रिजा इत्येष वा अद्रिजा अत
मितेष वै सता मेष एतानि सर्वाण्येष इ वा अस्य
कन्दस्यु प्रतापतमादिव रूपं तस्माद्यत्र क्व च दूरो-
हणं रोहेक्षसवतैरव रोहेक्षार्ह्ये स्वर्गकामस्य रोहे-
क्षार्ह्यो इ वा एतं पूर्वोऽध्वान मैत्र्यादो गायत्री
सुपर्णी भूत्वा सोम माहरत्तद्यथा क्षेचक्ष मध्वनः पुर
एतारं कुर्वीत तादृक्तद्यदेव तार्ह्ये इयं वै तार्ह्यो
यो इयं पवत एष स्वर्गस्य लोकस्याभिवोळ्हात्य मूषु
वाजिनं देवजूत मितेष वै वाजी देवजूतः सहावानं
तरुतारं रथाना मितेष वै सहावांस्तद्वतैष हीमां-
सोक्तान्तद्यस्तरत्वरिष्टनेमिं पृतनाज माशु मितेष
वा अरिष्टनेमिः पृतनाजिदाशुः स्वस्तय इति स्वस्तिता
माशास्ते तार्ह्य मिहा हुवेमेति ज्वयतेवैन मेत-
दिन्द्रस्येव राति माजोहुवानाः स्वस्तय इति स्वस्तिता
मेवाशास्ते नाव मिवा रुहेमेति समेवैन मेतदधि-
रोहति स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ सम्पत्तौ सङ्गत्तौ
उर्वी न पृथ्वी बहुले गभीरे मा वा नेतौ मा परेतौ

रिषामेतौमे एवैतदनुमन्त्रयत आ च परा च मेध्य-
 न्सद्यश्चिदाः शवसा पञ्च कृष्टोः सूर्य इव ज्योतिषा-
 पस्ततानेति प्रत्यक्षं सूर्यं मभिवदति सहस्रसाः
 शतसा अस्य रंहिर्न आ वरन्ते युवतिं न शर्या
 मित्याशिष मेवैतेनाशास्त आत्मने च यजमाने-
 भ्यश्च ॥ ६ (२०) ॥

अथ कस्माद्विद्वः शंसनं विधत्ते—“दूरोहणं रोहति ; स्वर्गो
 वै लोको दूरोहणम्”—इति । दुःशङ्कं रोहणं यस्मिन्नादित्यमण्डले
 तद् ‘दूरोहणं’, तन्नारोहणस्य साधनत्वात्तत्रस्वरूपं मपि ‘दूरो-
 हणम्’—इत्युच्यते ; तद् ‘रोहति’ आरोहणार्थं शंसदित्यर्थः । यद्वा
 मन्त्रस्य दुःशङ्क उच्चारणविशेषः ‘दूरोहणम्’ ; स च विशेषः सूत्रे
 ऽवगन्तव्यः* । तं ‘रोहति’ विशिष्टं मुच्चारणं कुर्यादित्यर्थः । योऽयं
 स्वर्गलोकः, तन्नारोहणं दुःशङ्क मिति दूरोहणत्वम् ; तादृशं स्वर्ग-
 लोकं प्रापयतीत्यर्थः । वेदनं प्रशंसति—“स्वर्गं मेव तं लोकं
 रोहति य एवं वेद”—इति ॥

विहितं मर्थं प्रशंसति—“यदेव दूरोहणांश्च असौ वै दूरोहो
 यो ऽसौ तपति ; कश्चिद्वा अत्र गच्छति, स यद् दूरोहणं रोहत्येत
 मेव तद्रोहति”—इति । दूरोहण मिति यदुक्तं तत् किमिति शेषः ।
 प्रश्नार्था भ्रुतिः । असावित्यत्रोत्तरं मुच्यते । ‘यो ऽसौ’ आदित्य-
 स्तपति, असावेव ‘दूरोहः’ दुःशङ्कारोहणस्यानावस्थितत्वात् ।

अथवा यः 'कश्चिद्' यजमानः सम्यगनुष्ठायादित्यलोके गच्छति, सोऽपि 'दूरोहः' दुःशङ्कस्यानारोहचत्वात् । एवं सति 'यद्' यद्दि 'रोहचं' मन्त्रं 'रोहति' शंसेत्, 'तत्' तेन शंसनेन 'एत मेव' आदित्यं लोकां 'रोहति' प्राप्नोति ॥

मन्त्रविशेषं विधत्ते—“हंसवत्या रोहति”—इति । हंसशब्दो यस्या वृत्तिरस्ति, सेयं 'हंसवती' *, तथा रोहेत्, ता सुचारवे-दित्यर्थः ॥ तस्या ऋचः प्रथमपादे पूर्वभाग मनूय व्याचष्टे—“हंसः शुचिषदित्येष वै हंसः शुचिषत्”—इति । इति सर्वदा गच्छ-तीति 'हंसः' ; शुचौ शुचे दुर्लोके सौदति तिष्ठतीति 'शुचि-षत्' । अस्मिन् भागे यः प्रतिपाद्यते, स 'एष वै' मण्डले दृश्यमान एव ;— स च सर्वदा गतिमस्वाहंसो भवति, दुर्लोकेऽवस्थानाच्छु-चिषदपि भवति ॥ उत्तरभाग मनूय व्याचष्टे—“वसुरन्तरिच-सदित्येष वै वसुरन्तरिचसत्”—इति । वसति सर्वदेति 'वसुः वायुः', न हि वायोरहनि रात्रौ वा कदाचिदस्तसमयोऽस्ति ; तादृशो वायुरन्तरिचे सौदतीति 'अन्तरिचसत्' । आदित्यस्य परमात्म-रूपत्वेन सर्वात्मकत्वादन्तरिचसद्वायुरप्येष एवेतुगन्तते ॥ द्वितीय-पादस्य पूर्वभाग मनूय व्याचष्टे—“होता वेदिषदित्येष वै होता वेदिषत्”—इति । 'होता' होमस्य कर्त्ता ; यागवेद्यां सौदतीति 'वेदिषत्' । आदित्यस्य तद्रूपत्वं पूर्ववत् ॥ उत्तरभाग मनूय व्याचष्टे—“अतिथिर्दुरोचसदित्येष वा अतिथिर्दुरोचसत्”—इति । न विद्यते तिथिविशेषनियमो यागार्थे यस्य, सोऽयम् 'अतिथिः' ;

* “हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिचसद्होता वेदिषदतिथिर्दुरोचसत् ।

वृषहरसङ्गतसद् व्योमसदग्ना गीजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ॥”

—इति ४.४०.५ । ते० सं० १.८.१५.२ । जत० भा० ६.५.१.१२ । निब० १३.४.१ ।

दुरोषेषु तत्तद्गृहेषु सीदति याचितुं प्रविशतीति 'दुरोषसत्' ।
 आदित्यस्य तद्रूपत्वं मपि द्रष्टव्यम् ॥ द्वितीयपादं चतुर्धा विभज्य
 प्रथमभागं मनूय व्याचष्टे—“नृषदितेऽष वै नृषद्”—इति । नृषु
 मनुष्येषु वृष्टिरूपेण सीदतीति 'नृषत्' । तथा चारक्षकाण्ये
 वक्षति—“आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणीं प्राविशत्”—इति (४.२.४.) ।
 तस्मादेव आदित्य एव नृषश्चक्षुः ॥ द्वितीयभागं मनूय
 व्याचष्टे—“वरसदितेऽष वै वरसद् ; वरं वा एतन्नाम्नां यस्मिन्नेष
 आसन्नस्तपति”—इति । वरे श्रेष्ठे मण्डले सीदतीति 'वर-
 सत्' । एतस्मादित्यस्य मण्डले भवस्थानं प्रसिद्धम् । यावि
 'सप्तानि' निवासस्थानानि सन्ति, तेषां मध्ये 'यस्मिन्' मण्डले
 'एषः' आदित्यः 'आसन्नः' उपविष्टः सन् तपति । 'एतत्' मण्डलं
 'वरं' श्रेष्ठं सप्त ॥ द्वितीयभागं मनूय व्याचष्टे—“ऋतसदितेऽष
 वै सत्यसद्”—इति । ऋतं सत्यवदनं वेदवाक्यं तत्र सीदति प्रति-
 पाद्यते इति 'ऋतसत्' । आदित्यस्य सतेऽत्र वेदवाक्येन प्रतिपाद्यत्वं
 मनेकमन्त्रेषु प्रसिद्धम् ॥ चतुर्थभागं मनूय व्याचष्टे—“व्योम-
 सदितेऽष वै व्योमसद् ; व्योम वा एतन्नाम्नां यस्मिन्नेष आसन्न-
 स्तपति”—इति । व्योम्नि आकाशमार्गे सीदतीति 'व्योमसत्' ।
 आदित्यस्य तथाविधत्वं प्रसिद्धम् । 'यस्मिन्' व्योमस्थाने 'एषः'
 आदित्यः प्रत्यासन्नस्तपति, तत् 'एतत्' स्थानं 'सप्तानां' निवास-
 स्थानानां मध्ये 'व्योम' गृहाद्यावरणशून्यं आकाशम् ॥ चतुर्थ
 पादं पञ्चधा विभज्य प्रथमभागं मनूय व्याचष्टे—“अजा इतेऽष
 वा अजा, अङ्गो वा एष प्रातरुदत्यपः सायं प्रविशति”—इति ।
 अङ्गो जायते योऽयं मकारादिः, सोऽयम् 'अजाः' तद्रूपत्वं मस्य
 सर्वात्मकत्वादवगन्तव्यम् । किञ्चायं मादित्योऽस्मादृष्ट्या प्रातः काले

पूर्वसमुद्रगतम्भोज्य उदेति, सायं काले पश्चिमसमुद्रगतं अपः
प्रविशतीत्युच्यते ; तस्मादजा ॥ द्वितीयभागं मनूय व्याचष्टे—
“गोजा इतेषां वै गोजाः”—इति । गोम्भोजं जायते जीवादिः, स
‘गोजाः’ । अस्य तद्रूपत्वं पूर्ववत् ॥ तृतीयभागं मनूय व्याचष्टे—
“ऋतजा इतेषां वै सत्यजाः”—इति । ऋतं सत्यं वैदिकमन्त्र-
जातम्, तस्मादजायत इति ‘ऋतजाः’ ; वेदिकानुष्ठानेन हि देव-
लोकादौ जायते इति प्रसिद्धम् । आदित्यस्य तद्रूपत्वं पूर्ववत् ॥
चतुर्थभागं मनूय व्याचष्टे— “अद्रिजा इतेषां वा अद्रिजाः”—
इति । अद्रावुदयगिरावुप्ययत इति ‘अद्रिजाः’ ; आदित्यस्य
तथात्वं पुराणादौ प्रसिद्धम् ॥ पञ्चमभागं मनूय व्याचष्टे— “ऋत
मित्येष वै सत्यम्”—इति । ऋतशब्दः सत्यवाची । सत्यं च
द्विविधम्,— व्यावहारिकं पारमार्थिकं च । तत्र ‘व्याव-
हारिकं’ वाचा सत्यभाषणम्, ‘पारमार्थिकं’ परं ब्रह्म ; “सत्यं
ज्ञानं मनन्तं ब्रह्म”—इति श्रुतेः (तै० आ० ८. १) । तदिदं
ऋतशब्देन विवक्षितम् । अयं चादित्यो ब्रह्मरूपं सत्यम् ।
अत एव शास्त्रान्तरे “ऋतं ब्रह्म” इति मन्त्रशेषं पठन्ति * ।
मन्त्रान्तरं चैवं श्रूयते— “असी वा अदित्यो ब्रह्म”—इति
(शत० ब्रा० ७. ४. १. १४.) ॥

ऋतस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति— “एष एतानि सर्वाण्ये-
षां वा वा अस्य ऋतस्य प्रत्यक्षतमादिव रूपम्”—इति । शुचिष-
दित्यादिशब्दैर्यानि रूपाण्यभिहितानि, तानि सर्वाण्येष एव ;
अस्य परब्रह्मत्वेन सर्वात्मकत्वात् । ‘ऋतस्य’ वेदेषु मध्ये ‘एषां वा
वै’ येयं हंसवती ऋक्, सैव ‘अस्य’ आदित्यस्य सर्वात्मकं ‘रूपं’

* वा० सं० १०. २४ । तै० सं० १. ८. १५. २ । कात्या० सू० १५. १. २६ । ऋठ० उप० ५. १. १

‘प्रत्यक्षतमादिव’ अतिशयेन प्रत्यक्षं विस्मष्टं यथा भवति तथा प्रतिपादयतीति शेषः ॥

मन्त्रतात्पर्यं दर्शयन्नेव विधिं निगमयति—“तस्माद्यज्ञं क्व च दूरोद्द्वयं रोहेदंसवत्यैव रोहेत्”—इति । यत्र कापि कर्मणि दूरोद्द्वयविधानं मस्ति, तत्र सर्वत्र हंसवत्यैव विज्ञेया ॥

फलभेदेन सूक्तान्तरं विधत्ते—“तार्क्ष्यं स्वर्गकामस्य रोहेत्”—इति । तार्क्ष्येन महर्षिणा दृष्टं तार्क्ष्यम् (सं० १०.१७८.१-३.३); तस्मिन् सूक्ते स्वर्गकामस्य यज्ञमानस्य दूरोद्द्वयं रोहेत्, न तु हंसवत्या ॥

तदेतद्व्यंशसति—“तार्क्ष्यं ह वा एतं पूर्वोऽध्वानं मैत्र्यादौ गायत्री सुपर्णो भूत्वा सोम माहरत् ; तद्यथा क्षेत्रज्ञ मध्वनः पुर एतारं कुर्वीत, तादृक् तद्यदेव तार्क्ष्यं ; ऽयं वै तार्क्ष्यो योऽयं पवत एष स्वर्गस्य लोकस्याभिवोळ्ळा”—इति । अत्रैव वक्ष्यमाणं कार्यं सम्पन्नम् । तत्र ‘तार्क्ष्यं ह वै’ गरुड एव ‘पूर्वः’ प्रथमगामी सन् ‘एतम्’ अध्वानम् ‘ऐत्’ प्राप्तवान् । किं वक्ष्यमाणं मिति, तदुच्यते—गायत्री ‘सुपर्णः’ पक्षी भूत्वा सोम माहरत् । एतच्च पूर्वमेव प्रतिपादितम् (११८ पृ०) । एवं सति ‘तार्क्ष्यं’ सूक्ते ‘यदेव’ व्यंशनं ‘तत्’ तत्र व्यंशने दृष्टान्तः कथ्यते,— यथा लोके ‘क्षेत्रज्ञ’ मार्गविशेषाभिज्ञं तद्देशवासिनं कश्चित् पुरुषम् ‘अध्वनः’ मार्गस्य ‘पुर एतारं’ पुरतो गन्तारं मार्गप्रदर्शकं कुर्वीत, तादृक् ‘तत्’ तार्क्ष्यव्यंशनम् । यः ‘अयं’ वायुरन्तरिक्षे पवते, अयमेव तार्क्ष्य-

• अस्य सूक्तस्य सप्तश्लोकाः, दीवोऽपि तार्क्ष्यं एव । तत्र अविपक्षे दक्षस्य दक्षपत्न्यस्य मित्रेव व्युत्पत्तिः स्नात् साध्वीयसौ ; गर्गादिषु दक्षशब्दस्य पाठात् (पा० ४.१.१०५.) । दीवपक्षे तु निर्वचनान्तरं निरुक्ते द्रष्टव्यम् (१०.३.३.) ।

स्वरूपः * । एष च स्वर्गस्य लोकस्य 'अभिवोळ्हा' नेता भवति । तस्मात्तार्क्ष्यसूक्तेनैव दूरोद्घातं रोहेत् ॥

तस्य सूक्तस्य प्रथमाया मृचि प्रथमपाद मनूय व्याचष्टे—“त्वं मू षु वाजिनं देवजुत मित्येष वै वाजी देवजुतः”—इति । चतुर्थपादे तार्क्ष्यं मिति वक्ष्यति । कौटुभं तार्क्ष्यम् ? ‘त्वं मू षु’ त्वच्छब्दः सर्वनामत्वात् प्रसिद्धवाची, उ शब्द एवकारार्थः,—पुराणादिषु प्रसिद्ध मेव । ‘वाजिनम्’ अन्नवन्तं, ‘देवजुतं’ देवानां मध्ये वेगवन्तम् । अस्मिन् पादेऽभिधीयमानः ‘एष वै’ तार्क्ष्यं एव ; तस्मात्त्वत्वाद् देवेषु मध्ये वेगवत्त्वाच्च ॥ द्वितीयपाद मनूय व्याचष्टे—“सहावानं तरुतारं रथाना मित्येष वै सहावांस्तरेष ह्रीमां लोकागम्यस्तारति”—इति । पुनरपि कौटुभं तार्क्ष्यम् ? ‘सहावानं’ सहाः सहनं सर्वाङ्गोना अभिभवस्तदन्तम् । रथानां ‘तरुतारम्’ उल्लङ्घयितारम् । ‘एष वै’ तार्क्ष्यं एवास्मिन् पादेऽभिहितः, ‘सहावान्’ अभिभवक्षमः, ‘तरुता’ उल्लङ्घयिता भवति ; यस्मादेष्ट इमान् लोकान् ‘सद्यः’ तदानीं मेव व्रितुं क्षमः ॥ तृतीयपाद मनूय व्याचष्टे—“अरिष्टनेमिं पृतनाज माशु मित्येष वा अरिष्टनेमिः पृतनाजिदाशुः”—इति । पुनरपि कौटुभं तार्क्ष्यम् ? ‘अरिष्टनेमिं’ रिष्टं हिंसा, तद्ग्राहित्य मरिष्टम्, तस्य च नेमिस्थानीयम्,—यथा रथचक्रस्य नेमिः परितो रक्षिका भवति तादृशम् । ‘पृतना’ परकीयसेना, तां जयतीति ‘पृतनाजम्’ । ‘माशु’ वेगवन्तम् । अस्मिन् पादेऽभिहितानां गुणानां तार्क्ष्यं सङ्गावादेष्ट एवात्र प्रतिपाद्यः ॥ चतुर्थपादे प्रथमभाग मनूय व्याचष्टे—“स्वस्तय इति स्वस्तिता माशास्ते”—इति । ‘स्वस्तये’

* “क मय मध्यमादिव मषष्ठात्”—इति निरु० १०.३.४ । मध्यमः = वायुः ।

क्षेमार्थम् । अनेन पादेन क्षेमः प्रार्थितो भवति ॥ उत्तरभाग
मनूय व्याचष्टे—“तार्क्ष्यं मिहा हुवेमेति द्वयत्वेनैव मेतद्”—इति ।
‘तार्क्ष्यं’ गरुडम् ‘इह’ कर्मणि ‘हुवेम’ आह्वयामः । एतेन भागेन
माह्वयत्वेव (सं० १०.१७८.१.) * ॥

तार्क्ष्यसूक्ते द्वितीयस्या ऋचः पूर्वार्धे प्रथमभागमनूय व्याचष्टे—
“इन्द्रस्येव इति माजोहुवानाः स्वस्त्य इति स्वस्तिता मेवाशास्ते”—
इति । यथेन्द्रस्य दातव्यं इविः प्रयच्छामः, तथैवास्य तार्क्ष्यस्य
‘इति’ दातव्यं वसु ‘माजोहुवानाः’ समन्तात् पुनःपुनर्ददाना वर्यं
आजुहोमेति वक्ष्यमाहेन सम्बन्धः । किमर्थम् ? ‘स्वस्त्ये’ क्षेम-
र्थम्,— एतत्पाठेन ‘स्वस्तिता मेव’ क्षेम मेव ‘आशास्ते’ प्रार्थयते ॥
उत्तरभाग मनूय व्याचष्टे—“नाव मिवा रुहेमेति, स मेवैव
मेतदधिरोहति ; स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ, सम्पत्तौ सङ्गत्वे”—
इति । यथा लोके नदुत्तरभाय नाव मारोहति, एवं च स्वर्गे
प्राप्तुं दूरोहच मारुहेम । एतन्नागपाठेन ‘एनं’ दूरोहचं स्वर्गे
‘सम्’ सम्यगेव अधिरोहति । अतस्तच्छंसनं स्वर्गस्य ‘समष्टौ’
प्राप्तौ भवति । सा च प्राप्तिः ‘सम्पत्तौ’ भोगाय, भोग्यवस्तु-
सम्पादनाय भवति । सम्पादनं च ‘सङ्गत्वे’ भोगसम्बन्धाय भवति ॥
उत्तरार्धे मनूय व्याचष्टे—“उर्वी न पृथ्वी बहुले गभीरे मा
वा मेतो मा परेतौ रिषामेतीमे एवेतदनुमन्त्रयत आ च परा च
मिषन्”—इति । नकारः समुच्चयार्थः । ‘उर्वी न’ भूमिश्च ‘पृथ्वी’
विस्तीर्णा द्यौश्च, ‘बहुले’ उमे अपि अतिदीर्घे, ‘गभीरे’ अत्यन्त-
माक्षीर्येण युक्ते, उभयोरियत्ता निश्चेतु मशक्येत्यर्थः । तादृशी हे
द्यावापृथिव्यौ ! वयम् ‘एतौ’ आगमनवेत्तायां ‘परेतौ’ पुनर्गमन-

* निब० १०.३.४. द्रष्टव्यम् ।

वेलायाश्च 'वाम्' उभे 'मा रिषाम' हिंसायुक्ते मा करवाम (सं० १०.१७८.३.) । एतत्पाठेन होता 'आमेष्बंश्च' आनमिषन्नपि, 'परा-
मेष्बंश्च' * पुनरपि परावृत्त्य ममिषन्नपि 'इमे एव' आवापृथिव्यावेव
अनुमन्यते ॥

तृतीयस्या ऋचः पूर्वार्धे मनूद्य व्याचष्टे— “सदसिदाः
शवसा पञ्च ऊष्टीः सूर्य इव ज्योतिषापस्ततानेति प्रत्यक्षं सूर्य
मभिवदति”—इति । ‘यः’ तार्क्ष्यः ‘सदसित्’ तस्मिन्नेव चक्षे
‘शवसा’ बलेन ‘पञ्च ऊष्टीः’ पञ्चविधान् पुरुषजातिविशेषान्, देव-
मनुष्यासुर-राक्षस-मन्धर्वांश्च अतिविस्तारितवान्,— यथा सूर्यः
‘ज्योतिषा’ स्वकीयरश्मिसमूहेन ‘अपः’ वृष्ट्यादकं ‘ततान्’ विस्तार-
यति, तद्वत् । एतत्पाठेन तार्क्ष्यदेवं सूर्यं ‘प्रत्यक्षं’ मुख्यं कृत्वा
‘अभिवदति’ प्रशंसति ॥ उत्तरार्धे मनूद्य व्याचष्टे— “सहस्रसाः
शतसा अस्य रंजिर्न सा वरन्ते युवतिं न शर्या मित्याश्रिष मेवैते-
नाश्रास्त आत्मने च यजमानेभ्यश्च”—इति । ‘अस्य’ तार्क्ष्यस्य ‘रंजिः’
गतिः ‘सहस्रसाः’ सहस्रभेदयुक्ताः, ‘शतसाः’ शतभेदयुक्ताः । “यज-
न् च सभज्जौ”—इति धातुः ; सहस्रं सनुते सभजतीति ‘सहस्रसाः’
सहस्रभेदयुक्ता । तां मतिं केऽपि ‘न सा वरन्ते’ न वारयन्ति ।
यथा लोके ‘शर्या’ शरकाष्ठनिर्मितां ‘युवतिं’ शत्रुशरीरमिश्रणयोग्यां
न वरते, तद्वत् । नकार उपमानार्थः । यथातिशूरेण धानुष्केण
प्रयुक्तो बाणः केनापि न निवार्यते, तथा त्वदीयगतिरित्यर्थः
(सं० १०.१७८.३.) † । ‘एतेन’ अर्धर्चपाठेन अयं होता ‘आत्मने
च’ स्वार्थं मपि ‘यजमानेभ्यश्च’ सत्रानुष्ठानात् बहुयजमानार्थं

* निघण्टौ गतिकर्मसु ‘मिषति’ २.१४.२३ ।

† निघ० १०.२.५. द्रष्टव्यम् ।

मप्याग्निष मेव प्रार्थयते रक्षार्थाय ; तार्क्ष्यगतेरनिवार्यत्वाभि-
धानात् * ॥ ६ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टादशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२०) ॥

॥ अथ सप्तमः खण्डः ॥

आहूय दूरोहणं रोहति^१ स्वर्गं वै लोको दूरो-
हणं^२ वागाहावो^३ ब्रह्म वै वाक्^४ स यदाह्वयते तद्
ब्रह्मणाहावेन स्वर्गं लोकं रोहति^५ स पच्छः प्रथमं
रोहती^६मं तं लोकं माप्नोत्यथार्द्धचशोऽन्तरिक्षं^७ तदा-
प्नोत्यथ त्रिपद्यामुं तं लोकं माप्नोत्यथ केवल्य^८ तदे-
तस्मिन् प्रति तिष्ठति य एष तपति^९ त्रिपद्या प्रत्यव-
रोहति^{१०} यथाशाखां धारयमाणस्तदमुष्मिंस्लोके प्रति
तिष्ठत्यर्द्धचशोऽन्तरिक्षे^{११} पच्छोऽस्मिंस्लोके^{१२} आप्त्यैव तत्
स्वर्गं लोकं^{१३} यजमाना अस्मिंस्लोके प्रति तिष्ठन्त्यथ
य एककामाः स्युः स्वर्गकामाः^{१४} पराञ्च मेव तेषां
रोहे^{१५}त्ते जयेयुर्हैव स्वर्गं लोकं^{१६} नेत्स्वेवास्मिंस्लोके ज्योगिव

* अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहस्य निष्केवल्यसूक्तानां पुरसादिदं सूक्तं ग्रंथगीर्णं भवति ;
विशुबति तु निष्केवल्यसूक्तानां सप्त एव । आश्व० श्री० ७.१.१२, ८.६.१४ एवं द्रष्टव्ये ।

वसेयुर्मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते^१ चैष्टुभानि च जाग-
तानि च^२ मिथुनं वै पशवः पशवश्छन्दांसि^३ पशूना
मवरुह्य^४ ॥ ७ (२१) ॥

अथ दूरोहणसूक्तशंसनस्य प्रकारान्तरं विधत्ते— “आहूय
दूरोहणं रोहति ; स्वर्गो वै लोको दूरोहणं, वागाहावो, ब्रह्म वै
वाक्, स यदाह्वयते तद् ब्रह्मवाहावेन स्वर्गं लोकं रोहति”—इति ।
“शीसावोम्”—इत्यध्वर्योराह्वानं कृत्वा तदनन्तरं “त्य मू षु”—इत्या-
दिकं दूरोहणं सूक्तं ‘रोहेत्’ आरोहणक्रमेण पठेत् । दूरोहणस्य
स्वर्गरूपत्वात्, आहावस्य वायूपत्वात्, वाचश्च वेदात्मिकाया ब्रह्म-
त्वात्, प्रथम माह्वानै सति ब्रह्मरूपेण आहावेन स्वर्गं आरोहति ॥

अपरं प्रकारविशेषं विधत्ते— “स पच्छः प्रथमं रोहतीमं तं
लोक माप्नोत्यथार्द्धचशोऽन्तरिक्षं तदाप्नोत्यथ त्रिपद्यामुं तं लोक
माप्नोत्यथ केवल्या ; तदेतस्मिन् प्रतितिष्ठति य एष तपति”—इति ।
इधा सूक्तस्य शंसनम्, रोहक्रमेणावरोहक्रमेण चेति । तं आरोहे
चतुर्वारं मावर्त्तनीयम् । प्रथमावृत्तौ ‘पच्छः’ पादशः पठेत्, एकै-
कस्मिन् पादे ऽवसानं कृत्वा शंसेत् । द्वितीयस्या माह्वत्तौ ‘अर्द्ध-
चशः’ एकैकस्मिन् अर्द्धे ऽवसानं कृत्वा पठेत् । तृतीयस्या माह्वत्तौ
‘त्रिपद्या’ आह्वत्तौ पादत्रये ऽवसानं कृत्वा पठेत् । चतुर्थ्या माह्वत्तौ
अवसानरहितया सम्पूर्णया शंसेत् । ‘तत्’ एताभिश्चतस्रभिरा-
ह्वत्तिभिः लोकत्रयम् प्राप्य, पश्चात् ‘एतस्मिन्’ प्रकाशमाने सूर्ये-
मण्डले प्रतितिष्ठति ॥

आरोहप्रकारविशेषं विधाय प्रत्यवरोहणं विधत्ते— “त्रिपद्या
प्रत्यवरोहति,— यथा शाखां धारयमाणस्तदमुञ्चिंल्लोके प्रति तिष्ठ-

त्वर्ध्वशोऽन्तरिक्षे पञ्चोऽस्मिंल्लोक आद्यैव तत् स्वर्गं लोकं यज-
माना अस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठन्ति”-इति । प्रत्यवरोहक्रमे प्रथमा-
वृत्तौ पादद्वये अवसानम् ; द्वितीयावृत्तावर्ध्वे अवसानम् ; तृती-
यावृत्तौ पादे अवसानम् । तथा सति यथा लोके वृक्षाय मारुह्य
पुरुषः प्रत्यवरोहन् हस्तेन शाखां दृढं मवलम्बा शिरो भवति,
एव मयं प्रथमतः स्वर्गं प्रतिष्ठाय पञ्चादन्तरिक्षे भूलोके च प्रति-
तिष्ठति । यथा होतुः प्रतिष्ठा, तथा यजमानाना मपि ; ते च
स्वर्गं प्राप्य पुनरागत्यास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठन्ति । तावेतावारोह-
प्रत्यवरोहौ हंसवनीपक्षे तार्क्ष्यपक्षेऽपि समानी । एव सुधारणस्य
दुःशङ्कत्वादस्य शंसनस्य ‘दूरोहण’-सञ्ज्ञा * ॥

कामनाभेदेन प्रकारान्तरं विधत्ते— “अथ य एककामाः स्युः,
स्वर्गकामाः पराञ्च मेव तेषां रोहेत् ; ते जयेयुर्हेव स्वर्गं लोकम्”-
इति । एकस्मिन्नेव लोके कामो येषां ते ‘एककामाः । स्वर्गं लोक
मेव कामयन्ते, न त्वेनं लोकम् ; तेषां ‘पराञ्च मेव’ प्रत्यवरोह-
रहित मेव ‘रोहेत्’ शस्त्रं पठेत् । तावता ते स्वर्गं लोकं ‘जयेयुर्हेव’
प्राप्नुवन्त्येव ॥

अस्मिन् पक्षे कश्चिदोषं दर्शयति— “नेत्स्वेवास्मिंल्लोके ऋगिव
वसेयुः”-इति । ते स्वर्गं प्राप्नुवन्त्येव, किन्त्वत्र दोषोऽस्त्येव ;—
ते यजमाना अस्मिन्नेव लोके ‘ऋगिव’ चिरकाल मेव ‘नेहसेयुः’
सर्वथा न तिष्ठेयुः । परिभवद्योतकं न दिव्यनेन आयुःत्रयहेतुरयं
पक्षो दूषितः ॥

सूक्तान्तराणि विधत्ते— “मिथुनानि सूक्तानि शस्यन्ते,— त्रैष्टु-

* “तस्य (तार्क्ष्यस्य) एकाम् (पक्षं) शस्त्वा ऽऽहूय (आह्वयं पठित्वा) दूरोहणं
रोहेत्”-इति आत्र० श्री० ८. ६. १५ ।

भानि च जागतानि च ; मिथुनं वै पशवः, पशवश्छन्दांसि, पशूना
मवक्ष्ये”-इति । मिथुनशब्द एकत्वनिवारकः, ततो ‘बहूनि’
इत्युक्तम् भवति । “यस्मिन्मशुः”-इत्यादीनि ‘वैष्टुभानि’ *,
“दिवचिदस्य वरिमा”-इत्यादीनि ‘जागतानि’ † । तदेच्छन्दो-
दयम् मिथुनसदृशम् ; पशवोऽपि मिथुनात्मकाः ; छन्दांसि च
पशुसाधनत्वात् ‘पशवः’ ; अतस्तेषां ग्रंसनं पशुप्राप्तेर भवति ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(अष्टादशाध्याये) सप्तमः खण्डः ॥ ७ (२१) ॥

॥ अथ अष्टमः खण्डः ॥

यथा वै पुरुष एवं विषुवांस्तस्य यथा दक्षिणो ऽर्धः
एवं पूर्वी ऽर्धो विषुवतो यथोत्तरो ऽर्ध एव मुत्तरो
ऽर्धो विषुवतस्तस्मादुत्तर इतप्राचक्षते प्र बाहुक् सतः
शिर एव विषुवान् विदलसंहित इव वै पुरुष-
स्तथापि स्यू मेव मध्ये शीष्णो विस्त्रायते तदाहुर्विषु-

* “यस्मिन्मशुः (सं० ७.१८.), ऽमित्यं निषम् (सं० १.५१.), इन्द्रस्य तु वीर्याणि
(सं० १.६२.) इति”-इति भाष० श्री० ८.६.१२ ।

† “दिवचिदस्य (सं० १.५५.), सुतं इत् त्वम् (सं० ६.२३.), एष प्र पूर्वोः (सं० १.५६.),
उषा मद (सं० ६.२४.), प्र मंहिष्ठाय (सं० १.५७.), त्व सू तु (सं० १०.१७८.) इति”
-इति भाष० श्री० ८.६.१२ ।

वत्येवैतदहः शंसेद्विषुवान्वा एतदुक्त्याना मुक्त्यं विषु-
वान् विषुवानिति ह विषुवन्तो भवन्ति श्रेष्ठता
मश्रुवत इति तत्तन्नादत्तां संवत्सर एव शंसेद्रेतो वा
एतत्संवत्सरं दधतो यन्ति यानि वै पुरा संवत्सरा-
द्रेतांसि जायन्ते यानि पञ्चमास्यानि यानि षण्मा-
स्यानि स्त्रीयन्ति वै तानि न वैतैर्भुञ्जते ऽथ यान्येव
दशमास्यानि जायन्ते यानि सांवत्सरिकाणि तैर्भु-
ञ्जते तस्मात्संवत्सर एवैतदहः शंसेत् संवत्सरो ह्येत-
दहराप्नोति संवत्सरं ह्येतदहराप्नुवन्त्येष ह वै संव-
त्सरेण पाप्मानं मपहत एष विषुवताङ्गेभ्यो हैव मासैः
पाप्मानं मपहते शीर्ष्णो विषुवताप संवत्सरेण पाप्मानं
हते ऽप विषुवता य एवं वेद वैश्वकर्माणं सृष्टमं सव-
नीयस्योपालम्भा मालभेरन् द्विरूपं मुभयत एतं महा-
व्रतीये ऽहनीन्द्रो वै वृचं हत्वा विश्वकर्माभवत्प्रजा-
पतिः प्रजाः सृष्ट्वा विश्वकर्माभवत्संवत्सरो विश्व-
कर्मेन्द्र मेव तदात्मानं प्रजापतिं संवत्सरं विश्व-
कर्माणं माप्नुवन्तीन्द्र एव तदात्मनि प्रजापतौ संव-
त्सरे विश्वकर्माण्यन्ततः प्रति तिष्ठन्ति प्रति तिष्ठति
य एवं वेद य एवं वेद ॥ ८ (२२) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

अथ विषुवन्नामकं महर्विंशत् मनुष्यसाम्येन प्रशंसति—
 “यथा वै पुरुष एवं विषुवांस्तस्य यथा दक्षिणोऽर्धं एवम् पूर्वोऽर्धो
 विषुवतो यद्योत्तरोऽर्धं एव सुत्तरोऽर्धो विषुवतस्तस्मादुत्तर इत्या-
 चक्षते प्रवाहुक् सतः शिर एव विषुवान् बिदससंहित इव वै पुरुष-
 स्तथापि खूमिव मध्ये शीर्षो विज्ञायते”—इति । यथा लोके
 पुरुषो दक्षिणवामभागाभ्यां भागद्वयमध्ये शिरसा च युक्तः ;—
 तस्य विषुवतः वस्त्रासाककः पूर्वभागः, पुरुषसन्धि-दक्षिण-
 भागस्थानीयः ; तत्रावरीडरूपमांसषट्काकक उत्तरार्धो वाम-
 भागस्थानीयः । ‘तस्मात्’ वामभागसादृश्यादुत्तर इत्याचक्षते, न
 त्वनुष्ठानाधिस्यविवक्षया । ‘प्रवाहुक् सतः’ वामदक्षिणभागौ समौ
 क्त्वा चवस्त्रतस्तस्य पुरुषस्य शिरो यद्योक्तं सन्ध्याऽवतिष्ठते, एवं
 मांसषट्कयोर्मध्ये ‘विषुवान्’ उत्कृष्टोऽवतिष्ठते । ‘बिदसं’ भागः,
 ताभ्यां बिदसाभ्यां दक्षिणवामभागाभ्यां ‘संहितः’ संयोजित एव
 लोके पुरुषो भवति ; ‘तथापि’ तस्मादेव भागद्वयसन्धानरूपात्
 कारणात् “शीर्षो मध्ये खूमिव विज्ञायते” ; ‘खूम’ खूतं,—यथा
 वस्त्रयोः सन्धिः सूत्रा ‘खूतः’ संयोजितो भवति, एवं शिरसि
 दक्षिणोत्तरकपालयोः सन्धौ खूतव काचिद्रेखा दृश्यते । एतच्च
 भूमौ पतिते शुक्ले मांसरहिते शिरःकपालद्वयसमूहस्यैव स्थिति
 विस्मय सुपलभ्यते । अतः सर्वाङ्गना पुरुषसादृश्यात् प्रशस्तोऽयं
 विषुवान् ॥

अथ कश्चित् पूर्वपक्षं सुश्रापयति— “तदाहुर्विषुवत्येवैतदहः
 प्रसेदुः विषुवान्वा एतदुक्त्याना सुक्लृप्तं, विषुवान् विषुवामिति ह विषु-
 वन्तो भवन्ति, श्लेष्मता मश्रुवत इति”—इति । विषुवन्नामके सुखे-
 ऽहनि यच्छस्त्रं विहितम्, ‘तत्’ तस्मिन् शस्त्रे पूर्वपक्षिण एव माहुः,—

दक्षिणायनस्योत्तरायणस्य च मध्ये विषुवन्नामकः तुलामेष-
सङ्क्रान्तिद्वयरूपो यः कालविशेषः, सोऽयं विषुवच्छब्दाभिधेयः ।
स च व्यवहारः स्मृतिषु प्रचुरः । अस्मिन्नेव 'विषुवति' काले 'एत-
दहः' शंसेत् ; एतस्मिन्नहनि विहितं शस्त्रं महःशब्देनोपलक्ष्यते ।
'एतत्' सङ्क्रान्तिद्वययुक्तं महः 'उक्त्यानाम्' अङ्कां मध्ये 'उक्त्यम्'
उक्त्यशस्त्रोपेतशस्त्रयोग्यं मित्यर्थः । अत एव 'विषुवान्' विषु-
वन्नामकशस्त्रवानेव सङ्क्रान्तिकालविशेषः । तत्कथं मित्युच्यते—
तं सङ्क्रान्तिकालं विषुवानित्येव सर्वे व्यवहरन्ति । अतस्तस्मिन्
काले शस्त्रपाठे सति यजमाना 'विषुवन्तः' योग्यशस्त्रयुक्ता भवन्ति,
सर्वेष्वगुठाद्वेषु श्रेष्ठतां प्राप्नुवन्तीति पूर्वपक्षिणा माश्रयः ॥

तं पक्षं निराकरोति—“तत्तन्मादृत्यं ; संवत्सर एव शंसेद्रेतो
वा एतत्संवत्सरं दधतो यन्ति”—इति । कर्मान्तरेणपि विषुवाख्य-
सङ्क्रान्तियुक्ते काले समागते सति शस्त्रं मेतच्छंसनीयं मिति यत्
पूर्वपक्षिणां मतम्, तस्मिन् शस्त्रे 'तत्' मतं नादरणीयम् । किन्तु
'संवत्सरे' सत्रे एव गवामयने तत्पूर्वीकं शस्त्रं शंसेत् । एवं सति
यजमाना अत्यन्तसंयोगेन संवत्सरकालं मेतद्रेतो धारयन्तो 'यन्ति'
अनुतिष्ठन्ति ॥

विपक्षे बाधकं दर्शयति—“यानि वै पुरा संवत्सराद्रेतांसि
जायन्ते, यानि पञ्चमास्यानि, यानि षष्मास्यानि, स्त्रीव्यन्ति वै
तानि न वैतैर्भुञ्जते”—इति । संवत्सरधारणात् पुरैव कतिपयमास-
धारणेन यानि रेतांसि जायन्ते, पञ्चमाससम्बन्धीनि वा, षष्मास-
सम्बन्धीनि वा, तानि 'स्त्रीव्यन्ति वै' स्त्रवन्त्येव, गर्भस्त्रावो भवति ;
न तु 'तैः' षष्ठ्यमासधृतैः रेतोभिः पुत्रादिशरीरं 'भुञ्जते' अनु-
भवन्ति ॥

गुणकथनपूर्वकं स्वपक्षं सुपसंहरति— “अथ यान्येव दश-
मास्यानि जायन्ते, यानि सांवत्सरिकाणि, तैर्भुञ्जते ; तस्मात् संव-
त्सर एवैतदहः शंसेत्”—इति । ‘अथ’ पूर्वोक्तवैपरीत्येन ‘यान्येव’
रेतांसि ‘दशमास्यानि’ दशसु मासेषु धृतानि च भूत्वा पञ्चाज्जायन्ते,
यानि च संवत्सरे धृतानि, तैः सर्वैः पुत्रादिशरीरं मनुभवन्ति ।
‘तस्मात्’ गुणसङ्गावासंवत्सरसत्रे एव तस्मिन्विषुवत्पुत्रं यथोक्तं
शस्त्रं शंसेत् ॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “संवत्सरो ह्येतदहराप्नोति,
संवत्सरं ह्येतदहराप्नुवन्त्येष ह वै संवत्सरेण पाप्मानं मप हत एष
विषुवताङ्गेभ्यो ह वै मासैः पाप्मानं मप हते शीर्णो विषुवता”—इति ।
योऽयं संवत्सरसत्ररूपः कर्मविशेषः, यच्चैतद्विषुवदाख्यं महः ; उभ-
योः परस्परं सम्प्राप्तिरस्ति ; तच्च ‘संवत्सरः’ कर्त्ता सन् अहरा-
प्नोति, ‘अहश्च’ कर्त्तुं भूत्वा संवत्सरं माप्नोति । व्यत्ययेनात्र बहु-
वचनम् । तयोः परस्परं मविनाभावे सति ‘एषः’ यजमानः कृत्स्नः
संवत्सरेण पाप्मानम् ‘अपहते’ विनाशयति ; तथैव ‘एषः’ यजमानो
‘विषुवता’ संवत्सरमध्यगतेनाङ्गा फाप्मानम् विनाशयति । तद्विवि-
च्यते,—संवत्सरावयवैर्मासैर्हस्तपादाद्यङ्गेभ्यः सकाशात्पाप्मानं नाश-
यति, ‘विषुवता’ मुख्येनाङ्गा ‘शीर्णः’ शिरसः सकाशात् पाप्मानं
नाशयति । वेदनं प्रशंसति— “अप संवत्सरेण पाप्मानं हते ऽप
विषुवता य एवं वेद”—इति ॥

अथ प्रशस्तस्य विषुवतः प्रसङ्गाद् बुद्धिस्थे सत्रे महाव्रताख्ये
ऽहनि कश्चित्प्रशंसं विधत्ते— “वैश्वकर्मच सृषभं सवनीयस्यो-
पालभ्या मालभेरन्, द्विरूपं सुभयत एतं महाव्रतातीये ऽहनि”—
इति । ‘वैश्वकर्मच’ विश्वकर्मदेवताकम् ‘ऋषभं’ पुङ्गवम् ‘सवनीयस्य’

चोदकप्राप्तस्य पयोः स्थाने उपालम्भनीयं 'द्विरूपं' वर्णययोपेतम्
'उभयत एतं' दक्षिणोत्तरपार्श्वयोर्विखण्डयवर्णेन साञ्चितं पयः
महाव्रतप्रयोगयुक्ते सत्स्वोपाख्येऽह्न्यासमेरन् ॥

तत्र देवतां प्रशंसति — “इन्द्रो वै वृत्तं हृत्वा विश्वकर्माभवत्,
प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा विश्वकर्माभवत्, संवत्सरो विश्वकर्मेन्द्र मेव
तदात्मानं प्रजापतिं संवत्सरं विश्वकर्मांश्च माप्नुवन्तीन्द्र एव तदा-
त्मनि प्रजापतौ संवत्सरे विश्वकर्मेष्ट्यन्ततः प्रति तिष्ठन्ति ; प्रति
तिष्ठति य एवं वेद य एवं वेद”—इति* । इन्द्रो वृत्रवधादूर्ध्वं विघ्न-
कर्तुर्भावाद्विखण्डयवर्णरूपकर्मयुक्तोऽभवत् । प्रजा-
पतिश्च 'प्रजाः' सर्वाः 'सृष्ट्वा' उत्पाद्य क्षरक्षजगत्सृष्टिरूपकर्मयुक्तो
ऽभवत् । स उभयविधो 'विश्वकर्मा' देवः संवत्सरात्मकः । अतः
संवत्सरस्यैव द्विरूपपञ्चालम्भेन 'तदात्मानं' संवत्सरात्मानं मिन्द्र
मेव, तथा संवत्सररूपम् 'प्रजापतिम्', इत्युभयविधं 'विश्वकर्मांश्च'
यजमानाः प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च 'तदात्मनि' संवत्सरात्मनि 'इन्द्रे',
संवत्सररूपे 'प्रजापतौ', द्विविधेऽपि 'विश्वकर्मेष्टि' 'अन्ततः' संव-

* “चतुर्विंश मीतद्वयः”—इत्यारम्भ (३०४ पृ०) एतद्वृत्ता गवामयनादित्यानामय-
नाक्षिरसामयनानां संवत्सरसंज्ञायां द्वौषविधय उक्ताः । कल्पेऽप्येवं 'संज्ञायाश्च'—इत्यधिकृत्य
'एतावत् सा च' द्वौषकर्मांश्च महाव्रतात्—इत्यन्तेः (७.१.१—८.१२.३०) सप्तसाधारण-
विषय उक्ताः । ततस्तत्रैव प्रदर्शितैषा यज्ञगणयति—“प्रायश्चीयचतुर्विंशः पृष्ठगोऽभिप्लव एव
च । अभिजित् स्वरसामानी विपुवान् विज्जितथा । हन्दीमा दशमं चाह उत्तमं तु महा-
व्रतम् । अहीनैकाहःसंज्ञायां प्रकृतिः समुदाहृता”—इत्यादिः । इत उत्तरं यानि त्रीणि
संज्ञास्यभिहितानि, तानि विशेषतः सर्वत्र अर्णव्यानि । तत उत्तरं क्रमात् गवामयनादीनां
मेषां विशेषविषय उपदिष्टाः (११.७.१—१२.२.६.) । अतः ३०. १२.१—२ । कात्या०
श्री० १२ च० । “गावी वा एतत् सप्त मासत”—इत्यादि तै० सं० ७.५.१ । सामनाक्षयि
नेवं “गावी वा एतत् सप्त मासत”—इत्यारम्भ प्रपाठकव्येन (४,५ प्र०) गवामयनसंज्ञ-
स्वीज्ञाचं विहितम्, तत् उपरिष्टात् (१५ प्र०) आदित्यानामयनसाक्षिरसामयनस्य च (१,२ च०) ।

स्वरसन्नखान्ते प्रतितिष्ठत्येव । यः पुनरेवं वेद, सोऽपि प्रति-
तिष्ठति । अभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तार्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां तृतीयाध्याये
(षष्ठादशाध्याये) षष्ठमः खण्डः ॥ ८ (२२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।
पुमर्थोऽचतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायाः तृतीयोऽध्यायः ॥

— — —

॥ अथ चतुर्थाध्यायः ॥

(तत्र)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

— ॐ —

॥ ॐ ॥ प्रजापतिरकामयत^१ प्रजायेय भूया-
नस्या मिति^२ स तपो ऽतप्यत^३ स तपस्तप्त्वेमं द्वाद-
शाहं मपश्यदात्मन एवाङ्गेषु च प्राणेषु च^४ त मात्मन
एवाङ्गेभ्यश्च प्राणैभ्यश्च द्वादशधा निरमिमीत^५ त
माहरत्तेनायजत^६ ततो वै सो ऽभवदात्मना प्र प्रजया
पशुभिरजायत^७ भवत्यात्मना प्र प्रजया पशुभिर्जायते
य एवं वेद^८ सो ऽकामयत कथं नु गायत्र्या सर्वतो
द्वादशाहं परिभूय^९ सर्वा मृद्धि मृध्नुया मिति^{१०} तं वै
तेजसैव पुरस्तात्पर्यभवच्छन्दोभिर्मध्यतोऽक्षरैरुपरि-
ष्टाद् गायत्र्या सर्वतो द्वादशाहं परिभूय^{११} सर्वा मृद्धि-
मार्धोत्सर्वा मृद्धि मृध्नोति य एवं वेद^{१२} यो वै गायत्रीं
पक्षिणीं चक्षुष्मतीं^{१३} ज्योतिष्मतीं भास्वतीं वेद^{१४}
गायत्र्या पक्षिण्या चक्षुष्मत्या ज्योतिष्मत्या भास्वत्या
स्वर्गं लोकं मेत्येषा वै गायत्री पक्षिणी चक्षुष्मती
ज्योतिष्मती भास्वती^{१५} य * द्वादशाहस्तस्य यावभितो

* “यद्” क ।

ऽतिराक्षी' तौ पक्षौ' यावन्तराग्निष्टोमौ' ते चक्षुषी'
येऽष्टौ मध्य उक्थ्याः' स आत्मा' गायत्र्या पक्षिण्या
चक्षुष्मत्या' ज्योतिष्मत्या भास्वत्या स्वर्गं लोक मेति
य एवं वेद' ॥ १ (२३) ॥

अभिप्लवः स्वात् पङ्कजोऽथ मासस्यहोऽथ पूर्वस्वरसामनामा ।

गवाश्च शस्त्रस्व ततः प्रशंसा मध्ये दिवाकीर्त्य महश्च तस्य ॥

अथ द्वादशाहो वक्तव्यः ; तदर्थं मास्थायिका माह—“प्रजा-
पतिरकामयत प्रजायेय भूयात्स्वा मिति ; स तपोऽतप्यत ; स
तपस्तप्तेन द्वादशाह मपश्यदात्मन एवाङ्गेषु च प्राणिषु च ; त मात्मन
एवाङ्गेभ्यश्च प्राणिभ्यश्च द्वादशधा निरमिमीत ; त माह्वत् ; तेना-
यजत ; ततो वै सोऽभवदात्मना प्र प्रजया पशुभिरजायत”—इति ।
प्रजापतिः प्रजोत्पादनेनातिप्रभूतः स्वा मिति कामयित्वा, तत्साधनं
निर्णेतुं चित्तैकाग्रलक्षणं ‘तपः’ कृत्वा, स्वाभीष्टसाधनत्वेन
स्वकीयेषु हस्तपादाद्यङ्गेषु प्राणादिवायुषु चावस्थितं द्वादशाहं
दृष्ट्वा तं स्वाङ्गेभ्यः प्राणिभ्यश्च निःसार्य द्वादशधा कृत्वा निर्मित-
वान् । ततो निर्मित माह्वत् तेनेद्वा स प्रजापतिः ‘अभवत्’ भूतिं
प्राप्तवान् । ‘आत्मना’ स्वेनैव रूपेण सर्वाधिको भूत्वा प्रजापशु-
रूपेण बहुलं प्राजायत ॥ वेदनं प्रशंसति— “भवत्सात्मना प्र
प्रजया पशुभिर्जायते य एवं वेद”—इति ॥

अनेनार्थवादेन द्वादशाहयागविधिरुच्यते । तथाच शास्त्रात्सरे
विधिः श्रूयते— “यः कामयेत तत्प्रजायेयेति, स द्वादशरात्रेण
यजेत, बहु जायते”—इति ॥

“सो ऽकामयत,—कथं नु गायत्र्या सर्वतो द्वादशाहं परिभूय सर्वा सृष्टिं सृष्टुया मिति ; तं वै तेजसेव पुरस्तात्पर्यभवच्छन्दोभिर्मध्यतोऽक्षरैरुपरिष्ठादायत्र्या सर्वतो, द्वादशाहं परिभूय सर्वा सृष्टिं मार्जोत्”—इति । ‘सः’ प्रजापतिः पुनरेव मकामयत,— ‘कथं नु’ केन खलु प्रकारेण, गायत्र्या सर्वतो द्वादशाहं व्याप्य, ‘सर्वा’ भोग्यवस्तुसृष्टिं प्राप्नुयाम् ? ‘इति’ विचार्य, गायत्रीं त्रेधा व्यभजत,— ध्वनिरूपं तेज एको भागः, अक्षरसंज्ञायाभिव्यञ्जमानं छन्दो द्वितीयो भागः, अक्षराणि तृतीयो भागः ; तैस्त्रिभिर्भागैरादिमध्यावसानेषु सर्वतो द्वादशाहं गायत्र्या व्याप्य सृष्टिं प्राप्तवान् । छन्दोभिरिति बहुवचनं पूजार्थम् ॥ वेदनं प्रशंसति — “सर्वा सृष्टिं सृष्टोति य एवं वेद”—इति ॥

अथ द्वादशाहस्याहःकृतिं सुपकल्पनामुखेन दर्शयति— “यो वै गायत्रीं पक्षिणीं चक्षुष्मतीं, ज्योतिष्मतीं भास्वतीं वेद, गायत्र्या पक्षिण्या चक्षुषत्या ज्योतिषत्या भास्वत्या स्वर्गं लोकं मेत्येषा वै गायत्री पक्षिणी चक्षुष्मती ज्योतिष्मती भास्वती, य द्वादशाहस्तस्य यावभितो ‘तिरात्री, तौ पक्षी ; यावन्तराग्निष्टोमौ, ते चक्षुषौ ; येष्टौ मध्य उक्थ्याः, स आत्मा”—इति । आदिमध्यावसानेषु द्वादशाहस्य गायत्र्या व्याप्तत्वात् अमेद मभिप्रेत्य द्वादशाहमेव गायत्रीशब्देन व्यञ्जयति । सा च गायत्री पञ्चदशोपेता, चक्षुर्दशोपेता, ज्योतिःशब्दोपलक्षितमध्यशरीरोपेता । तत्र एव सा ‘भास्वती’ प्रकाशवती ; अहोनिशचाणां सर्वेषां प्रकृतित्वेन भासकत्वात् भास्वत्वम् । ईदृशीं गायत्रीं यो वेद, स ता मनुष्याय यद्योक्तगुणवत्त्वविशिष्टया गायत्र्या स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । गूढाभिप्रायेण रूपकं परिकल्प्य “एषा वै”—इत्यादिना स्त्राभिप्रायः

प्रकटोक्तियते । द्वादशाह एव यथोक्तगुणविशिष्टा गायत्री । तस्मै-
त्वादिना द्वादशाहे ते गुणाः प्रदर्श्यन्ते । 'तस्मै' द्वादशाहस्य आद्य-
न्तावहविंशेषावतिराजसंख्यौ, तावेव पञ्चस्थानीयौ ; तयोरन्तर्भा-
विनी द्वितीयैकादशाहविंशेषावग्निष्टोमसंख्यौ ; तौ चक्षुःस्वरूपौ ;
ये च द्वितीय मारभ्य दशमपर्यन्ता अष्टावहविंशेषा मध्ये वर्तन्ते,
ते सर्वेऽप्युक्त्यसंख्या, सोऽष्टाहःसमूह 'आत्मा' मध्यशरीरम् ॥
वेदनं प्रशंसति— "गायत्र्या पक्षित्या चक्षुषत्या ज्योतिषत्या
भासत्या स्वर्गे लोक मिति य एवं वेद"—इति ॥

यथोक्ताहःकृतिराजन्तायनाचार्यैर्दृग्मिता— "अथ भरतद्वाद-
शाह इम मेवैकाहं पृथक् संख्याभिरुपेयुरतिराज मप्रेऽग्निष्टोम
मवाष्टा उक्त्याग्निष्टोम मथातिराजम्"—इति (त्रि० १०.
५.८-१०.) ॥ १ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनविंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (११) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

त्रयस्र वा एते त्राहा आ दशम महारा द्वावतिरात्रौ
ब द्वादशाहो • द्वादशाहानि दीक्षितो भवति यज्ञिय

• "यद्वादशाहो"—इति क । एवं निरीक्षरं प्राप्ति ।

एव तैर्भवति द्वादश रात्रीरुपसद उपैति शरीर मेव
 ताभिर्धूनुते द्वादशाहं प्रसृतो भूत्वा शरीरं धूत्वा
 शुभः पूतो देवता अयेति य एवं वेद षट्त्रिंशदहो
 वा एष य द्वादशाहः षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती
 बृहत्या वा एतदयनं य द्वादशाहो बृहत्या वै देवा
 इमांल्लोकानाश्नुवत ते वै दशभिरेवाक्षरैरिमं लोक
 माश्नुवत दशभिरन्तरिक्षं दशभिर्दिवं चतुर्भिश्चतस्रो
 दिशो द्वाभ्या मेवाक्षिंल्लोके प्रत्यतिष्ठन् प्रति
 तिष्ठति य एवं वेद तदाह्वयदन्त्यानि कृन्दांसि
 वर्षीयांसि भूयोऽक्षरतराण्यथ कस्मादेतां बृहतीत्या-
 चक्षत इत्येतया हि देवा इमांल्लोकानाश्नुवत ते वै
 दशभिरेवाक्षरैरिमं लोक माश्नुवत दशभिरन्तरिक्षं
 दशभिर्दिवं चतुर्भिश्चतस्रो दिशो द्वाभ्या मेवाक्षिंल्लोके
 प्रत्यतिष्ठन्तस्मादेतां बृहतीत्याचक्षते ऽश्नुते यद्यत्
 कामयते य एवं वेद ॥ २ (२४) ॥

भरतद्वादशाहं विधाय व्यूढद्वादशाहं विधत्ते— “त्रयस्र वा
 एते ऋहा ऋ दशम महरा द्वावतिरात्री य द्वादशाहः”—इति ।
 योऽयं व्यूढद्वादशाहोऽस्ति, सोऽयं मेतादृशः,— तत्राद्यन्तो यौ
 ‘द्वावतिरात्री’ प्रथमद्वादशी, यच्च दशम महः, तत्परित्यज्यावशिष्टे-
 ष्वहस्र, नवसहस्राकेषु ‘त्रयस्त्र्यहाः’ कर्त्तव्याः । चिराजः कश्चित्
 कर्मविशेषः, सोऽयं चिवार मावर्त्तनीयः ; ‘ऋ दशमम्’—इत्यत्र

योऽय माकारः, स वर्जनार्थः ; निपातानां मनेकार्यत्वात् । यद्वा मर्यादायां मय माङ् भविष्यति,— आद्यन्तावतिरात्री दशम-
महस्य मर्यादां कृत्वा अथशिष्टो नवरात्रस्त्रिरावृत्तः त्रयहात्मक इत्यर्थः ॥

तत्र चोदकेन दीक्षादिसङ्ख्याविकल्पः प्राप्तः ; “एका दीक्षा, तिस्रो दीक्षाः”—इत्यादिविकल्पस्य प्रकृतौ श्रुतत्वात्* । तं विकल्प मपवदितुं नियमविशेषं विधत्ते—“द्वादशाहानि दीक्षितो भवति, यन्निय एव तैर्भवति”—इति । द्वादशसु दिनेषु दीक्षास्थनियमे अनुष्ठिते सति, तैर्द्वादशभिः दीक्षाविशेषैरयं पुरुषः यज्ञयोग्य एव भवति † ॥

उपसङ्गु विशेषं विधत्ते—“द्वादश रात्रीरुपसद उपैति, शरीरं मेव ताभिर्धूनुते”—इति । प्रकृतौ तिस्र एवोपसदः ‡ ; ताश्चैकैकां चतुर्षु दिनेषु भावय्य, द्वादशसु दिनेषु उपसदोऽनुष्ठिते सति ‘ताभिः’ द्वादशभिरुपसद्भिः शरीरं मेव ‘धूनुते’ क्षम्ययति, शरीरगतमांसादिधातुशेषणेन पापक्षयो भवति । तथाच सूत्र-
कारेणोपसङ्गतम्—“यदा वै दीक्षितः क्षयो भवति, अथ मेध्यो भवति”—इति । उपसद्दिनेष्वस्य क्षीरमाषाहारत्वात् भवत्येव कार्यम्, तदिदं सर्वं धूनुत इत्यनेन विवक्षितम् § ॥

अथ द्वादशसु दिनेषु सोमाभिषवं विधत्ते—“द्वादशाहं प्रसृतः”—इति । भवेदिति शेषः ॥ दीक्षोपसदावक्त्रकर्मणौ; अभिष-

* “एका तिस्रो वा दीक्षा”—इति आश्व० श्रौ० ४.२.१० ।

† “दीक्षादिरात्रिसंख्यानेन दीक्षाः”—इति च आश्व० श्रौ० ४.२.१३ ।

‡ “तिस्र उपसदः”—इति आश्व० श्रौ० ४.२.१० ।

§ “द्वादशाहतापचिनेषु यथासुलोपसदः”—इति आश्व० श्रौ० ४.२.१३ ।

॥ “संय मङ्गलतमम्”—इति आश्व० श्रौ० ४.२.१० ।

वस्तु प्रधानकर्म्म । वेदनं प्रशंसति — “भूत्वा, शरीरं धूत्वा, शुद्धः ;
पूतो देवता अभ्येति य एवं वेद”—इति । ‘द्वादशाहं प्रसृतः’—इति
पदद्वय मनुवर्त्तनीयम् । वेदिता द्वादशसु दिनेषु सोमाभिषवयुक्तो
भूत्वा पूर्वोक्ताभिरुपसङ्गिः ‘शरीरं धूत्वा’ शरीरगतं पापम् परि-
त्यज्य, अतएव शुद्धः इह लोके भूत्वा, परलोकेऽपि पूतः सर्वदेवताः
प्राप्नोति । अथवा शुद्ध इत्यन्तो विधिवाक्यशेषः, पूत इत्यादिका
वेदनप्रशंसा द्रष्टव्या ॥

यथोक्तदीक्षोपसंस्तुत्यादिनसङ्ख्याः प्रशंसति— “षट्त्रिंशदहो
वा एष य द्वादशाहः ; षट्त्रिंशदक्षरा वै ब्रह्मती; ब्रह्मत्या वा
एतदयनं य द्वादशाहो; ब्रह्मत्या वै देवा इमांलोकानां अनुवत,—ते
वै दशभिरवाक्षरैरिमं लोकं प्राप्नुवत, दशभिरन्तरिक्षं, दशभि-
र्दिवं, चतुर्भिश्चतस्रो दिशो, द्वाभ्या मेवाक्षिंल्लोके प्रत्यतिष्ठन्”—
इति । यो द्वादशाहोऽस्ति, एष पूर्वोक्तरीत्या षट्त्रिंशदिनात्मकः ;
ब्रह्मतीच्छन्दश्च षट्त्रिंशदक्षरम् । तस्माद्यो द्वादशाहोऽस्ति, एतद्
ब्रह्मत्याः ‘अयनम्’ अयनस्थानं मित्यर्थः । देवाश्च ब्रह्मत्या सर्वा-
ल्लोकान् ‘प्राप्नुवन्’ प्राप्नुवन्,—दशभिर्दशभिरक्षरैः प्रत्येकं मेघं
लोकत्रयप्राप्तिः, चतुर्भिर्क्षरैर्द्विक्चतुष्टयप्राप्तिः, द्वाभ्या मक्ष-
राभ्या मक्षिंल्लोके प्रतिष्ठां प्राप्ताः । तथाविधब्रह्मतीसाम्ब्राह्मिण
मता षट्त्रिंशत्सङ्ख्या प्रशस्ता ॥ वेदनं प्रशंसति—“प्रति तिष्ठति
य एवं वेद”—इति ॥

अत्र किञ्चिद्विषयं सुज्ञापयति— “तदाहुर्ग्यदन्यानि हन्दांसि
वर्षीयांसि भूयोक्षरतराण्यत्र कस्मादेतां ब्रह्मतीत्याचक्षत इति”—
इति । यस्मात् कारणाद् ब्रह्मत्याः ‘अन्यान्युत्तराणि’ पङ्क्तिनिष्ठव-
जगतीच्छन्दांस्युत्तरोत्तरं चतुरक्षराधिकानि, अतो ‘वर्षीयांसि’,

तस्यैव व्याख्यानं 'भूयोःश्चरतराणि'-इति । 'अथ' एवं सति पङ्क्त्या-
दीनि कदास्युपेक्ष कस्मात् कारणात् 'एतां' षट्त्रिंशदश्चरमाच-
युतां वैदिकीं ब्रह्मतीत्याचक्षते ? इति चोद्यम् ॥

पूर्वोक्त मेवार्थवाद सुपजीव्य परिहार माह —“एतया हि
देवा इमांलोकानाश्नुवत,—ते वै दशभिरेवाश्चरैरिमं लोक माश्नु-
वत, दशभिरन्तरिक्षं, दशभिर्दिवं, चतुर्भिश्चतस्रो दिशो, द्वाभ्या
मेवास्मिंल्लोके प्रत्यतिष्ठंस्वस्मादेतां ब्रह्मतीत्याचक्षते”—इति । अश्चर-
सङ्ख्यान्यूनत्वेऽपि लोकात्रयप्राप्तिहेतुत्वाग्रीठस्य मभिप्रेत्य ब्रह्मतीत्य-
भिधानम् ॥ उक्तार्थवेदनं प्रशंसति—“अश्नुते यस्यत्कामयते य एवं
वेद”—इति ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनविंशाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (२४) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

प्रजापतियज्ञो वा एष य द्वादशाहः * प्रजा-
पतिर्वा एतेनाये ऽयजत द्वादशाहेन सो ऽप्रवीदृतुंश्च
मांसांश्च याजयत मा द्वादशाहिनेति तं दीक्षयित्वा
ऽनपक्रमं गमयित्वाब्रुवन् देहि नु नो ऽय त्वा याज-

* "यद् द्वादशाहः" क । ३४ खण्डे एव मेदीतरत्रापि सर्वत्र ।

यिष्याम इति तेभ्य इष मूर्जं प्रायश्चित्तैषोर्गृतुषु च
 मासेषु च निहिता ददतं वै ते त मयाजयंस्तस्माद्
 दद्याज्यः प्रतिगृह्णन्तो वै ते त मयाजयंस्तस्मात्प्रति-
 गृह्णता याज्यं मुभये राधुवन्ति य एवं विद्वांसो
 यजन्ते च याजयन्ति च ते वा इमं ऋतवश्च
 मासाञ्च गुरव इवामन्यन्त द्वादशाहे प्रतिगृह्य ते
 ऽब्रुवन् प्रजापतिं याजय नो द्वादशाहेनेति स तथेत्य-
 ब्रवीत्ते वै दीक्षध्व मिति ते पूर्वपक्षाः पूर्वे ऽदीक्षन्त
 ते पाप्मानं मपाहतं तस्मात्ते दिवेव दिवेव ह्यपहत-
 पाप्मानो ऽपरपक्षा अपरे ऽदीक्षन्त ते न तरां पाप्मानं
 मपाहतं तस्मात्ते तम इव तम इव ह्यनपहतपाप्मानं
 तस्मादेवं विद्वान् दीक्षमाणेषु पूर्वः पूर्व एव दिदीक्षि-
 षेताप पाप्मानं हते य एवं वेद स वा अयं प्रजा-
 पतिः संवरं सरं ऋतुषु च मासेषु च प्रत्यतिष्ठत्
 ते वा इमं ऋतवश्च मासाञ्च प्रजापतावेव संवरं सरं
 प्रत्यतिष्ठन् एते ऽन्योऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठिता एव ह
 वाव स ऋत्विजि प्रति तिष्ठति यो द्वादशाहेन
 यजते तस्मादाहुर्न पापः पुरुषो याज्यो द्वादशाहेन
 नेदयं मयि प्रति तिष्ठति ज्येष्ठयज्ञी वा एष व
 द्वादशाहः स वै देवानां ज्येष्ठा य एतेनाग्रे ऽयजत

श्रेष्ठयज्ञो वा एष य द्वादशाहः स वै देवानां
 श्रेष्ठो य एतेनाग्रे ऽयजत ज्येष्ठः श्रेष्ठो यजेत कल्या-
 णीह समा भवति न पापः पुरुषो याज्यो द्वादशा-
 हेन नेदयं मयि प्रति तिष्ठादितिन्द्राय वै देवा
 ज्यैष्ठ्याय श्रैष्ठ्याय नातिष्ठन्तः सोऽब्रवीद् बृहस्पतिः
 याजय मा द्वादशाहेनेति त मयाजयत् ततो वै तच्चै
 देवा ज्यैष्ठ्याय श्रैष्ठ्यायातिष्ठन्तः तिष्ठन्ते ऽसौ स्वा
 ज्यैष्ठ्याय श्रैष्ठ्याय स मन्विन्स्वा श्रेष्ठतायां जानते
 य एवं वेदोहो वै प्रथमस्य हस्तिर्यङ्मध्यमो ऽर्वाङुत्तमः
 स यदूर्ध्वः प्रथमस्य हस्तस्मादय मग्निर्ऋत उद्दीप्यत
 जङ्घां ह्येतस्य दिग् यत्तिर्यङ् मध्यमस्तस्मादयं वायु-
 स्तिर्यङ् पवते तिरश्चीरापो वहन्ति तिरश्ची ह्येतस्य
 दिग्यदर्वाङुत्तमस्तस्मादसावर्वाङ् तपत्यर्वाङ् वर्षत्य-
 र्वाञ्च नक्षत्राण्यर्वाची ह्येतस्य दिक् सम्यञ्चो वा
 इमे लोकाः सम्यञ्च एते चार्हाः सम्यञ्चो ऽस्मा
 इमे लोकाः श्रियै दीव्यति य एवं वेद ॥ ३ (३५) ॥

अग्निं कर्मणि यजनयाजनयोरधिकारिविशेषौ दर्शयति—
 “प्रजापतियज्ञो वा एष य द्वादशाहः ; प्रजापतिर्वा एतेनाग्रे
 ऽयजत द्वादशाहेन ; सोऽब्रवीदूर्ध्व मासांश्च,—याजयत मां द्वाद-
 शाहेनेति ; तं दीक्षयित्वा नपक्रमं गमयित्वा ब्रुवन्,—देहि नु नोऽय

त्वा याजयिष्याम इति ; तेभ्य इष ऋजं प्रायच्छत् ; सैवोर्गृतुषु च मासेषु च निहिता ; ददत् वै ते त मयाजयंस्तस्माद्दद्यान्वः ; प्रतिगृह्णन्तो वै ते त मयाजयंस्तस्मात् प्रतिगृह्णता याज्यम्”— इति । यो द्वादशाङ्गः, स प्रजापतेर्यज्ञः । कथं मिति, तदुच्यते— प्रजापतिरेव ‘अये’ सर्वेभ्यः पूर्वं मेतेन द्वादशाङ्गेनायजत, तस्मादयं प्रजापतियज्ञ इति । तद्यजनप्रकार उच्यते—‘सः’ प्रजापतिः वसन्ताष्टृतुदेवांश्चैवादिमासदेवांश्चाब्रवीत् । हे देवाः ! यूयं ऋत्विजो भूत्वा मां द्वादशाङ्गकृतुना याजयतेति । ते च मासर्तुदेवा ऋत्विजो भूत्वा ‘तं’ प्रजापतिं दीक्षयित्वा, तन्नाम्नानम् ‘अनप- क्रामं’ निर्गमनरहितं गमयित्वाब्रुवन् । न हि यत्र सङ्ख्या दीक्षां कृत्वा तदनुष्ठान मन्तरेण देवयजनदेशाच्चिर्गन्तुं शक्यते । हे प्रजा- पते ! ‘तु’ क्षिप्रमेव ‘नः’ अस्माकं ‘देहि’ अपेक्षितं प्रयच्छ, ‘अथ’ अनन्तरं त्वां याजयिष्याम इति । ऋतुमिर्मासैश्चोक्तः प्रजापतिः ‘तेभ्यः’ ऋतुभ्यो मासेभ्यश्च ‘इषम्’ अक्षम् ‘ऊर्जं’ क्षीरादिरसं प्रायच्छत् । सैवा ‘ऊर्गं’ रसरूपा ऋतुषु च मासेषु चेदानीं मपि ‘निहिता’ स्वस्वकालोचितप्रकारेण ऋतुषु मासेषु च प्रवर्त्त- मानेषु गोक्षीरादेश बाहुल्यं भवति । ततो ऽन्नपाने ‘ददत् तम्’ प्रजापतिं ‘ते’ ऋतवश्च मासाश्च अयाजयन् । तस्माद् ‘ददद्’ पुरुषो याज्यो यस्तु योग्यः ; न हि दानहीनस्याधिकारोऽस्ति । तथा ‘ते’ मासाश्चर्त्तवश्च ‘प्रतिगृह्णन्तो वै’ प्रजापतिदत्ते अन्नपाने स्वीकुर्वन्तः सन्तः प्रजापतिं मयाजयन् । तस्मादिदानीं मपि ऋत्विजा दक्षिणां प्रतिगृह्णता ‘याज्यम्’ यजनं कर्त्तव्यम् ॥ यज- मानानां ऋत्विजां च वेदनं प्रशंसति—“उभये राधुवन्ति य एव विद्वांसो यजन्ते च याजयन्ति च”—इति ॥

द्वादशाहे दीक्षां प्राप्नुवन्तु यजमानेषु दीक्षाप्राप्तिं प्रशंसति—
 “ते वा इमं ऋतवश्च मासाश्च गुरव इवामन्यन्त द्वादशाहे प्रतिगृह्यन् ;
 तेऽब्रुवन् प्रजापतिं याजय नो द्वादशाहेनेति ; स तथेत्यब्रवीत् ;
 ते वै दीक्षन्मिति ; ते पूर्वपक्षाः पूर्वं ऽदीक्षन्त ; ते पाप्मान
 मपाहत, तस्मात् ते दिवेव,— दिवेव अपहतपाप्मानो ; अपरपक्षा
 अपरे ऽदीक्षन्त ; ते न तरां पाप्मान मपाहत । तस्मात् तम इव,
 —तम इव अनपहतपाप्मानस्तस्मादेवं विद्वान् दीक्षमात्रेषु पूर्वः
 पूर्व एव दिदीक्षिते”—इति । ये पूर्व ऋत्विक्त्वेन व्यवस्थिताः ‘ऋत-
 वश्च मासाश्च ते वा इमे’ अपि द्वादशाहे दक्षिणां प्रतिगृह्यन् ‘गुरवः
 इव’ पापभारगौरवेणाक्रान्ता एव वयं मित्यमन्यन्त । ततस्ते पाप-
 परिहाराय ‘द्वादशाहेन’ ऋतुना ‘नः’ अस्मान् याजयेति प्रजापति
 मब्रुवन् । प्रजापतिरङ्गीकृत्य ते यूयं दीक्षां कुरुध्व मित्यब्रवीत् ।
 तेषु मात्रेषु ‘पूर्वपक्षाः’ शुक्लपक्षाभिमानिनो देवा ये सन्ति, ते
 ‘पूर्वं’ प्रथमभाविनः सन्तो दीक्षां मकुर्वन्त । तादृशाः ‘ते’ पूर्व-
 पक्षाः स्वकीयं पाप्मानम् ‘अपहत’ नाशितवन्तः । ‘तस्मात्’
 पापराहित्यात् ‘ते’ शुक्लपक्षाः ‘दिवा इव’ दिवसा इव प्रकाश-
 युक्ताः । लोकेऽपि ‘अपहतपाप्मानः’ पुरुषाः ‘दिवेव हि’ दिवसा
 इव, पुण्यरूपेण तेजसा युक्ता भवन्ति । अथ ‘अपरपक्षाः’ कृष्णपक्षा-
 भिमानिनो देवा ये सन्ति, ते तु ‘अपरे’ पक्षात् प्रवर्त्तमाना दीक्षां
 कृतवन्तः । ते मालिन्यदोषेण पाप्मानं ‘न तरा मपाहत’ अति-
 शयेन विनाशं न कृतवन्तः । ‘तस्मात्’ कृष्णपापविनाशभावात्
 ‘ते’ कृष्णपक्षाः ‘तम इव’ कृष्णवर्णा दृश्यन्ते; तदीयरात्रिषु चन्द्र-
 प्रकाशस्वाभावात् । लोकेऽपि ‘अनपहतपाप्मानः’ पापविनाश-
 रक्षिताः पुरुषाः ‘तम इव हि’ पापरूपान्धकारलितत्वेन निग्या

भवन्ति । ‘तस्मात्’ कारणादेव पूर्वापरकाशवैषम्यं ‘विद्वान्’ पुरुषो
‘दीक्षमाणेषु’ यजमानेषु एकैकस्मात् ‘पूर्वः पूर्व एव’ पूर्वपक्षे
‘दिदौक्षिवेत’ दीक्षितु मिच्छेत् ॥ वेदनं प्रशंसति— “अप
पाप्मानं हते य एवं वेद”—इति ॥

यजमानपापविनाशहेतुत्वाद्द्विजं प्रशंसति— ‘स वा अयं
प्रजापतिः संवत्सर ऋतुषु च मासेषु च प्रत्यतिष्ठत् ; ते वा इमं ऋत-
वश्च मासाश्च प्रजापतावेव संवत्सरे प्रत्यतिष्ठन् एतेऽन्योऽन्यस्मिन्
प्रतिष्ठिता ; एवं ह वाव स ऋत्विजि प्रति तिष्ठति यो द्वादशाहेन
यजते ; तस्मादाहुर्न पापः पुरुषो याज्यो द्वादशाहेन,—नेदं मयि
प्रति तिष्ठादिति”—इति । यः प्रजापतिः द्वादशाहेनावष्ट, ‘स
प्रजापतिः’ संवत्सरकालात्मको भूत्वा ऋतुषु च मासेषु च ‘प्रत्य-
तिष्ठत्’ प्रतिष्ठितो ऽभवत् ; तदार्त्विग्यबलात् प्रजापतेर्दत्तार्त्वि-
त्वात् । ‘ते वै इमे’ ऋतवश्च मासाश्च प्रजापतिरूपे संवत्सरे प्रति-
ष्ठिता अभवन् ; प्रजापतिप्रसादेन तत्पापविनाशात् । ‘त एते’
प्रजापतिः ऋतवो मासाश्च अन्योन्यपापविनाशात् अन्योन्यस्मिन्
प्रतिष्ठिताः । एव मेवेदानी मयि यो द्वादशाहेन यजते, सोऽयं
ऋत्विजि प्रतितिष्ठति ; ऋत्विक्प्रसादेन यजमानस्य पापविना-
शात् । यस्मादेवं ‘तस्मात्’ अभिज्ञा एव माहुः,— “पापपुरुषो
द्वादशाहेन ऋत्विग्भिर्न याज्यः” तस्य कर्मणि चार्त्विग्यं न कार्यं
मिति । ‘अयं’ वापो ‘मयि’ ऋत्विजि ‘न प्रतितिष्ठात्’ सर्वथा
मा मां प्रविशत्वैव सभिजानामीत्यभिप्रायः ॥

द्वादशाहं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—“ज्येष्ठयज्ञो वा एष य
द्वादशाहः,— स वै देवानां ज्येष्ठो य एतेनाग्रे ऽयजत ; ज्येष्ठयज्ञो
वा एष य द्वादशाहः,— स वै देवानां ज्येष्ठो य एतेनाग्रे ऽयजत”—

इति । यो द्वादशाक्षीऽस्ति, असी ज्येष्ठस्य यज्ञः । कथं मिति, तदुच्यते— यः पुमान् 'एतेन' द्वादशाक्षेन 'अग्ने' प्रथमम् अयजत, स एव देवतानां मध्ये 'ज्येष्ठः' वयसा प्रवृद्धो भवति । किञ्चायं द्वादशाक्षः ज्येष्ठस्य यज्ञः ; य एतेन प्रथमम् अयजत, स देवेषु मध्ये युवतः ज्येष्ठो भवति ॥

एतां द्वादशाक्षप्रशंसा सुपञ्चीकृत्य पञ्चिकारिविशेषं दर्शयति— 'ज्येष्ठः ज्येष्ठो यजितः,— कक्षाचीह समा भवति ; न पापः पुरुषो याज्यो द्वादशाक्षेन,— नेदयं मयि प्रति तिष्ठादिति"—इति । यः पुमान् आतृचां मध्ये वयसा ज्येष्ठो भूयैः ज्येष्ठस्य, तादृशोऽनेन यजितः । अस्मिन् देशे तत्राविधकर्तृको यागः, 'इह' अस्मिन् देशे 'समा कक्षाची भवति' संवत्सरः सर्वोपद्रवरहितः सुखकारो भवति । यस्मात् अपापस्य ज्येष्ठस्य चाधिकारः, तस्मात्पापः कनिष्ठो युवज्ज्ञानस्य पुरुषो न तेन याजनीयः । 'मयि' कृत्विषि 'अयं' पापो नैव प्रतितिष्ठत्विति तस्यैर्त्विजोऽभिप्रायः ॥

प्रकारान्तरेण द्वादशाक्षं ज्येष्ठज्येष्ठज्येष्ठतया प्रशंसति— "इन्द्राय वै देवा ज्येष्ठाय ज्येष्ठाय नातिष्ठन्तः ; सोऽब्रवीद् ब्रह्मस्यतिं याजय मा द्वादशाक्षेनेति, तं मयाजयत्ततो वै तस्मै देवा ज्येष्ठाय ज्येष्ठावातिष्ठन्ते"—इति । इन्द्रस्य वयसा ज्येष्ठत्वं भूयैः ज्येष्ठत्वं च देवा नाङ्गीकृतवन्तः ; ततः सोऽङ्गीकारो द्वादशाक्षेन लब्धः ॥ वेदम् प्रशंसति— "तिष्ठन्तो ऽस्मै स्वा ज्येष्ठाय ज्येष्ठाय, स मस्मिन् स्वा ज्येष्ठतायां जानते य एवं वेद"—इति । 'अस्मै' अस्मै वेदितुः 'स्वाः' ज्ञातयः 'ज्येष्ठाय ज्येष्ठाय तिष्ठन्ते' ज्येष्ठं ज्येष्ठं चाङ्गी-कुर्वन्ति । किञ्च 'अस्मिन्' वेदितरि येयं ज्येष्ठता, तस्मां ज्ञातयः 'संजानते' ऐकमत्वं प्राप्नुवन्ति ॥

व्यूढे द्वादशाहे प्रथमदशद्वादशदिनव्यतिरिक्तो यो नवरात्र-
स्तत्र ये त्रयस्त्र्यहः पूर्वं सुक्ताः (१७० पृ०), तान् प्रशंसति—“जर्ही
वै प्रथमस्रग्वाहस्तिर्यङ् मध्यमो ऽर्वाङ्मुत्तमः ; स यदूर्ध्वः प्रथमस्रग्वाह-
स्तस्मादयं मन्त्रिरूर्ध्वं उद्दीप्यत,—जर्ही ज्ञेतस्व दिग् ; यस्तिर्यङ्
मध्यमस्तस्मादयं वायुस्तिर्यङ् पवते,— तिरश्चिष्णो वहन्ति ;
तिरश्ची ज्ञेतस्व दिग् ; यदर्वाङ्मुत्तमस्तस्मादसावर्वाङ् तपत्यर्वाङ्
वर्षत्यर्वाक्षि नक्षत्राण्यर्वाक्षी ज्ञेतस्व दिक् ; सम्यक्षो वा इमे
लोकाः, सम्यक्ष एते ब्रह्माः”—इति । योऽयं नवरात्रे प्रथमस्रग्वाहः,
सोऽयम् ‘जर्ही वै’ चारोहप्रकार एव । तद्यथा— गायत्रं प्रातः-
स्सवनं, त्रैष्टुभं माध्यन्दिनसवनं, जागतं तृतीयसवनं मित्वयं स्वभाव-
सिद्धः क्रमः ; तस्य व्यत्यासभावादूर्ध्वं इत्युच्यते । यस्तु मध्यमस्रग्वाहः,
सोऽयं ‘तिर्यङ्’ वर्तते । तद्यथा— जागतं प्रातस्सवनं, गायत्रं
माध्यन्दिनं, त्रैष्टुभं तृतीयं मित्वत्र नात्यन्तं मनुक्रमो नाप्यत्यन्तं
व्युत्क्रमः ; तस्मादयं तिर्यङ् । य उत्तमस्रग्वाहः, ‘सः’ ‘अर्वाङ्’ अधो-
मुखः । तद्यथा— त्रैष्टुभं प्रातस्सवनं, जागतं माध्यन्दिनं, गायत्रं
तृतीयसवनं मित्वेतदर्वाङ्गम् । प्रथमो जागतान्तो द्वितीय-
स्त्रैष्टुभान्तस्तृतीयो गायत्रान्त इत्येवम् जर्हृतिर्यङ्गार्वाङ्गानि त्रिष्वपि
ब्रह्मेषु द्रष्टव्यानि । यस्मात् ‘सः’ प्रथमस्रग्वाह जर्हृस्तस्मात्तदात्म-
कोऽयं मन्त्रिरूर्ध्वमिमुखो दीप्यते । ‘एतस्व’ चान्नेः जर्ही दिक्
प्रिया । मध्यमस्रग्वाहस्य तिर्यङ्गात् तद्रूपो वायुस्तिर्यङ्
वर्तते,— वायुना हि प्रेरिता आपः ‘तिरश्चिष्णः’ तिर्यग्भूताः
प्रवहन्ति । ‘एतस्व’ वायोस्तिर्यङ्गात् तिरश्ची दिक् प्रिया । उत्त-
मस्रग्वाहस्यार्वाङ्गात्तद्रूपः ‘असी’ आदित्योऽधोमुखस्तपति,—
आदित्यप्रेरितः पर्जन्योऽधोमुखो वर्षति,— आदित्यवन्नक्षत्राण्यपि

‘अर्वाक्षि’ अधोमुखानि प्रकाशन्ते । ‘एतस्य’ आदित्यस्य अर्वाची दिक् प्रिया । किञ्च इमे अयो लोकास्तत्तद्वासिनां सुखहेतुत्वात् ‘सम्यक्षः’ ; एते च अर्वाः लोकअयसाम्येनानुष्ठातॄणां सुखहेतुत्वात् सम्यक्षः ॥ वेदनं प्रशंसति — “सम्यक्षोऽस्मा इमे लोकाः त्रिये दीक्षति य एवं वेद” — इति ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्पायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनविंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (२५) ॥

— — —

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

दीक्षा वै देवेभ्यो ऽपाक्रामत् तां वासन्तिकाभ्यां
मासाभ्या मन्वयुञ्जत तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्यां
नोदाप्नुवंस्तां यैष्माभ्यां तां वार्षिकाभ्यां तां शार-
दाभ्यां तां हैमन्तिकाभ्यां मासाभ्या मन्वयुञ्जत तां
हैमन्तिकाभ्यां मासाभ्यां नोदाप्नुवंस्तां शैशिराभ्यां
मासाभ्या मन्वयुञ्जत तां शैशिराभ्यां मासाभ्या माप्नु-
वन्नाप्नोति य मीप्सति नैनं द्विषन्नाप्नोति य एवं वेद
तस्माद्यं सत्रिया दीक्षोपनमेदेतयोरेव शैशिरयो-

मांसयोरागतयोर्दीक्षित साक्षादेव तद्दीक्षाया माग-
 तायां दीक्षते प्रत्यक्षाद्दीक्षां परिगृह्णाति तस्मा-
 देतयोरेव शैशिरयोर्मांसयोरागतयोर्धै चैव ग्राम्याः
 पशवो ये चारण्या अणिमाण मेव तत्पशुमाणं
 नियन्ति दीक्षारूप मेव तदुप निग्नवन्ते स पुरस्ता-
 द्दीक्षायाः प्राजापत्यं पशु मालभते तस्य सप्तदश
 सामिधेनीरनुब्रूयात् सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापते-
 राग्नौ तस्याग्नियो जामदग्न्यो भवन्ति तदाहुर्यदन्येषु
 पशुषु यथकृष्याग्नियो भवन्त्यथ कस्मादस्मिन्सर्वेषां
 जामदग्न्य एवेति सर्वरूपा वै जामदग्न्याः सर्वसमृद्धाः
 सर्वरूप एष पशुः सर्वसमृद्धस्तद्यज्जामदग्न्यो भवन्ति
 सर्वरूपतायै सर्वसमृद्धौ तस्य वायव्यः पशुपुरोळाशो
 भवति तदाहुर्यदन्यदेवत्य उत पशुर्भवत्यथ कस्मा-
 द्वायव्यः पशुपुरोळाशः क्रियत इति प्रजापतिर्वै
 यज्ञो यज्ञस्यावातयामताया इति ब्रूवाद्यदु वाक्-
 व्यस्तेन प्रजापतेर्नैति वायुर्धैव प्रजापतिस्तदुक्त
 मृषिणा पवमानः प्रजापतिरिति सप्त सु चेत्स
 न्युप्याग्नीन् यजेरन्त्सर्वे दीक्षेरन्त्सर्वे सुनुयुर्वसन्त
 मभ्युदवस्त्वूर्ग वै वसन्त इष मेव तदूर्ग मभ्युद-
 वस्यति ॥ ४ (२६) ॥

अथ द्वादशाहे दीक्षायाः कालविशेषं विधातुं प्रसूति—
 ‘दीक्षा वै देवेभ्यो ऽपान्नामत् ; तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्या
 मन्वयुञ्जत, तां वासन्तिकाभ्यां मासाभ्यां नोदाप्नुवंस्तां शैष्माभ्यां
 तां वार्षिकाभ्यां तां शारदाभ्यां तां हैमन्तिकाभ्यां मासाभ्या
 मन्वयुञ्जत, तां हैमन्तिकाभ्यां मासाभ्यां नोदाप्नुवंतां शैशि-
 राभ्यां मासाभ्या मन्वयुञ्जत, तां शैशिराभ्यां मासाभ्या माप्नुवन्’—
 इति । पुरा कदाचित् ‘दीक्षा’ क्षीमूर्तिरूपा सती देवेष्वपरक्ता,
 तेभ्यो देवेभ्यो निर्गता । देवाश्च ‘वासन्तिकाभ्यां’ चैत्रवैशाख-
 मासाभ्यां ‘तां’ दीक्षाम् ‘अनु’गम्य ‘अयुञ्जत’ तद्युक्ता भवाम
 इत्येव मपेक्षितवन्तः । ततस्त्वरया गच्छतीति ‘तां’ दीक्षां ताभ्यां
 मासाभ्यां सुक्लर्षेण ‘न आप्नुवन्’ नाशक्नुवन् । एवं चैत्र-वार्षिक-
 शारदेषु मासेषु यथायोगं पदान्यध्याहृत्य व्याख्येयम् । अध्या-
 हारविवक्षां दर्शयितुं मेव हैमन्तिके पर्याये सम्पूर्णं वाक्यं मान्या-
 तम् । यद्योक्तपञ्चर्तुगतैर्मासैस्तन्मासप्रभावेऽपि शैशिरमासाभ्यां
 तत्प्राप्तिर्जाता ॥ वेदनं प्रशंसति—“आप्नोति य मीषति ; नैनं
 द्विषन्नाप्नोति य एवं वेद”—इति । वेदिता पुरुषः ‘यं’ काम
 मामु मिच्छति, त माप्नोति ; किञ्च ‘एनं’ वेदितारं ‘द्विषन्’ वैरौ
 न प्राप्नोति ॥

इदानीं कालं विधत्ते—“तस्माच्च सञ्चिया दीक्षोपनमिदेतयो-
 रेव शैशिरयोर्मासयोरानगतयोर्दीक्षित ; साक्षादेव तद्दीक्षाया माग-
 तायां दीक्षते,—प्रत्यक्षादीक्षां परिगृह्णाति ; तस्मादेतयोरेव
 शैशिरयोर्मासयोरानगतयोर्ये चैव ग्राम्याः पशवो ये चारण्या अणि-
 माण मेव तत्पशुभिमाणं नियन्ति, दीक्षारूप मेव तदुप निग्न-
 वन्ते”—इति । यस्मात् शैशिराभ्यां मासाभ्यां देवानां दीक्षाप्राप्तिः ,

‘तस्माद्’ ‘यं’ पुरुषं द्वादशाहदिसप्तसम्बन्धिनी दीक्षा प्राप्नुयात्, दीक्षां तत्र करिष्यामीति * यस्येच्छा जायते, स पुमान् ‘एतयोरेव’ शिशिरसम्बन्धि-माघफाल्गुनयोर्मासयोः प्राप्तयोः सतोः दीक्षां कुर्व्यात् । तथा सति दीक्षायां साक्षादेवागतायां बलात्कार मन्तरेण स्वप्रिये काले स्वयं मेव ‘समागतायां’ सत्या मयं दीक्षितो भवति । अतः ‘प्रत्यक्षात्’ प्रत्यक्षेण दृश्यमाना मिव सुस्थ्यां दीक्षां परिगृह्णाति । यस्मादुक्तमासदयागमे दीक्षा, ‘तस्मात्’ तयोर्मासयोरान्तयोः सतोः ‘ग्राम्याः’ गवादिपशवः, ‘भारक्षाः’ द्विकरादिपशवश्च ‘अषिमाणं’ कृशत्वं ‘परुषिमाणं’ पारुषं च ‘नियन्ति’ नितरां प्राप्नुवन्ति । वर्षाशरद्धेमन्तेषु ऋतुषु सन्ताप-राहित्यात्सर्वत्र हरितद्वयं भक्षयित्वा पशवः पुष्टाङ्गाः स्निग्धाश्चावभासन्ते ; शैश्वरे तु ऋतौ दृक्पश्य शोषणोपक्रमात्सम्पूर्णभक्षणाभावेन पशवः कृशा भवन्ति ; अतएवास्ति दर्शनात् परुषा दृश्यन्ते । एतच्च युक्तं मेव । ‘तत्’ तस्मिन् शिशिरर्तौ दीक्षारूप मेघोपेत्य नितरां ‘भवन्ते’ सञ्चरन्ति । दीक्षितो नियमविशेषैः पीडितः कृशः परुषश्च भवति, अतः पशूनां कृशत्वं पारुष्यञ्च दीक्षाकाल-लिङ्गम् ।

दीक्षार्थिनः कश्चित्पशुं विधत्ते—“स पुरस्ताद्दीक्षायाः प्राजापत्यं पशुं मालभते”—इति । यो दीक्षां वाञ्छति, ‘सः’ पुमान् दीक्षोप-क्रमात् पुरा प्रजापतिदेवताकां पशुं मालभेत † । द्विविधो हि

* “गमिष्यामीति” ग ।

† “अथ सप्तदश प्राजापत्यान् पशुमालभते । ते वै सर्वे तूपरा भवन्ति, सर्वे श्यामाः, सर्वे सुस्कराः ०—० तूपरी ऽविषाणः ०—० इ वै श्यामस्य रूपे शतं चैव लोम कृष्णं च ०—० प्रजननं वै सुस्करः”—इत्यादि शत० ब्रा० ५.१.२.७-१० । “प्राजापत्यो वा अश्वः”—इति च शत० ब्रा० ६.५.२.६ ; तै० ब्रा० २.७.१.३ ; म० सं० ११.२८ । वा० सं० २४ अ० ।

वाद्ग्राहः,— साम्निचित्तो निरन्निचित्तश्च * ; तन्नाम्निचयनयुक्ते
पशुरय मवनन्मव्यः ॥

सामिधेनीषु चोदकप्राप्तं † पाचदश मपवदितुं विशेषं विधत्ते—
“तस्य सप्तदश सामिधेनीरनुब्रूयात्,— सप्तदशो वै प्रजापतिः;
प्रजापतेराख्यै”-इति । इयोर्धाम्ययोः ‡ प्रक्षेपेच सप्तदशसङ्ख्या
सम्पद्यते । सप्तदशत्वं “वाद्गमासाः”-इत्यादिना पूर्वं मेवोक्तम्
(१भा० १३५०) । अतः सप्तदशसङ्ख्या प्रजापतेः प्राप्तेः सम्पद्यते ॥

आग्नीयाण्यासु विशेषं विधत्ते— “तस्याग्नीयो जामदग्न्यो
भवन्ति”-इति । पशोः प्राप्तिहेतुत्वात्पशुना आग्नीया इत्युच्यते § ।
तदत्र जमदग्निना दृष्टाः “समिद्धो अथ मनुषः”-इत्यादिसूक्ते
समाज्जाताः (सं० १०.११०.१-११.) द्रष्टव्याः । ॥

अत्र चोद्य सुज्ञावयति— “तदाहुर्बुध्न्येषु पशुषु यद्यच्छाग्नीयो
भवन्मय कस्मादस्मिन्सर्वेषां जामदग्न्य एवेति”-इति । उक्त-
प्राजापत्यपशुव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु पशुषु ‘आग्नीयो यद्यच्छाग्नि भवन्ति’
यस्य यजमानस्य गोचप्रवर्त्तको य ऋषिर्भवति, त मजतिक्रम्य
तेन दृष्टा एवाग्नीयो भवन्ति । एवं सत्यत्वापि जमदग्निगोत्र-
जानां मेव “समिद्धो अथ”-इत्याग्नीयो ऋचो युक्ताः, न त्वन्येषाम् ।
अत्रैवं सति ‘कस्मात्’ कारणात् ‘अस्मिन्’ पशौ ‘सर्वेषां’ जमदग्नि-
गोत्रजानां मन्त्रेषां चैता एवाग्नीयः क्रियन्ते ? इति चोद्यम् ॥

* “साग्निचित्वावप्रे सोमो सर्वजिह्वीची”-इति कात्या० श्रौ० १२.१०.३१ । “सर्वं जित्
स महाव्रतः संवत्सरदीचः”-इत्यादि च १.४४ । आच० श्रौ० ४.१.२१ ; ८.२० ; १०.१० ।

†, ‡ १भा० २३५० ०—॥ टीप्यन्तो द्रष्टव्याः ।

§ १भा० २६०, २६१५०, ० टीप्यनी च द्रष्टव्या ।

॥ मिद० ८. २. १—८. ३. ६. द्रष्टव्याः ।

तस्मिन्नेति माह — “सर्वरूपा वै जामदग्न्यः सर्वसमृद्धाः सर्वरूप एष पशुः सर्वसमृद्धस्तथाजामदग्न्यो भवन्ति सर्वरूपतायै सर्वसमृद्धौ” — इति । जामदग्निना दृष्टा ऋचः ‘सर्वरूपा वै’ सर्वासा ऋचां स्वरूपभूता एव, ‘सर्वसमृद्धाः’ सर्वसमृद्धिफलहेतुत्वात् । ‘एषः’ प्रजापतिदेवताकः पशुरपि ‘सर्वरूपः’ प्रजापतेः सर्वदेवतात्मकत्वेन तदीयपशोरपि सर्वपञ्चात्मकत्वम् ; अतोऽयं पशुरपि सर्वफलसमृद्धिहेतुत्वात् सर्वैः फलैः समृद्धः । ‘तत्’ तथा सति यज्जामदग्न्यानामनुष्ठानं, तत्कर्तव्यगुणानसिद्धयर्थं सर्वफलसमृद्धयर्थं च भवति ॥

पशुर्ग्रे पशुपुरोडाशे विशेषं विधत्ते — “तस्य वायव्यः पशुपुरोडाशो भवति” — इति । ‘तस्य’ प्राजापत्यस्य पशोः । वायुर्देवता यस्य पुरोडाशस्य सोऽयं ‘वायव्यः’ ॥

अत्र चोक्तं सुज्ञावयति — “तदाहुर्व्यदेवत्य उत पशुर्भवत्यथ कक्षावायव्यः पशुपुरोडाशः क्रियत इति” — इति । ‘यद्’ यक्षात्कारणात् ‘अन्यदेवत्य उत’ वायुव्यतिरिक्त-प्राजापतिदेवताक एवायं पशुर्भवति, तस्मात् पुरोडाशोऽपि प्राजापतिदेवताक एव युक्तः ; “यद्देवत्यः पशुस्तद्देवत्यः पुरोडाशः” — इत्यभिधानात् । अथैवं सति प्राजापतिं परित्यज्य ‘कक्षात्’ कारणात् पुरोडाशो वायुदेवताकः क्रियते ? इति चोक्तम् ॥

तस्मिन्नेति माह — “प्राजापतिर्वै यज्ञो, यज्ञस्यायातयामताया इति ब्रूयाद् ; यदु वायव्यस्तेन प्राजापतेर्नैति ; वायुर्ज्ञेव प्राजापतिः” — इति । पशुरूपस्य यज्ञस्य प्राजापतिदेवतात्मकत्वेन प्राजापतिरूपत्वम् ; तादृशस्यास्य यज्ञस्य पशुर्हविषि पुरोडाशे तद्देवतैको सति ‘यातयामत्वम्’ असारत्वं मालस्यकारणं भवेत्, — सति हि भेदे भिन्नदेवताकं कर्म आलस्यरहितं भवति ; तस्माद् ‘अयातयाम-

सायै' निस्सारत्वरूपात्सपरिहीराय देवतान्तरं युक्तम् 'इति' उत्तरं
ब्रूयात् । न च वायुदेवताकत्वे प्रजापतेः सकाशात्परोडाशोऽप-
गच्छतीति शङ्कनीयम् ; वायुप्रजापत्योः कार्यकारणभावेनै-
कत्वे सति वायव्यस्यैव प्राजापत्यत्वात् । तदिदं सुच्यते—'यदु वाय-
व्यस्तेन प्रजापतेर्नैति"—इति । नापगच्छतीत्यर्थः ॥

वायुप्रजापत्योरेकत्वं मन्त्रसंवादेन दृढयति—“तदुक्तं सृषिणा
—पवमानः प्रजापतिरिति”—इति । “त्वष्टार मयजां गोपाम्”—
इत्यस्या ऋचः चतुर्थपादे यः 'पवमानः' वायुः, स प्रजापतिरिति
तादात्म्यं सामानाधिकरक्ष्येन दर्शितम् * ॥

पूर्वं भरतद्वादशाहो व्यूढद्वादशाहश्चेति द्वौ मेदावुक्तौ ; प्रजा-
रान्तरेषां सत्ररूपो ऽहीनरूपश्चेत्येवं द्विविधो द्वादशाहः । तत्र
सत्रपक्षे विशेषान्विधत्ते—“सत्रं सु चेत्सं न्युप्यान्मीन्यजेरन्सर्वे
दीक्षेरेन्सर्वे सुनुयुर्वसन्त मभ्युदस्यतूर्गं वै वसन्त इव मेव तदूर्जं
मभ्युदवस्यति”—इति । 'सत्रं सु चेत्' यद्ययं द्वादशाहः सत्ररूपो
भवेत्, तदानीं सत्रस्य बहुयजमानत्वात्सर्वेषां यजमानानां मन्त्रान्
'सश्रुष्य' सम्भूवैकत्वेनावस्थाप्य, तस्मिन् सर्वे यजेरन् ; यजमानत्वा-
देव सर्वेऽपि 'दीक्षेरन्' दीक्षां कुर्युः । “य एव यजमानास्त एव
ऋत्विजः”—इत्युक्तत्वेन 'सर्वे' यजमानाः 'सुनुयुः' ऋत्विक्कार्यं
मभिषवं कुर्युः । वसन्तर्तुं मभिलक्ष्य 'उदवस्यति' उदवसानीयां
समाप्तिकालीनां मिष्टि मनुतिष्ठेत्, वसन्तर्तौ समापयेदित्यर्थः ।
वसन्तकाले सति फलानां गृहेष्वागमनेन रसबाहुल्यात् 'जर्गं वै'
रस एव वसन्तः । तथा सत्येतस्मिन्नेतस्मात्प्रापनेन 'इषम्' अन्नम्,

* “त्वष्टार मयजां गोपां प्रसीयान् भा इषे । इन्द्रिन्द्रो वषा हरिः पवमानः
प्रजापतिः ॥”—इति सं० ६. ५. ६ ।

‘जर्ज’ रसं वाभिलक्ष्य ‘उदवस्यति’ यजमानसङ्गो द्वादशाहं
समापयति ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनविंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (२६) ॥

॥ अथ पञ्चमः खण्डः ॥

छन्दांसि वा अन्योन्यस्यायतन मभ्यध्यायन् गायत्रीं
त्रिष्टुभश्च जगत्त्रै चायतन मभ्यध्यायत् त्रिष्टुब् गायत्रौ
च जगत्त्रै च जगती गायत्रौ च त्रिष्टुभश्च ततो वा
एतं प्रजापतिर्व्यूहच्छन्दसं द्वादशाह मपश्यत् माह-
रप्तेनायजत तेन स सर्वान्कामांश्छन्दांस्यगमयत्सर्वान्
कामान् गच्छति य एवं वेद छन्दांसि व्यूहत्स्वयातया-
मतायै छन्दांस्येव व्यूहति तद्यथादो ऽग्निर्वानकुङ्कि-
र्वा न्यैरन्यैरश्रान्ततरैरश्रान्ततरैरुपविमोक्तं यान्येव
मेवैतच्छन्दोभिरन्यैरन्यैरश्रान्ततरैरश्रान्ततरै रुपवि-
मोक्तं स्वर्गं लोकं यन्ति यच्छन्दांसि व्यूहतीमी वै
लोकौ सहास्तां तौ व्येतां नावर्षन्न समतपस्ते पञ्च-
जना न समजानत तौ देवाः समनयंस्तौ संयन्तावेतं

देवविप्राहं व्यवहेतां रथन्तरेणैवेय ममं जिन्वति
 बृहतासाविमां मौधसेनैवेय ममं जिन्वति श्यैतेना-
 साविमां धूमेनैवेय ममं जिन्वति वृष्टासाविमां
 देवयजन मेवेय ममुष्या मदधात्यशूनसावस्या मेतद्वा
 इय ममुष्या देवयजन मदधाद्यदेतच्चन्द्रमसि कृष्ण
 मित्र तस्मादापूर्यमाणपक्षेषु यजन्त एतदेवोपेप्सन्त
 जषानसावस्यां तद्वापि तुरः कावषेय उवाचोषः
 पोषो जनमेजयकेति तस्माद्वापेयतर्हि गव्यं मीमां-
 समानाः पृच्छन्ति सन्ति तत्रोषाः इति जषो हि
 पोषोऽसौ वै लोक इमं लोक मभिपर्यावर्त्तत ततो
 वै द्यावापृथिवी अभवतां न द्यावान्तरिक्षान्नान्त-
 रिच्छाद्भूमिः ॥ ५ (२७) ॥

अथ व्यूढद्वादशाहे यदेतद् व्यूढत्वम्, तदेतत् प्रशंसितुं मास्या-
 यिका माह—“हृन्दांसि वा अन्योन्यस्त्रायतनं मभ्यध्यायन्,—
 गायत्री त्रिष्टुभश्च जगत्त्रै चायतनं मभ्यध्यायत्, त्रिष्टुब् गायत्रै च
 जगत्त्रै च, जगती गायत्रै च त्रिष्टुभश्च ; ततो वा एतं प्रजापति-
 व्यूढहृच्छब्दसं द्वादशाहं मपश्यत्, त माह्वत्, तेनायजत ; तेन
 स सर्वान् कामांश्छन्दांस्यगमयत्”—इति । गायत्री त्रिष्टुप् जग-
 तीत्येतानि त्रीणि हृन्दांसि, अन्योन्यस्त्रायतनम् ‘अभि’ आमुम्
 ‘अध्यायन्’ स्वस्वमनस्सचिन्तयन् । तेषां च त्रयाणां हृन्दासां क्रमेण
 भवनत्रयं स्थानम् । तत्र गायत्री त्रिष्टुजगत्त्रोः स्थाने माध्यन्दिन-

सवनद्वितीयसवने ध्यातवती ; त्रिष्टुप् स्वस्थानव्यतिरिक्तं स्थानद्वयं
मभ्यध्यायत् ; तथा जगत्त्वपि । 'ततः' प्रजापतिश्चन्द्रसा मभिसाधं
दृष्ट्वा, तत्सम्पादनक्रमेण 'एतं व्यूहच्छन्दसं द्वादशाहम् अपश्यत्' ।
स स्वस्थानविपरीतत्वेनोढानि स्थानान्तरे प्रक्षिप्तानि छन्दांसि
यस्मिन् द्वादशाहे, सोऽयं 'व्यूहच्छन्दाः' । तादृशं द्वादशाहं दृष्ट्वा,
तत्साधनान्याहृत्य, तेनेष्ट्वा, 'सः' प्रजापतिस्तेषां मपेक्षितान् स्थान-
विपर्यासलक्षणान् 'सर्वान् कामान्' गायत्र्यादिच्छन्दांसि प्रापित-
वान् ॥ वेदनं प्रशंसति — "सर्वान् कामान् गच्छति य एवं
वेद"—इति ॥

इदानीं व्यूहनं विधत्ते — "छन्दांसि व्यूहत्वायातयामतायै"—
इति । 'छन्दांसि' गायत्र्यादीनि 'व्यूहति' तत्सदायतनविपर्या-
सेन अवस्थापयेत् । तच्च व्यूहनम् 'अयातयामतायै' असारत्वप्रयुक्त-
कालस्य परिहाराय भवति ॥

उक्तव्यूहनं मनूय प्रशंसति — "छन्दांस्तेव व्यूहति ; तद्यथा-
दोऽश्वैर्वानुळ्घ्निर्वान्यैरन्यैरश्वान्ततरेरश्वान्ततरेरुपविमोक्तं याम्स्तेव
मेवैतच्छन्दोभिरन्यैरन्यैरश्वान्ततरेरश्वान्ततरेरुपविमोक्तं स्वर्गं लोकां
यन्ति, यच्छन्दांसि व्यूहति"—इति । 'छन्दांसि' गायत्र्यादीनि
यस्मिन् द्वादशाहविशेषे 'व्यूहत्वेन' न त्वत्र सन्देहः कार्यः । 'तत्'
तस्मिन् व्यूहने 'यथा' लोके 'अदः' निदर्शनम् । किं निदर्शनम् ?
इति, तदुच्यते — ये राजानो रथं माह्वन् तत्रत्वेरश्वैर्दूरदेशं
गच्छन्ति, ते राजानो योजने योजने 'उपविमोक्तं' श्वान्तागश्वान्
उपविमुञ्च्योपविमुञ्च्य, 'अन्यैरन्यैः' पुनःपुनर्नूतनैर्दूरदेशं यान्ति ।
तत्रोपपत्तिः 'अश्वान्ततरेः'—इति, अतिशयेन अमरवृत्तिः । यौनः-
पुन्यं श्रोतयितुं वाक्यावृत्तिश्च । साङ्गले घटीयको वा तदा तदा

आन्तान्मानानन्दुहो वा विसुष्य-विसुष्य, नूतनैरनन्दुभिः प्रवर्तते ।
एव मेवात्रापि छन्दासां स्थानविपर्ययासि सति स्वस्वस्थाने आन्तानि
छन्दांसि पुनःपुनरपविसुष्य, तदा तदा नूतनैः छन्दोभिः सन्निभैः
स्वर्गे लोके गच्छन्ति । यदा छन्दांसि व्यूहति, तदानीं मत्स्यन्तं
तदिति द्रष्टव्यम् ॥

अथ बृहद्ब्रह्मन्तरसामनौ उपास्थानेन प्रशंसति—“इमौ वै
लोकी सहास्ताः ; तौ ज्येता, नावर्षत् समतपत् ; ते पञ्चजना न
समजानत ; तौ देवाः समनयंस्तौ संयन्तावेतं देवविवाहं व्यव-
हेताः ; रथन्तरेष्वेवैव ममं जिवन्ति, बृहतासाविमाम्”—इति ।
‘इमौ’ भूलोकस्वर्गलोको पूर्वस्मिन्काले ‘सहैवास्ताम्’ अत्यन्तं
प्रीतियुक्तावेकत्रैवावस्थितौ । कदाचित्तावुभौ केनापि निमित्तेन
‘ज्येता’ वियोगं प्राप्तवन्तौ, परस्परविरोधेन सहवासं परित्यज्य
दूरदेशेष्ववस्थितौ । तदानीं द्युलोकात् निर्वृत्तः पर्जन्यो ‘नावर्षत्’
वृष्टिं न सम्पादितवान् ; आदित्यश्च द्युलोकवर्त्ति ‘न समतपत्’
आतपरूपं प्रकाशं न कृतवान् । तदानीं ‘ते पञ्चजनाः’ पूर्वोक्ताः *
देवमनुष्यादयः पञ्चविधाः प्राचिनः ‘न समजानत’ अन्धकार-
ग्रस्ताः सन्तः क मपि मार्गं मञ्चात्वा परस्परैकमत्यरहिता
अभवन् । तदानीं तादृशान् प्राचिनो दृष्ट्वा ‘तौ’ उभौ लोकी
‘समनयन्’ परस्परं सङ्गतिं प्रापितवन्तः । ‘तौ’ उभौ लोकी
‘संयन्तौ’ परस्परं सङ्गमं प्राप्तवन्तौ । ‘एतं’ परोक्षरोपकाररूपं
‘देवविवाहं’ देवानां मुचितं विवाहं ‘व्यवहेता’ विविधत्वेन कृत-
वन्तौ । लोकेऽपि विवाहो नाम परस्परविपर्ययासेन सम्बन्ध-
प्रापणम् । तथाहि— वरस्य पिता स्रपुत्रं कन्यापितुर्जामादत्वेन

* १४३, १४९ पृ०, तत्र टीप्पनी च द्रष्टव्या ।

सम्बन्धयति, कन्यापिता च स्वपुत्रीं वरयितुः स्त्रूषात्वेन सम्बन्ध-
यति । तदिदं विपर्यासेन सम्बन्धनयनं 'विवाहः' । तयोश्च
विवाहे परस्परं बृहभोजनं वस्त्रप्रदानादुपचारश्च कुर्वन्ति । एव
मेतौ लोकौ परस्परं मुपकुसतः । तत्र 'इयं' भूमिः सान्ना 'रथ-
न्तरेण' एतन्नामकेनैव 'अमूं' दिवं 'जिन्वति' प्रीचयति ; 'असौ'
द्यौश्च 'इमां' भूमिं 'बृहता' सान्ना जिन्वति । तत एव सर्वत्रेयं वै
रथन्तरं मसौ बृहदिति लोकद्वयरूपेण सामद्वयं स्तूयते ॥

द्वादशाहे बृहद्रथन्तरयोरपेक्षितत्वेन प्रशंसां कृत्वा तत्प्रसङ्गा-
लोकद्वयस्यान्यान्पि परस्पररोपकारान् दर्शयति—“नीधसेनैवेयं ममूं
जिन्वति, श्यैतेनासाविमां ; धूमेनैवेयं ममूं जिन्वति, वृष्टासाविमां ;
देवयजनं मेवेयं ममुष्या मदधात्, पशूनसावस्वाम्”—इति । “इम
मिन्द्रं सुतं पिबा”—इत्यस्या मृच्युत्पन्नं साम 'नीधसम्' * , “त्वा मिदा
ह्यो नरः”—इत्यस्या मृच्युत्पन्नं साम 'श्यैतम्' † ; ताभ्यां लोकयोः
परस्परं प्रीतिः । भूमावग्निजन्यो धूमो दिवि गच्छति, द्युलोकात्
समुत्पन्ना वृष्टिरुर्व्यां गच्छति ; सोऽयं धूमवृष्टिभ्यां परस्पररोप-
कारः । 'देवयजनं' देवयागयोग्यं किञ्चिद्देशम् 'इयं' भूमिः
'अमुष्या' दिवि मदधात्, 'असौ' च द्यौः पशून् 'अस्यां' भूमाव-
दधात् ; अतो देवयजनपशुभ्यां परस्पररोपकारः ‡ ॥

* ऊ० आ० १. १. ५. ४ ऋचि गे० गा० ६. १. १०. नीधसं (योनिसाम) ;
उ० आ० १. १. १३. १. २ ऋचोः प्रगायतवे ऊ० गा० १. १. ६. नीधसं (सोमम्) ।

† “त्वामिदा” ऊ० आ० ४. १. १. १०. नाच श्रौतं सुपलभ्यते । “अभि प्र वः”—इति
ऊ० आ० ३. १. ५. ३ ऋचि गे० गा० ६. १. ३२ श्रौतं (योनिसाम) ; उ० आ० २. १. ५.
१३. २ ऋचोः प्रगायतवे ऊ० गा० २. १. २. श्रौतं (सोमं) । मानं लिङ् आ० ब्रा० १.
२६ । ता० ब्रा० ११. ८. ५. सा० भा० अपि द्रष्टव्यम् ।

‡ सामब्राह्मणेऽपि एव मेव । ता० ब्रा० ७. १०. १-४ ; ११. २५ ।

तत्र देवयजनशब्देन विवक्षितं मर्त्यं व्याचष्टे — “एतद्वा इयं
मनुष्यां देवयजनं मदधाय देतश्चन्द्रमसि कृष्य मिव”-इति । चन्द्र-
मण्डले ग्रहसूत्रादियन्त्रेण लोके व्यवक्रियमाणं यदेतत् ‘कृष्य मिव’
कृष्यवत् मिव रूपं दृश्यते, एतदेव ‘देवयजनं’ देवयागयोग्यं वस्तु,
‘इयं’ भूमिः ‘मनुष्यां’ दिवि स्थापितवती ॥

चन्द्रमसि कृष्यरूपप्रसङ्गाद्यागेषु मुख्यत्वेन शुक्लपक्षं विधत्ते —
“तस्मादापूर्यमाणपक्षेषु यजन्त एतदेवोपेक्षन्ते”-इति । यस्मा-
द्यागयोग्यं कृष्यं चन्द्रमसि स्थितम्, ‘तस्मात्’ कारणात् शुक्लपक्षेषु
यागं कुर्वन्तो यजमानाः ‘एतदेव’ चन्द्रमण्डलम् उपासु मिक्षन्ति ।
दिने दिने वर्धमानया कक्षया सर्वतः पूर्यमाणं चन्द्रमण्डलं तेषु
शुक्लपक्षेषु, तेन ते ‘आपूर्यमाणपक्षाः’ । कर्मिणां दक्षिणमार्गे च
चन्द्रमण्डलप्राप्तिः सर्वानुपनिषत्सु प्रसिद्धा ॥

देवयजनशब्दं व्याख्यात पशुशब्दं व्याचष्टे — “जगानसावसां;
तद्यापि तुरः कवपेय उवाचोवः पोषो जनमेजयकेति ; तस्मा-
त्ताप्येतर्हि नश्यं मौमांसमानाः पृच्छन्ति, — सन्ति तत्रोवाः
इति ; जपो हि पोषोऽसौ वै लोक इमं लोकं सभि पर्यावर्त्तते”
-इति । ‘जपो’ दुर्लोकः ‘जसां’ भूमी ‘जवान्’ आहधातीत्यन्वा-
हारः । देशान्तरप्रसिद्धिं सुपञ्जीव्य पशुशब्दस्योपशब्दो व्याख्या-
नम् । “वज्र कान्ती”-इत्यस्मात्तातीत्युपशब्दो निष्पन्नः । ‘जवाः’
कमनीयाः ; पशूनां वमरादीनां कमनीयत्वं प्रसिद्धम् । जष-
शब्दव्यवहार एव ‘तद्यापि’-इत्यादिना प्रदर्श्यते । यस्मादूषः पशु-
रिति देशविशेषे पर्यायत्वेन प्रसिद्धौ, ‘तद्यापि’ तस्मादेव कार-
णात् तुरनामकः कश्चिन्नहर्षिः कवपस्य पुत्रः, जनमेजयनामानं

* हा० उप० ५. १०. ४ ; वृ० उप० ५. ११ ; ६. २. १६ ।

राजानं सम्बोध्यैव मुवाच,— हे जनमेजयक ! 'क्षयः पोषः' पोषशब्दाभिधेयः, पुष्टिहेतुः पशुरिति । यस्मात्तु जवशब्दं पशुषु व्याजहार, 'तस्माच्च' तस्मादेव कारणादिदानीं मपि 'गव्यं मीमांसमानाः' केचिद्देशविशेषेषु गोरसं क्षीरादिकं विचारयन्त एवं पृच्छन्ति,—'तत्र' तेषु देशेषु, 'किं भूषाः सन्ति ?'—इति ; गोविषयः प्रश्नस्तेषां मभिप्रेतः । प्रश्नार्थां भूतिः । यस्माद्रूपशब्द-वाच्यः पोषहेतुर्गवादिरूपः पशुः, तस्माद्रूपशब्देन पशुशब्दव्याख्यानं मुचितम् । 'यसौ' दुर्लोकः 'इमं' भूलोकं मभिलक्ष्य पर्यावर्त्तते, तेन पशुनोपकृतवानित्यर्थः ॥

इत्थं बृहद्भयन्तरप्रसङ्गेन व्यावापृथिव्योः परस्परं सुपकारम् खडुधा प्रपञ्चोपसंहरति— "ततो वै व्यावापृथिवी अभवतां, न व्यावान्तरिक्षान्तरिक्षाद्भूमिः"—इति । 'ततो वै' तस्मादेव परस्परोपकारकत्वकारणाद्, व्यावापृथिव्यौ विद्युक्ते अपि परस्परैकम-त्वेन प्राण्युपकारिष्ठावभवताम् । न च तत्रान्तरिक्षलोकां कुत्र वर्त्तत इति शङ्कनीयम् ; 'व्यावा' दुर्लोको नान्तरिक्षलोकात्, अल्प इति शेषः । भूमिश्च नान्तरिक्षादल्पा । उभयोर्वावापृथिव्यो-रन्तरिक्षेण सम्बन्धैवावस्थानात् । तस्माद्वर्त्तितयोर्वावापृथिव्योरेवा-न्तरिक्षस्यान्तर्भाव इत्यभिप्रायः * ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये

(एकोनविंशाध्याये) पञ्चमः खण्डः ॥ ५ (२७) ॥

* नक्षत्रादियग्यौ खल्वकप्रमादप्रवाहादेव सर्वपुस्तकेष्वप्यत्र दृष्टः शुद्धीकृत एवात्र प्रकाशते, तथापि सूत्राभिप्रायविज्ञेय एव गम्यते ।

॥ अथ षष्ठः खण्डः ॥

बृहच्च वा इदं मये रथन्तरं चास्तां वाक् च वे
तन्मनश्चास्तां वाग्वै रथन्तरं मनो बृहत्तद् बृहत्पूर्वं
ससृजानं रथन्तरं मत्स्यमन्यत तद्रथन्तरं गर्भं मधत्त
तद्वैरूपं मसृजत ते द्वे भूत्वा रथन्तरं च वैरूपं च
बृहदत्स्यमन्येतां तद् बृहद्गर्भं मधत्त तद्वैराजं मसृजत
ते द्वे भूत्वा बृहच्च वैराजं च रथन्तरं च वैरूपं
चात्स्यमन्येतां तद्रथन्तरं गर्भं मधत्त तच्छाक्करं मसृजत
तानि त्रीणि भूत्वा रथन्तरं च वैरूपं च शाक्करं च
बृहच्च वैराजं चात्स्यमन्यन्त तद् बृहद्गर्भं मधत्त तद्वैवत
मसृजत तानि त्रीण्यन्यानि त्रीण्यन्यानि षट् पृष्ठा-
न्यासंस्तानि ह तर्हि त्रीणि छन्दांसि षट् पृष्ठानि
नोदाप्नुवन्त्सा गायत्री गर्भं मधत्त सानुष्टुभं मसृजत
चिष्टुब् गर्भं मधत्त सा पङ्क्तिं मसृजत जगती गर्भं
मधत्त सातिच्छन्दसं मसृजत तानि त्रीण्यन्यानि
त्रीण्यन्यानि षट् छन्दांस्यासन् षट् पृष्ठानि तानि
तथाकल्पन्त कल्पते यज्ञोऽपि तस्यै जनतायै कल्पते
यच्चैव मेतां छन्दसां च पृष्ठानां च कृत्स्निं विद्वान् दीक्षते
दीक्षते ॥ ६ (२८) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥

अथाग्निं द्वादशाहमध्ये दृष्टव्यं ह्ये प्रथस्रोत्रोपयुक्तानि *
 सामानि विधातु माख्यायिका माह—“हृदश्च वा इदं मये रथन्तरं
 चास्तां ; वाक् च वै तन्मनसास्तां ; वाम्बे रथन्तरम्, मनो हृदत्,
 तद् हृदत् पूर्वं ससृजानं रथन्तरं मत्समन्वत ; तद्रथन्तरं गर्भं मधत्,
 तद्देव मसृजत”-इति । ये हृदद्रथन्तरं पूर्वम् “इमौ वै लोको”-
 इत्यादिवा संस्तुते (३८१ पृ०), ते उभे एव ‘इदं’ वैरूपादिसाम-
 जात मन्तर्भाव्यं तदुत्पत्तेः पूर्वं मास्ताम् ; ‘इदं’ वैरूपादिसाम-
 जात सुत्पत्तेः ‘अग्रे’ पूर्वं नासीत् । ते च सामनी मनोवायूपे
 अभवताम् । तत्र वागेव रथन्तरं साम, मनो हृदत्साम । तदे-
 तन्मनोरूपं हृदत्साम ‘ससृजानं’ सृष्टिं कर्तुं सुदुःश्रमम् । ‘तत्’ तस्मा
 एव सृष्टिसिद्धये ‘पूर्वं’ प्रथमं वायूपं ‘रथन्तरं’ साम ‘अत्समन्वत’ ।
 वायुपत्वादेव स्त्रीरूपत्वम्, मनोरूपत्वात् स्वं पुरुषरूपत्वम् ;
 तस्मादतिशयितं तत्स्वरूपम् ; तत्र हृदत्साम स्वं पुरुषत्वाभि-
 मानेन रथन्तरसाम्नी स्त्रीत्वभावनया सङ्गमं मकरोदित्यर्थः । तत-
 स्त्रीस्थानीयं तद्रथन्तरं साम स्त्रोदरमध्ये गर्भं मधत् ; धृत्वा च
 वैरूपाख्यं पुत्रस्थानीयं सामान्तरं मसृजत ॥

वैरूपसीत्पत्तिं मभिधाय वैराजसाम् उत्पत्तिं दर्शयति—“ते
 हे भूत्वा रथन्तरं च वैरूपश्च हृदत्समन्वतां ; तद् हृदद्गर्भं मधत्,
 तद्देराज मसृजत”-इति । मातृस्थानीयं रथन्तरं, पुत्रस्थानीयं
 वैरूपं चेति, ‘ते’ सामनौ हे भूत्वा यद् हृदत्सामैकाकित्वेन वर्त-
 मानं मस्ति, तदपत्यं मन्वतां, तस्माद् हृदतोऽप्येकाकिनोऽतिशयेन
 मन्वतां, न्यूनत्वेन हृदत्साम्नी स्त्रीत्वबुद्धिं कृत्वा संयोगं मकुरुताम् ।
 तत्र हृदत्साम गर्भं धृत्वा वैराजाख्यं सामान्तरं मसृजत ॥

शाक्तराज्य उत्पत्तिं दर्शयति—“ते हे भूत्वा बृहद् वैराजं च, रथन्तरं च वैरूपं चात्यमन्येतां तद् ; रथन्तरं गर्भं मधत्त ; तच्छाक्तरं मसृजत”—इति । वैराजराज्यः सृष्टेरूर्ध्वं तदुत्पत्त्यं बृहद्वाक्यः न्यूनत्वेऽपगते सति ‘ते’ सामग्री हे भूत्वा मिश्रित्वा वैरूपसहितस्य रथन्तरस्य वायूपत्वेन स्त्रीत्वं मभिप्रेत्य स्त्रीत्वम् ‘अत्यमन्येतां’ स्वाधिकारं मत्वा संयोगं मकुर्वताम् । ततो रथन्तरं सामं गर्भं धृत्वा शाक्तराज्यं सामान्तरं मसृजत ॥

रैवतस्य उत्पत्तिं दर्शयति—“तानि त्रीणि भूत्वा रथन्तरं च वैरूपं च शाक्तरं च, बृहद् वैराजं चात्यमन्यन्त तद् ; बृहद्गर्भं मधत्त, तद्रैवतं मसृजत”—इति । मातृस्वामीयं ‘रथन्तरं’ पुत्र-स्वामीये ‘वैरूपं’ ‘शाक्तरं’ चेति ; एवं त्रीणि भूत्वा, वैराजेन युक्तस्य बृहद्वाक्यो न्यूनत्वबुद्ध्या ‘तदत्यमन्यन्त’ तस्मादतिशयं पुत्रवस्वामीयं स्वपक्षे मत्वा संयोगं मकुर्वन्त । ततो बृहद्गर्भं मधत्त ; गर्भं धृत्वा रैवतराज्यं सामान्तरं मसृजत ॥

उक्तानां षष्ठां सान्नां पृष्ठस्तोत्रसाधनत्वं दर्शयति—“तानि त्रीण्यन्यानि त्रीण्यन्यानि षट् पृष्ठान्यासन्”—इति । ‘तानि’ पूर्वोक्तानि रथन्तरवैरूपशाक्तराणि ‘त्रीणि’ सामानि, ‘अन्यानि’ इतरैभ्यो विलक्षणानि, पृष्ठराज्यं षड्विंशे प्रथमद्वितीयपञ्चमिष्ययुग्मेऽप्यहस्यं, पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकान्यासन् । तथा बृहद्-वैराज-रैवत-रूपाणि ‘त्रीणि’ सामानि, ‘अन्यानि’ रथन्तरादिभ्यो विलक्षणानि भूत्वा, द्वितीयचतुर्थषष्ठेषु युग्मरूपेऽप्यहस्यं पृष्ठस्तोत्रनिष्पादकान्यासन् * ॥

* “रथन्तरपृष्ठान्ययुगानि । नृहृत्पृष्ठानीतराणि । इतीयादिषु पृष्ठस्यान्यर्धं द्वितीयादि वैरूपवैराजं शाक्तररैवतानि”—इति भावः त्री० ७.५.२-४ ।

अथ वद्धिपृष्ठस्रोत्रसामाधारत्वेन वद्धिधानि ह्रन्दांसि दर्शयति—“तानि ह तर्हि त्रीणि ह्रन्दांसि, षट् पृष्ठानि नोदाप्रु-
वग्ना गायत्री गर्भं मधत्त, सानुष्टुभ मसृजत ; त्रिष्टुब् गर्भं मधत्त,
सा पङ्क्ति मसृजत ; जगती गर्भं मधत्त, सातिच्छन्दस मसृजत ;
तानि त्रींश्वन्यानि त्रींश्वन्यानि षट् ह्रन्दांस्यासन् ; षट् पृष्ठानि
तानि तथाकल्पन्त ; कल्पते यत्रोऽपि”—इति । ‘तर्हि’ तस्मिन्
षट्सामसम्पत्तिकाले गायत्री-त्रिष्टुब्-जगतीरूपाणि ‘ह्रन्दांसि’
त्रीणि भूत्वा, ‘तानि’ पूर्वीक्तानि षट् पृष्ठसामानि ‘नोदाप्रुवन्’
पृष्ठानां निष्पत्तिं कर्तुं नाशक्नुवन् । ततो गायत्र्यादीनि त्रींश्वपि
गर्भं धृत्वा, पुनः अन्यानि अनुष्टुप्पङ्क्त्यतिच्छन्दोरूपाणि ह्रन्दांसि-
मसृजन्त । ततः ‘तानि’ सिद्धानि गायत्र्यादीनि ‘त्रीणि’, ‘अन्यानि’
पूर्वसिद्धत्वेनैव पृथग्भावाभ्यासन्, तथैवानुष्टुभादीनि ‘त्रीणि’,
‘अन्यानि’ ह्रन्दांसि तदानीं सुत्यन्तानि, इति मिलित्वा षट्
ह्रन्दांस्यासन् । ततः षट्सङ्ख्याकानि पृष्ठसामानि धारयितुं ‘तानि’
षट् ह्रन्दांसि ‘तथा अकल्पन्त’ तेनैव क्रमेण समर्थान्यभवन् । प्रथम-
द्वितीयतृतीयेष्वहस्सु गायत्रीत्रिष्टुब्जगत्यः पृष्ठस्रोत्रनिष्पादकाः ;
चतुर्थपञ्चमषष्ठेष्वहस्सु अनुष्टुप्पङ्क्त्यतिच्छन्दसि स्रोत्रनिष्पाद-
कानि । एवं सति यत्रोऽपि पृष्ठपञ्चदहाख्यः * ‘कल्पते’ स्वप्रयो-
जनाय समर्थो भवति ॥

वेदनपूर्वकं मनुष्ठानं प्रशंसति—“तस्यै जनतायै कल्पते,
यत्रैव मेतां ह्रन्दांसां च पृष्ठानां च कृतिं विद्वान् दीक्षते दीक्षते”—
इति । ‘यत्र’ यस्यां जनतायाम्, ‘एवम्’ उक्तप्रकारेण गायत्र्यादीनां
‘ह्रन्दांसां’ रथन्तरादीनां ‘पृष्ठानां’ च एतां ‘कृतिं’ कल्पनार्थप्रकारं

जानीते, स दीक्षां प्राप्नोति । स पुमान् 'तस्यै जनतायै' तस्यां
यज्ञसभायां 'कल्पते' समर्थो भवति । अध्यासोऽध्यायसमाख्यर्थः ॥६॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां चतुर्थाध्याये
(एकोनविंशाध्याये) षष्ठः खण्डः ॥ ६ (२८) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरमाधवाचार्यादेशतो
भगवन्नायकाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायाः चतुर्थाध्यायः ॥

— — —

॥ अथ पञ्चमाध्यायः ॥

(तृण)

॥ अथ प्रथमः खण्डः ॥

॥ ॐ ॥ अग्निर्वै देवता प्रथम महर्वहति चिवृत्
स्तोमो रथन्तरं साम गायत्री कन्दो यथादेवत मेनेन
यथास्तोमं यथासाम यथाच्छन्दसं राप्नोति य एवं वेद
यद्वा एति च प्रेति च तत्प्रथमस्याङ्गो रूपं यद्युक्त-
वद्यद्रथवद्यदाशुमद्यत्पिववद्यत्प्रथमे पदे देवता निरु-
च्यते यद्यं लोको ऽभ्युदितो यद्राथन्तरं यद्वायचं
यत्करिष्यदेतानि वै प्रथमस्याङ्गो रूपाण्युपप्रयन्तो
अध्वर मिति प्रथमस्याङ्ग आज्यं भवति प्रेति प्रथमे-
ऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं वायवा याहि दर्शतेति प्रउग-
मेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं मा त्वा रथं यथो-
तय इदं वसो सुत मन्व इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपद-
नुचरौ रथवच्च पिववच्च प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं
मिन्द्र नेदीय एदिहीतोन्द्रनिहवः प्रगाथः प्रथमे पदे
देवता निरुच्यते प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं प्रैतु
ब्रह्मणस्पतिरिति ब्राह्मणस्पत्यः प्रेति प्रथमेऽहनि
प्रथमस्याङ्गो रूपं मग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्व-

न्यप इति धाव्याः प्रथमेषु पदेषु देवता निरुच्यन्ते
 प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपम् प्र व इन्द्राय बृहत
 इति मरुत्वतीयः प्रगाथः प्रेति प्रथमेऽहनि प्रथम-
 स्याहो रूपं मा यातिवन्द्रो वस उप न इति सूक्तं मेति
 प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपं मभि त्वा शूर नोनुमो
 ऽभि त्वा पूर्वपीतव इति रथन्तरं पृष्ठं भवति राथ-
 न्तरेऽहनि प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपं यद्वावान
 पुरुतमं पुराषाळिति धाव्याऽऽ वत्रहेन्द्रो नामान्यप्रा
 इत्येति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपं पिबा सुतस्य
 रसिन इति सामप्रगाथः पिबवान् प्रथमेऽहनि प्रथम-
 स्याहो रूपं त्व मू षु वाजिनं देवजूत मिति ताक्ष्यं
 पुरस्तात्सूक्तस्य शंसति स्वस्त्ययनं वै ताक्ष्यः स्वस्ति-
 तायै स्वस्त्ययन मेव तत् कुरुते स्वस्ति संवत्सरस्य
 पार मश्रुते य एवं वेद ॥ १ (२६) ॥

ज्योतिषत्वा भावतो द्वादशाहो,

दीक्षाकालो याजनं पाशुकञ्च ।

व्यूढच्छन्दोद्वादशाहप्रशंसा

पृष्ठादीनां छन्दसां तत्र कृमिः ॥

इदानीं द्वादशाहकृतौ प्रायश्चीयोदयनीयावतिरात्री, यच्च
 दशमं महः, तच्चित्तयं वर्जयित्वा मध्यगतो यो नवरात्रः, तं विधातुं
 सुपक्रमते—“अग्निर्वै देवता प्रथम महर्षइति, त्रितृत्सोमो रथन्तरं

साम गायत्रीच्छन्दः”—इति । देवताना मयो योऽय मग्निरस्ति, सोऽय मत्र देवता भूत्वा नवरात्रस्य प्रथमं महः ‘वहति’ निष्पादयति । तथा स्तोमानां मध्ये त्रिष्टुप्स्तोमः प्रथमस्याङ्गो निर्वाहकः ; सान्नां मध्ये रथन्तराख्यं साम प्रथमस्याङ्गः पृष्ठसामनिर्वाहकम् ; छन्दसां मध्ये गायत्रीच्छन्दः प्रथमस्याङ्गो निर्वाहकम् ॥ उक्तार्थवेदनं प्रशंसति — “यथादेवतं मेनेन यथास्तोमं यथासाम यथाच्छन्दसं राप्नोति य एवं वेद”—इति । ‘यः’ पुमान् ‘एवम्’ अग्निचित्द्रथन्तरगायत्रीच्छन्दसां प्रथमेऽहनि देवतात्वं स्तोमत्वं पृष्ठसामत्वं छन्दस्त्वं च क्रमेण वेद, स पुमान् ‘एनेन’ वेदनेन ‘यथादेवतं’ तस्याङ्ग उचितां देवता मनतिक्रम्य, तथा स्तोमसामच्छन्दांस्तप्युचितानि अनतिक्रम्य सद्यज्ञो भवति ॥

प्रथमेऽहनि विनियोज्यामन्त्रविशेषानादौ तावन्नक्षत्रमुखेन संक्षिप्य दर्शयति — “यद्वा एति च प्रेति च, तत्प्रथमस्याङ्गो रूपं ; यद् युक्तवद्रथवदशमथत्पिबवद्, यत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते, यदयं लोकोऽभ्युदितो, यद्वायन्तरं, यद्वायत्रं, यत्करिष्यदेतानि वै प्रथमस्याङ्गो रूपाणि”—इति । ‘यद्वा’ यस्मिन्नेव मन्त्रे ‘एति च’ आकारस्वरनिर्देशार्थं मिति च शब्द उपरि प्रयुक्तः । उपसर्गेषु मध्ये योऽय माङ् अस्ति, सोऽय मा चेति परोक्षं निर्दिश्यते । तथा प्रेत्युपसर्गनिर्देशः । आप्रेत्यनयोपसर्गयोरन्वतर उपसर्गो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति, ‘तत्’ मन्त्रस्वरूपं प्रथमस्याङ्गो ‘रूपं’ लक्ष्यं मित्यर्थः । तथा ‘यत्’ मन्त्रस्वरूपं ‘युक्तवत्’ युजिधातूपेतं, ‘रथवत्’ रथशब्दोपेतम्, ‘आशुमत्’ आशुशब्दोपेतम्, ‘पिबवत्’ पिबतिधातूपेतम्, तथा यस्य मन्त्रस्य प्रथमे पादे देवता ‘निरुच्यते’ निर्दिश्यते, तथा ‘अयं लोकः’ भूलोकः ‘अभ्युदितः’ कथितो भवति, तथा

यद् ‘राघन्तरं’ रघन्तरसामसम्बन्धि, ‘गायत्रं’ गायत्रीशब्दसम्बन्धि, गायत्रं साम वा ; ‘करिष्यत्’ करोतीर्धातोर्भविष्यत्प्रत्ययान्तम्, ईदृशं ‘यद्’ वस्मिन् । एतानि वै सर्वाण्यपि प्रथमस्याङ्गो ‘रूपाणि’ निरूपकाणि, लक्षणातीत्यर्थः ॥

एवं लक्ष्यचतुष्टयेन मन्त्रविशेषान्विधाय प्रतीकोदाहरणेन विश्रष्टं विधत्ते— “उपप्रयन्तो अन्धर मिति प्रथमस्याङ्गं भाष्यं भवति”—इति । प्रकृतौ “प्र वो देवायाम्भये”—इत्यादि शब्दम्, तद्वाधित्वा नवरात्रस्य प्रथमेऽहनि “उपप्रयन्तः”—इति (सं० १.७४.) सूक्तेन भाष्यशस्त्रं शंसनीयम् ॥

तस्मिन् सूक्ते पूर्वोक्तलक्ष्येषु एकं लक्ष्यं योजयित्वा दर्शयति— “प्रेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपम्”—इति । ‘प्र’णब्द-रूपोऽयं मुखसर्गः, सोऽयं सूक्तगते ‘प्रयन्त’-इतिपदे दृश्यते ; अतः प्रथमेऽहनि विनियोज्यं योग्यत्वात् प्रथमस्याङ्गोऽनुकूलम् ॥

मन्त्रान्तरे लक्ष्यान्तरं दर्शयति— “वायवा याहि दर्शतेति प्रचन मेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपम्”—इति । यद्यपि “वायवा याहि”—इत्यादिकस्य (सं० १.२.) ‘प्र’उपसर्गस्य प्राक्तनत्वाद्योदकेनैव तथासिः, तथापि लक्ष्यं दर्शयितुं मयं मुख-न्यासः । एत्याकाररूपम् पदं मयास्ति ; आ याहीतिश्रुतत्वात् । अतः प्रथमेऽहनि विनियोज्यं योग्यत्वात् प्रथमस्याङ्गो रूपम् ॥

अथ ऋचद्वये लक्ष्यद्वयं दर्शयति— “आ त्वा रथं वधीतय इदं वक्षो सुत मन्त्र इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ, रथवक्षं पिब-लक्ष्यं, प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपम्”—इति । “आ त्वा रथम्”—इति (सं० ८.१८.१--३.) ऋचौ मरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपत् ; तच्च रथशब्दोपेतम्, “इदं वसो सुतम्”—इति (सं० ८.१.१--३.) तस्य

शस्त्रस्यानुचरः ; तच्च पिबवत् ; पिबा सु पूर्णं मिति द्वितीयपादे
श्रुतत्वात् । प्रथमेऽहनीत्यादिकं पूर्ववत् ॥

मन्त्रान्तरे लक्षणान्तरञ्च दर्शयति— “इन्द्र नेदीय एदिहो-
तौन्द्रनिहवः प्रगाथः ; प्रथमे पदे देवता निरुच्यते ; प्रथमेऽहनि
प्रथमस्याह्नो रूपम्”—इति । “इन्द्र नेदीय”—इत्ययं मृगय्यरूपत्वा-
त्प्रगाथः* (सं० ८.५३.५.६.) । इन्द्रो नितरा माहूयते यस्मिन्
प्रगाथे सोऽयम् ‘इन्द्रनिहवः’ ; एदिहोत्येव माह्वान मत्र श्रूयते,
प्रगाथस्य प्रथमे पादे इन्द्रेति च देवता निर्दिश्यते ; तदेतन्मस्याह्नो
‘रूपं’ लक्षणम् ॥

मन्त्रान्तरे लक्षणान्तरं दर्शयति— “प्रेतु ब्राह्मणस्यतिरिति
ब्राह्मणस्यत्यः ; प्रेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम्”—इति ।
‘ब्राह्मणस्यत्यः’ (सं० १.४०.३,४.), प्रगाथ इत्यनुवर्तते । अथ
‘प्र’शब्दो लक्षणम् ॥

अथ मन्त्रत्रये लक्षणं दर्शयति— “अग्निर्नेता, त्वं सोम क्रतुभिः,
पिबन्त्यप इति धाव्याः ; प्रथमेषु पदेषु देवता निरुच्यन्ते ; प्रथमे-
ऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम्”—इति । शस्त्रमध्ये प्रथमशीया
ऋचो धाव्याः । “अग्निर्नेता”—इति (सं० ३. २०. ४.) प्रथमा
धाव्या, “त्वं सोम”—इति (सं० १.८१.२.) द्वितीया, “पिबन्त्यपः”—
इति (सं० १.६४.६.) तृतीया । एतासां तिसृणां मृचां प्रथमेषु
पादेषु अग्निसोममरुदेवता निर्दिश्यन्ते ; “पिबन्त्यपो मरुतः
सुदानवः”—इति श्रवणात् * । सोऽयं देवतानिर्देशो लक्षणम् ॥

मन्त्रान्तरे ‘प्र’शब्दरूपं लक्षणं दर्शयति— “प्र व इन्द्राय

* प्रथमद्वितीययोस्तु ऋचोः मूले प्रतीकयज्ञसमापन एव देवताश्रयणं स्मृतम् ; तृतीयास्तु
अपि प्रथमे एव पादे देवताश्रयितिरिति प्रकटयितुं दर्शयति पिबन्त्यप इत्यादि ।

वृद्धत इति (सं० ८.८८.३, ४.) मन्वत्तृतीयः प्रगाथः ; प्रेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम्”-इति ॥

मन्वान्तरे आकाररूपं लक्षणं दर्शयति—“आ यात्विन्द्रो वस उप न इति (सं० ४.२१.) सूक्त मेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम्”-इति ॥

अथ निष्केवल्यशस्त्रगतस्य मन्वस्य रथन्तरसम्बन्धरूपं लक्षणं दर्शयति—“अभि त्वा शूर नोनुमो, ऽभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरम् पृष्ठं भवति ; राधन्तरेऽहनि प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम्”-इति । “अभि त्वा शूर”-इति (सं० ७.३२.२२, २३.) रथन्तरसाह्नो योनिभूतः ; “अभि त्वा पूर्वपीतये”-इति (सं० ८.३.७, ८.) तस्यानुचरः । अतः अभि त्वा शूरैत्यत्र रथन्तरसामसाध्यं पृष्ठं भवति । इदं प्रगाथद्वयं रथन्तरसामसम्बन्धिन्यहनि योग्यम् । अतो रथन्तरसम्बन्धस्य रूपस्य लक्षणस्य सङ्गावात् प्रथमेऽहनि प्रयुज्यते ॥

मन्वान्तरे त्वाकाररूपं लक्षणं दर्शयति—“यद्वावान पुरुतमं पुराषाळिति धाव्या ; ऽऽ वृचहेन्द्रो नामान्यद्रा इत्येति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम्”-इति । “यद्वावान”-इति (सं० १०.७४. ६.) शस्त्रमध्ये प्रक्षेपणीया ; तस्या द्वितीयपादादौ आ वृचहेत्याकारः श्रुतः ॥

मन्वान्तरे पिबतिधातुरूपं लक्षणं दर्शयति—“पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः ; पिबवान् प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम्”-इति । “पिबा सुतस्य”-इत्ययं कस्यचित्सामविशेषस्य आधारभूतः प्रगाथः (सं० ८.३.१, २. *) ॥

• इ० आ० १. १. ५. ७ ऋषि मे० ना० ६. २. १२, १४ (यीनिसाम) ;

अथ निविद्वानीयस्य सूक्तस्यादौ किञ्चित्सूक्तान्तरं विधत्ते—
 “त्य मू षु वाजिनं देवजूत मिति (सं० १०.१६८.) तार्क्ष्यं पुर-
 स्तात्सूक्तस्य शंसति ; स्वस्वयनं वै तार्क्ष्यः स्वस्तितायै”-इति ।
 तार्क्ष्यो देवता अस्य ‘तार्क्ष्यम्’, ‘स्वस्वयनं’ क्षेमप्राप्तिरूपम् ; अतो
 निविद्वानीयसूक्तस्य पुरस्तात् तार्क्ष्यसूक्तशंसनं ‘स्वस्तितायै’ यज
 मानस्य क्षेमाय भवति ॥ वेदनं प्रशंसति— “स्वस्वयन मेव तत्
 कुर्वते स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्नुते य एवं वेद”-इति । वेदिता
 तेन वेदनेन ‘स्वस्वयन मेव’ क्षेमप्राप्ति मेव सम्पादयति । तथा
 द्वादशाहद्वारा संवत्सरसप्तस्य ‘पार मश्नुते’ समाप्तिं प्राप्नोति ॥१॥

इति श्रीमत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये

(विंशाध्याये) प्रथमः खण्डः ॥ १ (२८) ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

आ न इन्द्रो दूरादा न आसादिति सूक्तं मेति
 प्रथमेऽहनि प्रथमस्थाङ्गो रूपं सम्पातौ भवतो निष्को-
 वल्यमरुत्वतीययोर्निविद्वाने वामदेवो वा इमांस्त्रो-
 कानपश्यतान्त्वम्पातैः समपतद् वत्सम्पातैः सम-

उ० आ० ६. २.५.१, २ अथोः प्रगावत्ये ज० गा० १६. २. १२. ४८ (लोचनम्) । अथो-
 न्यायपि सामानि वृत्ति, ततश्च ‘केवाचित्साधा मपारभूतः प्रगावः’-इति वक्तव्यं स्यात् ।

पतत्तत्सम्पातानां सम्पातत्वं तद्यत्सम्पातौ प्रथमे-
 ऽहनि शंसति स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ सम्पत्तौ सकृत्
 तत्सवितुर्वृषीमहे ऽद्या नो देव सवितरिति वैश्व-
 देवस्य प्रतिपदनुचरौ राथन्तरेऽहनि प्रथमेऽहनि
 प्रथमस्याङ्गो रूपं युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति
 सावित्रं युक्तवत्प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं प्र द्यावा
 यज्ञैः पृथिवी ऋतावधिति द्यावापृथिवीयं प्रेति
 प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं मिहेह वो मनसा
 बन्धुता नर इत्यार्भवं यद्वा एति च प्रेति च तत्प-
 थमस्याङ्गो रूपं तद्यत्प्रेति सर्वं मभविष्यत् प्रैष्य-
 न्नेवास्मास्त्रोकाद्यजमाना इति तद्यदिहेह वो मनसा
 बन्धुता नर इत्यार्भवं प्रथमेऽहनि शंसत्ययं वै लोक
 इहेहास्मिन्नेवैनां सस्त्रोके रमयति देवान् हुवे बृह-
 ष्वसः स्वस्तय इति वैश्वदेवं प्रथमे पदे देवता
 निरुच्यन्ते प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपं महान्तं वा
 एतेऽध्वान मेष्यन्तो भवन्ति ये संवत्सरं वा द्वादशाहं
 वासते तद्यद्देवान् हुवे बृहष्णवसः स्वस्तय इति
 वैश्वदेवं प्रथमे ऽहनि शंसति स्वस्तितायै स्वस्त्ययन
 मेव तत्कुर्वते स्वस्ति संवत्सरस्य पार ममृते य एवं
 वेद येषां चैवं विद्वानेतद्गोता देवान् हुवे बृहष्ण-

वसः स्वस्त्य इति वैश्वदेवं प्रथमे ऽहनि शंसति ।
 वैश्वानराय पृथुपाजसे विप इत्याग्निमारुतस्य प्रति-
 पत्प्रथमे पदे देवता निरुच्यते प्रथमे ऽहनि प्रथमस्याहो
 रूपं प्र त्वक्षसः प्र तवसो विरप्शिन इति मारुतं
 प्रेति प्रथमे ऽहनि प्रथमस्याहो रूपं जातवेदसे
 सुनवाम सोम मिति जातवेदस्यां पुरस्तात्सूक्तस्य
 शंसति स्वस्त्ययनं वै जातवेदस्याः स्वस्तितायै स्वस्त्य-
 यन मेव तत् कुरुते स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्रुते
 य एवं वेद प्र तव्यसीं नव्यसीं धोति मग्नय इति
 जातवेदस्यं प्रेति प्रथमे ऽहनि प्रथमस्याहो रूपं
 समान माम्निमारुतं भवति यच्चाग्निष्टोमे यद्वै यज्ञो
 समानं क्रियते तत्प्रजा अनु समनन्ति तस्मात्समान
 माम्निमारुतं भवति ॥ २ (३०) ॥

यस्य सूक्तस्य पुरस्तात्तार्थशंसनं विहितम्, तस्मिन्निविहान-
 सूक्ते आकाररूपं लक्षणं दर्शयति— “आ न इन्द्रो दूरादा न
 आसादिति (सं० ४.२०.) सूक्त मेति प्रथमे ऽहनि प्रथमस्याहो
 रूपम्”—इति ॥

इदानीं निष्केवक्ष्यमरुत्वतीययोः शस्त्रयोर्निविहाने सूक्ते स्तोतु
 माह— “सम्पातौ भवतो निष्केवक्ष्यमरुत्वतीययोर्निविहाने ; वाम-
 देवो वा इमांज्जोकानपश्यत्, तात्सम्पातैः समपतद् ; यत्सम्पातैः
 समपतत्तत्सम्पातानां सम्पातत्वं ; तद्यत्सम्पातौ प्रथमे ऽहनि शंसति,

स्वर्गस्य लोकस्य समष्टौ सम्पत्तौ सङ्गत्वे”-इति । सम्पत्तिं प्राप्नुवन्ति
आर्था यजमानाः सर्वान् लोकानिति ‘सम्पातो’ । निष्कवस्त्वमह-
त्वतीयनिविधानयोः सूक्तयोर्वैकृतयोः सम्पात इति सञ्ज्ञा । “आ
यात्विन्द्रो वसः”-इति (सं० ४, २१.) मरुत्वतीयशस्त्रस्य निवि-
धानं सूक्तम् ; “आ न इन्द्रः”-इति (सं० ४, २०.) निष्कवस्त्वस्य
निविधानं सूक्तम् ; एतयोः सम्पात इति सञ्ज्ञा प्रतिपाद्यते* । पुरा
कदाचित् वामदेवः ‘इमान्’ भूरादीन् लोकान् दृष्ट्वा, तस्मात्पुण्यार्थं
विचार्य, सम्पातसूक्तैस्तान् प्राप्तवान् । अतः ‘सम्पतति’ सम्यक्
प्राप्नोति लोकानेतैरिति ‘सम्पातत्वं’ नाम सम्पन्नम् । तथा सत्यं
प्रथमेऽहनि निष्कवस्त्वमहत्वतीययोः सम्पातनामके सूक्ते यदि
ग्रंसेत्, तदानीं तच्छंसनं स्वर्गलोकप्राप्ति-भोग्यवस्तुसम्पत्ति-तज्ञो-
पसम्बन्धार्थं सम्पद्यते ॥

अथ त्रयोऽसृचयो रथन्तरसम्बन्धरूपं लक्ष्यं दर्शयति-“तत्स-
वितुर्वृषीमहे, ऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरी ;
राथन्तरेऽहनि प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपम्”-इति । “तत्सवितुः”
-इति (सं० ५, ८२, १-३.) ऋचो रथन्तरसाक्षा सह प्रयुज्यमानो
वैश्वदेवशस्त्रस्य प्रतिपत् ; “अद्या नः”-इति (सं० ५, ८२, ४-६.)
ऋचस्तस्यानुचरः ; अत उभयोरपि रथन्तरसम्बन्धोऽस्ति, - रथ-
न्तरसम्बन्धेऽहनि योग्यतास्ति ॥

सूक्तान्तरि युजिधातुरूपं लक्ष्यं दर्शयति-“युञ्जते मन उत
युञ्जते धिय इति सावित्रं ; युक्तवत्प्रथमेऽहनि प्रथमस्याङ्गो रूपम्”
-इति । प्रथमाया ऋचोऽवसाने “देवस्य सवितुः परिटुतिः”-इति

* “आ न इन्द्रो दूरादा न आसादिति सम्पातः”-इति ऐ० आर० ५, ८, २, ३. ।

श्रुतत्वादिदं (सं० ५. ८१.) सप्रित्थदेवताकम् । इह युजिधातुस्तु
विस्मृतः ॥

सूक्तान्तरे प्रशब्दरूपं लक्षणं दर्शयति—“प्र व्यावा यज्ञैः पृथिवी
ऋतावधेति (सं० १. १५८.) व्यावापृथिवीयं ; प्रेति प्रथमेऽहनि
प्रथमस्याह्नो रूपम्”—इति ॥

अस्मिन्वैश्वदेवशस्त्रे सूक्तान्तरं विधत्ते—“इहेह वो मनसा
बभ्रुता नर इत्यार्भवं ; यद्वा एति च प्रेति च तत्प्रथमस्याह्नो रूपं,
—तद्यप्येति सर्वं मभविष्यत्प्रेष्यन्नेवास्माज्ञोकाद्यजमाना इति ;
तद्यदिहेह वो मनसा बभ्रुता नर इत्यार्भवं प्रथमेऽहनि शंसन्त्य वै
लोक इहेहास्मिन्नेवास्माज्ञोके रमयति”—इति । “इहेह वः”—
इत्येतत्सूक्तम् (सं० ३. ६०.) ऋभुदेवताकम् ; द्वितीयाया ऋचोऽन्ते
“तेन देवत्व मृभवः समानश्”—इतिश्रवणात् । आकार-प्र-शब्दा-
दिकं लक्षणं मन्त्रे नास्त्योत्याशङ्क्य ‘यहै’-इत्यादिना तत्सङ्गावे बाध
उपन्यस्यते । यदेतदेति च प्रेति चेति, तदेतत्प्रथमस्याह्नो ‘रूपं’
लक्षणं मिति पूर्वं सूक्तम् (४०२ पृ०) ; ‘तत्’ तथा सति यदि
प्रेत्यनेन लक्षणेन युक्तं ‘सर्वं’ सूक्तजातम् अभविष्यत्, तदानीं यज-
माना अस्माज्ञोकात् ‘प्रेष्यन्’ प्रेष्यन्ति मरिष्यन्ति एवेति बाधोप-
न्यासः । ‘तद्यदि’-इत्यादिना समाधानं उपन्यस्यते । यस्मात् प्रशब्द-
योगे बाधोऽस्ति, तस्मात्कारणादिहेहेति सूक्तं यदि प्रथमेऽहनि शंसेत्,
तदानीं मिहेहशब्देनास्य भूलोकस्य विवक्षितत्वाद् ‘अस्मिन्नेव’
भूलोके एव तत्सूक्तपाठेन ‘एनान्’ यजमानान् ‘रमयति’ चिरं
जीवयति ; ततः प्रशब्दप्रयुक्तो मरणबाधोऽपि परिहृतो भवति ॥

सूक्तान्तरस्य प्रथमपादे देवताभिधानं लक्षणं दर्शयति—“देवान्
ध्रुवे वृष्यवसः स्वस्तय इति वैश्वदेवं प्रथमे पदे देवता निरूप्यन्ते ;

प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम्”—इति । “देवान्”—इत्यादिके सूक्ते बहुवचनान्तस्य देवशब्दस्य अवशादेवताबाहुल्येनेदं सूक्तं (सं० १०. ६६.) वैश्वदेवम् । प्रथमपादे देवशब्दस्तु विस्पष्टः ॥

तत्र स्वस्तिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—“महान्तं वा एतेऽध्वान् मेष्मन्तो भवन्ति, ये संवत्सरं वा द्वादशाहं वासते ; तद्यद्देवान्मुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्त्य इति वैश्वदेवं प्रथमेऽहनि शंसति, स्वस्तितायै”—इति । ‘ये’ यजमानाः संवत्सरसत्रं वा द्वादशाहं वा अतुतिष्ठन्ति, एते दीर्घं मध्वानं गन्तुं सुद्युक्ता भवन्ति ; प्रयोगबाहुल्येनैकाहवत् सहसा समाप्तभावात् । अतो देवानित्यादिसूक्ते “स्वस्त्ये”—इत्येतस्य पदस्य शंसनं ‘स्वस्तितायै’ चेमार्थं भवति ॥

वेदनं प्रशंसति—“स्वस्त्ययन मेव तत् कुरुते स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्रुते य एवं वेद, येषां चैवं विद्वानेतद्देवता देवान्मुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्त्य इति वैश्वदेवं प्रथमेऽहनि शंसति”—इति । उक्तार्थस्य वेदिता तेन ‘स्वस्त्ययन मेव’ द्वादशाहस्य चेमप्राप्ति मेव कुरुते,—चेमेचैव संवत्सरसत्रस्य समाप्तिं प्राप्नोति । किञ्च ‘येषां’ यजमानानां सुक्तार्थवेदी होता शंसति, तेऽपि यजमाना द्वादशाहं चेमेण प्राप्नुवन्ति, संवत्सरसत्रं च समापयन्ति ॥

सूक्तान्तरस्य प्रथमे पादे देवताभिधानं लक्ष्यं दर्शयति—“वैश्वानराय पृथुपाजसे विष इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपत् ; प्रथमे पादे देवता निरुच्यते, प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम्”—इति । आग्निमारुतशस्त्रस्य “वैश्वानराय”—इति (सं० ३. ३.) सूक्तं प्रतिपत् कर्त्तव्यम् । स एव शब्दो विस्पष्टं देवता मभिधत्ते ॥

सूक्तान्तरे प्रशब्दरूपं लिङ्गं दर्शयति—“प्रत्वक्षसः प्रतवसो विरपग्निन इति मारुतं ; प्रेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याह्नो रूपम्”—

इति । “प्रत्यक्षसः”-इति (सं० १.८७.) सूक्ते द्वितीयस्या ऋचो द्वितीयपादे “वयं इव मरुतः”-इतिश्रवणात् इदं सूक्तं मरुदेवताकं ग्रंसेत् । अत्र ‘प्र’शब्दो विष्णुः ॥

वक्ष्यमाणस्य जातवेदस्यसूक्तस्य पुरस्तादेता ऋचं विधत्ते—
“जातवेदसे सुनवाम सोम मिति जातवेदस्यां पुरस्तात्सूक्तस्य
ग्रंसेति ; स्वस्थयनं वै जातवेदस्याः ॥ स्मृतायै”-इति । जात-
वेदा देवता यस्या ऋचः सेयं ‘जातवेदस्या’ (सं० १.८८.१.) ;
तद्देवताकत्वं प्रथमपादे देवताभिधानं सिद्धं च विष्णुम् । अस्या
ऋचि “अरातीयतो नि दहाति”-इति श्रुदाश्रवणात्, “नावेव
सिन्धुम्”-इति नौदृष्टान्तेन दुरितात्स्थयश्रवणात् च ‘स्वस्थयनं’
चेमगमन मत्र विध्यते ; तस्मादियं चेमप्राप्तये भवति ॥ वेदनं प्रग्रं-
सति— “स्वस्थयन मेव तत् कुरुते, स्वस्ति संवत्सरस्य पार मश्रुते
य एवं वेद”-इति ॥

सूक्तान्तरे प्रशब्दसिद्धं दर्शयति— “प्र तव्यसीं नव्यसीं धोति
मन्य इति जातवेदस्य ; प्रेति प्रथमेऽहनि प्रथमस्याहो रूपम्”-
इति । यद्यप्यस्मिन् सूक्ते जातवेदःशब्दो न श्रुतः, तथापि तदर्थ-
वाची शब्दः श्रूयते ; जात मुत्पन्नं विद्मं तद्देसीति ‘जातवेदाः’,
तत्पद्यायो विष्णवेदःशब्दः । स च “य मेरिरे भृगवो विष्णवेदसम्”
-इति चतुर्थ्या ऋचि श्रूयते । तस्मादिदं सूक्तं (सं० १. १४३.)
‘जातवेदस्य’ निविद्यानीयं ग्रंसेत् । अत्र “प्र तव्यसीम्”-इति
प्रशब्दो विष्णुः ॥

* “जातवेदस्या”-इति निर्बिसर्गपाठो दृश्यते भाष्यपुराणेन, अर्धतत्र गम्यते तत्रैव ; परं
सूत्रपुराणविद्वद् एव सः । “जातवेदसे सुनवाम सोम मित्यादिमाहते जातवेदस्यानाम्”-
इति भाष० श्री० ७.१.१४ । ‘जातवेदस्यनिवित्सम्बन्धिसूक्तसम्बन्धात् जातवेदस्याना मिति
नष्टवचनं जात्यभिप्रायम्’-इति च तत्र उक्तिसारावचीना ।

वैश्वानरायेत्यादिकं यदग्निमावृतं शस्त्रं मुक्तम्, तदेतत् प्रशंसति— “समानं माग्निमावृतं भवति, यच्चाग्निष्टोमे, यच्चै यज्ञे, समानं क्रियते ; तत् प्रजा षणु समनन्ति ; तस्मात्समानं माग्निमावृतं भवति”-इति । अस्मिन् प्रथमेऽहनि यदग्निमावृतं शस्त्रं मुक्तम्, यच्चाग्निष्टोमे पूर्वं निरूपितं माग्निमावृतं शस्त्रम्, तदुभयं ‘समानम्’ एकविधम् ; न्यूनाधिकमग्न्याया मभावात् । यज्ञे यदेवाङ्गं समानं क्रियते, ‘तत्’ अङ्गम् ‘षणु’ पञ्चात् ‘प्रजाः’ ऋत्विगूपाः पुत्रादिरूपाश्च ‘समनन्ति’ सम्यक् चेष्टन्ते, सुखेन जीवन्तीत्यर्थः । तस्मात् ‘समानं’ तुल्यं माग्निमावृतं शस्त्रं कर्तव्यम् ॥

अथ प्रथमस्वाहो लिङ्गेषु ‘आशुमद्’, ‘गायत्रं’, ‘करिष्यत्’, ‘अयं लोकोऽभ्युदितः’ इति लिङ्गचतुष्टयं मन्त्रं नोदाहृतम्, तद्यथा-सम्भव मन्वेष्टव्यम् ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(विंशमाध्याये) द्वितीयः खण्डः ॥ २ (३०) ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

ब्रह्मो वै देवता द्वितीयं महर्षे इति पञ्चदश सोमो
‘बृहत्साम’ लिष्टुप् छन्दो यथादेवतं तेनेन यथास्तोमं

यथासाम यथाऋन्दसं राप्नोति य एवं वेद यद्वै नेति
 न प्रेति यद्विस्थितं तद् द्वितीयस्याहो रूपं यदूर्ध्वव्य-
 त्यतिवद्यदन्तर्वद्यदृषणवद्यदृधन्वद्यन्मध्यमे पदे देवता
 निरुच्यते यदन्तरिक्ष मभ्युदितं यद्वार्हतं यत् चैष्टुभं
 यत्कुर्वदेतानि वै द्वितीयस्याहो रूपाण्यग्निं दूतं
 वृणीमह इति द्वितीयस्याह्म आग्न्यं भवति कुर्वद्
 द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं वायो ये ते सह-
 स्त्रिण इति प्रउगं सुतः सोम ऋतावृधेति वृधन्वद्
 द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं विश्वानरस्य वस्पति
 मिन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपद-
 नुचरौ वृधन्वच्चागततर्वच्च द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो
 रूपं मिन्द्र नेदीय एदिहीत्यच्युतः प्रगाथ उत्तिष्ठ ब्रह्म-
 णस्पत इति ब्राह्मणस्पत्य जङ्घ्वान् द्वितीयेऽहनि
 द्वितीयस्याहो रूपं मग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः
 पिन्वन्त्यप इति धाय्या अच्युता वृहदिन्द्राय गायतेति
 मरुत्वतीयः प्रगाथो येन ज्योतिरजनयन्ततावृध
 इति वृधन्वान् द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं
 मिन्द्र सोमं सोमपते पिबेम मिति सूक्तं सजोषा
 रुद्रैरुत्पदा वृषस्वेति वृषणवद् द्वितीयेऽहनि द्वितीय-
 स्याहो रूपं त्वा मिद्धि इवामहे त्वं ह्योहि चेरव इति

बृहत्पृष्ठं भवति^१ बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्वितीय-
स्याहो रूपं^१ यद्वावानेति धाय्याच्युतोभयं शृणवच्च
न इति सामप्रगाथो^१ यच्चेद मद्य यदु च ह्य आसी-
दिति^१ बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो
रूपं^१ त्व मू षु वाजिनं देवजूत मिति तार्क्ष्यो-
ऽच्युतः ॥ ३ (३१) ॥

द्वादशाहगतनवरात्रे प्रथम महर्निरूप्य द्वितीय महर्निरूप-
यति—“इन्द्रो वै देवता द्वितीय महर्वहति, पञ्चदश स्तोमो हव-
त्साम त्रिष्टुप् छन्दः”—इति । देवतानां मध्ये इन्द्रो देवता,
स्तोमानां मध्ये पञ्चदशः स्तोमः, साम्नां मध्ये हवत्साम, छन्दसां
मध्ये त्रिष्टुप् छन्दः ; इत्येतच्चतुष्टयं द्वितीयस्याहो निर्वाहकम् ॥
वेदनं प्रशंसति—“यथादेवत मेनेन यथास्तोमं यथासाम
यथाच्छन्दसं राधोति य एवं वेद”—इति । वेदिता स्वकीयवेद-
नेन यथोक्तदेवतास्तोमसामच्छन्दांस्वनतिक्रम्य तत्प्रसादेन समृद्धो
भवति ॥

अथ द्वितीयस्याहो गमकानि मन्त्रलिङ्गानि निर्दिशति—
“यद्वै नेति न प्रेति, यत् स्थितं, तद् द्वितीयस्याहो रूपं ; यदूर्ध्व-
वद्यत्प्रतिवद्यदन्तर्वद्यदृषस्वयदृधन्वद्, यन्मध्यमे पदे देवता निरु-
च्यते, यदन्तरिक्ष मभ्युदितं, यद्बार्हतं, यत् तैष्टुभं, यत् कुर्वदेतानि
वै द्वितीयस्याहो रूपाणि”—इति । प्रथमस्याह एति प्रेति
लिङ्गद्वयं ‘यद्वै’ यदेवोक्तम्, तदत्र द्वितीयस्याहो लिङ्गं न भव-
तीति नकारद्वयेनोभयं निषिध्यते । ‘यत् स्थितं’ तिष्ठतिधातु-

रूपवद् बहुषु स्थानेष्वप्रच्युतत्वेनावस्थितं च मन्त्रे दृश्यते, तद् द्वितीयस्याङ्गो 'रूपं' लिङ्गम् । तथैवोर्ध्वशब्दोपेतम्, प्रतिशब्दोपेतम्, अन्तःशब्दोपेतं, वृषशब्दोपेतं, वृधशब्दोपेतं च यदाज्जातम्, तत्सर्वं द्वितीयस्याङ्गो रूपम् । यत्र साक्षाच्छब्दो न श्रूयते, तत्र तदर्थो द्रष्टव्यः । मध्यमे पदे देवताभिधानम्, अन्तरिक्षलोकाभिधानम्, बृहत्सामसम्बद्धम्, बिष्टुप्लवङ्गसम्बद्धम्, वर्तमानार्थप्रत्यययुक्ता-
करोतिधातुरूप मित्येतानि सर्वाणि द्वितीयस्याङ्गो 'रूपाणि' निरूपकाणि लिङ्गानि द्रष्टव्यानि ॥

अस्मिन् द्वितीयेऽह्न्यान्वशस्त्रं विधत्ते—“अग्निं दूतं वृषी-
मह इति (सं० १. १२.) द्वितीयस्याङ्ग आन्व भवति ; कुर्वद्,
द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । अत्र कुर्वदिति
लिङ्गोपन्यासः । यद्यप्यग्निं दूत मित्यादौ साक्षात् कुर्वच्छब्दो
न श्रूयते, तथापि करोत्यर्थस्य सर्वधातुगतसामान्यत्वात् वर्त-
मानार्थवाचिप्रत्ययान्तं धातुमात्रं कुर्वच्छब्देन विवक्षितम् । अत्रापि
“वृषीमहे”—इति वर्तमानार्थवाचिप्रत्ययान्तो धातुः श्रूयते ।
तस्मात् द्वितीयेऽह्न्येतस्मिन् विनियोक्तं योग्यम् ; ततो द्वितीय-
स्याङ्गो लिङ्गम् ॥

आन्वशस्त्रं विधाय प्रउगशस्त्रं विधत्ते—“वायो ये ते सहस्रिण
इति (सं० २. ४१.) प्रउगं ; सुतः सोम ऋतावधेति वृधन्वद्,
द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । “वायो ये ते”—
इत्यादिकं शस्त्रं कुर्यात् । एतस्मिन् सूक्ते चतुर्थ्या ऋचो द्वितीयः
पादः “सुतः सोम ऋतावधा”—इति ; अस्य पादस्यान्ते वधेति-
अवधादिर्दं प्रउगं ‘वृधन्वत्’ वृधिधातुयुक्तम् । द्वितीयेऽह्नौ-
त्यादिकं पूर्ववत् ॥

अथ महत्त्वतीयं शस्त्रं विधत्ते—“विश्वानरस्य वंशति मिन्द्र
इत् सोमपा एक इति महत्त्वतीयस्य प्रतिपदनुचरैः; वृधन्वन्नाम-
र्षेभ्य, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम्”—इति । “विश्वानरस्य”—
इत्ययं वृधः (सं० ८. ६८. ४-६.) अक्षस्य प्रतिपत् । तस्मिन् वृधे
द्वितीयस्या ऋचः प्रथमपादे ‘वृधन्वत्’ वृधधातुयुक्तं लिङ्गं मस्ति;
“अभिष्टये सदावृधम्”—इतिश्रवणात् । “इन्द्रः”—इत्ययं (सं०
८. २. ४-६.) वृधोऽनुरूपः । तत्रान्तःशब्दयुक्तं लिङ्गं मस्ति ; अथ-
माया ऋचस्तृतीयपादे ‘अन्तर्देवान्’—इतिश्रवणात् ॥

अथ प्रगाथद्वये लिङ्गद्वयं दर्शयति—“इन्द्र नेदीय एदिही-
त्युच्युतः प्रगाथ, उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्यत इति ब्राह्मणस्यत्व ऊर्ध्ववान्,
द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम्”—इति । “इन्द्र नेदीयः”—इत्या-
दिकः प्रगाथः (सं० ८. ५३. ५, ६.) प्रथमेऽहन्यपि विहितः, उत्तर-
पापि विधास्यते ; तस्मादत्र विधीयमानोऽप्युतो भवति, प्रथुतेर-
भावात् । तदिदं मञ्चतत्वं स्थितशब्दार्थत्वात् स्थितवज्जिह्वम् ।
“उत्तिष्ठ”—इत्ययं प्रगाथः (सं० १. ४०. १, २) ऊर्ध्वलिङ्गवान् ;
ऊर्ध्ववाचिन उच्छब्दस्य श्रवणात् ॥

अथ तिसृषु धाव्यासु अच्युतत्वं लिङ्गं दर्शयति—“अग्निर्नेता,
त्वं सोम क्रतुभिः, पिबन्वस्यप इति धाव्या अच्युताः”—इति ।
“अग्निर्नेता”—इति (सं० ३. २०. ४.) प्रथमा धाव्या, “त्वं सोम”
—इति (सं० १. ८१. २.) द्वितीया, “पिबन्वस्यपः”—इति (सं०
१. ६५. ६.) तृतीया । प्रथमेऽहन्यपि एतासां विहितत्वादच्युतत्वम् ॥

प्रगाथान्तरे लिङ्गं दर्शयति—“सृष्टदिन्द्राय वासतेति महत्त्व-
तीयः प्रगाथो, येन ज्योतिरजनयसृतावृध इति वृधन्वान्, द्वितीये
ऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम्”—इति । “सृष्टदिन्द्राय”—इत्येषो मन्त्र-

देवताकः (सं० ८.८८.१, २.); “मरुतो वृषहन्ममम्”—इति द्वितीय-
पादे अवधात् । तस्य “येन ज्योतिः”—इति तृतीयः पादः ; तत्र
“ऋतावधः”—इति अवधात् अयं प्रगाथो वृषिधातुरूपलिङ्गवान् ॥

लिङ्गदर्शनद्वारा सूक्तं विधत्ते—“इन्द्र सोमं सोमपते पिबेम
मिति सूक्तं ; सजोषा रुद्रेस्तृपदा वृषस्वेति वृषण्वद, द्वितीयेऽहनि
द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”—इति । “इन्द्र सोमम्”—इत्यस्मिन् सूक्ते
(सं० ३. ३२.) “सजोषाः”—इत्यादिको द्वितीयस्या ऋचस्तुर्थः
पादः ; तत्र वृषस्वेति अवधात् वृषण्वलिङ्ग मस्ति ॥

अथ निष्केवलस्यस्य स्तोत्रियानुरूपयोः प्रगाथयोः वृह-
त्तामसम्बन्धरूपं लिङ्गं दर्शयति—“त्वा मिहि हवामहे, त्वं ह्येहि
चेरव इति वृहत्पृष्ठं भवति ; बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्विती-
यस्याङ्गो रूपम्”—इति । “त्वा मिहि”—इति (सं० ६.४६.१, २.)
वृहत्तामस आधारभूतः स्तोत्रियः प्रगाथः ; “त्वं ह्येहि”—इत्यनुचरः
प्रगाथः (सं० ८. ६१. ७, ८.) । प्रथमे प्रगाथे वृहत्तामस्युक्तं
पृष्ठस्तोत्रं भवति । अत्र प्रगाथद्वयस्य वृहत्तामसम्बन्धात् ‘बार्हते’
वृहत्तामसम्बन्धिन्यहनि तदुभयं योष्यम् ; द्वितीयस्य चाङ्गो वृह-
त्तामसम्बन्धित्वात् तस्मिन् अहनि विनियोज्यम् । अथ च वृह-
त्तामसम्बन्धो द्वितीयस्याङ्गो लिङ्गम् ॥

अथैकस्या सृच्युतत्वं लिङ्गं दर्शयति—“यद्वावानेति (सं०
१०.७४.६.) धाव्याचुता”—इति । प्रथमेऽह्न्यस्य ऋचो विहि-
तत्वादचुतत्वम् ॥

अथ प्रगाथान्तरे वृहत्तामसम्बन्धरूपं लिङ्गं दर्शयति—
“उभयं शृण्वन्न न इति सामप्रगाथो, यच्चेद मय्य यदु च ह्य
भासीदिति बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याङ्गो रूपम्”—

इति । “उभयम्”—इत्यादिको वृहत्कामसहप्रयुज्यमानः प्रगाथः
(सं० ८. ६१. १, २.) । उभयशब्दस्य कोऽर्थः सोऽभिधीयते—
‘अथ’ अस्मिन् दिने ‘यत्’ कार्यं मासीत्, ‘इदञ्च’ कार्यं मेकम् ;
‘यदु च’ यदपि ‘अः’ पूर्वेषुः कार्यं मासीत्, तदपीत्थेवं कार्य-
हयम् । ‘शृण्वत्’ श्रुतं मासीत् । इति मन्त्रगतस्योभयं शृण्व-
दित्यस्वार्थः । बार्हत इत्यादि पूर्ववत् ॥

सूक्तान्तरे पूर्ववदच्युतत्वं लिङ्गं दर्शयति—“त्वं मू षु वाजिनं
देवजुत मिति (सं० १०. १७८.) तार्क्षीऽच्युतः”—इति । तार्क्ष-
देवताकस्य सूक्तविशेषस्य प्रथमेऽहनि विहितत्वादुत्तरोत्तरो-
पयोष्यत्वादच्युतत्वम् ॥ ३ ॥

इति श्रीमन्नायकाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(विंशाध्याये) तृतीयः खण्डः ॥ ३ (३१) ॥

॥ अथ चतुर्थः खण्डः ॥

या त ऊतिरवमा वा परमेति सूक्तं^१ जहि वृष्यानि
कृणुही पराच इति वृषस्यद् द्वितीयेऽहनि द्विती-
यस्याङ्गो रूपं विश्वो देवस्य नेतुस् तत्सवितुर्वरेण्य^२
मा विश्वदेवं^३ सत्पति मिति^४ वैश्वदेवस्य प्रतिपद-
नुचरौ^५ बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याङ्गे

रूपं मुदु ष्य देवः सविता हिरण्ययेति सावित्रं मूहु-
 वद् द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं ते हि द्यावा-
 पृथिवी विश्वशम्भुवेति द्यावापृथिवीयं सुजन्मनो
 धिषणे अन्तरीयत इत्यन्तर्वद् द्वितीयेऽहनि द्विती-
 यस्याहो रूपं तच्चनयं सुवृतं विघ्ननापस इत्या-
 भवं तच्चन् इरौ इन्द्रवाहा वृषखसू इति वृष-
 खवद् द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं यज्ञस्य
 वो रथ्यं विशपतिं विशा मिति वैश्वदेवं वृषा
 केतुर्यजतो द्या मशायतेति वृषखवद् द्वितीयेऽहनि
 द्वितीयस्याहो रूपं तद् शार्यात मङ्गिरसो वै
 स्वर्गाय लोकाय सत्र मासत ते ह आ द्वितीयं
 द्वितीय मेवाहरागत्य मुह्यन्ति तान्वा एतच्छार्यातो
 मानवो द्वितीयेऽहनि सूक्त मशंसयत् ततो वै ते प्र
 यज्ञ मजानन् प्र स्वर्गं लोकं तद्यदेतत्सूक्तं द्वितीये-
 ऽहनि शंसति यज्ञस्य प्रज्ञात्यै स्वर्गस्य लोकस्थानु-
 स्यात्यै पृथस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इत्याग्नि-
 मारुतस्य प्रतिपद् वृषखवद् द्वितीयेऽहनि द्वितीय-
 स्वाहो रूपं वृष्णो शर्वाय सुमखाय वेधस इति
 मारुतं वृषखवद् द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपं
 जातवेदसे सुनवाम सोम मिति जातवेदस्या-

च्युता यज्ञेन वर्जित जातवेदस मिति जातवेदस्य
वृधन्वद् द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूप मज्ञो
रूपम् ॥ ४ (३२) ॥

॥ इत्यैतरेयब्राह्मणे चतुर्थपञ्चिकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

सूत्रान्तरे उपशब्दोपेतं लिङ्गं दर्शयति— “या त अतिश्रवमा
या परमेति सूतं ; अहि वृष्यानि कृष्वही पराच इति वृष-
स्वद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपम्”—इति । “या त अतिः”
—इत्यस्मिन् सूत्रे (सं० ३. २५.) “अहि वृष्यानि”—इति द्विती-
यस्या ऋचचतुर्थः पादः । तत्र उपशब्दयुक्तं लिङ्गं दृश्यते ॥

अथ वैश्वदेवशस्त्रगतयोस्तृतीयोर्वृहत्कामसम्बन्धरूपं लिङ्गं दर्श-
यति— “विश्वो देवस्य नेतुस्तस्मिन्निर्तुर्वरेण्य मा विश्वदेवं सत्प्रति
मिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ ; बार्हतेऽहनि द्वितीयेऽहनि
द्वितीयस्याहो रूपम्”—इति । “विश्वो देवस्य”—इत्येका ऋक्
(सं० ५. ५०. १.), “तस्मवितुः”—इति द्वे ऋतौ (सं० ३. ६२.
१०, ११.) ; सोऽय मेकस्तृचो बृहत्कामसम्बन्धभूतो वैश्वदेवशस्त्रस्य
प्रतिपदनुचरौ । “या विश्वदेवम्”—इत्येष ऋचः (सं० ५. ८२. ७-८.)
तस्यानुचरः । अत उभयोर्वृहत्कामसम्बन्धः ॥

सूत्रान्तरे लिङ्गं दर्शयति— “उदु च देतः सविता चिरण्य-
थेति सावित्र सूर्ध्वद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपम्”—
इति । अस्मिन् ऋचात्मके सावित्रसूत्रे (सं० ३. ७१.) अर्ध-
वाचिन उक्त्वदस्य अवशात् अर्धवलिङ्गं मदि ॥

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति—“ते हि व्यावापृथिवी विश्वशम्भु-
वेति व्यावापृथिवीयं ; सुजम्बनी धिषणे अन्तरीयत इत्यन्तर्वद्,
द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम्”—इति । अस्मिन् व्यावापृथि-
वीये सूक्ते (सं० १. १६०.) “सुजम्बनी”—इत्येषः प्रथमाया ऋच-
स्तृतीयः पादः । तत्रान्तःपदस्य श्रूयमाचत्वात् अन्तर्वक्षिणम् ॥

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति— “तच्चग्रथं सुवृतं विश्वनापस
इत्यार्भवं ; तच्चन् हरौ इन्द्रवाहा वृषस्वसू इति वृषस्वद्, द्वितीये-
ऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम्”—इति । “तच्चग्रथम्”—इति सूक्त
श्रुभुदेवताकम् (सं० १. १११.) ; प्रथमाया ऋचस्तृतीयपादे
“तच्चन् पिढभ्या नृभवः”—इतिश्रवणात् । तत्रैव “तच्चहरी”—
इत्यादिकस्तृतीयः पादः ; तस्मिन्वृषस्वसू इति वृषस्वलिङ्गं दृश्यते ॥

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति— “यज्ञस्य वो रथं विश्वपतिं विशा
मिति वैश्वदेवं ; वृषा केतुर्यजतो व्या मशायतेति वृषस्वद्, द्वितीये
ऽहनि द्वितीयस्याह्नो रूपम्”—इति । “यज्ञस्य”—इत्यादिसूक्ते (सं०
१०. ८२.) “इन्द्रो मिषो वरुणः”—इत्येवं बहुदेवताश्रवणात् इदं
वैश्वदेवम् । “वृषा केतुः”—इति एषः प्रथमायाश्चतुर्थः पादः । तत्र
वृषस्वलिङ्गं मस्ति ॥

तदेतत् सूक्तं प्रशंसति— “तदु शार्यात मङ्गिरसो वै स्वर्गाय
लोकाय सन्न मासत ; ते ह स्य द्वितीयं द्वितीय मेवाहरागत्वं
सुद्वन्ति ; तांवा एतच्छार्ख्यातो मानवो द्वितीयेऽहनि सूक्तं
मशंसयत् ; ततो वै ते प्र यज्ञ मजानन् प्र स्वर्गं लोकं ; तद्यदेतसूक्तं
द्वितीयेऽहनि शंसति, यज्ञस्य प्रज्ञात्वे, स्वर्गस्य लोकस्यानुष्ठ्यात्वे”
—इति । “यज्ञस्य वो रथम्”—इत्यादिकं सूक्तं (सं० १०. ८२.)
‘शार्यातम्’ शार्ख्यातस्य कस्यचिन्महर्षेः सम्बन्धादित्यवगम्यम् ।

कथं सम्बद्धम् ? इति, तदुच्यते—पुरा कदाचिदङ्गिरसो महर्षयः
स्वर्गार्थं सत्र मनुष्ठातु मुद्युक्ताः ; तदा ते महर्षयो यस्मिन् यस्मिन्
सत्रे पृथक्पृथक् द्वितीय महरनुतिष्ठन्ति, तत्र सर्वत्र द्वितीये
द्वितीयेऽहनि शस्त्रबाहुभ्याम् कुत्र किं शस्त्रं पठितव्यमिति अग्न्यात्वा
मुद्भवन्ति । तदानीं शार्ङ्गातिनामकः कश्चिन्मानवः ऋत्विग्भूत्वा
'तान्' अङ्गिरसो महर्षीन् "यज्ञस्व वः"—इत्यादिकं सूक्तं द्वितीये-
ऽह्न्यशंसयत् । 'ततः' सूक्तप्रभावादेव 'ते' महर्षयो 'यज्ञं' प्रजा-
नन् 'यज्ञं' प्रकर्षेण ज्ञातवन्तः । तस्य असाध्यं स्वर्गलोकां च प्रजा-
नन् । तस्माद् द्वितीयेऽह्न्येतस्य सूक्तस्य शंसनेन व्यामोह मन्तरेण
यज्ञः प्रज्ञातो भवति, स्वर्गश्चावगम्यते ॥

शस्त्रान्तरस्य प्रतिपदि लिङ्गं दर्शयति—"पृथक्स्य वृष्णो अद्-
वस्य नू सह इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपद ; वषण्वद्, द्वितीयेऽहनि
द्वितीयस्याहो रूपम्"—इति । तत्र (सं० १. ८. १-३.) "वृष्णः"—इति-
अववाहद् वषण्वज्जिङ्गम् ॥

मारुतसूक्ते लिङ्गं दर्शयति—"वृष्णे शर्वाय सुमखाय वेधस
इति मारुतं; वषण्वद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपम्"—इति ।
अत्र प्रथमाया ऋचो द्वितीयपादे "प्रभरा मरुद्गाः"—इतिअव-
वादिदं सूक्तं (सं० १. ६४.) मारुतम् । वषण्वज्जिङ्गं स्पष्टम् ॥

जातवेदस्याया मथ्युतत्वं लिङ्गं दर्शयति—"जातवेदसे सुन-
वाम सोम मिति (सं० १. ८८. १.) जातवेदस्याथुता"—इति ।
प्रथमेऽह्न्यस्या ऋचो विहितत्वादथुतत्वम् ॥

सूक्तान्तरे लिङ्गं दर्शयति—"यज्ञेन वर्धत जातवेदस मिति
जातवेदसं ; वधन्वद्, द्वितीयेऽहनि द्वितीयस्याहो रूपम्"—इति ।
जातवेदोदेवताकत्वं वधन्वज्जिङ्गं चात्र (सं० २. १.) विस्पष्टम् ॥

अध्यासोऽध्यायपरिसमाख्यः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायां पञ्चमाध्याये
(विंशाध्याये) चतुर्थः खण्डः ॥ ४ (३२) ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाँ निवारयन् ।

पुमर्षीचतुरो दियाद् विष्वातीर्थमहेम्बरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकभागेप्रवर्तक-

श्रीवोरवृक्षभूपालसाम्बाज्जधुरन्धरमाधवाचार्यादिभ्यो

भगवत्सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशनामभाष्ये

ऐतरेयब्राह्मणस्य चतुर्थपञ्चिकायाः पञ्चमोऽध्यायः ॥

देवा वै षट्^(१) । प्रजापतिर्वै सोमाय राक्षो
ऽष्टौ^(२) । ज्योतिर्गौरायुरष्टौ^(३) । प्रजापतिः षट्^(४) ।
अग्निर्वै चत्वारि^(५) ॥ ४ * ॥

देवा वै, ब्राह्मस्पत्यया, ऽऽहूय दूरोऽङ्गं द्वादश ॥ ४ † ॥

॥ इति चतुर्थपञ्चिका समाप्ता ॥

* २४५, २०८, ३२१, ३२६, ४०० पृ० (६-८-६-४=३२ ख०) ।

† २४५, २८६, २९६ पृ० (१०-१०-१२=३२ ख०) । १आ० २२३ पृ० † द्रष्टव्यम् ।